

THE FREE INDOLOGICAL COLLECTION

WWW.SANSKRITDOCUMENTS.ORG/TFIC

FAIR USE DECLARATION

This book is sourced from another online repository and provided to you at this site under the TFIC collection. It is provided under commonly held Fair Use guidelines for individual educational or research use. We believe that the book is in the public domain and public dissemination was the intent of the original repository. We applaud and support their work wholeheartedly and only provide this version of this book at this site to make it available to even more readers. We believe that cataloging plays a big part in finding valuable books and try to facilitate that, through our TFIC group efforts. In some cases, the original sources are no longer online or are very hard to access, or marked up in or provided in Indian languages, rather than the more widely used English language. TFIC tries to address these needs too. Our intent is to aid all these repositories and digitization projects and is in no way to undercut them. For more information about our mission and our fair use guidelines, please visit our website.

Note that we provide this book and others because, to the best of our knowledge, they are in the public domain, in our jurisdiction. However, before downloading and using it, you must verify that it is legal for you, in your jurisdiction, to access and use this copy of the book. Please do not download this book in error. We may not be held responsible for any copyright or other legal violations. Placing this notice in the front of every book, serves to both alert you, and to relieve us of any responsibility.

If you are the intellectual property owner of this or any other book in our collection, please email us, if you have any objections to how we present or provide this book here, or to our providing this book at all. We shall work with you immediately.

-The TFIC Team.

सकलस्वपरसमयपारावारपारीण-शासनसम्राट्-तपागच्छनभोनभोमणि-
जनतातापापहारिवाग्विलास-सकलसूरिमण्डलनायक-भट्टारकाचार्य
श्रीविजयनेमिसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ।

तत्पद्ममौलिमुकुट-न्यायवाचस्पति-शास्त्रविशारद-श्रीविजयदर्शन-
सूरिसदृश-गूढार्थदीपिकाख्यविवृतिसमन्वितेन कृतसकलसहृदयहृचम-
त्कृतिकृदन्तर्लपग्रन्थ-न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महोपाध्यायश्री-
यशोविजयगणिप्रणीतप्रथमाध्यायविवरणेन भूषितं
स्वोपज्ञभाष्यसंवलितं वाचकावतंसश्रीमद्-
उमास्वातिवाचकप्रवरविरचितं

॥ श्रीतत्त्वार्थाभिगणशूनम् ॥

इदञ्च मरुदेशस्थशिरोहीसमीपवर्ति-जावालग्रामनिवासि-निर्मितश्रीकदम्ब-
गिरितीर्थश्रीकृष्णभदेवमन्दिरादि सद्धर्मप्रवीण-श्रमणोपासक-भोतिजी-
सुपुत्रसकपुरचन्द ताराचन्देन मुद्राप्य प्रकाशितम् ।

प्राप्तिस्थान-शामजीभाई माधवजी

ठे. जिनदास धर्मदास पेढी-महुवा (सौराष्ट्र).

श्री वीर सं. २४८१

[प्रथमावृत्ति]

विक्रम सं. २०११

श्री नेमि. सं. ६

[प्रतयः ६५०]

इस्वी. १९५५

भावनगरे "आनन्द प्री. प्रेस" मुद्रणालये गुलाबचन्द देवचन्द इत्यनेन मुद्रितम् ॥

॥ अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणायाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन रवायतीकृतारसन्ति ॥

આભાર

ન્યાયવાંચસ્પતિ-શાસ્ત્રવિશારદ-શાસનપ્રભાવક-પદ્મન્યપ્રણેતા-પૂજ્ય-
પાદ-પ્રાતઃસ્મરણીય-આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયદર્શનસૂરીશ્વરજી-રચિત-આ
“શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-વિવરણ ગૂઢાર્થ કીર્તિકા ટીકા”ની સરલ તેમજ
હૃદયંગમ પ્રસ્તાવના તેઓશ્રીના શિષ્યરત્ન-ન્યાયાદિશાસ્ત્રવિશારદ-વિદ્વદ્વર્ય-
પૂજ્ય પત્રયાસશ્રી જયાનંદવિજયજી ગણિ મહારાજે પોતાની રમ્ય શૈલી
લક્ષી આપી છે તે માટે તેઓશ્રીનો આભાર વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

આ મહાન્ ગ્રંથના પ્રકાશન માટે સ્વદ્રવ્ય સદુપયોગકારિ દાનવીર-
શાસનરસિક-શ્રાદ્ધવર્ય જે જે સદ્ગૃહસ્થોદ્દેશ જ્ઞાનમત્તિ નિમિત્તે આર્થિક
સહાય કરી છે તેઓનો પણ આભાર માનવામાં આવે છે.

સ્વાત્થૌપાયે મુહૂર્તે પ્રણતજનગણામીષ્ટદે શુભિકામે,
શ્રીમન્નેમેર્શુરોર્મે સ્વપરપ્રવચનાન્મોધિપારીણરૂરેઃ ।
હસ્તાન્મોજેડપિતં રાજ્જલધરજલવદ્ મત્તિમાર્વૈર્મયેદમ્,
યુક્તાતુલ્યં હિ ધતે નૃહદિ પુરચિતં કિન્ન મૃષાસ્પદસ્વમ્ ॥૧॥

પદ્મગ્ધા! ઇવ શીરપાનરસિકારાન્તો શુભાહિણો,
નો વાકા-ઇવ પૂતિગન્ધનિરતા દોષોત્કરાડ-વેષિણઃ ।
ઇત્યાલોચ્ય મદીયનિર્મિતિમિમાં સંશોધયિષ્યન્તિ નો,
ધાસ્યન્તે હૃદિ દોષલેશમપિ યે તાન્ રાંસ્તુમોડહર્નિશમ્ ॥૨॥

સર્વતંત્રસ્વતંત્ર-શાસનસમ્રાટ-સૂરિયકંઠવર્તિ તપોગચ્છાદિપતિ જગદ્ગુરુ-ભદારકાચાર્ય
શ્રીમાન્ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબશ્રીજી

જન્મ-સંવત્ ૧૯૨૯ કાર્તિક શુદ્ધ ૧ શનિવાર મધુમતી (મહુવા) દીક્ષા સં ૧૯૪૫ જેઠ શુદ્ધ ૭ ભાવનગર
ગણિપદ સં ૧૯૬૦ કાર્તિક વદ ૧૦ પંચાસપદ માગશર શુદ્ધ ૩ વસા (વસલીપુર)

આચાર્યપદ સં. ૧૯૬૪ જેઠ શુદ્ધ ૫ ભાવનગર
સ્વર્ગવાસ સ ૨૦૦૫ આસા વદ ૦)) દીવાળી, શુક્રવાર મહુવા

शासनसम्राट्-तीर्थोद्धारक-परमोपकारि-बालब्रह्मचारि-
कल्याणनिधि-जगद्गुरु-पूज्यपाद-प्रातस्स्मरणीय

॥ श्रीविजयनेमिसुरीश्वर-गुर्वष्टकम् ॥

नमस्ते सुरीश-मल ! विजयनेमेऽभयगुरो !,
नमस्ते गीर्वाणालयगत ! चिदानन्दनिलय ! ।
नमस्ते श्रीजैनश्रुतमननसाम्राज्यपदभृत् !,
नमस्ते भव्याब्जाश्रितदिनमणे ! मुक्तिशरणे ! ॥ १ ॥

गुरो ! नामग्राहं तव गुणचयं स्तोतुममलं,
कदाऽलं स्यां धन्योऽहमपरसुरस्तोत्रविमुखः ।
अभीष्टार्थः सर्वो भवतु मम चित्ते तव वर-
प्रसादात्त्वद्रूपस्मरणसतताभ्यासिलसितात् ॥ २ ॥

त्वमर्थानां मूलं भवसि त्रिविधोपास्यचरणो,
निसर्गात् त्वद्ध्यानं फलति सततं धर्मप्रवरम् ।
गुणस्तुत्या को वा तव विजयनेमे ! न लभते,
समायां विज्ञानां विजयमुपमातीतमचलम् ॥ ३ ॥

गुरो ! नेमे ! नेमे गुरुकविगणेशादिविबुधाः,
त्वदीयं विद्वत्त्वं सदसि ननु मातुं पटुधियः ।
इदानीं तत्ख्यातिस्त्वयि विधिवशात्सन्निधिगते,
सुरेशाद्यर्चाहं लयमुपगताऽख्यातिभयतः ॥ ४ ॥

न भेदाऽख्यातिस्ते गुरुवर ! सुरेज्यादिषु सती,
असत्याऽऽत्मख्यातिर्वहिरुपगते क्वाऽऽतु विषये ।
अनेकान्ते कान्ते तव वचनतासिद्धिपथगे,
अलौकिक्याः ख्यातेः कचन न हि चर्चा भितिभवा ॥ ५ ॥

परेषामेकान्ते तत्र वचनतो आश्रितवरे,
परख्यातिः सर्वा भवति विपरीताऽशुभफला ।
जिनोक्त्याऽऽस्थामूलं मितिनयमुभङ्गीपरिगतं,
त्वदीयं व्याख्यानं श्रुतिमुपगतं मुक्तिकलदम् ॥ ६ ॥

वचस्ते तत्त्वार्थाऽधिगमनियतं बाधरहितम्,
श्रुतग्राभोक्षीतिं जिनमतसमुद्भासनपरम् ।
समभ्यस्तं धूरीश्वर ! भवभयभ्राण्टिहरणम्,
बहुग्रन्थारूढं जनयति भृगं मुक्तिशरणिम् ॥ ७ ॥

गुरो ! त्वं मे माता भवसि च पिता बन्धुप्रवरो,
धनं धर्मो मित्रं सकलमपि यद्यद्विततरम् ।
कपायप्रध्वंसाञ्छुचितरपदं प्राप्य भगवन् !,
कृतार्थस्त्वं काले जिनवरसमो मुक्तिनिरतः ॥ ८ ॥

इदं स्तोत्रं क्षुरिप्रवरगुरुनेत्यष्टकमरं,
पठेत्प्रातः सायं सयमनियमो दर्शनकृतम् ।
भवभ्रान्तशुच्छेदो भवति नियतं तस्य सुकृतम्,
परानन्दोल्लासं जनयति सुजन्मा भवति सः ॥ ९ ॥

अपूर्वो मन्त्रोऽयं सुरतरुनिवाऽभीष्टफलदः,
ध्रुवं वादिप्रातं जयति जपनादस्य सुकृती ।
अवासं स्यात्सर्वं न च किमपि दुष्प्राप्यमभितो,
गुणग्रामवासो भवति जपिताऽस्याशु नियतम् ॥ १० ॥

॥ इति श्रीविजयदर्शनसूरिविरचितं श्रीगुर्वष्टकम् ॥

॥ પ્રસ્તાવના ॥

જિનવાણીની મન્યતા અને વિશાલતા અનુપમ છે, જગતમાં એની જોડ શોધી ન મળે. કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે કોઈ એવી વિચારસરણી નથી, જે જિનવાણી સ્પર્શી ન હોય. શ્રી સર્વજ્ઞ દેવે એમના સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં વિશ્વની સમગ્ર વસ્તુ હસ્તામલકવત્ નિરર્ચીને એના ઉપર એમની દિવ્ય વાણીવડે અનુપમ પ્રકાશ પાથર્યો છે. એ તેજના અંધારમાં આંધ્રો અંજારૂં જાય છે. એની વિશાલતા નિહાળીને હૈયું ચકિત વને છે.

મર્યાદિત વુદ્ધિના માનવીના હૈયામાં એ અગાધ જ્ઞાનને ઉતારવા માટે એને યોગ્ય મર્યાદામાં સંકલિત કરીને પૂ. ગણધર દેવોએ દ્વાદશાંગી ગૂંથી. એ દ્વાદશાંગીની વિશાલતા પણ કલ્પનાતીત છે. એવી દ્વાદશાંગીમાં રહેલા માત્ર ગણત્રીના સૂત્રોમાં વાચકવર્ય પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજી ભગવંતે અદ્ભુત જ્ઞાનવલ્લથી અનેક ગૂઢ તત્ત્વોને સમાવીને એક કપરું કાર્ય કર્યું. અજવ જ્ઞાનપ્રતિભાવડે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની સર્વ વસ્તુઓ અતિશય સુંદરતાથી, મનોહર ગીર્વાણ ગિરામાં, તલસ્પર્શી રીતે, તેઓશ્રીએ તત્ત્વાર્થાધિગમના સૂત્રોમાં ગોઠવી, ટૂંકા ટૂંકા સૂત્રોમાં, ગીર્વાણ-ગિરાની સુંદર ગૂંથણીમાં, યોગ્ય ક્રમપૂર્વક સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાન તેઓશ્રીએ આ સૂત્રમાં મર્યું. સમ્યગ્જ્ઞાનમીમાંસા અને સમ્યગ્દર્શનમીમાંસા, સમ્યક્ચારિત્રમીમાંસા અને જગત્મીમાંસા અપૂર્વ ભાવવાહી આગમિક શૈલીએ તેમણે નિરૂપી છે. નવતત્ત્વની ગૂંથણી આકર્ષક બનાવી છે. એક એક સૂત્રમાં અનેક ભાવવાહી હકીકતો તેમણે સમાવી છે. ‘અલ્પાક્ષરૈઃ बहुर्थान् सूत्रयतीति सूत्रम्’ એ ઉક્તિને એમણે સંપૂર્ણ ન્યાય આપ્યો છે. મહત્ત્વની અનેક વાતો થોડા જ શબ્દોમાં કહી દેવી એ સૂચ જ મુશ્કેલ વાત છે. એક વસ્તુ વિષયક સર્વ વાતો એકાદ સૂત્રમાં સમાવી દેવા માટે સર્વદેશીય જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. વાણીવિલાસના આજના યુગમાં આપણે તો જાણીએ જ છીએ કે એક નાનીશી વાત કહેવા માટે કલાકોના કલાકો લેવાય છે અથવા પાનાનાં પાનાઓ ભરાય છે. વિશાલતાને ટૂંકાણમાં સમાવવાનું કામ વાચકવર્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિજીને સ્વભાવસિદ્ધ જ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. જૈન દર્શનની સમગ્ર વાતો એમણે એવી સરસ રીતે પ્રકાશિત કરી છે કે-આજે લગભગ બે હજાર વર્ષ પછી પણ જૈન દર્શન સંબંધી ટૂંકમાં એકી સાથે માહિતિ મેળવવા માટે આપણી નજર તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર ઠરે છે. જૈનોનો સમગ્ર તત્ત્વવાદ એમાં ઠલવાયો છે. નયવાદ અને નિષેપવાદ, પ્રમાણવાદ અને અનેકાંતવાદ અને ગહન કર્મવાદ એમાં સમાયા છે. અહિંસા અને સત્યના સોનેરી સૂત્રો એમાં અલંકૃત બન્યા છે. આત્માની અનંત શક્તિની ઘોષણા એમાં થઈ છે. આત્મા સમક્ષ રાખવું જોઈતું અનુપમ ધ્યેય એમાં

એ ધ્યેયને અનુકૂળ માર્ગ પણ એમાં વતાવાયો છે. કઠોર સંયમના મૃદુ સૂરો એમાં ગુંજી રહ્યા છે. પદ્મવ્યંતું સ્વરૂપ એમાં વિશેષ રીતે સુચવાયું છે. સ્વર્ગ અને નારકીનું નિરૂપણ એમાં સુંદર રીતે કર્યું છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ ઉપર એમાં જ્વલંત પ્રકાશ પથરાયો છે.

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રની મહત્તા

એ ગ્રંથે સૌને આકર્ષ્યા છે. વર્ષો પછી અને યુગો પછી આજે પણ એની મોહિની સૌને લાગી છે. તત્ત્વાર્થનું જ્ઞાન મેળવવા અનેક વિદ્યાપિપાસુઓ તલસી રહે છે. એના જ્ઞાન વિના અભ્યાસ અધૂરો માણે છે. એના આશ્રય વિના પાંડિત્ય પૂરું વિકસતું નથી. અનેક વિદ્વાન્ આચાર્યોએ તત્ત્વાર્થ ઉપર વિસ્તૃત વિવેચના (ટીકા) કરી છે, એ હકીકત જ એ સૂત્રની અળ-મોલતા દર્શાવવા પૂરતી છે. શ્વેતાંબરાચાર્ય રચિત હોવા છતાં, જે કૃતિને દિગમ્બરોએ પોતાની માનીને અપનાવી છે અને જેની ઉપર અનેક વિસ્તૃત ટીકાઓ રચી છે, તે કૃતિ સત્ય અને નિષ્પક્ષવાતથી મારોમાર મરી હોય એમાં નવાઈ શી ? પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરવા, પાર્થિવ હેતુને સિદ્ધ કરવા કે કોઈને રીજીવવા આ ગ્રંથની રચના નથી થઈ. મોક્ષપ્રાપ્તિના એક માત્ર આદર્શ ધ્યેયને પહોંચી વળવા અને સૌને એની પ્રાપ્તિ હો, એ શુભામિલાષાથી પ્રેરાઈને પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજીએ “તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર”ની રચના કરી છે. એટલે તો પ્રથમ સૂત્રમાં જ તદ્દન થોડા શબ્દોમાં જ એમણે મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી દીધો.

સૂત્ર રચીને પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજી અટક્યા નથી. સ્વરચિત સૂત્રો ઉપર સુંદર છળાવટ તેઓશ્રીએ પોતાનાં જ હાથે “તત્ત્વાર્થમાખ્ય” ગ્રંથ દ્વારા કરી છે. પ્રત્યેક સૂત્રમાં જ્ઞાનનો જ મંડાર મયો છે. તેની કંઈક જાણી તેઓશ્રી “તત્ત્વાર્થમાખ્ય” દ્વારા આપણને કરાવે છે. તત્ત્વાર્થમાખ્ય સ્વોપજ નથી, એ જાતની દિગંબર માન્યતા પાયા વિનાની છે.

સૂત્ર અને માખ્ય ઉપર અનેક ટીકાઓ લેવાઈ છે. ઇતિહાસની અધૂરાશ છે કે તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર કેટલી ટીકાઓ છે ? ક્યારે ક્યારે તે લેવાઈ છે ? પ્રત્યેકના કંઠાં કોણ કોણ છે ? વિગેરે ધાવતો વિષે ચોક્કસ નિર્ણય લેવાનું મુશ્કેલ બને છે. પ્રવર્તતી કેટલીક માન્યતાઓ સત્ય હોય તો પણ આજના શંકાશીલ યુગમાં તે તે માન્યતાઓ ઉપર શંકાઓ ઊઠાવવાનું સહેલું બન્યું છે. વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. એ મતભેદનો જેટલો વહેલો અંત આવે એટલું સારું.

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ઉપરની ટીકાઓ

પૂ. પદ્મશ્રી સિદ્ધસેન ગોષ્ઠી પૂજ્ય શ્રી હરિમદ્રસૂરિજી, પૂ. શ્રી યશોમદ્રસૂરિજી, પૂ. શ્રી મલયગિરિજી, તથા પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજીએ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર વૃત્તિઓ લખેલી છે. પૂ. શ્રી હરિમદ્રસૂરિજીની વૃત્તિ માત્ર સાડાપાંચ અધ્યાય ઉપર રચાઈ છે. શેષ ભાગ પૂ. શ્રી યશોમદ્રસૂરિધ્વરજીએ તથા તેમના શિષ્યે પૂર્ણ કરેલ છે. પૂ. આચાર્યશ્રી મલયગિરિજીની ટીકા હાલ ઉપલબ્ધ નથી. શ્રી ચિરંતન મુનિજી પણ તત્ત્વાર્થ ઉપર કેટલુંક દિપ્તિ લેખેલું છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી

શ્રી યશોવિજયજીએ “તત્ત્વાર્થવિવરણ” નામની વૃત્તિ લખી છે, તેનું પ્રમાણ કેટલું છે તે આપણી જાણ બહાર છે. એ ગ્રન્થ વિષે અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ (સાક્ષિપાઠ) મળતો નથી. એટલે એ ગ્રન્થ સંપૂર્ણ લખાયેલ છે કે નહિ તે વિષે કંઈ કહી શકાતું નથી. ગ્રન્થનો પ્રસ્તુત ભાગ ઉપલબ્ધ થયા પહેલાં એ ગ્રન્થ લખાણ છે, એટલી હકીકતની પણ માહિતિ નહોતી. અત્યારે તો આપણી પાસે તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાય ઉપરની એમની ટીકા છે અને તે પણ ત્રુટક છે; તત્ત્વાર્થવિવરણના શરૂઆતના પાંચ શ્લોકો આપણી પાસે નથી. પરિણામે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રવાચસ્પતિ-ન્યાયવિશારદ-ચિરદાલંકૃત પૂજ્યપાદ આચાર્યમહારાજશ્રી વિજયઉદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે એમની શાસ્ત્રાનુસારી પ્રશ્નરવિદ્વત્તાર્થી આરંભનો અધૂરો ભાગ રચીને તે ત્રુટી દૂર કરી છે.

શ્વેતાંબર વૃત્તિઓ સામાન્યતઃ સૂત્ર અને માળ્ય બન્નેને અનુસરીને રચાઈ છે. અનેક દિગમ્બર વિદ્વાન્ આચાર્યોએ પણ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ઉપર વિવેચનો કર્યા છે. શ્રીપૂજ્યપાદે “સર્વાર્થ-સિદ્ધિ” શ્રી મટ્ટ અકલંકે “રાજવાર્તિક” શ્રી વિદ્યાનંદે “શ્લોકવાર્તિક” અને શ્રી અમૃત-ચંદ્રાચાર્યે “તત્ત્વાર્થસાર” નામની ટીકાઓ લખી છે. શ્રી શ્રુતસાગર, શ્રી વિબુધસેન, શ્રી યોગી-ન્દ્રદેવ, શ્રીયોગદેવ, શ્રી લક્ષ્મીદેવ અને શ્રી અમયનંદનસૂરિએ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યાઓ લખી છે. આ સૂત્રની કેટલીક ટીકાઓ કનઢી-કર્ણાટકી ભાષામાં પણ લખાઈ છે.

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રના કર્તા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક

અથાગ પરિશ્રમ લઈને જ્ઞાનની અનન્ય ઉપાસના કરીને જેમણે જૈન શાસનને અનેક ગ્રન્થોનો વારસો આપ્યો અને શ્રી સિદ્ધહેમઘ્યાકરણમાં “ઉપોમાસ્વાતિસંગ્રહીતારઃ” એ વાક્યથી સર્વશ્રેષ્ઠ સંગ્રહકાર તરીકે ઓળખાવીને જેમની કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રશંસા કરી એવા પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજીને કોઈ પણ પ્રકારની કીર્તિનો મોહ ન હતો. સ્વજાતિને વિષે એમણે કશું જ નથી જણાવ્યું. પરિણામે આપણા એક મહાન્ ઉપકારીના જીવન વિષે આપણે લગભગ અજ્ઞાત છીએ. તેઓશ્રીનો જન્મ ક્યારે થયો? તેઓશ્રી ક્યારે દીક્ષિત થયા? ક્યારે તેઓશ્રી કાલધર્મ પામ્યા? કયા કયા અગત્યના કાર્યો તેઓશ્રીએ જીવનમાં કર્યા? તેઓશ્રીનું વર્તુલ કયું હતું? તેઓશ્રીની વિહારભૂમિ કેટલી વિસ્તૃત હતી વિગેરે બાબતોથી આપણે અનભિજ્ઞ છીએ. જે કંઈ હકીકતો મળે છે તે ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવવા માટે પૂરતી ન હોઈને અનેક અનુમાનોને સ્થાન મળે છે. ઇન્છીએ કે વધુ સંશોધન થાય અને તેઓશ્રીના જીવન વિષે ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ.

તત્ત્વાર્થ માળ્યના અંતે તેઓશ્રીએ લખેલી ટૂંકી પ્રશસ્તિ એમના વિષેના આપણા જ્ઞાનનો આધાર છે, એમ કહીએ તો ચાલે. તેમના દીક્ષાગુરુ, દીક્ષાપ્રગુરુ, વિદ્યાગુરુ, વિદ્યાપ્રગુરુ, માતા પિતાના નામ, ગોત્ર, જન્મસ્થાન, ગ્રન્થરચના, સ્થાન અને પદવી એ બાબતો સંબંધી પ્રશસ્તિ આપણને થોડુંક કહી જાય છે. પ્રશસ્તિમાં જણાવાયું છે કે :-

“અગીઆર અંગના ધારક ‘ઘોષનન્દિ’ જેમના દીક્ષાગુરુ હતા, વાચકમુખ્ય ‘શિવશ્રી’ જેમના પ્રગુરુ હતા, વાચકાચાર્ય ‘મૂલ’ જેમના વાચનાગુરુ હતા, અને મહાવાચક ‘ક્ષમણ

મુળપાદ' જેમના વાચનાપ્રમુદ્ધ હતા; 'ન્યગ્રોધિકા' જેમની જન્મભૂમિ હતી, કૌમીપિણિ ગોત્રીય 'સ્વાતિ' નામના જેમના પિતા હતા, વાત્સીગોત્રી 'ઉમા' નામના જેમની માતા હતા, અને ઉચ્ચ નાગર જેમની શાસ્ત્રા હતી, તે શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકે સમ્યગ્ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ જિન-વાણીને સારી રીતે અવધારીને આ સ્પષ્ટતાવાળું " તત્ત્વાર્થાધિગમ " નામનું શાસ્ત્ર એહિક સુલોપદેશના તુચ્છ શાસ્ત્રોવડે હળાયેલ બુદ્ધિવાળા અને દુઃખિત લોકને જોઈને પ્રાણીઓની અનુકંપાથી પ્રેરઈને, વિહાર કરતાં કરતાં 'કુસુમપુર-પાટલીપુત્ર' નામના નગરમાં પધારી રચ્યું. જે આ તત્ત્વાર્થાધિગમ શાસ્ત્રને જાણીને તે મુજબ આચરણ કરશે, તે અવ્યાવાધ પરમાર્થ સુલરૂપ મોક્ષને અલ્પ સમયમાં પ્રાપ્ત કરશે."

તેઓશ્રીના જન્મસમય અંગેની માન્યતાઓમાં વિવાદ હોવાથી તે અંગે નિશ્ચિત રીતે કહેવાનું આજે શક્ય નથી. ન્યગ્રોધપુર નગરમાં તેઓ જન્મ્યા. જન્મનું નામ તો જાણ વહાર છે, પરંતુ માતા ઉમા અને પિતા સ્વાતિની સ્મૃતિ અવિચલ જલવાઈ રહે તે માટે માતાપિતાની વિશ્વસિથી દીક્ષિત અવસ્થામાં તેઓશ્રીનું નામ 'ઉમાસ્વાતિ' પાડવામાં આવેલું, એ હકીકત વિદિત છે. દિગમ્બરો ઉમાસ્વાતિ તથા ઉમાસ્વામિ, એ વન્ને નામથી તેમને ઓળખે છે. કઈ વયે તેમણે જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. ઉચ્ચનાગર શાસ્ત્રમાં તેઓ દીક્ષિત થયા. વાચકપદવીના તેઓ ધારક વન્યા. વિહાર કરતાં કરતાં કુસુમપુરમાં વર્તમાન પાટલીપુત્રમાં તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રની રચના તેઓશ્રીએ પૂર્ણ કરી. આ ઉલ્લેખ માધ્યમાં હોવાથી તત્ત્વાર્થમાધ્ય પણ કુસુમપુર નગરમાં રચ્યું હોય તેમ સંભવે છે. આ હકીકત એમની વિહારભૂમિ ઉત્તર દિન્દુરવાનમાં હતી એમ દર્શાવે છે. તેઓશ્રી શ્વેતાંતર મતાનુયાયી હતા, પરંતુ દિગમ્બરો તેમને દિગમ્બર મતાનુયાયી તરીકે માને છે. દિગમ્બર માન્યતા આધાર રહિત જણાય છે.

"વાચકાઃ પૂર્વચિદઃ" એમ પન્નવળાસૂત્રની ટીકામાં જણાવાયું છે. એ વચનને આધારે તેઓશ્રી વાચક હોવાથી પૂર્વધર હતા, એમ માનવાને કારણ મળે છે. તેમણે રચેલ ગ્રંથોમાં રહેલી વિદ્યતા તેઓશ્રી ત્રિશષ્ટ જ્ઞાની હોવાની માન્યતાને પુષ્ટિ આપે છે. પાંચસો ગ્રંથોના રચયિતા તરીકે તેઓશ્રી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એમાંથી આંગલીના વેઢે ગણી શકાય એટલા ગ્રંથો આપણી પાસે રહ્યા છે.

એમના દીક્ષાગુરુ અગિયાર અંગના ધારક 'ઘોષનન્દિ' હતા, અને એમના દીક્ષાપ્રમુદ્ધ 'શિવશ્રી' વાચકમુખ્ય હતા. વનવાજોગ છે કે એમના દીક્ષાગુરુ ઘોષનન્દિ પૂર્વધર નહિ હોય એટલે વાચક તરીકે તેમની ઓળખાણ નથી અપાઈ. એટલે જ કદાચ પૂર્વનું જ્ઞાન તેઓશ્રીએ 'મૂલ' નામના વાચકાચાર્ય પાસેથી લીધું હોય, અને વિદ્યાગુરુ તરીકે તેમની સ્થાપના કરી હોય. ઘોષનન્દિ પૂર્વધર નહિ હોવા છતાં વાચક હતા એવી સમજને લઈને પંડિત સુલલાલજી તત્ત્વાર્થ-સૂત્રની એમની ગુજરાતી વ્યાખ્યાના પરિચયમાં 'વાચક' શબ્દ વંશસૂચક છે એમ જણાવે છે, એમાં ભૂલ થતી હોય એ વનવાજોગ છે.

તત્ત્વાર્થટીકાપ્રશસ્તિમાં " ઘોષનન્દિક્ષમાશ્રમણસ્યૈકાદશાઙ્ગચિદઃ " એ પંક્તિ

દ્વારા પૂ. ભાષ્યકાર શ્રી ઘોષવન્દિ ક્ષમાશ્રમણને અગિયાર અંગના જ્ઞાતા તરીકે ઓઠાયા છે. તેઓશ્રી જો વાચક હોત તો તેમના વિદ્યાગુરુની જેમ તેમની પણ વાચક તરીકે ઓઠાયા આપત, આથી તેઓ વાચક ન હતા તેમ માનવું વ્યાજબી જણાય છે.

તત્ત્વાર્થ વિવરણનો સંક્ષિપ્ત વિષય

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અને ભાષ્ય ઉપર, ઉપર જણાવ્યું તેમ, પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રીયશો-વિજયજીએ “ તત્ત્વાર્થવિવરણ ” નામની ટીકા લખી છે, તેમાં શબ્દશઃ ભાષ્યને અનુસરતે વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. સૂત્રની માત્ર એક અધ્યાય પૂરતી ટીકા આજે ઉપલબ્ધ છે. એમાં તત્ત્વની અનેક હકીકતો પૂજ્યશ્રી ઉપાધ્યાયજીએ દર્શાવી છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું અવ્યાપ્ત્યાદિદોષરહિત અનુગત લક્ષણ, તેનું પ્રતિપદ વિવેચન, અને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, તે બન્નેના ભેદોના અનુગત લક્ષણો તથા તેનું વિવેચન, જીવ, અજીવાદિ સાત તત્ત્વનું સયુક્તિક વિવરણ, નિક્ષેપ, નિક્ષેપનું અનુગત લક્ષણ, પ્રત્યેક નિક્ષેપમાં કયો નય કેટલા નિક્ષેપભેદ સ્વીકારે છે, નિક્ષેપ માનવાનું પ્રયોજન, પ્રતિનિક્ષેપનું અનુગત લક્ષણ, નયનું વિવેચન, પ્રમાણ સાથેનો નયનો ભેદ, નય સામાન્યનું અનુગત લક્ષણ, તથા તેનું સ્પષ્ટીકરણ, નયના ભેદ-પ્રભેદો, પ્રત્યેક ભેદ-પ્રભેદનું વિવેચન સહ અનુગત લક્ષણ, નયની વ્યવહારિક પ્રમાણભૂતતા, તથા નૈશ્વયિક અપ્રમાણભૂતતા, જ્ઞાનાત્મકનય વિષેની માન્યતા, નિર્દેશ આદિ છ વ્યાખ્યાદ્વાર તથા સત્ સંખ્યા આદિ આઠ વ્યાખ્યાદ્વાર, ગતિ આદિ તેર દ્વાર પાંચ જ્ઞાન તથા તેના પ્રતિભેદો વિગેરે અનેક વાતો ઉપર પૂ. શ્રી ઉપાધ્યાયજીએ ફલહલકતો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

સત્તરમી સદીના મહાન્ જ્યોતિર્ધર ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી

તત્ત્વાર્થવિવરણનું પ્રત્યેક વાક્ય સયુક્તિક છે. તેમાંની ચર્ચા તર્કાનુગામી છે. સૂત્રમાં રહેલ ભાવનો તેમાં સુંદર સ્ફોટ થયો છે. ન્યાયવિશારદતા અને બહુશ્રુતતા એમાં પાને પાને તરવરે છે. તે કૃતિ જો પૂર્ણ મળતી હોત તો સત્તરમા અને અઠારમા સૈકામાં થયેલ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનો નમૂનો પૂરો પાડત, એમ અત્યારે ઉપલબ્ધ એક નાના ટુકડા ઉપરથી કહેવાનું મન થઈ જાય છે. માત્ર એક અધ્યાય પૂરતી ટીકા પણ પૂ. ઉપાધ્યાયજીની અગાધ વિદ્વત્તા અને ન્યાયવિશારદતાનો પરિચય આપી જાય છે. એમની એ વિદ્વત્તાને લઈને ત્રણસો વર્ષ વાદ આજે પણ તેઓશ્રી અનેક જૈન હૈયામાં જીવંત છે.

શ્રી જિનેશ્વર દેવ ઉપરની પૂ. ઉપાધ્યાયજીની અવિહલ ભક્તિ, શ્રી જિનાજ્ઞાનું એમનું અનુપમ પાલન, શ્રી જિનવાણીનું એમનું પારગામીપણું, એમની ન્યાયવિશારદતા, એમની તર્કાનુગામી બુદ્ધિ, તત્ત્વજ્ઞાનનું એમનું ઝંડાણ, વિરુદ્ધ જણાતા ભાવોનો સમન્વય કરવાની એમની પ્રસર શક્તિ, મિત્ર મિત્ર મિથ્યા નયોને લડાવીને પાછા સમ્યક્રૂપે શાંત કરવાની એમની કુશલતા, એમની અજબ સ્મરણશક્તિ, નાસ્તિકવાદના કુરુક્ષેત્રમાં એમની અજેયતા, એમની શેરડીના રસ કરતાં પણ અધિક મિષ્ટ ભાષા અને મધુર કાવ્યશક્તિ, તથા એમની સુંદર લેખનશક્તિ

‘મુખેપાદ’ જેમના વાંચનાપ્રગુરુ હતા; ‘ન્યગ્રોધિકા’ જેમની જન્મભૂમિ હતી, કૌભિપિણિ ગોત્રીય ‘સ્વાતિ’ નામના જેમના પિતા હતા, વાત્સીગોત્રી ‘ઉમા’ નામના જેમની માતા હતા, અને ઉચ્ચ નાગર જેમની શાખા હતી, તે શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકે સમ્યગ્ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ જિન-ધાણીને સારી રીતે અવધારીને આ સ્પષ્ટતાવાળું “ તત્ત્વાર્થાધિગમ ” નામનું શાસ્ત્ર ऐहिक સુખોપદેશના તુચ્છ શાસ્ત્રોવડે હળાયેલ બુદ્ધિવાળા અને દુઃખિત લોકને જોઈને પ્રાણીઓની અનુકંપાથી પ્રેરાઈને, વિહાર કરતાં કરતાં ‘કુસુમપુર-પાટલીપુત્ર’ નામના નગરમાં પધારી રચ્યું. જે આ તત્ત્વાર્થાધિગમ શાસ્ત્રને જાણીને તે સુજવ આચરણ કરશે, તે અવ્યાવાધ પરમાર્થ સુધ્ધરૂપ મોક્ષને અલ્પ સમયમાં પ્રાપ્ત કરશે.”

તેઓશ્રીના જન્મસમય અંગેની માન્યતાઓમાં વિવાદ હોવાથી તે અંગે નિશ્ચિત રીતે કહેવાનું આજે શક્ય નથી. ન્યગ્રોધપુર નગરમાં તેઓ જન્મ્યા. જન્માનું નામ તો જાણ વહાર છે, પરંતુ માતા ઉમા અને પિતા સ્વાતિની રમૂતિ અવિચલ જલવાદ રહે તે માટે માતાપિતાની વિશ્વસિથી દીક્ષિત અવસ્થામાં તેઓશ્રીનું નામ ‘ઉમાસ્વાતિ’ પાડવામાં આવેલું, એ હકીકત વિદિત છે. દિગમ્બરો ઉમાસ્વાતિ તથા ઉમાસ્વામિ, એ બંને નામથી તેમને ઓળખે છે. કઈ વયે તેમણે જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. ઉચ્ચનાગર શાખામાં તેઓ દીક્ષિત થયા. વાચકપદવીના તેઓ ધારક બન્યા. વિહાર કરતાં કરતાં કુસુમપુરમાં વર્તમાન પાટલીપુત્રમાં તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રની રચના તેઓશ્રીએ પૂર્ણ કરી. આ ઉલ્લેખ માધ્યમાં હોવાથી તત્ત્વાર્થમાધ્ય પણ કુસુમપુર નગરમાં રચ્યું હોય તેમ સંભવે છે. આ હકીકત એમની વિહારભૂમિ ઉત્તર દિન્દુસ્તાનમાં હતી એમ દર્શાવે છે. તેઓશ્રી શ્વેતાંવર મતાનુયાયી હતા, પરંતુ દિગમ્બરો તેમને દિગમ્બર મતાનુયાયી તરીકે માને છે. દિગમ્બર માન્યતા આધાર રહિત જણાય છે.

“વાચકાઃ પૂર્વચિદઃ” એમ પદ્મવળાસૂત્રની ટીકામાં જણાવાયું છે. એ વચનને આધારે તેઓશ્રી વાચક હોવાથી પૂર્વધર હતા, એમ માનવાને કારણ મળે છે. તેમણે રચેલ ગ્રંથોમાં રહેલી વિદ્યતા તેઓશ્રી વિશિષ્ટ જ્ઞાની હોવાની માન્યતાને પુષ્ટિ આપે છે. પાંચસો ગ્રંથોના રચયિતા તરીકે તેઓશ્રી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એમાંથી આંગળીના વેટે ગણી શકાય એટલા ગ્રંથો આપણી પાસે રહ્યા છે.

એમના દીક્ષાગુરુ અગિયાર અંગના ધારક ‘ઘોષનન્દિ’ હતા, અને એમના દીક્ષાપ્રગુરુ ‘શિવશ્રી’ વાચકમુખ્ય હતા. વનવાજોગ છે કે એમના દીક્ષાગુરુ ઘોષનન્દિ પૂર્વધર નહિ હોય એટલે વાચક તરીકે તેમની ઓળખાણ નથી અપાઈ. એટલે જ કદાચ પૂર્વનું જ્ઞાન તેઓશ્રીએ ‘મૂલ’ નામના વાચકાચાર્ય પાસેથી લીધું હોય, અને વિદ્યાગુરુ તરીકે તેમની સ્થાપના કરી હોય. ઘોષનન્દિ પૂર્વધર નહિ હોવા છતાં વાચક હતા એવી સંમજને લઈને પંડિત સુલલાલજી તત્ત્વાર્થ-સૂત્રની ઇલાની ગુજરાતી વ્યાખ્યાના પરિચયમાં ‘વાચક’ શબ્દ વંશસૂચક છે એમ જણાવે છે, એમાં ભૂલ થતી હોય એ વનવાજોગ છે.

તત્ત્વાર્થટીકાપ્રશરિતમાં. “ ઘોષનન્દિશ્વરમાશ્રમપ્રાપ્ત્યૈકાદશાઙ્ગચિદઃ ” એ પંક્તિ

દ્વારા પૂ. માધ્યકાર શ્રી ઘોષલન્દિ ક્ષમાશ્રમણને અગિયાર અંગના જ્ઞાતા તરીકે ઓઠલાવે છે. તેઓશ્રી જો વાચક હોત તો તેમના વિદ્યાગુરુની જેમ તેમની પણ વાચક તરીકે ઓઠલાવવા આવત, આથી તેઓ વાચક ન હતા તેમ માનવું વ્યાજબી જણાય છે.

તત્ત્વાર્થ-વિવરણનો સંક્ષિપ્ત વિષય

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અને માધ્ય ઉપર, ઉપર જણાવ્યું તેમ, પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રીયશો-વિજયજીએ “તત્ત્વાર્થવિવરણ” નામની ટીકા લખી છે, તેમાં શબ્દશઃ માધ્યને અનુસરતે વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. સૂત્રની માત્ર એક અધ્યાય પૂરતી ટીકા આજે ઉપલબ્ધ છે. એમાં તત્ત્વની અનેક હકીકતો પૂજ્યશ્રી ઉપાધ્યાયજીએ દર્શાવી છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું અવ્યાપ્ત્યાદિદોષરહિત અનુગત લક્ષણ, તેનું પ્રતિપદ વિવેચન, અને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, તે વન્નેના ભેદોના અનુગત લક્ષણો તથા તેનું વિવેચન, જીવ, અજીવાદિ સાત તત્ત્વનું સયુક્તિક વિવરણ, નિક્ષેપ, નિક્ષેપનું અનુગત લક્ષણ, પ્રત્યેક નિક્ષેપમાં વ્યો નય કેટલા નિક્ષેપભેદ સ્વીકારે છે, નિક્ષેપ માનવાનું પ્રયોજન, પ્રતિનિક્ષેપનું અનુગત લક્ષણ, નયનું વિવેચન, પ્રમાણ સાથેનો નયનો ભેદ, નય સામાન્યનું અનુગત લક્ષણ, તથા તેનું સ્પષ્ટીકરણ, નયના ભેદ-પ્રભેદો, પ્રત્યેક ભેદ-પ્રભેદનું વિવેચન સહ અનુગત લક્ષણ, નયની વ્યવહારિક પ્રમાણભૂતતા, તથા નૈશ્વર્યિક અપ્રમાણભૂતતા, જ્ઞાનાત્મકનય વિષેની માન્યતા, નિર્દેશ આદિ છ વ્યાખ્યાદ્વાર તથા સત્ સંખ્યા આદિ આઠ વ્યાખ્યાદ્વાર, ગતિ આદિ તેર દ્વાર પાંચ જ્ઞાન તથા તેના પ્રતિભેદો વિગેરે અનેક વાચકો ઉપર પૂ. શ્રી ઉપાધ્યાયજીએ ફલહલકતો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

સત્તરમી સદીના મહાન્ જ્યોતિર્ધર ઉપા. શ્રી ચશોવિજયજી

તત્ત્વાર્થવિવરણનું પ્રત્યેક વાક્ય સયુક્તિક છે. તેમાંની ચર્ચા તર્કાનુગામી છે. સૂત્રમાં રહેલ ભાવનો તેમાં સુંદર સ્ફોટ થયો છે. ન્યાયવિશારદતા અને બહુશ્રુતતા એમાં પાને પાને તરતરે છે. તે કૃતિ જો પૂર્ણ મળતી હોત તો સત્તરમા અને અઠારમા સૈકામાં થયેલ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનો નમૂનો પૂરો પાડત, એમ અત્યારે ઉપલબ્ધ એક નાના ટુકડા ઉપરથી કહેવાનું મન થઈ જાય છે. માત્ર એક અધ્યાય પૂરતી ટીકા પણ પૂ. ઉપાધ્યાયજીની અગાધ વિદ્વત્તા અને ન્યાયવિશારદતાનો પરિચય આપી જાય છે. એમની એ વિદ્વત્તાને લઈને ત્રણસો વર્ષ વાદ આજે પણ તેઓશ્રી અનેક જૈન હૈયામાં જીવંત છે.

શ્રી જિનેશ્વર દેવ ઉપરની પૂ. ઉપાધ્યાયજીની અવિહદ ભક્તિ, શ્રી જિનાજ્ઞાનું એમનું અનુપમ પાલન, શ્રી જિનવાણીનું એમનું પારગામીપણું, એમની ન્યાયવિશારદતા, એમની તર્કાનુગામી બુદ્ધિ, તત્ત્વજ્ઞાનનું એમનું ડુંડાણ, વિરુદ્ધ જણાતા ભાવોનો સમન્વય કરવાની એમની પ્રભુ શક્તિ, ભિન્ન ભિન્ન મિથ્યા નયોને લડાવીને પાછા સમ્યક્રૂપે શાંત કરવાની એમની કુશલતા, એમની અજબ સ્મરણશક્તિ, નાસ્તિકવાદના કુરુક્ષેત્રમાં એમની અજેયતા, એમની શેરડીના રસ કરતાં પણ અધિક મિષ્ટ ભાષા અને મધુર કાવ્યશક્તિ, તથા એમની સુંદર લેખનશક્તિ

અને અજોડ વક્તૃત્વકલા આજે પણ જૈન હૈથાને નવાવી રહ્યા છે. એમના નામ માત્રથી જૈન હૈયું ઢલી પડે છે, એ તત્ત્વજ્ઞાની મહાપુરુષની અજબ કલમથી લખાયેલ અનેક ન્યાયગ્રન્થના અવલોકનથી જેનેતર પ્રાજ્ઞશિરોમણિ વિદ્વાનો પણ અતિ ચકિત થઈ શિર ઝુકાવે છે.

પાટણની નજીક કનોડ ગામે પિતા 'નારાયણ' અને માતા 'સોમાગદે'ના આંગણે તેઓ અવતર્યા. સ્વાતિ નક્ષત્રમાં મેઘવૃષ્ટિ દ્વારા છીપમાંથી મોતી પ્રગટે તેમ માતાની કૃષિથી એક મોતી પ્રગટ્યું. વાલ્યવયથી જ એમની અદ્ભૂત સ્મરણશક્તિનો સૌને પરિચય થયો. એકાદ ધાર સાંભળેલ કે વાંચેલ સૂત્રો એમને કંઠાગ્ર થઈ જતાં. અતિવાલ્યવયમાં જ પૂ. શ્રી નયવિજયજીની સાથે સમાગમ થયો, અને સંવત ૧૬૮૮ માં બુદ્ધિમાં અગ્રશિરોમણિ અનુપમ વૈરાગ્યમૂર્તિ તેઓશ્રી અતિ લઘુ સુકોમલ વયે કઠોર સંયમના માર્ગે સંચર્યા અને જિનેશ્વરદેવના ચરણમાં એમનું સર્વસ્વ સોંપી દીધું. સંયમની સાધનામાં અને વિદ્યાની આરાધનામાં, વીતરાગની ભક્તિમાં અને શાસનની સેવામાં એમણે ન જોયો દિવસ કે ન જોઈ રાત. અજોડ ઉત્સાહ અને તીવ્ર સ્વંતથી ત્યાગના વિકટ પણ સુખદ માર્ગે જીવનભર પ્રયાણ જારી રાખ્યું. પરિપક્વો અને ઉપસર્ગોને સહન કર્યા, વિરોધીઓ સામે અળતમ ઝઘ્ઘમીને એમને હંફાવ્યા. એક વીતરાગ દેવનો આશ્રય સ્વીકારીને અનેક અસત્ય મતોને એમણે મૂલથી ઉઘેડી નાંખ્યા. એમની અજબ તાર્કિક શક્તિથી વાદીઓ અકબળ્યા. એમના બહુશ્રુતપણામાં સૌ અંજાઈ ગયા.

ઉપાધ્યાયજીને મહત્તા ખૂબ વરી, પણ અભિમાન તો લેશ નહિ. પ્રશુની આગલ વાલકની જેમ લાડ કરવા મંડી જાય અને પ્રશુપ્રેમમાં જાતને પણ ભૂલી જાય. વીતરાગ પ્રશુધર્મમાં અસ્થિમજ્જા પ્રેમાનુરાગી એ મહાપુરુષની અનુપમ દેવભક્તિ લોહચુંબક શક્તિ-લોહાકર્ષકની જેમ મુક્તિ આકર્ષક હતી.

રાજનગરમાં સંવત ૧૬૯૯ ના ચાતુર્માસમાં તેઓશ્રીએ અષ્ટાવધાન કર્યા અને શ્રેષ્ઠી ધનજી સુરાની વિજ્ઞપ્તિથી ન્યાયાભ્યાસ માટે કાશી જવાનું નક્કી થયું, ન્યાયાચાર્ય શ્રી મટ્ટાચાર્ય પાસે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તાર્કિક કુલમાં સૂર્ય સમાન, પદ્મદર્શનના અલંકાર રહસ્યને જાણનાર શ્રી મટ્ટાચાર્યના સાતસો શિષ્યોના તારાગણમાં ચંદ્રની જેમ તેઓ દીપતા. અલ્પ સમયમાં તેમણે અનેક શાસ્ત્રોનું અવગાહન કરી લીધું. ન્યાયશાસ્ત્રનો તો કોઈ ગ્રન્થ એવો નહિ હોય કે જે એમના હાથ નીચે પસાર ન થયો હોય. પદ્મદર્શનનો પણ સુંદર અભ્યાસ કર્યો. ખૂબ જ કઠિન ગણાતો ગંગેશ ઉપાધ્યાયકૃત "તત્ત્વચિંતામણી" ગ્રંથ કંઠાગ્ર કરી લીધો.

ઉપા. શ્રી યશોવિજયજીની અદ્વિતીય વિદ્વત્તા

"અજેયવાદી" તરીકે ઓળખાતા દિગ્ગજપંડિત સાથે જ્યારે કાશીનો કોઈ પંડિત ચર્ચા કરવા તૈયાર નહોતો ત્યારે પૂ. શ્રી ઉપાધ્યાયજી એની સામે બુદ્ધિના રણાંગણે ચઢ્યા. દિગ્ગજને ઘડીમાં પરાસ્ત કર્યો. એમનાં એ વિજયને પરિણામે કાશીના સર્વ વિદ્વદ્વર્યોએ "ન્યાયવિશારદ"નું મહામોહું લેવાતું વિરુદ્ધ તેમને અપ્યું. એ વાતનું "પૂર્વ ન્યાયવિશાર-

રેત્વં વિરુદ્ધં કોશ્યાં પ્રદત્તં કુઘૈઃ ” આ પોતાના કથનથી જ સમર્થન થાય છે.

અમની ન્યાયવિશારદતા અમને જંપીને વેસવા દે અમ નહોતી. એ વિશારદતા એકસો નવીન ગ્રંથની રચના કરવા અમને પ્રેર્યા. સો ગ્રંથો રચીને તેઓ “ન્યાયાચાર્ય” તું વિરુદ્ધ મેલવું. આ વાતનું સમર્થન “ ન્યાયાચાર્યપદં તતઃ કૃતશતગ્રંથસ્ય ચસ્યાર્પિતમ્ ” આ વાક્યથી તેઓશ્રીએ જ કરેલ છે. અમની અદિતીય વિદ્વાને અમને પદશાસ્ત્રવેપાતરીકે પ્રસિદ્ધિ આપી.

જૈનદર્શન અને જૈનન્યાયમાં તેઓ પારંગત થયા અમાં તો પૂછવું જ શું ? સમ્પ્રતિતર્ક અને સ્યાદ્વાદરત્નાકરનું તો તેઓ પાન કરી ગયા હોય અમ લાગે !

કાશીમાં ત્રણ વર્ષ એકચિત્તે નિરંતર પૂર્ણ પરિશ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો તો પણ જાણે કે અભ્યાસ અધૂરો રહ્યો હોય અમ જાણીઆગ્રામાં ફરી અભ્યાસ કરવા મંડ્યા, અને ચાર વર્ષ ત્યાં અભ્યાસમાં વિતાવ્યા. પદ્મદર્શનનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. રાજનગર આવીને અઢાર અવધાન કર્યા. ઔરંગઝેબના સૂબા મહોબ્બતખાન અમની અવધાનશક્તિના દર્શન કરવા આવ્યા. અમની સ્મરણશક્તિએ સૌને મુગ્ધ કર્યા. રાજનગરથી કાશી જતાં પહેલાં અઠાવધાન કર્યા હતા. પાછા આવીને અઢાર અવધાન કરીને અભ્યાસવેળા પણ અવધાનશક્તિને ચીરવાનું ચાલુ રાખેલું તેમ સિદ્ધ કર્યું.

ગચ્છનાયક શ્રી વિજયપ્રભસૂરિજીએ ઉપાધ્યાયના (વાચકના) વિરુદ્ધથી વિભૂષિત કર્યા અને યોગ્યનું યોગ્ય સન્માન કર્યું.

ઉપાધ્યાયજીએ કરેલ સરસ્વતી-આરાધના

જ્ઞાનની આરાધના ગ્રંથો વાંચી વિચારીને માત્ર કરી અમ નહિ, પરંતુ સરસ્વતી દેવીની આરાધના “ ઈંકારજાપવરમાપ્યં કવિત્વવિરત્ત-વાચ્છાસુરદ્વેષુપગદ્ગમમંજરદ્ગમ્ ” આ પૂર્વાર્ધ પદ્યસિદ્ધ “ ઈં ” કારૂપથીજપૂર્વક સરસ્વતી મંત્રનાં જાપથી પણ કરી. પરિણામે વાગ્દેવીની પ્રસન્નતા અમને વરી.

પૂ. ઉપાધ્યાયજીનું પાંડિત્ય સર્વતોમુખી હતું. વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્ય રચવાની સાથે જ વાલ્કોને પણ સરલતાથી જ્ઞાન મળે એવું સાહિત્ય અમણે રચ્યું. ગીર્વાણગિરામાં ગ્રંથો રચ્યા અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ રચ્યા, અર્ધમાગધી ભાષામાં પણ અમણે સાહિત્ય રચ્યું. ન્યાયગ્રંથો અનેક લખ્યા તો આધ્યાત્મિક ગ્રંથો ઓછાં નથી લખ્યા. વ્યાકરણ, સાહિત્ય, અલંકાર, છંદ, કાવ્ય, સિદ્ધાન્ત, આગમ, નય, પ્રમાણ, સત્તમંગી, અધ્યાત્મ, યોગ, સ્યાદ્વાદ, આચારધર્મ, કર્મવાદ વિગેરે અનેક વાંચતો વિષે અમણે ધણું ધણું લખ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો તો તેઓશ્રીએ વરસાદ વરસાવ્યો છે. તેમનું સાહિત્ય જેટલું વિશાલ છે એટલું જ આકર્ષક છે.

પૂ. શ્રી ઉપાધ્યાયજીનું વિહારક્ષેત્ર પણ વિસ્તૃત હતું. સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મારવાડ, માલવા, આગ્રા, બનારસ, વિગેરે સ્થળોએ તેઓ વિહર્યા હતા. છેવટનું

માં સુરતમાં કરીને ત્યાંથી વિહાર કરી સંવત ૧૭૪૩ માં હમોઈ ગામમાં પધાર્યા, અને હમોઈ ગામમાં જ તેઓશ્રીએ આ અસ્થિર દેહનો સમાધિપૂર્વક ત્યાગ કર્યો.

પૂ. શ્રી ઉપાધ્યાયજીનું આખું જીવનચરિત્ર તો લભ્ય નથી, પરંતુ તેમના સમકાલીન મુનિશ્રી કાંતિવિજયજીરચિત 'સુજસવેલી' માંથી ઉપલબ્ધ થાય છે, તે વડલ પૂ. શ્રી કાંતિવિજયજીનો આપણે ઉપકાર માનીએ.

પૂ. ઉપાધ્યાયજી રચિત સાહિત્ય પૂ. ગુરુદેવ ન્યાયવાચસ્પતિ, શાસ્ત્રવિશારદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયદર્શનસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબને અત્યંત આકર્ષે છે. એમનું જે મહાદુર્ગમ સાહિત્ય આજે મળે છે તેનો તેઓશ્રીએ રસપૂર્વક ખૂબ પરિશ્રમથી ડુંડો અમ્યાસ કર્યો છે. એ અમ્યાસમાં એમણે જોયું કે સ્વરચિત ગ્રંથોની સાક્ષી એમના અન્ય ગ્રંથોમાં કેટલીક વાર આવે છે. "તત્ત્વમત્રત્યં મત્કૃતમંગલવાદાદવસેયમ્ ।" "અધિકં પ્રમારહસ્યે" "અધિકં મત્કૃતન્યાયાલોકેસ્યાદ્વાદરહસ્યયોરવસેયમ્" इत्यादि शास्त्रवार्तासमुच्चयनी पंक्तिओ दर्शावे છે કે ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે મંલવગાદ, પ્રમારહસ્ય, તથા સ્યાદ્વાદરહસ્ય નામના ગ્રંથો વનાવેલા છે. કમનસીબે હાલ તે મળતાં નથી. એને માટે શોધ કરવી આવશ્યક છે. અનેકાંતવ્યવસ્થા ગ્રંથ હમણાં જ મળી આવ્યો છે. નિશામતા, કૂપદષ્ટાંત, જ્ઞાનાર્ણવ તથા તત્ત્વવિવરણ, તિલ્લવ્યોત્તિ અધૂરાં મળી આવ્યા છે. સિદ્ધાંતમંજરીટીકા, વિષમતાવાદ, આર્ષમીય ચરિત્ર, વિચારવિન્દુ દ્વો તથા સુખાસૂતિ" ઉપલબ્ધ થવાનું સાંભળ્યું છે.

તત્ત્વાર્થવિવરણગ્રંથની સાક્ષી અન્ય ગ્રંથોમાં ન જણાવાથી પૂ. શ્રી ઉપાધ્યાયજીએ તત્ત્વાર્થ-ક્ષત્ર ઉપર ટીકા રચી નહિ હોય એમ માનવામાં આવતું હતું; પરંતુ રાજનગર હેલાના ઉપાશ્રય-માંના જ્ઞાનમંડારના પુસ્તકોનું પત્રક વનાવતાં તત્ત્વાર્થક્ષત્રના પ્રથમ અધ્યાયની "તત્ત્વાર્થવિવરણ" નામની ટીકા પ્રાપ્ત થઈ. તે ટીકા શાસનસમ્રાટ, શાસનપ્રભાવક પૃથ્વીમંડલમુકુટાયમાન પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રીમદ્ ગુરુભગવંતના ઉપદેશથી શુદ્ધ કરીને મુદ્રિત કરવામાં આવી. એનો અમ્યાસ ખૂબ સંતપૂર્વક પૂ. ગુરુદેવે કર્યો, અને એમને લાગ્યું કે એ ગ્રંથમાં પીરસેલી અનેરી વાનગી સરલ ભાષામાં વિસ્તારીને સૌ વિદ્યાપિપાસુઓને પીરસવામાં આવે એ અત્યંત ઇચ્છનીય છે. એ કાર્ય હાથ પર લેવાની તેઓશ્રીને લગની જાગી. તેમની લગનીને શાસનસમ્રાટ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયનેમિશ્વરીશ્વરજી મહારાજશ્રીજીના આશીર્વાદ સાંપડ્યા. દશ દશ વર્ષના લાંબા ગાળા સુધી સતત પરિશ્રમ લઈને પૂ. ગુરુદેવે ૧૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ "તત્ત્વાર્થ-વિવરણમૂહાર્થદીપિકા" ની રચના કરી. સંવત ૨૦૦૧ માં મૃગશિર શુદ્ધ. એકાદશીના સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણક દિવસે એ ગ્રંથ પૂર્ણ થયો, તેઓશ્રી કૃતકૃત્ય વન્યા. અંધારામાં રહેલ ગ્રંથોને પ્રકાશમાં આણવાનું કામ તો વળાણ સંશોધકોના હાથે થતું હશે, પરંતુ મહાપુરુષે રચેલ ગ્રંથ ઉપર સતત ચિંતન અને પરિશીલન કરીને તેની વિદ્વત્તામરી વિસ્તૃત ટીકા રચવાનું કાર્ય તો

પૂજ્ય ગુરુદેવે જેવા કોઈક વિરલ માનવજાત હાથે જ બને. પૂજ્ય ગુરુદેવની વહુશ્રુતતા ગૂઢાર્થ-દીપિકામાં સ્વયં ફાળે છે; તત્ત્વાર્થવિવરણમાં ભરેલો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવે અત્યંત પ્રસ્ફુટ કરી બતાવ્યો છે, એમાંની પ્રત્યેક વાતનો ઉપર તેઓશ્રીએ ગૂઢાર્થદીપિકામાં સ્વયં પ્રકાશ પાથર્યો છે, સુંદર અને સરલ સંસ્કૃત ભાષામાં ગહન તત્ત્વોની તેઓશ્રીએ સરસ છળાવટ કરી છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં અતિ વિદ્વાન્ પંડિતોને પણ જણાતી તત્ત્વાર્થવિવરણની કઠિનતા દૂર કરીને તેમાંનાં ગૂઢ તત્ત્વો પૂજ્ય ગુરુદેવે સરલ રીતે અને રોચક ભાષામાં વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે, મૂળ ગ્રંથનો યથાર્થ ભાવ ગૂઢાર્થદીપિકામાં પ્રગટ થયો છે અને તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક વાતોનું વિવરણ રસમય બન્યું છે, ન્યાયશાસ્ત્રવિષયક નિરંતર સુંદર અભ્યાસ, વિશાલ વાંચન અને સતત તત્ત્વવિચારણાને પરિણામે એક કઠિણ કાર્ય તેઓશ્રી પૂજ્યપાદશ્રી ગુરુમગવંતનો અસીમ કૃપાદષ્ટિથી સુશક્ય બનાવી શક્યા છે.

“ગૂઢાર્થદીપિકા” રચાતી હતી તે સમય દરમ્યાન બીજા પણ બે ગ્રંથો પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીએ રચ્યા છે. ‘પર્યુષણપર્વકલ્પપ્રભા’ અને ‘પર્યુષણપર્વકલ્પલતા’ નામના આ બે ગ્રંથોથી જનતા અજ્ઞાત નથી. પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીએ સર્વપ્રથમ “સ્વાદ્વાદવિંદુ” નામનો ૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથ રચ્યો છે. ત્યારબાદ પરમપૂજ્ય ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિશારદ ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મહારાજશ્રીજીકૃત “ન્યાયસ્વંડનસ્વાચ” અપરનામ “મહાવીરસ્તવ” ગ્રંથની “મહાવીરસ્તવકલ્પલનિકા” નામની ૨૫૦૦૦ પચીસ હજાર શ્લોકપ્રમાણ એક સુંદર ટીકા રચી છે. તદુપરાંત તેઓશ્રીએ પૂજ્યપાદ શ્રી સિદ્ધસેનાદિવાકરરચિત “સમ્મતિતર્ક” નામના દ્રવ્યાનુયોગમય-અતિ પ્રાચીન-અતિવિષમ જૈન ન્યાય ગ્રંથ ઉપર “સમ્મતિતર્ક-મહાર્ણવાવતારિકા” નામની અનુપમ લઘુ ટીકા ૧૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચી છે.

“સમ્મતિતર્ક” નામના પ્રાચીન ગ્રંથમાં અલ્પ શબ્દોમાં સમાયેલા અતિગૂઢ ભાવો તેઓશ્રીએ ટીકામાં સરલતાથી સ્ફુટ કરી બતાવ્યા છે. સમ્મતિતર્કની પ્રાચીન માધ્યમશૈલી અભ્યાસીને કઠિન પડે તેમ હોવાથી વર્તમાન ન્યાયશૈલીમાં પૂજ્ય ગુરુમહારાજશ્રીએ તે ગ્રંથ પર સુંદર તેમજ સર્વમૂલ શ્લોકગત દરેક પદોના રહસ્યભૂત અર્થને પ્રદર્શન કરનારી વિસ્તૃત ટીકા રચી વિદ્યાપિપાસુઓને સરલતા કરી આપી છે. આવી રીતે સુંદર સાહિત્ય જૈન સમાજને ચરણે ધરીને પૂજ્ય ગુરુમગવંતે જૈન સાહિત્ય તેમજ જૈન સમાજની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે. એટલું જ નહીં પણ અનેક પાઠશાળાઓ, ઉપાશ્રયો. મન્ય જિનમંદિરો, જીર્ણોદ્ધાર વિગેરે અનેક સ્થળોએ અનેક શુભ કાર્યો તેઓશ્રીએ સદુપદેશ દ્વારા કરાવ્યા છે. શ્રી સિદ્ધગિરિજી આદિ અનેક તીર્થસંઘ કઠાવી ભાગ્યવંત શ્રાવકોને સંઘપતિ વિરુદ્ધે અલંકૃત કર્યા છે. સૌરાષ્ટ્રથી માંડીને મારવાડ, મેવાડ, માલવા સુધી વિહાર કરીને “જિનવાણી”નો સુંદર પ્રચાર કરીને તેઓશ્રીએ શાસનની અનુપમ સેવા બજાવી છે.

પવિત્ર તાલધ્વજ તીર્થમાં વચ્ચે ચાર તેઓશ્રીના વરદ હસ્તે દીર્ઘકાલ સ્મરણીય મન્ય પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. વિ. સં. ૧૯૮૦ માં થયેલ અતિ મનોહર અમૃતપૂર્વ પ્રથમ પ્રતિષ્ઠામહોત્સવને ૩૦ વર્ષ વીતી ગયા પછી તાજેતરમાં વિ. સં. ૨૦૧૦માં વૈશાખ શુદિ પંચમીના શુભદિવસે વીજી પ્રતિષ્ઠા થઈ. સ્મૃતિપટ ઉપર સદાને માટે યાદ રહે તેવો મન્ય પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ યોદ્ધ કરતાં આજે પણ જૈન સમાજનાં હૈયાં પુલકિત બને છે.

વિ. સં. ૧૯૭૮ જેઠ વદ ૫ જેસર ગામમાં વર્તમાન શાસનનાયક શ્રી મહાવીર પ્રભુનો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ તથા મારવાડના સુપ્રસિદ્ધ શહેર 'શિરોહી'ના મન્ય-મહાવિશાલ-પ્રાચીન ચૌદ જિનમંદિરોનો વિ. સં. ૧૯૮૫ માં અઢાર અભિષેકાદિ અષ્ટાહિકા મહામહોત્સવ તેમજ ગોધા ગામમાં વિ. સં. ૧૯૮૭ માં દંડપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ, જસપરા ગામમાં વિ. સં. ૧૯૯૬ માં અતિ મનોહર પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ તેમજ કપડવણજ ગામે સં. ૨૦૦૯ માં અતિસુંદર પ્રભુપ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ તથા વિ. સં. ૨૦૧૧ જેઠ શુદિ ૫ તળસા ગામમાં પ્રભુમંદિર દંડધ્વજ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ इत्यादि અનેક ગામમાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો પૂજ્યપાદ શ્રી ગુરુભગવંતના વરદહસ્તે થયા. અંજનશલાકા આદિ શુભ કાર્યો પણ મહુવા તથા સુરેન્દ્રનગરમાં તેઓશ્રીની નિશ્રામાં થયા હતા. પ. પૂ. શ્રી ગુરુદેવના વરદ હસ્તે અનેક સ્થળોએ આંતિસ્નાત્ર-અર્હતપૂજન-ઉપધાન-ઉજમળા વિગેરે શાસનપ્રભાવનાકારક અનેક શુભ કાર્યો થયેલ છે.

વિદ્વત્તા પૂજ્ય ગુરુદેવને વરી હોવા છતાં તેનું તેઓશ્રીને લેશમાત્ર અભિમાન નથી. એમની સરલતા અને કોમઝતા સૌ કોઈને આકર્ષી લે છે. મત્તભીરતા તેઓશ્રીના સ્વભાવમાં જ રહેલી છે. નિરભિમાનતા અને નિરાડંબરિતા તેઓશ્રીના સ્વાભાવિક જ ગુણો છે. તેઓશ્રીના સદ્ગુણો તથા અપૂર્વ વિદ્વત્તાથી આકર્ષાઈને પૂજ્ય ગુરુદેવ શાસનસમ્રાટ શાસનપ્રભાવક પૃથ્વી-મંડલ સુકુટાયમાન પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય વાલત્રલચારી આચાર્ય મહારાજાધિરાજ શ્રીમદ્ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ તેઓશ્રીને અનેક પદવીઓથી અલંકૃત કર્યા. વિ. સં. ૧૯૬૯ ના અશાઢ શુદિ પંચમીના રોજ 'કપડવંજ'માં વિધિવિધાનપૂર્વક 'ગણિપદવી' અને તે જ વર્ષમાં અશાઢ શુદ નવમીના દિવસે સવિધિ પન્ન્યાસ પદવી સમર્પણ કરી. વિ. સં. ૧૯૭૨ ના માગશર વદ ૩ ના દિવસે મારવાડના 'સાદહી' શહેરમાં વિધિપૂર્વક 'ઉપાધ્યાય' પદવી અર્પણ કરી. તદુપરાંત જિનાગમો, દર્શનશાસ્ત્રો અને ન્યાયશાસ્ત્રોના અતિમહન પરમરહસ્ય-મૂત તત્ત્વના સુંદરતમ અપૂર્વ વૌધથી આકર્ષાઈને "ન્યાયવાચસ્પતિ-શાસ્ત્રવિશારદ"નું માનવંતું વિરુદ્ધ-અનેક ગામના મંઘ સમક્ષ શાસનસમ્રાટ-સકલતારકસાધુમંડલનાયક-શાસન-પ્રભાવક પૂ. પા. વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ તેઓશ્રીને વિક્રમ સંવત ૧૯૭૨ માં ઉપાધ્યાય પદપ્રદાનની સાથોસાથ અર્પણ કર્યું. તથા વિ. સં. ૧૯૭૯ ના વૈશાખ વદ ૨ વીજના શુભ દિવસે 'સ્વંભાત' શહેરમાં વિદ્યાર્થીઓના પંચપ્રસ્થાનમય સ્મરિમંત્રની અપૂર્વ આરાધનાપૂર્વક વિધિ

સહિત સૂરિમંત્રયુક્ત 'ઓચાર્ય પદવી' તેઓશ્રીએ અર્પણ કરી, અને તેઓશ્રીના પદ્મધર તરીકે પૂ. ગુરુદેવની સ્થાપના કરી અને પૂજ્ય ગુરુદેવ પદ્મ તે પદને આજપર્યન્ત શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદા-પૂર્વક શોભાવી રહ્યા છે.

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૨ ના પોષ શુદ્ધ પુનમના રોજ થયો હતો. બાલ્ય અવસ્થાથી જ તેઓશ્રીનું અંતઃકરણ ધર્મભાવનાથી વાસિત હતું. પૂજ્ય માતાપિતાશ્રીએ તેઓશ્રીમાં સુંદર સંસ્કારો રેઝ્યા હતા. મુનિસત્તમ મહનીય, માન્ય પૂજ્યશ્રી સ્વાન્તિવિજયજી દાદાની છઠ્ઠને પારખે છઠ્ઠ આદિ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા તથા તેમના તીવ્ર વૈરાગ્ય અને ઉત્તમ ચારિત્ર-ની તેઓશ્રીના જીવન પર સુંદર છાપ પડેલી, તેમજ તેવા વચનસિદ્ધ મહાપુરુષના ઉપદેશથી અપરિણીત અવસ્થામાં પૂજ્ય ગુરુદેવને ભવ-નિર્વેદ પ્રગલ્ભો, અને તે ભવનિર્વેદ-વૈરાગ્યભાવનાને શાસનસમ્રાટ્ તીર્થોદ્ધારક પરમોપકારક-પૂજ્યપાદ પ્રાતસ્મરણિય-આચાર્યમહારાજ શ્રીમદ્ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ સચોટ ઉપદેશ આપી વિકસાવી અને વિક્રમ સંવત્ ૧૯૫૯ ના અશાઢ શુદ્ધ ૧૦ ના રોજ ભાવનગરમાં ભાગવતી દીક્ષા આપીને પૂર્ણ કરી. માત્ર સોઠ વર્ષની વયે પરમ પવિત્ર ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરીને તેઓશ્રીએ વીશાશ્રીમાલિ-વંશદીપિકા-અર્હદ્ધર્મઉપાસિકા પૂજ્ય માતા ધનીમાઈ તેમજ વીશાશ્રીમાલિ વંશશિરોમણિ-શ્રાદ્ધવર્ધ પૂજ્ય પિતાશ્રી કમલશીમાઈનું કુલ અજવાળ્યું અને શાસનપ્રભાવક નરરત્નોથી વિભૂષિત "મધુમતિ" (મહુવા) નગરીને ભાગ્યશાળી બનાવી. સંસારી અવસ્થાના શ્રી સુંદરજીમાઈ મટીને ગુરુદેવ પૂ. મહારાજશ્રી દર્શનવિજયજી બન્યા. આ શુભ પ્રસંગથી પૂજ્યશ્રી ધનીમાતા તથા કસલચંદ, હેમચંદ તથા જીવરાજ ત્રણે વર્ડીલ માઈઓના હૃદયમાં આનંદોર્મિ ઉછળી. દીક્ષાની અનુમોદનાથી તેઓ અર્પૂર્વ પુણ્યમાગી બન્યા. આ શુભ અવસરે કમનસીવે પૂજ્ય પિતાશ્રી કમલશીમાઈ આ સુંદર પ્રસંગ નિહાળવા માટે હૈયાત ન હતા.

દીક્ષિત અવસ્થામાં પ્રતિદિન સતત વાંચન, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા તેઓશ્રીએ થોડા વર્ષોમાં સારી પ્રગતિ સાધી અને દરેક આગમશાસ્ત્રોનું તેમજ જૈન અને જૈનેતર ન્યાયશાસ્ત્રોનું સારી રીતે પરિશીલન તેમજ અવગાહન કર્યું અને તેના પરિણામે તેઓશ્રીએ વિદ્વદ્ભોગ્ય અને ઉચ્ચ કોટીના ન્યાય આદિના ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે.

તેઓશ્રીની વિહારભૂમિ અતિ વિશાળ છે. સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મારવાડ અને મેવાડ-ઉપરાંત વિવિધ સ્થળોએ તેઓશ્રી વિચર્યા છે.

પ્રત્યેક સ્થળોએ તેઓશ્રીએ સરલ અને આકર્ષક ભાષામાં જિનવાણીનો પ્રચાર કર્યો છે. તેઓશ્રીના વિદ્વત્તાભર્યા અને સરલ પ્રવચનોએ અનેક મન્ય આત્માઓને મુગ્ધ કર્યા છે. કેઈ માણુક હૈયાઓએ ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરીને તેઓશ્રીના ચરણકમલોમાં જીવન સં

કર્તુ. છ. જે પૈકી અમુકે શિષ્યો તો બાલબ્રહ્મચારી પ્રાતઃસ્મરણીય ન્યાયવાચસ્પતિ-શાસ્ત્ર-
વિશારદ-પૂજ્યપાદશ્રી ગુરુમહારાજશ્રીની નિશ્રામાં અપરદર્શનમાં વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરી
શાસનની સુંદર સેવા કરી રહ્યા છે. તેઓશ્રીના શિષ્યો સરલ અને શાંત સ્વભાવી
તપસ્વી મુનિશ્રી કુસુમવિજયજી તથા “સ્તોત્રમાળા” અને “હેમધાતુમાળા”ના રચયિતા ન્યાય-
વ્યાકરણ વિદ્વદ્વર્ય-બાલ અવસ્થામાં દીક્ષિત-મુનિશ્રી ગુણવિજયજી, તથા તપસ્વી મુનિશ્રી
મહોદયવિજયજી તથા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી અનુપમ સંયમની આરાધના કરીને અર્પણ
સંચર્યા છે. તેઓશ્રીના પ્રશિષ્ય તપસ્વી મુનિશ્રી તિલકવિજયજી (મુનિશ્રી ગુણવિજયજીના
શિષ્ય) પણ સમાધિપૂર્વક કાલઘર્મ પામ્યા. ઉપરોક્ત સદ્ગત સર્વ મુનિઓની સંયમની આરા-
ધના હજી અત્યુત્તમ ઉપર અંકિત છે.

તેઓશ્રીના શિષ્યરત્ન પાન્યાસપ્રવર શ્રી પ્રિયંકરવિજયજી ગણિ સંયમની સુંદર આરા-
ધના કરવાપૂર્વક મન્યાત્મ હૃદય આકર્ષક જિનાગમ ઉપદેશદ્વારા શાસનની શોભા વધારી રહ્યા છે.

તેઓશ્રીના પ્રશિષ્યો (મારા શિષ્યો) તપસ્વી મુનિશ્રી શાન્તિપ્રભવિજયજી, રત્ના-
કરવિજયજી, બાલમુનિશ્રી હરિભદ્રવિજયજી તથા સુબોધવિજયજી ઉપર તેઓશ્રીનો
કદિ ન ભૂલી શકાય તેવો ઉપકાર છે. બાલ્યવયથી જ મને ધર્મપ્રેરણા કરીને શ્રી ગુરુદેવે
મારું જીવન સાર્થક કર્યું. પગલે પગલે પથપ્રદર્શક વનતા મારા શ્રી ગુરુદેવનો ઉપકાર વ્યક્ત
કરવા મારી પાસે તેવા શબ્દો નથી. કઠિણ પદ્મદર્શનશાસ્ત્રનો તલસ્પર્શી અમ્યાસ કરીને
અલ્પ સમયમાં જ તેઓશ્રીએ પરમોપકારી પૂ. પાદશ્રી ગુરુમહાવંતની કૃપાદૃષ્ટિથી અપરસિદ્ધાંતની
અપૂર્વ વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરી, તેના પરિણામસ્વરૂપ અતિ ઉત્તમ કોટ્ટીની આ કૃતિ જોઈને હું અત્યંત
હર્ષ અનુભવું છું. પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીની મારા પર સૂચ જ કૃપા છે, એ માટે હું તેઓ-
શ્રીનો અતિ કૃણી છું. તેઓશ્રીનો મારા પરત્વે હરહંમેશ કૃપાપ્રસાદ વરસતો રહે, એ શુભ
અભિલાષાપૂર્વક વિરમું છું.

વિ. સં. ૨૦૧૧ । શ્રી નેમિ. સં ૬

શ્રાવણ સુદિ ૧૦ શુક્રવાર

તા. ૨૯-૭-૫૯

પ્રજ્ઞાવનાસંપૂર્ણિત્યાન-મધુમતી

ન્યાયવાચસ્પતિ શાસ્ત્રવિશારદ-પૂજ્યપાદ-પરમો-
પકારિ-તપાગચ્છાચાર્ય શ્રીવિજયદર્શનેશ્વરીશ્વર-

પાદામ્મોજવચ્ચરીકાયમાળ

પાન્યાસશ્રી જયનંદવિજય ગણિ

અનત્યનો સુધારો

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ

૮ પં. ૧૨

મંત્રવગાદ

મંગલવાદ

૮ પં ૨૭

૧૬૦૦૦

૧૬૦૦૦

સ્વ શાસનસમ્રાટ-તપાગચ્છાધિપતિ-સર્વતત્રસ્વતત્ર-સૂર્યકચકવર્તિ-પ્રોદ્યભાવશાલિ જગદ્ગુરુ, -પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્યપાદ
ભટ્ટારકાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીજીના પદાભ્યરભાસ્કર
ભટ્ટારકાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયદર્શનસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીજી

જન્મ-સં ૧૯૪૩ પોપ સુદ ૧૫ મહુવાગદર, દીક્ષા-સં. ૧૯૫૬ અષાઢ સુદ ૧૦ ભાવનગર
ગણિપદ-સં ૧૯૬૯ અષાઢ સુદ ૫ (કપડવંજ)

પન્થાસપદ-સં. ૧૯૬૯ અશાઢ સુદ ૯ કપડવંજ. ઉપાધ્યાયપદ-ન્યાયવાચસ્પતિ-શાસ્ત્રવિશારદ
પદપ્રદાન-સં ૧૯૭૨ માગશર વદ ૩ સાન્ડી (મારવાડ). આચાર્યપદ ય. ૧૯૭૯ વૈશાખ વદ ૨ ખંભાત

॥ तत्त्वार्थविवरणगूढार्थदीपिकाविषयानुक्रमणिका ॥

अङ्काः	विषयाः	पृ. पं.
१.	तत्त्वार्थविवरणगतमहत्तारणात्मकं मङ्गलाचरणम् ।	१-१६
२.	गूढार्थदीपिकासत्कमङ्गलाचरणे विघ्नाविधातकत्वेन जिनपुतिपरं पद्यमुपमम् ।	१-१९
३.	शासनसम्राट् गुरुमगवतश्श्रीविजयनेमिसूरेः रारणम् ।	२ ३
४.	तत्त्वार्थप्रथमाध्यायस्योपलब्धं श्रीमधशोविजयोपाध्यायकृतविवरणम्, तदुपरि टीकाकरणे प्रयत्नस्यानुपहसनीयत्वप्रार्थनं त्रिभिः पदैः ।	२ ७
५.	मन्दमतीनां मोक्षमार्गादिज्ञानार्थं कृतिपद्धतिमुपगतेयं गूढार्थदीपिकेति तत्प्रयत्नो गुरुचरणरतस्य न निष्फल इति सूचितम् ।	२-२०
६.	सम्यग्दर्शनशुद्धमित्यादेस्तत्त्वार्थकारिकापञ्चकस्य यत्त्रुटितं यशोविजयोपाध्याय- व्याख्यानं तत्पूर्णे प्रवृत्तश्रीमदुदयसरिकृतं “ऐन्द्रं पदम्” इत्याद्यमङ्गलमवतार्यं विवृतम् ।	२-२४
७.	त्रिपदीपुतिरूपस्य “योल्लासिता” इति मङ्गलात्मकाद्वितीयपद्यस्य विवरणम् ।	३-२८
८.	मङ्गलार्थं प्रार्थितस्य गुरोश्श्रीनेमिसूरेः स्तुतिलक्षणस्य तृतीयपद्यस्य विवरणम् ।	४-२२
९.	उपाध्यायकृतविशिष्टकृतेरस्मत्कृततद्विच्छिन्नाशपूरणस्य च समकक्षत्वं नेति निरभिमानता- सूचनपरं चतुर्थपद्यं विवृतम् ।	५ ३
१०.	त्रुटितश्रीमधशोविजयोपाध्यायकृतविवृतिकाद्यपञ्चकारिकाव्याख्यानप्रतिशारूपस्य पञ्चमपद्यस्य विवरणम् ।	५-२२
११.	(१) तत्त्वार्थविवरणे सम्यग्दर्शनशुद्धमित्याद्यकारिकाऽवतरणे मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वम्, तन्त्रप्रणेतारश्च सर्वेऽपि स्वस्वामिमततत्त्वनिरूपणपरमप्रयोजनतया मुक्तिमेवादृतवन्त इति तत्तदग्रन्यादिसूत्रोद्भक्तेन भावितञ्च ।	६ ६
१२.	टीकायां मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वम्, अनेकविधदुःखमयेत्याद्युक्तेरभिप्रायः “अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः” इति सूत्रार्थो दर्शितः, अथ शब्दस्य मङ्गलार्थत्वे “ओङ्कारश्चाथ शब्दश्च” इति पद्यञ्च दर्शितम् ।	६ ९
१३.	वि० मुयतेः परमप्रयोजनत्वोपपादिका ‘आचार्यवान् पुरुषो वेद’ इत्यादि श्रुतिरूढमाविता ।	७ ९
१४.	टी० “यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसासिद्धिः” इत्यादिवैशेषिकसूत्रार्थो दर्शितः ।	७ ७
१५.	‘दुःखत्रयामिधातात्’ इत्यादीश्वरकृष्णकारिकार्थः, तद्भावार्थश्च दर्शितः ।	७ ११
१६.	“आचार्यवान् पुरुषो वेद” इत्यादिश्रुत्यर्थोपवर्णनम् ।	७ २३
१७.	वि० तत्तत्तीर्थान्तरीयसम्मतलक्षणलक्षितमुक्तेः प्रेक्षावदनुपादेयसाधनत्वेऽप्यनेकान्त- वादिसम्मतलक्षणलक्षितायास्तत्सारसाधनस्य प्रेक्षावद्गवेषणीयत्वं दर्शितम् ।	८ २

१८. टी० 'मिधते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिश्लोकस्यार्थो दर्शितः । ८ ५
१९. नैयायिकाभिमतस्य समानाधिकरणदुःखप्रागभावाऽसहवृत्तिदुःखध्वंसरूपस्य मुक्तिलक्षणस्य सङ्गमनम् । ८-१३
२०. समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखसाधनध्वंसस्य मुक्तिलक्षणस्य सङ्गमनम् । ८-१६
२१. प्रमाकराभिमतस्य आत्यन्तिकदुःखप्रागभावरूपस्य मुक्तिलक्षणस्योपपादनपुरासरं सङ्गमनम् । ८-२०
२२. 'दुःखेनाऽत्यन्तं विमुक्तश्चरति' इति श्रुतिमवलम्बमानस्य सम्मतं दुःखात्यन्ताभावरूपमुक्तिलक्षणमुपपादितम् । ८-२७
२३. दुःखध्वंसरूपमुक्तिलक्षणभावो दर्शितः । ९-१
२४. 'चित्तमेव हि संसारो' इति वचनस्वारस्यादनुपप्लवचित्तसन्ततिलक्षणा मोक्षो वैद्धांभ्युपगत इत्युपदर्शितम् । ९-७
२५. प्रकृतितद्विकारोपधानविलयसमुद्भूतपुरुषस्वरूपावस्थानरूपो मुक्तिः साङ्ख्यमेतसिद्धौपवर्णिता । ९-१०
२६. आत्महानिलक्षणा मुक्तिश्चावार्कसम्मतोति दर्शितम् । ९-१७
२७. नित्यनिरतिशयसुखामिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मष्टमतमुपदर्शितम् । ९-१८
२८. अविद्यानिवृत्त्युपलब्धविज्ञानसुखात्मकब्रह्मलक्षणा मुक्तिरिति वेदान्तिमतम् । ९-१८
२९. कृतानकर्मक्षयलक्षणा तज्जन्यपरमानन्दरूपा वा जैनसम्मता मुक्तिरन्वेषणीयसाधनैवेति भावितम् । ९-२०
३०. सिद्धिसुखसिद्ध्युपदर्शकं " देहमनोवृत्तिभ्याम् " इति वाचकप्रवरपद्यमुपदर्शितम् । ९-२८
३१. जैनाभिमता मुक्तिस्तस्याः सुप्राप्यत्वोदिकं भावितम् । १०-१
३२. मोक्षमार्गोपदर्शिका " सम्यग्दर्शनशुद्धम् " इति प्रथमकारिका 'सम्यग्दर्शनज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः' इत्यादिमसूत्रसङ्गतार्थत्वावेदिकेति दर्शितम् । १०-१६
३३. " विषयश्चाधिकारी च " इत्यनुबन्धचतुष्टयप्रतिपादकं पद्यमुल्लिख्यानुबन्धत्वलक्षण-तत्सङ्गमनादिकम् कृतम् । १०-२६
३४. मुक्तिनिरूपणतः प्रथमं तत्साधननिरूपणे मुक्तिर्दर्शिता । ११-१
३५. 'सम्यग्दर्शनशुद्धम्' इत्यत्र सम्यग्दर्शनेन शुद्धं सम्यग्दर्शनाय शुद्धमित्यादिविभ्र-हाणां मध्ये कस्य दुष्टत्वं कस्य चोपादेयत्वमिति विचारितम् । ११-४
३६. सम्यग्दर्शनेनेति तृतीयार्थस्य फलसाधनयोग्यतालक्षणहेतुत्वस्य सङ्गमनम्, तद्वधटक-विशेषणप्रयोजनञ्च दर्शितम् । ११-२७
३७. तृतीयार्थस्य पारतन्त्र्यासम्पृक्तत्वातन्त्र्यविशिष्टक्रियाहेतुत्वलक्षणकर्तृत्वस्य सङ्गमनम्, तद्वधटकविशेषणप्रयोजनञ्च दर्शितम् । १२-८
३८. तृतीयार्थस्य प्रकृष्टोपकारकत्वप्रकारकविषयाविषयक्रियासाधकत्वलक्षणकरणत्वस्य " क्रियायाः परिनिष्पत्तिः " इति हरिकारिकाप्रभाषितस्य सङ्गमनम्, तद्वधटकविशे-

- विशेषणफलञ्चोपदर्शितम् । १२-२४
३९. तृतीयार्थस्य विशेष्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वविशिष्टविशेष्यता-
वच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वलक्षणेत्यम्भूतत्वस्योपदर्शनम् । १३ १
४०. अत्र हेतुत्वेत्यम्भूतत्वार्थकतायां समासो न सम्भवतीति तृतीया कर्तृत्वं करणत्वं
वाऽर्थमुपादायैव प्रवृत्ता स्यादित्यावेदितम् । १३ ३
४१. विशेष्यतावच्छेदकैत्यादीत्यम्भूतत्वलक्षणस्योपपादनपुरस्सरं सङ्गमनम् । १३ ५
४२. कृदन्तशुद्धपदेन सह कर्तृत्वकरणत्वार्थकतृतीयायाः समासः सम्भवति, न तु हेतुत्वेत्य-
म्भूतत्वार्थकतृतीयाया इत्यस्योपपादनम् । १३-२५
४३. प्रकृते कर्तृत्वेऽर्थं तृतीया नैत्यस्य मूलोक्तस्योपपादनम् । १३-२६
४४. प्रश्नप्रतिविधानाभ्या कर्तृत्वार्थकतृतीयायाः शुद्धपदेन सह समासो न सम्भवतीति चर्चितम् । १४ २
४५. निपातातिरिक्तनामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धोऽव्युत्पन्न इति व्युत्पन्नौ मानमुपदर्शितम् । १४-१७
४६. प्रथमान्तार्थस्यैव मुख्यविशेष्यतेया मानमिति नैयायिकमते युक्तिरावेदिता । १५ ३
४७. यत्र विशेष्यवाचकसमानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नास्ति तत्र प्रथमान्तार्थस्य
विशेष्यभासकसामर्थ्यभावादिसौ मुख्यविशेष्यतयैव भासते इति मूलधृतगदाधर-
वचनस्यार्थो भावितः । १५-११
४८. भावप्रधानमाख्यातमिति (गृह्यनुसाराद्धात्वर्थस्यैव प्राधान्यमिति मूलोक्तवैयाकरणमत-
मुपपादयितुम् “ भावप्रधानमाख्यातम् सत्त्वप्रधानानि नामानीति ” यास्कवचनमुद्दिश्य
तदर्थव्याख्याने प्राचीननवीनवैयाकरणादीनां मतं कर्तृकर्मप्रत्ययस्थले बोधवैलक्षण्यम्
तत्र प्रमाणादिकमुपदर्शितम् । १६-१६
४९. वयाकरणमतमवलम्ब्य यत्समाधानम् तदपसमाधानमेवेत्यत्र श्रीमद्यशोविजयोपाध्या-
योक्तिर्वैयाकरणमतखण्डनपरा प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधोद्युपगन्तृनैयायिक-
मतसमर्थनपरा समुद्भाविता । १६ १
५०. स्याद्वादे सम्यग्दर्शनज्ञानयोरात्मनोऽभेदवद्भेदोऽपीति भेदमवलम्ब्याशाङ्कितसमाधानस्य
निराकरणम् । १६-१३
५१. सम्यग्दर्शनशुद्धमित्यनेन लुप्ततृतीयार्थकर्तृत्वस्य संसर्गतयैव भाग्यं आप्नोतीत्यनेन
कर्तृत्वस्य प्रकारतेया मानमिति सम्यग्दर्शनशुद्धमाप्नोतीत्यनयोर्विलक्षणबोधजन-
कत्वादुपपत्तिरिति समाधानमाशङ्क्य परिहृतम् । १८ १
५२. समासविग्रहवाक्ययोरसमानार्थकत्वेनेति मूलोपरोक्षोभिप्रायो दर्शितः । १८-१५
५३. निपातातिरिक्त्यादिव्युत्पन्नौ प्रमाणमुपदर्शितम् । १८-२६
५४. उक्तव्युत्पन्नौ निपातातिरिक्तेति विशेषणफलं दर्शितम् । १८-२६
५५. सम्यग्दर्शनशुद्धमित्यत्र सम्यग्दर्शनपदस्य सम्यग्दर्शननिष्ठकर्तृतानिरूपकार्यत्वे

समासविग्रहवाक्ययोरसमानार्थकत्वासम्भवाशङ्कायाः परिहरणम् ।

५६. यदपि “समर्थः पदविधिः” इति सूत्रे इत्यादि मूलं समासशक्त्यभ्युपगन्तृवैयाकरण-
मतप्रखण्डपरमवतारयितुं तन्मतप्रपञ्चनम् । १९ १
५७. समासशक्त्यभ्युपगन्तृवैयाकरणमतमाश्रित्य प्रश्ने “समर्थः पदविधिः” इति सूत्रे सामर्थ्यं
न व्यपेक्षात्मकम्, किन्त्येकार्थीभावलक्षणमिति परिकृत्य दर्शितम्, तत्र प्रकारतया
भासमानस्य कर्तृत्वस्य न विधेयत्वम्, तत्र भीमांसासिद्धान्तसंवादोपदर्शनञ्च । २० १
५८. तत्प्रतिविधाने भीमांसकस्य समासे शक्त्यनभ्युपगमो व्यवस्थापितः, तत्र “निषादस्थपति
याजयेदिति” “न स्त्रीशूद्रौ वेदमधीयातामिति” विधिनिषेधयोस्तदनुकूलतया व्यावर्णनम् । २० ८
५९. “वषट्कर्तुः प्रथममक्ष” इत्यत्र प्राथम्यस्याविधेयत्वे “प्राप्ते कर्मणि” इत्यादिवचनं
प्रमाणतया दर्शितम् । २१ १
६०. “प्राप्ते कर्मणि” इत्यादि पद्यस्यार्थो विस्तरत उपदर्शितः । २१-१८
६१. समासे शक्त्यभावेऽर्थवत्त्वाभावात्तामसञ्ज्ञाऽभावतस्तदुपरविभक्त्यनुपपत्तिरिति
प्रश्नप्रतिविधानम् । २२ ४
६२. वृत्तिमदविषयकप्रतीत्यविषयत्वलक्षणस्यार्थवत्त्वस्येत्यादि मूलमवतार्य विवृतम् । २२-२१
६३. सम्यग्दर्शनशुद्धमित्यत्र सम्यग्दर्शनेन शुद्धमिति विग्रहे तृतीयायाः करणार्थकत्वं
विकल्प्य प्रतिक्षितम् । २३ ३
६४. एतत्पक्षे सम्यग्दर्शनकरणकत्वस्य शुद्धज्ञानेऽन्यात् सम्यग्दर्शनशुद्धज्ञानमिति
प्रयोगापत्तिर्दर्शिता । २३ ८
६५. वैयाकरणमते गौरवस्य न्यायमते लाघवस्य चोपदर्शकम् “अनन्तानां समासानाम्”
इत्यादिमूलमवतार्य व्याख्यातम् । २३-१८
६६. प्रकृते करणत्वं व्यापारवत्कारणत्वं कर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वं वा न
सम्भवतीति भावितम् । २४ ३
६७. स्वमित्रसमभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वलक्षणकरणत्वस्य तृतीयार्थत्वे
शुद्धज्ञानात्पूर्वम् सम्यग्दर्शनमापद्येतेति भावितम् । २४ ८
६८. सम्यग्दर्शनाय शुद्धम् सम्यग्दर्शनशुद्धमिति द्वितीयपक्षे चतुर्थीयम् तादर्थ्यार्थिका, न
सम्प्रदानार्थिका, तत्र समासाऽसम्भवः सम्भवे वा सम्यग्दर्शनशुद्धज्ञानमिति स्यात्,
न तु सम्यग्दर्शनशुद्धमिति, अर्थबोधोऽप्यत्रेति भावितम् । २४-१०
६९. यद्व्यापारानन्तरम् कार्यनिष्पत्तिस्तद्वत् प्रकृष्टोपकारकत्वमित्यत्र “क्रियायाः परि-
निष्पत्तिः” इति हरिकारिका दर्शिता । २४-१५
७०. कर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वम् करणत्वमित्यस्य खण्डने चित्रशुषैरित्यादि-
मूलोक्तापादनस्य स्पष्टीकरणम् । २४-१७

७१. मुख्यमात्तसाधारणेत्यादिसम्प्रदानलक्षणस्य सङ्गमनम् । २४-२३
७२. तल्लक्षणपरिचायकस्य क्रियाजन्यफलमागितयेत्यादेः सङ्गमनम् । २४-३०
७३. “चतुर्थी प्रकृत्या” इति समासविधायकसूत्रे तद्वृत्तौ चोपवर्णितस्यार्थस्य स्पष्टीकरणम् । २५ ७
७४. आरामगृहाश्वधासादाविव चतुर्थीति योगविभागेन समासोपपादनप्रक्रिया वैयाकरणानां नात्रोपयोगिनीति दर्शितम् । २६-१४
७५. सम्यग्दर्शनाच्छुद्धमिति तृतीयकले “गुणादस्त्रियाम् न वा” इति सूत्रविहिता कारणत्वार्थिका पञ्चमी कारणत्वं निरूप्य प्रकृते तदसम्भवतोऽपाकृता । २६ ३
७६. “पञ्चमी भयाद्यैः” इति सूत्रेणाकृतिगणे शुद्धपदस्य पाठात् “पञ्चमी भयेन” इत्यनेन पाणिनीयसम्मतयोगविभागेन वा समासस्य सम्भवेऽपि तृतीयापक्षोक्तदोषात्पञ्चमीपक्षो न सम्भवतीति दर्शितम् । २६ ७
७७. चतुर्थीपक्षोक्तदोषकवलितत्वान्निमित्तसप्तमीमवलम्ब्य सम्यग्दर्शने शुद्धमिति तुरीयपक्षोऽप्युक्त इति भावितम् । २६-१०
७८. उक्तप्रश्नप्रतिविधाने तृतीयायाः कर्तृत्वार्थकत्वमाश्रित्य सम्यग्दर्शनेन शुद्धं सम्यग्दर्शनशुद्धमिति पक्षस्य निर्दुष्टत्वप्रतिपादनम् । २६-११
७९. अत्र पक्षे तृतीयायाः करणार्थकत्वमेवेत्यप्युपपादितम् । २७ ७
८०. तृणारणिमणीनां व्यभिचारेण वह्निवावच्छिन्नम्प्रति न तृणत्वादिना कारणत्वम्, वह्निगतवैजात्यं प्रकल्प्य तदवच्छिन्नं प्रति तृणत्वादिना कारणत्वकल्पनं गौरवग्रस्तमित्येकशक्तिभत्वेनैव तेषां कारणत्वमिति विचारितम् । २७ २२
८१. शक्तिरेव कारणत्वमिति पक्षेऽपि शक्तेः शक्तिरूपकारणत्वावच्छेदकत्वं समर्थितम् । २८ ३
८२. यथा न्यायमते कार्यगतवैजात्यकल्पनेन तृणादीनां कारणत्वं निर्वहति तथा जैनमतेऽपि ज्ञानगतशुद्धिक्रियागतवैजात्यकल्पनेन तदवच्छिन्नं प्रति सम्यग्दर्शनस्य कारणत्वं निर्वहतीति प्रपञ्चितम् । २८-११
८३. शुद्धिक्रियागतवैजात्यस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेऽपि सम्यग्दर्शनजन्यतावच्छेदकत्वं समर्थितम् । २९ २
८४. ‘अत्र कारकं कृता’ इति समासः, श्रेयसो दर्शनमूलकत्वेन दर्शनपूर्वकस्य ज्ञानस्य शुद्धत्वम्, तत्र “अष्टेनाऽपि चरित्रादिति” वचनं निर्णायकम् । ३० २
८५. सम्यग्दर्शनरहितस्य ज्ञानशुद्धं न दर्शनमित्यत्र “द्वादशाङ्गमपि श्रुतमिति” वचनसम्वादः । ३० ६
८६. दर्शनात्पूर्वं ज्ञानमज्ञानमेवेत्यसहमानस्य न च श्रुतस्याऽप्रमात्मकज्ञानजनकत्व इत्याद्याशङ्कायाः स्पष्टीकरणं विस्तरतः । ३०-२५
८७. उक्ताऽऽशङ्काप्रतिक्षेपे शुद्धिं निरूप्य तस्याः श्रुतमधीयानानामपि दर्शनविकलानाम् ज्ञाने न सम्भवः, श्रुताध्ययनान्यथानुपपत्त्या पूर्वं दर्शनशुद्धेः सत्त्वमाशङ्क्य परिहृतञ्च । ३२ १

८८. उक्तयुक्तितः सम्यग्दर्शनाच्छुद्धम् सम्यग्दर्शनशुद्धमिति पञ्चमीपक्षस्योपपन्नत्वम्,
तत्र व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारश्च । ३२ ४
८९. निसर्गसम्यग्दर्शनाभिगमसम्यग्दर्शनयोर्विजातीयत्वमेव, अन्यथा तदुभयानुगतसम्यग्-
दर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति व्यभिचारेण निसर्गाध्ययनाद्योः कारणत्वं न सम्भवती-
त्याशङ्कायाः परिहरणम् । ३२-१२
९०. अभिगमसम्यग्दर्शनाभिप्रायेण सम्यग्दर्शनार्थं शुद्धं सम्यग्दर्शनशुद्धमिति चतुर्थी-
पक्षोऽप्युपपन्नः 'हितादिभिः' इति सूत्रात्समासश्च सम्भवति । ३३ ५
९१. 'हितादिभिः' इति सूत्रादित्यादिनूलग्रन्थोपपादने यद्धर्मावच्छिन्नोत्पादने यस्या-
रामाभ्यां अपेक्षा भवति तस्याः प्रपञ्चनम् । ३३-१८
९२. शुद्धेरेव सम्यग्दर्शनार्थत्वं न तु शुद्धस्य, शुद्धौ च "पदार्थः पदार्थेनान्वेति"
इत्यादिव्युत्पत्तिविरोधेन न पदार्थान्तरान्वय इत्याशङ्काया उक्तव्युत्पत्तिविषयक-
प्रमाणोपदर्शनोपेतोपपादनपुरस्सरमपाकरणपरस्य मौलस्य स्पष्टीकरणम् । ३४ ९
९३. सत्सप्तमीमाश्रित्य सप्तमीपक्षस्योपपन्नत्वमुक्तम् । ३५ ४
९४. मतिश्रुतावधीना व्यभिचारित्वस्यापि सम्भवात्तद्व्यावर्तकतया सम्यग्दर्शनशुद्धमिति
विशेषणं, मनःपर्यायकेवलज्ञानयोरूपपरजकं तदिति दर्शितम् । ३५ ४
९५. लिङ्गविपरिणामेन विरतावधीदं विशेषणं माजरिविरतिकल्पाविरतिव्यवच्छेदकमिति दर्शितम् । ३५ ६
९६. विरतिमेवेत्यत्रैवकारोपादानप्रयोजनं दर्शितम् । ३५ ८
९७. "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" इति सूत्रे मोक्षमार्ग इत्येकवचनेनैकत्वं
विवक्षितमिति न "यत्र विगोप्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यादि नियमस्य भङ्ग इति भावितम् । ३६ १
९८. स्वसजातीयनिष्ठेत्यादिस्वरूपस्यैकवचनार्थैकत्वस्य प्रकृते मोक्षमार्गपदार्थवावच्छेदके
मोक्षजनकत्वे नात्वयः सम्भवतीत्याशङ्काया उपपादनपुरस्सरमपाकरणम् । ३६ ४
९९. यत्र विगोप्यवाचकपदोत्तरेत्यादिनियमार्थस्योपदर्शनम् । ३६ ८
१००. स्वसजातीयनिष्ठेत्याद्येकत्वस्वरूपे अविष्टस्य सजात्यस्य निर्वचनम्, एकत्वान्वय-
योग्यस्य समुदायत्वेन कारणत्वस्य न सम्भव इत्युपदर्शितम् । ३६-२३
१०१. उक्तागङ्गाऽपाकरणे मोक्षमार्गशब्दलक्ष्यतावच्छेदके मोक्षोत्पादप्रयोजकतावच्छेदक-
समुदायत्वे एकत्वाऽन्वयः समर्थितः । तथा शक्तिरूपेऽतिरिक्ते वा कारणत्वे एक-
त्वान्वयः सम्भावितश्च । ३७ ७
१०२. विरतिमेव चेत्यत्र चकारस्य सम्बन्धार्थत्वविकल्पार्थत्वे दर्शिते । ३७-१२
१०३. अत्रास्थितस्वतन्त्रकर्तृप्रतिपादकेनाप्नोतीत्यनेन क्षणिकविज्ञानवाधभ्युपगतस्याल्यविज्ञान-
सन्तानगतकर्तृत्वस्य व्यवच्छेद इति दर्शितम् । ३७ १५
१०४. दुःखनिमित्तमित्यस्य दुःखानां निमित्तमिति विग्रहपक्षे संवादकतयोक्तस्य दुःख-

- जन्मेत्यादिगौतमसूत्रस्यार्थो दर्शितः, तत्रैव “न ह्यशरीरम्” इत्यादि श्रुतिरनुग्राहिता । ३८ ३
१०९. दुःखस्य निमित्तं दुःखं निमित्तमस्येति वा विग्रहे दुःखं संसारः युक्त्या व्यवस्थापितः । ३८ ७
१०६. “इदमः प्रत्यक्षगतम्” इति वचनानुसाराद् दुःखनिमित्तमपीदमितीदम्पदेन मनुष्य-
जन्मनो ग्रहणम्, युक्तिरपि तत्र प्रदर्शिता । ३८-१०
१०७. तेनेत्यत्र तत्पदस्य यो ज्ञानमित्यत्र तत्पदस्यार्थविशेषोपदर्शनम्, तत्र “यं सर्वशैलाः”
इति “तदन्वये शुद्धिमिति” इति, “तस्याप्यत्र मृगाक्षि !” इति पद्योपदर्शनम् । ३९ ३
१०८. सुलब्धमित्यस्य भावोपवर्णनम्, भवतीत्युक्तिसमर्थनम् । ४० ४
१०९. (२ कारिका) अवतार्य जन्मनि कर्मफलेशैरिति द्वितीयकारिकोल्लिखिता । ४१ १
११०. निरुक्त्या कर्मपदार्थोपदर्शनम् । ४१ ४
१११. मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगारूयैरिति मूलविवरणे मिथ्यादर्शनादीनां स्वरूपं
विविच्य दर्शितम् । ४१ ५
११२. मिथ्यादृष्टेर्मिथ्यादर्शनहेतुकोऽविरतसम्यग्दृष्टेश्चाविरतिपरिणामहेतुकः सर्वविरतस्य च प्रमा-
दवतः प्रमादहेतुकः, अप्रमादिनोऽपि संज्वलनकषायवतस्तस्य कषायहेतुक उपशान्तमो-
हादिगुणस्थानत्रयवर्तिनः केवलयोगहेतुको बन्धोऽन्वयव्यतिरेकाभ्या व्यवस्थापितः । ४१-३०
११३. सयोगिकेवलिनो योगसद्भावेऽपि तन्निमित्तको बन्धो न भवतीति दिगम्बरमतस्य
खण्डनम्, तत्र पञ्चभाजसूत्रवचनं प्रमाणीकृतम् । ४२-१६
११४. अथैकहेतुक एव बन्ध इत्याशङ्काया अपाकरणं पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्नुत्तरोत्तरबन्ध-
हेतोर्यथा सद्भावस्तथा विवरणेन । ४२-२२
११५. संसारस्थानादित्वसाधकमनुमानमुपदर्शितम् । ४२-२६
११६. जन्मनः कर्मफलेशानुबद्धत्वोक्तौ हेतुपदर्शनस्य विवरणम् । ४२-२७
११७. परमार्थस्य कर्मफलेशाभावस्य भवने शङ्काव्यतिचारवियुक्तावाप्तदर्शनो हीत्यादिना प्रकार-
उपवर्णितः । ४३ १
११८. गर्भवासादिभयोद्विग्न इत्यस्य स्पष्टीकरणम्, गर्भवासदुःखस्याऽगर्भोत्पन्ननारकदेवनिगोदा-
दिदुःखस्य च प्रतिपादकं सिद्धान्तवचनमुपदर्शितम् । ४३ ५
११९. पञ्चविंशतिभावनाभावितान्तरात्मेत्यस्य विवरणम् । ४३-२०
१२०. द्वादशानुप्रेक्षास्थिरीकृताध्यवसाय इत्यस्य विवरणम् । ४३-२६
१२१. संवृताश्रवत्वादित्यस्य विवरणे द्रव्यभावभेदेन संवरस्य द्वैविध्यम्, तत्र प्रवचनसारौद्धार-
वचनसंवादः । ४३-२९
१२२. शङ्काव्यतिचारेत्यादिप्रकारोपवर्णनं टीकाकृत इत्युपसंहृतम् । तत्रानामिसवकर्मणिम
इत्यादेर्विवेचनं टीकायाम् । ४४ २
१२३. श्लोके कर्मलेशाभाव इत्युक्तेरभिप्राय आवेदितः । ४४ - २

१२४. जन्मादित्रयाणानन्योन्यं कारणभावेऽपि कर्मकेशौ प्रति जन्मनोऽन्वयो न नियतः, जन्म प्रति च तयोरेव नियत इत्यादिर्विनिगमक उक्तः । ४४ २
१२५. क्लेशाभावोपादानस्यावश्यकत्वे कर्मक्लेशाभाव इति यदुक्तम् तत्प्रयोजनमुपदर्शितम् । ४४ ८
१२६. कर्मक्लेशैरित्यत्र कर्मक्लेशाभाव इत्यत्र च समस्तस्यैव कर्मपदस्योपादानप्रयोजनमावेदितम् । ४५ २
१२७. कर्मक्लेशाभावस्यैव परमार्थत्वनिष्टकनेन जन्मनः सुलब्धत्वं निगमितम्, इति द्वितीयकारिका । ४५ ६
१२८. (३ कारिका) परमार्थालाभे वेति तृतीयकारिकावतरणस्यावतारिका, तत्र मोक्षाभिलाषु-
स्यापि तस्मिन् भवे क्रियानुष्ठानेन मोक्षाभावे तत्क्रियानुष्ठानस्यानादरणीयत्वं स्यादित्या-
शङ्काया अपाकरणम् । ४५-२०
१२९. अस्यासतः मोक्षोत्पादकत्वात्क्रियानुष्ठानस्य साफल्यमित्यत्र “ जं अम्भसेइ ”
इत्यादिसिद्धान्तोक्तेः “ अनेकजन्मसंसिद्धः ” इति गीतावचनस्य “यः शुभकर्मासेवने-”
त्यादिवक्ष्यमाणकारिकायाश्च संवादः । ४५-२९
१३०. परमार्थालाभे वेति तृतीयकारिका यथाऽनवद्यं कुशलानुबन्धमेव कर्म भवेत्तथा यतित-
व्यमित्यर्थिका, तद्व्याख्यानञ्च । ४६ ३
१३१. कुशलानुबन्धमित्यादि व्याख्याभावोपदर्शने “ ज्ञानं क्रियेव विरुणाद्धि ” इति महा-
वीरस्तवप्रकरणोक्तेः प्रकृतार्थसङ्गमनपरार्थस्यापनम् । ४६-२१
१३२. निराशंसभावेनैव मोक्षार्थिना शुभक्रिया कर्तव्येत्यत्र ‘नो इह लोकाद्व्याप्त’ इत्याद्यागमेन
भोगफलत्वेनाऽशुभाशंसैव निषिद्धा, न तु शुभाऽऽशंसा, अत एव “ वारिज्जह जइवि ”
इत्याद्यागमः सङ्गत इत्यभिप्रायकतया न चैवं शुभाशंसाकृतमिति ग्रन्थोऽवतारितः । ४६-२७
१३३. भोगप्राप्तिकलस्य निदानरूपतया “सल्लं कामा” इत्याद्यागमेन निषेध इति तृतीयकारिका । ४७ ३
१३४. (४ कारिका) कर्माहितमिह चासुत्रेति चतुर्थकारिकाऽधमतमाधमविमध्यमपुरुषकर्मविशेषो-
पदर्शिका, तद्व्याख्यानञ्च । ४७-७
१३५. भङ्गचन्तरेण पुरुषषट्कस्वरूपप्रतिपादकं महानिशीथसिद्धान्तवचनमुपदर्शितम् । अध-
मतमत्वलक्षणं दर्शितम्; तत्परिष्करणं टीकायाम् । ४७-११
१३६. संरम्भ-समारम्भारम्भाणां स्वरूपोपदर्शनम्, तत्र मतभेदश्च दर्शितः । ४८ १
१३७. संरम्भादीनां त्रयाणां प्रत्येकं कायवाङ्मनोभेदेन त्रैविध्यतो नवविधत्वमुपपादितम् । ४८-१४
१३८. पूर्वोक्तनवभेदानां मध्ये एकैकभेदेन सह कृतकारितानुमतसंयोजनया सप्तविंशतिभेदाः,
तत्रापि क्रोधादिसंयोजनया चाष्टोत्तरशतभेदा यथा भवन्ति तथा प्रतिपादितम् । ४८-१६
१३९. मूलोक्ताधमलक्षणस्य परिष्करणम् । ४८ २७
१४०. अधमस्योलापः “कः पुनः परलोकादागत ” इत्यादिरुद्धङ्कितः । ४९ २
१४१. विमध्यमस्य लक्षणम्, तल्लक्ष्यपुरुषा भाविताः । ४९ ५

१४२. (५ का.) मध्यमोत्तमपुरुषयोर्विशेषप्रतिपादिका “परलोकहितयैव” इत्यादि पञ्चमी कारिका । ४९-१४
१४३. यावज्जीवेदित्यादिलोकचतुष्टयं भूतचैतन्यवादिमतरहस्यावेदकमुपदर्शितम् । ४९-१८
१४४. मध्यमस्य लक्षणं मध्यमव्यपदेशनिबन्धनमावेदितम् । ५० ३
१४५. “विशिष्टमतिरुचमो मोक्षायैव धृत” इत्यस्योपपादनम् । ५० ७
१४६. उत्तमोत्तमोत्तमयोर्विविक्तलक्षणमुपदर्शितम् । ५०-१५
१४७. शैलेशीकरणप्रयत्नजन्यमोक्षेत्यस्य व्याख्यानं तत्र शैलेशीत्यस्य स्वरूपप्रपञ्चनम् । ५०-२२
१४८. (६ का.) निरनुबन्धस्वामिन उत्तमोत्तमस्योपदर्शिका “यत्तु कृतार्थोऽपीति” षष्ठी कारिका
तस्या यशोविजयोपाध्यायव्याख्या । ५१-१३
१४९. ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्येति परमतपद्यम्, तत्त्वण्डने “दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं” इति पद्यमुद्धृष्टम् ५२ ९
१५०. (७ का.) अर्हत उत्तमोत्तमत्वपूज्यतमत्वहेतूपदर्शिका “तस्मादर्हति पूजामिति ”
सप्तमी गाथाऽवतार्य व्याख्याता । ५३ १
१५१. कृतार्थमकोपप्रसादमर्हन्तमर्चयता को गुण इति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । ५३ ७
१५२. अर्हतो यथार्थनामत्वे “अरिहन्ति ” इति सिद्धान्तोक्तिः प्रमाणत्वेन दर्शिता । ५३-१०
१५३. अकोपप्रसादस्यापि सेवकाभीप्सितगुणहेतुत्वे “अप्रसन्नात् कथं प्राप्यम् ” इति वचन-
संवादो दर्शितः । ५३-२२
१५४. अन्यायेनासेवमानानामिति ग्रन्थावतरणम् । ५३-२४
१५५. गुणदोषालम्बनत्वेन भगवतः सेव्यासेव्योभयरूपतापत्याशङ्काया निरसनम्, तत्र सेव्य-
त्वमसेव्यत्वञ्च विविक्तं व्यवहारासङ्कीर्णतानिबन्धनम्, तत्सङ्गमना च टीकायाम् । ५४ ३
१५६. (८ का.) मनःप्रसादादिकमर्हत्पूजाफलमित्युपदर्शिका “अभ्यर्चनादर्हताम् ” इत्य-
ष्टमी कारिका, तद्व्याख्यानञ्च । ५५ २
१५७. (९ का.) तीर्थकरनामकर्मोदयात्कृतार्थोऽपि भगवानुपदिशतीत्येतत्प्रतिपादिका “तीर्थ-
प्रवर्तनफलं ” इति नवमी कारिका, तद्व्याख्यानञ्च । ५५-१२
१५८. (१० का.) फलनिरपेक्षा कथमस्य तीर्थकरणप्रवृत्तिरित्याशङ्काव्यवच्छेदार्था “तत्स्वा-
भाव्यादेवेति ” दशमी कारिका, तद्व्याख्यानञ्च । ५६ २
१५९. पूर्वतृतीयमनुष्यमवे निकाचिततया बद्धस्य तीर्थकरनामकर्मणो वेदनं धर्मदेशनयैव
भवतीत्यत्र विशेषावश्यकभाष्यसंवादोपदर्शनं, तीर्थकरनामकमादयः केवलज्ञानोत्पत्ति-
काल एव भवतीत्यत्र “उदए जरा ” इति वचनसंवादो दर्शितः । ५६-१०
१६०. भास्करदृष्टान्तेन तत्स्वाभाव्यात्प्रवृत्तौ भाष्यवचनसंवादः । ५६-१९
१६१. मित्राभिन्नानल्पसंशयभ्रजाम् देवनरतिरश्चाम् युगपदेवैकवचनेनैव सर्वसंशयान् व्यवच्छि-
न्नपि भगवान्, तत्र प्रमाणं हृत्कल्पभाष्यम्, युगपत्संशयोच्छेदनेऽनल्पगुणा इत्यत्र
वृहत्कल्पभाष्यसंवादोक्तिः । स्वस्वभाष्याभाषिणां भगवदुक्तभाषामजानतां युगपदनेक-

विधेः संशयोच्छेदः कथमित्याशङ्कायारसमाधीनम्, तत्र समवायाङ्गसंवादोक्तिः । ५६-२७

१६२. इच्छां विना कथमस्योपदेशादौ प्रवृत्तिरित्याशङ्कोन्मूल्यम्, एतदुपपादनं टीकायाम् । ५७ १

१६३. पुद्गलग्रहणानिसर्गादिप्रवृत्तौ मोहोदयस्यैव हेतुत्वं, क्षीणमोहस्योपदेशादिकं नैयतिक-
मेवेति दिक्पटमतमपाकृतं, तत्स्पष्टीकरणं टीकायामवतरणादिना । ५८ १

१६४. उक्ताशङ्कोद्वेलकम् समन्तमद्रवचनमुदाहृतम् । ५८-१९

१६५. केवलनियतिवादस्य मिथ्यात्वे "कालो सद्भाव णियई" इति सन्मतिगाथा प्रमाणतयोल्लिखिता । ५९-१६

१६६. विलक्षणचेष्टायामेव प्रवृत्तिर्हेतुरिति दिग्भ्रमरमतापाकरणं, तद्विवेचनं टीकायाम् । ५९ २०

१६७ (११ का.) अपश्चिमतीर्थकृतो महावीरस्य चरित्रवर्णने तज्जन्मवैशिष्ट्यस्यापि का " यः
शुभकर्मसेवने " इति कारिकैकादशी, तद्व्याख्यानञ्च । ६० ३

१६८. (१२ का.) पूर्वमवाधिगतमतिश्रुतावधिज्ञानत्रययुक्त इहागत इत्यावेदिका द्वादशी कारिका,
तद्व्याख्यानञ्च । ६१ १

१६९. (१३ का.) शुभसारादियुक्तत्वादिदशकर्तृकमहावीरनामवेयत्वावेदिका " शुभसारसत्त्व-
सहनने " इति त्रयोदशी कारिका तद्व्याख्या च । ६१. ७

१७०. त्रिदशैरित्यस्यान्तर्मुहूर्त्तमात्रेणेत्यादिव्याख्यानस्य भावाविष्करणे 'जह मेहासणि' इत्यादि
गाथात्रयं, कृतमहावीरामिवान इत्यस्योपोद्वेलिका 'वालत्तणेऽवि सूरौ ' इति गाथा
चोल्लिखिता । ६१-२५

१७१. (१४ का.) स्वयमेवाविगतपरमार्थत्वादिधर्मविशेषप्रतिपादिका " स्वयमेव बुद्धतत्त्व "
इति चतुर्दशी कारिका, तद्व्याख्यानञ्च । ६२ २

१७२ (१५ का.) असारसंसाराभिसमीक्षणपुरस्सरस्कीतराज्यपरित्यागपूर्वकं श्रीमतोऽस्य दीक्षा-
ग्रहणमित्युपदर्शिका " जन्मजरामरणार्चम् " इति पञ्चदशी कारिका, तद्व्याख्यानञ्च । ६२ ७

१७३. चतुर्दश्यां कारिकायां सलोकान्तिकैरिन्द्रैरित्यनुक्त्वा सेन्द्रैर्लोकान्तिकैरिति किमित्युक्तमिति
प्रश्नप्रतिविधाने " सारस्सय माइच्चा " इत्यादिकम् आवश्यकमाप्यगाथात्रयं संवादक-
मुपदिष्टम् । ६२-२३

१७४. (१६ का.) किं कृत्वा प्रश्नत्राजेत्याकाङ्क्षानिवर्तिका ' प्रतिपद्याशुभगमनं ' इति षोडशी
कारिका, तद्व्याख्यानञ्च । ६६ ९

१७५. पञ्चदशकारिकाव्याख्यायां महावीरस्य निष्क्रमणानन्तरमेव सज्जायते मनःपर्यायज्ञानमित्युक्त-
मित्यत्र " पडिवण्णामि चरित्ते " इत्यावश्यकमाप्यसंवादः । ६३-१४

१७६. अस्यान्यमवानाकाङ्क्षात्वे " मवे मोक्षे चे " इति वचनं प्रमाणम् । ६३-१७

१७७. कृतसामायिकानामेव परमार्थतश्चारित्र्यवत्त्वं, तेन शाक्यादयस्तूपचरितं चारित्र्यवन्त एवे-
त्यावेष्टितम् । ६३ २१

१७८. करोमि भदन्त ! सामायिकमित्यत्र गगनवती भदन्तेत्युच्चारणं सिद्धात्मकमदन्तमुद्दिश्या-
चारार्थं चेत्युक्तं तत्त्वार्थबृहद्टीकायां । नीतमिति भदन्तेति न भण्यत इत्युक्तमावश्यकमूषणं । ६३ २४

१७९. (१७ का.) सम्यक्त्वादिवल्लुप्तस्य भगवतो मोहनीयादिधातिकर्मचतुष्टयहननं केवल-
ज्ञानकारणमिति तत्पूर्वं तदभवतीत्यवेदिका 'सम्यक्त्वज्ञानचारित्र्येति' सप्तदशी कारिका,
तद्व्याख्यानञ्च । ६४ १
१८०. (१८ का.) अनन्तज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणकेवलप्राप्त्यनन्तरं लोकाहितार्थं कृतार्थस्यापि
भगवतो वर्तमानतीर्थदेशनेत्यावेदिका "केवलमधिगम्ये"त्यष्टादशी कारिका, तद्व्याख्यानञ्च । ६४ ७
१८१. (१९ का.) द्वयादिभेदादियुक्तस्य वर्तमानाऽऽगमरूपतीर्थस्य संसारार्णवपारगमनदुःखक्षय-
सामर्थ्यावेदिका "द्विविधमनेकद्वादशविधं" इत्येकोनविंशतितमा कारिका, तद्व्या-
ख्यानञ्च । ६५ ४
१८२. प्रकृत्या क्लिष्टकर्मणामभ्युपगमां भगवद्रूपभावसूर्योदयेऽपि प्रज्ञोपाभावे तद्दौर्भाग्यं कारण-
मित्यत्र "अमन्येषु च सूतार्था" इत्यादि हरिमद्रवचनं, कादम्बर्या "अपगतमले हि"
इत्यादिवचनं च सम्वादिदर्शितम् । ६५-१६
१८३. सकलजन्तुभाषाप्रणिगामिन्या भाषया भगवान् तीर्थमिदं देशयामासेत्यत्र "देवा देवी
नरा नारीम्" इत्यादिवचनं प्रमाणं दर्शितम् । ६५-२३
१८४. मण्डूकचूर्णसदृशविलक्षणेत्यादिविवरणस्यार्थो भावार्थश्चोपदर्शितः । ६५-२६
१८५. (२० का.) देशनीयस्यैतस्य तीर्थस्याऽऽद्यानमिद्वनीयत्वं तदतिशयादिका "ग्रन्थार्थवचनपटुभिः"
इति विंशतितमा कारिका तद्व्याख्यानञ्च । ६६ २
१८६. उपमानपदस्योपमेयपदसमातिविभक्तिकत्वप्रसङ्ग उत्थाप्यापाकृतः । ६६ ८
१८७. समानलिङ्गकत्वप्रसङ्गाऽनाशङ्कनीयत्वे "मुखं तव तथा भाति" इति भिन्नलिङ्गकोपमानो-
पमेयवचनदर्शनं हेतुतयोद्भाव्य समानविभक्तित्वनियमावश्यम्भावतो "हरीतकीं
मुञ्क्ष्व" इत्यादिवचनासाधुत्वस्य काव्यप्रकाशटीकोक्तस्योपदर्शनेन समानविभक्तित्वा-
शङ्कोद्भाव्य समाहिता मूले तथापीत्यादिना । ६६-१९
१८८. (२१ का.) विघ्नविधाताय कृतस्य महावीरनमस्काररूपमङ्गलस्य प्रतिज्ञारूपा "कृत्वा
त्रिकरणशुद्धं" इति एकविंशतितमा कारिका, तद्व्याख्यानञ्च । ६७ २
१८९. परमर्षये इत्यादि विशेषणचतुष्टयेन चतुर्थ्यन्तेन वचनातिशयादिचतुष्टयस्योक्तिरिति
दर्शितम् । ६७ ८
१९०. त्रिकरणशुद्धमिति "शाङ्गरजवादिज्ञापकानिष्ठापरनिपातः" इति ग्रन्थोऽवतार्य
व्याख्यातः । ६७ १४
१९१. (२२ का.) "तत्त्वार्थाधिगमार्थम्" इति द्वाविंशतितमा कारिका, तद्व्याख्यानञ्च । ६८ २
१९२. अत्र विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धचतुष्टयलक्षणानुबन्धचतुष्टयोक्तिरुपदर्शिता । ६८ ७
१९३. (२३ का.) जिनवचनमहोदधिसङ्ग्रहकरणे न सामर्थ्यं तत्रापीति पराक्षेपपरा "महतो-
ऽतिमहाविषयस्य" इति त्रयोविंशतितमा कारिका, तद्व्याख्यानञ्च । ६९ ३

क्षमार्गत्वप्रतिपादक—“ ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः ” इति सिद्धान्तवचनयोर्विरोधाशङ्का प्रतिक्षिप्ता ।

७८-२४

२२३. तथा ‘ नाणं पणसयं ’ इति विशेषावश्यकभाष्योक्त्या ज्ञानतपःसंयमरूपत्रिकस्य समुदितस्य मोक्षमार्गत्वप्रतिपादिकयाऽस्य विरोधो दूरीकृतः, उक्तभाष्योक्तेर्ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष इत्यनेनापि विरोधोऽपहस्तितः, तत्र ‘ संजमतवोमई ’ इति भाष्यसम्वादः ।

७९ १

२२४. सम्यग्दर्शनादित्रिकस्य समुदितस्यैकशक्तिमत्त्वावच्छिन्नमोक्षमार्गत्वव्यवस्थापनेन “ सम्यक्त्रयसंविचरणानि भुक्त्युपायाः ” इति नव्यसूत्रं सूत्रयता यद् बहुवचनमुक्तं तत्प्रतिक्षिप्तमित्यावेदितम् ।

७९-१२

२२५. उक्तैककारणत्वात्तत्त्वार्थवृहद्दीकावचनसङ्गतिः ।

७९-२१

२२६. एतानि समस्तानि मोक्षसाधनानीति भाष्यव्याख्यानासङ्गतिपरिहारो विस्तरतः ।

७९-२३

२२७. प्रकृते समस्तप्रयोगेऽप्येकवचनमेव न्याय्यमिति दर्शितम् ।

७९-२८

२२८. चरणेन श्रद्धासंविदोरन्यथासिद्धिरित्याशङ्कापरिहाराय प्रत्येककारणत्ववाधाय बहुवचनस्य न्याय्यत्वमिति पराकृतस्य निरसनं, व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति विचारश्च ।

८० ९

२२९. ‘ सलेश्यं क्षायोपशमिकं चारित्रं ’ क्षायिकभावेन परिणतितो मोक्षं प्रत्यव्यवहितकारणं तथा क्षायोपशमिकसम्यग्दर्शनज्ञाने अपीत्यत्र ‘ चिचारतां ’ इति सम्प्रसाधवचनसम्वादः, अन्योक्तेर्निरसनम् ।

८०-२२

२३०. एतत्सूत्रं सकलतत्त्वार्थशास्त्रामिधेयमुररीकृत्य प्रवृत्तं, कथं मोक्षोपाया एव प्रथमं कीर्तिताः, न तु मोक्ष इति प्रश्नप्रतिविधानम् ।

८१ १

२३१. सम्यग्दर्शस्य दर्शनादिमिस्त्रिभिः प्रत्येकमन्वय इत्युपदर्शकस्य भाष्यस्यावतरणम् ।

८१ ४

२३२. प्रथमतो मोक्षानुपदर्शने हेतूक्तेर्भावोपदर्शनम् ।

८१-१४

२३३. कार्याणां कारणयत्तजन्मत्वेन तदुपादानस्यैवादौ न्याय्यत्वादिति द्वितीयहेतोः स्पष्टीकरणम् ।

८१-२३

२३४. सम्यग्दर्शनादीनां त्रयाणां ग्रहणे हेतूपदर्शनम्, एषां पूर्वलाभे उत्तरस्य भजना, उत्तरलाभे पूर्वलाभो नियतः ।

८२ २

२३५. सम्यग्दर्शनादीनां त्रयाणां लक्षणं दर्शितम् ।

८२-६

२३६. दर्शनस्य ज्ञानात् पूर्वनिपातेऽभ्यर्हितत्वं हेतुत्तस्योपपादनञ्च ।

८२-१४

२३७. किमर्थं प्रत्येकं सम्यक्शब्दप्रयोग इति प्रश्नः, तत्प्रतिविधानञ्च ।

८३-२

२३८. मापतुषादीनां केवलज्ञानलक्षणकार्यसिद्धिरित्यत्र “ एवं सामायिकाद्यर्थेऽपीति ” वचनसंवादः ।

८३-२७

२३९. उद्देशलक्षणं निश्चितम् ।

८४ ८

२४०. सम्यग्दर्शनादीनि त्रीणि सम्मिलितानि मोक्षसाधनान्येवेत्यवधारणानुपपत्तिराशङ्किता, तत्र “ संहननायुरिति ” वचनोद्भूतम् “ आ य सन्वहेऽपुल्लं ” इति हारिमद्रवचनञ्च ।

८६ १

२४१. उक्तशङ्काप्रतिविधानम् ।	८६	७
२४२. मानुषत्वसंहननविशेषादीनामपि मोक्षोपायत्वात्रयाणामेवावधारणं कुत इत्याद्याशङ्का- प्रतिविधानम् ।	८७	५
२४३. एषां च पूर्वलाभे भजनीयमुत्तरमित्यादिभाष्यस्य स्पष्टीकरणम् ।	८९	२
२४४. पूर्वस्य सम्यग्दर्शनस्य लाभे भजनीयमुत्तरं ज्ञानं चारित्रं चेत्यादि व्याख्यानं दर्शन- ज्ञानयोर्भेदे, स च तयोः कारणभेदात् स्वभावभेदात् विषयभेदाच्च, कारणभेदादिकं च यथा तथोपपादितम् ।	८९	७
२४५. ज्ञानदर्शनयोर्भेदाभावपक्षमाश्रित्य व्याख्यानान्तरं, तयोर्भेदाभावश्चोपपादितः ।	९०	१
२४६. ज्ञानदर्शनयोर्भेदाभावपक्षे कारणभेदस्यान्यथोपपादनम् ।	९०	५
२४७. सम्यग्दर्शनज्ञानयोर्भेदविषये उत्तराध्ययनसूत्राष्टाविंशाध्ययनटीकायां श्रीशान्तिसूरि- कृतायां यदुक्तं तदुल्लिखितम् ।	९०	८
२४८. तयोः स्वभावविषयभेदाभावोपपादनम् ।	९१-	४
२४९. ज्ञानावरणविशेष एव दर्शनावरणं, तदभिप्रायकः सम्मतिग्रन्थस्साक्षितयोक्तः ।	९१-	८
२५०. सम्यग्ज्ञानेन सह सम्यग्दर्शनस्य सामनैयत्ये साक्षितया “ सम्मन्नाणे ” इति सम्मतिगाथा दर्शिता ।	९२	९
२५१. उक्तदिशा चारित्रस्य ज्ञानविशेषत्वं, तत्र “ आत्मानमात्मना वेत्तीति ” वचनसंवादः ।	९२	९
२५२. सम्यग्दर्शने सम्यग्दर्शस्य दर्शनशब्दस्य च निर्वचनं भाष्ये, उपाध्यायटीकायां तत्स्पष्टीकरणम् ।	९३	४
२५३. (सूत्र २.) तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयसूत्रं सम्यग्दर्शनस्य लक्षणप्रतिपादकं, तद् व्याख्यानं भाष्ये, उपाध्यायटीकायां तत्स्पष्टीकरणम् ।	९४	६
२५४. सम्यग्दर्शनस्य निर्गलितलक्षणम् ।	९५	३
२५५. तारावृष्टौ स्थितो जीवः शिष्टाचरितमेव पुरस्कृत्य प्रवर्तते इत्यत्र “ नास्माकं महती प्रज्ञेति ” वचनसंवादो दर्शितः ।	९५-१५	
२५६. तत्त्वार्थश्रद्धानलिङ्गानां प्रशमादीनां भाष्योक्तानां लक्षणान्युपदर्शितानि ।	९६	६
२५७. निसर्गसम्यग्दर्शने श्रेणिकादौ चोक्तलक्षणाव्याप्तेराचार्या अनन्तानुबन्ध्यादिक्रियोपश- मादिजनिता एव प्रशमादयो ग्राह्या इत्यत्र “ पढमाणुदयामावो ” इति वचनं प्रमाण- मुपदर्शितम् । तद्विवेचनं टीकायां विस्तरतः ।	९७	६
२५८. अनुकंपालक्षणानिरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छेत्यस्य व्याख्याने ‘ ददृण पाणिणिवहम् ’ इति वचनमुपदर्शितम् ।	९७-१५	
२५९. पूर्वपक्ष-सिद्धान्ताशयोद्धाटनम् ।	९८	२
२६०. लैङ्गिकवल्लिङ्गस्यापि दुर्ग्रहत्वादज्ञानासिद्धिरित्याशङ्कानिराकरणम् ।	९८	५

२६१. प्रशमादयो निश्चयसम्यक्त्वस्यैव लिङ्गमित्यत्र “णिच्छयसम्भवं वा” इति आथासंवादो दर्शितः; आस्तिक्यमेव शुद्धं लिङ्गमिति च । ९९ १
२६२. लक्षणशास्त्रस्य लक्षणमुपदर्शितम् । ९९ ५
२६३. असाधारणधर्मवचनत्वं लक्षणशास्त्रत्वमित्यत्र व्यतिरेकिधर्मत्वमसाधारणत्वमिति गोवर्धनाद्युक्तस्य खण्डनम् । १०० ३
२६४. उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वमसाधारणत्वमित्येतदूधटिना साधारणधर्मवचनलक्षणेऽतिव्याप्त्याऽऽशङ्कानिराकरणार्थं तत्परिष्करणमित्येवं गौरीकान्तमतमपाकृतम् । १०० ४
२६५. स्वाभिमतं लक्षणशास्त्रलक्षणं लक्षणत्वलक्षणं तद्व्योषप्रकारश्च दर्शितः । १०० ८
२६६. (सूत्र ३) “तान्निसर्गादिधिगमाद्वा” इति तृतीयं सूत्रं सम्यग्दर्शनस्य द्विहेतुकत्वेन द्वैविध्यप्रतिपादकं, तदुमाप्यञ्च । १०१ ५
२६७. निसर्गाधिगमौ निरुच्य तद्व्येतुके निसर्गसम्यग्दर्शनाधिगमसम्यग्दर्शने प्ररूपिते । १०१ ८
२६८. सूत्रे असमासकरणस्य प्रयोजनमुपदर्शितम् । १०३ १
२६९. तृणारणिमणीनां वह्नौ यथैकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वं तथा निसर्गाधिगमयोरपीति दर्शितम् । १०३ २
२७०. तृणारणिमणीनामिति ग्रन्थावतरणे गूढार्थदीपिकायामेतदुपपादनम् । १०३-१०
२७१. पूर्वं निसर्गाधिगमयोर्वैकल्पिकी कारणतोक्ता, इदानीं तयोरेकारणतोति पूर्वापरग्रन्थविरोध इत्याशङ्कानिराकरणम् । १०३-१८
२७२. तृणारणिमणीनां वह्निगतवैजात्यत्रयमभ्युपेत्य तत्प्रत्येकावच्छिन्नं प्रति विभिन्नकारणतात्रयाभ्युपगमो नैयायिकस्य कथमिति प्रश्नप्रतिविधानम् । १०३-२६
२७३. परामर्गस्थलेऽपि व्यभिचारवारणाय स्वाव्यवहितोपरत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं, न तु कार्यतावच्छेदकजातिभेदाभ्युपगमः श्रेयानिति निसर्गाधिगमयोः कार्यतावच्छेदकोटावपि स्वस्वाव्यवहितोपरत्वं निवेशनीयमिति । १०४ १
२७४. कार्यानुकूलैकशक्त्यभ्युपगन्तुमते वैकल्पिककारणतास्यलेऽप्येकैव कारणतोति प्रकृतैऽपि तथैवोपगम इति न पूर्वापरग्रन्थविरोध इति भावितम् । १०४ ६
२७५. मीमांसकमतावलम्बनेनैकारणताभ्युपगमः, न्यायनयावलम्बनेन विभिन्नकारणतोपगता इति अव्यवहितोपरत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशोऽनेकनयमये जिनमते “जावद्वा नयवाया” इत्युक्तेर्नयदानां विचित्रत्वाच्च दोषपोषाय । १०४-२७
२७६. निसर्ग परिणाम इत्यादि भाष्यस्य विवरणम् । १०५ १
२७७. परिणामवादे दृष्टान्तत्रयोपदर्शनम् । १०५ २
२७८. स्वभावाऽर्थकः परिणामोऽत्र वैसक्तिको ग्राह्य इत्यधिगतये प्रायोगिकवैसक्तिकभेदेन

- परिणामस्य द्वैविध्यमुपपादितम् । १०५ ९
२७९. उपादानकारणस्य लक्षणं स्वमतानुसारि, न्यायानुमतमुपादानलक्षणमुपदर्श्य तस्य जैनमताविरुद्धत्वमुपदर्शितं, तत्र विशेषश्च दर्शितः । १०५-२६
२८०. स्वभावोऽपरोपदेश इत्यस्यावतरणपुरस्सरं भावोपवर्णनम् । १०६ २
२८१. दैव-पुरुषकारभेदोपपादनं तद्विषये उपदेशपदग्रन्थोक्तमुपवर्णितम् । १०६-१९
२८२. उपदेशरहस्यादौ चास्माभिर्विवेचितत्वादिति विवरणस्पष्टप्रतिपत्तये तद्ग्रन्थस्तद्भावार्थश्च दर्शितौ । १०७-१४
२८३. व्यवहारः सर्वकार्ये दैवपुरुषकारयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वं स्वीकरोतीत्यत्रोपाध्याय-कृतदैवपुरुषकारद्वान्निशिकापधं प्रमाणतया दर्शितम् । १०७ १९
२८४. गौणत्वमुख्यत्वयोर्लक्षणमुपदर्शितम् । १०७-२१
२८५. उत्कटत्वप्रयुक्तं प्रत्येकजन्यत्वव्यवहरणमित्यत्र " उत्कटेन हि दैवेनेति " वचनेन भावना कृता । १०७-२४
२८६. सर्वस्य कार्यस्योभयकृतत्वेऽपि दैवकृते पुरुषकारकृतत्वाभावो व्यवहारविषय उपदर्शितः । १०७-२७
२८७. साकारस्य ज्ञानत्वं निराकारस्य च दर्शनत्वं तदुभयात्मकत्वमुपयोगस्येति दर्शितम् । १०७-२९
२८८. "अनादौ संसारे" इत्युक्त्या भाष्यकारः सृष्टिवादं निराचष्टे, तस्य युक्तत्वं, पराभिप्रेत-सकर्तृकत्वसाधकानुमानस्याप्रयोजकत्वं, यद्विशेषयोरिति न्यायस्याव्यापकत्वमुपदर्शितम् । १०८ ३
२८९. युक्तञ्चेतदित्यादितत्त्वार्थविवरणस्यावतरणपुरस्सरं स्पष्टीकरणं गूढार्थदीपिकायाम् । १०८ ९
२९०. क्षित्यादौ सकर्तृकत्वसाधकस्य कार्यत्वस्यासिद्धिदोषकलङ्कितत्वं प्रपञ्चितम् । १०८-२३
२९१. यद्विशेषयोरिति न्यायबलात्कार्यत्वेन, कर्तृत्वेन कार्यकारणभावोपगमे कार्यत्वकरण-त्वाभ्यामपि कार्यकारणभावापत्तिः करणस्याप्येकस्य सकलकार्यकारणस्य सिद्धिः स्यादित्यापादितम् । १०९ १
२९२. कार्यत्वावच्छिन्ने उपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वत ईश्वरसिद्ध्याऽऽशङ्काया अपाकरणं । १०९- १
२९३. घटादौ प्रत्यक्षेच्छयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धे कारणत्वे तन्निरूपितकार्यतावच्छेदकं लाघ-वात्कार्यत्वमेवेत्याशङ्काया निरसनम् । १०९ ३
२९४. कार्यत्वहेतोरसिद्धयुद्भावानं कार्यसमं जात्युत्तरमिति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । १०९-१०
२९५. घटत्वावच्छिन्ने कृतित्वेन कारणत्वेऽपि खण्डघटकर्तृतयेश्वरसिद्धिरिति दीधितिकारमतस्य तदीयैर्दूषितत्वमुद्भावितम् । ११० ४
२९६. परमाणव एवेश्वरस्य शरीरमिति नैयायिकमतस्य निराकरणम् । ११०-१५
२९७. जैनमतेन शिरोमणिमतस्य दूषितत्वमुपदर्शितम् । ११०-२३
२९८. "न च वैशेषिकनये" इत्यादिग्रन्थस्यावतरणम् । ११०-२७
२९९. पाकस्थले श्यामवटादिनाशोत्तरं रक्तवटाद्युत्पत्तिरिति वैशेषिकमतमाशङ्क्यापाकृतम् । ११० १
३००. वैशेषिकमतखण्डनहेतुप्रतिपादकपूर्वसंयोगादीत्यादिग्रन्थस्य स्पष्टीकरणम् । ११० १

३०१. दण्डादेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन हेतुत्वं भवतु नाम, कृतेऽपि लाभवाद्धि-
शेष्यतयैव हेतुत्वमिति न्यायमतस्य खण्डनम् । ११२ १
३०२. लौकिकसन्निकर्षजन्यमुपादानप्रत्यक्षमेव कार्यजनकम्, न चेश्वरप्रत्यक्षं तथेति न तदाश्रय-
तयेश्वरसिद्धिरित्यावेदितम् । ११२ ४
३०३. कुलालादिकृत्यभावकूटपेक्षया लघुभूतस्य कृतिसामान्याभावस्यैव कार्यसामान्याभाव-
प्रयोजकत्वम्, तच्च कृतित्वेन कारणत्वे सति युक्तमिति कृत्याश्रयतयेश्वरसिद्धिरिति न्याय-
मतस्य खण्डनम् । ११२-१८
३०४. आमोगवीर्यजन्ये आमोगस्यानामोगवीर्यजन्येऽनामोगस्य कारणत्वे यद्विशेषयोरिति
न्यायेनामोगानामोगसामान्यकारणत्वतस्तदाश्रय ईश्वरः स्यादित्यापादितम् । ११३ १
३०५. सृष्टिप्राक्काले शरीरादिरहितत्वेन मुक्तकल्पाणां जीवानां पुनः सृष्टौ तेषामीश्वरेण
संसारित्वापादने मुक्तावनाश्वास इत्यापादितम् । ११३ ३
३०६. उक्तापत्युद्धारप्रकारो नैयायिकस्याशङ्क्य निरस्तः । ११३ ४
३०७. आमोगवीर्यजन्यानामोगवीर्यजन्ययोः क्रमेण स्पष्टीकरणम् । ११३-१४
३०८. प्रलयाभावे कालत्वस्य भोगव्याप्यत्वं निमित्तं, प्रलयाभावात्सृष्टेरभाव आवेदितः । ११४ १
३०९. ईश्वरस्य सृष्टिकर्तृत्वखण्डने युक्त्य उद्भाविताः । ११४ १
३१०. प्रलयाभावेऽनुमानं प्रमाणमुपदर्शितम् । ११४-१२
३११. कर्मसापेक्षस्य नेश्वरत्वमित्यसहमानस्य नैयायिकस्य पूर्वपक्ष उद्भाव्यापाकृतः । ११४-१७
३१२. संसारस्यानादित्वसाधनप्रकार उपदर्शितः । ११४-२७
३१३. आत्मनो विमुत्वेऽपि जन्ममरणोपपत्तिराशङ्क्यापाकृता । ११५ ४
३१४. ज्ञानावरणीयादिकर्मणः साधकमनुमानं दर्शितम् । ११५-१०
३१५. कर्मणोऽदृष्टापरनामकस्यात्मगुणत्वं नैयायिकाभिमतमाशङ्क्य निराकृतम् । ११५-१७
३१६. आत्मनः पारतन्त्र्यं प्रश्नप्रतिविधानाम्यां प्रसाध्य तेन कर्मणः पौद्गलिकत्वं व्यव-
स्थापितम् । ११५-२१
३१७. 'अत्रे उ अमुचं चिय' इत्यादि सिद्धान्तयुक्तिभिः कर्मणः पौद्गलिकत्वे सिद्धे तस्य
ज्ञानावरणतया सिद्धावनुमानमुपदर्शितम् । ११५-२६
३१८. बन्धनिकाचनोदयनिर्जरापेक्षं पुण्यपापफलमित्यत्र बन्धनिकाचनास्वरूपप्रदर्शनं, टीका-
कृदुक्त्या स्पष्टताया निकाचनाभेदत्वं दर्शितम् । ११६ ६
३१९. बद्धस्पृष्टनिकाचितस्वरूपभेदस्य निदर्शनेन स्पष्टीकरणम् । ११७ २
३२०. बन्धनिकाचनोदयस्य निर्जरायाश्च स्वरूपप्रपञ्चनं तदुपयोगभेदश्च भावितः । ११७ ५
३२१. अनामोगनिर्वर्तितेन यथाप्रवृत्तकरणेनेति मूलस्यार्थो व्यावर्णितः, तत्र यथाप्रवृत्तकरणा-
पूर्वकरणानिवृत्तिकरणभेदेन त्रिविधानि करणानि विविच्य दर्शितानि । ११७-२३

३२२. उक्तानि त्रीण्यपि करणानि भव्यानां, अभव्यानाञ्च प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणमेव, अत्र
‘करणं अहापवत्तं’ इति भाष्यवचनसंवादः । ११७-३०
३२३. अनादिकालादारभ्य यावद्ग्रन्थिस्थानं तावत् प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणं भवतीति
प्रतिज्ञाय तदुपपादनं प्रश्नप्रतिविधानाभ्यां कृतं, तत्र ‘पाप्म पुर्वसेवा’ इत्यादि
भाष्यसंवादः । ११८ २
३२४. ग्रन्थिभिन्दानस्य द्वितीयमपूर्वकरणं, अभिमुखसम्यक्त्वस्य तृतीयमनिवर्तिकरणं, ‘जा
गंठी ता पढं’ इति विशेषावश्यकभाष्यसंवादश्च । ११८-१८
३२५. उत्कृष्टकर्मस्थित्युपवर्णनं तत्र “ वीससयरोवमाणं ” इति विशेषावश्यकवचनं प्रमाणं,
तत्र स्थितस्य सम्यग्दर्शनालामे “ अदृष्टं वि पयडीणं ” इति वचनं प्रमाणम् । ११८-२४
३२६. अन्तिमकोटीकोट्याः पर्योपमासंख्येयभागे क्षपिते कठिनरूढगूढग्रन्थिरुपतिष्ठते इत्यत्र
“ अन्तिमकोडाकोडीए ” इति वचनं प्रमाणमावेदितम् । ११९ ४
३२७. असौ ग्रन्थिः कर्कशघनरूढवल्कलग्रन्थिसदृश इत्यत्र “ गंठिचि सुदुब्भेओ ” इति
वचनं प्रमाणम् । ११९- ७
३२८. अमुं ग्रन्थिं यावद् भव्य इवामव्योऽप्यागच्छति, तत्रागतस्य तस्य श्रुतसामयिका-
वासिरित्यत्र “ तित्थकराइपूअं ” इति विशेषावश्यकवचनं, तदर्थञ्च दर्शितः । ११९- ८
३२९. तत्र सङ्ख्येयकालमसङ्ख्येयकालं वाऽभव्योऽत्र तिष्ठते इत्याद्युपदर्शकं धर्मसङ्ग्रहवचन-
मुपनिबद्धम् । ११९-१८
३३०. अभव्यसिद्धिकोऽभिन्नानि दशपूर्वाणि चतुर्दशपूर्वाणि वा नैव लभते इत्यत्र कारण-
मुपदर्थं तत्र “ चोद्दस दस य अभिन्ने ” इति वचनं दर्शितम् । ११९-२१
३३१. भव्याभव्ययोरुक्तविशेषप्रयोजको जातिभेद उपदर्शितः । ११९-२७
३३२. भव्यजीवो भिन्ने ग्रन्थिस्थाने मोक्षहेतुं सम्यग्दर्शनमासादयतीत्यत्र “ भिन्नम्मिं तम्मि ”
इति वचनसंवादः । ११९-३१
३३३. नैसर्गिकसम्यग्दर्शननिर्वचनं, प्रसंगाद्यथाप्रवृत्तकरणापूर्वकरणानिवृत्तकरणानां निर्वचन-
पुरस्सरं फलभेदकथनम् । १२० १
३३४. निसर्गसम्यग्दर्शननिगमनपुरस्सरमाधिगमसम्यग्दर्शनप्ररूपणम् । १२०- ८
३३५. जीवाजीवादिसप्ततत्त्वोद्देशात्मकचतुर्थसूत्रावतरणं भाष्यकृतं, तद्विवरणञ्चोपाध्यायस्य । १२१ ६
३३६. जीवाजीवादिसप्ततत्त्वोद्देशसूत्रं तुरीयं, तद्भाष्यञ्च । १२२ ६
३३७. जीवाजीवाश्रवणवन्धसंवरनिर्जराभोक्षाणां संक्षेपेण लक्षणाभिधानं, इत्येष सप्तविधोऽर्थ-
स्तरत्वं, एते वा सप्तपदार्थास्तरत्त्वानीत्येवमेकवचनबहुवचनान्तघटितभाष्यव्याख्यान-
भेदस्य संगमनञ्च । १२२ ९
३३८. गूढार्थदीपिकायामेतत्सर्वस्य स्पष्टीकरणम् । १२२-१२

३३९. तत्त्वमिति सौत्रमेकवचनान्तं निरवधतयोपपादितम् । १२३-५
३४०. तत्र जीवानुद्दिश्य तत्त्वविधानं, तत्त्वमुद्दिश्य पुनरावृत्त्या जीवादिविधानं कर्तव्यमिति विवेचितम् । १२३-७
३४१. जीवादीनुद्दिश्य यत्तत्त्वविधानं, यच्च तत्त्वमुद्दिश्य जीवादिविधानं तयोरवतरणादि-
नोपपादनम् । १२३-२६
३४२. अन्यत्र पुण्यपापयोरप्यधिकस्य श्रवणात्कथं सतैव पदार्था इति प्रश्नप्रतिविधानम् । १२४-३
३४३. आश्रवादीनां पञ्चानां जीवाजीवयोरन्तर्भावाजीवाजीवौ द्वौवै पदार्थौ वक्तव्या-
विति प्रश्नप्रतिविधानम् । १२४-४
३४४. विभागलक्षणधटनाऽयुक्तसूत्रं कथं विभागरूपमिति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । १२४-१३
३४५. “ जीवाजीवा पुणं ” इति नवतत्त्वप्रतिपादकं नवतत्त्वप्रकरणादौ वचनम् । १२४-२३
३४६. आश्रवो मिथ्यादर्शनादिपरिणाम इत्यस्यावतरणेन द्रव्याश्रवोऽजीवे भावाश्रवो जीवे-
ऽन्तर्भवतीति दर्शितम् । १२४-२४
३४७. आश्रवादीनां जीवाजीवयोरन्तर्भवतामपि पार्थक्येनाभिधाने हेतुरुदाशितः । १२५-५
३४८. द्रव्यसंवर-भावसंवरलक्षणभेदप्रतिपादकं “यः कर्मपुद्गलादान-च्छेदः” इति पारम-
र्षवचनमुद्धृतम् । १२५-१५
३४९. मोक्षस्यैव संसारस्यापि पार्थक्येनाभिधानमुचितमिति प्रश्नप्रतिविधानम् । १२५-२५
३५०. संवरनिर्जरयोः पार्थक्येनाभिधाने युक्तिः स्वयमावेदिता । १२५-३०
३५१. नामस्थापनेत्यादिनिक्षेपचतुष्टयप्रतिपादकं पञ्चमसूत्रमवतार्य विवृत्तम् । १२६-१
३५२. ‘जत्थ य जं जाणिज्जा’ इत्यनेन निक्षेपान्तरकल्पनाया अनुमतत्वमाश्रित्य ‘णामं
ठवणा दविण्’ इत्यादिसूत्रेषु क्तत्वान्निक्षेपाणां षड्विधत्वं सप्तविधत्वादिकञ्चेति कथ-
मत्र निक्षेपचतुष्टयस्यैवाभिधानमिति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । १२६-१३
३५३. तत्र सर्ववस्तुनियतत्वं नामादिनिक्षेपचतुष्टयानामेव, नान्येषां, उक्तञ्च भाष्ये “ नामा-
दिभेदसदृश ” इत्यादि, तेन नामादिनिक्षेपचतुष्टयाभिधानं युक्तमिति । १२६-२२
३५४. अन्येषां निक्षेपाणां निक्षेपचतुष्टय एवान्तर्भाव इत्यत्र “ चतुष्काभ्याधिकस्येह ” इति पदं
प्रमाणं दर्शितम् । १२६-२८
३५५. सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेन जीवादिपदानां जीवादिपदार्थेषु नियताः शक्तयो
जैनमते न सन्तीति कथं नियतशक्त्युपपादनेन स्वस्वपदशक्तिग्रहो जैनानामिति प्रश्न-
प्रतिविधानं, तत्र प्रतिनियतसंकेतग्रहस्याभिव्यञ्जकत्वमुपपादितम् । १२६-३०
३५६. संकेतग्रहस्यैव शाब्दहेतुत्वमाशङ्क्यापाकृतम् । १२७-१२
३५७. आशङ्क्य लक्षणोच्छेद इष्टापत्त्या परिहृतो यशोविजयोपाध्यायैरशास्त्रवार्तासमुच्चय-
टीकायामिति दर्शितम् । १२७-१८

३५८. वाच्यवाचकमावलक्षणशक्तिश्च न भीमासकमतवद्धर्मितो भिन्ना, किन्तु भिन्नाऽभिन्ना
च कथञ्चिदिति दर्शितम् । १२७-२३
३५९. नैयायिकाभ्युपगतसंकेतलक्षणशक्तिखण्डनम् । १२७-२४
३६०. पर्यवसितस्य शक्यतावच्छेदकभेदेनैकस्य शब्दस्यानेकशक्तिप्रदर्शकवचनरूपनिक्षेप-
सामान्यलक्षणस्य नामादिप्रत्येकनिक्षेपवचने न सम्भव, इति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । १२७-२८
३६१. तत्रानुगतं निक्षेपसामान्यलक्षणं तस्य प्रत्येकं नामनिक्षेपादिचतुष्टयेषु नानाशक्यता-
वच्छेदकोपपादनपुरस्सरं सङ्गमनं, तदन्तर्गतञ्च “अणुवओगो दवमित्यादि” वचनम् । १२८ ६
३६२. वस्तुमात्रस्य निक्षेपचतुष्टयरूपत्वे एकार्थकशब्दोच्छेदापत्तिरित्याशङ्काया निराकरणम् । १२८-३१
३६३. ‘व्यवस्थाकृतिजातयत्तु पदार्थः’ इत्यभ्युपगच्छद्भिर्नैयायिकैर्द्रव्यस्थापनाभावनिक्षेपत्रय-
मभ्युपगतमेव, वैयाकरणैर्नामपदार्थः इष्यत इति निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगमः परमतेऽपि । १२९ १
३६४. भावश्च शब्दार्थः, वार्तिकवचनेन नाम्नो भावत्वमिति नाम्नः शब्दार्थत्वं सिद्धयतीति । १२९ ३
३६५. नामादीना त्रयाणामप्रस्तुतार्थनिराकरणमात्रफलकत्वेन व्यवहारे भावनिक्षेपस्यैव
मुख्यत्वेन मुख्यार्थमादायैकार्थकत्वोपपत्तिः, भावधटत्वादेस्तिर्यग्सामान्यस्य प्रवृत्तिनि-
मित्तस्यैकत्वात्, अष्टसहस्रमेतद्विषये निष्कर्षश्च । १२९ ५
३६६. ततश्च निक्षेपचतुष्टयानुगतगोत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वाद् गोपदादेरप्येकार्थत्वं, नि-
क्षेपसामान्यलक्षणं नामनिक्षेपादीना पृथगूलक्षणञ्च दर्शितम् । १२९-११
३६७. नाम्नः पदार्थत्वे वैयाकरणाना युक्तिरुपदर्शिता, तत्र ‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके’ इति
हरिकारिका तत्साधिका दर्शिता । १२९-२४
३६८. धट इति नाम्नो धटार्थाऽभेदो व्यवस्थापितः । १२९-२९
३६९. शब्दानां भावत्वं युक्तमित्युपपादितम् । १३० २
३७०. प्रमेयत्वादिना हरित्वादिविशिष्टे शक्तिप्रहाद्धरित्वादिनोपस्थितितो हरित्वादिना
शाब्दबोध इत्याशङ्काया निरासः । १३० ४
३७१. भगवत्प्रवचने जघन्यतोऽपि निक्षेपचतुष्टयम् । उत्कर्षतस्तु यस्मात्पदाद् यावन्तोऽर्था-
स्संप्रदायाऽविरोधेनोपतिष्ठन्ते तावत्सु निक्षेपप्रवृत्तिरिति दर्शितम् । १३० ६
३७२. लक्षणोच्छेदाशङ्कायाः परिहारः । १३० ८
३७३. जघन्यतोऽपि निक्षेपचतुष्टयस्य वस्तुनियतत्वे ‘नियमं जं’ इति विशेषावश्यक-
भाष्यसंवादः । १३०-२०
३७४. शक्तिसंकोचविकासयोरिति मूलस्यावतरणपुरस्सरमर्थो दर्शितः । १३०-२३
३७५. शक्तिसंकोचतो निक्षेपचतुष्टयस्यैव ततो न्यूनस्य कथं न करणमिति प्रश्नप्रश्नप्रति-
विधानाभिप्रायाश्रयेण एभिर्नामादिभिरित्यादिभाष्यावतरणम् । १३१ २

३७६. नामनिक्षेपादिचतुष्टयस्य प्रत्येकं जीवाजीवादिषु साधनादिभावेषु सर्वेष्वनुगमनं
लक्ष्योपादानपुरस्सरं कृतं, द्रव्यनिक्षेपे विचारभेदो दर्शितश्च । १३१ ६
३७७. उक्तमाप्यविवरणमुपाध्यायस्य । १३१-२२
३७८. द्रव्यास्तिकनय एव नामादिनिक्षेपत्रयमभ्युपगच्छति पर्यायास्तिकनय एव भावनि-
क्षेपमात्रमभ्युपगच्छति अत्र “ नामं ठवणा ” इति सम्मतिगाथासंवादः । १३२ ४
३७९. अनुयोगः सकलगाणिपिटकार्थं इत्यादि यशोविजयोपाध्यायवचनार्थस्य स्पष्टीकरणम् । १३२-१८
३८०. चेतनावतोऽचेतनावतो वा यद् जीव इति नाम क्रियते स नामजीव इत्यत्र “ अचा-
मिप्पायकया ” इति वचनसंवादः । १३२-२६
३८१. जीवनाम्नाऽभिधेयस्य जीवनामविशिष्टार्थस्य नामरूपत्वाभावात्तामजीव इति व्यपदेशो
न स्यादिति प्रश्नप्रतिविधानपरतया नामनामवतोरभेदोपचारादिति ग्रंथोऽवतारितः । १३२-२९
३८२. नाम्ना जीवो नामजीव इत्यत्र नामप्रकारको बोधः, नामैव जीवो नामजीव इत्यत्र
वस्तुपाधिको नामविशेष्यको बोध इति पक्षभेदेन बोधप्रकारे वैचित्र्यमुपदर्शितम् । १३३ १
३८३. नाम्ना जीव इति तृतीयासमासस्थले जीवान्यत्वाविशिष्टजीवनाम नामनिक्षेपविषयताव-
च्छेदकमित्यत्र “ यद्वस्तुनोऽभिधानं ” इति पक्षसंवादः । १३३ ५
३८४. नाम नामवतोरभेदोपचारादित्यादि व्याख्यातम् । १३३ ६
३८५. यद्वस्तुनोऽभिधानमित्यस्यैव समानार्थकम् ‘ पञ्जायाऽणभिधेयं ’ इति विशेषावश्यक-
वचनमुपदर्य तदर्थं उपदर्शितः । १३३-२६
३८६. अन्यस्मिन्नर्थे यदारोपितं स्वप्रधानार्थनिरपेक्षं स्वपर्यायानभिधेयं यच्च यादृच्छिकं तदु-
भयानुगतं लक्षणमुपदर्शितम् । १३४ ७
३८७. इत्वरनाम्नो यावद्द्रव्यमाविनाम्नश्च क्रमेण निर्वचनम् । १३४-१३
३८८. नामेन्द्रादिसाधारणमन्यतमत्वधटितलक्षणं दर्शितम्, एवं पुस्तकादिलिखितेन्द्रादिवर्णा-
वलीस्वरूपनाम्नोऽन्यतमत्वेन सङ्ग्रह इत्युपदर्शितम् । १३४-२३
३८९. स्थापनाजीवनिर्लक्षणपरतया ‘ यः कोष्ठेत्यादि ’ भाष्यमवतार्य व्याख्यातम् । १३५ १
३९०. स्थापनालक्षणोपदर्शकं ‘ यत्तु तदर्थवियुक्तमिति ’ महर्षिपद्यमर्थभावनाद्युपदर्शनेन
व्याख्यातम् । १३५ ७
३९१. सद्भूतासद्भूतस्थापनाद्वयोपदर्शकं “ लेप्पगहस्थी ” इत्यादिपद्यमुल्लिखितम् । १३५-२२
३९२. इत्वरयावत्काथिकस्थापनाविवेचनम् । १३५-२५
३९३. ‘ जे चित्तमिति विहिया ’ इत्यादि बृहत्कल्पभाष्यवचनेन देवलोकनियतभावानां
शाश्वतत्वमुपदर्शितम् । १३५-२९
३९४. सद्भूतासद्भूतजीवस्थापनयोः समर्थनं स्थापनादृष्टान्तोपदर्शकतया “ इन्द्रो रुद्रः ”
इत्यादिभाष्यमवतारितम् । १३६ २

३९५. “ जं पुण तयत्थसुत्तं ” इति विशेषावश्यकपद्यानुसारेणानुगतस्थापनालक्षणं तद्विशेष-
णादिप्रयोजनं च दर्शितम् । १३६-१०
३९६. उक्तलक्षणेऽस्वारस्याद्युद्भावनपुररसरं लक्षणान्तरमुपदर्शितम् । १३६-१८
३९७. द्रव्यजीवनिक्षेपलक्षणपरतया द्रव्यजीव इत्यादिभाष्यमवतार्य विवृतम् । १३७ २
३९८. द्रव्यजीवनिक्षेपो न सम्भवतीत्युपदर्शकं ‘शून्योऽयं भङ्ग’ इति भाष्यमवतार्य व्याख्यातम् । १३७ ७
३९९. निगोदजीवानामप्यक्षरानन्ततमो ज्ञानभागो नित्योद्धाटित इत्यत्र ‘सर्वजीवाणं पि’
इति सिद्धान्तवचनमुल्लिखितम् । १३७-१५
४००. विद्यमानं वस्तु भविष्यत्पर्यायकारणत्वात्तदपेक्षया द्रव्यरूपमित्यत्र दृष्टान्तप्रतिपादकं
“ मिउ पिडो दव्वधो ” इत्यादिसिद्धान्तवचनमुपदर्शितम् । १३७-२६
४०१. जीवे द्रव्यनिक्षेपाभावे नामादिचतुष्टयस्याव्यापकत्वं स्यात् ‘ जत्थ य जं
जाणिज्जा ’ इत्यादि वचनेन नामादिचतुष्टयस्य व्यापकत्वं सिद्धमिति प्रश्नस्य
प्रतिविधानम् । १३८ ५
४०२. जीवत्वस्यानाद्यनिघनपारिणामिकभावस्य प्रतिपादकं ‘ दव्वेणेगं दव्वं ” इति विशेषा-
वश्यकभाष्यवचनं दर्शितम् । १३८-२४
४०३. जीवेऽपि द्रव्यनिक्षेपसंभवोपपादकं मतान्तरमुपदर्शितं तत्रास्वरस आवेदितः, तत्र
द्रव्यजीवत्वभावजीवत्वयोर्विरोध आवेदितः । १३९ १
४०४. द्रव्यजीवत्वभावजीवत्वयोर्विरोधः स्फुटीकृतः । १३९-२६
४०५. तयोरविरोधोपपादकप्रश्नस्य प्रतिविधानम् । १४० १
४०६. द्रव्यरूपं जीवादिकं वस्तुमात्रं द्विधा आगतो नोआगतश्चेत्यादि चर्चितं
विस्तरतः । १४०-१०
४०७. जीवशब्दार्थज्ञस्तत्रानुपयुक्तो द्रव्यजीव इत्यादिना व्यापित्वोपपादकं मतातरमुपदर्शितम् । १४१ १
४०८. भावनिक्षेपोपदर्शकं ‘भावतो जीवा’ इति भाष्यम् । १४१ २
४०९. जीवशब्दार्थज्ञस्तत्रानुपयुक्तो द्रव्यजीव इत्यादि मूलमवतार्य विवृतम् । १४१-१४
४१०. क्वचिदप्रधानेऽप्यर्थे द्रव्यपदं, तत्र “ अप्पाहत्ते वि इहं ” इति गाथा, सकलद्रव्य-
निक्षेपानुगतं द्रव्यनिक्षेपलक्षणञ्चोपदर्शितम् । १४१-१८
४११. सिद्धान्तोक्तं भावसामान्यलक्षणं किमिति प्रश्नप्रतिविधाने ‘ भावो विवक्षितक्रियेति
वचनं, तदर्थश्च दर्शितः । ’ १४१-२६
४१२. आगतो नोआगतश्च भावो द्विविध इति प्रपञ्चत उपपादितम् । १४२ १
४१३. अर्थाभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेया इत्यवलंब्यार्थादीना त्रयाणामिन्द्रत्वं भावितम् । १४२-११
४१४. इन्द्रार्थं जानन् तत्रोपयुक्तो भावेन्द्र इत्यस्य बृहत्कल्पभाष्ये “ न हि जो धडं वियाणइ ”
इत्यादिगाथाद्वयं प्रश्नोत्तराभ्यां संवादकमुपदर्शितम् । १४२-१६

४१५. इन्द्रार्थोपयोगवतो भावेन्द्रत्वे अन्युपयुक्तस्य माणवकस्य भावाग्नित्वाऽऽशंकाया
अपाकरणम् । १४२-१९
४१६. नोआगमतः स्वर्गाधिपो भावेन्द्र इति व्यवस्थापितम्, १४२-२४
४१७. नोआगमत इत्यत्र नोशब्दस्य सर्वनिषेधार्थत्वे देशनिषेधार्थत्वे च विभिन्नदधान्ताद्यु-
पदर्शनम् । १४२-२९
४१८. पूर्वं भावजीव इत्येकवचनेन विन्यस्य व्याख्याने भावतो जीवा इति बहुवचनमयुक्त-
मिति प्रश्नप्रतिविधानम् । १४३- १
४१९. औपशमिकादीत्यादावन्यत्स्वरूपकथनं, उपयोग एव लक्षणामित्युपपादितम् । १४३ ३
४२०. 'पुरुष एवेदं सर्व' इत्यादि ग्रंथो व्याख्यातः, भावजीवनानात्वे मानमुपदर्शितम् । १४३-१६
४२१. लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वस्य गुरुण्यपि स्वीकारादिति ग्रंथः सम्यक्-
तया व्याख्यातः । १४४-१९
४२२. तत्तद्धर्मविशिष्टब्रह्मसत्ताया एव तत्तद्धर्मरूपत्वेन तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्ततया भावत्वमित्यत्र
“संबन्धिभेदात्सत्तैवेति” वाक्यपदीयं पदद्वयमुपदर्शितम् ।
४२३. जीववदजीवादिष्वपि नामादिचतुष्टयस्य विविच्योपदर्शनेन पुररसरं व्यापित्वं निगमितम् । १४५ ६
४२४. मित्रवज्जुनि निक्षेपचतुष्टयावतारवदेकस्मिन्नपि वज्जुनि निक्षेपचतुष्टयावतारः, तत्र
‘अहवा वस्तुमिहाणं’ इति महामाप्यसम्प्रतिरावेदिता ‘जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः’
इति गौतमसूत्रसङ्गमना च कृता । १४५-२०
४२५. आलवादीनां द्रव्य-भावनिक्षेपविचारे टीकाकारामिप्रायो भावितः । १४६ ६
४२६. दानहरणयोर्दातृहर्तृनिष्ठत्वं अपुनर्वधकस्वरूपलक्षणञ्च दर्शितम् । १४६-२३
४२७. अप्रावान्ये द्रव्यशब्दः सिद्धान्तप्रयुक्तो दर्शितः । १४७ २
४२८. जीवादीनां सामान्यशब्देष्वपि नामादिचतुष्टयावतार इत्यर्थकतया पर्यायान्तरेणा-
पीत्यादि भाष्यमवतार्य व्याख्यातम् । १४७ १०
४२९. द्रव्यद्रव्ये पक्षान्तरप्रतिपादकं केचिदप्याहुरित्यादि भाष्यमवतार्य व्याख्यातम् । १४७ १२
४३०. द्रव्याज्ञामावाज्ञयोः प्रतिपादकं ‘गंठिगसत्ता’ ‘भावाणां पुण’ इति गाथाद्वयमुपदेशप-
दादिगतमुल्लिखितम् । १४७-२३
४३१. सङ्घाताद् द्रव्योत्पादस्य युक्तत्वेऽपि भेदात्किञ्च द्रव्योत्पाद इति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । १४८ २
४३२. ‘अणवः एकन्धाश्च’ ‘सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते’ ‘भेदादणुः’ इति तत्त्वार्थसूत्रकदम्बकं
मूलोल्लिखितमवतार्य व्याख्यातम् । १४८ ५
४३३. अथ सङ्घाताद् द्रव्यमुत्पद्यत इत्यादिप्रश्नप्रतिविधानरूपमूलग्रंथोऽवतार्य व्याख्यातः । १४८-१८
४३४. सयुक्तिको भेदस्य न द्रव्यजनकत्वमिति प्रश्न उत्थाप्यापाकृतः, उत्पादव्ययप्रौव्या-
णामविरोधोक्तिः, निराश्रयस्य परमाणुद्रव्यस्य नोत्पत्तिरिति परमतस्य निरासश्च । १४९ २

४३५. उत्पत्तेः प्रागित्यादिप्रश्नप्रतिविधानादिग्रन्था अवतार्य व्याख्याताः । १४९-१२
४३६. परमाणुत्रयेण द्विप्रदेशिकद्वयस्यैवोत्पत्तिः एकपरमाणुविगमे च तद्विप्रदेशिकविगमा-
देकद्विप्रदेशिकस्याभिव्यक्तिर्न तु भेदादुत्पत्तिरिति शङ्काया निराकरणम् । १५० १
४३७. दशतन्तुकादेश्वरमतन्तुसंयोगवियोगक्रमेण नाशे त्रयतन्तुकादेश्वरभिव्यक्तिरेव, न तूत्पत्ति-
रिति परमतस्य निराकरणम् । १५० ४
४३८. “ विगमस्स वि एस्स विही ” इति सम्मतिगाथामुल्लिख्य तदनुसारेण विनाशस्य
समुदायविभागार्थान्तरभावगमनभेदेन द्वैविध्यमुपपादितम् । १५१-१६
४३९. भावतो द्रव्यमित्येकवचनेनोद्दिश्य भावतो द्रव्याणीति निर्दिशतो भाष्यकारस्या-
भिप्राय आवेदितः । १५२ १
४४०. समुणपर्यायाणीत्यादिभाष्यग्रन्थार्थो दर्शितः । १५२ २
४४१. आगमे द्रव्यशब्दस्य सव्यादिपर्यायशब्देनार्थकथनमित्यागमत इत्यादि भाष्याभिमत-
मिति दर्शितम् । १५३ १
४४२. जीवादीनां द्रव्यशब्दस्यैव गुणक्रियादिशब्दानामपि तत्त्वाधिगमार्थं न्यास इत्यर्थकं ‘एवं
सर्वेषामि’त्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । १५३ ७
४४३. निक्षेपफलवत्त्वप्रतिपादने ‘इदमेवं च नामादिभेदोपन्यासेन’ इत्यादिपिण्डनिर्युक्तिपाठो
दर्शितः । १५३-२९
४४४. ‘प्रमाणनयैराधिगमः’ १-६ । इति सूत्रमवतार्य तद्विवृतिरूप भाष्यं, तत्र प्रमाणं
प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन द्विविधं वक्ष्यमाणं मतान्तरेण चतुर्विधं, नया नैगमादयो वक्ष्यमाणा
इति च दर्शितम् । १५५ १
४४५. प्रमाणनयैरित्यत्र तृतीयाकरणे व्यवस्थापिता । १५५ ७
४४६. षष्ठसूत्रावतरणिका तत्त्वार्थाधिगमे निक्षेपप्रमाणनयानां हेतुत्वमित्युपपादनेनावतारिता । १५५-१७
४४७. प्रमाणनयैरित्यत्र नयस्याल्पाक्षरत्वेन पूर्वनिपातः कुतो नेति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । १५५-२४
४४८. “ तं समासओ दुविहं ” इति प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन प्रमाणद्वैविध्यप्रतिपादकं नन्दी-
सूत्रवचनमुपदर्शितम् । १५६-१४
४४९. ब्रौह्माः प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वयमभ्युपगच्छन्तीत्युपपादितम् । १५६-१६
४५०. वैशेषिका अपि प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति प्रमाणद्वयमेवाभ्युपगच्छन्ति शब्दोपमानयोर्यथाऽनु-
मानेऽन्तर्भावस्तथा दर्शितः, अर्थापत्त्यनुपलब्धिसंभवैतिद्वानां प्रमाणान्तरत्वमपाकृतम् । १५६-२०
४५१. अनुयोगद्वाराग्रन्थे उक्तं प्रमाणचतुर्विधत्वं नम्रान्दान्तरेण, तद्यथा दुःस्थितं तद्-
भाष्यकारो दर्शयिष्यति, शब्दसमभिरुद्धैवभूतानां शब्दसंज्ञया सङ्ग्रहात्रयानां पञ्च-
विधत्वमिति दर्शितम् । १५७ १

४५२. प्रमाणनययोः कः प्रतिविशेष इति प्रश्नप्रतिविधानं तत्र सर्वनयानां मिथ्यादृष्टित्वं स्वपक्षप्रतिबद्धानाम् । १५७ ५
४५३. परस्परापेक्षा नैगमादयो नयाः, तैः समस्तवस्तुस्वरूपावलंबनं ज्ञानं जन्यते तत्प्रमाण-मित्यपराचार्याणां मतं तत्र परस्परनिरपेक्षाणां नयामासत्वञ्च दर्शितम् । १५७ ७
४५४. अत्र पक्षद्वयप्रविभागो विविच्य दर्शितः प्रमाणवाक्यलक्षणञ्चावेदितम् । १५८ १
४५५. नयदुर्णयलक्षणविभागो दर्शितः, लौकिकलोकोत्तरप्रामाण्याप्रामाण्याभ्याञ्च नयस्यो-भयरूपत्वाभिप्रायेण “ गिययवयणिज्ज सच्चा ” इत्यादि प्रतिपाद्यत इति च । १५९ २
४५६. नयस्यानुमवरूपत्वमभिप्रेत्य नयोपदेशे “ अयं न संशयः कोटे ” इति पद्यद्वयं मया यशोविजयेनोक्तमिति दर्शितम् । १६० १
४५७. अयं न संशय इति पद्यद्वयस्यार्थो भावश्च दर्शितः । १६० ६
४५८. अमप्रमासंशयसमुच्चयव्यावृत्तस्य नयज्ञानस्य कथम् शब्दप्रमणान्वयव्यतिरेकानुविधा-यित्वमिति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । १६१ १
४५९. स्वनिमित्तापेक्षयाऽनंतधर्मात्मकत्वप्रतिपत्तिर्विशिष्टे एकधर्मावधारण एव नयत्वं न त्वेकधर्मावधारणमात्रे, किन्तु तत्र दुर्नयत्वमेव, प्रमिण्णमि नयामीत्यनुमवसाक्षिको विषयताविशेषः प्रमाणनयभेदक इति दर्शितम् । १६१ ५
४६०. “ निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः । १-७ । ” इति सूत्रमवतार्य तद्व्याख्यानस्वरूपं भाष्यमुद्धृष्टम् । १६२-१२
४६१. निरुक्तभाष्यार्थस्पर्ष्टीकरणम् । १६३ १
४६२. निर्देशादीनामनुयोगद्वाराणां भावना, तत्र उद्देशनिर्देशयोर्लक्षणभेदकथनं, जीवे निर्देश-लक्षणसमन्वयश्च द्रव्यनय-पर्यायनयतदुभयावलंबनेन विवेकः । १६३ ५
४६३. जीवे स्वामित्वादिकं न दर्शितवान् भाष्यकारः, उपाध्यायस्तु जीवो यस्य स्वामी जीवस्य ये प्रभवस्तदुभयं दर्शितम् । १६५ ४
४६४. साधनं निरुच्य तत्संगमनं जीवे भावितम् । १६५ ८
४६५. ‘ जीवो गुणपडिवन्नो ’ इति गाथार्थो दर्शितः । १६५-१६
४६६. आधारस्थितिविधानानि क्रमेण निरुच्य जीवे भावितानि । १६६ २
४६७. सम्यग्दर्शनपरीक्षायामित्यादि भाष्यमवतार्य सम्यग्दर्शनपरीक्षणे तन्निर्देशादयो विस्तरतो भाविताः । १६६ ६
४६८. “ सत्सङ्ख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरमावात्पवहुत्वैश्च ” । १-८ । इति सूत्रमवतार्य तद्विवरणरूपं भाष्यमुद्धृष्टम् । १७४-२२
४६९. सदाद्यष्टाऽनुयोगद्वारेण सम्यग्दर्शनतत्त्वपरीक्षायामाशङ्कावाक्यरूपतया सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्तीति भाष्यमवतार्य व्याख्यातम् । १७५-१२

४७०. अस्तित्वुच्यते इत्युत्तरवाक्यार्थकथनं, तत्रैव सम्यग्दर्शनस्याधारनिष्ठकनम् । १७५-१६
४७१. तत्र अजीवेषु सम्यग्दर्शनं नारित जीवेषु तु भाज्यामित्यादिभाज्यार्थस्फोरेणम् । १७६-१
४७२. विशेषावश्यकमोप्यादिवचनोपदर्शनेन नारकप्रभृतिषु गतिषु चतसृष्वपि पूर्वप्रतिपत्ताः
प्रतिपद्यमानाश्च जीवाः सन्तीति मूलग्रंथो व्याख्यातः । १७६-१४
४७३. किं सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दर्शनं प्रतिपद्यते मिथ्यादृष्टिर्वेत्यादि प्रश्नस्य निश्चयनयाश्रय-
णेन व्यवहारनयाश्रयणेन च विभिन्नप्रतिविधानमार्गो दर्शितः, तद्भावना च सिद्धान्त-
वचनान्वयेन दीपिकायां विहिता । १७८ ३
४७४. सङ्ख्या-क्षेत्र-स्पर्शनद्वारैः सम्यग्दर्शनस्य परिभावनं, तद्विगदीकरणञ्च दीपिकायाम् । १८० ७
४७५. सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोर्भेद उपपादितः । १८१ २
४७६. कालद्वारेण सम्यग्दर्शनस्य परीक्षणम् । १८१-१०
४७७. अन्तर-भावरूपबहुत्वद्वारैः सम्यग्दर्शनविवेचनम् । १८२ ३
४७८. ज्ञानस्य पञ्चभेदोपदर्शकं 'मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् । १-९ ।' इति
सूत्रं तद्भाष्यञ्च । १८३ ४
४७९. सूत्रे केवलानीति बहुवचन-ज्ञानगित्येकवचनोपन्यासप्रयोजनमुपदर्शितं टीकायां
तद्विवेचनञ्च । १८३ ७
४८०. मतिज्ञानस्य श्रुतज्ञानस्य च लक्षणमुपदर्शितम् । १८४ १
४८१. मूलोक्तमतिज्ञानलक्षणं परिष्कृत्य तत्राव्याप्तिदोषाऽऽपाकरणं, तद्भावार्थमुपदर्श्य श्रुतान-
नुसारित्वे सतीति विशेषणोपादानेन श्रुते मतिलक्षणातिव्याप्तिनिरासश्च । १८४ ३
४८२. श्रुताननुसारित्वे सतीति विशेषणोपादाने मतिज्ञानविशेषेऽव्याप्त्याशङ्काया अपाकरणं
तत्र श्रुतनिश्चिताश्रुतनिश्चितमतिज्ञानलक्षणमुपदर्श्य विशेषावश्यकसंवादो दर्शितः । १८४-१४
४८३. मूलोक्तश्रुतज्ञानलक्षणं परिष्कृत्य तत्राव्याप्तिनिरसनम् । १८४-२८
४८४. श्रुतनिश्चितमतिज्ञानादाववधिज्ञानादौ च श्रुतलक्षणातिव्याप्तिनिरसनम् । १८४-३०
४८५. श्रुतज्ञाने शब्दोपरागे कारणभेदो मतभेदेन दर्शितः । १८५- ५
४८६. शाब्दज्ञानात्मकस्य श्रुतज्ञानस्य नातिरिक्तप्रमात्वं, तत्करणस्याप्यनुमानविधेयैव प्रामा-
ण्यमिति वैशेषिकाशङ्काया अपाकरणम् । १८५ ९
४८७. रूपिमात्रविषयमवधिज्ञानमित्यवधिज्ञानेऽव्याप्तिदोष आशङ्क्य परिहृतः, तत्रावधिज्ञान-
भेदोपदर्शनपुरस्सरं तदनुगतलक्षणमुपदर्शितम् । १८५-१७
४८८. भावमनःपर्यायमात्रसाक्षात्कारि मनःपर्यायज्ञानमिति मनःपर्यायज्ञानलक्षणप्रसङ्गे
द्रव्यभावभेदेन मनसो द्वैविध्यप्ररूपणेन तल्लक्षणं परीक्षितम् । १८६ ८
४८९. निरुक्तमनःपर्यायज्ञानलक्षणे मात्रपदप्रयोजनं तत्रातिव्याप्त्यादिदोषनिरसनं,
मनःपर्यायज्ञानिनो ब्राह्मवस्तुज्ञानं समास्ति न वेत्यादि बहु विचारितम् । १८७ १९

४९०. ज्ञानांतरासहचरितं सर्वविषयं वा केवलज्ञानमिति केवलज्ञानलक्षणे केवलशब्दार्थः
एकः, एकत्वं च ज्ञानांतरासहचरितत्वं सर्वविषयत्वं वाऽभिप्रेत्येति व्यवस्थापितम् । १८८-२८
४९१. “ तत्प्रमाणे । १-१० । ” इति सूत्रमवतार्य तद्भाष्यमुल्लिख्य तद्विवरणमुपदर्शितं
तत्र मत्यादिपञ्चविधमपि ज्ञानं प्रमाणं भूत्वा परोक्षं प्रत्यक्षं चेत्येवं द्वित्वसङ्ख्यो-
पेतमेव भवतीति दर्शितम् । १८९ ३
४९२. इन्द्रियादिनिमित्तसापेक्षज्ञानं परोक्षं, तन्निरपेक्षज्ञानं प्रत्यक्षमिति परोक्षप्रत्यक्षयो-
र्लक्षणमुपदर्शितम् । १८९ ९
४९३. निरुक्तपरोक्षलक्षणमवतार्येन्द्रियपदेन द्रव्येन्द्रियस्यादिपदेन द्रव्यमनसो ग्रहणं, भावे-
न्द्रियस्य तत्रापि साक्षात्कारणस्य न ग्रहणमित्यादि चर्चितम् । १८९-१९
४९४. द्विविधेऽपि प्रत्यक्षपरोक्षज्ञाने यः साकाराशः स एव प्रमाणव्यपदेश्यः, तत्र प्राचां
वचनं प्रमाणमुपदर्शितम् । १९० १
४९५. सर्वं ज्ञानं प्रत्यक्षमेवेति मतमुपदर्श्य तद्विशुद्धशब्दनयामिप्रायेणेति संप्रदायविदामि-
त्युद्भाव्य विशुद्धः शब्दनय एवंभूत इति दर्शितम् । १९० ३
४९६. तन्निरपेक्षं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणं परिष्कृत्य सांख्यवहारिकप्रत्यक्षेऽव्याप्त्याशङ्कां तद-
लक्ष्यतया परिहृत्यावध्यादेः प्रत्यक्षत्वस्यावश्यकत्वं, निश्चयनयतः आत्ममात्रसापेक्ष-
ज्ञानत्वं प्रत्यक्षलक्षणं मुख्यवृत्त्येति निश्चितम् । १९०-१०
४९७. जीवस्याक्षशब्दाच्च्यत्वं तत्र विशेषावश्यकमाप्यवचनं, व्यवहारनिश्चयप्रत्यक्षसाधारण-
मनुगतलक्षणं च दर्शितम् । १९०-२१
४९८. सर्वज्ञानस्य प्रत्यक्षैकरूपत्वे ‘अभिन्नि मादृशा ज्ञानमिति सिद्धसेनवचनसंवादः, सङ्ग्रह-
नयामिप्रायेण प्रत्यक्षत्वस्य जातिरूपत्वेऽपि तस्य सर्वज्ञानवृत्तित्वं, विषयांशे परो-
क्षत्वं तु कल्पितमेवेति दर्शितम् । १९१ १
४९९. विशेषावश्यकनिर्णययुक्तं “ वंजण अथ तदुभयं एवंभूतौ विसृजेत् ” इत्यस्य
व्याख्यानं “ वंजणमत्येणत्थं च ” इति भाष्यवचनमुपदर्श्य तदर्थं उपदर्शितः । १९१ ७
५००. अभिन्नि मादृशामिति सिद्धसेनवचनार्थो दर्शितः । १९१-१९
५०१. विशदाविशदभावेन प्रत्यक्षपरोक्षविषयविभागैकांतस्यायुक्तत्वं, ज्ञानांतवच्छेदकतया
विषयस्य विशदाविशदभावस्य तुच्छत्वं च दर्शितम् । १९२ १
५०२. वेदान्तिमते सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया च साक्षिप्रत्यक्षविषय इत्यत्र साक्षि-
प्रत्यक्षस्य प्ररूपणम् । १९२-१४
५०३. मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः परोक्षत्वप्रतिपादकं ‘ आद्ये परोक्षम् ’ १-११ । इति सूत्र-
मवतार्य तद्भाष्यमुल्लिखितम् । १९३ ७
५०४. तत्र मतिश्रुतयोर्निमित्तापेक्षत्वेन परोक्षत्वमुपदर्शितम् । १९३-१०

५०५. मतिज्ञाने मुख्यतः श्रुतज्ञाने गौणत्वत आद्यत्वं समर्थितम् । १९३-१२
५०६. आद्ये सूत्रक्रमप्रामाण्यात्प्रथमद्वितीये सारणीत्यादिभाष्यं स्पष्टतया विवृतम् । १९४ २
५०७. श्रुतज्ञानं परोक्षं परोपदेशजत्वादित्यनुमाने भागासिद्धाशङ्कोत्थाप्य परिहृता । १९५-३१
५०८. मतिज्ञानं परोक्षं इन्द्रियापेक्षत्वाद्धूमादग्निज्ञानवदित्यनुमाने दृष्टान्तस्य हेतुवैकल्या-
शङ्कायाः प्रतिविधानम् । १९६ १
५०९. गुणविशेषजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वाभावादप्यस्य परोक्षत्वमिति ग्रन्थस्यावतरणम् । १९६-२९
५१०. “त्वया हि योगजधर्मप्रत्नासत्तेः” इत्यादिग्रन्थस्य भावार्थो दर्शितः । १९७-१०
५११. एतेनेन्द्रियजन्यज्ञानत्वं परोक्षत्वाभावव्याप्यमिति विरुद्धोऽयं हेतुरित्यप्यपास्तमिति
मूलग्रन्थार्थो विशिष्य दर्शितः । १९७ २६
५१२. यदि लोकविरोध इन्द्रियजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वे तदा मतिश्रुतयोर्नैश्चयिकः परोक्षत्व-
विधिव्यवहारतस्तु प्रत्यक्षत्वमिति दर्शितं, तत्र ‘तं समासओ दुविहं पण्णत्तं’ इति
नंदीसूत्रं प्रमाणमुक्तम् । १९८ ३
५१३. मतिश्रुतयोः परोक्षत्वविधायकं ‘परोक्खं दुविहं पण्णत्तं’ इत्यादि नंदीसूत्रं दर्शितम् । १९८-२६
५१४. इन्द्रियपक्षकत्वं च नोइन्द्रियपक्षकत्वं चेति सूत्रमधिकृत्य विचारो दर्शितः । १९८-२८
५१५. अत्रैव देवसूरिवचनविशेषावश्यकमाप्याकलङ्कवचनान्युपदर्शितानि । १९९-१६
५१६. इन्द्रियप्रत्यक्षमित्यनेन व्यवहारप्रत्यक्षता भणितेति मूलग्रन्थमधिकृत्य प्रश्नप्रतिविधाना-
भ्यामेकान्ततः परोक्षस्यैकान्ततः प्रत्यक्षस्योपदर्शनं कृत्वेन्द्रियमनोभवज्ञानस्य नैकान्ततः
प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे, किंतु साव्यवहारिकप्रत्यक्षत्वमित्यत्र ‘एगंतेण परोक्खं’ इत्यादिवचनं
प्रमाणमुपदर्शितम् । १९९-२९
५१७. मतिश्रुतमित्रस्यावध्यादिज्ञानत्रयस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादकं ‘प्रत्यक्षमन्यत् १-१२ ।’
इति सूत्रं तद्भाष्यञ्चोल्लिखितम् । २०० ४
५१८. निरुक्तभाष्यविवरणं, तत्रावधिमतःपर्यायकेवलभेदात्रिविधं प्रत्यक्षमेव भवति, नियमार्थं
योगविभागार्थं चायं प्रयत्न इति दर्शितम्, तद्विवेचितञ्च टीकायाम् । २००-१३
५१९. आत्माभिमुखत्वलक्षणमतीन्द्रियत्वं प्रत्यक्षलक्षणं, प्रमाणशब्दे करणे ल्युट्, अर्थे करण-
व्यपदेशनियामकः शक्तिविशेष इति टीकाकृन्मतेऽरुचिश्च दर्शिता । २०१- ३
५२०. उपयोगेन्द्रियस्यैव प्रमाणत्वमिति देवसूरिप्रमृतीना मतं, प्रमाणशब्दः सम्यग्ज्ञाने
रूढ एव, फलं तु यथासम्भवं दोषनिवृत्तिः, केवलं तु स्वयमेव फलमिति दर्शितम् । २०२ २
५२१. तस्मादुपयोगेन्द्रियमेवेत्यादि मूलग्रन्थोऽवतार्य व्याख्यातः । २०२-११
५२२. ज्ञानस्य प्रमाणत्वं स्वार्थसंविदेः फलत्वमित्यस्य प्रश्नप्रतिविधानाभ्या निर्णायकं देव-
सूरीणां पद्यपञ्चकमुपदर्शितम् । २०२-२७
५२३. मतिज्ञानादितो दोषनिवृत्तिरिति तत्फलं, केवलज्ञानं तु स्वयमेव फलमित्यत्र

- सेनवचनं प्रमाणमुपदर्शितं, व्यक्तीनां बहुत्वेन प्रमाणानीति बहुवचनोक्तिः । २०३ १
५२४. साङ्ख्य गैयायिक-प्रभाकर-भाट्टवेदाङ्गि-पौराणिकाः त्रि-चतुः-पञ्च-षडष्टप्रमाणा-
नीत्युपगता इति कथं प्रत्यक्षपरोक्षे द्वे एव प्रमाणे इत्याशङ्कापरतया अत्राहत्यादिभाष्य-
ग्रन्थोऽवतारितः । २०३ ३
५२५. अनुमानादीनां भतिश्रुतयोरन्तर्भूतत्वेन द्वे एव प्रत्यक्ष-परोक्षे प्रमाणे इत्येवमत्रोच्यत
इत्यादि समाधानग्रन्थो व्याख्यातः, तत्रानुमानादीनामिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमुप-
पादितम् । २०३ ७
५२६. दोषपंक्तिर्मतिज्ञानादिति सिद्धसेनपद्यस्यार्थो दर्शितः । २०३-१४
५२७. उक्तार्थसंवादकं “ उपेक्षाफलमाद्यस्य ” इत्यष्टसहस्री-पद्यमुपदर्श्य व्याख्यातम् । २०३-१८
५२८. विरतेज्ञानफलत्वमुपपादितम् । २०३-२४
५२९. प्रमाणफलोपदर्शकं देवसूरिसूत्रकदम्बकमुपदर्शितम् । २०३-३१
५३०. पराम्युपगतान्यनुमानादीन्यप्रमाणान्येव मिथ्यादर्शनपरिग्रहादिति पक्षान्तरं भावितम् । २०४ ६
५३१. मिथ्यादृष्टिसम्बन्धिज्ञानस्याज्ञानत्वं कथमिति प्रश्नप्रतिविधानम् । २०४-९
५३२. सम्यग्दृष्टेरप्यनन्तपर्यायात्मकवस्तुन एकपर्यायज्ञानं कथं ज्ञानमिति प्रश्नस्य प्रति-
विधानं, तत्र “ जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ ” इत्यागमवचनोपपत्त्याः सम्यग्-
दृष्टिरेकपर्यायज्ञानस्याप्यनन्तपर्यायात्मकवस्तुवगाहित्वतः प्रामाण्यमुपपादितम् । २०४-११
५३३. मिथ्यादृष्टिसम्बन्धिनो ज्ञानमात्रस्याज्ञानत्वे “ निष्णयकाले ” इत्यादि विशेषावश्यक-
भाष्यवचनसंवादो दर्शितः । २०४-२४
५३४. “ जे एगं जाणइ ” इत्यादिवचनस्य भावार्थो दर्शितः । २०५-१६
५३५. अनुमानादीनां नयवादान्तरेण भतिश्रुतयोरन्तर्भूतत्वमित्युपदर्शकं नयवादान्तरेणेत्यादि
भाष्यमवतार्य व्याख्यातम् । २०६ १
५३६. शब्दनये मिथ्यादृष्टिरन्यो वा नास्तीति तन्मते प्रमाणानीत्येव वक्तव्यमिति, सम्यग्-
दृष्टिसम्बन्धित्वेन प्रमाणान्यनुमानादीनि भतिश्रुतयोरन्तर्भवन्तीति दर्शितम् । २०७ ३
५३७. ‘भतिः (पृतिः सञ्ज्ञां चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् । १ । १३ ।’ इति सूत्रं
लक्षणपरतयाऽवतार्य तदभाष्यं तद्विवरणञ्च दर्शितम् । २०७ ६
५३८. अवतरणिकासङ्गमनं कृतम् । २०७ २४
५३९. भतिज्ञानपृतिज्ञानयोर्लक्षणं, पृतिलक्षणेऽप्याप्त्यतिव्याप्तिदोषपरिहारश्च । २०८ ५
५४०. सञ्ज्ञाज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं तल्लक्षणमुपदर्शितम् । २०८ ९
५४१. प्रत्यभिज्ञानस्य तिर्यग्पूर्वतासामान्यविषयकत्वं सङ्गमितम् । २०८-२३
५४२. चिन्ताज्ञानलक्षणमाभिनिबोधिकज्ञानलक्षणञ्च दर्शितम् । २०९ १
५४३. योग्यसाक्षात्कार इत्यस्य विवरणे योग्यता-सम्यग्विचारिता । २०९-१०

५४४. मतिज्ञानद्वैविध्यप्रतिपादकं “ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । १।१४॥ ” इति सूत्रं तद-
भाष्यं तद्विवरणञ्च । २१० २
५४५. तत्र इन्द्रियनिमित्तस्य स्पर्शनादिभेदेन पञ्चविधत्वं, अनिन्द्रियनिमित्तस्य मनोवृत्त्यो-
ज्ञानभेदेन द्वैविध्यमुपदर्शितम् । २१० ५
५४६. एतत्स्पष्टीकरणं दीपिकायां, तत्रैव मनसोऽनिन्द्रियत्वं व्यवस्थापितम् । २१०-१४
५४७. आद्यज्ञाननिदर्शनमुपदर्याऽमनस्कानामेकेन्द्रियाद्यसंज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्यन्तानामिन्द्रियनिमि-
त्तमेव मतिज्ञानं, समनस्कानां चक्षुरादिव्यापाराभावेऽनिन्द्रियनिमित्तं सृष्टिज्ञानं, जाग्रद-
वस्थायामिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं, औषज्ञानञ्चैकेन्द्रियादीनामिति विभागस्तान्त्रिकस-
म्मत इति चोपदर्येन्द्रियमनस्तदुभयजन्यतावच्छेदकोषजन्यतावच्छेदकान्युपदर्शितानि । २११ १
५४८. वस्यादीनामोषज्ञानं, तत्र विशेषावश्यकभाष्यवचनं द्रव्यलोकप्रकाशवचनं च संवादकम् । २११-१६
५४९. उभयविधमतिज्ञानभेदोपदर्शकं ‘ अवग्रहहापायधारणाः । २१२।१।१५। ’ इति सूत्रं
तदभाष्यं तद्विवरणञ्च । २१२ ४
५५०. अवग्रहादीनां चतुर्णां स्पर्शनादीन्द्रियानिन्द्रियमनःप्रभवाणां चतुर्विंशतिर्भेदाः, तत्र
व्यञ्जनावग्रहार्थावग्रहभेदेनावग्रहो द्विविधः चक्षुर्मनसोर्व्यञ्जनावग्रहो न भवतीति
चतुर्णां व्यञ्जनावग्रहाणां तत्र प्रवेगेऽष्टाविंशतिर्भेदा इत्याद्युपदर्शितम् । २१२-२२
५५१. अवग्रहादीनां पार्थक्ये क्रमोत्पादे च मानमुपदर्शितम् । २१२-३३
५५२. अवग्रहस्वरूपमुपदर्शितम् । २१३ २
५५३. अवग्रहेहाऽभावेऽप्यभ्यस्ते विषये प्रथमत एवावायोत्पत्तिः, अवग्रहादित्रयं त्रिनैव
प्रबुद्धसंस्कारात् सृष्ट्युत्पत्तिश्चेति प्रश्नप्रतिविधानं विस्तरतः । २१३-१६
५५४. व्यञ्जनावग्रहार्थावग्रहभेदेनावग्रहस्य द्वैविध्यं, तत्र व्यञ्जनावग्रहप्ररूपणं तस्य ज्ञानत्व-
मुपपादितम् । २१४-२
५५५. व्यञ्जनावग्रहा-त्यसमयेऽर्थावग्रह इति निर्णीय तस्यानिर्देश्यसामान्यमात्रग्राहित्वं व्यव-
स्थापितम् । २१६ ३
५५६. तेन शब्द इत्यवगृहीत इति नन्दिसूत्रे वक्त्रा तथोक्तम्, न त्वशब्दव्यावृत्तशब्द
इति प्रथमावग्रहाऽपेक्षायोक्तम् । २१७ १
५५७. टीकायामेतद्विचारो विस्तरतः प्रदर्शितः । २१७ ४
५५८. शब्द इत्याकारकज्ञानजनकेहाद्यर्थं व्यञ्जनावग्रह एवाश्रयणीयो नार्थावग्रह इत्यस्य
निराकरणम् । २१८ १
५५९. एतत्स्पष्टीकरणं टीकायाम् । २१८-११
५६०. प्रत्यक्षमात्र एव विशेषदर्शनविषयेहाया हेतुत्वं, तेन बालस्याद्यसमये सामान्यज्ञानं,
प्ररचितविषयस्य त्वाद्यशब्दश्रवणसमय एव विशेषनिश्चय इति स्पष्टितम् । २१९ १

सेनवचनं प्रमाणमुपदर्शितं, व्यक्तीनां बहुत्वेन प्रमाणानीति बहुवचनोचितः । २०३ १

५२४. साङ्ख्य गैयायिक-प्रभाकर-भाट्टवेदान्ति-पौराणिकाः त्रि-चतुः-पञ्च-षडष्टप्रमाणा-
नीत्युपगता इति कथं प्रत्यक्षपरोक्षे द्वे एव प्रमाणे इत्याशङ्कापरतया अत्राहेत्यादिभाष्य-
ग्रन्थोऽवतारितः । २०३ ३

५२५. अनुमानादीनां मतिश्रुतयोरन्तर्भूतत्वेन द्वे एव प्रत्यक्ष-परोक्षे प्रमाणे इत्येवमत्रोच्यते
इत्यादि समाधानग्रन्थो व्याख्यातः, तत्रानुमानादीनामिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमुप-
पादितम् । २०३ ७

५२६. दोषपङ्क्तिर्भूतिज्ञानादिति सिद्धसेनपद्यस्यार्थो दर्शितः । २०३-१४

५२७. उक्तार्थसंवादकं “ उपेक्षाफलमाद्यस्य ” इत्यष्टसहस्री-पद्यमुपदर्श्य व्याख्यातम् । २०३-१८

५२८. विरतेर्ज्ञानफलत्वमुपपादितम् । २०३-२४

५२९. प्रमाणफलोपदर्शकं देवसूरिसूत्रकदम्बकमुपदर्शितम् । २०३-३१

५३०. पराम्युपगतान्यनुमानादीन्यप्रमाणान्येव मिथ्यादर्शनपरिग्रहादिति पक्षान्तरं भावितम् । २०४ ६

५३१. मिथ्यादृष्टिसम्बन्धिज्ञानस्याज्ञानत्वं कथमिति प्रश्नप्रतिविधानम् । २०४-९

५३२. सम्यग्दृष्टेरप्यनन्तपर्यायात्मकवरजुन एकपर्यायज्ञानं कथं ज्ञानमिति प्रश्नस्य प्रति-
विधानं, तत्र “ जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ ” इत्यागमवचनोपष्टम्भतः सम्यग्-
दृष्टिरेकपर्यायज्ञानस्याप्यनन्तपर्यायात्मकवस्त्ववगाहित्वतः प्रामाण्यमुपपादितम् । २०४-११

५३३. मिथ्यादृष्टिसम्बन्धिनो ज्ञानमात्रस्याज्ञानत्वे “ निण्णयकाले ” इत्यादि विशेषावश्यक-
भाष्यवचनसंवादो दर्शितः । २०४-२४

५३४. “ जे एगं जाणइ ” इत्यादिवचनस्य भावार्थो दर्शितः । २०५-१६

५३५. अनुमानादीनां नयवादान्तरेण मतिश्रुतयोरन्तर्भूतत्वमित्युपदर्शकं नयवादान्तरेणेत्यादि
भाष्यमवतार्य व्याख्यातम् । २०६ १

५३६. शब्दनये मिथ्यादृष्टिरन्यो वा नास्तीति तन्मते प्रमाणानीत्येव वक्तव्यमिति, सम्यग्-
दृष्टिसम्बन्धित्वेन प्रमाणान्यनुमानादीनि मतिश्रुतयोरन्तर्भवन्तीति दर्शितम् । २०७ ३

५३७. ‘मतिः स्पृतिः सञ्ज्ञा चिन्ताऽमिनिवोष इत्यनर्थान्तरम् । १ । १३ ।’ इति सूत्रं
लक्षणपरतयाऽवतार्य तद्भाष्यं तद्विवरणञ्च दर्शितम् । २०७ ६

५३८. अवतरणिकासङ्गमनं कृतम् । २०७-२४

५३९. मतिज्ञानस्पृतिज्ञानयोर्लक्षणं, स्पृतिलक्षणेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषपरिहारश्च । २०८ ५

५४०. सञ्ज्ञाज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं तल्लक्षणमुपदर्शितम् । २०८ ९

५४१. प्रत्यभिज्ञानस्य तिर्यग्ध्वेतासामान्यविषयकत्वं सङ्गमितम् । २०८-२३

५४२. चिन्ताज्ञानलक्षणमाभिनिवोधिकज्ञानलक्षणञ्च दर्शितम् । २०९ १

५४३. योग्यसाक्षात्कार इत्यस्य विवरणे योग्यता-सम्यग्विचारिता । २०९-१०

५४४. मतिज्ञानद्वैविध्यप्रतिपादकं “ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । १।१४॥ ” इति सूत्रं तद्भाष्यं तद्विवरणञ्च । २१० २
५४५. तत्र इन्द्रियनिमित्तस्य स्पर्शनादिभेदेन पञ्चविधत्वं, अनिन्द्रियनिमित्तस्य मनोवृत्त्योपज्ञानभेदेन द्वैविध्यमुपदर्शितम् । २१० ५
५४६. एतत्स्पष्टीकरणं दीपिकायां, तत्रैव मनसोऽनिन्द्रियत्वं व्यवस्थापितम् । २१०-१४
५४७. आद्यज्ञाननिदर्शनमुपदर्श्याऽमनस्कानामेकेन्द्रियाद्यसंज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्यन्तानामिन्द्रियनिमित्तमेव मतिज्ञानं, समनस्कानां चक्षुरादिव्यापाराभावेऽनिन्द्रियनिमित्तं सृष्टिज्ञानं, जाग्रदवस्थायामिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं, ओषज्ञानञ्चैकेन्द्रियादीनामिति विभागस्तान्त्रिकसम्मत इति चोपदर्श्येन्द्रियमनस्तदुभयजन्यतावच्छेदकोपजन्यतावच्छेदकान्युपदर्शितानि । २११ १
५४८. वस्त्यादीनामोषज्ञानं, तत्र विशेषावश्यकभाष्यवचनं द्रव्यलोकप्रकाशवचनं च संवादकम् । २११-१६
५४९. उभयविधमतिज्ञानभेदोपदर्शकं ‘ अवग्रहेहापायधारणाः । २१२।१।१५। ’ इति सूत्रं तद्भाष्यं तद्विवरणञ्च । २१२ ४
५५०. अवग्रहादीनां चतुर्णां स्पर्शनादीन्द्रियानिन्द्रियमनःप्रभवाणां चतुर्विंशतिर्भेदाः, तत्र व्यञ्जनावग्रहार्थावग्रहभेदेनावग्रहो द्विविधः चक्षुर्मनसोर्व्यञ्जनावग्रहो न भवतीति चतुर्णां व्यञ्जनावग्रहाणां तत्र प्रवेशेऽष्टाविंशतिर्भेदा इत्याद्युपदर्शितम् । २१२-२२
५५१. अवग्रहादीनां पार्थक्ये क्रमोत्पादे च मानमुपदर्शितम् । २१२-३३
५५२. अवग्रहस्वरूपमुपदर्शितम् । २१३ २
५५३. अवग्रहेहाऽभावेऽप्यभ्यस्ते विषये प्रथमत एवावायोत्पत्तिः, अवग्रहादित्रयं त्रिनैव प्रबुद्धसंस्कारात् सृष्ट्युत्पत्तिश्चेति प्रश्नप्रतिविधानं विस्तरतः । २१३-१६
५५४. व्यञ्जनावग्रहार्थावग्रहभेदेनावग्रहस्य द्वैविध्यं, तत्र व्यञ्जनावग्रहप्ररूपणं तस्य ज्ञानत्वमुपपादितम् । २१४-२
५५५. व्यञ्जनावग्रहात्यसमयेऽर्थावग्रह इति निर्णीय तस्यानिर्देश्यसामान्यमात्रग्राहित्वं व्यवस्थापितम् । २१६ ३
५५६. तेन शब्द इत्यवगृहीत इति नन्दिसूत्रे वचना तथोक्तम्, न त्वशब्दव्यावृत्तशब्द इति प्रथमावग्रहाऽपेक्षयोक्तम् । २१७ १
५५७. टीकायामेतद्विचारो विस्तरतः प्रदर्शितः । २१७ ४
५५८. शब्द इत्याकारकज्ञानजनकेहाद्यर्थं व्यञ्जनावग्रहं एवाश्रयणीयो नार्थावग्रह इत्यस्य निराकरणम् । २१८ १
५५९. एतत्स्पष्टीकरणं टीकायाम् । २१८-११
५६०. प्रत्यक्षमात्र एव विशेषदर्शनविधयेहायां हेतुत्वं, तेन बालस्याद्यसमये सामान्यज्ञानं, परिचितविषयस्य त्वाद्यशब्दश्रवणसमय एव विशेषनिश्चय इति खण्डितम् । २१९ २

५६१. तथापि अमसंगयोत्तरत्वं परित्यज्येत्यादि मूलग्रन्थोऽवतार्य व्याख्यातः । २१९ ५
५६२. आलोचनज्ञानानंतरमर्थावग्रह इति मतमपाकृत्य रूपाद्यव्यावृत्तशब्दसामान्यविषय एवार्थावग्रहो न तु शब्द इत्याकार इत्युपसंहृतम् । २२० १
५६३. शब्द इति त्वौपचारिकोऽर्थावग्रहः, सर्वत्रोत्तरोत्तरीविशेषाकाङ्क्षायां पूर्वपूर्वापायस्यौपचारिकावग्रहत्वेनाश्रयणान्नैश्वयिकावग्रहापाययोः पूर्वोत्तरतारतम्यवदवध्यभाव एव विश्रान्तेः २२१ १
५६४. उक्तार्थे संवादकस्य 'संवत्सेहावाया' इति विशेषावश्यकमाप्यगाथाद्वयस्यार्थो विवृतः । २२१-१७
५६५. ईहास्वरूपोपदर्शक 'अवगृहीते' त्यादिभाष्यार्थविवरणम् । २२२ १
५६६. जिज्ञासारूपत्वादीहाया न संशयरूपत्वम् । २२२ ७
५६७. 'इय सामण्णग्गहणा' इति विशेषावश्यकोकोहालक्षणमुपदर्शितम् । २२२-१५
५६८. ईहाया इच्छारूपत्वेऽपि ज्ञानत्वं न विरुद्धं, तस्या ज्ञानविशेषरूपत्वात्, ईहाया ज्ञानाऽवच्छिन्नार्थविषयकेच्छारूपत्वेन जिज्ञासारूपत्वमप्यविरुद्धम्, तस्याः प्रत्यक्षजनकत्वे दोषस्य परिहारः, अस्या दीर्घोपयोगरूपत्वेनानेकज्ञानपर्यायैः समन्वयः, विशेषदर्शनरूपत्वेन न सर्वत्र निश्चये उपयोग इति शंकानिरासश्च । २२३ १
५६९. अवग्रहानन्तरं संशयसङ्कावेऽपि तदनन्तरमीहासम्भवः, तस्याः संशयनिश्चयार्थ्यां वैलक्षण्यम्, उत्कृष्टकोटिकसंशयरूपत्वाशङ्कायाः परिहारश्च । २२४ ३
५७०. पर्यायशब्दोरीहाव्याख्यानरूपम् 'ईहा अह' इत्यादिभाष्यमवतार्यापायानिरूपणरूपमवगृहीतेत्यादिभाष्यमवतारितम् । २२५ २
५७१. टीकाकृता संशयेह्योर्लक्षणभेदं स्वयमुपदर्श्य तत्र भाष्यवचनसंवादस्तदर्थश्चोपदर्शितः । २२५-१२
५७२. अपायशब्दव्युत्पत्त्यागतमपायलक्षणमुपदर्श्य तत्पर्यायोपदर्शनम् । २२६ १
५७३. व्युत्पत्तिविशेषग्रन्थानां केषाञ्चित् 'असद्भूतार्थविशेषापनयनमपायः' सद्भूतविशेषावधारणं धारणा' इति लक्षणकथनमयुक्तमिति दर्शितम् । २२६-७
५७४. 'महुराङ्गुणत्तणओ' इति भाष्यवचनं तदर्थश्च दर्शितः । २२६-१३
५७५. अत्र केचिदित्यादि मूलग्रन्थमवतार्य तदुपदर्शितापायधारणालक्षणवाक्यार्थो व्याख्यातः । २२६-२३
५७६. धारणानिरूपणं तद्भेदोपवर्णनं, तत्र प्रथम-द्वितीय-तृतीयभेदस्फोरणम् । २२७ २
५७७. धारणापर्यायानामुपदर्शनं, तत्सुटीकरणञ्च । २२८ ३
५७८. नारित धारणाऽऽख्यो ज्ञानस्य कश्चिद्भेद इति प्रश्नस्य युक्त्योपपादितस्य प्रतिविधानम् । २२८ ७
५७९. तत्रैवापायाप्रच्युति वासना-स्मृतिलक्षणापायाधिकज्ञानस्वरूपधारणाव्यवस्थापनम् । २२९ ५
५८०. बहुबहुविधेत्यादि षोडशसूत्रावतरणरूपं । 'अवग्रहेत्यादीनाम्' इति विवरणमवतार्य व्याख्यातम् । २३० ७
५८१. 'बहुबहुविधक्षिप्रानिश्चितसन्दिग्धध्रुवाणां सेतराणाम्' '१-१६।' इति सूत्रं तदुभाष्यञ्च । २३०-१४

५८२. विवरणे वहोरवग्रहो बहुमवगृह्णातीत्यनयोर्थभिदः प्रश्नपूर्वकप्रतिविधानत उपदर्शितः । २३०-२२
५८३. स्पर्शनावग्रहो यथा बहुमवगृह्णाति तथा निदर्शनेन स्पष्टीकृतम् । २३०-२५
५८४. वहडवग्रहादिभेदप्रदर्शनं व्यावहारिकावग्रहमाश्रित्य, न तु नैश्चयिकावग्रहमाश्रित्येति भावितं प्रश्नप्रतिविधानाम्याम् । २३१ २
५८५. स्पर्शनावग्रहमाश्रित्यैवाल्पावग्रहादिभेदा विभाविताः । २३१ ६
५८६. कोलाहलप्रत्यक्षस्यावहुमध्ये एकविधमध्ये वाऽन्तर्भावो दर्शितः । २३२ २
५८७. स्पर्शनावग्रहमाश्रित्य च क्षिप्रावग्रहादिभेदा भाविताः । २३२-११
५८८. उक्तावग्रहानुक्तावग्रहविकल्पत्यागे बीजमुपदर्शितम् । २३३ ३
५८९. निश्चितानिश्चितावग्रहरूपणे "निरिप्तं विसेसो वा" इति भाष्यवचनसम्वादो दर्शितः । २३३ ९
५९०. निश्चितावग्रहानिश्चितावग्रहयोः प्ररूपणम् । २३३-१२
५९१. ध्रुवाध्रुवावग्रहयोः प्ररूपणम्, प्रश्नप्रतिविधानाम्यामध्रुवत्वस्वरूपनिष्ठङ्कनम् । २३४ ३
५९२. वहूवादिभेदा अवग्रहोपदर्शितदिशैवेहादिष्वपि भावनीयाः । २३५ १
५९३. (सूत्र० १७) 'अर्थस्य' इति सप्तदशसूत्रमवग्रहादयो मतिज्ञानभेदा अर्थस्य भवन्तीत्ये-
तत्परं चार्चितम् । २३५ ४
५९४. शङ्कासमाधानमुखेन स्पर्शादिग्राहकाणामवग्रहादीनां द्रव्यग्राहकत्वं व्यवस्थापितम् । २३५ ७
५९५. पर्यायग्रहणे द्रव्यग्रहणस्यावश्यकत्वादित्यस्य व्याख्याने पर्यायद्रव्ययोरविनाभावो गुण-
पर्यायवद् द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणसङ्गमनं, निर्गुणमेव द्रव्यमुत्पद्यत इति सिद्धान्त-
प्रवणन्यायमतखण्डनञ्च । २३५-२१
५९६. चक्षुस्त्वग्मनांसि द्रव्यग्राहकाणि इतराणीन्द्रियाणि द्रव्याग्राहकाणीति नैयायिक-
मतस्यातिदेशेन निराकरणम् । २३६ ३
५९७. वहस्तृष्टतामिमुख्यस्पृष्टताः प्रत्यासत्तयो द्रव्यद्वारैव पर्यायेष्वित्युभयग्रहणमित्यस्यो-
पपादनं, तत्र 'पुष्टं सुणेइ सहं' इति विशेषावश्यकनिर्युक्तिवचनसंवादः । २३६-२६
५९८. (सूत्र० १८) अवग्रहभेदस्य व्यज्जनावग्रहाख्यस्य प्रतिपादकं 'व्यज्जनस्यावग्रहः'
इत्यष्टादशसूत्रम् । २३७ ३
५९९. व्यज्जनावग्रहस्य स्वरूपमुपवर्णयित्वावग्रहतो मलीमसत्वं तस्य व्यवस्थापितम् । २३७ ७
६००. व्यज्जनस्यावग्रह एव भवति न त्वीहावायधारणा भवन्तीति दर्शितम् । २३७-१०
६०१. (सूत्र० १९) चक्षुर्मनोभ्यां व्यज्जनावग्रहो न भवतीत्युपदर्शकं "न चक्षुरनिन्द्रिया-
भ्याम्" इत्येकोनविंशतितमसूत्रम् । २३८ ६
६०२. मतिज्ञानस्य यावद्भेदोपदर्शनपुरस्सरं निगमनम् । २३८ ८
६०३. उक्तसूत्रभाष्यस्य प्राज्ञा व्याख्यानं न युक्तमिति तदुपदर्शनपुरस्सरं दर्शितम् । २३८-१०
६०४. इन्द्रियचतुष्टयस्य प्राप्यकारित्वाद् व्यज्जनावग्रहः सम्भवति, न तु चक्षुर्मनसो-
रित्युपपादितम् । २३९ १३

६०५. चक्षुर्मनसोरप्राप्यकारित्वसाधकमनुमानमुपदर्शितम् । २३९ २
६०६. चक्षुषः प्राप्यकारित्वाभावसाधकानुमानापाकरणं नैयायिकाभिमतमुपन्यस्य निराकृतम्,
अन्यदपि तदुपोद्धलकं व्युदत्तं विस्तरतः । २३९ ६
६०७. मनसोऽप्राप्यकारित्वस्य समर्थनम्, तत्र मनसः प्राप्यकारित्वसाधकस्य पराभिमत-
युक्तिनिकुरुष्वस्याऽपाकरणञ्च । २४१ ३
६०८. मतिज्ञानस्य द्विविधित्व-चतुर्विधत्वाष्टाविंशतिविधत्वाऽष्टपृष्ठयुत्तरशतविधत्वं-पट्त्रिंश-
त्रिशतभेदत्वानि सम्यगुद्दर्शितानि । २४२ ३
६०९. स्वप्नज्ञानादिस्थले चिन्ताद्याऽऽख्यानानां पदार्थानां मनसा भावस्य निमित्तमुपदर्शितम् । २४२-१७
६१०. (सूत्र २०) श्रुतज्ञानलक्षणोपदर्शकं 'श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम्' इति विंशति-
तमसूत्रं तदभाष्यञ्च । २४२-२७
६११. सूत्रे लक्ष्य लक्षण-विधानांशा दर्शिताः । २४३-१८
६१२. श्रुतमित्यनेन ज्ञानस्यैव ग्रहणं न शब्दस्य, मतिज्ञानपूर्वकमित्यनेन पर्यवसितं तल्लक्ष-
णञ्च दर्शितम्, अत्र मतिविशेषग्रहणञ्च । २४३ १९
६१३. श्रुते मतिज्ञानमपेक्षाकारणमेव न समवायिकारणम्, मतिज्ञानमेव कस्मान्न श्रुतज्ञान-
रूपेण परिणमते इत्याकाङ्क्षाव्युदसनम्, तत्र 'जत्य मई' इत्यागमसंवादः । २४४ १
६१४. श्रुतमाप्तवचनम्, आगमः, उपदेशः, ऐतिह्यम्, आम्नायः, प्रवचनम्, जिनवचनमित्य-
नर्थान्तरमिति भाष्यस्य प्रत्येकपदार्थविवेचनेन सङ्गमनम् । २४४-५
६१५. द्व्यनेकद्वादशभेदमित्यस्य प्राचां व्याख्यानं न सुसङ्गतमित्युपपाद्य स्वव्याख्यान-
मुपदर्शितम् । २४५ १
६१६. अङ्गवाह्याङ्गप्रविष्टयोर्मूलभेदयोः स्पष्टीकरणम् । २४६ १
६१७. सामायिकं चतुर्विंशतिस्तव इत्यादीनामृषिभाषितपर्यन्तानामङ्गवाह्यानां पार्थक्येन
परूपाणि लक्षितानि । २४६ ३
६१८. आचारः सूत्रकृतमित्यादिद्वादशविधानामङ्गप्रविष्टानां लक्षणान्युपदर्शितानि । २४६-१३
६१९. मतिश्रुतयोर्विशेष उपदर्शितः । २४७ ३
६२०. श्रुतज्ञानस्य द्विविधत्वमनेकविधत्वं द्वादशविधत्वं चैरुपाधिमिस्ते उपाधयः प्रश्नो-
त्तराभ्यां भाष्ये दर्शिताः, तत्सङ्गमना यशोविजयोपाध्यायैः कृता । २४७ ६
६२१. भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपदर्शिका 'ईसरियलवेत्यादिमहाभाष्यगाथा ऐरव्यादिमद्भि-
रित्यस्यावतरणे दर्शिता । २४७ १३
६२२. सर्वज्ञैरित्यस्य विवरणस्य सर्वद्रव्यपर्यायान् जानन्ति विशेषतस्तैरित्यस्यावतरणे
प्रतिक्षेप्यस्य बौद्धाद्यभ्युपगतमर्वज्ञस्योपवर्णने 'सर्वं परयतु वा मा वा' इत्यादिपद्याना-
मुपनिबन्धनम् । २४७ १७
६२३. भाष्योक्तानां परमर्षिमिरित्यादीनां स्पष्टीकरणम् । २४८ १

६२४. तत्त्वाभाव्यादिति भाष्यविवरणे 'हेतुभूतिनिषेधो न' इत्युदयनकारिकोपदर्शिता । २४८ ५
६२५. हेतुभूतिनिषेधो नेति कारिकाव्याख्यानम् । २४८-२३
६२६. परमशुभस्येत्यादेर्भाष्यवचनस्य विवरणम् । २४९ २
६२७. गणधरानन्तर्यादिभिरित्यादितदङ्गवाह्यमित्यन्तर्भाष्यवचनस्य विवरणम् । २४९ ७
६२८. तीर्थकरनामकर्मणोऽनुभावादित्यस्य व्याख्याने संवादकतया 'तित्थयरो किं कारणम्' इत्यादि विशेषावश्यकवचनं दर्शितम् । २४९-१९
६२९. अतिशयवद्भिरित्यादेरवतरणे 'पह्णं भंते' इत्यादि परमर्षिवचनं दर्शितम् । २४९-२१
६३०. "बुद्धिश्च वीजकोष्ठादिका" इत्यस्य व्याख्याने वीजबुद्धिकोष्ठबुद्धी उपवर्णिते । २४९-२४
६३१. सर्वज्ञप्रणीतत्वादानन्त्याच्च ज्ञेयस्य श्रुतज्ञानं मतिज्ञानात्महाविषयमित्यादिभाष्यार्थो स्पष्टीकृत्य दर्शितः । २५० ३
६३२. अङ्गोपाङ्गनानात्वे हेत्वन्तरोपदर्शकस्य "किञ्चान्यत् सुखग्रहणधारणविज्ञानापोहप्रयोगा-
र्थश्चेत्यादिभाष्यस्य विवरणम् । २५० ६
६३३. मतिश्रुतयोस्तुल्यविषयत्वे एकत्वमेवास्त्विति शङ्कासमाधानपरस्य 'अत्राह मतिश्रुतयो'-
रित्यादिभाष्यस्य विवरणम् । २५०-१७
६३४. त्रिकालविषयत्वस्य श्रुतज्ञानेऽप्याप्तिं मतिज्ञाने चातिव्याप्तिमाशङ्क्य तत्प्रतिविधानमुप-
दर्शितम् । २५१ २
६३५. उप्पज्जमाणकालमिति सम्मतिगाथाया विवरणोल्लिखिताया अर्थ उपदर्शितः । २५१ ८
६३६. 'संखाइए वि भवे' इत्यादिगाथाया अर्थो दर्शितः । २५१-२६
६३७. मतिश्रुतयोः कारणभेदाद् भेदस्योपदर्शकस्य 'किञ्चान्यत् मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रिय-
निमित्तम्' इत्यादिभाष्यस्य व्याख्यानम् । २५२ ३
६३८. लक्षणभेदादिना मतिश्रुतभेदोपदर्शकस्य जिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणमतस्योपपादनपुरस्सर-
मुपदर्शनम् । २५२ ८
६३९. तत्र मतिश्रुतयोर्लक्षणभेदस्य प्रतिपादनम् । २५२-१०
६४०. मतिश्रुतयोर्हेतुफलभावाद् भेदस्य प्रतिपादनम् । २५५ २
६४१. भेदभेदात् मतिश्रुतयोर्भेदो दर्शितः, एवमिन्द्रियभेदादपि । २५७ ७
६४२. गन्धे रूपप्रागभावस्यैवैकस्यान्यथासिद्धिरपि तुल्यैवेत्यस्याभिप्रायोऽवतरणेन स्पष्टीकृतः । २५७-११
६४३. वल्कसुम्बोदाहरणेन मतिश्रुतयोर्भेदो भावितः, तत्रान्येषामाचार्याणां वल्कसुम्बोदाहरण-
सङ्गमना निराकृता । २५८ ३
६४४. भावद्रव्यश्रुतयोर्भेद एव वल्कसुम्बोदाहरणसमनुगमनमिति केषाञ्चिन्मतमपि दूषितम् । २५८ ८
६४५. वल्कसुम्बोदाहरणेन भेद इति ग्रन्थाभिप्रायः प्रश्नप्रतिविधानाभ्यामावेदितः । २५८-१६
६४६. अतिदेशेन वल्कसुम्बोदाहरणव्याख्यानान्तरमपि खण्डितम् । २५९ १

६४७. अक्षरानक्षराभ्यां मतिश्रुतयोर्भेदो भावितः, तत्राक्षरस्य द्रव्याक्षरभावाक्षरभेदेन द्वैविध्यं विचारितम् । २५९ ५
६४८. मतिज्ञानमनक्षरं श्रुतज्ञानं चाक्षरवदनक्षरवचेति केषाञ्चिद्व्याख्यानमपाकृतम् । २६१ १
६४९. सूक्तेतरभावात् मतिश्रुतयोर्भेद उपपादितः । २६२ ४
६५०. विवरणकृता एवकृतमतिश्रुतभेदविचारस्योपादेयत्वामिव्यपत्यर्थकं पद्यमुपनिबद्धम् । २६४ ३
६५१. गुरुवरविजयनेमिसूरिसेवाप्रभावतो दर्शनसूरिकृतेयं विवृतिर्विशैर्विशोध्य वाच्यमानाऽऽनन्ददाऽरित्यत्यर्थकं पद्यमुगलम् । २६४-१६
६५२. (सूत्र० २१) अवधिनिरूपणप्रवर्णं “ द्विविधोऽवधिः ” इत्येकविंशतितमसूत्रम् । २६४-२२
६५३. अवघेर्भवप्रत्यय-क्षयोपशमनिमित्तभेदेन द्वैविध्योपदर्शकं भाष्यम् । २६४-२३
६५४. लक्षणे पृष्ठे भेदकथनस्यान्याय्यत्वमित्याशङ्काया निरासः । २६४-२५
६५५. भवप्रत्यय इत्यस्य बहुव्रीहिणा देवनारकावधिज्ञानस्वरूपोपदर्शकत्वमभिहितम् । २६४-२६
६५६. भवप्रत्ययस्याप्यवधेः क्षयोपशम एव मुख्यं कारणमित्युपपाद्याऽशुद्धनयमते भवः कारणकारणत्वात्कारणमिति तस्य भवप्रत्ययतेति दर्शितम् । २६५ १
६५७. शुद्धनयमते भवस्य कारणत्वाभावाद् भवप्रत्ययो नावधिः, दण्डादेरपि तन्नाते न घट-कारणत्वम्, इष्टप्रयोजकत्वज्ञानादेव तत्र प्रवृत्तिः, प्रपञ्चितञ्चैतदगामिरव्यात्मतपरीक्षादाविति दर्शितम् । २६५ ३
६५८. अवधिः क्षयोपशमनिमित्तो यथा तथा दर्शितः स न्यायतो गुणप्रत्ययः । २६५ ६
६५९. (सूत्र० २२) भवप्रत्ययमवधिज्ञानं नारकाणां देवानाञ्चेत्युपदर्शकं “ तत्र भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ” इति द्वाविंशतितमसूत्रम् भाष्यञ्च । २६६ ५
६६०. भाष्ये भवप्रत्ययमित्यस्य भवहेतुकं भवनिमित्तमित्यर्थकथनस्य प्रयोजनमुपदर्शितम् । २६६-१०
६६१. भव एव हेतुस्तस्य, यथा पक्षिणामाकाशगमने, इत्यत्र “भवपञ्चइवा” इति भाष्य-वचनसंवादः । २६६-३१
६६२. (सूत्र० २३) क्षयोपशमहेतुकावधेः स्वामिविकल्पोपदर्शकं “ यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ” इति सूत्रं भाष्यञ्च । २६७ १
६६३. भाष्ये अनानुगामिकम् आनुगामिकम् हीयमानकं वर्धमानकं अनवस्थितम् अवस्थितमित्येवं षड्भेदाः क्षयोपशमनिमित्तावधिज्ञानस्य, प्रपञ्चतस्तेषां पार्थक्येन लक्षणोपदर्शनञ्च । २६७ ४
६६४. भाष्योक्तिमात्रस्य सुस्पष्टं विवरणं भावार्थोपदर्शनञ्च । २६७ १४
६६५. देशान्तरमभिप्रजन्तं स्वामिनं स्वलोचनवदानुगामिकावधिज्ञानमनुगच्छतीत्यत्र ‘अनुगामिओऽनुगच्छइ’ इत्यादि वचनसंवादो दर्शितः । २६७ ३३
६६६. हीयमानकमवधिज्ञानमित्यत्र ‘हीयमाणं पुन्वावत्याओ अहोऽहो हररामाणं’ इति वचनसंवादः । २६८-३०

६६७. (सूत्र० २४) भेदद्वारेण मनःपर्यायज्ञानस्य लक्षकं “ऋजुविपुलमती मनःपर्यायौ”
इति चतुर्विंशतितमसूत्रं, तद्भाष्यञ्च । २६९-११
६६८. ऋजुत्वं विपुलत्वञ्च निरूप्य ऋजुमतिविपुलमतिमनःपर्यायज्ञाने निरूपिते । २६९-१५
६६९. द्विविधेनापि मनःपर्यायज्ञानेन तत्तदर्थचिन्तनपरिणतानि मनोद्रव्याण्येव गृह्यन्ते,
चिन्त्यमानास्तु बाह्याः पदार्था अनुमानेनैवावगम्यन्ते इत्यादि चर्चितम् । २६९-१८
६७०. “चारुमारुतधुते यथोर्मयः” इति श्लोकस्य व्याख्यानम् । २६९-२२
६७१. (सूत्र० २५) ऋजुमति-विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानयोर्विशेषस्य प्रतिपादकं ‘विशुद्धय-
प्रतिपाताभ्या तद्विशेषः’ इति पञ्चविंशतितमसूत्रं तद्भाष्यञ्च । २७० ६
६७२. ‘विशुद्धतरमित्यस्य विवरणम् । २७०-११
६७३. अप्रतिपातरूपहेत्वन्तरप्रतिपादकस्य किञ्चान्यदित्यादिभाष्यस्य विवरणम् । २७-०१४
६७४. आकेवलप्राप्तेरित्यस्य व्याख्यानं तत्र ‘नदृमि छाउमत्थिण्’ इतिसिद्धान्तवचनं
प्रमाणं दर्शितम् । २७१ ४
६७५. (सूत्र० २६) विशुद्धि-क्षेत्र-स्वामि-विषयकृता अवधिमनःपर्यायज्ञानयोर्विशेषा इत्युपदर्शकं
‘विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः’ इति षड्विंशतितमसूत्रं तद्भाष्यञ्च । २७१-१२
६७६. क्रमेणैते विशेषा भाष्ये उपपादिताः, दशमेऽध्याये केवलज्ञानस्य निरूपणं तत्सूत्रञ्च
भाष्ये दर्शितम् । २७१-१४
६७७. भाष्योक्तानां चतुर्णामपि विशेषाणां भाष्यार्थोद्भावनपुरस्सरं सङ्गमनम् । २७१-२४
६७८. (सूत्र० २७) मतिश्रुतयोर्विषयोपदर्शकं “ मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ”
इति सप्तविंशतितमसूत्रं तद्भाष्यञ्च । २७२-१८
६७९. मतिश्रुताभ्यां सर्वाणि द्रव्याणि जानीते न तु सर्वैः पर्यायैरिति दर्शितम् । २७२-१९
६८०. विषयनिबन्धो भवतीत्यस्य विषयनियमो भवतीत्यनेन बाह्यार्थापलापियोगाचारमतस्य
सर्वशून्यतावादिमाध्यमिकमतस्य च खण्डनं यथा भवति तथोपपाद्य दर्शितम्
‘शून्ये मानमुपैती’ति पञ्चओल्लिखितम् । २७३ १
६८१. अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यनिबन्धपदार्थोऽयमित्यस्यार्थो दर्शितः । २७३-२१
६८२. मतिश्रुताभ्यां सर्वद्रव्यावबोधो निष्कृष्टः । २७४ २
६८३. मतिश्रुतयोरसर्वपर्यायविशिष्टसर्वद्रव्यविषयकत्वमुपाध्यायग्रन्थलभ्यं यथा तथा भावितम् । २७४ ६
६८४. धर्मास्तिकायादिद्रव्याणामनन्तपर्यायविशिष्टतयैव वस्तुत्वे तथैव मतिश्रुताभ्यां ग्रहणं
युक्तमिति प्रश्नप्रतिविधानम् । २७४-१४
६८५. (सूत्र० २८) अवधिज्ञानस्य विषयनियमोपदर्शकं ‘रूपिष्ववधेः’ इति अष्टाविंशति-
तमसूत्रम् । २७५ २
६८६. अवधिज्ञानस्यासर्वपर्यायेषु रूपिद्रव्येष्वेव विषयनिबन्ध इति दर्शितम् ।

६८७. गूढार्थदीपिकायामेतस्य स्पष्टीकरणं, तत्र सिद्धान्तवचनानि संवादतया दर्शितानि । २७५ ९
६८८. (सूत्र० २९) मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनियमोपदर्शकं “ तदनन्त(तम)भागे मनः-
पर्ययस्य ” इत्येकोनत्रिंशत्तमसूत्रम् । २७६ १
६८९. अवधिज्ञानविषयस्यानन्ततमभागं मनःपर्यवज्ञानी जानीते, स्वपिद्रव्याणि मनोरहस्यविचार-
गतानि मानुषक्षेत्रपर्यापन्नानि विशुद्धतराणि चेति भाष्ये यदुक्तं तत्स्पष्टीकरणं विवरणे । २७६ ३
६९०. मानुषक्षेत्रपर्यापन्नस्यैव ग्राहकत्वमित्यत्र ‘ मुण्ड मणोदंवाइं नरलोए सो मणिज्ज-
भाणाइं’ इति सिद्धान्तसंवादः । २७६-१५
६९१. (सूत्र० ३०) केवलज्ञानविषयोपदर्शकं “ सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ” इति त्रिंशत्त-
मसूत्रम् तद्भाष्यञ्च । २७६-१९
६९२. तत्र केवलज्ञाने सर्वभावग्राहकत्व-केवलत्व-परिपूर्णत्व समग्रत्वाऽसाधारणत्व-निरपे-
क्षत्व-विशुद्धत्व-सर्वभावज्ञापकत्व-लोकालोकविषयत्वानन्तत्वपर्याया दर्शिताः । २७६-२०
६९३. सर्वेऽप्युक्ताः केवलस्य धर्माः स्वस्वासाधारणरूपेण लक्षिताः । २७६-२४
६९४. गूढार्थदीपिकायां सर्वेषां समन्वय उपपादितः, सर्वद्रव्यपर्यायेष्वित्यत्र द्वन्द्वगर्मकर्मधार-
यसमासश्च व्यवस्थापितः । २७६-२८
६९५. (सूत्र० ३१) मतिज्ञानादीनां युगपदेकस्मिन् जीवे सम्भवतां सङ्ख्याभजनोपदर्शकं
“ एकादीनि भाज्यानि युगपदेकरिगताचतुर्भ्यः ” इत्येकोनत्रिंशत्तमसूत्रम् तद्भाष्यञ्च । २७९-१६
६९६. तत्र कस्मिंश्चिज्जीवे मत्यादीनामेकं, कस्मिंश्चिद् द्वे, कस्मिंश्चित्रीणि, कस्मिंश्चिच्चत्वारि
भवन्तीत्येवं भजना दर्शिता, एवं यस्य श्रुतज्ञानं तस्य नियतं मतिज्ञानं, यस्य
मतिज्ञानं तस्य श्रुतज्ञानं भवति नेत्युपदर्शितम् । २७९-१८
६९७. केवलज्ञानस्य मतिज्ञानादिभिस्सहमात्रं केचिन्मन्यन्ते, केचिन्न, उभयत्र तत्तदनुमता
युक्तयो दर्शिताः । द्वितीयमते बहुयो युक्तयो दर्शिताः ॥ २७९-२०
६९८. एकशब्दः प्राथम्ये इति विवरणग्रन्थमवतारयितुमेकशब्दस्थानेके अर्थाः दर्शिताः । २७९-३०
६९९. एकादीनीत्यादिशब्दानामर्था उपदर्शिताः । २८० १
७००. एकादीनीत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमास इति निष्ठाङ्कितम् । २८० ५
७०१. युगपदेककाले इति विवरणोक्तौ मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानानां युगपद्भावित्वं न
सम्भवतीत्याशङ्कायाः प्रतिविधानम् । २८०-१९
७०२. आचतुर्भ्य इत्यत्राहु अभिविधौ न मर्यादायामित्युपपादितम् । २८१ १
७०३. अनुपयोगात्मकतया युगपदवस्थितसत्ताकानां मत्यादिचतुर्ज्ञानानां बोधस्वभावत्वाऽबोध-
स्वभावत्वयोर्दोषोद्भावनशङ्काया निराकरणम्, तत्र सिद्धान्तवचनानि अपसिद्धान्त-
निरासायोपदर्शितानि । २८१ ६
७०४. अत्र मत्यादीनां पञ्चानां ज्ञानानामेकं मतिज्ञानमित्युक्तौ भगवतीवचनविरोधमाशङ्क्य
तत्परिहार उपदर्शितः ॥ २८१-२०

७०५. कस्मिंश्चिज्जीवे एकस्यैव मतिज्ञानस्याभ्युपगमे नन्दीसूत्रविरोधप्रश्नस्य परिहारो विहितः । २८२ ८
७०६. अत्रैव लोकप्रकाशवचनसंवादो दर्शितः । २८२-१९
७०७. श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञानं श्रुतमेव न तु मतिज्ञानमित्युपगमे मतिज्ञानस्याष्टाविंशतिभेदभङ्गा-
पत्तिरिति प्रश्नस्य प्रतिविधानं, तत्र भाष्यसंवादः । २८२-२५
७०८. कस्मिंश्चित् त्रीणि, द्वे मतिश्रुते, तृतीयं चावधिज्ञानमितिप्रतीकं गृहीत्वा, तदनन्तरं सिद्धान्ते
च द्वे मतिश्रुते, तृतीयं मनःपर्यायज्ञानमित्यप्युक्तमित्युपक्रम्य तद्विचारो दर्शितः । २८२-३१
७०९. कस्मिंश्चित् चत्वारि, त्रीण्युक्तानि, चतुर्थं च मनःपर्यायज्ञानमित्यभिधाय श्रुतमेकं क्वचित्
किं न प्रदर्श्यत इति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । २८३ १
७१०. अत्र गूढार्थदीपिका सिद्धान्तवचनोद्गारपरिपूर्णाऽस्ति । २८३-१९
७११. केवलज्ञानस्य मतिज्ञानादिभिस्सहभावो भवति न वेति प्रश्नस्य प्रतिविधाने केषाञ्चि-
दाचार्याणां सहभावप्रतिपादकं मतमुपदर्शितम् । २८४ २
७१२. उक्तप्रश्नोपपादनपूर्वकं तत्प्रतिविधाने सहभावप्रतिपादकाचार्यमतस्य सम्यगुपपादनं,
तत्रागमवचनान्यप्युद्धृष्टानि । २८४-१२
७१३. उक्ताचार्यमतस्यायुक्तत्वव्यवस्थापनम् । २८५-६
७१४. उक्तमताऽयुक्तत्वहेतूपदर्शकस्य पूर्वं सतो मत्याद्युपयोगस्य कालत एव विरतेरित्यादि-
ग्रन्थस्यागमवचनसंवलितं सम्यग्विवेचनम् । २८५-१०
७१५. क्षायोपशमिकानां मत्यादीनां केवलेन सहभावाभावेऽपि क्षायिकानां तेषां केवलेन
सहभावः स्यादेवेत्याशङ्कामुद्भाव्य तन्निवारणपरं केवलज्ञानव्यावृत्तज्ञानत्वव्याप्यजात्य-
वच्छिन्नं प्रति केवलज्ञानावरणस्यैव हेतुत्वं, तदभावात्केवलज्ञानकाले न मत्यादीनां
सम्भव इत्यवतारितं 'केचिदप्याहुरिति' साम्प्रदायिकमतम् । २८६ ३
७१६. उक्तसाम्प्रदायिकमतावेतरणं सम्यग्व्याख्यातम् । २८६-१७
७१७. भाष्ये साम्प्रदायिकमतोपदर्शितानि यानि केवलानि मत्यादिज्ञानाभावोपपादकानि
तानि सर्वाणि क्रमेण व्याख्यातानि । २८७ ९
७१८. 'मतिज्ञानादिषु चतुर्षु पर्यायेणोपयोगो भवति, न युगपत्, संमिश्रज्ञानदर्शनस्य तु
भगवतः केवलिनो युगपत्सर्वभावग्राहके निरपेक्षे केवलज्ञाने केवलदर्शने चानुसम्य-
मुपयोगो भवतीति' भाष्यस्य सम्यग्विवरणम् । २८७-१०
७१९. केवलज्ञानकेवलदर्शनयोर्वारिवारेणोपयोग इति प्राचा मतं, एक एवोपयोगः सामान्य-
विषयत्वाददर्शनं विशेषविषयत्वाज्ज्ञानं वारिवारेणोपयोगो नास्तीति नव्यानां मतं तत्र
युक्तमिति प्राञ्चः इत्येवमुपदर्शितम् । २८८ १
७२०. ज्ञानदर्शनयोर्योगपक्षमिति मल्लवादिमतं, एक एवोपयोगो यदेव ज्ञानं तदेव दर्शन-

मिति नन्यमतं, प्रथमं ज्ञानं ततो दर्शनमित्येवं क्रमिकोपयोगधारेति वृद्धानां मतं,
इतिमतत्रययोजना ज्ञानविन्दानुपपादितेति दर्शितम् ।

२८९ २

२८९ ३

७२१. उक्तमतत्रयसाधारण्यो विप्रतिपत्तयो दर्शिताः ।

७२२. तत्र क्रमोपयोगवादिनां जिनभद्राणिक्षमाश्रमणानां मतं केवलीणं भंते इत्याद्यागम-
प्रमाणप्रमापितमुद्भावितम् ।

२८९-१३

७२३. केवलज्ञानदर्शनयोः क्रमेणोत्पादेऽपि नाशकाभावात् नान्य इति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् ।

२८९-२६

७२४. केवलिनः क्रमेणोपयोगाभ्युपगमे प्रतिसमयं सान्तत्वापत्त्या केवलज्ञानदर्शनयोः साधय-
र्थवसितत्वप्रतिपादकसूत्रविरोध इति प्रश्नप्रतिविधानम् ।

२९०-२

७२५. केवलिनः एकान्तरज्ञानदर्शनोपयोगाभ्युपगमे परामिहितदोषजालस्य छद्मस्यगते-
कान्तरज्ञानदर्शनयोस्तत्प्रसङ्गप्रतिबन्धाऽपाकरणम् ।

२९० ६

७२६. सूत्रे युगपदुपयोगद्वयस्य निषेध एव, न तु विधानं, तत्रागमसम्मतिरुद्धकिता ।

२९०-२१

७२७. युगपदुपयोगद्वयवादिनां श्रीमल्लवादिनां मतमुपदर्शितं यथा सम्मतिटीकाकृद्भिरभय-
देवसूरिभिः तत्र यथाऽऽगमविरोधपरिहारश्च कृतः, तथोपदर्शितम् ।

२९०-२५

७२८. अत्र ज्ञानविन्दौ श्रीमद्भिर्यशोविजयोपाध्यायैर्या समालोचना कृता सोपदर्शिता ।

२९१-३०

७२९. सामान्यग्राहिविशेषग्राहि चैकमेव केवलं ज्ञानं दर्शनञ्चेति सिद्धसेनदिवाकराणां महा-
तार्किकशिरोमणीनां मतमुपदर्शितम् ।

२९३-१४

७३०. अत्रैव प्रसङ्गात्प्रतिकारस्य “एवं कल्पितभेदमप्रतिहतमिति” पद्यमुद्धृष्टम् ।

२९४-१३

७३१. अत्र केवलोपयोगे एकत्वं व्यक्त्या, द्वयात्मकत्वं नृसिंहत्ववदाशिकजात्यन्तररूपत्वं
मित्येकं मतम्, माषे रिग्गोष्णत्ववद्व्याप्यवृत्तिजातिद्वयरूपमित्यपरमतं, केवलत्वमावरण-
क्षयात्, ज्ञानत्वं जातिविशेषः, दर्शनत्वं च विषयताविशेषो दोषक्षयजन्यतावच्छेदक
इत्युपाध्यायमतमिति दर्शितम् ।

२९४-१८

७३२. उक्तमतत्रये एकस्यैव मतस्य प्रामाणिकत्वेन तदन्यमताभ्युपगन्त्रोर्मिध्यात्वप्रसङ्ग
इति प्रश्नप्रतिविधानम् ।

२९४-२१

७३३. प्रावचनिकानां जिनभद्रसिद्धसेनप्रमृतीनां स्वस्वतात्पर्यविरुद्धविषये सूत्रे परतीर्थिकपद-
मित्यादिनयोपदेशवृत्तिव्याख्यानतस्तेषां सूरीणां केषामप्यपसिद्धान्तोक्त्या मिथ्यात्व-
प्रसङ्गो न भवतीत्युपपादितम् ।

२९५ २

७३४. व्यवहारनयमाश्रित्य भेदाभेदोभयात्मके केवले भेदप्रधानीकृत्यैकसमयावच्छिन्नो-
त्पत्तिकेवलज्ञानकेवलदर्शनभेदं प्रोचुश्श्रीमल्लवादिन इत्युपदर्शितम् ।

२९५-१३

७३५. सङ्ग्रहनयमाश्रित्यकेवलज्ञानस्य व्यक्त्याऽभेदेऽपि ज्ञानत्वदर्शनत्वोपाधिभेदेन भेद-
मुपगन्तः सिद्धसेनदिवाकरा इति दर्शितम् ।

२९५-१८

७३६. सूत्रत्रयाणामध्ये नैकस्मिन्नपि सूरिवरे आभिनिवेशिकमिथ्यात्वप्रसङ्ग इति निगमितम् ।

२९५-५१

७३७. उपकार्योपोद्धलनाय श्रीयशोविजयोपाध्यायकृतज्ञानविन्दुगीतानि “प्राचा वाचाम्” इत्यादीनि सप्तपद्यानि दर्शितानि । २९५-३१
७३८. संक्षेपतस्तेषां पद्यानामर्था उपदर्शिताः । २९६-३१
७३९. मत्यादीनि चत्वारि ज्ञानानि क्षयोपशमज्ञानि क्षायिकज्ञानवति केवलिनि न सम्भवन्तीति निगमनम् । ३०१ १
७४०. नैयायिकाद्यभिमतं योगजधर्मजन्यं मानसं विलक्षणं योगिज्ञानमित्यस्य खण्डनम् । ३०१ ३
७४१. (सू० ३२) मत्यज्ञान-श्रुताज्ञान-विभङ्गज्ञानात्मकप्रमाणाऽभासत्रयप्रतिपादकं ‘मति-श्रुतावधयो विपर्ययश्च’ इति द्वात्रिंशत्तमसूत्रं तद्भाष्यञ्च । ३०२ ३
७४२. मत्यादिज्ञानमेव मत्याद्यज्ञानमित्यत्यन्तविरोधान्न सम्भवन्तीति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । ३०२ ५
७४३. सम्यग्दर्शनपरिगृहीतं मत्यादिज्ञानमन्यथाऽज्ञानमित्येतत्कथमिति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् । ३०२ ७
७४४. अभिगृहीतमिथ्यादर्शनाऽनभिगृहीतमिथ्यादर्शनप्रवचनार्थसन्देहिभेदेन मिथ्यादृष्टयस्त्रिविधाः, ते पुनर्मन्यामव्यभेदेन द्विविधा इति दर्शितम् । ३०३ ५
७४५. (सू० ३३) मिथ्यादृष्टिज्ञानस्याज्ञानत्वरूपकं ‘सदसतोरविशेषात् यदृच्छोपलब्धेरन्मत्तवत्’ इति त्रयस्त्रिंशत्तमसूत्रं तद्भाष्यञ्च । ३०३-२७
७४६. एकान्तवाधभ्युपगतस्य प्रमालक्षणस्यानुपपन्नत्वं दर्शितम् । ३०४-११
७४७. अत्रैव ‘वसतिदृष्टान्तेन विनात्मभावमविश्रान्तेरिति विवरणस्य भावार्थो दर्शितः । ३०६ ९
७४८. ‘अर्पितानर्पितसिद्धेरित्याद्युक्तदिशा भजनयैव प्रमाऽप्रमाव्यवस्थितेः’ इति विवरणस्य सम्यगर्थो व्यावर्णितः । ३०७ ८
७४९. गौरीकान्ताद्युक्तप्रमाऽप्रमाविवेचनस्य खण्डनम् । ३१० ५
७५०. चतुस्त्रिंशत्तमसूत्रावतरणिकास्वरूपं ‘अवसरप्राप्तमपि चारित्रं नोच्यत’ इत्यादिग्रन्थं सम-वलम्ब्य नयविचारकर्तव्योपोद्धलनाय नयसामान्यलक्षणाविष्करणपुरस्कृतप्रमाणनिक्षेप-विचारालिङ्गितावतारग्रन्थोतिपुष्टिनीतः । ३१०-२७
७५१. प्रसङ्गाद्यसमुदाये न सम्यक्त्वमिति प्रश्नस्य निराकरणम् तत्र सम्मतिविशेषावश्यक-वचनसंवादो दर्शितश्च । ३१२-११
७५२. सर्वेषां नयवादानां मिथ्यादृष्टित्वे तत्समुदायेऽपि न सम्यक्त्वमिति प्रश्नस्य प्रतिविधानम्, तत्र नयानां योगपद्याऽसम्भवाद्गत्नावलीदृष्टान्तेन तत्समुदायोपपादनं न सम्भवतीति प्रश्नप्रतिविधानम् । ३१३ ६
७५३. दुर्नय-सुनय-प्रमाणानां लक्षणान्युपदर्शितानि । ३१३-२६
७५४. सदेवेति दुर्नयवचनं, सदिति सुनयवचनं, स्यात्सदिति प्रमाणवचनमित्यत्र ‘सदेवेत्यादि’ हेमचन्द्रसूरिवचनसंवादो दर्शितः । ३१४-१४
७५५. व्यासतोऽनेकविकल्पत्वं, मूलजातिभेदतः सप्तविधत्वं नयानामिति स्थितौ सूत्रे पञ्च-विधत्वं कथमुक्तमित्याकाङ्क्षानिवृत्तये तदनेकप्रकारोपदर्शनप्रपञ्चः । ३१४-

७५६. (सू० ३४) मूलजातिभेदतो नयपञ्चविधत्वोपदर्शकं 'नैगमसंग्रहव्यवहारसूत्रशब्दा-
नयाः' इति चतुस्त्रिंशत्तमसूत्रं, तद्भाष्यविवरणञ्च । ३१४-२८
७५७. त्रयाणां शब्दनयानामेकत्वेनैव सूत्रे-प्रदर्शने हेतुरुपदर्शितः । ३१५ १
७५८. नयसामान्यलक्षणं, तत्र 'सत्त्वासत्त्वाद्युपेतार्थे' इति वचनसंवादः । ३१५ २
७५९. शब्दनयस्वरूपप्रपञ्चनम् । ३१५ ६
७६०. (सू० ३५) नैगमो द्विविधः शब्दस्त्रिविध इत्युपदर्शकं 'आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ'
इति पञ्चत्रिंशत्तमसूत्रं तद्भाष्यञ्च । ३१५-१५
७६१. सूत्रस्थाद्यशब्देन नैगमस्य ग्रहणमित्येतत्प्रतिपादकस्य 'आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्या-
नैगममाह' इति भाष्यस्य विवरणम् । ३१६-३८
७६२. नैगमद्वैविध्यप्रतिपादकस्य 'देशपरिक्षेपी सर्वपरिक्षेपी च' इति भाष्यस्य विवरणम्
तत्र सामान्यविशेषरूप इत्येवमनभिधाने बीजमुपदर्शितम् । ३१७ २
७६३. टीकायां काणमुजराद्धा-तत्प्रवर्तकत्वेनास्याभिधानं यत्कृतं तदभावितम् । ३१७ ५
७६४. शब्दनयास्त्रिभेदा इत्यादि भाष्यार्थो दर्शितः । ३१७ ७
७६५. अनुवृत्तिलक्षणं सामान्यमेवेत्यादि विवरणग्रन्थः स्पष्टीकृतः । ३१७-१०
७६६. न च कालावृत्तिरिति साम्प्रतिक इति सवितव्यमित्यादिशङ्काप्रतिक्षेपरूपो विवरण-
ग्रन्थो विचारितः । ३१८ ३
७६७. यां यां संज्ञामभिधत्ते तां तां समधिरोहतीति समभिरूढ इति विवरणग्रन्थस्यार्थो
भावार्थश्च सम्यगुपदर्शितः । ३१८ ९
७६८. एवमूतनयप्ररूपणम्, तत्र पारिमाषिकी औपाधिकी नैमित्तिकीभेदेन संज्ञाया
स्त्रैविध्यं सदृष्टान्तमुपदर्श्य साम्प्रतादिनयत्रयाणां शब्दसंज्ञा लाघवार्थं कृतेति दर्शितम् । ३१९ १
७६९. अस्य गूढार्थदीपिकायां स्पष्टीकरणम् । ३१९ ७
७७०. शब्दस्य ये भेदा अभिहितास्ते नयभेदा एव, नैगमस्याभिहितौ भेदौ तु नयभेदा-
विति दर्शितम् । ३२० २
७७१. अनुयोगद्वारे स्थानाङ्गे च सप्तनया उक्ताः, तत्त्वार्थसूत्रकृतोऽपि तत्रैव चेतः स्वरसः ।
दिगन्तरस्य नव नयविभागो नोचित इत्यादि भावितम् । ३२० ४
७७२. अत्राह-किमेषा लक्षणमिति, अत्रोच्यते, निगमेषु येऽभिहिताः शब्दार्थेषामर्थः शब्दा-
र्थपरिज्ञानञ्च देशसमग्रग्राही नैगमः' इति नैगमप्ररूपकभाष्यस्य सम्यक्पर्यालोचनम् । ३२२ ५
७७३. निगमेष्वित्यादि भाष्यमेव, न तु सूत्रमित्युपपादितम् । ३२२ ६
७७४. सामान्यग्राहिणो नैगमस्य जातिमात्रपदवाच्यत्वाम्युपगमः, विशेषग्राहिणस्तस्य द्विक-
त्रिकादिपदार्थाम्युपगमः, तत्र 'एकं द्विकम्' इत्यादिपदसंवादः । ३२३ ३
७७५. तत्र एकं जातिनिर्माय इति पक्षस्योपपादनम् । ३२३ ५

७७६. केवला व्यक्तिरेवैकः शब्दार्थ इति पक्ष उपपादितः, तत्र 'आनन्त्येऽपि हि भावानामिति पद्यसंवादः । ३२४ २
७७७. अत्रैव आकृतिविशिष्टव्यक्तिर्नामार्थः, न चैकपक्षविरोधोऽपीति मतं दर्शितम् । ३२५ ३
७७८. द्विकमिति जातिव्यक्तौ नामार्थ इति पक्षस्योपदर्शनम् । ३२६ १
७७९. त्रिकमिति जातिव्यक्तिलिङ्गानि नामार्थ इति पक्षस्योपपादनम्, पुंस्त्वस्त्रीत्वनपुंसकत्व-लक्षणोपदर्शनञ्च । ३२६ ७
७८०. लिङ्गस्य वाच्यत्वादेव पशुनेत्यादौ न छाग्यादिलभः, मीमांसाविचारोऽप्येतदुपोद्बलको भावितः । ३२७ १
७८१. सङ्ख्यादिसहितमुक्तत्रिकमिति चतुष्कं नामार्थः, कारकसहितमुक्तचतुष्कमिति पञ्चकं नामार्थः, अत्र कारकं प्रत्ययस्यैव वाच्यं न तु प्रकृतेरिति प्रश्ने ओमिति समाधानं, वाक्यपदीयं 'द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्यादीना विभक्तयः' इति पद्यं पक्षद्वयव्युत्पादकमुपदर्शितम्, अस्योत्तरार्द्धो दीपिकायां दर्शितः । ३२८ १
७८२. शब्देन सह षडपि नामार्थाः, शब्दस्यापि शब्दबोधे नियतं मानमुपपादितम् । ३२८ ६
७८३. अत्र 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके' इति हरिकारिका दर्शिता । ३२८-२४
७८४. जवगडदशादिशब्दस्य कचिदप्यर्थे शक्यत्वाभावात्स्वस्मिन् शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भवेन शक्तिरूपेया, तथाऽनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायां शक्तिरनुकार्ये उपेयेति भावितम् । ३२९ १
७८५. अज्ञातायाश्च वृत्तेरनुयोगादिति विवरणस्यावतरणपुररसरं व्याख्यानम् । ३२९ ७
७८६. अत्र चानुकार्यानुकरणयोरित्यादि विवरणग्रन्थोऽवतारितः । ३२९-११
७८७. शब्दबोधे वृत्त्या शब्दार्थयोरुभयोरप्युपस्थितितो माने प्रकार उपदर्शितः, तत्र ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चेति पद्यद्वयं वाक्यपदीयं संवादकम् । ३३० १
७८८. अनुकार्यानुकरणयोर्भेदपक्ष एवेत्यादि विवरणमवतार्य व्याख्यातम् । ३३१-१२
७८९. 'बुद्धिप्रतिबिम्बकान्यापोह एव शब्दार्थ इत्यपि केचित्प्रतिपत्ता' इति विवरणग्रन्थः सम्यक्त्वया भावितः । ३३१-२५
७९०. 'तेषां विषयतया तदाश्रयस्याक्षेपादेव लाभः' इत्यादि तन्मतोपदर्शकविवरणग्रन्थस्यावतरणपुररसरं व्याख्यानम् । ३३२ १
७९१. उपदर्शिताः सर्वेऽपि शब्दार्थाऽध्यवसाया नैगमनये सम्भवन्तीत्युपसंहारः । ३३२ ३
७९२. "प्रस्थकवसत्यादिदृष्टान्तेन विचित्रस्य तस्य सूत्रे प्रतिपादनात्" इति विवरणग्रन्थावतरणभूमिका, तत्र प्रस्थकवसत्यादिषु निगमाभिप्रायप्रकारोद्बलनम् । ३३२-२२
७९३. उक्तेषु सर्वेषु शब्दार्थप्रकारेष्वप्यनुज्ञया च जैतानामपक्षपातित्वं, तत्र स्वीकृतं 'अध्यात्मसारप्रकरणे 'शब्दो वा मतिरर्थ एव किमु वा' इति पद्यमुद्बलनम् । ३३३ १

७९४. प्रस्थकवसत्यादिदृष्टान्तेन विचित्रस्य नैगमनयस्य प्रतिपादकं सूत्रमुल्लिखितम् । ३३३ ९
७९५. 'शब्दो वा मतिरर्थ एव किमु वेत्यादि' पदार्थो दर्शितः । ३३३-१५
७९६. एतादृशाध्यवसायवृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यादिनैगमलक्षणमुपदर्शयित्वा दिशा नयान्तरलक्षणानि वाच्यानीति प्रतिपादितम् । ३३४ १
७९७. अध्यात्मसारप्रकरणे यशोविजयोपाध्ययनिमित्तं 'यत्रानर्पितमिति' उष्मा नार्कमपा-
करोति' इति च पदद्वयमुल्लिखितम् । ३३४ ३
७९८. एतादृशाध्यवसायवृत्तीत्यादिनैगमलक्षणस्य प्रयोजनं तद्व्यवहारविशेषणप्रयोजनञ्चोप-
दर्शयित्वा काराद्युक्तान्यपि नैगमलक्षणानि भावितानि । ३३४-११
७९९. अर्थानां सर्वकदेशसङ्ग्रहणं सङ्ग्रह इति भाष्यार्थो दर्शितः । ३३५ २
८००. ग्रन्थान्तरे विषयभेदेन सङ्ग्रहस्य द्वैविध्यमुक्तमपि यदत्र नादृतं तत्र हेतुरुपदर्शितः । ३३६ २
८०१. सङ्ग्रहन्याच्छब्दग्रन्थपरग्रन्थाद्यद्वैतदर्शनानि प्रवृत्तानीति दर्शितम् । ३३६ ५
८०२. 'लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः' इति भाष्यस्यार्थो भावितः । ३३६ ५
८०३. संगहियेति गाथाद्धस्य 'संग्रहः संगृहीतस्येति' पदस्य चार्थ उपदर्शितः । ३३६-१३
८०४. संवादकतया 'द्वन्द्वव्ययनयपयडी' इति सम्मतिगाथा दर्शिता । ३३७ २
८०५. शब्दग्रन्थाद्यद्वैतदर्शनस्य शुद्धसङ्ग्रहनयजातत्वे 'जातं द्रव्यार्थिकाच्छुद्धादिति वचनं
नयोपदेशस्य दर्शितम् । ३३७ २
८०६. अशुद्धद्रव्यार्थिकव्यवहारनयप्रकृतिकत्वं साङ्ख्यदर्शनस्य भावितम्, तत्र सम्मति-
नयोपदेशवचनसंवादो दर्शितः । ३३७ ४
८०७. शब्दग्रन्थवादो भर्तृहरिणादृतः, तत्र 'अनादिनिधनं ब्रह्म' इत्यादिवाक्यपदीयपदकदम्ब-
कमुपदर्शितम् । शब्दार्थयोरभेद एव सम्बन्ध इति वैयाकरणमतमप्येतदालम्बन-
मित्यादि दर्शितम् । ३३७-१६
८०८. सच्चिदानन्दग्रन्थवादो वेदान्तिभिरादृतस्तन्मतमुपदर्शितम् । ३३७-२५
८०९. उपचारबहुलत्वविस्तृतार्थत्वे व्यवहारस्योपपादिते । ३३८ १
८१०. व्यवहारस्य लौकिकसमत्वादिकं विशेषतो भावितम् । ३३८ ४
८११. व्यवहारस्य लक्षणम् । ३३९ १
८१२. 'सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधानपरिज्ञानमृजुसूत्रः' इति भाष्यस्य विवरणम्, तत्र
भावत्वे वर्तमानत्वव्याप्तिर्वीरिति स्वपदसंवादः । ३३९ १
८१३. 'यथार्थाभिधानं शब्दः' इति भाष्यमवतार्य व्याख्यातम् । ३३९ ५
८१४. व्यवहारलक्षणं परिष्कृत्य दर्शितम् । ३३९ ७
८१५. 'पञ्चुप्पन्नगाहीति' ऋजुसूत्रलक्षणस्यानुयोगद्वारसूत्रोक्तस्योपदर्शनं तत्रावनञ्च,
व्यवहारनयादस्य विशेषो दर्शितः । ३३९-२०

८१६. शब्दनयस्य लक्षणम्, साम्प्रतसमभिरुढैवम्भूतेष्वनुगतैको जातिर्नास्ति, ततस्तद्व्यञ्जकमनुगतं
लक्षणेनाश्रयणीयमतः साम्प्रतसमभिरुढैवम्भूतान्यतमत्वेमेव शब्दत्वमुक्तमित्युपपादितम्। ३४० १
८१७. 'नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दार्थे प्रत्ययः साम्प्रतः' इति भाष्यस्य सम्यगथा
विभावितः। ३४१ ९
८१८. देवद्विओत्ति तद्देति सम्मतिगाथार्थो दर्शितः। ३४१-१४
८१९. साम्प्रतनयस्य निष्कृष्टलक्षणं तदुपपादनञ्च। ३४२ १
८२०. निरुक्तनिष्कृष्टलक्षणस्य तदुपपादनप्रकारस्य च विवेचनम्। ३४२ ६
८२१. 'सत्त्वर्थेष्वसंक्रम. समभिरुढः' इति भाष्यार्थप्रकटनम्, तत्र समभिरुढस्य निष्कृष्ट-
लक्षणम्, तदुपपादनञ्च, तत्र नैकस्य शब्दस्य शब्दान्तरं पर्याय इति प्रश्नप्रतिविधान-
सङ्घटितविचारेण निष्कृष्टम्। ३४३ ६
८२२. 'व्यञ्जनार्थयोरेवम्भूतः' इति भाष्यार्थविवरणम्, तत्र 'वञ्जणअत्यतदुभयं एवंभूओ
विसेसेइति' भद्रवाहुवचनं 'एवम्भूतस्तु सर्वत्रेति' नयोपदेशपद्यञ्च संवादकतया दर्शितम् ३४६ २
८२३. एतन्मते समभिरुढतो विशेष उच्चावितः। ३४६-४
८२४. 'अत्राह—उद्दिष्टा भवता नैगमादयो नया', तन्नया इति कः पदार्थः' इति भाष्यप्रश्न-
ग्रन्थोऽवतार्य व्याख्यातः। ३४७ ३
८२५. 'अत्रोच्यते, नयाः प्रापकाः कारकाः साधका निर्वर्त्तका निर्भासका उपलम्भका
व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम्' इति भाष्यसमाधानग्रन्थो नयादिप्रत्येकपदव्युत्पत्त्युपदर्शन-
द्वारा विवृतः। ३४७ ८
८२६. "जीवादीन् पदार्थान्नयन्ति प्राप्नुवन्ति कारयन्ति साधयन्ति निर्वर्त्तयन्ति निर्भासयन्ति
उपलम्भयन्ति व्यञ्जयन्तीति नयाः' इति भाष्यस्य विवरणम्। ३४८ ६
८२७. अत्र कर्तृक्रिययोरभेदोपदर्शनेन आख्यातस्थले क्रियायाः प्राधान्यं कर्तुर्गुणभाव
इति कर्तृक्रिययोरेकान्तभेदाभ्युपगन्तृणां वैयाकरणमन्यानां दीक्षितादीनामेकान्तस्य
निरसनम्। ३४८ ७
८२८. पश्य मृगो धावतीत्यादिभाष्यसिद्धैकवाक्यतानुरोधेन क्रियाप्रधानमाख्यातमिति वाक्या-
श्रयणेन आख्यातस्थले क्रियामुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोध इति वैयाकरणमतं दर्शितम्। ३४९ १
८२९. तस्य स्वपडनं वैयाकरणाभिमतस्य पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावनेत्यादिबोध-
स्यायुक्तत्वोच्चावनेन, चरमव्यापारं फलस्थानीयं कृत्वा तदतिरिक्तानां तदनुकूलानां
भावनात्वेन मानस्वीकारे "गुणीमूतैरवयवै"रिति वचनविरोधश्च दर्शितः। ३५० २
८३०. धटो नश्यतीत्यादावपि धटामित्राश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इत्यादिबोधाभ्युपगमे
दोष उपदर्शितः। ३५० ७
८३१. जानातीच्छतीत्यौ शानेच्छाद्यनुकूलैकव्यापारमानस्य स्वपडनम्।

८३२. पचतीत्यादौ पाकानुकूल्यत्नवानित्यादिः प्रथमान्तपदार्थमुख्यविशेष्यकबोध एव नैया-
यिकाद्यभ्युपगतः श्रेष्ठेय इत्युपसंहृतम् । ३५१ ७
८३३. भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्यपदार्थोपस्थितेहेतुत्वे न गौरवं, धात्वर्थभावनो-
पस्थितेः पृथग्हेतुत्वे च वैयाकरणस्य गौरवं, पश्येत्यादिवाक्ये तमिति कर्माध्याहार्य-
मिति दर्शितम् । ३५२ १
८३४. उक्तार्थोपपादनं दीपिकायाम् । ३५२ ५
८३५. पश्येत्यादिवाक्ये वैयाकरणैः कथञ्चिद्वाक्यभेदापत्तिपरिहारस्य कर्तुं शक्यत्वेऽपि 'स्वि-
घति कूपति वल्लतीत्यादौ दीपिकालङ्कारोदाहरणे वाक्यभेदापत्तिपरिहारः कर्तुमशक्य एवेति,
तत्र तत्परिहारश्चाऽऽशङ्क्य व्युदत्तः । ३५३ १
८३६. एकस्य कारकस्यानेकक्रियामिसम्बन्ध एव दीपकालङ्कार इत्यस्यावबोधाय दीपकालङ्कार-
लक्षणं तस्य द्वैविध्यं तदुदाहरणादि च दर्शितम् । ३५३-१२
८३७. अनेकक्रियास्थले निघातानुरोधादेकक्रियायाः प्राधान्यमिति वैयाकरणाभिप्रेतमुपन्यस्य
दूषितम् । ३५४ १
८३८. निघातानुरोधादित्यस्य व्याख्याने निघातस्वरूपतद्विधायकसूत्रतदर्थ्यादिकञ्चोपदर्शितम् । ३५४ ९
८३९. क्रियाद्वयस्यैकत्र कर्तर्यन्वय एव चकारो वदते, स वैयाकरणमते न स्यादित्यस्य परिहा-
राय कर्तृपदोत्तरचकारस्य कर्तृद्वये एकक्रियाया इव क्रियापदोत्तरचकारस्य क्रियाद्वये
एककर्तुरन्वयद्योतकत्वादेव नानुपपत्तिरिति वैयाकरणाकूतमाशङ्क्य प्रतिक्षितम् । ३५५ २
८४०. अथकत्वादेकं वाक्यमित्यादिमीमांसकोक्तन्यायादेकवाक्यत्वोपपत्त्याशङ्कायाः प्रतिकेपः । ३५५ ३
८४१. कर्तुः क्रियान्यत्वानन्यत्वस्याद्वादस्फोरणार्थं नयाः प्रापका इत्यादिकं, न तु कर्तृप्राधान्य-
वाधेन क्रियाप्राधान्यैकान्तस्फोरणार्थमित्युपसंहारः । ३५५ ६
८४२. फलीभूतशाब्दबोधे वैचित्र्यं नयवैचित्र्यावीनमिति दर्शितम् । ३५५ ७
८४३. फलीभूतेत्युक्तग्रन्थस्यावतरणपुरातरं भावोपदर्शनम् । ३५५-२६
८४४. स्याद्वादस्तुतिपरं पद्यम् । ३५६ १
८४५. 'अत्राह किमेते तन्त्रान्तरीया वादिनः, आहोस्वित्स्वतन्त्रा एव चोदकपक्षग्राहिणो
मतिभेदेन विप्रधाविता इति, अत्रोच्यते, नैते तन्त्रान्तरीयाः, नापि स्वतन्त्रा मति-
भेदेन विप्रधाविताः, ज्ञेयस्य त्वर्थस्याध्यवसायान्तराण्येतानि' इति प्रश्नोत्तरभावेन
प्रवृत्तस्य भाष्यस्य स्फुटीकरणम् । ३५६ २
८४६. 'तद्यथेत्यारम्य तेषामेव व्यञ्जनार्थयोरन्योन्यापेक्षार्थाहित्वमेवभूत इत्येतत्पर्यन्तस्य
तत्तत्राव्यवसायप्रतिपादकभाष्यस्य सम्यगविवरणम् । ३५७ ३
८४७. सामान्यविशेषयोरवच्छेदकभेदेनाधाराधेयभाव उपपादितः ३५७-१०
८४८. देशग्राही नैगम ऊर्ध्वतासामान्यकृतमेकत्वमभ्युपगच्छति, सर्वग्राही नैगमस्तिर्यक्सामान्य-

कृतमेकत्वंमुपैतीति ।

३५८ १

८४९. सङ्ग्रहाध्यवसायोपवर्णनम्, सङ्ग्रहविषयस्य साम्प्रतविषयत्वमाशङ्क्य प्रतिक्षितञ्च,
तत्र नानार्थकत्वोच्छेदोऽपि परिहृतः ।

३५८ ४

८५०. सङ्ग्रहनये न किञ्चित्पदं नानार्थं, न वाऽर्थो नाना, एवं सति वस्तुमात्रसंकोचे नाम-
धटादिष्वेव सङ्कोचे सङ्ग्रहः कथमिति प्रश्नप्रतिविधानम्, तत्र 'पञ्जवणयवुकंतं' इति
सम्मतिसम्मतश्च ।

३५९ २

८५१. हन्तैवं यथोक्तघटेष्वेवेति कोऽयं सङ्कोच इति ग्रन्थस्यावतरणं, भावार्थश्च प्रकटितः ।

३५९-११

८५२. पञ्जवणयवुकंतमिति सम्मतिगाथाया अर्थो दर्शितः ।

३६० ८

८५३. व्यवहारन्यामिप्रायोपदर्शकभाष्यविवरणम् ।

३६१ ३

८५४. महासामान्यस्य सामान्यरूपत्वमेव, अन्त्यविशेषस्य विशेषरूपत्वमेवेत्यत्रापसिद्धान्त-
त्वप्रसङ्गशङ्कानिर्वर्तकस्य 'अयं द्रव्योपयोगः स्यादिति' व्याख्यानगतस्योपदर्शनम् ।

३६१ ८

८५५. ऋजुसूत्रनयमतविवरणपरभाष्यविवरणम् । साम्प्रतामिप्रायनिरूपकभाष्यविवरणम् ।

३६२-१-२

८५६. समामिरूढामिप्रायप्रकाशकभाष्यविवरणम् । एवम्भूतामिप्रायाविष्कारकभाष्यविवरणम् ।

३६३-१३

८५७. एवं नयप्रस्थानभेदे परकीयदोषापादनशङ्कातत्प्रतिविधानपरस्य अत्राह-एवमिदानी-
मेकस्मिन्नर्थे इत्यारभ्य तद्वन्नयवादा इत्यन्तभाष्यस्य पूर्वपक्ष्यमिप्रायोत्तरपक्ष्यमिप्रा-
यस्फोरणस्वरूपं विवरणम् ।

३६५ १

८५८. यथैकत्र सत्त्वजीवाजीवात्मकत्वाद्यव्यवसायानां मित्रत्वादविरुद्धकोटिकत्वाद्वा न विप्रति-
पत्तित्वं तथा नयवादेष्वपीत्यादि दर्शितम् ।

३६५ ५

८५९. बहु-बहुतरादिपर्यायग्राहित्वान्मत्यादीनां यथा विशेषो न च विप्रतिपत्तित्वं तथा
नयवादानामित्यन्याचार्यव्याख्यानं दर्शितम् ।

३६६ १०

८६०. एवं यथा प्रत्यक्षादानां विषयाभेदेऽपि सामग्रीभेदाच्चेदस्तथा नयवादानां न च विप्रति-
पत्तित्वमिति दर्शितम् ।

३६७ १

८६१. अस्या नयज्ञानस्य संशय समुच्चय-विपर्यय-प्रमाणबोधविलक्षणत्वं, तत एव जात्य-
न्तरत्वं, 'अयं न संशयः कोटेरिति पदं 'न समुद्रोऽसमुद्रो वेति' पदञ्च संवादकमत्रेति ।

३६७ ४

८६२. संशयसमुच्चययोः को भेद इति प्रश्नप्रतिविधाने बहवः प्रकारा उद्भूताविताः ।

३६७-१२

८६३. संक्षिप्तरूचीनामनुग्रहायोदाहरणोपदर्शितनयलक्षणसङ्ग्राहकस्य भाष्यगतस्य 'नैगम-
शब्दार्थानामिति' 'यत् संगृहीतवचनमिति' 'समुदायव्यक्त्याऽऽकृतीति' 'साम्प्रतविषय-
ग्राहकमिति' आर्याचतुष्टयस्य विवरणम् ।

३६८ ४

८६४. जीव इति नोजीव इति अजीव इति नोऽजीव इत्येवं पदचतुष्टये उच्चारिते केन नयेन
कोऽर्थः केन पदेन प्रतीयत इति प्रश्नोत्तरभावमामेजानस्य 'अत्राह-अथ जीवो

१०

नोजीव इत्यारभ्य एवं सर्वभाष्येषु नयवादाधिगमः कार्यः' इत्यन्तभाष्यस्य विवरणम् ।

३७१ ९

८६५. पूर्वार्थोक्तानां सप्तनयसंक्षिप्तस्वरूपोपदर्शकानां 'शुद्धं द्रव्यमिति' 'अन्यदेव हीति'
'सद्रूपतेति' व्यवहारस्त्विति' तत्रर्जुसूत्रनीतिरिति 'अतीतानागतेति' 'विरुद्धलिङ्गेति'
'तत्रोविधस्येति' 'एकस्यापीति' नवपद्यानामुद्धरणम् ।

३७१-२२

८६६. नञः सर्वनिषेधार्थत्वमसहमानानां वैयाकरणैकदेशिनां पूर्वपक्षः, तत्र अजीव इत्यत्र
नञः सर्वनिषेधो नार्थः, तथा सति सर्वनामकार्यानापत्तिः, तस्मादब्राह्मण इत्यादावपि
आरोपितत्वमारोपमात्रं वा नञर्थः, ब्राह्मणपदस्यैव वा ब्राह्मणारोपविषये लक्षणा,
नञ्पदं तात्पर्यग्राहकमिति दर्शितम् ।

३७६ २

८६७. उक्तप्रश्नोपपादनम् ।

३७६-१७

८६८. उक्तप्रश्नप्रतिविधानं वृद्धानामुपदर्शितम्, तत्र कैयटमतमुच्चाव्य प्रतिक्षितम् 'तत्सा-
दृश्यमभावश्चेति पद्येन, षट्त्वनर्थोपदर्शनं त्वार्थिकार्थमाश्रित्येत्यादि प्रपञ्चितम् ।

३७७ २

८६९. गौणत्वेऽपि नञ्समासे सर्वनामसंज्ञोपपादिता, अनेकमन्यपदार्थे इत्यादावेकवचनं
विशेष्यानुरोधाद् व्यवस्थापितम् ।

३७८ १

८७०. अत्र वैयाकरणशङ्कासमाधाने सम्यगुपपादिते, तत्र पाणिनीयसूत्रभाष्यादिकं सङ्गमितम् ।

३७८ ७

८७१. सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गयेत्यत्रैकवचनस्य समर्थनम् ।

३७९ २

८७२. अत्वं भवसि अनहं भवामीत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्थोपपादनप्रकारो भावितः ।

३७९ ४

८७३. उक्तार्थसङ्गमनादिकं भावार्थोपदर्शनादिना भावितम् ।

३७९ ६

८७४. अत्वं भवसि अनहं भवामीत्यादौ वैयाकरणमते न्यायमते च शाब्दबोधवैलक्षण्य-
मुपदर्शितम् ।

३८० १

८७५. नञर्थस्याभावस्य प्रतियोगिविशेषणत्वमेवेति वैयाकरणमतं खण्डयित्वाऽभावस्य प्रति-
योगिविशेष्यतयाऽन्वय इति नैयायिकमतं निगमितम् ।

३८० ६

८७६. त्वं न पचसीत्यादौ वैयाकरणमतेन न्यायमतेन च बोधवैलक्षण्योपदर्शनपुरातनं न्याय-
मतस्यैव युक्तत्वमावेदितम् ।

३८१ १

८७७. घटो न पचतीत्यादौ अन्धआकाशं न पश्यतीत्यादौ बोधोपपादनप्रकारमुपदर्श्य
अजीव इत्यत्र नञः सर्वनिषेधोऽर्थ इत्युक्तेः सुसङ्गतत्वं निगमितमिति ।

३८१ ५

८७८. जीवोऽजीवो नोजीवो नोऽजीव इति चतुर्षु विकल्पेषु एवम्भूतभिन्नानां नैगमादीनां
सर्वेषां नयानां समा प्रवृत्तिरित्युपसंहृतम् ।

३८१-१०

८७९. एवम्भूतनये जीव इत्युच्चारिते नोजीव इत्युच्चारिते अजीव इत्युच्चारिते नोजीव
इत्युच्चारिते क्रमेण भवस्थजीव-परमाण्वादिसिद्ध-परमाण्वादि-भवस्थजीवानां प्रतीतिः,
न सिद्धादीनामित्युपपादितम् ।

३८२ १

८८०. संवादकतया भगवत्यङ्गाभिहितस्य 'जीवइ भंते जीवे' इत्यादि वचनस्यार्थ उपदर्शितः ।

३८२-१६

८८१. नयोपदेशगतानि 'भावमौदयिकमिति' 'सिद्धो निश्चयतो जीव इति' 'यज्जीवत्वं कचिदिति'
पद्यानि प्रसङ्गसन्तानि दर्शितानि ।

३८२-२४

८८२. एते चत्वारो विकल्पा एकवचनेन दर्शिताः तथा द्विवचनबहुवचनाभ्यामपीति । ३८३ २
८८३. सर्वसङ्ग्रहेण एकवचनद्विवचनान्ता विकल्पा नाभ्युपगम्यन्ते, एतद् भावना कृता । ३८३ ६
८८४. नगमादयश्च नया एकवचनं बहुवचनञ्चाभ्युपगच्छन्ति तत एव सर्वाकारिताग्राहिण इत्युपपादितम् । ३८३-११
८८५. सर्वसङ्ग्रहो बहुवचनमेव सहत इति न युक्तं, तस्य सामान्यविषयत्वेनैकवचनसहिष्णुताया एव युक्तत्वादिति पूर्वपक्षः । ३८३-१५
८८६. तत्र “जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्येयो बहुवत्” इति हैमसूत्रं, ‘दूरे राजोऽपतन् सूता’ इति द्वायाश्रयमहाकाव्यपद्यमुद्राहृतञ्चेति दर्शितम् । ३८४ २
८८७. अत एव नैगमव्यवहारयोर्भङ्गोपदर्शनायामेकवचनबहुवचनाभ्यां पङ्क्तिविंशतिर्भङ्गाः, संग्रहस्य तु सामान्याश्रिताः सप्तैव भङ्गा अनुयोगद्वारसूत्रे लिखिताः । ३८५ १
८८८. पङ्क्तिविंशतिर्भङ्गा इत्यस्य व्याख्याने यथा पङ्क्तिविंशतिर्भङ्गाः सम्भवन्ति तथोपपाद्य दर्शिताः । ३८५ ४
८८९. अतएव च वृत्तौ अमेदैकत्वसङ्ख्याया एव भानमित्युपदर्शितम् । ३८६ १
८९०. सङ्ग्रहस्य तु सामान्याश्रिताः सप्तैव भङ्गा इत्यस्योपपादनम् । ३८६-१०
८९१. न चेदेवं, तदा राजपुरुष इत्यादावित्यादिग्रन्थस्य स्पष्टीकरणम् । ३८६-२३
८९२. उक्तप्रश्नप्रतिविधानम्, तत्र क्वचित्सङ्ग्रहस्यैकवचनं क्वचिद्बहुवचनमिति विवेको भावितः ३८७-२
८९३. जीवा नोजीवा इत्यादौ तु परसङ्ग्रहो बहुवचनान्तमेवेच्छतीति निर्णयो व्यवस्थापितः । ३८७ ७
८९४. प्रमाणं नयविचारं कर्तुं कामस्य भाष्यकृतः ‘अत्राह-अथ पञ्चानां ज्ञानानां सविपर्ययाणामित्यारभ्य प्रत्यक्षानुमानोपमानासत्रचनानामपि प्रामाण्यमन्यनुज्ञायते इति’ इत्यन्तस्य वचनस्य प्रश्नोत्तरभावेन प्रवृत्तस्य व्याख्यानम् । ३८८ ७
८९५. तत्र नैगमसङ्ग्रहव्यवहारा मतिज्ञानमत्यज्ञान-श्रुतज्ञान-श्रुताज्ञानावधिज्ञान-विभङ्गज्ञान गानःपर्यवज्ञान-केवलज्ञानानीत्यष्टौ ज्ञानानि श्रयन्ते इति दर्शितम् । ३८८ ९
८९६. ऋजुसूत्रस्तु मतिज्ञानमत्यज्ञाने त्यक्त्वा पङ्क्त्युपगच्छतीत्युपपादितम् । ३८८-१०
८९७. शब्दनयस्तु द्वे एव श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते, नान्यानि, तत्र युक्तिरवेदिता, एतन्मते मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा जीवो नास्तीति, एतन्नयाश्रया प्रभाकरदर्शनप्रवृत्तिरिति । ३८८-१५
८९८. सङ्गमनिगादापर्याप्तजीवेष्वपि सर्वनिकृष्टोपयोगो वर्तत इत्यत्र आचाराङ्गवृत्त्युक्तं ‘सर्वनिकृष्टो जीवस्य’ इत्यादिपद्यद्वयं दाशितम् । ३८९-२७
८९९. अस्य मते ज्ञानाभावो न कुत्रापि जीवे इत्यत्र ‘सर्वजीवाणं पीति वचनं प्रमाणमुपदर्शितम् । ३९० १
९००. “विण्णैया संसारी सन्वे सुद्धा हु सुद्धणया” इति दिक्पटवचनमपि एतन्नयापेक्षया समीचीनतामश्नुतीति चर्चितम् । ३९०-३
९०१. ‘विण्णैया संसारा’ इत्यस्या वृद्धद्वयसङ्ग्रहसत्काया गाथाया विवरणम् । ३९०-११
९०२. कर्मोपाधिनिरपेक्षशुद्धद्रव्यार्थिकेन कर्मोपाधिनिरपेक्षशुद्धपर्यायार्थिकेन ‘विण्णैया संसारी’ इति

गाथासङ्घटना यथा न सङ्गता तथोपमादनपुरस्सरं दर्शिता ।

३९१ १

९०३. सकलाध्यायार्थोपसंहारपराणां 'विज्ञायैकार्यपदानित्यादिपञ्चकारिकाणां प्रथमाध्या-
याऽन्तिममाप्यगतानां विवरणम् ।

३९२ ६

९०४. तत्र 'विज्ञाय'इति प्रथमकारिकाविवरणम् ।

३९२ ७

९०५. ज्ञानमिति द्वितीयकारिकाविवरणम् ।

३९२-१०

९०६. ऋजुसूत्र इति तृतीयकारिकाविवरणम् ।

३९३ १

९०७. मिथ्येति चतुर्थकारिकाविवरणम् ।

३९४ १

९०८. इति नयवादा इति पञ्चमकारिकाविवरणम् ।

३९४ ७

९०९. उत्सर्गतः स्याद्वादाभिधानमेवोचितं, नयवादेऽप्यपवादतः प्रवृत्तिरुचितेत्यत्र अशुद्धे
वर्त्मनीति न्यायः 'सीसमईविष्कारण'इति सम्प्रतिगाथासंवादश्च ।

३९५ ३

९१०. स्वरूपतोऽशुद्धत्वेऽपि फलतः शुद्धत्वं सर्वेषां नयवादानामिति रहस्यमावेदितम् ।

३९६ १

९११. प्रशस्तिः, तत्र जिनेश्वरस्तुति-श्रीगुरुवरनेमिसूरीश्वरस्तुति-स्वगुरुनामस्वजन्मभ्राममातृ-
पितृस्वनामगर्भितगुरुहृत्पाम्बुजगतैतत्कृतिसमर्पणम् ।

३९७ १

> <

॥ तत्त्वार्थविवरणभूढार्थदीपिकाख्यटीका साक्षिभूत ग्रन्थनामानि ॥

< >

ग्रन्थपत्राङ्कानि

१. आचाराङ्गम् २०५, ३८२
२. समवायाङ्गम् ५७
३. स्थानाङ्गम् ३२०
४. भगवत्सूत्रम् ४२, २८१, २८३, २८७, ३८२
५. नन्दासूत्रम् १३७, १५६, १९८, २१४, २१५, २१७, २५३, २६०, २८२, ३८९.
६. अनुयोगद्वारसूत्रम् १३४, १३५, १४०, १४१, १६६, २६४, २८६, ३१४, ३१५, ३१९, ३२३, ३२९, ३७०, ३७२, ३७३, ३८३, ३८६, ३८७.

ग्रन्थपत्राङ्कानि

७. प्रज्ञापनासूत्रम् १७७, २८९, २९०
८. दशवैकालिकं २४६
९. उत्तराध्ययनपाठ्यटीका ९०
१०. बृहत्कल्पमाप्यम् ५२, ५७, १२८, १३५, १४२, १८७, १९६, २४८, २८९.
११. विशेषावश्यकमाप्यम् ४, ५०, ५६, ७६, ७९, ८४, ८९, ९०, ११७, ११८, ११९, १२६, १२८, १३०, १३३, १३६, १३८, १४५, १५५, १६५, १७१, १७६, १८०, १८१, १८२, १८४, १८८, १८९, १९०, १९१, १९५, १९६, १९९, २००.

ग्रन्थपत्राङ्कानि

२०४, २०६, २०७, २११, २१५, २१६,
२२०, २२२, २२५, २२६, २२७, २३०,
२३५, २३६, २४७, २४९, २५२, २५३,
२५४, २५७, २५८, २६०, २६४, २६५,
२६६, २६७, २७२, २७३, २८०, २८२,
२८८, २९०, ३०२, ३११, ३१३, ३१९,
३३६, ३३८, ३३९, ३४०, ३४२, ३४६,
३६२, ३८१.

१२. श्रीआवश्यकमाप्यम् ५२, ६०, ६१,
६२, ६३, ७६, १५५, १६३, १७०,
१८५, १८६, २४८, २५१, २८५.

१३. आवश्यकचूर्णिः १७९, १८६, २८३

१४. जावसमासः १८१

१५. पिण्डनिर्युक्तिः १५३

१६. जीतकल्पः २४६

१७. प्रवचनसारोद्धारः ४३, ४४, १७६

१८. पञ्चसङ्ग्रहः ११६, १८१, २९३.

१९. पञ्चाशकम् ९०, १४७

२०. नवतत्त्वप्रकरणम् १२४.

२१. कमग्रन्थः २३४

२२. तत्त्वन्यायविभाकरः ७९

२३. धर्मसङ्ग्रहः ९५ ११९

२४. सद्धर्मविशिकाऽऽख्यविशिका ९८.

२५. प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः १९९, २०३,
२२२, २४४, ३१४, ३३५.

२६. त्यागादरत्नाकरः २०२, २८१, ३३५.

२७. आश्ववार्तासमुच्चयः १२७

२८. सम्प्रतिवर्तकः ५९, ९२, १०४, १३२,
१५१, १५७, १५९, २०६, २३५, २५१,

ग्रन्थपत्राङ्कानि

३११, ३१२, ३२२, ३३७, ३४१,
३६०, ३६१, ३९५

२९. अष्टसहस्री १२९, २०३

३०. अध्यात्मसारः ३३३, ३३४

३१. न्यायखण्डखाद्यम् ४६, ८०

३२. जैनतर्कभाषा ३३६

३३. नयोपदेशः तद्वृत्तिश्च, ८६, १६०, २९५,
३०५, ३३६, ३३७, ३४०, ३४२,
३६१, ३७२, ३७४, ३७५, ३८६,
३८२,

३४. उपदेशरहस्यम् १०७

३५. ज्ञानार्णवः १८४, १८७

३६. नयरहस्यम् ३३८

३७. ज्ञानविन्दुः २८६, २९५

३८. यशोविजयजीकृतद्वान्त्रिंशद्-
द्वान्त्रिंशिका ६६, १०७

३९. अध्यात्ममतपरीक्षा ५९.

४०. उपदेशपदम् ८६, १०६, १४१, १४७

४१. षोडशकम् १४७

४२. योगशास्त्रवृत्तिः ३०

४३. अष्टकम् ६५

४४. अन्ययोगव्यवच्छेदिका ३१४

४५. तत्त्वार्थसूत्रम् ४४, ६२, ७२, १४८,
१६९, १८६, ३९०

४६. द्रव्यलोकप्रकाशः ८०, १८८, २११,
२८२, २८३.

४७. योगदृष्टिसमुच्चयः २८६

४८. तत्त्वार्थसूत्रवार्तिकम् २८२, २८३, ३१२,
३६८

४९. तत्त्वार्थसूत्रवार्तिकम् २८०

ग्रन्थपत्राङ्कानि

५०. धवलाटीका १३८
 ५१. बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहः ३८२, ३९०
 ५२. लघुनयचक्रम् ३२०
 ५३. आलापपद्धतिः ३२०
 ५४. वैशेषिकोपस्कारसूत्रम् ७, १११, १५६,
 १८५, २१३, ३१७
 ५५. कारिकावली १५६
 ५६. पक्षता ३४४
 ५७. कुसुमाञ्जलिः २४९
 ५८. व्युत्पात्तिवादः १३, १८, ३६, ७७, १८३
 ५९. न्यायसूत्राणि ७७, १४५, २८०
 ६०. श्रीहर्षलघुनखाद्यम् ३४६
 ६१. वाक्यपदीयम् १२, २४, १२९, १४५,
 ३२८, ३३०, ३३७
 ६२. मीमांसासूत्राणि ३५५
 ६३. मीमांसाश्लोकवार्तिकम् १०
 ६४. भगवद्गीता ४५, ६०, ७३
 ६५. सर्वदर्शनसङ्ग्रहः ४९
 ६६. वाराहसिंहिता ३००
 ६७. सिद्धहेमसूत्राणि १३, २४, २६, ३३,
 ६३, ७२, ७३, ३८९

ग्रन्थपत्राङ्कानि

६८. पाणिनीयसूत्राणि १३, २२, २३, २५,
 ३४, १५३, १९१, २८८, ३२७, ३२८,
 ३३१, ३४९, ३५४, ३७७, ३७८,
 ३७९, ३८३
 ६९. हैमवातुपारायणम् ३
 ७०. पातञ्जलमहामाध्यम् १५, १७, १९,
 २६, ४०, १६१, ३२५, ३४९, ३५४,
 ३७८, ३७९
 ७१. वार्तिकम् २६, १६३, ३१८, ३५४
 ७२. प्रदीपटीका उद्योतटीका २४५
 ७३. शब्देन्दुशेखरः २४५
 ७४. वैयाकरणमूषणसारः १५, १७, ३७७
 ७५. काव्यप्रकाशटीका ६६, ७७
 ७६. छयाश्रयमहाकाव्यम् ३८४
 ७७. कुमारसम्भवः ३९, ४०
 ७८. रघुवंशः ४०
 ७९. कादम्बरी ६५
 ८०. धनञ्जयकोशः २१
 ८१. मेदिनीकोशः २१
 ८२. अमरकोशः ९६, १८५

॥ श्रीतरुवार्थसूत्रप्रथमाध्यायविवरणगूढार्थदीपिका-

ऽऽख्या टीका तत्प्राग्व्याख्यानश्रीविजय-

दर्शनसुरिप्रणीता समाप्तिमगात् ॥

शुभं भवतु ॥

॥ ॐ अर्हं नमः ॥

॥ अनेकलब्धिनिधानभगवच्छ्रीमद्गौतमस्वामिने नमः ॥

॥ श्रीतपोगच्छधिपति-शासनसम्राट्-श्रीविजयनेमिसूरि-भगवद्भूयो नमः ॥

॥ श्रीवीतरागप्रमुखाद्वादसिद्धान्तवाचसुधापायि प्रभुतीर्थरक्षणोद्भूताद्भूताखिलभूमण्डलव्यापि-
यशःकीर्तिलताविरतार सकलसूरिसार्वभौम-भट्टारकाचार्य श्रीविजयनेमिसूरिपट्टाभो-
धिचन्द्र समवाप्तन्यायवाचस्पति-शास्त्रविशारदविरुद्-श्रीविजयदर्शनसूरिकृत “गूढा-
र्थदीपिका” सनाथीकृतेन अनुपलभ्यमानाद्यपञ्चमङ्गलकारिकाविवरणस्थानापन्न-
सकलरवपरसमयाब्धिपारीण भट्टारकाचार्यश्रीविजयनेमिसूरि पट्टोदयाद्रि-
भानु समवाप्तसिद्धान्तवाचस्पति न्यायविशारदविरुद् श्रीविजयोदयसूरि-
सन्दृष्टाद्यभाष्यपञ्चमङ्गलकारिकाविवरणसंयोजित काशीविद्वद्वर्गप्रदत्त-
न्यायाचार्यपदवीक-गहोपाध्याय-श्रीयशोविजयगणि प्रणीतविव-
रणेन भूषितं त्रयोपज्ञभाष्यसंवलितं वाचकावतंसंश्रीमद्भुमा-
स्वातिवाचकविरचितं ।

“ तत्त्वार्थाभिगमसूत्रम् ”

ॐ नमः ॥

तत्त्वार्थविवरणमङ्गलम्

ऐन्द्रम्पदं यदवधिगमय धियाऽतिफल्लु, राज्ञायते यमवतामवनादराणाम् ।
तेजः स्वतः स्फुरतु तत्-तमसां विहन्तु, निर्धूतकर्मरजसां हृदयेऽर्हताम्नः ॥१॥

गूढार्थदीपिकामङ्गलपद्यानि

गिरा नावा पारं गमयति भवाब्धेः श्रितपदोऽ,-

ङ्गिनो यो वन्दते त्रिदशनरनाथा यमनिशम् ॥

सुधर्मालयं बीजं भविकहृदि येनोप्तममलम्,

नृणां भिक्षा ययौ बहु फलति दत्ताऽऽशिवफलम् ॥ १ ॥

यतो याता दूरं सपदि भविनां दुर्मतिततिः,

वचरिसेन्धोर्वाचस्पतिरपि न यस्यान्तमगमत् ॥

यथार्थस्याद्वादश्रुतिहेतुमदा वादिन इति,

शिवं लीना यस्मिन् स हरं जिनं विघ्नं त्वमखिलम् ॥२॥ युग्मम् ॥

महातीर्थोद्घाराद्यगणितशुभव्यापृतिपरोऽ-

निशं सम्यग्ज्ञानाऽमृतरसनिपायी भविष्याम् ॥

सदा दशान्तरेवान्तः सकलजनतापीतचरितः,

गुरुर्नेमिरसूरिर्वितरतु मतिं बाधविकलाम् ॥ ३ ॥

बुधा यणौ काश्यां विबुधविजयान्न्यायसुविशा-

रदं न्यायाचार्यं पदमनुशतग्रन्थकृतितः ।

ददू रम्यां मोहादिविजयजगद्व्याप्तयशसा,

यशरसंज्ञां धर्त्रां विजयचरमां तेन कृतिना ॥ ४ ॥

कृता तत्त्वार्थस्य प्रमुसमयतत्त्वाऽमृतनिधे-

र्दशध्यायोपर्युत्तमविवरणाद् भाग्यवशतः ।

अवाध्यस्याद्वादागमविमलतत्त्वाधिगमकृत्,

यदावाध्यायीयं गहनमवशिष्टं विवरणम् ॥ ५ ॥

क गाम्भीर्यं तस्यैव च मम मतिः खलपविषया,

तदीयान् गूढार्थान् विवरितुमनाः स्यां न च मनाक् ।

बुधानां हास्योऽहं तदुदितपथे यत्नकरणात्

स्वशक्त्या यत्नं तेऽभिदधति शुभे कर्मणि यतः ॥ ६ ॥

॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

सुभावर्षिश्चीमद्गुरुवरकृपैवातुलफले,-

त्यतराद्गूढार्थं विवरितुमहं कुण्ठितधियाम् ।

यते किञ्चिन् मोक्षाध्वमिति नयनिक्षेपप्रभृति-

रहस्यज्ञानार्थं गुरुचरणनिष्ठैकविषयाः ॥ ७ ॥

अयं संसारोदरवृत्तिनां प्राणिनां तृष्णोपनीतभोगजन्यं सुखं विषमिश्रान्नमक्षणजन्य-
तृप्तिवदनन्तदुःखनिमित्तत्वात्परमार्थदृष्ट्या हेयमेव, उपादेयन्तु सुरासुरनरेन्द्रसुखेभ्योऽपि प्रकर्ष-
काष्ठावस्थानादनुत्तरत्वादनतिशयं दुःखासम्भवेन निरावार्यं विनाशकारणमावादनन्तं मनो-
ज्ञविषयसंसर्गानधीनमत एव शुद्धात्मस्वभावमात्रसंसिद्धं प्राण्युपमर्दनजन्यलौकिकसुखवैपरीत्या-
दनावाधकं मोक्षसुखमेवेत्युपदेष्टव्यां भगवतामात्यन्तिकैकान्तिकेष्टफलजनकत्वेन भावमङ्गलरूप-
त्वात्प्रणामो मुमुक्षुभिर्मोक्षमार्गप्रदर्शकस्यास्य शास्त्रस्य व्याख्यायाः प्राक्तन्याः श्रेयोरूपत्वात्

द्विधौपशमनार्थं कर्त्तव्य एवेति मन्वान आचार्यो हृदि कृतं नमस्कारात्मकं भावमङ्गलं सदाचार-
परम्परासम्प्राप्तकर्त्तव्यताकं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थघटकीभूतं करोति “ ऐन्द्रपदम् ” इत्यादिना ।
ऐन्द्रपदमित्यादिश्लोकस्य अवनादराणां यमवतां यदवगम्य धिया ऐन्द्रपदमतिफल्यु संजा-
यते, निर्धूतकर्मरजसाममर्हतां स्वतः तमसां विहन्तु तत्तेजो, नो हृदये स्फुरतु इत्यन्वयः ॥ १ ॥

अवनादराणाम्- “ अव रक्षण गति कांति प्रीति-तृप्त्यवगमन-प्रवेश-श्रवण-
स्वाम्यर्थं याचन-क्रियेच्छा-दीप्त्यावाप्त्यालिङ्गन-हिंसा दहन-भाववृद्धिषु एकोनविंशताव-
र्थेषु ” इति हैमधातुपारायणवचनात् ‘ अवने ’ जीवरक्षणे, अवने गतौ मोक्षमार्गप्रयाणे
यद्वा “ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ” इति वचनाद् बोधे शास्त्रीयज्ञाने अथवा अवने अन्तर्भावित-
तण्यर्थतया बोधने भविकजनावबोधने, अवने श्रवणे गुर्वादिसदुपदेशकर्णने अन्तर्भावितण्यर्थतया
योग्यजनानां श्रावण वा आदरः समीचीना प्रवृत्तिर्येषां तेषामित्यर्थः । एवं यथोचितमन्येऽपि
प्रकारारवधियैव भावनीयाः । यमवताम् इन्द्रियादिनिग्रहवताम् । अथवा पञ्चमहाव्रतादि-
नियमपरिपालनपराणां साधूनाम्, यदवगम्य आर्हतीयं यज्ज्ञानात्मकं तेजः शास्त्रचक्षुषा
ज्ञात्वा, धिया शास्त्रतत्त्वपर्यालोचनजनितातिशायितबुद्ध्या, ऐन्द्रपदम्-इदु परमैश्वर्ये इन्दुति-
स्वर्गीयैश्वर्यमनुभवतीतीन्द्रः, तस्येदं तत्सत्कं पदमित्यर्थः । अतिफल्यु-अतिनिरसारम्,
सञ्जायते प्रतिभासते, अन्यत्तुच्छं प्रतिभासत इति किमु वक्तव्यमिति भावः । आवृत्त्या सर्वपष्ठ्य-
न्तविशेषणानि ‘ अर्हतां ’ इत्यत्रापि योज्यानि । तथा च अवनादराणाम् अवने जीवानां
कार्ययोगेन रक्षाकरणे वाग्योगेन रक्षाकरणे यद्वा अवने ज्ञानकारणे भविकजनावबोधने अथवा
अवने सर्वभाषापरिणामिन्या योजनगामिन्या भाषया जगत्त्वानां श्रावणे आदरो येषां तेषां
मित्यर्थः, यमवतां इन्द्रियादिसंयमनवताम्, निर्धूतकर्मरजसां समूलकापं कषितज्ञाना-
वरणादिधातिकर्मचतुष्टयानाम् । अर्हताम् अर्हन्ति पूजामित्यर्हताः तेषाम्, केवलज्ञान-
भास्वत्प्रकाशितत्रिलोकाखिलपदार्थसार्थचतुस्त्रिंशदतिशयविज्ञातमाहात्म्यविशेषाशोकाद्यष्टप्राति-
हार्यविभूषितदिग्वलयानां जिनानाम् । स्वतः-बाह्यसामग्रीनिरपेक्षम्, तमसां विहन्तु-
भविजीवव्याप्ताज्ञानान्धकाराणां विनाशकम्, तत्तेजः-लोकालोकप्रकाशकज्ञानतेजः, तेजसा-
ह्यन्धकारविध्वंस उचित एव, नः-अस्माकं, मादृशजनानां, हृदये-अन्तःकरणे, स्वतः-
स्फुरतु-विकसतु अज्ञानान्धकारविध्वंसकं भवत्वित्यर्थः । अत्रार्हतां तेजसि ज्ञानस्वरूपे बाह्य-
तमोविहन्तृत्वासम्भवात् तमस्त्वेनाऽज्ञानाध्यवसायाद्रूपकातिशयोक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलका-
वृत्तम् “ उक्ता वसन्ततिलका तमजाजगौगः ” इति तल्लक्षणात् ।

योल्लासिता भगवता त्रिपदी पटिष्ठा, स्याद्वादिनां विजयदाऽर्थमतौ सुभङ्गा ॥
सा भारती गणधराद्युपनीतमार्गा, सन्नीतिमानभजना जयतादजसम् ॥२॥

योल्लासितेति भगवता उल्लासिता वा त्रिपदी पटिष्ठा स्याद्वादिनां विजयदा, अर्थमतौ

सुमङ्गा गणधराद्युपनीतमार्गा सन्नीतिमानभजना सा भारती अजस्रं जयतात् इत्यन्वयः ॥ २ ॥
 भगवता इरसरिय रुव-सिरि-जस,-र्थाग-पयत्ता मया भगाखिक्खा । ते तेसिमसा-
 मण्णा, संति जओ तेण भगवंतो ॥ १०४८ ॥ इति विशेषावश्यकमाप्यवचनाद् ऐश्वर्यादिपद-
 र्थवता, उल्लासिता “अर्थं भासेइ अरहा” इति वचनात् वाग्योगेन प्रकटीकृता, त्रिपदी
 “उप्पन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा” इत्येवं मातृकापदत्रयलक्षणा, पटिष्ठा जीवानाम् “उत्पाद-
 व्ययध्रौव्ययुक्त सदित्याकारे निखिलपदार्थतत्त्वावबोधेऽतिनिपुणा, स्याद्वादिनाम् अवगत पर-
 स्परसापेक्षमेवमेदनित्यानित्यत्वाद्यविरुद्धानेका-तत्त्वानां, विजयदा तत्तत्कुनयावलम्ब्येका-
 तत्तत्तन्मतकल्पनावादिविजयेदानसमर्था, अर्थमतौ अनेका-तात्मकाऽन-तार्थबोधकरणे,
 सुमङ्गा सुष्ठु मङ्गाः प्रकारा यस्यां सा तथा, परस्परसाकाङ्क्षसत्त्वासत्त्वादिसप्तधर्मप्रकारक-
 बोधजनकतापर्याप्त्यधिकरणसप्तमङ्गधटितेति यावत् । गणधराद्युपनीतमार्गा गणधरादि-
 मिरुपनीतो द्वादशाङ्गीरूपतया निरूपितो मार्गो विस्तारपथो यस्याः सा तथा, श्रीप्रसुमुखात्पुनः
 पुनः प्रणिपत्य पृच्छालक्षणानिषद्यात्रयेण त्रिपदीमवाप्य तत्प्रभावतो ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमेन
 तदानीमेवाऽन्तर्मुहूर्तकालमात्रेण पूर्वमवभावितमतिना श्रीगणधरभगवता कृताया द्वादशाङ्ग्या-
 स्त्रिपदीविस्ताररूपत्वात्, अथवा गणधरादीनामुपनीतः प्रापितो मार्गो यया सा तथा, त्रिपद्याः
 प्रवचनमूलत्वात् तद्द्वारैव गणधरादीनां चतुर्दशपूर्वरचनमार्गप्राप्तेः, सन्नीतिमानभजना-
 नीतिर्नयो मानप्रमाणं तयोद्वन्द्वे नीतिमाने, सती समीचीने नीतिमाने इति सन्नीतिमाने
 सुनयप्रमाणे इति यावत्, ताभ्यां भजना अनेका-तवाग्रूपा या सा तथा, सुनयप्रमाणप्रयुक्ता-
 नेका-तवाग्रूपा, अथवा सती विद्यमाने नीतिमाने नयप्रमाणे यस्यां सा सन्नीतिमाना, सा चाऽसौ
 भजना अनेका-तवादरूपा सा तथा, अथवा सन्नीतिमानाभ्यां भज्यते सेव्यते प्रमाणीक्रियते
 या सा सन्नीतिमानभजना, भारती अर्हन्मुखकमलप्रभापितस्याद्वादब्राह्मीरूपा, अजस्रं
 सन्ततं जयतात् सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ॥ २ ॥

स्याद्वादमुद्रितपदार्थविवेचनेद्धा, यस्याऽनवा मतिरकुण्ठविमा नयौधे ।
 श्रीनेमिसूरिरिह मङ्गलमातनोतु, सोऽयं गुरुश्चरणगे मयि सानुकम्पः ॥३॥

स्याद्वादेति (याद्वादमुद्रितपदार्थविवेचनेद्धा अनवा नयौधे अकुण्ठविमा यस्य
 मतिः सोऽयं नेमिसूरिः गुरुः चरणगे मयि सानुकम्पः मङ्गलम् आतनोतु इत्यन्वयः ॥ ३ ॥
 स्याद्वादमुद्रितपदार्थविवेचनेद्धा स्याद्वादेन अनेका-तत्त्वेन मुद्रिता अङ्किता ये
 पदार्थाः जीवाजीवादितत्त्वानि, तेषां विवेचने निरूपणे, इद्धा देदीप्यमाना अनवा
 निरवधरूपा, दोषशून्या, अत एवाखर्वगर्वगर्विष्ठवाद्यप्रवृत्त्या नयौधे संग्रहादिसप्तनयप्रपञ्चे,
 अकुण्ठविमा-अप्रतिहतप्रभावा यस्य मतिर्बुद्धिः सोऽयं वक्त्रदृष्टिसागुखीभूतः श्री-
 नेमिसूरिर्गुरुः चरणगे-चारित्रवर्त्तिनि अथवा गुरुपादोपसेविनि, एतेन शिष्यस्य सुगुरु-

पादोपसोवित्वगुणो ध्वन्यते, मयि सानुकम्पः सदयः कृपाद्रीभूत इति यावत् मङ्गलं
कल्याणमातनोतु-विरत्तारयतु ॥ ३ ॥

श्रीमद्यशोविजयवाचकपुङ्गवानां, तत्त्वार्थवृत्तिरपराकलितार्थभावा ।

काऽखण्डमाननयमार्गजुषां क तरयां, विच्छेदितांशपरिपूरणमसादादेः ॥४॥

श्रीमदिति अखण्डमाननयमार्गजुषां, श्रीमद्यशोविजयवाचकपुङ्गवानां, अपराकलि-
तार्थभावा तत्त्वार्थवृत्तिः क, तस्यां अस्मदादेर्विच्छेदितांशपरिपूरणं क इत्यन्वयः । अस्यायमर्थः—
अखण्डमाननयमार्गजुषां माने प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणे च नयाः सङ्ग्रहादिसप्तनयाश्चेति मान
नयाः, न खण्ड्यन्ते तत्तद्वादिभिः नाऽप्रमाणीकर्तुं शक्यन्ते इत्यखण्डाः, अखण्डाश्च ते माननयाश्चे-
त्यखण्डमाननयास्तेषां, मार्गः सुसूक्ष्मविचारपथस्तं जुषन्ते सेवन्ते जानन्ति प्रतिपादयन्ति वेत्य-
खण्डमाननयमार्गजुषोषां, अखण्डमाननयमार्गस्य विज्ञानां, प्रतिपादकानां वा । श्रीमद्यशो-
विजयवाचकपुङ्गवानां वाचकेषूपधाध्यायेषु पुङ्गवाः श्रेष्ठा इति वाचकपुङ्गवाः, श्रीमन्तः
ज्ञानादिलक्ष्मीशालिनश्च ते यशोविजयाश्चेति श्रीमद्यशोविजयाः, ते च ते वाचकपुङ्गवाश्चेति ते
तथा, तेषां, अपराकलितार्थभावा, अर्थानां जीवादिपदार्थानां भावः परमार्थतत्त्वमित्यर्थ-
भावः, अपरैः स्याद्वादतत्त्वानभिज्ञैः मिथ्यावादिभिः, अकलितोऽज्ञातोऽर्थभावो यस्याः सा
तथा, यद्वा अर्थश्च भावश्चेत्यर्थभावौ शक्यार्थितात्पर्यार्थिवितियावत्, अपरैरकलितावर्थभावौ
यस्यास्ता तथा, अथवा न परैः अपरैः, स्वीयैः जैनतत्त्वज्ञैः आसम्भूतात् कलितो ज्ञातोऽर्थभावो
कलितौ ज्ञातावर्थभावौ वा यस्याः सा तथा, अथवाऽपरेति पदच्छेदः, भिन्नेत्यर्थः, आकलितार्थभा-
वेत्यस्य पूर्ववद् व्याख्यानम् । एतेन न त्वस्येयमेव नव्या टीका किन्तु तदानीमप्यन्ये टर्कि विद्येते-
रोति ध्वनितम् । क ? तस्यां तत्त्वार्थवृत्तौ अस्मदादेः विच्छेदितांशपरिपूरणं-त्रुटित-
भागसम्पूर्तिर्मादृशजनस्य क ? अनयोः समकक्षत्वं न घटत इति भावः । अत्र केतिपदं निरभिमा-
नतासूचकम्, अत्र केतिपदेन वक्तारि सामर्थ्येऽपि असामर्थ्यसूचनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥४॥

याः कारिकाः प्रथममङ्गलतां व्रजन्त्यः, पञ्चापि तद्विवृतिसंस्कृतिमण्डितार्थाः ।
नो दृष्टिपद्धतिमिता विवृणोति तत्ताः, प्रीत्यै सतामुदयरूपरुपात्तबुद्धिः ॥५॥

याः कारिका इति तद्विवृतिसंस्कृतिमण्डितार्थाः प्रथममङ्गलतां व्रजन्त्यो याः पञ्चापि
कारिका दृष्टिपद्धतिं नो हताः तत् ता उपात्तबुद्धिरुदयरूपरुपाः सतां प्रीत्यै विवृणोतीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

तद्विवृतिसंस्कृतिमण्डितार्था-विवृतिरेव संस्कृतिः विवृतिसंस्कृतिः तस्य यशोविजय-
वाचकपुङ्गवस्य विवृतिसंस्कृतिरिति तद्विवृतिसंस्कृतिः । अत्र पष्ठमर्थः कार्यत्वलक्षणः सम्बन्धः,
तथा च श्रीयशोविजयवाचकपुङ्गवनिष्ठहेतुत्वस्य स्वनिरूपितजन्यतासम्बन्धेन विवृतिसंस्कृता-
वन्वयात्तत्कर्तृकविवृतिसंस्कृतिरित्यर्थः । तथा मण्डिताः सुनिश्चिता अर्था अभिधेया यासां ताः

तथोक्ताः, प्रथममङ्गलतां प्रजन्त्यो ग्रन्थोदौ मङ्गलतां गताः, याः पञ्चापि कारिकाः, नो
दृष्टपद्धतिमिताः—अस्माकं दृष्टिगोचरतां नैव गताः, कालानुभावेन विनष्टत्वात्, तत् तरगा-
द्धेतोः ताः, सतीं सत्पुरुषाणां प्रीत्यै लक्षणया जिज्ञासनां तदर्थज्ञानार्थम्, उपपत्तिरुद्धिः निरु-
पकृतोपकारिश्रीगुरुकृपया तद्विषये लब्धबुद्धिप्रसरः—उदयस्तरिर्विवृणोति व्याख्याति ॥ ५ ॥

इह धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां पुरुषार्थानां मोक्ष एव परमपुरुषार्थः, तदर्थमेव चानेकविधदुःख-
मयभवोद्विग्नमनसः क्लेशातिहेतुपरिजिहीर्षवः सुखानन्दनिमित्तोपादानलालसाः प्रेक्षावन्तः क्रियासु प्रवर्त्त-
माना दृश्यन्ते । तन्त्रप्रणेतारोऽपि स्वस्वामिमततत्त्वनिरूपणपरमप्रयोजनतया मुक्तिमेवोपरीकृत्य तत्तद्दर्श-
नान्यारचयन्ति स्म । यतः “ अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ” “ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरसं धर्मः ”

इह धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां पुरुषार्थानां मोक्ष एव परमपुरुषार्थ इति ।
धर्मार्थकामानां त्रयाणां पुरुषेणाऽर्च्यते आर्च्यतेऽभिलष्यते इति पुरुषार्थ इति व्युत्पत्तिसिद्ध-
पुरुषामिलाषाविषयत्वलक्षणपुरुषार्थत्वेऽपि तत्र सुखेऽप्यैव जनानां प्रवृत्तेस्तदिच्छा सुखेऽप्यधीनै-
वेत्यन्येऽन्यधीनेऽन्यविषयत्वं मुख्यपुरुषार्थत्वमिति लक्षणसङ्गमनाभावात् न परमपुरुषार्थः
किन्तु मोक्ष एव, तत्र गतानां दग्धाशेषकर्मबीजानां चतुर्निकायसंसारक्षेत्रे प्ररोहाभावादपुनरा-
वृत्तितोऽक्षयशश्वत्सुखरूपात् तस्मान्नान्यत्किमपि प्राप्तव्यमित्यन्येऽन्यधीनेऽन्यविषयत्वादिति
भावः । अनेकविधदुःखमयभवोद्विग्नमनस इति—अनेन दुःखनिवृत्तौ प्रतियोगिविध-
या कारणीभूतस्य दुःखस्य जगति सत्त्वं प्रौढोद्वेगभावेन जिहसितत्वं चाऽनित्यत्वेन शक्यसमु-
च्छेदत्वं च प्रदर्शितम्, अन्यथा दुःखनिवृत्तिरेवाऽशक्या स्यादिति भावः । अनिष्टकार्यप्रहाणे-
च्छायास्तत्कारणप्रहाणेऽस्मरति कारणत्वेन दुःखपरिजिहीर्षया तत्कारणपरिजिहीर्षावन्तो भव-
न्तीति सूचयितुमाह—क्लेशार्त्ता इति । अनेकविधदुःखमयभवोद्विग्नमनसो दुःखजिहासाभावेण
प्रवर्त्तेरन् ततोऽत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिः स्यात्, न तु परमसुखानन्दरूपा, न चैवमित्या-
वेदयितुं विशेषणान्तरमाह—सुखानन्देति, यद्यस्य प्रवर्त्तनविरोधि तत्तेन नश्यति यथाऽग्नि-
ना शैत्यं, दुःखविरोधी च सुखात्मकाऽऽनन्द इति तेन तन्नाशात् तदर्थं तन्निमित्तोपादित्सर्व
इत्यर्थः । मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वं तन्त्रान्तरीया अप्यविवादेन प्रतिपादयतीत्युपपादनायाह—
तन्त्रप्रणेतारोपीत्यादि । अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः इति—अर्थे शब्दस्वाऽत्राऽन-
न्तर्यमर्थः, शिष्यजिज्ञासान्तरमित्यर्थः । अत इति—यतः श्रवणादिपटवोऽनुसूयकाश्चाऽत्रोवा-
सिन उपसन्नाः, अतः कारणाज्ज्ञाननिदानं धर्मं व्याख्यास्यामो निरूपयिष्यामः इत्यर्थः । यद्वाऽन्य-
शब्दो मङ्गलार्थः

“ ओङ्कारश्चाऽयं शब्दश्च, द्वावेतौ प्रत्ययः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ, तेन मङ्गलिकावुभौ ॥ १ ॥ ”

इति तत्त्वप्रणेतारः । एतेन शास्त्र-प्रणयता महर्षिणा मङ्गलाचरणं शास्त्रादौ सूचितम् । धर्मस्य
परमपुरुषार्थसाधनत्वं दर्शयितुं लक्षणमाह

इत्यादिसूत्रयतौल्येन ” - प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयत्रादजल्पवितण्डाहेत्वा-
मासछलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमे इति सूत्रयताऽज्ञपादेन “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा”
इति सूत्रयता वेदव्यासेन ‘दुःखत्रयाभिधाता-जिज्ञासा तदपघातकं हेतौ । दृष्टे सापार्था चे-नैकान्तात्य-
न्ततौऽभावात् ॥ १ ॥ ’ इति सूत्रयतेश्वरकृष्णेन, अन्येन च ग्रन्थादौ मुक्तिरेव परमप्रयोजनतयाऽऽवृता ।
श्रुतिरपि परैः प्रमाणमूर्द्ध्वमिषिक्ता-“ आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षये अथ
सम्पत्स्ये ” “ आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यः ” “ न स पुनरावर्तते

“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति ।” अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानं, निःश्रेय-
समात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, तदुभयं यतः स धर्मः । अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति मध्यमपद-
लोपिसमासः, यच्चमीतत्पुरुषो वा, यद्वाऽभ्युदयः स्वर्गो निःश्रेयसं मोक्षस्तयोः सिद्धिरुत्पत्तिर्यत-
स धर्मः, अत्र धर्मस्य स्वर्गसाधनता साक्षादेवाऽपवर्गसाधनता तु तत्त्वज्ञानद्वारेति विशेष इत्यर्थः ।
औल्येनेति वैशेषिकदर्शनप्रणेत्रा कणभक्षापरनामकणादमुनिनेत्यर्थः । दुःखत्रयाभिधा-
तादित्यादि-दुःखानामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाख्यानामन्तःकरणवर्तिनां रजःपरि-
णामानां त्रयेण चेतनाशक्तेः प्रतिकूलवेदनीयतयाऽभिसम्बन्धोऽभिधातस्तस्मात्तया, अत्र हेत्वर्थे
यच्चमीति तदर्थस्य दुःखत्रयाभिधातनिष्ठहेतुत्वस्य स्वरूपितजन्यतासम्बन्धेन जिज्ञासायामन्व-
यः । कस्मिन् विषये जिज्ञासेत्याशङ्क्यामाह-तदपघातक इति । तस्य दुःखत्रयस्याऽपघातको
निवर्तकस्तस्मिन्नित्यर्थः, अत्र शङ्कते-दृष्टे साऽपार्था चेदिति । दुःखत्रयोच्छेदके दृष्टोपाये शक्ये
सति अनेकजन्माभ्यासपरम्परायाससाध्यतयाऽतिदुष्करेऽदृष्टोपाये सा जिज्ञासाऽपार्था निरर्थि-
केति चेदित्यर्थः, तन्निराकरोति नेति । निषेधे हेतुमाह-एकान्तेति । एकान्तो दुःखनिवृत्तेरव-
श्यम्भावः । अत्यन्तो निवृत्तस्य दुःखस्य पुनरनुत्पादो, दृष्टोपाये सति तयोरेकान्तात्यन्तयोरभाव
एकान्तात्यन्ततौऽभावस्तस्मात्तथेति । एतदुक्तं भवति यथाविधिरसायनादिकाभिनीमन्त्राद्युपयोगे-
ऽपि दुःखत्रयस्य निवृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकत्वम्, निवृत्तस्यापि तस्य पुनरुत्पत्तिदर्शनादनात्यन्ति-
कत्वमिति हेतोर्नापार्था जिज्ञासेति । अनया कारिकयाऽत्यन्तदुःखनिवृत्तिरेव मोक्षस्तदर्थं तद्वेतौ
यतितव्यमिति सूचितमिति भावः । आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादि । तस्य उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य,
चिरं विलम्बः कैवल्यप्रागभाव इति यावत्, न विमोक्षय इति-न विमोक्षयते उपात्तकर्मरंशः
संकाशात्कलोपभोगेनेति शेषः । अथेति-प्रारब्धकर्मनाशानन्तरमित्यर्थः । सम्पत्स्ये सम्पत्स्यते
कैवल्येन मुक्तो भवतीत्यर्थः, छन्दसि कालपुरुषादीनामनियमाद् व्यत्यय इति ध्येयम् । श्रोतव्यः
शास्त्राधीनश्रवणपदवाच्यशब्दबोधैरूपात्मज्ञानविषयः । मन्तव्यः शास्त्रादिवोधितवैधर्म्यलिङ्गका-
त्मपक्षकेतरभेदानुमितेरात्मा देहादिभिन्नः, अनादित्वात् यन्नैवं तन्नैवं, इत्याकारिकायां विषयः,
निदिध्यासितव्यः श्रवणादिमूलकसंस्काराधीनतत्समानविषयकध्यानोभ्यासविषयः । सा-
क्षात्कर्तव्यः-आत्मतत्त्वसाक्षात्कारविषयः । न स पुनरावर्तते इति-न स पुनरशरीरी
भवतीत्यर्थः, न पुनर्देहेन्द्रियादिसम्बन्धादात्मनो भोग इति भावः ।

न स पुनरावर्तते " भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि, तरिगन् दृष्टे पर-
॥ १ ॥ " इत्यादिका मुक्तेरेव परमप्रयोजनत्वमुपपादयन्ती विलोक्यन्ते, मुक्तिश्च समानाधिकरणदुःख-
प्रागभावसहवृत्तिदुःखध्वंसरूपा समानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनदुःखसाधनध्वंसरूपा आत्यन्तिक-
दुःखप्रागभावरूपा दुःखात्यन्ताभावरूपा दुःखध्वंसस्तोमरूपा अनुपप्लवचित्तसन्ततिरूपा स्वातन्त्र्यरूपा

भिद्यते हृदयग्रन्थि-रित्यादिश्लोकस्याऽयमर्थः-तरिगन् ब्रह्मणि, पर-
परेऽपरे च, दृष्टे साक्षात्कृते, अस्य-परमात्मसाक्षात्कारिणः, हृदयग्रन्थिः आत्मशरी-
रयोरभेदसंस्कारः, भिद्यते विनश्यति, ईश्वरसाक्षात्कारे जाते तत्सामग्रीनियतसामग्रीजन्य-
तया जीवात्मसाक्षात्कारो भवत्येव, अतस्तद्विपरिस्तगोचरात्मशरीराद्यभेदसंस्कारो नश्यतीति
हृदयम् । छिद्यन्ते सर्वसंशया इति । ईश्वरसाक्षात्कारे सति योगजधर्मवलेन दोष-
विरहान्निखिलपदार्थानां यथार्थ एव साक्षात्कारो जायते, ततः कोऽपि संशयो भवितुं नैवाऽ-
र्हति, संशयस्यैककोटौ भ्रमत्वनियमात्, यथार्थसाक्षात्कारस्य च भ्रमविरोधित्वादिति भावः ।
कर्माणि सञ्चितादृष्टानि, क्षीयन्ते नश्यतीत्यर्थः, नाशकान्तरविरहेण परमात्मसाक्षात्कारे-
णैवाऽदृष्टनाश इत्यर्थः । नैयायिकमतमाह-समानाधिकरणदुःखप्रागभावसहवृत्तिदुः-
खध्वंसरूपेति स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनदुःखध्वंसरूपेत्यर्थः । दुःखध्वंस-
स्येदानीमपि सत्त्वेन तद्वतामस्मदादीनामपि मुक्तत्वापत्तेर्वारणाय वृत्त्यन्तम् । मुक्त्यात्मकदुःख-
ध्वंसस्याऽन्यदीयदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वान्मुक्तात्मनामप्यमुक्तत्वं स्यादिति तद्वारणाय स्व-
समानाधिकरणत्वं प्रागभावस्य विशेषणम्, प्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धेन प्रागभावस्य दुःखं
विशेषणं तु संयोगादिप्रागभावमादायाऽसम्भववारणायैति । दुःखाभावेच्छया दुःखसाधनध्वंसे
प्रवृत्तेस्त एव मुक्तिरित्यभ्युपगच्छतां मतमाह-समानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानका-
लीनदुःखसाधनध्वंसरूपेति । प्रमाकरमतमाह-आत्यन्तिकदुःखप्रागभावरूपेति ।
अत्राऽऽत्यन्तिकत्वं स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वं स्वसमानाधिकरणयावदऽधर्मनाश-
विशिष्टत्वं वा, तेन संसारितादशायां नातिप्रसङ्गः । न चाऽनादित्वेनाऽसाध्यत्वान्नायं पुरुषार्थ-
इति वाच्यं प्रतियोगिजनकधर्मनाशमुखेन तस्य कृतिसाध्यत्वात्, न च प्रतियोग्यजनकत्वे प्राग-
भावत्वक्षतिः, यतः प्रतियोगिजनकोऽभावः प्रागभाव इति लक्षणे जनकत्वं स्वरूपयोग्यतामात्रं,
न तु फलोपधानरूपं, सामग्री वै जनिकेति नियमात् सामग्रीविरहात् पूर्वकाल इवोत्तरकालेऽपि प्रति-
योग्यजननेऽपि न प्रागभावत्वक्षतिः, सामग्रीकाले प्रतियोगिजनकत्वेनोक्तलक्षणसङ्गतेरिति भावः ।
दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति श्रुतिमवलम्बमानानिम्नमतमाह-दुःखात्यन्ताभावरूपेति ।
प्राचान्मते प्रतियोगिनेव ध्वंसप्रागभावस्यामप्यत्यन्ताभावस्य विरोधाद् दुःखात्यन्ताभावो
नाऽऽत्मनिष्ठतथापि लोष्टादिनिष्ठ एवाऽऽत्मनि साध्यते, यतरास्य
ध्वंस एव सम्बन्धोऽभ्युपगत इति तस्य साध्यत्वेन तद्वद्वारा नित-
सति दुःखेनाऽत्यन्तं विमुक्तश्चरतीति श्रुतिरभ्युपपादिता ।

प्रकृतितद्विकारोपधानविलयसमुद्भूतपुरुषस्वरूपावस्थानरूपा आत्यन्तिकचित्तसन्ततिविच्छेदलक्षणा आत्म-
हानिलक्षणा नित्यनिरतिशयसुखामिव्यक्तिलक्षणाऽविद्यानिवृत्त्युपलब्धीवज्ञानसुखात्मकब्रह्मलक्षणा वा तीर्था-
न्तरीयाऽभिमतता प्रतिपक्षयुक्तितिक्षोभितात्मस्वरूपाऽऽत्मलामाद् विभ्यती परमपुरुषार्थतामनासादयन्ती
च मा भवतु प्रेशावद्धिर्भुमुक्षुभिर्गवेषणीयसाधननिकुरवा, परन्तु अनेकान्तभावनाजनिततत्त्वज्ञानोपबृंहित-

रिति केषाचिन्मतमाह-दुःखध्वंससरोमरूपेति । अत्र स्तोमयदोषादानान्नैकदुःखध्वंसकोले
मुक्तिव्यपदेशायतिः, तत्तदात्मवर्त्तितावद्दुःखध्वंससंवलनकाल एव तथाऽभ्युपगमादिति भावः ।

चित्तमेव हि संसारो, रागादिवलेशवासितम् ।

तदेव तैर्विनिर्मुक्तं, भवान्त इति कथ्यते ॥ १ ॥

इति वचनस्यारस्याद्रागद्वेषविनिर्मुक्ता चित्तसन्ततिर्मुक्तिरित्यभ्युपगन्तृणां बौद्धानां मत-
माह-अनुपलवचित्तसन्ततिरूपेति । मतान्तरमाह-स्वातन्त्र्यरूपेति । यथा पुष्कर-
पलाशमापो न श्लिष्यन्ति तथा पुरुषमप्यपरिणामित्वान्मुख्यवृत्त्या न कर्म श्लिष्यति, अत एव न
विश्लिष्यतीति तस्य बन्धमोक्षौ न भवतः, मूलकारणीभूतायाः प्रकृतेस्तद्विकारस्य च महत्त्व-
स्याऽऽत्मना सह सम्बन्धात्तयोर्भेदाग्रहे कर्तृत्वाद्यारोपादात्मनस्तसंसारः, तद्वियोगाद्भेदग्रहे पुरुषस्य
चैतन्यात्मनाऽवस्थानं मोक्ष इत्युपचर्यत इति साङ्ख्यमतोपदर्शनायाऽऽह-प्रकृतितद्विकारो-
पधानविलयसमुद्भूतपुरुषस्वरूपावस्थानरूपेति । न द्रव्यस्य न वा पर्यायस्य कस्य-
चिदात्मस्थानाभिषिक्तस्य मुक्तावस्थानमिति सकलशून्यवादिमतमाह आत्यन्तिकचित्तेति ।
चार्वाकसम्मतमुक्तिमाह आत्महानिलक्षणेति । तौतातिक(कुमारिलभट्ट)मतमाह
नित्यनिरतिशयेति । वेदान्तिमतमाह-अविद्येति । ननूक्ततत्तद्वाद्यभ्युपगतोक्तलक्षणा मुक्तिः
किं प्रमाणभूता किं वा नेत्याशङ्कायामाह-प्रतिपक्षयुक्तीति । उक्तैतत्सर्वमतनिराकरणयुक्तयो वि-
स्तारमयान्नेह प्रतन्यन्ते, विशेषार्थिना न्यायालोकादिग्रन्थादवसेयाः । अवच्छेदकतासम्बन्धेनाऽऽ-
त्मविशेषगुणप्रति तादात्म्यसम्बन्धेन शरीरस्य कारणीभूतस्याऽभावेन मुक्तौ न तदुत्पत्तिरित्य-
शेषविशेषगुणोच्छेदलक्षणा मुक्तिर्नैयायिकैरभ्युपगता तथा जैनैरप्युररीक्रियते किं वाऽप्येत्याशङ्का-
निवृत्त्यर्थमाह-तज्जन्यपरमानन्दरूपा वेति । यस्त्वाभाविकगुणः परायत्तावृत्तस्वभावः स
परस्याऽऽच्छादकस्य समूलक्षये सति सर्वथैवाऽऽविर्भवति, यथा सूर्यस्य प्रकाशगुणः, परमानन्दगु-
णोऽपि तथेति तदाचारकस्य कर्मणस्तमूलकापं कपणे मुक्तौ सोऽखण्डरूपतया प्रादुर्भवतीति तदा-
त्मैव मुक्तिः, सोपाधिकानन्दगुणवन्निरुपाधिकपरमानन्दगुणोऽपि न नैमित्तिको, येन निमित्ताभावे
नैमित्तिकस्याऽपि तस्याऽभावो मुक्तौ स्यात्, किन्तु निरावरणात्ममात्रजन्य एवेति तज्जन्यस्य
तस्य नाशकाभावान्न मुक्तावभाव इति भावः । उक्तञ्च वाचकचक्रवर्तिना “ देहमनोवृत्तिभ्यां,
भवतः शारीरमानसे दुःखे । तदभावात्तदभावे, सिद्धं सिद्धस्य सिद्धिसुखम् ॥ १ ॥ ” इति ।
सा मुक्तिः केन कारणेन साध्येत्यत आह-अनेकान्तभावेनेत्यादि । मुक्तेरस्वरूपविशेषण-

शैलेशीकरणरूपप्रयत्नसाध्या तु कृतककर्मक्षयरूपा तज्जन्यपरमानन्दरूपा वा मुक्तिः पारगतागमसमुद्धी-
क्षिता युक्तितस्तोभोत्रीतपरमपुरुषार्थभावा स्वानुरागानुपकान्वितैरन्वेषणीयसाधनैव, अमप्रमादविप्रलिप्सादि-
दोषास्पदपुरुषोपदर्शितापथविप्रधावितसम्मुखजनाऽलब्धपदापि सा शङ्काघतीचारानालिङ्गितनिसर्गाधिगमा-
न्यतरसमुद्भवतत्त्वार्थश्रद्धानात्मकप्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यामिव्यक्तलक्षणविशुद्धसम्यग्दर्शनतद्विशुद्ध-
ज्ञानादिभागिभिः पारम्पर्येणाध्यवसायविशुद्धिस्थानान्तराण्यवाप्नुवद्भिः सुप्रपैव । निखिलकर्मक्षयोद्भूतरूप-
त्वादेव चास्याः शश्वदप्रतिपातादात्यन्तिकत्वम्, व्यतिकीर्णसुखदुःखहेतुभावार्थान्तरानपेक्षत्वादिकान्तिकत्वम्,
प्रकर्षकाष्ठावस्थानादनुत्तरत्वादनतिशयत्वम्, प्राण्युपमर्दनजलौकिकसुखविपरीतत्वेनानावाधकत्वम्, सर्व-
द्वन्द्वस्पर्शविषयातिक्रमाद् दुःखकलेशकलङ्कितत्वेन केवलत्वम्, निष्प्रतिद्वन्द्वत्वादेव निरावाधत्वम्, आत्म-
तादात्म्याविर्भावमात्रत्वेन मनोज्ञविषयसंसर्गायत्तोत्पत्तिवियुतत्वेन स्वाधीनत्वं च गीयते प्रमाणनयनिष्णातैः,
अधिगतिरप्यस्याः संसर्गप्रतिबन्धोपरागोन्मूलनात् पुनर्भवोच्छेदादत्यन्तदुःखोच्छेदादिति सर्वथोपपत्ति-
समलङ्कृताया अस्याऽशासनाच्छास्त्रत्वमाविभ्राणस्यास्य तत्त्वार्थाधिगमाख्यस्य शास्त्रस्य स्वबुद्धौ विपरिव-
र्त्तमानस्याभ्युदयफलप्राप्त्युत्सवफलकंधर्मार्थकामविमुखान् दुःखाभावार्थिनो हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः
प्रत्युपदेशरूपत्वमाकलयन् हिताहितविभागोपदेशानुग्रहैकप्रवणो मोक्षमार्गं संक्षेपेणोद्दिष्टुकाम आचार्य
इदमाह

सम्यग्दर्शनशुद्धं, यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति ।

दुःखनिमित्तमपीदं, तेन सुलब्धं भवति जन्म ॥ १ ॥

(य० टीका) 'सम्यग्दर्शनसंशुद्धमिति' अनया च कारिकया जन्मनीत्यादिद्वितीयकारिकानुस्यूतया
“सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः” ॥ १-१ ॥ इत्यनुबन्धचतुष्टयप्रदर्शनप्रवणं कृत्स्नशास्त्रार्थसंग्राहकमादिमं

चतुष्टयमाह-पारगतागमसमुद्धीक्षितेत्यादि । सा मुक्तिः कैः पुरुषविशेषैः कीदृशसाधनानि
प्राप्नुवद्भिश्च समधिगम्येत्यत आह-शङ्काघतिचारानालिङ्गितेत्यादि सुप्रपैवेत्यन्तम् ।
मुक्त्यधिगतौ हेतुत्रयमाह-संसर्गप्रतिबन्धेत्यादिना । अभ्युदयफलप्राप्तीति-अभ्युदय-
फलं स्वर्गफलं तस्य प्राप्तिर्यस्माद्धर्मात् सोऽभ्युदयफलप्राप्तिरित्यर्थः, अस्य धर्मेत्यनेनाऽन्वयः ।
उत्सवफलकेति-अस्याऽर्थकामेत्यनेनाऽन्वयः । दुःखाभावार्थिन इति-दुःखश्च किञ्चि-
न्मे मा भूदित्यभिलाषिण इत्यर्थः । हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिन इति-हितं सुखं तत्प्राप्तिः,
अहितं दुःखं तत्परिहारश्च मे भूयादित्येवं सुखेच्छादुःखजिहासावन्त इत्यर्थः ।

विषयश्चाऽधिकारी च, सम्बन्धश्च प्रयोजनम् ।

विनाऽनुबन्धं ग्रन्थादौ, मङ्गलं नैव शस्यते ॥ १ ॥

इति पारमार्थिकमाश्रित्याह-अनुबन्धचतुष्टयप्रदर्शनप्रवणमिति, तत्राऽनुबन्धत्वं
नाम प्रवृत्तिजनकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वं वा । प्रवृत्तिरत्र शास्त्राध्ययन-
विषयिका तज्जनकज्ञानमिदं शास्त्राध्ययनं मदिष्टसाधनमित्याकारकं ज्ञानं मत्कृतिसाध्यमित्याका-

सूत्रं सुसंगतार्थतयाऽऽवेदितं भवति, यद्यपि सुवितरेवोपादेयतया प्रथमं निरूपणार्हा, तथापि कारणनिरूप-
णमन्तरेण निरूप्यमाणापि सा न मुमुक्षूणामात्मसाङ्गवितुमुत्सहत इति प्रथमं तन्निरूपणमित्यभिसन्धिः ।
यः सम्यग्दर्शनशुद्धं ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति दुःखनिमित्तमपीदं जन्म तेन सुलब्धं भवति इत्यन्वयः ।

अत्र सम्यग्दर्शनेन सम्यग्दर्शनाय सम्यग्दर्शनात् सम्यग्दर्शने वा शुद्धमित्येते विग्रहाः सम्भवन्ति,
तत्र प्रथमे तृतीयेयं “ हेतुकर्तृकरणैस्त्वन्मृतलक्षणे ” ॥२-२-४४॥ इति सूत्रविहिता, फलसाधनयोग्य-

रकं ज्ञानञ्च, तच्च विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानं कारणमिति नियमेन तत्र विशेषणीभूतस्य मदित्यस्ये-
ष्टेत्यस्य च ज्ञाने सत्येव भवतीति तज्जनकज्ञानमस्य शास्त्रस्याध्ययनेऽहमधिकारीति ज्ञानं एतच्छा-
स्त्रप्रतिपादिततत्त्वज्ञानं साक्षान्मोक्षश्च परम्परया फलमिति तद्वैतमकेष्टज्ञानञ्च, तद्विषयत्वमधिका-
रिणि प्रयोजने च वर्तते । अस्य शास्त्रस्य मोक्षमार्गप्रतिपादनपरत्वात् तदभिधेयस्य सामान्यतो
ज्ञाने सत्येवेदं शास्त्रं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं भवति तथा शास्त्रस्याभिधेयेन सह प्रतिपाद्यप्रति-
पादकभावसम्बन्धस्य ज्ञाने सत्येवेदं शास्त्रं मद्वैतसाधनमिति ज्ञानं सम्भवतीति प्रवृत्तिजनक-
कृतिसाध्यत्वज्ञानजनकमभिधेयज्ञानं प्रवृत्तिजनकेष्टसाधनत्वज्ञानजनकञ्च प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
भावसम्बन्धज्ञानम्, एवं प्रयोजनेन तत्त्वज्ञानेन सह शास्त्रस्य जन्यजनकभावसम्बन्धज्ञानञ्च
तद्विषयत्वमभिधेये सम्बन्धे च वर्तते इत्येवमधिकारिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धलक्षणानुबन्धचतुष्टय-
प्रदर्शनप्रवणमित्यर्थः । ननु शास्त्रादावनुबन्धचतुष्टयप्रदर्शने किं प्रयोजनमिति चेत्, उच्यते,
शेषनागमणिवदशक्यानुष्ठानाभिधेयम्, अजिज्ञासिताभिधेयत्वेनाऽनधिकारिकञ्च, जलताडनव-
दनमिमत्प्रयोजनञ्च, उन्मत्तवाक्यवदसम्बद्धं च शास्त्रं प्रेक्षावद्भिर्नाऽऽद्रियत एव, प्रेक्षाव-
चक्षतेः । तथा चेदं शास्त्रं मोक्षमार्गादिरूपशक्यानुष्ठानाभिधेयं मोक्षमार्गादिसम्यग्ज्ञप्तिरूप-
साक्षात्फलमोक्षरूपपरम्पराफलमिदमिति प्रयोजनञ्च, तत्त्वार्थसूत्रमुपायः, तदर्थविगमश्चोपेयः,
स च प्रयोजनाभिधानादेवामिहित इत्युपायोपेयभावसम्बन्धकञ्च, चतुस्त्रिंशदतिशयशालिनो
भगवतोऽर्हतो मुखकमलात्रिपदीमवाप्य विदितसकलार्थस्वभावोऽन्तर्मुहूर्तमात्रेण भव्यसत्त्वाहि-
ताय शब्दतो रचितद्वादशाङ्गोऽनेकलब्धनिधिर्भगवान् गणधरोऽपूर्वागमार्थतत्त्वं स्वशिष्ये-
भ्य उपदर्शितवान्, ते च स्वशिष्येभ्यस्तेऽपि स्वशिष्येभ्य इत्येवं परिवात्यैव सातिशयश्रुतधरै-
र्वाचकावतंसश्रीमदुमास्वातिभिर्मन्दमेधसामनुग्रहाय शास्त्रसमुद्रादपूर्वतत्त्वरत्नान्याकृष्यैतत्तत्त्वार्थ-
शास्त्रे निबद्धानीति गुरुपर्वक्रमलक्षणसम्बन्धाश्रयं च, एतच्छास्त्रामिहितमोक्षमार्गादितत्त्वजिज्ञास-
क्तप्रयोजनाभिलाषिलक्षणाधिकारिकं च, तस्मादेतच्छास्त्रमादरणीयमेव प्रेक्षावद्भिरिति शास्त्रप्र-
वृत्त्यर्थमादावनुबन्धचतुष्टयं प्रदर्शनीयमिति भावः । फलसाधनयोग्यतालक्षणं हेतु-
त्वमिति । फलं कार्यं तस्य साधनं निष्पादनं करणमिति यावत्, तत्र योग्यः सामान्यतो दृष्ट-
सामर्थ्यस्तस्य भावस्तत्ता तल्लक्षणं हेतुत्वमित्यर्थः । ननु फलसाधनतालक्षणं हेतुत्वमित्येवोच्यतां
योग्यतापदग्रहणेन किमिति चेत्, उच्यते समाधिः, तदप्रवेशे फलाव्यवहितप्राकालसम्बन्धलक्षणं
हेतुत्वं लब्धं स्यादिति यः फलं साधयति क्रियाऽऽविशिष्टस्तत्र हेतुत्वप्रतिपत्तिर्यावत्, न तु फल-

त्वलक्षणं हेतुत्वम्, पारतन्त्र्यासम्पृक्तत्वात्तन्त्र्यविशिष्टक्रियाहेतुत्वलक्षणं कर्तृत्वम्, प्रकृष्टोपकारकत्वप्रकारक-
 स्वरूपयोग्ये, तद्गृहणेन तु जनकतावच्छेदकधर्मलक्षणस्वरूपयोग्यतामाश्रयतिपक्षौ कारणान्तरवि-
 रहात्तत्फलमकुर्वन्नपि हेतुस्स्यादेव, अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन
 कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणकारणतावच्छेदकधर्मस्य तत्र
 सत्त्वाद्धेतुत्वप्रतिपत्तेः । योग्योऽत्र निर्व्यापारो भूयते, सव्यापारत्वे तु कारणत्वं कर्तृत्वमेव वा
 स्यात्, तादृशयोग्यत्वनिवेशादेव धनेन कुलमित्यादौ धनादीनि कुलादिकमकुर्वन्त्यपि योग्यता-
 मात्रेण तृतीयामुत्पादयन्ति, अन्नेनाऽध्ययनेन वा वसतीत्यादावपि वसनक्रियायामन्नादेर्योग्यतामा-
 त्रस्यैव विवक्षेति हेतवेव तृतीयेतिभावः । पारतन्त्र्याऽसम्पृक्तत्वात्तन्त्र्यविशिष्टक्रियाहे-
 तुत्वलक्षणं कर्तृत्वमिति-क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्, न तु पारतन्त्र्येण,
 यथा रामेण वाणेन हतो वालीत्यत्र रामाभिन्नकर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यो यो वाणनिष्ठो व्यापारस्तज्ज-
 न्यं प्राणवियोगरूपं यत्फलं तदाश्रयो वालीति बोधः, अत्र रामः स्वव्यापारे धात्वर्थप्रधानीभूतव्या-
 पाराश्रयत्वलक्षणस्वतन्त्रत्वात्कर्तृसंज्ञां प्राप्नोति, न तु वाणः, रामव्यापाराधीनव्यापाराश्रयत्वेन
 परतन्त्रत्वात् । अयमभावः—यद्यपि वाणोऽपि हननक्रियायां स्वतन्त्र एव, फलजनकव्यापाराश्रय-
 त्वात्, तथापि यावन्न रामस्वव्यापारं प्रयुङ्क्ते तावन्न वाणोऽपि स्वव्यापारेण हननक्रियां प्रति
 समर्थ इति वाणे स्वातन्त्र्यस्य पारतन्त्र्यसम्पृक्तत्वेन न कर्तृत्वमित्यभिप्रायेण स्वातन्त्र्यस्याऽन्य-
 व्यापारानधीनव्यापाराश्रयत्वलक्षणस्य पर्यवसितार्थरूपतया विशेषणमाह पारतन्त्र्यास-
 म्पृक्तेति । न चाऽन्यव्यापारानधीनव्यापाराश्रयस्य स्वतन्त्रत्वे देवदत्तेन यज्ञदत्तस्तण्डुलं पाच-
 यतीत्यादिणिजन्तस्थले प्रयोज्यकर्तृदेवदत्तव्यापारस्य यज्ञदत्तव्यापाराधीनत्वात्तदाश्रयस्य देव-
 दत्तस्य कर्तृत्वं न स्यादिति तृतीयानुपपत्तिरिति वाच्यं, सर्वेषां स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वस्य
 निर्विवादत्वात्, न चैवं स्वव्यापारे सर्वेषां स्वतन्त्रत्वे प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारो न स्यादिति
 वाच्यं, प्रयोज्यकर्तृदेवदत्तप्रथमव्यापारस्य प्रयोजककर्तृयज्ञदत्तव्यापाराधीनत्वेनोक्तव्यवहारस्य
 देवदत्तीयद्वितीयादिव्यापाराणां तु स्वाधीनत्वेन तत्र स्वतन्त्रत्वात्कर्तृत्वव्यवहारस्यापि उपपत्ते-
 रिति दिक् । स्वातन्त्र्यविशिष्टक्रियाहेतुत्वेत्यत्र वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धेन बोध्यम् ।
 साधकतमं करणं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यादित्यतः “क्रियायाः परिनिष्पत्ति-
 र्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र, करणं तत्तदा रघुतम् ॥ १ ॥” इति मर्चहरिकारि-
 कात्रलाच्च परिकृतकरणत्वलक्षणमाह—प्रकृष्टोपकारकत्वप्रकारकविवक्षाविषयक्रिया-
 साधकतमत्वलक्षणमिति । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति नियमाद् रामेण वाणेन
 हतो वालीत्यत्र वाणव्यापारस्य यदा विवक्षा स्यात्तदा तस्य वाणस्य करणसंज्ञा भवति,
 यदा च न स्यात्तदा निर्व्यापारसाधारण्येन तस्य वाणस्य हेतुत्वमेव स्यादित्यभिप्रायेण विशे-
 षणमाह—प्रकृष्टोपकारकत्वप्रकारकविवक्षाविषयेति । उक्तलक्षणस्योक्तविशेषणमात्र-
 परत्वे निर्व्यापारे हेतुभूते “इदमस्मिन् कार्ये प्रकृष्टोपकारकं” इति आन्तविवक्षाविषयेऽ-

विवक्षाविषयक्रियासाधकतमत्वलक्षणं करणत्वम्, विशेष्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानजनकज्ञानविषयत्ववि-
शिष्टविशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वलक्षणमित्थम्भूतत्वं वार्थं प्रतिपादयितुं शक्ताऽपि
कृदन्तशुद्धपदेन समासविधायकशास्त्राननुग्रहतो हेतुत्वेत्थम्भूतलक्षणत्वार्थतायां समासमसहमाना कर्तृत्वं कर-
णत्वं वार्थमुपादायैव प्रवृत्तेति वक्तव्यम्, तत्र न तावत्कर्तृत्वेऽर्थे सा, अकर्मकात् 'शुधंच्' धातोः
तिप्रसङ्गरूपात्तन्निवृत्तये विशेष्यदलमाह—क्रियासाधकतमत्वेति ॥ विशेष्यतावच्छेद-
कधर्मप्रकारकज्ञानेत्यादि । जटामिस्तापस इत्यादावित्थम्भूतलक्षणे तृतीया, तत्रोक्तलक्ष-
णसङ्गमनं चैवम्, विशेष्यतावच्छेदकधर्मस्तापसत्वं, तत्प्रकारकं ज्ञानं तापसोऽयमित्याकारकं
तज्जनकज्ञानं जटाज्ञानं तद्विषयत्वं जटायां वर्तते, तापसोऽयमित्याकारकज्ञानविशेष्यतावच्छेदकं
यत्तापसत्वं तत्समानाधिकरणो योऽभावस्त जटाऽभावस्तत्प्रतियोगित्वमपि तत्र वर्तत इति ।
तदुक्तं व्युत्पत्तिवादे “ इत्थम्भूतलक्षण इत्यनेन लक्षणवाचिपदातृतीयाऽनुशिष्यते, लक्षणत्वं
च व्यावर्तकत्वम्, तच्च विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वम्, तदाश्रयश्च
धर्मो द्विविधो विशेषणमुपलक्षणञ्च, विद्यमानं सद्वावर्तकं विशेषणम्, यथा पुरुषादौ वर्त-
मानकालावच्छेदेन विद्यमानो दण्डादिः । अविद्यमानं सद् व्यावर्तकमुपलक्षणम्, यथा
तापसादेः कालान्तरीणजटादिकम् । विशेषणस्य सम्बन्धो मतुवादिभिः प्रत्याख्यते, अस्ती-
त्यर्थे विहितानां प्रत्ययानां वर्तमानसम्बन्धार्थकत्वात्, अतो जटामिस्तापस इत्यादाववि-
द्यमानजटादेः सम्बन्धविवक्षया मतुवाद्यनवकाशात्तृतीयेति, अत्र गूढार्थतत्त्वालोके ताप-
समात्रस्य जटाया अभवेन तत्सम्बन्धस्य विशेष्यतावच्छेदकतापसत्वसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगित्वसम्भव इत्युक्तम् । अयमाशयः—इत्थम्भूतः कश्चित्प्रकारः प्राप्तः, प्रकारेऽर्थे थम्पत्ययः,
प्राप्त्यर्थकाद् भूधातोः कर्त्तरि क्तः, लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं ज्ञापकं, किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य ज्ञापकं
यत्तद्वाचकात्तृतीया, यथा जटामिस्तापस इत्यादौ, प्रकारस्तापसत्वं धर्मः, तं प्राप्तस्य तद्धर्म-
विशिष्टस्य तापसस्य ज्ञापिका जटा, तथा तापसत्वप्रत्ययात्, तद्वाचकाजटापदात्तृतीया, जटा-
विषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयीभूततापसत्ववानितिप्रयोगार्थः ।

तत्र ज्ञानजन्यज्ञानं तृतीयार्थः, स्वनिरूपितविषयित्वसम्बन्धेन जटापदार्थस्य मिश्रप्रत्य-
यार्थैकदेशे ज्ञानेऽन्वयः, द्वितीयज्ञानस्य च विषयत्वसम्बन्धेन तापसपदार्थैकदेशे तापसत्वेऽ-
न्वय इति । कृदन्तशुद्धपदेन समासविधायकशास्त्राननुग्रहत इति । यत्र कर्तृ-
करणयोस्तृतीया भवति तत्र—“ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ” इति पाणिनीयसूत्रेण “ कारकं
कृता ” इति हैमव्याकरणसूत्रेण च कृदन्तेन सह समासो भवति, हेत्वर्थ इत्थम्भूतलक्षणे च
विहितायास्तृतीयायास्तमासः कृदन्तेन सह न भवति, तद्विधायकसूत्राभावादित्यर्थः । तन्निवे-
धेति—तत्र नेत्यादिना, शुधंच्धातोः कर्तृत्वार्थकत्तप्रत्ययनिष्पन्नेन शुद्धपदेनैव कर्तृत्वस्याऽ-
भिहितत्वेन तस्याऽनभिहितत्वाभावात्तत्राऽनभिहित इत्यधिकारसहितस्य “ कर्तृकरणयोस्तृ-
तीया ” इति सूत्रस्याऽप्राप्तेस्तन्म्यदर्शनेनेति तृतीयाऽनुपपन्नैवेत्याह—अकर्मकात् शुधंच्धा-

कर्तरि, निष्पन्नस्य शुद्धपदस्यैव, कर्तृत्वप्रतिपादनप्रत्ययत्वेन तेनाभिहितस्य कर्तृत्वस्य तृतीयाया अनभिहितकर्तृत्वकरणत्वार्थसमुद्भूतायाः प्रतिपादयितुमशक्तेः, न च शुद्धिर्ज्ञानादभिन्नैव कथञ्चित्सैव धातुना शुद्धिक्रियात्वेन रूपेण प्रतिपाद्यते, भावार्थकप्रत्ययेन तु स्वरूपत्वेनेति भावार्थनिष्पन्नस्य शुद्धपदस्य कर्तृत्वानभिधायकत्वेन तृतीया कर्तृत्वे उपपन्नैवेति वाच्यम्, यथा हि शुद्धिक्रिया कथञ्चिज्ज्ञानादभिन्ना तथा प्राप्तिक्रियापीति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति शुद्धक्रियाऽभिन्नज्ञानाऽभिन्नायाः प्राप्तिक्रियायाः शुद्धक्रियाऽभिन्नत्वेन शुद्धिक्रियाकर्तृत्वस्य तृतीयया प्रतिपादने प्राप्तिक्रियाकर्तृत्वमपि तथा प्रतिपादितमिति तत्प्रतिपादकस्याप्नोतीत्याख्यातस्यानुपपत्तिः । न चाप्नोतीत्यनेनाप्तिक्रियाया विशेष्यत्वेन कर्तृत्वं प्रतिपाद्यते, सम्यग्दर्शनशुद्धमित्यनेन च शुद्धिक्रियाया विशेषणत्वेनेति नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, एवं सति चैत्रेण पचति चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात् । न च तत्र कर्त्तृक एवेति तन्निरूपितवृत्तित्वेन कर्तृत्वस्य ज्ञाने

तोरिति । न नूतदोषादकर्मकाच्छुद्धधातोः कर्तरि कप्रत्ययो न स्वीक्रियते, किन्तु भावे, तथा च कर्तृरनभिहितत्वेन सम्यग्दर्शनरूपकर्तृपदात्तृतीयोपपन्नैव, यथा चोपपत्तिस्तथाऽऽशङ्क्य निरस्यति—न च शुद्धिरिति । न चैत्यस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः, शुद्धधातोर्भावार्ये कृत्प्रत्यये सति शुद्धधात्वर्थो भाव इति तल्लक्षणाद् य एव शुद्धिरूपोऽर्थश्शुद्धधातोस्स एव कृदन्तशुद्धपदस्येति तस्य शुद्धधात्वर्थशुद्धिरूपस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन निपातातिरिक्तनामार्थद्वयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धोऽप्युत्पन्न इति नियमेन ज्ञानरूपप्रातिपदिकार्थेऽभेदसम्बन्धेनैवाऽन्वयस्सम्भवतीति प्रतिपादनीय शुद्धिर्ज्ञानादभिन्नैवेत्युक्तिः ।

न चोक्तप्युत्पत्तौ किम्प्रमाणमिति वाच्यं, भेदसंसर्गावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावस्यैव प्रमाणत्वात्, अत एव राज्ञः पुरुष इत्यत्र भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दबुद्धौ विशेष्यतासम्बन्धेन असप्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वाद्भेदसंसर्गको बोधो भवति, न हि भवति राजा पुरुष इत्यत्र तादृशो बोधः । भेदसंसर्गकबोधे असप्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणीभूताया अत्राऽभावात् । निषेधे हेतुमाह—यथा हीत्यादि—तृतीययेति । सम्यग्दर्शनेनेति तृतीययेत्यर्थः, तथा तृतीयया । न चाप्नोतीत्यादिनाऽऽशङ्क्य तन्निषेधति—एवं सतीत्यादिना ।

चैत्रेण पचति चैत्र इत्यपि प्रयोगररयादिति तत्रकर्तृकपाकानुसूलकृतिमात्रचत्र इति प्रयोगार्थः । पुनरप्याशङ्कते—न च तत्रेत्यादिना । तत्र चैत्रेण पचति चैत्र इत्यत्र । सोऽप्यवगत एवेति चैत्रेणेत्यनेन स्वनिरूपितवृत्तित्वसम्बन्धेन चैत्रविशिष्टा कृतिरिति ज्ञाने सति कृतिमान् चैत्र इत्यपि ज्ञानं सज्जातमेवेति कृत्याश्रयतया चैत्रोऽवगत एवेति कप्तुश्चैत्रस्यैकत्वेन पुनरात्र प्रवतीत्याख्यातेन कर्तृत्वमानं नोपयुक्तमिति भावः । तन्निषेधे हेतुमाह—

कर्तृत्वाश्रयतया सोऽप्यवगत एवेति न तत्र कर्तृत्वमानेन कृत्यम्, प्रकृते तु शुद्धिक्रियाकर्तृत्वं सम्यग्दर्शनगतं शुद्धज्ञानावाप्तिक्रियाकर्तृत्वं चात्मगतमित्याश्रयभेदाद् द्विवा कर्तृत्वमाने सप्रयोजनमेवेति वाच्यम्, ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणस्याऽऽत्मनः सम्यग्दर्शनाभेदेनाश्रयभेदस्याप्यभावात् । यत्तु “प्रथमार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणविधयाऽन्वयिनी संख्यैव, अत एव यत्र विशेष्यवाचकसमानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नास्ति तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यमासकसामग्र्यभावादसौ मुख्यविशेष्यतयैव भासते” इति गदाधरग्रन्थपर्यालोचनया प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधाम्युपगन्तृणा नैयायिकानां मते आख्यातार्थस्य कर्तृत्वस्य प्रथमान्तार्थविशेषणतया धात्वर्थविशेष्यतया च भावस्योपपन्नत्वेऽपि भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्यनुसाराद् भावप-

ज्ञानदर्शनोपयोगेत्यादिना । अत एवेति—प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयाऽन्वययोग्यायाः संख्याया एव प्रथमार्थत्वादित्यर्थः । एतेन चैत्रादीनामेकत्वमात्रबोधनाय तत्तात्पर्येण चैत्र इति वाक्यात्प्रथमान्तार्थचैत्रमुख्यविशेष्यकैकत्वप्रकारकबोधस्य ब्रह्मत्वेन चैत्रः पचतीत्यादावपि सति सम्भवे प्रथमान्तार्थस्यैव मुख्यविशेष्यत्वमिति सूचितम् । विशेष्यवाचकसमानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नाऽस्तीति । पीन इत्यत्र नील इत्यत्र च विशेष्यवाचकसमानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नाऽस्तीति यथाक्रमं पीन एव नील एव च मुख्यविशेष्यतया प्रथमाविभक्त्यर्थैकत्वञ्च विशेषणतया भासते, पीनश्चैत्र इत्यत्र नीलो घट इत्यत्र च निपातपदाभावेऽपि पीन इति पदस्य नील इति पदस्य च समानविभक्तिकविशेष्यवाचकं यथाक्रमं चैत्र इति घट इति च पदमस्तीति मुख्यविशेष्यतया चैत्र एव घट एव च भासते, तत्र च विशेषणविधया यथाक्रमं पीनो नीलश्च प्रथमार्थैकत्वसंख्या च भासते । चैत्रो नास्तीत्यत्र विशेष्यवाचकसमानविभक्तिकपदाभावेऽपि नास्तीति निपातपदमस्तीति न चैत्रो मुख्यविशेष्यतया भासते, किन्तु नास्तिपदवाच्योऽभाव एवेति भावः । भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति यास्कवचनं, तत्र भावप्रधानमित्यस्य कोऽर्थः ? इति चेत् । व्यापारप्रधानमित्यर्थः, “व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया” इति कौण्डवचनात्, इति प्राचीनवैयाकरणा दीक्षितादय एव मन्त्यन्ते । नागेशास्तु भावप्रधानमित्यस्य शुद्धधात्वर्थो भावो, धात्वर्थो फलव्यापाराविति धात्वर्थप्रधानमित्यर्थः । कुत्रचिच्छब्दरत्नादौ क्रियाप्रधानमाख्यातमिति दृश्यते, तत्र क्रियाशब्दस्य करणं क्रिया, क्रियत इति च क्रियेति व्युत्पत्तेर्द्वयर्थैकत्वम् । तेन कर्तृप्रत्ययस्थले व्यापारमुख्यविशेष्यको बोधो भवति, कर्मप्रत्ययस्थले फलमुख्यविशेष्यको बोधो भवति, तत्र प्रमाणं “सुप आत्मानः क्यच्” इति सूत्रस्य भाष्यमेव, तत्र हि इष्यते पुत्र इति विग्रहे क्यच्प्रत्ययो न भवति, पुत्रमिच्छतीति विग्रहे क्यच्प्रत्ययो भवति, तत्र किं विनिगमकमिति प्रश्ने सत्युत्तरयति भाष्यकारो भिन्नार्थत्वात्, अत्राऽऽशङ्कते किमत्र भिन्नार्थत्वं ? समाधत्ते, एकत्र व्यापारः प्रधानोऽपरत्र च फलं प्रधानम्, इदमेव भिन्नार्थत्वं, व्यापारमुख्यविशेष्यकबोधस्वीकारादेव पश्य मृगो धावतीत्यादौ मृगकर्तृकं धावनं दशिक्रियायां कर्म, प्रधानं दशिक्रियैवेत्याशयेनाऽह—भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्यनुसा-

दस्य धात्वर्थपरतीमभ्युपेत्य धात्वर्थस्यैव प्राधान्यं मुख्यविशेष्यत्वमित्यभ्युपगन्तृणां वैयाकरणानां मते
सम्यग्दर्शनशुद्धमित्यत्राप्नोतीत्यत्र च कर्तृत्वस्य क्रियाविशेषणतयैव मानेन नोक्तोपपत्तिरिति समाधानम्,
तदपसमाधानमेव, यतः “आद्यशब्दौ द्वित्रिमेदौ” ॥ १-३६ ॥ इति सूत्रस्य “नयाः प्रापकाः
कारकाः साधकाः” इत्यादिभाष्यं व्याख्यानयद्भिः श्रीमद्भिर्देशोविजयोपाध्यायैः “प्रापका इत्यादिना यः
कर्त्रेशो दर्शितः प्राप्नुवन्तीत्यादिना स एव क्रियाजन्यत्वेन, तेनाख्यातस्थले “क्रियायाः प्राधान्यं
कर्तृगुणभाव इति वैयाकरणमन्यानां दीक्षितादीनामेकान्तो निरस्तः” इत्यादिनैकान्तवादस्यायुक्तत्वमुप-
दर्श्य, “अत्र पश्य मृगो धावतीत्यादिभाष्यसिद्धैकवाक्यत्वानुरोधेन क्रियाप्रधानमाख्यातमिति वाक्या-
श्रयणेन चाख्यातस्थले क्रियामुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोधः” इत्यादिना वैयाकरणमतमुद्धाव्य “ननु
पचतीत्यत्रैकाश्रयिकेत्यादिग्रन्थेन तन्मात्रखण्डनपुरस्सरं तस्मात्पचतीत्यादौ पाकानुकूल्यत्नवान्, नश्य-
तीत्यादौ नाशप्रतियोगी, जानातीच्छतीत्यादौ ज्ञानाश्रय इच्छाश्रय इत्याद्याकारकः प्रथमान्तपदार्थविशे-
ष्यक एव बोधः श्रद्धेयः इत्यन्तराले न्यायमतमुपपाद्य “शात्वा सदूषणं वाह्य-वैयाकरणभूषणं । कण्ठे
निर्दूषणं कुर्मः, स्याद्वादं हैमभूषणम् ॥ १ ॥” इत्युपसंहृतमिति सम्यग्दर्शनशुद्धमित्यत्र कर्तृत्वस्य क्रिया-
विशेषणत्वे आप्नोतीत्यत्र तस्य क्रियाविशेष्यत्वमित्येव ज्यायः । न च स्याद्वादे सम्यग्दर्शनज्ञानयोरात्मनोऽ-
भेदवद्भेदोऽपीति तद्विवक्षयाऽऽश्रयभेदोऽस्तीति वाच्यम्, तथा सति कर्तृत्वलक्षणप्रविष्टस्य पारतन्त्र्या-
सम्पृक्तत्वात्तन्व्यस्य समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत्क्रियानुकूलव्यापारलक्षणस्य सत्त्वमपि
सम्यग्दर्शने दुर्धटमापद्येत, यतः सम्यग्दर्शनशुद्धत्वविशिष्टज्ञानावाप्तिक्रियाकर्तृरात्मनः सम्यग्दर्शनजन्य-
शुद्धिं प्रति व्यापारमावेतदालिङ्गितज्ञानावाप्तिक्रिया प्रति व्यापारस्यानुपपन्नत्वमिति तस्य समभिव्याहृत-

रादित्यादि, न चाऽऽप्नोतीत्यादिना पूर्वमाशङ्क्य आप्नोतीत्याख्यातस्योपपत्तिः कृता, सो
वैयाकरणमतेऽक्तनीत्या न सम्भवतीति यत्समाधानं कृतं तदप्यसङ्गतमेव प्रतिभाति, तत्र हेतुमाह-
यत इत्यादिना, इदं सर्वं चाऽग्रे स्फुटीभविष्यति । ननु गुणगुणिनोरभेदवद्भेदोऽप्यनेकान्तवा-
देऽस्तीति निश्चयनयेनाऽऽत्मनः सम्यग्दर्शनेन सहाऽभेदवद् व्यवहारनयेन भेदोऽप्यस्तीति
शुद्धिक्रियाकर्ता सम्यग्दर्शनं, आप्तिक्रियाकर्ता चाऽऽत्मेत्याश्रयभेदाद् द्विधा कर्तृत्वमानं भवि-
ष्यत्येव, तथाहि-आप्नोतीति तिवाख्यातेनाऽऽत्मगतकर्तृत्वस्योक्तत्वेऽपि सम्यग्दर्शनस्याऽऽत्म-
भिन्नत्वात्कृतं कर्तृत्वं तेन नोक्तं, शुद्धपदस्य भावप्रत्ययानिष्पन्नत्वात्तेनाऽपि तत्रोक्तमित्यन-
भिहितकर्तरि सम्यग्दर्शने तत्पदात् तृतीयेपि पद्यत एवेति पूर्वोक्ताशङ्कां दृढीकर्तुं भूयोऽप्या-
शङ्कते-न च स्याद्वादे इत्यादिना, न चेत्यस्य वाच्यमित्यनेनाऽवयः ।

समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत्क्रियानुकूलव्यापार-
लक्षणस्येति । पदद्वारा शुद्धिक्रियाया समभिव्याहृता या आप्तिक्रिया तस्याः शुद्धिक्रियाकारका-
पेक्षया भिन्नं यत्कारकमात्मलक्षणं तद्व्यापाराप्रयोज्या या शुद्धिक्रिया तदनुकूलव्यापारलक्षण-
स्येत्यर्थः । नन्वस्तु समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरमात्मरूपं, तथापि तस्य शुद्धिक्रियां
प्रति व्यापारानभ्युपगमे को दोषः ? इत्यत आह-यतः सम्यग्दर्शनशुद्धत्वेत्यादि ।

क्रियाकारकान्तरस्थे व्यापाराधीन एव सम्यग्दर्शनस्य शुद्धिक्रियानुकूलव्यापार इत्यभेद एवात्मनः कर्तृत्वं सम्यग्दर्शने, तत्र च शुद्ध्याप्तिकर्तृत्वेऽभिन्नाश्रयत्वं दुष्परिहरम्, किञ्चात्र सम्यग्दर्शनस्य कर्तृ-
तयाऽन्वये शुद्धपदे प्रत्ययस्य क्रियास्वरूपभावार्थकत्वं निरर्थकत्वकल्पं, कर्तृत्वस्य कृतिमत्त्वलक्षणस्या-
नुपपत्त्या व्यापारविशेषलक्षणं गौणमेवाश्रितं स्यादित्याश्रयत्वलक्षणं कर्तृत्वं ज्ञानगतमेव 'शुध्' धातू-
अभेद एवाऽऽत्मन इति । आत्मनोऽभेदे सत्येवेत्यर्थः । तत्र च शुद्ध्याप्तिकर्तृत्व इति-
शुद्धिक्रियासिद्धिक्रियाकर्त्रोर्भेद आत्मनः सम्यग्दर्शनरूपकर्तृभिन्नकर्तृरूपतया कारकान्तरत्वप्राप्त्या
शुद्धिक्रियानुकूलव्यापारस्याऽऽसिद्धिक्रियाकर्त्रात्मव्यापाराधीनत्वेन तदाश्रयस्य सम्यग्दर्शनस्य
स्वातन्त्र्याभावात्तल्लक्षणकर्तृत्वं न स्यादित्यभेदपक्ष एव स्वीकरणीयः, तत्पक्षस्वीकारे चोक्तस्वा-
तन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वस्योपपन्नत्वेऽप्याप्नोतीत्यनेनाऽऽसिद्धिक्रियाकर्तृत्वस्येव शुद्धिक्रियाकर्तृत्वस्याऽ-
प्यभिहितत्वेन सम्यग्दर्शनेन शुद्धमित्यत्र तृतीया न स्यादेव । सम्यग्दर्शनेन शुद्धमित्यत्र तृती-
यया कर्तृत्वमिदमेव शुद्धिक्रियायाः सहाऽभेदादासिद्धिक्रियायास्तत्कर्तृत्वस्याऽपि तृतीययाऽभिहि-
तत्वात्तदभिधायकस्याऽऽप्नोतीत्याख्यातस्याऽनुपपत्तिरित्युभयतः पाशारज्जुरिति भावः । सम्य-
ग्दर्शनस्य तृतीयार्थेन कर्तृत्वरूपेण शुद्धिक्रियायामन्वये " व्यापारो भावना सैवो-त्पादना सैव
च क्रिया । " इति महाभाष्यवचनात् क्रियाभावयोरैक्येन शुद्धधातुनैव क्रियास्वरूपभावार्-
थस्य लब्धत्वात् शुद्धधातूत्तरभावार्थप्रत्ययो निरर्थक इत्याशयकं किञ्चेत्यादिना यदुक्तं तन्न
युक्तम्, यतः क्रिया द्विविधा साध्यावस्थापना सिद्धावस्थापना च, यत्र साध्या क्रियाऽस्ति
तत्र पचति भवति करोतीत्याद्युक्ते न हि क्रिया-परस्याऽऽकाङ्क्षा भवति, किन्तु किं पचति ? किं
भवति ? किं करोति ? इत्यादिरूपा कारकान्तरस्यैवाऽऽकाङ्क्षा जायते । यत्र सिद्धा क्रियाऽस्ति
तत्र पाकश्छिन्नो भिन्न इत्याद्युक्ते भवत्यभूद्भविव्यतीत्यादिक्रियान्तरस्यैवाऽऽकाङ्क्षा जायते,
न तु कारकान्तरस्य, इत्युक्ताकाङ्क्षानिवृत्तये भवतीत्यादिक्रियाध्याहारः कर्तव्यः, अन्यथा
क्रियान्वयित्वं क्रियाजनकत्वं वा कारकत्वमिति नियमात् पाक इत्युक्ते पीकरूपकर्तृकारकस्यो-
क्तलक्षणं कारकत्वं नाऽस्तीति तस्य कारकत्वमेव न स्यादिति तस्य क्रियान्वयित्वमवश्यमेव
स्वीकार्यम् । तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षातुत्यापकतावच्छेदकरूपं साध्यत्वं, क्रियान्तराकाङ्क्षो-
त्पापकतावच्छेदकरूपं सिद्धत्वमिति पर्यवसन्नमिति वैयाकरणसूत्रणसार उक्तं कौण्डमेहेन ।
तथा चोक्तोभयक्रिययोर्भेदेन प्रतीयमानत्वात् केवलेन शुद्धधातुना साध्यावस्थापना क्रिया
प्रतिपाद्यते, तदुत्तरकृत्प्रत्ययेन तु सिद्धावस्थापना क्रिया प्रतिपाद्यते इति शुद्धधातुना शुद्धिक्रिया-
रूपसाध्यक्रियायाः प्रतिपादनेऽपि सिद्धक्रियाप्रतिपादनार्थं शुद्धधातूत्तरं भावार्थप्रत्ययो न्याय्य
एवेत्यतो दूषणा-परमाह कर्तृत्वस्य कृतिमत्त्वलक्षणस्येत्यादि यथा रथो गच्छति
घटो भवतीत्यादावचेतनपदार्थस्य रथस्य घटस्य च कृतिमत्त्वाभावात्तल्लक्षणं कर्तृत्वं न सम्भ-
वतीत्याश्रयत्वलक्षणं गौणमेव कर्तृत्वं तत्र स्वीकृतं तथाऽत्राऽपि सम्यग्दर्शने कृतिमत्त्वाभावात्
कृतिमत्त्वलक्षणं मुख्यं कर्तृत्वं न सम्भवतीत्याश्रयत्वलक्षणमेव गौणं कर्तृत्वं स्वीकार्यमिति

तरप्रत्ययप्रतिपाद्यमिति न कर्तृत्वार्थकर्तृतीयाऽत्र श्रेयसी । यदपि कर्तृत्वार्थकत्वेऽपि तृतीयाया विग्रह-
गतायाः समासे लुप्तत्वेन तदर्थस्य कर्तृत्वस्य न प्रकारतया भानं, किन्तु संसर्गमर्यादयैव, आप्नोतीत्यत्र
त्वाख्यातेन श्रुतेनोपस्थितस्य कर्तृत्वस्य प्रकारतयैव भानमिति शुद्धिक्रियाऽऽसिक्तिययोः पूर्वोक्तयुक्त्याऽ-
भेदेऽभिप्रायकत्वेऽपि च बोधवैलक्षण्यमस्त्येवेति य आप्नोतीत्यस्य नानुपपत्तिरिति, तदपि न विचार-
सहस्र; समासविग्रहवाक्ययोः समानार्थकत्वानुरोधेन समासघटकसम्यग्दर्शनपदस्य सम्यग्दर्शनकर्तृत्वरू-
पार्थपरताया अवश्यमभ्युपगमनीयत्वात्, न च निपातातिरिक्तनामार्थयोरभेदसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेना-

ज्ञानस्यैव शुद्ध्याश्रयत्वात्तद्वत्तमेव शुद्धिकर्तृत्वं शुद्धिच्चातृत्तरप्रत्ययप्रतिपाद्यं स्यात्, न तु सम्यग्-
दर्शनगतमिति तत्र कर्तृत्वाभावात्तदुत्तरं तृतीया न स्यादिति भावः । “श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो
बलवान्” इति परिभाषाबलेन श्रुतेनाऽन्वये सम्भवति सत्यश्रुतेनाऽन्वयो न भवतीति सम्यग्दर्शन-
शुद्धमित्यत्र तृतीयाया लुप्तत्वेनाऽनुमिततया तदर्थस्य कर्तृत्वस्याऽश्रुतत्वेन तेन सहाऽन्वयः
शुद्धपदार्थस्य न सम्भवति, आप्नोतीत्यत्राऽऽख्याततिवर्थेन कर्तृत्वेन श्रुतेन य इत्यस्याऽन्वय-
स्सागवति, तथा चाऽऽकाङ्क्षभास्यतया संसर्गमर्यादयैव कर्तृत्वस्य सम्यग्दर्शनशुद्धमित्यत्र
भानं, आप्नोतीत्यत्र तु तिवर्थेन श्रुतस्य कर्तृत्वस्य प्रकारतयैव भानं भवतीत्याश्रयाऽभेदेऽ-
प्यनयोरसुस्पष्ट एव भेद इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—यदपि कर्तृत्वार्थकत्वेऽपि तृतीयाया
इत्यादिना । प्रतिक्षेपे हेतुमाह—समासविग्रहवाक्ययोः समानार्थकत्वानुरोधेनेति—
वृत्त्यारम्भकाणि यानि पदानि यादृशार्थानि तादृशार्थान्येव पदानि विग्रहे स्थितानि तानीत्येवं
समानार्थकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । अयम्भावो—विग्रहश्चाऽत्र समासारम्भकपदानामसमासावस्थायां
यादृशानि रूपाणि तादृशरूपकाणां तेषां प्रदर्शकं वाक्यं, विग्रहार्थानुसारेणैव वृत्त्यर्थः कल्प्यते,
एवञ्च सम्यग्दर्शनेन शुद्धमित्यत्र लौकिको विग्रहः, सम्यग्दर्शनशुद्धमिति च वृत्तिः, तत्र च
यादृशार्थकं विग्रहे पदं तादृशार्थकमेव वृत्तावपीति विग्रहे सम्यग्दर्शनेनेति पदं सम्यग्दर्शनकर्तृत्वा-
र्थकमिति वृत्तावपि सम्यग्दर्शनपदं तादृशार्थकमेव कल्प्यमिति तदनुरोधेनेति । अवश्यमभ्यु-
पगमनीयत्वादिति य आप्नोतीत्यत्राऽऽख्यातप्रतिपाद्यस्य तिवर्थस्य कर्तृत्वस्य प्रकारतया
यथा भानं तथा समासघटकसम्यग्दर्शनपदस्य लक्षणया सम्यग्दर्शनकर्तृत्वार्थपरत्वात् समासेऽपि
प्रकारतयैव भानमिति बोधवैलक्षण्यभावात्सम्यग्दर्शनपदादेव कर्तृत्वस्य लक्षणया लब्धत्वाद्य
आप्नोतीत्याख्याततिवर्थेन पुनः कर्तृत्वामिधानं तद् व्यर्थमेव प्रतिभातीति पूर्वोक्ता या य
आप्नोतीत्यनुपपत्तिः सा तदवस्यैवेति भावः । न च निपातातिरिक्तनामार्थयोरभेद-
सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेनाऽन्वयोऽभ्युत्पन्न इति—न नूक्तेऽभ्युत्पत्तौ किंगानमिति
चेत्, उच्यते, सत्यपि पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिरूपकारणकलापे राजा पुरुषः, भूतलं घट
इत्यादिवाक्यात् स्वत्वसम्बन्धेन राजविशिष्टः पुरुषः, आधेयत्वसम्बन्धेन भूतलविशिष्टो घट
इत्यादिवोधाभाव एव प्रमाणम् । उक्तव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तेति विशेषणाद् पदो घटो न

न्वयोऽन्युत्पन्न इति सम्यग्दर्शनकर्तृत्वस्य नामार्थत्वे तस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन शुद्धपदार्थे शुद्धिक्रियायामन्वयायोगेन सम्यग्दर्शननिष्ठकर्तृत्वानिरूपकस्य शुद्धपदार्थे शुद्धावमेदेनान्वेतुं योग्यस्यैव सम्यग्दर्शनपदार्थत्वस्य स्वीकरणीयतया समासविग्रहवाक्ययोः समानार्थकत्वासम्भव इति वाच्यम् । समासविग्रहवाक्ययोः समानार्थकत्वमभ्युपगच्छद्भिर्निपातातिरिक्तनामार्थयोरभेदेनैवान्वय इति नियमस्यानङ्गीकारेण सम्यग्दर्शनशब्दार्थस्य सम्यग्दर्शनकर्तृत्वस्य निरूपकतया शुद्धावन्वये क्षत्यभावात्, न चोक्तनियमानङ्गीकारे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्यैव भानमित्यभ्युपगन्तृणां नव्यानां भतमेवानुमोदितम्भवति, तथा च सम्यग्दर्शनपदस्य सम्यग्दर्शनकर्तृत्वपरताऽपि नावश्यकी, तच्छक्यार्थस्यापि सम्यग्दर्शनस्य त्वनिष्ठकर्तृत्वानिरूपकत्वसम्बन्धेन शुद्धपदार्थे शुद्धावन्वयसम्भवादिति वाच्यम्, तथा सति आप्नोतीत्यत्रापि कर्तृत्वस्य संसर्गत्यैव भानेनोक्तवैलक्षण्यस्य तथाप्यभावात् । यदपि “समर्थः पदविधिः” इति सूत्रे

इत्यत्र नञर्थे भेदे यदस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन भेदस्य च पदे स्वरूपसम्बन्धेनाऽन्वयेऽपि मुखं चन्द्र इवेत्यत्र चेश्वर्यसादृश्ये स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन चन्द्रस्य मुखे स्वरूपसम्बन्धेन सादृश्यस्य चाऽन्वयेऽपि न क्षतिः । निपातातिरिक्तेति निवेशामावे तु नञिवयोरपि नामत्वात्तदर्थे तदर्थस्य वा भेदान्वयो न स्यादिति भावः । अन्वयोऽन्युत्पन्न इति—अत्र साक्षादिति विशेषणीयम्, अन्यथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ विभक्त्यर्थस्वत्वद्वारा राजरूपनामार्थस्य पुरुषरूपनामार्थेऽन्वयस्येष्टस्याऽनुपपत्तिस्त्यादिति । समानार्थकत्वासम्भव इति—विग्रहवाक्ये तृतीयार्थस्य सम्यग्दर्शननिष्ठस्य कर्तृत्वस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन शुद्धपदार्थे शुद्धिक्रियायामन्वयः, समासवाक्ये तु लक्षणया सम्यग्दर्शनपदार्थस्य सम्यग्दर्शननिष्ठकर्तृत्वानिरूपकत्वाऽभेदसंसर्गेण शुद्धपदार्थे शुद्धिक्रियायामन्वय इत्युभयत्र समानार्थकत्वासम्भव इत्यर्थः । नियमस्याऽनङ्गीकारेणेति संसर्गतावादिमीं राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजरूपनामार्थस्य राज्ञः पुरुषरूपनामार्थे पुरुषे स्वत्वरूपभेदसंसर्गेणाऽन्वयस्वीकारादिति भावः । अथ समर्थः पदविधिरित्यत्र—विधीयत इति विधिः कर्मसाधनः, तस्य पष्ठयन्तेन पदशब्देन सह समासः, पदस्य विधिः पदविधिः । समर्थपदस्य समर्थश्रितोऽर्थः, तथा च पदसम्बन्धी विधिः समर्थश्रितो भवतीत्यर्थः । सामर्थ्यं द्विविधं, एकं व्यपेक्षारूपं द्वितीयमेकार्थीभावरूपं, विग्रहवाक्ये वैयाकरणमते नैयायिकमते च तत्तत्पदानां पृथक्शक्त्यैव तत्तदर्थोपस्थितिर्भवति, समासे तु वैयाकरणमते समासघटकतत्पदानां पृथक्शक्त्या तत्तदर्थोपस्थितिर्न भवति किन्तु समुदायशक्त्यैव विशिष्टार्थोपस्थितिर्भवति “संस्पृष्टार्थं समर्थम्” इति भाष्यात्, तथा च विशेषणविशेष्यभावावगाह्येकार्थोपस्थितिजनकत्वलक्षणमेकवर्मावच्छिन्नशक्तिमत्स्वरूपार्थपर्यवसानकमेकार्थीभावरूपमत्र सामर्थ्यं गृह्यते, न तु पृथगर्थानां पदानां पृथगर्थोपस्थितिजनकत्वलक्षणं निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतोऽवबोधप्रयोजकाकाङ्क्षाशालित्वरूपार्थपर्यवसानकं व्यपेक्षारूपं सामर्थ्यं, गौरवालङ्घितत्वात्, शाब्दिकनये समुदायशक्त्यङ्गीकारादस्ति कृत्तद्धितैकशेषसमाससनाद्यन्तधातुरुपपञ्चवृत्तिष्वेकार्थीभावरूपं सामर्थ्यम्, अत एव राजपुरुष इत्यादिसमासे पदार्थैकदेशे राज्ञि

सामर्थ्यं न निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताकशाब्दबोधप्रयोजकाकाङ्क्षाशालित्वरूपव्यपेक्षात्मकं गौरवा-
लिङ्गितं, किन्तु एकधर्मावच्छिन्नशक्तिमत्त्वरूपैकार्थीभावात्मकमेव लघुभूतमिति समासे शक्तिरवश्यमभ्यु-
पगन्तव्येत्यभ्युपगन्तृणां वैयाकरणानाम्भते सम्यग्दर्शनशुद्धमिति समासस्य शक्त्यैव सम्यग्दर्शननिष्ठकर्तृ-
तानिरूपकशुद्धिक्रियायाः प्रतिपाद्यत्वेन तत्र प्रकारतया भासमानस्य कर्तृत्वस्य न विधेयत्वम्, असंसृष्टो-
द्देश्यविधेयोपस्थित्यात्मकपृथगुपस्थितिरूपस्योद्देश्यविधेयभावमासकस्य हेतोरभावात्, अत एव “वषट्
कर्तुः प्रथममक्षः” इत्यत्र वषट्कर्तृविशिष्टमक्षाद्युद्देशेन न प्राथम्यस्य विधानं, किन्तु प्राथम्यविशिष्ट-
मक्षान्तरस्यैवेति भीमांसासिद्धान्तः, आप्नोतीत्यत्र तु कर्तृत्वस्य विधेयभावमासकोक्तहेतुसद्भावाद्विधेय-
त्वमिति बोधवैलक्षण्यसद्भावात् कर्तृत्वार्थकत्वे तृतीयाया आप्नोतीत्यस्यायुक्तत्वमिति, तदप्यनुपपन्नम्,
यतः निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र तत्पुरुषे लक्षणाप्रसङ्गमयात्मकर्मधारयसमासमभ्युपगच्छतो भीमासकस्य
समासे शक्त्यनभ्युपगम एव, अन्यथा निषादामित्रस्थपतौ कर्मधारयस्येव निषादसम्बन्धिस्थपतौ तत्पुरु-
षस्य शक्तिरेवेति गौरवामावे “न स्त्रीशूद्रौ वेदमधीयाताम्” इति निषिद्धस्य वेदाध्ययनस्य याजनानु-

ऋद्धादिविशेषणान्वयतात्पर्येण ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादिप्रयोगो न भवति, पदार्थः पदार्थेनाऽ-
न्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेः, एतत्फलितार्थकथनमेव सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य
च विशेषणयोगो नेति, देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ नित्यसाकाङ्क्षत्वादेव गुरुत्वरूपे पदार्थैक-
देशेऽप्यन्वय इति । यत्तु समासस्थले व्यपेक्षावादिनो नैयायिकादयः समासे न शक्तिमङ्गी-
कुर्वन्ति, राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणयैव राजसम्बन्ध्याभिन्नः पुरुष
इति बोधात्, अत एव राज्ञः पदार्थैकदेशत्वात् तत्र ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयः, सविशेष-
णानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो नेत्युक्तेश्च । न वा धनश्यामो निष्कौशाम्बिर्गौरय इत्या-
दाविवक्रान्तयुक्तादिप्रयोगापत्तिः, लक्षणयैवोक्तार्थतया “उक्तार्थानामप्रयोगः” इति न्याये-
नेवादीनामप्रयोगादिति, तत्र, समासे शक्त्यनभ्युपगमे विशिष्टस्याऽर्थवत्त्वाभावात् प्राति-
पदिकत्वं न स्यादित्याशयेनाऽऽह—यदपि समर्थः पदविधिरित्यादि । असंसृष्टेति-
विशेषणविशेष्यभावानापनेत्यर्थः, भिन्नपदादिति शेषः, अस्य च पृथगुपस्थितावन्वयः । समासे
शक्त्यभ्युपगमादेव “वषट्कर्तुः प्रथममक्षः” इति वाक्याद्वषट्कर्तृविशिष्टमक्षाद्युद्देशेन न प्राथ-
म्यस्य विधानं, तथा सति समुदायशक्तिर्न सिद्ध्येत्, उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेर्न्या-
मकत्वेन प्राथम्यस्य पृथक् शक्त्यैवोपस्थितत्वात्, किन्तु समुदायशक्तिमङ्गीकृत्य प्राथम्यवि-
शिष्टमक्षान्तरस्यैव विधानमित्याशयेनाह—अत एवेत्यादि । उक्तेहेतुसङ्गावादिति-
आप्नोतीत्यत्राऽऽख्याततपोक्तस्य कर्तृत्वस्य पृथगुपस्थितिरूपहेतुसङ्गावादित्यर्थः । अन्यथा-
समासे शक्त्यभ्युपगमे । गौरवामावे—तत्पुरुषे समुदाये शक्त्यङ्गीकाराल्लक्षणाप्रसङ्गरूपगौर-
वामावे । याजनानुरोधेन कर्मधारये सङ्कोचनमनुचितमापद्येतेति—अयम्भावः-
निषादस्थपतिं याजयेदिति वाक्ये कर्मधारयसमासे कृते निषादश्चाऽसौ स्थपतिरिति विग्रहे
निषादपदार्थेन सहाऽभेदसम्बन्धेनाऽन्वितं स्थपतिं स्वामिनं याजयेदित्यर्थः । “पुलिन्दः

रोधेन कर्मधारये सङ्कोचनमनुचितमापद्येत; एवञ्च वषट्कर्तुः प्रथममक्ष इत्यत्र समासषट्कप्रथमपदात्प्रा-
थम्यस्य पृथगुपस्थितेर्विधेयभावभासकहेतोः सद्भावेऽपि यद्विधेयत्वं तत् “ प्राप्ते कर्मणि नानेको,
विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते, बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ १ ॥ ” इति वचनात् भक्षणो

शेवरो दस्यु-निपादो व्याधिलुब्धकौ । धानुष्कोऽथ किरातश्च, सोऽरण्यानीचरः स्मृतः ॥१॥ ”
इति धनञ्जयकोशात्, “ निपादः स्वरभेदेऽपि, चण्डाले धीवरान्तरे ” इति मेदिनीकोशाच्च
निपादपदस्य शूद्रविशेषपरत्वेन तस्य “ न स्त्रीशूद्रौ वेदमधीयाताम् ” इति वेदवाक्येन वेदाध्यय-
नस्य निषिद्धत्वेन याजनं निषिद्धं, निपादस्थपतिं याजयेदिति वेदवाक्येन याजनं च विहित-
मिति तदन्यथानुपपत्त्या तत्राऽध्ययनपदस्य निपादस्थपतिं याजयेदिति वेदवाक्यविहितया-
गोपयुक्तवेदातिरिक्तवेदाध्ययनपरत्वेन सङ्कोचनमावश्यकं, तेनैव च निपादस्य विशेषतः प्राप्ता-
ध्ययनभिन्नाध्ययननिषेधः शूद्रान्तरस्य चाऽध्ययनमात्रनिषेधस्तिद्धयतीत्युक्तवेदवाक्ययोश्चरि-
तार्थता कर्तव्या । तत्पुरुषे तु निपादानां स्थपतिरिति विग्रहवाक्ये निपादपदार्थस्य भेदसम्ब-
न्धेनैव स्थपतिपदार्थेऽन्वये कृते ब्राह्मणक्षत्रियादेरपि निपादसम्बन्धस्थपतित्वसम्भवेन तस्य
यागोपयुक्तवेदाध्ययननिषेधासम्भवेनोक्तसङ्कोचनमनावश्यकमेव प्रतिमातीति भावः ।

एवञ्च-उक्तयुक्त्या समासस्य शक्त्यभावे सिद्धे च । यद्विधेयत्वं तदिति-वषट्कर्तुः
प्रथममक्ष इत्यस्मिन् वाक्ये प्रथममक्ष इति समासवाक्यषट्कप्रथमपदेन प्राथम्यस्य भक्षणपद-
जन्यभक्षणोपस्थितितो भिन्नाया उपस्थितेः शाब्दबोधे यद्विधेयतया भानं तत्प्रयोजिकायास्त-
त्वेऽपि प्राथम्यस्य यत्र भक्षणमुद्दिश्य विधेयत्वं तदित्यर्थः । तदित्यस्याऽनुसन्धानबललब्ध-
विशिष्टविधेरेवेत्यनन्तरं सम्बन्धः । प्राप्ते कर्मणि वाक्यान्तरेण प्राप्तेऽधिगते कर्मणि,
यथाऽत्रैव यजमानपञ्चमा ऋत्विज ईडां भक्षयन्तीति वाक्यान्तरेणाऽवगते ईडामक्षणात्माक-
कर्मणि ॥ ईडा हुतावशिष्टद्रव्यविशेषस्तां, यजमानपञ्चमाः यजमानः पञ्चमो येषु ऋत्विक्षु ते
यजमानपञ्चमाः, तथा चेडां यजमान ऋत्विजो होत्रुद्रातृब्रह्मवषट्कर्तृनामानश्चत्वारश्च भक्षयन्ती-
त्युक्तवाक्यार्थः । अनेको गुणः-प्राथम्यं वषट्कर्तृसम्बन्धश्चेति गुणद्वयं विधातुं न शक्यते,
यतराथा विधाने प्राथम्यनिष्ठविधेयतानिरूपितभक्षणनिष्ठोद्देश्यताक एको बोधः, अपरश्च वषट्-
कर्तृसम्बन्धनिष्ठविधेयतानिरूपितभक्षणनिष्ठोद्देश्यताको बोध उक्तवाक्यात्तरयात्, तथा च साक्षा-
त्परम्परया वा परस्परनिरूप्यनिरूपकभावानापन्नविषयताकबोधजनकत्वलक्षणो वाक्यभेददोषः
स्यात्, तत्किमनेकगुणविधानं न भवत्येव?, भवत्यनेकगुणविधानं यदाऽनेकगुणविशिष्टं वाक्या-
न्तराप्राप्तलक्षणमपूर्वमेकं कर्म विधीयते तदा, अनेकगुणसंवलितपूर्वकर्मविधाने विशेषणतयाऽनेक-
गुणस्याऽपि विधानात्, तदाह-अप्राप्ते तु वाक्यान्तराप्राप्तेऽनधिगते कर्मणि पुनर्बहवोऽपि
गुणा एकयत्नतस्तत्तावद्गुणविशिष्टापूर्वकर्मविधानात्मकैकयत्नतो विधीयन्ते, यथा वषट्कर्तुः
प्रथममक्ष इत्यत्रैव यदा यजमानपञ्चमा ऋत्विज ईडां भक्षयन्तीति वचनप्राप्तिभक्षणानुवादेन
न वषट्कर्तृसम्बन्धप्राथम्ययोर्विधानं, किन्तु वषट्कर्तृसम्बन्धविशिष्टप्राथम्यविशिष्टभक्षणो-त्तर-

वपद्वर्तुसम्बन्धस्य प्राथम्यस्य च विधाने वाक्यभेदापत्तिरूपं गौरवं वपद्वर्तुविशिष्टमक्षणे प्राथम्यविधान-
 न्तु तादृशमक्षणाप्राप्तत्वादेवानुद्देश्यत्वेन न सम्भवतीत्यनुसन्धानबलाल्लब्धविशिष्टविवेकेन, एवञ्च
 पृथगुपस्थितिसम्भवेन सम्यग्दर्शननिष्ठस्य शुद्धक्रियाकर्तृत्वस्य समासनिविष्टपदप्रतिपाद्यस्यान्यतः प्राप्त्य-
 भावाद्विधेयत्वस्य सम्भवेनोक्तबोधवैलक्षण्यस्याभावाद्गोतीत्यस्यायुक्तत्वेनेत्यप्येव दुष्परिहरमेव । यत्तु
 समासस्याशक्तत्वेऽर्थवत्त्वाभावात् नामसञ्ज्ञाया अभावे तदुत्तरप्रथमादिविभक्त्यनुपपत्तिरिति, तत्र, वृत्तिम-

स्यैव यजमानपञ्चमा ऋत्विज ईडां भक्षयन्तीति श्रुतिप्रतिपाद्यमिन्नरूपस्य विधानमित्युररी-
 क्रियते तदा विशिष्टविवेकमहिता वपद्वर्तुसम्बन्धप्राथम्यमक्षणात्तराण्येक्यत्वात् एव विधी-
 यते तदानीं विशिष्टनिष्ठविवेकताके एक एव शाब्दबोध इति न वाक्यभेदः, तथा चोक्तव-
 चनाद् भक्षणे यजमानपञ्चमा ऋत्विज ईडां भक्षयन्तीति वचनप्राप्तमक्षणे, वपद्वर्तुस-
 म्बन्धस्येति-दर्शितदिशोभयविधाने वाक्यभेदापत्तिरूपं गौरवं भवति, वपद्वर्तुविशिष्टम-
 क्षणमुद्देश्यैकस्यैव प्राथम्यस्य विधानं तु न सम्भवति, यतो यदेव प्रमाणात्तरप्राप्तं तस्यैवो-
 द्देश्यत्वं भवति, यजमानपञ्चमा ऋत्विज ईडां भक्षयन्तीत्यनेन यजमानसहितत्विक्चतुष्टयकर्तृ-
 कमक्षणेनैव प्राप्तं, न तु वपद्वर्तुविशिष्टमक्षणे, तथा चाऽप्राप्तत्वात्तस्योद्देश्यत्वासम्भवात्तदुद्देश्य-
 प्राथम्यविधानं न सम्भवतीत्याकारकानुसन्धानबलाल्लब्धो यो वपद्वर्तुसम्बन्धविशिष्टप्राथम्यवि-
 शिष्टमक्षणात्तरविधिः, तराणादेव कारणाद्भक्षणात्तद्वेन समासवटकप्रथमपदादुपस्थितस्य केवल-
 स्य प्राथम्यस्याऽविधेयत्वम् । एवञ्च-उक्तदिशा पृथगुपस्थितत्वाद्-यस्यैवाऽविधेयत्वप्रयो-
 जकत्वं न तु समासवटकपदोपस्थितत्वस्येति व्यवस्थितौ च । सम्यग्दर्शनशुद्धमिति समासनि-
 विष्टपदप्रतिपाद्यस्याऽपि सम्यग्दर्शननिष्ठशुद्धक्रियाकर्तृत्वस्य पृथगुपस्थितिसम्भवेनाऽविधेयत्व-
 प्रयोजिकाया अन्यतः प्राप्तेरभावाद्विधेयत्वस्य सम्भवेनोक्तबोधवैलक्षण्यस्याऽभावाद्गोतीत्य-
 युवजमित्यर्थः । समासे शक्त्यनभ्युपगमेऽर्थवत्त्वाभावेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति
 विभक्त्युत्पत्तिर्न स्यादित्यादिवैयाकरणमतखण्डनायाऽऽह तन्नेति । अर्थवदवातुरप्रत्ययः
 प्रातिपदिकम् । १-२-४५ । इति पूर्वसूत्रेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्त्वं, कृच्छ्रितसमासा-
 च । १-२-४६ । इत्युत्तरसूत्रे एकार्थीभावेन लौकिकप्रयोगे असिद्धत्वमर्थवत्त्वमेकार्थीभावत्वं
 च पृथगर्यानां पदानामेकार्थीपस्थितिजनकत्वमित्यादिलक्षणमर्थवत्त्वं वैयाकरणैरनुपगतं तद्वै-
 रवानैपायिकैर्नाऽभ्युपगम्यते, किन्तु वृत्तिमदविषयकप्रतीत्यविषयत्वलक्षणमेवार्थवत्त्वमभ्युपग-
 म्यते, लाघवात्, तस्य चैवं सङ्गमनं, वृत्तिमान् शक्तिलक्षणान्यतरवान् रामशब्दादविषयिका
 प्रतीती-रामरूपार्थस्याऽप्यग्रंशो यः कश्चिच्छब्दस्तस्य, रामवटकतत्तदक्षरस्य वा प्रतीतिरतदवि-
 शयत्वं रामशब्देऽस्तीति तत्रार्थवत्त्वम्, एवमन्येष्वपि शब्देषु सङ्गमनं कर्तव्यं, समासस्यले

द्विविषयप्रतीत्यविषयत्वलक्षणस्यार्थवत्त्वस्य तत्र सम्भवेन नामसंज्ञासम्भवात्, न चैवं गौरवम्, अनन्तानां समासानां प्रत्येकं शक्तिभेदकल्पनापेक्षया व्यपेक्षारूपसामर्थ्ये “ समर्थः पदविधिः ” इति सूत्रापेक्षितत्वस्योपार्थवत्त्वस्य नामसंज्ञानिमित्तत्वस्य च कल्पने गौरवाभावादिति दिग् । नापीयं तृतीयाकरणे, तत्त्वे शुद्धिं प्रति करणत्वं सम्यग्दर्शनस्याभिमतं, शुद्धज्ञानं प्रति वा, नाद्यः पक्षः, देहादिगतमल्पनोदादिलक्षणायामपि शुद्धौ शुद्धित्वस्य सत्त्वेन तस्यातिप्रसक्तया सम्यग्दर्शनजन्यतानवच्छेदकत्वात्, नापि द्वितीयः, नीलवटवनीलेतरधटत्वादेरिव शुद्धज्ञानत्वस्यापि स्वधटकतत्तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीसमुदायप्रयोज्यत्वलक्षणेन स्वस्वप्रयोजकसामग्रीप्रयोज्यतत्तद्धर्मावच्छिन्नधटितत्वलक्षणेन वाऽर्थसमाजनसिद्धत्वेनालिङ्गितातत सम्यग्दर्शनजन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्, किञ्च शुद्धज्ञानत्वस्य सम्यग्दर्शनजन्यतद्धटकानि यावन्ति पदानि तावत्सु सर्वेषु वृत्तिर्वर्तत इति तद्विविधिका न तत्तत्समासविषयिका प्रतीतिः, किन्त्वन्यविषयिकैव, तद्विषयत्वं तत्तत्समासे वर्तत इति तत्राऽप्यर्थवत्त्वं सुसङ्गतमेवेति नामसंज्ञा स्यादेवेत्याशयेनाऽऽह—वृत्तिमद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वलक्षणस्याऽर्थवत्त्वस्येत्यादि । नन्वेतादृशार्थवत्त्वस्वीकारे वृत्तिघटकानि यानि यानि पदानि तत्र तत्र सर्वत्रार्थवत्त्वं स्यात्तदा राजपुरुष इत्यादिसमासे राजपदादावपि नामत्वापत्तिः, तथा च सति तस्माद्विभक्त्युत्पत्तिस्स्यादिति चेत्, न, “अवयवप्रसिद्धेस्समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी इति न्यायमूलकवृक्षप्रचलन्यायात्समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्भवति, न त्ववयवात्, यथा पातञ्जलभाष्यमतेः वर्णानामर्थवत्त्वे घटादिशब्दघटकवाद्युत्तरमपि विभक्त्युत्पत्तिरस्यादित्याशङ्क्य वृक्षप्रचलन्यायेन समाहितं तथाऽत्रापि राजपदेऽर्थवत्त्वेऽपि न विभक्त्युत्पत्तिः, उक्तन्यायादिति भावः । राजः पुरुष इत्यादि विग्रहस्थले राजपदस्य राजत्वावच्छिन्ने पुरुषपदस्य पुरुषत्वावच्छिन्ने शक्तिवैयाकरणैरस्वीकृता, तथैव समासघटकराजपुरुषादितत्तत्पदे निर्वाहे न्यायमते नाऽतिरिक्तशक्तिकल्पना, वैयाकरणमते च समासे शक्त्यभ्युपगमे यावत्संख्यकानि पदानि तत्तत्पदसंयोगप्रभवत्वेन तावत्संख्याधिकसंख्यकतयाऽनन्तानां समासानां प्रत्येकं भिन्नभिन्नशक्तिः कल्प्या स्यादिति गौरवं त-गते स्यात्, न्यायमते च लाघवमिति लाघवतर्कबलेन निरूप्यनिरूपकभावापेक्षविषयताकशाब्दबोधप्रयोजकाकाङ्क्षाशालित्वरूपव्यपेक्षात्मके सामर्थ्ये “ समर्थः पदविधिः ” इति सूत्रसिद्धत्वमभ्युपगन्तव्यं, न त्वेकधर्मावच्छिन्नशक्तिमत्त्वलक्षणैकार्थिभावात्मकसामर्थ्ये, गौरवप्रतिसन्धानरूपप्रतिबन्धकबलात्, एवमुक्तनीत्यां समासे शक्तिलक्षणान्यतरवत्त्वलक्षणस्याऽर्थवत्त्वस्य मुख्यस्य बाधेन गौणभूतं वृत्तिमद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वलक्षणार्थवत्त्वं तत्र नामसंज्ञानिमित्तत्वं च कल्प्यमित्याशयेनाऽऽह—अनन्तानां समासानांमित्यादि । सम्यग्दर्शनजन्यतानवच्छेदकत्वादिति अन्यूनानतिप्रसक्तधर्मस्यैवाऽवच्छेदकत्वमिति नियमादिति भावः । सम्यग्दर्शनेनेत्यत्र करणार्थे तृतीयास्वीकारे करणत्वस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन शुद्धज्ञानेऽवयवस्वीकरणीयः स्यात्, तथा सति तस्य व्यपेक्षात्मकसामर्थ्यवत्त्वेन सम्यग्दर्शनपदेन समासे कृते विभक्त्युत्पत्तिः कृते सम्यग्दर्शनशुद्धज्ञानमिति प्रयोगापत्तिरस्यादित्याशयेनाऽऽह—किञ्च शुद्धज्ञानत्वस्येति ।

तावच्छेदकत्वे तस्यैव सम्यग्दर्शनकरणकत्वान्वायितावच्छेदकत्वमुचितमिति सम्यग्दर्शनशुद्धज्ञानमिति स्यात्, न तु सम्यग्दर्शनशुद्धं ज्ञानमिति, किञ्च विवक्षाघटितस्य करणत्वस्य पूर्वमुपदर्शितस्य करणसंज्ञादिविधायकसूत्रापेक्षितत्वेऽपि शाब्दबोधे विवक्षादेः प्रायोऽमानादन्यदेव किञ्चिद्वक्तव्यम्, तच्च न व्यापारवत्कारणत्वम्, तथा सति कर्त्तरपि किञ्चिद्व्यापारवत् एव कारणत्वेन चैत्रेण पचति काष्ठमित्यपि प्रयोगः स्यात्, अत एव कर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वमपि न तत्, कर्तुश्चेष्टादिरूपस्य कृतिरूपव्यापाराधीनत्वेनोक्तप्रयोगप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात्, स्वमित्रत्वस्य कर्तृविशेषणत्वेऽपि यत्रैकैव पाकक्रिया चैत्रेण काष्ठादिना मैत्रेण तुषादिप्रक्षेपेण जन्यते तत्र चैत्रः काष्ठैर्मैत्ररूपैः पचतीतिवत् चैत्ररूपैर्मैत्रः काष्ठैः पचतीत्यपि स्यात्, अतः स्वमित्रसममिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वं तादिति वक्तव्यम्, एवञ्च छिदादिक्रियातः पूर्वं परस्वादीनामिव शुद्धज्ञानात्पूर्वं सम्यग्दर्शनस्य सत्त्वमापद्येत, न चैतदभ्युपगन्तुं शक्यम्, अधिगमसम्यग्दर्शनस्य ज्ञानानन्तरमेवात्मलामत्वेनाभ्युपगमात् । सम्यग्दर्शनाय शुद्धमिति द्वितीयपक्षे चतुर्थीयम् “ तादर्थ्ये ॥ २ । २ । ५४ ॥ ” इति सूत्रविहिता यूपाय दार्वित्यादाविवात्र सम्भाव्येत, न तु क्रियाजन्यफलमागितया कर्तुरिच्छाविषयत्वपर्यवसन्नमुख्यभाक्साधारण-

करणसंज्ञादिविधायकसूत्रापेक्षितत्वेऽपीति क्रियासिद्धौ प्रकृतोपकारकत्वेन वद्विवक्ष्यते तत्करणसंज्ञं स्यादित्यर्थक “ साधकतमं करणम् ” २-२-२४ । इति सूत्रापेक्षितत्वेऽपीत्यर्थः । प्रकृतोपकारकत्वञ्चात्र यद्व्यापारानन्तरं कार्यनिष्पत्तिरात्त्वलक्षणम्, अत एव “ क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादेनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र, करणं तत्तदा ॥ १ ॥ ” इति वाक्यपदीयकारिकोक्तलक्षणमपि सङ्गच्छते । चैत्रस्तुवैर्मैत्रः काष्ठैः पचतीत्यपि स्यादिति-उक्तप्रयोगे स्वं कारणत्वेनाऽभिमतत्वादिन्नकर्तृत्वं चैत्रमैत्रयोरविशिष्टमिति मैत्ररूपकर्तारमादाय, स्वं काष्ठं तद्विन्नं चैत्ररूपकर्तारमादाय चोक्तप्रयोगप्रसङ्गदोषो बोध्यः । स्वमित्रसममिव्याहृतेत्याद्युक्तौ च स्वपदेन यदि गृह्यते तुषादा तद्विन्नसममिव्याहृतः कर्ता चैत्रो, न तु मैत्रः, तद्व्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वं तुपे नाऽस्ति । एवं यदि स्वं काष्ठं तदा तद्विन्नसममिव्याहृतः कर्ता मैत्रः, तद्व्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वं काष्ठे नाऽस्तीति नोक्तप्रयोगप्रसङ्ग इति भावः । मुख्यभाक्साधारणक्रियाकर्मसम्बन्धिन्या कर्त्रभिन्नेनत्वलक्षणसम्प्रदानत्वमिति यथा चैत्रो देवदत्ताय गौं ददातीत्यत्र दानक्रियाकर्म गौः तत्सम्बन्धित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितदेवदत्तनिष्ठविशेष्यतानिरूपको यथैत्ररूपदानकर्तुर्गौसम्बन्धी देवदत्तो भवत्वित्याकारकोऽभिप्रायः, तद्विशेष्यत्वं देवदत्ते वर्तते इति तत्र सम्प्रदानत्वं, उक्तस्थले दाधात्वर्थो मुख्यः रत्नस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिरूपमुख्यफलोत्पत्तेः, शुकशिश्याय चपेटां ददातीत्यत्र गौणः, उक्तफलाभावादिति, उक्तलक्षणघटकस्वामित्वसम्बन्धविवक्षायां मुख्यप्रयोगः, उद्देश्यत्वसम्बन्धविवक्षायां च भाक्तप्रयोगः । तल्लक्षणं कुत्र पर्यवसन्नमित्याशङ्कायां तस्य परिचायकमाह-क्रियाजन्यफलमागितया कर्तुरिच्छाविषयत्वपर्यवसन्नेति पर्यन्तम् । तस्य चैवं सङ्गमनं, क्रिया दानक्रिया तज्जन्यफलं

क्रियाकर्मसम्बन्धितया कर्त्रभिप्रेतत्वलक्षणसम्प्रदानत्वमर्थमुपादाय अवृत्ता सम्प्रदानचतुर्थी, तस्याः समा-
सविधायकशाखाऽविषयत्वेन प्रकृतानुगुण्याभावात्, समभिर्व्याहृतपदार्थे तादर्थ्यविवक्षाया तद्वाचकाच्च-
तुर्थीत्यर्थे उक्तसूत्रस्य तात्पर्यम्, तत्र तादर्थ्यं स एवार्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वमिति निरूप्यता तत्प्रयो-
जनकत्वं, तच्च तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं, तत्र तेच्छब्दार्थस्य प्रकृतिलभ्यत्वेन न प्रत्ययार्थे
प्रवेशः, एवञ्च यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्त्वं यथा दारुणः, तथा सम्यग्दर्शनेच्छाधीने-
च्छाविषयशुद्धिव्यापारवत्त्वं शुद्धज्ञानस्येति कृत्वा तादर्थ्यमत्रोपपाद्येतापि, परन्तु “चतुर्थी प्रकृत्या ॥३॥
१ १ ७० ॥” इति समासविधायकसूत्रे “प्रकृतिः परिणामिकारणम्, चतुर्थ्यन्तमर्थाद्विकृतिवाचि-
नामि प्रकृतिवाचिना नाम्ना सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति” इति विवृतिमुपरचयता सूत्रि-
णोक्तसूत्रेण समासे प्रकृतिविकारभावस्य नियामकत्वस्यानुमततया शुद्धस्य गुणवाचिनः सम्यग्दर्शनोपा-
दानतानवच्छेदकशुद्धत्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्य प्रकृतिवाचिनामत्वाभावेन तेन सह तत्पदार्थनिरूपितोपादेयता-
नवच्छेदकसम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नवाचिसम्यग्दर्शनपदस्योक्तसूत्रविहितसमासासम्भवतोऽसाधुत्वं स्यात्,
शुद्धज्ञानं सम्यग्दर्शनात्मना परिणमत इत्युपगमाश्रयणे शुद्धज्ञानत्वस्यैवोपादानतावच्छेदकत्वेन तदव-
च्छिन्नावबोधकेन शुद्धज्ञानेन सह समाससम्भवेऽपि सम्यग्दर्शनशुद्धज्ञानमिति स्यात्, न तु सम्यग्दर्शन-
शुद्धमिति, एतेन आरामगृहमश्वधासादाविव चतुर्थीति योगविभागेन समासोपपादनप्रक्रियाऽपि शाब्दि-
कानां व्याख्याता, गृहत्वधासत्त्वादेरिव शुद्धज्ञानत्वस्योक्तदिशाऽन्वयितावच्छेदकत्वात्, अर्थबाधस्तु
चतुर्थी पक्षे जागर्त्येव, सति हि सम्यग्दर्शने ज्ञानं शुद्धं भवति, न तु यूपान् पूर्व दारुण इव सम्यग्दर्श-
नस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिलक्षणं तद्भाषितया गोसम्बद्धो देवदत्तो भवत्वित्याकारके-
च्छायाश्चैत्ररूपकर्तृगताया विशेष्यत्वाख्यविषयत्वं देवदत्ते वर्तत इति भावः । यूपधात्मना
दावादि परिणममानं यूपदेः प्रकृतित्वेन विज्ञायत इति तद्वाचिदारुणान्ना सह विकृतिवा-
चियूपनाम समस्यते, प्रकृते तु नैवं सम्यग्दर्शनस्य शुद्धं प्रकृतित्वेन विज्ञायते, तस्य गुणत्वात्,
गुणस्य च प्रकृतित्वाभावात्, शुद्धस्य प्रकृतिरूपत्वाभावेन न तद्विकृतित्वं सम्यग्दर्शनस्येति
तयोर्नोपादानोपादेयभावलक्षणप्रकृतिविकृतिभाव इति शुद्धपदस्य प्रकृतिवाचिनामत्वाभावेन तेन
सह सम्यग्दर्शनपदं विकृतिवाचि नेति न तत्समस्यत इति सम्यग्दर्शनशुद्धमिति प्रयोगस्याऽ-
साधुत्वं स्यादित्याशयेनाऽह-परन्त्वित्यादि । परिणामिकारणमिति-उपादानकारण-
मित्यर्थः । प्रकृतिविकारभावस्येति-उपादानोपादेयभावस्येत्यर्थः । प्रकृतिविकृतिभावामावेऽपि
चतुर्थीति योगविभागेनाऽऽरामाय गृहमश्वाय धास इत्याद्यर्थे आरामगृहमश्वधास इत्यादिसमास-
वत्प्रकृतेऽपि समास इति केषाञ्चिच्छाब्दिकानां मतमुपदर्श्य निरस्यति-एतेन आरामोति ।
एतेनेति व्याख्यातेत्यनेनाऽन्वयः, व्याख्यातेत्यस्य निरस्तेत्यर्थः । निरसने हेतुमाह ।
गृहत्वधासत्त्वादेरिवेति-गृहस्याऽऽरामनिमित्तत्वमश्वनिमित्तत्वं च धासस्येव शुद्धज्ञान-
स्यैव सम्यग्दर्शननिमित्तत्वमिति तेनैव सह समासे सम्यग्दर्शनशुद्धज्ञानमित्येव प्रयोगः
स्यात्, न तु सम्यग्दर्शनशुद्धं ज्ञानमिति भावः । अर्थबाधमेवाह-सति हीत्यादिना । तथा

नात्पूर्वं शुद्धं ज्ञानम्, तथा सति दारुणस्साक्षाद्यपकार्यासमर्थत्वेन यूपरूपेण परिणमनस्यावश्यकत्वेऽपि शुद्धज्ञानस्य स्वतो मोक्षादिकार्यकारित्वस्य केवलिनि दृष्टतया तद्रूपेण परिणमनस्यासामञ्जस्यं स्यादिति द्वितीयपक्षोऽपि न विद्वज्जनचेतश्चमत्कारी । सम्यग्दर्शनाच्छुद्धमिति तृतीये पञ्चमीयम् “ गुणादस्त्रियां न वा ॥ २ । २ । ७७ ॥ ” इति सूत्रविहिता हेतुत्वमर्थमुपादाय प्रवृत्तेत्यभ्युपगन्तव्यम्, तत्रान्यथा-सिद्धिरून्यत्वे सति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणं हेतुत्वं स्वयंसम्बुद्धादौ व्यतिरेकव्यभिचारतः सम्यग्दर्शनस्य शुद्धज्ञानं प्रति वक्तुमशक्यमित्यर्थबाधः ॥ पञ्चमी भयाद्यैः ॥ ३ । १ । ७३ ॥ इत्यनेनाकृतिगणे भयादौ शुद्धपदस्य पाठकल्पनया पाणिनीयसम्मतपञ्चमीति योगविभागसमाश्रयणेन वक्तुसमासस्योपपत्तावपि तृतीयापक्षोक्तदिशा शुद्धित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन शुद्धज्ञानत्वस्यैव सम्यग्दर्शनकार्यतावच्छेदकत्वस्य वक्तव्यतया सम्यग्दर्शनशुद्धज्ञानमित्यस्यैवापत्तिश्च । चतुर्थीपक्षोक्तदोषकवलितो निमित्तसप्तमीमवलम्ब्य प्रवृत्तः सम्यग्दर्शने शुद्धमिति तृथपक्षोऽप्यलम्बक एवेति । अत्र ब्रूमः ॥ सम्यग्दर्शनेन शुद्धमिति पक्षे तृतीयायाः कर्तृत्वार्थ-

सति-शुद्धज्ञानस्य सम्यग्दर्शनपूर्वत्वाभ्युपगमे । तद्रूपेण सम्यग्दर्शनरूपेण । गुणादस्त्रियां न वा ॥ २ । २ । ७७ ॥ इति-अस्त्रियां वर्तमानाद्धेतुभूतगुणवाचिनो गौणान्नाम्नः पञ्चमी वा भवतीत्यर्थः । व्यतिरेकव्यभिचारत इति-अधिगमसम्यग्दर्शनरूपकारणाभावेऽपि शुद्धज्ञानरूपकार्यसद्भावादिति भावः । पञ्चमी भयाद्यैः ॥ ३ । १ । ७३ ॥ इति । पञ्चम्यन्तं नाम भयाद्यैर्नामभिस्सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, भयादिराकृतिगण इत्यर्थः । पञ्चमी भयेन ॥ २ । १ । ३७ ॥ इति पाणिनीयसूत्रे योगो विभज्यते, पञ्चमीत्येको योगः, भयेनेत्यपरः । तत्र पूर्वयोगस्य सुभ्युपेत्यतः सुपेत्यनुवर्तनात्पञ्चम्यन्तं सुवन्तेन सह समस्यत इत्यर्थः । उत्तरयोगस्य च पूर्वयोगात्पञ्चमीत्यनुवर्तनात्पञ्चम्यन्तं भयेन सुवन्तेन समस्यत इत्यर्थः । तत्राऽऽद्यपक्षमाश्रित्याऽऽह-पाणिनीयसम्मतपञ्चमीति योगविभागसमाश्रयणेनेति । “ निमित्तात्कर्मयोगे ” इति वार्तिकेन निमित्तयोगे सप्तमी भवति । यथा-“ चर्माणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुक्षरम् । केशेषु चर्मो हन्ति, सीगिण पुष्कलको हतः ॥ १ ॥ ” इत्यादौ “ हेतौ ” इत्यनेन पाणिनीयसूत्रेण हेत्वर्थे तृतीया प्राप्ता, तां बाधित्वोक्तवार्तिकेन निमित्तयोगे सप्तमी भवति । एवं प्रकृतेऽपि सम्यग्दर्शनशुद्धं ज्ञानमित्यत्र निमित्तयोगे सप्तमीति यः पक्षस्तन्निराकरणायाऽऽह-चतुर्थीपक्षो तदोषकवलित इत्यादि । अकर्मकाच्छुद्धं च्धातोर्न कर्तरि प्रत्ययो, येन तेनैव कर्तृत्वस्याऽभिहितत्वेन सम्यग्दर्शनेनेति तृतीया नोपपद्येत, किन्त्वन्तर्भूतण्यर्थत्वेन शुद्धं च्धातोस्सकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्यये कर्तुरनभिहितत्वेन कर्तरि तृतीयोपपद्यत एव । अन्तर्भावितण्यर्थत्वादेव भूलटीकायां स ह्युपाचैरात्मानं शोधयतीति प्रयोग उपपद्यते-इत्युक्तम्, अन्यथा शुद्धं च्धातोरकर्मकत्वादात्मानं शोधयतीतिवचनं विरुध्यतेति तृतीयापक्षे न कोऽपि दोष इत्याशयेन समाधत्ते-अत्र ब्रूमः-सम्यग्दर्शनेन शुद्धमित्यादि ।

कत्वेऽन्तर्भूतप्यर्थलाक्षणिकस्य शुद्धपदस्य शोधनक्रियाकर्तृत्वे नोक्तदोषाणामवकाशः, तथाहि शोधनक्रियायां सम्यग्दर्शनस्य कर्तृत्वम्, आसिक्तिक्रियायां चात्मनः कर्तृत्वं नेदानीमभेदनयावलम्बनमिति सम्यग्दर्शनशुद्धमित्यनेनासिक्तिक्रियाकर्तृत्वस्यानभिहितत्वेन तत्प्रतिपादकस्याप्नोतीत्यस्य युक्तत्वं, तत एव च तदर्थान्वय्यर्थप्रतिपादकस्य य इति कर्तृनिर्देशस्याप्यवश्यकर्तव्यत्वम्, तेन च सम्यग्दर्शनशुद्धज्ञानावस्थानुयायिन आत्मनः एकत्वम्प्रतिपादितम्भवति, एवञ्च ' आत्मा हि सम्यग्दर्शनी सलिलमिव स्वच्छतामन्या ज्ञानावस्थामाप्नोतीति, स ह्युपायैरात्मानं शोधयतीति ' च टीकाकृद्भवनमुपपद्यते, सम्यग्दर्शनवानेवात्मा ज्ञानं शोधयतीति सम्यग्दर्शनस्य प्राधान्यविवक्षया कर्तृत्वं समीचीनमेव । करणार्थकत्वमेव तृतीयाया अत्र पक्षे सुसङ्गतम्, शुद्धिं प्रत्येव च करणत्वं तत्राभिमतं, तच्च शाब्दिकानां मते शक्तिविशेष एव, तस्य च सम्यग्दर्शनत्वादिकं व्यञ्जकमेव, तस्य च तदपेक्षया न्यूनवृत्तित्वं न दोषाय, यतः

एवेञ्चेति-पूर्वं यः सम्यग्दर्शनावस्थामाप्तवान् स एवोत्तरकालं शुद्धज्ञानावस्थामाप्नोतीत्येवमात्मनः परिणामिन एकत्वादेव चेत्यर्थः । आत्मा हि सम्यग्दर्शनी सलिलमिव स्वच्छतामन्यां ज्ञानावस्थांमाप्नोतीति गलिनावस्थापन्नं जलं कतकचूर्णेन मलिनावस्थां परित्यज्याऽपूर्वं स्वच्छावस्थामाप्नोति तद्वन्मिथ्यात्वमलमलीमस आत्मा सम्यग्दर्शनेन कतकचूर्णतुल्येन मिथ्यात्वमलप्रयुक्तामसज्ज्ञानावस्थां परित्यज्याऽपूर्वं सज्ज्ञानावस्थां प्राप्नोतीत्यर्थः । स ह्युपायैरात्मानं शोधयतीति-आत्मा सम्यग्दर्शनाद्युपायैर्ज्ञानस्वरूपं शोधयति, ज्ञानगतामसद्रूपतां परिहृत्य सद्रूपतां प्रकाशयतीति भावः । यद्यप्युक्तनीत्याऽऽत्मेव शुद्धिक्रियाकर्ता तथापि विवक्षातः कारकाणीति द्वारीभूतस्याऽपि सम्यग्दर्शनस्य प्राधान्येन शुद्धिक्रियायां कर्तृत्वविवक्षया तदर्थं सम्यग्दर्शनेनेति तृतीयोपपद्यत एवेत्याशयेनाऽऽह-सम्यग्दर्शनवानेवाऽऽत्मेति । सम्यग्दर्शनेन शुद्धमित्यत्र तृतीयायाः कर्तृत्वार्थकत्वमुपपाद्य करणार्थकत्वमुपपादयति-करणार्थकत्वमेवेत्यादिना । शुद्धिं प्रति शुद्धज्ञानं प्रति चोभयथाऽपि सम्यग्दर्शनस्य करणत्वमभिमतं, तत्र प्रथमं प्रथमपक्षोपपादनायाऽऽह-शुद्धिं प्रत्येव चेत्यादि । तदपेक्षया शक्तिविशेषरूपकरणत्वापेक्षया । तृणत्वमणित्वारणित्वादिप्रत्येकधर्मण वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति तेषां कारणत्वे एकस्याऽभावेऽप्यन्यस्मादग्न्युत्पत्तेर्व्यतिरेकव्यभिचार इति तद्दोषपरिजिहीर्षया कार्ये वैजात्यमभ्युपगम्य विजातीयवह्नित्वावच्छिन्नं प्रति तृणत्वेन विजातीयवह्नित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेनाऽरणित्वेन च कारणत्वाभ्युपगमे विशेषरूपेणाऽनेककार्यकारणभावप्रसङ्गस्यादिति यावत्सु वह्निजनकेष्वनुगतशक्तिविशेषमङ्गीकृत्य तद्रूपमेवाऽखण्डकारणत्वं सर्वत्राऽनुगतमभ्युपगन्तव्यम्, अत एव न तृणत्वादीनां धर्मविधयाऽवच्छेदकत्वं किन्त्वभिर्व्यञ्जकविधयैव, इदमेवाऽस्याऽशक्तेरभिव्यञ्जकमिति नियमाभावेन येन येन कार्योत्पत्तिस्तत्तद्वत्तदधर्मस्याऽभिव्यञ्जकत्वेन तत्तद्धर्मस्य तत्तन्मात्रवृत्तितया शक्तिविशेषरूपकारणत्वापेक्षया न्यूनवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः, कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणसखण्डकारणताया धर्मविधया यदवच्छेदकत्वं तदपेक्षयैवाऽन्यूनानातिप्रसक्तधर्मस्यैवाऽवच्छेदकत्व

तृणारणिमणीनां वह्निप्रति कारणत्वे तस्य शक्तिरूपत्वेन तन्मयूनवृत्तीनामपि तृणत्वादीनां तदभिव्यञ्ज-
कत्वलक्षणं तदवच्छेदकत्वनिर्विवादम्, उक्तसाधकतमत्वरूपमपि कारणत्वं सङ्गतिमश्वत्येव, सिद्धान्ते
शक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वस्यैकजातीयकार्यं प्रति विजातीयानामुपगमात्, न च शक्तिरेव कारणत्वमिति पक्षे
कथं शक्तिरेव शक्तिरूपकारणताया अवच्छेदकत्वमात्माश्रयदोषदुष्टं स्यादिति वाच्यम्, अन्यूनानति-
प्रसक्तधर्मस्यैवावच्छेदकत्वमिति नियमतः फलोपधानरूपकारणत्वाभाववत्परिणयस्थदण्डादौ वर्तमानस्य
दण्डत्वादेः कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिजातीयत्वलक्षणस्वरूपयोग्यत्वरूपकारणताया अवच्छेदकत्वमेव परेण
वाच्यम्, तत्र यथा विशिष्टस्य दण्डत्वादेरवच्छेदकत्वं शुद्धस्य चावच्छेदकत्वमित्युपगम्यात्माश्रयदोषः
परिह्रियते तथैतत्पक्षेऽपि तत्तद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितत्वविशिष्टकारणतात्वेनावच्छेदकत्वं शक्तित्वेन
चावच्छेदकत्वमाश्रित्य, शक्तिश्च तत्तद्व्यञ्जकामिव्यञ्जया कथञ्चिद्विज्ञाऽभिज्ञाऽवण्डस्वरूपैवावच्छेदिका,
तत्तत्कार्यानुकूलत्वञ्च विलक्षणायास्तस्या परिचायकमेव, न तु तन्निष्ठकारणतावच्छेदकतायामवच्छेदक-
मिति न तदुपनिपातिदोषावकाशः, कार्यगतवैजात्याभ्युपगन्तृणान्तु यथा वह्निगतवैजात्याभ्युपगमेन वह्निं

नियमेन तस्य चाऽत्राऽनभ्युपगमादित्याशयेनाऽऽह—यतस्तृणारणिमणीनां वह्निं प्रती-
त्यादि । न च शक्तिमत्त्वेन शक्तिरूपकारणत्वे प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतो भाव इति न्यायेन
शक्तिमत्त्वं शक्तिरेवेति तस्याः शक्तिरूपकारणत्वस्याऽवच्छेदकत्वेऽवच्छेदकस्य परिचायक-
विधया निमित्तत्वेन स्वस्य स्वापेक्ष्यत्वेनाऽऽत्माश्रयत्वं स्यादित्याशङ्कते—न च शक्तिरेव
कारणत्वमितीति । स्वरूपयोग्यत्वलक्षणकारणत्वस्याऽवच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्वाच्यं, न तु
फलोपधानरूपकारणत्वस्य, तदधिकदेशवृत्तितयाऽतिप्रसक्तत्वात्तस्य, स्वरूपयोग्यत्वं च कारण-
तावच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणमिति दण्डत्ववत्त्वमेव दण्डनिष्ठं कारणत्वं दण्डत्ववत्त्वं च प्रकृतिभूते
प्रकारीभूतो भाव इति सिद्धान्तेन दण्डत्वमेव, तथा च कारणत्वं दण्डत्वं तदेव च कारणताव-
च्छेदकमित्यान्माश्रयदोषो यथा घटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतात्वेन रूपेण कारणत्वी-
भूतदण्डत्वस्याऽवच्छेदकत्वम्, अवच्छेदकीभूतदण्डत्वस्य निरवच्छिन्नतयाऽवच्छेदकत्वमित्येव-
मात्माश्रयदोषः परिहृतः, तथैतत्पक्षेऽपि घटत्वपटत्वादिधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितत्वविशिष्ट-
कारणतात्वेनाऽवच्छेदकत्वं शक्तित्वेन चाऽवच्छेदकत्वम् । तथा च शक्तिर्वावच्छिन्नशक्तिनिष्ठा-
वच्छेदकानिरूपिता या तत्तद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतात्वेनाऽवच्छेदकता तच्छालिश-
क्तिरूपकारणत्वमित्येवमुक्तदोषः परिहरणीय इत्याशयेनोत्तरयति—अन्यूनानतिप्रसक्त-
धर्मस्येत्यादि । तत्तत्कार्यानुकूलत्वविशिष्टशक्तिमत्त्वेन शक्तिरूपकारणत्वं नाऽभ्युपगम्यते येन
तत्तत्कार्यानुकूलत्वस्य कारणतावच्छेदकतावच्छेदकत्वापर्या तत्तत्कार्यभेदेन तद्वेदप्रयुक्ततद्वि-
शिष्टभेदापत्त्या कारणताभेदापत्तिरस्यात्, किन्तु तत्तत्कार्यानुकूलत्वोपलक्षितशक्तिमत्त्वेनैव, न
चोपलक्षणावच्छेदकभेदेन तदुपलक्षितभेदः, अन्यथा तत्पदं बुद्धिस्त्वोपलक्षिततत्तद्धर्माव-
च्छिन्ने शक्तिमित्यत्राऽपि तथा स्यादित्याशयेनाऽऽह तत्तत्कार्यानुकूलत्वं चेति । शुद्ध-
ज्ञानं प्रति वा सम्पददर्शनस्य कारणत्वमिति द्वितीयपक्षस्य सद्व्यवहारात् समर्थनमाह—कार्यगते-

प्रति तृणारणिमणीनां कारणत्वं निर्वहति, तथा ज्ञानगतशुद्धिक्रियागतवैजात्याभ्युपगमेन तादृशशुद्धित्व-
स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन वा सम्यग्दर्शनस्य कारणत्वं निर्वहत्येव, न च तस्य नान्वयितावच्छेदक-
तया परिस्फुरणम्, किन्तु सामान्यतः शुद्धित्वस्यैव, तस्य च न सम्यग्दर्शनकार्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्,
इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यादौ ज्ञानत्वस्येन्द्रियादिजन्यतानवच्छे-
दकस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वस्य परैरभ्युपगमात्, प्रत्युत प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादेस्तत्तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव
तदन्वयितावच्छेदकत्वमदृष्टचरम् । यथा च परेपामिन्द्रियत्वस्य शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति
ज्ञानकारणमनसंयोगाश्रयत्वरूपस्य गुरुभूतस्य जनकतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नसन्निकर्षत्वस्यापि चाक्षु-
षादिप्रत्यक्षं प्रति चक्षुष्ट्वादिना विशेषत एव कार्यकारणभावे जनकतानवच्छेदकत्वेऽपि अन्वयिताव-
च्छेदकत्वं तथा शक्तेः कारणतावच्छेदकत्वपक्षेऽतथाभूतस्यापि सम्यग्दर्शनत्वस्य तत्त्वमुपपन्नम्, शुद्ध-

त्यादिना । तादृशशुद्धित्वस्यैव-ज्ञानगतविजातीयशुद्धित्वस्यैव । तस्य-विजातीय-
शुद्धित्वस्य । तस्य च न सम्यग्दर्शनकार्यतावच्छेदकत्वमिति-देहशुद्धावपि शुद्धि-
त्वस्य सङ्गावेन कार्यतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः । इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति
प्रत्यक्षलक्षणस्य परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यनुमितिलक्षणस्य चाऽनुसारेणेन्द्रियसन्निकर्ष-
त्वेन ज्ञानत्वेन, परामर्शत्वेन ज्ञानत्वेन च कार्यकारणभावो लभ्यते, न च तथापि तथाभ्युपगतः,
तथा सति ज्ञानत्वावच्छिन्नं ज्ञानमात्रमिन्द्रियसन्निकर्षजन्यं परामर्शजन्यं वा स्यादिति सर्वरिग्न
ज्ञाने प्रत्यक्षत्वानुमितित्वापत्तिस्स्यादिति, इन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यतानवच्छेदकेऽपि ज्ञानत्वे ज्ञाने
स्वनिरूपितजन्यतासम्बन्धेनेन्द्रियसन्निकर्षादेरन्वयात्तदन्वयितावच्छेदकत्वस्य नैयायिकैरभ्युपग-
माद् यदेव कार्यतावच्छेदकं तदेवाऽन्वयितावच्छेदकमिति न नियम इत्याशयेन निषेधे हेतु-
माह-इन्द्रियसन्निकर्षजन्यमित्यादि । उक्तनियमे प्रत्यक्षबाधमप्याह-प्रत्युतेत्यादिना ।
इन्द्रियत्वस्य पृथिवीत्वादिना साङ्कर्याजातिरूपत्वासम्भवेन तल्लक्षणमाह-शब्देतरेत्यादि ।
अत्र सत्यन्तविशेषणान्नाऽऽमादावतिव्याप्तिः, विशेष्यदलोपादानात्र कालादावतिव्याप्तिः,
शब्दाख्यविशेषगुणाश्रयत्वाच्छ्रोत्रस्य तत्राऽव्याप्तिवारणाय शब्देतरेति । अनुद्भूतरूपादि-
विशेषगुणाश्रयत्वाच्चक्षुरादेस्तत्राऽव्याप्तिवारणायोद्भूतेति, उद्भूतत्वस्यैकस्य शुक्लत्वादिना
साङ्कर्यान्न जातित्वं, शुक्लत्वादिव्याप्यनानोद्भूतत्वानां जातित्वसम्भवेऽपि वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्र-
त्यक्षनिरूपितोद्भूतरूपनिष्ठकारणताया न्यूनवृत्तित्वान्न तन्मध्यादेकस्याप्यवच्छेदकत्वं संभवतीति
न तेषां जातिरूपतया कल्पनं न्याय्यम्, किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्यनानाऽनुद्भूतत्वजात्यभावकूट-
रूपमेवोद्भूतत्वं, तस्यैव निरूपककारणतावच्छेदकत्वमित्येवमुद्भूतत्वस्याऽनुद्भूतत्वाभावकूट-
त्वपक्षे शब्देतरोद्भूतसंयोगगुणमादाय चक्षुरादावव्याप्तिरिति तन्निवृत्तये विशेषेति । इन्द्रिया-
वयवविषयसंयोगस्य प्रत्यक्षजनकत्वपक्षे तमादायेन्द्रियावयवेऽतिव्याप्तिवारणाय मनः पद-
मिति । अतथाभूतस्याऽपि कारणतानवच्छेदकस्याऽपि । शुद्धि-

ज्ञानत्वस्य चार्थसमाजसिद्धस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तद्धर्मिणो विशिष्टस्य विशेषणगतजन्यतामादी-
यापि सम्यग्दर्शनकरणकत्वस्योपपत्तिः, 'कारकं कृता' इति समासः, श्रेयसो दर्शनमूलत्वेन दर्शनपूर्वकस्य
ज्ञानस्य शुद्धत्वम्, श्रेयसो दर्शनमूलकत्वञ्च "अष्टेनापि चरित्राद्दर्शनमिह दृढतरं ग्रहीतव्यम् ।
सिद्ध्यन्ति चरणरहिता, दर्शनरहिता न सिद्ध्यन्ति" इत्यागमप्रामाण्यादवधियते, यद्यप्यधिगमसम्यग्दर्शनं
श्रुताध्ययनादित उपजायत इति तस्यापि ज्ञानपूर्वकत्वम्, तथापि यावन्न सम्यग्दर्शनन्तोवच्छुद्धिमनान्नु-
वत्तज्ज्ञानमज्ञानमेवेति न ज्ञानशुद्धं सम्यग्दर्शनम्, संवदति चामुमर्थं "द्वादशाङ्गमपि तं विदर्शनस्य
मिथ्या" इत्याद्यागमः, न च श्रुतस्याप्रमात्मकज्ञानजनकत्वे प्रामाण्याभ्युपगमो व्याहन्येतेति तदन्यथानुप-
निरूपितान्वयितावच्छेदकत्वमुपपन्नमित्यर्थः । नीलधटत्वस्येव शुद्धज्ञानत्वस्याऽप्यर्थसमाजसि-
द्धत्वात् सम्यग्दर्शनजन्यतावच्छेदकत्वासम्भव इति यदुक्तं तन्निरसनायाऽऽह-शुद्धज्ञानत्वस्ये-
त्यादि । तद्धर्मिणः शुद्धज्ञानत्वाश्रयस्य । विशिष्टस्य-शुद्धिविशिष्टज्ञानस्य । विशे-
षणेति-शुद्धीत्यर्थः । कारकं कृतेति समास इति कारकवाचि तृतीयान्तं कृदन्तेन
समस्यते, तथा च करणकारकवाचि तृतीयान्तसम्यग्दर्शनपदं कृदन्तेन शुद्धपदेन समस्यत
इति भावः । दर्शनमूलत्वेनेति दर्शनपूर्वकमेव ज्ञानक्रियानुष्ठानं मोक्षोत्पादकं, न तदन्तरेण,
तथा च दर्शननिष्ठकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वेनेत्यर्थः, "अष्टेनाऽपि चरित्राद्-
दर्शनमिह दृढतरं ग्रहीतव्यम्" इत्यादि । अत्रैतदर्थसंवादकाः

"श्लाघ्यं हि ज्ञानचरण-वियुक्तमपि दर्शनम् ।

न पुनर्ज्ञानचारित्र्ये, मिथ्यात्वमलदूषिते ॥ १ ॥

ज्ञानचारित्र्यहीनोऽपि, श्रूयते श्रेणिकः किल ।

सम्यग्दर्शनमाहात्म्यात्, तीर्थकृत्वं प्रपत्स्यते ॥२॥" इत्यादिश्लोका ज्ञेयाः ।

सम्यग्दर्शनशुद्धं ज्ञानमित्यत्र करणे तृतीयास्त्रीकारे परशुना काष्ठं छिनत्ति काष्ठेनौदनं पच-
तीत्यादौ छिदापाकादिक्रियायाः परशुकाष्ठादेः करणस्य पूर्वसत्त्वमिति सम्यग्दर्शनेन शुद्धं ज्ञान-
मित्यत्र सम्यग्दर्शनस्य करणस्य शुद्धज्ञानात्पूर्वं सत्त्वमापद्येत, न चाऽत्र तथेत्याशङ्काऽधिगमसाय-
ग्दर्शनमादाय पूर्वपक्षे कृता, अधुना नैसर्गिकसम्यग्दर्शनमादाय तां समाधत्ते-यद्यप्यधिगम-
सम्यग्दर्शनं श्रुताध्ययनादित उपजायत इत्यादिना । विदर्शनस्येति । विगतं
विरुद्धं वा दर्शनं यस्य स विदर्शनस्तस्य, सम्यग्दर्शनरहितस्येति यावेत् । न च श्रुतस्याऽ-
प्रमात्मकज्ञानजनकत्वे प्रामाण्याभ्युपगमो व्याहन्येतेति-मिथ्यादृष्टीनां सम्य-
क्श्रुतमपि मिथ्यारूपेण परिणमते सम्यग्दृष्टीनां मिथ्याश्रुतमपि सम्यक्श्रुतरूपेण परिणमत
इति सिद्धान्तादर्हत्प्रणीतमपि श्रुतं तदध्ययनपराणां मिथ्यादृष्टीनां अप्रमात्मकज्ञानजनकं चेत्तदा
तस्य आन्तवचनस्येवाऽप्रामाण्यापत्त्या प्रामाण्याभ्युपगमो व्याहन्येतेत्यर्थः । न चेत्यस्य
वाच्यमित्यनेनाऽन्वयः । तदन्यथाऽनुपपत्त्या-प्रामाण्याभ्युपगमान्यथानुपपत्त्या । सम्यक्-
श्रुतज्ञानवता सुगुरुणा सिद्धान्तोक्तविविना यथार्थरूपेण पाठितानां मिथ्यादृष्टीनां अप्रमात्मकमेव
श्रौतज्ञानं जायते, न चैवं तर्हि तेषां ज्ञानस्य सज्ज्ञानत्वप्रसक्त्या सम्यग्दृष्टित्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्,

पत्या दर्शनात्पूर्वमपि श्रुताध्ययनपराणां श्रौतं ज्ञानं प्रमात्मकमास्थेयम्, ज्ञाने च प्रमात्वमेव शुद्धिरि-
यतस्तेषां पूर्वपूर्वमवीयमिथ्यावासनावासितानामेकान्तदृष्टीनां जिनोक्तमिदमित्थमेवेत्याकारक-
सम्यक्त्वार्थश्रद्धानांऽभावात्तदपि प्रावल्यादेव प्रमात्मकेऽपि तस्मिन् श्रौतज्ञाने इदं ज्ञानं
प्रमात्मकं न वेत्याकारक एतज्ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यतदभावप्रकारकोऽप्रामाण्यसंशयः, यद्वेदं
ज्ञानमप्रमात्मकमेवेत्याकारकमेतज्ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकं विपर्ययात्मकमप्रामाण्यज्ञानं
तदानीं जायते, प्रमात्मकश्रौतज्ञानेऽप्रामाण्यसन्देहे तद्विषयेऽप्यसत्यत्वसन्देहाद्विपर्ययात्मका-
प्रामाण्यज्ञाने वा तद्विषयेऽपि पश्चाद्विपरीतत्वज्ञानात्तज्ज्ञानमज्ञानमेवेति सम्यग्ज्ञानाभावात्
सम्यग्दृष्टित्वप्रसङ्गः । सद्गुरुमगवतस्सकाशाच्छ्रुतमधीयानी अपि मिथ्यादृष्टय एकान्ततत्त्व-
मेव सत्यं मन्यन्ते, न त्वनेकान्ततत्त्वमित्यनेकान्ततत्त्वप्रतिपादकश्रुतजन्यज्ञाने प्रमात्मकेऽपि
प्रामाण्यं सन्दिहन्ति विपर्ययन्ति वा, न तु सम्यग्दृष्टय इव श्रुतस्य जिनप्रणीतत्वेन तज्ज्ञातं
ज्ञानं प्रमात्मकमेवेति निश्चिन्वन्ति, तथा च प्रामाण्यवत्यपि श्रौतज्ञाने संशयविपर्य-
यान्यतरलक्षणं यदप्रामाण्यज्ञानं तद्विषयत्वलक्षणमलकालुप्येण न मिथ्यादृष्टिज्ञानं शुद्धं,
ज्ञाने हि शुद्धिर्न केवलप्रमात्वलक्षणा, तथा सति मिथ्यादृष्टीनां परोपकारैकधुरीणसुगुरु-
णाऽध्यापितानां यथा श्रुतार्थज्ञाने जाते तत्र तथात्वप्रसक्त्या सम्यग्ज्ञानालिङ्गितत्वं स्यात्,
किन्त्वप्रामाण्यज्ञानानास्क्रन्दितज्ञानविषयप्रामाण्यलक्षणा, सा च सम्यग्दृष्टीनां श्रौतज्ञाने
स्वतः प्रामाण्यज्ञाने सति तदुत्तरं नैव तत्र संशयविपर्ययान्यतरलक्षणाऽप्रामाण्यज्ञानं भव-
तीति तत्र सङ्घटते, मिथ्यादृष्टीनां तु श्रौतज्ञाने स्वतः प्रामाण्यज्ञानमेव न भवति, अन्यथा
प्रतिबन्धकेन तेन तदुत्तरमुक्तलक्षणाऽप्रामाण्यज्ञानमेव न भवेत्, भवति च तदिति तेषामप्रा-
माण्यज्ञानानास्क्रन्दितज्ञानस्यैव श्रौतज्ञाने स्वतः प्रामाण्यज्ञानात्मकस्याभावेन न तद्विषय-
प्रामाण्यलक्षणा शुद्धिरसङ्गतेति तादृशशुद्धयभावान्मिथ्यादृष्टिज्ञानं न सम्यग्ज्ञानम्, तज्ज्ञान-
गतप्रामाण्यस्याप्रामाण्यज्ञानास्क्रन्दितं श्रौतज्ञाने यत् स्वतः प्रामाण्यज्ञानं तद्विषयत्वात् । नेनु
राद्धान्ते स्वप्रकाशात्मकतयैवाभ्युपगते ज्ञाने प्रामाण्यं स्वतः परतश्च गृह्यत इति परतो ग्राह्यतायां
यदा सम्यग्दृष्टेः श्रुतजन्यज्ञाने प्रामाण्यज्ञानं न जातं तदानीमप्रामाण्यज्ञानानास्क्रन्दितज्ञान-
विषयत्वस्य तज्ज्ञानगतप्रामाण्येऽभावात्तज्ज्ञानं शुद्धं न स्यादिति चेत्, मैवम्, यज्जिनैरुक्तं तत्त-
थ्यमेवेति श्रद्धान्तः सम्यग्दृष्टेः श्रुताद्यज्ञानं जायते तद्यथा स्वं गृह्णाति तथा स्वगतप्रामाण्यमपि
गृह्णात्येव, तज्ज्ञानगतप्रामाण्यस्य नियमेन स्वतो ग्राह्यत्वात्, परतो ग्राह्यत्वं तु प्रामाण्यस्य
तत्रैव यत्राऽप्रामाण्यशङ्कावतारः, प्रकृते तु नैवम्, अत एव तादृशशुद्धिविशिष्टज्ञानजनने
चेत्यादिग्रन्थोऽपि सङ्गच्छत इति बोध्यम् । भेषजस्य रोगप्रशमने पूर्वं रेचनकृतरोगिकोष्ठा-
शयशुद्धिर्यथा सहकारिणी तथोक्तशुद्धिविशिष्टज्ञानोत्पत्तौ श्रुतस्य सम्यग्दर्शनलक्षणाशयशुद्धि-
रसहकारिणीति तदभावे सत्यऽप्रामाण्यज्ञानास्क्रन्दितश्रौतज्ञानार्जकत्वेऽपि तत्सत्येऽप्रामाण्य-
ज्ञानानास्क्रन्दितज्ञानविषयप्रामाण्यविशिष्टज्ञानार्जकत्वेन श्रुतस्य प्रामाण्यं

त्यल्पमिदमुच्यते दर्शनात्पूर्वं ज्ञानमज्ञानमेवेति वाच्यम्, अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिदज्ञानविषयप्रामाण्य-
स्यैव शुद्धित्वेन श्रुतमधीयानानामपि दर्शनविकलानां प्रामाण्यालिङ्गितेऽपि श्रौते ज्ञाने इदं प्रमा न
वेत्यप्रामाण्यज्ञानविषयत्वलक्षणमलकालुप्येनोक्तलक्षणशुद्धेरभावात्, तादृशशुद्धिविशिष्टज्ञानजनने च श्रुतस्य
सम्यग्दर्शनलक्षणागयशुद्धिरपि भेषजस्यैव दोषप्रशमने सहकारिणीति उक्तसहकारिवैकल्यात्पूर्वं तादृश-
ज्ञानाजननेऽपि तत्सहकारिसम्पत्तौ तज्जननेन श्रुतस्य प्रामाण्यं निर्वहत्येव, न च श्रुताध्ययनान्यथानुप-
पत्त्या रुचिलक्षणदर्शनशुद्धेरपि पूर्वं सत्त्वमिति वाच्यम्, अमव्यानां तदन्तरेणाप्यध्ययनदर्शनात्, न
च शुद्धस्याशुद्धस्य वा ज्ञानस्य दर्शनात्पूर्वमेव श्रुतेन जनितत्वात् कृतस्य करणयोगेन दर्शनापेक्षा
तत्र श्रुतस्य व्यर्थेति वाच्यम्, जैानां सदसत्कार्यवादुराद्धान्तेऽशुद्धात्मना पूर्वं कृतस्यापि ज्ञानस्य सम्य-
ग्ज्ञानात्मना परिणमनलक्षणकरणाभ्युपगमात्, अत एव सम्यग्दर्शनाच्छुद्धमिति पञ्चमीपक्षोऽप्युपपत्तिपद्ध-
तिमिथर्त्येव, निसर्गसम्यग्दर्शनाधिगमसम्यग्दर्शनयोरुभयसाधारणेन सम्यग्दर्शनत्वेनैकशक्तिमत्त्वेन वा
शुद्धिं प्रति कारणत्वेन स्वयंसम्बुद्धादिषु निसर्गसम्यग्दर्शनस्य शुद्धज्ञानात्पूर्वं सत्त्वेन न व्यतिरेकव्यभि-
चारावकाशः, न च निसर्गसम्यग्दर्शनादधिगमसम्यग्दर्शनं विजातीयमेव, अन्यथा निसर्गाभावेऽधिगमसम्य-

नोत्तरयति-अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिदज्ञानेत्यादि । अत्रेदमवधेयम्-यच्च सुशुभ्रनिरपे-
क्षाणां मिथ्यादृष्टीनां केषांचित्स्वपक्षनिबद्धोद्धूरानुबन्धानां स्वतःसिद्धान्तावलोकनतो मिथ्या-
ज्ञानं जायते, तदपि न सम्यक्श्रुतस्य प्रमात्मकज्ञानजननासामर्थ्यदोषवलादप्रामाण्यदोषवलाद्वा,
किन्तु पूर्वभवीयमिथ्यावासनाजनिताऽप्यथार्थसङ्केतानुसन्धानसहितमिथ्यात्वदोषप्रावल्यादेवेति
तज्ज्ञानमज्ञानमेव । उक्तदोषविगमेन सम्यग्दर्शनाशयशुद्धौ तत्सहकृतं श्रुतमप्रामाण्यज्ञानाना-
स्कन्दिदज्ञानविषयप्रामाण्यविशिष्टयथार्थज्ञानं जनयति, न च पश्चात्तत्र तद्गते स्वतः प्रामाण्यज्ञाने
चेदं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयो न वेदं ज्ञानमप्रमात्मकमेवेति विपर्ययज्ञानं भवतीति तत्राऽपि
श्रुतस्य प्रामाण्यं निर्वहत्येवेति । तदन्तरेणेति । रुचिलक्षणसम्यग्दर्शनमन्तरेणेत्यर्थः ।
विजातीयकारणादेव विजातीयं कार्यं भवतीति निसर्गस्याऽधिगमस्य च वैजात्येन निसर्गोप-
जायमानात् सम्यग्दर्शनादधिगमोपजायमानं सम्यग्दर्शनं विजातीयमेवेति नोभयसम्यग्दर्शन-
गतं सम्यग्दर्शनत्वमनुगतमिति न तद्रूपेण शुद्धिं प्रति कारणत्वं किन्तु विभिन्नरूपेणैवेत्यधि-
गमसम्यग्दर्शनत्वेन कारणीभूतस्याऽधिगमसम्यग्दर्शनस्य स्वयं सम्बुद्धादावभावेऽपि शुद्ध-
ज्ञानरूपकार्यसद्भावेन व्यतिरेकव्यभिचार इत्यभिप्रायकं यदाऽऽशङ्कितं तत्परिहारायाऽऽह-
निसर्गसम्यग्दर्शनाधिगमसम्यग्दर्शनयोरुभयसाधारणेनेति । ननु यदि सम्य-
ग्दर्शनत्वमुभयसाधारणं स्यात्तदा तद्रूपेण शुद्धिं प्रति कारणत्वं स्यात् ३ न चैवं, यतो निसर्गा-
धिगमसम्यग्दर्शनोभयस्य सम्यग्दर्शनत्वेन सजातीयत्वे तदवच्छिन्नं प्रति निसर्गाधिगमयोः
कारणत्वं न स्यात्, निसर्गरूपकारणाभावेऽपि सम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नस्याऽधिगमसम्यग्दर्शन-
स्याऽधिगमरूपकारणाभावेऽपि च निसर्गसम्यग्दर्शनस्योत्प्रादेन व्यतिरेकव्यभिचारादि-

दर्शनस्याध्ययनाद्यभावे निसर्गसम्यग्दर्शनस्य चोत्पादेन सम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति तयोः कारणत्वा-
सम्भवादिति वाच्यम्; उभयानुगतायाः शक्तेः कारणतावच्छेदकत्वस्य तत्रापि सम्भवात्, निसर्गाव्यव-
हितोत्तरजायमानसम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति निसर्गत्वेन अध्ययनाद्यव्यवहितोत्तरजायमानसम्यग्दर्शनत्वा-
वच्छिन्नं प्रति अध्ययनादित्वेन कारणत्वमिति तु सम्यग्दर्शनत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशे प्रयोज-
नाभावापत्तिदोषकवलितत्वादुपेक्षणीयमेवेति । अधिगमसम्यग्दर्शनाभिप्रायेण सम्यग्दर्शनाय शुद्धमिति
चतुर्थीपक्षोऽप्युपपन्नः, समासश्च 'हितादिभिः ॥ ३ । १ । ७१ ॥' इति सूत्रात् शुद्धपदस्याकृतिगण-
हितादिपाठात् सादुः, अधिगमसम्यग्दर्शनात्पूर्वमपि नैसर्गिकादेवाप्तश्रद्धस्य पुंसो विहितकालेऽध्ययनादि-
प्रसवे ज्ञानं शुद्धं, तच्चाधिगमसम्यग्दर्शनार्थमिति न पूर्वोक्तार्थबाधावकाशः । न च शुद्धिरेव ज्ञानगता
त्याशङ्कते—न च निसर्गदर्शनादधिगमसम्यग्दर्शनमिति । अन्यथेति सजातीयं-
चेतदेत्यर्थः । तयोरिति—निसर्गाधिगमयोरित्यर्थः । उक्ताशङ्कां निराकरोति—उभयानुगता-
या इति—निसर्गाधिगमोभयानुगताया इत्यर्थः । उक्तदोषस्तदा स्याद्यदि निसर्गत्वेनाध्ययनत्वा-
दिना च सम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमभ्युपगतं स्यात्, न चैवं, शक्तिमत्त्वेनैव निस-
र्गाध्ययनादीनां सम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वाभ्युपगमात्, तथा च निसर्गाद्यै-
कैकसत्त्वकालेऽपि सम्यग्दर्शनानुकूलनिसर्गाध्ययनाद्युभयानुगतशक्तिमत्त्वावच्छिन्नकारणत्ववतो
निसर्गाधिगमाद्यन्यतरस्य सद्भावादेव सम्यग्दर्शनोत्पादेन न व्यतिरेकव्यभिचारः, न च
शक्तिमत्ति यावन्ति कारणानि तावतां सर्वेषां सत्त्वेन भाव्यं, तथा सति न्यायमतेऽपि दण्ड-
त्वादिरूपकारणतावच्छेदकविशिष्टानां सर्वेषां दण्डादीनां सत्त्वं कार्याव्यवहितपूर्वमापद्यतेति
भावः । हितादिभिः ॥ ३ । १ । ७१ ॥ इति चतुर्थ्यन्तं नाम हितादिभिरसमस्यते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति, हितादिराकृतिगण इत्यर्थः । तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादं प्रति तद्धर्मव्या-
पकाशेषधर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्री तद्धर्मव्याप्ययत्तिकश्चिद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्री च
प्रयोजिका, यथाजन्यपृथिवीत्वावच्छिन्नोत्पादं प्रति जन्यपृथिवीत्वव्यापकजन्यसत्त्वं जन्य-
द्रव्यत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्री जन्यपृथिवीत्वव्याप्यघटत्वादियत्तिकश्चिद्धर्मावच्छिन्नोत्पादक-
सामग्री च प्रयोजिका, यद्धर्मव्यापकधर्मो न कार्यतावच्छेदको यद्धर्मव्याप्यधर्मो वा न कार्यता-
वच्छेदकस्तत्र नायं नियमः, यथा जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति तद्व्यापकसत्त्वादिधर्मावच्छिन्न-
सामग्री नापेक्षिता, अप्रसिद्धत्वात्तस्याः, एवं घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तद्व्याप्यतद्वत्त्वाद्यवच्छिन्न-
सामग्र्यपि नापेक्षिता, तद्वत्त्वादीनां कार्यतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नसामग्र्या अप्रसिद्ध-
त्वात् किन्त्वन्त्यादृश एव, तथाऽत्रापि सम्यग्दर्शनत्वव्यापकगुणत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्री-
सम्यग्दर्शनत्वव्याप्याधिगमसम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्री च सम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नो-
त्पादं प्रति प्रयोजिका, सा च शुद्धज्ञानघटितेति तज्जन्यत्वादधिगमसम्यग्दर्शनस्य तत्तदर्थमेवेत्य-
भिप्रायेणाह—अधिगमसम्यग्दर्शनात्पूर्वमपीति । न पूर्वोक्तार्थबाधावकाश इति—
अर्थबाधरूपं चतुर्थीपक्षे जागर्त्येवेत्यादिपूर्वोक्तदोषावकाशो नेत्यर्थः । न चेत्यस्य वाच्यमित्युक्तं

सम्यग्दर्शनार्थं न तु शुद्धं ज्ञानमिति स्वार्थान्वितचतुर्थ्यर्थस्य सम्यग्दर्शनपदबोधस्य शुद्धावेवान्वयो वाच्यः, स च पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थकदेशेनेतिव्युत्पत्तिविरुद्धः, न चोक्तव्युत्पत्तौ मानाभावः, नित्यपदार्थस्याभेदेन घटत्वेऽन्वयबोधामिप्रायेण प्रयुक्तस्य नित्यो घट इति वाक्यस्याप्रामाण्योपपत्तये वृत्तिज्ञानीयविषयत्वाप्रयोज्यसांसर्गिकविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेः कारणत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेद्यत्वस्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेनेत्येवं क्लृप्तस्य कार्यकारणभावस्यैव प्रमाणत्वात्, अयञ्च दोषः समासान्तरेऽपि समान इति वाच्यम्, शक्तं पदमिति पक्षे शुद्धमित्यत्र शुद्धधातोः पदत्वेन तज्जन्योपस्थितीयमुख्यविशेष्यत्वरूपपदार्थत्वस्य शुद्धौ सत्त्वेनोक्तव्युत्पत्तिविरोधाभावात्, यथा वा दर्शनं ज्ञानगतशुद्धिमन्तरापि भवत्येव किन्तु

रेण सह सम्बन्धः । शुद्धावेवेति—कृदन्तप्रत्ययनिष्पन्नशुद्धपदार्थशुद्ध्याश्रयैकदेशे शुद्धावेवेत्यर्थः । नित्यो घट इति वाक्यस्येति नन्वन्वेयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितपदार्थ एव पदार्थान्तरान्वयात् नित्यपदार्थस्य नित्यस्य स्वरूपत एव घटपदोपस्थिते घटत्वादावन्वयासम्भवेनोक्तप्रयोगस्याप्रामाण्योपपत्तिररथादेवेति चेत्, न, तथापि जातित्वविशिष्टजातिमत्तात्पर्यकतच्छब्दघटितस्य जातित्वावच्छिन्नेऽभेदेन नित्यान्वयबोधकस्य नित्यः स इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिररथादिति भावः । सप्तम्यधिकरणे च । २-३-३६ । इति पाणिनीयसूत्राय-भाष्यव्याख्याने द्वीपिचर्मणोरण्डमृगयोश्च समवायः इतरयोरेतु संयोग इति नामशेन शब्देन्दुशेखरे उक्तत्वात् तदनुसारेण रोमलाङ्गूलयोः संयोग एव सम्बन्धः पशुपदशक्यलोमवलाङ्गूलावच्छिन्नरूपार्थघटकः सङ्गतः, तथा च वृत्तिभास्यसंयोगसम्बन्धनिष्ठविषयतानिरूपितरोमनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या विशेष्यता स्वतादात्म्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेन या च लाङ्गूलावच्छिन्ननिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधो लाङ्गूले वर्तते, न च तत्र मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितिर्वर्तत इति व्यतिरेकव्यभिचारवारणाय सांसर्गिकविषयताया विशेषणमाह वृत्तिज्ञानीयविषयत्वाप्रयोज्येति । तथा च सा विषयताऽकाङ्क्षामास्याऽभेदादिसंसर्गानिष्ठैव, प्रकृते तु संयोगनिष्ठा विषयता वृत्तिभास्येति वृत्तिज्ञानीयविषयत्वाप्रयोज्या सा नेति नोक्तदोष इति भावः । अयञ्च दोषः समासान्तरेऽपि समान इतीति सम्यग्दर्शनेन शुद्धं सम्यग्दर्शनाच्छुद्धं सम्यग्दर्शने शुद्धमित्येवं समासेऽपि कृदन्तप्रत्ययनिष्पन्नशुद्धपदार्थशुद्ध्याश्रयैकदेशे शुद्धावेव सम्यग्दर्शनपदार्थस्याऽन्वयात्पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेतीत्यादिव्युत्पत्तिविरोधदोषः समान एवेति भावः । उक्ताशङ्कां निराकरोति शक्तं पदमित्यादिना । ननु दर्शनविशेषवृत्तं सम्यक्तयं ज्ञानगतशुद्ध्यपेक्षं भवतु, न च तथापि चतुर्थीपक्षीयं सम्यग्दर्शनफलकं शुद्धं ज्ञानमिति सिध्यतीत्यतस्तत्तिद्विं शुद्धे ज्ञान एव सम्यग्दर्शनान्वयं च कृत्वोक्तव्युत्पत्तिविरोधपरिहारार्थ-

तद्गतं सम्यगयमेव सकलदर्शनाननुगामि दर्शनविशेषवृत्ति ज्ञानगतशुद्धयपेक्षम्, एवमपि तद्विशिष्ट-
दर्शनार्थता शुद्धेः विशेषणनिमित्तस्यापि विशिष्टं प्रति निमित्तत्वमित्युररीकृत्य तथा विशेषणस्य तदर्थत्वे
कथञ्चित्तदभिन्नस्य विशिष्टस्यापि तदर्थत्वमित्युपेत्य शुद्धे ज्ञाने सम्यग्दर्शनार्थत्वस्यान्वये नोक्तव्युत्पत्ति-
विरोधवार्त्ताऽपीति युक्तमुत्पश्यामः । सत्सप्तमीमाश्रित्य सप्तमीपक्षोऽभ्युपपादनीयः सुधीभिः । मतिश्रुता-
वधिमनःपर्यवकेवलेषु त्रयाणाम्भत्यादीनां ज्ञानानां व्यभिचारित्वाद्भवत्युक्तविशेषणमर्थवत्, अन्यत्र तु स्व-
रूपोपरञ्जकन्तदिति बोध्यम् । सम्यग्दर्शनशुद्धमिति च लिङ्गविपरिणामेन विरतिमित्यत्राप्यन्वेति, तेन
च विरतिर्नाम ज्ञात्वाऽभ्युपेत्याकरणमित्येवंलक्षणलक्षितैवात्र विरतिर्दर्शनज्ञानशुद्धाशयस्वामिनी, न त्वन्या
मार्जारसंयमकल्पेत्यावेदितम्भवति । एवकारोपादानाद् दर्शनज्ञानविरतीनां त्रयाणामेव जन्मनः सुल-

माह एवमपीति । तद्विशिष्टदर्शनार्थता सम्यगयविशिष्टदर्शनफलकता । शुद्धेरिति
पञ्चा आधेयत्वार्थत्वेन शुद्धिनिष्ठेत्यर्थः, सम्यक्तत्वं प्रति ज्ञानगतशुद्धेर्निमित्तत्वेऽपि तद्विशिष्ट-
दर्शनं प्रति कथं तस्या निमित्तत्वम्, एवं सम्यग्दर्शनं प्रति ज्ञानगतशुद्धेर्निमित्तत्वेऽपि तद्विशिष्ट-
ज्ञानस्याऽपि कथं निमित्तत्वमित्याशङ्कायां तन्निवृत्तये तदुभयत्र युक्तिमाह विशेषणनि-
मित्तस्याऽपीति । सम्यक्त्वरूपं यद्विशेषणं तन्निमित्तस्यापीत्यर्थः । विशिष्टं—सम्यक्त्ववि-
शिष्टदर्शनम् । विशेषणस्य शुद्धेः । तदर्थत्वे सम्यग्दर्शनार्थत्वे । तदभिन्नस्य—शुद्ध्याभि-
न्नस्य । विशिष्टस्याऽपि—शुद्धिविशिष्टस्य ज्ञानस्याऽपि । तदर्थत्वम् सम्यग्दर्शनार्थत्वम् ।
सप्तमीपक्षे निमित्तसप्तमीपक्षमाश्रित्योक्तदोषस्तु न, यतरस नाऽभ्युपगम्यते, अभ्युपगम्यते च
सत्सप्तमीपक्षः, सोऽपि निसर्गसम्यग्दर्शनमादायोपपादनीय इत्याशयेनाऽह—सत्सप्तमी-
माश्रित्येति । मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं च सविपक्षमिति तत्र सम्यग्दर्शनशुद्धमिति
विशेषणं तद्विपक्षीभूतमत्यज्ञान ताज्ञानविभङ्गज्ञानानि न ज्ञानानि किन्त्वज्ञानान्येवेत्येवम-
ज्ञानव्यावृत्तिफलकत्वेन सार्थकं, मनःपर्यायज्ञानं केवलज्ञानं चाऽज्ञानरूपविपक्षशालिं नेति
तत्रोक्तविशेषणं स्वरूपोपरञ्जकमित्याशयेनाऽह मतिश्रुतावतीति । व्यभिचारि-
त्वात्—अज्ञानरूपविपक्षशालित्वात् । उक्तविशेषणम् सम्यग्दर्शनशुद्धमिति विशेषणम् ।
अन्यत्र । मनःपर्यायकेवलज्ञानयोः । तेनेति सम्यग्दर्शनशुद्धां विरतिमित्येवमन्वयेनेत्यर्थः ।
ज्ञात्वा—प्राणातिपाताद्याश्रवा नरकाधुरादिमहापापप्रकृतिबन्धकारितया नरकादिदुर्गातिप्रपाताद्य-
शुभफलका इति ज्ञपरिज्ञया बुद्ध्या, अभ्युपेत्य तथैव श्रद्धाय, अकरणं—प्रत्याख्यानपरिज्ञया
त्रिकरणयोगेन तेभ्यो निवृत्तिरित्यर्थः । तद्विपक्षविरतेः । पापफलकत्वात्तन्निषेधमाह—न त्वन्ये-
ति । सम्यग्दर्शनादित्रयाणां सम्यग्दर्शनत्वेन सम्यग्ज्ञानत्वेन सम्यग्विरतित्वेन च न प्रत्येकरूपेण
विभिन्नं कारणत्वं, किन्तु मोक्षानुकूलशक्तिमत्त्वेनाऽनुगतरूपेण तदेकरूपमेव, तच्च मोक्षानुकूलश-
क्तिमत्त्वावच्छिन्नं शक्तिरूपमतिरिक्तं वेत्यन्यदेतत्, तदेव च मोक्षमार्गपदार्थतावच्छेदकं, तत्रैव च
विधेयबोधकमोक्षमार्गपदोत्तरसुखमिदमर्थकत्वस्याऽन्वयो विवक्षित इति मोक्षमार्गेति विशेषण-

वधत्वे कारणत्वमित्यवधार्यते, तेन “सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ । १ ॥” इति सूत्रे मोक्षमार्ग इति विधेयबोधकपदोत्तरविभक्त्यैकत्वसंख्या विवक्षितेति, “यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसङ्ख्याविरुद्धसङ्ख्याया अविवक्षितत्वं, तत्र विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनकत्वमिति” नियमस्य न भङ्ग इत्युद्धृष्टतन्मवति, न च स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीयद्वितीयराहित्यलक्षणस्यैकत्वस्यैकवचनार्थस्य मोक्षमार्गशब्दात्मकप्रकृत्यर्थतावच्छेदके मोक्षत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वेऽन्वयो वाच्यः, स च तदोपपद्येत- यदि सम्यग्दर्शनादिषु

पदस्य बहुवचनान्तविशेष्यवाचकसम्यग्दर्शनादिपदसमानवचनत्वप्रसङ्गो न, न वा यत्र विशेष्यवाचकपदेत्यादिनियमभङ्गप्रसङ्ग इत्याशयेनाऽऽह-तेनेत्यादि । यत्र विशेष्यवाचकपदेत्यादि । यत्रेति त्रलप्रत्ययस्य घटकत्वमर्थः, तस्य विशेष्यवाचकपदेऽन्वयः । यदिति विशेष्यविशेषणवाचकपदवदितं वाक्यमाह वाचकेशब्दो बोधकपरः, तेन लाक्षणिकविशेष्यपदस्य ले न नियमहानिः, तथा च यत्र विशेष्यवाचकपदेत्यस्य विशेष्यविशेषणवाचकपदवदितवाक्य-घटकविशेष्यबोधकपदेत्यर्थः । उत्तरविभक्तिरिति अव्यवहितोत्तरत्वेनाऽनुसन्धीयमानविभक्त्यित्यर्थः, तेन सुन्दरं दधीत्यादौ दध्यादिविशेष्यबोधकपदोत्तरविभक्तेरश्रवणेऽपि न क्षतिः, तत्र तदनुसन्धानस्य सत्त्वात् । अविवक्षितत्वमिति विशेषणवाचकपदाऽव्यवहितोत्तरत्वेनाऽनुसन्धीयमानविभक्त्याऽविवक्षितत्वमित्यर्थः । तेनेदं दधीत्यादौ दधिरूपविशेषणपदानन्तरं विभक्त्यसत्त्वेऽपि न क्षतिः, तत्र विभक्तेरनुसन्धानं विना शब्दबोधानुपगमात् । तत्रेत्यस्य तद्वाक्यघटकत्वमर्थः, तस्य च विशेष्यविशेषणपदयोरन्वयः । मोक्षमार्ग इत्यत्र सिप्रत्ययार्थ एकत्वम्, तच्च स्वसजातीयद्वितीयराहित्यलक्षणं, तस्य च सिप्रत्ययप्रकृतिभूतमोक्षमार्गपदशक्ये मोक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वाश्रये नाऽन्वयः कर्तुं शक्यः, तस्य सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वेनाऽनेकरूपत्वात् । स्वसजातीयद्वितीयस्य विद्यमानत्वेन तद्राहित्यलक्षणैकत्वस्याऽवदमानत्वात्, किन्तु तच्छक्यतावच्छेदके तादृशकारणत्वे, न च तत्राऽपि सम्भवति, अनुगतस्य कारणतावच्छेदकधर्मस्याऽभावेन कारणताया अनुगतत्वाभावेनैक्याभावादित्याशयेनाऽऽशङ्कामुद्भाव्य प्रतिक्षिपति-न च स्वसजातीयनिष्ठेति । न चेत्यस्य वाच्यमित्युत्तरेण सम्बन्धः, अत्र साजात्यं स्वसममिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थातावच्छेदकवत्त्वरूपेण वाच्यम् । समुदायत्वेन सम्यग्दर्शनादीनां कारणत्वे साक्षादेव कारणत्वं स्यात्, न तु कस्यचिद् व्यापारिविधया, कस्यचिद् व्यापारविधया च, अभ्युपगम्यते च सम्यग्दर्शनं केवलज्ञानमनुत्पाद्य न मोक्षायाऽलमिति ज्ञानद्वारैव कारणत्वेन तद् व्यापारिविधया कारणम् । केवलज्ञानमपि सर्वसंवरूपचारित्रद्वारैव मोक्षं प्रति कारणत्वेन व्यापारिविधया कारणं, चारित्रमेव व्यापारविधया मुख्यकारणमिति पर्याप्तिसम्बन्धेन सम्यग्दर्शनादित्रयगतसमुदायत्वं मोक्षनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं रूपं न सम्भवतीत्युपदर्शना-

त्रिष्वेकं मोक्षजनकतावच्छेदकं रूपं भवेत्, न च तत्रितयपर्याप्तसमुदायत्वन्तथा, तथा सति तेषु कस्यचिद् व्यापारिविधया कस्यचिच्च व्यापारविधया कारणत्वमिति न स्यात्, यस्य हि व्यापारिविधया जनकत्वं तत्र परम्परासम्बन्धोऽवच्छेदकः, यस्य तु व्यापारविधया तत्र साक्षात्सम्बन्ध इत्यवच्छेदक-सम्बन्धभेदादपि नैकं कारणत्वम्, किञ्च समुदायत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूपस्य विशेष्यविशेषणभावे विनि-गमनाविरहतोऽनेकरूपतया तद्रूपेण कारणत्वे गुरुधर्मावच्छिन्नानेकारणत्वप्रसङ्गः, एतेनैव दाण्डवका-दीनां न समुदायत्वेन कारणत्वं, प्रत्येकरूपेण तेषां कारणत्वेऽपि परस्परसहकारिभावाभ्युपगमादेव नैक-विरहेऽन्यस्मात्कार्यापत्तिरिति वाच्यम्, मोक्षोत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्ववतो मोक्षमार्गपदलक्ष्य-स्यैकदेशे निरुक्तसमुदायत्वे एकवचनार्थैकत्वस्यान्वयोपगमात्, मोक्षोत्पादप्रयोजकत्वञ्च मोक्षोत्पत्तिव्य-तिरेकनियतव्यतिरेकप्रतियोगित्वं, तदवच्छेदकत्वञ्च सम्यग्ज्ञानादित्रितयसमुदायत्वे जनकतानवच्छेद-कत्वेऽपि त्रयाणां सहकारिभावाभ्युपगमादव्याहतमेव, शक्तिरूपस्य कारणत्वस्य शक्त्यवच्छिन्नस्थाति-रिक्तस्यैव वा कारणत्वस्याभ्युपगमे तु तस्य न सम्बन्धभेदनियन्त्रितत्वमिति तत्रैकत्वान्वयोऽपि स्या-द्वादीनां न नः प्रतिकूलतामञ्चतीति दिक् । विरतिमेव चेत्यत्र चकारस्सम्बन्धार्थः, विकल्पार्थस्तु सुलब्ध-मित्यस्य सुलब्धमिवेत्यर्थपरत्वे दृश्यः, उपतासूत्रस्वारस्यात् त्रयाणां कारणत्वे सम्यग्दर्शनाद्येकैकान्वित-जन्मनोऽनन्तरमोक्षफलोपधानरूपसुलब्धत्वस्यासम्भवेऽपि सहकारिविरहप्रयुक्तमोक्षकार्यकारित्वाभाववत्त्व-लक्षणयोग्यत्वस्य सुलब्धसादृश्यस्य सम्यग्दर्शनाद्यन्यतमविनिर्मुक्तजन्मव्यावृत्तस्य सद्भावात्, आप्नो-

याऽऽह न च तत्रितयेति । तथेति—मोक्षजनकतावच्छेदकं रूपमित्यर्थः । कारणत्वस्य कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मव-त्वादिरूपत्वे तस्य सखण्डरूपतयाऽवच्छेदकसम्बन्धधटितत्वेन सम्बन्धभेदाद्भिन्नत्वं स्यात्, यदा च शक्तिमत्त्वावच्छिन्नशक्तिरूपं कारणत्वमतिरिक्तं वा तदा तस्य धर्मविधया सम्बन्धवि-धया वाऽवच्छेदकाऽधटितत्वेन न सम्बन्धभेदाद्भिन्नत्वं, यच्च सम्यग्दर्शनत्वस्य ज्ञानत्वस्य चारित्र्यत्वस्य च मोक्षनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकत्वं तच्छक्तिरूपस्याऽतिरिक्तस्य वा कारणत्वस्याऽभिव्यञ्जकविधयैव । इदानीं तन्तौ न घट इदानीमिह कपाले न घट इत्यादिप्रती-तिसिद्धं देशे काले चाऽवच्छेदकत्वमिव तद् विलक्षणमेवेत्युक्तकारणत्व एकत्वान्वयो न दोषावहः स्याद्वादिनामित्याशयेनाऽऽह शक्तिरूपस्य कारणत्वस्येति । मूलश्लोकान्तर्गतस्य चशब्दस्य विकल्पार्थत्वे तु सम्यग्दर्शनं तच्छुद्धं ज्ञानं वा विरतिमेव वा य आप्नोति तेन दुःखानिमित्तमपीदं जन्म सुलब्धमिव भवतीति लाक्षणिकार्ये तात्पर्यं दृश्यमित्याह । विक-ल्पार्थस्त्विति । सम्यग्दर्शनाद्येकैकान्वितजन्मसुलब्धमिव कथमित्याशङ्कानिरोसाय तत्र हेतु-माह—उतासूत्रस्वारस्यादिति । मिथ्यादृष्टिजानां न सम्यग्दर्शनादित्रयान्वितं न वा तत्प्र-त्येकान्वितमिति सुलब्धं सुलब्धमिव वा न भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमाह—सम्यग्दर्श-नाद्यन्यतमविनिर्मुक्तजन्मव्यावृत्तस्यैव ।

तीत्यनेनावस्थितं स्वतन्त्रं कर्तारमुपदर्शयता आल्यविज्ञानसन्तानस्य क्षणिकविज्ञानवाधभ्युपगतस्य कर्तृत्वस्य प्रतिक्षेपः कृतः, दर्शनादित्रयावाप्तेः किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह दुःखनिमित्तमपीदमिति, दुःखयतीति दुःखम्, अत्र दुःखानां निमित्तमिति विग्रहे शरीरमानसदुःखानां वर्तमानानां साक्षादनागतानाञ्च परम्परया निमित्तं जन्मेत्यावेदितमभवति, अत एव “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इति गौतमसूत्रे उत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वम्प्रति कारणत्वमवलम्ब्योत्तरोत्तराभावरूपकारणमावप्रयोज्यपूर्वपूर्वाभावरूपकार्याभावोऽभिप्रेतः, “न ह्यशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति श्रुतिरप्येतदर्थानुग्राहिकैव, दुःखस्य निमित्तं दुःखं निमित्तमस्येति वा विग्रहे दुःखं संसारः, मूढस्यैकजन्मन्यनेकजन्मकारणकर्मसञ्चयतो जन्मनः संसारकारणत्वं, संसारस्य च जन्मकारणत्वं प्रतीतमेव, पूर्वसंसरणमन्तरेण जन्मासम्भवात्, नात्रापि न दुःखनिमित्तमिति विकल्पार्थोऽपिशब्दराश्रितिमश्चति, किन्तु दुःखानां निमित्तं दुःखस्य वा निमित्तमिति पक्षे, “इदमः प्रत्यक्षगतं, समीपतरवर्त्तित्वेन चैतदो रूपम् । अदस्य विप्रकृष्टं, तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ १ ॥” इत्यनुसारात् प्रत्यक्षवाचिन इदमः प्रत्यक्षस्य मानुषजन्मन एव बोधकत्वम्, नरकतिर्यग्देवगतिषु विरतेरमावात्, प्रत्यक्षत्वञ्चात्र

न सन्तानस्येति । दुःखयतीति परितापयतीत्यर्थः । अनागतानाञ्च परम्परया निमित्तं जन्मोति मूढमनस्का ह्यतिलोमप्रस्ता महापापारम्भमत्र कुर्वन्तीति तज्जन्माशुभकर्मनिगडनिगडितारतुदये आगामिनि भवेऽपि दुःखभागिनो भवन्तीत्येतज्जन्मानागतदुःखानां निमित्तमित्यर्थः । अत एवेति—जन्मो दुःखनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणत्वाश्रयत्वादेवेत्यर्थः । मिथ्याज्ञानाभावे दोषाभावः, दोषाभावे प्रवृत्त्यभावः, तरगाजन्माभावः, तरगादुःखाभावः, वरपादपवर्ग इति गौतमसूत्रामिश्रायं कार्यकारणभावप्रदर्शनपूर्वकमाह—उत्तरोत्तरस्येत्यादि । “न ह्यशरीरं वाव ! सन्तं प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति । वावेति सम्बोधनं, अशरीरं शरीररहितं सत्तमात्मानं प्रियाप्रिये सुखदुःखे न स्पृशतो न सम्बन्धीतः, तज्ज्ञानिनो देहेन्द्रियाद्युपाधिविगमे संसारनिवृत्तेर्जन्माभावादुःखाभाव इति भावः । आद्यविग्रहमाश्रित्याऽऽह मूढस्येत्यादि । संसारकारणत्वं संसारं प्रति कारणत्वम् । द्वितीयविग्रहमपेक्ष्याऽऽह संसारस्य चेति । जन्मकारणत्वम्—आद्यप्राणसंयोगलक्षणजन्मत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वम् । तत्र हेतुमाह पूर्वसंसरणमन्तरेणेति । दुःखं निमित्तमस्येति पक्षे दुःखनिमित्तमपीत्यत्राऽपिशब्दो विकल्पार्थो न सम्भवति, तथा सति कस्यचित्पुरुषस्यैतज्जन्म संसारपूर्वकं स्यात् कस्यचित्तु न तथेति स्यात्, न चैतत्संगवति, वीतरागजन्मादर्शनमिति न्यायेन संसारस्याऽनादितयैव सिद्धेर्जन्मात्रस्य सरागलक्षणसंसारपूर्वकत्वादेवेत्याशयेनाऽऽह—नात्रापि नेत्यादि । मूढमनस्कानामेतज्जन्म दुःखानां दुःखस्य संसारत्मकस्य वा निमित्तम्, नाऽवाप्तसम्यग्दर्शनादित्रयाणां तद्भवमोक्षगामिनामित्यपिशब्दो विकल्पार्थोऽस्मिन्पक्षे सङ्गतिमश्चति, एतच्च पदपुरुषशब्दात् न वक्ष्यत इत्याह किन्तु दुःखानां

वक्त्रप्रत्यक्षज्ञाननिरूपितलौकिकविषयतावत्त्वमेव, तच्च स्वजन्मन्येव सम्यग्दर्शनादित्रितयलामोपायक्षमे, तेन देवकुर्वाद्यकर्मभूमिषु भोगभाजां कर्मभूमिषु र्लेक्षादीनां विरत्यभावेन तज्जन्मनो नियमतः सुलब्धत्वाभावेऽपि न क्षतिः, तेनेति, अत्र तत्पदं यत्पदजन्योपस्थितिविषयत्वेन वक्त्रबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने शक्तम्, यो ज्ञानमित्यत्र यत्पदञ्च तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्त्रबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तम्, एतदभिसन्धायैव यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति गीयते, तेन स्वोच्चारकपुरुषकर्तृकपूर्वकालोच्चरितपदोपस्थापितशक्तस्य “यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं, मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे । भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च, पृथूपदिष्टां दुदुर्धुरित्रीम् ॥ १ ॥” इत्यादौ यच्छब्दस्य स्वोच्चारक-

निमित्तमित्यादि । तेन प्रत्यक्षवाचिन इदंशब्दाद्वक्त्रपुरुषीयवाक्षुषप्रत्यक्षगोचरसम्यग्दर्शनादित्रितयलामोपायक्षमकर्मभूमिगतमनुष्यजगग्रहणेन । तेनेति अत्र तत्पदमिति-यत्पदं तत्पदञ्चाऽनेकविधं, ततः कयोश्चिद्यत्पदतत्पदयोर्नित्यसम्बन्धः, कयोश्चिच्च न, तत्र यादृशस्य तत्पदस्य यत्पदसापेक्षत्वं तादृशमेव तेनेत्यत्र तत्पदं, यादृशस्य च यच्छब्दस्य तत्पदसापेक्षत्वं तादृशमेव यो ज्ञानमित्यत्र यत्पदम्, यादृशयोर्यत्पदतत्पदयोः परस्परसापेक्षत्वं तादृशत्वं प्रकृतयच्छब्दतच्छब्दयोरवश्यमेव दर्शनीयमित्यभिसन्धाय प्रथमं प्रकृततच्छब्दस्य तत्त्वं दर्शयति, अत्रेति तेनेतितृतीयाविभक्त्यन्तशब्दघटकमित्यर्थः, अस्य तत्पदमित्यनेनाऽन्वयः, तत्पदमित्यस्य च शक्तमित्यनेन सम्बन्धः । यत्पदोति यत्पदं यो ज्ञानमिति पूर्ववाक्यघटकं यत्पदं, तज्जन्योपस्थितिः सम्यग्दर्शनशुद्धज्ञानविरत्याप्तिमतः पुरुषस्य वक्त्रबुद्धिविषयतावच्छेदकेन धर्मेणोपस्थितिः, तद्विषयत्वेन वक्त्रबुद्धिविषयता एव पुरुषः, तन्निष्ठविषयतावच्छेदकत्वात्पुरुषगतदेवदत्तत्वयज्ञदत्तत्वाद्यन्यतमात्मा धर्मविशेषः, तदवच्छिन्ने तत्पदं शक्तम् । तथा योक्तधर्मविशेषावच्छिन्ने शक्तं तत्पदं तदैव स्यात् यदि यत्पदमपि भवेदिति तस्य यत्पदेन सह सम्बन्धः । इदानीं प्रकृतयच्छब्दस्य तत्त्वं दर्शयति-यो ज्ञानमित्यत्रेति यो ज्ञानमिति वाक्यघटकमित्यर्थः, अस्य यत्पदमित्यनेन सम्बन्धः, यत्पदमित्यस्य च शक्तमित्युत्तरेण सम्बन्धः । तत्पदप्रतिपाद्यतयेति तत्पदं तेनेत्येतद्वदकतत्पदं, तत्प्रतिपाद्यतया वक्त्रबुद्धिविषयः सुलब्धतज्जगसम्बन्धवान् पुरुषरस देवदत्तत्वादिस्वगतासाधारणधर्मेणैव तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्त्रबुद्धिविषयः, तन्निष्ठवक्त्रबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मो देवदत्तत्वादिः, तदवच्छिन्ने शक्तं यो ज्ञानमित्येतद्वाक्यघटकं यत्पदमित्यर्थः, उक्तधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्यत्पदस्य तदा स्याद्यदि नियमेन तत्पदं स्यादिति तत्पदसापेक्षत्वं यत्पदस्येत्यर्थः । एतदभिसन्धायैव-एतादृशयत्पदतत्पदानुसन्धानादेव, उपदर्शितशक्तिमद्यच्छब्दतच्छब्दविलक्षणयोरन्यादृशयच्छब्दतच्छब्दयोर्न नित्यसम्बन्ध इत्युपदर्शनायाऽऽह तेनेति उक्तयत्पदतत्पदयोश्शक्तिविशेषोपदर्शनद्वारा नित्यसम्बन्धत्वोपदर्शनेनेत्यर्थः । अस्य न क्षतिरित्यनेनाऽन्वयः । स्वोच्चारकोति । स्वं “यं सर्वशैला” इति वाक्यघटकं यत्पदं तदुच्चारकः पुरुषः कालिदासः, तत्कर्तृकपूर्वकालो-

पुरुषकर्तृकपूर्वकालोच्चरितपदोपस्थापितशक्तस्य “ तदन्वये शुद्धिमति, प्रसूत. शुद्धिमत्तः । दिलीप इति राजेन्दु-रिन्दुः क्षीरनिवावित्र ॥ १ ॥ इत्यादौ तच्छब्दस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मवच्छिन्नशक्तस्य “तस्याप्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपते. कृत्वा च कण्ठाटवी” इत्यादौ च तत्पदस्य नित्यसम्बन्धाभावेऽपि न क्षतिः । सुलब्धमिति, यद्यपि सम्यग्दर्शनादिलाभात्पूर्वमपि संसारविनाभावि जन्म भवनाश्रय. तथापि सम्यग्दर्शनादित्रितयप्रभवमोक्षसाधनत्वेन सुलब्धं श्लाघ्यं सम्यग्दर्शनादित्रितयमाजा द्रव्यादिचतुर्विधसंसारदुःखोपनिपातमयहेतुकृत-नकर्मक्षयप्रभवात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिसध्रीचीननिष्प्रतिद्वन्द्वाप्रतिपातिपरमसुखलाभाभिभूषीभूतेन पुरुषेणैव भवति, अन्यथा क्षुद्रजन्तूनामिव भरणायैवेति भावः । भवतीति यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते इत्याद्यभ्युपगन्तॄणां सर्वं हि वाक्यं क्रियायां परिसमाप्यत इति चोररीकुर्वतां नयमवलम्ब्यास्योक्तिरिति बोध्यम् ॥ १ ॥

चरितं पदं “ अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा, हिमालयो नाम नगाधिराजः । ” इत्येतद्वटकं हिमालयपदं तदुपस्थापितो हिमालयरूपोऽर्थस्त्वत्र शक्तस्य यं सर्वशैला इत्यादिवाक्यघटकस्य यच्छब्दस्य, अस्य नित्यसम्बन्धाभावेऽपीत्यनेनाऽन्वयः । स्वोच्चारकेति स्वं. तदन्वय इति वाक्यघटकं तत्पदं तदुच्चारकपुरुषः कालिदासस्तत्कर्तृकपूर्वकालोच्चरितपदं “ वैवस्वतो मनुर्नाम ” इति वाक्यघटकमनुपदं तदुपस्थापितो मनुरूपोऽर्थस्त्वत्र शक्तस्य “ तदन्वये शुद्धिमति ” इति वाक्यघटकस्य तच्छब्दस्य, अस्याऽपि नित्यसम्बन्धाभावेऽपीत्यनेनाऽन्वयः, “ तस्याऽप्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपतेः कृत्वा च कण्ठाटवी ” इत्येतद्वाक्यघटकस्य तु तत्पदस्य बुद्धिपदेन वक्तृबुद्धिर्गृह्यते, अस्य वक्ता रामचन्द्रस्तद्बुद्धिविषयो रावणस्तन्निष्ठबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितो धर्मो रावणत्वं तदवच्छिन्नशक्तस्य, एतेषु तत्तच्छक्तिप्रतिनियमेषु न यत्तदोः प्रवेश इति नित्यसम्बन्धाभावेऽपि न क्षतिरित्यर्थः । द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदभिन्नसंसारदुःखोपनिपातमयकल्पाद्भवतीत्याशङ्कायां कर्मणस्तद्वेतुगर्मविशेषणमाह—द्रव्यादिचतुर्विधसंसारदुःखोपनिपातमयहेतुकृत्स्नकर्ममिति । कारणोच्छेदे कार्योच्छेद इति नियममाश्रित्य कृत्स्नकर्मक्षयप्रभवात्यन्तिकदुःखनिवृत्तित्युक्तम् । नैयायिक आत्यन्तिकदुःखोच्छेदरूपाभेव मुक्तिमभिमनुते इति तदानीं सुखलेशोऽपि न, आत्मविशेषगुणानामिन्द्रियाधाधीनत्वेन तदभावे तदभावादिति तत्तत्तन्निरासार्थमाह—दुःखनिवृत्तिसध्रीचीनेत्यादि । निरावृतसुखं ह्यात्ममात्रसंयुत्यत्वेन स्वाधीनमेवेति शश्वद्भावेन पराधीनदुःखलेशाकलङ्कितत्वेन निष्प्रतिपक्षं, तत्सं-प्रतिविच्छेदकारणाभावादप्रतिपाति, प्रकर्षकाष्टावस्थानादनुपममत एव परममिति तदर्थं प्रवृत्त्यैकतानमनसा पुरुषेण सुलब्धं मनुष्यजन्म भवतीत्यर्थः । यत्राऽन्यत्क्रियापदं न श्रूयत इत्यादीति । अत्राऽऽदिपदेन तत्राऽप्यस्तिर्भवन्तीवर्तमानापरः प्रयुज्यते इति ग्राह्यम् । नयमवलम्ब्यास्योक्तिरिति—अत्र न्यायनिष्णातास्तु धनुर्वरः पार्य एव धरो नारित हंसीव त्रिमलं जलं कलिकालेच्छा-तकः कालास्त्रय इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्वाक्यमात्रे क्रियापदस्य नैयत्याभाव एवेति श्राद्धः । इति प्रयुक्तकारिकादीकाव्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥

जन्मनो दुःखनिमित्तत्वसुलब्धत्वयोः कथम्भावाकाङ्क्षायामाह

(भा०) जन्मनि कर्मकेशै-रनुबद्धेऽस्मिस्तथा प्रयतिनव्यम् ।

कर्मकेशाभावो, यथा भवत्येव परमार्थः ॥ २ ॥

(व्या०) जन्मनीति० मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगारुच्यैः स्वस्वहेतुभिः क्रियत इति

द्वितीयकारिकावतरणिकामाह-जन्मनि इत्यादिना । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमाद-
कषाययोगारुच्यैरिति-मिथ्यादर्शनमविरतिः प्रमादः कषायो योग इत्याख्या येषां ते
तथा तैः । तत्र मिथ्या-अलीकमयथार्थ दर्शनं दृष्टिरुपलब्धिरिति मिथ्यादर्शनं, तच्च यद्यपि
जीवादयस्तत्त्वमिति निश्चयाभावरूपानधिगमात्मकं, जीवादयो न तत्त्वमिति विपर्ययात्मकं
चेति द्विविधं, तदुक्तं वाचकमुख्यैः “ अनधिगमविपर्ययो च मिथ्यात्वं ” इति, तथाप्युपाधि-
भेदादभिग्रहिकमनाभिग्रहिकमाभिनिवेशिकं सांशयिकमनाभोगं चेति पञ्चप्रकारम् । तत्राऽऽ-
धमनाकलिततत्त्वस्याऽप्रज्ञापनीयताप्रयोजकस्वस्वाभ्युपगतार्थश्रद्धानलक्षणं, यथा बौद्धसाङ्ख्य-
दीनां इदमेव दर्शनं शोभनं नान्यदित्येवं स्वस्वदर्शनप्रक्रियावादिनां स्वाग्रहग्रहग्रहिलानां
स्वस्वाभ्युपगतार्थश्रद्धानादनिवर्त्तनीयानामत एवाप्रज्ञापनीयानाम् । द्वितीयं च स्वपराम्भुपगता-
र्थयोरविशेषेण श्रद्धानलक्षणं, यथा “ सर्वाणि दर्शनानि शोभनानि ” इति प्रतिज्ञावतां मुग्ध-
लोकानामीपन्माध्यस्थ्यभावनावताम् । तृतीयं च विदुषोऽपि स्वरसबाहिर्भगवत्प्रणीतशास्त्र-
वाधितार्थश्रद्धानलक्षणं, यथा शास्त्रतात्पर्यबाधं प्रतिसन्धायैवाऽन्यथाश्रद्धावतां गोष्ठाभाहिला-
दीनाम् । चतुर्थं च भगवद्वचनप्रामाण्यसंशयप्रयुक्तः शास्त्रार्थसंशयः सांशयिकं, यथा काङ्क्षा-
मोहनीयकर्मोदयाद्भगवद्वचने प्रामाण्यसंशये सति न जाने किमिदं निगोदधर्मास्तिकाया-
दिकं ब्रह्मतत्त्वं भगवत्प्रोक्तं सत्यं उतान्यथेति संशयवताम्, यतो निश्चितभगवद्वचनेप्रामाण्य-
कानां नैवं संशयः, ते एवं तर्कयन्ति-कस्मिंश्चिद्ब्रह्मतत्त्वे मद्बुद्धिर्न प्रविशति तत्र गाढज्ञानावे-
रणकर्मोदयप्रयोज्यमद्बुद्ध्यातिमान्धमेव कारणम्, न तु तत्तत्त्वाऽभावः, जिनैस्तथैव प्रज्ञ-
त्वादिति । पञ्चमञ्च साक्षात्परम्परया च संशयनिश्चयेसाधारणतत्त्वज्ञानसामान्याभावलक्षणं,
यथैकेन्द्रियादीनां तत्त्वातत्त्वानध्यवसायवतां मुग्धलोकानां चेति । अविरतिर्हि सानृतस्तोयाप्रक्ष-
परिग्रहेभ्यः पापस्थानेभ्यो विरतिपरिणामाभावो हिंसादिषु प्रवृत्तिः, असंयम इति यावत् ।
प्रमादः स्मृत्यनवस्थानं कुशलेष्वनादरो योगादुपप्रणिधानञ्च । कषायाः क्रोधमानमायालोभ-
भेदाच्चतुर्विधाः, पुनरपि प्रत्येकं तेऽनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोवरणसंज्वलनभेदाच्चतुः-
प्रकारा इति षोडश भेदाः । कषायसाहचर्यात्कषायोद्दीपनाद्वा हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सास्त्री-
पुरुषनपुंसकवेदाख्यानां नवनोकषायाणामपि परिग्रहः कार्यः । योगश्च मनोयोगवचोयोगकार्य-
योगभेदेन त्रिविधः । तत्प्रभेदतः पुनरपि पञ्चदशप्रकारः, ताद्विस्तारस्तु विस्तारमयीन तन्यते ।

मिथ्यादर्शनहेतुको हि बन्धः प्रकृष्टतरोऽशुभानुबन्धरूपश्च, मिथ्यादर्शनपरिणामे

कर्म ज्ञानावरणाद्यष्टप्रकारम्, क्लेशयुति बाधयन्त्यात्मस्वरूपमिति क्लेशा मोहनीयभेदाः क्रोधादयः कषायाः, जन्मानि सति कायबाधमनोहेतुकं कर्म, ततः क्रोधलोभादयः क्लेशाः, ततो रागादिहेतुकं तीव्रकर्मबन्धनं, ततो जन्मवतः पुनरपि कर्म ततः क्लेशाः, तेभ्यश्च पुनरपि जन्मेत्येवं जन्मनः कर्मक्लेशैरनुबद्धत्वं सन्त-
तवेष्टनलक्षणं संसारस्यानादित्वं दुःखमूयस्त्वमादायैव पर्यवस्यति, उक्तदिशा कर्मक्लेशयोरप्यनुबद्धत्वे
विशेष्यतया जन्मन एवोपादानं प्रत्यक्षत्वादाधारत्वात्पूर्वोक्तत्वाच्च, अनेन च दुःखनिमित्तत्वं जन्मन
आवेदितं भवति, अरिगन्धिति प्रत्यक्षे मनुष्यजन्मनीत्यर्थः, तस्यैव सुलब्धत्वस्य प्रकान्तत्वात्, तथे-
तिशब्दः सम्यग्दर्शनाद्यासिपूर्वकमित्यर्थको यथा भवतीत्युत्तरयथाशब्दापेक्षः, प्रयतितव्यमिति
अत्र प्रकर्षार्थे आद्यर्थे च प्रशब्दः, तथा च प्रकर्षेण सर्वात्मना सम्यग्दर्शनादिलोभानन्तरमादावेव वा
तदासंयमादिषु व्यतितव्यमित्यर्थः, प्रयत्नप्रयोजनमाह कर्मक्लेशाभावो यथा भवतीति, यथा येन

सत्यात्मात् उक्तेवेन्द्रमात्रादभावे च तदभावात्, उत्पन्नसम्यग्दर्शनस्याऽप्यात्मनरसत्यामवि-
रतावविरतिपरिणामहेतुको बन्धः प्रतीयत एवेति तद्वेतुकः सः । स च परिणाममान्वात्ततोऽ-
पकृष्टबन्धः, अविरत्यभावेऽपि प्रमादहेतुकस्ततोऽप्यपकृष्टतरबन्धः, कस्यचिद् विरतस्य सति
प्रमादे तदुपलब्धेः, मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादाऽभावेऽपि कषायहेतुकः ततोऽप्यपकृष्टतरबन्धः,
सम्यग्दृष्टेर्विरतस्याऽप्रमत्तस्याऽपि संज्वलनकषायोदयसद्भावे तस्य सद्भावात्, ततोऽप्यपकृष्ट-
तरो बन्धो केवलयोगहेतुकः, उपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिकेवलिलक्षणगुणस्यानत्रयवर्तिनो
वीतरागस्याऽपि योगसद्भावे सति तत्सद्भावात् । आशाम्बरास्तु सयोगिकेवलिनो योगसद्-
भावेऽपि न तन्निमित्तो बन्धः, तस्य जीवन्मुक्तत्वा-गोक्षप्रसिद्धेरित्याहुः, तन्न युक्तम्, योग-
रूपकारणसद्भावे तन्निमित्तद्विसामयिकसातवेदनीयबन्धरूपकार्यावश्यम्भावात्, अन्यथा तस्य
कारणत्वमेव न स्यात्, न चाऽपसिद्धान्तः—“ जीव चक्षुषपह्निवायमवि वेमाया सुहुमा
ईरियावहियाकिरिया कञ्ज सा पढमसमयवद्धपुङ्गा वितियसमयवेतिया ततीयसमयनिज्रिया
सा वद्धा पुङ्गा उदीरिया वेदिया निजिण्णा सेयकाले अकगां वाऽवि भवति ” इति श्रीपञ्चमा-
ङ्गप्रवचनात् । न चैवमेकहेतुक एव बन्धः, पूर्वस्मिन् पूर्वणिगन्तुत्तरोत्तरस्यापि बन्धहेतोस्स-
द्भावात्, तथाहि कषायहेतुको हि बन्धो योगहेतुकोऽपि, प्रमादहेतुकश्च कषाययोगहेतुकोऽपि,
अविरतिहेतुकश्च प्रमादकषाययोगहेतुकः प्रतीयते, मिथ्यादर्शनहेतुकश्चाविरतिप्रमादकषाय-
योगहेतुकरिसद् इत्यलं पल्लवितेन, विरारमयान्नेह वितन्यते । संसारस्याऽनादित्वं दुःख-
मूयरत्यमादायैव पर्यवस्यतीति अत्र संसारोऽनादिमान्, कर्मक्लेशानुबद्धज-गाऽन्य-
थानुपपत्तेरित्यनुमतिं पर्यवस्यति । यथा जगानः कर्मक्लेशैरनुबद्धत्वं तथा कर्मक्लेशयोरपि
जन्मानुबद्धत्वमविशिष्टमेवेति जगानि कर्मक्लेशैरनुबद्धेऽरिगन्धिति कथमुक्तमित्याशङ्कायां हेतु-
माह— उक्तदिशेति “ इदमः प्रत्यक्षमतं ” इत्यादिपूर्वोक्तश्लोकमनुसृत्याऽरिगन्धित्यस्यार्थ-
माह—प्रत्यक्ष इति । वस्तुदृष्टिगोचर इत्यर्थः । सर्वात्मनेति—मनोवचःकायहेतुकयोग-

प्रकारेण, स च प्रकारः “ शङ्काधीतिचारेविभुजावातदर्शनो हि शुद्धाशयस्त्रिभुवनमप्युपहितमोहमहेन्धन-
ज्वलितकर्मदहनकवाध्यमानमशरणममलज्ञानागमचक्षुषाऽवलोक्य गर्भवासोदिस्योद्विग्नः प्राणातिपातादि-
विरतिप्रतिज्ञामारुह्य, तद्दृढीकरणार्थं च पञ्चविंशतिभावनाभावितान्तरात्मा, द्वादशानुप्रेक्षास्थिरीकृता-
ध्यवसायः संवृताश्रयत्वा

त्रयेणेत्यर्थः । गर्भवासोदिस्योद्विग्न इति—जठरद्रव्यसमूहरूपकर्मवदशुचिभूतोद्वेज-
नीयमयानके गर्भे यो वास स आदिर्यस्मिन् गर्भनिष्क्रमणादौ स गर्भवासोदिस्योद्विग्नः
उत्तररूपे गर्भे किमघोमुखेन वसनीयम् ? तत्र च प्रथमतया मातुरार्तं पितुः शुक्रं तदुभयं
संस्पृष्टमतिमलिनमप्रेक्षणीयं एवं लक्षणं आहारः किमाहर्तव्य इत्येवंरूपं यदुभयं तेनोद्वेगं
संसारोदासीन्याधीनवैराग्यं प्राप्त इत्यर्थः । उक्तञ्चैवं सिद्धान्ते गर्भवासदुःखम् “सुहृदि अग्नि-
वण्णाहिं, संभिन्नरस निरंतरं । जावदं गोयमा ! दुःखं, गर्भे अकुण्ठं तजो ॥ १ ॥
गन्माओ नीहरंतरस, जोणीजंतनिपीलणे । सयसाहस्सिअं दुःखं, कोडाकोडीगुणंऽपि वा
॥ २ ॥” इत्यादि । आदिनाऽगर्भोत्पन्ननारकदेवनिर्गोदादिदुःखं ब्रालं, तच्चैवं सिद्धान्तेऽभिहितं
परमर्षिणा नरएसु जाइं अइक्कखडिं दुःखं परमातिवेखाइं । को वण्णेइ ताइं जीवंतो वि वसि-
कोडीवि ? ॥ १ ॥ “ अच्छिनिमीलणमित्तं, नत्थि सुहं दुःखमेव पण्डिबद्धं । नरए नेरइयाणं,
अहोनिंसं पच्चमाणाणं ॥ २ ॥ देवाऽवि देवलोए, दिव्वाभरणाणुरंजियसरीरा । जं परिवडंति
ततो, तं दुःखं दारुणं तेसिं ॥ ३ ॥ तं सुरविमाणविभवं, त्रितियचयणं च देवलोगांओ ।
अइवलियं चिय जं न वि, फुट्टइ सयसकरं हिययं ॥ ४ ॥ ईसाविसायमयको हमायलोहेहिं
एवमाइहिं । देवाऽवि समभिभूआ, तेसिं कतो सुहं नाम ॥ ५ ॥ ” इत्यादि “ जं नरए नेर-
इयां, दुःखं पावेति गोयमा ! तिकखं । तं पुण निगोअमज्जे, अणंतगुणिअं मुणेयव्वं ॥ १ ॥”
इत्यादि च । पञ्चविंशतिभावनाभावितान्तरात्मेति—प्राणातिपातादिनिवृत्तिलक्षण-
पञ्चमहाव्रतानां दार्ढ्यपादनार्थं भाव्यन्तेऽभ्यस्यन्त इति भावनाः, अनभ्यस्यमानाभिर्भावना-
भिरनभ्यस्यमानविधावन्मलीमसीभवन्ति महाव्रतानीति तत्रैर्मेल्यार्थं ताः प्रतिदिनं भावनीयाः,
ताश्च प्रतिमहाव्रतं पञ्च पञ्च भवन्तीति पञ्चमहाव्रतानां पञ्चविंशतिर्या भावनारजाभिर्भावितो
वासितोऽन्तरात्मा यस्य स तथेत्यर्थः । पञ्चविंशतिभावनाः “ हरियासंमिए सथा जए १,
उवेह भुंजेअ व पाणभोयणं २, आयाणनिकखेवदुगुंछ ३, संजए, समाहिए सजयए मणो ४
वई ५ ॥ १ ॥ इत्यादि प्रवचनसारोद्धारोक्तपञ्चगाथाभिरवसेयाः । द्वादशानुप्रेक्षास्थिरी-
कृताध्यवसाय इति अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाश्रुचित्वाश्रयसंवरनिर्जरा लोकस्वभाव-
बोधिदुर्लभत्वधर्मस्वाख्याततारूपामिदं दिशमिरनुप्रेक्षाभिर्भावनाभिर्स्थिरीकृतो दृढीकृतोऽध्य-
वसायः—शुभात्मपरिणतिर्येन दिव्यदृष्टिना स तथेत्यर्थः । संवृताश्रयत्वादिति अनेन
संवरः प्रतिपादितः, अस्याऽऽश्रयसंवरणलक्षणत्वात्, संवरश्च ईशा द्रव्यभावमेदतः, तत्र

अनाभिनवकर्मागमः तपःसंयमादिभिश्च पूर्वोपात्तक्षयशुद्धाशयो मोहादिमलप्रक्षयादवाप्तकेवलपरमैश्वर्यः फलवन्धनशेषचतुष्प्रकृतिक्षये कर्मक्लेशाभाववस्थामाप्नोतीति " दीकाकृदुक्ततोऽवसेयः । जन्मादि-
त्रयाणामन्योन्यं कारणभावेऽपि कर्मक्लेशौ प्रति जन्मनोऽन्वयो न नियतः, तीर्थङ्करादिजन्मसङ्गावेऽपि कर्मक्लेशयोरनुत्पादात्, जन्म प्रति च तयोरन्वयो नियत इति कर्मक्लेशाभाव इत्युक्तं, न तु जन्मा-
भाव इति, कर्मक्लेशाभावरूपकारणभावे सति जन्माभावरूपः कार्याभावोऽप्ययत्नसिद्ध एव, यद्यपि नियतव्यतिरेकस्य जन्मन अभावे कर्मक्लेशाभावोऽप्ययत्नसिद्ध एव, तथापि यथा कर्मक्लेशेषु द्वेषादेव तदुच्छेदे प्रवृत्तिः, न तथा जन्मनि द्वेषः, मोक्षावन्ध्यकारणसम्यग्दर्शनादिसाधनत्वेनेष्टसाधनत्वप्र-
तिसन्धानस्य तत्प्रतिबन्धकस्य सङ्गावात्, बन्धमोक्षनियतभावाभावकवलेशाभावोपादानस्यावश्यकत्वे,

यदाश्रवत आत्मनि कर्मपुद्गलादानं तस्योच्छेदलक्षण आद्यः, यो भवहेतुक्रियात्यागः स द्वितीय इति, तदुक्तं प्रवचनसारोद्घारेऽष्टपष्टितमद्वारे " प्रत्येकमपि स द्वेषा, द्रव्यभावविभेदतः । यत्कर्मपुद्गलादान-मात्मन्याश्रवतो भवेत् ॥ १ ॥ एतस्य सर्वदेशाभ्यां, छेदनं द्रव्यसंवरः । भवहेतुक्रियायास्तु, त्यागोऽसौ भावसंवरः ॥ २ ॥ " इति । नव्यकर्मबन्धाभावरूपं तत्फल-
माह अनभिनवकर्मागम इति-अभिनवानि गव्यानि च तानि कर्माण्यभिनवकर्माणि, अभिनवकर्मणांमागमः प्राप्तिरसम्बन्धो न विद्यते यस्य स तथेत्यर्थः । न-त्राश्रवनिरोधेनाऽऽ-
धुनिककर्मसमागमाभावोऽस्तु, न च तपसंयमादिभिश्चिर-तनकालसञ्चितकर्मक्षयं विना तन्मात्रेण कर्मक्लेशाभाववस्थामाप्नोतीत्यतो विशेषणान्तरमाह-तपस्संयमादिभिश्चेति । तपस्संयमादिकरणपूर्वकालोपात्तकर्मक्षयजन्यशुद्धाशयवानित्यर्थः । अवाप्तकेवलपरमै-
श्वर्य इति प्राप्तकेवलज्ञानकेवलदर्शनजगत्रयैश्वर्यादिलक्षणोत्कृष्टैश्वर्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह-मोहादिमलप्रक्षयादिति । मोहनायिकर्मज्ञानावरणादिकर्मात्मकमलानामन-त-
ज्ञानाद्यात्मस्वभावदूषकाणां प्र-प्रकर्षेण क्षयः समूलकापं कपणं तरगादित्यर्थः । मोहमहले जिते तदन्यजयसुतरामेव भवतीति ज्ञापयितुमत्र मोहस्य प्रधानतया ग्रहणं कृतमिति । फलवन्धन-
शेषचतुष्प्रकृतिक्षय इति । मोक्षफलप्रतिबन्धकवेदनीयायुर्नामिगोत्ररूपमवोपग्राहिकर्म-
प्रकृतिक्षय इत्यर्थः । न नियत इति-अनेन कुत्रचिदन्वयसङ्गावेऽपि न तन्मात्रेण कारणत्वं निर्वहति, अन्यथा रासभसत्त्वेऽपि क्वचिद्धटोत्पादेन तस्याऽपि कारणत्वं स्यादिति सूचितम् । अन्ययव्यभिचारप्रदर्शनायाऽऽह-तीर्थङ्करादीति । अन्वयो नियत इति कर्मक्लेशसत्त्वे नियमेन जन्मसङ्गावादिति भावः । नियतान्वयवलात्कर्मक्लेशयोर्जन्म प्रति कारणत्वे सिद्धे तद-
भावे तदभावोऽपि स्वतस्सिद्ध एवेत्याह-कर्मक्लेशाभावरूपेति । ननु मा भूदन्वयः, जन्माभावे कर्मक्लेशाभाव इति व्यतिरेकस्त्वस्त्येवेति तद्वलाजन्माभाव इत्येवं कथं नोक्तमि-
त्याशङ्क्यामाह-यद्यपीत्यादिना । तत्प्रतिबन्धकस्य-द्वेषप्रतिबन्धकस्य । बन्धमोक्ष-
नियतभावाभावकक्लेशाभावोपादानस्याऽऽवश्यकत्व इति । क्लेशाः क्रोधादि-
कषाया एव, तैरुपायाः कर्मपुद्गला आत्मना सम्बन्ध्यमाना बन्ध इत्यभिधीयते, यदाह तजार्थे-

कर्मक्षये मुक्तिरित्यापामरव्यवहारोपपत्तये प्रधाना कर्मसंज्ञा तदेकदेशाश्च क्लेशा इति ज्ञापनाय कर्मग्रहणम् ।
अथवा कर्मक्लेशैरित्यत्र कर्मक्लेशाभाव इत्यत्र च क्लेशपदेन सह समस्तस्यैव कर्मपदस्योपादानतः कर्म-
जन्यत्वं क्लेशेष्वभिमतं, तथा च क्लेशानां दुःखानां जन्यत्वेन विनाशित्वतस्तद्विनाशार्था प्रवृत्तिरुपपत्ता,
अनपेक्ष्यत्वे तु जीवत्वादित्वभावसमशीलत्वेन तेषां विनाशार्था प्रवृत्तिर्दुर्धृता स्यात्, अत एव च प्रधाने-
श्वरादिकृतत्वस्यापि व्यवच्छेदः, तत्त्वे तु प्रधानेश्वरादीनां कारणानामनाधनन्तत्वेन तत्कार्याणां तेषामवि-
राम एव स्यादिति, एष इति अनन्तरमवधारणार्थक एवकारो दृश्यः, तेन च न्यूनाधिकयोः परमार्थत्व-
व्यवच्छेदः, एषः प्रत्यक्षबुद्धिविषयः कर्मक्लेशाभावः, परमार्थः परम उत्कृष्टः पूज्यमानो वाडर्थः प्रयोज-
नम्, अनया चार्थया दर्शनादिलभफलं मोक्षभावेदयन्त्या जन्मनः सुलब्धत्वं सङ्गमितमिति ॥ २ ॥

“सकपायत्वाज्जीविः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः ॥ ८ । २ ॥ इति । तेषामेव
कर्मपुद्गलानां सर्वथा क्षये सति केवलज्ञानं ततश्च मोक्षः, तथा च क्लेशभावे नियमेन बन्ध-
स्तदभावे च मोक्ष इति बन्धनियतक्लेशभावो मोक्षनियतक्लेशाभाव इत्येवं सिद्धे सत्यत्रैवं
विग्रहः कर्तव्यः बन्धमोक्षनियतो भावाभावौ यस्य स तथेति । तथा च बन्धनियतो भावो
यस्य मोक्षनियतोऽभावो यस्य क्लेशस्य स बन्धमोक्षनियतभावाभावकक्लेशः, तदभावोपादानस्य
मोक्षोपायतयाऽऽवश्यकत्वं इत्यर्थः । एवं तर्हि कर्मक्लेशाभाव इत्यत्र किमर्थं कर्मपदोपादानं
कृतमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—कर्मक्षय इति । यो भावभूतः पदार्थः कारणाजन्यस्त न
विनाश्य इति नियमेन क्लेशानां दुःखानां कारणाजन्यत्वे नित्यत्वप्रसक्त्या तद्विनाशार्था प्रवृत्ति-
र्दुर्धृता स्यादित्याह—अनपेक्ष्यत्वे त्विति—कारणापेक्षकत्वाभावे तु, कारणाजन्यत्वे त्विति
थावत्, अत एवेति । क्लेशानां कर्मजन्यत्वादेवेत्यर्थः । तत्त्वे प्रधानेश्वरादिकृतत्वे ।

इति द्वितीयाकारिकाव्याख्या समाप्ता ॥ २ ॥

ननु प्राप्तसम्यग्दर्शनादेर्मोक्षो मे शीघ्रं स्यात्तदा वरमित्येवं मोक्षमभिकाङ्क्षमाणस्याऽपि
तरिगन् भवे क्रियानुष्ठानेन जीवपरिणाममान्धान्मोक्षो न भवत्यपि, तथा च तत्क्रियानुष्ठानं
मोक्षाभिलाषिणा नाऽऽदरणीयं मोक्षानुत्पादकत्वात् सावधक्रियावदिति चेत्, भैवं, इदानी-
न्तनकुशलानुबन्धिक्रियानुष्ठानं परम्परया मोक्षोत्पादकं प्रबुद्धसंस्कारद्वारा भवान्तरे प्रकर्ष-
काष्टापन्नशुभभावोत्पादकत्वात्, मत्यादिज्ञानवदित्युक्तहेतोरसिद्धेः, तद्भवीयसम्यक्क्रियानु-
ष्ठानमाराधनीयं साक्षात्परम्परया वा मोक्षोत्पादकत्वात् सम्यग्दर्शनादिवदिति सत्प्रतिपक्षानु-
मानेन बाधितत्वाच्च, किञ्च मत्यादिज्ञानमपि नैवेदानीं मोक्षोत्पादकमिति नैव तदप्यभ्यस-
नीयं स्यात् । नन्विदानीं तदभ्यस्तमुत्तरोत्तरमवे सुगुर्वादियोगादभ्यस्यमानमन्ततः क्षायोप-
शमिकभावं परित्यज्य क्षायिकमावरूपेण परिणतं सत्तदेव परम्परया मोक्षोत्पादकं भवतीती-
दानीमपि तदभ्यसनीयमेवेति चेत्, तत्तुल्यमत्रापि, तथा हि “जं अब्भसेइ, गुणं च दोसं
च एत्थ जम्मम्मि । तं पावइ परलोए, तेण य अब्भासजोएण ॥ १ ॥” इति सिद्धान्तोक्तेः ।
“अनेकज-गसंसिद्धस्तातो याति परां गतिम् ।” इति भगवद्गीतोक्तेश्च, अत्रैवं यः शुभकर्म-

प्राप्तसम्यग्दर्शनादेरसम्यग्गीहमानस्यापि तस्मिन् भवे मोक्षो न भवत्यपीति तत्क्रियानुष्ठानादिकमफलमिति विज्ञाय मा भोक्षमर्गोऽलसः स्यादप्रश्वस्तः इति तत्प्रश्नासनायाह

(भा०) परमार्थालाभे वा दोषेष्वारम्भकस्वभावेषु ।

कुशलानुबन्धमेव, स्यादनवर्थं यथा कर्म ॥ ३ ॥

(व्या०) परमार्थालाभे वेति, वा अथवा, परमार्थस्य कर्मकेशाभावस्य सञ्चितकर्मावस्थावैचित्र्यतत्प्रभवदोषगतकर्मावहत्वस्वभावकालसंहननपरिहाण्यादितोऽनवासावित्यर्थः, 'दोषेष्विति' दूषयन्त्याशयमिति दोषाः क्लेशाः तेषु सत्सु, कथम्भूतेषु ? आरम्भकस्वभावेषु, अशुभप्रवर्तनशीलेषु, तथा प्रयतितव्यमित्यत्र पूर्वपद्यादनुवर्तनीयम्, तथेत्यस्य यथापेक्षत्वाद्वाह कुशलानुबन्धमित्यादि, कुशलानुबन्धं कुशलप्रयोजनम्, अवधारणार्थकैवकोरेणाकुशलकुशलाकुशलहेतुकर्मणोर्व्यवच्छेदः, स्यादिति सत्कारपूर्वकप्रेरणालक्षणेऽधीष्टे सप्तमी, तेन कुशलं मे स्यादित्यधीच्छतीत्यर्थः, कुशलानुबन्धं किमि-

सेवनभाविताभावो भवेवनेकेष्विति वक्ष्यमाणोक्तेश्च । अभ्यासाद्व्यभ्यासोऽभिवर्धत इति न्यायाच्च मोक्षानुकूलक्रियानुष्ठानं पूर्वपूर्वभवेऽप्रमादभावेनाऽभ्यस्तमुत्तरोत्तरमवे सुगुर्वादियोगात्पूर्वसंस्कारजागृतिभावेन तद्द्वाराऽऽशंसादिदोषाऽविमिश्रशुद्धतरशुद्धतमक्रियानुष्ठानप्राप्त्या प्रकर्षकाष्टापन्नभावोत्पादनेन सर्वसंवरचारित्रं प्रापयत्तदेव परम्परया मोक्षरूपफलमुत्पादयतीति मत्वा कुशलानुबन्धनिरवधक्रियानुष्ठानमल्पसामर्थ्यवताऽपि "थोवं वि अणुङ्काणं, आण-
प्युहणं हणेइ पावमरं । लहेओ रविकरपसरो, दहदिसितिमिरं पणासेइ ॥ १ ॥" इत्याद्यर्हन्मतैकनिष्ठेन ज्ञानदर्शनाढ्यतया धर्मार्थिनाऽऽदरणीयमेव, न तु कालाद्यनुभावागोक्षफलानुत्पत्तावपि तत्राऽविश्वासं कृत्वाऽऽलस्यं विधेयमित्येवं प्रोत्साहकरणाशयेन तृतीयार्थावतरणमाह—
प्राप्तसम्यग्दर्शनादेरित्यादिना ।

सञ्चितकर्मावस्थेति । कर्म द्विविधं सञ्चितं प्रारब्धं च, यत्फलप्रदानोन्मुखं न तदार्थम्, यत्तदुन्मुखं तद्वितीयमिति, द्वितीयकर्मनिषेधार्थं कर्मणः सञ्चितेति विशेषणमुक्तम् । कुशलानुबन्धमित्यादीति—“ज्ञानं क्रियेव विरुणाद्धि संसंवरंशं, कर्म क्षिणोति च तपोऽशमनुप्रविश्य” ॥ इति महावीरस्तवप्रकरणोक्तेः विरतिसंवरान्तर्गतत्वेन क्रियाऽऽगच्छत्कर्म प्रतिरुणाद्धि, ज्ञानञ्च सम्यक्त्वसंवरान्तर्गतत्वेनाऽऽगच्छत्कर्म प्रतिरुणाद्धि, तपोऽशत्वेन च सञ्चितकर्म क्षिणोति तत् उभाभ्यामनागतबन्धाभावात् प्राक्तनस्य च निश्शेषस्य परिक्षयाद्भवति योगिनो मोक्षप्राप्तिरित्यार्हततत्त्वश्रद्धानवेता कुशलार्थिना मोक्षहेतुभूतं कुशलानुबन्धमेव ज्ञानक्रियात्मकं कर्म यथा स्यात्तथा प्रयतितव्यमिति भावः । निराशंसभावेनैव मोक्षार्थिना शुभक्रिया कर्तव्येत्युक्तं सिद्धान्ते, तत्र “नो इह लोमङ्कयाए आयारमहिङ्कजा, नो परलोमङ्कयाए आयारमहिङ्कजा, नो कितिवन्नसहसिलोमङ्कयाए आयारमहिङ्कजा, नन्नत्थ आरहंतेहि देउहि आयारमहिङ्कजा” इत्याद्यागमेनेहिकपारत्रिकाशुभाशंसैव निषिद्धा, भोगफलत्वेन तत्क-

त्याह—‘अनवधमिति’ अनवधमगर्ह्यं निष्पापमिति यावत् यथा, कर्म शुद्धप्रयोगहेतुकं कल्याण-
प्राप्तिकारणं शुभं क्रियानुष्ठानं दया वैराग्यमित्यादि, न चैवं शुभाशंसाकृतं निदानत्वम्, भोगप्राप्ति-
फलस्यैव तस्य निदानत्वेन नियमितत्वात्, तस्यैव चागमे निषेधात्, “सहं कामा विसं कामा, कामा
आसीविसोपमा । कामे पत्येमाणा, अकामा जंति दोग्गई ॥ १ ॥ इत्यादिना ॥ ३ ॥

एवकारव्यवच्छेदस्याकुशलानुबन्धकर्मणोऽधमाधमविमध्यमाल्लितये स्वामिनः, कुशलाकुशलानु-
बन्धस्य च मध्यमः स्वामीति तानुपदर्शयन्नाह

(भा०) कर्माहितमिह चामुत्र, चाधमतमो नरः समारभते ।

इह फलमेव त्वधमो, विमध्यमस्तूभयफलार्थम् ॥ ४ ॥

(व्या०) एतत्प्रभृतितितृमिः कारिकाभिः समानेऽपि सर्वसंसारिजीवानां जीवत्वे पूर्वोपाजितशु-
भाशुभकर्मपरिणतिवशेन पुरुषार्थसाधनभेदादधमतमाधमविमध्यममध्यमोत्तमोत्तमोत्तमलक्षणं षड्विधत्वमावे-
दयत्याचार्यः । अपिऽपि महानिशीथसिद्धान्ते प्रत्यपादि-पुरुषषट्कस्वरूपं किञ्चिद्भ्रमज्जन्तरेण “गोयमा ।
छविहे पुरिसे णेए तं जहा—अहमाहमे, अहमे, विमज्झमे, उत्तमे, उत्तमुत्तमे, सत्तुत्तमुत्तमे इत्याद्या-
लापककदम्बकेन । अहितमकुशलं सापायम्, इह चामुत्र च इहलोकपरलोकयोः, आद्यश्च एवार्थः,
अनेन च इहलोकपरलोकाहितमात्रानुबन्धिप्रवृत्तिमत्त्वमधमतमत्वलक्षणमावेदितं भवति । अधमतमः
सर्वनिकृष्टः पापीयान्, नर इति पुरुषनिर्देशो व्यवहारप्राधान्यादिभिः । समारभते इत्यनेन द्वितीया-
वस्थावच्छिन्नत्वं कैमुतिकन्यायेन चाद्यतृतीयावस्थाविशिष्टत्वमपि सूचितम्, अवस्थात्रयी च संरम्भसमा-

तस्य निदानरूपत्वात्, न तु कुत्राऽप्यागमे शुभाशंसा, तत्कृतस्याऽनिदानरूपत्वात्, अत एव—
“वारिज्जेइ जइवि निया—णवंधणं वीयराय ! तुह समये । तहऽवि मम हुअ सेवा, भवे भवे
तुम्ह चलणार्ण ॥ १ ॥” इत्याद्यपि सङ्गच्छते इत्याशयेनाऽऽह न चैवं शुभाशंसाकृ-
तमित्यादि । सल्लमित्यादि । अतःप्रविष्टं शल्यं कायभेदवलारोग्यपरिहाणिमिवाऽतः-
प्रविष्टः कामोऽपि संयमभेदात्मफलेश्वलाऽरोग्यज्ञानादिपरिहाणिं विदधातीति सादृश्येन शल्य-
मिव शल्यं, कामाशब्दादयः । मरणापादकत्वसाधर्म्येण विषमिव विषं । आशीविषो-
पमाः—आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तस्यां विषमस्य आशीविषः सर्पस्तदुपमाः, अपेक्षम्यत्वात्
कामान् प्रार्थयमाना अपि अकामा इष्यमाणकामाननाप्नुवन्तः, इच्छाविषयकाम-
कर्मकप्राप्त्यभाववन्त इति यावत् । याति दुर्गतिम् नरकादिगत्याश्रया भवन्तीत्यर्थः ।
अत एव “भोगे अञ्जुमाणा वि केइ मोहा पडंति अहरगई” इत्युक्तमपि सङ्गच्छते ।

इति तृतीयकारिकाव्याख्या समाप्ता ।

चतुर्थार्यावतरणिकामाह एवकारव्यवच्छेदस्येत्यादि ।

इहलोकपरलोकाहितमात्रानुबन्धिप्रवृत्तिमत्त्वमिति । ऐहिकपारत्रिकहित-
फलानुबन्धित्वे सत्यैहिकपारत्रिकाहितफलानुबन्धित्वविशिष्टसंरम्भसमारम्भारम्भक्रियाऽयत-
नानुकूलकृत्याश्रयत्वमधमाधमत्वलक्षणमित्यर्थः । प्रत्येकं पुनः कषायादिभेदेनाऽने-

संभारंमात्र्या । प्रत्येकं पुनः कपायादिभेदेनानेकविधा । तत्र प्राणातिपातादिसंकल्पावेशः संरम्भः, तत्साधनसन्निपातजनितपरितापनादिलक्षणः समारम्भः, प्राणातिपातादिक्रियानिर्वृतिशरम्भः । तदुक्तं— संरम्भः सकपायः, परितापनया भवेत्समारम्भः । आरम्भः प्राणिवधः, त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेयः ॥ १ ॥ अन्यत्र च । “ संकल्पो संरम्भो, परितावकरो भवे समारम्भो । आरम्भो उद्बओ, लुद्धनयार्णं च सर्वेसि ॥ १ ॥ ” अन्ये च प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरम्भः, साधनसमभ्यासीकरणं समारम्भः, प्रक्रम आरम्भ इत्याचक्षते । एते चोभयभवविरावकाः सौकरिकमत्स्यवन्धादयोऽवसेयाः । ते हि प्रणष्टधर्मसंज्ञाः अज्ञातशुभलेश्या सर्वनिन्दिताचरणसादराः शिष्टजनतिरस्कृतजन्मानः स्फुटितकरचरणशिरोरुहा विकृतकरणाः क्षुत्पिपासाशीतोष्णञ्ज्वालातामिमृता गिरिकन्दरारण्यनिर्झरादिसोपद्रुतस्थानिर्पर्यटनशीला इहापि सापायं जिजीविषवोऽमुत्र च पापानुबन्धिपापकर्मरिता नरकेषूक्तदयातनाभाजो भवन्ति ॥ द्वितीयं पुरुषमाह—‘ इहेत्यादि ’ इह अणिज्जन्मनि फलं प्रयोजनं यस्थेतीहफलं कर्मेत्युनुवर्तते । एवकारश्च परलोकफलव्यवच्छेदार्थः, तेन न विमध्यमेऽतिप्रसङ्गः । ततश्च इहफलमात्रोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वमधमत्वलक्षणं सूचितम् । कर्मण उभयभवफलत्वेऽपि इह फलकत्वमात्रगोचरा बुद्धिः पूर्वस्माद्विशेषं परलोकमनोरथनिवृत्तिं च तुशब्दो दर्शयति । एते ह्यधमाः बार्हस्पत्यमतानु-
क्रत्रिधेति । अयमभावः कायवाङ्मनोभेदेन योगत्रैविध्यात्तद्विशिष्टसंरम्भोऽपि त्रिविधस्तद्यथा— कायसंरम्भो वाक्संरम्भो मनस्संरम्भ इति, एवं समारम्भोऽपि, आरम्भोऽपि च त्रिविध इति नव भेदाः । नवभेदेष्वप्येकैकभेदः कृतकारितानुमतविशेषात् त्रिविधो भवति, तद्यथा—कृतकायसंरम्भः कारितकायसंरम्भोऽनुमतकायसंरम्भ इति भेदत्रयं, एवं वाचा मनसा च त्रित्रिभेद इति संरम्भो नवविधः १ एवं समारम्भोऽप्यारम्भोऽपि च नवविधः, सम्मीलने सप्तविंशतिभेदाः । तन्मध्येऽप्येकैकभेदः कपायाणां चतुर्भेदात्तद्विशिष्टश्चतुर्विधस्तद्यथा क्रोधकृतकायसंरम्भो मानकृतकायसंरम्भो मायाकृतकायसंरम्भो लोभकृतकायसंरम्भ इति चत्वारः कृतविशिष्टभेदाः, एवं क्रोधकारितकायसंरम्भ इत्यादिकारितविशिष्टभेदाश्चत्वारः, एवं क्रोधानुमतकायसंरम्भ इत्याद्यनुमतविशिष्टभेदेन चत्वारः, सर्वसम्मीलने कायसंरम्भस्य द्वादश भेदाः, एवं वाङ्मनस्संरम्भयोरपि द्वादश द्वादश भेदाः, द्वादशानां त्रिभिर्गुणने संरम्भसर्वभेदाः पट्त्रिंशत्, एवमेव समारम्भस्याऽऽरम्भस्य च पट्त्रिंशद् पट्त्रिंशद्भेदा ज्ञेयाः, सर्वसम्पिण्डीकरणे त्रयाणां भेदा अष्टोत्तरशतं भवतीत्याद्यनेकप्रकारेणानेकविधत्वं ज्ञेयमिति भावः । संकल्पः—पृथिवीकायादिविनाशानुकूलसंकल्पः—परितावकरो पृथिवीकायादिपरितापकरः । उद्बओ—पृथिव्याद्युपद्रवलक्षणः । इह फलमात्रोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वमधमत्वलक्षणमिति । उभयभवफलकेऽपि कर्मणि अस्मिन्नेव भवं एतत्कर्म मे फलप्रदं भवत्विति भ्रान्तबुद्धिजन्या या पारत्रिककलानुद्देश्यकत्वविशिष्टैहिकफलोद्देश्यकसंरम्भसमारम्भान्यतमानुकूलप्रवृत्तिस्तद्वत्त्वमधमत्वलक्षणमित्यर्थः । उभयफलकमपि कर्मेतद्भवफलकमेवेत्याकारकोभयभवफलजनकत्वविशिष्टकर्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताकैवल्यमिन्नभवफलजनकत्वाभावनिष्ठप्रकारताकत्वे- सज्येत-

यायिप्रभृतयः । इहलोकमात्रप्रतिबद्धा । कृच्छ्रोपलब्धविषयामिषानुषक्तमानसा । अर्थकामैकदृष्टदृष्टयोऽ-
सञ्जातसंसारमया मोहपटलावृतान्तरात्मानोऽविमृष्टदारुणकर्मविपाकाः । ' कः पुनः परलोकादागतः '
 ' मूढप्रवादोऽयं ' ' एतावानेव लोकोऽयं, यावानिन्द्रियगोचरः ' ' यावज्जीवेत् ' इत्यादिभिर्मुग्धजन-
विप्रतारणसाधनैः परभवमपोह्येहलोकफलकर्मप्रयत्नवन्तः । कथञ्चित्किञ्चिदिहलोकसुखमनुभूय यथाकर्मा-
नुसारिणीर्नरकादिदुर्गतीः पर्यटन्ति ॥ तृतीयं पुरुषमाह ' विमध्यमस्त्वित्यादि ' तुशब्दः कथम-
हमुभयलोकफलमुपमुञ्जीयेति बुद्धिरूपं पूर्वतो विशेषं दर्शयति—इहपरलोकफलोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वं विम-
ध्यमत्वलक्षणं बोध्यम् । अथमेऽतिप्रसङ्गवारणाय परलोकेति । मध्यमेऽतिप्रसङ्गवारणाय चेहेति । तै च
विमध्यमाः परस्परमवाधया धर्मार्थकामानासेवमाना जन्मान्तरेषु वयं धर्ममहिम्ना सकलभूवलयरजः
पुत्रपौत्रादिपरिवारभाजो रूपसौभाग्यशालिनो विभवविलासमालिनो भविष्याम इति दानादिधर्मपरायणा
दुष्करक्रियाः कुर्वाणाः परोपकारादिकं सारं मन्यमाना निसर्गभद्रमनस इहलोकसुखमनुभूय परलोकेऽपि
तथात्रिधां सुगतिमाप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

अकुशलानुबन्धस्वामिनोऽभिधाय कुशलकुशलानुबन्धस्वामिनं चतुर्थं कुशलानुबन्धस्वामिनं च
पञ्चमं पुरुषविशेषं कारिकयैकयाऽऽह

(भा०) परलोकाहितायैव, प्रवर्तते मध्यमः क्रियासु सदा ।

भोक्षायैव तु यदते, विशिष्टमतिरुत्तमः पुरुषः ॥ ५ ॥

ऽर्भवफलजनकत्वनिष्ठप्रकारताकबुद्धिजन्यपारत्रिकफलानुद्देश्यकत्वविशिष्टैहिकफलोद्देश्यकसंरम्भ-
समारम्भारम्भान्यतमानुकूलप्रवृत्तिमत्त्वमध्यमत्वलक्षणमिति पर्यवसितोऽर्थः । यावज्जीवेदि-
त्यादिभिरिति । " यावज्जीवेत् सुखं जीवे—दणं कृत्वा धृतं पिबेत् । भरागीभूतस्य देहस्य, पुनरा-
गमनं कुतः ? ॥ १ ॥ " इति सम्पूर्णश्लोकः । आदिपदेन अङ्गनालिङ्गनाजन्य सुखमेव
पुमर्थता । कण्टकादिव्यथाजन्यं, दुःखं निरय उच्यते ॥ १ ॥ त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमज-ग
पुंसां, दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा । व्रीहीञ्जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्, को नाम
भोक्षुपकणोपहितान् हितार्थी ॥ २ ॥ लोकसिद्धो भवेद्राजा, परेशो नाऽपरः स्मृतः । देहस्य
नाशो मुक्तिश्च, न ज्ञाना-मुक्तिरिष्यते ॥ ३ ॥ इत्यादिश्लोका ग्राह्याः । इहपरलोकफलो-
द्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वमिति । परमार्थानभिज्ञत्वहेतुकमोक्षफलविषयकोपेक्षाबुद्धिपूर्वकोभयभव-
सुखेच्छाजन्यदानादिविषयकप्रवृत्तिमत्त्वं विमध्यमत्वलक्षणमिति भावः । विमध्यमपुरुषनिर्द-
र्शनञ्च महाभोगिकृषीवलवणिगादयः, ते हि परमार्थानभिज्ञत्वेन गजनिमीलिकान्यायेन मोक्ष-
फलं भवतु मा वा, इत्येवमुपेक्ष्यान्नेन कर्मणेह भवे परमं च सुखी भवेयमित्येवं मत्वा
दानतीर्थयात्रापरोपकारादिविषयकप्रवृत्तिं कुर्वतीति भावः ।

॥ इति चतुर्थकारिकाव्याख्या समाप्ता ॥ ४ ॥

चतुर्थपञ्चमपुरुषविशेषाभिधानाय पञ्चमकारिकावतराणिकामाह—अकुशलानुबन्धस्वामि-
न इत्यादि ।

(व्या०) परलोकहितायेति, परलोकस्य परलोकाय- वा हितं सुखं-तदर्थम्, एवकारश्चेह-
लोकतृष्णाव्यवच्छेदपरः । तिसृष्वप्यवस्थासु सामान्यतः प्रवृत्त्युपदर्शनार्थ- प्रवर्तत इति भिन्नक्रियो-
पादानम् । क्रियासु आपाततो न्याय्यतयाऽऽभासमानासु । सदा यावज्जीवम् । परलोकहितमात्रोद्देश्य-
कप्रवृत्तिमत्त्वं मध्यमत्वलक्षणं ख्यापितम् । एते चेहसुखनिरपेक्षा अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवास-
भैक्ष्याद्यासेवमानाः परतीर्थिका लोकोत्तरमार्गप्रतिपन्ना अपि देवेन्द्रचक्रवर्त्तिमहामण्डलिकावैश्वर्यसमाकृ-
ष्टमानसाः सौभाग्यादि वा प्रार्थयमाना निदानपरास्तपोविक्रयेण परलोकसुखमेव प्रधानीकुर्वन्तो मध्यमा
अभिधीयन्ते । पञ्चमं पञ्चमगातिप्रसक्तमानसं पुरुषं दर्शयति-मोक्षार्थैवेत्यादि, मोक्षः अनेकान्तभाव-
नाजनिततत्त्वज्ञानोपबृंहितशैलेशीकरणप्रयत्नजन्यः- कृत-कर्मक्षयः- तज्जन्यपरमानन्दरूपो वा, तस्मै- ।
एवकारो वैषयिकसुखं व्यवच्छिनत्ति । पुनरुद्देशप्रीचीनेन घटत इत्यनेन दर्शनमात्रमपि लब्ध्वाऽवाप्त-
परमार्थवीजोऽहमवश्यममुक्तमार्गोऽधिगमिष्यामि क्षेममिति बुद्ध्या शनैः शनैरपि यतत इत्यर्थ आवेदितः ।
विशिष्टमतिरुत्तमः पुरुषः पूर्वभ्यो विशिष्टा प्रशस्ता मुक्त्येकताना मतिरस्येति विशिष्टमतिः । उर्-
ऊर्ध्वं तमसः वैषयिकसुखामिषात्मकमोहादित्युत्तमः । नरः इति वर्त्तमानेऽपि पुरुषग्रहात् पूर्वैरेकान्त-
भेदविशेषमाह पुण्यत्वं चास्य दर्शयति यावदयं न मुच्यते तावत्प्रायो विशिष्टपुरुषवेदादिपुण्यराशि-
भागी, वक्ष्यति च पुरुषवेदादयः पुण्यमिति टीकाकृतः । उत्तमास्त्वेते यतिश्चावकप्रभृतयः, तीर्थकृता-
मुत्तमत्वेऽपि विधिनिषेधातीतत्वेनै पृथगुपादानम् । एवं चानेकान्तभावनाजनिततत्त्वज्ञानोपबृंहितशैलेशी-

तिसृष्वपि-संरम्भसमारम्भारम्भलक्षणास्त्रपि । परतीर्थिकाक्रिया भिन्नारूपतया न
वस्तुगत्या न्यायानपेता सद्रूपत्वाभावादित्यत आह-आपातत इति । परलोकहित-
मात्रोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वं मध्यमत्वलक्षणमिति । पारलौकिकहितफलेतरफलानुद्देश्य-
कत्वे सति पारलौकिकहितफलोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वं मध्यमत्वलक्षणमित्यर्थः । कुप्रावचनिका
ज्ञानध्यानतपःकष्टकरिजापसादय इवाऽहर्तत्रवचनमार्गप्रतिपन्ना अपि यथार्थपरमार्थानभिज्ञ-
त्वेन कृतनिदानास्सम्पद्गृह्यो मध्यमपुरुष एवाऽऽत्मवन्तीत्याह-लोकोत्तरमार्गप्रतिपन्ना
अपीति । शैलेशीकरणप्रयत्नजन्य इति-यावधोगरावन्न मोक्षः, तस्य कर्मबन्ध,
कारणत्वादिति मोक्षार्थं सम्पूर्णयोगनिरोधं सयोगिकेवलचरमसमये कृत्वा ततः ' अ इ उ ऋ
६ ' इत्येतत्पञ्चह्रस्वाक्षरकालमानां आ-तमौहूर्तिकीं शैलेशीं करोति । शैलेशो मेरुस्तसेवाऽचलता
स्थिरता यस्यामवस्थायां सा शैलेशी, "सेलेसो किल मेरु सेलेसी होइ जा तदचलया" ॥३०६५॥
इति विशेषावश्यकवचनात् । यद्वा शीलं चारित्रं, तच्चेह निश्चयतः सर्वसंवररूपं ब्राह्मम्, तस्यैव
क्षर्वोत्तमत्वात्, तस्येशः शीलेशः, तस्यैवमवस्था शैलेशी । "सीलं व समाहारं निच्छयओ
संवरसंवरो सो य । तस्सेसो सीलेसो सेलेसी होइ तदवस्था ॥ ३०६७ ॥ " इति विशेषावश्यक-
भाष्यवचनात् । तथा च शैलेशीकालीनसमुच्छिन्नक्रियाऽप्रतिपातिशुबलध्यानजन्य इत्यर्थः ।
सकलप्रारब्धसञ्चितकर्मक्षयजन्यबुद्ध्यादिनवगुणोच्छेदलक्षणो मोक्ष इति नैयायिकमतनिर-
सनायाऽह-तज्जन्यपरमानन्दरूपो चेति । पञ्चमपुरुषलक्षणमाह एवञ्चेत्यादिना ।

॥ परमकारुणिकचातुर्विधविशारद-भग्नानुग्रहानेकतर्कव्याकरणादिग्रन्थप्रासाद-
सूत्रणसूत्रधार-तीर्थोद्धरणैकवद्रकक्षशासनसम्राट् तपोगञ्जाधिपति सकलसूरिशि-
रःशेखर-भट्टारकाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिचरणकमलचञ्चरीकायमाणतत्प-
ट्टालङ्कारशिष्य-सिद्धा-जवाचस्पति-न्यायविशारद-श्रीविजयोदयसूरि-
प्रणीतं न्यायविशारद-न्यायाचार्य गहोपाध्यायश्रीयशोविजय-
गणिविनिर्मिततत्त्वार्थाधिगमप्रथमा ध्यायविवरणसत्कगवेषि-
ताप्राप्तमङ्गलरूपाधमाप्यकारिकापञ्चतयीविवरणसन्धानैकप्र-
योजनं तद्विवरणमिदं समाप्तम् ॥

(यशोवि० टीका) करणप्रयत्नजन्यमोक्षमात्रोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वमुत्तमत्वम्, विधिनिषेधातीतत्वे
सत्युत्तमत्वमुत्तमोत्तमत्वम् । बालोऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यमात्र इत्येवं पञ्चमषष्ठविकल्पयोर्न सङ्कर इति तु
तद्विवेकः ॥ ५ ॥

निरनुबन्धस्वामिनमुपदर्शयति

(भा०) यरजु कृतार्थोऽप्युत्तम-मवाप्य धर्म परेभ्य उपदिशति ।

नित्यं स उत्तमेभ्यो-प्युत्तम इति पूज्यतम एव ॥ ६ ॥

(व्या०) यरित्वत्यादि । यः-पुनः, कृतार्थोऽपि केवलज्ञानप्राप्त्या सिद्धप्रयोजनोऽपि,

देवेन्द्रनरेन्द्रादिसमृद्धिजन्याशब्दपरमार्थभूतदुःखसम्भिन्नसंसारसुखानुद्देश्यकत्वे सतीन्द्रियवि-
षयाजन्यदुःखासम्भिन्नाखिलतत्त्वज्ञानजन्यशश्वत्गोक्षसुखोद्देश्यककुशलानुबन्धानवधकर्मानुकूल
कृतिमत्त्वमुत्तमत्वमिति भावः, षष्ठ्युरूपलक्षणं तु सुस्पष्टमेवेति न प्रतन्यते । लोकोत्तमेषु
मोक्षैकार्थिभ्योऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषणमाह-विधिनिषेधातीतत्वे सतीति । शास्त्रोक्त-
विधिनिषेधविधानं ह्यस्मदादिसामान्यपुरुषानुद्देश्यैव, न तु तीर्थङ्कररूपविशिष्टपुरुषानुद्देश्य,
तेषां कल्पातीतत्वादिति तत्र नोक्तविशेषणासम्भवे इति तद्वटितोक्तलक्षणे नाऽव्याप्तिदोषः ।
विधिनिषेधातीतत्वमात्रस्य लक्षणत्वे बालोऽपि शास्त्रोक्तविधिनिषेधातीत एवेति तरिगन्त-
लक्ष्ये लक्षणगमनादतिव्याप्तिस्स्यादिति तन्निवृत्तय उत्तमत्वमिति विशेष्यदलमित्याह-बाल
इत्यादि ।

इति पञ्चमकारिकाव्याख्या समाप्ता ॥ ५ ॥

ननूतमकोटि गता यतिश्रावकादयः कुशलानुबन्धस्वामिनः पूर्वमुक्तारार्हि निरनुबन्ध-
स्वामिनः क इत्याशङ्कायां षष्ठश्लोकावतरणिकामाह-निरनुबन्धेति । देशतरसर्वतश्चेति कृतार्थो
द्धिधा, तत्र योऽनन्तज्ञानादिगुणचतुष्टयाऽऽवारकज्ञानावरणादिधातिकर्मचतुष्टयक्षयोत्थकेवलज्ञा-
नाद्यवाप्त्या देशकृतार्थः सोऽप्यवशिष्टमवोपग्राहिनामकर्मादिसमस्तकर्मक्षयोत्थमोक्षात्मकान्तिम-
फलावाप्तिलक्षणसम्पूर्णकृतार्थता यावन्न भवति तावदुपदिशतीत्याशयेनाऽह-कृतार्थोऽपीति ।

उत्तमं धर्मं क्षमादिकम्, अवाप्य—अधिगम्य, परेभ्य उपदेशदानकर्मद्वारा स्वामिप्रायविषयेभ्यः श्रोतृभ्यः, उपदिशति, नित्यमाकर्मक्षयात् प्रथमचरमपौरुष्योः, स उत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति पूज्यतम एवातिशयेन पूज्य एव । यद्वा स पूज्यतम एवेति हेतोरुत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति व्याख्येयम् । तेन नाविमृष्टविधेयांशदोषः ॥ ६ ॥

कृतार्थेनाऽपि सता भगवता यद्युपदिष्टं प्रतिदिनं तर्ह्यस्मदादिनाऽकृतार्थेन प्रतिदिनं परेभ्य उपदेष्टव्यमित्यत्र किमु वक्तव्यमित्यपिना सूचितम् । उत्तमं धर्मं क्षमादिकमव्याप्येति—एतेन वक्तुरर्हत उत्तमधर्मोपदेशदातृत्वगुणो व्यञ्जित इति । आकर्मक्षयादिति—अत्राऽऽह मर्यादायां न त्वभिविधौ, तथा च कर्मक्षयमवधिं कृत्वेत्यर्थो न तु तममिव्याप्य, तदानीं कर्माभावप्रयुक्तशरीराभावेन फलाभावेन चोपदेशप्रवृत्त्यभावात्, एतेन “ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य, कर्तारः परमं पदम् । गत्वाऽगच्छन्ति भूयोऽपि, भवं तीर्थनिकारतः ॥ १ ॥” इत्येतन्मतं निरस्तम्, “दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाऽङ्कुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ १ ॥” इत्युक्तेः कर्मात्मकबीजाभावेन पुनः संसाररूपाङ्कुरोत्थानाभावात् । “स्रुदये पच्छिमाए, ओगाहिन्तीए पुव्वओ एति (ऽईह) ” ॥ ११८२ ॥ इत्यावश्यकनिर्मुक्तिपाठं बृहत्कल्पभाष्यपाठञ्चानुसृत्याह—प्रथमचरमपौरुष्योरिति । ननु यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तमं धर्ममवाप्य नित्यं परेभ्य उपदिशति स उत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति हेतोः पूज्यतम एवेत्यन्वयं कृत्वाऽर्थकरणेऽविमृष्टविधेयांशदोषः, तथाहि कृतार्थत्वे सत्युपदेशकत्वहेतुनोत्तमोत्तमत्वस्याऽर्हत्युद्देश्ये विधेयभूतस्य सिद्धौ सत्यां तदाकाङ्क्षानिवृत्तौ पुनः पूज्यतमत्वाकाङ्क्षासुत्थाप्य पूर्वरीत्या सिद्धेनोत्तमोत्तमत्वहेतुना पूज्यतमत्वस्य विधेयभूतस्य साधनेऽविमृष्टविधेयांशदोषः, अविमृष्टः प्राधान्येनाऽनिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र स तथेत्यर्थः, अस्तुत उत्तमोत्तमत्वे उक्तहेतुना सिद्धे तं हेतुकृत्य पूज्यतमत्वसाधने तस्यैव प्राधान्यं स्यात्तेन च व्यवहितत्वादुत्तमोत्तमत्वस्याऽप्रधानत्वं स्यात्, न तु प्रधानत्वम्, अनुपसर्जनीभूतत्वे सत्युद्देश्याऽऽनन्तर्यमिति प्राधान्यलक्षणस्याऽधटमानत्वादित्याशङ्कां मनसि निधाय यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तमं धर्ममवाप्य नित्यं परेभ्य उपदिशति स पूज्यतम एवेति हेतोरुत्तमेभ्योऽप्युत्तम इत्यन्वयं कृत्वा व्याख्यातारमाह यद्वेति । षष्ठः पुरुष उत्तमोत्तम इति अस्तुतेऽर्हत्युत्तमोत्तमत्वस्यैव जिज्ञासितत्वेन तस्यैव पूज्यतमत्वहेतुना साधने तस्यैव प्राधान्याभोक्तदोष इत्याशयेनाऽह तेनेति ।

॥ इति षष्ठकारिकार्थः समाप्तः ॥ ६ ॥

यस्मिन् पुरुषे यदोत्तमोत्तमत्वं तस्मिन्नेव तदैव पूज्यतमत्वं, यस्मिन्श्च पुरुषे यदा पूज्यतमत्वं तस्मिन्नेव तदैवोत्तमोत्तमत्वमित्येवं पुरुषकालापेक्षया समनियतयोरप्योर्जिज्ञासितत्वेऽर्हति तदुभयस्यैव सिद्धिः कर्तव्येति तत्र कृतार्थत्वे सत्युपदेशकत्वमेव हेतुः प्रदर्शनीय इत्याशयेन सप्तमश्लोकावतरणिकामाह

उत्तमोत्तमत्वपूज्यतमत्वयोः समनियतयोः कृतार्थस्य सत उपदेशकत्वमेव हेतुरित्यभिप्रायेणाह

(भा०) तस्मादहति पूजा ॥ अहन्नेवोत्तमोत्तमो लोके ।

देवर्षिनरेन्द्रेभ्यः, पूज्येभ्योऽप्यन्यसत्त्वानाम् ॥ ७ ॥

(व्या०) तस्मादित्यादि । यस्मात् कृतार्थोऽप्युपदिशति, तस्मादहन्नेव यथार्थनामा, उत्तमोत्तमो लोके जगति, नैकदेशे, पूजामहति अन्यसत्त्वानां पूज्येभ्योऽपि देवेभ्य ऋषिभ्यो नरेन्द्रेभ्यश्च । अन्यसत्त्वानां देवादयः पूज्यास्तेभ्योऽप्यहति पूजामहन्नेत्यन्येभ्यः सुतरां पूजामहतीति व्याख्यातमेव । न हि राजानि समुच्छति पर्वदुत्थानं प्रति वितर्कः । स तावदहत्तु पूजा, पूजकानां तु कृतार्थमकोपप्रसादमर्चयतां को गुण इति चेत्, नैवं शक्यम्, अग्नेरकोपप्रसादस्यापि सेवकानामीप्सितगुणहेतु-

उत्तमोत्तमत्वपूज्यतमत्वयोरिति । अहन्निति-अमरवरविनिर्मिताशोकादिमहा-
प्रातिहार्यरूपां पूजामहतीत्यहन्नित्यर्थः, अत एवाऽह-यथार्थनामेति । “ अरिंहति वंदन-
नमं सणाणि अरिंहति पूयसकारं । सिद्धिगमणं च अरहा, अरिहंता तेण वुच्चन्ति ॥ १ ॥ ”
इति सिद्धान्तोक्तेर्गुणानिष्पन्नान्वर्थनामेत्यर्थः । अहन्देवो हि न मनुष्यलोकमात्र एव पूज्यते
किं पूर्वाधोमध्यलोकत्रय इत्यभिप्रायेणाऽह-लोके जगति, नैकदेश इति । अस्मत्पू-
ज्यैरपि देवेन्द्रैर्मुनीन्द्रैर्नरेन्द्रैश्चाहत्प्रभुर्ह भगवन् ! मत्तस्त्वमधिको गुणैरित्युपासनीय इति
बुद्ध्या नित्यं पूज्यते तर्हि सुतरामस्माभिरपि पूज्य एव स इत्यभिप्रायवतां लोकानां पूजित-
पूजकत्वरवभावं व्याख्याति अन्यसत्त्वानां देवादयः पूज्या इत्यादिना, पूजित-
पूजकत्वरवभावदाढ्यार्थं दृष्टान्तमाह-न हि राजनीत्यादि । क्रुद्धः प्रतिकूलं प्रसन्नश्चाऽनु-
कूलमर्चयद्भ्यः फलं ददातीति प्रत्यक्षसिद्धं, भगवांस्तु नोभयस्वरूपः क्षीणरागद्वेषत्वादिति
तदर्चयतां नैव किमपि फलं स्यात्, फलभावे च तदर्चनविषयिका प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरपि नैव
युक्ता, इष्टसाधनताज्ञानाभावात्, तदभावेऽपि प्रवृत्तौ प्रेक्षावत्तीक्ष्णिरस्यादित्याशयेनाऽऽशङ्कते-
स तावदहत्तु पूजामिति । अग्नेरिति उपलक्षणमेतच्चिन्तामणिरत्नदक्षिणावर्त्तशङ्ख-
कल्पवृक्षादेरिति । सेवकानामीप्सितगुणहेतुत्वदर्शनादिति उक्तञ्च-“ अप्रसन्नात्कथं
प्राप्यं, फलमेतदसङ्गतम् । चिन्तामण्यादयः किं न, फलन्त्यपि विचेतनाः ? ॥ १ ॥ ” इति ।
अग्निमविधिनाऽऽसेवमानस्तत्र हस्तक्षेपेण दग्धो भवेत्तत्र नैवाऽग्नेर्दोषः, वैद्योक्तेऽप्यविधि-
मुत्पूज्याऽविधिनौपयसेवनेनाऽहितं स्यात्तत्र न वैद्यस्य दोषः, किंतु कुवासनावासितरवाशयस्यैव,
एवं सकलजगज्जन्तुजाताहितावहस्याऽप्यनन्तगुणनिधेर्भगवतः शास्त्रोक्तविधिमुत्पूज्य निश्चित-
निकाचितपापकर्मकलुषिता-जरात्मभिरविधिनाऽर्चनेऽहितप्राप्तिस्स्यात्तत्र न भगवतो दोषः,
स्वीयदुष्टाशय एव कारणं, प्रभुशासने हि शुभाशुभात्मपरिणाम एव
कर्मबन्धकारणं, निश्चयनयेन रोगाशयशुद्धौ गुणाव्वाप्तिरुदशुद्धौ च ।

त्वदर्शनात् । अग्नेरिव दाहाद्यनीप्सितमपि तस्माद्भविष्यतीति चेत्, सत्यम्, अन्यथा येनासेवमानानामग्ने-
रिव ततोऽनिष्टोत्पादस्य स्वाशयदोषनिमित्तकत्वात्, गुणदोषौ निश्चयतः सर्वस्य स्वाशयनिमित्तावेव ।
तदालम्बनत्वेन च भगवतः सेव्यासेव्योभयरूपतापीतिरिति चेत्, न, भक्तिप्रयोजकसेव्यतावच्छेदकवीत-
रागत्वादिगुणवत्त्वं सेव्यत्वम्, अभक्तिप्रयोजकतद्विपरीतकुलालधटादिसाधारणकर्तृत्वनित्यमुक्तत्वादधर्म-
वत्त्वं चासेव्यत्वमित्येवं व्यवहारासङ्गरोदिति दिग् ॥ ७ ॥

तरयति-अन्यायेनेत्यादिना । तदालम्बनत्वेन च भगवत इति । भवतु स्वाश-
यनिमित्तौ गुणदोषौ तथापि भगवन्तमवलम्ब्यैव स्वाशयशुद्धयशुद्धी तत्प्रयुक्तौ च गुणदोषा-
विति स्वाशयशुद्धयशुद्धिद्वारा भगवतो गुणदोषालम्बनत्वेनेत्यर्थः । भगवतो महावीरस्य
सेव्यासेव्योभयरूपतापात्तेर्न सम्भवति, यतो भक्तिप्रयोजकसेव्यतावच्छेदकवीतरागत्वादिगुण-
वत्त्वलक्षणं सेव्यत्वमेव तत्र वर्तते, न त्वभक्तिप्रयोजकतद्विपरीतकुलालधटादिसाधारणकर्तृत्व-
नित्यमुक्तत्वादधर्मवत्त्वलक्षणमसेव्यत्वम् । सङ्गमना चेत्यं कर्तव्या-भगवति महावीरे सेव-
कानां या भक्तिरसा भगवद्गतवीतरागत्वादिगुणनिबन्धनेति वीतरागत्वादिगुणो भक्तिप्रयो-
जकः, यत एव वीतरागो भगवानत एव सेव्य इति, भगवन्निष्ठा या सेव्यता तदवच्छेदकोऽपि
वीतरागत्वादिगुणः, तद्वत्त्वं भगवति वर्तत इति तद्रूपं सेव्यत्वं तत्र सम्भवति, कर्तृत्वनित्यमुक्त-
त्वादधर्मयोगितया पराभिमत ईश्वरे तु शस्त्रादिधारणजायादिमत्त्वतरसारागत्वस्यैव प्रतीतेर्नो-
क्तलक्षणसेव्यत्वम्, अभक्तीत्याद्युक्तस्वरूपमसेव्यत्व-तु भगवति महावीरे न विद्यते, तथाहि-
पराभिमत ईश्वरे या तत्सेवापराङ्मुखानामभक्तिरसा कृतकृत्यस्य भगवतः किमिति विश्व-
सर्जनप्रवृत्तिः ?, सृजंश्च स सुखिन एवाङ्गिनः करगान्न सृजति ?, एकं सुखिनमेकञ्च तद्विपरीतं
सृजन्नसौ विषमप्रवृत्तिमत्त्वेन रागादिमानेवेति कर्तृत्वाच्च कुलालादिवन्गाननीय इति कर्तृत्वादि-
निबन्धना, तथा बद्ध एव मुक्तो भवति नाऽबद्ध इति नित्यमुक्तो न सम्भवत्येव, अथापि राग-
द्वेषादिलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणादृष्टस्य वा बन्धनिमित्तस्य सर्वदाऽभावाभित्यमुक्तत्वमस्योपेयते
तथा सति धटादिजडपदार्थस्याऽप्येतादृशनित्यमुक्तत्वं समस्तीति धटादिवदेव न माननीय इति
नित्यमुक्तत्वादिनिबन्धनाऽप्यभक्तिरित्यऽभक्तिप्रयोजको भवति कर्तृत्वादिधर्मः, तथा कर्तृ-
त्वादेव कुलालादिवन्नित्यमुक्तत्वादिमत्त्वादेव च धटादिवदसेव्यो भवति पराभिमत ईश्वर इति
पद्वता याऽसेव्यता तदवच्छेदकोऽपि कर्तृत्वादिधर्मराक्षत्वलक्षणमसेव्यत्वं पराभिमत ईश्वर
एव, न तु भगवन्महावीरे, तस्मिन् कर्तृत्वनित्यमुक्तत्वादिधर्मवत्त्वाभावात्, रथ्यापुरुषादि-
साधारणकर्तृत्वादिधर्मस्य जडसाधारणस्य नित्यमुक्तत्वादिधर्मस्य चाऽभक्तिप्रयोजकत्वं स्फुट-
मेव, तत एव चाऽसेव्यतावच्छेदकत्वमपि, अन्यथा कुलालादिरपि भक्तिगोचररथात्परेषां
सेव्यश्च भवेदित्याशयेन निषेधे हेतुमाह भक्तिप्रयोजकसेव्यतेत्यादि ।

यद्येवमुच्यतां तर्हि तदर्थनात् किं हितमित्याह

(भा०) अभ्यर्चनादर्थतां, मनःप्रसादरतातः समाधिश्च ।

तरगादपि निःश्रेयस मतो हि तत्पूजनं न्याय्यम् ॥ ८ ॥

(व्या०) अभ्यर्चनादित्यादि । अभ्यर्चनात्पूजनाभिगमनरुतिवन्दनपर्युपासनादेः । अर्हतां भगवता कर्मणि षष्ठी । अर्हतोऽभ्यर्च्य स्थितानामित्यर्थः । किं भवति ? मनसः प्रसादो मनसः परमनिर्मलता । ततः समाधिरेकाग्रता, चः समुच्चये । समाहितस्य सतः शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणोहापोहाः ततः संसारतत्त्वाधिगमस्तस्माद्धिताहितप्राप्तिपरिहारावित्येवमादयो गुणा भवन्तीत्यर्थः, तरगादपि समाध्यादिगुणावासितारतम्यात्, निःश्रेयसमाधिगम्यत इति शेषः । यत इयं कल्याणपरम्पराऽतो निश्चयेन तस्यार्हतैः पूजनं न्याय्यं, न्यायानपेतम् ॥ ८ ॥ ननु सुष्ठूक्तमुक्तहेतोस्तत्पूजनं न्याय्यमिति प्रतिपद्यामहे वयमप्येतत् । यत्पुनरुक्तं कृतार्थोऽप्युपदिशति तद्विरुद्धम्, कृतार्थश्चेत् कथमुपदिशति ? । उपदिशति चेत् कथं कृतार्थ इति, न हि कश्चित्तिरमिवाञ्छः श्रममाद्रियमाणो दृष्ट इत्याशङ्क्यामाह

(भा०) तीर्थप्रवर्तनफलं, यत्प्रोक्तं कर्म तीर्थकरनाम् ।

तस्योदयात्कृतार्थोऽप्यर्हतीर्थं प्रवर्तयति ॥ ९ ॥

(व्या०) तीर्थप्रवर्तनेत्यादि । तरन्त्यनेन भवसमुद्रमिति तीर्थं प्रवचनम् । तस्य प्रवर्तनं प्रणयनम्, तत्फलं प्रयोजनमस्य तत्तथा, तीर्थकरनामकर्म यत्प्रोक्तं तस्योदयात् कृतार्थोऽप्यर्हतीर्थं

अष्टमकारिकावतरणिकामाह—यद्येवमिति । मनसः प्रसाद इति—चन्द्रं दृष्ट्वा यथा समुद्रतोयोल्लासराश्याऽर्चनसमये प्रभुमुखचन्द्रं दृष्ट्वाऽर्चकमविजनचित्तोल्लास इत्यर्थः । तथा च अर्हत्पूजनं विधेयं मनःप्रसन्नतालक्षणस्वपरिणामविशुद्धिहेतुत्वात् दानादिवदिति सिद्धम् । मनःप्रसादफलमाह—समाधिरिति, तदर्थमाह एकाग्रतेति, असारभूतानित्यवाहवत्पुविषयकमलीमसमनोवृत्तिं निरुद्धय भगवत्पूजनादावेकलीनतागुणप्रयुक्तपरमात्मध्यानैकचित्ततेत्यर्थः । समाधिना ये गुणा अवाप्यन्ते तानाह—समाहितस्सत इत्यादिना । शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणोहापोहा इति—शुश्रूषा शास्त्रतत्त्वं श्रोतुमिच्छा, श्रवणं शास्त्रतत्त्वाकर्णनम्, ग्रहणं शास्त्रार्थोपादानम्, धारणं शास्त्रार्थाविरागणम्, उहो विज्ञातमर्थमवलम्ब्याऽन्येषु तथाविधेषु व्याप्त्या वितर्कणम्, अपोह उपजयुक्तिभ्यां विरुद्धादथात् हिंसादिकात् प्रत्यवायसम्भावनया व्यावर्तनम् । अथवा युक्तिप्रयुक्तिभ्यां तत्त्वनिष्ठकनम् । अत्र शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणोहापोहानां यथाक्रमं हेतुहेतुमद्भावेन व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । न्यायानपेतमिति न्यायप्रयोगश्चैवम्—अर्हत्पूजनं विधेयं मोक्षात्कल्याणपरम्परासम्पादकत्वात् सद्धर्मोपदेशवत्, यत्रैवं तत्रैवम्, हिंसादिकुमार्गोपदेशवदिति ॥

॥ इत्यष्टमकारिकाव्याख्या समाप्ता ॥ ८ ॥

नवमकारिकावतरणिकामाह—नन्वित्यादिना । तस्योदयादिति । सिद्धिर्गमनमवाप्त्यवहितपूर्वद्वितीयमत्र नियमानुपपन्नगत्यात्मके

प्रवर्तयति प्रवचनमुपदिशतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ कथमस्य फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिरित्याशङ्कां दृष्टान्तेन निरस्यति-

(भा०) तत्स्वाभाव्यादेव, प्रकाशयति भारकरो यथा लोकम् ।

तीर्थप्रवर्तनाय, प्रवर्तते तीर्थकर एवम् ॥ १० ॥

(व्या०) तत्स्वाभाव्यादेवेति स्पष्टेयम् । नन्वेवमपि तीर्थकरनामकर्मोदयपारतन्त्र्येणास्याऽ-
कृतार्थतेति चेत्, मा भूदेवमेकान्तकृतार्थता । धातिकर्मक्षयकृता तु सा निरपार्यैव । यद्भाष्यकारः
' जेगंतेण कयत्थो, जेणोदिन्नं जिणिंदणामं से ' इति ।

स्त्रिया वा तथाभूतया मन्त्राद्युपहतपुरुषवेदकृत्रिमनपुंसकेन वा तथाभूतेन तत्रापि संयतेनाऽ-
संयतेन संयतासंयतेन वोचमसंहननेनाऽऽसेवितसम्पूर्णविंशतिस्थानकेनाऽऽसेवितैकाद्विन्याधन्य-
तरस्थानकेन वा यन्निकाचितरूपतया बद्धं तीर्थकरनामकर्म तस्योदयादित्यर्थः । उक्तञ्च
विशेषावश्यके-तं च कइ वेइअइ, अगिलाए धम्मदेसणाईहिं । वज्झइ तं तु भगवओ, तइयभवो-
सकइत्ता णं ॥ २१२३ ॥ नियमा मणुयगईए, इत्थी पुरिसेयरो वा सुहलेसो । आसेवि-
यवहुलेहिं वीसाए अन्नयरेहिं ॥ २१२४ ॥ ” इति । ननु यतीर्थकरनामकर्म पूर्वभवबद्धं
तदुदयस्तीर्थकरभवे कस्मिन् काले भवतीति चेत् केवलज्ञानोत्पत्तिकाल एव, अत एव तदानीं
देवदानवनरेन्द्रगणैः पूज्यते भगवान्, उक्तञ्च “ उदए जस्स सुरासुर गरनिवेहेहिं च पूइओ
होइ । तं तित्थयरनामं, तस्स विवागो हु केवलिणो ॥ १ ॥ ” इति ।

॥ इति नवमकारिकाव्याख्यार्थः ॥ ९ ॥

दशमकारिकामवतारयति-कथमस्येत्यादिना । तत्स्वाभाव्यादेवेति । अनादिसं-
सिद्धानुपकृतप्रकाशकत्वस्वाभाव्यादेवेत्यर्थः । मूलस्थं एवमिति-परहितोपदेशकत्वलक्षणानुपकृ-
तोपकारिस्वाभाव्यादेवेत्यर्थः । उक्तञ्च भाष्यकारैः “ जं व कयत्थरस वि से, अणुवकयप-
रोवगारि सामोवं । परहियदेसयत्तं, भासयसामज्जमिव रविणो ॥ ११०४ ॥ ” इति । ननु
भगवत्स्वभावादेव तीर्थप्रवर्तकत्वेऽपि तत्प्रवृत्तेस्तीर्थकरनामकर्मोदयाधीनत्वेनाकृतार्थता स्या-
दित्याशङ्कते-न-वेवमपीत्यादिना । धात्यधातिकर्मक्षयाऽक्षयप्रयोज्यकृतार्थाकृतार्थत्वोभयरू-
पत्वादत्रापि स्याद्वाद एवेति समाधत्ते-मा भूदित्यादिना । “ जेगंतेण कयत्थो, जेणो-
दिन्नं जिणिंदणामं से । ” इति ॥ अत्र “ तदवज्झफलं तरस य खवणोवाओऽयमेव
जओ ” इत्युत्तरार्धभाष्या ॥ ११०३ ॥ नैकान्तेन तीर्थकरः कृतार्थो, येन तीर्थ-
करनामकर्म ‘ से ’ तस्योदीर्णं, तच्चाऽवन्ध्यफलं, वेदनफलमदत्त्वा क्षीणं न भवति, तस्य
च क्षयणोपायो धर्मकथनादिरूप एवेत्यतः कथयतीत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्-ननु देव-
नरतिरश्वां भिन्नभिन्नप्रभूतसंशयिनां व्याकरणं कुर्वन् भगवान् किमेकेनैव निर्वचनेन युगपदेव
सर्वसंशयान् व्यवच्छिनत्ति किं वा क्रमेणैवेति चेत्, युगपदेकेनैव निर्वचनेनेति जानीहि । किं तत्र
कारणमिति चेत्, उच्यते, असङ्ख्येयेनापि पल्योपमादिना कालेन सङ्ख्यातीतानां संशयिनां संशय-
व्यवच्छित्तिः क्रमव्याकरणदोषाद् न भवेत्, अत एतद् मा भूदिति भगवान् युगपद्व्याख्या-

इच्छां विना कथमुपदेशादौ प्रवृत्तिस्तस्येति तीर्थान्तरीयाशङ्कां तु न श्रेयसी, जीवनयोनियत्नादिव्यावृत्तस्यैव भगवद्व्यत्यव्यावृत्तस्यैव वैजात्यस्य यत्नगतस्येच्छाजन्यतावच्छेदकत्वात्, एवं हि जन्यत्वविशेषणगौरवमपि

तीति । उक्तञ्च बृहत्कल्पभाष्ये प्रथमोद्देशके—“ कालेण असंख्येण वि, संस्वार्ह्याण संसर्गं तु । मा संसयवोच्छिती, न होज कमवागरणदोसा ” । १२०२ । इति । ननु युगपद्व्याकरणे के गुणा इति चेत्, उच्यते, सर्वप्राणिषु युगपन्निर्वचनेन भगवतोऽविषमप्रवृत्तिः कृता स्यात्, अन्यथा तुल्यकालसंशयिनां युगपजिज्ञासूनां क्रमेण संशयोच्छेदने विषमप्रवृत्त्यापत्त्या भगवतो रागद्वेषापत्तिस्स्यात् । ऋद्धिविशेषश्चायं भगवतः, यत् युगपत् सर्वसंशयिनामशेष-संशयव्यवच्छिन्ति करोति, तथा क्रमेण व्याकरणे कस्यापि संशयिनोऽनिवृत्तसंशयस्यैव कालेन मृत्युना हरणं स्यात्, अतोऽकालहरणं युगपन्निर्वचने गुणः । युगपद् व्यवच्छिन्नसर्वसंशयानां श्रोतॄणां सर्वज्ञप्रत्ययोऽपि भवतीत्यपि गुणः, अन्यथा कस्यचिदनपनीतसंशयस्य सोऽपि न स्यात्, तथाऽचिन्त्यगुणसंपादियं भगवतः, यदेकहेलयैव सर्वेषामपि स्वीयस्वीयसंदेहव्यवच्छिन्तिः, एतैः कारणैर्भगवान् युगपद् व्यागृणातीति । उक्तञ्च बृहत्कल्पसूत्रप्रथमोद्देशके

“ सव्रत्य अत्रिसमत्तं, रिद्धिविसेसो अकालहरणं च । सव्वन्नुपचओ वि य, अचिंतगुणभूइओ जुगवं ॥ १२०३ ॥ ” ननु स्वस्वभावाभाषिणरसर्वे श्रोतारो भगवद्भाषितामर्द्धमागधभाषां नैव जानन्तीति कथं तथा भगवान् तेषामनेकविधान् संशयानुच्छिन्नतीति चेत्, उच्यते, यथा—मेघवारि एकविधमपि पात्रविशेषं प्राप्य शुक्तिकायां पतितं मौक्तिकरूपेण, नालिकेर-फले पतितं माधुर्यरूपेण, सर्पमुखे पतितं विषरूपेण, कृष्ण-सुरभिमृत्तिकायां पतितं रवच्छ-सुगन्धसरसरूपेणोपरभूमिकायां पतितं च तद्विपरीतरूपेण परिणमते तथा पारमेश्वरी वाणी सर्वेषां श्रोतॄणां कर्णविवरपतिता स्वस्वभावारूपेण परिणमते । उक्तञ्च बृहत्कल्पसूत्रप्रथमोद्देशके “वासोदगस्स व जहा, वन्नादी होंति भायणाविसेसा । सव्वेसिं पि समासं, जिणभासा परिणमते एवं ॥ १२०४ ॥” समवायाङ्गेऽप्युक्तम्—“सा वि य णं भगवओ अद्धमागहा भासा भासिजमाणी तेसिं सव्वेसिं आयरियमणायरियाणं दुपथ वउप्पय-मिय-पसु-पक्खि-सिरिवाणं अप्पप्पणो भासत्ताए परिणमइ ” ॥ इति ॥ ननु प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा कारणम्, भगवतां तु आवमनोऽभावादुपदेशकरणाविषयकमानसिकीच्छैव नास्तीत्युपदेशादौ प्रवृत्तिः कथमित्याशङ्कामुद्भाव्य तां निराकरोति इच्छां विनेति । निराकरणे हेतुमाह—जीवनयोनियत्नादिव्यावृत्तस्यैव-त्यादि । यत्नत्वसामान्यधर्मावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षायाः कारणत्वे जीवनयोनियत्नं प्रतीत्ययत्नं प्रत्यपि च सा कारणं स्यात्, तथात्वे च तां विना तदुभयं नैव स्यात्, भवति च तदिति तदोप-निवृत्तये विजातीययत्नत्वावच्छिन्नं प्रत्येव चिकीर्षा कारणमित्यभ्युपगन्तव्यम्, वैजात्यञ्च जीवन-योनियत्न इव भगवद्व्यत्येऽपि न वर्तत इति स चिकीर्षा विनापि स्यादेव, भगवत्त्वञ्च घातिकर्म-

परिहृतं भवति । पुद्गलग्रहणनिसर्गादिप्रवृत्तौ मोहोदयस्यैव हेतुत्वमिति क्षीणमोहस्योपदेशादिकं नैयतिकमेवेति नगनाटवचनं तु न श्रद्धेयम्, मोहोदयस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामारम्भादिप्रवृत्तिविशेष एव हेतुत्वात्,

क्षयोत्थकेवलज्ञानभाजि भगवतीव नित्येश्वरेऽप्यविशिष्टमिति तद्व्यत्नस्योक्तकार्यतावच्छेदकधर्मानाक्रान्तत्वाच्चिकीर्षा विनापि स स्यादेव, अत एवेश्वरव्यत्नव्यावृत्त्यर्थं कार्यकोट्युपादीयमानजन्यत्वविशेषणकृतगौरवदोषोऽपि परिहृतो भवतीत्यर्थः ।

अथ यो वक्ता रागादिपरिणतस्त एव कायिकयोगेन भाषावर्गणापुद्गलान् गृहीत्वा भाषारूपेण परिणमय्य तां भाषां वाचिकयोगेन निसृजति, नेतर इत्यन्वयव्यतिरेकबलाच्छब्दपुद्गलानां ग्रहणानुकूलप्रवृत्तौ निसर्गानुकूलप्रवृत्तौ च रागादेर्हेतुत्वं सिद्धम्, अर्हद्भगवांस्तु वीतराग इति रागादिरूपकारणस्याऽभावान्न काययोगेन शब्दद्रव्याणि गृहीत्वा वाग्योगेन भाषते, यतो भाषापुद्गलानां ग्रहणे मोचने च प्रवृत्तिश्चिकीर्षा विना न, सा च मोहं विना नेतीच्छायां सत्यां न क्षीणमोहत्वमिति क्षीणमोहस्य नोपदेशादौ प्रवृत्तिः । न-त्रेवं तर्हि किं हेतुकमुपदेशादिकमिति चेत्, भगवतामव्यापृतानामेव ध्वन्यात्मकं तत् नियतिहेतुकमेव, अयं भावः-अक्षररूपाया वाचो व्यत्नजन्यत्वेनेच्छाजन्यत्वादिनियमावधारणेन रागनियतत्वान्नियत्यैव मुक्ताः पूर्णा वा निरतिवरी ध्वनिरूपामेव पारमेश्वरीं वाचं श्रोतॄणां स्वरवभाषात्वेन परिणमय्यार्थविशेषं बोधयन्तीमुपयन्ति नगनाटाः, यदाह समन्तभद्रः “अनात्मार्थं विना रागैः, शारदा शस्ति सतो हितम् । ध्वनन् शिल्पिकरस्यशान्तिरजः किमपेक्षते ॥ १ ॥”

इत्याशयकं दिगम्बरीयमतमुपद्वयं निराकरोति-पुद्गलग्रहणेत्यादिना, निराकरणे हेतुमाह-मोहोदयस्येत्यादिना, एवमभ्युपगमे स्थाननिपद्याविहारादयोऽपि तिष्ठासानिपिषत्सा विजिहीर्षाधमवात्क्षीणमोहस्य न स्यात्, न स्याच्च श्रीगणधरदीक्षापूर्वकत्रिपदीप्रदानतीर्थगणानुज्ञाप्रदान-श्रीसङ्घस्थापनादिकं किमपि कार्यम्, कारणीभूतस्य मोहोदयस्याऽभावेन तच्चिकीर्षाऽभावेन तत्तत्कार्यप्रवृत्त्यभावात्, तरगा-मोहोदयस्याऽरम्भादिप्रवृत्तिरित्येव हेतुत्वमभ्युपगम्यम्, भगवत्प्रवृत्तिरु निरारम्भैवेति तां प्रति न मोहः कारणमिति तदभावेऽप्युपदेशादिप्रवृत्तिरुपपद्यत एव । ननु भगवतां प्रज्ञापनीयानां ग्रहीतुर्ग्रहणयोग्यानामेव चार्थानामुपदेशप्रवृत्तौ न रागः कारणम्, किं तर्हि कारणमिति चेत्, रवेर्भासकराभाव्यमिव भगवतोऽनुपकृतपरोपकाररवाभाव्यमेव कारणमिति गृहाण । तादृशस्वाभाव्ये च तीर्थकरनामकमोदय एव प्रयोजकः, न तु रागद्वेषौ, भगवत्प्रवृत्तेर्निरीहत्वेन रागद्वेषौ विनाऽपि देशनादिप्रवृत्तिभावात् । अत एव “तो मुअइ नाणवुडि भवियजणविबोहणट्ठाए” इत्यागमोक्तिरपि सङ्गच्छते । किञ्च भगवद्वोचो ध्वनिरूपत्वे तस्या अव्यक्तैकरूपेतया व्यक्तात्मकसत्याऽसत्याऽभूपादलङ्घयनिष्पादकवाग्योगद्वयवैयर्थ्यं स्यात्, “अद्धमागेहीए भासाए भासंति” इति सूत्रविरोधश्च स्यात्, ध्वनेरपि पौरुषेयत्वेनाऽक्षरात्मकवाचातुल्ययोगक्षेमत्वेन तस्यापि

अन्यथा गुरुविनयस्वाध्यायाध्ययनदानादिप्रवृत्तीनामपि मोहजन्यत्वापत्तेः, नियतानियते सर्वत्र कार्ये व्यवस्थिते भगवच्चेष्टायाः केवलनियतत्ववचनस्यानागमिकत्वाच्च । इच्छां विना न प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिं विना च न चेष्टेति निश्चेष्टतैवं तस्य प्रसज्येत, विलक्षणचेष्टायामेव प्रवृत्तिर्हेतुरित्यभ्युपगच्छंश्च विलक्षणकृतावेवेच्छा हेतुरिति निरीहप्रवृत्तिं भगवतः कुतो नाभ्युपगच्छेदिति, अधिकमरमकृताध्यात्म-

रागनियतत्वप्रसङ्गाच्च । नियत्यैव प्रयत्नं विना ध्वनेरुपपत्तौ च तथैव तं विनाऽपि परानुग्रहोपपत्तिश्च स्यादिति । किञ्च भगवदुपदेशस्य शब्दरूपत्वे तस्यायानार्यथिशब्दान्तररूपेण परिणामित्वकल्पनस्य शब्दत्वेन सजातीयतया न्याय्यत्वेऽपि ध्वनिरूपत्वे तस्य विजातीयतया तत्कल्पनस्यातिशयतोऽपि न न्याय्यत्वम् । भगवद्देशनाया ध्वनिरूपत्वेऽपि वाग्योगापेक्षत्वेन तादृशशब्दमात्रे पुरुषप्रयत्नानुसरणं नियमेनाभ्युपगन्तव्यमेव, अन्यथाऽपौरुषेयमागमं वदतो मीमांसकस्य दुर्जयत्वापत्तिरप्यादिति भावः । अन्यथेति—प्रवृत्तिसामान्यं प्रति मोहोदयो हेतुरित्यभ्युपगम इत्यर्थः, तत्र दोषमाह—गुरुविनयेत्यादि । जैनमार्गे हि वस्तुत्वव्यापकत्वेन स्याद्वादस्य तद्व्याप्यवरणत्वाश्रयकार्यमात्रं मित्रामित्राद्युभयरूपत्वेनेव नियतानियतोभयरूपत्वेनाऽपि स्याद्वादाऽङ्कितमिति भगवदुपदेशादिप्रवृत्तिरूपकार्यमपि वरणत्वशालितया नियतानियतरूपतया स्याद्वादशाल्येवेत्यत्र नियतत्वैकान्तवचनं स्याद्वादानभिज्ञत्वसूचकमेव कालस्वभावनियतिपूर्वकृतपुरुषरूपपञ्चकारणानां परस्पराजहङ्कृतीनां कारणत्वेन केवलनियतिवादस्य मिथ्यारूपत्वात्, उक्तञ्च समाहितके—“कालो सहावणियर्ह, पुण्यकयं पुरिसकारणेगंता । मिच्छतं ते चेव, समासओ होंति सम्मत्तं ॥ १ ॥” इति । उक्ताशयेनाऽह—नियतानियते सर्वत्रेत्यादि । अरागादिष्विच्छाया मोहजन्यत्वेन दृष्टत्वात् क्षीणमोहस्य भगवतः प्रवृत्तिकारणीभूताया इच्छाया अभावाच्च प्रवृत्तिः, तदभावाच्च न गमनागमनादिचेष्टेति तस्य भगवन्तो निश्चेष्टतैवं त्वमते प्रसज्येतेत्याह—इच्छां विना न प्रवृत्तिरिति । ननु केवलिनां पूर्वमुक्ता स्थाननिषधाविहारादयो नैव भवन्ति, मोहसहकृतत्वात्तेषां, किं तर्हि यस्योपविष्टस्योर्ध्वदम्बस्य वा यदा केवलज्ञानमुत्पन्नं ततः प्रमृति स केवल्युपविष्टः सन्नूर्ध्वं दमो वा स्वायुः परिसमाप्तिं यावद्वियति तूलवद्भ्राम्यन्नेवाऽवतिष्ठते, न चैवं तस्य काचिद्वेदना सम्भवति, मोहाभावेन वेदनीयोदयस्य निरसताकत्वात्, तथा च तस्य चेष्टा मोहसहकृतप्रवृत्तिकारणमन्तरेणाऽपि स्वतोऽवश्यं भाविनी, अत एव नियतिकृतोच्यते, तच्चेष्टा विलक्षणाऽरागादिचेष्टायामेव प्रवृत्तिर्हेतुत्वादिति सर्वविसंवादिना दिगम्बरेण कुशकाशावलम्बनेन यदुच्यते, तन्न युक्तियुक्तम्, तथा सति भगवत्कृतिविलक्षणाऽस्मदादिकृतावेवेच्छाहेतुरभ्युपगम्यतां, येन भगवत्कृतेरिच्छाकार्यतावेच्छेदकानाक्रान्तयेच्छां विनाऽपि सोपपद्येत, तथा च निरीहया तीर्थरचनादिकं सर्वं समञ्जसं सिध्येत्, किं कष्टकल्पनयेत्याशयेनाह—विलक्षणचेष्टायामेवेत्यादि । अधिकमस्मत्कृताध्यात्मपरीक्षादेरवगन्ताव्यमिति । अथ योगजन्याऽपि क्रिया भगवतां न भवतीति शङ्कते-

परीक्षादेरवगन्तव्यम् ॥ १० ॥ तदेवं सर्वतीर्थकरोपदेशप्रयोजने व्याख्यातेऽधुना यस्य तीर्थे प्रवर्तमाने
आचार्यः शालं कर्तुमिच्छति तस्य जन्मनः प्रभृत्युपदेशपर्यन्तं चरित्रं वर्णयितुकाम इदमाह
(भा०) यः शुभकर्मासेवन-भावितभावो भवेव्वनेकेषु ।

जज्ञे ज्ञातेद्ववाकुषु, सिद्धार्थनरेन्द्रकुलदीपः ॥ ११ ॥

(व्या) यः शुभकर्मेत्यादि । यः शुभं कर्मानुकम्पादर्शनविशुद्ध्यादिहेतुकं तस्यासेवनमभ्या-
सस्तेन भावितो भावोऽन्तरात्माऽस्य स तथा, कियत् कालम्, अनेकेषु भवेषु, अभ्यासोऽपि प्रायः
प्रभूतजन्मानुगो भवति शुद्ध इत्याद्युक्तेरनेकमवस्थायामस्यैव शुद्धिहेतुत्वात्, स च “ पथं किर देसित्ता ”
इत्यादिग्रन्थेन वर्णितो भगवत आवश्यकनिर्णयकौ, जज्ञे जातवान्, ज्ञातेषु प्रसिद्धेष्वाकुषु सिद्धार्थ-
नरेन्द्रस्य कुले दीपसदृशः ॥ ११ ॥

“ वन्धो परपरिणामा सो पुण नाणा न वीयमोहाणं । जोगकथा वि हु किरिया तो तेसि होइ
णिन्वीया ॥ ९७ ॥ इत्याद्युक्तग्रन्थपाठाधिक्यान्नात्रोच्छिष्यते सः । इति दशमकारिका
व्याख्या समाप्ता ।

एकादशकारिकावतरणिकामाह-तदेवं तीर्थकरोपदेशेति ।

यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद् य इत्यस्यैकविंशतितमश्लोकान्तर्गतेन तरणौ इति पदेन सहाऽन्वयः ।
न हि सकृन्निपातमोत्रणोदविन्दुर्ग्रावाणि धर्षणमादधातीति न्यायेन न ह्येकमेव एव कृतोऽभ्यासो
जलविन्दुसमोऽनन्तमेवकृतवर्जिभूतानन्तपापकर्मपाषाणे धर्षणं शुद्धिलक्षणं कर्तुं शक्नोति, किन्त्व-
नेकमेवेषु कृतो दृढावस्थापन्नोऽभ्यासरसततधारावद्धनिपतजलप्रवाहोपम एवत्याशयेनाह-
अनेकेषु भवेष्विवति-नैकरिगन् भवे न द्वयोर्वा भवयोः, किन्त्वनेकेषु भवेष्वित्यर्थः । अथवा
अनेकेषु भवेष्विवति-नैकोऽनेक इति व्युत्पत्त्या द्वयोर्भवयोरित्यप्यर्थोऽत्र लभ्यते, तथापि बहु-
वचनसामर्थ्यवलाद् बहुषु भवेष्वित्यर्थः कर्तव्यः ।

अभ्यासोऽपि प्रायः प्रभूतजन्मानुगो भवति शुद्ध इतीति ।

यद्यपि शुभकर्मासेवनोपजातसंस्कारादपि प्रबलतरमधर्मप्रमेदरूपं कमाशुभभावनया यदा
कदापि कृतं स्यात्तदा तज्जातदुष्टसंस्कारेणोक्तसुसंस्कारोऽभिभूयत एवेति न स्वकार्या-
रम्भकर्तृत्वं तस्य तदानीं, तथाप्यधर्मसंस्कारक्षये सत्पुद्गलकोत्तमसुगुर्वादियोगात्स संस्कार
उद्बुद्धस्तन् तत्र पुनस्तज्ज्ञानक्रियाम्भासेन पुष्टिं नीतो भवा-तरानुयायी भवति, तेन चोत्तरभवे-
जनिच्छतोऽपि पुंसः पूर्वमेवकृतप्रबलतरसंस्कारमाहात्म्यवशादेव सज्ज्ञानक्रियायोगं प्रत्याकर्षणं
भवति, अत एव “ पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते ह्यवशोऽपि सः ” इत्युक्तं गीतायामपि । एवं
परतरभवेऽपीति दीर्घकालस्याऽपि तस्य न विनाशो भवतीति, अत एव प्रभूतजन्मानुगो भव-
तीति भावः । “ पथं किर देसित्ता ” इत्यादि, अत्रावश्यकस्तोक्ता “ पथं किर देसित्ता,
साहूणं अडविविप्पणहाणं । सम्मत्तपढमलंभो, बोधवो वद्धमाणरस ॥ १४३ ॥ ” इति सम्पूर्णगाथा ।

इत्येकादशकारिकाव्याख्या प्रपूर्तिं गता ॥ ११ ॥ द्वादशकारिकामाह

(भा०) ज्ञानैः पूर्वाधिगतैरप्रतिपतितैर्मतिश्रुतावधिभिः ।

त्रिभिरपि शुद्धैर्युक्तैः, शैत्युतिकान्तिभिरिवेन्दुः ॥ १२ ॥

(व्या०) ज्ञानैरित्यादि । पूर्वमेवाधिगतानि प्राप्तानि यानि मति तावधयो ज्ञानानि, तैः, त्रिभिरपि अप्रतिपतितैरनावृत्तैः, अत एव शुद्धैः युक्तोऽनुगतो, युक्तग्रहणाच्च सलिलस्वच्छतावन्नान्यद् ज्ञानमात्मन इत्युक्तं भवति । कैः क इव, शैत्यद्युतिकान्तिभिरिवेन्दुरिव । यथेन्दुः शैत्यादिभिरविरहितः क्षेत्रात् क्षेत्रान्तरं याति एवमसावपि अप्रतिपतितज्ञानत्रयो देवमवादिहागत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

(भा०) शुभसारसत्त्वसंहनन-वीर्यमाहात्म्यरूपगुणयुक्तः ।

जगति महावीर इति, त्रिदशैर्युगतः कृताभिरुच्यः ॥ १३ ॥

(व्या०) शुभसारेत्यादि-सारो बलं, सत्त्वमवैकल्यम्, संहननं शरीरद्रढिमा, वीर्यमुत्साहः, माहात्म्यं महिमा कलादिप्राविण्यम्, रूपं चार्वङ्गावयवसंनिवेशः, गुणा दाक्षिण्यादयः । शुभान्येतानि यस्य स तथा । जगति सर्वत्र विश्वे, अयमेको महावीर इति हेतोः, त्रिदशैरन्तर्मुहूर्तमात्रेण वास्य-

त्रिभिरप्यप्रतिपतितैरिति, तदुक्तमावश्यकभाष्ये-“ तिहिं नाणेहिं समग्गा, तित्थयरा जाव हुंति गिहवासे ” इति । “ जाइस्सरो अ भयवं, अप्परिवडि एहिं तिहिं उ नाणेहिं । ” इति च । आत्मनो भिन्नमेव ज्ञानमित्येवं गुणगुणिनोरेकान्तभेदस्य नैयायिकाभ्युपगतस्य खण्डनायाऽऽह-युक्तग्रहणाच्चेत्यादि, तन्गतखण्डनं स्याद्वादविन्दौ विस्तरेण कृतमिति तत एवाऽवसेयम् ।

इति द्वादशकारिकार्थः समाप्तः ॥ १२ ॥

त्रयोदशकारिकामाह-शुभसारेत्यादि । शुभान्येतानीति शुभशब्दस्य नपुंसकत्वात्तद्विशेष्यवाचकतयोपदिष्टस्यैतच्छब्दस्याऽपि तल्लिङ्गतयैव निर्देशस्तामान्यतः कृतः, लोके चाऽशुभनिबन्धनानामप्येषां प्रायो दर्शनात्प्रत्येकं शुभेतिविशेषणम्, एभिश्शुभैर्निवृत्तैर्हितप्रयोजनैर्युक्तारसम्पन्न इत्येवं तत्त्वार्थवृहद्दीकायामुक्तत्वादत्र सारश्च सत्त्वं च संहननं च वीर्यं च माहात्म्यं च रूपं च गुणाश्च सारसत्त्वसंहननवीर्यमाहात्म्यरूपगुणाः, शुभाश्च ते सारसत्त्वसंहननवीर्यमाहात्म्यरूपगुणाश्च शुभसारसत्त्वसंहननवीर्यमाहात्म्यरूपगुणाः, तैर्युक्तः स तथेति समासः कर्तव्यः, शुभान्येतानि यस्य स तथेत्येतत्तु तात्पर्यविवरणमात्रम् । तृतीयाभवस्थां प्राप्तं इति त्रिदश इत्येवं त्रिदशशब्दार्थमाह-त्रिदशैरित्यादि । अयम्भावः-देवो हि पूर्वभवीयदेहं मुक्त्वा विमले देवशयनीये उत्पत्तिकाल एवाऽन्तर्मुहूर्तकालमात्रेण देवमवप्रभावतः, न पुनर्मनुष्यवपुर्वत्क्रमिकाहारोपचयप्रयोज्योपचयतः, दिव्यं यौवनावस्थं शरीरं समुत्पाद्य सुरनिबहनयनानन्दो दिव्यं देवांशुकं परित्यजन् भासुरवरदिव्यशरीरं धारयन् सम्पूर्णशारदशशीवोत्तिष्ठते, उक्तञ्च-“ जह मेहासणितियसिंद चावविज्जूण संभवो होइ । गयणगिा खुणेण तहा, देवाण वि होइ उप्पत्ती ॥ १ ॥ सो पुण मोत्तूण इमं, देहं विमलणिगि । ”

कौमारदशे व्यतीत्यावाप्तयौवनतृतीयदर्शैर्देवैः, गुणतो गुणमाश्रित्य, कृताभिरुच्यः कृतमहावीराभिधानः ॥१३॥

(भा०) स्वयमेव बुद्धतरवः, सत्त्वहिताभ्युद्यता(तो) चलितसत्त्वः ।

अभिनन्दितशुभसत्त्वः, सेन्द्रैर्लोकान्तिकैर्देवैः ॥ १४ ॥

(व्या०) स्वयमेवेति । स्वयमेवानुपदेशात्, बुद्धतत्त्वोऽवगतपरमार्थः, सत्त्वहितार्थमभ्युद्यतोऽचलितं सत्त्वं यस्य स तथा, अभिनन्दितमभिप्रेतं शुभं सत्त्वं यस्य स तथा, कैः, सेन्द्रैरिन्द्रसहितैर्लोकान्तिकैर्देवैः ॥ १४ ॥

(भा०) जन्मजराभरणार्ते, जगत्प्रशरणमभिसमीक्ष्य निःसारम् ।

रहीतमपहाय राज्यं, शमाय धीमान्प्रव्रज ॥ १५ ॥

सूरीरं, दिव्यं अंतोमुहुतेण ॥ २ ॥ सुरयणनयणाणंदो, दिव्यं देवसुयं अहिस्त्रिवतो । भासुर-
वरर्षोर्दिधरो, संपुण्णो सारयससिञ्च ॥ ३ ॥ इति कृतमहावीराभिधान इति । उगत्त्र
“बालतणेऽवि सूरौ, पयर्देए गुरुपरकमो भयवं । वीरुत्ति कयं नामं, सकेणं तुक्कचित्तेणं ॥१॥ ”

इति त्रयोदशकारिकार्थः समाप्तः ॥ १३ ॥

स्वयमेवेत्यस्यार्थमाह—अनुपदेशादिति परोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः । बुद्धतरव इत्यस्यार्थ-
माह—अवगतपरमार्थ इति । उक्तञ्चाऽऽवश्यकभाष्ये—सन्नेऽवि सयंबुद्धा ” इति । बुद्धतत्त्वो हि
सकलस्यापि संसारस्याऽऽदिमध्यावसानेऽन्त्यन्तं नैर्गुण्यमवधार्य महाशय एवं चिन्तयति—अहो !
चित्रमेतद्यत्सत्यपि पारमेश्वरे प्रवचने स्फुरत्तेजसि दुःखपरीतचेतसो जन्तवरांसारगहने महा-
मोहान्धकारविलुप्तसत्पथे मूढमनस्का उच्चैः परिभ्रमन्ति, तदहमेतान् जन्तून्तरांसारा-
दनेन प्रवचनेन यथायोगमुत्तारयामीति, एवं चिन्तयित्वा स महात्मा सदैव जगत्त्रय-
जन्तूद्धाराय करुणादिगुणोपेतः प्रतिक्षणं परार्थकरणप्रवर्द्धमानमहाशयो यथा यथा परेषा-
मुपकारो भवति तथा तथाऽभ्युद्यतोऽचलितसत्त्वश्च भवतीत्याशयेनाऽऽह—सत्त्वहितार्थमभ्यु-
द्यतोऽचलितं सत्त्वं यस्य स तथेति । तत्त्वार्थवृहद्दीकायां तु सत्त्वहितार्थमभ्युदित-
मचलितं सत्त्वमस्येति विग्रहकरणपूर्वकरसत्त्वहिताभ्युद्यताचलितसत्त्व इति समस्तप्रयोग उक्तः ।
सेन्द्रैर्लोकान्तिकैर्देवैरिति । ननु सलोकान्तिकैरिन्द्रैरित्येव वक्तुं युक्तं किमिति सेन्द्रै-
र्लोकान्तिकैरित्युक्तमिति चेत्, लोकान्तिकदेवानां भगवत्सम्बोधने प्राधान्यख्यापनार्थमिति
जानीहि, यद्यपि भगवानवधिज्ञानेन स्वदीक्षासमयं स्वयमेव जानाति तथापि लोकान्तिकदेवा
निर्मलसम्यग्बुद्धयो भगवत्प्रतिबोधैकशीलाश्चेति स्वाचारप्रातिपालनार्थं भगवन्तं संगोधयन्ति ।
उक्तञ्चावश्यकभाष्ये “ साररसय माइच्चा, वण्ही वरुणा य गद्धतोया य । तुसिआ अवावाहा,
अग्निच्चा चैव रिद्धा य ॥ १ ॥ एए देवानिकाया, भयवं बोहिंति जिणवरिदं तु । सव्वजगजी-
वाहिअं, भयवं ! तित्थं पवत्तेहि ॥२॥ एवं अभियुव्वतो, बुद्धो बुद्धारविदसरिसमुहो । लोका-
न्तिकदेवेहि, कुण्डग्गामे महावीरो ॥३॥ ” इति । इति चतुर्दशकारिकार्थः समाप्तः ॥१४॥

(व्या०) जन्मेत्यादि, जन्मना जरया मरणेन चार्तमभिमूतम्, जगत्रिभुवनम्, अशरणमपि-
त्राणम्, अभिसमीक्ष्य ज्ञानचक्षुषावलोक्य, निस्सारमपगतसामणीयकम्, स्फीतं समृद्धम्, राज्यमप-
पहाय, शमाय मोक्षाय, धीमान्निष्कमगानन्तरमेव मनःपर्यायज्ञानोत्पत्तेः, प्रवव्राज दीक्षामादत्ते
रा ॥ १५ ॥ किं कृत्वेत्याह

(भा०) प्रतिपद्याशुभशमनं, निःश्रेयससाधकं श्रमणलिङ्गम् ।

कृतसामायिककर्मा, व्रतानि विधिवत्समारोप्य ॥ १६ ॥

(व्या०) प्रतिपद्येत्यादि । प्रतिपद्य गृहीत्वा, अशुभशमनं अशुभकर्मक्षयणीपोयभूतम्, न तु
पुण्योपादानम्, अन्यभवानाकाङ्क्षत्वात्, अत एव निःश्रेयससाधकं मोक्षप्रापकम्, श्रमणलिङ्गं श्रमण-
त्वसाधकं पञ्चमुष्ट्यावतारितनिःशेषकेशादिलक्षणम्, कृतं “करोमि भदन्त ! सामायिकं सर्वान् सावद्ययोगान्
प्रत्याचक्षे ” इत्येवं प्रतिज्ञातं सामायिकं येन स तथा, व्रतान्यहिंसादीनि विधिना वक्ष्यमाणानुपूर्व्या,
समारोप्यात्मस्थानि कृत्वा ॥ १६ ॥

भगवतो निरनुबन्धं कर्मेति तत्प्रवृत्तिर्मोक्षायैव न तु परलोकायेत्यभिप्रायेण शमायेत्य-
स्यार्थमाह—मोक्षायेति । धीमत्ये हेतुमाह—निष्कमगानन्तरमेव मनःपर्यायज्ञानोत्पत्ते-
रिति । उक्तञ्चाऽऽवश्यकभाष्ये “ पडिवण्णमि चरित्ते, चउताणी जाव उउमत्था ” इति ।

इति पञ्चदशकारिकार्थः समाप्तः ॥ १५ ॥

पञ्चदशकारिकाऽवतरणिकामाह—किं कृत्वेत्याहेति । पुण्योपादानमिति—पुण्यग्रहणका-
रणमित्यर्थः । निषेधे हेतुमाह—अन्यभवानाकाङ्क्षत्वादिनि । भवे मोक्षे च सर्वत्र निरुपहो
मुनिसत्तम इति वचनादिति भावः ।

पञ्चमुष्ट्याऽवतारितनिर्देशपक्षेऽदिलक्षणमिति । अत्राऽऽदिपदेनाऽष्टादश-
शीलाङ्गसहस्रांशुष्ठानाम्युपगतप्रतिज्ञमभरोपहितसितैकदुकूलकृतवैकक्ष्यमत्यन्तसर्वसत्त्वांशुद्वेजनम-
सङ्गपदप्रापकमिति ग्राह्यम् । शक्यादयश्च श्रमणलिङ्गधारिणोऽप्युपचारतश्चारित्र्यवन्तः, न तु पर-
मार्थवन्तः, अकृतसर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानादिलक्षणसामायिकत्वात् गृहस्थवत्, ये च कृतसामा-
यिकोक्ते परमार्थतश्चारित्र्यवन्तः, यथाऽर्हन्तो भगवन्त इत्युपदर्शनाय हेतुगर्भविशेषणमार्यायिमाह-
कृतसामायिककर्मेति, तदर्थमाह—कृतमित्यादिना । करोमि भदन्त ! सामायिकमिति ।
अत्र तत्त्वार्थगृहङ्गीकार्यां न चाऽस्याऽन्यो भदन्तोऽन्यत्र सिद्धेभ्यः, आचारार्थं त्वेनेन सिद्धान्वा
प्रत्युक्तामित्येवमुक्तं । आवश्यकं तु—“ काऊण नमोक्कारं, सिद्धाणमभिग्गहं तु सो गिण्हे ।
सर्वं मे अकरणिजं, पावंति चरिममारुढो ॥ १ ॥ ” इति भाष्यभाष्यार्थोकायां स च भदन्त-
शब्दरहितं सामायिकमुच्चारयतीत्येवमुक्तमिति । आह च चूर्णिकारोऽपि—“ भदन्तं चि न भण्णं,
जयिम् ” इति । समारोप्येत्यस्यार्थमाह—आत्मस्थानि कृत्वेति । भाववृत्त्या प्रत्यात्मप्रदेश-
मोतप्रोक्तानि कृत्वेत्यर्थः, एतेन ये बाह्यवृत्त्या व्रतानि गृह्णन्ति पार्श्वस्थादि साधुव्रतं ते परमार्थत-
श्चारित्र्यवन्त इति सूचितम् ।

॥ इति षोडशकारिकार्थः

(भा०) सम्यक्त्वज्ञानचारित्र-संवरतपःसमाविवलयुक्तः ।

मोहादीनि निहत्या-शुभानि चत्वारि कर्माणि ॥ १७ ॥

(व्या०) सम्यक्त्वेत्यादि । सम्यक्कृतं क्षायिकम्, ज्ञानं केवलवर्जं, चारित्रं छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धिवर्जं, संवरो निरुद्धसर्वाश्रयत्वात् कृत्वा, तपो बाह्यमनेकविधमान्तरं तु विनयव्युत्सर्गौ यथासंभवम् । ध्यानं तु प्रधानकर्मक्षयकारणत्वात् कण्ठोक्तमेव, अनेन बलेन मोहादीनि मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरायाख्यानि, चत्वार्यशुभानि धातीनि कर्माणि निहत्य ॥ १७ ॥

(भा०) केवलमधिगम्य विभुः, स्वयमेव ज्ञानदर्शनमनन्तरम् ।

लोकेहिताय कृतार्थोऽपि देशयामास तीर्थमिदम् ॥ १८ ॥

(व्या०) केवलमित्यादि । केवलं निरावरणम्, अधिगम्य प्राप्य, विभुः सर्वगतज्ञानात्मा, स्वयमेव स्वशक्त्यैव, ज्ञानदर्शनं ज्ञानं च दर्शनं चेति समाहारद्वन्द्वः । अनन्तरं

श्रीमहावीरप्रभुर्हि जगत्रयैकच्छत्रराज्यकुम्भोहमहाराजविजेता तद्वलाधिकसम्यक्त्वादिबल-समाश्रयणेनैवेत्यभिप्रायेण कारिकायां विशेषणमाह-सम्यक्त्वज्ञानचारित्रसंवरतपःसमाविवलयुक्तः इति । सामायिकचारित्रं दीक्षादिनादेव, सूक्ष्मसम्परायचारित्रं दशमगुणस्थानके, यथाख्यातचारित्रं द्वादशगुणस्थानकादविति भगवतां चारित्रत्रयं यथाकालं सम्भवति, न तु छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिचारित्रे, इत्यतः छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिवर्जमित्युक्तम् । ननु ध्यानस्याऽऽन्तरतपोभेदरूपत्वात्तपःपदेनैव गतार्थत्वात्किमिति पृथगुक्तमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं हेतुमाह-प्रधानकर्मक्षयकारणत्वादिति । कण्ठोक्तमेवेति समाधिपदेनैवोक्तमित्यर्थः । समाधेर्ध्यानरूपत्वादिति भावः । सर्वकर्मणां मध्ये मोहनीयस्यैव मुख्यत्वात्तत्क्षयक्रमेणैव ज्ञानावरणायादीनां धातिकर्मणां क्षय इति सूचनाय मोहं प्रधानीकृत्याऽऽह-मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरायाख्यानीति । धातीनीति सम्यग्दर्शनाध्यात्मिकगुणधातीनीत्यर्थः । निहत्य-आत्मप्रदेशेभ्यः पृथक्कृत्य विभक्तानि कृत्वेति यावत् । इति सप्तदशकारिकार्यः समाप्तः ॥ १७ ॥

सर्वमूर्त्तसंयुक्तार्थो हि विभुशब्दो नात्र ग्राह्यो यतो नैयायिकवज्रैर्नैरात्मा नैव स्वरास्य-तस्सर्वव्यापकोऽभ्युपगतः किन्तु जगत्रयगतापरिशेषपर्यायोपेताखिलवस्तुविषयकज्ञानात्मानैवेत्यभिप्रायेणाऽऽह-विभुः सर्वगतज्ञानात्मेति । स्वशक्त्यैवेति इतरसहायमनपेक्ष्यैवेत्यर्थः । समाहारद्वन्द्व इति । नन्वितरेतरद्वन्द्वे समाहारद्वन्द्वे च को विशेष इति चेत्, उच्यते, इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं, द्रव्यं तु विशेष्यं, समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणं, अत एवेतरेतरयोगे द्रव्यद्वयस्य द्रव्यत्रयादेर्वा प्राधान्यतया विवक्षायां द्विवचनं बहुवचनं वा, समाहारे तु प्रधानीभूतस्य साहित्यस्यैकत्वादेकवचनमिति । ज्ञानविषयीभूतानां जगत्रयवर्त्याखिलान्तरा

प्रवाहविच्छेदकावरणहेत्वभावादन्तरहितम् । लोकहिताय लोकात्तामासन्नमव्यानां हितमभ्युदयनिः-
श्रेयसे तदर्थम्, कृतार्थोऽपि सिद्धप्रयोजनोऽपि, इदं तीर्थं वर्तमानप्रवचनं देशयामास ॥ १८ ॥
कीदृशमित्याह

(भा०) द्विविधमनेकद्वादशविधं, महाविषयममितगमयुक्तम् ।

संसारार्णवपार गमनाय दुःखक्षयायालम् ॥ १९ ॥

(व्या०) द्विविधमित्यादि । वक्ष्यमाणद्वयादिभेदम्, महान् विषयः सर्वद्रव्याऽसर्वपर्यायलक्षणो
यस्य, तत्तथा, अमिता असङ्ख्येया गमाः पन्थानो नया इति यावत्, तैर्युक्तं, संसारार्णवस्य पारगमनं
यस्मादेतादृशाय दुःखक्षयायालं पर्याप्तम् । एतेन मण्डूकचूर्णसदृशविलक्षणतद्भस्मसदृशक्लेशक्षयस्य
पदार्थानां द्रव्यार्थनयेन स्थिरीभूतानामपि पर्यायनयेन प्रतिक्षणं विशरारुतयोत्पादविनाशश-
लित्वेन तद्विषयकज्ञानमपि तथेति व्यक्त्यपेक्षया प्रतिक्षणं भिन्नभिन्नत्वेन पर्यायनयेन साऽन्तमपि
प्रवाहापेक्षया द्रव्यनयेन केवलज्ञानमनन्तम्, तद्विनाशककारणाभावात्, समुद्रतरङ्गप्रवाहवदित्या-
शयेनाऽऽह—प्रवाहविच्छेदकावरणहेत्वभावादन्तरहितमिति । आसन्नमव्याना-
मिति । अपार्थपुद्गलपरावर्तान्तर्भाविमोक्षाणां शुक्लपाक्षिकाणामित्यर्थः । एतेन कृष्णपाक्षि-
कादिजीवलोकानां निषेधः कृत इति । न चैवं तर्हि भगवतां पक्षपातित्वेन वीतरागत्वक्षतिरिति
वाच्यं, तत्र जीवविशेषस्यैव कारणत्वाद्, यतो न हि कालदष्टमनुजीवियन् समुजीवितेतरदष्टको
विषमिषगुपालम्भनीयः, अतिप्रसङ्गात्, तथा च सूर्योदये उलूकादीनामिवामव्यानामपि प्रकृत्या
विलष्टकर्मणां भगवद्रूपभावसूर्योदयेऽपि न तथा प्रबोधस्तत्र तद्वदुर्भाग्यमेव कारणम्, यदाह
श्रीहरिभद्रस्वरिः—“अभव्येषु च भूतार्था, यदसौ नोपपद्यते । तत्तेषामेव दौर्गुण्यं, ज्ञेयं भगवतो
न तु ॥ १ ॥ दृष्टश्चाभ्युदये भानोः, प्रकृत्या क्लिष्टकर्मणाम् । अप्रकाशो ह्युलूकानां, तद्वदत्रापि
भाव्यताम् ॥ २ ॥” इति । कादम्बर्यां बाणोऽपि ब्रमाण “अपगतमलं हि मनसि स्फटिकमणाविव
रजनिर्करगमस्तयो विशन्ति सुखमुपदेशगुणाः, गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति
श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्येति । सिद्धप्रयोजनोऽपीति केवलज्ञानफलावाप्ताविति शेषः ।
देशयामासेति—अत्र सकलज-गुमापापरिणामिन्या भाषयेति शेषः । उक्तञ्च—“देवा देवीं नरा
नारीं, शबरसञ्चापि शाबरीम् । तिर्यञ्चोऽपि हि तैरर्ची, मेनिरे भगवद्भिरम्” ॥ १ ॥

॥ इत्यष्टादशकारिकार्थः समाप्तः ॥ १८ ॥

मण्डूकचूर्णसदृशविलक्षणतद्भस्मसदृशक्लेशक्षयस्य प्रवचनाधिगमप्रयो-
जनत्वमिति—मण्डूकचूर्णसदृशो यः क्लेशक्षयस्तद्विलक्षणरत्नं तद्भस्मसदृशो यः क्लेशक्षयरत्न-
स्येत्यर्थः । अयमत्र भावः—मण्डूकचूर्णरूपो यो मण्डूकनाशस्तत्सदृशो न प्रकृते क्लेशक्षयः, तथा
सति पुनरुत्पत्त्यनुकूलशक्त्यन्वितत्वाच्चूर्णकृतमण्डूकशरीरावयवभ्यो यथा वर्षासु पुनरपि
मण्डूकप्रादुर्भावस्तथा विनष्टोऽपि क्लेशः पुनः स्यात्, न चैवम्, ततो मण्डूकचूर्णसदृशाद्विलक्षणः

प्रवचनाधिगमप्रयोजनत्वमुपदर्शितमाचार्येणेति विभावनीयं सुधीभिः ॥ १९ ॥

(भा०) ग्रन्थार्थवचनपटुभिः, प्रयत्नवद्भिरपि वादिभिर्निपुणैः ।

अनभिभवनीयमन्यै-भास्कर इव सर्वतेजोभिः ॥ २० ॥

(व्या०) ग्रन्थार्थेत्यादि ग्रन्थेऽर्थे वचने च पटुशब्दः प्रत्येकं योजनीयः, सन्ति हि कोचिद् यथाधीतग्रन्थपटवो नार्थपटवः, कोचिच्चानधीतग्रन्था अप्यर्थपटवः । अन्येऽनधिगतग्रन्थार्था अपि स्वविकल्पितवचनपटवोऽतो विशेषयति त्रिष्वपि ये पटवः, एवंविधो अपि नोदासीनाः प्रयत्नवन्तो विजिगीषोचताः, अथ च निपुणा न्यायकुशलाः, एतादृशैरपि अन्यैर्वादिभिस्तीर्थान्तरीयैरनभिभवनीयम्, कैः किमिव, सर्वतेजोभिर्मणिप्रदीपादिभिर्भास्कर इव । यद्यप्युपमानपदस्योपमेयपदसमानविभक्तिकत्वाद्भास्करमित्यस्य प्रसङ्गः, तथाप्यार्थत्वादित्थं प्रयोगः, यद्वा यदेतादृशं तीर्थं तद्देशयामास इति यत्तद्व्यासं संस्कारो विधेयः ॥ २० ॥

एतावता ग्रन्थेन सिद्धान्तोपोद्धातसङ्गत्या चिकीर्षितग्रन्थस्य सङ्गतिमत्त्वं महावीरस्य नमस्कृतव्यतावच्छेदकगुणवत्त्वं चोपदर्शितम् । अथ विघ्नविधाताय कृत महावीरनमस्काररूपं मङ्गलं शिष्य-क्लेशक्षयः, अत एव पुनरुत्पत्तिशक्त्यभावात्तद्भस्मसदृशः, यथा मण्डूके भस्मसाद्भूते सति न तस्य पुनः प्रादुर्भावः किन्त्वत्यन्तमण्डूकविनाश एव, तथा तद्भस्मसदृशक्लेशक्षये सर्वथा सञ्जाते सति न पुनः क्लेशप्रादुर्भाव इत्येवम्भूतक्लेशक्षयस्येति । विशेषार्थिना द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकाऽन्तर्गतयोगद्वात्रिंशिकायां “ मण्डूकपूर्णसदृशः, क्लेशध्वंसः क्रियाकृतः । तद्भस्मसदृशस्तु स्याद्, भावपूर्वक्रियाकृतः ” ॥ २६ ॥ इत्यादि यदुक्तं तदवलोकनीयम् ॥

॥ इति एकोनविंशतिकारिकार्थः समाप्तः ॥

उपमानोपमेययोरसमानलिङ्गकत्वनियमो न, “ मुखं तव तथा भाति, यथा राजति चन्द्रमाः । ” “ हरिमिव हरिमिव हरिमिव, सुरसरिर्दभः पतन्नमत ” इत्यादौ तयोर्भिन्नलिङ्गकत्वदर्शनात्, तथा चोपमेयभूततीर्थपदस्य नपुंसकत्वेऽप्युपमानभूतभास्करपदस्य न पुल्लिङ्गत्वक्षतिरिति तदाशङ्का न कृता, उपमानोपमेययोरिवासमभिध्याहारे समानविभक्तिकत्वनियमरत्त्वस्येव, अत एव काव्यप्रकाशे सपादशततमसूत्रटीकायां “ हरितर्की भुङ्क्ष्व राजन्, मातेव हितकारिणाम् । ” इत्यादि त्वसाध्येव, समानविभक्तिकत्वाभावादित्यप्युक्तं सङ्गच्छते, तथा-चात्रोपमेयतीर्थपदस्य दिग्धातुकर्मत्वाद् द्वितीयाविभक्त्यन्तत्वेनोपमानभूतस्य भास्करपदस्य द्वितीयाविभक्त्यन्तत्वप्रसङ्ग इत्येवं यद्यपीत्यादिनाऽऽशङ्क्य समाधत्ते तथापीत्यादिना । समानविभक्तिकत्वनियमपरिपालनार्थं समाधानान्तरमाह यद्वेति-तथा चाऽत्र तीर्थपदस्य प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन तत्समानविभक्तिकमेव भास्करपदमिति न विभिन्नाविभक्तिकत्वदोष इति भावः ।

॥ इति विंशतितमकारिकार्थः समाप्तः ॥ २० ॥

एकोविंशतितमकारिकावतरणमाह एतावता ग्रन्थेनेति-यः शुभकर्मासेवनेत्याद्येकादशश्लोकादारभ्य ग्रन्थार्थवचनपटुभिरित्यादिविंशतितमश्लोकपर्यन्तग्रन्थेनेत्यर्थः ।

शिक्षायै निबन्धस्तदवधानाय प्रतिजानीते

(भा०) कृत्वा त्रिकरणशुद्धं, तस्मै परमर्षये नमस्कारम् ।

पूज्यतमाय भगवते, वीराय विलीनमोहाय ॥ २१ ॥

(व्या०) कृत्वेत्यादि द्वाभ्या । कायवाङ्मनांसि त्रीणि करणानि तैः, शुद्धमलङ्कं, शुद्धानि वा त्रीणि करणान्यस्मिँस्तत्तथा । 'शाङ्गरजग्धादि'ज्ञापकान्निष्ठापरनिपातः । तस्मै—प्रागुक्ताय, परमर्षये दर्शना दृष्टिर्यथा दृष्टवर्णनाच्च परमत्वमिति परमधर्मोपदेशकायेत्यर्थः । पूज्यतमाय—पूज्येभ्योऽपि पूज्याय, भगवतोऽनुत्तरज्ञानशालिने, विलीनमोहाय—निर्दलितमोहनीयकर्मणे, वीराय गहावीरनामधेयाय, नमस्कारं कृत्वा । अत्र परमर्षय इत्यनेन वचनातिशयः, पूज्यतमायेत्यनेन पूजातिशयः, भगवत इत्यनेन ज्ञानातिशयः, विलीनमोहायेत्यनेन चापायापगमातिशय उक्तः, तेनार्हत्यमूलातिशयचतुष्टयोक्तेर्भगवद्विषयकरतिभाव-
शिष्यशिक्षायै निबन्धनन्निति—मच्छिष्या अप्येवं कुर्युरित्यभिप्रायेण ग्रन्थघटकीभूतं कुर्वन्नित्यर्थः । तदवधानायेति—शिष्यश्रवणैकतानताकरणायेत्यर्थः ॥

किं कृत्वेति कर्मपेक्षाप्रयुज्यमानकर्मभूतनमस्कारपदवाच्यस्य नमस्कारस्य विशुद्धद्रव्य-
भावनमस्काररूपताप्रतिपादनाय विशेषणतयोपात्तस्य त्रिकरणशुद्धमित्यस्याऽर्थमाह—कायवा-
ङ्मनांसीत्यादि । ननु शुद्धानि त्रीणि करणान्यस्मिँस्तत्तथेति बहुव्रीहिकरणे क्तप्रत्ययान्तं
सर्वं बहुव्रीहौ पूर्वं निपततीत्यर्थकात् “क्ताः” । ३ । १ । १५१ । इति हैमसूत्राच्छुद्धपदस्य
क्तप्रत्ययान्तत्वेन शुद्धत्रिकरणमित्येव प्रयोगस्स्यादित्याशङ्कयामाह—शाङ्गरजग्धादिज्ञाप-
कान्निष्ठापरनिपात इति । जातिकालसुखादेर्न वा । ३ । १ । १५२ । इति सूत्राजातिवाचिभ्यः
कालवाचिभ्यः सुखादिभ्यश्च शब्दरूपेभ्यो बहुव्रीहौ समासे क्तान्तं वा पूर्वं निपततीत्यर्थकात्
क्तप्रत्ययान्तशुद्धपदस्य विकल्पपक्षे परनिपात इति भावः । “शाङ्गरजग्धादि” ज्ञापकादिति—
शाङ्गरस्य वृक्षविशेषस्य विकारः फलं शाङ्गरं तज्जग्धमनेन स शाङ्गरजग्धः, स आदिर्यस्मिन्
स शाङ्गरजग्धादिः, स चासौ ज्ञापकश्च शाङ्गरजग्धादिज्ञापकः, तस्मादित्यर्थः । प्रागुक्तायेति ।
यः शुभकर्मासेवन इत्यादि पूर्वोक्तेन सह सम्बद्धायेत्यर्थः । परमर्षय इत्यत्र विगतपरमत्वस्य
सर्वातिशायिवागाद्यतिशयरूपत्वेन भगवतोऽसाधारणसद्धर्मतथिोपदेशकत्वगुणं सूचयितुं तदर्थमाह
—दर्शना दृष्टिर्यथा दृष्टवर्णनाच्चेत्यादि । ननु भगवतः सर्वान् प्रत्याविशेषेण परमोपदेश-
दातृत्वेऽपि कस्यचिद्धर्मावाप्तिः कस्यचिन्नेत्यत्र किं नियामकमिति चेत्तत्तदात्मानियतमव्याभ्य-
त्वसुलभबोधिदुर्लभबोधित्वादिपरिणामवैलक्षण्यमेवेति जानीहि । अनुत्तरज्ञानशालिने—
भगवतो ज्ञानान्न किमपि ज्ञानं श्रेष्ठमित्यतोऽनुत्तरं प्रधानं सर्वज्ञानोत्तमं ज्ञानं केवलज्ञानं
तच्छालिने । कृत्वेति—अस्य “समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालो यस्य धात्वर्थस्य
तस्मिन् विद्यमानाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययो वा भवतीत्यर्थकात् “प्राकाले” । १५।४।४७। इति हैमसूत्रात्
पूर्वकालभाषिकरणाक्रियार्थकृधातोः क्त्वाप्रत्ययेन सिद्धस्य कृत्वेत्यस्य तत्समानकर्तृकोत्तरकाल-
भाव्युक्तिक्रियार्थकत्रक्ष्यामीत्यत्रेतन्नश्लोकान्तर्गतपदेन सह संदङ्कः तेनार्हत्यमूलाति

परिपोषादस्य भावध्वनित्वमावेदितं भवति ॥ २१ ॥

तत्त्वार्थाधिगमाख्यं, बह्वर्थं सङ्ग्रहं लघुग्रन्थम् ।

वक्ष्यामि शिष्यहितमिम-मर्हद्वचनैकदेशस्य ॥ २२ ॥

तत्त्वार्थेत्यादि । तत्त्वार्थोऽधिगम्यतेऽनेनास्मिन् वेति तत्त्वार्थाधिगमः, तम्, अभिधानाभिधेययो-
रभेदाश्रयणात्तदभिधानम्, अर्हद्वचनस्य द्वादशाङ्गगणिपिटकस्य य एकदेशस्य, न तु सर्वस्य, महत्त्वेन
संग्रहीतुमशक्यत्वात् । सङ्ग्रहं समासम्, लघुग्रन्थं श्लोकद्वयशतमात्रम्, बह्वर्थं विपुलविषयम्, शिष्यहितं
विस्तरालसानां बीजमात्रज्ञापकत्वात् । इमं बुद्धिस्थम्, वक्ष्यामि । अत्र तत्त्वार्थसंग्रहो विषयः, तज्ज्ञानं
प्रयोजनम्, तज्जिज्ञासुरधिकारी, तेन सह ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च सम्बन्ध इत्यनुबन्धचतुष्टय-

—अत्र मूलातिशयचतुष्टयमध्ये वचनातिशयपूजातिशयौ परार्थसम्पत्तिरूपौ, अपायापगमातिशय-
केवलज्ञानातिशयौ स्वार्थसम्पत्तिरूपावित्पवधेयम् । वक्तुर्भगवद्विषयकानुरागात्मकरतिर्नायिकना-
यिकयोरन्योन्यविषयकरतिर्भिन्नत्वादसंरूपतामनापद्यमाना भावशब्देन व्यवक्षिप्यत इत्याशयेना-
ऽऽह भगवद्विषयकरतिभावपरिपोषादस्य भावध्वनित्वमावेदितमिति । अत्र वीत-
रागभगवानालम्बनविभावः, तदीयवीतरागत्वाद्युद्दीपनं, तद्विषयकस्तत्वादिरनुभावः, भगवद्ग-
तधृतिमार्हात्म्यादिस्मरणादयरसञ्चारिभावः, एतैः पुष्टो वक्तृगतो रतिरूपस्थायिभाव इत्यवधेयम् ।

॥ एकविंशतितमकारिकार्यः समाप्तः ॥ २१ ॥

यं गुणमाश्रित्य तत्त्वार्थाधिगमेति गुणनिष्पन्नं नाम विहितं तं गुणं तत्त्वार्थप्रतिपत्तेः करण-
त्वलक्षणं निमित्तविधयाऽधिकरणत्वलक्षणं वा विग्रहमुखेनाऽऽह—तत्त्वार्थोऽधिगम्यतेऽनेना-
ऽस्मिन् वेति । बह्वर्थकाल्पाक्षरलक्षणं सूत्रम्, सूत्रसमूहोत्पत्तिकोऽध्यायः, तत्समूहात्मकोऽयं ग्रन्थ-
स्तत्त्वार्थप्रतिपादको न तु तत्त्वार्थाधिगमरूप इति कथमस्य तत्त्वार्थाधिगमेति नामेत्याशङ्क्यामाह-
अभिधानाभिधेययोरभेदाश्रयणात्तदभिधानमिति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धो
हि नैकान्तभेदे किं तु कथाश्चिद्भेदाविशिष्टाभेद एवेत्यभेदस्याऽत्र प्राधान्यविवक्षया ग्रन्थेन सहाऽ-
धिगमविषयतत्त्वार्थस्याऽभिधेयस्याऽभेदाश्रयणात्तथा नामोक्तमिति भावः । अर्हद्वचनस्येति-
यद्यपि द्वादशाङ्गगणिपिटकं श्रीगणधरैरेव रचितं तथाप्यर्थरूपेणाऽर्हत्प्रणीतमिति तद्वचनस्येत्यर्थः ।
द्वादशाङ्गगणिपिटकस्येति । गणी भावाचार्यस्तस्य पिटकं रत्नकरण्डकमिव पिटकमिति
गणिपिटकं, द्वादशाङ्गमेव गणिपिटकमिति द्वादशाङ्गगणिपिटकं तस्येत्यर्थः । कालानुभावम-
हिम्ना संक्षिप्तबुद्धिवलायुरसंहननादीनां सर्वानामलसायमानत्वेन नेदानीं सकलप्रवचनाधिगमः,
तदनधिगमे दीर्घस्संसार इत्यतो बह्वर्थकाल्पग्रन्थमात्रमधीत्य स्वपरसमयादतव्यापारास्त्वसमय-
परसमयतात्पर्यार्थमवगम्य यथावस्थितवस्तुतत्त्वावबोधवलेन निश्चयशुद्धं सम्यग्दर्शनबीजं लभन्तां
शिष्या इत्याशयेनाऽऽह—शिष्यहितमिति । तेन सह । तत्त्वार्थसङ्ग्रहात्मकविषयेण सह । अ-
नुबन्धचतुष्टयेति । अस्य लक्षणं प्रागेवोक्तमिति । इति द्वाविंशतितमकारिकार्यः ॥ २२ ॥

लामाचत्त्वार्थेन सहापि ग्रन्थस्य सङ्गतिः स्पष्टीभवति, सफलः सम्बन्धकारिकोपदेश इति निर्व्यूढम् ॥ २२ ॥
एवं तीर्थमहिमाक्षिप्तबुद्धिराचार्यशक्तिमसंभावयन्नोचार्यदेशीयः प्रत्यवतिष्ठते

(भा०) महतोऽतिमहाविषय रयं दुर्गमग्रन्थमाप्यपारस्य ।

कः शक्तः प्रत्यासं, जिनवचनमहोदधेः कर्तुम् ॥ २३ ॥

(व्या०) महत इत्यादि । महतो भूयसः, अतिशयेन महाविषयस्य महार्थस्य, दुर्गमो ग्रन्थमाप्ययोः
पारो निष्ठाऽस्य स तथा तस्य, तत्र विशिष्टानुपूर्वीकपदसन्ततिर्ग्रन्थः, तस्य महत्त्वादध्ययनमात्रेणापि
दुर्गमः पारः, तस्यैवार्थविवरणं भाष्यम्, तस्यापि नयवादानुगमत्वादशक्यलामः पारः । अयं ह्यागमो
महतापि पुरुषायुषेणाशक्यो व्यावर्णयितुम्, तदित्थमस्य जिनवचनमहोदधेः प्रत्यासं-सद्ग्रहं कर्तुं कः
शक्तो न कोऽपीत्यभिप्रायः । किं तेऽहं धारयामीत्यत्रेव किमोऽत्रापलापे प्रयोगात् ॥ २३ ॥

यश्चात्र मनोरथं धारयेदसाविदमप्यध्यवस्येदित्याह

(भा०) शिरसा गिरिं विमित्से-दुच्चिक्षिप्सेच सक्षितिं दोर्म्याम् ।

प्रतितीर्थेच समुद्रं, मित्सेच पुनः कुशाग्रेण ॥ २४ ॥

(व्या०) शिरसेत्यादि । शिरसा गिरिं पर्वतम्, विमित्सेत् भेदमिच्छेत्, उच्चिक्षिप्सेदुक्षेप्तु-
मिच्छेच्च, सक्षितिं-पृथ्वीसहितं तमेव गिरिम्, दोर्म्याम्-बाहुभ्याम्, प्रतितीर्थेत्-तर्तुमिच्छेच्च समुद्रं
दोर्म्यामिति वर्तते । मित्सेत् मातुमिच्छेच्च कुशाग्रेण तमेव समुद्रम् उदाविन्दुपरिमाणमाधिमाम्य ॥ २४ ॥

त्रयोविंशतितमकारिकावतरणिकामाह-

एवमित्यादि । प्रांशुत्ववैपुल्यपूजनभूयस्त्वप्राधान्यसंज्ञाप्रशस्यार्थकस्य महच्छब्दस्याऽत्र
प्रस्तुतेर्यमाह महतो भूयस इति । अध्ययनमात्रेणाऽपीति-अत्रापिनां सुविनया-
द्याद्रीभूतहृदयगुरुपादीयमानार्थरूपेणाऽतिदुर्गमः पार इत्यत्र किमु वक्तव्यमिति सूचितम् ।
किंशब्दस्य निषेधार्थमभिप्रेत्याह-न कोऽपीत्यभिप्राय इति । यद्यपि कः शक्त इत्यनेन
काक्वा किंशब्दस्य निषेधोऽयं व्यज्यते तथापि व्यञ्जनावृत्तिर्नैयायिकैर्नाऽभ्युपगम्यत इति
शक्तिग्राहके शब्दस्तोममहानिधिकोशे किम्-प्रश्ने, निषेधे, वितर्के, निन्दायाञ्चेत्यनेन
किंशब्दस्य निषेधरूपार्थे शक्तत्वेनोक्तत्वादत्रापि किंशब्देन शक्त्यर्थ एव निषेधो ग्राह्यो न
तु व्यङ्ग्यार्थ इति भावः । तदेव सदृष्टान्तमाह-किं तेऽहं धारयामीत्यादि ।

॥ इति त्रयोविंशतितमकारिकार्यः समाप्तः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशतितमकारिकावतरणिकामाह-यश्चाऽत्रेत्यादि । इयं कारिका सुस्पष्टतया
विवृतेति नेह प्रतन्यते ॥

॥ इति चतुर्विंशतितमकारिकार्यः समाप्तः ॥ २४ ॥

(भा०) व्योम्नीन्दुं चिक्रमिवे-गेरुगिरि पाणिना चिकम्पयिवेत् ।

गत्याऽनिलं जिगीवे-चरमसमुद्रं पिपासेच्च ॥ २५ ॥

(भा०) किं च खद्योतकप्रभाभिः, सोऽभिवुभूषेच्च भास्करं मोहात् ।

योऽतिमहाग्रन्थार्थं, जिनवचनं सज्जिघृक्षेत् ॥ २६ ॥

(व्या०) खद्योतकमि(के)त्यादि । खद्योतकस्य प्रभाभिः कान्तिभिः, सोऽभिवुभूषेत्, अभिमवितुमिच्छेच्च, भास्करं सूर्यं, मोहाद् ज्ञानात्, यः अतिमहान्तौ ग्रन्थार्थौ यस्य तादृशं, जिनवचनं सज्जिघृक्षेत्-सङ्ग्रहीतुमिच्छेत् ॥ २५-२६ ॥

तथा चाशक्यानुष्ठाने जिनवचनसङ्ग्रहे भवतः प्रवृत्तिरनुचितेत्याचार्यदेशीयेनाशङ्किते, सर्वमेतदेवम् तथापि यथाशक्ति भगवद्वचनोपदेशप्रवृत्त्या ज्ञानविनियोगेन परोपकारशुभानुबन्धेन फलेग्रहितैवात्मन्मनोरथतरोरित्यनुशापवादमाह

(भा०) एकमपि तु जिनवचना-थरगात्रिर्वाहकं पदं भवति ।

अयन्ते चानन्ताः, सामायिकमात्रपदसिद्धाः ॥ २७ ॥

(व्या०) एकमपीत्यादि । एकमपि पदं किं पुनरियान् सप्तपदार्थसङ्ग्रह इति तुशब्दो विशेषयति । जिनवचनादित्यवच्छेदे पञ्चमी, यथा समूहाच्छुक्लं प्रकाशते । यद्गादिति कारणे पञ्चमी । यस्मात्कारणात्, निर्वाहकं भवोत्तरकं भवति । अभ्यस्यमानस्य तस्योत्तरज्ञानाधानद्वारा, परमनिर्जराकार-

व्योम्नि गगने, इन्दुं चन्द्रं, चिक्रमिवेत् क्रमितुं खहस्तेन प्रभुमिच्छेत्, मेरुगिरिं मेरुनामशैलेशं, पाणिना हस्तेन, चिकम्पयिवेत् कम्पयितुमिच्छेत्, गत्याऽनिलं स्वगतिवेगेन वायुं, जिगीवेत्-जेतुमिच्छेत्, चरमसमुद्रं-खयम्भूरमणसमुद्रं, पिपासेत् पातुमिच्छेत् ॥

॥ पञ्चविंशतितमकारिकार्थः समाप्तः ॥ २५ ॥

षड्विंशतितमकारिका विवृतैवेति किं पिष्टपेषणेन, नवरं मोहादिति पदं गिरिमेदादिषु सर्वत्र सम्बन्धनीयमिति ॥

॥ षड्विंशतितमकारिकार्थः समाप्तः ॥ २६ ॥

सप्तविंशतितमकारिकावतरणिकामाह तथा चेत्यादि । प्रवृत्तिरनुचितेति । प्रवृत्तिकारणीभूतेष्टसाधनताज्ञानसङ्गावेऽपि तत्कारणभूतकृतिसाध्यताज्ञानस्य शेषनागरत्नवजिनवचनसङ्ग्रहेऽतिप्रयासेनाऽपि कर्तुमशक्येऽभावान्न चिकीर्षा ततो न प्रवृत्तिरुचितेति भावः ।

जिनवचनादित्यवच्छेदे पञ्चमीति । तथा च जिनवचनघटकीभूतमित्यर्थः । परमनिर्जराकारणत्वादिति । “ कम्ममसंखेज्जभवं, खवेइ अणुसमयमेव उवउत्तो । अन्नयरम्मि वि जोगे, सज्झायम्मि य विसेसेण ॥ १ ॥ इति । बारसविहगि वि तवे, सव्विंस्तरवाहिरे कुसल्लेदिहे । न वि अत्थि नवि अ होही, सज्झायसमं तवोकम्मं ॥ २ ॥ ” तथा “ अपुप्पेनोणग्गहणा, निच्चम्भासेण केवलुप्पत्ती । भणिया सुयम्मि तम्हा, एयम्मि महायरो जुत्तो ॥ ३ ॥ अत्थो जर्रा जिणुत्तमेहि भणिओ जायम्मि मोहक्खप्प, वेदं

णत्वादित्यर्थः । न चैयं स्वमनीषिका । यतः—श्रूयन्तेऽनन्ताः, चशब्दो बीजपत्रप्रवालपुष्पफललभ-
समुच्चयार्थः । सामायिकमात्रपदेन 'करोमि भदन्त ! सामायिकम्', इत्येतावतैव भावतः सुगृहीतेन, सिद्धाः ।
उदाहरणमत्र 'मापतुषादयः' ॥ २७ ॥

(भा०) तस्मात्तत्प्रामाण्यात्, समासतो व्यासितश्च जिनवचनम् ।

अथ इति निर्विचारं, ग्राह्यं धार्यं च वाच्यं च ॥ २८ ॥

(व्या०) तस्मादित्यादि । तस्मादागमपदमात्रस्यापि निर्वाहकत्वात्, तस्यागमस्य प्रामाण्यात्,

गोयममाहृहिं सुमहाबुद्धीहिं जं सुतओ । संवेगाद्गुणाण बुद्धिजणं तित्थेसनामावहं, कायञ्च,
विहिणा सया नवनवं नाणस्स तस्सज्जणं ॥ ४ ॥ ” इति महर्षिवचनोपदेशं सुगुरुमुखाच्छ्रुत्वाऽ-
तिशयसंवेगादिरसप्रसरपुररसरं श्रुतसमुद्रेच्यगाहमानस्य कृतकृत्योऽहमेतावतैवेत्येवंरूपया तृप्त्या-
ऽतृप्तस्य अद्धायोगेन नवज्ञानरत्नोपार्जनोत्साहममुञ्चतो भव्यसत्त्वस्योपयुक्ततयाऽविच्छिन्नज्ञाना-
स्यासं कुर्वतोऽपूर्वापूर्वतत्त्वज्ञानप्रवाहं प्रवर्धयतस्तत्कार्यभूतं विशुद्धविशुद्धतरसंयमस्थानावाप्तये
सद्भावनासारमुपयुक्ततया सर्वमनुष्ठानं च कुर्वतोऽसंख्यभवीयकर्मसङ्घातनिर्जरावाप्तेरिति भावः ।
प्रमुखासने हि मोक्षप्रासादसोपानरूपा असंख्ययोगाः कथिताः, तत्रैकैकस्मिन्नपि योगेऽनन्तजी-
वास्तिद्धाः, तथा चाऽऽगमः—“ जोगे जोगे जिणसासणम्मि दुक्खक्खया पउज्जन्ते । एकेकम्मि
अणंता वडुंता केवली जाया ॥ १ ॥ ” इति सिद्धान्तमवलम्ब्याऽत्र समतायोगरूपसामायिक-
मधिकृत्याऽह—यतः श्रूयन्तेऽनन्ता इत्यादि । बीजपत्रप्रवालपुष्पफललभसमुच्च-
यार्थ इति । एकेनापि पदेन सविधिसुविशुद्धभूम्युत्पत्तीजवत् सविधिसुविशुद्धमव्यात्महृदयभूम्युत्प-
धर्मबीजमपि धर्मचिन्तादिलक्षणाङ्कुरादिक्रमेण मोक्षात्मकशस्यफलमुत्पादयति । यदाहुः—
“ वपनं धर्मबीजस्य, सत्प्रशंसादि तद्गतम् । तन्विन्ताधिङ्कुरादि स्यात्, फलसिद्धिस्तु निवृत्तिः
॥ १ ॥ चिन्तासञ्छृत्यनुष्ठानं देवमानुषसम्पदः । क्रमेणाऽङ्कुरसत्काण्ड-नालपुष्पसमा मताः
॥ २ ॥ ” इति । सर्वयोगा भावपूर्वका एव मोक्षं प्रति कारणीभूता इति सर्वत्र भाव एव मोक्ष-
प्रधानकारणमिति सूचयितुमाह—भावत इति । मापतुषादय इति—तत्कथानके तु सम्प्रदाये-
ऽतिप्रथां गतमिति नेहोच्यते । निर्वाहकत्वादिति—भवोत्तरकत्वादित्यर्थः ।

॥ इति सप्तविंशतितमकारिकार्थः समाप्तः ॥ २७ ॥

तस्याऽऽगमस्य प्रामाण्यादिनि । पुरुषविश्वासे वचनविश्वास इति जगत्रयलोकवि-
भ्रसनीयवीतरागप्रभुप्रणीतत्वादेव हेतुवन्तरमन्तरेण स्वमहिम्नैवाऽऽगमस्य प्रामाण्यादेवेत्यर्थः ।
मोहान्धकारविलुप्तसत्पथे संसारे दिव्यालोकरूपं जिनवचनमेव श्रेयोमार्गप्रवर्तकं पापामयविनि-
वारणे दिव्यौषधं मलिनवस्त्रस्याऽत्यन्तशुद्धिकारकं जलमिवाऽतिमालिनतरमव्यसत्त्वचित्तवृत्ति-
शुद्धिकारकमपि तदेव, नाऽन्यदिति निश्शङ्कं मत्वा तच्चित्तैकाग्र्येण संक्षेपाद्विराट् भक्ति-
बहुमानाभ्यां यथाशक्ति ग्राह्यं धार्यं वाच्यं च न पुनरनादर्यव्यम्, श्रद्धादिगुणानां नैकैक्य-
प्रसक्तैः । उक्तञ्च “ यस्य त्वनादरः शास्त्रे, तस्य श्रद्धादयो गुणाः । उन्मत्तगुणतुल्यत्वात् ।

समासतः सङ्क्षेपाद्, व्यासतो-विस्तराच्च, -जिनवचनं-श्रेयः कल्याणावहमिति निर्विचारं आद्यम-
अध्ययनश्रवणाभ्यां, धर्ममनुप्रेक्षणादिभिः, वाच्यमर्थविचारणादिभिः ॥ २८ ॥

ग्रहणधारणे तावदात्मोपकारिणी, किं पुनर्वाचनयेति चेदितोऽध्यापनस्यैव-गौरवव्यापनार्थं
आत्मप्रयत्नदृढीकरणार्थं चाह

(भा०) न भवति धर्मः श्रोतुः, सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् ।

ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या, वक्तुस्त्वैकान्ततो भवति ॥ २९ ॥

(व्या०) न भवतीत्यादि । श्रोता हि कदाचिदन्यमनस्को दुष्टान्तरात्मा वा शृणुयादेवंविधस्य
श्रोतुर्न हितश्रवणमात्रादेवैकान्तेन धर्मोऽस्ति । हितपदं सामिप्रायम्, हितमपि तावच्छृण्वता न सर्वेषां
धर्मः, किं पुनरहितमिति, कथममी श्रोतारोऽनुगृहीता भवेयुरित्यनुग्रहबुद्ध्या हितं ब्रुवतो वक्तुः पुनरेकान्ततो
भवति धर्मः । एवं च कृत्वा स्वपरिणामो नः प्रवचनेषु शुभाशुभोपचयं प्रति परं प्रमाणमिति दर्शितम् ।
न चात्रात्मनेपदाशङ्का, निराकृतं हि स्तुत्यादिक्रियाफलम्, निरनुबन्धामिप्रायात्, न च धर्मोऽप्यभिप्रेतो-
ऽवर्यं भावी त्वसावित्युक्तम् ॥ २९ ॥ एवं विचि-त्याह

प्रशंसास्पदं सताम् ॥१॥” इति, इत्याशयेनाऽऽह-समासतः सङ्क्षेपात्, व्यासतो विस्तराच्च
जिनवचनं श्रेय इत्यादि । कैर्ग्राह्यं धार्यं च वाच्यञ्चेत्याशङ्कायामाह ग्राह्यमध्ययनश्रवणाभ्यामि-
त्यादि । ग्रहणादिभिः प्राप्तज्ञानादिप्रकर्षः पुमान्नाऽकल्याणमागमवतीति भावः ।

॥ इत्यष्टाविंशतितमकारिकार्थः समाप्तः ॥ २८ ॥

एकोनविंशतमकारिकावतरणिकामाह-ग्रहणधारणे तावदित्यादि ।

यत्र परहितैककामनयाऽपि धर्मोपदेशस्तत्राऽपि नियमेन श्रोतुर्धर्मावाप्तिरेवेति न नियमः,
व्यभिचारात्, व्यभिचारमेवाऽऽह-श्रोता हि कदाचिदन्यमनस्को इति-श्रोता हि मध्यस्थः
बुद्धिस्तत्त्वजिज्ञासुस्तिद्वान्ततत्त्वश्रवणैकचित्तस्तल्लेश्यस्तदव्यवसित एव शुभपरिणामत्वात् सिद्धा-
न्ततत्त्वाधिगमावाप्त्या लोकोत्तरगुणपात्रतामानीयते वक्त्रा, न त्वन्यरक्तो द्विष्टो वा मूढः पूर्वबु-
द्धग्राहितश्च, अशुभपरिणामत्वादिति भावः । ननु तथाविधकर्मदोषान्नाऽवबोधश्च श्रोतुरुत्पद्यते तर्हि तत्र
धर्माख्यानं किं फलमित्याशङ्कायामाह-कथममी श्रोतार इत्यादि । एकान्ततो भवति
धर्म इति । उक्तञ्चाऽन्यत्राऽपि-“ अवोधेऽपि फलं प्रोक्तं, श्रोतृणां मुनिसत्तमैः । कथकस्य
विधानेन, नियमाच्छ्रुचेतसः ॥ १ ॥ ” इति । ब्रूयन्त्यातोः फलवति कर्तरि “ ईगितः ” ।
३ । ३ । ९५ । इति हैमसूत्रेणाऽऽत्मनेपदं भवति, तथा च ब्रुवाणस्येति प्रयोगरयान्न तु ब्रुवत
इत्याशयेनाऽऽशङ्क्य निषेधति-न चाऽत्रेत्यादि । निषेधे हेतुमाह-निराकृतं हि स्तुत्या-
दिक्रियाफलमिति । उपदेष्टा हि न स्वगतक्रियाफलेच्छया प्रवर्तते, किन्तु “ नोपकारो जग-
त्यस्मि-स्तादृशो विद्यते क्वचित् । यादृशी दुःखविच्छेदा देहिनां धर्मदेशना ॥ १ ॥ ”
इत्युक्त्या परोपकारव्याप्त्यन्ततया परफलेच्छयैवेत्यन्यगतफलविवक्षणाद्, यथाऽनेन पुण्यानु-
बन्धा भवति त्वतीच्छाम-परेणाऽनुग्रहबुद्ध्या प्रवृत्तावपि धर्मोपदेशरूपकुशलानुष्ठानेनाऽन्तर-

(भा०) श्रममविचिन्त्यात्मगतं, तस्याच्छ्रेयः सदोपदेष्टव्यम् ।

आत्मानं च परं च हि, हितोपदेष्टानुगृह्णाति ॥ ३० ॥

(व्या०) श्रममित्यादि । तस्मादनुग्रहबुद्ध्या हितोपदेशस्यैकान्तधर्मावहत्वात्, आत्मगतं श्रमं हृदयकण्ठशोषादिलक्षणम्, अविचिन्त्य नैतन्मम दुःखमिहैव चैतत्सूपयुक्तं शरीरमिति भावनया-
ज्वगण्य, सदा श्रेयो-मोक्षवर्त्म, उपदेष्टव्यम् । नन्वनुग्रहहेतुत्वबुद्ध्या हितोपदेशो धर्मावह इत्युक्तं
तत्रैव किं मानमित्यत्राह-हितोपदेष्टा-पुरुषः, आत्मानं च परं चानुगृह्णाति-कुशलप्रवृत्तेरभयोरपि
श्रेयोमूलत्वात् । तथा चात्र मलिनः स्नायादित्यत्रेव सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे 'सिद्धं साध्यायोपकल्पत'
इति न्यायाद्धितोपदेशस्यानुग्रहहेतुत्वं सिध्यतीति भावः । वस्तुतोऽप्रमत्तस्य साधोः सर्वस्या अपि क्रियायाः
परार्थकरणत्वेनानुग्रहहेतुत्वं न्यायसिद्धमेव, तदाहुराचार्याः-“विहितानुष्ठानपर एव तत्त्वतो योगशुद्धिसचि-
वस्य । भिक्षाटनादि सर्वं, परार्थकरणं यतोर्ज्ञेयम्” इति ॥ ३० ॥

स्वर्गफलजनकोऽवश्यंभावी पुण्यबन्धः सोऽप्यसन्निति विवेक्षणात्तस्याऽप्रधानफलत्वाच्च “शेषा-
त्परस्मै” । ३ । ३ । १०० । इति सूत्रेण परस्मैपदे सति शतप्रत्ययभावाद्वृत्ते इति प्रयोगो
युक्त एवेति भावः । ॥ इत्येकोनत्रिंशत्तमकारिकार्थः ॥ २९ ॥

अनुग्रहबुद्धयेति-संवेगनिर्वेदादिरसपोषकधर्माख्यानेनाऽनेन कृच्छ्रेणाऽप्ययं प्रति-
बुध्यतां संसारदुःखाच्च मुच्यतामिति बुद्धयेत्यर्थः । श्रेयोमूलत्वादिति-निरशेषक्लेशकल-
ङ्कितमोक्षं प्रत्यबन्ध्यकारणत्वादित्यर्थः । तथा चाऽत्र मलिनः स्नायादित्यत्रेव सिद्ध-
साध्यसमभिव्याहारे “सिद्धं साध्यायोपकल्पत” इति न्यायाद्धितोपदेशस्या-
ऽनुग्रहहेतुत्वं सिध्यतीति-मलिनस्नायादिति वाक्ये मालिन्यं रजानविधानोद्देश्यं पुरुषगतं
सिद्धं, रजानं तु विधेयत्वात्साध्यम्, तथा च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारलक्षणे मलिनस्नाया-
दिति वाक्ये सिद्धं मालिन्यं साध्याय रजानां योपकल्पते, रजानार्थं भवति, रजाननिमित्तत्वं
मालिन्यस्य सिध्यतीति यावत्, तद्वदेवाऽऽत्मानं च परं च हितोपदेष्टानुगृह्णातीति प्रकृतवाक्ये
हितोपदेष्टृत्वं सिद्धं स्वपरानुग्रहः साध्यस्तत्रतिपादकवचनसमभिव्याहारे सिद्धं हितोपदेष्टृत्वं
साध्याय स्वपरानुग्रहायोपकल्पते, स्वपरानुग्रहार्थं भवति, हितोपदेशः स्वपरानुग्रहहेतुर्भवतीति
यावत्, एवञ्चोक्तन्यायाद्धितोपदेशस्याऽनुग्रहहेतुत्वं सिध्यतीत्यर्थः । यद्यप्यर्थकामैकपरायणानां
संसारिजीवानामर्थकामैकसाधनविद्याशिल्पकलाकामकलाराजनीत्याद्युपदेशेष्वनाद्यर्थकामवासना-
बलेन रुचिकरत्वाद्विदुर्द्विरसम्भवति तथापि ते सावद्योपदेशरूपत्वेन कर्मक्लेशजनकत्वात्संसा-
रमार्गपरिपोषकाः, तद्विपरीतरसम्यग्दर्शनाद्युपदेश एवाऽस्मिन् कृत्स्नो जगति निरवद्योपदेशत्वे-
नाऽऽत्मविशुद्धिकारित्वा-गोक्षमार्गपरिपोषकः स एवात्मशुभभावोपकारकेत्वात्परमहितोपदेशो
नाऽन्य इति स एव संविभ्रमुनिभिर्निरवद्यानुष्ठायिभिर्महोद्विभ्राणिपरमहितानुग्रहबुद्ध्या विधातुं
योग्यः । उक्तञ्च-“भवसयसहरसमहणो, विबोहजो भविष्यपुंडरीयाणं । धम्मो जिणपन्नतो.
पकप्यजङ्गा कहेयव्वो ॥ ११ ॥” इति । प्रकल्पयतिना अधीतनिशीथाध्ययनेन,

विद्याशिल्पकलाद्युपदेशेष्वपि हितबुद्धिस्तदर्थिनामस्तीति तत्साधारण्यनिरासपूर्वं फलितमाह—

(आ०) नर्ते च मोक्षमार्गा—द्वितोपदेशोऽस्ति जगति कृत्स्नेऽस्मिन् ।

तस्मात्परमिद(म)मेवे—ति मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामि ॥ ३१ ॥

॥ सम्बन्धकारिकाः समाप्ताः ॥

(व्या) नर्ते चेत्यादि । विगतद्वन्द्वसन्निपाताव्ययपदप्रापणहेतोर्भोक्षमार्गादिते नान्यो हितोपदेशः कृत्स्नोऽप्यस्मिन् जगति विद्यते, तस्मात्परमुत्कृष्टम्, इदमेव हितोपदेशनमिदमेवेति निश्चित्य, मोक्षमार्गमादौ वक्ष्यामि ।

तस्मादनेन शास्त्रेणाऽपि सम्यग्दर्शनादिमोक्षमार्गः प्रतिपाद्यत इति हेतोरिदमेव शास्त्र-
मासन्नमव्येन मतिमता अद्धाधनसमन्वितेन श्रेयोमार्गकाङ्क्षिणाऽपेक्षितव्यम्, उभयलोक-
हितावहत्वात्तदुक्तमार्गासेवनैतद्भवे भवान्तरे वा मोक्षफलकत्वात्, न तु विद्याशिल्पकला-
दिशास्त्रम्, इहलोकमात्र एवाऽऽप्नाततो हितावहत्वादित्यरिगन्नेव शास्त्रे बहुमानोत्पादन-
द्वारा श्रौतृणामादृतिमात्रं प्रदर्शयितुं निष्कृतार्थमन्तिमकारिकारिकयाऽह—नर्ते चेत्यादि ।
विगतद्वन्द्वसन्निपाताव्ययपदप्रापणहेतोरिति—व्यावहारिकसुखदुःखादिकं प्रतिनिमिती-
भूतस्य देहेन्द्रियोदेरमात्राद्विगतो नष्टो द्वन्द्वसन्निपातः सुखदुःखसन्निपातो दुःखसंमिश्रसुखभव-
नलक्षणो यस्मिन् तत्तथा एवम्भूतं अव्ययपदं न व्येतीत्यव्ययं पद्यते गम्यत इति पदं स्थानम्,
अव्ययञ्च तत्पदञ्चाव्ययपदम्, निरावृतात्मस्वभावमात्रसमुत्थाऽक्षयाव्यावाधानेप्रतिद्वन्द्वशब्द-
तान्तासुखात्माकमोक्षस्थानं तादृशाव्ययपदस्य प्रापणं प्राप्तिः तस्य हेतोरित्यर्थः ।

कुतकौधप्रौढाऽचलकुलिशसत्तर्कघटिताऽ—

तिगूढार्थाऽनल्पप्रमितिनयगर्भोक्तिविषमा ।

महोपाध्यायश्रीसविजययशस्संज्ञमुनिना,

प्रणीताऽऽद्याध्याये विवृतिरसुगम्याऽल्पमतिभिः ॥ १ ॥

सुबोधार्थं तस्याः प्रियकरजयानन्दविजयाऽ

तिविज्ञप्तो ह्यार्याविवृतिविवृतेर्दर्शनमुनिः ।

व्यधात्पूर्तिं क्षरिर्गुरुचरणगोऽत्र अमभवां,

विशोभ्याऽशुद्धिं मां कृतिन उपकुर्यतु गुणिनः ॥ २ ॥ युग्मम् ॥

न्यायाचार्य—न्यायविशारद महोपाध्याय श्रीयशो-

विजयगणिवेनिर्मितस्य सम्बन्धकारिकाविवरणस्य

तपागञ्जाचार्यश्रीविजयदर्शनसूरिद्वया गूढार्थ-

दीपिकाख्या व्याख्या समाप्ता ॥

॥ ॐ अहं नमः ॥

॥ अनेकलब्धिनिधानाय श्रीगौतमस्वामिने नमः ॥

॥ शासनसम्राट् क्षरिचक्रचक्रवर्ति श्रीविजयनेमिसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीतत्त्वार्थविवरणगूढार्थदीपिकामङ्गलाचरणम् ॥

ध्यानाग्निदग्धाखिलकर्मजालं, विज्ञातविश्वत्रयविश्वभावम् ।

शिवाय सर्वेन्द्रनरेन्द्रवन्द्यं, सर्वात्ममुख्यं प्रभुवीरभीडे ॥ १ ॥

अनन्ततीर्थीकरभाषितं यं, निशम्य धृत्वा हृदि चोपसेव्य ।

कुशाग्रबुद्ध्या वरमोक्षमार्गं, सिद्धा नरास्सोऽस्तु भवे भवे मे ॥ २ ॥

अथ संसारकारागृहबन्धनवद्धानिखिलप्राणिनोऽतिदुःखसंव्याप्तस्वात्तास्तद्दुःखमुकेत्यर्थं तन्मुक्तिकारणान्वेषणतत्परा दरीदृश्यन्ते, न च ते मिथ्यात्वमजालव्याप्ताः परोपदेश-
मन्तरेण स्वयमेव मुक्तिमार्गमुपलभन्ते, परेऽपि तत्तत्कुनयाश्रिततत्तत्सिद्धान्तावलम्बिनो वादिनः
केचिज्ज्ञानमात्रमेव केचिज्ज्ञानमेव केचिच्चाग्निहोत्रादिक्रियामात्रमेव केचिच्च प्रश्नाभितप एव
केचिच्च वैराग्यमेव केचिच्च विनयमेव केचिच्च गङ्गादिमहातीर्थस्नानमहादानयमनियमादिकं
विविधप्रकारं मोक्षमार्गमामनन्ति, समुपदिशन्ति च भद्रलोकम् ।

जैनाभासा अपि केचन सम्यग्दर्शनमात्रमेव सम्यग्ज्ञानमेव वा सम्यक्चारित्र्यमेव
वा व्यस्तं मोक्षमार्गं प्रतिपादयन्ति, न चैकान्तिकं तत्सर्वं मोक्षमार्गरूपतां विभर्ति,
एकान्तिकोत्पत्तिकानन्तसुखाद्यात्मकमोक्षफलस्याऽप्यवधानेनानुत्पादकत्वात् । किं तर्हि ?
सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्यैतत्त्रितयं समस्तमेव, सामस्त्यश्चात्र मिथः सापेक्षभावरूप-
मेव ग्राह्यम्, तथा च सम्यग्दर्शनादित्रयं मिथः सापेक्षतां गतमेव मोक्षैकमार्गरूपम्,
मिथः सापेक्षभावमन्तरेण मोक्षफलानुत्पादकत्वात्, ये मिथः सापेक्षतामृते स्वकार्यानुत्पा-
दकास्ते मिथः सापेक्षभावेनैव स्वकार्यसाधकाः, यथा मधुपुटकार्यकारिण्यो मक्षिकाः, यथा
वा शिपिकोष्ठहनकारिणः पुरुषाः, तथा चायं तस्माच्चथा, तदेवं यथा तरणरुचिरपि तत्परि-
ज्ञानमन्तरेण तत्परिज्ञानशाल्यपि तत्क्रियामृते च तर्तव्यसमुद्रमुत्तरितुं न शक्नोति तथा
भवोदधितरणोत्कोऽपीत्यतस्सम्यग्दर्शनादित्रयमपि सापेक्षभावेनैव मोक्षैकहेतुः, मोक्षानुकूलफलो-
पधानसामर्थ्यवत्तरसम्यग्दर्शनादित्रयस्य मोक्षानुकूलशक्तिमत्त्वेन रूपेणैककारणत्वशालिनः सत्त्वे
मोक्षकार्यस्य सत्त्वम्, तदभावे तदभाव इत्येवमन्वयव्यतिरेकप्रमाणगोचरत्वात्, न तु निरपेक्षं
सम्यग्दर्शनाद्यैकैकम्, स्वरूपयोग्यस्य सम्यग्दर्शनादेरेकतरस्य सत्त्वेऽप्यव्यवधानेन मोक्षकार्या-
भावादिति सिद्धम् ।

ननु प्रत्येकं सम्यग्दर्शनादिषु त्रिषु मोक्षमार्गत्वापरपर्यायमोक्षानुकूलसामर्थ्यस्याभावे
तत्समुदायेऽपि सिक्कतासमुदाये तैलस्याभाववत्तत्रैव स्यादिति चेत्, सैवम्, भावोयानिः

बोधात्, सम्यग्दर्शनत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छेदेनाप्येकैकेषु सम्यग्दर्शनादिषु देशतो मोक्षानुकूल-
शक्तिसङ्क्रान्तेन प्रत्येकावस्थायामपि देशोपकारित्वेन स्वल्पसामर्थ्यस्य सङ्क्रावात्, दृष्टान्तो तु
प्रत्येकरेणौ देशतोऽपि तैलानुकूलशक्त्यभावेन देशोपकारित्वस्याप्यभावेन स्वल्पसामर्थ्य-
स्याभावाद् दृष्टान्तवैषम्यम्, सम्पूर्णसामर्थ्य-तु सम्यग्दर्शनादित्रयपर्याप्तसमुदायत्वावच्छेदेन
परस्परसापेक्षसमुदितसम्यग्दर्शनादिषु त्रिवेव पर्याप्तम् । उक्तञ्च विशेषावश्यकभावे-

“ वीसुं ण सव्वह चिय, सिकतातेल्लं व राहणाऽभावो ।

देसोवगारिया जा, सा समवायम्मि संपुण्णा ॥ ११६४ ॥ ” इति ।

एतेन “ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भ्रमसात्कुरुतेऽर्जुन ! ” इति वचनात्सञ्चितकर्मनाशे
ज्ञानमेव कारणं, प्रारब्धकर्मनाशस्तु भोगादेव, क्रियमाणं तु योगिकर्म मिथ्याज्ञानवासनाऽभा-
वान्नादृष्टोत्पादकमिति न क्वापि चारित्रोपयोग इति न चारित्रं मोक्षाङ्गमित्यपि निरस्तम्,
ज्ञानाग्निरित्यादेर्ज्ञानरूपतिमात्रपरत्वात्, ज्ञानचारित्रयोः स्वरवजन्यकर्मनाशे पृथग्येतुत्वावश्यक-
त्वात् विना चारित्रव्यापारमपैकमिकफलोपभोगस्य कथमप्यनुपपत्तेः । समाप्तश्चायमर्थः

“ तण्डुलस्य यथा चर्म, यथा ताम्रस्य कालिमा ।

नश्यति क्रियया पुंसः, पुरुषस्य तथा मलम् ॥ १ ॥ ”

इत्यादिवाशिष्टग्रन्थादिनाऽपि । न च मरुदेवीमाता केवलज्ञानावाप्तौ चारित्रं विनाऽपि
मुक्तिमवाप्तेति व्यतिरेकव्यभिचाराचारित्रं न मोक्षहेतुरित्यपि वाच्यम्, यतो न द्रव्यचारित्रत्वेन
मोक्षं प्रति चारित्रस्य हेतुत्वं, किन्तु सम्यक्चारित्रात्मकभावचारित्रत्वेनैव, तद्धर्माविच्छिन्नेनैव
सह मोक्षस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानात्, तस्य च परमकाष्ठापन्नस्य सर्वसंवररूपस्य शैलेश्यव-
स्थायां सङ्क्रावादेव तस्या मुक्तिभावात्, तथा च तदा तस्या अवशिष्टान्तर्मुहूर्तायुर्काया
आयुषोऽल्पकालतया द्रव्यचारित्रग्रहणकालाभावेन तदभावेऽपि नोक्तदोषः । न चैवं तर्हि
द्रव्यचारित्रं नावलम्बनीयमिति वाच्यम्, असन्नचन्द्रराजर्षेरिव द्रव्यलिङ्गस्यात्मविशुद्धिकारण-
त्वात्, केवलज्ञानोत्पत्तेः पश्चाच्छक्रेन्द्रप्रार्थितभरतचक्रिगृहीतदेवार्पितद्रव्यलिङ्गस्येव प्रणामार्हता
सम्पादकत्वाच्चास्यापि प्रमाणगोचरत्वेनावलम्बनीयत्वात् । उक्तञ्चावश्यकवन्दनकाध्ययननिर्युक्तौ-
“ जदा वा दव्वालिंगं नत्थिप्ति न कोइ तेण पणमति ” इत्यादि ।

तदेवं सम्यग्दर्शनादित्रयसमुच्चयवादविशदीकरणेन भव्यसत्त्वप्रतिबोधार्थं सकलतत्त्वार्थ-
शास्त्राभिधेयप्रतिपादकमाद्यसूत्रं भव्यात्मैकवत्सलतातपादोमास्वातिभगवानाह

॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥ इति

धारिणन् सूत्रे “ उद्देश्यवचनं पूर्वं विधेयं च ततः परम् ” इति वचनात्
प्रमाणसिद्धानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राण्युद्दिश्याऽदग्धदहनन्यायेन तत्राऽप्राप्तं मोक्षमार्गत्वं

विधीयते, मोक्षमार्गत्वञ्च मोक्षकारणत्वम्, तच्च सम्यग्दर्शनत्वेन सम्यग्ज्ञानत्वेन सम्यक्चारित्र्य-
त्वेन च पृथग्रूपेण नैवाभ्युपगम्यते जैनैः, येन कारणतावच्छेदकमेदात् कारणतामेदप्रसक्त्या
नानाकारणतायामेकवचनार्थस्यैकत्वस्य बाधेनैकवचनानुपपत्तिर्रयात्, किन्तु मोक्षानुकूलशक्ति-
मत्त्वेन सम्यग्दर्शनादिषु त्रिव्यनुगतधर्मेणैव, सम्यग्दर्शनत्वं सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यक्चारित्र्यत्वञ्च
शक्तेरभिव्यञ्जकविधेयैवावच्छेदकं, तस्य च प्रत्येकवर्तिनस्सम्यग्दर्शनादीत्रितयवर्त्यखण्ड-
शक्तिरूपकारणत्वापेक्षया न्यूनवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । सखण्डकारणताया अवच्छेदकस्यैवाऽ-
न्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वनियमात् । सखण्डकारणताया व्यापकत्वगर्भतया व्यापकत्वलक्षणधटका-
वच्छेदकताया अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मानिष्ठत्वनियमात् अखण्डकारणताया अतिरिक्तपदार्थतया
व्यापकत्वाऽधटितत्वेन तदवच्छेदकतायास्तन्यूनवृत्तिधर्मे सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् ।

ननु शक्तिमत्त्वेन कारणत्वे कारणताज्ञाने तदवच्छेदकज्ञानस्याऽपेक्षितत्वेन कारण-
तावच्छेदिकायाः शक्तेर्ज्ञानाच्छक्तिरूपकारणताज्ञानं, तज्ज्ञाने च तज्ज्ञानमित्यात्माश्रय इति
चेत्, मैवम्, प्रतियोगिताज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्य कारणत्वमित्यत्राऽपि धटाभावीय-
प्रतियोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकधटत्वरूपत्वपक्षे आत्माश्रयदोषपरिहाराय धटत्वत्वेन धट-
त्वादाकावच्छेदकज्ञानं प्रतियोगितात्वेन धटत्वात्मकप्रतियोगिताज्ञानं प्रति कारणमिति यथा
रवीक्रियते तथा शक्तित्वेनावच्छेदकीभूतशक्तिज्ञानं कारणतात्वेन शक्त्यात्मककारणता
ज्ञानमिति कारणमित्यभ्युपगमेनोक्तदोषाभावात्, तथा च मोक्षानुकूलशक्तिमत्त्वावच्छिन्न-
शक्तिरूपं कारणत्वं परस्परसाक्षाद्सम्यग्दर्शनादिषु त्रिव्येकमेवेति तस्मिन् सिप्रत्ययप्रकृत्यर्थ-
तावच्छेदके सिप्रत्ययार्थस्यैकत्वस्याऽन्वयः ।

“ वेदाः प्रमाणम् ” इत्यत्र विशेषणीभूतप्रमाणपदोत्तरविभक्त्यर्थैकत्वस्य सिप्रत्ययप्रकृ-
त्यर्थतावच्छेदकं प्रमितिकरणत्वं यावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति तत्राऽन्वयः, यद्वा “ जात्याकृतिव्य-
क्तयः पदार्थाः ” इत्यत्र विशेषणीभूतपदार्थपदोत्तरविभक्त्यर्थैकत्वस्य सिप्रत्ययप्रकृत्यर्थतावच्छे-
दकं पदवाच्यत्वं जात्याकृतिव्यक्तित्वेकमेवेति तत्रान्वयः, यद्वा “ शक्तिनिर्गुणता लोककाव्य-
शास्त्राद्यपेक्षणात् । काव्यज्ञाशिक्षयाम्यास इति हेतुस्तदुद्भवे । ” इति कारिकाया इति त्रयः समुदिता
हेतुरिति काव्यप्रकाशव्याख्या, तत्र हेतुपदोत्तरविभक्त्यर्थैकत्वस्य सिप्रत्ययप्रकृत्यर्थतावच्छेदके
हेतुत्वेऽन्वयो यथा तथाऽत्रापीति न योग्यताक्षतिः, अत एव विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तित-
त्पर्यविषयबहुत्वसंख्याविरुद्धैकत्वसङ्ख्याया वेदाः प्रमाणमित्यत्रेवाऽत्रापि विवक्षितत्वान्न विशेष्य-
विशेषणपदयोः समानवचनकत्वप्रसङ्गः । यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितत्पर्यविषयसंख्या
विरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्रैव विशेष्यविशेषणपदयोस्समानवचनकत्वमिति नियमात् ।

ननु मार्गपदार्थैकदेशे मार्गत्वे सिप्रत्ययार्थैकत्वान्वये कर्त्तव्ये सति पदार्थः पदार्थेनान्वेति
न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोधप्रसङ्ग इति चेत्तर्ह्युक्तदृष्टान्तत्रये सम्पन्नो ग्रीहिरित्यत्र च
दीयतां दृष्टिः, तत्रापि सम्पत्त्याश्रयानेकग्रीहिष्वेकत्ववाधेन ग्रीहित्व एवान्वयस्वीकारात् ।

अथ तत्रापि स्वाश्रयवत्त्वसम्बन्धेन सिप्रत्ययार्थैकत्वस्य सिप्रत्ययप्रकृत्यर्थ एवान्वयस्वी-
कारान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोधप्रसङ्ग इति चेत्तर्हि प्रकृतेऽपीदृश्येव गतिरिति विभाव्यताम् ।

तथा च बहुवचनान्तविशेष्यवाचकपदैकवचनान्तविशेषणवाचकपदसामर्थ्यवलादेव कवि-
त्वबीजभूतसंस्कारविशेषलक्षणशक्तिः १ लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणप्रयुक्तनिपुणता २ काव्यज्ञ-
शिक्षाप्रयुक्तोऽभ्यासः ३ इति त्रयः समुदिताः काव्योद्भवे हेतुरितिवत् समुदितान्येव सम्यग्दर्-
शनज्ञानचारित्राणि मोक्षहेतुरिति सिद्धयति, एतेन तृणारणिमणिन्यायेन यवैर्ब्राहिमिर्वा
यजेतेत्यादेवद्वा सम्यग्दर्शनं वा सम्यग्ज्ञानं वा सम्यक्चारित्रं वा मुक्तिकारणमित्येवं वैकल्पिकी
कारणता प्रतिक्षिप्ता ।

तथा चाऽत्र मोक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितशक्तिमत्त्वावच्छिन्नशक्तिरूपैकत्वविशिष्टका-
रणत्ववन्ति त्रित्वात्मकबहुत्वविशिष्टसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणीति सूत्रार्थसंक्षिप्तबोधः ।

अत्र त्रित्वात्मकबहुत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्नविशेष्य-
तानिरूपितत्वे सति तादृशबहुत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसम्यग्ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्नवि-
शेष्यतानिरूपितत्वे सति तादृशबहुत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसम्यक्चारित्रत्वावच्छिन्नविशेष्य-
त्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपिता यैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितमोक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितशक्ति-
मत्त्वावच्छिन्नशक्तिरूपकारणत्वनिष्ठविशेष्यत्वाभिन्ना स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना प्रकारता तन्निरूपको
बोध इति प्रकारविशेष्यमुद्रयोक्तसूत्रवाक्यार्थबोधः ।

यद्वैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या मोक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितशक्तिमत्त्वावच्छिन्न-
शक्तिरूपकारणत्वनिष्ठविशेष्यता तदभिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभि-
न्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नमुक्तिकारणनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या बहुत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसम्यग्
दर्शनत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्ना विशेष्यता तन्निरूपकत्वे सति उक्तप्रकारतानिरूपिता या च
बहुत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसम्यग्ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्ना विशेष्यता तन्निरूपकत्वे सत्प्र-
क्तप्रकारतानिरूपिता या च बहुत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसम्यक्चारित्रत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्ना
विशेष्यता तन्निरूपको बोध इति प्रकारविशेष्यमुद्रया सूत्रविरारार्थाधिगतिरिति ।

नन्वेनेन सूत्रेण सम्यग्दर्शनादित्रयस्य समुदितस्य मोक्षमार्गत्वं प्रतिपादितम्, “ज्ञान-
क्रियाम्यां मोक्षः” इत्यनेन ज्ञानक्रिययोरपि समुदितयोः सिद्धान्ते मोक्षमार्गत्वं प्रतिपादि-
तमित्यनयोः कथं न विरोध इति चेत्, भैवं वद, अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्, यतो “ज्ञान-
क्रियाम्यां मोक्षः” इत्यत्र ज्ञानग्रहणेन सम्यक्त्वमाक्षिप्यते, सम्यग्दर्शनमन्तरेण सम्यग्ज्ञानस्या-
प्यभावात्, मिथ्यादृष्टिज्ञानस्याज्ञानत्वेनैव प्रतिपादनादिति तत्त्वरूप्यात्मकमतिज्ञानापायांश
एव सम्यक्त्वम्, तराज्ज्ञानात्तर्गतमेव सम्यक्त्वमिति ज्ञानग्रहणेन तदपि गृहीतमेवेति न
कोऽपि विरोधः ।

एतेन “ नाणं पथासथं सोहओ तवो संजमो य गुत्तिकरो ।

निण्हं पि समाओगे मोवखो जिणसासणे भणिओ ॥११६९॥ ” इति ।

इति विशेषावश्यकभाष्योक्त्या ज्ञानतपःसंयमरूपत्रिकस्य समुदितस्य मोक्षमार्गत्वप्रति-
पादनात्कथं न विरोध इत्यपि निरस्तम्, ज्ञानपदेन सम्यग्दर्शनस्याप्याक्षेपात् चारित्रस्य
संयमतपोभेदद्वयात्मकत्वात्तस्यां भेदद्वयाम्यां चारित्रस्यैव गृहीतत्वाच्च ।

एतेन “ज्ञानक्रियाम्यां मोक्षः” इत्यनेनाप्युक्तविशेषावश्यकभाष्यविरोधोऽपि न, तपःसंय-
मयोः क्रियायामेवैकस्यामन्तर्भावाज्ज्ञानक्रियाम्यामेव तेन भाष्येण मोक्षप्तेः प्रतिपादनात् ।
तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्ये

“संजमतवोमई जं संवरनिज्जरफला मया किरिया ।

तो निगसंजोगो वि हु ताउ चिय नाणकिरियाओ ॥ ११७४ ॥” इति

ज्ञानक्रिययोरपि च वस्तुगत्या सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वात्तत्रयमेव मोक्षमार्ग इति
सिद्धम् । एतेन “सम्यक्श्रद्धासंविच्चरणानि मुक्त्युपायाः” ।१। इति नव्यसूत्रं सूत्रयता प्रस्तुत-
भावाकलनमतिमता तत्र मुक्त्युपाया इति यद् बहुवचनं प्रोक्तं तदपि निरस्तम्, तथा सति
जम्बुविभक्त्यर्थबहुत्वस्य मुक्त्युपायेष्वन्वयात् सम्यक्श्रद्धात्वेन सम्यक्संविच्चेन सम्यक्चरणत्वेन
प्रत्येकरूपेण मोक्षोपायत्वप्रसक्त्या व्यस्तानि त्रीणि सम्यक्श्रद्धादीनि मुक्त्युपायारयुः, न तु
समुदितानि, मुक्त्युपाय इत्येकवचनोपादाने सत्येव विशेषणीभूतमुक्त्युपायपदोत्तरविभक्त्यर्थ-
कत्वस्य सिप्रत्ययप्रकृत्यर्थतावच्छेदकं मुक्त्युपायत्वं मुक्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन रूपेण समुदित-
सम्यक्श्रद्धादित्रयनिष्ठमेकमेवेति तत्रान्वयात् प्रमाणसिद्धानि समुदितानि सम्यक्श्रद्धादीनि
त्रीण्युद्दिश्य तत्राप्राप्तं मुक्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन रूपेण मुक्त्येकोपायत्वं विधीयत इति
सिद्ध्यति, नान्यथेति ।

अत एव “अस्मात्कारणात् त्रीण्यपि मोक्षमार्गशब्दः समुदितान्यसिधेयीकृत्य प्रवृत्त इत्ये-
कत्वात्तस्य समुदायस्यैकवचनमेव न्याय्यम् ” इति तत्त्वार्थवृहद्गीताकारवचनमपि सङ्गच्छते ।

नन्वेवं तर्हि एतानि समस्तानि मोक्षसाधनानीति भाष्ये कथं व्याख्यातमिति चेत्,
उच्यते, तत्र समस्तानीति पदोपादानादेव समुदितान्येव सम्यग्दर्शनादीनि मोक्षानुकूलशक्ति-
मत्त्वेन रूपेणैककारणत्ववन्ति सिद्ध्यन्तीति बहुवचनान्तविशेष्यानुरोधात् प्रकारवाचिसाधन-
पदेऽपि बहुवचनमेव न्याय्यम् ।

यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र
विशेष्यविशेषणपदयोरसमानवचनकत्वनियमात् । ननु प्रकृतसूत्रेऽपि समस्तपदप्रयोगादेव तथा
सेत्स्यतीति चेत्, मैत्रम्, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यत्र यथा समस्तपदप्रयोगे-

ऽपि प्रमाकरणत्वं प्रत्यक्षेऽनुमाने उपमाने शब्दे च भिन्नमेव सिद्धयति तथा प्रकृते समस्त-
पदप्रयोगकरणेऽपि भिन्नमेव मोक्षसाधनत्वं सम्यक्श्रद्धानादिषु त्रिषु सिद्धयेत्, न त्वेकमिति,
तदन्यथानुपपत्त्यैकवचनमेव न्याय्यम् ।

ननु प्रत्यक्षादौ प्रत्यक्षादिकार्यभेदेन तत्करणत्वभेदान्नैकं प्रमाकरणत्वमिति तद्विन्नमेव
सिद्धयतु, सम्यक्श्रद्धादित्रयेषु त्वेकमेव मोक्षसाधनत्वमिति समस्तपदप्रयोगात्तत्सेत्स्यतीति चेत्
तर्हि मुच्यतां समस्तपदप्रयोगाग्रहः, उक्तस्थले व्यभिचारात्, स्वीक्रियतां च समुदायस्यैकविशिष्टा-
परत्वरूपत्वेन विशेषणविशेष्यविनिमयेन कार्यकारणभावबाहुल्यप्रसङ्गतस्तत्त्वेन न कारणत्वं
किन्त्वनुगतेन मोक्षानुकूलशक्तिमत्त्वेन, तच्च सम्यक्श्रद्धादित्रयेष्वेकमेवेत्यर्थोक्तं तत्र कारणत्वे
सिविभक्त्यर्थैकत्वान्वयाभिप्रायेण मोक्षोपाय इत्येकवचनमेव युक्तमिति ? एतेन चरणसत्त्वे
ज्ञानदर्शनयोरवश्यम्भावित्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तिचरणेनैव कार्यनिर्वाहे श्रद्धासंविदोरन्य-
थासिद्धिप्रसङ्गपरिहाराय प्रत्येकमपि कारणताबोधकत्वस्यावश्यकत्वादित्युक्तं पूर्वोक्तसूत्रटी-
कायां तदपि प्रतिक्षिप्तम्, चारित्रस्य क्रियात्मकत्वेन व्यापाररूपतया तद्द्वारैव चक्रभ्रमणक्रिया-
त्मकव्यापारद्वारा दण्डादेरिव सम्यग्दर्शनज्ञानयोः कारणत्वेन फलप्राप्ताचारित्रक्रियात्मकव्या-
पारेण तयोरन्यथासिद्ध्यभावात्, व्यापारिणः कारणत्वरक्षणायाम्युपगतेन व्यापारेण व्यापा-
रिणोऽन्यथासिद्धेः केनाप्यनभ्युपगमात्, अन्यथा व्यापारिकारणत्वग्राहकनयेन व्यापारस्या-
प्यन्यथासिद्ध्यभ्युपगमात् व्यापार्यात्मकसम्यक्श्रद्धासंविद्भ्यां व्यापाररूपस्य सम्यक्चरण-
स्यान्यथासिद्धिप्रसङ्गरस्यात्, न चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तिना चरणेन मोक्षकार्यनिर्वाहे तद्व्य-
वहितयोश्च श्रद्धासंविदोरन्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तिना शैलेश्यवस्था-
भावि सर्वसंवरचारित्रेण मोक्षकार्योत्पत्तेस्तद्व्यवहितस्य केवलज्ञानस्याप्यन्यथासिद्धिप्रसङ्गरस्यात्,
स्याच्च सर्वथायोगनिरोधरूपत्वेन सर्वाश्रयत्यागलक्षणसर्वसंवररूपाऽलेश्यचारित्रेण तद्व्यवहित-
सलेश्यचारित्रमप्यन्यथासिद्धम् ।

अथ सलेश्यं क्षायोपशमिकचारित्रं क्षायोपशमिकभावं परित्यज्य क्षायिकभावेन परिण-
मितं सत् शैलेश्यवस्थायां परमनिवृत्तिलक्षणपरमस्यैर्यरूपं सञ्जातमिति तद्द्वारा तदपि मोक्षं
प्रत्यव्यवहितकारणमिति चेत्तर्हि क्षायोपशमिकसम्यग्दर्शनज्ञाने क्षायोपशमिकभावपरित्यागेन
क्षायिकभावेन परिणाममवाप्नुत इति क्षायिकभावद्वारा तदुभयमपि मोक्षं प्रत्यव्यवहितपूर्ववृत्त्येवेति
तदपि कारणं स्यादेव, तदेवं खण्डस्याद्ये

“विचारुतां परमभावनयस्त्वभिन्नरत्नत्रयीं गलितबाह्यकथां विधत्ते ॥९१॥”

इत्युक्तेस्तस्यग्दर्शनादित्रयाणां मोक्षानुकूलैकशक्तिमत्त्वेनैकारणत्वात्पूर्वोक्तमज्ञान-
विजृम्भितमेव । एतेन सम्पूर्णदर्शनस्यास्य मोक्षाऽसाधारणकारणे रत्नत्रये तात्पर्येण तत्र गुरु-
त्वाभिमानेन बहुवचनस्योक्तत्वाच्चेत्यपि तत्सूत्रटीकायामुक्तं निरस्तम्, यत्र मोक्षानुकूल-

(यर्थो० टीका) इदमार्थमनवद्यमुक्तिपथोपदेशसूत्रं सकलतत्त्वार्थशास्त्राभिधेयसुररीकृत्य प्रवृत्तम्, द्वादशाङ्गप्रवचनार्थसद्व्याहिसामायिकसूत्रवत्, अथ करणाद्धेतव एवादौ मोक्षस्योच्यन्ते, न तु मोक्ष एवेति चेत्, न, सुखदुःखाभावत्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकरूपेण तत्र वादिनामविप्रतिपत्तेः, कार्याणां कारणाव्युत्पत्त्यन्यत्वेन तदुपादानस्यैवादौ न्याय्यत्वाच्च । अत्र सम्यक्शब्दस्य दर्शनसन्निधौ प्रयमाणस्य तेनैव सहान्वयः स्यात्, न ज्ञानचारित्र्यामिति कस्यचिदाशङ्का स्यात्तन्निवारणार्थमाह भाष्यकारः

शक्तिमत्त्वावच्छिन्नैककारणत्वद्योतनरूपमूलतत्त्वहानिस्तत्र मानार्थे बहुवचनमित्यपि न युक्ति-
युक्तमित्यलं पल्लवितेन । सकलतत्त्वार्थशास्त्राभिधेयसुररीकृत्य प्रवृत्तमिति-
अस्मिच्छास्त्रे प्रसङ्गानुप्रसङ्गतसम्यग्दर्शनादित्रयाणां पदार्थानां मुक्तिकारणत्वेन निरूप्य-
माणत्वादिति हेतुरुहः । तत्र दृष्टान्तमाह-द्वादशाङ्गेत्यादि । ननु सर्वेषु पुरुषार्थेषु मोक्षस्यैव
प्रधानत्वादादौ तदुपदेशस्यैव विधानाऽर्हत्वेऽपि किमिति न स कृतः ? किमिति स
मोक्षमार्गोपदेश एव कृत इत्याशङ्कते अथेति । तन्निषेधे हेतुमाह सुखेत्यादि ।
ये मोक्षार्थिनस्ते सर्वे सुखं भूयाद् दुःखञ्च भा भूयादित्येवं सुखं दुःखाभावञ्चोद्दिश्यैव प्रवर्तन्त
इत्युद्देश्यतावच्छेदकीभूतेन सुखत्वेन दुःखाभावत्वेन च रूपेण मोक्षं प्रति वादिनां विवादा-
भावादित्यर्थः । अयमभावः-यद्यपि तत्तद्वादिनः स्वस्वकल्पनाभेदान्मोक्षलक्षणांशे मोक्षतत्त्वध्वे-
त्वंशे च विप्रतिपद्यन्ते, न च तथापि मोक्षे केऽपि वादिनो विवदन्ते, तस्य सर्वैरप्यभ्युपगम्य-
मानत्वात्, यतो नास्ति कोऽपि चार्वाको देहहानं मुक्तिरिति पूत्करोति । यथा गन्तव्यं पाटलि-
पुत्रनगरं प्रति न केऽप्यस्ति न वेति विप्रतिपद्यन्ते, किन्तु किं तन्नगरं महदमहद्वेति तत्स्वरूपांशे
नानादिभूभागापेक्षिषु तन्मार्गेषु च विवदन्ते तथाऽत्रापीति मन्यमानः परकल्पितमोक्ष-
लक्षणांशमग्रे निरसनीयमिति कृत्वाऽऽदौ परपरिकल्पिततत्त्वध्वेतूनामन्वयव्यतिरेकव्यभिचारा-
भ्यामहेतुत्वं त्रिभुवनगुरुकेवलालोकालोकितमोक्षमार्गभावानां समुदितसम्यग्दर्शनादित्रयाणां
प्रमाणयुक्त्युपपन्नं हेतुत्वञ्च पर्यन्तं सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकमोक्षहेतूपदेशमनादिदुस्तरसंसार-
सागरनिमग्नानेकप्राणिगणोद्दिधीर्षुराचार्यः कृतवानिति । तत्र हेत्वन्तरमप्याह कार्याणां-
मित्यादि । अत्रेदमवधेयम् । आदारेका-प्राज्ञमोक्षकारणनिर्देशाद् बन्धकारणनिर्देशो न्याय्यः,
यतो बन्धपूर्वको मोक्ष इति, तन्न मनोरमम्, आश्वासनार्थत्वात्, कथमिति चेत्, उच्यते-
कारागारबन्धनवद्धः प्राणी आदावेव बन्धकारणश्रवणादेतत्कारणवशादस्मिन्नेवेतिदुःखमये
कारागृहे बद्धात्मना मया किं चिरकालं स्थातव्यमिति विभेति, मोक्षकारणश्रवणादेतत्कारण-
वशात्सत्त्वं कारागृहस्य बन्धनमुत्त्रोद्य ततो मोक्षयामीत्याश्वसिति, तद्वदनादिसंसारकारा-
वासाऽनरुद्ध आत्मा प्रथममेव बन्धकारणान्मेऽभैषीत्, मोक्षकारणश्रवणाच्च भव्यात्माऽऽश्वासं
यायादिति ग्रीवबन्धकारणमनुक्त्वा मोक्षकारणोपदेशः कृत इति । सम्यग्दर्शनज्ञानचारि-

(भा०) सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्र्यमित्येष त्रिविधो मोक्षमार्गः । तं पुरस्ताद्वैश्व-
गतो विधानतश्च विस्तरेणोपदेक्ष्यामः । शास्त्रानुपूर्वीं विन्यासार्थं तद्देशमात्रमिदमुच्यते । एतानि च
समस्तानि मोक्षसाधनानि । एकतराभावेऽप्यसाधनानीत्यतस्त्रयाणां ग्रहणम् । एषां च पूर्वलाभे
अजनीयमुत्तरम् । उत्तरलाभे तु नियतः पूर्वलाभः ॥

(यशो० टीका) सम्यग्दर्शनमित्यादि । तथा च सम्यक्शब्दस्त्रिष्वपि योजनीय इति भावः ।
अनन्तानुबन्ध्यादिक्षयाद्युत्था रुचिः सम्यग्दर्शनं, लक्ष्यलक्षणव्यवहाराव्यभिचारात्मकं मत्यादि सम्यग्ज्ञानम् ।

त्राणीति सूत्रे समिति सम्यक् अवैपरीत्येनाञ्चति प्रवर्तत इति सम्यक्, दर्शनञ्च ज्ञानञ्च चारित्रञ्च
एतेषामितरेतरयोगद्वन्द्वसमासे दर्शनज्ञानचारित्राणि, सम्यञ्चि च तानि दर्शनज्ञानचारित्राणीति
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणीति द्वन्द्वगर्भकर्मधारयसमासस्यैव कर्तव्यत्वेन द्वन्द्वघटकसकलपदा-
र्थानां समग्राधान्यात्तत्समासघटकसकलपदार्थैस्सह तत्समासावटकपदार्थस्यान्वयो युक्त इत्ये-
तन्मूलकेन द्वन्द्वात् द्वन्द्वादौ वा अत्रमाणं पदं अत्येकमभिसम्बध्यत इति न्यायेन द्वन्द्वसमासा-
घटकसम्यक्पदस्य द्वन्द्वसमासघटकदर्शनादिपदत्रयेण सहान्वयः कर्तव्यः, न तु केवलं
दर्शनपदेन सहेत्याशयेन भावार्थमाह—तथा च सम्यक्शब्दस्त्रिष्वपि योजनीय इति ।
अत्राह—दर्शनशब्दपेक्षया ज्ञानशब्दस्याल्पाच्तरत्वात् पूर्वनिपातः प्राप्नोति, नैष दोषः, यतोऽ-
भ्यर्हितत्वाददर्शनस्य ज्ञानात्पूर्वनिपातः, अभ्यर्हितानभ्यर्हितयोर्मध्येऽभ्यर्हितस्यैव बलीयस्त्वमिति
न्यायात् अभ्यर्हितञ्च सर्वतो बलीयः ।

ननु कुतोऽभ्यर्हितत्वं दर्शनस्य, न पुनर्ज्ञानस्य पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिनिवन्धनस्येति चेत्,
उच्यते—सम्यग्दर्शनात्प्राग् ज्ञानमज्ञानमेव मिथ्यादृष्टेः, न हि मिथ्यात्वसहचरितं तत् दूर-
भ्रम्यादेरिव तस्य सकलपुरुषार्थसाधनम्, सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ च सत्यां तत् सम्यग्ज्ञानम्,
तत्काले मिथ्याज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानरूपेण परिणमनात्, तदेव च मोक्षरूपपरमपुरुषार्थस्यापि
साधिकम्, तथा च ज्ञानगतसम्यक्त्वहेतुत्वात् चारित्रगतसम्यक्त्वापादकत्वाच्च सम्यग्दर्शनमेवा-
भ्यर्हितमिति सिद्धम् । ननु यदैव सम्यग्दर्शनमुत्पद्यते तदैव मतिज्ञानावरणीयश्रुतज्ञानावरणीय-
कर्मक्षयोपशमतो मत्तज्ञानश्रुताज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं शक्त्यपेक्षया मतिज्ञानं श्रुतज्ञानञ्चाविर्भवत
इति सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानयोर्युगपद्भावाद्धेतुहेतुमद्भावाभावेन नोक्तं युक्तमिति चेत्, मैवम्,
निश्चयनयतः अतापिप्रकाशयोरिव युगपद्भाविनोरपि तयोर्हेतुहेतुमद्भावाभ्युपगमात् । न च
तथापि निश्चयतो ज्ञानी सम्यग्दर्शनमवाप्नोतीति ज्ञानस्यैव प्राधान्येनाभ्यर्हितत्वमिति
वाच्यम्, ज्ञान्यपि सम्यग्दर्शनोत्पत्तेरेव, अन्यथा तत्पूर्वमपि ज्ञानीति व्यपदेशः कुतो
नेत्यत्रापि दीयतां दृष्टिरित्यलं प्रसङ्गेन । सम्यग्दर्शनलक्षणमाह अनन्तानु-
बन्ध्यादिक्षयाद्युत्था रुचिरिति—अनन्तानुबन्धिक्रोधमानमायालोमसम्यक्त्वमोहनीयमि-
श्रमोहनीयमिथ्यात्वमोहनीयसप्तप्रकृत्युपशमक्षयोपशमक्षयान्यतमोत्था यजिनैः प्रज्ञप्तं तदेव
तथ्यं निरशङ्कमित्याकारा तत्त्वार्थश्रद्धालक्षणा रुचिरित्यर्थः । सम्यग्ज्ञानलक्षणमाह—लक्ष्यः

ज्ञानपूर्वकं सदसत्क्रियाप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं सम्यक्चारित्रम् ।

अथ किमर्थं प्रत्येकं सम्यक्शब्दप्रयोगः, सम्यग्दर्शने सति ज्ञानचरणयोः सम्यक्त्वाव्यभिचारादिति चेत्, देशज्ञानदेशचारित्रनिवृत्त्यर्थमिति प्राञ्च- । वस्तुतः सति पारमार्थिके चारित्रपरिणामे शुभौघसंज्ञानु-
गतगुरुपारतन्त्र्यलक्षणज्ञानतद्गुचिरूपदर्शनाभ्यामपि मापतुषादीनां कार्यसिद्धिर्दर्शनात् समीच एकतर-
स्यापीतरोमियसम्यक्त्वाक्षेपकत्वादविनिगमादेव सर्वत्र तत्प्रयोग इति स्मर्तव्यम् । इतीयानिति शब्द इय-
त्तादर्शकः, एष बुद्धिप्रत्यक्षः, त्रिविधस्त्रिप्रकारो मोक्षस्य स्वभावसमवस्थानरूपस्य, मार्गः शुद्धिरित्येके ।

लक्षणव्यवहारव्यभिचारात्मकं मत्यादि सम्यग्ज्ञानमिति-उपयोगलक्षण आत्मे-
त्यादौ यथार्थज्ञाने सत्येव आत्मा लक्ष्यः, उपयोगो लक्षणमिति व्यवहारः कर्तुं शक्यते, नाऽन्य-
था, तथा चेदं लक्ष्यमिदञ्च लक्षणमिति यथार्थव्यवहारप्रयोजनकं यथार्थाविगाहिमत्यादिज्ञानं
सम्यग्ज्ञानमित्यर्थः । तत्र ज्ञाने सम्यक्त्वमप्राप्त्यज्ञानानास्कन्दितज्ञानग्राह्यं यदर्थव्यभि-
चारित्वं तल्लक्षणमेव ज्ञेयम् । अतोऽर्थव्यभिचारिणि ज्ञानेऽप्राप्त्यशङ्कायामपि न शुद्धत्वम् ।
सम्यक्चारित्रलक्षणमाह-ज्ञानपूर्वकं सदसत्क्रियाप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं सम्यक्चारित्र-
मिति । द्वादशभावनादृढीकृतसंसारसारताज्ञानगर्भितवैराग्यादिपूर्विका निष्प्रतिद्वन्द्वशब्दसुखा-
द्यात्मकमोक्षकलोत्पादकत्वेनेष्टसाधनत्वज्ञानहेतुका शास्त्रविहितपञ्चमहात्रतादिसदनुष्ठानक्रिया-
प्रवृत्तिः, या च संसारपरिभ्रमणहेतुत्वेनानन्तदुःखप्रदानप्रत्यलतयाऽनिष्टसाधनत्वज्ञानाच्छा-
स्त्रनिषिद्धाया आरम्भादिक्रियाया निवृत्तिस्तल्लक्षणं सम्यक्चारित्रमित्यर्थः । देशज्ञानदेश-
चारित्रनिवृत्त्यर्थमिति प्राञ्चः- न कतिपयदार्थज्ञान देशविरतिरूपदेशचारित्रयोस्सा-
क्षांमोक्षमार्गत्वम्, अपि तु समग्रार्थविषयकज्ञानसर्वचारित्रयोरेवेति तत्सम्यक्त्वपरिज्ञानार्थं प्रत्येकं
सम्यक्शब्दप्रयोग इत्यर्थः । शुभौघसंज्ञानुगतगुरुपारतन्त्र्यलक्षणज्ञानतद्गुचि-
रूपदर्शनाभ्यामपीति सामान्यावबोधक्रियालक्षणा सामान्यप्रवृत्तिलक्षणा वा शुभा यौघ-
संज्ञा तदनुगतं गुरुपारतन्त्र्यं ज्ञानाधिकाचार्यायित्तत्वं यत्तज्ज्ञानं बोधो गुरुपारतन्त्र्य-
ज्ञानानुरूपश्रद्धारूपं च यदर्शनं ताभ्यामपीत्यर्थः । अथवा शुभमविपर्यस्तम्, ओघेन-
सामान्येन सुबहुविशेषावधारणाऽक्षमं यत्संज्ञानं वस्तुतत्त्वसंवेदनरूपं तल्लक्षणा या संज्ञा तदनु-
गतं गुरुपारतन्त्र्यं ज्ञानाधिकाचार्यायित्तत्वं यत्तज्ज्ञानं बोधो गुरुपारतन्त्र्यरूपज्ञानोचिता
या रुचिश्च तद्वानं तद्रूपदर्शनञ्च ताभ्यामपीत्यर्थः । मापतुषादीनां कार्यसिद्धिदर्श-
नादिति-विशिष्टश्रुतवर्जितानामपि मापतुषादीनां सामायिकपदस्यार्थेऽप्यशक्तानामत एवाति-
जडबुद्धीनां सुर्वाज्ञावशवृत्तित्वेन केवलज्ञानलक्षणकार्यसिद्धिदर्शनादित्यर्थः । उक्तञ्च-“एवं
सामायिकोऽप्यशक्तो गुरुभक्तितः । ज्ञानकार्यमसौ लेभे, कालतः केवलश्रियम् ॥१॥” इति ।
अविनिगमादेव-एकपक्षस्थापकयुक्तिविरहादेव । इयत्तादर्शक इति-सम्यग्ज्ञानदर्शन-
चारित्रैतत्त्रयापेक्षया न न्यूनोऽधिको वा मोक्षमार्ग इत्यर्थस्तत्रैव इत्यर्थः । एतत्तदोः प्रत्यक्ष-
ब्राह्मे-पुरोवृत्तिन्येवार्थे प्रयोगादेव इत्यस्यार्थमाह-बुद्धिप्रत्यक्ष इति ग्रन्थकृद्बुद्धिस्थतया

मोक्षस्य सिद्धिस्थानस्य मार्गः पन्था इत्यपरे, मोक्षस्य कर्माष्टकक्षयलक्षणस्य मार्ग उपधायको हेतुरिति वयम् । किमेतावदेव मोक्षमार्गोपदेशनमुतास्त्यन्यदित्यत आह तं पुरस्तादित्यादि । तं मोक्षमार्गम्, पुरस्तादुपरितनसूत्रेषु, लक्षणात् इति लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम् । तद् द्विधाऽन्तर्बहिर्भेदेन, रुचिपरिच्छेदानुष्ठानाख्याः पौरुषेय्यः शक्तयोऽन्तर्लक्षणं सम्यग्दर्शनादेः । बाह्यं तु तद्व्युत्पादकः शब्दराशिः, ततस्तमाश्रित्य, तथा विधानं भेदस्ततो, विस्तरेण व्यासन, वक्ष्यामः । विस्तारस्य पुरस्तादवश्यवाच्यत्वे सामान्याभिधानस्यास्य किं प्रयोजनमित्यत आह शास्त्रानुपूर्वीत्यादि । शास्त्रस्यानुपूर्वी परिपाटी तस्या विन्यासो रचना, तत्प्रयोजनार्थम्, तु शब्दालम्बिकमप्रदर्शनार्थं, शुश्रूषणामादरप्रतिपादनार्थं चेत्युक्तम् । उद्देशमात्रम्—अविशिष्टपदार्थाभिधानमात्रम्, इदमुच्यते—उद्देशवाक्यलक्षणमेतावता यद्यपि विशेषाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकसामान्याभिधानत्वं पर्यवस्यति, तथापि तत्र न तात्पर्यम्, लक्षितप्रत्यक्षग्राह्य इत्यर्थः । स्वभावसमवस्थानरूपस्येति—द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदेन विशुद्धात्मस्वरूपावस्थानरूपस्येत्यर्थः । आत्मा कर्माष्टकान्मुक्तारसन्निर्लेपालावुकवदूर्ध्वगमनेस्वभावत्वादपुनरागत्या यत्स्थानं गत्वा सिध्यति संपूर्णकृतकृत्यो भवति तत्स्थानमप्याधारभूतं लोकाप्राख्यमुपचारान्मोक्ष इत्यभिप्रायेणाह—मोक्षस्य सिद्धिस्थानस्येति—तिष्ठन्ति सकलकर्मेक्षयावाप्तानन्तज्ञानसुखस्वरूपाध्यासिताः शुद्धात्मानोऽरिप्राप्तिरिति स्थानम्, सिद्धेरस्थानं सिद्धिस्थानं लोकाग्रं विशिष्टक्षेत्रं तस्येत्यर्थः । तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्ये लोकाग्रमोमागो सिद्धिस्त्रेत् जिणस्त्रायं ॥ ३१६२ ॥ इति । यद्वा सिद्धिगतिनामस्थानस्येत्यर्थः । मोक्षणं मोक्ष इति व्युत्पत्तिमवलम्ब्य टीकाकारस्त्राभिप्रायेण मोक्षपदार्थमाह—मोक्षस्य कर्माष्टकक्षयलक्षणस्येति । उपधायको हेतुरिति—मोक्षाव्यवहितपूर्ववर्ती हेतुः, नियमेन मोक्षोत्पादको हेतुः, न त्वरण्यस्थदण्डवत्केवलस्वरूपयोग्यो हेतुः, तथा सत्यरण्यस्थदण्डेन घटानुत्पत्तिवत्केनापि सम्यग्दर्शनादित्रयेण मुक्त्यनुत्पत्तिरपि स्यादिति भावः । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमिति लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतधर्मो हि लक्षणम्, सामनैयत्यञ्च तद्व्याप्यत्वे सति तद्व्यापकत्वमित्यर्थः । तदिति—लक्षणमित्यर्थः । तद्व्युत्पादकः शब्दराशिरिति लक्ष्याद्यात्मकसम्यग्दर्शनाद्यन्तर्लक्षणज्ञानजनकस्तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्यादिसूत्रशब्दराशिरित्यर्थः । तत्प्रयोजनार्थमिति—प्रथमं सम्यग्दर्शनं तदनु ज्ञानं ततश्च चारित्रमित्येवमनुक्रमेण लक्षणविधानमभ्यां विवरणार्थमित्यर्थः । लाभक्रमप्रदर्शनार्थमिति—“सुहायपरिणामरूपं सम्मत्तं पाउण्ड्रं, तच्छाहसमकालं दुवे नाणाणि, तं जहा—मइनणं च सुअनाणं च” इति वचनात् लक्ष्यपेक्षया सम्यग्दर्शनज्ञाने युगपज्जायेते, ततश्च चारित्रमिति यद्वा पूर्वं निसर्गसम्यग्दर्शनं पश्चादत्रामाप्यज्ञानान्नास्क्रादितज्ञानग्राह्यप्रामाण्यविशिष्टागमार्थविषयकशब्दप्रमारूपविशिष्टज्ञानं, तदनन्तरं सम्यक्चारित्रमिति प्राप्तिक्रमप्रदर्शनायेत्यर्थः । शुश्रूषणामादरप्रतिपादनार्थमिति—शास्त्रियसंक्षिप्तविषयामिधाय्युद्देशवाक्यमन्तरेणैतच्छास्त्रे मदभिलषित एव विषयः प्रतिपादनीय इति नाऽभिधेयज्ञानं, तदन्तरेण तदर्थिनामपि न तच्छास्त्रश्रवणैकतानचित्ततालक्षणादरतः प्रवृत्ति-

विभागोत्थापके लक्षणवाक्येऽतिप्रसक्तेः, नापि लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तासाधारणधर्मानुपरागेण वस्तुप्रति-
 पादकं वचनमुद्देश इत्यपि सम्यक्, लक्षणवाक्यस्थलक्ष्यभागेऽतिव्याप्तेः, तथापि लक्षणवाक्याद्यसामान्या-
 हतं सामान्याभिधानमुद्देश इत्यत्र भाष्यकृतस्तात्पर्यम् । न च सामान्यं लक्षणपरीक्षावाक्यविषयीभूतं
 ब्राह्मम्, अन्यथा घट इत्यादिलौकिकवाक्येऽतिव्याप्तेरित्यन्योन्याश्रयापत्तिरिति शङ्कनीयम् । शास्त्रविष-
 यीभूतसामान्योपादाने तद्दोषाभावादिति दिक् । उद्देशवाक्यस्य सावधारणत्वादाह—एतानि चेति ।
 समरत्नानि मिलितानि, मोक्षसाधनानि, एकतरामात्रेऽप्यसाधनानि, स्वरूपयोग्यत्वेऽपि फलोपधाना-
 रिति तत्प्रवृत्त्युपपादनार्थमित्यर्थः । विशेषाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकसामान्या-
 भिधानत्वमिति—अस्य चैवं सङ्गमनं, नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनलक्षणोद्देशेन सामान्याभिधाने
 सति किमस्योद्दिष्टस्य लक्षणं के वा भेदा इत्यादि विशेषजिज्ञासा शिष्यस्य समुद्भवति, तथा च
 शिष्येण प्रश्ने कृते गुरुणा लक्षणाद्यभिधानं क्रियत इति हेतुर्लक्षणभेदादिरूपविशेषाभिधानप्रयो-
 जकलक्षणभेदादिजिज्ञासाजनकत्वमुद्देशवाक्ये इति । तत्र न तात्पर्यमित्यत्र हेतुमाह—
 लक्षितं विभागोत्थापके लक्षणवाक्येऽतिप्रसक्तेरिति—लक्षितं यत्सम्यग्दर्शनं तद्विभाग-
 राद्वेदो निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनञ्चेति भेदद्वयात्मकः, तदुत्थापके तत्त्वार्थश्रद्धान-
 मिति लक्षणवाक्येऽतिव्याप्तेरित्यर्थः, तथाहि विशेषाभिधानं 'तन्निसर्गादधिगमाद्वा' इति सूत्रेण
 निसर्गसम्यग्दर्शनाधिगमसम्यग्दर्शनभेदद्वयाभिधानं, तत्प्रयोजकजिज्ञासा तत्सम्यग्दर्शनं कति-
 विधमित्याकारा जिज्ञासा, तजनकं सामान्याभिधानं तत्त्वार्थश्रद्धानमिति सम्यग्दर्शनलक्षणा-
 भिधानमिति तत्राऽलक्ष्ये लक्षणस्य गतत्वादतिव्याप्तिरिति भावः । नापीत्यस्येत्यपि सम्य-
 गित्यनेनान्वयः । निषेधे हेतुमाह—लक्षणवाक्यस्थलक्ष्यभागेऽतिव्याप्तेरिति—तत्त्वार्थ-
 श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति लक्षणवाक्यघटकीभूते सम्यग्दर्शनमिति लक्ष्यांशेऽतिव्याप्तेरित्यर्थः ।
 न चेत्यस्य शङ्कनीयमित्यनेनान्वयः । अन्यथा—लक्षणपरीक्षावाक्यविषयस्य सामान्य-
 स्याग्रहणे । अतिव्याप्तेरिति उक्तवाक्यमपि घटत्वसामान्याभिधानरूपमिति तस्योद्देश-
 स्वापत्तिसंख्यादित्यर्थः । अन्योन्याश्रयापत्तिरिति विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानं कारणमिति
 न्यायेनोद्देशविशेषणीभूतलक्षणपरीक्षाज्ञाने सति तद्व्यतिरोद्देशज्ञानमुद्देशे कृते सति लक्षणं
 परीक्षा च क्रियत इति हेतोस्तदनु लक्षणपरीक्षाज्ञानम्, तथा चोद्देशज्ञाने लक्षणपरीक्षाज्ञानस्य
 लक्षणपरीक्षाज्ञाने चोद्देशज्ञानस्यापेक्षणादन्योन्याश्रयापत्तिरित्यर्थः । न च शङ्कनीयमित्यत्र
 हेतुमाह—शास्त्रविषयीभूतसामान्योपादाने तद्दोषाभावादिति । यदि सम्यग्दर्श-
 नादावेकैकस्मिन् स्वरूपयोग्यत्वं न स्यात्तर्हि तदितरसकलसामग्रीसमवधानेऽपि तेन मोक्ष-
 कार्योत्पत्तिर्न स्यादित्यत आह स्वरूपयोग्यत्वेऽपीति मोक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरू-
 पितकारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वेऽपीत्यर्थः । फलोपधानाभावात् मोक्षात्मककार्यव्यवहि-
 तप्राक्क्षणावच्छेदेन मोक्षात्मककार्यसमानाधिकरणात्य-जामावाप्रतियोगित्वलक्षणमोक्षकारण-
 त्वाभावात् । आशङ्कते—नन्वित्यादिना चेदित्य-त्तेनेति । अत एवेत्यस्येत्यपि वार्तामित्यनेनान्वयः ।

भावात्, इत्यतस्त्रयाणां ग्रहणम् । ननु तथाप्यवधारणानुपपत्तिः, मिलितेष्वपि सम्यग्दर्शनादिषु सुमुक्षौः
सम्यग्गूयतमानस्यापि निःश्रेयसमनवाप्योपरतेर्बहुशः श्रवणात्, उक्तं च ग्रन्थकृतैव “संहननायुर्वलवी-
र्यसम्पत्समाधिवैकल्यात् । कर्मातिगौरवाद्वा, स्वार्थमकृत्योपरममेति ॥ १ ॥” इत्यादि, अत एव संहनना-
दिस्वेतरसकलकारणाक्षेपकत्वमेव सम्यक्त्वमित्यपि वार्तम्, द्रव्यदेवसाधौ व्यभिचारात्, स्वेतरसकलकार-
णाक्षेपकत्वरूपं सम्यक्त्वं च तथाभ्यव्यव्यपदेशभाजि भव्यत्व एव प्रसिद्धम्, ‘ण य सव्वहेउतुल्लं, भव्वत्तं
हंदि सव्वजीवाणं । जं तेणेवक्खित्ता, णो तुल्लं दंसणाईआ’ इत्यादि हारिभद्रवचनादिति का वार्ता
तादृशसम्यक्त्वस्य दर्शनादाविति चेत्, सत्यम्, मोक्षोपधायकतावच्छेदकधर्मविशेषस्यैव सम्यक्त्वस्यैव
ग्रहणेन दोषाभावात् । स च धर्मः प्रमाणार्पणया समूहे, समूहान्वयव्यतिरेकाभ्यां समूह एव कारणता-

वार्तम् तुच्छम् । संहननादिस्वेतरसकलकारणाक्षेपकत्वमेवेति-संहननादीनि यानि
स्वेतरसकलकारणानि तदाक्षेपकत्वमेव तत्समवधाननियतसमवधानकत्वमेवेत्यर्थः । द्रव्यदेव-
साधाविति-देवमत्रोपपातयोग्ये साधावित्यर्थः । उक्तञ्च-“मिउपिडो दव्वधडो, सुसाव्वो
तह य दव्वसाहुत्ति । साहू अ दव्वदेवो, एमाइ सुए जओ मणिअं ॥१॥” इति । उक्तञ्चोपदेश-
पदेऽपि-“वेमाणिओववाउत्ति दव्वदेवो जहा साहू ” २५५ । इति । ‘वेमाणिओववाउत्ति’
वैमानिकेषु देवेषूपपातो यस्य स तथेत्येवं कृत्वा द्रव्यदेवसाधुर्देवत्वकारणभावापन्न इत्यर्थः ।
व्यभिचारादिति संहननादिस्वेतरकारणसमवधाननियतसमवधानकत्वलक्षणसम्यक्त्वशा-
लिनि दर्शने ज्ञाने चारित्र्ये च सत्यपि द्रव्यदेवसाधौ मोक्षकार्याऽभावेनाव्यव्यभिचारा-
दित्यर्थः । स्वेतरसकलकारणाक्षेपकत्वरूपमिति स्वेतरसकलकारणसमवधाननियत-
समवधानकत्वमित्यर्थः, इत्युक्तं नयामृततरङ्गिण्याम् । तथाभ्यव्यव्यपदेशभाजि-
कालनैयत्यादिना प्रकारेण वैचित्र्यमापन्नं तथाभ्यव्यव्यपदेशशालिनीत्यर्थः । भव्यत्व
इति-सिद्धिर्गमनयोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणेऽनादिपारिणामिकभावे । चरिमपरियद्विंशि-
कारणचतुर्थविंशिकागतसप्तदश्या गाथायास्साक्षित्वमाह-ण य सव्वहेउतुल्लमित्यादि ।
उत्तरवति-सत्यमित्यादिना । समूहे-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यैतत्त्रयसमूहे । तत्र हेतुमाह-
समूहान्वयव्यतिरेकाभ्यां समूह एव कारणताग्रहादिति-न सम्यग्दर्शनमात्रेण न
वा सम्यग्ज्ञानमात्रेण न वा सम्यक्चारित्र्यमात्रेण मोक्षकार्यं भवति, किन्तु सामग्री वै जनिकेति
न्यायात्परस्परसापेक्षसम्यग्दर्शनादित्रयसमूहे सति मोक्षः, तदभावे तदभाव एवेत्यन्वयव्यतिरे-
काभ्यां समूह एव कारणताग्रहादित्यर्थः । न च वदत्वावच्छिन्नं अति दण्डत्वेन मृत्वादिना
च प्रत्येकरूपेण दण्डमृदादीनां कारणत्वे सिद्धे तत्समूहोऽन्यथासिद्धः तद्वत्प्रकृतेऽपीति वाच्यम्,
प्रमाणाविवक्षया परस्परनिरपेक्षप्रत्येककारणमात्रेण कार्यसिद्ध्यभावेन तां अति परस्परसा-
पेक्षतत्त्वकारणसमूहस्यैव कारणत्वात्, अत एव सामग्री वै जनिकेति सिद्धा-उत्सङ्गच्छते, यद्यपि
क्षाधिकसम्यग्दर्शने सति केवलज्ञानमुत्पद्यते तेन च सर्वसंवराख्यचारित्र्यमिति तेषां व्यापार-

ग्रीहीत्, नयार्पणया त्वावापोद्वापाभ्यां प्रत्येकं, चरमकारणेऽपि द्वारद्वार्यन्तरस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात्, आधु-
निकदर्शनादिष्वपि मोक्षानुकूलनिर्जराविशेषप्रयोजकविशेषाश्रयत्वं सम्यक्त्वं प्रत्येकमव्याहतमिति त्रयाणां
तुल्यत्वकारणत्वं नयार्पणया नानुपपन्नम् । एतेन सम्यग्दर्शनादित्रयसिद्धावपि मोक्षप्राप्तेरनेकान्तानृसुरसुखाशं-
सायाश्च प्रतिषेधात्प्रयासवैफल्यपत्तिरिति परास्तम्, हेतुत्रयमिलनसाध्यविशिष्टनिर्जरारूपद्वारसम्पत्तौ विशि-
ष्टप्रवृत्तिसाफल्यस्यानपायत्वात् । नन्वेवं मानुषत्वसंहननविशेषादीनामपि मोक्षोपायत्वात्त्रयाणामेवावधारणं
कुत इति चेत्, सत्यम्, तेषां दर्शनादिविशेषाधानेनैवोपक्षीणत्वाददर्शनाद्युत्कर्षेण च निर्जरोत्कर्षात्त्रयाणामेव
मोक्षहेतुत्वव्यवस्थिते । एतेन दानादिक्रियाणां मोक्षहेतृत्वं व्याख्यातं, सम्यक्त्वसाहित्येन घृतं दहतीतिव-

व्यापारिभावेनैव मोक्षकारणत्वं न साक्षादिति तत्समूहस्याऽपि न तत्, तथापि व्यापारकाले
व्यापारिणो नाशो नाऽऽवश्यको व्यापारलक्षणे द्वारिनाशविशिष्टत्वाप्रवेशादिति सर्वसंवराख्य-
चारित्रकाले ससुदितैतत्त्रितयस्यैव मोक्षफलोपयोगितया व्यापारान्मुख्यत्वाविशेषात्प्रमाण-
विवक्षया तत्समूहस्यैव मोक्षकारणत्वमिति समूह एवोक्तलक्षणसम्यक्त्वमिति भावः । नयवि-
वक्षया त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकैकमपि सम्यग्दर्शनादिकं कारणमित्यत्र हेतुमाह चरमकार-
णेऽपीति । न च चरमकारणमात्रेणैव कार्ये सिद्धे तत्पूर्ववर्तिनोऽन्यथासिद्धिरिति वाच्यम्,
चरमकारणस्य तत्पूर्ववर्तिनः कारणत्वरक्षणार्थमेव यत्र व्यापारविधया कल्पनं न च तत्र व्यापारेण
व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः, अन्यथा दण्डादेरपि चक्रभ्रमणक्रिययाऽन्यथासिद्धिः स्यादिति तस्य
कारणत्वे सिद्धे व्यापार एव कारणं न व्यापारी व्यापार्यैव कारणं न व्यापार इति विनिगन्तुम-
शक्यत्वादित्यर्थः । मोक्षोपधायकतावच्छेदकधर्मविशेषलक्षणसम्यक्त्वस्याऽऽधुनिकसम्यग्दर्शना-
दिष्ववटमानत्वेन लक्षणान्तरमाह—मोक्षानुकूलनिर्जरेत्यादि । ननु सम्यग्दर्शनादित्रयात्मक-
कारणप्राप्तावपि तेन तद्भवे मोक्षफलं भवत्येवेति नैव नियमः, तत्सद्भावेऽपि तदानीं
जीवपरिणाममाद्यात् केपाञ्चिन्मोक्षफलाभावात् । अथ नृसुरवैभवसुखार्थं सम्यग्दर्शनादित्रये
प्रवर्त्ततामित्यपि न च वाच्यम्, “ नो इहलोकद्वयाए आयारमहिङ्गिजा, नो परलोकद्वयाए
आयारमहिङ्गिजा, नो कित्तिवनसदसिलोकद्वयाए आयारमहिङ्गिजा, नन्नत्थ अरिहंतेहिं
हेअहिं आयारमहिङ्गिजा ” इत्यादिनैहिकपारमविकमोगफलाशंसाया निषेधात्, तथा च
सम्यग्दर्शनादित्रयप्राप्त्यर्थं प्रवृत्तिर्निष्कलैवेत्याशङ्क्य निषेधति—एतेनेत्यादिना । निषेधे
हेतुमाह—हेतुत्रयमिलनसाध्येत्यादिना । हेतुत्रयं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपम्, तन्मिलनं
तत्समुदायः, तत्साध्या तज्जन्या, या विशिष्टनिर्जरा तद्रूपद्वारसम्पत्तावित्यर्थः । दर्शना-
दिविशेषाधानेनैवोपक्षीणत्वादिति—मनुष्यत्ववज्रर्षमनाराचसंहननादीनां विशिष्टसम्य-
ग्दर्शनाद्युत्पादन एवोपक्षीणत्वादित्यर्थः । तेनैव तेषामन्यथासिद्धत्वादिति भावः । सम्यग्दर्श-
नादित्रयाणामेव मोक्षहेतुत्वमित्यत्र हेतुन्तरमाह—दर्शनाद्युत्कर्षेणेत्यादिना । एतेनेत्यस्य
व्याख्यातमित्यनेनान्वयः । व्याख्यातम्—निरस्तम् । तन्निराकरणे हेतुमाह

दुपचरितनयेनैव तासु तथात्वव्यवस्थितेः । तदिदमभिप्रेत्योक्तं हरिभद्राचार्यैः—“दाणाईआउ एयं—मि चेव
सुद्धाउ हुंति किरिआउ । एआओ वि हु जम्हा, मोक्खफलाओ पराओचि” । यदि च व्यवहारनयप्रान-
धान्येन प्रणिधानादिभावसाम्राज्यलब्धातिशयानां तासामेव प्रतिपदविध्युक्तमोक्षफलत्वं स्वीक्रियते, श्रेणिवृ-
द्धप्रतिपातव्यापारेण चक्रभ्रमणदृष्टान्तेन द्रव्यक्रियाया एव भावहेतुत्वस्य तत्र तत्र व्यवस्थापितत्वान्मोक्षे
जननीये यावन्ति चान्तरालकानि तावन्ति तद्द्वाराणीति च विभाव्यते, तथापि दर्शनाद्यज्ञत्वेन दर्शनादान-
वेवान्तर्भावान्नाधिकया शङ्का । न हि दर्शनादीन्यत्र स्वरूपत एव ग्राह्याणि, किन्तु हेतुतः फलत इति न
दुरधिगममिदं नयामृततरङ्गिणीसम्पलवच्यसनिना । आरोग्यार्थिनो यथा भेषजविषयरुचिरतद्विषयं परिज्ञा-
नमपथ्यपरिहारेण विधिना तदासेवनक्रिया चेति समुदितं यथारोग्यहेतुस्तथा भवारोग्यार्थिनः
क्रियामेषजे । अत एवोद्देश्यबहुवचनापेक्षामपोद्य समुदायस्य विधेयत्वान्मोक्षमार्ग इत्यत्र विधेयैकत्वापे-

हित्येनेत्यादि । अभिर्दहतीति मुख्यप्रयोगो न तु घृतं दहतीति, स त्वौपचारिक एव, तथा
चोक्तमुख्यप्रयोगादग्नेर्दहनक्रियायां मुख्यकारणत्वे सिद्धे केवलं घृतं न दहति किन्त्वग्नि-सह-
कृतमेवेत्यग्निसाहित्येन यथा तत्र घृतस्यौपचारिकमेव कारणत्वं सिध्यति तथाऽत्रापि
सम्यग्दर्शनादिना विना कृता दानशीलतपःक्रिया न मोक्षहेतुः किन्तु तत्सहकृता एवेति तासु
न मुख्यं मोक्षकारणत्वं, किन्तु सम्यक्त्वसाहित्येनैवेत्यौपचारिकमेव तदिति भावः ।
तदिदमभिप्रेत्योक्तमिति-सद्धर्मविशिकायां षष्ठ्यामिति शेषः । तत्र चोक्तगाथा विंशतितमा ।
क्रियामेषजेति दीर्घकालीनान्तररोगानिवृत्तिकारितया श्रीतीर्थकरभगवद्रूपभाववैद्योपादिष्टे
क्रियात्मकमेषजे पूर्व श्रद्धा तदनु चेदमेव क्रियौषधं भवरोगनिवृत्तौ समीचीनतयाऽऽसेवन-
योग्यमिति परिज्ञानं, ततश्च भवरोगवृद्धिकारिपापारम्भाद्यपथ्यत्यागप्रतिज्ञापुरस्सरं दुष्टमनो-
वचःकायसंलीनतया जायमानशुभात्मपरिणत्याऽनन्यचित्तेन तदासेवनाक्रियेत्येतत्त्रयं समु-
दितं भवरोगाऽऽरोग्यहेतुरित्यर्थः । अत एवेति—श्रीभगवत्प्रोक्तक्रियौषधविषयकरुचितत्परि-
ज्ञानसिद्धा-ताऽविहितरूपापथ्याऽऽसेवनपरिहारपूर्वकतदासेवनात्मकात्रितयसमुदायस्यैव भवरोग-
निवृत्तिहेतुत्वादेवेत्यर्थः । उद्देश्यबहुवचनापेक्षामपोद्येति—उक्तसूत्रे बहुवचनावरुद्धे एकवच-
नावरुद्धस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति नियमेनोद्देश्यानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि तत्पदोत्तरं
यद्बहुवचनं तदपेक्षामपोद्य परित्यज्येत्यर्थः । अस्य चैकवचनमित्यनेनान्वयः । अयम्भावः—
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राण्युद्दिश्य मोक्षमार्ग इति विधीयते, अत्र सम्यग्दर्शनादीनामुद्देश्यानां बहु-
त्वात्तद्वाचकपदोत्तरबहुवचने सति विशेष्यविशेषणयोस्समानवचनकत्वनियमाद् विधेयवाचक-
मोक्षमार्गपदादपि यद्यपि बहुवचनेन भाव्यं तथापि मोक्षमार्गस्य विधेयस्य सम्यग्दर्शनादि-
समुदायरूपतयैकत्वेन तदपेक्षं तत्पदोत्तरमेकवचनमेव न्याय्यम्, विशेष्यवाचकपदोत्तरविभ-
क्तितात्पर्यसङ्ख्याविरुद्धैकत्वसङ्ख्याया यत्राविश्वितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणवाचकपदयोरसमान-
वचनकत्वनियमः, अत्र चैकत्वसङ्ख्याया विवक्षितत्वात् विशेष्यविशेषणवाचकपदयोरसमान-

क्षमेकवचनमित्यपि वदन्ति । दर्शनादीनां स(सा)भनैयत्ये एकतरग्रहणेनैव चरितार्थता स्यादित्यतस्तत्क्षमे
भजनामुपदर्शयति—एषां चेत्यादि । एषां दर्शनादीनां, चः पूर्वोक्तसमुच्चये, पूर्वस्य सूत्रोक्तकमात् सम्य-
ग्दर्शनस्य, लाभे प्राप्ते, भजनीयं विकल्पनीयं स्याद्वा न वेत्येवम् । उत्तरं ज्ञानं चारित्रं च । यतो देवनरक-
तिश्चां मनुष्याणां च केषांचिदाविर्भूतेऽपि सम्यग्दर्शने न भवत्याचारादिकमज्ञानङ्गप्रविष्टं ज्ञानम्,
तथा देशसर्वचारित्रमपि, तथा प्राप्तेऽपि ज्ञाने केनचित् चारित्रं नियमत एव प्राप्तव्यम् । अत्र ज्ञानं शाब्द-
प्रमाविशेषरूपं गृहीतम् । उत्तरयोः सम्यग्ज्ञानचारित्रयोः, लाभे तु, नियतो निश्चितः, पूर्वस्य सम्यग्दर्श-
नस्य, लाभः, एतच्च व्याख्यानं सम्यग्दर्शनज्ञानयोः पारमार्थिकभेदपक्षे युज्यते । स च कारणभेदात्
स्वभावभेदाद्विषयभेदाच्च, कारणभेदस्तावदयम्, सम्यग्दर्शनस्य त्रितयं कारणमुत्पत्तौ क्षयोपशमः क्षयः
उपशमश्चेति । ज्ञानस्य तु क्षयः क्षयोपशमो वा । यदि च न तयोर्भेदः किमिति दर्शनस्य त्रिविधं कार-
णमितरस्य द्विविधमिति । स्वभावभेदोऽप्यस्ति, ज्ञानस्य परिच्छेदमात्रं स्वभावो, दर्शनस्य तु ‘तदेव
सत्यं निःशङ्कं यज्जिनैः प्रवेदितम्’ इत्येवं जिनेषु पदार्थेषु स्वतः परतो वा रुचिः । विषयभेदोऽप्यस्ति
सर्वद्रव्यभावविषया रुचिः सम्यक्त्वं ‘संवगयं सम्मत्तं’ इति वचनात्, श्रुतज्ञानं तु सकलद्रव्यगोचरं
नवचनत्वमिति, देशसर्वचारित्रमप्यस्ति—अत्र न भवतीत्यनुकर्षणीयमिति । न चारित्रं
नियमत एव प्राप्तव्यमिति—तदावरणीयकर्मोदयादिति हेतुरत्र ग्राह्यः । यदा जीवस्सम्यग्दर्-
शनमवाप्नोति तदैव तत्प्राप्तिहात्म्यान्मिथ्याज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानरूपेण परिणमत इति सम्यग्दर्शन-
काल एव लब्धिरूपतया सम्यग्ज्ञानस्य प्राप्तिः शास्त्रे श्रूयते, अत्र च सम्यग्दर्शनलाभे चारित्र-
वत्सम्यग्ज्ञानस्यापि लाभे भजनोक्तेति कथं न विरोध इत्याशङ्क्यामाह—अत्र ज्ञानं शाब्द-
प्रमाविशेषरूपं गृहीतमिति । श्रीगुरुभगवत्पार्श्वे विनयादिना शास्त्रमधीत्य यदागमार्थज्ञानं
जायते तदत्र गृहीतमित्यर्थः । एतदभिप्रायेणैव द्रव्यलोकप्रकाशेऽपि—“प्राप्तं निसर्गसम्यक्त्वं, येन
स्यात्तस्य केवलम् । मतिज्ञानमनवाप्त-श्रुतस्यापि शरीरिणः ॥६१॥ अत एव मतिर्यत्र, श्रुतं तत्र
न निश्चितम् । श्रुतं यत्र मतिज्ञानं, तत्र निश्चितमेव हि ॥६२॥ ” इत्युक्तम् । एतच्च “एकादीनि
भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्थ्यः । १ । ३१ ॥ इति सूत्रव्याख्यायां स्पष्टीमविष्यति । रा-
च-पारमार्थिकभेदः । परिच्छेदमात्रं तदर्थविषयकानिश्चयमात्रम् । सर्वद्रव्यभावविषया
रुचिरिति—ननु जिनैर्यत्प्ररूपितं तदेव सत्यं निःशङ्कमित्याकारैव रुचिः, न चाऽप्रज्ञापनीय-
भावानामनन्तानां वचनगोचरतीतत्वेन जिनैरपि प्ररूपणा कृतेति तदविषयकत्वादुच्यते कथं
सर्वद्रव्यभावविषया सेति चेत्, न, यतो जिनैर्द्रैः केवलज्ञानेन यदुपलब्धं तत्सर्वं सत्यमेवेत्येवं
जिनोपलब्धनिखिलभावविषयकश्चाभावात्तद्विषयाऽपि सेति नोक्तदोषः । तत्र स्वमतिकल्पना-
व्युदासाय विशेषावश्यकनिर्मुक्तिसमाप्तिमाह—“संवगयं सम्मत्तं” इति ।

संवगयं सम्मत्तं, सुए चरिते न प्रज्जवा सव्वे ।

देसविरहं पडुच्चा, दोण्ह वि पडिसेहणं कुज्जा ॥३२१॥ (२७५१) इति संपूर्णगाथा ।

कतिपयपर्यायावलम्बि चेति । अपरे तु ज्ञानदर्शनयोः समीचोर्भेदमप्रेक्षमाणा इत्थं व्याचक्षते—एषां पूर्व-
द्वयस्य सम्यग्दर्शनज्ञानलक्षणस्य लामे प्राप्तौ भजनीयमुत्तरं चारित्रम्, उत्तरस्य सम्यक्चारित्रस्य लामे
नियतः पूर्वयोः सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानयोर्लामे इति, यदि ताभ्यां चारित्रमनुगतं न स्यात्तदा सम्यगेव न
स्यादिति । कथं पुनस्तैः कारणादिभेदो न दृष्ट इति चेत्, इत्थं, मतिज्ञानस्यैव रुचिरूपो योऽप्यायांशस्तत्
सम्यग्दर्शनम्, न ज्ञानादृतेऽन्यदर्शनमस्ति । कारणादिभेदस्त्वन्यथोपपादनीयः, तथाहि—योऽसावुपशमोऽ-

कतिपयपर्यायावलम्बीति एकैकद्रव्यमात्रस्यानन्तामिलाप्यानमिलाप्यानमिला-
प्यपर्याययुक्तत्वेऽपि न तत्सर्वपर्यायविषयकं श्रुतज्ञानं किन्त्वनमिलाप्यपर्यायानन्तभागवर्त्य-
मिलाप्यपर्यायविषयकमेवेति हेतोः कतिपयपर्यायावलम्बीत्यर्थः । सम्यग्दर्शनज्ञानयोर्भेदविषये
उत्तराध्ययनसूत्राष्टाविंशाध्ययनटीकायामपि श्रीशान्तिस्मरिभूतायामेवमेवोक्तम् । तथाहि
“श्रद्धानं सम्यक्त्वमोहनीयकर्माणुक्षयक्षयोप(शमोप)शमसमुत्थात्मपरिणामरूपम् । उक्तं हि—
'से य सम्मत्ते पसत्थसम्मत्तमोहणीयकम्माणुवेअणोवसमखयसमुत्थे पसमसंवेगाइल्लिगे सुहे
आयपरिणामे पन्नत्ते' इति । अवश्यं हि स कश्चिदात्मनः परिणामोऽस्ति, येन सत्यपि जीवादिस्व-
रूपावबोधे कस्याचिदेव सम्यक्प्रातिपत्तिर्भवति, न पुनः सर्वस्य, यथाहि “सत्यपि दर्शने
कश्चित् शङ्खे श्वेतिमानं प्रतिपद्यते, अन्यस्त्वन्यथाभावमिति तत्र कारणविशेषोऽनुमीयते,
एवमिहाऽपि, ततश्च जीवादिस्वरूपपरिज्ञानस्य सम्यग्भावहेतुरात्मपरिणामविशेषः सम्यक्त्वम्,
न तु ज्ञानस्वरूपमेव, अत एव हि ज्ञानादावावरणभेदो विषयभेदः कारणभेदः, ज्ञानकारणत्वञ्च
सम्यक्त्वस्य श्रुतकेवलिनोक्तम्, यत्तु तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमपायसद्द्रव्यतया सम्यग्दर्शनम्,
अपायो मतिज्ञानतृतीयांश इत्यादि तत्कारणे कार्योपचारं कृत्वाऽऽयुधृतमित्यादिवदिति गुरवो
व्याचक्षत इति । ” चारित्रमोहनीयकर्मोदयाचारित्रलामाभावेऽपि केषांचिद्द्रव्यात्मनां सम्यग्दर्-
शनसम्यग्ज्ञानयोर्लामो भवतीति तदुभयलामे तदुत्तरं चारित्रं भजनीयं स्याद्वा न वेति ।
सम्यक्चारित्रलामे तु नियमेन तत्पूर्ववर्तिसम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानोभयलामः, यतो न ह्यविज्ञाया-
श्रद्धाय वा तच्चारित्रं ग्रहीतुं शक्यम्, ग्रहणे वा तन्मिथ्यारूपमेव स्यादित्याह—एषाञ्च पूर्वद्व-
यस्येति ॥ उक्तञ्चैकादशपञ्चाशके—“सति एयम्मि उ णियमा, नाणं तह दंसणं च विण्णेयं । एएहिं
विणा एयं, ण जातु केसिं वि सद्धेयं ॥१॥” इति । सम्यगेव न स्यादिति—भावरूपमेव तन्न स्या-
दिति भावः । “केवलियनाणलंमो नन्नत्थ खए कसायाणं” ११८० इति विशेषावश्यकभाष्यवचना-
त्कपायाणां केवलज्ञानस्यानावारकत्वेऽपि कपायक्षयः केवलज्ञानस्य निमित्तं, तदितरसकलसाम-
ग्रीसत्त्वे सति तत्सत्त्वं एव तद्भावात् तदभावे च तद्भावात्, एवमनन्तानुबन्धिनां सम्यग्दर्शन-
सहभाविक्षमादिस्वरूपोपशमादिचरणप्रतिबन्धकानां सम्यक्त्वस्यानावारकत्वेऽपि तदुपशमादिः
सम्यक्त्वोत्पत्तौ निमित्तम्, तरिगन् सति तदुत्पद्यते तेन विना तन्नोत्पद्यत इत्यन्वयव्यतिरेक-
बलात्, यत उदयमागतेषु कपायेषु न ज्ञानावरणादिक्षयतामवाप्नोति, तदनवाप्तौ च न केवल-
ज्ञानोत्पत्तिस्तदज्ञानान्तानुबन्धिभूदितेषु मिथ्यात्वमुपशमादिभावमुपयाति, तदभावाच्च न सम्य-

नेन्तानुबन्ध्यादीनां सम्यग्दर्शनस्योत्पत्तौ केवलज्ञानस्य मोहनीयक्षय इव निमित्तम् नासावावरणापायविधया प्राधान्येन, किन्तुदासीनतया, अत एव केवलज्ञानस्य मोहनीयमिव सम्यग्दर्शनस्यानन्तानुबन्ध्यादि नावरणम्, किन्तु ज्ञानावरणमेव, तत्, क्षयोपशमनान्तरीयकत्वाच्चानन्तानुबन्ध्याद्युपशमस्य परत एवोपशमव्यपदेशः, स्वतः क्षयोपशमजमेव तदिति नास्ति कारणभेदः । स्वभावभेदोऽपि नास्ति मत्याद्यपायांशं विरह्य रुचिस्वभावस्यैवानुपलब्धेः । विषयभेदोऽपि नास्ति, ज्ञाने सर्वपर्यायांशे निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावेनाऽसर्वविषयत्वस्य, दर्शने च सर्वपर्यायांशे जिनोक्ततत्त्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रकारताकत्वेन सर्वविषयत्वस्य परिभाषणात्, न च परिभाषाकृतो भेदो वास्तवभेदं व्याहन्तीति । अत्रेदमवधेयम्, न ह्यपायमात्रे रुचित्वं वक्तुं शक्यं षटाद्यपाये तदननुभवात्, किन्तु जीवाजीवादिसमूहालम्बनज्ञानविशेष एव, अत एव श्रद्धात्वं ज्ञानत्वव्याप्यो जातिविशेष इति परेऽपि वदन्ति, तदवच्छिन्ने च दर्शनावरणक्षयोपशमानामेकशक्तिमत्त्वादिना हेतुत्वमिति ज्ञानावरणविशेष एव दर्शनावरणम्, पृथग्विभागादिप्रक्रिया तु गोवृषन्यायात्, तदिदमभिप्रेत्योक्तं सम्मतौ “ एवं जिणपण्णत्ते, सद्धमाणरस क्तवोत्पत्तिरित्याशयेनाह—योऽसावुपशमोऽनन्तानुबन्ध्यादीनामित्यादि । ननु सम्यग्दर्शनस्यावरणं नानन्तानुबन्धि, चारित्रमोहनीयप्रकृतित्वात्तस्य, अत एव त्रिविधं दर्शनमोहनीयं पंचविंशतिविधं चारित्रमोहनीयमित्युक्तं सङ्गच्छते, चारित्रावारकस्य च सम्यक्त्वावारकत्वानुपपत्तेः, अन्यथाऽनन्तानुबन्धिभिरेव सम्यक्त्वस्यावृतत्वात् किमपरेण मिथ्यात्वेन प्रयोजनम्, आवृतस्याप्यावरणोऽनवस्थाप्रसङ्गात्, किन्तु ज्ञानावरणमेवेति चेत्तर्हि तत्क्षयोपशमे ज्ञानावरणक्षयोपशमजं सम्यग्दर्शनमित्येव व्यपदेशस्स्यात्, न त्वनन्तानुबन्ध्याद्युपशमजमिति व्यवहारस्स्यादित्याशङ्क्यां तन्निवृत्त्यर्थमाह—तत्क्षयोपशमनान्तरीयकत्वाच्चेत्यादि, अनन्तानुबन्ध्यादीनामुपशमे सत्येव ज्ञानावरणक्षयोपशमो भवतीत्येतावता स्वावरणभिन्नानन्तानुबन्ध्याद्युपशमात्मकपरनिमित्ताविधयाऽनन्तानुबन्ध्याद्युपशमजं सम्यग्दर्शनमुच्यते, स्वावरणापेक्षया तु ज्ञानावरणक्षयोपशमजमेव तत्, तथा च ज्ञानवत् सम्यग्दर्शनस्यापि स्वतो ज्ञानावरणक्षयोपशमकारणकत्वाच्चास्ति कारणभेद इति भावः । जीवाजीवादिसमूहालम्बनज्ञानविशेष एवेति—जीवाजीवादियदर्थनवकारिषयकसमूहालम्बनज्ञानविशेषस्यैव रुचिरूपतयाऽऽम्नातत्वादिति भावः । श्रद्धात्वं ज्ञानत्वव्याप्यो जातिविशेष इति—अत एवैतद्धीकाकारकृतज्ञानविन्दौ—एवम्भूतवस्तुतत्त्वश्रद्धानरूपं सम्यग्दर्शनमपि सम्यग्ज्ञानविशेष एव, सम्यग्दर्शनत्वस्यापि सम्यग्ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषरूपत्वाद्विषयताविशेषरूपत्वाद्धेतुक्तमपि सङ्गच्छते । ननु ज्ञानत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नमिति सम्यग्दर्शनावरणापेशमक्षयोपशमक्षयानां ज्ञानावरणक्षयोपशमसाधारणज्ञानानुकूलैकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वात्तज्जन्यं सम्यग्दर्शनमपि ज्ञानमेवेति तदावारकं ज्ञानावरणमेव न दर्शनावरणं (दर्शनमोहनीयं) यदि तदा ज्ञानस्याऽऽवारकं ज्ञानावरणं दर्शनस्याऽऽवारकं दर्शनावरणमिति पृथग्व्यपदेशः किं निबन्धन इत्याशङ्क्यामाह—पृथग्विभागादिप्रक्रियेति । गोवृषन्यायादिति यथा गोवृषयोर्गोत्वरूपैकजातिमत्त्वेनै-

भावञ्चो भावे । पुरिस्सामिणिबोहे, दंसणसद्दो हवइ जुत्तो ॥ १ ॥ ति " 'श्रद्धतः' समूहालम्बनत-
याऽवगृह्णतो 'भावतो' रुचिरूपतया । तथा च पूर्वद्वयलामे भजनीयमुत्तरमिति केयं वाचो युक्तिः,
द्वितीयलामे प्रथमस्यापि भजनीयत्वावकाशात् । यदि च मुख्यं सम्यग्दर्शनं रुचिरूपोक्तज्ञानविशेष
एव, भावतं चानेकान्तागमवासनोपनीतसर्वानैकान्त्यावगाहिधटाद्यपायोऽपीति तदुभयसामान्यं सङ्गृह्यते
तदा भवति सम्यग्ज्ञानेन समं स(सा)मनैयत्यम्, तदिदमाह-सम्मन्नाणे णियमे-ण दंसणं दंसणे उ भइं
अवं । सम्मन्नाणं च इमं, ति अत्थञ्चो होइ उववत्तं ॥ १ ॥ दर्शने तु भवत्यव्ययम्, इति, एकान्तरुचौ
न भवत्यनेकान्तरुचौ तु भवत्येवेति, अविशेषितदर्शनेन सह भजनोक्तावपि सम्यक्पदविशेषणे, नेयमित्या-
शयेनाह-इदं सम्यग्दृष्टिप्रत्यक्षं सम्यग्ज्ञानं, चशब्दात् सम्यग्दर्शनमित्यर्थत उपपन्नम् 'अर्थापत्तिसिद्धमि-
त्यर्थ इति । इदं पुनरन्यदवधेयम् । एवं सति चारित्रमपि ज्ञानविशेष एव, विषयप्रतिभासात्मज्ञानतत्त्व-
संवेदनेषु बुद्धिज्ञानाऽसम्बोहेषु च तृतीयस्य तत्स्थानेऽभिषेचनीयत्वात्, तदावरणस्य च चारित्रमोहत्वेन
पृथगभिधानं प्राग्वदेव, ज्ञानैकशेषे विनिगमकं चात्मगुणानामात्मनो ज्ञत्वाभाव्यमेव । तदिदमुक्तम्-
क्येऽपि यथा स्त्रियां गवि गोत्वं पुंसि वलीवर्दे वृषमत्त्वमिति कल्पनाभेदकृती भेदतायाऽत्रापीति
भावः । एवं जिणपण्णत्ते इत्यादि इयं गाथा सागतौ ॥ २-३२ ॥ द्वितीयकाण्डे द्वात्रिंशत्तमा ।
एवमनन्तरोक्तविधिना जिनप्रज्ञप्तान् भावान् भावतरसम्यग्गुचिरूपतया श्रद्धानस्य समूहाल-
म्बनतया रुच्याऽवगृह्णतः पुरुषस्य यदाऽऽभिनिबोधिकं मतिज्ञानापायांशरूपं तदेव सम्यग्दर्शनम्,
जिनप्रज्ञप्तानिखिलभावविषयकसमूहालम्बनज्ञानविशेषरूपाया रुचेरसम्यग्दर्शनशब्दवाच्यत्वा-
दिति भावः । द्वितीयलामे न प्रथमं भजनीयं किन्तु तन्नियतमेवेति पक्षान्तरमाह-यदि च
मुख्यं सम्यग्दर्शनमित्यादिना । सम्यग्ज्ञानेन समं सम्यग्दर्शनस्य सामनैयत्ये
सम्मतिद्वितीयकाण्डत्रयस्त्रिंशत्तमगाथां साक्षितयोपदिशति-सम्मन्नाणे नियमेणेत्यादि ।
ननु सम्यग्ज्ञाने सम्यग्दर्शननियमवद्दर्शनेऽपि सम्यग्ज्ञाननियमः कथं न स्यादित्या-
शङ्क्यामाह-दर्शने तु भवत्यव्ययमिति सम्यग्ज्ञानमिति शेषः । भजनामेवाह एकान्ता-
रुचाविति । इयमिति-भजनेत्यर्थः । इदंशब्दप्रयोगः प्रत्यक्षविषय एवार्थे भवतीत्यत
आह-इदं सम्यग्दृष्टिप्रत्यक्षमिति । इदमित्यस्य सम्यग्ज्ञानमित्यनेनान्वयः, सम्यग्दृष्टि-
प्रत्यक्षमिति सम्यग्दृष्टिप्रत्यक्षविषयभूतमित्यर्थः । अर्थत उपपन्नमिति अर्थतः
सामर्थ्यादेकमेवोपपन्नं भवति, तदेवाह-अर्थापत्तिसिद्धमित्यर्थ इति । एवं सति
विशिष्टरुचिस्वभावस्य सम्यग्दर्शनस्य मतिज्ञानापायांशतया ज्ञानविशेषरूपत्वे सति ।
तृतीयस्य चारित्रस्य । तत्स्थाने ज्ञानविशेषस्थाने । तदावरणस्य चारित्रावरणस्य
चारित्रमोहत्वेन चारित्रमोहनीयकर्मत्वेन । प्राग्वदेव गोवृषन्यायादेव । ननुपदिशा
सम्यग्दर्शनादित्रयाणामेकरूपत्वे ज्ञानमेव दर्शनचारित्रे इतिवद्दर्शनमेव ज्ञानचारित्रे चारित्र-
मेव ज्ञानदर्शने इत्येवमपि किमिति नोच्यत इत्यत आह-ज्ञानैकशेष इति-आत्मगुणानां
ज्ञानदर्शनचारित्राणां ज्ञानैकशेषे ज्ञानमात्ररूपतयाऽवधारणे आत्मनो ज्ञत्वाभाव्यमेव विनिगम-

“आत्मानमात्मना वेत्ति, मोहत्यागाद्यदात्मनि । तदेव तस्य चारित्रं, तज्ज्ञानं तच्च दर्शनम् ॥१॥” तथा च उत्तरलामे पूर्वद्वयनैयत्यं स्वरूपतो, न तु भेदगर्भतयेति दिग् । अथ सूत्रोक्तन्यस्तसम्यग्दर्शनाद्यवयवार्थं प्रतिपादयति तत्रेत्यादिना ।

(भाष्यम्) तत्र सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः, समञ्चतेर्वा, भावो दर्शनमिति । दृशे(शि)-
द्व्यमिचारिणी सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिरेतत्सम्यग्दर्शनम् । प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । सङ्गतं वा दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । एवं ज्ञानचारित्रयोरपि ॥

(यशो० टीका) सम्यगिति निपातः प्रशंसार्थः । तथा च सम्यक् प्रशंसनीयं पूजनीयमित्यर्थः । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयमेतत् । व्युत्पत्तिपक्षे त्वाह-समञ्चतेर्वा सम्पूर्वादञ्चतेर्वा रूपमेतदिति शेषः । तदर्थश्च गतिः पूजा वा । तत्र पूजायाः प्रागुक्तत्वादतिरर्थोऽत्र ग्राह्यः । समञ्चति गच्छति व्याप्नोति सर्वद्रव्यभावानिति सम्यगित्यर्थः । भावो दर्शनमिति भावव्युत्पत्तेरूपमिदमित्यर्थः । फलितार्थमाह-दृशिरित्यादि । दृशिः । स्ववाच्यवाच्यलक्षणया दृष्टिज्ञानपरिणतिः, अव्यमिचारिणी यथार्था, सामान्यविशेषान्यतराप्रतिक्षेपात्, सर्वाणि निरवशेषाणीन्द्रियाणिश्रोत्रादीनि । अनिन्द्रियं मनोवृत्तिरोधज्ञानं च, तदर्थः कमित्यर्थः । ज्ञानैकशेषेसम्मतिमाह-तदिदमुक्तमिति । आत्मानामिति-मोहत्यागादात्मनि आत्मानमात्मना यद्वेत्ति तदेव तद्वेदनमेव तस्य पुंसः चारित्रं ज्ञानं दर्शनञ्चेत्यर्थः । अनेन च ज्ञानमेवावशेषितम्, स्वरूपतः-तादात्म्यात्, न तु भेदगर्भतयेति-दर्शनज्ञानाभ्यां चारित्रं भिन्नमेव अथापि तत्काले नियमेन तयोर्मान्नैयत्यमिति नेत्यर्थः ।

सम्यगितितीति सम्यगितिशब्द इत्यर्थः । निपात इति-प्रकृतिप्रत्ययानिष्पन्नत्वेनार्थघोतको, न तु नामादिपदवदर्थवाचकः, प्रकृतिप्रत्ययमनालोच्य निपात्यतेऽर्थघोतकतयेति निपात इति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । तदर्थमाह-प्रशंसार्थ इति-सम्पूर्वादञ्चतेरिति विप्रत्ययान्तस्येति शेषः । व्याप्नोतीति-विषयीकरोतीत्यर्थः । सर्वद्रव्यभावानिति-सर्वद्रव्यसर्वपर्यायानित्यर्थः । स्ववाच्यवाच्यलक्षणया स्वं दृशिपदं तद्वाच्यं दर्शनं तत्पदवाच्यज्ञानपरिणतौलक्षणया । ज्ञानपरिणतिरिति-सम्यग्दर्शनं हि मुख्यवृत्त्या मतिज्ञानापायांशरूपमेवेति पक्षाश्रयेणैतदुक्तम् । यथार्था-अनन्तपर्यायावलीढधर्मास्तिकायादिनिखिलद्रव्यरूपानर्थाननतिक्रम्य प्रवृत्ता, एवंविधा केति चेत्, उच्यते, एकैकनयविषयस्य सामान्यस्य विशेषस्य वा द्रव्यस्य पर्यायस्य वा स्वान्यतत्तन्नयैरप्रतिक्षेप एव सत्यता भवतीति या द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयविषययोर्वा परस्परसाक्षात्ता तत्सम्पन्नतत्तद्विषयावगाहिनी, तत्र हेतुमाह-सामान्यविशेषान्यतराप्रतिक्षेपादिति । अधिज्ञानञ्चेति-इन्द्रियानिन्द्रियव्यापारानाहितविलक्षणक्षयोपशमजन्यं ज्ञानञ्चेत्यर्थः, यथाक्रमं तद्विषयानाह-तदर्थः शब्दादय इति । ननु अव्यमिचारिणी सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिः सम्यग्दर्शनमुच्यते, सर्वपदमिन्द्रियपदसमिण्याहृतमाश्रित्य निरवशेषेन्द्रियजन्यशब्दादिविषयज्ञानानां सम्यग्दर्शनत्वम्, स्वप्नज्ञानस्याऽपि मनोजन्यस्य तत्त्वं, नीत्राद्यमिसर्पणज्ञानस्याऽपि तत्त्वं ततो लभ्यते, तत्कथं सङ्गतं मिथ्या-

शब्दादयः स्वप्नादयो वरल्यादीनां नीत्राद्यभिसर्पणञ्च तत्प्राप्तिस्तदुपलब्धिः, एतत्सम्यग्दर्शनम् । शब्दादिनयव्याख्यानमेतत्, तन्मतेऽज्ञानाद्यभावात्, याथार्थ्यमात्रे वा सम्यक्त्वं चरितार्थम् । अर्थद्वयं निगमयति । प्रशस्तमित्यादि । प्रशस्तं मुक्तिहेतुत्वात्, सङ्गतं सर्वनयात्मनेन प्रवृत्तम् । अतिदिशति एवं ज्ञानचारित्रयोरपि । द्विधा सम्यक्त्वं व्याख्येयमित्यर्थः ॥१॥ अथ 'यथोद्देशं निर्देशः' इति न्यायात् प्रथममुद्दिष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य लक्षणमाह

सूत्रम् तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥

तदेतद्भाष्यकारः समासमेदेन व्याचष्टे

(भा०) तत्त्वानामर्थानां श्रद्धानं तत्त्वेन वार्थानां तत्त्वार्थश्रद्धानम्, तत् सम्यग्दर्शनम् । तत्त्वेन भावतो निश्चितमित्यर्थः । तत्त्वादीनि जीवादीनि वक्ष्यन्ते । त एव चार्थारोषां श्रद्धानं तेषु प्रत्ययावधारणम् । तदेवं प्रथमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिालक्षणं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ॥

(यशो० टीका) तत्त्वानामित्यादि । तत्त्वानां स्याद्वादमनातिक्रम्य स्थितानाम्, अर्थानां श्रद्धानम्, 'इदमित्यमेव' इति रुचिलक्षणम् । परमतोन्नीतपदार्थश्रद्धानेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्त्वानामिति ।

दृष्टेयानामपि श्रोत्रादीन्प्रियाथोपलब्धिर्भवति, न च तज्ज्ञानस्य शब्दत्वादिमति शब्दादौ शब्दत्वादिप्रकारकस्यापि सम्यक्त्वं, तस्यैकान्ततत्त्वोपगमादितया मत्प्रज्ञानरूपतयैवोपेगमात्, स्वप्नादयो मनोविषयाः प्रायोऽस्त्या एव, तज्ज्ञानमप्यज्ञानरूपत्वान्न सम्यग्दर्शनं, नीत्राद्यभिसर्पणज्ञानमपि विशेषपरिच्छेदविधुरत्वात्तथेत्याह शब्दादिनयव्याख्यानमेतदिति । शब्दपदेन साम्प्रताख्यो नयो ग्राह्यः, आदिपदात्समामिरूढैवभूतयोर्ग्रहणम् । तन्मते-शब्दादिनयमते । अज्ञानाद्यभावादिति-अत्रादिपदान्मिथ्यादर्शनोपग्रहः, एवञ्च तन्मते मिथ्यादृष्टेरज्ञस्य जीवस्याभावात्सर्वं ज्ञानं यथार्थमेव, तत्र तन्मते अज्ञानाद्यभावादिति हेतुरुद्ध इति । एतच्चैतदध्यायपञ्चत्रिंशत्सूत्रभाष्ये 'मिथ्यादृष्ट्यज्ञाने, न श्रयते नास्य कश्चिदज्ञोऽस्ति । ज्ञेयमात्राजीवो, मिथ्यादृष्टिर्न चाप्यज्ञः' ॥ ४ ॥ इत्यनेन स्पष्टीभविष्यति । अथवा तद्वति तत्प्रकारकत्वलक्षणं सांख्यवहारिकयथार्थत्वं तज्ज्ञानेऽप्यनुमतं तदेवैतद्व्याख्याने सम्यक्त्वमभिमतमित्याह-याथार्थ्यमात्रे वेति । अर्थविषयकत्वमपि याथार्थ्यं तच्च नीत्राद्यभिसर्पणज्ञानेऽपीति भावः । अर्थद्वयमिति सम्यक्शब्दस्याऽप्युत्पत्तिपक्षं व्युत्पत्तिपक्षञ्चाश्रित्य यो द्विविधोऽर्थः प्राकृतस्तमित्यर्थः ।

इति प्रथमसूत्रार्थः परिसमाप्तिमगात् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयसूत्रावतरणिकामाह-अथ "यथोद्देशं निर्देश इति न्यायादित्यादि । तत्त्वानामर्थानामित्यत्र तत्त्वानामित्यस्य सार्थक्यमाह-परमतोन्नीतेत्यादिना । यस्तत्त्वरूप-रसोऽर्थ एवेति तत्त्वमर्थरूपतां परिहृत्य नैवाऽस्तीत्यर्थपदोपादानं व्यर्थमेव, यदि तत्तद्भूतेऽर्थवद-

अर्थपदैवैयर्थ्यामियाऽऽहे-तत्त्वेन चार्थानां श्रद्धानं तत्त्वार्थश्रद्धानम्, तत्सम्बन्धदर्शनमिति । तत्त्वेने-
त्यस्य विवरणं भावत इति । श्रद्धानमित्यस्य विवरणं निश्चितमिति, भावे क्तप्रत्ययान्निश्चय इत्यर्थः ।
“मातापित्रादिदाक्षिण्यानुरोधाद्यतिरिक्तस्वारसिकभावेन भगवदुक्त्यावदर्थविषयकरुचिः सम्बन्धदर्शनम्” इति
निर्गलितोऽर्थः । अतिरिक्तान्ते स्वारसिकत्वपरिचायकम्, न तु लक्षणप्रविष्टम्, यावदिति चार्थानामिति
बहुवचनमर्यादया लभ्यते । शठभावेन श्रद्धानेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं विशेषणं तृतीयान्तम्, सकल-
शिष्टैकवाक्यताप्रयुक्ततारादिदृष्टिसाधारणरुचावप्तिव्याप्तिवारणाय भगवदुक्तेति, आशिकप्रवचनार्थस्वारसि-
करुचावतिव्याप्तिवारणाय यावदिति, तत्त्वानामर्थानामिति पूर्वकल्पे पष्ठ्या विषयत्वालाभात् सिंहावलो-
कितन्यायेनाह तत्त्वादीत्यादि । तत्त्वानि जीवादीनि वक्ष्यन्ते, त एव चार्था इत्यर्थापेक्षया पुल्लिङ्ग-
निर्देशः । तेषां श्रद्धानं नाम तेषु प्रत्ययावधारणम् । तथा च पष्ठीसप्तम्योरर्थं प्रत्यभेद इति व्युत्पादितं
नर्थोऽपि स्यात्तदा तन्निवृत्तिफलकत्वादर्थपदं सार्थकं स्यात्, न चैवमित्यतो विग्रहान्तरमाह-तत्त्वेन
चाऽर्थानां श्रद्धानमिति । इदमप्यर्थकथनं न तु त्रिपदतृतीयातत्पुरुषः । विग्रहश्चेत्कर्तव्यत्वादाऽ-
र्थश्रद्धानपदयोर्बहुवचनात्पष्ठितत्पुरुषं कृत्वा तत्त्वपदेन सहार्थश्रद्धानपदस्य तृतीयातत्पुरुषः कर्तव्य
इति । स्वारसिकभावेनेति-प्रशस्तसम्बन्धत्वेमोहनीयकर्मानुवेदनोपशमक्षयान्यतमसमुत्पद्यु-
भात्मपरिणामभावेनेत्यर्थः । परिचायकं-स्वरूपोपरञ्जकम्, न त्वितरव्यावर्तकम्, अत एवाह-
न तु लक्षणप्रविष्टमिति । प्रथमं विशेषणं स्वारसिकभावेनेति विशेषणम् । तारादृष्टौ स्थितौ
जीवरस्वप्रज्ञाकल्पिते विसंवाददर्शनान्नानाविधमुमुक्षुप्रवृत्तेः कात्स्न्येन ज्ञातुमशक्यत्वाच्च शिष्टाचरि-
तमेव पुरस्कृत्य प्रवर्तते । उपपञ्च- “ नास्माकं महती प्रज्ञा, सुमहान् शास्त्रविस्तरः । शिष्टाः
प्रमाणमिह त, -दित्यस्यां मन्यते सदा ॥१॥ ” इति । तथा च मिथ्यादृष्टानां परमार्थगवेषण-
पराणां मोक्षैकप्रयोजनानां पक्षपातं परित्यज्याऽद्वेषादिगुणस्थानां तारादिदृष्टौ सकलशिष्टोक्त-
यावदर्थविषयकस्वारसिकरुचिरसम्भवतीति तत्साधारणरुचौ मिथ्यारूपत्वेनालक्ष्यभूतायां लक्षण-
गमनादतिव्याप्तिरिति तन्निवृत्तये भगवदुक्तेति विशेषणमुक्तमित्याह-सकलशिष्टेत्यादि ।
पयमक्षरंपि इत्थंपि जो न रोएइ सुत्तनिदिडं । सेसं रोयंतो वि हु, मिच्छदिड्ढी
जमालिण्व ॥ १ ॥ इति वचनाद् भगवत्प्रोक्तप्रवचनस्य सर्वार्थानभिरोचयमानोऽपि यः
कोऽपि पुरुष एकमपि पदमक्षरं तदर्थं वा यथार्थं विप्रतिपत्त्या न रोचयति तद्रुचौ
“ सव्यगयं सगगत्तं ” इतिसिद्धांशोक्तेर्लक्ष्यतावच्छेदकस्य सम्बन्धदर्शनत्वस्याभावेनाऽ-
लक्ष्यभूतायां लक्षणगमनादतिव्याप्तिस्स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं यावत्पदोपादानमित्याह आं-
शिकप्रवचनार्थेति । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत् सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभा-
गिति नियमः, यथा शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ प्रकृतिरूपविधेयापेक्षया तच्छब्दस्य
स्त्रीलिङ्गता, शैत्यरूपोद्देश्यापेक्षया यच्छब्दस्य फलीवता, प्रकृते तथैवार्थरूपोद्देश्यापेक्षया त
एवेत्यत्र तच्छब्दस्य पुल्लिङ्गतेत्याशयेनाह-त एव चार्था इत्यर्थापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देश
इति । तेषां श्रद्धानमित्यस्य तेषु प्रत्ययावधारणमिति सप्तमीघटितार्थकरणेन ।

भवति, प्रत्ययावधारणमित्यत्र प्रत्ययेन, प्रत्ययात् : प्रत्यये प्रत्ययस्य वाऽवधारणमिति व्याचक्षते । आद्ये प्रत्ययेनालोचनाज्ञानेनालोच्येत्यर्थः । यद्वा प्रत्ययेन क्षयोपशमादिना कारणेन, प्रत्ययात्तस्मात्, प्रत्यये सति तस्मिन् । पक्षीपक्षे प्रत्ययस्य विज्ञानस्यावधारणं प्रामाण्यादिप्रकारको निश्चय इति यावत्, अयमेव निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुः, अत एव सम्यग्दर्शनवान् सुमेरुनिश्चल इति गीयते । एतत्पुनः सम्यग्दर्शनं कथमुत्पन्नं सत्परेण ज्ञायेतेत्याकाङ्क्षायां लिङ्गान्युपदर्शयति

प्रशमेत्यादि । प्रशमः सुपरीक्षितप्रवक्तृप्रवाच्यप्रवचनतत्त्वाभिनिवेशादोषाणामुपशमः, इन्द्रियार्थ-परिमौगनिवृत्तिर्वा, संवेगः संसारमीतिः, निर्वेदो विषयानमिष्वज्जः । परे तु व्यत्ययमाहुः । अनुकम्पा

रवो गिरौ तरव इत्यादिवत् षष्ठीसप्तम्योरर्थं प्रत्यभेद एवेति ज्ञापितं भवतीत्याह तथा चेत्यादि । “प्रत्ययोऽधीनशयथज्ञानविश्वासहेतुषु रन्ध्रे शब्दे” इत्यमरकोशवचनात् यद्यपि प्रत्ययशब्दस्तत्त्वार्थेषु वर्तते तथाप्यत्र ज्ञानहेतुरूपार्थद्वयमेवोपयुक्तम्, तत्र प्रत्ययनं प्रत्यय इति व्युत्पत्त्या प्रतीत्यर्थकेन प्रत्ययशब्देन ज्ञानरूपमर्थमाश्रित्याह—आद्ये प्रत्ययेनाऽऽलोचना-ज्ञानेनेत्यादि—आलोचनाज्ञानेन श्रुताद्यालोच्यैवमेव जीवादितत्त्वं, नाऽन्यथारूपमित्येवं यथा-वस्थितजीवादितत्त्वावगाहिरुचिरूपो निश्चयः प्रत्ययावधारणमित्यर्थः । प्रतीयतेऽनेनाऽस्माद-स्मिन्निति प्रत्यय इति व्युत्पत्त्या प्रत्ययशब्देन कारणं ग्राह्यम्, तच्चानेकविधत्वात्प्रकृते दर्शनमो-हनीयकर्मक्षयोपशमादिकमेवेत्याभिप्रायेणाऽह—यद्वेति । तस्मात् क्षयोपशमादेः, तस्मिन् क्षयोपशमादौ, एतत्सर्वस्याऽवधारणमित्यनेनान्वयः । ये भगवदुक्तयावज्जीवाद्यर्थाः सर्वनय-विषयताव्यापकविषयताक्रममाणगोचरत्वात् एव सर्वे सत्या इति विज्ञानं प्रमात्मकमेवेति तादृशः विज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकनिश्चय एव यद् यथाभूतं वस्तु तत्तथैव प्रतिपत्तृणां सुमुक्षूणां श्रुतप्रमाणजन्येष्टसाधनत्वग्रहद्वारा भगवदुक्तसदनुष्ठानविषयिका या निष्कम्पप्रवृत्तिस्तद्वेतुरित्या-शयेनाह—षष्ठीपक्षे प्रत्ययस्येत्यादि । नन्वेवं तर्हि यस्य पुंस उक्तविज्ञानं संजातं, न च तथापि इदं विज्ञानं प्रमात्मकमिति प्रामाण्यप्रकारको निश्चयो जातस्तस्य निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत्, भैवम्, पूर्वोक्तं विज्ञानमप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितं सत्प्रवर्तकमित्याशयात् । यद्वा दृढस्याद्वादसंस्कारापन्नस्य पुंसोऽभ्यासादेव स्वत एव प्रामाण्यप्रकारकनिश्चयालिङ्गितमेवोक्त-विज्ञानं सजायत इति न कोऽपि दोष इति भावः । प्रशमलक्षणमाह—सुपरीक्षितप्रवक्तृ-प्रवाच्येत्यादि सुपरीक्षितो यः प्रवक्ता प्रकर्षेण संशयविपर्ययानध्यवसायनिरासपूर्वकयथार्थ-भावेन वक्ता तेन प्रवाच्यं यत् प्रवचनं तत्तत्त्वाभिनिवेशात्प्रमाणाबाधितत्वेनेदं प्रवचनतत्त्वमिस्थ-मेवेत्येवं निश्चयरूपादन्यत्रादिप्रकल्पिततत्त्वविषयकमिथ्याभिनिवेशादिदोषाणामुपशमः, यो ह्यतत्त्वं विहायात्मना तत्त्वं प्रतिपन्नतोऽनेन लिङ्गेन लक्ष्यते सम्यग्दर्शनवानिति । यद्वा दोषाणामुपश-मोऽनेन्तानुबन्धिकषायदोषाणामुपशम इत्यर्थः । उक्तलक्षणप्रशमलिङ्गेनानेनानुमीयते—अयं जीव-स्तत्प्रग्दर्शनवानीति । पक्षान्तरेण प्रशमलक्षणमाह—इन्द्रियार्थेत्यादि । संवेगलक्षणमाह—

निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा, अस्त्यात्मादिपदार्थकदम्बकमित्येषा मतिर्यस्य स आस्तिकः, तद्भाव आस्तिक्यं
 'तदेव सत्यं निःशङ्कं यज्जिनेन्द्रैः प्रवेदितम्, इत्येवं स्वारासिकः परिणामः, एतेषां याजमिव्यक्तितः
 स्पष्टता सा लक्षणं लिङ्गं यस्य तत्तथा, स्पष्टान्येतानि समस्तानि व्यस्तानि वा प्रतीयमानान्येकत्र धर्मिणि
 सम्यग्दर्शनमनुमापयन्तीत्यर्थः । स्पष्टता चात्र व्यभिचारवारकविशेषणसाहित्यरूपा ग्राह्या । तथा च
 जैनप्रवचनानुसारिप्रशमादीनामेव लिङ्गत्वेनाश्रयणादविदितपरमार्थानां मिथ्याशास्त्रवासनोपनीतमोहगर्भ-
 वैराग्यवतां मिथ्यादृष्टीना प्रशमादिभिर्न व्यभिचार इति टीकाकृतः । तथापि निसर्गसम्यग्दृष्टौ श्रेणिकादौ
 चैतल्लक्षणागतेरनन्तानुबन्धादिक्षयोपशमादिजनिता एव प्रशमादयो लिङ्गत्वेन ग्राह्या इत्याचार्याः, तदुक्तं
 संसारभीतिरिति-जैनप्रवचनानुसारिणो नरकेषु शीतोष्णादिक्षेत्रवेदनोत्थं सङ्क्रुष्टाऽसुरादि-
 निर्मितं च परस्परोदीरितं च, तिर्यक्षु भारारोपणाद्यनेकविधम्, मनुजेषु दारिद्र्यदौर्भाग्यादि,
 देवेष्वपीर्ष्याविषादपरप्रेष्यत्वादि च दुःखमवलोकयतस्तद्भूतया तत्प्रशमोपायभूतं धर्मं कुर्वतो-
 ऽस्य विद्यते सम्यग्दर्शनमित्यनुमीयते संसारमयलिङ्गेनेति । निर्वेदलक्षणमाह-विषया-
 नभिष्वङ्ग इति-इहलोक एव न केवलं प्राणिनां दुरन्तकाममोगाभिष्वङ्गोऽनेकोपद्रव-
 फलकाः, किन्तु परलोकेऽप्यतिकडुकतरकाऽऽदिदुःखफलप्रदः, अतो न किञ्चित्प्रयोजनमनेन निर्गु-
 णेन, उज्जितव्य एवाऽयमिति, एवंविधनिर्वेदलिङ्गेनाऽपि लक्ष्यतेऽस्याऽस्ति सम्यग्दर्शनमिति ।
 अनुकम्पालक्षणमाह-निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छेति-आत्मवत्सर्वजीवेषु सुखदुःखयोः
 प्रियाप्रियत्वदर्शनेनाऽपक्षपातेन परपीडापरिहारेच्छा, पक्षपाते तु करुणा स्वपुत्रादौ व्याघ्रा-
 दीनामप्यस्त्येव, सा च द्रव्यतो भावतश्च भवति, द्रव्यतः सत्यां शक्तौ दुःखप्रतिकारेण,
 भावत आर्द्रहृदयत्वेन, उक्तञ्च-"ददुण पाणिणिवहं भीमे भवसायरगि दुःखंत । अविसे-
 सजोऽणुकं पं दुहा वि समत्थजो कुणइ ॥ १ ॥" इति । अनयाऽपि लक्ष्यतेऽस्त्यस्य सम्यग्दर्-
 शनमिति । आस्तिक्यलक्षणमाह-अस्त्यात्मादीत्यादिना, अनेनाऽपि लक्ष्यते सम्यग्दर्शन-
 युक्तोऽयमिति । न व्यभिचार इति-अयं सम्यग्दर्शनवान् समस्तप्रशमसंवेगानिर्वेदानुकम्पास्ति-
 कथान्यथानुपपत्तेः, तदन्यतरान्यथानुपपत्तेर्वेत्यनुमाने परमार्थतत्त्वानभिज्ञेषु परशास्त्रश्रवणमनन-
 निदिध्यासनोत्थाज्ञानगर्भितवैराग्यशालिषु मिथ्यादृष्टिषु सम्यग्दर्शनवत्त्वाभावेऽपि प्रशमादिहेतो-
 रसङ्गावेन व्यभिचाररयात्, तन्निवृत्तय उक्तहेतौ जैनप्रवचनानुसारित्वविशेषणोपादानात्तद्विशि-
 ष्टप्रशमादिहेतोर्मिथ्यादृष्टिर्वाभावात् व्यभिचार इति भावः । निसर्गसम्यग्दृष्टौ श्रेणिकादौ
 चैतल्लक्षणागतेरिति-निसर्गसम्यग्दर्शनं प्रवचनमनुसृत्य स्यात्तर्हि परतस्स्यात्, न च तत्
 परतः, अन्यथा स्वसंज्ञामेव जहात्, तरगात्तदन्तरेण स्वभावादेव भवतीति तत्र प्रवचनानुसारि-
 प्रशमादिलक्षणाऽसंघटनादव्याप्तिः, एवं श्रेणिककृष्णादौ च सापराधे निरपराधेऽपि च पररिगन्
 क्रोधशालिनि विषयकृष्णातरलितमनसि च प्रशमाद्यभावेनोक्तलक्षणासङ्घटनादव्याप्तिर्दोष इति
 तन्निवारणाय-अनन्तानुबन्धादिक्षयोपशमादिजनिता एव प्रशमादयो लिङ्ग-

विशिकायाम्—“पठमाणुदयामावो, एयरस जओ भवे कसायाणं । ता कह एसो एवं, मण्णइ तज्जि-
सयवेक्खाए चि ॥ १ ॥” प्रथमकपायोदयामावमात्रात्कथमुपशमादिलिङ्गानि सम्यग्दृष्टेः प्रादुःप्यन्तीति
पूर्वपक्षः । अनन्तानुबन्ध्यादिविषयापेक्षा एवोपशमादयस्तल्लिङ्गानि, न तु चारित्रपरिपाकजनितेच्छा-
प्रवृत्तिस्थिरसिद्धियोगानुभावा अनुकम्पानिर्वेदसंवेगप्रशमा इति नानुपपत्तिरिति सिद्धान्तोच्यते ।
नन्वेवं लैङ्गिकवल्लिङ्गस्यापि दुर्ग्रहत्वादज्ञानाऽसिद्धिः स्यादिति चेत्, न । कुशलप्रवृत्तिमवा(द्, व)

त्वेन ग्राह्या इति—तथा च निसर्गसम्यग्दर्शनस्थले तल्लिङ्गभूताः प्रशमादयोऽनन्तानुबन्धि-
कपायादिक्षयोपशमादिजनितो विधेः एवेति न पूर्वोक्ताऽव्याप्तिः । श्रेणिककुष्णादौ चाऽनन्तानु-
बन्धिसदृशविपाकप्रदर्शिसंज्वलनकपायोदयात्क्रोधकण्डविषयतृष्णासङ्घावेन तत्क्षयोपशमजनित-
प्रशमाभवेऽपि अनन्तानुबन्धिकपायक्षयजनितप्रशमादीनां लिङ्गभूतानां तत्रापि सङ्घावान्न
पूर्वोक्ताऽव्याप्तिरिति भावः । सद्धर्मविशिकाव्यविशतिग्रन्थगतायाः पौडर्या गाथायारसाक्षित्व-
माह—‘पठमाणुदयामावो’ इत्यादि । चारित्रपरिपाकजनितेच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धि-
योगानुभावा इति इच्छा च प्रवृत्तिश्च स्थिरश्च सिद्धिश्चेच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धयः, ताश्च
योगाश्चेच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धियोगाः, दन्द्वातो श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमन्वेतीति न्यायाद्योगपदस्य
प्रत्येकमन्वयादिच्छायोगप्रवृत्तियोगस्थिरयोगसिद्धियोगा इत्यर्थः । स्थानादियोगवत्तत्प्रत्ये-
कमेदरूपाश्चत्वारोऽपीच्छादियोगाः परिशुद्धचारित्रवत् एव नियमेन भवन्तीति विशुद्धचारित्रस्य
तान् प्रति कारणत्वात्तेषां विशेषणमाह—चारित्रपरिपाकजनितेति । चारित्रस्य परिपाको
विशुद्धिस्तेन जनिता य इच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धियोगास्तौ चारित्रपरिपाकजनितेच्छाप्रवृत्तिस्थिर-
सिद्धियोगाः, तेषां यथाक्रममनु पञ्चाङ्गावा अनुभावाः कार्यभूता भवन्ति, तत्कार्यभूताः के त
इत्यपेक्षायामाह—अनुकम्पानिर्वेदसंवेगप्रशमा इति । यद्यपि सम्यक्त्वस्यैवैते कार्यात्माका
लिङ्गभूताः प्रवचने प्रसिद्धास्तथापि योगानुभावसिद्धानां विशिष्टानामेतेषामनुकम्पादीनामि-
हेच्छायोगादिकार्यत्वमभिधीयमानं न विरुध्यते, ननु लैङ्गिकस्य सम्यग्दर्शनस्यैव प्रश-
मादिलिङ्गस्याऽप्यात्मपरिणामरूपत्वेनाऽस्य चरवर्त्तिनत्वासाऽतीन्द्रियतया परपुरुषेण ज्ञातुम-
शक्यत्वात्तेन समं साध्यस्य व्याप्यग्रहाद् व्याप्यत्वासीद्विररयादित्याशङ्कते नन्वेवमि-
त्यादिना । निषेधे हेतुमाह कुशलप्रवृत्तिमवादिति—जितेन्द्रोक्तानिरवधसत्क्रियानुष्ठा-
नसततसोपयोगसविधिप्रवृत्तिमावादित्यर्थः । नन्वनुत्तरवासिदेवानां पङ्गवादीनां च कुशलप्रवृत्तिं
कर्तुमशक्तत्वेन तत्रोक्तहेतुना नैव प्रशमादिहेतुग्रहस्यादित्याशङ्कायामाह बहुमानादिति-
जिनोक्तक्रियां विना नैव मोक्षावाप्तिरिति तां कर्तुकामोऽपि नैव कर्तुं शक्तः चारित्रमोहनी-
योदयात् शरीरमान्धाद्वेत्यधन्योऽहम्, ते धन्या ये सदा निर्मायया निरवधकुशलानुष्ठानं
कुर्वन्तीत्येवं जिनोक्तक्रियाविषयकतत्कर्तृविषयकान्तरप्रीतिलक्षणबहुमानप्रशंसादिमावादित्यर्थः ।
यदि कुशलप्रवृत्तिमवादिति पाठस्तदा बहुमानादित्यस्य तद्विशेषणम् । यदि च कुशलप्रवृत्तिमव-

बहुमानादिता (तः, ना-) तदग्रहसंभवात् । यथा प्रशमादयो-निश्चयसम्यक्त्वस्यैव लिङ्गम्,
समुदितानां तेषां तदनुभावत्वात्कार्येण कारणानुमानस्य विपक्षबाधकर्तृकसहकारेण बलवत्त्वात्, तदाहुः-
“णिच्छयसम्मतं वा-हिगिच्च सुप्रभणियनिष्णरुवं तु । एवंविहो णिओगो, होइ इमो हंत वन्नुत्ति ॥” तथा
चास्तिक्यमेव सर्वत्राप्यव्यभिचरितमनौपाधिकसदुपदेशादिपरिणामेन सुहं-(शुभं शुद्धं) लिङ्गमिति युक्तं पर्या-
प्तः । अथेदं लक्षणशास्त्रं, तस्य च किं लक्षणमिति चेत्, असाधारणधर्मवचनत्वमिति बह्वन्, असाधारणत्वं च ल-
क्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वम्, प्रत्यक्षप्रमाणत्वम् प्रमाणधर्म इत्यादिवाक्याति-

बहुमानादित इत्येव पाठस्तदा कुशलप्रवृत्तौ सत्यां भव उत्पद्यमानो यो बहुमानस्त आदि-
र्यरिणन् प्रशंसादौ तरमादित्यर्थः । कुशलप्रवृत्तिभयवहुमानादिनेति पाठे तु तृतीयात्पूर्वोक्तो-
ऽर्थः कर्तव्य इति । अत्र कुशलप्रवृत्तिभयवहुमानादितः कुशलप्रवृत्तिभयवहुमानादिनेत्यनयोः
पाठयोर्नाञ्छे कश्चिद्विशेषः । सम्भवन्ति सर्वेऽपि पाठास्तथाप्यत्र यथाकाममेको ग्राह्यः सुधीभि-
रिति । तेषां-प्रशमादीनाम् । तदनुभावत्वात् सम्यग्दर्शनकार्यत्वात् । विपक्षबाधकर्त-
कसहकारेणेति-विपक्षे सम्यग्दर्शनलक्षणसाध्यस्याऽभाववत्यरिणान्पुरूपे प्रशमादिहेतोर्यत्सत्त्वं
तदबाधकस्तन्निवर्त्तको यदि कारणीभूतं सम्यग्दर्शनं न स्यात्तदा तत्कार्यभूताः प्रशमादयोऽपि
न स्युः, न हि कारणमन्तरेण कार्यं भवितुमर्हति, तथा सति कार्यस्य नित्यत्वमाकस्मिकत्वं
वा स्यादित्याकारको यस्तर्कस्तत्सहकारेण तद्वलेनेत्यर्थः । यद्वा कस्मिंश्चित्पुरूपे प्रशमादिहेतुरस्तु
सम्यग्दर्शनलक्षणसाध्यं नास्त्वित्येवं यदि विपक्षे हेतोस्सत्त्वं तदबाधको यदि सम्यग्दर्शनमन्तरेण
प्रशमादयस्स्युराहिं तज्जन्या एव ते न स्युरित्याकारको यस्तर्कस्तत्सहकारेण तद्वलेनेत्यर्थः ।
सद्धर्मविशिकारूपपट्टीविशिकागतसप्तदश्या गाथायाः साक्षित्वमाह-णिच्छयसम्मतं वा
हिगिच्चेत्यादि । इदं लक्षणशास्त्रमिति-इदं “ तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ” इति सूत्रं,
सम्यग्दर्शनलक्षणस्य शासनाच्छास्त्रमित्यर्थः । तस्य-लक्षणशास्त्रस्य । कपिलत्वं गोधर्म इति
वाक्यं यथा न गोलक्षणवाक्यं गवात्मकलक्ष्यैकदेशे रक्तगवादौ तस्यावृत्तित्वेनाव्याप्तेः, तथा प्रत्य-
क्षप्रमाणत्वम् प्रमाणधर्म इति वाक्यमपि न प्रमाणलक्षणवाक्यम्, लक्ष्यीभूतप्रमाणैकदेशेऽ-
नुमितिकरणादाववृत्तित्वेन तस्याऽव्याप्तिदोषग्रस्तत्वादिति प्रमाणधर्मलक्षणवाक्यलक्षणाऽलक्ष्ये
प्रत्यक्षप्रमाणत्वम् प्रमाणधर्म इति वाक्ये लक्ष्यतावच्छेदकीभूतप्रमाणित्वस्याऽभाववति न प्रत्य-
क्षप्रमाणत्वम् वर्त्तत इति तस्य तद्व्याप्यत्वात्तत्प्रतिपादकत्वसत्त्वेन लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मवच-
नत्वस्वरूपलक्षणवाक्यलक्षणस्य गमनादतिव्याप्तिस्तन्निवारणाय सत्यन्तम्, तदभिधाने च
लक्ष्यतावच्छेदकप्रमाणत्वमनुमितिकरणादौ वर्त्तते, न च तत्र प्रत्यक्षप्रमाणत्वमस्तीति तस्य
तद्व्यापकत्वाभावाच्च तत्प्रतिपादकवाक्ये प्रमाणलक्षणवाक्यलक्षणातिव्याप्तिरित्याशयेनाह-प्रत्य-
क्षप्रमाणत्वम् प्रमाणधर्म इत्यादीति । शृङ्गित्वं गोधर्म इति वाक्यं यथा गोलक्षणवा-
क्यं लक्ष्यतावच्छेदकगोलत्वाभाववति महिषादौ शृङ्गित्वस्य सत्त्वेन तस्याऽलक्ष्यवृत्तित्वेनाव्याप्ति-

व्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्, पदार्थत्वं प्रमाणधर्म इत्यादिवाक्यातिव्याप्तिवारणाय व्याप्यदलम्, धर्मपदं च येन सम्बन्धेन लक्षणता तेन व्यापकत्वादिलाभार्थम्, तेन कालिकसम्बन्धेन घटत्वव्याप्यद्रव्यत्वादेर्न घटलक्षणत्वम् । यत्तु व्यतिरेकिधर्मत्वमसाधारणत्वमिति गोवर्धनाद्युक्तं तदसत् । प्रमेयलक्षणे प्रमाविषयत्वे आचार्याद्युक्तेऽव्याप्ते । न च प्रमाकरणत्वादिरूपाऽसाधारणवचनेषुद्देशपरीक्षावाक्येऽप्यतिव्याप्तिः । तद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतद्धर्मसमव्यापकधर्मावच्छिन्नविधेयताकशाब्दबोधजनकं वचनं तत्र तस्य लक्षणवाक्यमित्यत्र तात्पर्यात् । अत एव पृथिवीत्वेन घटमुद्दिश्य कम्बुग्रीवादिमती पृथिवीति प्रयोगे न लक्षणशास्त्रत्वमिति भौरीकान्तस्तदपि न युक्तम् । पृथिव्या गन्धो लक्षणमित्यादिलक्षणशास्त्रेऽव्याप्तेः, न ह्यत्र पृथिवी-मुद्दिश्य गन्धो विधीयते, किन्तु गन्धमुद्दिश्य पृथिवीलक्षणत्वमिति । तस्मान्नायं पन्थाः । किन्तु तत्र तद्धर्मस्य लक्षणत्वेन प्रतिपादकं वचनं तत्र तल्लक्षणशास्त्रमिति व्याख्यानं युक्तम्, । लक्षणत्वं चेतरेभेदव्याप्यत्वं वा लक्ष्यतावच्छेदकसमव्यापकत्वं वेत्यन्यदेतत्, तद्बोधश्च लक्षणादिपदोपसन्दाने प्रकार-

दोषग्रस्ततया तत्प्रतिपादकोक्तवाक्यस्य गोलक्षणवाक्यत्वाऽसम्भवात्, तथा पदार्थत्वं प्रमाणधर्म-इति वाक्यमपि न प्रमाणलक्षणवाक्यं, तस्य लक्ष्यतावच्छेदकीभूतप्रमाणत्वाभाववद्घटपटादिवृत्ति-त्वेनाऽतिव्याप्तस्य पदार्थत्वस्य प्रमाणलक्षणाऽनात्मकस्य प्रतिपादकत्वेन प्रमाणलक्षणवाक्यत्वाऽसम्भवादित्यलक्ष्ये तस्मिन् वाक्ये लक्ष्यतावच्छेदकप्रमाणत्वेऽप्यपदार्थत्वधर्मप्रतिपादकवचनत्व-भावात् प्रमाणलक्षणवाक्यलक्षणातिव्याप्तिरयात्तन्निवृत्तये व्याप्यदलमित्याह—पदार्थत्वं प्रमा-णधर्म इत्यादीति । असाधारणधर्मवचनत्वलक्षणघटकधर्मपदफलमाह—धर्मपदञ्चेत्यादि । न घटलक्षणत्वमिति—समवायसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्य घटत्वव्याप्यत्वाभावादिति भावः । अत्र घटत्वस्य पृथिवीत्वस्य च समवायेन द्रव्यत्वव्याप्यत्ववत्कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वव्यापकत्वेऽपि न तद् द्रव्यलक्षणं, समवायसम्बन्धेन द्रव्यत्वव्यापकत्वाभावादित्यपि ज्ञेयम् । व्यतिरेकिधर्मत्व-मिति इतरभेदानुमापकधर्मत्वमित्यर्थः । अव्याप्तेरिति प्रमाविषयत्वस्य केवलान्वयित्वेन तत्र लक्ष्यस्य प्रमेयस्येतराप्रसिद्ध्या तद्भेदस्याऽप्यप्रसिद्धत्वेन तदनुमापकत्वलक्षणव्यतिरेकिधर्म-त्वासङ्गतैरिति भावः । ननु प्रमाणमित्युद्देशवचनमपि प्रमाकरणत्वविशिष्टार्थकं लक्षणशास्त्रं स्यात्, प्रमाकरणत्वस्य प्रमाकरणत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकसमनित्यधर्मत्वेन तत्प्रतिपादकत्वस्य तत्र भावात्, एवं प्रमाणपरीक्षावाक्यमपि प्रमाणपदघटितमिति तत्राप्युक्तदिशोऽलक्षणगमनादिति तयोरतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—न चेति न चेत्यस्यातिव्याप्तिरित्यनेनान्वयः । तत्र हेतुमाह—तद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकेत्याद्यर्थे असाधा-रणधर्मवचनत्वमिति लक्षणवाक्यलक्षणस्य तात्पर्यादेवेत्यर्थः । न लक्षणशास्त्रत्वमिति—कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य पृथिवीत्वव्याप्यत्वेऽपि तद्व्यापकत्वाभावेन तत्समव्यापकधर्मत्वाभावादुक्त-प्रयोगे पृथिवीत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकपृथिवीत्वसमव्यापकधर्मावच्छिन्नविधेयताकशाब्दबोधजन-कत्वाभावादिति भावः । तद्बोधश्चेति लक्षणबोधश्चेत्यर्थः । लक्षणादिपदोपसन्दाने

तथाऽन्यत्र च लक्षणशास्त्रव्युत्पत्तिविशेषमहिम्ना संसर्गतयेति न कश्चिदोषः । अत एव पृथिवी गन्धवती, गन्धवत्त्वप्रकारकप्रभाविशेष्यत्वात्, इत्यादिन्यायवाक्यैकदेशप्रतिज्ञायामलक्षणायां नातिव्याप्तिरित्यस्मदेकपरिशिलितः पन्थाः ॥२॥

तदेवं लक्षितस्य सम्यग्दर्शनस्य हेतुद्वारा भेदजिज्ञासायामाह

सूत्रम् तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ १ ॥ ३ ॥

तच्छब्दोऽव्यवहितपूर्वोक्तपदार्थपरामर्शकः । स च मानसप्रत्यक्षविषयः सम्यग्दर्शनमेवेत्याह भाष्यकारः—

(भा०) तदेतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति । निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनञ्च । निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इति द्विहेतुकं द्विविधम् ॥ निसर्गः परिणामः स्वभावः अपरोपदेश इत्यनर्थान्तरम् । ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणो जीव इति वक्ष्यते, तस्यानादौ संसारे परिभ्रमतः कर्मत एव कर्मणः स्वकृतस्य पन्धनिकाचनोदयनिर्जरापेक्षं नारकतिर्यग्योनिमनुष्यामरभवप्रहजेषु विविधं पुण्यपापफलमनुभवतो ज्ञानदर्शनोपयोगरत्नाभावात् तानि तानि परिणामाध्यवसायस्थानान्तराणि गच्छतोऽनादिमिथ्यादृष्टेरपि सतः परिणामविशेषादपूर्वकरणं तादृग्भवति येनास्यानुपदेशोऽस्म्यग्दर्शनमुत्पद्यत इत्येतन्निसर्गसम्यग्दर्शनम् ॥ अधिगमः अग्निगमः आगमो निमित्तं श्रवणं शिक्षा उपदेश इत्यनर्थान्तरम् । तदेवं परोपदेशाद्यस्तत्त्वार्थब्रह्मनं भवति तदधिगमसम्यग्दर्शनमिति ॥

(यशो० टीका) तदेतदित्यादि । निसर्गाद् गुर्वाद्युपदेशरहितस्वभावात्, अधिगमाद् गुर्वाद्युपदेशाद्वोत्पद्यत इति हेतोर्द्विहेतुकं द्विविधं हेतुभेदप्रयुक्तभेदद्वयप्रतियोगीत्यर्थः,

प्रकारतयेति—पृथिव्या गन्धो लक्षणमित्यादौ गन्धमुद्दिश्य लक्षणत्वविधानादाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितगन्धत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितलक्षणत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकबोधात्तत्र प्रकारतयेत्यर्थः । अन्यत्र च लक्षणशास्त्रव्युत्पत्तिविशेषमहिम्ना संसर्गतयेति न कश्चिदोष इति गन्धवती पृथिवीत्यत्र स्ववृत्तिलक्ष्यतावच्छेदकसमानियतधर्मवत्तादात्म्यसम्बन्धेन गन्धवतः प्रकारत्वम्, अथवा गन्धवत्त्वादात्म्यसम्बन्धेन प्रकारत्वे धर्मियारतन्त्र्येण गन्धस्यापि पृथिव्यां प्रकारत्वं, तत्र च तद्धर्मविशिष्टे भासमानं सत्तत्राऽपि भासत इति न्यायात्पृथिवीत्वेऽपि सामनैयत्यसम्बन्धेन गन्धस्य भानमिति भावः । नाऽतिव्याप्तिरिति—पृथिवी गन्धवतीति प्रतिज्ञायां गन्धवत्त्वस्य लक्षणत्वेन प्रतिपादनाभावादिति भावः ॥

इति द्वितीयसूत्रवृत्तिस्सम्पूर्णा ॥

अथ तृतीयसूत्रावतरणिकामाह—तदेवं लक्षितस्येत्यादिना । द्विहेतुकमिति उत्पत्तौ न तु स्वभेदे द्वौ हेतू यस्य तद्द्विहेतुकमित्यर्थः । यथाऽङ्कुरत्वेन यवाङ्कुरशाल्यङ्कुरयोरैक्येऽपि स्वोत्पत्तौ यवशालिरूपकारणभेदादेव यवाङ्कुरशाल्यङ्कुररूपकार्यभेदस्तथाऽत्रापि निसर्गसम्यग्दर्शनाधिगमसम्यग्दर्शनयोर्मुख्यवृत्त्याऽऽत्मपरिणामरूपत्वेनैक्येऽपि स्वोत्पत्तौ यौ निसर्गाधिगमरूपकारणभेदौ तदधीनमेव निसर्गसम्यग्दर्शनाधिगमसम्यग्दर्शनरूपकार्यभेदद्वयं तत्प्रतियोगि सम्यग्दर्शनमित्याह हेतुभेदप्रयुक्तभेदद्वयप्रतियोगी-

तेन न निर्देशस्यामित्वेत्यादिसूत्रे हेतुस्य हेतुत्ववक्ष्यमाणत्वादस्य सूत्रस्य पृथक्करणे निर्वीजत्वम्, हेतुमे-
दप्रयुक्तमेदजिज्ञासाया एतत्सूत्रपृथक्करणबीजस्य जागरूकत्वात् । अत एवोत्पद्यत इति क्रियाऽत्र न पूरणीया,
हेतुमेदप्राधान्यबुद्ध्यापत्तेः । अत्र सूत्रस्थो वाशब्दस्तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिकी कारणतां सूचयति ।
तेन निसर्गजन्यं सम्यग्दर्शनमन्यदेव, अधिगमजन्यं चान्यदिति लभ्यते । उभयजन्यं तर्हि किञ्चिद्विन्नं स्याद्
धूमालोकोभयपरामर्शजन्यानुमितिर्वत्, अन्यथा प्रत्येकजन्यतावच्छेदकजात्योरेकत्र साङ्ख्यापातादित्या-
त्यर्थ इति । तेनेति-कारणमेदप्रयुक्तकार्यमेदस्यैव प्रश्नविषयतेया हेतुमेदप्रयुक्तकार्यमेदस्यैव
प्रतिपादयितुमिष्टत्वेनेत्यर्थः, हेतुमेदप्रयुक्तसम्यग्दर्शनमेदजिज्ञासानिवृत्त्यर्थमेव “ तन्निसर्गा-
दधिगमाद्वा ” इति सूत्रं प्रवृत्तमतोऽस्य हेतुमेदप्रयुक्तसम्यग्दर्शनमेद एव मुख्योऽर्थो न
तु हेतुमेदस्तथा, हेतुमेदस्य मुख्यतयैतत्सूत्रार्थत्वं तदा लभ्येत, यदि “ तदेवं लक्षितस्य
सम्यग्दर्शनस्य हेतुमेदजिज्ञासायामाह ” इत्येवमवतरणिकयोक्तसूत्रमवतारितं स्यात्, मुख्य-
हेतुमेदार्थकत्वोपपादनाय च तन्निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इत्येवमुत्पद्यत इति क्रियाध्याहारतः
समामिव्यवहारविशेषमाश्रित्यैव सूत्रार्थः करणीयः स्यात्, उत्पद्यत इति क्रियाध्याहारमन्तरेण
निसर्गाधिगमयोः पञ्चमीविभक्त्य-उपपत्तिपाद्यत्वमात्रेण तं प्रति कारणत्वावगमासम्भवात् ।
ज्ञायत इत्यादिक्रियासमामिव्याहृतात्पञ्चमीविभक्त्य-तात् स्वार्थज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वाद्यर्थबोध-
स्यापि सम्भवात्, न चैवमवतारितं सूत्रम्, किन्तु तदेवं लक्षितस्य सम्यग्दर्शनस्य हेतुद्वारा
मेदजिज्ञासायामाहेत्येवमेवावतारितम्, ततो हेतुमेदप्रयुक्तमेदजिज्ञासानिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तस्य
सूत्रस्य जिज्ञासितहेतुमेदप्रयुक्तमेदरूपमुख्यार्थकत्वात्स्योत्पद्यत इति क्रियाध्याहारमन्तरेणैवो-
पपत्तेरुक्तक्रियाध्याहारस्यानावश्यकत्वाच्च न हेतुमेदप्राधान्यबुद्धिः, द्विमेदत्वोपपादकद्विहेतुक-
त्वोपपत्तये च भाष्ये निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इत्युक्तिः, न तु स्वातन्त्र्येण हेतुमेदः प्रतिपाद्यत
इत्याशयेनाह-अत एवोत्पद्यत इति क्रियाऽत्र न पूरणीयेति-अत एव हेतुमेदप्रयुक्तमेद-
स्यैव जिज्ञासितत्वादेव । उत्पद्यत इति क्रियापूरणे दोषमाह-हेतुमेदप्राधान्यबुद्ध्या-
पत्तेरिति । तृणारणिमणिन्यायेनेति-तृणारणिमणीनधिकृत्य प्रवृत्तो न्यायः स च
तृणत्वेनारणित्वेन मणित्वेन वह्नित्वावच्छिन्नमप्राति कारणत्वे एकैकामावेऽपि तदन्यैकमात्रेणा-
ऽपि बहून्युत्पत्तेर्व्यतिरेकव्यभिचारेण नोक्तरूपेण कारणत्वं, किन्तु वह्निगतवैजात्यमभ्युपगम्य
विजातीयवह्नित्वावच्छिन्नमप्राति तृणत्वेन विजातीयवह्नित्वावच्छिन्नमप्रत्यरणित्वेनैवं मणित्वेन पर-
स्परनिरपेक्षेण प्रत्येकधर्मपुरस्कारेण कारणत्वमित्येवं वैकल्पिककारणत्वसाधकयुक्तिलक्षणतो-
नेत्यर्थः । अन्यदिति-विजातीयमित्यर्थः । सम्यग्दर्शनत्वव्याप्यजातिशालीति यावत्, धूमालो-
कोभयपरामर्शजन्यानुमितिर्वदिति वह्निव्याप्यधूमवान्प्रवृत्त इत्येकः परामर्शो वह्निव्या-
प्यालोकवान् प्रवृत्त इत्यपरः परामर्शः, तदुभयपरामर्शजन्या या बहून्यनुमितिर्वाद्दित्यर्थः ।
अन्यथेति-निसर्गाधिगमोभयजन्यमेकं सम्यग्दर्शनं मित्रं न स्यात्तदेत्यर्थः । साङ्ख्यापाता-
दिति-परस्परत्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरकाधिकरणवृत्तित्वं साङ्ख्यं, तथा चाधिगमसम्य-

शक्कानिवृत्त्यर्थमसमासकरणम् । अन्यथा निसर्गाधिगमादिति समाहारद्वन्द्वेन लघुप्रक्रममेव कुर्यात्लाघव-
प्रियत्वात् सूत्रकाराणाम्, तथा च तृणारणिमणीनां वहो यथा एकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वं तथा
गदर्शने निसर्गसम्यग्दर्शनत्वाभावसमानाधिकरणमधिगमसम्यग्दर्शनत्वं, निसर्गसम्यग्दर्शनेऽधि-
गमसम्यग्दर्शनत्वमावसमानाधिकरणं निसर्गसम्यग्दर्शनत्वं, तयोश्च निसर्गाधिगमोभयजन्य-
सम्यग्दर्शने सामानाधिकरण्यामित्येवं साङ्गिकस्य जीतिवाचकस्य सङ्गावेन निसर्गसम्यग्दर्शनत्वा-
धिगमसम्यग्दर्शनत्वयोजातित्वं न स्यादित्यर्थः । अन्यथेति—निसर्गाधिगमोभयजन्यमेकं सम्य-
ग्दर्शनं यद्यभ्युपगतं स्यात्तदेत्यर्थः । लघुप्रक्रममेव कुर्यादिति—निसर्गाधिगमश्च निसर्गा-
धिगमौ अनयोस्समाहारो निसर्गाधिगमं तस्मादित्येवं समाहारद्वन्द्वे कृते सम्यग्दर्शनत्वावच्छि-
न्नैककार्यतानिरूपितकारणतायां निसर्गाधिगमोभयस्मिन् सिद्धत्वाल्लघुसूत्रमेव कुर्यादिति भावः ।
तत्र हेतुमाह—लाघवप्रियत्वात् सूत्रकाराणामिति । यथा तृणादित्रयाणां वह्न्यनुकूलश-
क्तितमत्वेन कारणत्वमिति नाऽनुगतवह्नित्वावच्छिन्नकार्यमिति तृणत्वादितत्प्रत्येकधर्मावच्छिन्न-
कारणत्वपक्षीयव्यतिरेकव्यभिचारदोषः, अभिव्यञ्जकविधयाऽवच्छेदकीभूततृणत्वावच्छिन्नतृण-
जन्यत्वात्ताणो वह्निः, अभिव्यञ्जकविधयाऽवच्छेदकीभूतारणित्वावच्छिन्नारणिजन्यत्वादारणयो
वह्निरित्यादिव्यपदेशः, येन यो जन्यते तेन तद्व्यपदेश इति हेतोः । तथा सम्यग्दर्शनानुकूल-
कशक्तितमत्वेन निसर्गाधिगमयोः कारणत्वं, तत्राऽभिव्यञ्जकविधयाऽवच्छेदकीभूतनिसर्गत्वाव-
च्छिन्ननिसर्गजन्यत्वान्नैसर्गिकसम्यग्दर्शनमिति, अभिव्यञ्जकविधयाऽवच्छेदकीभूताधिगमत्वा-
वच्छिन्नाधिगमजन्यत्वादाधिगमिकसम्यग्दर्शनमिति च व्यपदेश इत्याशयेनाह—तथा च तृणा-
रणिमणीनामित्यादि । ननु पूर्वं निसर्गाधिगमयोर्वैकल्पिकी कारणतोक्ता, इदानीं तयोरेक-
धर्मावच्छिन्नं प्रत्येकधर्मावच्छिन्नैका कारणतोच्यत इति पूर्वापरग्रन्थसन्दर्भविरोध इति चेत्, न,
यवैयजेत व्रीहिभिर्वेत्यादौ नैयायिकैर्मांसकादिभिश्च वैकल्पिकी कारणता व्रीहिकरणकयागय-
वकरणकयागयोः स्वर्गत्वावान्तरैकवैजात्यविशेषावच्छिन्नस्वर्गविशेषप्रत्यभ्युपेयते, तत्र नैया-
यिकमते स्वर्गविशेषनिष्ठकार्यतैकधर्मावच्छिन्नैव, कारणता तु व्रीहिकरणकयागानिष्ठा व्रीहिकरण-
कयागत्वावच्छिन्नैका, यवकरणकयागानिष्ठा यवकरणकयागत्वावच्छिन्नाऽन्या, वैकल्पिककार्यका-
रणभावस्थले कारणत्वग्राहकमन्वयमात्रमेव, अन्वयमात्रादेव तत्र कारणताग्रहो भवतीति
नियमः, धर्मिग्राहकप्रमाणादप्यात्मादीनां ज्ञानादिविशेषगुणमिति कारणत्वस्याऽभ्युपगमात्,
तथा च तन्नयाश्रयेण पूर्वं वैकल्पिकी कारणतोक्ता टीकाकृता, नन्वेवं यवकरणकयागादिस्थल-
वतृणारणिमणीनां वह्नित्वैकधर्मावच्छिन्नमिति एकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वस्याऽन्वयमात्रगम्यस्य
सम्भवेन वह्निगतवैजात्यत्रयस्य कार्यतावच्छेदकतयाऽभ्युपगमोऽनुचित एवेति चेत्, न, यथाहि—
प्रदीपः प्रासादोदरव्यापकमालोकमारभते न तथा ज्वालाजालजटिलोऽपि तृणकाष्ठादिप्रभवो-
ऽनेलः, नतरां च कारीप इत्यादितस्तृणादिजन्यवह्निगतवह्नित्वावान्तरवैजात्यानां प्रत्यक्षासि-
द्ध्योऽपि तद्वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वस्याऽन्वयव्यतिरेकोभयगम्यस्य सम्भवेन तत्राऽन्वय-

निसर्गाधिगमयोः सम्यग्दर्शनेऽपीति न दोषः । परामर्शस्थलेऽपि (वा)व्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ देयम्, न तुभयपरामर्शजन्यतावच्छेदिका जातिः स्वीकर्तव्या, तदवच्छिन्नोत्पादकसामर्थ्ये प्रत्येकजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नोत्पत्त्यापत्तेः, तत्रेतरपरामर्शाद्यभावहेतुत्वकल्पने च महागौरवादित्यन्यत्र विस्तारः । अत्रापि निसर्गाधिगमयोः (वा)व्यवहितोत्तरसम्यग्दर्शनत्वं पृथग्जन्यतावच्छेदकमितिकल्पनायामपि न दोषः,

मात्रस्य कारणत्वग्राहकत्वे बलवत्तरप्रमाणाभावेनैकधर्मावच्छिन्नकार्यत्वानुपगमादित्यतो वैजात्यत्रयस्य कार्यतावच्छेदकतयोपगमस्य सामञ्जस्यात्, कारणे कार्यानुकूलशक्त्यभ्युपगन्तुमीमांसकमते तु वैकल्पिककारणतास्थले यथैकधर्मावच्छिन्ना स्वर्गविशेषनिष्ठा कार्यता एका तथा यवकरणकयागत्रीहिकरणकयागयोरपि कार्यानुकूलैकशक्तिमत्त्वसम्भवात्तदवच्छिन्ना कारणतापि तदुभयनिष्ठैका सम्भवतीति तत्र यथा कार्यतैकधर्मावच्छिन्नैका, कारणताऽपि यागद्वयनिष्ठैकैव तदुभयानुगतशक्तिमत्त्वावच्छिन्ना, तथा तृणादिस्थलेष्वप्येकशक्तिमत्त्वावच्छिन्नैकैव कारणता, एतद्वीकाकृदपि शक्तिपदार्थाभ्युपगन्तोक्तस्थले मीमांसकमतमेव ज्याय इत्युररीकृत्य वैकल्पिककारणतायामेव निसर्गाधिगमगतायामेकशक्तिमत्त्वधर्मावच्छिन्नत्वेनैकत्वमभ्युपगच्छतीति न सन्दर्भविरोधः । एवञ्च शक्तिमत्त्वेन कारणत्वपक्षे शक्तिमतां यावतां कार्यनियतपूर्ववर्तित्वं नावश्यकम्, किन्तु तन्मध्याद् यस्य कस्यचिदेकस्य, न च व्यतिरेकव्यभिचारः, एकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वाभ्युपगमात्, तथा च यवकरणकयागत्रीहिकरणकयागयोश्शक्तिमतोरन्यतरस्य सत्त्वे स्वर्गविशेषत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरपि निसर्गाधिगमयोश्शक्तिमतोरन्यतरस्य सत्त्वे सम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नोत्पत्तिः, शक्तिमतो निसर्गाद् यदुत्पद्यते तन्नैसर्गिकसम्यग्दर्शनम्, यच्च शक्तिमतोऽधिगमादुत्पद्यते तदाधिगमिकसम्यग्दर्शनमिति व्यवह्रियत इति बोध्यम् । उभयपरामर्शजन्यानुमितिवदिति यदुक्तं तदपि न युक्तं, यतो द्विविधयोरपि परामर्शयोरेकानुमितिम्प्रति कारणत्वे धूमलिङ्गकपरामर्शाभावेऽप्यालोकलिङ्गकपरामर्शादनुमित्युत्पत्तेर्व्यतिरेकव्यभिचारस्यादिति तन्निवृत्तये धूमलिङ्गकपरामर्शव्यवहितोत्तरजायमानवहून्यनुमितिं प्रति धूमपरामर्शत्वेन एवमालोकलिङ्गकपरामर्शव्यवहितोत्तरजायमानवहून्यनुमितिं प्रति आलोकपरामर्शत्वेन कारणत्वं भाष्यमित्याह—परामर्शस्थलेऽपीत्यादि । उक्तापत्तिदोषवारणायैकपरामर्शजन्यानुमितिम्प्रति तदन्यपरामर्शाभावोऽपि कारणमित्यभ्युपगम्यत इत्युभयपरामर्शादिस्थले न प्रत्येकपरामर्शजन्यानुमितिप्रसङ्ग इति कल्पनायां दोषमाह—तत्रेतरेत्यादि । निसर्गाव्यवहितोत्तरजायमानसम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नम्प्रति निसर्गत्वेनाधिगमाव्यवहितोत्तरजायमानसम्यग्दर्शनत्वावच्छिन्नं प्रत्यधिगमत्वेन च कारणत्वमिति कल्पनायामपि न दोषः, “जावइया नयवाया, तावइया चेव वयणवाया । जावइया वयणवाया, तावइया चेव नयवाया ॥ १ ॥” इत्युक्तेर्नयवादानामनेकविधत्वादित्याह—अत्रापि निसर्गाधिगमयोरिति । तस्य—निसर्गस्य । स्याद्वादसिद्धान्ते पशुनः पूर्वाभ्युपगमोत्तरादित्यारूपेण परिणमते, न तु बौद्धानामिव सर्वथा विलयः, न वाऽव-

विचित्रत्वात्तथवादानामित्यवधेयम् । कोऽसौ निसर्ग इत्याकाङ्क्षायामाह निसर्गः परिणाम इत्यादि । निसृज्यते त्यज्यते कार्यनिवृत्तौ सत्यामिति निसर्गः परिणामः । उत्पत्तेः सम्यग्दर्शनेऽनिवृत्तिकरणानामस्तस्य स्वत एवोपरतिलक्षणस्य त्यागस्यावर्जनीयत्वात्, न चायमत्यन्तं त्यागः, अनिवृत्तिकरणपरिणतस्यैवात्मनोऽनन्तरं सम्यग्दर्शनपरिणतेरभ्युपगमात्, उत्पन्नविफणप्रसारिताकुण्डलितमुज्ज्वलदु-
त्थितासीनशयितपुरुषवदङ्कुरितकिंशलयितपत्रितपुष्पितफलिततरुवद्वा, अवस्थामेदेऽपि तद्वतोऽभेदात् । तत्किमनिवृत्तिकरणपरिणामः सम्यग्दर्शनस्योपादानकारणं तत्परिणतमात्मद्रव्यं वेति चेत्, पर्याय-
द्रव्यनयमेदेनोभयमिति गृहाण । आद्यनये यद्ध्वंसात्मिका यदुत्पत्तिस्तत्तस्योपादानकारणम् । द्वितीयनये
च यद्रूपावच्छिन्नयद्ध्वंसात्मिका यद्रूपावच्छिन्नयदुत्पत्तिस्तद्रूपावच्छिन्नं तत्तद्रूपावच्छिन्नतदुपादानकारण-
मिति विवेकः । सृजेः परिणामेऽप्रतीतत्वादाह स्वभाव इति । परिणामो द्विधा दृष्टः, प्रयोगेण धटादीनाम्,

स्थानाशे तद्वतोऽपि सर्वथा विनाशः, अवस्थातद्वतोः कथञ्चिद्भेदाभ्युपगमात्, अन्यथोत्पाद-
व्ययव्रौव्ययुक्तं सदिति सल्लक्षणस्यैवाऽनुपपत्तिस्स्यात्, परिणामवादाभ्युपगमे च पूर्वावस्थारूपेण
विनाश उत्तरावस्थारूपेणोत्पत्तिः, पूर्वापरवस्थानुगामिरूपेण ब्रौव्यमिति त्रिलक्षणोपपत्तिस्स्यादेव,
तदेव सदृष्टान्तत्रयमुपपादयितुमाह—न चेत्यादिना । न चेत्यस्य त्याग इत्यनेनान्वयः ।
तत्र हेतुमाह—अनिवृत्तिकरणेत्यादि । परिणामवादे दृष्टान्तत्रयमाह—उत्पन्नाविफणोत्पत्ति-
दिना । तत्परिणतमिति—अनिवृत्तिकरणपरिणामेन परिणतमित्यर्थः, आद्यनये यद्ध्वंसा-
त्मिका यदुत्पत्तिस्तत्तस्योपादानकारणमिति—पर्यायनयेऽनिवृत्तिकरणपरिणामपर्या-
यध्वंसात्मिका सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति स पर्यायस्तस्य सम्यग्दर्शनस्योपादानकारणमित्यर्थः । ननु
ध्वंसस्याभावरूपत्वेनाऽतिरिक्तत्वात् तदात्मिका तदुत्पत्तिः किन्तु तेनोत्पत्तिः, यथा वटविनाशेन
कपालिकोत्पत्तिरिति यद्ध्वंसात्मिका यदुत्पत्तिरित्युक्तं कथं सङ्गच्छत इति चेत्, भैवम्, पर्यायनये
हि ध्वंसो नातिरिक्ताभावात्मकः, तस्याऽर्थक्रियाकारित्वाभावेन तुच्छरूपत्वात्, न हि वटविनाशे
तत्तत्कपालिकां मुक्त्वाऽन्यदुपलभ्यत इत्यनुपलभ्यमानत्वाच्च, किन्तूत्तरपर्यायात्मक एवेति नोक्त-
दोषः । द्वितीयनये च यद्रूपावच्छिन्नयद्ध्वंसात्मिकेत्यादि—द्रव्यनये चाऽनिवृत्ति-
करणपरिणामरूपेण पूर्वं परिणत आत्मा सम्यग्दर्शनरूपेणोत्तरकालं परिणमत इत्येवं परिणा-
म्यात्माऽनिवृत्तिकरणपरिणामेन विनेव्योत्तरकालं सम्यग्दर्शनरूपेणोत्पद्यते, तथा चाऽनिवृत्ति-
करणपरिणामावच्छिन्नात्मध्वंसात्मिका सम्यग्दर्शनावच्छिन्नात्मोत्पत्तिरित्यनिवृत्तिकरणपरिणामा-
वच्छिन्नात्मद्रव्यं सम्यग्दर्शनावच्छिन्नात्मन उपादानकारणमित्यर्थः । स्वावच्छिन्नोत्पत्तिकत्वस-
म्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितस्वावच्छिन्नध्वंसत्वसम्बन्धावच्छिन्नकारणताशालित्वमुपादानकारण-
त्वमिति भावः । न्यायनिष्णातास्तु यत्र द्रव्ये यद् द्रव्यं समवायेनोत्पद्यते तद्द्रव्यं तद्द्रव्यस्यो-
पादानकारणमिति प्राहुस्तदपि जैनानुगानां न विरुद्धम्, इयांस्तु विशेषः—तेषां समवायसम्ब-

विश्रसातश्चाग्नेन्द्रधनुरादीनाम् । तत्रायं वैज्ञानिकः परिणाम इत्युक्तं भवति, नासावन्येन प्राणिना तस्य क्रियते, किन्तु स्वेनैवात्मनाऽसौ भावो जनित इति स्वभाव इत्युच्यते । ननु सर्वस्य कार्यस्य सिद्धान्ते दैवपुरुषकारोभयजन्यत्वात् कथमत्र स्वभावत्वोपवर्णनमत आह—अपरोपदेश इति । परोपदेशानपेक्षः परिणामो निसर्ग इत्येतन्नाऽर्थान्तरम् । तथा च परोपदेशस्थले यादृशः पुरुषकारव्यापारस्तादृशो निसर्गस्थले नास्तीत्युक्तदपुरुषकारव्यापाराजन्यत्वादत्र स्वभावव्यपदेश इति भावः, उभयजन्ये एकैकजन्यत्वव्यवहारस्योक्तदस्वस्वव्यापारापेक्षयैवोपदेशपदादावुक्तत्वात्,

न्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणताशालित्वमुपादानकारणत्वम् । अस्माकं तु तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितस्वध्वंसत्वसम्बन्धावच्छिन्नकारणताशालित्वमुपादानकारणत्वमिति । अत एव जन्यपृथिवीत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वादिना समवायिकारणत्वं नैयायिकेनाभ्युपगतम्, स्याद्वादिना तु तादात्म्येन पृथिवीत्वावच्छिन्ने स्वध्वंसत्वसम्बन्धेन पृथिवीत्वादिना हेतुत्वं वाच्यम्, विभागजातोत्पत्तिस्थलेऽपि द्वयणुकादिध्वंसरूपाया एव परमाणूत्पत्तेः स्त्रीकारादित्यष्टसहस्रीटीकायामुक्तं सङ्गच्छते । इयं तु विशेषः—द्रव्यार्थिकेनाऽत्र देवादिपर्यायध्वंसविशिष्टात्मत्वेन तदव्यवहितोत्तरपर्यायत्वेनोपादानोपादेयभावः । पर्यायार्थिकनयेन तु स्वध्वंसत्वसम्बन्धेन देवादिपर्यायस्योपादानत्वं मनुष्यादिपर्यायत्वावच्छिन्ने च तादात्म्येन सम्बन्धेनोपादेयत्वमित्युक्तं तत्रैवेति । विवेचयिष्यते चान्यत्र । प्रयोगेणेति । आत्मप्रयत्नादिव्यापारेणेत्यर्थः । विश्रसात इति—स्वभावत इत्यर्थः, पुरुषव्यापारमन्तरेणेति यावत् । अत्र कालादिहेतुपञ्चकसामग्र्याः कार्योत्पत्तिमात्रनियतत्वमङ्गेनाऽपसिद्धान्तमीस्तु गौणमुख्यभावेन तदमङ्गाद्वारणीया, उक्तद्वैविध्यस्य प्रयोगविश्रसाप्राधान्येनैव व्यवस्थितेरिति भावः । दैवपुरुषकारोभयजन्यत्वादिति दैवम्—पुराकृतकर्म, पुरुषकारो—जीवव्यापारः, तदुभयजन्यत्वादित्यर्थः । अयम्भावः—अतर्कितोपस्थितमनुकूलं प्रतिकूलं वा दैवकृतं, तत्र पुरुषकारस्याऽग्रधानत्वात्, दैवस्य च प्रधानत्वात्, तद्विपरीतं पौरुषापादितं, तत्र दैवस्य गुणभावात् पौरुषस्य च प्रधानभावात्, न पुनरन्यतरस्याऽभावात्, परस्परं सहायत्वेनैव दैवपुरुषकाराभ्यामर्थसिद्धेः, न हि किञ्चित्कार्यं दैवं पुरुषकारं वा विना जायत इति सामान्यतो हेतुत्वमनयोरिति । उपदेशपदादावुक्तत्वादिति—दैवपुरुषकारविषये उपदेशपदग्रन्थे चैवमुक्तम्—“व्यवहारो वि हु दोण्ह वि इय पाहण्णाइनिप्फण्णो ॥३४९॥” इति । दैवकृतमिदं पुरुषकारकृतमिदमिति विभागेन प्रवर्तमानो व्यवहारोऽपि द्वयोरपि दैवपुरुषकारयोः प्राधान्यादिनिष्पन्नः, प्रधानगुणभावनिष्पन्नो वर्तत इत्यर्थः । प्रधानगुणभावमेव भावयन्नाह—“जमुदग्गं थेवेणं, कम्मं परिणमइ इह पयासेण । तं दइवं विवरीयं, तु पुरिसगारो मुणेयव्वो ॥ ३५० ॥” इति यदुदग्रमुत्कटरसतया प्राक्समुपार्जितं स्तोकेनाऽपि कालेन परिमितेन कर्म सद्देवादि परिणमति फलप्रदानमिति ग्रहणीभवति, इह जने प्रयासेनाल्पप्रयत्नेन राजसेवादिना पुरुषका-

उपदेशरहस्यादौ चास्माभिर्विवेचितत्वात् । स पुनरनिवृत्तिकरणस्वरूपः परिणामः कस्य भवति ? कथं वा प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—ज्ञानदर्शनेत्यादि येनास्यानुपदेशात्सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत इत्यन्तम्, कस्येति यत्पुष्टं तत्रोत्तरम् जीवस्य, किं लक्षणोऽसावित्यत्र वक्ष्यमाणं लक्षणं स्मारयति । ज्ञानं साकारम्, दर्शनं निराकारम् त एव मिलिते उपयोगस्तत्तदात्मकार्यजननशक्तिसहस्रप्रवाहमार्गलक्षणो

रेण तदैवं लोके समुद्घुष्यते । विपरीतं तु यदनुदग्रं बहुना प्रयासेन परिणमति पुनरात्पुरुषकारो मन्यते इति । “अहवप्यकम्महेज्ज, ववसाओ होइ पुरिसगारोत्ति । बहुकामाणिमित्तो पुण, अज्झवसाओ उ दइवोत्ति ॥ ३५१ ॥” अथवा पक्षान्तरघोटनार्थः, अल्पं तुच्छं कर्म दैवं पुरुषकारापेक्षया हेतुनिमित्तं फलसिद्धौ यत्र स तथाविधो व्यवसायः पुरुषप्रयत्नो भवति पुरुषकार इति, बहु प्रभूतं पुरुषकारमाश्रित्य कर्म निमित्तं यत्र स पुनरध्यवसायः, इह नवोऽल्पार्थत्वादल्पो व्यवसायः पुनर्दैवमिति । यत्र हि कार्यसिद्धावल्यः कर्मणो भावो बहुश्च पुरुषप्रयासरत्तत्कार्यं पुरुषकारसाध्यमुच्यते, यत्र पुनरेतद्विपर्ययस्तत्कर्मकृतमिति । पूर्वगाथायामल्पप्रयाससाहाय्येन फलमुपनयमानं कर्म दैवमुपदिष्टं विपर्ययेण पुरुषकारः, इह तु पुरुषकार एवाऽल्पकर्मसाहाय्योपेतः पुरुषकारः प्रज्ञप्तो बहुकर्मसाहाय्योपगृहीतस्तु स एव पुरुषकारोऽदृष्टमित्यनयोः प्रज्ञापनयोर्भेद इति । उपदेशरहस्यादौ चाऽस्माभिर्विवेचितत्वादिति । “ववहारो पुण एत्थ, गुणप्रहाणत्तणेण पविभत्तो । कज्जमिणं दइवकयं, एयं पुण पुरिसजणियंति ॥ ५२ ॥” इति गाथयेति शेषः । इदं कार्यं दैवकृतमेतत्पुनः पुरुषजनितं पुरुषकारकृतमिति व्यवहारः, पुनरत्र विषये गुणप्रधानत्वेनाऽन्यतराल्यत्वबहुत्वलक्षणेन प्रविभक्तो भिन्नविषयतया व्यवस्थित इत्यर्थः । भावार्थस्तु पूर्ववदेव भावनीयः । विशेषार्थिनोपदेशरहस्यादवसेयमिति । न्यायाचार्यश्रीयशोविजयोपाध्यायैरवकृतायां दैवपुरुषकारद्वित्रिशिकायामपि व्यवहारनयमाश्रित्येत्यमुक्तम्—“अन्वयव्यतिरेकाभ्यां, व्यवहारस्तु मन्यते । द्वयोः सर्वत्र हेतुत्वं, गौणमुख्यत्वशालिनोः ॥ ५३ ॥” सर्वत्रेति कार्य इति शेषः । ननु गौणत्वं मुख्यत्वञ्च किं लक्षणमित्याशङ्क्यामाह—“अनुत्कटत्वं गौणत्व—मुत्कटत्वं च मुख्यता । द्वयं प्रत्येकजन्यत्व व्यपपदेशनियामकम् ॥ ६॥” अत्रानुत्कटत्वं गौणत्वं न त्वल्पत्वमेव, अल्पस्यापि वलीयसो गौणत्वाऽव्यपदेशात्—एवं मुख्यता चोत्कटत्वम्, एतद्द्वयं प्रत्येकजन्यत्वव्यपदेशे नियामकम्, अन्यथा सर्वस्य कार्यस्योभयजन्यत्वात् प्रत्येकजन्यत्वव्यवहारोऽप्रामाणिकस्स्यादिति भावः । एतदेव भावयति—“उत्कटेन हि दैवेन, कृतं दैवकृतं विदुः । तादृशेन च यत्नेन, कृतं यत्नकृतं जनाः ॥ ७॥”

तादृशेनेति उत्कटेनेत्यर्थः । ननु यदि सर्वस्मिन्कार्ये गौणमुख्यभावेन दैवपुरुषकारोभयस्यैव हेतुत्वं तर्हि दैवकृतमिदं न पुरुषकारकृतमिति कथं व्यवहार इति चेत्, उच्यते, तत्रोत्कटपुरुषकारकृतत्वाभाव एव विषय इति न कश्चिदोष इति ॥ “सामन्नगहणं दंसणं विसेसियं तु नाणं” इति सिद्धान्तवचनमनुरगृह्याऽह ज्ञानं साकारं दर्शनं निराकारमिति । ते एव मिलिते उपयोग इति—तदुभयात्मोपयोग इत्यर्थः । यस्य कस्यापि कार्यस्य यः कश्चन कर्ता स शरीराद्युपकरण-

यस्य स तथा, जीव इति वक्ष्यत इति, कथं प्राप्यत इत्यत्राह तस्येत्यादि । तस्य जीवस्य, अनादावविच्छिन्नप्रवाहे, संसारे नरकादिस्थानोत्पत्तिपर्यायलक्षणे, द्रव्यतत्त्वनादावनन्ते संसारे नरकाद्युत्पत्तिस्थानलक्षणे, अनादौ संसार इति वदन् भाष्यकारः सृष्टिवादं निराचष्टे । युक्तं चैतत्, शरीराद्युपकरणनिरपेक्षस्य कार्योत्पादफलेनासंयुज्यमानस्य जगत्कर्तुरभ्युपगन्तुमयुक्तत्वात् । सर्वं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वाद् धटादिवदिति पुनरप्रयोजकमनुमानं, कार्यत्वावच्छिन्ने कर्तृत्वेन हेतुत्वे प्रमाणामावात् । “यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपि” इति न्यायस्याव्यापकत्वात् ।

निमित्तमवलम्ब्यैव दृष्टः, न ह्यशरीरस्य मुक्तस्येव कार्यकर्तृत्वं दृष्टिगोचरम्, दृष्टानुसारिणी कल्पना ग्रामाणिक्ती न त्वदृष्टानुसारिणीति शरीराद्युपकरणनिमित्तनिरपेक्षस्येश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं नाऽभ्युपगन्तुं युक्तम्, अन्यथा मुक्तस्याऽपि तत्त्वं स्यादित्याशयेनाह—युक्तञ्चैतदिति । तत्र हेतुमाह—शरीराद्युपकरणनिरपेक्षस्येत्यादि । सर्वं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वादिति—अत्र पक्षतावच्छेदकं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपकार्यत्वं, न तु कृतिसाध्यत्वादिकम्, अन्यथा साध्यस्याऽपि तद्रूपत्वेन सिद्धसाधनं स्यात्, पक्षरूपस्य साध्यस्य सिद्धस्य साधनात् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च पटादिरूपकार्यस्य सकर्तृकत्वसिद्धावपि न क्षतिः, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाऽनुमितिस्प्रति पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात्, हेतुभूतं कार्यत्वमपि प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं, नाऽतः पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसङ्गः । ननु तयोरैक्ये को दोष इति चेत्, उच्यते, उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन प्राचीनमते हेतुमान् पक्ष इत्यर्थकात् तथा चायमित्युपनयवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिरेव दोष इति । अप्रयोजकमनुमानमिति—व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकतर्कामावादिति भावः, न च कार्यत्वं यदि कर्तृजन्यत्वव्यभिचारि स्यात्तदा कर्तृजन्यतावच्छेदकं न स्यादित्यनुकूलतर्कस्य सत्त्वान्नाऽप्रयोजकमिति वाच्यम्, कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावेनोक्ततर्कानवतारादित्याशयेनाऽह कार्यत्वावच्छिन्ने कर्तृत्वेन हेतुत्वे प्रमाणाभावादिति । न च कुलालत्वेन घटत्वेनैवं तन्तुवायत्वेन पटत्वेन विशेषधर्मेण कार्यकारणभावबलादेव कर्तृत्वेन कार्यत्वेन सामान्यधर्मेण कार्यकारणभावो भविष्यति, कुलालतन्तुवाययोः कर्तृविशेषत्वाद्, घटपटयोः कार्यविशेषत्वाद्, यद्विशेषयोरित्यादिन्यायस्याऽत्रावतारादिति चेत्, न, उक्तन्यायस्याऽसार्वत्रिकत्वादित्याह—यद्विशेषयोः कार्यकारणभाव इत्यादि । किञ्च यदि क्षित्यादौ कार्यत्वसामान्यहेतुरिसिद्धस्स्यात्तदा स्यात्तेन सकर्तृत्वस्य सिद्धिः, न च स सिद्धः, तथाहि—यादृग्भूतं कर्तृजन्यत्वेन देवकूलादिष्ववयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तं कार्यत्वमुपलब्धं यदक्रियादर्शिनोऽपि जीर्णदेवकूलादावुपलभ्यमानं लौकिकपरीक्षकोदेस्तत्र वपुष्मता केनापीदं कृतमित्याकारिकां कृतत्वबुद्धिमुत्पादयति तादृग्भूतस्य क्षित्यादिषु कार्यत्वस्यानुपलब्धेरसिद्धः कार्यत्वलक्षणो हेतुः, उपलब्धे वा तत्र ततो जीर्णदेवकूलादिष्वक्रियादर्शिनोऽपि कृतत्वबुद्धिस्स्यात्, न ह्यवयव्यतिरेकाभ्यां सुविवेचितं कार्यं कारणं व्यभिचरति, तस्याहेतुकत्वप्रसङ्गात्, अतः क्षित्यादिषु कार्यत्वदर्शनादक्रियादर्शिनः कृतत्वबुद्धयनुत्पत्तेः,

अन्यथा कार्यत्वावच्छिन्ने करणत्वेन हेतुतथैकस्य कर्तुरिवैकस्य करणस्यापि सिद्ध्यापत्तेः, न च कार्यत्वावच्छिन्ने
उपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वाद् द्यणुकाद्युपादानप्रत्यक्षाश्रयतयेश्वरसिद्धिः, तत्तत्पुरुषीयधटाद्यर्थिप्रवृत्तिं प्रत्येव
तत्तत्पुरुषीयधटादिमत्त्वप्रकारकोपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वात् । न च प्रवृत्ताविव धटादावपि प्रत्यक्षेच्छयो-
यत्कर्तृजन्यत्वेन व्याप्तं कार्यत्वं देवकुलादिषु निश्चितं तत्तत्र नारतीत्यासिद्धो हेतुः, केवलं कार्यत्व-
मात्रं प्रसिद्धं तत्र, न च प्रकृत्या परस्परमर्थान्तरत्वेन व्यवस्थितो धर्मश्शब्दमात्रेणाऽभेदी हेतु-
त्वेनोपादीयमानोऽभिमतसाध्यसिद्धये पर्याप्तो भवति, साध्यविपर्ययेऽपि तस्य भावाऽविरोधात्,
यथा घटदृष्टान्तेन वल्मीके धर्मिणि कुम्भकारकृतत्वसिद्धये मृद्विकारत्वमात्रं हेतुत्वेनोपादीयमान-
मिति । यत्कर्तृजन्यत्वेन व्याप्तं देवकुलादौ कार्यत्वं प्रमाणतः प्रसिद्धं तत्क्षित्यादावसिद्धं, यच्च
क्षित्यादौ कार्यत्वमात्रं हेतुत्वेनोपन्यस्यमानं सिद्धं तत्साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् सन्दि-
ग्धव्यतिरेकत्वेनानैकान्तिकं न ततोऽभिमतसाध्यसिद्धिः । नन्वेतत्कार्यसमं नाम जात्युत्तरं, तथाहि-
कार्यत्वादित्यशब्द इत्युक्ते जातिवाद्यत्राऽपि प्रेरयति-किमिदं वटादिगतं कार्यत्वं हेतुत्वेनोप-
न्यस्तं किं वा शब्दगतमथोभयगतमिति ? आद्ये पक्षे हेतोरसिद्धिः, न ह्यन्यधर्मोऽन्यत्र वर्तते,
तथा च हेतुस्वरूपासिद्धिः, द्वितीयेऽपि साधनविकलो वटादिदृष्टान्तः, तृतीयेऽपि एतावदेव दोषाविति,
एतच्च कार्यसमं नाम जात्युत्तरम्, तदुक्तम्-“ कार्यत्वान्यत्वलेशेन यत्साध्यासिद्धिदर्शनं तत्का-
र्यसममिति ” कार्यत्वसामान्यस्याऽनित्यत्वसाधकत्वेनोपन्यासेऽभ्युपगते धर्मिभेदेन विकल्पन-
वत् कर्तृजन्यत्वे क्षित्यादेः कार्यत्वमात्रेण साध्येऽर्भीष्टे धर्मिभेदेन कार्यत्वादेर्विकल्पनात्, असदे-
तत्, यतः सामान्येन कार्यत्वानित्यत्वयोर्विपर्यये बाधकप्रमाणबलाद् व्याप्तिसिद्धौ कार्यत्वसा-
मान्यं शब्दादौ धर्मिण्युपलभ्यमानमनित्यत्वं साधयतीति कार्यत्वमात्रस्यैव तत्र हेतुत्वोपन्यासे
धर्मिविकल्पनं यत्तत्र क्रियते तत्सर्वानुमानोच्छेदकत्वेन कार्यसमजात्युत्तरतामासादयति, न त्वेवं
क्षित्यादेः कर्तृजन्यत्वे साध्ये कार्यत्वसामान्यं सर्वोपसंहारेण व्याप्त्या हेतुस्सिद्धः, तस्य विपर्यये
बाधकप्रमाणाभावात्, सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वेनाऽनैकान्तिकत्वात्, तथा च कार्यत्वसामान्य-
मात्रस्य हेतोस्सर्वोपसंहारेण व्याप्त्यासिद्धेस्तेन न क्षित्यादेः कर्तृजन्यत्वसिद्धिः, अन्यथा मृद्विकार-
त्वहेतुना घटवद्वल्मीकस्यापि कुम्भकारजन्यत्वं सिद्धं स्यात्, तथा चोक्तम्-“अन्यथा कुम्भका-
रेण, मृद्विकारस्य कस्यचित् । घटादेः कारणात् सिद्धयेद्वल्मीकस्यापि तत्कृतिः ॥१॥ ” इति ।
यच्च कर्तृजन्यत्वेन व्याप्तं देवकुलादौ कार्यत्वं प्रतिपन्नं यदक्रियादर्शिनोऽपि जीर्णप्रासादादौ कृत-
त्वबुद्धिमुत्पादयति तत्तत्राऽसिद्धमिति प्रतिपादितं प्राक्, तथा च कर्तृजन्यत्वव्याप्तं न कार्यत्वसा-
मान्यं, किन्तु कार्यविशेषत्वमेव, तच्च प्रायोगिकत्वरूपमेवेति तदेव शैलादिव्यावृत्तं देवकुलाद्यनुवृत्तं
सकलजनव्यवहारसिद्धं कर्तृजन्यतावच्छेदकमस्त्विति नोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धिरिति भावः । तथा-
ऽनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गदोषमाह-अन्यथेति । सिद्ध्यापत्तेरिति-तथा च दृष्टहानिरदृष्टकल्पना-
पत्तिस्स्यादिति भावः । न चेत्यस्येश्वरसिद्धिरित्यनेनान्वयः, निषेधे हेतुमाह-तत्तत्पुरुषीयेति ।
न चेत्यस्य साम्प्रतमित्यनेनान्वयः । प्रत्यक्षेच्छयोरिति-उपादानप्रत्यक्षविक्लीपयोरित्यर्थः ।

रन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वे सिद्धे तत्कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वमेव लाघवात् कल्प्यते, धटत्वपटत्वादीनां मानन्त्यात्, शरीरलाघवमपेक्ष्य सङ्ग्राहकत्वलाघवस्य बलवत्त्वादित्यपि साम्प्रतम् । एवं सति शरीरजन्यतावच्छेदकमपि न धटत्वपटत्वादिकम्, किन्तु कार्यत्वमितीश्वरवच्छरीरस्याप्येकस्य कार्यमात्रजनकस्य सिद्ध्यापत्तेः । यत्तु धटत्वाद्यवच्छिन्ने कृतित्वेन हेतुत्वेऽपि खण्डयथाद्युत्पत्तिकाले कुलालादिकृतेरसत्त्वादीश्वरकृतिसिद्धिरिति दीधितिकृतोक्तम्, तत्तु तदीयैरेव दूषितम्, कुलालादिकृतेः स्वप्रयोज्यविजातीय-

तत्कार्यतावच्छेदकमिति-प्रत्यक्षेच्छाकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः, शरीरलाघवमिति-प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य कार्यत्वस्य सखण्डतया तदपेक्षया धटत्वपटत्वादीनां जातिरूपतयाऽखण्डत्वेन शरीरलाघवमित्यर्थः । सङ्ग्राहकत्वलाघवस्येति-कार्यमात्रम्प्रति उपादानप्रत्यक्षस्योपादानप्रत्यक्षत्वेन चिकीर्षाया इच्छात्वेन हेतुत्वस्वीकारे तत्कार्यतावच्छेदकीभूतकार्यत्वरूपेण कार्यमात्रस्य सङ्गहसम्भवेन सङ्ग्राहकत्वलाघवस्येत्यर्थः । धटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नस्य शरीरमन्तरेणाऽनुत्पत्तेस्तम्प्रति शरीरत्वेनाऽपि हेतुत्वाद् धटत्वाद्यपेक्षया कार्यत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वे सङ्ग्राहकत्वलाघव इत्यैकनित्येश्वरवदेकनित्यशरीरमपि कार्यमात्रजनकतया सिद्धयेदित्युत्तरयति-एवं सति शरीरजन्यतावच्छेदकमपीत्यादि । अत्र धटत्वाद्यवच्छिन्नम्प्रति चेष्टात्वेनाऽपि हेतुत्वात्पूर्ववत्लाघवात् तत्कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वमेवाऽभ्युपगन्तव्यमिति कार्यमात्रजनकतया नित्यचेष्टाऽपि सिद्धयेदित्यपि ज्ञेयम् । ननु परमाणव एव प्रयत्नवदीश्वरात्मसंयोगजन्यचेष्टावन्त ईश्वरस्य नित्यानि शरीराणि, चेष्टाया नित्यत्वे तु मानाभावः, अनित्यचेष्टाया अपि सर्गादौ सम्भवात्, ईश्वरप्रयत्नार्थानिचेष्टावतां सर्वेषामेव वेश्वरशरीरत्वम्, अत एव सर्वविशेषा सर्वभिदपरा श्रुतिरिति चेत्, मैवम्, परमाणूनां नित्येश्वरशरीरत्वे तद्गतक्रियाया अपि नित्यायाश्चेष्टारूपत्वेन कल्पनापत्तेः, ईश्वरसम्बन्धस्य सर्वत्राऽविशेषेण सत्त्वादिदमेवेश्वरशरीरमिति नियमायोगात्, सर्वविशेषे च सर्वत्र क्रियामात्रस्य चेष्टात्वपर्यवसाने विलक्षणचेष्टात्वजात्युच्छेदापत्तेश्च, सर्वशरीरावच्छिन्नविलक्षणमनःसंयोगजनकप्रयत्नवदात्मसंयोगरूपसर्वविशेषस्वीकारे च प्रत्यात्मनियतमनोभिन्नमनःप्रवेशेन सर्वेषामुपादानजनकताया ईश्वरस्यापत्तेः, अन्यथाऽऽवेशपदार्थाधटनादिति ध्येयम् । तत्तु तदीयैरेव दूषितमिति-जैनानुगैस्तु तत्र धट खण्डत्वपर्यायस्यैवाऽभ्युपगमात्, कथमन्यथा स एव धट इति प्रत्यभिज्ञानोपपत्तेः, न च सादृश्यादिदोषमूलकत्वेन भ्रमरूपत्वात् तच्चव्यवस्थापिका सेति वाच्यम्, तथाकल्पनार्थानां मानाभावात्, अत एव पाकेनाऽपि नान्यवदोत्पत्तिः, विशिष्टसामग्रीवशादेव विशिष्टवर्णस्य घटादिद्रव्यस्य कथञ्चिद्विनाशेऽप्युत्पत्तिसम्भवादिति व्यक्तं संगातिटीकायामिति । ननु वैशेषिकमते बहिर्ना नोदनाख्यसंयोगाद् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागराजतो द्रव्यारम्भकपूर्वसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः, नष्टे च द्व्यणुके परमाणोवग्निसंयोगाच्छ्यामादिनिवृत्तिः, द्व्यणुकनाशे च त्रसरेणुनाशक्रमेण महाऽवयविनाशः, श्यामादिनिवृत्तावन्यरगादग्निसंयोगात्पर-

संयोगसम्बन्धेन तत्कालेऽपि सत्त्वात् । न च वैशेषिकेनय इयामवदादिनाशोत्तरं रक्तधटाद्युत्पत्तिकाले प्राक्तन-
परमाणुद्वयसंयोगद्वयणुकादेर्नाशान्नैवं सम्भवतीति वाच्यम् । पूर्वसंयोगादिध्वंसपूर्वद्वयणुकादिध्वंसानामुत्तर-
संयोगद्वयणुकादावन्ततः कालोपाधितयापि जनकत्वात्तत्कालेऽपि कुलालादिकृतेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोग-
माणौ रक्ताद्युत्पत्तिः, रक्तोत्पत्तौ परमाणुक्रियानिवृत्तिः, तदनन्तरमदृष्टवदात्मसंयोगात्परमाणौ
कर्म ततो विभातस्ततः पूर्वसंयोगनिवृत्तिः, ततो द्रव्यारम्भकसंयोगोत्पत्तिस्ततो द्वयणुकोत्प-
त्तिः, तदुत्पत्तौ च तत्र कारणगुणपूर्विका रक्ताद्युत्पत्तिः, तदुक्तम्-वैशेषिकोपस्कारे-“कारणगुण-
पूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः” इति । ततो द्वयणुकत्रयात् त्रसरेणुरुत्पद्यते तद्गुणात्तद्गुण इत्यादिक्रमेणो-
त्पन्ने महावयविनि तद्गुणोत्पत्तिः, तथा च प्राक्तनपरमाणुद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणनाशाद्-
द्वयणुकनाशः, तेन च समवायिकारणनाशेन त्रसरेणुनाशः, तत्क्रमेण च यत्र घटादिमहावय-
विनाशस्तत्र न वदान्तरं प्रति स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन कुलालादिकृतेः कारणत्वं
सम्भवति, पूर्ववदावयवसंयोगस्यैवाऽभावादित्याशङ्क्य निषेधति-न च वैशेषिकेनय इत्या-
दिना, निषेधे हेतुमाह-पूर्वसंयोगादिध्वंसपूर्वद्वयणुकादिध्वंसानामित्यादि । पूर्वसं-
योगात्मकपूर्वद्वयणुकासमवायिकारणनाशाद्द्वयणुकनाशे सत्युत्तरद्वयणुकासमवायिकारणसंयोगा-
नुगुणपरमाणुक्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशक्रमेणोत्तरसंयोगलक्षणमवायिकारणोत्पत्तितो द्वयणुको-
त्पत्तिस्ततो द्वयणुकत्रयसंयोगात्तद्वयणुकोत्पत्तिरित्येवं क्रमेण महावयविधटोत्पत्तिर्भवेदिति पूर्वसं-
योगनाशद्वयणुकनाशौ मध्यकालभाविनश्चान्येऽपि विभागाद्याः परम्परयोत्तरमहावयविधटोत्प-
त्तौ हेतवः स्युः, परम्परया कारणञ्च प्रयोजकमिति गीयते, परम्परया कार्यञ्च प्रयोज्यमिति
व्यवह्रियते, पूर्वसंयोगध्वंसे पूर्वसंयोगः, पूर्वद्वयणुकध्वंसे च पूर्वद्वयणुकं प्रतियोगितासम्बन्धेन
ध्वंसमप्रति तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिनः कारणत्वमिति नियमतः कारणं भवति, पूर्वसंयो-
गादौ च कुलालादिकृतेः कारणत्वं, तथा चोत्तरवदादिमहावयव्यारम्भकसंयोगोऽपि परम्परया
कुलालादिकृतिप्रयोज्य इति स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन कुलालादिकृतिः तादृशसंयोग-
काले घटाद्यव्यवहितपूर्वक्षणरूपे वर्तते इत्युत्तरघटादिकम्प्रति तस्यां निरुक्तसम्बन्धेन कारणत्वस्य
सम्भवात्, एवं कालस्य कार्यमात्रमप्रति कारणत्वं वैशेषिकस्याऽप्यनुमतं, नित्यस्यैकस्य व्याप-
कस्य तस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टस्य सर्वत्राऽवयवस्यैव सद्भावाद्, व्यतिरेकासम्भवेन स्वरूपतो जनक-
त्वं नेति प्रतिनियतोपाधिविशिष्टत्वेन प्रतिनियतक्षणरूपतामाभेजानस्य प्रतिनियतोपाधिविशिष्ट-
त्वेन कारणत्वं स्यादित्यवच्छेदकीभूतस्योपाधेरपि कालोपाधितया कारणत्वम्, उपाधित्वञ्च
पूर्वसंयोगादिध्वंसपूर्वद्वयणुकादीनामपि सम्भवत्येवेति कालोपाधितया पूर्वसंयोगादिध्वंसपूर्वद्वय-
णुकादिध्वंसानामुत्तरसंयोगादिकम्प्रति कारणत्वे व्यवस्थिते पूर्वसंयोगादीनाञ्च प्रतियोगिविधया
स्वध्वंसमप्रति कारणत्वकलुष्यतौ पूर्वसंयोगादीन् प्रति च कुलालादिकृतेः कारणत्वे सत्युत्तरसंयो-
गमप्रति परम्परया कुलालादिकृतेः प्रयोजकत्वसम्भवादित्यतोऽपि स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगाव-
यवसम्बन्धेन तादृशसंयोगकालवर्तिन्याः कुलालादिकृतेरुत्तरघटादिकम्प्रति कारणत्वसम्भवादि-

सम्बन्धेन सत्त्वात् । अन्यथा वदत्वाद्यवच्छिन्ने दण्डादिहेतुत्वमपि दुर्वचं स्यात् । अपु दण्डादेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन हेतुत्वम्, कृतेस्तु लाववाद्भिरोप्यतयैव तत्त्वम्, न च कुलालकृतिस्तथा तत्कालेऽतीति चेत्, न, तथापि वदत्वाद्यवच्छिन्ने विजातीयकृतित्वेनैव हेतुत्वात्, कृतित्वेन व्यापकवर्मेणान्यथासिद्धेरिति । किञ्चोपादानप्रत्यक्षं लौकिकमेव जनकम्, प्रणिधानाद्यर्थ मनोवहनाज्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारे

त्यर्थः । अन्यथा—उक्तदिशा स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन कुलालादिकृतेस्तत्त्ववटादिके-
म्प्रति कारणत्वानभ्युपगमे । दण्डेति स्वजन्यचक्रभ्रमिजन्यत्वसम्बन्धेन यदम्प्रति कारणत्वे
पूर्ववदम्प्रत्येव तेन सम्बन्धेन पूर्ववटावयवकपालवर्तिनस्तस्य कारणत्वं स्यात्, उत्तरवटावयवक-
पालादिकन्तु न चक्रभ्रमिजन्यमिति तेन सम्बन्धेन तस्योत्तरवटावयवे कपालेऽभावान्न तस्य
तम्प्रति कारणत्वमिति वदत्वाद्यवच्छिन्ने व्यतिरेकव्यभिचारात्तस्य कारणत्वं न युक्तियुक्तं
स्यात्, स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन दण्डस्य कारणत्वे तूत्तरवटावयवहितपूर्वकालेऽ-
भ्युक्तसम्बन्धेन दण्डस्य सत्त्वाद् वदत्वाद्यवच्छिन्नम्प्रति दण्डादीनां हेतुत्वं निर्वहतीत्यर्थः । नैया-
यिक आशङ्कते—अस्तित्वत्यादिना, तत्त्वस्—हेतुत्वम्, तथा च कार्यत्वावच्छिन्नकारणीभूत-
कृत्याश्रयतयेश्वरसिद्धिरिति भावः । ननु विशेष्यतासम्बन्धेन कुलालकृतिरेव कारणम्,
नेश्वरकृतिरिति न तदाश्रयतयेश्वरसिद्धिरित्याशङ्कायामाह—न चेति । अस्यास्तीत्यनेनान्वयः,
तयेति—विशेष्यतासम्बन्धेनेत्यर्थः । तत्काले—उत्तरवटोत्पत्तिकाले, विजातीयकृतित्वे-
नैव हेतुत्वादिति—तत्तुवायकृतिकाले वटोत्पत्तिवारणाय कुलालकृतित्वेनैव हेतुत्वस्याऽऽ-
वश्यकत्वादित्यर्थः । अन्यथासिद्धेरिति—तथा च कृत्याश्रयतया नेश्वरसिद्धिरिति
भावः, न च कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्य कार्य-
तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वाद् कार्यसामान्याभावे कृतित्वावच्छिन्नसामान्याभावस्य
प्रयोजकत्वं सिद्धयति, भवतां तु कुलालादिकृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वमभ्युपगम्यं स्यादिति
गौरवमिति वाच्यं, कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाऽभाव एव कार्यभावे प्रयोजक इति न
नियमः, किन्तु स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकत्वं प्रतीत्यनुरोधेन लघ्वनतिप्रसक्तधर्मावच्छेदेन
कल्प्यत इति नियमः, तथा च कारणतानवच्छेदककृतित्वावच्छिन्नसामान्याभावस्यैकस्य कार्य-
सामान्याभावप्रयोजकत्वं कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावमन्तराऽपि स्वपपादमेवेति भावः ।
किञ्चोपादानप्रत्यक्षमिति—कुलालादेः सामान्यलक्षणाद्यलौकिकप्रत्यासत्या यद् वटाद्युपा-
दानगोचरप्रत्यक्षज्ञानमलौकिकं तेन वटादिकार्यं नैव जायत इति तस्य कारणतावच्छे-
दकधर्मानाक्रान्तत्वसम्पादनाय सामान्यलक्षणाद्यलौकिकव्रितयप्रत्यासत्यजन्योपादानप्रत्यक्षत्वे-
नेश्वरप्रत्यक्षसाधारणेन गुरुभूतेन कारणत्वं तदा वक्तव्यं स्याद्यदीश्वरप्रत्यक्षस्य कारणत्वं
सिद्धं भवेद्, न चाऽद्यापि तत्सिद्धमिति लौकिकसन्निकर्षजन्योपादानप्रत्यक्षत्वेनैव तत् कारणम्,
न चेश्वरप्रत्यक्षन्तयेति कुतस्तदाश्रयेश्वरसिद्धिः, एवं प्रणिधानाद्यर्थ चित्तस्य प्रतिनियतध्येयविष-

त्वन्मुमित्यादिसाधारणमिति कथं तदाश्रयतयेश्वरसिद्धिः । अपि चाभोगवीर्यजन्येऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामाभोग-
स्येवानाभोगवीर्यजन्ये मुक्ताहारखलरसपरिणामादवनाभोगस्यापि तथात्वे सामान्यपक्षपाते आभोगाना-
भोगाश्रयो भवदभिमत ईश्वरः स्यादिति महत् सङ्कटमापतितम् । किञ्च, सृष्टेः प्राग् जीवानां शरीरेन्द्रिय-
विषयाद्यसम्बन्धे मुक्तकल्पत्वात्पुनः सृष्टौ तेषामीश्वरेण संसारित्वापादने मुक्तावप्यनाश्वासप्रसङ्गात्, कर्म-
बीजसम्बन्धात् सृष्टेः प्राग्जीवानां न मुक्तकल्पतेति चेत्, न, प्राक् सृष्टिकालभोग्यानां कर्मणां भोगेन
क्षये प्रलये तदवस्थित्यसम्भवात्, अक्षये च भोगकालानुपरमे प्रलयायोगात्, न चानियतविपाकानि
कर्माणि जीवानां युगपन्निरोधमनुभवितुमुत्सहन्ते, तथाऽदर्शनात् । सुपुप्तौ तथा दृष्टमिति चेत्, तर्हि
यथादर्शनं कालविपाकिषु कर्मसु तत्कल्पनं क्रियानां, न तु जीवविपाक्यादिषु, अन्यथा प्राच्यसृष्टिचरमकाल-

कज्ञानधाराऽव्यवच्छिन्नतये एकाग्रीकरणाद्यर्थं मनोवहनाड्यादिगोचराऽपि प्रवृत्तिरूपेया, न च
मनोवहनाडीक्रियोपादानतादृशनाड्यादिलौकिकप्रत्यक्षसम्भव इति तद्विषयकानुमितेरेव तत्कार-
णत्वं, तदुभयसाधारणैकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वमत्र वाच्यम्, न चेश्वरस्य प्रत्यक्षं जन्यमिति
नेन्द्रियलौकिकसन्निकर्षजन्यम्, न च नित्यं तल्लिङ्गजन्यानुमित्यात्मकपरोक्षमुपेयते भवद्भिरिति
तदुभयसाधारणधर्मात्मककारणतावच्छेदकस्य तत्प्रत्यक्षेऽभावादेवमपि तत्प्रत्यक्षस्य कारणतयाऽ-
सिद्धेः कथं तदाश्रयतयेश्वरसिद्धिरित्यर्थः । आभोगवीर्यजन्य इति-आभोगवीर्यं नाम
अभिसन्धिपूर्वकवीर्यान्तरायकर्मक्षयक्षयोपशमान्यतरसमुत्थाऽऽत्मपरिणामविशेषरूपं, वीर्यान्त-
रायक्षयक्षयोपशमान्यतरोत्पन्नवीर्यलब्धेस्सकाशादुपजायमानं यत्सलेख्यस्य वीर्यं बुद्धिपूर्वकं धाव-
नपलग्नादिक्रियासु नियुज्यमानं तदाभोगवीर्यमिति यावत्, तेन जन्य इत्यर्थः । अनाभो-
गवीर्यजन्य इति-अभिसन्धिजं मुक्ताहारस्य धातुमलत्वादिपरिणामापादकं यद्वीर्यं तज्जन्य
इत्यर्थः । तथात्वे कारणत्वे । सामान्यपक्षपाते-यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययो-
रपीति न्यायानुसरणे । ब्रह्मदिनमाना सृष्टिरिति ब्रह्मदिनानामनेकत्वात्सृष्टिरप्यनेका, ब्रह्मरा-
त्रिमानः खण्डप्रलय इति ब्रह्मरात्रीणामनेकत्वात् खण्डप्रलयोऽप्यनेकः, तथा च सृष्टिकालभो-
ग्यानां कर्मणां खण्डप्रलयप्राकाररूपसृष्टिकालावच्छेदेन क्षयो भवति न वा ? आद्ये सृष्टि-
काल एव कर्मक्षयात्खण्डप्रलये कर्मसम्बन्धाभावाजीवानां मुक्तकल्पता स्यात्, द्वितीये
भोगकालानुपरमे खण्डप्रलयाभाव इति समाधत्ते प्राक्सृष्टिकालभोग्यानामिति ।
प्रागिति-खण्डप्रलयप्राकाररूपसृष्टिकाले इत्यर्थः । प्रलय इति खण्डप्रलय इत्यर्थः ।
न च जीवानां खण्डप्रलयकाले विद्यमानानामपि कर्मणां खण्डप्रलयकाले युगप-
न्निरोधादनुदयभावात्कार्याऽदक्षतेति तद्विपाकरूपफलविपाको नाऽनुभूयत इति वाच्यम्,
युगपन्निरोधादर्शनादित्याह न चानियतविपाकानीत्यादि । न चेत्यस्योत्सहन्त इत्यने-
नान्वयः । जीवविपाक्यादिष्विति-जीव एव न पुनः शरीरपुद्गलादिषु विपाकरसशक्ति-
दर्शनलक्षणो विद्यते येषां कर्मणां तानि जीवविपाकीनि तान्यादिर्येषु

वद्वान्यायं पि कुत्र भुज्येरन्, तस्मात् कालत्वस्य भोगव्याप्यत्वभावात्प्रलयाभावे कुतः सृष्टिः ? किञ्च कर्मनिरपेक्षस्येश्वरस्य सृष्टिकर्तृत्वे सुखदुःखादिप्रतिनियमानुपपत्तिः, कर्मसापेक्षस्य तु तथात्वे कालादिवन्नेश्वरत्वम्, किञ्चेश्वरसिसृक्षया कर्मवदणुद्वयसंयोगादिना ह्युत्पत्तिकमेण सृष्टिवर्णने सिसृक्षयाः सर्गप्राकालवृत्तित्वविशिष्टेच्छात्वेन हेतुत्वे लाववात् सर्गप्राकालत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् । तथा च तत्क्षणोत्तरकार्ये तत्क्षणत्वेन तद्देशवृत्तिकार्ये च तद्देशत्वेन हेतुत्वं न्यायप्राप्तमित्यवस्थाश्रयणीयया तथामव्यतयैव सर्वोपपत्तौ किं शिखण्डिकल्पनाक्लेशेन । एतेन तत्कार्याणां देशकालादिनियम ईश्वरज्ञानेच्छादित एवेत्यप्यपास्तम् । अवच्छेदकतासम्बन्धेन तन्निरूपितभावितव्यताया एव तद्देशकालादिनियामकत्वात् । वदन्ति हि यामरा अपि भावितव्यतैव नियामिकेत्यलमियता, विशेषार्थिनाऽस्मत्कृतलतादिकमन्यसनीयम् । तदेवमनादौ संसारे, परिसमन्ताद् भ्रमतः कर्मत एवोदयप्राप्तकर्मणः संकाशादेव, कर्मणो ज्ञानावरणीयादेः,

विपाकिषु तानि जीवविपाक्यादीनि तेष्वित्यर्थः । कालत्वस्य भोगव्याप्यत्वभावादिति-यत्र यत्र कालत्वं तत्र तत्र भोग इति व्याप्तेः प्रलयकालत्वेनामिमते कालेऽपि कालत्वस्य भावे भोगस्य व्यापकस्याप्यवश्यम्भावादित्यर्थः । प्रलयाभाव इति-अहोरात्रस्याऽहोरात्रपूर्वकत्वेन सह व्याप्तेरहोरात्रमहोरात्रपूर्वकं, अहोरात्रत्वादित्यनुमानमप्यत्र प्रमाणम् । सुखदुःखादिप्रतिनियमानुपपत्तिरिति ईश्वरसकृपश्चेत्तदाऽविशेषेण सर्वेषां सुखमेव कुर्यात्, अन्यथा पक्षपाताऽऽपत्याऽनीश्वरत्वं स्यात्, निष्कृपश्चेत्तदा सर्वेषां दुःखमेव कुर्यात्, तथा चोदितपुण्यभाजः सुखिन उदितप्रपशालिनो दुःखिन इति परिदृश्यमानप्रतिनियतसुखदुःखव्यवस्था न स्यादित्यर्थः । नेश्वरत्वमिति-निरपेक्षस्यैश्वरत्वादिति भावः । ननु सर्वसत्ताधीशोऽपि नृप-श्रौर्यादिकर्मसापेक्ष एव तरकरादेः फलदाता यथा तथेश्वरोऽपि तत्तत्पुरुषीयतत्तत्कर्मसापेक्ष एव तत्तत्पुरुषेभ्यः शुभाशुभफलं ददातीति नानीश्वरत्वप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि नृपवदीश्वरोऽपि पुरुषाणां चौर्याद्यशुभकर्मानुकूलप्रेरणामपि नैव कुर्यात्, न करोत्येवेति चेत्, न, कार्यमात्रस्यैश्वरकर्तृकताऽभ्युपगमादिति भावः । कर्मवदणुद्वयसंयोगादिनेति परमाणुद्वये क्रिया ततो विभागरततः पूर्वसंयोगेनाशः, ततः परमाणुद्वयसंयोग इत्यादिनेत्यर्थः । सर्गप्राकालत्वेनैवेति-अत्रैवकारेण यदि सृष्टिप्राक्कालवृत्तित्वविशिष्टेच्छात्वस्य व्यवच्छेदः क्रियेत तदापि सिसृक्षयाः कारणत्वमव्यवच्छिन्नं स्यादतः सर्गप्राक्कालत्वेन सर्गप्राक्कालस्य कारणत्वं न तु सृष्टिप्राक्कालवृत्तित्वविशिष्टेच्छात्वेन सिसृक्षयाः कारणत्वमित्येव व्यवच्छेदार्थो बोध्यः । अधिकतरमस्मद्दृष्टव्यसमागतितर्कप्रथमगाथाटीकातोऽवसेयम् । अनादौ संसार इति-अनात्मन्यात्मत्वग्रहरूपमिथ्याज्ञानस्य तत्प्रभवसंस्कारस्य च प्रवाहतोऽनादित्वात्तन्मूलकसंसारोऽप्यनादिः, यतो मिथ्याज्ञानसहायं हि कर्म नैव पूर्वं नासीदिति, पूर्वं शुद्धस्याऽऽत्मनः पञ्चात्मकयोगेनाऽशुद्धत्वायोगात्, अन्यथा मुक्तात्मनोऽपि तथात्वप्रसङ्गररयादित्यनाद्यविच्छिन्नप्रवाहेण प्रवर्तमानं कर्म शुभाशुभं कर्माऽर्जयति, तेन च भवपरम्परा, तदात्मके संसारे इत्यर्थः । परिसमन्ताद्भ्रमत इति-यत्तुर्दशरज्ज्वात्मकलोके सर्वत्रेतत्तत् एकेन्द्रियादिपञ्चेन्द्रियात्तरूपेण नानात्रि-

धर्मविचित्रपरिणातिवशेन शरीरपरिमाणनियतपरिमाणवतोऽसंख्येयप्रदेशमयस्य प्रतिप्रदेशम-
नन्तानन्तकर्मस्कन्धैस्सहैकलोलीभूतस्याऽऽत्मनश्चतुर्गतिषु परिभ्रमणं कुर्वत इत्यर्थः । अनेनात्मनः
सक्रियत्वप्रतिपादनेन नैयायिकाद्यभ्युपगत आत्मविभुत्ववादो निरस्तः । तन्निरासश्चास्मद्दृढवत्स-
म्भितितर्कमहार्णवावतारिकातो बोद्धव्यः । नन्वेतच्छरीरावच्छेदेनाऽऽद्यप्राणसंयोगो जन्म, एतच्छ-
रीरावच्छेदेनान्तिमप्राणवियोगो मरणमित्यात्मविभुत्ववादेऽपि तस्यात्मनो जन्ममरणादिलक्षणप-
रिभ्रमणक्रियोत्पत्तिस्स्यादेवेति चेत्, मैवम्, आत्मनो विभुत्वेऽभ्युपगम्यमाने एकत्र जन्मानि शतधा
छिन्नानां गृहगोधिकादीनां शतावयवेषु युगपत्कम्पोपलम्भेन तदनुमेयदुःखोपमोगार्थं चित्ता-
रप्रवेशोपगमतो भोगायतनत्वस्य प्रसङ्गात्, भोगायतनशतसम्बन्धाच्छतं जन्मानि तावदव-
च्छिन्नरगृत्यजनकमनःसंयोगाविगमात्तावन्ति मरणानि च स्युरित्यलम्प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन । कर्मणो
ज्ञानावरणीयादेरिति-स्वपरजस्वभावस्याऽऽत्मनो हीनमातृगर्भस्थानप्रवेशः स्वातिरिक्तद्रव्य-
सम्बन्धपूर्वकः पुरुषान्तराप्रयोज्यत्वे सति हीनस्थानप्रवेशत्वात्, मदिरोन्मादोऽगत्पुरुषस्याऽशु-
चिस्थानप्रवेशादित्यनुमानेन तथा जगदन्तर्गताऽशेषपर्यायविशिष्टाऽपरिशेषद्रव्यग्रहणक्षमज्ञान-
निष्ठस्वविषयाग्राहकत्वं विशिष्टद्रव्यसम्बन्धपूर्वकं तद्व्यतिरेकेणाऽनुपपद्यमानस्वविषयाग्राहकत्वत्वात्,
तदभावप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वाच्च, पीतमद्यादिपुरुषज्ञाननिष्ठस्वविषयाग्राहकत्ववादित्यनुमानेन
विशिष्टद्रव्यसम्बन्धपूर्वकत्वसिद्धौ धूमात्पर्वते वह्नित्वेन वह्निसिद्धौ महानसीयादिवह्निवाधात्
पक्षधर्मतावलाद्वा पर्वतीयवह्निसिद्धिवत्प्रकृतेऽन्यद्रव्यस्य बाधात् पक्षधर्मतावलाद्वा द्रव्यविशेष-
स्यैव सिद्धिः, स एव च कर्मसंज्ञां भजत इति । ननु नेदं युक्तमुक्तं कर्मणोऽदृष्टाऽपरनामकस्या-
ऽऽत्मगुणत्वादिति चेत्, मैवम्, तथा सति कर्मण आत्मपारतन्त्र्यनिमित्तत्वं न स्यात्, यो हि
यस्य गुणः स न तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तं, यथा रूपादिः पृथिव्यादेः, आत्मगुणश्च धर्माधर्म-
संज्ञकं कर्माऽभ्युपगम्यते परैरिति न तत् आत्मनः पारतन्त्र्यनिमित्तं स्यादिति प्रसङ्गः, आत्मनः
पारतन्त्र्यनिमित्तञ्च कर्म, तस्मान्न तद्गुण इति विपर्ययः । नन्वात्मनः पारतन्त्र्ये किं मानमिति
चेत्, उच्यते, परतन्त्रोऽसौ हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वात्, यथा पीतमदिरोन्मत्तपुरुषोऽशुचिस्थान-
परिग्रहवत्त्वानिति परतन्त्रस्तथाऽयमात्मापीत्यनुमानमेव मानम्, शरीरस्य हीनस्थानत्वं तु
कागारवद्विभक्तो दुःखहेतुत्वाद् ज्ञेयम्, संसार्यात्मनश्च तत्परिग्रहवत्त्वं सुप्रतीतमेवेति नाऽसिद्धौ
हेतुः, कर्मणः पारतन्त्र्यनिमित्तत्वे सिद्धे कर्म पौद्गलिकम्, आत्मनः पारतन्त्र्यनिमित्तत्वात्,
निगडादिवदित्यनुमानं प्रभवति पौद्गलिकत्वसाधनायेति । अत्रे उ अमुक्तं चिय, कम्मं मन्त्रंति
वामणारूवं । तं तु न जुजइ ततो, उवधायाणुग्गहाऽभावा ॥ १ ॥ नाऽज्जासं उवधायं, अणु-
ग्गहं वावि कुणइ सत्ताणं ॥ १ ॥” इत्यादिसिद्धान्तोक्तयुक्तिभिरपि कर्मणः पौद्गलिकत्वे सिद्धे
तस्य ज्ञानावरणतया सिद्धाविदमनुमानं, संसारिज्ञानमशेषार्थात्मके स्वविषये सावरणं तत्राऽ-
प्रवृत्तिमत्त्वात्, यज्ज्ञानं स्वविषयेऽप्रवृत्तिमत्तसावरणं, यथा तैमिरिकस्य लोचनविज्ञानमेक-
चन्द्रमसि, स्वविषयेऽशेषार्थलक्षणेऽप्रवृत्तिमच्च ज्ञानं, तस्मात् सावरणमिति त्रिजगदखिलार्थानां

स्वकृतस्य स्वेनैव मिथ्यात्वादिपरिणतेनामिनवोत्पादितस्य, पुण्यपापफलमनुभवत इत्यनेन सम्बन्धः । पुण्यपापफलं पुण्यं पापं च यत्फलं सुखदुःखादिलक्षणम् तदिति व्याख्येयम्, पुण्यपापप्रकृतिग्रहणे कर्मण इत्यनेनानन्वयापत्तेः । अथ कर्मोदयादेव कर्मबन्धः, कर्मबन्धाच्च तदुदय इत्यन्योऽन्याश्रय इति चेत्, न, बीजाङ्कुरन्यायेनादोषत्वात् । इदानीन्तनकर्मबन्धे कर्मोदयपूर्वकत्वदर्शनेऽपि सर्वत्र कथं तन्निश्चय इति चेत् । सर्वं कर्म कर्मोदयाद्बध्यते, कर्मत्वात्, इदानीन्तनकर्मवदित्यनुमानादित्यवेहि । कीदृशं तत्पुण्यपापफलमित्याह—बन्धनिकाचनोदयनिर्जरापेक्षम् । बन्धो नामैकक्षेत्रावस्थितानां कर्मयोग्यस्कन्धानां रागद्वेषस्नेहावलीढसकलात्मप्रदेशेष्वहारपुद्गलानामिव परिणामकः सम्बन्धः । निकाचना तु

सामान्यविशेषोभयांशरूपत्वेन “सामान्यग्रहणं दंसणं विसेसियं तु नाणं ” इति वचनात्तेषां विशेषरूपेण यज्ज्ञानं तत्तदंशे सावरणमित्युक्तलिङ्गेन सिद्धे तेषामेवार्थानां सामान्यरूपेण यदर्शनं तदप्युक्तलिङ्गेनैव तदंशे सावरणं, यथादर्शनामिलाधुकस्यापि पुंसो राजदर्शनं स्वविषयेऽप्रवृत्तिमत्त्वाद् द्वारपालरूपावरणेन सावरणं तथा प्रकृतेऽपि, यच्चात्रावरणं, तदेव कर्म, एवं प्रकारेण सिद्धस्य कर्मणो ज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयादेरित्यर्थः । स्वेनैवैति—आत्मनैव । अत्रैवकारस्याऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थकतया न तु ब्रह्मणा प्रकृत्या वेत्यर्थः । अनेन निखिलकर्मकर्ता आत्मैव, न तु ब्रह्मप्रकृत्यादिरिति ज्ञापितम् । सोऽपि मिथ्यात्वादिसहकृत एव कर्मकर्तेति प्रतिपादनाय विशेषणमाह—मिथ्यात्वादिपरिणतेनेति—अत्रादिपदेनाऽविरतिकषाययोगानां ग्रहणमिति । पुण्यपापफलमिति—पुण्यञ्च पापञ्च पुण्यपापे तयोर्यत् सुखदुःखादिरूपं फलं तत्पुण्यपापफलमित्यर्थः । तदेवाऽऽह—पुण्यं पापञ्चेत्यादिना । अत्र पुण्यञ्च पापञ्च तत्फलमिति यदुक्तं तत्कार्ये कारणोपचारं कृत्वेति ज्ञेयम् । सर्वत्रेति—एतद्भव इव भवान्तरेऽपीत्यर्थः । सकषायत्वादाऽऽत्मा येष्वकाशप्रदेशेष्ववगाढस्तत्प्रदेशावगाढान् कर्मयोग्यपुद्गलानादत्ते, न त्वनन्तरावगाढान् परम्परावगाढान् वा, न वा तत्र स्थितानप्यनन्तानन्तान् कर्माऽयोग्यान्अयपुद्गला-निति सूचनार्थमाह—एकक्षेत्रावस्थितानां कर्मयोग्यस्कन्धानामिति । तथा चोपरं पञ्चसङ्ग्रहे—“एगपएसोगाढे, सव्वपएसोहिं कम्मणो जोगो । जीवो योग्गलदव्वे, गिण्हइ साई अणाई व ॥७७॥” इति । एकप्रदेशावगाढानीति—अत्रैकशब्दोऽभिन्नार्थवाची, यथा द्वयोरप्यावयोरेकं कुटुम्बम्, ततोऽयमर्थः—येष्वकाशप्रदेशेष्ववगाढा जीवप्रदेशास्तेष्वेव समवगाढानि कर्मयोग्यानि पुद्गलद्रव्याणि जीवो गृह्णातीति । भित्तौ घृतादिस्नेहवशादीर्घकालस्थायिरजरसम्बन्धवदात्मनि रागद्वेषस्नेहवशादेव दीर्घकालस्थायिकर्मपुद्गलसम्बन्ध इति ज्ञापनार्थं विशेषणमाह—रागद्वेषस्नेहावलीढेति । हस्तादिप्रत्येकावयवावच्छेदेनात्मना शुभाशुभक्रियाकरणेऽपि न तद्द्वारा हस्तावच्छिन्नात्मप्रदेशैरेवात्मा कर्मपुद्गलानवगृह्णाति; किन्तु स्वीयसर्वप्रदेशैरेव, गृह्णलावद्धन्यायेन पञ्चनालतन्तुवद्धा सर्वात्मप्रदेशानां मिथ्यरसम्बन्धसद्भावाद्, हस्तावच्छिन्नात्मप्रदेशानां प्राधान्येन व्यापारेऽपि तदितरप्रदेशानामपि गौणवृत्त्या व्यापारमावादित्याशयेन विशेषणमाह—

स्पृष्टतानन्तरभाविनी वद्धस्य कर्मणः सकलकरणायोग्यतावस्था । स्पृष्टता तु निकाचनाभेद एवेति पृथग्-
नोक्तेति टीकाकृतः । वद्धं नाम कर्मात्मप्रदेशैः सह श्लिष्टं, यथा सूचयः कलापीकृताः परस्परेण वद्धाः
कथ्यन्ते । ता एवाग्नौ प्रक्षिप्तास्ताडिताः समभिव्यज्यमानान्तराः स्पृष्टा इति व्यपदिश्यन्ते, ता एव पुनः
प्रताप्य यदा धनेन ताडिताः प्रणष्टस्वविभागा एकपिण्डतामितास्तदा निकाचिता इति व्यपदेशमश्नुवते ।
एवं कर्माप्यात्मप्रदेशेषु योजनीयम् । तस्यैवं निकाचितस्य प्रकृत्यादिवन्धरूपेणावस्थितस्योदयावलिका-
प्रविष्टस्य प्रतिक्षणं यो विपाकानुभवः स उदयः । उदयानुभवसमनन्तरमेवापेतस्नेहलेशं परिशट्प्रति-
समयं कर्म निर्जराव्यपदेशमङ्गीकरोति । बन्धादयः कृतद्वन्द्वास्ता अपेक्षत इति कर्मण्यण् । कथं
पुनस्तत्फलं बन्धाद्यपेक्षत इति चेत्, उच्यते, यतो बन्धादिष्वसत्सु न तत्सम्भव इति टीकाकृतः ।
बन्धनिकाचनयोरुदयद्वारा फलनिष्पत्तौ, निर्जरायास्तु धाराऽविच्छेदेन तत्परिपुष्टौ हेतुतेत्यपि सम्यगाभाति ।
यवानुभव इत्यत आह—नारकतिरश्चर्योन्निरुत्पत्तिस्थानम्, मनुष्याश्चामराश्च तेषां भवग्रहणानि शरीरा-
दानानि तेषु । विविधमनेकविधं प्रकृतिभेदेन फलभेदात् । कथमनुभवत इत्याह—ज्ञानदर्शनोपयोग-
श्चामाव्यात् । यदा यदोपमु(यु)ङ्क्ते तदा तदा सुख्यहं दुःखितोऽहमिति साकारानाकारोपयोगवलाच्चेतयते
तेनास्यानुभव इत्यर्थः । उत्तरग्रन्थेनाप्यस्य सम्बन्धः । तानि तानीत्यादि ज्ञानदर्शनोपयोगस्याशु
सञ्चारस्वामाव्यादेव तानि तानि परिणामान्तराणि याति । तानि तानीति मुहूर्ताभ्यन्तरेऽपि मनसश्चल-
त्वाद् बहूनि गच्छन्ति । तानि चेह शुमानि ब्राह्मणि । सम्यग्दर्शनप्राप्त्यधिकारात् । बहुत्वधीतिका
वीप्सा । अथवा यान्येव पूर्वाप्यवसायान्तराणि तान्येव पराध्यवसायतया वर्तन्ते इत्यन्वयप्रदर्शनार्था
वीप्सा । परिणामस्य चेतनाचेतनसाधारणत्वादजीवपरिणामव्यावृत्त्यर्थमध्यवसायस्थानग्रहणम् । स खलु
जीवस्तानि शुमाध्यवसायान्तराण्यास्कन्दवनामोगनिर्वर्तितेन यथाप्रवृत्तकरणेन

सकलेति । परिणामक इति—परिणामानुकूल इत्यर्थः । निकाचनेति—निकाच्यते सकल-
करणायोग्यत्वेनाऽवश्यवेद्यतया व्यवस्थाप्यते कर्म जीवेन यथा सा निकाचनेत्यर्थः । बन्धा-
दयः कृतद्वन्द्वा इति—बन्धश्च निकाचना चोदयश्च निर्जरा च बन्धनिकाचनोदयनिर्जरा
इत्यर्थः । तत्परिपुष्टौ—फलपरिपुष्टौ । चेतनाचेतनसाधारणत्वादिति—चेतनपरिणामा-
चेतनपरिणामभेदेन द्विविधत्वादित्यर्थः । अनाभोगनिर्वर्तितेनेति—अनभिसन्धिजनितेने-
त्यर्थः । यथाप्रवृत्तकरणेनेति यथाप्रवृत्तकरणापूर्वकरणानिर्वर्तिकरणभेदेन करणानि त्रिवि-
धानि, तत्राऽनादिसंसिद्धप्रकारेण प्रवृत्तं यथाप्रवृत्तम्, क्रियते कर्मक्षपणमनेनेति करणम्, सर्वत्र
जीवपरिणामविशेष एवोच्यते, यथाप्रवृत्तं च तत्करणञ्च यथाप्रवृत्तकरणम्, एवमुत्तरत्रापि करण-
शब्देन कर्मधारयः, अनादिकालात्कर्मक्षपणप्रवृत्तोऽध्यवसायविशेषो यथाप्रवृत्तकरणमित्यर्थः,
अग्राप्तपूर्वमपूर्वम्, स्थितिधातरसधाताद्यपूर्वाऽर्थनिर्वर्तकं वाऽपूर्वम्, निवर्तनशीलं निवर्त्ति, न
निवर्त्ति अनिवर्त्ति, आसम्यग्दर्शनलाभान्न निवर्तत इत्यर्थः । एतानि त्रिण्यपि यथोत्तरं विशुद्धवि-
शुद्धतरविशुद्धतमाध्यवसायरूपाणि भव्यानां करणानि भवन्ति, अभव्यानां तु प्रथममेव यथा-
प्रवृत्तकरणं, नेतरे द्वे, उक्तञ्च भाष्ये—करणं अहापवत्तं अपुण्यमनियद्वियमेव भव्याणां ।

तां तामुत्कृष्टां कर्मस्थितिमवहास्य कोटीकोट्याः सागरोपमानामन्तः क्षपयंस्तावत् प्रयाति यावत्तस्या

पदमं चिय भन्नइ करणं ति परिणामो ॥१२०२॥” तत्रानादिकालादारभ्य यावद् ग्रन्थिस्थानं तावत्प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणं भवति, कर्मक्षपणनिबन्धनस्याध्यवसायविशेषस्य सर्वदेव भावात्, अष्टानां कर्मप्रकृतीनामुदयप्राप्तानां सर्वदेव क्षपणादिति । ननु यदि ग्रन्थिभेदात्पूर्वं सम्यक्त्वादिगुणविकलोऽपि जीवः सुदीर्घा कर्मस्थितिं क्षपयति तर्हि तदनेन्तरं शेषमपि कर्मासौ सम्यक्त्वादिगुणान् विनैव क्षपयतु, ततः मोक्षमप्यनपेक्षितसम्यक्त्वादिगुण एव जीव आसादयतु किमन्यर्गद्विस्तरेतुभूतसम्यक्त्वादिगुणैरिति चेत्, उच्यते, सिसाधयिषितमहाविद्यायाः पूर्वसेवेव पूर्व कर्मस्थितिक्षपणे या यथाप्रवृत्तकरणक्रिया सा नानिगुर्वी, किन्तु परिमृढी भवति, महाविद्यासाधनकालावच्छिन्नक्रियेव या पुनर्ग्रन्थिभेदादारभ्य मोक्षसाधने सम्यग्दर्शनज्ञानसम्बलितचारित्रक्रिया साऽतीवगुर्वी दुष्प्राप्ता सविध्वा च भवति, न चात्युल्लासपूर्वकमहाप्रयाससाध्योत्तरक्रियामन्तरेण महाविद्यासिद्धिर्न भवति तद्वदेतां सम्यग्दर्शनज्ञानान्वितचारित्रक्रियामन्तरेण कस्यापि कदाचिदपि मोक्षो भवति, तदेवं सम्यक्त्वादिगुणवैकल्यावस्थायां क्षपितवहुकर्मत्वादेपचितवहुदोषस्य जीवस्य ग्रन्थिभेदादूर्ध्वं स्वयमेव कारणसामग्रीमद्भावात् सम्यक्त्वादिगुणावाप्तेस्तत्सहकृत एव जीवो मोक्षमवाप्नोतीति सिद्धम् । उक्तञ्च भाष्ये—“पाएण पुव्वसेवा, परिमउई साहणम्मि गुरुतरियो । होइ महाविजोए, किरिया पायं सविग्धा य ॥११९९॥ तह कम्मट्ठिइखण्णे, परिमउई मोक्खसाहणे गुरुई । इह दंसणोइकिरिया, दुलहा पायं सविग्धा य ॥ १२०० ॥ अहव जओ चिय सुवहुं, खवियं तो निग्गुणो न सेसंपि । स खवेइ जओ लमए, सम्मत्ते सुयाइगुणलामं ॥१२०१॥ ” इति । ग्रन्थिभिन्दानस्य द्वितीयम्, प्राक्तनाद्विशुद्धतराध्यवसायरूपेण तेनैव ग्रन्थिभेदात् । अमिमुखसम्यक्त्वस्य तृतीयम्, तस्मादेव विशुद्धतमाध्यवसायरूपादनन्तरं सम्यक्त्वलाभात् । उक्तञ्च विशेषावश्यकभाष्ये—“जा गंठी ता पढमं, गंठि समइच्छओ अपुव्वं तु । अनियट्टिकरणं पुण, सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥१२०३॥ ” इति । मिथ्यादृष्टिरपि जीवो गिरिसरित्प्रसारमिथोर्ध्वणधोलनान्यायेन यथाप्रवृत्तकरणेनाऽनाभोगतो बन्धहेतूनामपकर्षात् कर्मक्षयहेतूनां प्रकर्षाद्बहुतरं कर्म चिरवद्दं क्षपयन् लोकतरं नव्यं बध्नन् किंविधां कर्मस्थितिमवहास्य क्रियद्भागान् यावत्प्रयातीत्याशङ्कायामाह तां तामुत्कृष्टां कर्मस्थितिमित्यादि । उत्कृष्टा कर्मस्थितिश्चैवम्—त्रिंशत्कोटाकोटिसागरोपममाना ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयान्तरथिरूपकर्मचतुष्टयानां नामगोत्रयोर्विशतिसागरोपमकोटाकोटीमाना सप्ततिमागरोपमकोटाकोटीमाना मोहनीयकर्मणः स्थितिः । उक्तञ्च विशेषावश्यके—“वीससयरोवमाणं, कोडाकोडी उ नामगोआणं । सयरी मोहरस ट्टिइ, सेसाणं तीसमुक्कोसा ॥१॥ ११८७ ॥ ” तत्र सर्वेषां कर्मणामुत्कृष्टस्थितौ वर्तमानः अवलमोहाच्छादितत्वान्न किमपि सम्यग्दर्शनं लभते, उक्तञ्च—“अट्ठहं वि पयडीणं, उकोसठ्ठिइए वट्टमाणो उ । ण लमति सम्मदंसण, मिच्छतेणं विमोहाओ ॥ १ ॥ ” इति ।

अपि पत्न्योपमासंख्येयभागः क्षपितो भवति, तस्मिन्स्थाने प्राप्तस्यातिप्रकृष्टधनरागद्वेषपरिणामजनितः
वज्राश्मवदुर्भेदः कठिनरूढगूढग्रन्थिरुपतिष्ठते, तत्र कश्चिद्भव्यसत्त्वस्तं भित्त्वाऽपूर्वकरणवलेन प्राप्ता-
निवृत्तिकरणस्तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनमासादयति,

ननु तावत्पर्यन्तकर्माणि क्षपिते किमाविर्भवतीत्याशङ्क्यामाह—तस्मिन्स्थाने इत्यादि । उक्तञ्च-
“अंतिमकोटाकोडीए सन्वकागाणमाउवज्जाणं । पलियासंखिज्जमे भागे, खीणे भवइ गंठी ।
।११९४।” इति । कठिनरूढगूढग्रन्थिरिति कर्कशवनरूढगूढवल्कलग्रन्थिरिव ग्रन्थिरित्यर्थः ।
उक्तञ्च—“गंठित्ति सुदुग्भेओ, कस्सखडधणरूढगूढगंठिव्व । जीवस्स कम्मजणिओ, धणरागदोस-
परिणामो ।११९५।” इति । नन्वमुं ग्रन्थि यावद्भव्य एव समागच्छति किं वाऽभव्योऽपीति चेत्,
उच्यते, अभव्योऽपीति, तथाहि—अमुं ग्रन्थि यावद्भव्यजीवोऽप्यनन्तशो यथाप्रवृत्तकरणेन कर्म
क्षपयित्वा समागच्छति, तत्राऽऽगतस्य तस्य श्रुतसामायिकस्याऽवाप्तिरपि, उक्तञ्च—विशेषावश्यके-
“तित्थकराइपूअं, दड्डूणणेण वाऽवि कज्जेण । सुअसामाइअलामो, होइ अभव्वरस गंठिम्मि
।१२१९।” इति । अयमर्थः—अर्हदादिविभूतिमतिशयवतीं दृष्ट्वा अहो ! कीदृशं तपसः फलम् ?
धर्मादेर्विधेयसत्कारो देवराज्यादयो वा प्राप्यन्त इत्येवमुत्पन्नबुद्धेरभव्यस्याऽपि ग्रन्थिस्थानं
प्राप्तस्य तद्विभूतिनिमित्तमिति शेषः । देवत्वनरेन्द्रत्वसौभाग्यवलादिलक्षणेनाऽन्येन वा प्रयोजनेन
सर्वथा निर्वाणश्रद्धानरहितस्याऽभव्यस्याऽपि संयमतप आदि कष्टानुष्ठानं किञ्चिदङ्गीकुर्वतो
मिथ्याज्ञानरूपस्य श्रुतसामायिकमात्रस्य लाभो भवेत्, तस्याप्येकादशाङ्गपाठानुष्ठानात्, न
पुनस्तस्य क्त्वादेर्लाभः, अभव्यत्वहानिप्रसङ्गात् । ननु तत्राभव्यात्मा भव्यात्मेव कियत्कालं
तिष्ठतीति चेत्, उच्यते, संख्येयमसंख्येयं वा कालमिति । उक्तञ्च धर्मसङ्ग्रहे—“ग्रन्थिप्रदेशं
यावत्त्वमव्योऽपि संख्येयमसंख्येयं वा कालं तिष्ठति, तत्र स्थितश्चाभव्यो द्रव्यश्रुतं भिन्नानि
दशपूर्वाणि यावच्छमते जिनद्विदर्शनात्, स्वर्गसुखार्थित्वादेव दीक्षाग्रहणे तत्सम्भवादिति । ग्रन्थि-
स्थाने चैवं पूर्वप्रदर्शितकालं यावत्स्थित्वा पुनः पश्चात् प्रतिनिवर्तते इति । नन्वभव्यसिद्धिकः
किमभिन्नानि दश पूर्वाणि चतुर्दश पूर्वाणि वा नैव लभते, ओमिति चेत्, तत्रास्ति किमपि
कारणम् ? अस्तीति ब्रूमः, तथाहि—यस्य चतुर्दश पूर्वाणि यावद्दश च पूर्वाणि परिपूर्णानि सन्ति
तस्य पुंसः नियमात्सम्यक्त्वम्, यस्य च किञ्चिद्नदशपूर्वादियावत्सामायिकपर्यन्तश्रुतं तस्य
सम्यक्त्वं भवेत् मिथ्यात्वं वा । उक्तञ्च—“चोदश दश य अभिन्ने, नियमा सगं तु सेसए
भयणा ” इति । तथा चामव्यात्मनः सम्यग्दर्शनाभावप्रयुक्तभिन्नदशपूर्वाधिकपठनयोग्यत्वाभाव
एव कारणमिति । ननु भव्याभव्ययोजीवत्वेन साम्यान्नोक्तविशेषो युक्तियुक्त इति चेत्, मैवम्,
जात्याजात्यरत्नयो रत्नत्वेनेव तयोर्जीवत्वेन साम्येऽपि स्वभावसाम्यासिद्धेर्नोक्तविशेषोऽयुक्तः, तत्र
युक्तत्वप्रयोजिका सामान्यतोऽभव्यावृत्ता जातिर्भव्यत्वमिति गीयते, तद्विपरीता जातिरभव्यत्व-
मात्मनोऽनादिपरिणामभावलक्षणमिति । ननु भव्यजीवो ग्रन्थिस्थाने भिन्ने किं लभत इत्याश-
ङ्क्यामाह तत्र कश्चिदित्यादि । सम्यग्दर्शनमासादयतीति—उक्तञ्च—“भिन्ने तंमि

ज्ञानम् । शिक्षासम्प्रन्धाभ्यासजनितं विलक्षणम्, एते पदार्थाः किञ्चिद्भेदं प्रतिपद्यमाना निसर्गसम्यक्त्वाद्-
भेदमुपलक्षयन्तोऽनर्थान्तरमेकप्रयोजनाः । सम्पिण्ड्याह—तदेवमित्यादिना, परोपदेशादिति—प्रतिमादि-
निमित्तोपलक्षणमेतत् । परोपदेशाच्छब्दादित्येव निर्द्धारणेऽव्याप्यापत्तेः । भवति हि कस्यचिद् भव्यस्य
प्रतिमाद्यलोक्यापि सम्यक्त्वप्राप्तिरिति । स्वासन्निहितनिमित्तापेक्षत्वेनैतन्निष्ठो जातिभेदो व्यज्यत इति
न्याय्योऽर्थः ॥ ३ ॥ उत्तरसूत्रं स्वयमेव लगयन्नाह

(भा०) अत्राह तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम् । तत्र किं तत्त्वमिति ? । अत्रोच्यते

(यशो०टीका)—अत्राहेत्यादि—नन्वयुक्तोऽयं प्रश्नः । तत्त्वादीनि जीवादीनि वक्ष्यन्त इति भाष्य
एवोक्तत्वात्, न, ततः स्वरूपज्ञानेऽपीयताया अज्ञानादिति टीकाकृतः । एवं सति कतिविधं तत्त्वमिति
प्रष्टव्यं स्यात्, इति चेत्, अत्रेदमाभाति, विभागजिज्ञासाया फलीभूतविभागज्ञानविषयोद्देश्यस्यापि प्रष्ट-
व्यत्वादित्यमुक्तिः । किमे(मै)व च (क०) किं कतिविधं वेत्यनयोर्लभो बुद्धिस्थत्वात् ॥

कदाचालनिमित्ताद् यत्सम्यग्दर्शनमुपजायते तन्निमित्तसम्यग्दर्शनमिति गीयते । मूले उपदेश
इति—उपदिशतीत्युपदेशो गुरुरेव, देवचच्छब्दसंस्कारः, ततो यत्प्रादुरस्ति । परोपदेशादित्यत्रो-
पलक्षणन्यायेन प्रतिमादिनिमित्ताऽनुसरणे यत्स्यात्तदाह—परोपदेशाच्छब्दादित्यादि ।
अव्याप्तिमेवाह—भवति हीति । स्वासन्निहितनिमित्तापेक्षत्वेनैतन्निष्ठो जातिभेदो व्य-
ज्यत इति—स्वं सम्यग्दर्शनं तदसन्निहितं तदनधिकरणं यन्निमित्तं तदपेक्षत्वेनाऽधिगमसम्य-
ग्दर्शननिष्ठो निसर्गसम्यग्दर्शनावृत्तिर्यो जातिविशेषस व्यज्यत इत्यर्थः । ३ ।

॥ तृतीयसूत्रटीका समाप्तिमगात् ॥

चतुर्थसूत्रावतरणिकामाह—उत्तरसूत्रं स्वयमेवेत्यादि । तत्र किं ? तत्त्वमिति
भाष्यम्, अस्य तत्त्वार्थश्रद्धानवोक्त्यधटकीभूतं तत्त्वं किं, तत्त्वशब्दवाच्यं किमिति प्रश्नः ?
इत्यर्थः । प्रश्नस्यायुक्तत्वे हेतुमाह—तत्त्वानीत्यादि । भाष्ये द्वितीयसूत्रभाष्ये । एवं सतीति-
क्रियत्संख्यकं तत्त्वमिति नियतसंख्याज्ञानार्थं प्रश्ने सतीत्यर्थः । फलीभूतेति—विभागजिज्ञासा
विभागज्ञानं मे जायतामित्याकारिका, प्रकृते पदार्थत्वलक्षणतत्त्वरूपसामान्यधर्मव्याप्यपरस्पर-
विरुद्धनानाधर्मप्रकारकधर्मविशेष्यकप्रतिपात्तेजनकज्ञानविषयिणीच्छा, तस्याः फलीभूतं
निरुक्तेच्छया प्रश्नयितुररेच्छया उत्तरविधातृपुरुषे ज्ञानोत्पत्तये प्रश्नवाक्यं, तत उत्तरयितु-
निरुक्तेच्छाज्ञानं, तत इच्छाविषयीभूतोक्तविभागज्ञानायोत्तरवाक्यं, तत उक्तविभागज्ञानमित्येवं
विभागज्ञानं, तद्विषयो य उद्देश्यस्सामान्यधर्मवान्, विभागज्ञाने सामान्यधर्मव्याप्यपरस्पर-
विरुद्धनानाधर्माणां विधेयतया विषयत्वं, सामान्यधर्मवतश्चोद्देश्यतया विषयत्वमिति तस्यापि
प्रष्टव्यत्वात्प्रश्नाविषयत्वात्, उद्देश्यस्य सामान्यधर्मवतः प्रश्नाविषयत्वे तदुद्देश्यकविशेषप्रकार-
कज्ञानविषयकेच्छावबोधकप्रश्नाऽसम्भवात्, इत्यमुक्तिः—किन्तत्त्वमित्येवमुक्तिः, ननु सामान्य-
धर्मवत उद्देश्यस्य वाचकं तत्त्वपदमस्तीति तस्य किंपदसममिव्याहारितस्तद्वाच्यस्य ॥ ४ ॥

पद्यतां, तद्विशेषप्रकाराभिधायि पदं तु न प्रश्नवटकमिति कथं तथोक्तितो विभागजिज्ञासावगाति-
रित्यत आह—किमेव चेति—अयमेवाऽत्र पाठो युक्तः, न तु किमेव चेति, किमा किंशब्देन,
एवकारोऽन्यशब्दव्यवच्छेदकः, किं तत्त्वमित्येतद्वटककिंशब्देनैव च किं कतिविधं वेत्यनयो-
लभः, क इति पाठस्त्वत्र नोपयुक्तः । तथा च किं कतिविधं वा तत्त्वमिति प्रश्नाकारः, कथं
लभ इत्यपेक्षायामाह बुद्धिस्थत्वादिति—प्रश्नयितृबुद्धिविषयत्वादित्यर्थः ।

सूत्रम् जीवाजीवाश्रववन्धसंवरानिर्जराभोक्षारत्नम् ॥ १ ॥ ४ ॥

(भा०) जीवा अजीवा आश्रवा बन्धः संवरो निर्जरा मोक्ष इत्येषः सप्तविधोऽर्थरतत्त्वम् ।
पते वा सप्त पदार्थास्तत्त्वानि । तल्लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः ॥

(यशो०टीका) जीवा अजीवेत्यादि—जीवा उपयोगवन्तः, अजीवास्तद्विपरीताः । आश्रव
आत्मधर्मत्वे सति कर्मबन्धासाधारणकारणम् । बन्धोऽभिनवकर्मग्रहणम्, अभिनवपदेन संक्रमव्यवच्छेदः ।
संवर आश्रवविपरीतः । विपाकात्तपसा वा कर्मपरिशाटो निर्जरा, कर्मपरिशाटः कर्मात्मसंयोगव्यंसः,

यद्यपि “स आश्रवः” ६-२-इति सूत्रेण त्रिविधोऽपि कायवचोमनोयोगऽशुभाशुभयोः कर्म-
णोराश्रवणादाश्रव इति पष्ठाध्याये वक्ष्यते, योगश्चात्मकायाश्चाश्रयत्वेनोभयाश्रयत्वादुभयधर्म इति
तल्लक्षणाश्रवोऽप्युभयधर्मस्तथापि तस्य कार्यादिसहकृतात्मव्यापाररूपत्वेन तत्र चात्मन एव
प्राधान्यादात्मधर्म तद्व्यतिरेकेण कर्मबन्धाभावात् शुभाशुभकर्मबन्धाऽसाधारणहेतुश्च स इत्यभि-
प्रेत्य तद्व्यतिरेकतल्लक्षणमाह—आश्रव आत्मधर्मत्वे सतीत्यादि, मिथ्यादर्शनादिपरिणाम-
लक्षणाश्रवपक्षे तूक्तलक्षणं सुसङ्गतमेव, मिथ्यादर्शनादेरात्मधर्मत्वादिति । संसारानादित्वान्यथा-
नुपपत्त्यैकैकाऽऽत्मनरसन्तत्या कर्मबन्धोऽप्यनादिरेवेति पूर्वपूर्ववद्ब्रह्मकर्मप्रेरित आत्मा प्रतिक्षणम-
भिनवं कर्म वध्नाति, यतः कर्मणैव कर्म वध्यते, नान्यथा, सिद्धात्मनोऽपि कर्मबन्धापत्तेरित्या-
शयेन बन्धलक्षणमाह—बन्धोऽभिनवकर्मग्रहणमिति । सङ्क्रमेति—“मूलप्रकृत्यभिन्नाः
सङ्क्रमयति गुणत उत्तराः प्रकृतीः । नन्वात्माऽमूर्तत्वादध्यवसायप्रयोगेण ॥ १ ॥” इत्युक्त्या
तत्स्वरूपं ज्ञेयम्, तस्याभिनवकर्मग्रहणरूपत्वाभावादभिनवपदेन तद्व्यवच्छेदः कृत इत्यर्थः ।
संवर आश्रवविपरीत इति—काययोगादेराश्रवस्य द्वयधिकचत्वारिंशद्भेदस्य यो निरोधस्तद्वे-
तुसंवर इत्यर्थः । विपाकादिति—अवाधाकालपरिपूर्त्या यत्कर्मोदयावलिकायां प्रविष्टं तद्रसानु-
भावादित्यर्थः । नैवायं नियमो यदवाधाकालपरिपूर्त्यैव कर्म विपाकेन क्षीयत इति, किन्तु चिर-
तरकालपरिमोग्यं निकाचितमपि कर्म प्रागपि तपसा क्षीयत एव “तपसा उ निकाश्याणं वि”
इति वचनादिति ज्ञापनायाह—तपसेति । ननु कर्मपरिशाटो निर्जरेत्येव लक्षणमुच्यताम्, किं
हेतुव्यतिरेकतल्लक्षणाभिधानेनेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—कर्मपरिशाट इत्यादि वेत्यन्तपर्यन्तमिति ।
अयम्भावः—विपाकात्तपसा वेति विशेषणोपादानाद् विपाकतपोऽन्यतरजन्यो यः प्रायोगिकनि-
र्जरात्मकः कर्मपरिशाटः सोऽत्र ग्राह्यः, नातः सिद्धात्गावैससिककर्मद्रव्यसंयोगव्यंसलक्षणपरि-

तथा च सिद्धात्मकर्मद्रव्यसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय वेत्यन्तम्, विपाकतपोऽन्यतरजन्यत्वं तदर्थः ।
आत्मनः स्वभावसमवस्थानं मोक्षः । तत्त्वशब्दस्य व्युत्पत्तिपक्षे जीवादीनां या स्वसत्ता सैव तत्त्वम् ।
तस्याश्च प्रतिविशेषं यो वस्तुभेदस्तमनादृत्यैकवचनम्, सामान्यस्य विशेषानतिरिक्तत्वात्तमाहृत्य च
बहुवचनम्, इत्येष सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वम् । एते वा सप्तपदार्थास्तत्त्वमि(त्त्वानी)ति व्याचष्टे
भाष्यकारः । वस्तुतस्तत्पदं स्वामिमतमोक्षजनकसमूहोलम्बनज्ञानविषये रूढम्, तादृशज्ञानविषयत्वमेव
चैकत्वं भाक्तम् । तच्च बहुत्वावच्छेदेन पर्याप्तमिति, करितुरगरथाः सेनेतिवज्जीवादयस्तत्त्वमिति निरवधः
सौत्रप्रयोगः । एवं च जीवादीनुद्दिश्य तत्त्वविधानात्, तत्त्वमुद्दिश्य पुनरावृत्त्या जीवादिविधानं कर्तव्यम् ।

शादेऽतिव्याप्तिः, तस्य स्वाभाविकपुद्गलक्रियैव जन्यत्वादिति । निखिलकर्मावरणापगमेन सर्व-
थाऽऽविर्भूतेऽनन्तज्ञानदर्शनाद्यात्मके स्वस्वभाव आत्मनो नित्यावस्थानं मोक्ष इत्याह—आत्मनः
स्वभावसमवस्थानं मोक्ष इति । तत्त्वशब्दो व्युत्पत्तिसिद्धोऽव्युत्पत्तिसिद्धश्चेति द्विधा, तत्राऽ-
व्युत्पत्तिपक्षे परमार्थरूपार्थे रूढस्य तत्त्वशब्दस्य नादृतिरत्र कृता, किन्तु तस्य भावस्तत्त्वमिति यौगि-
कतत्त्वशब्दस्यैवेति व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याह—तत्त्वशब्दस्य व्युत्पत्तिपक्ष इत्यादि । जैनमते
सत्ता जीवादिभ्यः कथञ्चिद्भिन्नाऽभिन्ना च, न तु नैयायिकवद्भिन्नैव, तथा चाद्यपक्षे तस्याः प्रति-
व्यक्ति यो भेदस्तमनङ्गीकृत्य तस्या एकरूपत्वात्, “इत्येष सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वम्” इत्येकवचनम् ।
द्वितीयपक्षे च नैयायिकवत्तस्या अतिरिक्तत्वानभ्युपगमेन वस्तुधर्मतया तत्तद्व्यपितभेदापेक्षया
भेदमङ्गीकृत्याऽनेकरूपत्वाद् “एते वा सप्त पदार्थास्तत्त्वानि ” इति बहुवचनमित्याशयेनाह-
तस्याश्च प्रतिविशेषमित्यादि । तमादृत्येति—भेदमङ्गीकृत्येत्यर्थः । बहुत्वावच्छेदेने-
ति—बहुत्वञ्चात्र लक्षणभेदज्ञानजनितपरस्परभेदज्ञानविषयत्वरूपं तदवच्छेदेनेत्यर्थः । करितुर-
गरथाः सेनेतिवदित्यादि—जीवादिषु जस्रप्रत्ययार्थबहुत्वावच्छेदेन पर्याप्तिसम्बन्धेन सिप्रत्य-
यार्थस्य तादृशभाक्तैकत्वस्य क्लृप्तत्वात्, करितुरगरथाः सेनेत्यादाविव बहुवचनावरुद्ध एकव-
चनाऽवरुद्धस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयो नाऽनुपपन्न इति भावः । अथवा करितुरगरथाः सेनेत्यत्र
सेनापदस्य करितुरगरथसमुदायत्वावच्छिन्नार्थकत्वेन तदेकदेशे समुदायत्वे सेनापदोत्तरैकवचनार्थ-
कत्वस्याऽन्वयः । करितुरगरथा इत्यत्र बहुवचनार्थबहुत्वावच्छेदेन करितुरगरथेषु समुदायत्वा-
वच्छिन्नात्मकसेनाविधानं तद्वदत्राऽप्युक्तज्ञानविषयत्वमेव तत्त्वं तदेकदेशे ज्ञाने तत्त्वपदोत्तरैक-
वचनार्थस्यैकत्वस्याऽन्वयः, उक्तलक्षणतत्त्वस्य च बहुवचनार्थबहुत्वावच्छेदेन सप्तपदार्थोऽन्वय
इति । अदग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधेयम्, अत एव दध्ना जुहोतीत्यत्र दध्नः
प्रत्यक्षसिद्धत्वात्करणत्वमात्रं विधेयमिति प्राहुर्मीमांसकाः । अतो जीवादिपदार्थाभिज्ञे जीवादि-
पदार्थानुद्दिश्य तत्त्वविधानं, सामान्यतरत्त्वामिज्ञे तमुद्दिश्य च जीवादिपदार्थविधानमित्यु-
द्देश्यविधेयभावे प्रतिपाद्यपुरुषापेक्षेत्यमिप्रायेणाह एवञ्च जीवादीनुद्दिश्येत्यादि ।
अथवा प्रश्नवाक्य उद्देश्यस्योत्तरवाक्ये विधेयत्वमिति नियमः, एवञ्च किं तत्त्वमिति प्रश्ने

तत्र च चरमपदे तावदन्यतमत्वेन लक्षणा कर्तव्या । एवं चोद्देश्यविधेयभावस्थले विधेयतावच्छेदकरूपेण विधेयस्य लाभादाधिक्यव्यवच्छेदोऽन्यतमत्ववलादेव च न्यूनत्वव्यवच्छेदो लभ्यत इति प्रतिपत्तव्यम् । अथ ससैव पदार्था इति कुत पुण्यपापयोरप्यन्यत्र श्रवणात्, इति चेत्, तयोर्वन्ध एवान्तर्भावेन भेदेनानुपादानात्, यद्येवमाश्रवादयोऽपि पञ्च तर्हि जीवाजीवाभ्यां न भिद्यन्ते । तथा हि—आश्रवो

फलीभूतविभागज्ञानविषयाणां जीवादिपदार्थानामेवोद्देश्यत्वात्तेषामेवोत्तरवाक्ये विधेयत्वं, प्रश्नानुरोधेनोद्देश्यविधेयभावव्यवस्थितेरित्याह तत्त्वमुद्दिश्यपुनरावृत्त्येत्यादि । तत्त्वमुद्दिश्य जीवादिविधानपक्षे चरमपदस्य सूत्रक्रमग्रामाण्यागोक्षपदस्य जीवादिसप्तपदार्थान्यतमे निरुद्धलक्षणा, जीवादिपदञ्च तात्पर्यग्राहकं, तेन न प्रत्येकजीवादिपदार्थे तत्त्वस्वरूपताया अलाम इत्याह—तत्र च चरमपद इत्यादि । विधेयतावच्छेदकरूपेणोति—विधेयतावच्छेदकरूपञ्चात्रान्यतमत्वं तद्रूपेणेत्यर्थः । विधेयस्य लाभादिति—विधेयस्य जीवाजीवादिसप्तपदार्थान्यतमस्य तत्त्वव्यापकत्वलाभादित्यर्थः । आधिक्यव्यवच्छेद इति—सप्तत्वसंख्याधिकसंख्याव्यवच्छेद इत्यर्थः । न्यूनत्वव्यवच्छेद इति—सप्तत्वसंख्यान्यूनसंख्याव्यवच्छेद इत्यर्थः । ननु सामान्यधर्मव्याप्यपरस्परविरुद्धनानाधर्मेण धर्मिप्रतिपादनमेव विभागः, स च जीवाजीवेत्यादिसूत्रे न सम्भवति, आश्रवत्वादीनां जीवाजीवत्वविरुद्धत्वाभावादिति चेत्, मैवम्, सव्यमिचारादीनां दुष्टानां हेतूनां सङ्कीर्णानां परस्पराभिन्नानामपि विभागस्य प्रतिपादितत्वेनोपधेयसाङ्कर्यं न विभागव्यावृत्तकं, किन्तुपाधिसाङ्कर्यमेव, उपधेयसाङ्कर्येऽप्युपाध्यसाङ्कर्यादिति वचनात्, तच्च प्रकृतेऽपि नास्ति, सव्यमिचारत्ववाधितत्वविरुद्धत्वादीनामिव जीवत्वाजीवत्वादीनामुपाधीनां स्वस्वासाधारणलक्षणलक्षितानां केषाञ्चित्साङ्कर्येऽपि परम्परया विभाजकतावच्छेदकत्वेनाभिमतानां जीवत्वत्वाजीवत्वत्वाश्रवत्वत्वादीनां परम्परोपाधीनां परस्परविरुद्धत्वेनाऽसाङ्कर्यात्तेन रूपेण जीवाजीवाश्रवादीनां विभागो नानुपपन्नः । दुष्टहेतुविभागकरणे सव्यमिचारत्ववाधितत्वादीनामेकस्मिन् कस्मिंश्चिद्धेतौ साङ्कर्येऽपि परम्परया सव्यमिचारत्वत्ववाधितत्वत्वादीनामसाङ्कर्यात्तद्रूपेण दुष्टहेतुविभागो भवति तद्वत्प्रकृतेऽपीति भावः । अन्यत्रेति—“जीवाजीवा पुष्पा, पावासवसंवरो य निजरणा । बन्धो मुक्त्वो य तहा, नव तता हुंति नायव्या ॥ १ ॥” इति नवतत्त्वप्रकरणादावित्यर्थः । न हि कस्यापि पुंसो मिथ्यात्वमोहनीयादिकर्मोदयं विना मिथ्यादर्शनादिपरिणामलक्षणभावाश्रव इति तज्जनकस्योदितमिथ्यात्वमोहनीयकर्मोदिपुद्गललक्षणाद्रव्याश्रवस्याऽजीवपरिणामत्वात्परिणामपरिणामिनोश्चाभेदादजीवे, उदितमिथ्यात्वमोहनीयादिकर्मजन्यातत्त्वतस्वबुद्ध्यात्मकविपरीतपरिणामलक्षणभावाश्रवस्य च जीवधर्मत्वेन जीवेऽन्तर्भाव इत्यभिप्रेत्याह—आश्रवो मिथ्यादर्शनादिपरिणाम इति । अत्र भावनिमित्तकारणत्वं द्रव्यत्वमिति द्रव्यलक्षणमुपगम्य मिथ्यादर्शनादिपरिणामलक्षणात्मीयभावप्रति निमित्तविधया जनकत्वादुदितमिथ्यात्वमोहनीयपुद्गला द्रव्याश्रव इति तज्जन्यमिथ्याद-

मिथ्यादर्शनादिपरिणामो द्रव्यभावविवेचनेन जीवाजीवयोः परिणाम एव । बन्धस्तु कर्मपुद्गलजीवसंयोगः, सोऽपि निरन्तरत्वाद् उभयस्वभाव एव । संवरोऽपि कर्मपुद्गलादानच्छेदभवहेतुक्रियात्यागलक्षणो जीवाजीवात्मक एव । निर्जरापि निर्जर्यनिर्जरकोभयस्वभावैव । मोक्षोऽपि सर्वनिर्जरारूपः सुतरां तथा । आत्मनिष्ठफलजनकत्वे चाश्रवादयः सन्त्वात्मधर्मा एव । तथा च जीवा अजीवाश्चेत्युभे एव तत्त्वे इति चेत्, सत्यम् । मोक्षार्थिनः स्वत्वत्र तत्त्वज्ञाने प्रवर्तयितव्याः, तत्र च हेयस्य संसारस्याश्रवबन्धलक्षणं कारणद्वयम्, उपादेयस्य च मोक्षस्य च संवरनिर्जराक्षणम्, मोक्षश्च परमप्रयोजनतयाऽवश्यवक्तव्य इति मोक्षार्थितयाऽवश्यवक्तव्यानां सप्तानामपि तत्त्वानामुपादानस्य न्याय्यत्वात्, न च कारणजिज्ञासया एकमेव वक्तव्यमन्यथा बहून्यपि वक्तव्यानि स्युरित्यपि कुचोद्यमाशङ्कनीयम् । एककारणे ज्ञाते कारणान्तरजिज्ञासाया औत्सर्गिकत्वात्, न च परतोऽपि तदनिवृत्तिर्मध्यमरुचेस्तावतैव चरितार्थत्वादिति दिक् ॥ ४ ॥

दर्शनादिपरिणामो भावाश्रव इत्युक्तम् । अग्रे तु भावसमवायिकारणत्वं द्रव्यत्वमिति द्रव्यलक्षणमभिप्रेत्य द्रव्याश्रव आत्मसमवेताः पुद्गला अनुदिता रागादिपरिणामेन । भावाश्रवस्तु त एवोदिता इत्युक्तमित्यनयोर्न विरोध इति सुधिया भाव्यम् । बन्धस्तु कर्मपुद्गलजीवसंयोग इति-बन्धो नामाश्रवात्तकर्मण आत्मप्रदेशैस्सह वह्नितत्तायोगोलकन्यायेनैकलोलीभावेन प्रकृत्यादिविशेषप्रकारात्मकः संयोग इत्यर्थः । उभयस्वभाव एवेति-प्रतियोग्यनुयोग्युभयात्मैवेत्यर्थः । “यः कर्मपुद्गलादानं छेदः स द्रव्यसंवरः । भवहेतुक्रियात्यागः, स पुनर्मात्रसंवरः ॥ १ ॥” इति पारमर्षवचनमनुसृत्याह-कर्मपुद्गलादानच्छेदभवहेतुक्रियात्यागलक्षण इति । विपाकात्तपसो वा कर्मणां यः परिशाटस्तल्लक्षणनिर्जराऽपि पार्थक्यापन्नजीवपुद्गलोभयस्वभावैवेत्याह-निर्जरापीति । तथेति-निर्जर्यनिर्जरकोभयस्वभाव एवेत्यर्थः । यद्वा मोक्षस्य समस्तकर्मनिर्मुक्तशुद्धात्मलक्षणत्वेन सोऽप्यात्मैवेत्यप्यत्र ज्ञेयम् । हेयोपादेययोस्संसारमोक्षयोः कारणजिज्ञासयैककारणामिधानेनैव जिज्ञासापरिपूर्तेः किं कारणद्वयामिधानेनेत्याशङ्कते-न च कारणजिज्ञासयेति-न चेत्यस्याशङ्कनीयमित्यनेनान्वयः । निषेधे हेतुमाह-एककारण इति-संसारस्य मोक्षस्य चैकस्मिन् कारणे ज्ञाते किं संसारस्य मोक्षस्य च कारणान्तरमिति जिज्ञासायास्त्वत उत्पद्यमानत्वेन तन्निवृत्तये संसारकारणान्तरं मुक्तिकारणान्तरञ्च वक्तव्यमेवेत्यर्थः । मध्यमरुचेस्तावतैव चरितार्थत्वादिति कारणद्वयज्ञानमात्रेण विषयनिष्पत्त्या मध्यमप्रमातुर्जिज्ञासापरिपूर्तेरित्यर्थः, ननु तथापि मोक्षस्योपादेयतयेव हेयतया संसारस्यापि पृथगभिधानं कार्यं स्यादित्यदृष्टत्वापत्तिरिति चेत्, न, अनागतजन्माद्यभावरूपसंसारहानेः स्वातन्त्र्येणाऽसाध्यतया संसारहेतूच्छेदे पुरुषव्यापाराभ्युपगमेन तद्धेतोरेवाऽभिधानात्, संसारहानेर्मोक्षस्वरूप एवानुप्रवेशात्, मोक्षोपस्थितौ संसारस्य प्रतिपक्षत्वेनाऽवश्योपस्थितिकतया पृथगभिधानस्याऽनतिप्रयोजनत्वाच्चेति सम्प्रदायपरिरकारः । वस्तुतस्तसंवरनिर्जरयोर्मोक्षे दण्डचक्रादिन्यायेन हेतुता, न तु तृणारणिमणिन्यायेनेति बोधयितुं

नन्वेते सप्त पदार्था तत्त्वानीत्युक्तम्, पदार्थत्वं च पदशक्तिविषयत्वं, तथा च जीवादिपदशक्तिग्रह-
एव कथमिष्यत इत्यत आह

सूत्रम् नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्व्यासः ॥ १ ॥ ५ ॥

(यशो० टीका०) तृतीयार्थे तसिः, एवं च नामस्थापनाद्रव्यभावैस्तेषां जीवादीनां न्यासः स्वस्वपद-

द्वयामिधानम्, बन्धपदेन संसारस्याश्रयस्य च तत्कारणतयाऽमिधानमित्ययं संसारनिवृत्ति-
मोक्षप्रवृत्तिप्रगुणः प्रवृत्तक इत्यपि युक्तं पर्यायः, न चैवं सम्प्रदायातिक्रमः, अनेकनयसमूहा-
त्मकत्वाद्भगवत्प्रवचनस्येति सूक्ष्ममीक्षणीयमिति तातपादश्रीयशोविजयोपाध्याया अनेकान्त-
तत्त्वव्यवस्थायां प्राहुरिति । तदेवं जीवाजीवादीनि सप्तैव तत्त्वानीति व्यवस्थितम् । यदि
चाम्युदयहेतुतया पुण्यस्य तत्प्रतिपक्षतया पापस्यापि च पृथग् निरूपणमावश्यकम्, तदाऽभ्यु-
दयनिश्चयसहेतुप्रवृत्त्यनुकूलज्ञानविषयतया जीवाजीवादयो नवैव पदार्था निरूपणीया इति परम-
मुनिसिद्धान्तसराणिः । तदेवं चतुर्थसूत्रटीका परिपूर्तिं गतेति ।

पञ्चमसूत्रावतरणिकामाह—नन्वेते इत्यादिना । पदशक्तिविषयत्वमिति—वाच्य-
वाचकभावसम्बन्धरूपशक्तिग्रहद्वारा पदजन्यबोधविशेष्यत्वमित्यर्थः । ननु नामस्थापनाद्रव्य-
भावतस्तन्व्यास इति सूत्रमयुक्तमुक्तम् । “जत्थ य जं जाणिजा, निक्खेवं निक्खिखे
णिरवसेसं” इत्यनेन यथापरिज्ञानं निक्षेपात्तरकल्पनाया अप्यनुमतत्वेन तमाश्रित्य—“णामं
ठवणां दविण्णं, खिण्णे काले तहेव भावे” अ । एसो खलु निक्खेवो, दसगस्स उ छविहो होइ
॥ १ ॥ इति । णामं ठवणां दविण्णं, माँ उ य पयंसंगहे ककए चेव । पज्जवँ भावे य तहा, सत्तेए
एककगं होंति ॥ २ ॥ इति च । नामं ठवणां दविण्णं, ओहे भवँ तवम्वे य भोगे” य । संजर्म
जसं किती” जीवियं च भण्णात्ती दसहा ॥ ३ ॥ इति च । नामं ठवणां दविण्णं, खेत्तं खो उक्क
उव्वरंती वसंही । संजर्मपग्गहं जोहे”, अचेल गण्णं संघणां भावे ॥ ४ ॥ ” इति
च तत्तत्सूत्र उक्तत्वान्निक्षेपाणां पञ्चविधत्वं सप्तविधत्वं दशविधत्वं पञ्चदशविधत्वादिकञ्चेति
नामादिचतुष्टयाधिकनिक्षेपसम्भवादिति चेत्, उच्यते, यद्यपि सम्भवन्ति कारिणश्चित्पदार्थ-
ऽधिका अपि निक्षेपास्तथापि न ते सर्ववस्तुषु नियताः, नियतारण्यु नामस्थापनाद्रव्यभाव-
निक्षेपा एव, तेषामेव वस्तुत्वव्यापकत्वात्, न हि किमपि तद्वस्त्विति यन्नामादिचतुष्टयव्यभि-
चारि स्यात् । उक्तञ्च भाष्ये—“नामादिभेदसदृश्य-बुद्धिपरिणामभावो गिययं । जं वत्थु अत्थि
लोए, चउपजायं तयं सव्वं ॥ १ ॥ ” इति । नियतानिक्षेपाभिप्रायेणैतत्सूत्रं तातपादोमास्वाति-
भगवता सिद्धा-जोपनियदेदिना प्राणायीति नायुक्तमुक्तमिति । एतत्तत्त्वमग्रे स्पष्टीभविव्यति ।
यद्वा निक्षेपचतुष्टय एव तत्त्वविद्धिरादधिकनिक्षेपान्तर्भावः कर्तव्यः । उक्तञ्च—“चतुष्काभ्यधिक-
स्येह, न्यासो योऽन्यस्य दश्यते । एतदन्तर्गतः सोऽपि, ज्ञातव्यो धीधनान्वितैः ॥ १ ॥ ” इति ।
एतत्तत्त्वपदशक्तिग्रह इति—ननु सर्वे शब्दस्तत्त्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमाजिनानुगौरवपरानु-

वाचकस्वभावत्वेन शब्दानां विचित्रार्थबोधानुकूलशक्तिमत्त्वात्, अर्थानाञ्चाऽनेकशब्दवाच्यत्व-
स्वभावेनाऽनेकप्रतीतिनिवन्धनानेकशक्तिमत्त्वाजीवपदशक्तिर्जीव इवाऽजीवादावपि, अजीवपदश-
क्तिर्जीव इव जीवादावपि, एवमन्यपदादावपि ज्ञेयम्, तथा च सर्वेषां पदानां सर्वार्थवाचकत्वेन
सर्वार्थानाञ्च सर्वशब्दवाच्यत्वेन जीवादिपदार्थेषु जीवादिपदानां नियताः शक्तयो नेति जीव-
पदाजीव एव शक्तिग्रहाज्जीवस्यैव बोध इत्यस्याजीवपदादजीव एव शक्तिग्रहादजीवस्यैव बोध
इत्यस्य चाभावात्कथं नियतशक्त्युपपादनेन स्वस्वपदशक्तिग्रहो जैनानां सङ्गच्छते इति चेत्,
सत्यम्, तथापि शब्दार्थवाच्यवाचकभावसम्बन्धरूपशक्तिग्रहो हि न तदावरणीयकर्मक्षयोपशमं
विना, उक्तक्षयोपशमोऽपि न सङ्केतग्रहं विनेति सङ्केतस्याऽभिव्यञ्जकत्वेन यस्य पुरुषस्य यरिगानर्थे
सङ्केतग्रहस्तदपेक्ष्य यदर्थशक्तिग्रहाद्यस्य यस्याऽर्थस्य येन येन पदेन बोधस्स एव तत्तत्पदवाच्य
इति नियमात्तत्पदस्य सङ्केतसहकृतशक्तेस्तत्तदर्थ एव सत्त्वेन तथा तत्रैव तद्ग्रहभावात्स्व-
स्वपदशक्तिग्रहो भवत्येव, नियतसङ्केतसहकृतस्य शब्दस्य सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वासिद्धेर्जीवादि-
शब्दादजीवादिबोधप्रसङ्गाभावात् । न चैवं शक्तिव्यञ्जकत्वेनाऽभिमतो यस्सङ्केतस्यैव
शाब्दबोधहेतुत्वमस्तु किमन्तर्गडुशक्त्येति वाच्यम्, पद्व्यवसाये सङ्केतमननुरगृत्याऽपि वाच्य-
ताज्ञानेन शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् । नन्वेवं सङ्केतस्य शब्दार्थशक्तिग्रहानुकूलक्षयोपशम-
निमित्तत्वे क्षीणाशेषज्ञानावरणकर्मणां योगिनां वाचकप्रयोगार्थं सङ्केतप्रतिसन्धानान्वयव्यति-
रेकानुविधानं न स्यादिति चेत्, मैवम्, इष्टत्वात्, तेषां सङ्केतापेक्षां विनाऽपि स्वयमेव वाच्य-
वाचकभावं ज्ञात्वा तत्तच्छब्दप्रयोगादिति । न चैवं तत्र व्यतिरेकव्यभिचारः, क्षायोपशमिकभाव-
स्थल एवोक्तहेतुहेतुमद्भावाभ्युपगमात् । न चैवं तत्र गङ्गापदस्यापि गङ्गातीररूपशक्यार्थत्वेन
शक्त्यैव निर्वाहे शक्यसम्बन्धलक्षणलक्षणोच्छेदप्रसङ्ग इति वाच्यम्, गङ्गापदस्य गङ्गाप्रवाहरूप-
शक्यार्थे सङ्केतवद्गङ्गातीररूपार्थान्तरेऽपि शक्तिग्रहनियामकतया सङ्केतान्तराऽऽवश्यकतया तत्रैव
तद्व्यपदेशाद्, वस्तुतो लक्षणा नास्त्येव, युक्तञ्चेत्, शाब्दबोधे शक्तिलक्षणान्यतरत्वेन प्रयोजक-
त्वापेक्षया शक्तित्वेनैव तत्त्वोचित्यादित्युक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चयटीकायां पूज्यपादश्रीयशोविजयो-
पाध्यायैरिति । वाच्यवाचकभावसम्बन्धरूपशक्तिरपि न मीमांसकानामिव जैनानां धर्मितो भिन्नैव,
किन्तु धर्मधर्मिणोः कथञ्चिदऽभेदात्कथञ्चिदभिन्नाऽपि, एतेन तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छानिरूपितविशेष्यतावत्त्वं तादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तदि-
च्छावत्त्वं वा तत्तत्पदवाच्यत्वमिति नैयायिकमतमप्यपास्तम्, लक्ष्यार्थादावतिप्रसक्तत्वात्,
ईश्वरमनङ्गीकुर्वतामपि वाच्यत्वव्यवहाराल्लोकाववाच्य तत्पदबोध्यत्वरूपस्यार्थधर्मस्यैव तत्त्वादिति ।
नन्वनुगतधर्मावच्छिन्ना शक्तिरेका भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्ना च शक्तिभिन्ना, तथा चाऽत्र निक्षे-
पचतुष्टयानुगतधर्माभावात्तैका शक्तिश्चतुर्षु, किन्तु नामेन्द्रत्वस्य स्थापनेन्द्रत्वस्य द्रव्येन्द्रत्व-
स्य भावेन्द्रत्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तस्य भेदाद्भिन्नैव, तथा च शक्यतावच्छेदकभेदेनैकस्य
शब्दस्याऽनेकशक्तिप्रदर्शकं वचनं निक्षेप इति निक्षेपसामान्यलक्षणं पर्यवसितम्, तत्पद

नामस्थापनाद्रव्यभावेन्द्रा इन्द्रपदवाच्या इति निक्षेपसामान्यवचने वर्तत इति लक्षण-
सामान्यसम्भवेऽपि नामादिप्रत्येकनिक्षेपवचने न च वर्तत इति नोक्तलक्षणस्य सम्भवः,
नामेन्द्र इन्द्रपदवाच्य इति नामनिक्षेपवचनस्य स्थापनेन्द्र इन्द्रपदवाच्य इति स्थापना-
निक्षेपवचनस्य च द्रव्येन्द्र इन्द्रपदवाच्य इति द्रव्यनिक्षेपवचनस्य च भावेन्द्र इन्द्रपदवाच्य
इति भावनिक्षेपवचनस्य च प्रत्येकं नामेन्द्रत्वस्थापनेन्द्रत्वादिप्रतिनियतधर्मावच्छिन्ननिरूपित-
प्रतिनियतशक्तिबोधकत्वेनैकपदस्याऽनेकशक्तिबोधकत्वाभावादिति चेत्, भैवम्, शक्यतावच्छे-
दकभेदेनैकस्य शब्दस्याऽनेकशक्तिप्रदर्शकवचनविषयताव्यापकविषयतावचनत्वस्य निक्षेपल-
क्षणत्वे दोषाभावात्, अत्र चोत्तरवचने किञ्चिद्भर्मावच्छिन्ननिरूपितशक्तिप्रतिपादकत्वं विशेषणं
देयम्, तेन नामधट इत्यस्य धटपदस्येत्यस्य वाच्य इत्यादेश्य विशकलितस्य न निक्षेपत्वप्रसङ्ग
इति । अथवा नामनिक्षेपादयः स्वरूपेणाऽपि निरुक्तलक्षणयोगिनो भवन्त्येव, तथाहि-नामेन्द्र
इन्द्रपदवाच्य इति नामनिक्षेपे नामेन्द्रत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्रतीयते, तच्च नैकम्, यत इन्द्र इति
इकारोत्तरनकारोत्तरदकारोत्तररकारोत्तरात्वरूपानुपूर्वीविशिष्टं नामस्वरूपं नामेन्द्रो, गोपालदार-
कोऽपि चेन्द्रनाम्ना सङ्केतितस्तथा, तयोश्च नैकासाधारणधर्मयोग इति शक्यतावच्छेदकभेद
आवश्यक इति । स्थापनायास्सद्भूतासद्भूतभेदेन द्विविधत्वात् सद्भूतेन्द्रस्थापनागतो धर्मोऽ-
सद्भूतेन्द्रस्थापनागतश्च धर्मो भिन्न एवेति तल्लक्षणशक्यतावच्छेदकभेदाद्भवत्येव सामान्यलक्षण-
सङ्गतिः, यो जीवो मनुष्यस्सन्निद्रोऽभूद् भविष्यति चेति भूतभविष्यदिन्द्रपर्यायकारणत्वाद्
यथा द्रव्येन्द्रस्तथेन्द्रपदार्थज्ञस्तत्रोऽनुपयुक्तोऽपि द्रव्येन्द्रः, तथैव योऽपि इन्द्रस्य गुणान् परस्मै
परिकथयति, परमनुपयुक्तः सोऽपि द्रव्येन्द्रः । “अणुवओगो दव्वं” इति वचनात्, एतदभि-
प्रायेणैव बृहत्कल्पमाण्येऽप्युक्तम्-“दव्वे पुण तल्लद्धी, जस्सातीता भविस्सते वा वि । जो वा वि
अणुवउत्ता, इंदस्स गुणे परिकहइ ॥१४॥” इति, तथेन्द्रस्योत्तरोत्तरभावेन्द्रपर्यायकारणत्वात्पूर्वपूर्वो
द्रव्येन्द्रस्तदनुगामीन्द्रव्यक्तिरपि द्रव्येन्द्रः, द्रवति तांस्तान् पर्यायान् गच्छतीति द्रव्यमिति
व्युत्पत्त्या पर्यायपरम्परानुगता व्यक्तिर्द्रव्यम्, तदेवोर्ध्वतासामान्यमित्यूर्ध्वतासामान्यरूपत्वे-
नानुगामिन्या द्रव्यव्यक्तेर्द्रव्येन्द्रत्वात् । तत्र सर्वत्र नैकं द्रव्येन्द्रत्वमित्यत्राऽपि प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदादुक्तसामान्यलक्षणसङ्गतिः, भावेन्द्रोऽप्यागमतो नोआगमत इति द्विविधः, तत्राऽऽगमत
इन्द्रपदार्थज्ञस्तत्रोपयुक्तो भावेन्द्रः, उपयोगो भावनिक्षेप इति वचनात् । “जहिंदनाणोवओगओ
तम्मयत्तणं होइ” ॥ ३२५ ॥ इति महामाण्यवचनाच्च । तत्र तन्मयत्वमित्यस्य परमैश्वर्याधि-
भावेऽपीन्द्रमयत्वं भवति, भावेन्द्र एवायं व्यपदिश्यत इत्यर्थः । नोआगमतश्च “इदि परमैश्वर्ये”
इति वचनात् परमैश्वर्यादिगुणगणालङ्कृतः पुरन्दरो भावेन्द्रः, परमैश्वर्यवान् साक्षादिन्द्रनाम-
गोत्राणि कर्माणि वेदयन् इन्द्रपदवाच्यो भावेन्द्र इति भावः । न च तदुभयसाधारणं
भावेन्द्रत्वमेकं प्रवृत्तिनिमित्तं सम्भवतीति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादत्राऽप्युक्तसामान्यलक्षणसङ्गति-
रिति । न च धटपदादिवस्तुमात्रस्य निक्षेपवस्तुपदपरूपत्वे तद्वाचकवटपदादिशब्दस्य नामधटस्थो

शक्तिग्रहः कार्य इत्यर्थः । ‘व्यपत्याकृतिजातयत्तु पदार्था’ इति तावन्नैयायिकादिभिरपि प्रतिपन्नमेव । तत्र ‘व्यक्ति’द्रव्यम्, ‘आकृतिः’ स्थापना, ‘जाति’भाव इति निक्षेपत्रयमागतम् । नाम च वैयाकरणैः पदार्थ इष्यते । यद्वा ‘सर्वे भावाः स्वनार्थेन भवन्ति स तेषां भाव’ इति वार्तिकोक्तेः, ‘भवन्ति’वाचक-
पनाघटादिनामपटस्थापनापटादिनिक्षेपचतुष्टयार्थकत्वेनैकार्थकस्यापि तस्य नानार्थत्वापत्तिरित्ये-
कार्थकशब्दोच्छेदप्रसक्तिरिति वाच्यम्, नामस्थापनाद्रव्यनिक्षेपाणामप्रस्तुतार्थनिराकरणमात्रफ-
लकतया व्यवहारे गौणतया भावनिक्षेपस्यैव च मुख्यत्वेन भावघटत्वभावपटत्वादेरित्येकसामान्य-
स्यानुगतस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वेन तदवच्छिन्नार्थकतया घटपटादिशब्दस्याऽप्येकार्थकत्वेन
व्यवहारादिति । अष्टसहस्र्यां पूज्यपादश्रीयशोर्विजयोपाध्यायैस्तु “तथा च गोपदशक्यतावच्छेदकं
निक्षेपचतुष्टयानुगतगोत्वमेकं तद्व्याप्यानि च भावगोत्वादीनि नानेति निष्कर्ष इत्युक्तम्” तथा च
गोपदशक्यतावच्छेदकस्य गोत्वस्य नामादिचतुर्निक्षेपैकत्वेन तदवच्छिन्नशक्तिप्रदर्शकं गोपदमेकार्थ-
कमेव, एवं घटपटादिसर्वपदेष्वेकार्थकत्वं ज्ञेयम्, तदेवं शक्यतावच्छेदकीभूतेनैकधर्मेणैकव्यापने
निक्षेपचतुष्टये तद्रूपेणैकपदस्यैकशक्तिप्रदर्शकं वचनं निक्षेप इति निक्षेपसामान्यलक्षणं सिद्धम् ।
तादृशं वचनञ्च गोपदं नाम स्थापना द्रव्य-भावभेदेन चतुर्षु गोषु गोत्वेन शक्तमित्याकारकम्,
एवमिन्द्रपदं नामेन्द्रस्थापनेन्द्रद्रव्येन्द्रभावेन्द्रेष्विन्द्रत्वेन शक्तमित्याकारकम्, एवं घटपदपटपटा-
दिष्वपि ज्ञेयम् । गोपदनामनिक्षेपस्य गोपदस्थापनानिक्षेपस्य गोपदद्रव्यनिक्षेपस्य गोपदभावनिक्षे-
पस्य च पृथक्लक्षणे कर्तव्ये तु नामगोपदशक्यतावच्छेदकं नामगोत्वं गोत्वव्याप्यं सर्वेषु नामा-
त्मकेषु गोष्वेकम्, तद्विभक्तं स्थापनागोपदशक्यतावच्छेदकं स्थापनागोत्वं गोत्वव्याप्यं सर्वेषु स्था-
पनात्मकेषु गोष्वेकम्, द्रव्यात्मकेषु गोषु द्रव्यगोत्वमेकं गोत्वव्याप्यम्, भावात्मकेषु गोषु भावगो-
त्वमेकं गोत्वव्याप्यमिति मिथो भिन्नानि गोत्वव्याप्यानि नामगोत्वादीन्यभ्युपगतानीत्यतो नाम-
गोत्वेनैकशक्यतावच्छेदकेन नामात्मकेषु गोष्वेकशक्तिप्रदर्शकं वचनं गोपदनामनिक्षेपः, स्थापना-
गोत्वेनैकशक्यतावच्छेदकेन स्थापनात्मकेषु गोष्वेकशक्तिप्रदर्शकं वचनं गोपदस्थापनानिक्षेपः,
द्रव्यगोत्वेनैकशक्यतावच्छेदकेन द्रव्यात्मकेषु गोष्वेकशक्तिप्रदर्शकं वचनं गोपदद्रव्यनिक्षेपः,
भावगोत्वेन भावगोतासाधारणधर्मलक्षणप्रतिनियतशक्यतावच्छेदकेन भावात्मकेषु गोष्वेकश-
क्तिप्रदर्शकं वचनं गोपदभावनिक्षेप इति लक्षणं कर्तव्यमिति दिक् । नाम च वैयाकरणैः
पदार्थ इष्यते इति—घटमुच्चारयतीत्यादावर्थस्योच्चारणोऽस्मभवेन घटशब्दस्य घटपदार्थत्व-
मिष्यते, घटार्थकघटशब्दे घटपदस्य लक्षणां विनाऽपि शक्यैव निर्वाहे तत्र लक्षणायां मानासा-
वाद, “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके, यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं, सर्वं शब्देन भासते”
इति हरिकारिकया सर्वत्र शब्दस्य पदार्थता सिद्ध्यति, अत एव रार्थद्रव्यालङ्कारसङ्ख्याकारकरूप-
पञ्चप्रातिपदिकार्थतोऽपरं नामाऽपि यष्टः प्रातिपदिकार्थ इति स्वीकृतं शाब्दिकैरिति सङ्क्षेपः । घट
इति नामाऽपि घट एव, अर्थाभिधानप्रत्ययानुत्पन्नामयेया इत्यभिधानात्, धाव्यवाचकयोः-

त्वेन प्रवर्तन्त इति 'भावः' शब्दाः । रयेन स्वरूपेणार्थेन भवन्ति प्रवर्तन्तेऽतः स तेषां भावः प्रवृत्ति-
निमित्तमिति तदर्थः । युक्तं चेत्तत् हरिहरनलेक्ष्वाकुयुधिष्ठिरवशिष्टादिशब्देभ्यस्तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदासी-
दिति शब्दप्रकारकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्; अन्यथा वनौपधिब्रगादिनागरिकान् प्रति शब्दस्याबोधक-
त्वापत्तेः, न च प्रमेयत्वादिना हरित्वादिविशिष्टे शक्तिग्रहाद्धर्मादिपदात्प्रमेयत्वांशे उद्बोधकविरहे शुद्ध-
हरित्वादिनोपस्थितेस्तथा शब्दबोधोपपात्तिरिति वाच्यम् । घटादिपदेऽप्येवं कल्पनया 'सर्वे सर्वार्थवाचका'
इति नये प्रवेशापत्तेः, प्रसिद्धाप्रसिद्धपदविभागानुपपत्तेश्च, अतः सर्वनयसङ्ग्राहिणि भगवत्प्रवचने जघन्य-
तोऽपि निक्षेपचतुष्टयमभिमतम्, उत्कर्षतस्तु यस्मात्पदात् यावन्तोऽर्थाः सम्प्रदायाविरोधेनोपतिष्ठन्ते
तावत्सु निक्षेपप्रवृत्तिरिष्टैव, शक्तिसङ्कोचविकासयोरतत्समासव्यासबीजत्वात् । न चैवं लक्षणोच्छेदो, यदंशे

त्यन्तभेदे प्रतिनियतपदशक्त्यनुपपत्तेश्चेति । स्वेन स्वरूपेणार्थेनेति-शब्दस्वरूपात्मकेनाऽर्थेने-
त्यर्थः । सः शब्दस्वरूपात्मार्थः । शब्दप्रकारकबोधस्येति-वाच्यत्वसम्बन्धेनेति शेषः । सर्वा-
नुभवसिद्धत्वादिति-अदृष्टार्थकहरिहरादिपदेषु तत्तच्छब्दवाच्यत्वेनैव बोधस्य सर्वसिद्धत्वात्,
हरित्वादिना शब्दबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वात्, अदृष्टहरिहरादीनां हरित्वादिप्रकारकबोधा-
भावेन विशेषणग्रहाभावात् हरित्वविशिष्टादौ शक्तिग्रहासम्भवेन पदजन्यहरित्वादिविशिष्टपदार्थोप-
स्थितेरभावादिति भावः । एवं कल्पनया-प्रमेयत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिाकल्पनया,
अत्र प्रमेयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षकस्यैक्येन घटादिपदस्य न नानार्थत्वापत्तिः, यथा
तत्पदस्य बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षकस्य बुद्धिस्थत्वस्यै-
क्यात् नानार्थत्वमिति यदि कोऽपि ब्रूयात्तदाऽप्याह-प्रसिद्धाप्रसिद्धपदविभागानुपप-
त्तेश्चेति । जघन्यतोऽपि निक्षेपचतुष्टयमभिमतमिति-जघन्यतोऽपि नामस्थापनाद्रव्य-
भावरूपचतुष्टयपर्यायात्मकमेव वस्तुमात्रम्, न हि किमपि वस्तु नामादिचतुष्टयपर्यायातिक्रमेण
वर्तते । उक्तञ्च विशेषावश्यकभाष्ये-'निययं जं चतुष्टयमस्ति लोए चउपज्जायं तयं सव्वं । ७३।'
इति । निययमिति-नियतं निश्चितमित्यर्थः । चतुःपर्यायमिति चत्वारः पर्याया नामाकारद्रव्य-
भावलक्षणा यत्र तच्चतुष्टयपर्यायमित्यर्थः । "जत्थ य जं जाणिजा निक्खिन्ने निरवसेसं" इत्या-
गमोपि तमसुरारनाह-उत्कर्षतरु यस्मात्पदादित्यादि । तन्वङ्गपदस्येव कस्यचित्पदस्य
चतुर्षु निक्षेपेषु, दशपदस्येव कस्यचित्पदस्य षट्सु निक्षेपेषु, एकपदस्येव कस्यचित्पदस्य दशसु
निक्षेपेषु, स्थानपदस्येव कस्यचित्पदस्य पञ्चदशसु निक्षेपेषु शक्तिरित्यत्र किं नियामकमित्या-
शङ्कायामाह-शक्तिसङ्कोचविकासयोरिति-यत्र तावन्नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभवभावादि-
लक्षणा निक्षेपा न ज्ञायन्ते तत्रापि नामादिचतुष्टयेन वस्तु निक्षेपणीयमेव, सर्वव्यापकत्वात्तस्य,
न ह्यस्ति किमपि वस्तु यन्नामादिचतुष्टयं व्यभिचरतीति यत्र यत्र निक्षेपचतुष्टयं तत्र तत्र
तत्तत्पदशक्तिासङ्कोचः, यत्र यत्र च निक्षेपचतुष्टयाधिकनिक्षेपास्तत्र तत्र तत्तत्पदशक्तिविकास इति
तल्लक्षणयोरतयोरित्यर्थः । तत्समासव्यासबीजत्वादिति-निक्षेपचतुष्टयलक्षणतत्संक्षेपतद-
धिकनिक्षेपलक्षणविराजहेतुत्वादित्यर्थः । केवलं विहितनिक्षेपात्तारस्थले सा निरुद्धेति-

शक्तिनियन्त्रणं तदंशस्य मुख्यत्वेन मुख्यार्थवाधादिस्थले तस्या अपि सावकाशत्वात्, केवलं विहितनिक्षे-
पान्तरस्थले सा निरुद्धा, अन्यत्र तु प्रयोजनवती, तच्छून्या च निषिद्धा इति विवेकः । ननु यदि निक्षेप-
चतुष्टयं शक्तिसङ्कोचेनोच्यते - तर्हि - ततोऽपि शून्यं क्रियतामिति चेत्, सत्यम्, तदिदं नयार्पणया
भविष्यति । न तु प्रमाणार्पणया, उभयनयावलम्बनेन तस्याः अवृत्तेः, तदिदमभिप्रेत्याह भाष्यकारः

(भा०) एभिर्नामादिभिश्चतुर्भिरेतुयोगद्वारैस्तेषां जीवादीनां तत्त्वानां न्यासो भवति । विस्तारेण
लक्षणतो विधानतश्चाधिगमार्थं न्यासो निक्षेप इत्यर्थः । तद्यथा-नामजीवः स्थापनाजीवो द्रव्यजीवो
भावजीव इति । नाम संज्ञा कर्म इत्यनर्थान्तरम् । चेतनावतोऽचेतनस्य वा द्रव्यस्य जीव इति नाम
क्रियते स नामजीवः ॥ यः काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु स्थाप्यते जीव इति स स्थापनाजीवो
देवताप्रतिकृतिवदिन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति ॥ द्रव्यजीव इति गुणपर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापितोऽ-
नादिपारिणामिकभावयुक्तो जीव उच्यते । अथवा शून्योऽयं भङ्गः । यस्य ह्यजीवस्य सतो भव्यं
जीवत्वं स्यात् स द्रव्यजीवः स्यादनिष्टं चैतत् ॥ भावतो जीवा औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकौ-
दधिकपारिणामिकभावयुक्ता उपयोगलक्षणाः संसारिणो मुक्ताश्च द्विविधा वक्ष्यन्ते ॥ एवमजीवादिषु
सर्वेष्वनुगन्तव्यम् ॥ पर्यायान्तरेणापि नामद्रव्यं स्थापनाद्रव्यं द्रव्यद्रव्यं भावतो द्रव्यमिति । यस्य
जीवस्य वा अजीवस्य वा नाम क्रियते द्रव्यमिति तन्नामद्रव्यम् । यत्काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु
स्थाप्यते द्रव्यमिति तत्स्थापनाद्रव्यं, देवताप्रतिकृतिवदिन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति । द्रव्यद्रव्यं
नाम गुणपर्यायवियुक्तं प्रज्ञास्थापितं धर्मादीनामन्यतमत् । केचिदप्याहुर्यद्द्रव्यतो द्रव्यं भवति तच्च
पुद्गलद्रव्यमेवेति प्रत्येतव्यम् । अणवः स्कन्धाश्च सङ्घातमेदेभ्य उत्पद्यन्त इति वक्ष्यामः ।
भावतो द्रव्याणि धर्मादीनि सगुणपर्यायाणि प्राप्तिलक्षणानि वक्ष्यन्ते । आगमतश्च प्राप्ततश्चो
द्रव्यमिति भव्यमाह - द्रव्यं च भव्ये । भव्यमिति प्राप्यमाह । भू प्राप्तावात्मनेपदी ।
तदेवं प्राप्यन्ते प्राप्नुवन्ति वा द्रव्याणि ॥ एवं सर्वेषामनादीनामादिमतां च जीवादीनां भावानां
मोक्षान्तानां तत्त्वाधिगमार्थं न्यासः कार्य इति ॥

(यशो०टीका) एभिरित्यादि । एभिः सूत्रोक्तैः, नामादिभिरित्यादिशब्देनेयत्तानवधारणादाह-चतुर्भिः ।
उपलक्षणमेतत् सम्भवतामन्येषाम्, अनुयोगः सकलगाणिपिटकार्थः, तस्य द्वाराप्यधिगमोपायाः, तत्त्वं च
स्वजनकशक्तिग्रहविशेष्यत्वेन, तैरिति, धान्येन धनमिति वदमैदे तृतीया । तदभिन्नानां तेषां जीवादीनां
तत्त्वानां न्यासो जीवादिपदशक्तिग्रहो भवति । नामादिप्रकारकशाब्दबोधार्थमयमुपायः, तदाह-विस्त-
रेणेत्यादि । नामादिचतुष्टयं लक्ष्येऽवतारयन्नाह-तद्यथा, नामजीव इत्यादि । नाम संज्ञा कर्मेत्यनर्था-
न्तरमिति, नाम संज्ञा कर्म चेत्येतत् पर्यायद्वयमित्यर्थः । चेतनावतोऽचेतनावतो वा यद् जीव इति
नाम क्रियते स नामैव जीवो नामजीवः, चेतनावति तत् स्ववाच्यार्थयुक्तम्, अन्यत्र तु तदयुक्तमि-
त्यर्थः । द्रव्यस्येति गुणक्रिययोरप्युपलक्षणम् । तयोरपि नामादिचतुष्टयप्रवृत्तेः । द्रव्यमेव गुणक्रियाकारेण
परिणमते, नट इव नानावेषैर्न ततोऽन्ये ते स्त इत्यभिप्रायेण वा द्रव्यस्येत्यवधार्योक्तम् यत्र जीवपदाजी-
वनामप्रकारेणैव शाब्दबोधः, तत्र तदुपाधिकैव शक्तिस्तादृशसङ्केताभिव्यङ्ग्या स्वीकर्तव्या नामजीवत्वेन

थरिगन्नर्थेऽनादितात्पर्यं तत्र निरुद्धलक्षणा, यथा निपुणरूपार्थे कुक्षलशब्दस्य, तस्य कुशं लातीति व्युत्पत्त्या कुशछेदनरूपार्थे विहितत्वेन तत्रैव मुख्यत्वाच्छक्तिरपि तरिगन्नेवाऽर्थे, लक्षणा त्वनादितात्पर्यमूलिका निपुणार्थ इति भावः, वस्तुतो लक्षणा नास्त्येव, एतच्च प्रागेव विवृतम् । तदिदं नयार्पणया भविष्यतीति—द्रव्यास्तिकनय एव नामादिनिक्षेपत्रयमुररी- करोति, न पुनः पर्यायास्तिकनयः, भावनिक्षेपमात्रं तु पर्यायास्तिकनय एवाभ्युपगच्छति भावमात्रग्राहित्वात्तस्य, न पुनर्द्रव्यास्तिकनयः, तस्य द्रव्यमात्रग्राहित्वेन भावानवलम्बित्वादेव । उक्तञ्च सम्मतितर्क—“नामं ठवणा दविएत्ति एस दव्वड्डियरत्त नि।खेवो । भावो उ पज्जवड्डियरत्त, परवणा एस परमत्थो । ६ ।” इति । प्रमाणार्पणयेति द्रव्यपर्यायद्वया-त्मकं चार्थमनुभवद्विज्ञानं प्रमाणं तद्विवक्षयेत्यर्थः । तस्या इति प्रमाणार्पणया इत्यर्थः । अत्रायम्भावः न-वेवं तत्तन्नयेन निक्षेपाणां सङ्कोचविकासकरणे जैनप्रवचने कः परमार्थ इति चेत्, उच्यते, द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयेनैव प्रविभाग एव परमहृदयमागमस्य, एतदुभयनयाऽव्यतिरिक्तविषयत्वात् सर्वनयवादानां, न हि परमात्मागमपरमहृदयनयद्वयव्यति-रिक्ताः कश्चिन्नयोऽस्ति, जैनप्रवचनस्य नयसमूहात्मकत्वेन नयविषयताव्यापकविषयताकप्रमा-णैर्नैवानेका-गमैर्मततद्वस्तुव्यवस्थोपपत्तेरुभयनयविषयावगाहिप्रमाणार्पणया वस्तुमात्रस्य निक्षे-पचतुष्टयात्मकत्वेन सर्वरिगन्नर्थे चत्वार एव निक्षेपा निक्षेप्तव्या न तु न्यूनाः, निक्षेपचतु-ष्टयस्य सार्वत्रिकत्वेन पदार्थत्वव्यापकत्वात्, तदधिकनिक्षेपाणां तद्विपरीतत्वाच्चतुर्निक्षेपानुयोग एव जैनप्रवचनमूलभूतः, एतदभिप्रेत्याह सम्मतितर्कियपूर्वोक्तगाथायां “एस परमत्थो” इति ।

अन्यनिक्षेपसम्भवेन न्यूनतापरिहारायाह—उपलक्षणमेतदिति । सकलगणिपिटकार्थ-इति गणो गच्छो गुणगणो वाऽस्यास्तीति गणी, भावाचार्यः, तस्य पिटकमिव पिटकं गणिपिटकं द्वादशाङ्गं सकलं च तद्गणिपिटकं च सकलगणिपिटकं तस्यार्थरत्त तथेत्यर्थः । तत्त्वम् अधिगमो-पायत्वम् । स्वजनकशक्तिग्रहविशेष्यत्वेनेति—स्वमधिगमरज्जनको यश्शक्तिप्रकारकग्रहो जीवपदशक्तितमजीवनामादिचतुष्टयमित्याकारकस्तद्विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । पर्यवसितार्थमाह तद-भिन्नानां तेषामिति । नामादिप्रकारकशब्दबोधार्थमिति नामादिचतुष्टयवान् जीव इत्याकारको नामादिप्रकारकजीवविशेष्यको यश्शब्दबोधरज्ज्दर्थमित्यर्थः । चेतनावतोऽचेत-नावतो वा यद् जीव इति नाम क्रियत इति । यस्मिन् सचेतनेऽचेतने वा द्रव्ये रयेच्छया जीव इति या संज्ञा क्रियते इत्यर्थः । उक्तञ्च—“अत्ताभिप्पायकया, सत्ता पेयणमचेयणे वा वि” इति । जीवनामप्रकारेणेति स्ववाच्यत्वसंसर्गेणेति शेषः । तदुपाधिकैव शक्तिरिति—जीव-नामविशिष्टेऽर्थे शक्तिरित्यर्थः । तादृशसङ्केताभिव्यङ्ग्येति—जीवपदसङ्केताभिव्यङ्ग्येत्यर्थः । ननु जीवनाम्ना यदि जीवनामविशिष्टोऽर्थ उच्यते तदा तस्य नामस्वरूपत्वाभावात्तमजीवत्वेन नामजीव इति व्यपदेशो न स्यादिति चेत्, भैवम्, नामनामवत्तोरभेदोपचारेण तथा व्यपदेशा-

च तद्व्यपदेशः कर्तव्यो नामनामवतोरभेदोपचारात् । नाम्ना जीव इति पक्ष एव नामप्रकारको बोधः-
 प्रकृते तु वस्तुपाधिको नामविशेष्यक इति पर्यालोचने तु जीवपदस्य जीवनाग्न्येव शक्तिः स्वीकार्या, स
 नामजीव इत्यत्र च सशब्दो यो यदृच्छया चेतनावत्यचेतने वा नियुक्त इति व्याख्येयः, तृतीयासमास-
 गर्भनामजीवनिक्षेपविषयतावच्छेदकं तु जीवान्यत्वविशिष्टजीवनाम, तत्प्रकारेणैव ततः शाब्दबोधात् । अत
 एवोक्तमन्यत्र । “ यद्वस्तुनोऽभिधानं, स्थितमन्यार्थे तदर्थनिरपेक्षम् । पर्यायानभिधेयं, च नाम यादृच्छिकं
 दित्याह—नामनामवतोरभेदोपचारादिति—नाम्ना जीवो नामजीव इति तृतीयातत्पुरुषा-
 श्रयणपक्ष एव जीवपदस्य जीवनामविशिष्टेऽर्थे शक्तत्वेन जीवनाग्नः शक्यतावच्छेदकत्वात्तद्वि-
 शिष्टार्थस्य नामजीवत्वेन नामजीवात् जीवनामप्रकारको जीवनामविशिष्टार्थविशेष्यको बोधः,
 प्रकृते तु पूर्वं स्वीकृते नामैव जीवो नामजीव इति कर्मधारयसमासपक्षे तु नामनिक्षेपतो यस्य सचे-
 तनस्याऽचेतनस्य वा जीवेति नाम कृतं तद्वस्तुप्रकारको जीवनामविशेष्यक एव बोधो न तु पूर्वो-
 क्तबोध इति पर्यालोचने तु जीवपदस्य जीवनाग्न्येव शक्तिस्वीकार्येति नाग्नश्शक्यत्वमेवात्र,
 न तु पूर्ववच्छक्यतावच्छेदकत्वमिति जीव इति यन्नाम तन्नामजीव इत्याशयेनाह नाम्ना
 जीव इति पक्ष एवेत्यादि । अत्र चेति स नामजीव इति भाष्ये चेत्यर्थः । तृतीयासमासग-
 र्भनामजीवनिक्षेपेत्यादि—नाम चासौ जीवश्च नामजीव इति कर्मधारये जीवपदस्य स्ववाचकत्व-
 संसर्गेण जीवात्मकार्यविशिष्टं नाम वाच्यम्, नाम्ना नाममात्रेण जीवो नामजीव इति तृतीया-
 तत्पुरुषे तु जीवपदस्य जीवान्यत्वविशिष्टजीवनामवान् वाच्यः, अत्र जीवपदव्युत्पत्तिसिद्ध्यर्थरूपे
 जीवे नाम्ना जीवो नामजीव इति नामजीवनिक्षेपाविषयत्वसुरीकृत्य जीवान्यत्वविशेषणमुपात्ते-
 मिति भावः । ननु कस्मिंश्चिदचेतनपदार्थे जीव इति नामकरणे स नाममात्रेण जीवो न वस्तुग-
 त्येति, तत्र जीवति प्राणान्धारयतीति जीव इति व्युत्पत्तिसिद्धद्रव्यभावप्राणधारणलक्षणजीवत्वा-
 भावेनाऽप्यरोपितजीवत्वान्नाम्ना जीवो नामजीव इति निक्षेपस्य जीवान्यत्वविशिष्टजीवनामवान्
 विवक्षितोऽचेतनपदार्थो जीवपदवाच्य इत्यर्थस्सङ्गतिमङ्गति, परन्तु चेतनावति कस्मिंश्चिद्
 जीवे जीव इति नामकरणे जीवान्यत्वविशिष्टजीवनामवान् जीवपदवाच्य इति कथं सङ्घटत
 इति चेत्, नैव सङ्घटत इति सत्यमेतत्, तत्र नाम चासौ जीवश्च इति नामजीव इति
 विग्रहापेक्षयैव जीव इति नामकरणेन नामजीवनिक्षेपस्य साफल्यादिति । स्वसिद्धान्तविरो-
 धपरिहारायात्र सागतिमुपदर्शयति “वस्तुनोऽभिधानं, स्थितमन्यार्थे तदर्थनिर-
 पेक्षम् । पर्यायानभिधेयं च नाम यादृच्छिकं च तथा ॥१॥” इति । “ पञ्जायाऽ-
 णभिधेयं, ठियमन्नत्ये तयत्यनिरवेकत्वं । जाइच्छियं च नाम, जावद्व्यं च पाएण ॥ २५ ॥ ”
 इत्युक्तं विशेषावश्यकोऽपि, तदर्थश्चायम् यद्वस्तुनो जीवादेर्नाम यथा यो गोपालदार-
 कादिजीवरास्येन्द्र इति नाम, तत्कथम्भूतमित्याह—स्थितमन्यार्थ इति । इन्द्र इति नाम्नो
 वाच्यत्वसम्बन्धेन परमार्थतो देवेन्द्रेऽवस्थानात्, अन्यस्मिन्निन्द्रादावर्थे परमैश्वर्यवति यथार्थत्वेन
 प्रसिद्धं सदन्यरिणान् गोपालदारकादौ आधुनिकसङ्केतमात्रेण अदरोपितमित्यर्थः । अत एवाह—

तदर्थनिरपेक्षमिति, इन्द्रनाम्नो यः प्रधानार्थस्तन्निरपेक्षम्, इदि परमैश्वर्य इति धात्वर्थस्य परमैश्वर्यस्य गोपालदारकेऽभावात्, पुनः किम्भूतं तदित्याह—पर्यायानभिधेयमिति—पर्यायैस्स्ववाचकशब्दान्तरैश्चकपुरन्दरादीमिरवाच्यम्, एवम्भूतं नाम, इह नामनामवतोरभेदोपचाराद् गोपालदारकवस्त्वैव नामोच्यते । लक्षणान्तरमाह—यादृच्छिकमिति—अन्यार्थावाचकं सत्स्वकल्पनानिर्मितं तथाविधव्युत्पत्तिशून्यं डित्थडवित्थादिनाम नामपदशक्तिग्राह्यमित्यर्थः । अयम्भावः—अन्यार्थावाचकमपि यदृच्छया केनचित्पुंसा काष्ठमयहस्त्यादौ डित्थोऽयं डवित्थोऽमित्येवं नाम क्रियते तदपि नामपदशक्तिग्राह्यमिति । नन्वन्यस्मिन्नर्थे यदारोपितं स्वप्रधानार्थनिरपेक्षं स्वपर्यायाऽवाच्यं यच्च यादृच्छिकं तदुभयानुगतं किं लक्षणमिति चेत्, उच्यते, कलत्रस्वार्थभिन्नत्वे सति स्वपर्यायानभिधेयत्वे सति स्वव्युत्पत्तिनिमित्तानालिङ्गितेऽर्थे शब्दस्य वाच्यताबोधकं यद्वचनं यच्चाऽन्यार्थाऽवलम्ब्यशक्तिकस्य यादृच्छिकस्य शब्दस्य क्वचिदप्यर्थे वाच्यताबोधकं वचनं तदन्यतरत्वं नामनिक्षेपत्वमित्यनुगतं नामनिक्षेपलक्षणम्, यथा गोपालदारकेऽयमिन्द्र इति, अत्रेन्द्रपदमिन्द्रपदवाच्यपरमिति लक्षणसङ्गतिः, एवं काष्ठमयहस्त्यादौ डित्थडवित्थादिशब्दवाच्यताबोधकं यद्वचनं तत्राऽप्युक्तलक्षणं वर्तते इति । यद्यस्यचशब्दादित्वरं यावद्द्रव्यभावि च नाम ग्राह्यम्, तत्र इत्वरं नामाल्पकालभावि, यथा किञ्चित्कालभावि देवदत्तादिनाम, देवदत्तादिशब्दवाच्यानां द्रव्याणां विद्यमानानामप्यपरापरनामपरावर्तनस्य लोके दर्शनादित्युक्तं विशेषावश्यकटीकायां । यावद्द्रव्यभावि नाम यावदेतद्वाच्यं द्रव्यमत्र तिष्ठते तावत्कालस्थायि, यथा मेरु-द्वीप समुद्रादिनाम । यत्तु “णामं आवकहियं होज्जा ठवणा इतरिआ वा होज्जा आवकहिया वा होज्जा” इत्यनुयोगद्वारसूत्रे “णामं आवकहियं” इति यत्प्रोक्तं तत् प्रतिनियतजनपदसंज्ञामाश्रित्यैव, यथोत्तराः कुरव इत्यादीति ध्येयम्, नामनामवतोरभेदोपचाराभ्याम चाऽसाविन्द्रश्चेति विग्रहेण इन्द्रार्थशून्यत्वान्नाम्ना नाममात्रेणेन्द्रश्चेति विग्रहेण वा यथा गोपालदारको नामेन्द्रस्तथा नामैवेन्द्रो नामेन्द्र इत्यत इन्द्रस्यात्मीयं इन्द्र इति नामाऽपि इन्द्रेत्यक्षरात्मकं नामेन्द्रः, तत्रापि चेन्द्रपदस्य शक्तिर्नामनिक्षेपेण बोध्यतेऽतोऽपि च नामनिक्षेपः फलवान्, एतत् सङ्ग्रहाय च स्वस्मिन्नास्मिन् स्वस्य नाम्नो वाच्यताबोधकञ्च यद्वचनेमिति विशिष्योपादाय तदन्यतमत्वं निरुक्तनामलक्षणमुपादेयं तेन न तत्राऽव्याप्तिरिति भावः । अत्र पुरातनपत्रचित्रादिलिखितस्य वस्त्वभिधानभूतेन्द्राऽऽदिवर्णावलीमात्रस्याप्यन्यत्र नामत्वेनोक्तत्वात्तदप्यत्रान्यतमत्वेन सङ्ग्राह्यमिति न तत्राप्यव्याप्तिः । यद्वा पूर्वोक्तश्लोकस्यैवानुयोगद्वारटिकामनुसृत्यैवमर्थः कर्तव्यः, यद्वस्तुन इन्द्रादेः ‘अभिधानम्’ इन्द्र इति नाम इन्द्र इति वर्णावलीमात्रं इन्द्रेत्यक्षरात्मकमिति यावत्, यत्तदोर्नित्यसामन्थात्तन्नामेति सष्टङ्कः । अथप्रकारान्तरेण नाम्नो लक्षणमाह—स्थितमन्यार्थं तदर्थनिरपेक्षं पर्यायानभिधेयं चेति तदपि नाम । तदर्थश्च पूर्ववत्, तृतीयप्रकारेणापि लक्षणमाह—यादृच्छिकमिति । तथा च त्रिविधस्याप्युक्तनामनिक्षेपलक्षणस्योक्तान्यतमत्वेन सङ्ग्रहान्नात्रनुगमः, न वा कुत्राप्यव्याप्तिरिति ।

च तथा ॥ १ ॥ ” इति । स्थापनाजीवं कथयति यः काष्ठेत्यादिना, यः स्थाप्यते जीव इति सम्बन्धः । यवेत्याह काष्ठं दारु, पुरां दुहितृकादि सूत्रचीवरादिविरचितम्, चित्रं चित्रकराद्यालिखितम्, कर्मशब्दो रचनावचनः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अक्षेति सामयिकसंज्ञा चन्दनकानाम्, तेषां

स्थापनानिक्षेपनिरूपणमाह स्थापनाजीवं कथयतीत्यादिना । यः स्थाप्यते जीव इति यः स्थाप्यते प्रतिनिधीयते जीवोऽयमिन्द्रोऽयमिति धमिप्रायेणेति स स्थापनाजीवः स्थापनेन्द्र इत्यर्थः । काष्ठमिति-अस्य कर्मपदेन सहाऽभिसम्बन्धात्काष्ठकर्म काष्ठनिर्गुहितं रूपकमित्यर्थः, स्थापनालक्षणञ्चैवमामनन्ति महर्षयः, “यत्तु तदर्थवियुक्तं, तदभिप्रायेण यच्च तत्करणि । लेप्यादिकर्म तत्स्थापनेति क्रियतेऽल्पकालञ्च ॥१॥ ” इति । अयमर्थः-तुशब्दो नामलक्षणात्स्थापनालक्षणस्य भेदसूचकः, यद्वस्तु तदर्थवियुक्तं-भावेन्द्रार्थरहितं सद्भूतेन्द्रादिलक्षणशून्यं, तदभिप्रायेण भावेन्द्रादिवुद्ध्या क्रियते स्थाप्यते तद्वस्तु स्थापनेति सम्बन्धः, किं विशिष्टं तदित्याह-‘यच्च तत्करणि’ तेन भावेन्द्रादिना सह करणिः सादृश्यं यस्य तत्करणि-तत्सदृशमित्यर्थः, यद्वा करणम्-अनुकरणं सादृश्यमिति यावत् तद् यस्यास्तीति करणि सदृशं, तेन करणि तत्करणि तत्सदृशमित्यर्थः । सद्भूतेन्द्रादिसमानाकारमिति पर्यवसितोऽर्थः । चशब्दात्तत्करणि चाऽक्षादि वस्तु गृह्यते सद्भूतेन्द्राधाकारशून्यमित्यर्थः । किं पुनस्तदेवम्भूतं वास्तिवत्याह-लेप्यादिकर्मेति लेप्यपुत्तलिकादीत्यर्थः, आदिशब्दात्काष्ठपुत्तलिकादिसाकारं गृह्यते, अक्षादि चाऽन्ताकारम् । इयमत्र भावना सव्भावमसव्भावे ठवणा इत्यार्षवचनाद् भावेन्द्रस्य या सद्भूताकृतिस्तदाकारयां सद्भावरूपायां काष्ठलेप्यादिमयेन्द्रप्रतिमायामिन्द्रोऽयमिति बुद्ध्या येन्द्रस्य स्थापना क्रियते स सद्भूतस्थापनेन्द्रः । अत्रेदमुक्तं भवति-स्थाप्यमानस्येन्द्रोदेरुरुपाङ्गोपाङ्गिचिह्नवाहनप्रहरणादिपरिकरी य आकारविशेषो यदर्शनात्साक्षाद्विद्यमान इवेन्द्रादिलक्ष्यते स सद्भावस्थापनेन्द्रः, भावेन्द्राकृतिविनिर्मुक्तो अत एवासद्भावरूपेऽक्षराटकादिके इन्द्रोऽयमिति बुद्ध्या येन्द्रस्य स्थापना क्रियते सोऽसद्भूतस्थापनेन्द्र इति । उक्तञ्च-“लेप्यगह्थी हत्थिचि एंस सव्भावियां भवे ठवणा । होह असव्भावे पुण हत्थिचि निरागिई अक्खो ॥१॥ ” इति । कियत्तं कालं तत्क्रियत इत्याशङ्कयामाह-अल्पकालञ्चेति-अल्पः कालो यस्य तदल्पकालमित्यर्थः । चशब्दाच्चावत्कायिकञ्च, उक्तञ्च “इतरमणितरा वा ठवणा ” इति, तत्रेत्वरं चित्राक्षादिगतम्, इन्द्रत्वेन यद्वस्तु स्थापितं तत्क्षणीन्तरे पुनरपि तथाविधप्रयोजनसम्भवे राजादित्वेनाऽपि स्थाप्यते, यद्वा स्वाश्रयद्रव्ये विद्यमानेऽपि काचिदन्तराऽपि निवर्तत इत्यतोऽल्पकालभाविनी, यावत्कायिका स्थापना तु शाश्वतप्रतिमादिरूपा, तस्याश्चाहंदादिरूपेण सर्वदा तिष्ठतीति स्थापनेति व्युत्पत्तेः स्थापनात्वमवसेयं, न तु स्थाप्यते इति स्थापना, शाश्वतत्वेन केनाऽपि स्थाप्यमानत्वाभावादिति । एवं “जे चित्तमिचित्तिविहिया, उ चडादी ते य इति सव्भावे, तत्थ पुण आनकाहिया, हवन्ति जे देवलोगेसु ॥ ८ ॥ ” इति बृहत्कल्पभाष्यो-

निक्षेपो रचना । एते काष्ठपुस्तचित्रकर्मानिक्षेपा आदिर्येषां ते तथा । आदिशब्द उभाभ्यां सम्बन्धनीयः । काष्ठपुस्तचित्रकर्मादयो ये सद्भावस्थापनारूपाः, तथाऽक्षनिक्षेपादयो येऽसद्भावस्थापनारूपाः तेषु यः स्थाप्यते जीव इत्यभिप्रायेण स स्थापनाजीवः । एतदुक्तं भवति—शरीरानुगतस्यात्मनो य आकारो दृष्टः स तत्रापि हरादिको दृश्यत इति कृत्वा स्थापना, अक्षनिक्षेपे नास्त्यसावाकार इति चेत्, न, बहीरूपतया नास्ति बुद्ध्याकारेण त्वरत्येवेति । सद्भावासद्भावभ्यां विध्यनुसारेण यत्र जीवामेदप्रत्ययस्तत्र जीवपदशक्त्यपदेशौ युक्तावेवेति भावः । दृष्टान्तमाह इन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति देवताप्रति-

पदे देवलोकेषु चित्रमिदं मङ्गलस्थापनारूपेण स्थिता घटादयोऽपि यावत्कथिकस्थापनारूपा ज्ञेयाः, देवलोकनियतभावानां तत्त्वानां शाश्वतत्वादिति । यद्वस्तु सद्भूतार्थशून्यं सत्तद्बुद्ध्या तादृशकारं निराकारं वा स्तोत्रकालं यावत्कथिकं वा स्थाप्यते सा स्थापनेति पर्यवसितोऽर्थः । एतदभिप्रायेणैव विशेषावश्यकंऽप्युक्तम्—“जं पुण तयत्यसुन्नं, तयमिप्पाएण तारिसागारं । कीरइ व निरागारं, इत्तरमियरं व सा ठवणा ॥ २६ ॥” इति । उक्तपद्यानुसारेण तद्भावार्थशून्यत्वे सति तद्भावार्थभेदाध्यवसायप्रयोज्यकृतिविषयत्वे सति तदाकृतिसमानाकृतितच्छून्यान्यतरत्त्वलक्षणस्थापनात्वाल्लिङ्गितेऽर्थे तच्छक्तिग्राहकवचनत्वं स्थापनानिक्षेपत्वमिति स्थापनालक्षणमनुगतं पर्यवस्यति । अत्र प्रथमसत्य-तं स्वरूपोपरञ्जकमेव, भावार्थस्याऽपि द्वितीयसत्य-तेनैव वारणात्, द्वितीयसत्य-तं तु नामादिव्यावृत्तये देयमेव, तदाकृतिसमानाकृतीत्यादिकं तु स्थापनास्वरूपभेदावगतिस्तौलम्यफलकमेव, न त्वव्याप्त्यादिलक्षणदोषव्यावर्तकमिति । ब्रह्मेक्षिकायां तद्भावार्थभेदाध्यवसायप्रयोज्यकृतिविषयतालक्षणस्थापनात्वाल्लिङ्गितेऽर्थे तच्छक्तिग्राहकवचनत्वं स्थापनानिक्षेपत्वमित्येव सम्यक् । यद्यपि लेप्यादिकर्मभूतायामिन्द्रादिप्रतिकृतौ प्रयत्नसाध्यायां कृतेः साध्यत्वाख्यविषयत्वमादायोक्तस्थापनालक्षणसम्पत्तिरस्ति, अक्षनिक्षेपादौ त्वयत्नोपनते न तथा कृतिविषयत्वं तथापि तादृशाध्यवसायप्रयोज्या भान्सी कृतिरस्त्येव, यदि चेन्द्रभेदाध्यवसायेनेन्द्रप्रतिकृतिर्निर्मातुमारब्धा, सा निर्मातृपुरुषगतचित्तविक्षेपादिदोषतो “विनायकं प्रकुर्वाणो, रचयामास वानरम्” इति न्यायेनाऽन्यस्यैवोपेन्द्रादेः प्रतिकृतिर्निष्पन्ना, सा च प्रतिकृतिर्नेन्द्रस्थापना, अथ चाऽनुपदोक्तं लक्षणं तत्र गतमित्यतिव्याप्तिः, न च तत्र सद्भूतेन्द्रस्थापनात्वस्याभावेऽप्यक्षनिक्षेपादिवदसद्भूतेन्द्रस्थापनात्वमस्त्येवेति लक्ष्यतयैव नाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, इन्द्रेतरस्थापनात्वप्रमिति विषयत्वविरहसहकृतेत्येवोक्तविषयत्वस्याऽक्षनिक्षेपादाविन्द्रस्थापनात्वप्रयोजकत्वात् । प्रकृते चोपेन्द्रादेः प्रतिकृतिरिति बुद्धिसद्भावेन तथासम्भवात्, इन्द्रप्रतिकृतावपि कस्यचित्तदन्यप्रतिकृतिवत्बुद्धिसम्भवात्तद्वारणाय प्रमितितीत्येवं विभाव्यते तदा तद्भावार्थभेदाध्यवसायप्रयोज्यकृतिविषयत्वतदन्यभावप्रतिकृतिवत्प्रमितिबुद्धिविषयतास्वरूपयोग्यत्वाभावोभ्याल्लिङ्गितेऽर्थे तच्छक्तिग्राहकवचनत्वं स्थापनानिक्षेपत्वम्, तदा चान्यगतचित्तत्वादिदोषतोऽन्यादृशप्रतिकृतौ ज्ञातायां तत्र तदन्यभावप्रतिकृतिवत्प्रमितिबुद्धिविषयत्वरूपयोग्यत्वस्यैव

कृतिवदिति । यथेन्द्रादीनां प्रतिकृती रचितेन्द्रादिव्यपदेशं लभते, एवं जीवस्य काष्ठादिषु प्रतिकृतिः कृता स्थापनाजीव इत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ द्रव्यजीवनिक्षेपमाह—द्रव्यजीव इति उच्यते इत्यनेन सम्बन्धः । अनादिपारिणामिकभावोऽर्थाज्जीवत्वं तेन युक्तो गुणपर्यायैर्वियुतः (क्तः), वास्तवतयात्वासम्भवादाह—प्रज्ञास्यापितः—प्रज्ञया बुद्ध्या कल्पितः । वैज्ञानिकसम्बन्धेन गुणपर्यायवियोगवान् गुणपर्यायवियुक्तत्वप्रकारकबुद्धिविषयो वेति यावत्, तादृशो जीवो द्रव्यजीव इत्युच्यते इति वाच्यार्थः । इतिरवास्तवत्वद्योतकः । द्रव्यजीवादिनिक्षेपस्थले द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं गुणपर्यायवियुक्तत्वप्रकारकबुद्धिविषयत्वं वैज्ञानिकसम्बन्धेन तद्वियोगवत्त्वं चेति निर्गलितोऽर्थः । ननु सता गुणपर्यायाणां बुद्ध्या नापनयः शक्यः कर्तुम् । यतो न ज्ञानायत्ताऽर्थपरिणतिः, ‘अर्थो यथा यथा विपरिणमते तथा तथा ज्ञानं प्रादुरस्ति’ इतिवस्तुस्थितिमभिप्रेत्याह—शून्योऽयं भङ्गः । शून्य इति न

सद्भावान्नातिव्याप्तिरिति । निक्षेपभेदप्रस्तावे द्रव्यजीव इति यः प्राकृततीयभेद उपन्यस्तस्तन्नि-
रूपणायाह—द्रव्यजीवनिक्षेपलक्षणमाहेति । गुणपर्यायैरिति—स्थानुगतस्वभावसिद्धचैत-
न्यसुखादिभिस्सहभावविभिर्गुणैस्त्वानुगततत्तत्कालोत्पन्नतत्तज्ज्ञानवैषयिकसुखदुःखहर्षशोकादिभिः
क्रमभाविभिः पर्यायैश्चेत्यर्थः । ननु न कोऽपि कदाऽप्यात्मा ज्ञानाद्यशेषगुणपर्यायविनिर्मुक्तो
दृश्यते, निगोदजीवानामप्यक्षरानन्ततमो ज्ञानभागो नित्योद्घाटित इति सिद्धान्ते प्रतिपादनात् ।
यदाह—“सर्वजीवानां पि य णं अक्षरस्स अणंतमो भागो, निचुग्घाडिओ चिड्डह, सो वि अ
जइ आवरिजा तेणं जीवो अजीवत्तणं पाविजा ” इति । अन्यथा गुणपर्यायवद् द्रव्यमिति लक्षणे
सर्वकालनियतसत्त्वलक्षणनित्ययोगे मतुविधानादुक्तलक्षणस्यैवाऽनुपपत्तिस्त्यादित्याशङ्काया-
माह—वास्तवतयात्वासम्भवादाह—प्रज्ञास्यापित इति । तदर्थमाह—प्रज्ञयेति । तस्यापि
तात्पर्यार्थमाह—वैज्ञानिकसम्बन्धेनेत्यादि । अर्थो यथा यथा विपरिणमते तथा तथा
ज्ञानं प्रादुरस्ति’ इति—अर्थो जीवादिवस्तु येन येन पर्यायेण विपरिणमते यं यं पर्यायपरिणाम-
मासादयति तत्तत्पर्यायविशिष्टतयैवार्थज्ञानं भवति, तथा च गुणपर्यायानुगामितयैवात्मद्रव्यस्य
सर्वदा प्रतीतेर्गुणपर्यायवियुक्तस्यात्मनोऽभावात्तथा बुद्धिरेवासम्भविनीति न तथा द्रव्यजीव-
स्थापना युक्तेत्यर्थः । यद्वस्तु भूतकाले विवक्षितपर्यायरूपेण परिणतं तद्वस्तु भूतपर्यायकारणत्वा-
द्वर्तमानकाले द्रव्यरूपमुच्यते, अनुभूतदेवत्वपर्यायमनुष्यो द्रव्येन्द्रवदनुभूतधृताधारत्वपर्या-
यरिक्तधृतवदवच, यच्च वस्तु भविष्यत्काले विवक्षितपर्यायरूपेण परिणस्यति तद्वस्तु
भविष्यत्पर्यायकारणत्वाद्वर्तमानकालविद्यमानं सद्भविष्यत्पर्यायापेक्षया द्रव्यरूपमुच्यते “मिउ-
पिंडो दव्वधडो सुसावगो तह य दव्वसाहुत्ति । साहू य दव्वदेवो एमाइ सुए जओ भणिअं
॥१॥” इति सिद्धान्तवचनादनुभविष्यत्साधुत्वपर्यायार्हे श्राद्धे द्रव्यसाधुत्ववत्, अनुभविष्यदेवेन्द्र-
त्वपर्यायार्हे साधौ द्रव्येन्द्रत्ववदनुभविष्यद्बधृताधारत्वपर्यायधृतवदवच, यद्वस्तु भूतभावस्य

सम्भवति । अयं भङ्गो द्रव्यजीवविकल्पः । सृष्टिपण्डो द्रव्यधट इत्यादौ भावकारणतायामेव द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वदर्शनादुक्तप्रकारेण प्रयोगाभावात्तत्र निषिद्धलक्षणापत्तेः । तदाह—यस्य त्वजीवस्येति । यस्य वस्तुनः । हिशब्दो यस्मादर्थे, अज्विस्व चेतनारहितस्य, सतः सम्प्रत्यचेतनावस्थायाम्, भव्यं प्रागभावप्रतियोगि, जीवत्वं स्यात्स आगामिन्या जीवनायाः कारणं द्रव्यजीवः स्थान्, अनिष्टं चैतदभ्युपगन्तुं, जीवत्वस्थानाद्यनिवनपारिणामिकभावस्य सिद्धान्ते प्रतिपादनात् । नन्वेवं सति नामादिचतुष्टयस्याव्यापिता प्राप्ता, द्रव्यजीवविकल्पाभावात् । अभ्युपगतं च सिद्धान्ते व्यापित्वेन नामादिचतुष्टयम् । तदाह भगवान् भद्रबाहुः—“ जत्थ य जं जाणिज्जा, णिवस्सेणं णिविस्सवे णिवसेसं । जत्थ वि य न जाणिज्जा, चउक्यं णिविस्सवे तत्थत्ति ॥ १ ॥ ” अत्र यत्र निक्षेपान्तरं न जानीयात्तत्र चतुष्टयं निक्षेपेदित्यनेन चतुष्टयस्य व्यापिता स्फुटीकृतैव । यत्तत्पदाम्या निर्देशे यो धूमवान् स वह्निमानित्यत्रेव व्याप्तेर्लभावव्यक्तत्वादिति चेत्, अत्र वदन्ति प्रायः सर्वपदार्थेष्वन्येषु सम्भवति, यद्यत्रैकस्मिन् सम्भवति, नैतावता भवन्त्याप्यपितेति, तत्र व्यभिचारस्थानान्यत्वविशेषणदानात् दोषः, इयमेव प्रायिकी व्याप्तिरित्येतदभावविभावस्य च कारणं तत् पूर्वोत्तरपर्यायापेक्षया द्रव्यरूपं—“भूतस्य भाविनो वा, भावस्य हि कारणं तु यल्लोके । तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः, सचेतनाचेतनं कथितम् ॥१॥ ” इत्यादिना सिद्धान्तोऽभिहितम्, तथा च भावकारणत्वमेव द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति सोदाहरणमाह—सृष्टिपण्डो द्रव्यधट इत्यादौ भावकारणतायामेव द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वदर्शनादिति । अस्तु भावकारणतायां द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्, प्रकृते तेन किम् ? । अत आह—उक्तप्रकारेण प्रयोगाभावात्तत्र निषिद्धलक्षणापत्तेरिति—बुद्धिकल्पितगुणपर्यायविद्युत्तत्त्वविशिष्टे द्रव्यजीवपदप्रयोगाभावात् प्रयोजनाभावाच्च तत्र येयं द्रव्यपदलक्षणा सा निषिद्धेति तस्या आपत्तिः प्राप्तिस्स्यात्, न च निषिद्धलक्षणाऽऽश्रयणं युक्तमिति भावः । भव्यमित्यस्याऽर्थमाह—प्रागभावप्रतियोगीति—भविष्यत्काले उत्पादाहमुत्पत्त्यमानमिति यावत्, यो वर्तमानकालीनाऽजीवो भविष्यत्कालेऽजीवत्वं चेतनारहितत्वलक्षणं परिहाय जीवत्वं चेतनावलक्षणं प्राप्स्यति स एवाऽऽगामिजीवभावकारणत्वाद् द्रव्यजीवस्स्यात्, न चैतदिष्टमित्याह अनिष्टं चैतदभ्युपगन्तुमिति । तत्र हेतुमाह—जीवत्वस्येत्यादि । सिद्धान्ते प्रतिपादनादिति—“द्वेणोमं द्रव्यं संखाइयप्यएसओगाढं । कालेऽणाइ अनिहणो भावे नाणाइयाणंता । १३९४ ।” इति विशेषावश्यकभाष्येऽभिहितत्वादित्यर्थः । जत्थ य जं जाणिज्जेति—एतदेव वीरसेनाचार्यकृतधवलटीकायामप्युक्तं “ जत्थ बहुं जाणिज्जा अवरिमिदं तत्थ निविस्सवे णियमा । जत्थ बहुवं ण जाणदि चउक्यं णिविस्सवे तत्थ ॥१४॥ ” इति । व्यभिचारस्थानान्यत्वविशेषणदानात्त दोष इति—यो यः पृथिवीविकारः स स लोहलेख्य इति व्याप्तौ वज्रात्मकं यद्व्यभिचारस्थानं तदन्यत्वविशेषणदानवदत्राऽपि द्रव्यजीवद्रव्याजीवात्मकमनभिलाष्यभावेषु नामनिक्षेपाप्रवृत्तेरनभिलाष्यपदार्थात्मकञ्च यद्यद्व्यभिचारस्थानं तत्तदन्यत्वविशेषणदानान्नाऽव्यापितादोषः, न च यत्र यत्र व्याप्तौ व्यभिचारस्तत्तदन्यत्वविशेषणदानेन व्याप्यत्वासिद्धिदोषनिवारणे

रिष्कारः । अपरे त्वव्यापितादोषभयादेवं वर्णयन्ति—अहमेव मनुष्यजीवो द्रव्यजीवोऽभिधातव्यः । अहं हि तस्योत्पत्तिस्रोदेवजीवस्य कारणं भवामि । यतश्चाहमेव तेन देवजीवभावेन भविष्याम्यतोऽहमधुना द्रव्यजीव इति । एतत्तैरुक्तं भवति, पूर्वः पूर्वो जीवः परस्य परस्योत्पत्तिस्रोतः कारणमिति । अस्मिंश्च पक्षे सिद्ध एव भावजीवः स्यात्, नान्यः कश्चित्, प्रथमाप्रथमाद्यादेशाश्रयणे च सोऽपि न स्यात्, प्रथमसिद्धद्रव्याणामप्रथमसिद्धद्रव्यकारणत्वात्, कारणत्वानालिङ्गितबुद्धिविषयस्य भावजीवत्वाश्रयणे च किमपराद्धं वा गुणपर्यायविद्युतबुद्धिविषयस्यात्मनो द्रव्यजीवत्ववादिना, येन तत्पक्षे प्रद्वेषः । दण्डादेर्यथा द्रव्यत्वादिनाऽन्यथासिद्धत्वं दण्डत्वादिना च हेतुत्वम्, तथा जीवे द्रव्यत्वं भावत्वं च स्यादिति चेत्, न, तयोरुभयोरुपाध्योः सप्रतियोगिकत्वेनाविरोधात्, अत्र चादिष्टजीवद्रव्यहेतुत्वं द्रव्यजीवत्वं तदहेतुत्वं च भावजीवत्वमित्यनयोर्विरोधात् ।

न किमप्यनुमानं दुष्टं स्यादिति वाच्यं, यतो यत्र नानुकूलतर्कस्तत्र व्यभिचारसन्देहस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन तत्रानुमानस्य दुष्टत्वम्, नाऽन्यत्रेति भावः । सर्वोपसंहारेण व्याप्तिवादिनां मतमाह—अपरे त्वव्यापितादोषभयादेवमित्यादि । सिद्ध एव भावजीवस्स्यात्, नान्यः कश्चिदिति—सिद्धस्य कर्मसम्बन्धाभावेन सदावस्थितस्वरूपतया न गत्यन्तरगमनमिति गत्यन्तरभाविजीवपर्यायकारणत्वाभावात् स एव भावजीवस्स्यात्, न संसारिजीवः कश्चित्, न हि तस्य कस्यापि कर्मप्रयोज्यस्य गत्यन्तरगमनस्याभाव इति तेषां सर्वेषां गत्यन्तरभाविजीवपर्यायकारणत्वाद् द्रव्यजीवत्वस्यैव भावात् । सोऽपि न स्यादिति—सिद्धजीवोऽपि भावजीवो न स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—प्रथमसिद्धद्रव्याणामप्रथमसिद्धद्रव्यकारणत्वादिति—पूर्वपूर्वसिद्धपर्यायाणामुत्तरोत्तरस्वीयसिद्धपर्यायान् प्रति कारणत्वेन द्रव्यजीवत्वमेव स्यात्, न तु भावजीवत्वमिति भावः । कारणत्वानालिङ्गितबुद्धिविषयस्येति—सिद्धजीवस्योत्तरोत्तरस्वीयपर्यायकारणत्वेन गत्यपि कारणत्वाभावविषयकबुद्धिविषयत्वेन तस्येत्यर्थः । गुणपर्यायविद्युतबुद्धिविषयस्येति—गुणपर्यायसहितस्यापि तद्विद्युत्कत्वेन बुद्धिविषयत्वतस्तस्येत्यर्थः । ननु जीवे गुणपर्यायवत्यपि तद्विद्युत्कत्वप्रकारकबुद्धिविशेष्यत्वं चेदस्युपगम्येत तदा तस्मिन्नुक्तबुद्धिविषयत्वाद् द्रव्यत्वमुपयोगरूपत्वाद् भावत्वञ्च स्यादिति दण्डदृष्टान्तपुरस्सरमाशङ्कते—दण्डादेर्यथेत्यादिना । जीवे द्रव्यत्वं भावत्वञ्च स्यादिति—तथा च तयोर्विरोधेनैकस्यैवाऽऽत्मनो विरुद्धनानाधर्माध्यासाद् भेदस्स्यादिति भावः । सप्रतियोगिकत्वेनेति—सापेक्षकत्वेनेत्यर्थः, सापेक्षधर्मयोर्विरोधाऽभावेन भेदाप्रयोजकत्वादिति भावः । आदिष्टजीवद्रव्यहेतुत्वं द्रव्यजीवत्वमिति—यद्यपि जीवद्रव्यं कालत्रयवर्त्यैकमेव तथापि मनुष्यगतिलक्षणप्रथमभवे वर्तमानरसप्रथमतया ऽऽदिश्यते तदनन्तरदेवमवलक्षणाऽप्रथमभवे भविष्यन् अप्रथमतया विवक्ष्यते तत्रोत्तरदेवमवलक्षणेऽप्रथमभवे उत्तरोत्तरस्यपर्यायकारणत्वादादिष्टं विवक्षितं यदेवजीवद्रव्यं तद्धेतुत्वं मनुष्यजीवस्य द्रव्यजीवत्वं तस्यैव मनुष्यजीवस्य अप्रथमतया भावजीवत्वमित्यनयोर्द्रव्यजीवत्वभावजीवत्वयोर्विरोधात्, यस्यैव

द्रव्यजीवत्वं सप्रतियोगिकं भावजीवत्वं तूपयोगवत्त्वमप्रतियोगिकमित्यनयोरविरोध इति चेत्, तथाप्ययमुपाधिसङ्करपरिहार उपयेयसङ्करपरिहारार्थश्च यत्न इति न किञ्चिदेतत् ।

तत्प्रत्यहेतुत्वमित्यस्याघटमानत्वादित्यर्थः । अप्रथमतया विवक्षितदेवजीवद्रव्यनिरूपितहेतुत्वलक्षणं द्रव्यजीवत्वं सप्रतियोगिकं, तदहेतुत्वलक्षणन्न भावजीवत्वम्, येन सप्रतियोगिकस्य तस्य तेन विरोधः स्यात्, तदभावरूपत्वात्, किन्तूपयोगवत्त्वलक्षणमेव भावजीवत्वमिति परस्परविरहरूपत्वाभावात्; पक्षेऽपि नास्ति विरोधगन्धोऽपीति शङ्कते-द्रव्यजीवत्वमिति । एतावतोपाध्योर्द्रव्यजीवत्वभावजीवत्वयोरसङ्कीर्णस्वरूपतोपपादिता भवति, उपयेयद्रव्यजीवभावजीवाऽसङ्कीर्णस्वरूपसिद्धये त्वयं यत्नो निष्फल एव, तावताऽप्येकस्यैव जीवस्य द्रव्यजीवभावजीवोभयस्वरूपानुपपत्तात्, न चैकस्य द्रव्यभावोभयरूपताऽन्यत्र दृष्टेत्यदृष्टचरीयं कल्पना न न्याय्या इत्याशयेन समाधत्ते-तथाप्ययमुपाधिसङ्करपरिहार इति । द्रव्यरूपं जीवादिकं वस्तुमात्रं तावद् द्विधा, आगतो नोआगतश्च, उक्तञ्चाऽऽवश्यकमुद्दिश्यानुयोगद्वारसूत्रे-“ से किं तं द्रव्यावस्थं ? द्रव्यावस्थं दुविहं पणत्तं, तं जहा-आगमओ अ नोआगमओ अ ” इत्यादि, द्रवति गच्छति ताँस्तान् पर्यायानिति द्रव्यं-विवक्षितातीतमविष्यद्भावकारणम्, अनुभूतविवक्षितभावमनुमविष्यद्विवक्षितभावं वा वरित्वत्यर्थः, द्रव्यञ्च तदावश्यकञ्च द्रव्यावश्यकम्, अनुभूतावश्यकपरिणाममनुमविष्यदावश्यकपरिणामं वा साधुदेहादीत्यर्थः । तस्यागतो नोआगतश्चेति भेदद्वयम्, तत्रावश्यकसूत्रे वाचनाप्रच्छन्नापरावर्त्तनाधर्मकथाभिर्वर्त्तमानोऽप्यावश्यकसूत्रार्थचिन्तनाऽदत्तोपयोगो जीवः “ आगतः ” आगतमाश्रित्य द्रव्यावश्यकम् “ अणुवओगो द्रव्यं ” इति वचनात् । न तु ग्रन्थार्थानुचिन्तनलक्षणानुप्रेक्षावर्त्तमानः, अनुप्रेक्षाया उपयोगमन्तरेणाभावात्, उपयुक्तस्य च द्रव्यावश्यकत्वाऽयोगादिति । अत्राह-नन्वागतमाश्रित्य द्रव्यावश्यकमित्यागमरूपमिदं द्रव्यावश्यकमित्युक्तं भवति, एतच्चाऽयुक्तम्, यत आगतो ज्ञानं, ज्ञानञ्च भाव एवेति कथमस्य द्रव्यत्वमुपपद्यते ? सत्यमेतत्, किन्त्वागतस्य कारणमात्मा तदविष्टितो देहः, शब्दश्चोपयोगशून्यसूत्रोच्चारणरूप इह विवक्षितोऽस्ति, न तु साक्षादागतः, एतच्च त्रितयमागमकारणत्वात्कारणे कार्योपचारादागत उच्यते, कारणञ्च विवक्षितभावस्य द्रव्यमेव भवतीत्युक्तमेवेत्यदोषः । नोआगतो नोआगतमाश्रित्य द्रव्यावश्यकं जशरीरिभ्यश्चरीरितद्वयतिरिक्तमेदैस्त्रिविधम् । तत्र नोआगतशब्दघटकनोशब्द आगतस्यावश्यकदिज्ञानस्य सर्वनिषेधे देशनिषेधे वा वर्त्तते । उक्तञ्च-“ आगतसर्वनिषेहे, नोसहो अहव देसपडिसेहे । सव्वे जह णसररीरं, भवस्स य आगमाभावा ॥१॥ ” इति । अस्यां गाथायां ‘सव्वे’ इत्यस्य नोशब्दस्य सर्वनिषेधार्थत्वपक्ष इत्यर्थः, तत्रोदाहरणमाह-जह णसररीरमिति-ज्ञस्य जानतोऽतीतकालीनावश्यकपदार्थज्ञानवतोऽतीतमध्वाद्याधारत्वपर्यायमधुघटदृष्टान्तेनातीतभाववश्यककारणत्वाच्छ्रद्धादिगतं निर्जीवं भूतपूर्वगत्योपचरितजीवाभेदं शरीरं जशरीरं नोआगत इह द्रव्यावश्यकम् । ‘भवस्स य’ इति-भव्यस्य च योग्यस्याऽनागतकालोत्पत्त्यमाना-

जीवशब्दार्थज्ञस्तत्रानुपयुक्तो द्रव्यजीवो, जीवशब्दार्थज्ञस्य वा यच्छरीरं जीवरहितं स द्रव्यजीवोऽत्र विवक्षित इत्येवं नाऽव्यापितेत्यपरे ॥ भावनिक्षेपं दर्शयति—

वर्यकपदार्थज्ञानवतो बालादेरुपचरितमविष्यत्पर्यायगतवर्तमानाऽस्तित्वाभ्युपगमपरनयानुवृत्त्या भविष्य-गाध्याधारत्वपर्यायमधुघटदृष्टान्तेन यच्छरीरं तदपि नोआगत इह द्रव्यावर्यकं, तत्र हेतुमाह आगमाभावा इति—आगमस्याऽऽवश्यकदिज्ञानलक्षणस्य वर्तमानकाले सर्वथाऽभावादित्यर्थः । नोशब्दस्य देशप्रतिषेधार्थत्वं “किरियाऽऽगमुच्चरंतो, आवासं कुणइ भावसुन्नो उ । किरियाऽऽगमो न होई, तरस निसेहो भवे देसे ॥ १ ॥” इति गाथोक्तोदाहरणतोऽवसेयम् । तत्र क्रियाम्-आवर्त्तादिकां कुर्वन्नित्यध्याहारः । आगमश्च वन्दनकक्षत्रादिकमुच्चारयन् भाव-शून्यो य आवश्यकं करोति सोऽपि नोआगत इह द्रव्यावर्यकमिति शेषः । अयम्भावः आव-र्त्तादिलक्षणक्रियायां जडरूपायां ज्ञानरूपागमरूपत्वाभावेनागमस्य निषेधो भवति, क्रिया आगमो न भवतीत्यर्थः, अतो नोआगत इति । इह किमुक्तं भवति ? आगमप्रतिपाद्यत्वेना-गमैकदेशे क्रियालक्षणे आगमाभावमाश्रित्य द्रव्यावर्यकमिदमिति गार्थार्थः । ज्ञशरीरमव्य-शरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यावर्यकं लौकिककुप्रावृत्तिकलोकोत्तरिकभेदत्रयलक्षणमनुयोगद्वारसूत्र-तोऽवसेयमिति । पूर्वोक्तनीत्या द्रव्यजीवपदार्थोऽप्यागमतो नोआगतश्चेति द्विविधः, तत्राद्य-भेदमाश्रित्याह—जीवशब्दार्थज्ञस्तत्रानुपयुक्तो द्रव्यजीव इति । द्वितीयभेदश्चाश्रित्य—जीवशब्दार्थज्ञस्य वेत्याद्युक्तम् । जैनप्रवचनस्य नयसमूहात्मकत्वात्सिद्धान्ते तत्तत्सूत्रेषु तत्तत्त-यप्रवृत्तिदर्शनादुक्तप्रकारेण नामादिचतुष्टयस्य वस्तुत्वव्यापकत्वमुपगच्छतामाचार्याणामेतदपि मतं नया-जराभिप्रायेण प्रवृत्तमिति सूचयितुमपरे इत्युक्तमिति । द्रव्यपदं कुत्रचिदप्रधानेऽप्यर्थे मुख्य-पदार्थभिन्ने वर्तते यथाऽङ्गारमर्दको मुख्याचार्यलक्षणाभाववत्त्वाद् द्रव्याचार्य इति व्यपदिश्यते अप्रधानाचार्य इत्यर्थः । उक्तञ्च—“अप्याहन्ने वि इहं, कत्थइ दिट्ठो उ दव्वसदोत्ति । अंगारमद्दगो जह, दव्वापरिओ सयाऽमव्वो ॥ १॥” इति । तथा च द्रव्यनिक्षेपस्याऽनुगतलक्षणमेवं पर्यवसितम्-भूतस्य भाविनो वा भावस्य यत्कारणं यच्च तच्छब्दाध्येता तदर्थोपयोगशून्यः, यच्च ज्ञाततत्पदार्थस्य ज्ञस्य शरीरं जीवविप्रयुक्तं, यच्च कालान्तरभाविभावज्ञानावच्छेदकं सत्तत्पूर्वकालीनं शरीरमप्रधानं च तदन्यतमत्वलक्षणद्रव्यत्वाल्लिङ्गितेऽर्थे शब्दसङ्केतप्रतिपादकवचनत्वं द्रव्यनिक्षेपत्वेमिति, एतादृश-लक्षणपरिज्ञानञ्च सिद्धान्तभ्याससंस्कारितमानसानां न दुःशकमिति । भावनिक्षेपं दर्शयती-ति—ननु भावनिक्षेपस्य सामान्यलक्षणे प्रकारे च ज्ञाते सत्येव जीवादौ तमुपदर्शयितुं शक्यत इति तस्य सिद्धान्तोक्तं किं सामान्यलक्षणमिति चेत्, उच्यते—“भावो विवक्षितक्रिया-नुभूतिपुक्तो हि वै समाख्यातः । सर्वज्ञैरिन्द्रादिव-दिहेन्दनादिक्रियानुभवात् ॥ १॥” इत्येनेनोक्तं जानीहि । अस्याय-मर्थः यत्पुर्व्विवक्षितक्रियाया विवक्षितपरिणामस्येन्दनादेः परमैश्वर्यादिरूपस्याऽनुमवनमनु-भूतिस्तथा युक्तो योऽर्थः स भावतद्वतोरभेदोपचाराद् भावरसमाख्यातः । निदर्शनमाह इन्द्रादिवदित्यादि । यथेन्दनादिक्रियानुभवात्परमैश्वर्यादिपरिणामेन परिणतत्वादिन्द्रादिभाव

उच्यते इति । “आगमतो अ नोआगमतो अ” इत्यनुयोगद्वारवचनाद्भावोऽपि द्विविधः, तत्रागममाश्रित्य “जाणए उवउत्ते” इत्याद्यनुयोगद्वारोक्तेर्भावेन्द्र इन्द्रपदार्थज्ञस्तत्र चोपयुक्तः, इन्द्रपदार्थोपयोगलक्षणस्याऽऽगमस्य तत्र सद्भावात् । एतदभिप्रायेणैव बृहत्कल्पभाष्येऽप्युक्तम्- “जो पुण जहत्थजुत्तो, सुद्धनयाणं तु एस भाविंदो । इंदस्स व अहिगारं, वियाणमाणो तदुवउत्तो ॥ १५ ॥” इति, अत्राह-नन्विन्द्रशब्दार्थं जानन्निन्द्रशब्दार्थे उपयुक्तश्च भावेन्द्र इत्युक्तं कथं सङ्गच्छतं, यतो न हि यो घटं विजानाति स घटीभवति, प्रत्यक्षविरोधादिति चेत्, मैवम्, यतो न हि सर्वथा भिन्नयोरभिन्नयोर्वा सम्बन्धः, किन्तु कथञ्चिद्भिन्नाभिन्नयोरेवेतीन्द्रतज्ज्ञानयोर्घट-तज्ज्ञानयोश्च कथञ्चिद्भेदविशिष्टाभेदाभ्युपगम एव विषयाविषयिभावसम्बन्धोऽप्युपपद्यत इत्युक्त-सम्बन्धद्वारेन्द्रतज्ज्ञानयोरभेदः, इन्द्रोपयोगरूपेण परिणाम्यात्मनश्चेन्द्राविषयकोपयोगपरिणामान-न्यत्वादिन्द्रज्ञानाभेदः, तथा च तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नियमादिन्द्राभिन्नज्ञानाभि-न्नात्मन इन्द्राभिन्नत्वादन्दिज्ञस्तत्र चोपयुक्तश्चैवाद्यात्मा भावेन्द्रः । यद्वा “अर्थाऽभिधानप्रत्यया-स्तुल्यनामधेयाः, तथाहि-इन्द्रासनस्थोऽपीन्द्र इन्द्रशब्देनोच्यते, इन्द्रशब्दोऽपिन्द्रिशब्देन, इन्द्र-ज्ञानमपीन्द्रशब्देनेति, तथा चेन्द्रार्थेन्द्रशब्देन्द्रज्ञानानामेकेन्द्रशब्दवाच्यत्वेनोऽभेदः, ज्ञानञ्च ज्ञानि नोऽपृथग्भूतम्, तथा च तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नियमबलत इन्द्रज्ञान्यपीन्द्र इत्युच्यते, एवं घटज्ञानवानपि घटः, अन्यथा तज्ज्ञाने सत्यपि नोपलभ्येत, अतन्मयत्वात् । प्रदीपहस्तान्धवत्, पुरुषान्तरवदेति । तस्मात्सुष्ठूक्तमिन्द्रार्थं जानंस्तत्रोपयुक्तो भावेन्द्र इति । उक्तश्चाशङ्कोत्तराभ्यां बृहत्कल्पभाष्ये-“न हि जो घटं वियाणइ, सो उ घटीभवइ ने य वा अग्गी । नाणं ति य भावो ति य, एगट्टमतो अदोसोत्ति ॥ १७ ॥ जमिदं नाणं इंदो, न व्वतिरिच्चति ततो उ तन्नाणी । तन्हा खलु तन्भावं, वयंति जो जत्थ उवउत्तो ॥ १८ ॥” इति । नन्विन्द्रार्थोपयोगवतो भावेन्द्रत्वे तद्वदभ्युपयुक्तस्य सागवकस्य भावाग्नित्वं स्यात्, तथाऽस्तु का नाम नो हानिः, दहनपचन-प्रकाशनादितत्कार्यापत्तिरिति चेत्, मैवम्, यतो न ह्यनलस्सर्व एव दहनादिकार्यप्रसाधिकः, भस्मच्छन्नाग्निना व्यभिचारात् । ननु जानाद्वैतनयमतमेतदिति तत्र भवतां प्रवेशरयादिति चेत्, किं ततः, सर्वनयमये भगवत्प्रवचने यथाधिकारं यथेष्टतयाऽऽश्रयणे दोषाभावादिति । नोआगमतश्च “इदि परमैश्वर्ये” इति परमैश्वर्यविभूतिविभूषितस्स्वर्गाधिपो भावेन्द्रः, इन्द्रना-दिन्द्र इति व्युत्पत्तिसिद्धेर्नादिक्रियानुभूतेः । अयम्भावः-नोआगमतो भावेन्द्र इन्द्रनामगोत्रे कर्मणी वेदयन् परमैश्वर्यभाजनम्, सर्वनिषेधवचनत्वान्नोशब्दस्य, यतस्तत्र नेन्द्रपदार्थज्ञानमि-न्द्रव्यपदेशनिबन्धनतया विवक्षितम्, किन्तु इन्दनक्रियैव, तच्छालित्वान्नोआगमतो भावेन्द्रः । आ-गमतो भावघटो घटज्ञानोपयुक्तः, नोआगमतो भावघटश्च रक्ततादिपरिणामपरिणतः, घटचेष्टायां घटत्वे चेष्टत इति घट इति व्युत्पत्तिसिद्धजलाहरणादिक्रियावांश्च । ननु नोशब्दस्य सर्वनिषेधार्थत्वे उक्तदृष्टान्तप्रदर्शनं युक्तियुक्तमेव, देशनिषेधार्थकत्वे को दृष्टान्त इति चेत्, उच्यते-तत्तदर्थ-भावनाभावितान्तःकरणो यथोचितव्यापारापितदेहरजोहरणमुखवस्त्रिकादिरावश्यकक्रियां कुर्वन्

भावतो जीवा इत्यादि । ननु भावजीव इत्येकवचनेन पूर्वं विन्यस्य व्याख्यावसरे बहुवचनान्त-
प्रदर्शनमयुक्तं भावतो जीवा इति, उच्यते, मैवं कश्चिद् ज्ञासीत् यदुत एक एव भावजीवो न भूयास
इति । यथाहुः “पुरुषकारणिनः पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि” । औपशमिकेत्यादि । औपशमिकादयो
भावा वक्ष्यन्ते, तैर्युक्ता उपयोगलक्षणाः संसारिमुक्तभेदाः, अत्रोपयोग एव लक्षणम्, अन्यत्वरूपकथनं,
औपशमिकादिभावपञ्चकस्य क्षायिकसम्यक्त्ववत उपगमश्रेण्यां मनुष्यस्यैव सम्भवादन्वयजीवेष्वाप्तोरन्य-
तमभाववत्त्वस्य चाजीवेऽतिव्याप्तेः । यद्वा भावजीवपदप्रवृत्तिनिमित्तोपवर्णनस्यात्राधिकृतत्वाज्जीवत्वमुप-

साधुश्रवको वा भावावश्यक इति । अत्र “किरियाऽऽगमो न होइति” वचनात् क्रियालक्षणे देशे
आगमस्याभावान्नोआगमत्वं, नोशब्दस्य देशनिषेधवचनत्वात्, देशे त्वागमोऽस्ति क्रियाख-
त्राणामागमरूपत्वादिति । यद्वा तथाविधज्ञानक्रियारूपो यः परिणामः स नागम एव केवलो न
चानागम इत्यतो मिश्रवचनत्वान्नोशब्दस्य नोआगमत इत्याख्यायत इति । नन्वागमनोआगमा-
श्रितभावद्वयानुगतं भावनिक्षेपलक्षणं किमिति चेत्, उच्यते—तत्तत्पदवाच्यतत्तदर्थोपयोगोपयुक्त-
जिनोक्तक्रियात्तत्क्रियाक्षत्रार्थोपयुक्ततत्तच्छब्दव्युत्पत्तिनिमित्तालिङ्गिततत्तत्परिणामसमुच्चयान्य-
तमत्वलक्षणभावत्वालिङ्गितेऽर्थे तत्तच्छब्दवाच्यताबोधकवचनत्वं भावनिक्षेपत्वमिति भावनिक्षेप-
लक्षणं पर्यवसितं जानीहि । भावतो जीवा इत्यादीति—पूर्वं बहुवचनान्तं पदं प्रोक्तं तद्वचना-
न्तपदमेव व्याख्यातुं योग्यमित्यत्र तत्परावर्तने वीजपरिज्ञानायाशङ्कते—नन्विति । समाधत्ते,
उच्यते, मैवमित्यादिना । पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि—अत्र पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यं
उतामृतत्वस्येशानो यदनेनातिरोहति यदेजति यन्नैजति यदूरे यदु अतिके यदन्तरस्य सर्वस्य
यदु सर्वस्यास्य बाह्यत इत्यादि ग्राह्यम्, एतच्च ब्रह्मवादिमतं, तन्मते ब्रह्मैव तेन तेन धटाद्यात्म-
नाऽवभासते । यथा चायं सर्प इयं मालेत्यादाविदं स्वरूपमनुगामि तथा सन् धटः सन् पट
इत्यादौ सर्वत्र सद्रूपमनुगामि, एवं च धटपटादिरूपस्य जगतस्सत्ता ब्रह्मसत्तैव, अतरसर्वं यद् भूतं
यच्च भाव्यं तत्सर्वं जगद् ब्रह्मैवेति । ननु भावजीवानां नानात्वे किं मानमिति चेत्, उच्यते—
कश्चित् सुखी कश्चिद् दुःखी कश्चिद्ब्रह्मः कश्चिद्ब्रह्मण्यः कश्चिदुच्चाभिजनः कश्चिन्नीचाभिजनः कश्चि-
द्विद्वान् कश्चिज्जाल्म इत्यादिव्यवस्थाऽऽत्मभेदमन्तरेणाऽनुपपद्यमाना साधयत्यात्मभेदम्, अत्र
बहु वक्तव्यं तथापि ग्रन्थगौरवभयान्नोच्यते । अन्यत्वरूपकथनमिति—औपशमिकक्षायिक-
क्षायोपशमिकौदयिकपारिणामिकभावयुक्ता इति तु जीवस्वरूपपरिचायकम्, न तु लक्षणप्रविष्टम्,
लक्षणप्रविष्टत्वाभ्युपगमे को दोष इत्याशङ्कायामव्याप्तिदोषमाह—औपशमिकादिभावपञ्च-
कस्येत्यादिना । अथौपशमिकादिभावपञ्चकान्यतमभाववत्त्वमेव लक्षणं कक्षीक्रियते, न
चोक्ताव्याप्तिः, भावपञ्चकान्यतमान्तर्गतस्य कस्यचिद्भावस्याऽन्यजीवेष्वापि सद्भावादिति चेत्,
तर्ह्यजीवत्वलक्षणपारिणामिकभावमादायाऽन्यतमभाववत्त्वस्य लक्षणस्याऽजीवे गमनादतिव्या-
प्तिस्स्यादित्याह—अन्यतमभाववत्त्वस्य चाऽजीवेऽतिव्याप्तेरिति । अन्यतरत्वस्य

योगवत्त्वं सिद्धमुक्तान्यतरत्वं भावपञ्चकवद् वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्याद्यखिलमाश्रयणीयम् । व्युत्पन्नस्य यत्पदात् यावद्धर्मावच्छिन्नमस्त्वलद्वृत्योपतिष्ठते तावद्धर्माणां तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य न्याय्यत्वात्, लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्येव शक्यतावच्छेदकत्वस्य गुरुण्यपि स्वीकारात्, अत एव च प्रकृतिजन्यबोधप्रकारभेदद्वयघटितत्वेन गौरवाल्लक्षणांतरमाह—भावपञ्चकवद् वृत्तीत्यादि । अत्र भावपञ्चकवद् वृत्तिजातिमत्त्वमित्युक्तौ द्रव्यत्वजातिमादायाऽजीवेऽतिव्याप्तिः, तन्निवृत्तये द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्युक्तावजीवत्वमादायाजीवे तदवस्थातिव्याप्तिरिति भावपञ्चकवद् वृत्तीति । ननु तथाऽपि द्रव्यत्वस्याऽपि तदभाववद्वृत्तित्वेन द्रव्यत्वव्याप्यत्वात्तदादाय पूर्वोक्ताऽतिव्याप्तिरिति चेत्, न, द्रव्यत्वाऽन्यत्वेनाऽपि जातेर्विशेषणीयत्वात्, वस्तुतस्तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वमेव लाभनात्, तच्च द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं न द्रव्यत्व इति तदादाय नाऽतिव्याप्तिरभवः । ननु यद्धर्मेण यदर्थं यत्पदस्य शक्तिग्रहस्तत्पदस्य तद्धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं, यथा घटपटादिपदस्य घटत्वपटत्वादिधर्मेण घटपटादिरूपार्थं घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्ने घटपटादिपदस्य शक्तिरित्याकारकशक्तिग्रहाद् घटादिपदस्य घटत्वादिरेक एव लघुभूतोऽनुगतो धर्मश्शक्यतावच्छेदक इति कथं भावजीवपदस्याऽनेकधर्माणां प्रवृत्तिनिमित्तत्वमत्रोक्तं सङ्गच्छत इत्याशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं न्याययुक्तिमाह व्युत्पन्नस्य यत्पदादित्यादि । अस्त्वलद्वृत्योपतिष्ठत इति । सङ्केतसहकृतप्रमात्मकशक्तिग्रहद्वारा शाब्दबोधविषयीभूतमित्यर्थः । यत्र विवक्षितशब्दप्रतिपाद्य एक एव भावरूपोऽर्थस्तत्र तद्गतो लघुभूत एक एव धर्मः शक्यतावच्छेदक इति नास्ति नियमः, किन्तु विवक्षितपदेन कस्यापि भावात्मकार्थस्य येन येन धर्मेण स्वगतेन शाब्दबोधस्तम्भवति ते ते धर्मा अन्यतमत्वेन संगृह्य तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन वाच्या इति भावः । लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्येव शक्यतावच्छेदकत्वस्य गुरुण्यपि स्वीकारादिति । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य गङ्गातीरत्वेन तीरे यदा लक्षणाग्रहस्तदा गङ्गातीरे घोष इति बोधः, यदा पुनस्तीरत्वेन तीरे लक्षणाग्रहस्तदा तीरे घोष इति बोधः, तदर्थं गङ्गातीरत्वमपि गङ्गापदस्य लक्ष्यतावच्छेदकं तीरत्वमपि तथा, एवञ्च तीरत्वापेक्षया गङ्गातीरत्वस्य गुरुत्वेऽपि यथा लक्ष्यतावच्छेदकत्वं तथा यद्धर्मविशिष्टे यत्पदस्य शक्तिग्रहस्तद्धर्मस्तत्पदशक्यतावच्छेदक इति नियमेन यदा गुरुधर्मविशिष्टे शक्तिग्रहस्तदा गुरुधर्मः शक्यतावच्छेदकः, यथा कम्बुग्रीवादिमत्त्वविशिष्टे घटपदशक्तिग्रहे कम्बुग्रीवादिमत्त्वं घटपदशक्यतावच्छेदकं, यदा तु घटत्वविशिष्टे घटपदशक्तिग्रहस्तदा घटत्वेन घटबोधाद् घटत्वं शक्यतावच्छेदकमिति दिशा गुरुधर्मेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्येव शक्यतावच्छेदकत्वस्य स्वीकरणीयत्वादित्यर्थः । उक्तार्थे वैयाकरणानामनुमतिमुपदर्शयति—अत एवेति गुरुधर्मे शक्यतावच्छेदकत्वस्य स्वीकारादेवेत्यर्थः । प्रकृतिजन्येति—प्रकृतिजन्यबोधे प्रकाराभूतो भावस्तत्त्वलादिप्रत्ययाभिधेय इत्येवं वैयाकरणैरभ्युपगम्यते, प्रकृतिजन्यबोधप्रकारीभूतो यो भावस्तत्त्वलक्षणगुरुधर्म एव तत्त्वलादिप्रत्ययशक्यता

त्वाद्यर्थं वैयाकरणा व्याचक्षते, स एव च भावः, तत्र च न लघुगुरुविचारः, तत्तद्धर्मविशिष्टब्रह्मसत्ताया
एव तत्तद्धर्मरूपत्वेन गौरवानिरीक्षणात्, तथा च वाक्यपदीयं “सम्बन्धिभेदात् सत्तैव, मिथ्यमाना
गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्या, सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥ ता प्रातिपदिकार्थं च, धात्वर्थं
च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा, तामाहुस्त्वतलादयः ॥ २ ॥ ” इति । एवं जीवपदार्थे
नामादिन्यासमुपदर्शयित्वा एकत्र दर्शितोऽन्यत्र सुज्ञान एव भवतीत्यतिदिशति-एवमजीवादिष्वि-
त्यादि । तत्राजीव इति नाम यस्य क्रियते स नामाजीव । स्थापनाऽजीवः काष्ठादिन्यस्तः, धर्मास्तिकाया-
देरपि स्थापना स्मारकलिप्याकारेणामिप्रायिकी भवत्येव । द्रव्याजीवो गुणादिवियुतो बुद्धिस्थापितः ।
भावजीवो गत्याद्युपग्रहकारी धर्मादिः । द्रव्यास्तव आत्मसमवेताः पुद्गला अनुदिता रागादिपरिणामेन ।
भावस्तवस्तु त एवोदिताः । द्रव्यबन्धो निगडादिः, भावबन्धः प्रकृत्यादिः । द्रव्यसंवरोऽपिधानम्,
तावच्छेदक उररीकृतः, स एव च-प्रकृतिजन्यबोधप्रकार एव च । भावः-भाव इत्याभिधीयते ।
तत्र च-भाव च । भावो घटत्वपटत्वादिजातिरूपो लघुर्भवेत्यपि न च विचारार्हम्, घटत्वपटत्वादि-
तत्तद्धर्मविशिष्टब्रह्मसत्ताया एव घटत्वपटत्वादिधर्मरूपत्वेन तस्या गुरुभूताया अपि घटपटादि-
पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोररीकारादित्याह-तत्तद्धर्मेति । उक्तार्थे वैयाकरणप्रकाण्डमर्तुहरिसामति-
मुपदर्शयति-तथा चेति-सम्बन्धिभेदात् गवादिलक्षणसम्बन्धिभेदात्, सत्तैव ब्रह्मस्व-
रूपसत्तैव, मिथ्यमाना गवादिषु गोवृत्तित्वविशिष्टब्रह्मसत्ता गोत्वं घटवृत्तित्वविशिष्टब्रह्मसत्ता
घटत्वं पटवृत्तित्वविशिष्टब्रह्मसत्ता पटत्वमित्येवं मिथ्यमाना ब्रह्मसत्तैव, जातिरित्युच्यते-जाति-
सामान्यादिशब्देनाभिधीयते, तस्यां-उक्तप्रकारेण व्यक्तिभेदेन विभिन्नतया व्यवस्थितायां
ब्रह्मसत्तायां, सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः-तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः,
नाम्-उक्तस्वरूपां सत्तां, प्रचक्षते-वैयाकरणाः कथयन्ति, सा सत्ता, एवमग्रेऽपि, तां-
सत्ताम्, आहुः-प्रतिपादयन्ति । ननु यथैवं भिन्नवस्तुनि निक्षेपचतुष्टयमवतारितं तथैकस्मिन्नेव
वस्तुनि तदवतीर्यते न वेति चेत्, अवतीर्यते एवेति जानीहि, यतो न हि किमपि वस्तु
स्वनाम स्याकृतिं भाविकार्यकारणत्वमभूत्तत्रा भवनञ्च परिहाय स्वस्वरूपतां विभुतीत्यन्यार्थ-
स्थितनामचित्रकर्माद्यक्षादिस्थापनाद्यपेक्षयेव स्वस्वनामनिजनिजाकारभाविकार्यजननशक्तिलक्ष-
णकारणत्वतद्रूपाभिव्यक्तिलक्षणस्वरूपलामापेक्षयाऽपि वस्तुत्वस्य नामानिर्लेपादिचतुरूप-
पाऽविनाभूतत्वाद्ब्रह्ममात्रं चतुर्भेदमिति, उक्तञ्च महाभाष्ये पक्षान्तराश्रयणेन-“अहवा वत्थु-
मिहाणं, नामं द्वुणा य जो तथागारो । कारणग्रा से दव्वं, कज्जावन्नं तयं भावे ॥ ६० ॥”
इति । अस्मिन् पक्षे “जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः ” इति गौतमीयसूत्रे जात्याकृतिव्यपत्त्या-
त्मकत्रिषु पदवाच्यता पर्याप्तिसम्बन्धेन वर्तते इति यथा व्याख्यायते तथा नामस्थापना-
द्रव्यभावात्मकचतुर्षु निक्षेपपदवाच्यता पर्याप्तिसम्बन्धेन वर्तते इति व्याख्येयम् । एवम-
जीवादिष्वित्याद्युत्तरग्रन्थमवतारयति-एवं जीवपदार्थे इत्यादिना । भावनिमित्तकारणत्वं न

भावसंज्ञो गुण्यादिपरिणामापन्नो जीवः । द्रव्यनिर्जरा मोक्षाधिकारशून्या त्रीक्षादीनाम्, भावनिर्जरा कर्मपरिणादं सम्यग्ज्ञानाद्युपदेशानुष्ठानपूर्वकः । द्रव्यमोक्षो निगडादिविप्रयोगः, भावमोक्षः समस्तकर्मक्षयलाञ्छन इति । तथा द्रव्यसम्यग्दर्शनं ये मिथ्यादर्शनपुद्गला भव्यस्य सम्यग्दर्शनतया शुद्धिं प्रतिपत्स्यन्ते, त एव विशुद्धा आत्मपरिणामापन्ना भावसम्यग्दर्शनम् । तथा द्रव्यज्ञानमनुपयुक्ततावस्था, भावज्ञानमुपयोगपरिणतिविशेषावस्था । द्रव्यचारित्रसम्यग्यस्य भव्यस्य वानुपयुक्तस्य क्रियानुष्ठानम्, आगमपूर्वकं भावचारित्रमिति टीकाकृतः । अत्राज्ञादीनां द्रव्यभावनिक्षेपौ पुद्गलाश्रितावेव वदन् भावसमवायिकारणतामेव द्रव्यपदार्थमभिप्रेति स्म टीकाकारः, न हि भवति मृत्पिण्डो द्रव्यधट इतिवद्पण्डो द्रव्यधट इत्ययमपि प्रयोग इति । एवं च कर्मोदयस्य द्रव्यास्तवत्वं तन्निष्पन्नात्मपरिणामस्य च यद् भावास्तवत्वमुपवर्ण्यते तदात्मकर्मणोरेकद्रव्यत्वमुपवर्ण्योपचरितनयेनेति द्रष्टव्यम् । हन्तैवं कर्मणामुदयो भावास्तवस्तज्जनक आत्मपरिणामश्च द्रव्यास्तव इत्यपि वक्तव्यं स्यादिति चेत्, स्यादेव यथात्मविभावप्राधान्यं नाश्रीयते, वस्तुतः पूर्वपूर्वस्वकीयभावस्यैवोत्तरोत्तरस्वोपादेयमावापेक्षया द्रव्यत्वम् । अत एव निश्चयनये दानहरणादिकमपि स्वात्मनिष्ठमेव, न तु परनिष्ठमिति प्रपञ्चनमन्यत्र । न चैवमाश्लेष्यन्त्यक्ष्णं द्रव्यधर्मानुच्छेदः । आपेक्षिकतदनुच्छेदस्य दोषानावहत्वात्, भावधर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकद्रव्यत्वस्य चापुनर्वन्धकादिधर्म एव सत्त्वात्, अत एवापुनर्वन्धकादीनां

द्रव्यत्वं किन्तु भावसमवायिकारणत्वमेव द्रव्यत्वमित्यत्र युक्तिमाह—न हि भवति मृत्पिण्ड इत्यादिना । तन्निष्पन्नात्मपरिणामस्येति—कर्मोदयनिष्पन्नमिथ्यादर्शनादिरूपात्मपरिणामस्येत्यर्थः । स्यादेव यथात्मविभावप्राधान्यं नाश्रीयते इति—कर्मविभावस्य प्राधान्यं यथाश्रीयते तदा स्यादेव, यतस्तस्योदितकर्मपुद्गलरूपत्वेन भावास्तवत्वात् तत्कारणत्वेनात्मपरिणामो द्रव्यास्तवः, यदि चात्मविभावप्राधान्यं विवक्ष्यते तदा तस्योदितकर्मपुद्गलस्य भावास्तवरूपत्वाभावेन तस्यैव द्रव्यास्तवरूपतया नाऽऽत्मपरिणामो द्रव्यास्तवः, किन्तु भावास्तव इति भावः । यदा च कर्मविभावप्राधान्यं विवक्ष्यते तदाप्यात्मपरिणामस्य न द्रव्यास्तवत्वं, यतस्तस्य तं प्रति निमित्तविधयैव कारणत्वं नोपादानविधया, उपादानविधया कारणत्वं तु पूर्वपूर्वपरिणामस्योत्तरोत्तरस्वोपादेयपरिणामं प्रत्येवेति तस्यैव तदपेक्षया द्रव्यत्वमित्याशयेनाऽह—वस्तुत इत्यादि । स्वस्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पादनानुकूलव्यापारो दानं, व्यापारश्च दातुरेवेति तल्लक्षणदानमपि तन्निष्ठमेव, स्वाम्यसमर्पितद्रव्यस्वत्वोत्पादनानुकूलव्यापारो हरणं, तोदृशव्यापारश्च हर्तुरेवेति तल्लक्षणहरणं तन्निष्ठमेवेत्याशयेनाऽह—दानहरणादिकमपि स्वात्मनिष्ठमेव न तु परनिष्ठमिति । यदि च स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूलेच्छैव स्वस्वत्वध्वंसानुकूला परस्वत्वप्रकारिकेच्छैव वा दानं तदपि तस्या दातृधर्मत्वात्तन्निष्ठैव, एवं परस्वत्वनिवृत्तिविशिष्टस्वाम्यसमर्पितद्रव्यस्वत्वोत्पादनेच्छा हरणं तदपि हर्तृनिष्ठैवेत्याशयः । अपुनर्वन्धादीनामिति—न पुनरपि बन्धो मोहनीयकर्मोत्कृष्टस्थितिवन्धनं यस्य सोऽपुनर्वन्धकः, यो जीवो मोहनीयस्योत्कृष्टां सागरोपमकोटाकोटिसप्ततिलक्षणां स्थितिं यथाप्रवृत्तकरणेन क्षपयन् ग्रान्थिप्रदेशमागतः पुनर्न तां भन्तस्यति भेतस्यति च ग्रान्थि सोऽपुनर्वन्धकः

द्रव्याणां, सम्यग्द्रष्टव्यादीनां च भावाज्ज्ञेयुपदेशपदादौ स्थितम् । इदं हि योग्यत्वलक्षणं प्रस्थकन्यायेन-
न्युपमेदतश्चित्रं द्रष्टव्यम् । अप्राधान्येऽपि कचिद् द्रव्यशब्दः सिद्धान्ते प्रयुज्यते । यदाह—“अप्पाहन्नेवि-
इहं, कत्थइ दिट्ठो उ दव्वसदो ति । अंगारमद्दगो जह, दव्वायरिओ सयाऽमव्वो ॥ १ ॥ ति ” ।
इत्थं च द्रव्यचारित्रमभव्यस्य भव्यस्य वाऽनुपयुक्तस्येति यदुक्तं तदप्राधान्यापेक्षया, तदपि
द्विविधं विपरीतफलप्रयोजकतयेष्टफलाऽप्रयोजकतया च, आद्यं मातृस्थानबहुलानाम्, द्वितीयमपि द्विविधं
अधिकारसम्पत्तिविरहात् प्रणिधानाद्युपयोगपूर्वकत्वरूपेष्टप्रयोजकतावच्छेदकरूपविरहाच्च, आद्यं ग्रन्थि-
कसत्त्वानामभव्यानां दूरभव्यानां तीर्थङ्करादिपूजादर्शनेन लब्धश्रुतसामायिकलभबुद्धीनां, तेषामुपयुक्तक्रि-
यावत्त्वेऽप्यनधिकारित्वेनैवेष्टफलासिद्धेः । द्वितीयमनुष्ठानपराणां शून्यक्रियावताम् । तदुक्तं प्रणिधानादीन्य-
धिकृत्य, “आशयमेदा एते सर्वेऽपि हि तत्त्वतोऽनुगन्तव्याः । भावोऽयमनेन विना, चेष्टा द्रव्यक्रिया
तुच्छा ॥ १ ॥ ” इति । तुच्छा इष्टफलाप्रयोजिका । एवमन्येऽपि विशेषा उक्ता । येऽपि येषां जीवा-
दीनां सामान्यशब्दास्तेष्वप्यस्य नामादिचतुष्टयस्यावतार इति कथयन्नाह—पर्यायान्तरेणापीति—पर्याया-
न्तरं सामान्यशब्दः, नामद्रव्यमित्यादि धर्मादीनामन्यतमदित्यन्तं व्याख्यातप्रायम् । द्रव्यद्रव्ये पक्षा-
न्तरमाह केचिदप्याहुरित्यादिना, अपिः—सम्भावनायाम्, केचिदाचार्या इति सम्भाव्य वदन्ति—
यद् द्रव्यतो द्रव्यं भवति—द्रव्यैः सम्भूय द्रव्यं क्रियत इत्यर्थः । यथा बहुभिः परमाणुभिः सम्भूय स्कन्ध-
स्त्रिप्रदेशिकादिरारभ्यते । अथवा यद् द्रव्यात्तस्मादेव स्कन्धास्त्रिप्रदेशिकादेर्यदैकः परमाणुः पृथग्भूतो भवति
स परमाणुरपि द्रव्यद्रव्यम् । द्विप्रदेशिकोऽपि च द्रव्यद्रव्यं भवति । तच्चैतद् द्रव्यद्रव्यं पुद्गलद्रव्यमेव
भवतीति प्रतिपत्तव्यम् । न हि जीवादिद्रव्यमन्यैः सम्भूयारभ्यते, न चान्यम्माद्विद्यमानात्निष्पद्यते,
परमाणवस्तु सम्भूयान्यदारभन्ते ततश्च निष्पद्यन्त इति । यतः पञ्चमेऽध्यायेऽभिधायते—“अणवः
स्कन्धाः” इत्यादि, स्कन्धात् स्कन्धा मेदादणवो निष्पद्यन्त इति तत्रैव व्याख्यास्यते, अणुपदं मिथमाना-
उच्यते, स आदिर्येषां तेऽपुनर्वन्धकादयस्तेषामित्यर्थः । अपुनर्वन्धकस्य लक्षणम्—“पावं ण
तिव्वमावा, कुणइ न बहु मण्णई भवं चोरं । उचियट्ठिं च सेवइ, सव्वत्थ वि अणुणवंधोत्ति
॥ ३४ ॥ ” इत्येवं पञ्चाशके प्रोक्तम् । द्रव्याज्ञेति—भावाज्ञायाः कारणत्वाद् द्रव्याज्ञा ज्ञेया,
उपदेशपदादौ स्थितमिति “गंठिसत्तापुणवंधगाइयाणं पि दव्वतो आणा ॥ २५३ ॥
इति । “भावाणा पुण एसा, सम्मदिट्ठिरस होति नियमेण । पसमादिहेउभावा निव्वाणपसाहणी
चेव ॥ २५९ ॥ ” इति च तत्रोक्तमिति । अपुनर्वन्धकादीनां द्रव्याज्ञेत्यत्र द्रव्यशब्द-
सङ्ग्रहव्यवहारनयविशेषतो नानारूपे योग्यत्वे वर्तत इत्यभिप्रेत्याह—इदं हि योग्यत्व-
लक्षणमित्यादि । “तित्थकराइपूयं दट्ठुण्णेण वाऽवि कजेण । सुयसामाइयलंभो होजाऽ-
भव्वस्स गंठिम्मि ॥ १ ॥ ” इति पारमर्षोक्तिमनुसृत्याह—तीर्थङ्करादिपूजादर्शनेन
लब्धश्रुतसामायिकलभबुद्धीनामिति ॥ “आशयमेदा एते सर्वेऽपि” इत्या-
दिश्लोकोऽयं तृतीयषोडशके, तदर्थस्तु तत एवावसेयः । पर्यायान्तरं सामान्यशब्द इति-
विशेषशब्दाच्चायर्थगतसाधारणधर्मविच्छिन्नवाचकशब्द इत्यर्थः । अणवः स्कन्धा इत्यादि,

पेक्षयाऽपेक्षपरिणामद्रव्यपरम्, त्रिप्रदेशिके सिद्धमाने एकतः परमाणुरेकतो द्विप्रदेशिकद्रव्यमुत्पद्यत इत्यभिधानात् । अथ सङ्घाताद् द्रव्यमुत्पद्यत इति युक्तम्, भेदात् कथमुत्पद्यते, जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयसंयोगत्वेनावयवसंयोगस्यैव हेतुत्वादिति चेत्, न, सङ्घातभेदयोर्द्वयोरप्येकशक्तिमत्त्वेन जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्ने हेतुत्वौचित्यात्, अन्यथा त्रिप्रदेशिकभेदे द्विप्रदेशिकस्याकस्मिकतापत्तेः, तत्कारणं

“अणवः स्कन्धाश्च” ५-२५ । इति तत्त्वार्थपञ्चमाध्याये पञ्चविंशतितमं सूत्रम् ॥ तत्र परस्परेणासंयुक्ताः परमाणव इति संयुक्तास्तु स्कन्धा इति चोच्यन्ते, उक्तञ्च तत्र भाष्ये-

“तत्राणवोऽवद्धाः स्कन्धास्तु वद्धा एवेति” तथा च परमाणुस्कन्धभेदेन पुद्गलद्विविध्यप्रतिपादनायैतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति । कथं स्कन्धास्ममुत्पद्यन्त इत्याशङ्कायां सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्तेः ५-२६ । इति पञ्चविंशतितमसूत्रं सङ्घाताद् भेदात्मङ्घातभेदादित्येभ्यस्त्रिभ्यः कारणेभ्यः स्कन्धा उत्पद्यन्ते द्विप्रदेशादय इत्येवं त्रिविधस्कन्धोत्पत्तिप्रदर्शनाय प्रवृत्तमिति । तत्र सङ्घातात् तत्तत्परमाणुसंयोगात्, भेदात् सङ्घातसंयुक्ततत्तत्परमाणुविश्लेषात्, सङ्घातभेदात् स्कन्धेन सह विभिन्नदेशस्थतत्तत्परमाणुसंयोगात् तस्मिन्नेव समये स्कन्धसंयुक्ततत्तत्परमाणुविभागाच्चेत्यर्थः । ननु स्कन्धवदेव परमाणवरसमुत्पद्यन्ते किं वाऽन्यथेत्याशङ्कायां

“भेदादणुः ।” ५-२७ । इति सप्तविंशतितमं सूत्रं भेदादेव परमाणुरुत्पद्यते, न तु सङ्घातात् सङ्घातभेदाच्चेत्येवमेकविधपरमाणूत्पत्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्तमिति । द्रव्यार्थनयापेक्षया परमाणोर्नित्यत्वेन प्रागसतः सत्तालक्षणोत्पत्तिरवरूपतो न सङ्घटते किन्तु स्कन्धसंयुक्तस्य तस्य पृथग्भावलक्षणभेदादेव विभक्तत्वेन रूपेणेति तद्रूपेणैव परमाणुरुत्पन्न इति गीयते पर्यायनयेन, तन्मते तस्यानित्यत्वादिति भावः । द्व्यणुनादिमहावयविपर्यन्तजन्यद्रव्ये कतिपयभागावच्छेदेन यावद् भागावच्छेदेन वा क्रिया ततो विभागाः, ततः पूर्वसंयोगनाशः, ततो द्रव्यनाशः, पुनस्तदवयवा विशकलिता एव केवलाः, तदनन्तरमेकस्मिन् परमाणौ परमाणुद्वये वा क्रियाविभागादिक्रमेण परमाणुद्वयसंयोगादसमवायिकारणाद् द्व्यणुकोत्पत्तिः, एवमेव तत्तद्द्व्यणुकान्तरोत्पत्तिस्ततो द्व्यणुकत्रयसंयोगात् त्र्यणुकं ततोऽपि चतस्रेणक्रमेण महती पृथिवी महत्य आपो महतेजो महान्वायुरुत्पद्यते, इत्येवं तत्तदवयवसंयोगादेव कार्यद्रव्यमुत्पद्यते न तु विभागादित्याशयवान् नैयायिकशङ्कते-अथ सङ्घाताद् द्रव्यमुत्पद्यत इति युक्तमित्यादि । अन्यथेति-जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येकशक्तिमत्त्वेन सङ्घातभेदयोः कारणत्वानभ्युपगम इत्यर्थः । त्रिप्रदेशिकभेदे इति-त्रिप्रदेशिकस्कन्धादेकाणुभेद इत्यर्थः । पुद्गलानां नवपुराणभावेस्वभावतया जन्यद्रव्यमात्रे कतिपयावयवविश्लेषेऽवयवविभागपूर्वकद्रव्यारम्भकसंयोगनाशात् द्व्यणुकादिनाशक्रमेण महावयविपर्यन्तनाशः, तदनन्तरं स्वतन्त्रेषु परमाणुषु कर्मविभागादिप्रक्रियया परमाणुद्वयादिसंयोगाद् द्व्यणुकाद्युत्पत्तिद्वारा महावयविपर्यन्तोत्पत्तिकल्पनायां महागौरवाद्, नैवोक्तप्रकारेण साऽभ्युपमार्हा, किन्तु तत्राशेषावयवविशिष्टपर्यायनाशेनावशिष्टावयवविशिष्टपर्यायितयैव पूर्वद्रव्यस्योत्पत्तिः, विश्लिष्टप्रदेशतयाऽन्यद्रव्यस्य चोत्पत्तिरित्येव प्रक्रिया

रणसङ्घातविशेषाभावात्, सर्वत्र परमाणुपर्यन्तभेदेन परमाणुद्रव्यादिसंयोगाद् द्व्यणुकाद्युत्पत्तिकल्पने महागौरवात् । उत्पत्तेः प्राक् भेदाश्रयस्य सिद्धयसिद्धिव्याधाताद्भेदस्य न द्रव्यजनकत्वमिति चेत्, न, भेदस्तस्मात्स्वाश्रये तादात्म्येन विशिष्टद्रव्योत्पादहेतुत्वे दोषाभावात् । शुद्धद्रव्योत्पादस्य च त्रैलक्षण्यवादिना कुत्राप्यस्वीकारात्, मिथ्यामाने हि त्रिप्रदेशिके त्रिप्रदेशिकदेशत्वेन द्विप्रदेशिकं विनश्यति, द्विप्रदेशिकस्कन्धत्वेनोत्पद्यते, पुद्गलद्रव्यत्वेन च ध्रुवमिति क्व विरोधावकाशोऽपि । एतेन निराश्रयस्य परमाणुद्रव्यस्य नोत्पत्तिरित्यपि निरस्तम् । द्रव्यसामान्यस्याश्रयस्य तत्रापि जागरूकत्वात्, आश्रितैकस्वभावस्य सामान्यप्रमाणार्हा, अत एव सुवर्णकारव्यापारात्कटकस्य केयूरभावेऽर्थान्तरभावगमनलक्षणविनाश एवानुभूयते, न तु तत्र कटकस्य केषुचिद्भागेषु क्रिया ततो विभागः, तदनु पूर्वसंयोगनाशरतात्पश्चाद् द्रव्यनाशः, पुनस्तदवयवा विशकलिता एव केवलाः, तदनन्तरमेकस्मिन् परमाणौ परमाणुद्वये वा क्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशपरमाणुद्रव्यसंयोगप्रक्रियया द्व्यणुकोत्पत्तिः, तदनु त्र्यणुकाद्युत्पत्तिक्रमेण केयूरभावः प्रतीयते, तथाऽपि तथा कल्पनायां गौरवदोषमाह—सर्वत्र परमाणुपर्यन्तभेदेनेति । विभागो हि विद्यमानद्रव्ययोर्भवतीति त्रिप्रदेशिकस्कन्धे द्विप्रदेशिकस्कन्धः परमाणुश्चोत्पत्तेः पूर्वमस्ति, न वा, अस्ति चेत्, कथमुत्पादः, पूर्वमेव सत्त्वादिति भेदस्य न द्रव्यजनकत्वम्, नास्ति चेत्तर्हि न तयोर्विभागः, तथा च कथं ततस्समुत्पत्तिरित्याशङ्कते यौगिकः उत्पत्तेः प्रागिति । तन्निषेधति—नेति । निषेधे हेतुमाह—भेदस्य स्वाश्रय इत्यादि । त्रिप्रदेशिके द्विप्रदेशिकस्कन्धस्तदवयवत्वेनास्ति, एवं परमाणुरपि, तयोर्विभागो च सति तदवयवत्वेन विनश्यति द्विप्रदेशिकस्कन्धत्वेनैवं विविक्तपरमाणुत्वेन चोत्पद्यत इति कथञ्चिदुत्पाद एवेष्ट इति स्कन्धात्परमाणोर्द्व्यणुकरय वा भेदे सति तस्य विभागपर्यायविशिष्टपरमाणुद्रव्यणुकद्रव्योत्पादहेतुत्वं न दोषावहम् । अत एव परमाणोरपि पूर्वद्रव्येण सह संयुक्ततया विनाशः, विमुक्ततयोत्पत्तिश्च, परमाणुस्वरूपत्वेन पुद्गलद्रव्यत्वेन वा ध्रौव्यमिति त्रैलक्षण्यमार्हतैर्गीयते, कुत्रापि कदापि केनचिद्रूपेण कस्यापि पूर्वमसतो नव्यद्रव्यस्योत्पत्तिमत्त्वाऽननुभवेन स्याद्वादिभिरादस्वीकारादिति भावः । एतदेव विवृणोति—मिथ्यामाने हीत्यादिना । एतेन निराश्रयस्य परमाणुद्रव्यस्य नोत्पत्तिरित्यपि निरस्तमिति—अवयवी स्वावयवे समवायिकारणे उत्पद्यत इति द्व्यणुकस्यावयविनः परमाणुरूपे स्वाश्रयेऽवयवे उत्पत्तिस्सम्भवति, परमाणोस्तु निरवयवत्वादाश्रयरहितस्य नोत्पत्तिस्सम्भवतीत्यप्येतेन निरस्तमित्यर्थः । निरसने हेतुमाह—द्रव्यसामान्यस्याश्रयस्येत्यादि । एकप्रदेशत्वेन यः परमाणुरुत्पन्नस्तस्यैव द्रव्यरूपेणावस्थितस्य सत आश्रयस्य तत्रापि विद्यमानत्वादित्यर्थः । एतेन सामान्यं कस्मिंश्चिदाश्रितमेव, न तु कस्याप्याश्रय इत्याश्रितैकस्वभावं तदिति द्रव्यरूपेणावस्थितत्वात् सामान्यरूपस्य परमाणोरेकप्रदेशत्वेन यः परमाणुरुत्पन्नस्तादाश्रयत्वं नेत्यपि निरस्तम्, पूर्वोत्तरकटककेयूरादिपर्यायानुगामितयोर्ध्वतासामान्येऽपि सुवर्णे कुण्डलमुत्पन्नमिति प्रतीत्या कुण्डलपर्यायाश्रयत्वं स्यानुभूयमानत्वादित्याशयेनाह—आश्रितैकस्वभावस्य सामान्यस्येत्यादि । नेषु

न्यस्य नाश्रयत्वमिति तु सुवर्णे कुण्डलमुत्पन्नमित्यादिप्रतीत्या पराहृतं कर्तव्यम् । अथ परमाणुत्रयेण द्विप्रदेशिकद्वयमेवोत्पद्यते, एकपरमाणुविगमे च तत् द्विप्रदेशिकविगमादेकद्विप्रदेशिकस्याभिव्यक्तिर्न तु भेदादुत्पत्तिरिति चेत्, न, युगपच्चिदु परमाणुषु त्रिप्रदेशिकजनकस्यैव संघातविशेषस्य स्वीकारात्, अन्यथा त्रिषु कपालेषु द्वयोर्द्वयोर्धदान्तरोत्पत्त्यापत्तेः, एतेन दशतन्तुकादेश्वरमतन्तुसंयोगवियोगक्रमेण नाशे नवतन्तुकादेश्वरमिव्यक्तिरेव, न तूत्पत्तिः, प्रथमतन्तुसंयोगक्रमेण नाशे चास्तु तदैव दशतन्तुकनाशानन्तरं नवतन्तुकोत्पत्तिः, अस्तु वा दशतन्तुकोत्पत्तिकाल एव चरमतन्तुपर्यन्ते द्वितीयमादाय नवतन्तुकोत्पत्तिः । न चैवं प्रतिलोमक्रमेणानन्तपटकल्पनापत्तिः, द्वितीयमादाय नवतन्तुकस्यैव तृतीयमादायादृतन्तुकस्यापि स्वीकर्तुमुचितत्वादिति वाच्यम् । यस्त्वयाऽग्रे स्वीक्रियते तस्यैव मया प्रथमतः स्वीकाराच्चरमतन्तुकादौ दशतन्तुकादिध्वंसस्य हेतुत्वे मानाभावात्, अन्यत्र प्रागभावाभावेनैव तद्विरहोपपत्तेरित्यादिकमपास्तम् ।

परमाणुत्रयेण द्विप्रदेशिकं द्रव्यद्वयमुत्पद्यते, तत्रैकपरमाणोः क्रियाविभागादिना संयुक्तावस्थारूपेण विगमे सति द्विप्रदेशिकयोर्मेध्यादेकं द्विप्रदेशिकं द्रव्यं विनष्टम्, अन्यच्च व्यवस्थितमेवाभिव्यज्यते, न तत्रैकपरमाणुभेदादुत्पद्यत इत्याशङ्कते अथ परमाणुत्रयेणेत्यादि । समाधत्ते-नेति, तथाऽनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गदण्डमाह-अन्यथेति । अथ दशतन्तुकपटस्थले चरमतन्तुसंयोगस्य दशतन्तुकपटं प्रत्येव कारणत्वेन तन्नाशात्तस्यैव नाशः, न तु नवतन्तुकपटस्य, तस्य दशमतन्तुसंयोगात्प्रागेवोत्पन्नत्वेन चरमतन्तुसंयोगात्समवायिकारणकत्वाभावेन तन्नाशेन तन्नाशाऽसम्भवात्, किन्तु तदानीमवस्थितस्यैव तस्याभिव्यक्तिरेव, न तूत्पत्तिः, आधर्मयोगनाशे तु भवत्येव दशतन्तुकपटनाश इव नवतन्तुकपटनाशः, आधतन्तुसंयोगस्य द्वितन्तुकपटादारभ्य दशतन्तुकपटपर्यन्तं प्रत्यसमवायिकारणत्वात्, असमवायिकारणनाशे च समवेतकार्यं नश्यत्येव, अनन्तरं चान्यस्यैव नवतन्तुकपटस्योत्पत्तिरित्यप्येतेन खण्डितमित्याह-एतेन दशतन्तुकादेरित्यादिना । एतेनेत्यस्यापास्तमित्यनेनान्वयः । तदैवेत्यस्य विशिष्यार्थोपदर्शनं-दशतन्तुकनाशानन्तरमिति । द्वितीयमादायेति-द्वितीयतन्तुमादायेत्यर्थः । एतेनाधतन्तुपरिहारात्संयोगनाशेन दशतन्तुकपटनाशेऽपि न नवतन्तुकपटनाश आधतन्तोस्तत्समवायिकारणत्वाभावादिति सूचितम् । अतः शङ्कते-न चैवमित्यादि । न चेत्यस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः । एवमिति-द्वितीयमादाय नवतन्तुकोत्पत्तिरित्यभ्युपगम इत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह-यस्त्वयाऽग्रे स्वीक्रियते तस्यैव मया प्रथमतः स्वीकारादित्यस्य दशतन्तुकपटनाशानन्तरं नवतन्तुकपटस्य नवतन्तुकपटादिनाशानन्तरमधतन्तुकपटादेश्वोत्पत्तिस्त्वया स्वीक्रियते तस्यैव मया दशतन्तुकपटोत्पत्तिकाल एव स्वीकारादित्यर्थः । न च नवतन्तुकपटत्वाद्यवच्छिन्नमप्रति दशतन्तुकपटादिध्वंसस्य हेतुत्वात् कथमेतत्सङ्गच्छत इति वाच्यम्, उक्तकार्यकारणभावे मानाभावादित्याह-नवतन्तुकादाविति, तत्र हेतुमाह अन्यत्रेत्यादि दशतन्तुकपटध्वंसस्य यत्र सत्त्वं तत्रैव नवतन्तुकपटस्योत्पत्तिर्नान्यतन्तु-

परमाणुत्रयजनितत्रिप्रदेशिकभेदे द्विप्रदेशिकं (द्विप्रदेशिकस्य) विना भेदहेतुत्वमसम्भवात्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नवतन्तुकादौ दशतन्तुकादिध्वंसस्य हेतुताया एव युक्तत्वात्, एकैकतन्तुद्वयसंयोगेन द्वितन्तुकादिक्रमेण दशतन्तुकोत्पत्तावपि द्वितन्तुकादीनामर्थान्तरभावगमनलक्षणस्य विनाशस्यावर्जनीयत्वेन पुनर्नवतन्तुकोत्पत्तये दशतन्तुकोपादाने नवतन्तुकत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ दशतन्तुकत्वावच्छिन्नध्वंसस्य हेतुतयैव बालयुवादिभावेन ध्वस्तोत्पन्नानुगतदेवदत्तवत्तत्पदानुगतस्य त्रैलक्षण्यस्य सिद्धेरित्यधिकमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ।

ध्वित्येतदर्थमेव नवतन्तुकपटम्प्रति दशतन्तुकपटध्वंसस्य कारणत्वमभ्युपगम्यते भवता, परं तदनभ्युपगमेऽपि प्रतियोगिनम्प्रति प्रागभावस्य कारणत्वेन नवतन्तुकपटप्रागभावो नवतन्तुध्वैव वर्तत इति तेष्वेव नवतन्तुकपटोत्पत्तिः, तद्भिन्ने च तत्प्रागभावस्याभावादेव न तस्योत्पत्तिरित्यत एवान्यतन्तुषु तद्विरहोपपत्तेरित्यर्थः । अपासने हेतुमाह—परमाणुत्रयजनितत्रिप्रदेशिकभेद इति—द्विप्रदेशिकमिति स्थाने द्विप्रदेशिकस्येति पाठो युक्तः । परमाणुत्रयजनितं द्विप्रदेशिकं द्रव्यद्वयमुत्पद्यते इति यत्पूर्वमुक्तं तदयुक्तमुक्तम्, एकस्यैव त्रिप्रदेशिकस्कन्धद्रव्यस्योत्पन्नत्वात्, तस्मादेकपरमाणोः पृथक्त्वलक्षणभेदे च विभक्ततथैकपरमाणोर्द्विप्रदेशिकस्कन्धस्य चोत्पत्तेः भेदहेतुत्वमन्तरेण तदुत्पत्त्यसम्भवादित्यर्थः । नवतन्तुकादौ दशतन्तुकादिध्वंसस्य हेतुत्वे मानाभावदित्येतन्निरासे हेतुमाह—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादि । एतदेव विवृणोति—एकैकतन्तुद्वयसंयोगेनेत्यादिना । द्वितन्तुकादीनामिति—अत्रादिपदेन नवतन्तुकात्तपटपरिग्रहः । “विगमस्स वि एस विही, समुदयजणियम्मि सो उ दुवियप्पो । समुदयविभागमेत्तं, अत्थंत्तरभावगमणं च ॥१॥” इति सम्मत्तितर्के उक्तत्वाद् विनाशो द्विविधः, तत्रैकः समुदाये-विभागरूपः, यथा पटादेः कार्यस्य तत्कारणतन्तुपृथकरणे तन्तुविभागात्मा विनाशः, अर्थांतरभावगमनं विनाशो द्वितीयो यथा मृत्पिण्डस्य घटरूपार्थान्तरभावेन परिणमनात्मा विनाशः, न च मृत्पिण्डावस्थाया यो घटात्मकोऽर्थान्तररूपविनाशस्ताद्विनाशे मृत्पिण्डप्रादुर्भावप्रसक्तिरिति वाच्यम्, पूर्वोत्तरकालावस्थयोरसङ्कीर्णत्वात्, अतीततरत्वेन मृत्पिण्डलक्षणप्राक्तनावस्थाया उत्पत्तेः, अतीतस्य वर्तमानत्वायोगात्, तयोस्त्वस्वभावाऽपरित्यागतत्वात्थानियतत्वात् । तथा च प्रकृते न विभागलक्षणो विनाशः, किन्त्वर्थान्तरभावलक्षणः, द्वित्रियावनवतन्तुकपटानामेकैकतन्तुसंयोगे त्रिचतुःपञ्चाशदशतन्तुकपटरूपेण परिणमनादिति तस्य विनाशस्यावश्यंभावित्वेन दशतन्तुकपटविनाशे सति तदनन्तरं पुनर्नवतन्तुकोत्पत्तये दशतन्तुकपटसमवायिकारणतन्तुषु नवतन्तुकपटत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ दशतन्तुकपटत्वावच्छिन्नध्वंसस्य हेतुतयैव प्रा-पकालीनबालाद्यवस्थाविनाशमन्तरेण पुरुषो नैव युवादिरूपेणोत्पद्यत इति तस्य बालादि-रूपपूर्वावस्थारूपेण विनाशो युवादिरूपेणोत्पत्तिः पुरुषत्वेनाऽऽत्मत्वेन वा पुरुषस्वरूपस्यानु-गतत्वाद् भ्रौव्यं यथा तथाऽत्रापि दशतन्तुकपटत्वेन नाशः नवतन्तुकपटत्वेनोत्पत्तिः पट-त्वेन च भ्रौव्यमिति तत्पटानुगतं त्रैलक्षण्यं सिद्धमित्याशयेनाह अर्थान्तरभा-वगमनलक्षणस्य विनाशस्यावर्जनीयत्वेनेत्यादि ।

भावतो द्रव्यमित्येकत्वेनोद्दिश्य भावतो द्रव्याणीति बहुत्वेन निर्दिशतोऽयमभिप्रायः, बहून्येतानि स्वन
एव सत्तां दधति, न त्वेकमधिष्ठानं परमार्थसत्यमन्यानि च संवृत्तिसन्तीति, समुणपर्यायाणीति गत्याद्य-
गुरुलघुप्रभृतिपर्यायभाजि । स्यादेतद् यद् येन धर्मेण समन्वितं तत्तं धर्मं न जातु जहाति तेनैव सदा-
न्वितमास्त इत्येतदपि नास्तीत्याह—प्राप्तिलक्षणानि परिणामलक्षणानि अन्यान्यान् धर्मान् प्रतिपद्यन्त
इति, जीवास्तावदेवमनुजादीन्, पुद्गलाः कृष्णादीन्, धर्मादयः पुनस्त्रयः परतोऽन्यान्यधर्मान् प्राप्नु-
वन्त्येव । यतोऽन्यस्मिन् गच्छति तिष्ठत्यवगाहमाने वा जीवे पुद्गले वा गमनादिपरिणामस्तेषामुपचर्यत
इति । स्यादत्राशङ्का यद्येवं धर्मादीनामुपचरिता प्राप्तिः, जीवपुद्गलयोश्चानुपचरिता, तदा पुद्गलवज्जी-
वस्यापि कथं न द्रव्यद्रव्यत्वम्, विजातीयद्रव्यपर्यायप्राप्तेस्तस्यापि भावादिति, मैवम्, मनुष्यादिपर्याये
जीवपुद्गलयोरुभयोर्यपरिऽपि द्रव्यभावनिवन्धनस्नेहप्रत्ययपरिणामाभावेनाकाशवद्वात्मन उदासीनत्वादिति ।

स्वत एवेति—अनेन न त्वतिरिक्तसत्तायोगान्सत्तां द्रव्याणि दधतीत्युक्तं भवति, यत-
स्सत्तायास्स्वरूपात्मकसत्तायोगात् सद्रूपत्वे भावानामपि तथैवास्तु, अतिरिक्तसत्तायोगात्
सद्रूपत्वेऽनवस्थादोषप्रसङ्ग इति भावः । पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यमित्यादिश्रुति-
मवलम्बमानानां वेदान्तिनां ब्रह्मैव सद्रूपं मायाद्वारा निमित्तकारणं सदुपादानकारणं जगतः,
न तु नैयायिकानामभिव्यञ्जराभिन्नं ब्रह्म निमित्तकारणमात्रम्, तत्कार्यन्तु घटपटादिकमसद्रूपम्,
अविद्योपकल्पितत्वादित्यादि यन्मतं तन्निरसनायाह—न त्वेकमधिष्ठानमित्यादि । तन्निरा-
सश्चैवम्—अविद्योपकल्पितत्वहेतुस्सन् असन् वा, आद्ये द्वैतापातो द्वितीये न ह्यसता हेतुना जगतो-
ऽसत्त्वसिद्धिः, अधिकं गौरवभीत्या यदत्र नोक्तं तदस्मद्दृढसम्मतितर्कमहार्णवावतारिकातो-
ऽवसेयम् । भाष्योक्तस्य समुणपर्यायाणीत्यस्यार्थमाह—गत्याद्येत्यादि । प्राप्तिलक्षणानी-
त्यस्यार्थमाह—परिणामलक्षणानीति । तस्याप्यर्थमाह—अन्यान्यानि । तेषामुपचर्यत
इति जीवपुद्गलयोरेव मुख्यवृत्त्या गमनादिपरिणामः, स एव धर्मास्तिकायादिषूपचर्यत
इत्यर्थः । तत्तज्जीवतत्तत्पुद्गलगतो यो गमनपरिणामस्तदुपग्रहकारित्वस्वभावो धर्मास्तिकाये
स्थितिपरिणामस्तदुपग्रहकारित्वस्वभावोऽधर्मास्तिकायेऽवगाहनापरिणामस्तदुपग्रहकारित्वस्वभाव
आकाशास्तिकाये परापेक्ष इत्यत उपचर्यत इत्युच्यत इति भावः । कथं न द्रव्यद्रव्यत्व-
मिति—द्रव्यात्मककार्योपादानकारणत्वं जीवनिष्ठं कथं नेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—विजा-
तीयद्रव्यपर्यायप्राप्तेस्तस्यापि भावादिति द्रव्यविजातीयपर्यायप्राप्तेः पूर्वदेवादिपर्या-
यस्यागेनोत्पन्नमानोत्तरमनुष्यादिपर्यायपरिणामरूपाया जीवस्यापि भावादित्यर्थः । द्रव्य-
भावनिवन्धनस्नेहप्रत्ययपरिणामाभावेनेति—द्रव्यभावो द्रव्यात्मककार्यता तन्निवन्धनं
तत्कारणं स्नेहप्रत्ययपरिणामः स्नेहाधीनपरिणामः, तस्याभावेनेत्यर्थः । द्रव्यरूपकार्यकारणी-
भूतस्नेहाधीनपरिणामः पुद्गलद्रव्य एव वर्तते, न तु जीवद्रव्य इति तस्याकाशवदुदासीनत्वात्
द्रव्यद्रव्यत्वमिति भावः । कर्मसाधनत्वपक्षे भूप्राप्तमिति चौरादिकभूधातोर्वैकल्पिकणिच्प्रकृतितया

प्राप्तिलक्षणातीति यदुक्तम्—सा न स्वमनीषिकेत्याह—आगमतश्चेत्यादि, तसिः सप्तम्यर्थे । आगमत आगमे
पूर्वाख्ये, प्राप्नुतज्ञो व्याकरणोत्पत्तिमूलशब्दप्राप्नुतनिष्णातो गुरुः, द्रव्यमिति भव्यमाह—द्रव्यमिति भव्य-
मिति पर्यायशब्देन च व्याचष्टे इत्यर्थः । तावतापि प्राप्त्यर्थता कथमत आह—भव्यमिति प्राप्यमाह—
अतो न स्वमनीषिकेत्यमित्यर्थः । नन्विदमसङ्गतं भवतेरकर्मकस्य सत्ताभिधायित्वेऽपि प्राप्त्यनभिधायित्वादत
आह—भू प्राप्ताभात्मनेपदीति, चुरादिगणपठितोऽयं प्राप्त्यर्थः, न तु भ्वादिगणपठितः सत्तार्थ इत्यर्थः ।
निगमयति तदेवमिति, भव्यशब्दस्य कर्मसाधनत्वपक्षे प्राप्यन्ते स्वधर्मैर्यानि तानि भव्यान्पुच्यन्ते ।
कर्तृसाधनत्वपक्षे तु प्राप्नुवन्ति तान्येव धर्मादीनीति व्याख्येयमिति भावः । उक्तं जीवादीनां न्यासमन्यत्रा-
तिदिशन्नाह—एवं सर्वेषामित्यादि । एवं यथा जीवादीनां द्रव्यशब्दस्य, तथा सर्वेषां गुणक्रियादिशब्दानाम्,
अनादीनां भव्यामव्यादीनाम् आदिमतां च मनुष्यादीनां पर्यायाणाम्, जीवादीनां भावानां, जीवादिभ्यो-
ऽनन्यवृत्तीनाम्, तत्त्वाधिगमार्थं तत्त्वस्य भावस्य परिज्ञानाय, न तु नामस्थापनाद्रव्याणां, तेषामनुपयुक्तत्वात्,
न्यासो निक्षेपः कार्यः । भावनिक्षेपे कार्ये त्रयमप्यायातीति चेत्, आयातु प्रस्तुतार्थव्याकरणादप्रस्तु-
तदभावपक्षे भूयन्ते प्राप्यन्ते स्वधर्मैर्गत्यादिभिस्सम्बध्यन्ते यानि तानि भव्यानि, द्रव्याणीत्यर्थः,
इत्याशयेनाह—भव्यस्य कर्मसाधनत्वपक्ष इत्यादि । कर्तृव्युत्पत्तिपक्षे तु णिच्सन्निवाना-
भावे भवन्ते प्राप्नुवन्ति तान्येव स्वधर्मादीनि गत्यादिरूपाणीति भव्यानि, द्रव्याणीत्यर्थः, एत-
त्तात्पर्येणाह—कर्तृसाधनत्वपक्षे त्विति “भव्यमेवप्रवचनीये”त्यादि (३।४।६८) पाणिनीय-
ध्वने निपातनात् भव्यशब्दसिद्धिः । भावस्य परिज्ञानायेति—नामादिचतुष्टयप्रकारेण वस्तुनि
निक्षेपे सत्येव भाववस्तुनाऽत्राधिकार इति ज्ञातुं शक्यते, नान्यथेत्येवं भावस्य परिज्ञानायेत्यर्थः ।
अयम्भावः—विवक्षितस्याङ्गस्यानङ्गस्य वा श्रुतस्य वा स्कन्धादेर्वा, निक्षेपचतुष्टये प्रदर्शिते सति
प्रकाशप्रकरणे भावाङ्गेन भावानङ्गेन वा भावश्रुतेन वा भावस्कन्धादिना वाऽधिकारः, तस्यैव
प्रस्तुतप्रकरणेऽधिकारत्वात्, न तु नामाङ्गादिस्थापनाङ्गादिद्रव्याङ्गादिभिः, तेषामनधिकृतत्वा-
दत्रेत्येवं प्रकरणवशेन भावस्य परिज्ञानाय निक्षेपो विधेयो, न तु नामस्थापनाद्रव्याणां परि-
ज्ञानाय, तत्र हेतुमाह—तेषामनुपयुक्तत्वादिति, प्रस्तुतप्रकरण इति शेषः । अत्र बाधाशङ्कते-
भावनिक्षेप इत्यादि । उत्तरयति—आयातित्वित्यादिना । प्रस्तुतार्थव्याकरणादप्र-
स्तुतार्थाप्यकरणाच्चेति कस्यचिदेकस्य जीवादेर्वस्तुनश्चतुर्था निक्षेपेऽवगते सति
भावनिक्षेपोऽत्रोपयुक्तः, तत्त्वाधिगमफलकत्वात्, नामादित्रयन्तु न, प्रस्तुतेऽनुपयुक्तत्वेन
हेयत्वादित्येवं प्रस्तुतस्य भावनिक्षेपस्य व्युत्पादनात्, तदन्यस्य नामादित्रयस्य च परिहरणा-
दित्यर्थः । अत एव “इदमेव च नामादिभेदोपन्यासेन व्याख्यायाः फलं यदुत यावन्तो
विवक्षितशब्दवाच्याः पदार्था धटन्ते तान् सर्वानपि यथा स्वरूपं वैविकत्येनोपदर्श्य येन केन-
चिन्नामाधन्यतमेन प्रयोजनं स युक्तिपूर्वकमधिक्रियते, शेषास्त्वपक्रियन्ते, तथा चोक्तं अप्रस्तु-
तार्थाप्यकरणात् प्रस्तुतार्थव्याकरणाच्च निक्षेपः फलवानिति” पिण्डनिर्मुक्तिप्रोक्तं सङ्गच्छत इति ।

तार्थापाकरणाच्च निक्षेपस्य फलवत्त्वेन प्रधानाङ्गत्वात्तन्निक्षेपस्त्वानिष्टा(ष्ठा)वहत्वात् प्रतिषिध्यते, लक्षणलक्षणादिवत् क्लेशमात्रफलत्वादित्याशयात् ॥ ५ ॥

निक्षेपस्य फलवत्त्वेन प्रधानाङ्गत्वादिति—प्रकरणवशेनाऽप्रकृतानिराकरणद्वारा यथास्थानविनियोजनेन तत्त्वभूतप्रकृतार्थनिश्चयफलकत्वेन भावनिक्षेपस्य तत्त्वाविगमे प्रधानाङ्गत्वात् सोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः । ननु भावनिक्षेपस्य भावस्वभावतत्त्वाविगमोपायत्वेन प्रधानत्वमतो भावनिक्षेपः कार्यो भवति, निक्षिप्यमाणो भाव एवोपादेयो, न तु निक्षिप्यमाणा नामादयस्त्रय इत्यप्रस्तुतार्थापाकरणाय नामनिक्षेपादयोऽपि निरूपणीया भवन्ति, एवं तत्तत्स्वरूपनिष्ठङ्गनं तन्निक्षेपत इति भावस्वरूपनिष्ठङ्गनाय यथा भावनिक्षेपः क्रियते एवं नामादिस्वरूपनिष्ठङ्गनाय नामनिक्षेपादयो यथा क्रियन्ते तथा भावनिक्षेपस्वरूपनिष्ठङ्गनाय भावनिक्षेपनिक्षेपोऽपि नामनिक्षेपादिचतुष्टयरूपेण सम्भवीति करणीयः स्यात्, एवं नामनिक्षेपनिक्षेपादयोऽपि करणीयाः स्युः, यथा चानिक्षेपे भावादौ तत्स्वरूपपरिज्ञानं न सम्पक् सम्भवति, तथाऽनिक्षेपे भावनिक्षेपादौ भावनिक्षेपादिस्वरूपपरिज्ञानमपि न सम्भवत्येव, तन्निक्षेपमन्तरेण तत्परिज्ञाने वा भावनिक्षेपादिकमन्तरेणापि भावादिपरिज्ञानसम्भवाद् भावनिक्षेपादयोऽप्यकरणीयास्स्युरित्यत आह तन्निक्षेपस्त्विति—भावनिक्षेपनिक्षेपः पुनरित्यर्थः, अस्य प्रतिषिध्यते इत्यनेनान्वयः, तत्र हेतुः अनिष्टावहत्वादिति—निष्ठा—विश्रान्तिस्तदभावोऽनिष्ठा, विश्रान्तिः, अनवस्थेति यावत्, तदावहत्वात् अनवस्थापादकत्वादित्यर्थः । यदि भावनिक्षेपस्य निक्षेपः क्रियते तर्ह्युक्तयुक्त्या भावनिक्षेपनिक्षेपस्याऽपि निक्षेपः करणीयः, एवं तन्निक्षेपोऽपि करणीयस्यादित्येवमनवस्थानानिक्षेपनिक्षेपो निषिध्यत इत्यर्थः । अत्राऽनुरूपं दृष्टान्तमाह—लक्षणलक्षणादिवदिति । यथा पृथिव्यादिलक्ष्यस्वरूपविज्ञानाय तल्लक्षणं क्रियते तल्लक्षणस्यापि लक्ष्यत्वेन तत्स्वरूपविज्ञानाय लक्षणलक्षणमपि करणीयम्, एवं तल्लक्षणमपीत्येवमनवस्थानाद्यथा लक्षणलक्षणादिकं न करणीयं तथेत्यर्थः, भवत्वनवस्था तथापि लक्षणलक्षणं किमिति न क्रियते इत्यत आह क्लेशमात्रेति । अनिष्टावहत्वादिति पाठे त्वनवस्थारूपानिष्ठापादकत्वादित्यर्थः । अत्रेदमप्यववेयम्—नानार्थकशब्दस्थले प्रकरणमपि शक्तिग्राहकम्, यथाहि—सैन्धवपदं लवणेऽश्वे चेति कोशेन लवणाश्चात्मकार्थद्वये तस्य शक्तिर्व्युत्पादिताऽस्तीति सैन्धवमानयेत्यादौ सैन्धवपदाद् भोजनप्रकरणे सति तत्सहकारादश्चात्मकाप्रस्तुतार्थनिराकरणेन लवणात्मकाप्रस्तुतार्थावगतिः, तथा प्रशस्तभावसम्बन्धिनां सर्वेषां निक्षेपाणां तु प्रशस्तत्वमेव निर्व्यूढमित्युक्तेरर्हतां भगवता भावनिक्षेपस्य प्रशस्ततया तन्नामादिनिक्षेपचतुष्टयमपि प्रशस्तमिति प्रणिवातृशुभभावजननद्वारा निर्जराकारणत्वेन परमश्रेयोर्यभिस्स्तुत्यर्हमिति नामार्हत्—स्थापनार्हत्—द्रव्यार्हत्—भावार्हन्निक्षेपार्थकार्हत्पदात्तच्छब्दार्थोपस्थितिद्वारा नामस्तवाधिकारप्रकरणवशात् प्रधानतया नामार्हन्निक्षेपावगतिरिति प्रस्तुतं नामार्हन्तमुद्दिश्यैव “लोगरस उज्जोअगरे” इत्यादौ तत्प्रतीतिर्विधीयते, “चोत्रीसत्यर्णं दंसणविसोहिं जणयइ” इति सिद्धान्तोक्त्या चतुर्विंशतिस्तवाराध्यताविज्ञैः

अथैतेषामुद्दिष्टनिक्षिप्तानां तत्त्वानां कार्त्तन्यदेशाभ्यां केन हेतुना विस्तराधिगमो भवतीति जिज्ञासायामाह

सूत्रम् प्रमाणनयैरधिगमः ॥ १ ॥ ६ ॥

(भाष्यम्) एषां च जीवादीनां तत्त्वानां यथोद्दिष्टानां नामादिभिर्न्यस्तानां प्रमाणनयैर्विस्तराधिगमो भवति ॥ तत्र प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं परोक्षं च वक्ष्यते, चतुर्विधमित्येके नयत्रादान्तरेण ॥ नयाश्च (पञ्च) नैगमादयो वक्ष्यन्ते ॥ किञ्चान्यत् ॥

(यशोवर्त्तना) प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे । नयाः पञ्च वक्ष्यमाणाः, तैः करणैः, अधिगमो ज्ञानं भवति । अत्र करणे तृतीया, न कर्तरि । ‘ कर्तृकर्मणोः कृती ’त्यनेन पष्ठीप्रसङ्गात् । भाष्ये, एषां जीवादीनां,

भोक्षफलेच्छया भव्यव्रतैः । स्थापनास्तवाधिकारप्रकरणे सति तद्वशात् स्थापनार्हनिक्षेपावगातेरिति स्थापनार्हन्मुद्दिश्यैव “अरिहंतचेइआणं करेमि काउस्सग्गं” “जं किंचि नामतित्त्यं” इत्यादौ तत्स्तुतिः क्रियते, द्रव्यस्तवाधिकारप्रकरणे सति तेन द्रव्यार्हनिक्षेपबोध इति द्रव्यार्हन्तमुद्दिश्यैव “जे अ अइआसिद्धा, जे अ भविस्संति णागए काले” इत्यादौ तत्स्तुतिराद्रियते, अत एव “ण वि ते पारिव्वज्जं, वंदामि अहं ण ते इहं जम्मं । जं होहिमि तित्थयरो, अपाच्छिमो तेण वंदामि ।” ४२८ ॥ इत्यावश्यकपक्षत्रोक्तेर्मरताधिपतिमरतचक्रिणा मरीचिः प्रोक्तः, मरीचे । तत्र पारिव्राज्यं न वन्दे किन्तु भावितीर्थकरस्त्वामिति वन्द इति सङ्गच्छते । भावस्तवप्रकरणे सति तत्प्रयोज्यभावार्हनिक्षेपावबोध इति भावार्हन्तमुद्दिश्यैव—“ नमोत्थु णं अरिहंताणं भगवंताणं ” इत्यादौ तत्स्तुतिर्भोक्षार्थिना विधीयते इति तद्रूपयथास्थानविनियोगफलवत्त्वेन फलवन्तो निक्षेपा इति ॥ ५ ॥ अथ सूक्ष्मेक्षिकया निक्षेपनयप्रमाणैरभिसमीक्षामन्तरेणाऽर्थानामविचारितरमणीयतया युक्तायुक्तत्वविभागो न च कस्यापि पुंसो भवति, अन्यथा प्रतिपत्तेः, उक्तञ्च—प्रमाणनयनिक्षेपैर्योऽर्थो नामिसमीक्ष्यते । युक्तञ्चायुक्तवद्भाति, तस्यायुक्तञ्च युक्तवत् ॥ ११ ॥ इति । भाष्यकारोऽप्याह—“अत्थं जो न सम्मिक्खइ, निक्खेवनयप्पमाणओ विहिणा । तस्साजुत्तं जुत्तं जुत्तमजुत्तं व पडिहाइ ॥ २२७३ ॥” इति—तदेवं यथार्थतत्त्वनिश्चयार्थं निक्षेपनयप्रमाणतः सूक्ष्मपरिभाषनाया आवश्यकत्वे सति जीवादीनां चतुर्मेदनिक्षेपेण समीक्षायां पञ्चमसूत्रेण कृतायामधुना तेषां नयप्रमाणैस्समीक्षाया अवसर इति तत्करणार्थं षष्ठसूत्रावतरणिकामाह—अथैतेषामित्यादिना । प्रमाणनयैरधिगम इति—न चास्मिन् सूत्रे प्रमाणञ्च नयाश्चेति द्वन्द्वे प्रमाणापेक्षया नयस्याऽल्पाक्षतरत्वात् पूर्वं निपातः कुतो नेत्याशङ्कनीयम्, वस्तुगतसकलांशग्राहित्वेन प्रमाणस्य वस्तुवेकांशग्राहिनयापेक्षयाऽभ्यर्हितत्वेन प्रमाणप्रतिपक्षेऽप्येवार्थेषु नयप्रवृत्तिर्व्यवहारहेतुरित्यतोऽपि च प्रमाणस्याभ्यर्हितत्वेन “अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति” इति न्यायेन लक्षणहेत्वोरिव पूर्वनिपातादिति । करणे तृतीया न कर्तरि “कर्तृकर्मणोः कृती”—त्यनेन पष्ठीप्रसङ्गात् प्रमाणनयैरधिगम इत्यत्राधिगमपदस्य भावप्रत्ययान्तत्वेन कृदन्तत्वात् प्रमाणनयैरित्यत्र कर्तृत्वार्थे तृतीयास्वीकारे “कर्तृकर्मणो”

चशब्दात्तामादीनाञ्च, तत्त्वानामित्युभयत्र सम्बन्धः । यथोद्दिष्टानामित्यादि, उद्देशनिक्षेपादिना सह-
पतः शाब्दबोधमात्रसम्भवे विस्तरेण सामान्यविशेषादियावत्प्रकारेण विग्रहाविग्रहादिस्वभावेन चाधिगमः
प्रमाणाभ्यां नैवैव भवति । संख्यानियममाह तत्रेति, तत्र प्रसिद्धे नन्वादौ सिद्धान्ते, द्विविधं
प्रमाणमुक्तम् । द्वैविव्यं च न प्रत्यक्षमनुमानं चेत्येवम्, सायासूनवीयवैशेषिकाणामिव,

कृद्योगे कर्तृकर्मवाचकपदयोप्यष्टी स्यादित्यर्थकेन पृष्टीप्रसङ्गात्, देवदत्तस्य कृतिः, तण्डुलस्य
पाके इत्यादिवदिति भावः । उभयत्र सम्बन्ध इति-तथा च जीवादीनां तत्त्वानां नामा-
दीनां च तत्त्वानामिति भावः । जीवाजीवाश्रयवन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वमित्युद्देशसूत्रेण १-४
तत्त्वत्वव्याप्यजीवत्वाजीवत्वादिस्वस्वासाधारणधर्मेण जीवाजीवादीनां ज्ञाने जाते जीवादिशब्द-
वाच्य एकोऽर्थः किं वाऽनेक इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं निक्षेपसूत्रम्, तेनापि च जीवादिशब्दवाच्यो
नैकोऽर्थः, किन्तु नामादेचतुर्विध इत्येतावन्मात्रमेव संक्षिप्तज्ञानं जातं, न तु जीवादिगता
येऽनन्तधर्मास्तदखिलधर्मविशिष्टजीवादिज्ञानं विस्तृतं प्रतिनियतधर्मविशिष्टजीवादिज्ञानं च संक्षि-
प्ततरम्, नन्वेवं तर्हि तज्ज्ञानं विग्रहाविग्रहरूपं कैः करणैर्भवतीति चेत् प्रत्यक्षपरोक्षरूपप्रमाणा-
भ्यां सङ्ग्रहादिनयैवेति जानीहीत्याशयेनाह उद्देशनिक्षेपादिनेत्यादि । नन्वादौ
सिद्धान्ते द्विविधं प्रमाणमुक्तमिति तं समासजो दुर्विहं पण्णत्तं, तं जहा-पञ्चकखं च
परोक्षं चेत्यादिनेति शेषः । मायासूनवीयवैशेषिकाणामिवेति बौद्धकणादानामिवे-
त्यर्थः । बौद्धा हि प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वयमभ्युपगच्छन्ति, न शब्दादिभेदेना-
धिकप्रमाणानि, यतश्शब्दस्य स्वलक्षणेनार्थेन सह सम्बन्धस्यैवाऽभावः “ विकल्पयोनयश्शब्दाः
विकल्पाः शब्दयोनयः । कार्यकारणता तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥ १ ॥ ” इति
तेषामुद्धारः । शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धानभ्युपगमे सति गवयो गवयपदवाच्य इत्युप-
मितिकरणमुपमानं प्रमाणमित्यपि तन्गते नेति । वैशेषिका अपि “ शब्दोपमानयोनैव,
पृथक्प्रामाण्यमिष्यते । अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ॥ १ ॥ ” इति कारिकावर्या
“ एतेन शब्दं व्याख्यातम् ” १ । २ । ३ । इति वैशेषिकसूत्रोपकारे नवमाध्याये द्वितीया-
द्विके तृतीयसूत्रे चोक्तत्वात् प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वयमेवाभ्युपगच्छन्ति, शब्दोपमाना-
दीनामप्यनुमानविधयैव प्रामाण्यस्वीकारात्, तथाहि-एते पदार्था मिथस्संसर्गवन्त आकाङ्क्षादि-
मत्पदकदम्बस्मारितत्वात् गोमानयेति पदार्थसार्थवत्, तत्र हि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्मारित-
त्वं पदार्थानां मिथस्संसर्गत्वव्याप्यं गृहीत्वैव मिथस्संसर्गत्वमनुमिनोतीति किं कल्पनी-
यप्रमाणभावेन शब्देन । तत्र हेतावाप्तौ च त्वमपि विशेषणं देयम्, तेन नदीतीरे पञ्चफलानि
सन्तीत्यनाप्तवाक्ये न व्यभिचारः । एवमुपमानमप्यनुमान एवान्तर्भूतं, तथाहि गवयशब्दो
गवयवाचकः अमति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्, असति वृत्त्यन्तरे यश्शब्दो यत्र
शिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचकः, यथा गोशब्दो गोरित्यनुमानादेव गवयसंज्ञागवयरूपार्थश-

किन्तु प्रत्यक्षं परोक्षं चेत्येवमिति वक्ष्यते । एवं हि संभवदखिलप्रमाणान्तर्भावान्न न्यूनता । यद्येवं तर्हि कथमनुयोगद्वारेण चतुर्विधमुपन्यस्तम् । तत्राह—चतुर्विधमित्येके आचार्या वदन्ति । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमभेदात् । नयवादान्तरेण नैगमादिनयभेदेन, यथा चैतच्चतुर्विध्यं दुःस्थितं तथा भाष्यकार एवोत्तरत्र दर्शयिष्यति । नयाश्च पञ्च नैगमादय इति । शब्दसमभिरूढैवंभूतानामेकैव शब्दसंज्ञया सङ्ग्रहादिति भावः । अथ प्रमाणनययोजनानात्मकत्वात्सामान्यविशेषात्मकवस्तुपरिच्छेदित्वाच्च कः प्रतिविशेष इति चेत्, अत्र टीकाकृतः सर्वनयांशावलम्बिज्ञानं प्रमाणम् । अनेकधर्मात्मके वस्तुन्येकधर्मावधारणं च नयः । स च मिथ्या, द्वयोरेकत्वबुद्धिवत् । यदाह—‘ एवं सर्वे वि णया, मिच्छदिङ्गी सपक्खपडिवत्ति । ’ अपरे त्वाहुः—परस्परापेक्षा नैगमादयो नयाः, तैः परस्परापेक्षैर्यद् ज्ञानं समस्तवस्तुस्वरूपालम्बनं जन्यते तदनवग-

मितपरिज्ञानात्तत्रैव क्लृप्तप्रमाणभावेऽन्तर्भाव इति किं कल्पनीयप्रमाणमात्रोपमानेनेति । दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यदृष्टकल्पनाऽर्थापत्तिरपि देवदत्तो वहिस्सन् जीवित्वे सति गृहाऽसत्त्वाऽन्यथाऽनुपपत्तेः, पीनो देवदत्तो रात्रीभोजी दिनाभोजित्वे सति पीनत्वाख्यकार्यान्यथानुपपत्तेरित्याद्यनुमानरूपत्वान्नातिरिक्तप्रमाणमात्रं भजते । एवं भूतलादावभावग्राहकमनुपलम्भाख्यं प्रमाणमपि भट्टाभ्युपगतं नातिरिक्तप्रमाणम्, चक्षुरादिनाऽभावग्रहात्, न चेन्द्रियमधिकरणग्रह एवोपक्षीणमिति वाच्यम्, अभावग्रहपर्यन्तं तद्व्यापारसत्त्वात् । एवं सम्भवैतिह्ये अपि पौराणिकभ्युपगते नातिरिक्तप्रमाणरूपे, सम्भवति खार्या द्रोणमित्याद्युदाहरणसिद्धस्य सम्भवस्यानुमानेनैव चरितार्थत्वात्, खारी द्रोणवती तद्घटितत्वात् यद्येन घटितं तत्तेन तद्वत्, यथाऽवयववान् घट इत्यनुमानरूपत्वात्तस्य । अविज्ञातप्रवक्तृकप्रवादपारम्पर्यलक्षणस्यैतिह्यस्य त्वनासौक्तत्वादेव न प्रामाण्यम्, आसौक्तत्वेऽपि तस्य शब्दप्रमाणवदनुमान एवान्तर्भाव इति सङ्क्षेपः । यथा च बौद्धवैशेषिकाः प्रत्यक्षमनुमानञ्चेत्येवंप्रकारेण प्रमाणद्वयमभ्युपगच्छन्ति न तथा स्याद्वादिनः किन्तु प्रकारान्तरेण, तदेवाह किन्तिवत्यादि । अजन्यं जन्यं वस्तुमात्रं नित्यत्वानित्यत्वाद्यनन्तधर्मात्मकं न त्वेकान्तैकधर्मात्मकमिति गगनं नित्यमेव आत्मा नित्य एव घटपटादिरनित्य एवेत्येवमेकांशाऽवधारणात्मको नयो मिथ्या, तत्रैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वेन स्वविषयेतरधर्मनिराकरणपरत्वादित्याह स च मिथ्येति । दृष्टान्तमाह—द्वयोरेकत्वबुद्धिवदिति—उभयत्वावच्छेदेन घटपटोभयस्मिन् उभयत्वं वर्तते न त्वेकत्वमित्युभयत्वावच्छेदेनैकत्वाभाववति तत्रैकत्वबुद्धिर्यथा मिथ्यात्मिका तथा वस्तुमात्रेऽनन्तधर्मात्मकत्वं वर्तते न त्वेकान्तैकधर्मात्मकत्वमिति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन स्वेतरधर्माभावविशिष्टतद्धर्मस्याभाववति तादृशतद्धर्मप्रकारकत्वान्नयोऽपि मिथ्यात्मक इति भावः । अत्र सम्प्रतिर्तकप्रथमकाण्डैकविंशतितमगाथापूर्वार्द्धसंवादमाह—एवं सर्वे वि णया, मिच्छदिङ्गी सपक्खपडिवत्ति । अत्र “अणुण्णानिस्सिया पुण, हवन्ति सम्मत्तसंभावा ।” गा० १ । २१ । इत्युत्तरार्द्धम् । अस्योत्तरार्द्धस्य विवेचनमग्रे वक्ष्ये, एवमित्यत्र तन्हा इत्यपि—पडिवन्ना इत्यत्र पडिवद्वा इत्यपि

तवस्तुपरिच्छेदाभ्युपायत्वात् प्रमाणम्, ये पुनर्नैगमादयो निरपेक्षाः परस्परेण, ते नयामासा इति । अत्र प्रथमपक्षे सर्वेषां धर्माणां सर्वावच्छेदेन धर्माणि न पर्याप्तिः, किन्तु प्रत्येकमित्यनन्तधर्मात्मकेऽप्येकधर्मावधारणस्य द्वयोरेकत्वबुद्धिवन्नाप्रामाण्यम् ।

द्वितीयपक्षे च सकलनयवदितसप्तमङ्ग्यात्मकमहावाक्यैकदेशस्य नयत्वसिद्धावप्युदासीनतयाऽसङ्ग्रह इति सप्तधर्मात्मकत्वबोधकतापर्याप्त्यधिकरणं वाक्यं प्रमाणम्,

च पाठान्तरम् । एवं सन्ने वि नया मिच्छद्विद्मि-उक्तानीत्या सर्वेऽपि नया मिथ्यादृष्टयः, तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह-“ स्वपक्षव्यपडिवन्ना ” इति, स्व आत्मीयः पक्षोऽभ्युपगमः स्वपक्षस्तं प्रतिपत्ता अभ्युपगन्तारः, नान्यं पक्षं यतस्ततः, स्वपक्षान्यपक्षविषयव्यवच्छेदेन परत्वादित्यर्थः, पाठान्तरे तेन स्वपक्षेण प्रतिबद्धाः प्रतिहता यतस्तत इति, तेषामेकावधारणलक्षणनयानां मिथ्यात्वे च तत्तन्त्रयविषयस्यासत्यत्वं तदभिधानस्य च मिथ्यात्वमेव, ज्ञानाप्रामाण्ये सति विषयाऽसत्यत्वस्य वाक्यरचनां प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य कारणत्वेन तत्राप्रामाण्ये सति वाक्यरूपे तत्तन्त्रयविषयमिधानेऽप्रामाण्यस्य चातुमयसिद्धत्वात्, अनुमानमुद्रा चैवम्-सर्वनयवादा मिथ्यात्मकाः स्वपक्षेणैव प्रतिहतत्वात् चौरवाक्यवदिति । उक्तपक्षद्वयेऽपि यथाश्रुतार्थे दोषोद्भावनपुरस्सरं स्वामिप्रायं ग्रन्थकारः प्रकटयति-अनेत्यादिना । प्रथमपक्षे इति-प्रमाणं सम्यग्ज्ञानं नयश्च मिथ्याज्ञानमिति पक्ष इत्यर्थः, किन्तु अत्येकमिति-किन्तु स्वीयावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः । द्वयोरेकत्वबुद्धिवन्नाप्रामाण्यमिति-द्वयोरेकत्वबुद्धेर्यतिरेकदृष्टान्तत्वपक्षे तस्या यथा पूर्वोक्तानीत्याऽप्रामाण्यं तथा नाऽप्रामाण्यम्, अन्यपक्षेऽतत्त्वपक्षे तु यथा घटपटयोरुभयत्ववर्मावच्छेदेन द्वित्वमिद्वैकत्वमपि प्रत्येकधर्मावच्छेदेन वर्तत एवेति तत्रैकत्वबुद्धेर्नाप्रामाण्यं किन्तु प्रामाण्यमेव तथाऽनन्तधर्मात्मके वस्तुनि अनन्तधर्मवत्त्वं समुदायत्वावच्छेदेन वर्तत इति तदवगाहितत्वात् प्रमाणस्य प्रामाण्यमिव स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपावच्छेदकावच्छेदेन सत्त्वादिवर्धर्मस्य परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपावच्छेदकावच्छेदेन तदभावरूपासत्तादिवर्धर्मस्यैकैकस्य विधमानत्वेनेतरांशसापेक्षतत्तदेकधर्मनिश्चयात्मकस्यापि नयस्य नाप्रामाण्यम्, किन्तु तद्वति तत्प्रकारकत्वेन प्रामाण्यमुपपन्नमेवेति नये सुनयत्वस्यापि व्यवस्थितौ प्रथमपक्षे स च मिथ्येत्येकान्तोक्तिर्न युक्तेति, तथा चैतत् पक्षे नयो दुर्नयः प्रमाणमिति त्रिविवविभागो न स्यात्, अस्ति च स सिद्धान्त इति सिद्धान्तव्याकोपोऽप्यत्र दोषः । द्वितीयपक्षे परस्परापेक्षा नैगमादयो नया इत्युक्त्या यत्र नयान्तरेण सह नयान्तरवाक्यस्य सङ्घटना तत्रैव परस्परापेक्षमात्रानयत्वमिति सप्तमङ्गीघटकीभूतैकैकधर्मप्रतिपादकमङ्गानां नयवाक्यत्वं स्यात्, सप्तमङ्गीविहिर्भूतैकैकधर्मप्रतिपादकानामितरधर्माप्रतिषेधकानामपि परस्परापेक्षत्वाभावेन नयवाक्यत्वं न स्यादिति नयत्वेन सम्मते सप्तमङ्गनयघटकवाक्यरूप उदासीननयेऽप्याप्तिस्स्यादतः प्रमाणनयदुर्नयानां नोक्तप्रकारेण लक्षणविभागो यथाश्रुतसङ्गत इत्याह-द्वितीयपक्षे च सकलनयेत्यादि । पक्षद्वयं निराकृत्य द्वितीयपक्षं परिकृत्य तत्र स्वनिर्मेरं प्रदर्शयति-सप्तधर्मात्मकत्वबोधकतेत्यादिना ।

तदेकदेशबोधकतापर्याप्त्यधिकरणं तदितरादूषकं नयः, तदितरदूषकं तु दुर्नय इत्ययमेव लक्षणविभागो युक्तः ।
लौकिकलोकोत्तरप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां च नयस्योभयरूपत्वमभिप्रेत्य “ णिययवयणिज्जसच्चा ” इत्यादि

अत्रोक्तप्रमाणलक्षणे पर्याप्तिनिवेशात् सप्तमङ्गयात्मकमहावाक्यैकदेशे प्रत्येकमङ्गे नाऽतिव्याप्तिः,
पर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशबोधकत्वव्याभावात् । तदेकदेशेत्यादि—सप्तधर्मात्मकवस्त्वेकदेश-
बोधकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे सति तदितरादूषकं वाक्यं नय इत्यर्थः । अत्रापि पर्याप्तिनिवेशात्
प्रमाणवाक्ये नाऽतिव्याप्तिः, तत्र पर्याप्तिसम्बन्धेन सप्तधर्मात्मकवस्त्वेकदेशबोधकताधिकरणत्वा-
भावात् । तदितरादूषकत्वविशेषणोपादानाच्च दुर्नये नातिव्याप्तिः । निरुक्तलक्षण एव तदितराऽ-
दूषकमिति स्थाने तदितरदूषकमित्यस्योपादाने दुर्नयलक्षणमित्याशयेनाह—तदितरदूषक-
मित्यादि । उक्ते दुर्नयलक्षणे सत्यन्तमात्रन्तु सुनयेऽतिव्याप्तमिति विशेष्यविधया तदितरदूषक-
मित्युक्तमिति । अत्र पूर्वोक्तसुनयलक्षणे तदेकदेशबोधकतेत्युक्त्या स्यादस्तीत्यादिसप्तमङ्गा-
यत्र नोच्चार्यन्ते तत्र स्यादस्तीत्याद्येकैकवाक्येऽपि नयरूपे उक्तनयलक्षणसङ्गमनानोक्ता-
व्याप्तिरिति सूचितम् । अत एवेत्यञ्च तदन्तर्भूतस्य तद्वहिर्भूतस्य वाऽन्यतरमङ्गस्य प्रदेश-
परमाणुदृष्टान्तेन नयवाक्यत्वमेवेत्यर्थतो लभ्यत इति नयोपदेशवृत्तौ तात्पादन्यायाचार्यश्रीयशो-
विजयोपाध्यायैरुक्तं सङ्गच्छत इति । लौकिकलोकोत्तरप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यामिति—
सुनयात्मकबोधस्य लौकिकप्रवृत्तिमात्रौपायिकं लौकिकप्रामाण्यम्, इतरांशसापेक्षस्य तद्ग्राह-
वस्त्वेकांशस्य सत्यरूपतया तद्वति धर्मिणि तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्, सिद्धाविचारौपायिकस्य
लोकोत्तरप्रामाण्यस्याभावश्च, प्रमाणरूपसप्तमङ्गयात्मकमहावाक्यजन्यसप्तधर्मप्रकारकाखण्डसमू-
हालम्बनशब्दबोधरूपत्वाभावात्, ताभ्यामित्यर्थः । उभयरूपत्वमिति प्रामाण्याप्रामाण्योभयरू-
पत्वमित्यर्थः । णिययवयणिज्जसच्चा इत्यादि, “ णिययवयणिज्जसच्चा, सव्वणया परवियालणे
मोहा । ते पुण ण दिट्ठसमजो, विमयइ सच्चे व अलिए वा । १ । ” गा० १—२८ । इति सम्प्रतिगता
सम्पूर्णगाथा । अस्या अयमर्थः—निजकवचनीये स्वांशे परिच्छेद्ये सत्याः सम्यग्ज्ञानरूपा सर्व एव
नयाः सङ्ग्रहादयः, गजनिमीलिकान्यायेन तेषां नयानां स्वांशेतरांशाऽप्रतिक्षेपित्वेन स्वविषयस्य
सत्यरूपत्वेन तद्विनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारतानिरूपकत्वात्तेषाम्, ननु किमेकान्ततः
सङ्ग्रहादयस्सर्वे नया उक्तरूपा एवेत्याशङ्कायां तत्रानेकान्तत्वप्रतिपादनायाह—‘परवियालणे मोहा’
इति परविचालने परविषयोत्खनने, स्वविषयमात्रस्यैव सत्यरूपतया व्यवस्थापनेन परनयविषय-
स्याऽसत्यत्वेन ज्ञापने सतीति यावत्, मुखंतीति मोहा मिथ्याप्रत्यया विपरीतज्ञानरूपाः, परन-
यविषयस्यापि सत्यत्वेनोन्मूलयितुमशक्यत्वात्, परस्परविनाभावित्वेन तदभावे स्वविषयस्यापि
सत्यत्वेनाऽव्यवस्थिते, तस्मात् तानेव नयान् पुनश्चोदस्यावधारणार्थत्वाद् नेति प्रतिषेधो विभ-
जनक्रियायाः, दृष्टसमयः साधिस्रगुर्वभ्यस्ताहंसिद्धान्ततया निर्णीतानेकान्तत्वः, सत्यान् वा-
ऽलीकान् वा न विभजते, अपि त्वितरनयविषयसव्यपेक्षतया ‘अस्त्वेव द्रव्यार्थतः’ इत्येवं भजनया

प्रतिपाद्यते, अनुमनरूपत्वं चाभिप्रेत्याभ्यधिष्महि, “अयं न संशयः कोटि-रैक्यान् च समुच्चयः । न विभ्रमो यथार्थत्वा-अपूर्णात्वाच्च न प्रमा ॥ १ ॥ न समुद्रोऽसमुद्रो वा, समुद्राग्नौ यथोच्यते । नाप्रमाणं प्रमाणं वा,

स्वनयाभिप्रेतमर्थं सत्यमेवावधारयति, अयमभावः-नयप्रामाण्याप्रामाण्ययोर्नैकान्तत्वमवधारयति किन्तिवतरांशसापेक्षो यदंशो यदपेक्षया यत्र तत्र तस्य तदपेक्षया ग्राहकत्वे तत्तन्नयानां प्रामाण्यम्, अन्यथा ग्राहकत्वे चाऽप्रामाण्यमित्येवमनेकान्तत्वमेव निश्चिनोति, अत एव सुनयत्वं दुनयत्वं च तत्र गीयते सैद्धान्तिकैरिति । अभ्यधिष्महीति-नयोपदेश इति देशः । “अयमिति” अयं नयात्मको बोधः संशयो न, तत्र हेतुमाह-कोटिरैक्यादिति-एककोटिकत्वादित्यर्थः-एकप्रकारतामात्रनिरूपकत्वादिति भावः । संशयो हि विरुद्धकोटिद्वयप्रकारकः, तानिष्ठप्रकारतानिरूपिता सती तद्विरुद्धकोटिनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या धर्मिनिष्ठैकविशेष्यता तन्निरूपक इति पर्यवसितोऽर्थः, न चायं तथेति न तदात्मकः, अत्रानुमानप्रयोगश्चैवम्-नयात्मको बोधः संशयो न भवति, एकप्रकारतामात्रनिरूपकत्वात्, उभयसम्प्रतिपन्ननिश्चयवदिति । चकार-स्याप्यर्थकत्वात् समुच्चयोऽपि न, यद्यपि सकृदुच्चरितश्चन्द्रस्तकृदेवार्थं गमयतीति न्यायात् कोटिरैक्यादित्यस्य नात्र पुनरन्वयस्तथाप्यावृत्त्याऽस्य हेतुविधयाऽन्वयः, समुच्चयो ह्येकस्मिन् धर्मिण्यविरुद्धनानाधर्मप्रकारकनिश्चयरूपः, अर्थात् भिन्नप्रकारतानिरूपितैकधर्मिनिष्ठ-भिन्नविशेष्यतानिरूपकनिश्चयात्मकस्त, न चायं तथा, एकप्रकारतामात्रनिरूपकत्वादिति न तदात्मकः । विभ्रमो न, तत्र हेतुमाह-यथार्थत्वादिनि-जीवादिधर्मिणस्तत्त्वासत्त्वाधनन्तधर्म-शालित्वेन सत्त्वस्यासत्त्वस्यापि च जीवधर्मत्वेन जीवस्तन्निति द्रव्यार्थिकनयस्यापि सत्त्ववति जीवे सत्त्वप्रकारकत्वलक्षणयथार्थत्वात्, एवं जीवोऽसन्निति पर्यायार्थिकनयस्याप्यसत्त्ववति जीवे-ऽसत्त्वप्रकारकत्वलक्षणयथार्थत्वादित्यर्थः । नयः प्रमात्मकोऽपि न, तत्र हेतुः-अपूर्णात्वादिति-एकधर्मिण्येकसत्त्वासत्त्वादिसप्तधर्मप्रकारकाखण्डसम्पूर्णबोधरूपत्वाभावात्, अनेनालौकिक-प्रामाण्याभाव आवेदितः, लौकिकं तु प्रामाण्यं तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं न बाधितमिति न व्यवहारविरोध इत्यर्थः । उक्तमेवार्थं लौकिकदृष्टान्तेन समर्थयति न समुद्र इति । समुद्रांशो यदि समुद्रस्तर्हि तदन्यांशा अपि तद्वत्समुद्रास्त्युः, तथा च सत्येकस्यापि समुद्रस्य यावन्तोऽशास्तावत्सङ्ख्याकत्वं स्यादिति भावः । असमुद्रो वेनि-समुद्रांशो यदि न समुद्रस्तर्हि तदेकांशवत्तदन्यांशानामप्यन्त्यांशान्तानामसमुद्रत्वापर्यायवर्चि-दपि समुद्रत्वव्यवहारो न स्यात्, पूर्वपूर्वांशविशिष्टान्त्यांशस्यैव समुद्रत्वमित्यपि न, प्रत्येकां-शानामसमुद्रत्वे तस्यापि समुद्रत्वाभावादिति भावः । नाप्रमाणमिति-प्रधानतया वस्तुवेक-देशग्राही घटोऽस्तीत्याधाकारो नयो ह्येकदेशेन संवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन यथार्थत्वान्नाप्रमाण-मित्यर्थः । न प्रमाणमिति-अत्र कातस्त्र्येन संवादिप्रवृत्तिजनकत्वाभावादिति हेतुरुद्धः, सा च प्रवृत्तिरशेषवर्माणामस्तित्वाभिन्नत्वेनास्तित्वरूपेण वस्तुगतसकलधर्मावगाहिघटस्यादृशीत्या-

प्रमाणांशस्तथा नयः ॥ २ ॥ ” इत्यादि । यद्येवं भ्रमप्रमासंशयसमुच्चयव्यावृत्तं नयज्ञानं तदा कथं तत्र शब्दप्रमाणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमिति चेत्, न, तथात्वेऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञाने वेदान्तिनामिव व्यञ्जनावृत्तिजन्यज्ञाने चालङ्कारिकाणामिव तात्पर्यवैचित्र्येण वैचित्र्यस्याप्रत्यूहत्वात्, शाब्दत्वजात्यनतिक्रमेऽपि च श्रुतिचिन्ताभावनाज्ञानानां शब्दस्य दीर्घदीर्घतरव्यापारेणावान्तरजातिवैचित्र्यं शास्त्रसिद्धमेव, शब्दजप्रत्यक्ष इव वा शब्दजन्यज्ञाने वैचित्र्यं भावनीयम् । अनन्तधर्मात्मकत्वप्रतिपत्तिविशिष्टे एकधर्मा-

कारकज्ञाने सत्येव भवति, न च कोऽपि नयस्तथाकारः, येन प्रमाणं स्यादिति भावः । नन्वप्रमाणनिषेधे नयः प्रमाणमेव स्यात्, “द्वौ नत्रौ प्रकृतं गमयतः” इति न्यायात्, प्रमाणनिषेधे नयोऽप्रमाणं स्यात्, परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायाद्, गत्यन्तराभावात्; सकृदेकस्य प्रमाणत्वाप्रमाणत्वोभयनिषेधाऽसम्भवादित्याशङ्कायां गत्यन्तरमाह—प्रमाणांशस्तथा नय इति । एतच्चाग्रे विवेचयिष्यते । ननूक्तदिशा भ्रमाद्यनात्मकस्य नयस्य प्रमाणतो भेदाभ्युपगमे शब्दजन्यशाब्दबोधात्मकप्रमाणभिन्नत्वमपि तस्येति शाब्दप्रमाणभिन्नस्य तस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमपि न स्यात्, तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्याभाववति तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्यान्यत्रादृष्टेरित्याशयेन शङ्कते—यद्येवमिति, लौकिकवाक्यतः परोक्षात्मकमेवोपजायते शाब्दज्ञानमिति तादृशज्ञानवृत्तिवैजात्यशून्यमपि निर्विकल्पकब्रह्माक्षत्कारस्वरूपं ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यतो यथा वेदान्तिनाम्भते जायते यथा चाऽलङ्कारिकाणां मते विभावानुभावसञ्चारिभिरभिव्यञ्जकैस्सहकृतेन शब्देन व्यञ्जनावृत्त्याऽखण्डानन्दब्रह्माकारवृत्तिसहोदरः स्थायिभावावबोधो लौकिकप्रमाणादिव्यतिरिक्त एव जायते, शब्दजन्यत्वेऽपि तत्र यथा विचित्रतात्पर्यादिघटितसामग्रीप्रयोज्यं वैजात्यं, तथा प्रमाणनययोः शाब्दत्वाविशेषेऽपि तदवान्तरवैजात्यं स्यादेवेति समाधत्ते नेति । तथात्वेऽपि भ्रमप्रमासंशयादिभिन्नत्वेऽपि । ननु प्रमाणनययोः शाब्दत्वाविशेषे कथमुक्तवैचित्र्यमन्यत्रादृष्टमभ्युपेयमित्यत आह शाब्दत्वजात्यनतिक्रमेऽपि चेति । शब्दात्प्रथमतः श्रुतज्ञानं यथा श्रुतार्थानुसारि समुत्पद्यते तदनन्तरं चिन्ताज्ञानं ततो विशिष्टभावनया भावनाज्ञानं तेषां यथा शाब्दत्वाविशेषेऽपि तदवान्तरवैचित्र्यं शास्त्रप्रसिद्धं नापलपितुं शक्यं, शृणोमि चिन्तयामि भावयामीति विचित्रानुभवात्, तथा प्रकृतेऽपीत्याशयः । यथा वेदान्तिमते इन्द्रियजप्रत्यक्षे घटमहं जानामीत्यादौ घटत्वादिवैशिष्ट्यावगाहित्वेन सविकल्पकत्वमेव, तत्त्वमसीत्यादिशब्दजप्रत्यक्षे च सर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्याल्पज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकत्वं पदस्योक्तविशेषणविनिर्मुक्ते चैतन्यमात्रे तात्पर्यसत्त्वेन लक्षणया तन्मात्रस्यैवोक्तवाक्येन संसर्गानवगाहिबोधा निर्विकल्पकत्वमेवेति वैचित्र्यं तथा शब्दजज्ञानेऽपि विभिन्नसामग्रीप्रयोज्यं नयत्वप्रमाणत्ववैचित्र्यं नानुपपन्नमित्याह—शब्दजप्रत्यक्ष इव चेति । स्थितिनिमित्तापेक्षयैकधर्माविधारण एव नयत्वं न त्वेकधर्माविधारणमात्रे, अपेक्षामन्तरेणैकधर्माविधारणे दुर्नयत्वस्यैव भावादित्याह

त्मकत्वावधारणं नय इति भतेऽप्यनेकान्तप्रतिपत्तिमत आसत्तिपाटवाभ्यासप्रयोजनार्थित्वान्यतरेणैकधर्मावधारणे न नयत्वम्, किन्त्वपेक्षयैकधर्मावधारण इति प्रमिणोमि नयामीत्यनुभवसाक्षिको विषयताविशेषः प्रमाणनयभेदकोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य इति दिक् ॥ ६ ॥

इति-प्रमातरीति शेषः, एतेनैकान्तप्रतिपत्तिमतः पुंसो यदेकधर्मावधारणं तद् दुर्नय एवेत्यावेदितम्, अपेक्षयैकधर्मावधारणं स्याद्वादिन एवेति नयलक्षणे स्वनिमित्तापेक्षाप्रवेशस्याऽऽवश्यकत्वे अनन्तधर्मात्मकत्वप्रतिपत्तिविशिष्टे इत्यस्य लक्षणे प्रवेशस्य नावश्यकतेत्याशयेन भतेऽपीत्युक्तम्, आसत्तिपाटवाभ्यासेति तत्र पदद्वयादीनामव्यवधानमासत्तिः । कर्मक्षयोपशमविशेषजन्यनिपुणताविशेषः पाटवम्, अभ्यासः पुनः पुनरावर्तनमित्यर्थः । अपि च प्रमिणोमि नयामीत्यनुभवसिद्धविषयताविशेषस्यावश्यकत्वे स एव प्रमाणनयभेदकः, लाववादित्याह - प्रमिणोमीति-प्रमिणोमीत्यनुभवसिद्धो विषयताविशेषो प्रमाणस्य लक्षणम्, नयामीत्यनुभवसिद्धो विषयताविशेषो नयस्य लक्षणं, तल्लक्षणभेदाल्लक्ष्यीभूतप्रमाणनयभेद इति भावः ॥ ६ ॥

किं चान्यदित्यनेनोत्तरसूत्रं सम्बन्धयति । नैतावतैव विस्तराधिगमस्तत्त्वानां, यतोऽन्यदपि विस्तराधिगतौ कारणमस्ति, किं तत् ? निर्देशादि, के पुनर्निर्देशादय इत्यत आह

सूत्रम्- निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ १ ॥ ७ ॥

(भाष्यम्) एभिश्च निर्देशादिभिः पद्मिरनुयोगद्वारैः सर्वेषां भावानां जीवादीनां विकल्पशो विस्तरेणाधिगमो भवति । तद्यथा-निर्देशः को जीवः ? औपशमिकादिभावयुक्तो द्रव्यजीवः । सम्यग्दर्शनपरीक्षायां किं सम्यग्दर्शनं द्रव्यम्, सम्यग्दृष्टिजीवोऽरूपी नो स्कन्धो नो ग्रामः ॥ स्वामित्वं-कस्य सम्यग्दर्शनमित्येतदात्मसंयोगेन परसंयोगेनोभयसंयोगेन चेति वाच्यम् । आत्मसंयोगेन जीवस्य सम्यग्दर्शनम् । परसंयोगेन जीवस्याजीवस्य जीवयोर्जीवयोर्जीवानामजीवानामिति विकल्पाः । उभयसंयोगेन जीवस्य नोजीवस्य जीवयोर्जीवयोर्जीवानामजीवानामिति विकल्पा न सन्ति, शेषाः सन्ति । साधनं-सम्यग्दर्शनं केन भवति ? । निसर्गादधिगमाद्धा भवतीत्युक्तम् । तत्र निसर्गः पूर्वोक्तः । अधिगमस्तु सम्यग्ग्यायामः । उभयमपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयेणोपशमेन क्षयोपशमाभ्यामिति ॥ अधिकरणं त्रिविधं आत्मसन्निधानेन परसन्निधानेनोभयसन्निधानेनेति वाच्यम् । आत्मसन्निधानमभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः । परसन्निधानं बाह्यसन्निधानमित्यर्थः । उभयसन्निधानं बाह्याभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः । कस्मिन्सम्यग्दर्शनं-आत्मसन्निधाने तावत् जीवे सम्यग्दर्शनं जीवे ज्ञानं जीवे चारित्रमित्येतददि । बाह्यसन्निधाने जीवे सम्यग्दर्शनं नोजीवे सम्यग्दर्शनमिति यथोक्ता विकल्पाः । उभयसन्निधाने चाप्यभूताः सद्भूताश्च यथोक्ता भङ्गविकल्पा इति ॥ स्थितिः-सम्यग्दर्शनं क्रियन्तं कालम् । सम्यग्दृष्टिर्द्विविधा-सादिः सपर्यवसाना सादिरपर्यवसाना च । सादिसपर्यवसानमेव च सम्यग्दर्शनम् । तज्जयन्तेनान्तर्मुहूर्त उल्लेखेन पदपट्टिः सागरोपमाणि साधिकानि । सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना । संयोगः शैलेशीप्राप्तश्च केवली सिद्धश्चेति ॥ विधानं हेतुत्रैविध्यात् क्षयादित्रिविधं सम्यग्दर्शनम् । तदावरणीयस्य कर्मणो दर्शनमोहनीयस्य च क्षयादिभ्यः । तद्यथा-क्षयसम्यग्दर्शनम्, उपशमसम्यग्दर्शनम्, क्षयोपशमसम्यग्दर्शनमिति । अत्र औपशमिकक्षयोपशमिकक्षयािकाणां परतः परतो त्रिशुद्धिप्रकर्षः ॥ किञ्चान्यत् ।

(यशो० टीका) निर्देशस्वामित्वेत्यादि । पूर्वं सम्बन्धवाक्यमेव समर्थयति—एभिश्चेत्यादिना । एभिर्निर्देशादिभिः पङ्क्तिभिरनुयोगद्वारेण व्याख्याज्ञैः, सर्वेषामित्यनेन व्यापितामाह—भावानां प्रमाणबोधितानां, तेन सांख्याद्यभिमतनिरासः । जीवादीनां तत्त्वानां श्रुतज्ञानप्रयुक्तश्रद्धाविषयाणां, तेनाप्रज्ञाप्यभावनिरासः । विकल्पशो विविधप्रकारैः, विस्तरेण शब्दव्यासेन, अधिगमो भवतीत्यनुवर्त्य व्याख्येयम् । सम्बन्धं लगायित्वा सूत्रं व्याचष्टे तद्व्यथेत्यादि । यथैते भाव्यन्ते निर्देशादयस्तथा कथ्यन्ते, निर्देशमुपक्रम्य को जीव इत्युद्देशवाक्यमुच्चारयतो नाप्रस्तुतोपन्यासः, उद्देशवाक्यमन्तरेण निर्देशवाक्यस्य कर्तुमशक्यत्वात् । सामान्यार्थमिधानमुद्देशः, तद्विशेषप्रतिषिद्धादधिपार्पूर्वकं वचनं निर्देशः । ‘अविसेसियमुद्देशो विसेसिओ होइ निदेसो’ इति भगवद्भद्रबाहुवचनात् । तत्र को जीव इति द्रव्यगुणान्यतरनिष्ठलक्षणविधेयताकजिज्ञासया प्रश्ने औपशमिकादिभावयुक्तो द्रव्यं जीव

सप्तमसूत्रमवतारयति किं चान्यदित्यनेनेत्यादिना । नैतावतैवेति—न प्रमाणनयमात्रेणैव, न केवलं प्रमाणनयैरेवेति यावत् । निर्देशस्वामित्वेत्यादिसूत्रे निर्देशादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्वसमासः, एषां कारणत्वं तु करणार्थकतृतीयावहुवचनार्थे तसिविधानाद् ज्ञेयम् । अत्र निर्देशपूर्वकत्वात्स्वामित्वादिनिरूपणस्य पूर्वं निर्देशग्रहणं, स्वामित्वादीनां तु सम्यग्दर्शनादिकं वस्तु कस्य स्वामिनः केन साध्यते कस्मिन् तिष्ठति कियच्चिरमवतिष्ठते कतिविधं चेति प्रश्नवशात्क्रम इति । पङ्क्तिभिरिति—अनेन निर्देशादित्वव्यापकपदत्वसङ्ख्याविधानेनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः कृत इति । ननु किं कतिपयानां भावभूतजीवादितत्त्वानां निर्देशादिभिर्व्याख्याप्रकारैरधिगमो भवति किं वा निश्शेषाणामिति चेत्, उच्यते—निश्शेषाणामिति । तदेवाह—सर्वेषामित्यनेन व्यापितामाहेति । भावानामित्यस्य प्रमाणबोधितानामिति विशेषणोपादानस्य फलमाह तेनेत्यादि । साङ्ख्यवैशेषिकनैयायिकाद्यभ्युपगतपञ्चविंशतिसप्तषोडशादितत्त्वानामप्रामाण्यं ज्ञापितमित्यर्थः । जीवादीनां तत्त्वानां कथम्भूतानामित्यत आह—श्रुतज्ञानप्रयुक्तश्रद्धाविषयाणामिति । एतद्विशेषणोपादानफलमाह—तेनाप्रज्ञाप्यभावनिरास इति—कृत इति शेषः, अप्रज्ञापनीयास्सद्भूता अप्यनन्ता भावाः श्रुतज्ञानेन प्रतिपादयितुं न शक्यन्त इति तेषां श्रुतज्ञानाप्रतिपाद्यानां निर्देशादिभिरधिगमोऽपि श्रोतृजनानां कर्तुमशक्य एव परमोपकारिभिस्सूत्रकारैर्भगवद्भिरिति तेन तन्निषेधः कृत इति भावः । अधिगमो भवतीत्यनुवर्त्य व्याख्येयमिति—अनुवर्तनं पूर्वसूत्रोक्तस्यैवेत्यधिगमपदस्य पष्ठसूत्रोक्तत्वादनुवर्त्य तद् व्याख्येयम्, पूर्वसूत्रानुक्तस्य भवतीत्यस्य तु सर्वं हि वाक्यं क्रियायां परिसमाप्यत इति भाष्यवचनानुसारि “यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्राप्यस्तिर्भवन्ती वर्तमानापरः प्रयुज्यते” इति वार्तिकवचनमनुसृत्य अत्राध्याहारः कर्तव्य इति भावः । “अविसेसियमुद्देशो विसेसिओ होइ निदेसो” “त्ति । एमेव यं निदेसो अकृविहो सो वि होइ णायवो । अविसेसियमुद्देशो विसेसिओ होइ निदेसो । १४३ ।” इत्यावश्यकानिर्युक्तिसम्पूर्णगाथा । तत्र को जीव इति द्रव्यगुणान्यतरनिष्ठलक्षणविधेयताकजिज्ञासयेति—अ

इति द्रव्यार्थनये उत्तरं, द्रव्यमिति क्तप्रत्ययार्थाश्रयविवरणम्, अन्यथा विधेयप्राधान्येन युक्तमित्यापत्तेः, न च धर्मस्यैव विधेयता युक्ता, वह्निमानित्यत्र तादात्म्येन वह्निमत इव प्रकृते औपशमिकादिभावाद्विष्ट-द्रव्यस्य विधेयताया युक्तत्वात्, पर्यायार्थिकनये तु कर्तृप्रत्ययस्य भावपरत्वादौपशमिकादिभावयोगो जीव इत्येवोत्तरं द्रष्टव्यम् । तन्मते पर्यायातिरिक्तजीवस्य बौद्धस्यैवानूद्यत्वात् । उभयनयावलम्बने तु न केवलं द्रव्यम्, नापि केवला भावाः, किन्तुभयात्मकं जीववस्तु प्रतिपत्तव्यम् । तत्रा च प्रकृतानुपूर्वी-ज्ञानस्य नियमत उभयविधविधेयताकशाब्दबोधहेतुत्वं कल्पनीयम् । इत्थं च प्रमाणं लक्ष्यं प्रमाकरणत्वं लक्षणमित्येकान्तानिर्धारणमयुक्तम्, प्रमाकरणं लक्षणमित्यस्यापि वक्तुं युक्तत्वात्, सङ्करपरिहारप्रकारश्च त्वस्यौपशमिकादिभावात्मकगुणत्वस्य वा जीवलक्षणत्वसामान्यधर्मव्याप्यावान्तरधर्मरूपत्वेन तत्प्रकारकज्ञानविषयिणी जीवस्य किमुक्तद्रव्यरूपं किं वोक्तगुणरूपं लक्षणमित्याकारिका या जिज्ञासा तया को जीव इति प्रश्न इत्यर्थः । औपशमिकादिभावयुक्तो द्रव्यं जीव इति-अत्रौपशमिकादिभावयुक्तो जीव इति लक्षणवाक्यम्, तत्रौपशमिकादिभावयुक्त इति लक्षणनिर्देशः, जीव इति च लक्ष्यनिर्देश इति बोध्यम् । युक्त इत्यत्र क्तप्रत्य-यार्थ आश्रयः, स च द्रव्यमेवेति प्रतिपादयितुं द्रव्यमित्युक्तं, न तु तल्लक्षणवटकं, तथा सति तस्य विधेयत्वेन तद्विशेषणतया युक्तमिति स्यात्, विशेष्ये यल्लिङ्गं तद्विशेष-णेऽपीति न्यायात्, न तु युक्त इति स्यादित्याशयेनाह-द्रव्यमिति क्तप्रत्ययार्थाश्रयवि-वरणमिति । न चेत्यस्य युक्तेत्यनेनान्वयः, धर्मस्यैवेति-औपशमिकादिभावस्यैवेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह वह्निमानित्यत्रेत्यादिना, कर्तृप्रत्ययस्य भावपरत्वादिति-युक्त इत्यत्र कर्तरि क्तप्रत्ययस्य भावरूपार्थे विहितत्वादित्यर्थः । ननु पर्यायनये जीवस्यैवाऽभावेन कथमुद्देश्यत्वमित्याशङ्कयामाह तन्मत इत्यादि । बौद्धस्यैवानूद्यत्वादिति-बुद्ध्या कल्पितस्यालयविज्ञानसञ्ज्ञकस्य पूर्वापरज्ञानसन्तानरूपस्योद्देश्यत्वादित्यर्थः । उभयनयाव-लम्बने इति-प्रमाणपर्यालोचनायामित्यर्थः । उभयात्मकमिति द्रव्यौपशमिकादिभावरूपो-भयात्मकमित्यर्थः । प्रमाणार्पणया द्रव्यौपशमिकादिभावोभयात्मकं जीवाख्यवस्त्विति सिद्धौ को जीव इति प्रश्नोत्तरस्वरूपौपशमिकादिभावयुक्तो द्रव्यं जीव इति भाष्यवाक्यज्ञानस्योभयत्व-निष्ठप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारतानिरूपिता योभयत्वनिष्ठप्रकारता-निरूपितौपशमिकादिभावत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाऽभिन्नप्रकारतानिरूपिता जीवत्वावच्छिन्नविशे-ष्यता तन्निरूपकशाब्दबोधहेतुत्वं पर्यवस्यति, तत उक्तानुपूर्वीज्ञानेन द्रव्यनिष्ठप्रकारतानिरूपि-तत्वे सत्यौपशमिकादिभावनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या जीवनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपकशाब्दबोधो भवतीत्याशयेनाह तथा च प्रकृतानुपूर्वीज्ञानस्येत्यादि । इत्थं चेति-अभेदेऽप्युद्देश्यविधे-यभावस्वीकारे चेत्यर्थः । वक्तुं युक्ततत्वादिति-प्रमाकरणत्वधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धेन प्रमाणरूप-लक्ष्यगतत्वाद्यया लक्षणत्वं तथा प्रमाकरणरूपधर्मिणोऽप्यभेदसम्बन्धेन प्रमाणरूपलक्ष्यमात्रे सत्ताल्लक्षणत्वं सम्भवतीति भावः । सङ्करपरिहारप्रकारश्चेत्यादि, यथा पृथिव्याः पृथिवीत्व-

य एव लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोः स एव लक्ष्यलक्षणयोरिति विभावनीयं नैगमनय-
निष्णातैः । अत्र यो नयाम्यन्तरस्वसमयविचारः स प्रपञ्चितो “ जीवो गुणपडिवन्नो ”
इत्याद्यावश्यकग्रन्थमुपन्यस्य महाभाष्यतर्कोपबृंहिताभिर्द्युक्तिमिरनेकान्तव्यवस्थायामस्माभिरिति तत्
एवावधारणीयः । स्वामित्वादयो जीवेऽभ्युह्या अनया दिशेति न दर्शितवान् भाष्यकारः, वयं तु
दर्शयामः । स्वामी प्रभुः, तद्भावः स्वामित्वम् । तत्र जीवः कस्य प्रभुः, जीवस्य वा के प्रभव इति
प्रश्ने उत्तरं—जीव एको धर्मादीनामस्तिकायानां स्वामी, यतः सर्वेषु भूच्छां याति, सर्वानुपलभते,
कांश्चित्परिमुङ्क्ते, गरीरतया चादत्ते । जीवस्याप्यधिकृतस्य सर्वे जीवा अन्ये तन्मूच्छादिकारिणः
स्वामिनो भवन्ति । साध्यते येन तत्साधनम् । केनात्मा साध्यते ? उच्यते—नान्येनासौ, सततं समव-

वत्त्वमित्यस्य गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यस्य वा लक्षणत्वे परार्थानुमान-
स्थले उपनेयवाक्ये उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यापत्त्या विरूपोपस्थितिरूपकारणमावात्
तद्वशाद्वोधानुपपत्तिस्स्यादिति तन्निवारणं स्वरूपतः पृथिवीत्वे लक्ष्यतावच्छेदकत्वम्, उक्तल-
क्षणे जातेरुल्लिख्यमानत्वेन आद्ये लक्षणे पृथिवीत्वत्वेन द्वितीये च तादृशजातित्वेन लक्षणत्वं
स्वीकृत्य कृतं तथाऽस्मन्मतेऽपि प्रमाणे स्वरूपतो लक्ष्यत्वं प्रमाकरणे लक्षणत्वं प्रमाकरणत्वेने-
त्येवं लक्ष्यलक्षणयोरभेदपरिहारप्रकारस्तमान एवेति भावः ॥ “ जीवो गुणपडिवन्नो ” इति
जीवो गुणपडिवन्नो, णयस्स द्रव्यद्वियस्स सामइयं । सो चेव पज्जवद्विय नयस्स
जीवस्स एस गुणो ॥ २६४३ ॥ इति सम्पूर्णगाथा । अस्या अयमर्थः द्रव्यार्थिकनयस्याऽभे-
दवादितयाऽनुगतद्रव्यमात्रस्यैवाभ्युपगन्तृत्वेन तन्मते आत्मनि ज्ञानं पदे रूपमित्यादिप्रतीतिस्थिते
निगोन्नतत्वप्रतीतिवद् भ्रान्तैवाऽभ्युपगतेति परमार्थतो द्रव्यव्यतिरिक्तगुणा न सन्त्येवेति
गुणानामौपचारिकत्वेन द्रव्यस्यैव प्राधान्येन गुणविशिष्ट आत्मा सामार्थिकम्, न तु समभावगु-
णलक्षणपर्यायात्मकं तत् । पर्यायार्थिकनयस्य तु भेदवादित्वेनातीतस्य विनष्टत्वेनाऽनागतस्य
चाऽनुत्पन्नत्वेनार्थक्रियाकारित्वाऽभावेनासद्रूपतयाऽभ्युपगमात्, तन्मते न नित्यं द्रव्यं किञ्चित्प-
रमार्थतोऽस्ति, किन्तु तत्तत्क्षणवर्तिपर्यायात्मकमेव वस्तु सत् अर्थक्रियाकारित्वात्, नन्वेवं
तर्हि कथमात्मनो ज्ञानादिगुणो घटस्य रूपादिगुण इत्यादि प्रतीतिरिति चेत्, उच्यते समाधिः,
तैलस्य धारा राहोश्शिर इत्यादिप्रतीतिवत्सा भ्रान्तैव, यतः तैलधारातिरिक्तं किमपि न तैलम्,
राहतिरिक्तं न शिर इतिवज्ज्ञानातिरिक्तं नात्मद्रव्यं किमप्यस्ति, पृथिवीविभक्तिस्त्वऽभेद एव, तथा च
द्रव्यस्यौपचारिकत्वात्पर्यायस्य च प्राधान्यात्पर्यायार्थिकनयमते समभावगुणात्मकमेव सामार्थिक-
मिति भावः । याद्विषयकमूच्छावान् यः स तत्स्वामी यथा धनस्वामी पुमान्, सर्वद्रव्यविषयक-
मूच्छावाँश्चात्मा, तस्मात्तत्स्वामीत्याह यतः सर्वेष्वित्यादि । धर्माधर्माकाशकालात्मनाम-
रूपित्वात्परिभोगाऽसम्भवादाह कांश्चित्परिमुङ्क्ते इति कांश्चित् पुद्गलान् परिमुङ्क्ते
इत्यर्थः । तथा च सर्वेषां जीवः स्वामीति भावः । सततं समवस्थितत्वादिति—यो नित्य-

स्थितत्वात्, बाह्यान् वा पुद्गलानपेक्ष्य देवादिजीवः साध्यते, तैस्तत् स्थानं नीयत इति यावत् । अधिकरणमाधारः । कस्मिन्नात्मा, निश्चयनये सर्वस्य स्वात्मप्रतिष्ठत्वात् स्वात्मनि, व्यवहारनये शरीराकाशादौ । स्थितिरात्मरूपादनपगमः । कियन्तं कालमेष जीवभावेनावतिष्ठते । भवाननङ्गीकृत्य सर्वस्मिन् काले । देवादीस्तु भवानङ्गीकृत्य यावती यत्र स्थितिस्तावन्तं कालं तत्रावतिष्ठते, विशेषरूपेण सामान्यसत्तेयं । विधानं प्रकारः, कति प्रकारा जीवाः, त्रसस्थावरादिभेदाः । एवं शेषा अपि सिद्धान्तानुसारेण वाच्याः । अथ यदर्थं शास्त्रप्रवृत्तिस्तत्रापि योजनां निर्देशादीनां कुर्वन्नाह-सम्यग्दर्शनपरीक्षायामित्यादि । यदा सम्यग्दर्शनं परीक्ष्यते, तदा सम्यग्दर्शनं किं द्रव्यं गुण इति प्रश्ने, निर्देशोऽयं द्रव्यं तत्, ये जीवेन शुभाध्यवसायेन विगोध्य पुद्गलाः प्रति-समयमुपमुज्यन्ते, मुख्यया तु वृत्त्या रुचिरात्मपरिणामो ज्ञानलक्षणः श्रद्धासंवेगादिरूपः सम्य-तया सदा समवस्थितः स न केनापि साध्यत इति भावः । अनुयोगद्वारसूत्रे वसतिदृष्टान्ते “तिष्ठं सद्गयाणं आयभावे वसइ” इत्युक्तेरशब्दादिनयत्रयाणां मते सर्वोऽपि स्वस्वरूपे वसति, अन्यस्यान्यत्र वृत्त्ययोगादित्येवं स्वस्वरूपस्यैव स्वाधारत्वात् स्वस्मिन्नात्मा तिष्ठतीत्यभिप्रायेणाह-निश्चयनये सर्वस्येत्यादि, शरीराकाशादाविति-स्वशरीरे येषु चाकाशप्रदेशेष्ववगाढस्ते-ष्वित्यर्थः । जीवो जीवत्वेन कियन्तं कालमवतिष्ठत इति प्रश्ने देवादिभवापेक्षयोत्तरदानं नोचितमित्यत आह-विशेषरूपेण सामान्यसत्तेयमिति देवादिभवाविशिष्टजीवत्वेन रूपेण जीवसामान्यस्य स्वस्वरूपादप्रच्युतिर्देवादिभवस्यैकजीवायुःकालमाननियतेति तत्तद्भवविशिष्टजीवत्वेन रूपेण जीवसामान्यस्य सत्तेयं तत्तद्भवायुःकालमाननियता प्रदर्शितेत्यर्थः । आयुर्वै घृतं, नड्वलोदकं पादरोग इत्यादाविव कारणे कार्योपचारं कृत्वाह-द्रव्यं तदिति । द्रव्यस्याप्यनेकविधत्वान्नान्यरूपं तद् ग्राह्यम्, किन्तु ये जीवकर्तृकशुभाध्यवसायकरणकविशेषनक्रियोत्तरकालभाविवेदेनाक्रियाकर्मसम्यक्त्वमोहनीयपुद्गलात्तल्लक्षणामित्याशयेनाह-ये जीवेनेत्यादि । अयमभावः-शोधिता हि मिथ्यात्वपुद्गला यथावस्थिततत्त्वद्रव्यवसायरूपस्य सम्यक्त्वस्यावारका न भवन्ति, यथा स्वच्छाभ्रपटलगृहं प्रदीपस्य रवेरपि च काञ्चिदावृत्तिं न करोति, उक्तञ्च-“तद्यथेह प्रदीपस्य, स्वच्छाभ्रपटलगृहम् । न करोत्यावृत्तिं काञ्चि देवमेतद्रवेरपि ॥ १ ॥” इति । तद्वत्प्रकृतेऽपि, अतस्ते सम्यग्दर्शनस्य निमित्तभूताः, तदुपष्टम्भजन्यत्वात्तस्येति कारणे कार्योपचारात्तदात्मकं द्रव्यं सम्यग्दर्शनमुच्यते । परमार्थतरु जिनप्रज्ञसर्वद्रव्यसर्वपर्यायविषयकश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनम्, नयविचारणया पुनर्द्रव्यार्थिकनयस्य मते श्रद्धासंवेगनिर्वेदादिगुणपरिणत आत्मैव सम्यग्दर्शनं, तस्यैव कालत्रयानुगतत्वेन तत्त्विकरूपत्वात्, न तूक्तगुणरूपं, तन्नाते गुणानामौपचारिकत्वात्, “आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथा” इत्यादि न्यायात्तेषामुत्पादव्ययशालित्वेन पूर्वोत्तरकालयोरनुपलम्भेन न सत्त्वमिति वर्त्तमानकालेऽप्यसद्रूपत्वात् । ननु यदि द्रव्यभिन्ना गुणा न सन्त्येव तर्हि रूपवान्धटो ज्ञानवानात्मेत्यादि भेदप्रतीतिः कथमिति चेत्, सा भ्रान्तैव, चित्रे

दर्शनम्, तदप्यात्मद्रव्यमेव द्रव्यनयस्य, पर्यायनयस्य गुणमात्रम् । यदि स्यात्पादकाः कर्म-
पुद्गलाः सम्यग्दर्शनमिति भण्यन्ते तदा क्षीणमोहस्य तन्न स्यादित्याशङ्क्यामिष्टापत्तिं पुरस्कुर्व-
न्नाह सम्यग्दृष्टिर्जीव इति । सम्यक् शोभना दृष्टिर्यस्य स तथा, जीव एव, न पुद्गलः, तथा
च क्षीणमोहः सम्यग्दृष्टिर्भण्यते, न सम्यग्दर्शनीति सिद्धसाध्यतैव, स किं रूपी ? । नेत्याह—
अरूपी, अविद्यमानरूपमस्येत्यरूपी सर्वधना(र्मा)दिषु क्षेपः, नासौ रूपादिधर्मसमन्वितः, किन्त्वमूर्त
आमेति, छन्नस्थकेवलिनोर्यद्यपि कर्मपटलोपरागः, तथाप्यात्मा न स्वभावमुपजहाति, आगन्तुकं हि
कर्मरजो मलिनयत्यात्मानमप्रादीव चन्द्रमसम्, सिद्धः सर्वथाप्यरूप एव सम्यग्दृष्टिः । स किं स्कन्धो
ग्रामो वेति शङ्क्यामाह नोस्कन्धः, पञ्चास्तिकायसमुदितैः स्कन्धपदाभिधेयत्वात्, अस्य च तदे-
कदेशत्वात्, एवं नोग्रामः चतुर्दशभूतग्रामैकदेशत्वात् । स्वामित्वं परीक्ष्यते तदा कस्य स्वामिनः,
सम्यग्दर्शनमित्युद्देशवाक्यं प्रवर्तते । तत्र स्वामित्वं समवायेन सम्बन्धान्तरेण वा, उच्यते—
निश्चयतः समवायेन, व्यवहारतः सम्बन्धान्तरेणापि, तदिदमभिप्रेत्याह—आत्मसंयोगेनेत्यादि । संयो-
गशब्दोऽत्र सम्बन्धसामान्याभिधायी, बाह्यनिमित्तानपेक्षयोत्पद्यमानं सम्यग्दर्शनमात्मनि समवायसम्बन्ध-
स्योत्कटस्य विवक्षयाऽऽत्मस्वामिकं भण्यते । साधुप्रतिमादिबाह्यनिमित्तापेक्षया चोत्पद्यमानं तत् सम्बन्ध-
स्योत्कटस्य विवक्षया परस्वामिकम् । उभयसम्बन्धसमप्राधान्यविवक्षया चोभयस्वामिकमिति । तत्र
परसंयोगे पञ्च विकल्पा जीवस्येत्यादयः, यदा जन्तोः परमेकं मुनिमालम्ब्य क्रियानुष्ठानयुक्तं सा
निम्नोन्नतादिप्रतीतिवदित्याह—तदप्यात्मद्रव्यमेव द्रव्यनयस्येति । पर्यायार्थिकमते च
सम्यक्श्रद्धानसंवेगादिगुण एव सम्यग्दर्शनं, न जीवद्रव्यम्, तन्मते तत्त्वश्रद्धानादिगुणव्यति-
रिक्तस्य जीवद्रव्यस्यानुपलब्धेरसत्त्वात्, धाराव्यतिरिक्तानुपलभ्यमानतैलस्येव । ननु यदि गुण-
व्यतिरिक्तं द्रव्यं नास्त्येव तर्हि जीवस्य ज्ञानं तैलस्य धारेत्यादिप्रतीतिर्नोपपद्येतेति चेत्, भैवम्,
राहोश्शिर इति प्रतीताविवात्राप्यभेदार्थिकैव पृथित्युक्तदोषाभावादित्याशयेनाह पर्याय-
नयस्य गुणमात्रमिति । क्षीणमोहस्येति क्षीणः सर्वथा विलीनो मोहो यस्य
तस्येत्यर्थः, क्षीणमोहछन्नस्थकेवलिसिद्धजीवस्येति भावः । क्षीणमोहः सम्यग्दृष्टिर्भण्यत
इति “ भण्णइ सम्मदिट्ठी ” इति वचनाद् दर्शनत्रिके क्षीणे विशुद्धसम्यग्दृष्टिर्भण्यतेऽसा-
वित्यर्थः । अस्य च तदेकदेशत्वादिति “ अमानोना निपेधे ” इति वचनान्नोरस्कन्ध इत्यत्र
न सर्वनिपेधवाचको नोशब्दः, किन्तु “ नोसदो अहव देसपडिसेहे ” इति वचनाद् देशप्रतिपेधोऽपि
तस्यागमे उक्तत्वेन स्कन्धदेशविशेषार्थपरः, एकाङ्गुल्याः पञ्चाङ्गुलिसमुदितिरूपहरात्कदे-
शत्ववद् जीवस्य पञ्चारिकायसमुदायरूपस्कन्धैकदेशत्वाज्जीवो नोस्कन्ध इति भावः ।
नोग्राम इति—अत्रैतद्धटकग्रामशब्दवाच्यः चतुर्दशभूतग्रामसमुदायः, यथोक्तम्—“ एगिंदि-
यसुहुमियरा, सन्नियरपणिंदिया य सावितिचऊ । पज्जत्तापज्जत्ता भेएणं चोदसग्गामा ॥१॥ ”
इति । नोग्राम इत्यत्र हेतुमाह—चतुर्दशेत्यादि । द्रव्यद्वयस्यैव संयोग इति जीवेनाजीवेन च
द्रव्येण सह गुणात्मकसम्यग्दर्शनस्य संयोगसम्बन्धाभावादाह संयोगशब्दोऽत्रेति ।

रूचिरुपजायते, क्षयोपशमस्य द्रव्यादिपञ्चकसव्यपेक्षत्वात्, तदा तस्य बहिरवस्थितस्य साधोरुत्पादयितुः सा रुचिः, कुम्भ इव कुम्भकारस्य । न च यथेष्टविनियोक्तृनिष्ठमेव स्वामित्वमिति कथमेतदेवमिति शङ्कनीयम्, भुक्तिस्वामित्वाधिकार एव तथोक्तेः, अयं तूत्पत्तिस्वामित्वविचार इति । एवमेकमजीवाख्यं पदार्थं प्रतिमादिकं प्रतीत्य यदा क्षयोपशमः सञ्जायते, तदा तस्यैवाजीवस्य सम्यग्दर्शनं नात्मन इति । न चाजीवे स्वामित्वव्यवहारो बुद्धिरचितत्वादपारमार्थिकः,

द्रव्यादिपञ्चकसव्यपेक्षत्वादिति-द्रव्यक्षेत्रकालभावभवननिमित्तत्वादित्यर्थः । उक्तञ्च-
'उदयकण्ठयन्त्रजोवसमोवसमा इत्थं कम्मुणो भणिया । दव्वं खित्तं कालं, भावं च भवं च संपप्प । १ ।' इति । कुम्भ इव कुम्भकारस्येति-यद्यपि घटो मृद एव, तस्या एवोपादानकारणत्वात्, तथापि कुम्भकारस्य निमित्तकारणत्वात्तस्यापि स तद्वदित्यर्थः । यथेष्टान्विनियोगकर्तृनिष्ठमेवेष्टान्वस्वामित्वं, न तु पाचकनिष्ठं, यो यस्येष्टस्य विनियोगकर्ता स एव तस्य स्वामी यथेष्टान्वस्य चैत्र इति व्याप्तेः, तथैव प्रकृतेऽपि भाव्यमित्याशङ्क्य निषेधति-न च यथेष्टविनियोक्तृनिष्ठमेवेत्यादि । निषेधे हेतुमाह-भुक्तिस्वामित्वेत्यादि । अयं तूत्पत्तिस्वामित्वविचार इति-यदि साधुसमालम्बनं न स्यात्तदा जन्तोस्सम्यग्दर्शनं नोत्पन्नं स्यादिति साधुमालम्ब्यैव सम्यग्दर्शनस्योत्पत्तेरुत्पादनिमित्तकारणाविधया साधोरेव सम्यग्दर्शनस्वामित्वमिति भावः । सम्यग्दर्शनं च यस्मिन्नात्मनि कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धेनोत्पन्नं सद्रर्तते स एव आत्मा तत्स्वामीत्यजीवे स्वामित्वव्यवहारः काल्पनिकत्वान्न पारमार्थिक इति न च वाच्यमित्याह -न चाजीवे स्वामित्वव्यवहार इत्यादि-यद्यपि निश्चयनये जीवस्सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रस्वरूप इति गुणगुणिनोरभेद एव, स यद्यपि सर्वदा तथा नोपलभ्यते तथापि विवेकसमाधिकाले तथोपलभ्यत एव, तदानीञ्च जीवस्य सम्यग्दर्शनं स्वस्वरूपमेव, न चाभेदे स्वस्वामिभावः, न हि भवति राजा राज्ञ एव स्वामी, किन्तु स्वभिन्नानां पुरुषादीनामेव स इति स्याऽभिन्नस्य सम्यग्दर्शनस्य न भवति जीवस्वामीति, यदा यस्मिन् जीवे सम्यग्दर्शनमभिमतं सोऽपि जीवो द्रव्यत्वादाधारस्सम्यग्दर्शनञ्च गुणत्वादाधेय इति व्यवहारनयसमाश्रयणाद्धेद आश्रीयते तदैव तस्य भिन्नं सम्यग्दर्शनमप्रति स्वामित्वमुपचर्यत इति व्यवहारोपरचितभेदबुद्धिपरिकल्पितमेव समवायिकारणतयाऽभिमतस्य जीवस्याऽपि सम्यग्दर्शनस्वामित्वम् । भेदकल्पना नेत्थं-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रैतन्नितयस्वरूपे जीवे यदा व्यवहारतो ज्ञानचारित्राभ्यां सम्यग्दर्शनस्य भेदो विवक्ष्यते तदा ज्ञानचारित्रस्वरूप आत्माऽऽधारः स्वामी च, सम्यग्दर्शनञ्चाधेयम्, स्वञ्चेति, एवं सम्यग्दर्शनचारित्राभ्यां ज्ञानस्य यदा भेदो विवक्ष्यते तदा सम्यग्दर्शनचारित्रस्वरूप आत्मा आधारः-स्वामी च, ज्ञानमाधेयं स्वञ्चेति । एवं सम्यग्दर्शनज्ञानाभ्यां चारित्रस्य यदा भेदो विवक्ष्यते तदा सम्यग्दर्शनज्ञानस्वरूप आत्मा आधारः स्वामी च, चारित्रं चाधेयं स्वञ्चेति । विवक्षा च पुरुषपरतन्त्रा

जीवेऽपि विवेकसमाधिदशायां तदभावेन तस्य व्यवहारसत्यत्वाविरोधात् । यदा पुनर्द्वौ साधू निमित्तं क्षयो-
पशमस्य विवक्षितौ, नात्मा, तदा जीवयोः सम्यग्दर्शनम् । यदा पुनरजीवौ प्रतिमाख्याबुभौ निमि-
त्तौ, तदा तयोस्तत् सम्यग्दर्शनम् । यदा च बहवो जीवाः साधवस्तस्योत्पत्तौ निमित्तानि,
तदा जीवानां सम्यग्दर्शनम् । यदा च बह्विः प्रतिमा भगवतो दृष्टा तत्त्वार्थश्रद्धानमाविर्भवति,
तदा तासामेव, तत्तत्कर्तृकत्वात्, नात्मन इति । उभयसंयोगेन जीवस्येत्यादयो ये त्याज्या विकल्पा
उक्तास्ते एकस्योभयसंयोगानिर्वाहकत्वाद् द्वित्वबहुत्वयोश्च प्रकृतबहिर्भावाद् द्रष्टव्याः, उभयसंयोगस्यात्र
प्रकृताप्रकृतोभयनिरूपितत्वात्, नोजीवस्येत्यत्र नोजीवशब्दोऽजीवरः । ये च प्रकृतमविरह्य प्रव-
र्तन्ते ते षडपि भवन्त्येव । यथा जीवस्य स्वस्य जीवस्य साधोः १ । यस्य स्वस्य याम्या च
साधुभ्यामुत्पन्नं तयोश्च २ । यस्य स्वस्य यैश्च साधुभिरुत्पादितं तेषाम् ३ । एते जीवाश्रिताः । तथा
जीवस्य स्वस्याजीवस्य च प्रतिमादेः ४ । जीवस्य स्वस्याजीवयोश्च प्रतिमयोः ५ । जीवस्य स्वस्याजीवानां
च प्रतिमानाम् ६ । एतेऽजीवाश्रिता इति । तृतीयद्वारं पराशरनाह साधनमिति—साध्यते निर्वर्त्यते येन
तत्साधनं । तत्र पृच्छा सम्यग्दर्शनं केन भवति, यासौ रुचिः सुविशुद्धसम्यक्तवदलिकोपेता
सा केन भवतीत्यर्थः । उत्तरं निसर्गादाधिगमाद्वा भवतीत्युक्तमिति । अयमाशयः—न तावेव निस-

न वस्तुपरतन्त्रा इति व्यवहारात् सोपचारबहुलाद्भवतीति व्यवहारनयकल्पितत्वमुक्तस्वस्वा-
भिभावस्येति न पारमार्थिकत्वम्, किन्तु व्यवहारसत्यत्वमेवेति । अत एव “न च ज्ञान-
दर्शनचारित्राणि विरह्यान्यो जीवोऽस्तीति काल्पनिकमपदिशति । कथम् ? यदा ताव-
जीवे सम्यग्दर्शनं तदा ज्ञानचारित्रे आधारभावं प्रतिपद्येते, ज्ञानचारित्रात्मनि जीवे
सम्यग्दर्शनम् । यदा जीवे ज्ञानं तदा दर्शनचरणयोराधारता । यदा जीवे चारित्रं तदा
ज्ञानदर्शनयोराधारता चारित्रमाधेयं ” इत्यपि तत्त्वार्थबृहद्दीकोक्तं सङ्गच्छते । अत्र समुदायेषु
एकस्य समुदायिन आधारत्वमन्यस्य चाधेयत्वं परिकल्प्याधाराधेयभावेन व्यपदेशो भवतीत्येवं
काल्पनिकमपदिशतीत्यस्यार्थः । तथाऽजीवेऽपि प्रतिमादौ निमित्ते बौद्धं सम्यग्दर्शनस्त्रामित्वं स्या-
देवेत्याशयेन निषेधे हेतुमाह—जीवेऽपि विवेकसमाधिदशायामित्यादि । जीवेऽपीति—
समवायिकारणीभूत इति शेषः । तदभावेन—स्वामित्वव्यवहारस्य पारमार्थिकत्वाभावेने-
त्यर्थः । तस्येति स्वामित्वव्यवहारस्येत्यर्थः । केवलसमवायिकारणीभूतयोः केवलनिमित्तकारणी-
भूतयोश्च द्वयोः केवलसमवायिकारणीभूतानां केवलनिमित्तकारणीभूतानाञ्च बहूनां सिद्धान्त-
कारैरविवक्षणादाह—द्वित्वबहुत्वयोश्च प्रकृतबहिर्भावादिति । तत्र हेतुमाह—उभय-
संयोगस्येति । प्रकृताप्रकृतोभयनिरूपितत्वादिति—समवायिकारणनिमित्तकारणो-
भयनिमित्तत्वादित्यर्थः । प्रकृतमविरह्येति—उपादानकारणं परिगृह्येत्यर्थः । स्व-
स्येति—एतत्पदं सर्वत्र यस्मिन् समवायसम्बन्धेन सम्यग्दर्शनमुत्पन्नं तत्परमित्यर्थः ।
जीवस्य साधोरिति यं निमित्तहेतुं साधुमालम्ब्योत्पन्नं तस्येत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

ग्राधिगमौ तादृशीं रुचिं जनयतः, किन्तु निसर्गाधिगमाभ्यां क्षयोपशमादयः कर्मणां जन्यन्ते, ततः क्षयोपशमादेः सम्यग्दर्शनं सम्भवति, तावपि च निसर्गाधिगमौ कर्मणां क्षयोपशमादेरेव भवतः, ततस्ताभ्यामुत्तरोत्तरक्षयोपशमं विशुद्धं विशुद्धतरमापादयमानाभ्यां यथा प्रतिविशिष्टः क्षयोपशम आपादितो भवति तदा तस्मात् सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत इति । तत्र निसर्गः पूर्वोक्तः पर्यायशब्देनेत्यर्थः । अधिगमं त्वस्यर्हितत्वात्पुनर्लक्षयति—अधिगमस्तु सम्यग् व्यायाम इति, गुरूपदिष्टा दर्शनाचारक्रियेत्यर्थः । उभयमपीति—उभयं निसर्गाधिगमसम्यक्त्वलक्षणम्, तदावरणीयस्य, रुचिरूपज्ञानावरणीयस्य नान्तरीयकतयाऽनन्तानुबन्ध्यादेरिति भावितं प्राक्, तस्यैव क्षयादित्रयं सङ्गच्छते, तेनैतत्त्रिहेतुकमुत्पद्यते । तुर्यद्वारं परामृशति—अधिकरणं त्रिविधमित्यादि । एतच्च प्रायः स्वामित्वद्वारवद् व्याख्येयम् ॥ तत्र ‘यदात्मसंयोगेनेत्याद्युक्तं तत्स्थानेऽत्रात्मसन्निधानेनेत्यादि वक्तव्यम् । संयोगः सम्बन्धः, सन्निधानमाधारतेति विवेकः । ननु यद्युत्पादकत्वेनाजीवे प्रतिमादौ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राण्युच्यन्ते तदा दण्डे घट इत्याद्यपि स्यादिति चेत्, न, असाधारण्येन परिहारादधिकरणानुयोगद्वारव्युत्पन्नं प्रतीष्टापत्तेर्वा ॥ पञ्चमद्वारं परामृशति—स्थितिरिति । सम्यग्दर्शनमुत्पन्नं सत्क्रियन्तं कालमवतिष्ठत इति प्रश्नः । उत्पत्तिमत् किञ्चित् सादि सपर्यवसानं दृष्टम्, मनुष्यत्वादिवत्, किञ्चित् साद्यपर्यवसानं दृष्टं, सिद्धत्वादिवत् । तदिदं कथं स्यादिति प्रष्टुर्गूढः संशयः । आचार्योऽपि तदभिप्रायानुरूपमुत्तरमाह—तस्यगूढदृष्टिर्द्विविधेत्यादि । सम्यग्दृष्टिः शोभना दृष्टिः । सा चैकापायसद्द्रव्यवर्तिनी,

तदा तस्मात् सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत इति । उक्तञ्चाऽऽश्रयकक्षेत्रे—“सत्तण्डं पयंडीणं, अर्द्धमंतरओ उ कोडिकोडीणं । काळण सागराणं, जड लहड चउण्हमण्णयरं ॥११९३॥” इति, एतच्च प्रागेव विवेचितमिति । तस्यैवेति—अनन्तानुबन्ध्यादेरेवेत्यर्थः, तेनैतत्त्रिहेतुकमुत्पद्यत इति । अत्रानन्तानुबन्ध्यादिसप्तप्रकृतिकक्षयोपशमोपशमरूपत्रिविधपरनिमित्तविधया सम्यग्दर्शनस्योत्पादात् क्षायिकादित्रिविधत्वं ज्ञेयम्, न तु स्थानिमित्तापेक्षया, एतच्च प्रागेव भावितामिति । यद्युत्पादकत्वेनेति—निमित्तकारणविधयेति शेषः । निषेधे हेतुमाह—असाधारण्येन परिहारादिति—यदसाधारणमुत्पादकं तदेवाऽऽधारतया विवक्षितं भवतीति प्रतिमादिकं दृष्ट्वैव केषाञ्चित्सम्यग्दर्शनोत्पत्तेः सम्यग्दर्शनमप्रति प्रतिमादिकमभवत्यसाधारणमिति तत्र सम्यग्दर्शनमिति व्यपदेशः सम्भवति, न तु दण्डे घट इति, तत्र हेतुरसाधारण्येन परिहारादिति । भवतु वा दण्डे घट इति प्रयोगः, का नो हानिरित्याशयेन समाधानान्तरमाह—अधिकरणेति । शोभनेति—अविमरीतेत्यर्थः, अर्थानामिति गम्यते । अपायसद्द्रव्यवर्तिनीति—अपायो निश्चयज्ञानं मतिज्ञानांशः, सद्द्रव्याणि पुनः शोभनानि प्रशस्तत्वात् विद्यमानानि वा द्रव्याणि मिथ्यादर्शनदलिकानि अध्यवसायविशोधितानि सम्यग्दर्शनतयाऽऽपादितपरिणामानि, अपायश्च सद्द्रव्याणि च अपायसद्द्रव्याणि ताभ्यां सह वर्तिनीत्यर्थः, यावत्कालं तदुभयं तावत्कालवर्तिनीति यावत् । अयमभावः—मतिज्ञानस्यैव निश्चयज्ञानात्मको योऽपायांशः, यानि च विशुद्धाध्यवसायकृत-

अपरा त्वशुद्धदलिकरूपसद्द्रव्यापगमे क्षीणदर्शनमोहानां श्रेणिकादीनाम् । द्विविधापीयं सादिः सपर्य-
वसाना उत्पत्तिकाले आदिमत्त्वात्, आद्याया मिथ्यात्वपुञ्जोदये द्वितीयायाश्च केवलज्ञानोत्पत्तौ मतिज्ञान-
तृतीयांशापायापगमेनापगमात् । या तु भवस्थकेवलिनो द्विविधस्य सिद्धस्य वा दर्शनमोहनीयसप्तकक्षयादपा-
यक्षयाचोदपादि सा सादिरपर्यवसानेति । सादिसपर्यवसानमेव च सम्यग्दर्शनमिति सादिसपर्यवसानमेवे-
ति यदुक्तं तद्द्रव्याख्यानमेतत्—यदपायसद्द्रव्यवर्ति यच्च सद्द्रव्यविगमेऽपायसहचारि तत्र सम्यग्दर्शनशब्द-
एव रूढः । सम्यग्दृष्टिशब्दस्तु योगाश्रयणेन प्रवर्तित इति भावः । शुद्धदलिकसहवर्तिनी च रुचिः कियन्तं कालं
भवतीति भावयन्नाह—तज्जधन्येनेत्यादि । तत् सम्यग्दर्शनं जधन्येनान्तर्मुहूर्तम् । मुहूर्तो धटिकाद्वयं तस्य
मध्यमन्तर्मुहूर्तमवतिष्ठते । तथाहि सम्यग्दर्शनं कश्चिज्जन्तुर्द्विधटिकान्तरनुमूय मिथ्यादृष्टिर्भवति केवली वा
परतः । उत्कर्षेण (त्कृष्टेने)त्यादि । उत्कर्षेण कियन्तं कालमास्ते । षट्षष्टिः सागरोपमाणि साधिकानि ।
तथाहि—कश्चिदष्टवर्षः सम्यग्दर्शनमधिगम्य समासादितदीक्षः पूर्वकोटीमष्टवर्षेणा विहत्यापरिच्युतसम्यग्दर्शनो
विजयादिचतुरन्यतमविमाने उत्पन्नस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमास्थितिमनुमूय ततश्च्युतः सहदर्शनो मनुजमवं
प्राप्य तेनैव प्रकारेण संयममनुष्ठाय तदेव विमानं तावत्स्थितिं प्राप्याप्रच्युतसम्यग्दर्शनो मनुजमवं
संयमं च प्राप्यावश्यन्तया सिद्ध्यति, तस्य यथोक्ता स्थितिरिदं इति । एवमच्युतत्रयप्राप्तिक्रमेणापि
मिथ्यात्वस्वभावापगमप्रयुक्तनिर्मलीभूतसम्यक्त्वमोहनीयदलिकानि ताभ्यां सहवर्तिनी तदुभय-
कालावधिर्नियतसत्ताकेति यावत् । अपरा त्वशुद्धदलिकरूपसद्द्रव्यापगमे इति । अपाय-
सहचारिणीति शेषः । अपरा त्वशुद्धेति पाठस्थाने अपरा तु शुद्धेति पाठस्तम्भवति । क्षीणदर्शनमो-
हानामिति—क्षीणदर्शनमोहनीयानन्तानुबन्ध्यादिसप्तप्रकृतीनामित्यर्थः । केवलज्ञानोत्पत्तौ
मतिज्ञानतृतीयांशापायापगमेनापगमादिति—मतिज्ञानादिचतुष्कस्य स्वस्वावरणीय-
कर्मक्षयोपशमापेक्षस्य ज्ञानावरणीयादिधातिकर्मचतुष्टयक्षयपेक्षकेवलज्ञानोत्पत्तावभावे सति मति-
ज्ञानस्येव तत्तृतीयभेदरुचिरूपापायांशस्याप्यपगमेनापगमादित्यर्थः । द्विविधस्येति—सयोगा-
ऽयोगभेदस्येत्यर्थः । तत्सम्यग्दर्शनं जधन्येनान्तर्मुहूर्तमिति, यदाह—भाष्यसुधाम्भोधिः—
“अन्तोमुहुत्तमितं जहन्नयं” २७६३ । इति । षट्षष्टिः सागरोपमाणि साधिकानीति ।
यदाह भाष्यकारः—“दो वारे विजयार्हसु, गयस्स तिण्णच्चुए अहव ताइं । अइरेगं नरभविंयं, नाना-
जीवाण सव्वद्धं ॥४३६॥ इति ॥ दो वारे विजयार्हसु, गयस्स तिण्णच्चुए य छावड्डी । नरजम्मपुव्व-
कोडी—पुहुत्तमुकोसओ अहियं ॥२७६२॥” इति च । विजयादीति—अत्रादिना वैजयन्त-जयन्ता-
ऽपराजितविमानानि ग्राह्याणि । ननु पञ्चमस्यानुत्तरविमानस्य सर्वार्थसिद्धनामकस्यात्र परिहारे
किमप्यस्ति कारणम्, अस्तीति ब्रूमः, किमिति चेत्, उच्यते, तद्वतानां जीवानामेकावतारित्व-
मेवेति । एतच्चोत्कृष्टतत्सम्यक्त्वकालमानं लब्धपेक्षयैव, न तूपयोगापेक्षया, “उवजोगंतमुहुत्तं”
इत्युक्तेस्तदपेक्षयाऽन्तर्मुहूर्तकालमानत्वादिति ज्ञेयम् । तेनैव प्रकारेणेति—उत्कृष्टतोऽष्टवर्षेण-
पूर्वकोटिप्रकारेणेत्यर्थः, एवमच्युतदेवलोके द्वाविंशतिसागरोपमास्थितिकेषु देवेषु त्रीन् चारान्
गतस्य साधिकषट्षष्टिसागरोपमाकालमाना स्थितिर्ज्ञेयेत्याह—एवमच्युतत्रयप्राप्तिक्रमेणापि

भावनीयम् । सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दृष्टिपदरूढिविषया या रुचिः सा सादिरपर्यवसाना सयोगः
 शैलेशीप्राप्तः केवली सिद्धश्चेत्याश्रयभेदेन त्रिविधा, स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गाभ्यां निर्देशो रुचिरुचिमतो-
 रभेदस्यापनार्थः । सम्यग्दृष्टिर्याऽभिहिता तामनुभवति सयोगादिरिति वा नेयम् । विधानद्वारं परामृशति-
 विधानमिति । विधीयत इति विधानं-भेदः प्रकार इति पर्यायाः । ननु साधनद्वारेऽभिहित एव भेदः
 किं पुनरिह भेदाख्यानेन, भैवं, तत्र क्षयादिहेतुभेदस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वात्, अत्र तु तज्जन्यरुचि-
 भेदस्य तथात्वात्, अत एव वक्ष्यमाणसंख्याद्वारादप्यस्य भेदः । अत्र विधानं क्षयाद्युपाधिरूपं सम्यग्द-
 र्शनस्य भेदकं विचयम्, संख्याद्वारे तु तदाश्रयस्य भेद इति स्पष्टमेव भेदात् । तत्र कियत् सम्यग्द-
 र्शनमिति प्रश्ने कियन्तः सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः, निर्णयवाक्येऽप्यसंख्येयानि सम्यग्दर्शनानीत्यस्मिन्-
 संख्येयाः सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थोऽभेदोपचारात्, मतुलोपार्श आदिपाठान्यतराश्रयणे तु विधेयानुरोधेन
 क्लीबत्वं न स्यात्, प्रश्नवाक्येऽन्यक्तत्वेन तत्सम्भवेऽपि निर्णयवाक्ये तदयोगादिति विचारणीयम् ।
 तस्मात्त्रयाणां साधनविधानसंख्याद्वाराणां सिद्धो भेदः । ननु तन्निसर्गादधिगमाद्वेति सूत्रेण
 हेतुभेदप्रयुक्तभेदाभिधानाद्रुचिभेदोऽप्यर्थादुक्त एवेति किमत्राभिधेयमिति चेत्, सत्यं, तत्र निसर्गाधिग-
 भावनीयमिति । अधिकं चेहानुत्तरविमानपक्षे नरभवसम्बन्धि देशोनं पूर्वकोटित्रयम्,
 अन्युतदेवलोकपक्षे देशोनं पूर्वकोटिचतुष्टयं द्रष्टव्यम् । सम्यग्दृष्ट्या सादिरपर्यवसाना स्थितिः
 प्राक् प्रोक्ता तां प्रतिपादयितुमाह सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दृष्टिपदरूढिविषयेति ।
 स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गाभ्यां निर्देश इति सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसानेति स्त्रीलिङ्गतया
 सयोगः शैलेशीप्राप्तश्च केवली सिद्धश्चेति च पुलिङ्गतया निर्देश इत्यर्थः । भेदविवक्षणेन
 प्रकारान्तरमाह सम्यग्दृष्टिर्याऽभिहितेत्यादि । तत्रेति-साधनद्वार इत्यर्थः । तत्रेति
 संख्याद्वार इत्यर्थः । अत्र तत्त्वार्थवृहद्दीकाकारैर्मतुलोपादभेदोपचारात् अर्श आदि पाठाद्वेत्यनेन
 समाधानं यत्कृतं तत्सम्यग्भवेति केनचित्प्रश्ने कृते तदुत्तरमाह-मतुलोपार्श आदिपाठा-
 न्यतराश्रयणे तिवाति । विधेयानुरोधेन क्लीबत्वं न स्यादिति सम्यग्दर्शनरूपविधे-
 यानुरोधेन नपुंसकत्वं यद्भवति तन्न स्यादित्यर्थः । यथा आनन्दपदस्य नित्यपुलिङ्गत्वेऽपि
 'आनन्दं ब्रह्म' इत्यत्र विशेष्यस्य ब्रह्मणो नित्यनपुंसकत्वेनार्श आदिपादात् " अर्श आदि-
 भ्योऽच् " इति सूत्रविहितमन्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तस्यानन्दस्य नपुंसकत्वं तथा प्रकृतेऽपि सम्यग्द-
 र्शनशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वेऽप्यर्श आदिपाठे पुलिङ्गत्वं स्यात्, विशेष्यस्य सम्यग्दर्शनवतः
 पुल्यस्य पुलिङ्गत्वात्, तस्मादभेदोपचाराश्रयणमेव युक्तमिति भावः । प्रश्नवाक्येऽन्यक्तत्वे-
 न तत्सम्भवेऽपि निर्णयवाक्ये तदयोगादिति । किमिदं प्रश्नवाक्यं सम्यग्दर्श-
 नमुद्दिश्य प्रवृत्तं किं वा सम्यग्दर्शनिनः पुंसः उद्दिश्येति पूर्वं न ज्ञायते, तथा च यावदुत्तरं न
 प्रतिस्न्धीयते तावत्सम्यग्दर्शनेमुद्दिश्यापि सामान्यतो नपुंसकत्वसम्भवेऽप्युत्तरवाक्योपसन्दाने
 सम्यग्दर्शननिन उद्दिश्यैवोत्तरो दत्त इति सम्यग्दर्शनविशिष्टानां पुंसां पुलिङ्गत्वेन तत्रार्शदित्वाद-
 च्प्रत्ययान्तत्वमाश्रित्याऽसंख्येयानि सम्यग्दर्शनानीति नपुंसकनिर्देशो न युक्तः, विशेष्यस्य

मयोर्व्यवहितकारणत्वेन रुचिभेदानाक्षेपकत्वात्, अत्र च क्षयादीनामव्यवहितकारणत्वेन रुचिभेदाक्षेप-
कत्वमिति विशेषात् । हेतुत्रैविध्यात् क्षयादित्रिविधं सम्यग्दर्शनमिति । हेतुत्रैविध्यान्निविधं
सम्यग्दर्शनमित्यन्वयः । क्षयादीति विशेषणं कारणे कार्योपचारेण क्षयादिप्रत्येकजन्यताव-
च्छेदकजातित्रयोत्कीर्तनपरम् । तेन न सामान्येन विशेषसाधनासम्भवः । न च त्रिभिः संभूयैकं
जन्यते मृदुदकगोमयैरिवोपवेशनकम्, किन्तु क्षयेणान्यैव रुचिरात्यन्तिकी सकलदोषरहिताऽऽविर्भाव्यते,
क्षयोपशमेनापि चान्यादृश्येव, तथोपशमेनेत्यादि वदतः टीकाकारस्याप्ययमेवामिप्रायः । कथं तर्हि
पूर्वं भवद्भिरुभयजन्यतावच्छेदिका जातिः खण्डितेति चेत्, न, क्षयोपशमस्य भावान्तरत्वात्, प्रत्येकक्ष-
योपशमोभयरूपत्वामावात्, अन्यथा प्रदेशोदयाद्यननुविद्धतापत्तेः,

पुलिङ्गत्वेनाचप्रत्ययान्तस्यापि पुलिङ्गतयैव निर्देशस्य युक्तत्वादिति भावः । व्यवहितका-
रणत्वेनेति-निसर्गाधिगमयोस्तज्जन्यदर्शनमोहनीयादिकर्मक्षयादिद्वारा कारणत्वेनेत्यर्थः ।
क्षयरूपकारणाऽभावेऽपि क्षयोपशमेनोपशमेन वा तथैव क्षयोपशमरूपकारणाऽभावेऽपि क्षयेणो-
पशमेन वा, उपशमरूपकारणाभावेऽपि क्षयोपशमेन क्षयेण वा सम्यग्दर्शनोत्पत्तेः सम्यग्दर्शन-
रूपसामान्यकार्यमप्रति क्षयादीनां प्रत्येकं व्यतिरेकव्यभिचारित्वेन न क्षयत्वादिना विशेष-
कारणत्वसम्भवः, सम्यग्दर्शनगतवैजात्याश्रयणे तु व्यभिचाराभावेन क्षयत्वादिना प्रत्येक-
रूपेण कारणत्वं स्यादेव, विजातीयसम्यग्दर्शनमप्रति क्षयत्वेन कारणत्वं विजातीयसम्य-
ग्दर्शनमप्रति क्षयोपशमत्वेनैवसुपशमत्वेन कारणत्वमित्येवं विशेषकार्यकारणमाशोपगमादित्या-
शयेनाह-क्षयादीति विशेषणमित्यादि । तत्फलमाह-तेन न सामान्येन विशेष-
पसाधनासम्भव इति । बृहद्गीकाकारवचसा सहैकवाक्यत्वमस्याह-न च त्रिभिः संभू-
येत्यादिना । यथा क्षयेणोपशमेन क्षयोपशमेन चान्याऽन्यैव रुचिस्स्वीक्रियते तथा निसर्गतो-
ऽयाऽधिगमतोऽन्या द्वाभ्यां निसर्गाधिगमाभ्यां चान्या रुचिः किन्न स्यात्, तथा च नि-
सर्गाधिगमोभयरूपजन्यतावच्छेदिकाया जातेः “उभयजन्यं तर्हि किञ्चिद्विभक्तं स्यात्” इत्या-
दिना पूर्वतृतीयसूत्रविवरणग्रन्थेनापाकरणे किं बीजमिति सुहृद्भावेन पृच्छति-कथं
तर्हीति । क्षयोपशमस्यैकस्यैव भावान्तरस्य कारणत्वं न तु क्षयोपशमयोरिति प्रकृतेऽपि
नोभयरूपजन्यतावच्छेदिका जातिराश्रीयते इति कुतस्तद्दृष्टान्तेन निसर्गाधिगमोभयरूपजन्यतावच्छेदक-
जातिसिद्धिरित्याशयेनोचरयति-क्षयोपशमस्य भावान्तरत्वादिति । पृथग्जातीयः क्षयः पृथ-
ग्जातीय उपशमः, तदुभयात्मैव क्षयोपशमः, न तु विजातीय इत्यभ्युपगमे दण्डमाह-अन्य-
थेति । प्रदेशोदयाद्यननुविद्धतापत्तेरिति-अत्रादिपदेन सम्यक्त्वाप्यनुमात्राभावापत्तिग्रीक्षा,
तथाहि-क्षयोपशमे सम्यक्त्वाप्यनुभवोऽस्ति, न चोपशमे, स च विशेषः क्षयोपशमस्य वैजात्य-
एव घटते, अन्यथोपशमिकसम्यक्त्वे इव क्षयोपशमिकसम्यक्त्वेऽपि मिथ्यात्वादिदलिकप्रदे-
शोदयस्य सम्यक्त्वमोहनीयदलिकानुभावस्य चाऽभावपर्यादिति । तथा च प्रदेशोदयाद्यन्य-
थाऽनुपपत्त्या विजातीय एव क्षयोपशमोऽभ्युपगन्तव्यः, न तु तदुभयात्मैति भावः । ननु यदि

विजातीयं च कारणं विजातीयं कार्यमारमत एव । क्षयादयः कस्येत्याह तदावरणीयस्येत्यादि । तस्य
सम्यग्दर्शनस्यावरणीयमाच्छादकं मत्याद्यावरणमित्यर्थः, तस्य, अनेन सम्यग्दर्शनस्य ज्ञानरूपत्वमावेदितम्,
दर्शनमोहनीयस्य चानन्तानुबन्ध्यादिसप्तकस्य, दर्शनमोहनीयस्येति ब्रुवता इदमभ्युपगतम्—दर्शन-
मोहनीयस्य क्षयोदिषु सत्तु तत्प्रादुर्भावो न पुनर्दर्शनमोहस्तदावरणमिति, क्षयादिकार्यतावच्छेदकतयै(ये)व
निर्जराविशेषजनकतावच्छेदकतयापि रुचिवैजात्यसिद्धिरित्याह—अत्र चेत्यादि । परतः परतो विशुद्धि-
प्रकर्ष इति—औपशमिकात् क्षायोपशमिकं, ततश्च क्षायिकं प्रकृष्टविशुद्धिजनकमित्यर्थः । विशुद्धिप्रकर्षो
निर्मलता, तत्त्वपरिच्छेदितेत्यर्थोऽपि विशुद्धयौपयिकी ता जातिमेवाक्षिपति, न तु विलक्षणा विधायितां,
वाचकाभावात् । औपशमिकं सम्यक्त्वं सर्वमलीमसम्, अल्पकालत्वाद् भूयश्च मिथ्यात्वगमनात्, ततः
क्षायोपशमिकं विशुद्धतरम्, बहुकालावस्थायित्वात्, ततोऽपि क्षायिकं विशुद्धतमं बहुतरकालावस्था-
यित्वात् स्पष्टवस्तुपरिच्छेदाच्चेति सिद्धान्तविदः ॥ ७ ॥

क्षयोपशमे मिथ्यात्वादेः प्रदेशोदयो विद्यते तर्हि कथं न सम्यग्दर्शनविवातो भवतीति चेत्,
उच्यते, प्रदेशकर्मणो मन्दानुभावरूपत्वादिति जानीहि । क्षयोपशमस्य विजातीयत्वादेव
तद्रूपकारणं क्षायोपशमिकरूपं विजातीयकार्यं जनयत्येव, विभिन्नजात्यवच्छिन्नकारणस्य विभिन्न-
जात्यवच्छिन्नकार्योत्पादकत्वस्वभावादित्याह—विजातीयं चेति—अपूर्वकरणाध्यवसायेनापनीत-
मिथ्यात्वस्वभावाः शुद्धमिथ्यात्वपुद्गलाः शोधितमदनकोद्रवस्थानीया विशुद्धतैलादिद्रव्यकल्पेन
मिथ्यात्वेन मिश्रितास्तस्तत्क्षण एव मिथ्याभावमवाप्नुवन्ति, कुतीर्थिकसंसर्गतद्रवःश्रवणा-
दिजनितपरिणामाद्वा विलप्यहुरसीकृता मिथ्यात्वरूपतां प्रतिपद्यन्ते, ततस्तथैव मिथ्यादृष्टिर्भूत्वा
पुनः संसारनीरधिं वस्त्रमीति । स चैवम्भूतोऽप्यायः क्षायिकसम्यक्त्वे नास्ति, सर्वानर्थमूलानां
शुद्धानामशुद्धानां वा मिथ्यात्वपुद्गलानां क्षपितत्वेनासत्त्वात्, तस्मात् क्षायोपशमिकाद्विशुद्धतमं
क्षायिकसम्यक्त्वम्, श्लक्ष्णशुद्धाभ्रपटलविगमे मनुष्यस्य विशुद्धतमा नेत्रदृष्टिरिवेत्याशयेनाह—
ततोऽपि क्षायिकं विशुद्धतममिति । सप्तमसूत्रटीकाविवृत्तिस्समाप्तिमगात् ॥७॥

न केवलमेभिरेव निश्चयः कार्यः किन्त्वन्यैरपीत्याह—

सूत्रम् सत्त्वसंख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरमावाल्पबहुत्वैश्च ॥ १ ॥ ८ ॥

सतः संख्येत्याद्यन्वयभ्रमनिरासाय त्रिविक्तपदार्थान् दर्शयति भाष्यकारः

(भा०) सत्त्व संख्या क्षेत्र स्पर्शनं कालः अन्तरं भावः अल्पबहुत्वमित्येतैश्च सद्भूतपद-
प्ररूपणादिभिरष्टाभिस्तुयोगद्वारैः सर्वभावानां विकल्पशो विस्तराधिगमो भवति । कथमिति चेत्
उच्यते । सत्त्व, सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्ति, अस्तीत्युच्यते । क्वारीतीति चेत्, उच्यते । अजीवेषु
सावभारि । जीवेषु तु भाज्यम् । तद्यथा—गतीन्द्रियकाययोगकषायवेदलेइयासम्यक्त्वज्ञानदर्शन-
चारित्राहारोपयोगेषु त्रयोदशस्वनुयोगद्वारेषु यथासम्भवं सद्भूतप्ररूपणा कर्तव्या । संख्या—किय-
त्सम्यग्दर्शनं किं संख्येयमसंख्येयमनन्तमिति । उच्यते—असंख्येयानि सम्यग्दर्शनानि । सम्यग्दृ-
ष्टयस्त्वनन्ताः—क्षेत्रम्—सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रं । लोकस्यासंख्येयभागो ॥ स्पर्शनम् सम्य-
ग्दर्शनेन किं स्पृष्टम् ? । लोकस्यासंख्येयभागः । अष्टौ चतुर्दशभागा देशोताः । सम्यग्दृष्टिना तु
अर्धलोक इति ॥ अत्राह—सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोः कः प्रतिविशेष इति ? । उच्यते—अपायस-

द्रव्यतया सम्यग्दर्शनम्, अपाय आमिनिबोधिकम्, तद्योगात्सम्यग्दर्शनम्, तत्केवलिनो नारित । तस्मात्तत्र केवली सम्यग्दर्शनी, सम्यग्दृष्टिस्तु भवति ॥ कालः । सम्यग्दर्शनं क्रियन्तं कालमिति, अत्रोच्यते । तदेकजीवेन नानार्जवैश्च परीक्ष्यम् । तद्यथा । एकजीवं प्रति जघन्येतान्तर्मुहूर्तं, उत्कृष्टेन पट्टवष्टिः सागरोपमाणि साधिकानि । नानाजीवान् प्रति सर्वाद्धा ॥ अन्तरम्-सम्यग्दर्शनस्य को विरहकालः । एकं जीवं प्रति जघन्येतान्तर्मुहूर्तं उत्कृष्टेन उपार्थपुद्गलपरिवर्तः । नानाजीवान् प्रति नात्यन्तरम् ॥ भावः सम्यग्दर्शनमौपशमिकादीनां भावानां त्रिषु भावेषु भवति ॥ अल्पबहुत्वम्-अत्राह सम्यग्दर्शनानां त्रिषु भावेषु वर्तमानानां किं तुल्यसंख्यत्वमाहोस्त्विदल्पबहुत्वमस्तीति ?, उच्यते, सर्वस्तोकमौपशमिकम् । ततः क्षाधिकमसंख्येयगुणम् । ततोऽपि क्षायोपशमिकमसंख्येयगुणम् । सम्यग्दृष्ट्यस्त्वनन्तगुणा इति । एवं सर्वभावानां नामादिभिर्न्यासं कृत्वा प्रमाणादिभिरभिगमः कार्यः ॥ उक्तं सम्यग्दर्शनम् । ज्ञानं वक्ष्यामः ॥

(यशो० टीका)-सत्संख्येत्यादि । फलितमाह-सद्भूतपदप्ररूपणादिभिरित्यादि । सर्वभावानामित्यनेनैषामध्यानामनुयोगद्वाराणां व्यापितामाह-आद्यद्वारे आशङ्कावाक्यं दर्शयति-सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्तीति-सम्यग्दर्शनशब्दः प्रामाणिकार्थबोधको न वेत्येतदर्थः । शब्दो हि कश्चिदप्रामाणिकेऽप्यर्थे शशविषाणादिकः प्रवर्तमानो दृष्टः, कश्चिच्च प्रामाणिकेऽर्थे यदादिः, अतोऽयं संशयः । यत्तु शशविषाणशब्दो वाक्यात्मकत्वादबोधक एव, वाच्यार्थज्ञानेऽयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति, तत्र, रूपकादाविवेच्छाविशेषस्योत्तेजकत्वात् । उत्तरमाह-अस्तीत्युच्यते । सम्यग्दर्शनशब्दः प्रामाणिकार्थबोधक एवातोपदिष्टत्वात्प्रगमादिलक्षणाप्रवृत्तेश्चेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनस्यास्तित्वे निश्चिते आधारशङ्का-

कर्मक्षयोपशमवैचित्र्यात्तदधीनबुद्धयोऽपि विचित्रप्रकारा इति तदन्तः शिष्या विविधरूपयः, तत्र ये संक्षेपरूपयस्तान् प्रति प्रमाणनयैरभिगम इति पष्ठं सूत्रमाहाचार्यः, ये च मध्यमरूपयस्तान् प्रति ' निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणास्थितिविधानतः ' इति सप्तमसूत्रं, ये पुनर्विस्तररूपयस्तान् प्रति तत्त्वभूतसर्वभावविगमं सदादिभिरसंदिदर्शयिषुरष्टमं सूत्रं रचितवानिति तदवतरणिकामाह न केवलमेभिरेवेत्यादि । सच्छब्दः प्रशंसादिषु वर्तते तद्यथा-प्रशंसायां तावत् सद्धर्मः सत्कुलमित्यादौ, क्वचिदस्तित्ये सन्नात्मा सन्परलोक इत्यादौ, क्वचिदादरे सत्कृत्याचार्यान् शृणोतीत्यादौ, तत्रेह प्रामाणिकत्वलक्षणाऽस्तित्वाऽर्थकत्वं व्यवस्थापयितुमाशङ्कामुत्थापयति । सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्तीति । तदर्थमाह सम्यग्दर्शनशब्द इत्यादि । आशङ्कावीजमाह शब्दो हीत्यादिना । यत्त्वित्यादिनाऽन्यमतं प्रदर्श्य तन्निषेधति-तत्रेत्यनेन, निषेधे हेतुमाह रूपकादाविवेच्छाविशेषस्योत्तेजकत्वादिति मुखचन्द्र इत्यादि रूपकस्थले मुखचन्द्रयोर्भेदे निश्चयरूपाऽयोग्यताज्ञानदशायामपि मुखे चन्द्रत्वज्ञानं मे जायतामिति जिज्ञासया मुखे चन्द्राभेदविषयकाऽऽहार्यबोधस्योपगमेन शशविषाणादिवाक्यादपि विषाणे शशीयत्वाभावेज्ञानरूपाऽयोग्यताज्ञानदशायामपि विषाणे शशीयत्वज्ञानं मे जायतामिति जिज्ञासया विषाणे शशीयाऽभेदविषयकाऽऽहार्यबोधस्यदिवेति । तज्जनशब्दो नाबोधक इति भावः, प्रामाणिकार्थबोधकत्वे

यामाह—अस्तीति चेदुच्यते, द्वये पदार्था जीवा अजीवाश्च । तत्राजीवेषु धर्मादिषु नास्ति, निश्चय-
तश्चेतनगुणस्याचेतनेऽसमवेतत्वात्, स्वामित्वाचिन्तायामजीवस्य सम्यग्दर्शनमिति यदुक्तं तत्तूपचारात्,
स्वामित्वस्वोपचरितस्यैव व्यवहार्थत्वात्, अनुपचरितस्य गुणगुणिभावानतिरेकादिति द्रष्टव्यम् । जीवेषु
का चोक्त्यत आह—जीवेषु तु भाज्यम् । तुल्य एवकारार्थे, भाज्यमेव, नात्रशंभावि संशये, मज्जनां
दर्शयति । तद्यथा—गतीन्द्रियेत्यादिना, गत्यादीनि चान्यत्रावश्यकदौ प्रपञ्चेनोक्तानि, स्थाना-
शून्यार्थं तु किञ्चिदुच्यते—गत्यादिषु पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च सम्यक्त्वं चिन्त्यन्ते । तत्र नारकप्रभृतिषु
गतिषु चतसृष्वपि पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च जीवाः सन्ति । नरकतिर्यग्देवगतिषु क्षायिकक्षायोपशमिके
स्थाताम् । मनुजगतौ त्रीण्यपि । इन्द्रियाणि सामान्येनाश्रित्य सन्ति पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च ।

पार्थप्रवृत्तेश्चेति—प्रथमसंवेगनिर्वेदानुक्रमेणाऽऽस्तिक्यान्यतमलिङ्गकानुमानसिद्धत्वादित्यर्थः ।
धर्मादिषु धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायाक्रोशास्तिकायपुद्गलास्तिकायकालेषु पञ्चसु, नास्तित्वे
हेतुमाह—निश्चयत इत्यादि । ननु चेतनगुणो नाचेतने समवेतस्तर्हि कथमजीवे सम्यग्दर्शन-
मिति पूर्वमुक्तमित्याशङ्कायां तदुत्तरमाह—स्वामित्वाचिन्तायामिति । ननु किं चतुःप्रकारानु-
गतिषु सम्यग्दर्शनं प्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च जीवास्सन्ति न वेति प्रश्ने तदुत्तरमाह—तत्र
नारकप्रभृतिष्वित्यादि । चतसृष्वपीति । यदाह विशेषावश्यकमाग्रे—“चतसृषु गतीषु
नियमा सम्पत्तयस्स होइ पडिचती । २७११ ।” इति । अनेन सम्यक्त्वं श्रुतञ्च विवक्षित-
काले प्रतिपद्यमानका जीवास्सन्ति तर्हि तत्प्रतिपन्नास्तु सुतरां सदैव सन्त्येवेत्युक्तं भवति, अत
एव तद्दीक्षायां पूर्वप्रतिपन्नास्त्वनयोस्सदैव लभ्यन्त इत्युक्तं सङ्गच्छते । ननु सर्वदा प्रतिसमयं
पूर्वप्रतिपन्ना नियमतो यथा सन्ति तथा प्रतिपद्यमानकास्सन्ति न वेति प्रश्ने कदाचिद्भवति कदा-
चिन्नेत्युत्तरम्, तत्र प्रतिपद्यमानका अभिधीयन्ते ते, ये तत्प्रथमतया सम्यग्दर्शनं प्रतिपद्यन्ते,
तेऽपि प्रथमसमय एव प्रतिपद्यमानका उच्यन्ते, शेषसमयेषु तु पूर्वप्रतिपन्ना एव भवन्तीत्यनयो-
र्विशेषः । एवमेवाग्रेऽपि ज्ञेयम् । नरकतिर्यग्देवगतिषु क्षायिकक्षायोपशमिके स्थाता-
मिति । प्रवचनसारोद्वारे एकोनपञ्चाशद्विकशततमे द्वारे तु—“आई पुढवीसु तिसु खय १
उबसम २ वेयगं ३ च सम्पत्तं । वेमाणियदेवाणं पणिदितिरियाण एमेव । १९६१ ।” इत्येवं
दृश्यते, तत्र ‘खओवसमवेयगं’ ति सूचकत्वात्सूत्रस्य क्षायिकमौपशमिकं वेदकं च सम्यक्त्वं
भवन्तीत्यर्थः, अत्र वेदकमिति—वेद्यन्ते—अनुभूयन्ते शुद्धसम्यक्त्वपुञ्जपुद्गला अस्मिन्निति वेदकं
क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वमुच्यते, यत्पुनः क्षप्यमाणसम्यक्त्वपुञ्जपुद्गलचरमग्रासलक्षणं वेदकसम्य-
क्त्वं तत्रात्र पृथग् विवक्षितम्, पुद्गलवेदनस्य समानत्वेन क्षायोपशमिकसम्यक्त्वं एव तस्यान्त-
र्भावात्, ततोऽयमर्थः—आद्यनरकपृथिवीत्रयवर्तिनारकाणां क्षायिकौपशमिकक्षायोपशमिकानि
त्रीण्यपि सम्यक्त्वानि सम्भवन्तीति, तथाहि—योऽनादिमिथ्यादृष्टिनारकः प्रथमं सम्यक्त्वमवा-
प्नोति तस्यान्तरकरणकालेऽतर्मुहूर्तमौपशमिकं सम्यक्त्वं भवति । औपशमिकसम्यक्त्वाच्चान-

एकेन्द्रियेषु न पूर्वप्रतिपत्ता न प्रतिपद्यमानकाः । द्वित्रिचतुरिन्द्रियेष्वसंज्ञिष्वेन्द्रियेषु च पूर्वप्रतिपत्ता भाज्याः सास्वादनसम्यक्त्वं प्रति, प्रतिपद्यमानास्तु न सन्त्येव । संज्ञिष्वेन्द्रियेषु द्वयमप्यस्ति । कायान् पृथिव्यादीनाश्रित्य सामान्येन द्वयमप्यस्ति । विशेषेण धरणिजलानलानिलतरुषु द्वयं न सम्भवत्येव । द्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिष्वेन्द्रियेषु पूर्वप्रतिपत्ताः स्युर्न प्रतिपद्यमानाः । संज्ञिष्वेन्द्रियत्रसकाये द्वयमपि स्यात् । योगे मनोवाकायेषु सामान्येन द्वयमपि । काययोगमाजा पृथिव्यादीना तद्वर्त्यन्ताना न द्वयम् । कषायेऽनन्तानुव-
योगयुजा द्वित्रिचतुरसंज्ञिष्वेन्द्रियाणां पूर्वप्रतिपत्तत्वमेव । मनोवाकाययोगयुजा द्वयम् । कषायेऽनन्तानुव-
नन्तरं शुद्धसम्यक्त्वपुञ्जपुद्गलान् वेदयतस्तस्यापि क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वमवाप्यते, मनुष्य-
तिर्यग्भ्यो वा यः क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिर्नारकेषूत्पद्यते तस्यैतत्पारमविकं लभ्यते, विराधित-
सम्यक्त्वो हि पृथिवीयावद् गृहीतेनापि सम्यक्त्वेन सैद्धान्तिकमतेन कश्चिदुत्पद्यते, कर्म-
ग्रन्थिकमतेन तु वैमानिकदेवेभ्योऽन्यत्र तिर्यग्भुजेषु वा वान्तेनैव क्षायोपशमिकसम्यक्त्वे-
नोत्पद्यते, न गृहीतेनेति, यदा पुनः कश्चिन्मनुष्यो नारकयोग्यमायुर्वन्धं विधाय पश्चा-
त्क्षपकश्रेणिमारभते, बद्धायुःकृत्वाच तां न समापयति, केवलं दर्शनसप्तकं क्षपयित्वा क्षा-
यिकं सम्यक्त्वमवाप्नोति, ततश्च मनुष्यायुःक्षयसमये मृत्वा नारकेषूत्पद्यते तदाऽऽद्यपृथि-
वीत्रयनारकाणां पारमविकं क्षायिकं सम्यक्त्वमवाप्यते, न तु तादृशविकं, मनुष्यस्यैव तद्भवे
क्षायिकसम्यक्त्वपारमविकत्वादिति । तथा “ वेष्माणियदेवाणं ” वैमानिकदेवानां “ पणिदि-
तिरियाणाति ” व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिन्यायेन पञ्चेन्द्रियाणां मनुष्याणां तिरश्चां वा
त्रीण्यपि सम्यक्त्वानि भवन्तीत्यर्थः । विशेषार्थस्तु तत् एवावसेयः । नन्विन्द्रियद्वारे पञ्चेन्द्रियजीवा
अप्यागता इत्यतस्सामान्येन पूर्वप्रतिपत्ताः प्रतिपद्यमानाश्च भवन्तु, पृथिवीकायाद्येकेन्द्रियेषु किमु-
भयरूपास्तन्ति न वेत्याशङ्कायां “ उभयाभावो पुढवाइप्सु ” इति “ उभयाभावो एगिंदिएसु
सम्मत्तलद्धीए ” इति चागमवचनमनुसृत्याह—एकेन्द्रियेषु नेत्यादि । सास्वादनसम्यक्त्व-
युक्तस्यापि पृथिव्यादिषूत्पादाभावात्सम्यक्त्वप्रतिपत्त्यभावाच्चेति भावः । एतदपि सैद्धान्तिकम-
तेन, यदुक्तं प्रज्ञापनायां “ पुढविकाइयाणं पुच्छा, गोयमा ! पुढविकाइया नो सम्म-
दिड्डी मिच्छादिड्डी नो सम्मामिच्छादिड्डी, एवं जाय वणफ्फइकाइया ” इति । कर्मग्रन्थिकास्तु
लब्धिवपयसिवाद्रपृथिव्यव्वनस्यतीन् करणाऽपर्याप्तान् पूर्वप्रतिपत्तानिच्छन्ति, पारमविकसास्वा-
दनसम्यक्त्ववतस्तेषूत्पत्तेः, तन्मतेनैकेन्द्रियेषु पूर्वप्रतिपत्तास्तन्ति न तु प्रतिपद्यमानका इति ।
द्वीन्द्रियाद्यसंज्ञिष्वेन्द्रियान्तर्जीवेषु ये केचित्सास्वादनसम्यक्त्वेन सह पूर्वमवादागच्छन्ति,
त एवाऽपर्याप्तवस्थायां पूर्वप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्योभयमतेन स्युः सम्यग्दर्शनस्य पूर्वप्रतिपत्ताः,
उक्तञ्च—“ विगलेसु होज उववन्नो ” इति । सम्यग्दर्शनस्य प्रतिपद्यमानकास्तु न भवन्त्येव,
तेषां तथाविधविशुद्ध्यभावादित्याशयेनाह द्वित्रिचतुरिन्द्रियेष्वसंज्ञिष्वेन्द्रियेष्वि-
त्यादि । द्वयं न सम्भवत्येवेति पञ्च पूर्ववज्ज्ञेयमिति । कषायेऽनन्तानुवन्विनानामुदये

न्विनामुदये न द्वयम् । शेषकषायोदये द्वयम् । वेदे सामान्येन द्वयं, विशेषेणाऽपि स्त्रीवेदपुरुषवेदयोर्द्वयम् । नपुसकवेदे एकेन्द्रियाणां न द्वयम् । विकलेन्द्रियाणामसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां च पूर्वप्रतिपन्नत्वमेव । संज्ञिपञ्चेन्द्रियनपुंसकेषु द्वयम् । लेख्यासूपरितनीषु द्वयम् । आद्यासु प्रतिपन्नाः स्युर्न तु प्रतिपद्यन्ते । किं सम्यग्दृष्टिः प्रतिपद्यते सिद्ध्यादृष्टिर्वा ? । अत्र निश्चयस्य सम्यग्दृष्टिः प्रतिपद्यते, अभूतं नोत्पद्यते जगविषाणादिवत् ।

न द्वयम्—सास्वादनकालस्याल्पत्वात् तदविवक्षां कृत्वोक्तमेतत्, अत एव विशेषावश्यकं त्रयोदशोत्तरचतुश्शततमगाथादीकायां मतिज्ञानमुद्दिष्य कषायद्वारे तु चतुर्वर्जनन्तालुबन्धिषु सास्वादनमङ्गीकृत्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते न प्रतिपद्यमानक इत्युक्तं सङ्गच्छते । लेख्यास्वित्ति-
श्लेषयन्त्यात्मानमष्टविधेन कर्मणा सहेति लेख्याः, कायाद्यन्यतमयोगवतः कृष्णादिद्रव्यसम्बन्धादात्मनः परिणामा भावलेख्याः, तास्वित्यर्थः । उक्तञ्च—“कृष्णादिद्रव्यसाचिण्यात्, परिणामोऽयमात्मनः । स्फटिकस्येव तत्रायं, लेख्याशब्दः प्रवर्तते ॥ १ ॥” इति । आद्य-
लेख्यात्रयाणामविशुद्धत्वेऽपि तत्र सम्यग्दर्शनस्य केचित्प्रतिपन्नास्स्युः “पुण्यपडिवण्णओ पुण अण्णतरीए उ लेसाए” इत्युक्तेः । न तु प्रतिपद्यमानकाः, उपरितनलेख्यात्रयाणां विशुद्धत्वेन तत्र प्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च स्युरित्याह लेख्यासूपरितनीषु द्वयम्, आद्यासु प्रति-
पन्नाः स्युः, न तु प्रतिपद्यन्त इति । नन्वेवं सति लेख्याद्वारे—‘सम्मतसुयं सन्वासु लहइ’ इत्यावश्यकमाप्यविरोधररयादिति चेत्, भैवम्, तत्रावस्थितकृष्णादिद्रव्यरूपां द्रव्यलेख्या-
अधिकृत्यैवोक्तत्वात्, अत्र तु भावलेख्याया एवाधिकारादिति । अथ निश्चयनयमतेन यस्स-
म्यग्दृष्टिस्स एव सम्यग्दर्शनं प्रतिपद्यते, न तु मिथ्यादृष्टिः, यतस्सम्यग्दर्शनात्मककार्यं पूर्वसप्तस्यात्तर्हि नोत्पद्येत, अविद्यमानत्वात्, स्वपुण्यवत्, अथाविद्यमानमपि जायेत तर्हि प्रागभूतं शशविषाणमपि पश्चादुत्पद्येत, प्रागसत्त्वाविशेषात् । तस्मात् क्रियाकालनिष्ठाका-
लयोरैक्याच्चरमक्रियाक्षण एव प्रारभ्यते कार्यं, तस्मिन्नेव क्षणे निष्पद्यते तदित्याशयेन निश्चय-
नयमतमाह अत्र निश्चयस्य सम्यग्दृष्टिः प्रतिपद्यते इति । ननु सामग्री वै कार्यजनिका, सा च नैकक्षणमात्रभाविनी, किन्तु दीर्घकालभाविनीत्युत्पद्यमानानां धटा-
दीनां दीर्घकालो लगन् किन्नावलोक्यते ? निश्चयवादिना, ततो न यस्मिन्समये धटादिः प्रारभ्यते तस्मिन्नेव समये निष्पद्यते, मृदानयनं तत्पिण्डविधान—चक्रारोपण—शिवकादिविधा-
नादिचिरकालेनैव तदुत्पत्तेः, एवं प्रकृतेऽपि मिथ्यादृष्टेर्जीवस्य प्राकर्मक्षयोपशमप्रमवान्निसर्गाद्यः शुभाध्यवसायस्तदुत्पन्नकर्मक्षयोपशमादिसामग्र्याः श्रीगुरुभगवत्समीपगमनसिद्धान्तश्रवणचि-
न्तनेहनादिप्रकारोत्पद्यमानशुभाध्यवसायजन्यकर्मक्षयोपशमादिसामग्र्याश्च सम्पत्तावेव चिरका-
लेन सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत इत्यतो यः पूर्वं मिथ्यादृष्टिस्स एव सम्यग्दर्शनं प्रतिपद्यते, न तु सम्य-
ग्दृष्टिः, पूर्वमात्मन्यसद्भूतस्यैव सम्यग्दर्शनस्य स्वकारणोत्तरकालावच्छेदेन प्रतिपत्तिभावात्,
न हि लोकेऽपि कारणाभूते मृदूद्रव्ये वटकार्यं पूर्वं सत् क्रियते, किन्त्वसदेव, यदि च

व्यवहारस्य मिथ्यादृष्टिः प्रतिपद्यते, प्रतिपत्तेरमृतभावविषयत्वात्, असत् कारणे कार्यमिति दर्शनात् । अन्य-
क्रियाकालेऽसदपि स्वक्रियाकाले सदेव कार्यं क्रियते, क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदादिति शुद्धसूत्ररूप-
निश्चयाऽऽश्रयणेऽपि सम्यग्दृष्टिरेव सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । एवं ज्ञानी निश्चयनयस्याज्ञानी व्यवहारनयस्य ।
चक्षुर्दर्शनिषु द्वयम्, मक्षिकाधसंज्ञिषु पूर्वप्रतिपत्ताः स्युर्न तु प्रतिपद्यमानकाः । संज्ञिष्वेन्द्रियचक्षुर्दर्शनिषु
द्वयम् । अचक्षुर्दर्शनिषु पृथिव्यादिषु पञ्चसु द्वयं नास्ति, शेषेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिष्वचक्षुर्दर्शनिषु
पूर्वप्रतिपत्ताः स्युर्न तु प्रतिपद्यन्ते । संज्ञिष्वेन्द्रियाचक्षुर्दर्शनिषु द्वयम् । चारित्री पूर्वप्रतिपत्त एव ।
अचारित्रः पूर्वप्रतिपत्तः प्रतिपद्यमानश्च स्यात् । आहारकेषु

सदेव क्रियते तर्हि क्रियतां नित्यं, सत्त्वाविशेषादिति क्रियानुपरमप्रसङ्गः, न चैवं सत्येकस्यापि
कार्यस्य परिसमाप्तिः, एवं प्रस्तुते सम्यग्दर्शनस्यापि प्रतिपत्त्यनवस्था, तदेवं न क्रियाकाले
कार्यमस्ति, अनुपलभ्यमानत्वात्, किन्तु तन्निष्ठाकाल एव तदस्ति, तदेवोपलभ्यमानत्वादिति
पूर्वं कार्यं प्रारम्भ्यते, चरमक्रियाक्षणे च निष्पद्यते, क्रियाकालनिष्ठाकालयोः पूर्वोत्तरकालमा-
वित्वेनात्यन्तभेदात्, तस्मान्मिथ्यादृष्टिरेव सम्यग्दर्शनं प्रतिपद्यते, न तु सम्यग्दृष्टिरित्येवं
व्यवहारनयमतमाह—व्यवहारस्य मिथ्यादृष्टिः प्रतिपद्यत इति । अथ प्रतिसमयं भिन्ना
एव क्रियाः, भिन्नान्येव च मृदानयन मृत्पिण्डविधानं शिवक रथास-कोशं कुशूलादीनि
कार्याणि भवन्ति, घटस्तु चरमैकक्रियाक्षणमात्रमाव्येवेति तत्र व्यवहारनयवादिना यदीयक्रिया-
कालप्रेरणं क्रियते तत्तस्याज्ञतासूचकमेव, यतो न प्रथमे प्रारम्भसमये घटः प्रारब्धः, किन्तु
चक्रमस्तकमृत्पिण्डारोपणान्येवारब्धानि, तत्र च दीर्घकालो भवतु, किमत्र हन्त ? घटस्याया-
तम्, तदेवमन्यक्रियारम्भकालो न घटस्य, किन्तु भिन्नभिन्नकार्याणामेवेति तदानीं घटोऽस्त-
न्नपि स्वोत्पत्तिक्षणलक्षणस्वकाले सन्नेवोत्पद्यते, नासन्, ये च यदि सदेव क्रियते तर्हि क्रियतां
नित्यमित्यादिप्राक्प्रोक्तदोषास्तेऽपि न, यद्यसत् क्रियते तर्हि क्रियतां नित्यमेव, असत्त्वाविशेषात्,
न चैवमेकस्यापि कार्यस्य निष्पत्तिर्युज्यते, खरविषाणकल्पे चाऽस्ति कार्यं समु-
त्पाद्ये क्रियवैफल्यमित्यादिदोषसाम्यात्, तथा च घटादिपूर्वतरकारणानि स्वस्वकार्यं
एवोपक्षीणानीति घटादितत्तत्कार्यं स्वोत्पत्तिकाले सदेव स्वकारणादुत्पद्यते, एवं निस-
र्गाधिगमसम्यग्दर्शनतत्तत्कारणानि यानि भवता पूर्वं प्रदर्शितानि तान्यपि स्वस्व-
कार्यकरण एवोपक्षीणानीत्यन्यथासिद्धानि, तानि सम्यग्दर्शनमप्रत्याकिञ्चित्करत्वेन न
सम्यग्दर्शनोत्पादकानीति तदानीमसदपि सम्यग्दर्शनं कर्मक्षयोपशमादिसहकृतं चरमक्रि-
यान्त्यक्षणलक्षणस्वक्रियाकाले सदेव सम्यग्दृष्टिः प्रतिपद्यत इति शुद्धसूत्ररूपनिश्चयनयमतमाह—
अन्यक्रियाकालेऽसदपीत्यादि ॥ एवं ज्ञानी निश्चयनयस्याज्ञानी व्यवहारन-
यस्येति—अत्र मते सम्यक्त्वं प्रतिपद्यत इत्यनुपज्यते । “नत्थि चरितं सम्मत्तविहूणं दंसणं
तु भयणिजं” इत्यावरयकचूर्णिपाठात् चारित्री सम्यग्दर्शनस्य नियमेन पूर्वप्रतिपत्त एव जिनो-
क्तप्रत्यक्षज्ञानमन्तरेण भावचारित्राभावादित्याह चारित्री पूर्वप्रतिपत्त आहारकेषु

द्वयम् । अनाहारकः पूर्वप्रतिपन्नः, न तु प्रतिपद्यमानकोऽन्तरगतौ संभविता, साकारोपयुक्तः प्रतिपद्यते
उतानाकारोपयुक्त इति ? । उच्यते—साकारोपयुक्तः प्रतिपद्यते पूर्वप्रतिपन्नश्च, अनाकारोपयुक्तस्तु
पूर्वप्रतिपन्न एव स्यात्, न तु प्रतिपद्यमानकः, यतः किल “सर्वा लब्धयः साकारोपयोगोपयुक्तस्य
भवन्ति” इति पारमर्षप्रसिद्धम् । एतेषु त्रयोदशस्त्रययोगद्वारेषु व्याख्यानं यथासम्भवं यत्र यत्
सम्भवति तथा सद्भूतपदार्थस्य सम्यग्दर्शनपदस्य प्ररूपणा कर्तव्या । भाष्यपरिच्छादयस्तु नाहता
भाष्यकृता, भाष्यपरिच्छपर्याप्तसूक्ष्मसंज्ञिभवचरमाणामिन्द्रियकायादिद्वारेष्वेवावतारादिति वदन्ति ।
सङ्ख्येति द्वितीयद्वारपरामर्शः । किं सम्यग्दर्शनमिति—किं परिमाणाः सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः ।
उत्तरवाक्येऽसंख्येयानि सम्यग्दर्शनानीति सिद्धकेवलिवर्ज्यावत्सम्यक्त्ववर्जीवापेक्षया, सम्यग्दृष्ट्य-
स्त्वनन्ता इति भवत्येकैकलिसिद्धापेक्षया । क्षेत्रमिति तृतीयद्वारम् । क्षियन्ति निवसन्ति यत्र
जीवादिद्रव्याणि तत्क्षेत्रमाकाशम्, य एतेऽसंख्येयतयानन्ततया च निर्धारिता एतैः कियदाकाशं व्याप्त-
मिति संशये पृच्छति सम्यग्दर्शनं कियेति क्षेत्रे, भावव्युत्पत्त्या सम्यग्दृष्टेरपि ग्रहः, आक्षेपाद्वा, एकस्य वा
विवक्षितस्य ग्रहणम् । लोकस्यासंख्येयभाग इत्युत्तरम् । एको हि विवक्षितः सम्यग्दर्शनी लोकस्या-
संख्येयभागो भवति । सर्वानधिकृत्य प्रश्नेऽपि अधिकतरे लोकासंख्येयभाग एव, सम्यग्दृष्टिः क्षेत्रतो लोकेऽपि
स्यात्, न स्यात्, अवगाहकतावच्छिन्नाकाशस्यैव क्षेत्रपदार्थत्वात्, तस्याश्च द्वयोस्तुल्यपरिमाणत्वेऽ-
ङ्गुल्योरिवसम्भवात् । स्पर्शनं चतुर्थद्वारम् । तत्पर्यन्तवर्तिदेशावच्छेदेन सम्बन्धः । तत्र सम्यग्दर्शनि-
ना किं स्पृष्टमिति प्रश्ने, उत्तरं लोकस्यासंख्येयभागः, पर्यन्तदेशैरधिकस्य क्षेत्रसम्बन्धस्यैव स्पर्शना-
पदार्थत्वात्, उक्तं च परमाणुमविकृत्य महाभाष्यकृता—‘एगपएसं खित्तं सत्त पएसा य से फुसण’ इति ।
द्वयास्मिनि—उक्तञ्च विशेषावश्यकानिर्युक्तौ “आहारगो उ जीवो पडिवज्जइ सो चउण्हम-
णयरं” इति । पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येवेत्यर्थाल्लभ्यत एवेति । अनाहारकः कश्चिद् देवस्सम्यक्त्व-
सहितो मनुष्यगतौ मनुष्यो वा देवगतावुत्पद्यमानः सम्यग्दर्शनस्य पूर्वप्रतिपन्नो भवति, न तु
प्रतिपद्यमानकः, अपा-तरालगतौ तथाविधविशुद्ध्यभावादित्याशयेनाह अनाहारकः पूर्व-
प्रतिपन्न इत्यादि । अन्तरगताविति—अपा-तरालगतौ सम्यक्त्वसामग्र्यभावात्प्रतिपद्यमानको
न सम्भवतीत्यर्थः । यदाह विशेषावश्यके—‘सम्मत्त-सुए सिया इयरो’ इति, इतरोऽनाहारकोऽ-
पर्याप्तश्च, तत्रानाहारकोऽपान्तरालगतौ सम्यक्त्वश्रुते अङ्गीकृत्य स्याद्भवेत् ‘पूर्वप्रतिपन्नः, प्रति-
पद्यमानस्तु नैव’ इति वाक्यशेषः । केवलिसमुद्भाते शैलेख्यवस्थायाञ्चानाहारकस्तु पूर्वप्रतिपन्न
एवेति । “सन्नाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्स उववज्जंति” इत्यागममनुसृत्याह—यतः किले-
त्यादि । लोकस्यासंख्येयभागे भवतीति—विवक्षितसम्यग्दर्शनी असङ्ख्येयप्रदेशात्मको
जीवोऽसंख्येयप्रदेशात्मके यस्मिन्नाकाशभागेऽवगाह्य स्थितः स भागो बुद्ध्या कल्पिताऽसंख्येयख-
ण्डस्य लोकस्यैकोऽसंख्येयभाग इति तत्र स्थित इत्यर्थः । सर्वे च सम्यग्दर्शनिनो जीवास्ततोऽप्य-
धिकतरे लोकस्यासंख्येयभागे वर्तन्त इत्याह—सर्वानधिकृत्येति । स्पर्शनलक्षणमाह—तत्प-
र्यन्तवर्तिदेशावच्छेदेन सम्बन्ध इति—तत्र तत्पदेन सम्यग्दर्शनिना यदवगाढं क्षेत्रं
तद् ग्राह्यम् । “एगपएसं खित्तं सत्त पएसा य से फुसणा” इति—अत्र “अवगाहणा-

सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक इति । तुगन्द् एवकारार्थः । समुद्धातगतेन चतुर्थसमयवर्तिना
सम्यग्दृष्टिनैव सर्वलोक इति । अनया भङ्ग्या शब्दभेदादर्थभेद आगत इति पृच्छति-सम्यग्द-
ष्टिसम्यग्दर्शनयोः कः प्रतिविशेषः ? । प्रतिविशेषो भेदः । सूरिस्तरमाह-अपायेत्यादि । अपायो
निश्चयापरपर्यायो मतिज्ञानतृतीयोऽंशः, सद्द्रव्याणि शुद्धमिष्टयात्वपुद्गलस्त एव तथा ताः, सत्पदप्ररूपण-
तेत्यादाविव स्वार्थिकस्तत् तथेतीत्यम्भूतलक्षणा तृतीया, यावदपायो यावद्वा सद्द्रव्याणि तावत् सम्यग्द-
र्शनमित्यर्थः । अपायशब्दस्य विनाशार्थकत्वग्रमं निरस्यति । अपाय आभिनिबोधिकमिति, तेन
योगस्तद्व्योगः । सम्यग्दर्शनपुद्गलेषु सत्त्वसत्त्वु स भवतीति व्यापित्वादस्य ग्रहणम् । अपायसद्द्रव्योभ-
यग्रहणमवान्तरभेदरूपापनाय, लक्षणं त्वपायवती रुचिः सम्यग्दर्शनमित्येव ज्याय इति निर्गलितोऽर्थः ।
तत्सम्यग्दर्शनमपायात्मकरुचिलक्षणं, केवलिनो नास्त्यतो न सम्यग्दर्शनी केवली, सम्यग्दृष्टिस्तु
स्यात् । रूढ्या नैवं भावव्युत्पत्त्या तु स्यादिति तुशब्देन द्योत्यते । काल इति पञ्चमं द्वारम् । स्थिति-

इरितं पि फुसइ बहिं जहाऽणुणोऽभिहियं” इति पूर्वाद्धगाथा, इयञ्च महाभाष्ये द्वात्रिंशदधिकचतु-
श्शततमा गाथा । यस्मिन्नेकस्मिन्नाकाशप्रदेशे परमाणुरवगाढस्तम्, अन्यांश्च पद्दिक्सम्वन्धिनः
पद् नमःप्रदेशान् स्पृशतीति कृत्यैकपरमाणोस्सप्तप्रदेशा स्पर्शना । यस्मिन् प्रदेशे परमाणुरव-
गाढस्तत्क्षेत्रमेकप्रदेशमिति परमाणुदृष्टान्तेन क्षेत्रस्पर्शनयोर्विशेषो ज्ञेयः । अष्टौ चतुर्दश
भागा देशोना इति तत्त्वार्थभाष्यम्, बृहद्दीकाकारेणैतद्दीकाकृता च नैव विवेचितम्, हारि-
भद्दीकाकान्विततत्त्वार्थभाष्ये मुद्रिते च नैव स पाठो दृश्यते, तदत्र तत्त्वं बहुश्रुतेन स्वयमेव
भावनीयम् । अत्र जीवसमासे “मिच्छेहि सञ्चलोओ, सासगमिस्सेहिं अजयदेसेहिं ।
पुहा चउदस भागा, वारस अकुडुछचेव ” ॥१९॥ इति गाथाटीकायां “अविरतसम्यग्दृष्ट-
योऽप्यष्टरज्जुः स्पृशन्ति, भावना त्विह सम्यग्मिष्टयादृष्टिवदेवेत्युक्तमतिदेशवाक्येन । पञ्चसंख्य-
ग्रहेऽपि “ सहस्रारंतय देवो, नारयनेहेण जंति तइयमुवं । निजंति अच्चुयं जा, अच्चु-
यदेवेण इयरसुरा ॥ ३१ ॥ ” इति गाथाटीकायां “ एवमविरतसम्यग्गूढदृष्टीनामप्यष्टरज्जु-
स्पर्शना भावनीयेत्युक्तमिति । सीतेन्द्रश्चतुर्थपृथिव्यां लक्ष्मणवेदनोपशमनार्थं गतश्च श्रूयत इत्य-
विरतसम्यग्दृष्टिसीतेन्द्रजीवनिरन्तरस्पर्शनापेक्षयाप्युक्तस्पर्शनाऽगमावाधेन विज्ञैर्भावनीयेति ।
केवलिसमुद्धातावस्थायां चतुर्थसमयवच्छेदेन सम्यग्दृष्टिना केवलिना प्रतिप्रदेशव्याप्त्याऽसंख्येय-
प्रदेशात्मको निरवशेषो लोकस्स्पृष्टः, न त्वितरेण प्राणिनेत्याह-समुद्धातगतेन चतुर्थसमय-
वर्तिना सम्यग्दृष्टिनैव सर्वलोक इति । उक्तञ्च विशेषावश्यकभाष्ये स्पर्शनाद्वारे
“सगात्तचरणसहिया सवं लोमं फुसे निरवसेसं ” । २७८२ । इति । सम्यग्दर्शनपुद्गलेषु
सत्स्विति-अक्षीणानन्तानुबन्ध्यादिसप्तकस्येति शेषः । असत्स्विति-क्षीणदर्शनमोहनीयसप्त-
कस्येति शेषः । स-अपाययोगः । अपायसद्द्रव्यवती रुचिः सम्यग्दर्शनमिति लक्षणकरणेऽपायसह-
चरिते क्षायिकसम्यग्दर्शनेऽप्याप्तिस्स्यादित्यव्याप्त्यादिदोषरहितं लक्षणमाह-लक्षणं त्वपाय-
वती रुचिरिति । सम्यग्दृष्टिस्तु भवतीति भाष्योक्ततुशब्दोत्पत्त्यर्थमाह-रूढ्या नैवमित्यादि ।

द्वारेण नानार्थत्वेऽप्येकसर्वजीवाश्रयणेन पुनरभिधानम् । एकजीवेन नानाजीवैश्च परीक्ष्यमिति । एकेन प्राप्तं तत्कियन्तं कालमनुपालयते, नानाजीवैश्च कियन्तं कालं धार्यत इति परीक्ष्यमित्यर्थः । नानाजीवान् प्रति सर्वाद्वा सर्वकालं महाविदेहादावविच्छेदात् । अन्तरमिति षष्ठं द्वारम् । विरहकालः सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनस्त्यक्त्वा यावच्चन्नासादयति स काल इत्यर्थः । औपशमिकश्चायोपशमिके आश्रित्येवं चिन्ता, एकं जीवं प्रतीत्यादि । एको जन्तुरौपशमिकं क्षायोपशमिकं वा प्राप्योज्झित्वा पुनः कश्चिन्मुहूर्तान्ते, कश्चित्पनन्तेन कालेन, स चानन्तकाल उपाद्धिपुद्गलपरावर्तः । पुद्गलपरावर्तस्य समयासिद्धस्याधोऽर्धपुद्गलपरावर्तः, असमेऽर्धे पुंस्त्वम्, उपगतोऽर्धः किञ्चिन्मूत इति प्रादिसमासः । नानाजीवानिति सर्वजीवानाश्रित्य, नास्त्यन्तरं महाविदेहादिषु सर्वकालमवस्थानादिति, क्षायिकस्य त्वनपगमान्नास्त्यन्तरम् । भाव इति सप्तमं द्वारम् । त्रिषु औपशमिकश्चायोपशमिकश्चायिकेषु । अण्डमद्वारेऽप्यधहुत्वम्, आश्रयभेदेन, सर्वरौप्यकमौपशमिकं, यत् ईदृशीं परिणतिं श्रेण्यारोहादिस्वभावां न बहवः सत्त्वाः संप्राप्नुवन्तीत्यागमः । ततः क्षायिकमसंख्येयगुणमिति, छन्नस्थवर्तिन औपशमिकस्यावधितयोपात्तत्वादवधिमत्तापि तादृगेन भवितव्यमिति श्रेणिकादीनां छन्नस्थानां क्षायिकस्यापोदानादियमुक्तिः । ततोऽपि छन्नस्थस्वामिकक्षायिकात् क्षायोपशमिकं भवत्यसंख्येयगुणं, सर्वगतिषु बहुस्वाम्याधारत्वात् । यत्तर्हि क्षायिकं केवल्यावारं तत् कियत् ? । उच्यते सर्वकेवलानामीनन्त्यादनन्तगुणम् । अत आह-सम्यग्दर्श्यस्त्वनन्तगुणा) जा इति ।

कालद्वारोक्तं एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तमिति भाष्यम्-अन्तर्मुहूर्तार्द्धं मिथ्यात्वगमनात् केवलज्ञानावाप्तेर्वेति भावः । यदाह-“अंतोमुहुत्तमितं जहन्नयं ॥ २७६३ ॥” इति । उत्कृष्टेन षट्पाष्टिः सागरोपमाणि साधिकानीति भाष्यम्, एतच्च प्रागेव विवृतमिति । नानाजीवान् प्रति सर्वाद्वेति-इयं तु सियतिः क्षायोपशमिकस्य धितिता, औपशमिकस्य तु यथासम्भवं अन्तर्मुहूर्तप्रमाणेति । कश्चिन्मुहूर्तान्त इति-पुनरपि सम्यग्दर्शनमवाप्नोतीति तस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं विरहकाल इत्यर्थः । उक्तं भाष्ये-“हीणं भिण्णमुहुत्तं सन्धेसिमैगजविस्स ॥” २७७६ । इति । कश्चित्पनन्तेन कालेनेति-लभते इति शेषः । अयं चोत्कृष्टो देशोनापार्द्धपुद्गलपरावर्तलक्षणविरहकालः केषां जीवानां भवतीति चेत्, उच्यते, कृताशातनादिदोषप्रचुराणां जीवानामिति । उक्तञ्च-“तित्यगर-यवयण-सुयं, आयरियं गणहरं महड्डीयं । आसायंतो बहुसे, अगंतसंसारिओ होइ ॥१॥” इति । अनन्तसंसारपरिभ्रमणानन्तरं निसर्गादधिगमाद्वा तस्य पुनः सम्यग्दर्शनसमुपलब्धिरित्युत्कृष्टतस्तस्यग्दर्शनस्य विरहकाल उक्तलक्षणो भवतीति भावः । तत्र इति-तच्छब्दादवधिरूपपञ्चम्यर्थे तसिल् प्रत्ययः । अवधि-श्चावधिमदपेक्षक इति छन्नस्थगतस्यात एवापायसहचरितस्यौपशमिकस्यावधितयोक्तत्वाद्वावधिमत् क्षायिकसम्यग्दर्शनमपि छन्नस्थगतमेवापायसहचरितं ग्राह्यम्, सादृश्य एवावध्यवधिमन्त्रावादित्याशयेनाह-छन्नस्थवर्तिन औपशमिकस्येत्यादि । तादृशेनेति-छन्नस्थवर्तिना क्षायिकेनेत्यर्थः । इयमुक्तिरिति-ततः क्षायिकमसंख्येयगुणमित्युक्तिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

पूर्वं सम्यग्दर्शनं समेदं जिज्ञासितमिति तन्निरूपणं सम्पूर्णरीत्या न समाप्यते तावत्त-

सम्यग्दर्शने या निर्देशादियोजना कृता सा ज्ञानादिष्वपि कार्येत्यतिदिशति—एवमिति ॥ ८ ॥ सम्यग्दर्शनं परिसमाप्य ज्ञानं वक्तुमवसरसंगतिं प्रदर्शयन्नाह—उक्तं सम्यग्दर्शनं, ज्ञानं वक्ष्यामः । उक्तमित्यनेन प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमः, वक्ष्याम इत्यनेन चावश्यवक्तव्यत्वं प्रकाशत इति जातमवसरसंगतिशरीरम् ॥

सूत्रम् मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् ॥ १ ॥ ९ ॥

(भाष्यम्) मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं अवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं केवलज्ञानमित्येतन्मूलविधानतः पञ्चविधं ज्ञानम् । प्रमेशस्त्वस्य पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

(यशो० टीका) न पञ्चमि. सम्भूयैकं ज्ञानमवग्रहादिचतुर्भिरेव भवतीति सूचनाय केवलानीति बहुवचनं, ज्ञानमित्यत्रैकवचनं तु प्रतिज्ञानुरूपत्वात् प्रतिवचनस्य । लक्षणानि चैवं बोध्यानि । द्विपयकजिज्ञासारूपप्रतिबन्धकबलेन न तदुत्तरं ज्ञाननिरूपणं कर्तुं शक्यं, तन्निरूपणसमाप्तौ चोक्तजिज्ञासारूपप्रतिबन्धकविगमेनातः परं किं वक्तव्यमिति जिज्ञासया तदनन्तरोद्दिष्टत्वेन क्रमायातज्ञाननिरूपणावसरः प्राप्त एवेत्यवसरसङ्गतिं सङ्गमयन्नाह सम्यग्दर्शनं परिसमाप्येत्यादि । अवसरवत्तत्त्वमिति—तल्लक्षणावसरसङ्गतिमित्यर्थः । अनेन नवमसूत्रस्याऽष्टमसूत्रेण सहाऽसम्बद्धत्वादेका निरस्तेति ।

नवमसूत्रव्याख्या

अवग्रहेहावायधारणाः १ । १५ । इत्यग्रिमसूत्रस्यावग्रहेहावायधारणात्मकभेदचतुष्टयशाल्येकं मतिज्ञानमित्येवं यथार्थस्तथा मतिश्रुतेत्यादिसूत्रस्य मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलात्मकभेदपञ्चकशाल्येकं ज्ञानमिति नार्थः कर्तव्यः, किन्तूक्तभेदपञ्चकेन ज्ञानं पञ्चविधमेवेति सूचनाय केवलानीति बहुवचनमित्याह—न पञ्चभिः सम्भूयैकमिति । अत एव भाष्ये एकैकं ज्ञानं विभिन्नमेवेति प्रख्यापनाय प्रोक्तम्—मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमित्यादि । नन्वेवं तर्हि ज्ञानस्य पञ्चप्रकारत्वाद्बहुत्वेन ज्ञानानीत्येवं बहुवचनत्वापत्तिरित्याशङ्कायामाह ज्ञानमित्यत्रैकवचनं त्वित्यादि । न च ‘ज्ञानं वक्ष्यामः’ इति प्रतिज्ञामनुसृत्य विशेष्यवाचकज्ञानपदोत्तरमेकवचनमभ्युपगतं स्यात्तदा विशेषणवाचकमतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलपदोत्तरमप्येकवचनमेव स्यात्, न हि कोऽपि व्युत्पन्नो नीलपतिरक्ता धट इति प्रयुङ्क्ते, विशेष्यविशेषणवाचकपदयोरसति विशेषानुशासने समानवचनकत्वनियमादिति वाच्यम्, प्रकृते विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयैकत्वसङ्ख्याविरुद्धाया बहुत्वसङ्ख्याया विवक्षितत्वात्, नीलित्यादिप्रयोगे तु तदभावात्, तथा चाऽत्र यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसङ्ख्याविरुद्धसङ्ख्याया अविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणवाचकपदयोस्समानवचनकत्वमिति नियममनुसृत्य बहुवचनमेव युक्तमिति भावः । अयं ज्ञानपदोत्तरसिप्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य कुत्रान्वयः, न च समावायसम्बन्धेन ज्ञान इति वाच्यम्, मत्यादिभेदैस्तस्य बहुत्वात्, न च ज्ञानत्वजाताविति वाच्यम्, ज्ञानमित्यत्र ज्ञानत्वजातेरनुल्लिख्यमानत्वेन स्वरूपतो ज्ञानपदशक्यतावच्छेदकतयाऽन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपास्यतेस्तत्र सिप्रत्ययार्थैकत्वस्य पदार्थान्तरस्यान्वयानुपपत्तेरिति चेद्, उच्यते समाधिः, स्वाश्रयवत्त्वसम्बन्धेन सिप्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य पदार्था-

इन्द्रियानिन्द्रियव्यापारजन्यं ज्ञानं सतिज्ञानम्, शब्दशक्तिजन्यं ज्ञानं श्रुतज्ञानम्,
 न्तरस्य सिद्धत्ययप्रकृत्यर्थे ज्ञान एवान्वयस्वीक्रियते, अत एव पदार्थः पदार्थेनान्वेति न
 तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेरपि न विरोध इति । इन्द्रियानिन्द्रियव्यापारजन्यं ज्ञानं
 सतिज्ञानमिति इन्द्रियव्यापारमनोव्यापारान्यतरजन्यं यद्वग्रहादिज्ञानं तन्मतिज्ञानमित्यर्थः ।
 तेन तादृशव्यापारोभयाऽजन्यं मनोव्यापारमात्रजन्यं सतिज्ञानात्मके मानसज्ञाने नाव्याप्तिः,
 अस्यायम्भावः इन्द्रियत्वावच्छिन्नेन्द्रियनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यताशालिज्ञानमिन्द्रियजं सति-
 ज्ञानम्, मनस्त्वावच्छिन्नमनोनिष्ठकारणताशालिज्ञानमनिन्द्रियजं सतिज्ञानमिति, तेन ज्ञानमात्रं
 प्रत्यात्ममनःसंयोगस्य कारणत्वेन तद्रूपमनोव्यापारजन्यमेवेन्द्रियव्यापारजन्यमपि ज्ञानमिति
 तत्र नोक्तान्यतरवदितलक्षणं सङ्गतमित्यपि निरस्तम्, असाधारणकारणविधयेन्द्रियस्यैव
 कारणत्वेन तद्व्यापारजन्यमेव तत्, मनसश्चासाधारणकारणविधया कारणत्वं मानसज्ञान
 एवेति तद्व्यापारजन्यं तदेव, ज्ञानमात्रे मनस्तु साधारणकारणमित्यदोषात्, तातपाद-
 श्रीयज्ञोविजयोपाध्यायैरेतद्वीकाकारैरेव स्वकृतज्ञानार्णवे श्रुतानुसारित्वे सतीन्द्रियमनोजन्यं
 ज्ञानं सतिरिति लक्षणस्योक्तत्वेनात्रापि श्रुतानुसारित्वे सतीति विशेषणं देयम्, नातः श्रुत-
 ज्ञानस्यापि इन्द्रियमनोजन्यत्वेनोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिः, तस्य श्रुतानुसारित्वादिति । नन्वागमे
 श्रुतनिश्चिताश्रुतनिश्चितभेदेन सतिज्ञानं द्विविधं प्रोक्तं, तत्रावग्रहादिभेदचतुष्टयं श्रुतनिश्चितम्,
 औत्पत्तिक्यादिसतिचतुष्कमश्रुतनिश्चितम्, श्रुतसंस्कारानपेक्षतया सहजत्वात्, तथा च श्रुतान-
 नुसारित्वविशिष्टोक्तलक्षणं लक्ष्यीभूतमतिज्ञानैकदेशेऽवग्रहादिचतुष्के न वर्तत इत्यव्याप्तिदोष-
 ग्रस्तत्वात् युक्तमिति चेत्, मैवम्, व्यवहारकालात्पूर्वं परोपदेशागमग्रन्थात्मकश्रुताऽऽहित-
 संस्कारमतिकस्य व्यवहारकाले श्रुतनिरपेक्षमवग्रहादिलक्षणं यज्ज्ञानमुपजायते तच्छ्रुतनिश्चितम्,
 यत्पुनः पूर्वं श्रुताऽपरिकर्मितमतेः क्षयोपशमपटीयस्त्वात् औत्पत्तिक्यादिलक्षणमुपजायते तद-
 श्रुतनिश्चितम्, इत्येवं तयोर्लक्षणे । उक्तञ्च भगवद्भद्रबाहुमिविशेषावयवके—“पुनं सुयपरिक-
 र्मिय-मइयस्स जं संययं सुयाईयं । तं निस्सियभियरं पुण, अणिस्सियं मइयचउकं तं
 ॥ १६९ ॥” इति । तथा च पूर्वकालावच्छिन्नश्रुतपरिकर्मितमतेरेवावग्रहादयः समुपजायन्त
 इत्येतावता श्रुतनिश्चितास्ते उच्यन्ते, न पुनर्व्यवहारकाले श्रुतानुसारित्वमेतेष्वस्तीत्युक्त-
 विशेषणस्य व्यवहारकालीनश्रुतानुसारित्वपर्यवसितस्य तत्र भावान्नोक्ताऽव्याप्तिदोषः । अत्र
 श्रुतानुसारित्वविशिष्टेन्द्रियव्यापाराऽनिन्द्रियव्यापाराऽन्यतरजन्यज्ञानवृत्तिज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्य-
 जातिमत्त्वं सतिज्ञानत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । नातो वल्क्यादीनां नीत्राद्यभिसर्पणज्ञाने
 ओषज्ञानसंज्ञके सतिज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषजन्येऽव्याप्तिरिति भावः । शब्दशक्तिजन्यं
 ज्ञानं श्रुतज्ञानमिति—साक्षाच्छब्दशक्तिग्रहजन्यज्ञानवृत्तिज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं श्रुत-
 ज्ञानत्वम्, तेनानक्षरश्रुतज्ञानादौ नाव्याप्तिः, तत्र शब्दशक्तिग्रहजन्यत्वाभावेऽपि साक्षाच्छब्द-
 शक्तिग्रहजन्यज्ञानात्परवृत्तिज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यश्रुतत्वजातेस्सद्भावात् । नापि श्रुतनिश्चितमति-

रूपिमात्रविषयमवधिज्ञानम्,

ज्ञानादावतिव्याप्तिः, तत्र साक्षाच्छब्दशक्तिजन्यत्वाभावात् । श्रुते सर्वत्र शब्दोपरागपक्षे
शब्दानुपरागेणार्थावगाहिज्ञानावृत्तिज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा श्रुतज्ञानस्य लक्षणम्,
अवधिज्ञानादिकमपि शब्दानुपरागेणार्थावगाहि भवतीति नावृत्त्यन्तमवधिज्ञानत्वादिति
तद्वति नातिव्याप्तिरिति । सर्वत्र श्रुते शब्दोपरागोऽर्थदर्शनाद्बुद्धसंस्कारवशादेव इत्येवमेकं प्राहुः ।
अपरे च श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमप्रयोज्य एव सः, अत एवैकेन्द्रियाणां तादृशसंस्कारविरहेऽपि
न क्षतिरिति ब्रुवन्ति । अन्ये चार्थावभासिनि श्रुते समानसंवित्सवेद्यतयैव पदोपराग इति साङ्गि-
रन्ति । प्रत्यक्षे विद्यमानत्वमिव श्रुतज्ञाने पदवाच्यत्वं संसर्गतयैव भासते, न तु पूर्ववत्प्रकारतया,
अतस्तस्य पदादनुपस्थितत्वेऽपि शाब्दबोधे भानम्, तदेव शब्दोपराग इत्यपि चान्ये वदन्ति ।
ननु शाब्दज्ञानात्मकं श्रुतज्ञानं नातिरिक्तप्रमात्मकमिति तत्करणस्य शब्दस्यापि न स्वतन्त्रतया
प्रामाण्यम्, किन्त्वनुमानविवर्धकं, न च शब्दस्याऽव्याप्यत्वात् कथमनुमानमिति वाच्यम्,
एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः, आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्मारितत्वात् गामानयैति पदार्थसार्थव-
दित्यादिदिशाऽनुमानादिति चेत्, उच्यते, श्रुताज्ज्ञातमेतदिति व्यवहारान्ययानुपपत्त्या श्रुतादर्थ-
प्रत्येमीत्यनुपपत्तयसिद्धं श्रुतज्ञानमपि प्रमाविशेषरूपमेव । यथाहि—अनुभिनामीति धिया प्रमा
विशेषसिद्धेः प्रमाणान्तरसिद्धिरित्या शाब्दयामीति धिया प्रमाविशेषसिद्धेस्तत्रापि प्रमाणान्तर-
सिद्धिरप्रत्युह्य, व्याप्त्यादिज्ञानं विनापि शब्दादाहृत्यार्थप्रतीतिश्च न तस्यानुमानत्वम्, अत एव
“एतेन शाब्दं व्याख्यातम्” ९-२-३ इति वैशेषिकोपस्कारसूत्रमपि निरस्तामिति दिक् । रूपि-
मात्रविषयमवधिज्ञानमिति—ननु “मात्रं कात्स्न्यवधारणे” इत्यमरकोशवचनाद् मात्र-
पदं कात्स्न्यावधारणोभयार्थकम्, कात्स्न्यं यथा जीवमात्रं न हि स्यात्, अवधारणे तु पर्योमात्रं
मुक्ते, तथा चात्र मात्रपदमहिम्ना रूपिपदार्थतरारूपिपदार्थाविषयकत्वे सति निखिलरूपि-
पदार्थविषयकज्ञानत्वमवधिलक्षणं सिद्ध्यति, न च तद्युक्तं, अवधिज्ञानस्यासङ्ख्येयभेदत्वेन जवन्त्या-
दितत्तदवधिज्ञानभेदेपूक्तलक्षणाऽसङ्गत्याऽव्याप्तेरिति चेत्, भैरवम्, रूपिद्रव्यत्वसमनियतविष-
यताकज्ञानवृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वमवधिज्ञानत्वमित्येवमनुगतलक्षणकरणेनाक्तदोषाभावात्,
तथाहि—परमाणादिभेदभिन्नसर्वपुद्गलास्तिकायावगाहित्वेन रूपिद्रव्यत्वसमनियतविषयतानिरू-
पकं ज्ञानं परमावधिज्ञानं “परमोहि असंखिजा, लोकमिता समा असंखिजा । स्वर्गयं लहइ
सव्वं, खितोवमिअं अगणिजीवा ॥ ४५ ॥” इत्यावर्यकसूत्रगाथायां ‘स्वर्गयं लहइ सव्वं’
इत्युक्तेः, तद्वृत्तिज्ञानत्वव्याप्या जातिरवधित्वं, तच्चावधिज्ञानमात्रं वेत्तत इति अवधस्तत्तदवा-
न्तरभेदेषु लक्षणसङ्गतिरिति, उक्तलक्षणघटकाविषयतापदेन तत्तद्वर्मावच्छिन्नतत्तद्वर्माभिनिष्ठा विष-
यता ग्राह्या, अतोऽत्र तेन स्पष्टविशेषाकारग्रहणं कर्तव्यम्, नातिः पुद्गला रूपिण इतिशाब्द-
बोधे रूपिद्रव्यत्वसमनियतविषयताकेऽतिव्याप्तिः, अत्राक्तलक्षणे समनियतत्वं तद्व्याप्यत्वं सति

भावमनःपर्यायमात्रसाक्षात्कारि मनःपर्यायज्ञानम्,

तद्व्यापकत्वलक्षणं तेन केवलज्ञानीयविषयतायां रूपिद्रव्यत्वव्यापकत्वेऽपि रूपिद्रव्यत्वाभावव-
त्यरूपिद्रव्यादावपि केवलज्ञानीयविषयतायास्सत्त्वेन तत्र तद्व्याप्यत्वाभावान्न केवलज्ञानेऽति-
व्याप्तिः, न वा मनःपर्यायज्ञानेऽतिव्याप्तिः, तद्विषयतायां रूपिद्रव्यत्वव्याप्यत्वसत्त्वेऽपि तद्व्यापक-
त्वाभावात् । यतो व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं,
तच्च रूपिद्रव्यत्वाधिकरणे मनोद्रव्यमिन्नधटपटादिलक्षणरूपिद्रव्ये विद्यमानस्य मनःपर्यायज्ञान-
विषयत्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव मनःपर्यायज्ञानीयविषयतात्वमिति तादृशानवच्छे-
दकधर्मवत्त्वस्य मनःपर्यायज्ञानीयविषयतायामभावेन तत्र न सङ्गच्छत इति । भावमनः-
पर्यायसात्रसाक्षात्कारिमनःपर्यायज्ञानमिति-मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्च,
तत्र पृथुबुध्नोदराधाकारभावधटकारणत्वान्मृद्द्रव्यं द्रव्यधटवत् भावमनःकारणत्वाद् द्र-
व्यमनो मनोवर्गणाः । तदुक्तं बृहट्टीकायां—“ तत्र द्रव्यमनो मनोवर्गणा ” इति तन्नि-
वृत्त्यर्थमत्र भावपदमुपात्तम्, भावमनस्तु येष्वकाशप्रदेशेषु स्वात्मप्रदेशा अवगाढारोषेष्वा-
काशप्रदेशेषु स्थिताभ्यो मनोवर्गणाभ्यस्संज्ञिजीवैः काययोगेन गृहीत्वा मनोयोगेन मनस्त्वेन
परिणामितानि यानि तत्तदर्थचिन्तनानुगुणानि मनोद्रव्याणि तल्लक्षणम् । तदुक्तं बृहट्टीकायां—
“ भावमनस्तु ता एव वर्गणा जीवेन गृहीताः सत्यो मन्यमानाश्चिन्त्यमाना भावमनो-
ऽभिधीयते ” इति । चिन्त्यमाना इति मनोयोगेन मनस्त्वेन परिणामिता इत्यर्थो विशेषा-
वश्यकभाष्यटीकायां कृत इति । तस्यैव नानावस्थात्मका ये पर्याया जीवाजीवादिपदार्थचिन्त-
नानुगुणाः परिणामाः, न पुनश्चिन्तनीयवाह्यधटादिगताः, न वाऽऽकाशस्थमनोवर्गणास्कन्ध-
पर्यायाः, तन्मात्रसाक्षाद्ग्राहकं मनःपर्यायज्ञानमित्यर्थः, न च द्रव्यमनसो भावमनसश्चैवं
लक्षणोक्तौ “ मणपञ्चतिनामकम्मोदयओ तज्जोगे मणोद्वे वेत्तुं मणत्तेण परिणामिआ दव्वा
दव्वमणो भणइत्ति, जीवो पुण मणणपरिणामकिरियापन्नो भावमनो, किं मणियं होइ ? मणद-
व्वालं वणो जीवस्स मणणवावारो भावमणो भणइ ” इति चूर्णिकारवचनेन सह तथा मनस्त्व-
परिणतान्तरस्कन्धसमूहमयस्य द्रव्यमनसः पर्यायान् न तु भावमनसः, तस्य ज्ञानरूपत्वात्
ज्ञानस्य चामूर्तत्वात् छन्नस्थस्य चामूर्तविषयाऽयोगादिति विशेषावश्यकभाष्यटीकावचनेन सह च
विरोधस्स्यादिति वाच्यम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्, तथाहि—व्यवहारनयेन मृद्द्रव्यमेव धटाका-
रेण परिणमत इति मृद्द्रव्यस्य पृथुबुध्नोदराधाकारपरिणामलक्षणभावधटोपादानकारणत्वाद्
भावधटोपेक्षया द्रव्यधटत्वम् “ भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके । तद् द्रव्यं
तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम् ” इति सिद्धान्ते द्रव्यलक्षणोक्तेः, पृथुबुध्नोदराधाकारधटस्य
च मृद्द्रव्योपादेयकार्यत्वात् मृद्द्रव्योपेक्षया भावधटत्वमभ्युपगतम्, निश्चयनयेन त्वस्यापि द्रव्य-
धटत्वं, धटोपयोगस्यैव वस्तुगत्या भावधटत्वेनाभ्युपगमात् यथा तथाऽत्रापि येष्वकाशप्रदे-

शेषाऽऽत्मव्यगादस्तत्प्रदेशस्थमनोवर्गणा एव मनश्चिन्ताप्रवर्तकमनःपरिणामरूपेण जीव-
प्रयोगात्परिणमन्त इति तदुपादानकारणत्वात्तासां तदपेक्षया द्रव्यमनस्त्वं द्रव्यमनोरूपमनो-
वर्गणोपादेयकार्यत्वादुक्तद्रव्यमनोऽपेक्षया मनस्त्वेन रूपेण परिणतमनोद्रव्याणां भावमनस्त्वम्,
तेषामेव भावेन्द्रियद्वितीयप्रकारोपयोगेन्द्रियाऽपेक्षया तु द्रव्यमनस्त्वम्, उक्तलक्षणद्रव्यमनोऽपे-
क्षया चोपयोगरूपमननव्यापारस्य भावमनस्त्वम्, अत एवैतद्धीकाकारैरेव स्वकृतज्ञानार्णवे
द्वितीयतरङ्गे “किञ्च भावमनो गच्छेद् वहिर्द्रव्यमनोऽथवा । नाद्यः शरीरवृत्तित्वा दात्मनोऽ-
निर्गमाद्बहिः ॥ २५ ॥” इति श्लोकव्याख्यायां प्रथमविकल्पो न प्रथते, भावमनसः चिन्ताज्ञान-
परिणामरूपस्य जीवानन्यत्वाद्, जीवस्य च शरीरमात्रवृत्तित्वेन तद्रूपादीनामिव वहिर्निर्गमाऽ-
सम्भवाद् । आह च-“ द्रव्यं भावमणो वा, वएज जीवो अ होइ भावमणो । देहव्यावित्तणओ,
न देहवाहिं तओ जुत्तो ॥ १ ॥ ” इत्यनेनोक्तमपि सङ्गच्छते । तथा च मनुष्यक्षेत्रवर्तिसंज्ञि-
जीवगृहीतमनोद्रव्यस्यापि मनस्त्वेन परिणामितस्य मनोवर्गणारूपद्रव्यमनोऽपेक्षया भाव-
मनस्त्वम्, उपयोगरूपमननव्यापारात्मकमुख्यभावमनोऽपेक्षया तु तस्यापि द्रव्यमनस्त्व-
मित्येकस्यैव मनोद्रव्यस्यापेक्षिकद्रव्यमनोभावमनोरूपत्वान्न सिद्धात्प्रविरोधप्रसङ्गः, तत्तत्र-
यापेक्षयाऽपेक्षामेदस्यैव विवक्षितत्वेन वस्तुतोऽर्थैक्यात्, यतो विशेषावश्यक-‘मुणइ मणो-
दव्वाइ’ इत्युक्तम्, तत्र मनश्चिन्ताप्रवर्तकानि द्रव्याणि मनोद्रव्याणीत्यर्थः कृतः । भाव-
मनांस्यपि मनश्चिन्ताप्रवर्तकानि मनस्त्वपरिणतद्रव्यरूपाण्येवेत्येवमुभयमतेऽपि मनोद्रव्य-
रूपत्वं समानमेव, सर्वनयमयार्हत्प्रवचने हि नयानां विचित्रगातिकत्वेनातिगहनविषय-
कत्वात् तत्तत्पूज्याचार्याणां विवक्षामेदवशात्तत्प्रकारभेदान् दृष्ट्वा व्यामोहो न कर्तव्य
इति दिक् । अथ मनःपर्यायज्ञानस्योक्तलक्षणे मात्रपदोपादानं किमर्थमिति चेत्, उच्यते,
मनोद्रव्यग्राहिण्यवधिज्ञाने केवलज्ञाने चातिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थम्, तदुपादाने च सा न,
तस्य स्कन्धात्तरस्यापि साक्षात्कारित्वेन मनोमात्रसाक्षात्कारित्वभावात् । न च मनो-
रूपविशिष्टैकपरिणामपरिणतानन्तस्कन्धमयमनःपर्यालोचितान् बाह्यानप्यर्थान् मनःपर्या-
यज्ञानं साक्षात्करोतीति तस्य मनोमात्रसाक्षात्कारित्वमसिद्धमिति वाच्यम्, येन प्रमा-
णेन मनःपर्यायज्ञानं सिद्धं तेनैव मनोद्रव्यमात्रसाक्षात्कारित्वैव सिद्धेः, नन्वेवं तर्हि
मनःपर्यायज्ञानी संज्ञिजीवैर्मनसा चिन्तितं बाह्यवस्तु किं नैव जानातीति चेत्, क
आह ? न जानातीति, तर्हि किं वेत्ति ? अवगच्छत्येव, यद्यवधिज्ञानं स्यात्तदा तेन
संज्ञिजीवैश्चिन्तितमपि, नो चेत्तदेज्जिताकारं दृष्ट्वा ततोऽयमाचार्यमगवान् ईदृशाभिप्रायवान्
ईदृशोज्जिताकाराऽन्यथानुपपत्तेरित्येवमनुमानेनान्तिवासी विनयमूर्तिः पूज्याचार्याभिप्रायं जानाति ।
“ जाणइ य पिहु जणो विहु, फुडमागारेहिं माणसं भावम् । एमेव य तसुवमा, मणदव्य-
पगासिए अत्थे ॥ ३६ ॥ ” इति बृहत्कल्पभाष्यवचनाद् । यद्वा मलीमसं प्रशान्तं वा सुखाकारं
चेष्टाविशेषवत्त्वं वा दृष्ट्वा ततोऽयं पुरुषो दुर्मनोः सुमनो वा दृश्यन् ईदृशक

ज्ञानान्तरासहचरितम्

वाऽन्यथानुपपत्तेरित्यनुमानेनान्यप्राकृतपुरुषोऽन्यप्राकृतपुरुषस्य स्फुटं मानसं भावं वेत्ति यथा
 तथा मनोद्रव्यपरिणामं स्तम्भेद्यावनमिविनं दृष्ट्वा ततो मनोद्रव्याणामीदृशपरिणामान्यथानु-
 पपत्तेरनेन संज्ञिजीवनेदं स्तम्भादिवस्तु मूर्त्तमात्माद्यमूर्त्तं वा चिन्तितमस्तीत्यनुमानेन मूर्त्तमूर्त्ते
 अपि द्रव्ये मनःपर्यायज्ञानी वेत्ति, न तु साक्षादध्यक्षतः, यतश्चिन्तको मूर्त्तं परमाण्वादिकममूर्त्त-
 मात्मादिकं ज्ञानादिकं च वस्तु चिन्तयेत्, न च तदनेन मनःपर्यायज्ञानेन साक्षात्कर्तुं
 शक्यते, ततो ज्ञायते मनोद्रव्याणां तथाऽवस्थाकारपरिणामान्यथानुपपत्तिलिङ्गकानुमानादेव
 चिन्तनीयं वस्त्ववगच्छतीति । उक्तञ्च विशेषावश्यकभाष्ये—“तेणावभासिए उण जाणइ
 यज्जेऽणुभाणेणं ॥” इति । न च मनोद्रव्यपर्यायमात्रसाक्षात्कारित्वं मनःपर्यायज्ञानस्य लक्षण-
 समञ्जतम्, तत्त्वार्थवृहद्दीकाकारैः—“भावमनसः पर्यायारो चैवम्विधाः, यदा कश्चिदेवं चिन्तयेत्
 किं स्वभावे आत्मा ज्ञानस्वभावोऽमूर्त्तः कर्ता सुखादीनामनुभविता इत्यादयो ज्ञेयविषयाध्य-
 वसाया परगताः, तेषु यज्ज्ञानं तेषां वा यज्ज्ञानं तन्मनःपर्यायज्ञानम्,” इति लक्षण-
 स्योक्तत्वात्, तेन किमिति चेत्, उच्यते—तत्र यदेषु ज्ञानं यदानां वा ज्ञानमित्यादाविव
 तेषु तेषां वेत्यत्र सप्तम्याषष्ठ्या वा विषयत्वार्थकत्वम्, तथा च परगताध्यवसाय-
 विषयकज्ञानं मनःपर्यायज्ञानमिति सिद्धम्, अध्यवसायस्य च ज्ञानत्वाद्, ज्ञानस्य चात्मपर्या-
 यत्वात्तस्यापि साक्षात्कारित्वसिद्धेरिति वाच्यम्, अमिप्रायापरिज्ञानात्, अत्राध्यवसाय-
 पदं लक्षणयाऽध्यवसायनिमित्तपरम्, पृष्ठीसप्तमीविभक्तयोश्च विषयत्वमर्थः, तथा च तस्य
 परगताध्यवसायनिमित्तीभूतभावमनःपर्यायविषयकमनःपर्यायज्ञानमित्यर्थः सिद्धयति । यान्
 नानावस्थात्मकभावमनःपर्यायानालम्ब्य निमित्तीकृत्यान्यसंज्ञिजीवस्य चिन्तनीयपदार्थविष-
 यकोऽध्यवसायो जातराद्विषयकं मनःपर्यायज्ञानमिति भावः । एकस्यैव पुरुषस्य पुत्रपित्रपेक्षया
 पितृत्वपुत्रत्ववन्मनस्त्वेन परिणामितानि यानि द्रव्याणि तानि मनोवर्गणारूपद्रव्यमनोजन्य-
 त्वात्तदपेक्षया भावमनोरूपाणि, मनोद्रव्योपष्टम्भोपजातोपयोगरूपभावमनोजनकत्वात्तदपेक्षया
 द्रव्यमनोरूपाणीत्येकमेव मनोऽपेक्षाभेदप्रयुक्तद्रव्यभावोभयरूपमित्यतो पूर्वप्रणाल्या भावमनसो-
 ऽव्यापेक्षिकद्रव्यमनस्त्वरूपत्वात्, “द्वमणोपजाए जाणइ पासइ य तग्गए णंते ” इति
 विशेषावश्यकभाष्योक्तेन सह तथा “मनोद्रव्यस्य पर्याया, नानावस्थात्मका हि ये । तेषां ज्ञानं
 खलु मनः-पर्यायज्ञानमुच्यते ॥ १ ॥” इति द्रव्यलोकप्रकाशोक्तेन सहाप्यत्र न विरोधः ।
 तथा च सिद्धमेतद् भावमनःपर्यायग्राहकत्वे सति साक्षात्तद्व्यातिरिक्तद्रव्यपर्यायाग्राहकं यज्ज्ञानं
 नन्मनःपर्यायज्ञानमिति दिक् । केवलशब्द एकार्थः, ज्ञाने चैकत्वं यादृशं तद्विवेचयति
 ज्ञानान्तरासहचरितमिति एककालावच्छेदेन स्वभिन्नज्ञानासमानाधिकरणमित्यर्थः ।
 एवञ्च—“नडम्मि छाउमत्थिए नाणे केवलनाणं उववज्जइ ” इत्यागमवचनमनुसृत्यो-

सर्वविषयं वा केवलज्ञानम् । भाष्ये मूलविधानत इत्यस्य ज्ञानत्वव्याप्योपाधिमिरित्यर्थः ।
प्रमेदास्तिनति ज्ञानत्वव्याप्यव्याप्योपाधय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ पुरस्तात् प्रमाणतयैरधिगम इत्युक्तं, तत्र न ज्ञायते किं प्रमाणमित्यत आह

सूत्रम्—तत्प्रमाणे ॥ १ ॥ १० ॥

(भाष्यम्) तदेतत्पञ्चविधमपि ज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः परोक्षं प्रत्यक्षञ्च ॥

(यशो०टीका) अत्र प्रमाणत्वं द्वित्वसंख्या च विधेयेति द्विविधतात्पर्यमुत्रयत्राह भाष्यकारः—
तदेतदित्यादि । तच्छब्द एतदित्यस्यार्थः, पञ्चविधमपि मत्यादिज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः प्रमाणं
भूत्वा द्वित्वसंख्योपेतमेव भवति । कथमित्याह—परोक्षं प्रत्यक्षं चेति । प्रमाणानां सतामन्येषामत्रै-
वान्तर्भावात्, एतच्चानुपदमेव स्फुटीभवित्यति । अत्रेन्द्रियादिनिमित्तसापेक्षं ज्ञानं परोक्षम् ।

क्तम् । केवलं सकलमित्यर्थमभिप्रेत्याह सर्वविषयं वेति । ननु प्रमेयमित्यपि ज्ञानं
प्रमेयत्वेन रूपेण सकलार्थविषयमिति तत्रातिव्याप्तिरिति चेत्, मैवम्, निखिलधर्मप्रकार-
कत्वे सति निखिलधर्मविशेष्यकं यज्ज्ञानं तत्केवलज्ञानमिति तदर्थत्वेनोक्तातिव्याप्य-
भावात् । न च तथापि प्रमेयवदिति ज्ञानेतिव्याप्तिः प्रमेयभूतानां सर्वधर्माणां प्रमे-
यत्वेन रूपेण तत्र प्रकारत्वादिति वाच्यम्, निखिलधर्मनिष्ठप्रकारतायास्मान्यधर्मा-
नवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् । केवलदर्शनेतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । निखिलधर्म-
विशेष्यकमिति विशेष्यभागोपादानात् पर्यायवाच्यमित्यतः प्रतीत्यसमुत्पादरूपक्षन्तानविषयकानि-
खिलधर्मप्रकारकज्ञानेतिव्याप्तिरिति । यदा निखिलज्ञेयाकारवत्त्वमेव केवलज्ञानत्वं, न च केवल-
दर्शनेतिव्याप्तिः, तत्र निखिलदृश्याकारवत्त्वस्यैवाभ्युपगमादिति ॥ ९ ॥

दशमश्चत्रावतरणिकामाह—अथ पुरस्तादित्यादिना । इन्द्रियानिन्द्रियनिवृत्त्यनस्य
सांख्यवहारिकप्रत्यक्षस्यापि इन्द्रियानिन्द्रियसापेक्षोपयोगेन्द्रियलक्षणात्मव्यापारसम्पाद्यत्वाद्
वस्तुतः परोक्षत्वमेव जिज्ञानुगैरभ्युपगतम्, संशयविपर्ययादिभावाच्च, अनुमानाभासवत्, उक्तञ्च
विशेषावश्यकभाष्ये “ इन्द्रियमणोणिमित्तं, परोक्षमभिहसंसयादिभावाञ्च । तत्कारणं
परोक्षं, जहेह सामासमणुमाणम् ॥ ९३ ॥ ” इत्यभिप्रायेण परोक्षलक्षणमाह—अत्रेन्द्रिया-
दिनिमित्तसापेक्षं ज्ञानं परोक्षमिति—अत्रादिपदेनानिन्द्रियं मनो ग्राह्यम्, तदुभयमपि
द्रव्येन्द्रियं ग्राह्यम्, न तु भावेन्द्रियम्, तथा सत्यवधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमलक्षणलब्धी-
न्द्रियात्मव्यापारलक्षणोपयोगेन्द्रियरूपनिमित्तसापेक्षतया अवधिज्ञानादरेपि परोक्षत्वं स्यात्,
द्रव्येन्द्रियग्रहणे त्ववधिज्ञानादेः क्षयोपशमविशिष्टात्ममात्रापेक्षत्वेन द्रव्येन्द्रियानपेक्षतया न
परोक्षत्वापत्तिरिति । निश्चयतः परोक्षज्ञानेऽपि मुख्यविधयोपयोगेन्द्रियस्यैवाव्यवहितकारणत्वेन
तदव्यवहितं द्रव्येन्द्रियस्यापि गौणं कारणत्वं ज्ञेयम् । ननु द्रव्येन्द्रियस्याप्युपकरणेन्द्रियनि-
वृत्तीन्द्रियमेवेन द्वैविध्यात् कारणभेदेन कार्यमपि द्विविधं स्यादिति चेत्, मैवम्, उपकरणेन्द्रि-

तन्निरपेक्षं च प्रत्यक्षमिति विभागः । द्विविधेऽपि च प्रत्यक्षपरोक्षरूपज्ञाने यः साकारांशः स प्रमाणव्यपदेश-
मश्नुते, यथाभिहितं “ साकारः प्रत्ययः सर्वो, विमुक्तः संशयादिना । साकारांशपरिच्छेदात्, प्रमाणं तन्म-
नीषिणाश्च ॥ १ ॥ ” इति । केचित्तु सर्वं ज्ञानं प्रत्यक्षमेव । मनश्चन्द्रियजीवेष्वक्षशब्दस्य खण्डत्वाच्चदन्य-
तराभिमुख्येन च सर्वज्ञानप्रवृत्तेः, सावरणानावरणविशेषास्तु मिथ्येते । सावरणानां तावदस्मदादीनां त्रित-
याभिमुख्येन यथायथं सर्वं ज्ञानं प्रत्यक्षमेव, तद्यथा—आत्माभिमुख्येन भयहर्परागमनोराज्यलामादि,
मनआभिमुख्येन स्मरणप्रत्यभिज्ञानवितर्कविपर्ययनिर्द्धारणादि, इन्द्रियाभिमुख्येन रूपादिज्ञानमित्याहुः ।
एतच्च विशुद्धशब्दनयामिप्रायेण युज्यत इति सम्प्रदायविदः, विशुद्धश्च शब्दनयोऽत्रैवम्भूतो द्रष्टव्यः,
तस्य व्यञ्जनार्थतदुभयविशेषकत्वाद्विशेषितं च त्रयमक्षशब्दस्य त्रितयखण्डत्वप्रदर्शनादिनेति ध्येयम् ।
यस्य निर्वृत्तीन्द्रियगतशक्तिरूपतया शक्तिमत्त्वेन रूपेण निर्वृत्तीन्द्रियस्यैवैकस्य कारणत्वेन
तत्तत्कार्यानुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वमभ्युपगच्छद्भिरस्माभिरभ्युपगमादिति । तन्निरपेक्षमि-
त्ति—इन्द्रियादिनिरपेक्षमित्यर्थः, तत्तज्ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमक्षयान्यतरविशिष्टात्ममात्रजन्य-
मिति यावत् । न च प्रत्यक्षस्यैवं लक्षणकरणे सांख्यवहारिकप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरयादिति वाच्यम्,
तस्याऽलक्ष्यत्वात्, तत्रोपचारेणैव प्रत्यक्षत्वव्यवहारात्, न हि बाहीको गोव्यवहारात् गौरेव, न
चेन्द्रियजन्यज्ञानत्वमेव प्रत्यक्षत्वम्, अवध्यादौ तु तदौपचारिकमिति वाच्यम्, लिङ्गाद्यजन्यत्वे-
नावध्यादेः प्रत्यक्षत्वावश्यकत्वात्, प्रत्यक्षपरोक्षातिरिक्तज्ञानस्य चालीकत्वादिति । नन्वक्षामिन्द्रियं
प्रति गतम् कार्यत्वेनाश्रितं यत्तत्प्रत्यक्षम्, तथा चेन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षमिति
प्रत्यक्षशब्दव्युत्पत्तिसिद्धमिन्द्रियादिसापेक्षज्ञानत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणं मुख्यवृत्त्या सिद्ध्यति । अत
एव नैयायिका इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानत्वं प्रत्यक्षलक्षणमाहुरिति पूर्वोक्तं न युक्तियुक्तमिति
चेत्, उच्यते, भवतु नाम चैवं व्यवहारनयापेक्षातः, न पुनर्निश्चयनयतः, तदपेक्षया त्वक्षं
जीवम्प्रति साक्षाद्रतमिन्द्रियनिरपेक्षं वर्तते यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति व्युत्पत्तिभावात्तत्सिद्धमात्म-
मात्रसापेक्षज्ञानत्वमेव मुख्यवृत्त्या प्रत्यक्षलक्षणमिति प्राज्ञैर्निर्णीयते । नन्वक्षशब्दवाच्यो जीवः
कथमिति चेत्, उच्यते, ‘ अश् भोजने ’ अश्नातेर्भोजनार्थत्वात् भुजेश्च पालनाभ्यवहारार्थ-
त्वात्, अश्नाति समस्तत्रिभुवनान्तर्वर्तिनो देवलोकसमृद्ध्यादीनर्थान् पालयति भुङ्क्ते वेत्यक्षो
जीवः । “ यदि वा अशौङ् व्याप्तौ ” अश्नुते ज्ञानेन व्याप्नोति सर्वान् ज्ञेयानिति अक्षः—जीवः ।
उभयत्राप्यौणादिकः सकप्रत्यय इति, विशेषावश्यकभावे चोक्तम्—“ जीवो अक्खो अत्थव्वा-
वण-भोयणगुणणिओ जेण । तं पइ वड्डइ नाणं, जं पच्चक्खं तयं तिविहं ॥ ८९ ॥ ” इति ॥
व्यावहारिकप्रत्यक्षपारमार्थिकप्रत्यक्षगतस्पष्टत्वद्वयस्य स्पष्टतात्वेनानुगतीकृत्य व्यवहारनिश्च-
यप्रत्यक्षसाधारणमनुगतलक्षणं तु स्पष्टत्ववत्त्वमेव नातोऽत्रधिज्ञानादौ मतिज्ञाने चाव्याप्तिरिति ।
शब्दनयो हि साम्प्रतसमभिरूढैवम्भूतभेदैस्त्रिविध इति प्रकृते शब्दनयग्राह्यः को नय इत्याश-
ङ्कायामाह—विशुद्धश्च शब्दनयोऽत्रैवम्भूतो दृष्टव्य इति । विशुद्धशब्दनयपदेनैवम्भूत-
नयस्यैव ग्राह्यत्वे हेतुमाह—तस्य व्यञ्जनार्थतदुभयविशेषकत्वादिति व्यञ्जनं चार्थश्च

तदिदमाह आचार्यसिद्धसेनोऽपि—“ अमित्रि मादृशा भाज्य गम्यात्मं तु स्वयंदृशाम् । एकं प्रमाण-
मर्थैक्या—दैक्यं तल्लक्षणैक्यतः ॥१॥ ” ‘ऐक्यम्’ अर्थैक्यं, कुतः तल्लक्षणैक्यत्वात् । अर्थेते गम्यते परि-
च्छिद्यतेऽक्षेणेत्यर्थ इति व्युत्पत्त्याऽर्थैक्यादित्यर्थः । यदि च संग्रहन्यामिप्रायेण प्रत्यक्षत्वं जातिरुच्यते,
तदापि सा सर्वज्ञानवृत्तिः स्वीकर्तुमुचिता, मितिमातृप्रत्यक्षानुरोधात्, परोक्षत्वं तु विषयाशे कल्पित-
मौपाधिकत्वात्तच्छेदेन । यद्विषयत्वावच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वं तद्विषयत्वावच्छेदेन परोक्षत्वमित्यस्यापि वयमुप-

व्यञ्जनार्थौ तौ च तदुभयं च व्यञ्जनार्थतदुभयं, तद्विशेषयति—नैयत्येन स्थापयतीति व्यञ्जनार्थ-
तदुभयविशेषकः, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । उक्तं च विशेषावश्यकनिर्मुक्तौ—“ वंजण अत्थ
तदुभयं, एवं भूओ विसेसेइ । ” २१८५ । इति । तद्व्याचष्टे भाष्यकृत् घटमुद्दिश्य चैवम्—
“ वंजणमत्येणत्थं च वंजणेणोभयं विसेसेइ । जह वडसदं चेड्ढा—वया तहा तंपि तेणेव ” ॥
॥२२५२॥ तदर्थश्चायम् व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं वाचकः शब्दो घटादिशब्दः, तं चेष्टावतै-
तद्वाच्येनाऽर्थेन विशिनष्टि, स एव वटशब्दो यश्चेष्टावन्तमर्थं प्रतिपादयति, नान्यम्, इत्येवं
शब्दमर्थेन नैयत्येन व्यवस्थापयति । तथा, अर्थमप्युक्तलक्षणमभिहितरूपेण व्यञ्जनेन विशेष-
यति, चेष्टापि सैव या घटशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धा योपिन्मस्तकारूढस्य वटस्य जलाहरणादि-
क्रियारूपा, न तु स्थानभरणाक्रियात्मिकेत्येवमर्थं शब्देन नैयत्येन व्यवस्थापयतीत्यर्थः, एवमु-
भयं विशेषयति, शब्दमर्थेन, अर्थं तु शब्देन नैयत्येन स्थापयतीत्यर्थः । एतदेवाह—‘ जह
वडसदं ’ इत्यादि । इदमत्र हृदयम्—यदा योपिन्मस्तकारूढश्चेष्टावानर्थो घटशब्देनोच्यते तदा
स घटलक्षणोऽर्थः, स च तद्व्याचको वटशब्दः, अन्यदा तु वरत्वन्तरस्येव तच्चेष्टाऽभावादघटत्वं
घटध्वनेश्वावाचकत्वम्, “ शब्दवशादेवामिधेयमभिधेयवशाच्च शब्दः ” इत्यभ्युपगमपरत्वादे-
वम्भूतनयस्य, एवमुभयविशेषक एवम्भूत इति, एतच्च नयप्रकरणे विवेचयिष्यते । अमि-
त्रितीति—त्रीन् मनइन्द्रियजीवाननमित्यमित्रि, त्रितयाभिमुख्येनेत्यर्थः । अत्र ‘ लक्षणेनाभि-
प्रती आभिमुख्ये ’ इति पाणिनीयसूत्रेणाव्ययीभावसमासः । मादृशा—अगात्तुल्यानाम् ।
भाज्यं—विकल्पनीयम् । अभ्यात्ममिति—आत्मानमभीति विग्रहेणोक्तसूत्रेणाव्ययीभावे अन-
श्चेति सूत्रेण समासात्तच्चप्रत्यये ‘ नराद्धिते ’ इति सूत्रेणान्नित्यस्य टेलोपे अभ्यात्ममिति,
आत्मानमभिमुखीकृत्येत्यर्थः । स्वयंदृशामिति स्वयमेवात्मनैव पश्यतीति स्वयंदृशः
तेषाम्, अनावरणदृष्टीनामिति यावत् । सर्वज्ञानवृत्तिः प्रत्यक्षत्वं जातिरित्यभ्युपगमे हेतुमाह—
मितिमातृप्रत्यक्षानुरोधादिति संग्रहनये वेदान्तसूत्रे ज्ञानमात्रं स्वप्रकाशमिति व्यवसाय-
स्यानुव्यवसायरूपत्वेन वह्निप्रत्यक्षज्ञानमिव वह्न्यनुमित्यादिज्ञानमपि स्वांशे प्रमात्रंशे च
प्रत्यक्षरूपमिति तद्वलादित्यर्थः । अनुमितौ मितिमातृरूपविषयत्वावच्छेदेन परामर्शात्मकज्ञान-
जन्यत्वं नेति तदंशे प्रत्यक्षत्वं, पक्षसाध्यरूपविषयत्वावच्छेदेन परामर्शजन्यत्वात्तदंशे परोक्षत्व-
मित्यपि न च वक्तुं शक्यमित्याह—यद्विषयत्वावच्छेदेनेत्यादि । अशक्यत्वे हेतुमाह अहं

शक्यत्वात्, अहं ज्ञानवान् सुखवत्यादित्यादौ मितिमात्रंशेऽपि तदापत्तेः । विशदविशदभावेन प्रत्यक्ष-
परोक्षविषयविभागैकान्तोऽपि न युक्तः । परोक्षस्थलेऽपि ज्ञानानवच्छेदकतया विषयस्य विशदत्वात् । तदा-
हुरन्येऽपि सर्व वस्तु ज्ञानतयाऽज्ञानतया वा साक्षिप्रत्यक्षविषय इति, सर्वप्रकारेण विशदत्वं तु न स्तम्भा-
दात्रपि, परमागाधवच्छेदेनातथात्वात् । ज्ञानानवच्छेदकतया विषयस्य विशदविशदभावो विभाजक इत्यपि
वार्तव्यं, व्यवसायानुव्यवसायोभयस्वभावस्वप्रकाशज्ञानाज्ञीकारे ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नत्वप्रौव्यात् । परिणामेन

ज्ञानवानित्यादि । अहं ज्ञानवानित्यनुमितौ प्रमातुरेव पक्षत्वेन ज्ञानस्यैव च साध्यत्वेन तद्वि-
षयत्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेन परोक्षत्वापत्त्या तदंशे प्रत्यक्षत्वं न स्यात्, एवञ्च
ज्ञानमात्रस्य मितिमात्रंशे प्रत्यक्षत्वमित्युच्छेदस्स्यादिति भावः । तदापत्तेरिति-परोक्षत्वाप-
त्तेरित्यर्थः । अयुक्तत्वे हेतुमाह-परोक्षस्थलेऽपीति । ज्ञानानवच्छेदकतयेति-विषयिता-
सम्बन्धेन तद्विशेषणतयेत्यर्थः । विषयस्य विशदत्वादिति सर्वज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात्परो-
क्षार्थस्यापि प्रत्यक्षत्वेन विशदत्वादित्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षविषयस्यैव परोक्षविषयस्याप्युक्त-
नीत्या विशदत्वेन विशदविशदभावस्यैवामेवान्न स प्रत्यक्षपरोक्षविभाजक इति भावः ।
अन्येऽपि-वेदान्तिनोऽपि, ज्ञानतयेति-ज्ञानविषयतयेत्यर्थः, अज्ञाततयेति-अविद्याविष-
यतयेत्यर्थः । साक्षिप्रत्यक्षविषय इति-अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं प्रमातृचैतन्यम्, अन्तः-
करणोपलक्षितचैतन्यं साक्षिचैतन्यं, यद्यपि चक्षुरादिनाऽपि यत्प्रत्यक्षमभवति तदपि साक्षिणैव,
न हि साक्षिणमन्तरेण कस्यापि प्रत्यक्षम्, तथापि इन्द्रियादिव्यापारमन्तरेण यत्प्रत्यक्षमभवति
तत्साक्षिप्रत्यक्षमभिमतम्, अयं वटोऽयं पट इत्यादिवृत्तेश्चक्षुरादिव्यापारजनितत्वात्तदवच्छि-
न्नचैतन्यलक्षणेप्रत्यक्षमिन्द्रियादिजन्यप्रत्यक्षं, वृत्त्याद्याकारवृत्तिश्च नेन्द्रियादिनां जन्यते, किन्त्व-
विद्यैव, तदवच्छिन्नचैतन्यलक्षणेप्रत्यक्षं साक्षिप्रत्यक्षम्, तद्विषयो वृत्तिः सुखादिकं च साक्षिप्र-
त्यक्षविषयः, एवंमुक्तवृत्तिविषयतालक्षणेज्ञातताऽपि साक्षिप्रत्यक्षविषय एव तथा वटादिकमपि
साक्षिप्रत्यक्षविषयः, एवं यदा वटादौ न चक्षुरादिव्यापारस्तदाऽपि वटोऽविद्यात्मकाज्ञानविषय-
त्वादज्ञातस्तदानीमज्ञातैतारूपेणाविद्यावृत्तिस्तत्र तस्यास्साक्षिणैव भानमिति अज्ञाततया वटादि-
रपि साक्षिप्रत्यक्षविषयः, साक्षिप्रत्यक्षबलादेव चैतावन्तं कालं वटोऽज्ञातो मयेत्यवभासः,
शुक्तिरजतादिकमपि प्रातिमासिकं साक्षिप्रत्यक्षविषय एवेत्यर्थः । अतथात्वादिति-प्रत्य-
क्षाभावेनविशदत्वादित्यर्थः । ज्ञानानवच्छेदकतयेति-ज्ञानानवच्छेदकत्वविवक्षामन्तरेण, स्व-
स्वरूपेणेति यावत् । वार्तम-तुच्छम्, वार्तये हेतुमाह-व्यवसायेत्यादिना । क्रमेणैवायं
घटो घटमहं जानामीति ज्ञानद्वयं समुत्पद्यते, यच्च व्यवसायोऽनुव्यवसायादभिन्न इत्युच्यते
तत्पूर्वज्ञानस्य व्यवसायस्योत्तरानुव्यवसायज्ञानरूपेण परिणमनात्, तथा च व्यवसाये विषयस्य
ज्ञानानवच्छेदकतयैव भानमिति स्वस्वसामग्रीतो विशदरूपेणाऽविशदरूपेण त्रुत्पन्नत्वादेव
विशदविशदविभाग इति न तदप्रसिद्धिरित्याशङ्कते परिणामेनेत्यादि । व्यवसायस्यानुव्य-
वसायरूपत्वेनोपादां व्यवसायेऽपि विषयस्य ज्ञानानवच्छेदकतयैव भानमिति ज्ञानानवच्छेदकतया

व्यवसायानुव्यवसायोर्मयैकत्वेऽपि क्रमिकाकारभेदो नानुपपन्न इति चेत्, न अनुव्यवसितत्वेनैवापायस्य निश्चयत्वसिद्धेः, अन्यथाऽननुव्यवसितनष्टज्ञानतुल्यताप्रसङ्गात् । न च निश्चितप्रामाण्यकत्वादप्यद्विशदत्वं नाम, अतथाभूतयोरैकिकालैकिकयोस्तुल्यवदेवाविशदत्वव्यवहारात्, अनुमितित्वादीनां मानसत्वव्याप्यत्व-
नये च सुतरां प्रत्यक्षैकप्रमाणसाम्राज्यम्, प्रामाभेदाभावे प्रमाणभेदासिद्धेः, ज्ञानाद्वैतनये वा स्वाकारस्येव विषयाकारस्य स्वतः प्रकाशत्वात्प्रत्यक्षमात्रं प्रमाणम्, स्वव्यवहार इव विषयव्यवहारेऽपि संविदन्तरान-
पेक्षत्वेन प्रत्यक्षत्वाविशेषादित्यादयो नयसुधोर्मयः परिशीलनीया निष्णातैः ॥ १० ॥

अयमिदानीं विवेको नावधृतः पञ्चविधस्य मध्ये किं परोक्षं किं वा प्रत्यक्षमिति तद्विवेकावधारणायाह—

सूत्रम् आद्ये परोक्षम् ॥ १ ॥ ११ ॥

(भाष्यम्) आदौ भवमाद्यम् । आद्ये सूत्रक्रमप्रामाण्यात् प्रथमद्वितीये शास्ति । तदेवमाद्ये मतिज्ञानश्रुतज्ञाने परोक्षं प्रमाणं भवतः । कुत ?—निमित्तापेक्षत्वात् । अपायसद्व्यवहारात् मति-
ज्ञानम् । तद्विन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति वक्ष्यते ॥ तत्पूर्वकत्वात्परोपदेशजत्वाच्च श्रुतज्ञानम् ॥

(यशो०टीका) विमज्यमानोच्चारणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणवृत्त्युच्चारणविषयो मुख्यमाद्यं, गौणं च तद्व्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्युपचारस्तत आद्यं चाद्यं चेत्येकशेषाद् द्विवचनम् । इत्थं च आदौ भवमाद्यं विषयभावाऽप्रसिद्धिरेवेत्याशयेन समाधत्ते—अनुव्यवसितत्वेनेत्यादि—उत्पद्यमानं सद्पा-
यात्मकव्यवसायज्ञानमनुव्यवसायात्मकतयैवोत्पद्यत इति तस्य निश्चयात्मकतयैव सिद्धेरित्यर्थः । तदनभ्युपगमे दण्डमाह—अन्यथेति । अननुव्यवसितमेव यज्ज्ञानं नष्टं तत्तुल्यताप्रसङ्गात्, तद् यथा न निश्चितमननुव्यवसितत्वात्, तथा पूर्वोत्तरज्ञानयोर्भेदाभ्युपगमे पूर्वोत्पन्नं व्यवसाय-
ज्ञानमपि न निश्चितं स्यात्, पूर्वक्षणेऽननुव्यवसितत्वादिति भावः । अतथाभूतयोरिति—
अनिश्चितप्रामाण्यकयोरित्यर्थः ॥ १० ॥

ज्ञानं कतिविधमिति जिज्ञासायां नवमसूत्रेण ज्ञानं पञ्चविधमिति निर्णीतम्, जैनमते प्रमाणं कतिविधमिति जिज्ञासायां दशमसूत्रेण परोक्षं प्रत्यक्षञ्चेति प्रमाणद्वैविध्यं सामान्यतोऽवधृतम्, न च तथापि पञ्चविधज्ञानस्य मध्ये कतिसङ्ख्यकं किं परोक्षं कतिसङ्ख्यकं किञ्च प्रत्यक्षमिति निर्णीतमिति तज्जिज्ञासामूलिकामवतरणिकामेकादशसूत्रस्याह अयमिदानीमित्यादिना ।
आदौ भवमाद्यम्, आद्यञ्चाद्यञ्चाद्ये द्वित्वस्य द्विवचनार्थत्वाद् द्वित्वावच्छेदेनाद्यद्वये परोक्षप्रमा-
णत्वविधानम् “आद्ये परोक्षम्” इति सूत्रेण कृतम्, द्वित्वावच्छिन्नाद्यत्वञ्च पञ्चज्ञानमध्ये मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोरेवेति मतिज्ञानं श्रुतज्ञानञ्चोभयं परोक्षप्रमाणमिति सिद्धम् । इयांस्तु विशेषो मतिज्ञाने मुख्यमाद्यत्वं श्रुतज्ञाने च गौणम्, कथं तत्तथेत्याशङ्कायां तल्लक्षणमाह—विम-
ज्यमानेत्यादि—विमज्यमाने परोक्षतया विभागकर्मणी मतिश्रुतज्ञाने, तदुच्चारणक्षण आद्यक्षणः, तद्व्यवसितस्याधिकरणक्षणो द्वितीयादिक्षणः, अनधिकरणक्षणः प्रथमक्षण एव तद्वृत्त्युच्चारणं मति-
ज्ञानस्य, तद्विषयो मतिज्ञानमिति तदेव मुख्यमाद्यम् । तदव्यवहितोत्तरक्षणेत्यादि-
तत्र तदव्यवहितोत्तरक्षणत्वं तत्क्षणध्वंसानधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्क्षणध्वंसान-

दिगादित्वात् यदिति व्युत्पात्तिरपि निवक्षावशान्नसंभविता, उक्तविवक्षया द्वयोरपि तदर्थान्वयात्, तदाह—
 आद्ये सूत्रक्रमप्राप्त्यात् प्रथमद्वितीये शास्ति, सूत्रक्रमो मतिश्रुतेत्यादिसूत्रस्योच्चारणानुपूर्वी
 तत्प्राप्त्यात् तदवधितत्वं तस्मात्तदाश्रित्य तद्विवक्षयेत्यर्थः, प्रथमद्वितीये आभिनिबोधिकश्रुते शास्त्युपदि-
 शति ग्रन्थकारः सूत्रकारभाष्यकारपर्यायभेदादित्यमुक्तिः । मतिश्रुतयोः परोक्षत्वे हेतुं गच्छते । कुत इति,
 उत्तरमाह—निमित्तापेक्षत्वादिति । मतिश्रुते परोक्षे निमित्तापेक्षत्वाद् धूमादग्निज्ञानवदिति प्रयोगः ।
 अवविज्ञानमनःपर्याययोरान्तरं क्षयोपशमम्, केवलस्य चावरणक्षयम्, त्रयाणामपि बाह्यं च
 विषय निमित्तमपेक्ष्योत्पद्यमानत्वाद् व्यभिचारमाशङ्क्य निमित्तापेक्षत्वादिति हेतोरिन्द्रियपेक्षत्वादित्यर्थः
 कर्तव्य इत्यभिप्रायवानाह । अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानं, धर्मित्वेनोपात्तं यन्मतिज्ञानं तदपायो
 निश्चयः, सद्द्रव्याणि च शुद्धदलिकानि तत्तया तद्भावेन, सद्द्रव्यानुगतोऽपायो धर्मित्वेनोपात्त इत्यर्थः ।

धिकरणत्वम्, तत्पदेन मतिज्ञानम्, तत्क्षणः—आद्यक्षणः, तद्ध्वंसाधिकरणक्षणो द्वितीयक्षणः,
 तद्ध्वंसस्याधिकरणं तृतीयक्षणादि, अनधिकरणं द्वितीयक्षण इव प्रथमक्षणोऽपीति तन्निवारणाय
 तत्क्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपविशेष्यदलम्, तथा च द्वितीयक्षण एव तदव्यवहितोत्तरक्षण इति
 तद्वृत्तिश्रुतज्ञानं, तस्मिन्नाद्यत्वस्योपचारो मतिज्ञानसदृशमूलिका लक्षणेत्यर्थः । दिगादित्वाद्
 दिगादिगणपाठितत्वात् । दिगादिभ्यो यदिति सूत्रेण यत्प्रत्यये सति “यस्येति च” इति
 सूत्रेणकारलोपे आद्यं सिद्धं भवति । उक्तविवक्षया—विभज्यमानेत्यादिविवक्षया । द्वयोरपि—
 मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोरपि । तदर्थान्वयात् आद्यशब्दार्थस्य घटमानत्वात् । ननु य एव
 मूलकारस्त एव भाष्यकार इत्युपदिशतीत्यर्थकशास्तीत्युक्तमुक्तं, परात्मन्येव तथाप्रयो-
 गादित्याशङ्कायामाह—सूत्रकारभाष्यकारपर्यायभेदादित्यमुक्तिरिति—तथा च
 भाष्यकारपर्यायापेक्षया सूत्रकारपर्यायस्य परत्वात्तत्र शास्तीति प्रयोगो युक्त एवेति ।
 ननु मतिज्ञानश्रुतज्ञाने परोक्षप्रमाणे निमित्तापेक्षत्वादित्यनुमानं मतिज्ञानं परोक्षं
 निमित्तापेक्षत्वात्, श्रुतज्ञानं परोक्षं निमित्तापेक्षत्वादित्येवं रूपं पर्यवस्यति । तत्र मतिज्ञानत्व-
 रूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यत्वेऽवग्रहेहयोरपि मतित्वेन तद्रूपपक्षैकदेशे मिथ्यादृष्ट्यपाये
 च परोक्षप्रमाणत्वाभावनिश्चयात् सामानाधिकरण्येन वावनिश्चयरूपस्य तस्यावच्छेदकावच्छेदे-
 नानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन मतिज्ञानं परोक्षप्रमाणमित्यनुमितिर्न स्यादित्याशङ्कायां
 पक्षविशेषणमाह—अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानमिति—न सर्वेव मतिः पक्षीक्रियते, किन्तु
 सद्द्रव्यानुगतापायत्वविशिष्टैव, तत्र च परोक्षप्रमाणत्वसाध्यं विधत्त एवेति नोक्तसामानाधिकर-
 ण्येन बाधः । यथा सत् गुणवत् क्रियावत्त्वाद् वटादिवदित्यनुमाने सत्त्वावच्छेदेन गुणवत्त्वे
 साध्ये पक्षैकदेशे गुणे कर्माणि च गुणवत्त्वसाध्याभावनिश्चयात्तस्य चाऽवच्छेदकावच्छेदेनानु-
 मितिप्रतिबन्धकत्वात्तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिर्नोदेतीति सद्रूपपक्षे गुणकमन्यत्वे
 सतीति विशेषणप्रक्षेपे यथा निरुक्तवाद्यो न भवतीति तत्रानुमितिर्निरावाधा तथा प्रकृतेऽपीति

मिथ्यादृष्ट्यपायव्यवच्छेदाय सद्व्यन्यानुगत इति विशेषणम्, विशेष्यत्वेनावग्रहेहयोरनिश्चितयोर्व्यवच्छेदः। क्षीणदर्शनसप्तकस्य तु केवल एवापायांशोऽर्थतो ग्राह्यः। यथाऽपायश्चापायश्चापायौ सद्व्यन्यं च, सद्व्यन्यं च सद्व्यन्ये। अपायौ च सद्व्यन्ये चापायसद्व्यन्याणि तेषां भावस्तयेत्येकशेषादुभयसङ्ग्रहः। अक्षीणदर्शनसप्तकावस्थायामपायसद्व्यन्ययोः क्षीणदर्शनसप्तकावस्थायां चापायरूपस्य सद्व्यन्यस्य तत्परिणतशुभात्मरूपस्य समन्वयात्। एवं श्रुतज्ञानस्याप्यपायांशः प्रमाणयितव्य इति टीकाकृतः। स च पञ्चार्थमहावाक्यार्थानुसन्धानोत्तरभावी महावाक्यार्थपरामर्श ऐदंपर्यार्थपरामर्शो वेति वयमनुपश्यामः, प्रपञ्चितमेतद् ज्ञानविन्दौ। व्यभिचारोद्धारकहेतुपर्यवसानार्थमाह तदित्यादि। तन्मतिज्ञानं, इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि, अनेन्द्रियं मन ओषज्ञानं च, तानि निमित्तं यस्य तत्तथा। न हीन्द्रियाण्यनेन्द्रियं च विरह्य तस्य ज्ञानस्य संभवोऽस्ति। तथा च निमित्तपेक्षत्वादित्यत्र निमित्तमिन्द्रियरूपं विवक्षितं मयेतीन्द्रियनिमित्तत्वादिति हेतूकरणे न कोऽपि दोष इति भावः। श्रुतज्ञानस्यापीन्द्रियनिमित्तत्वात्परोक्षत्वं सिद्धयत्येव। तथापि निमित्तभूयस्त्वेनाभ्युच्यमाह तत्पूर्वकत्वादिति, तन्मतिज्ञानं पूर्वं पूरकं पालकं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्, भवति हि मतिज्ञानं श्रुतज्ञानस्य पूरकं पालकं च, मत्युत्कर्षेण श्रुतोत्कर्षाद् यावन्मतिस्तावच्छ्रुतावस्थितेश्च, परोपदेशस्तीर्थकरादिवचनं, तज्जत्वाच्च श्रुतज्ञानं परोक्षम्।

भावः। मिथ्यादृष्ट्यपायव्यवच्छेदाय—मिथ्यादृष्ट्यपाये पक्षतावच्छेदकनिरासाय। व्यवच्छेदः—पक्षतावच्छेदकव्यवच्छेदः। तथा च मिथ्यादृष्ट्यपायस्यावग्रहेहयोश्च पक्षतावच्छेदकानाक्रान्तत्वाच्च तत्र परोक्षप्रमाणत्वरूपसाध्यस्याऽभावनिश्चयेऽपि बाध इति भावः। स्वरूपासिद्धिदोषानिवृत्त्यर्थमाह—न हीन्द्रियाणीति। न कोऽपि दोष इति—निमित्तपेक्षत्वादित्येतावन्मात्रहेतूकरणेऽवधिज्ञानादित्ययमपि निमित्तपेक्षमेवोत्पद्यत इति तत्रोक्तहेतुर्वर्तते, न च परोक्षत्वसाध्यमिति यो व्यभिचारः प्रदर्शितस्तोऽपि नेत्यर्थः। तत्पूर्वकत्वादिति—यद्भाष्ये प्रोक्तं तत् 'महपुत्रं सुयं' इत्यागमवचनमनुसृत्यैव, पृ पालनपुरणयोरिति जुहोत्यादिगणपठितपृधातोः पिपतीति विग्रहं कृत्वा पूर्वमितिरूपं निपातनात् सिद्धयति, ततश्च पूर्वं पूरकरूपं पालकरूपञ्चेति द्विविधमिति तदुभयार्थकपूर्वशब्दवाटितसमासमाह—तन्मतिज्ञानं पूर्वं पूरकमित्यादि। मतिज्ञानं श्रुतज्ञानस्य कथं पूरकमित्याशङ्कायां हेतुमाह—मत्युत्कर्षेण श्रुतोत्कर्षादिति—अनुप्रेक्षादिकालेऽभ्युहनाच्छ्रुतपर्यायवृद्धिर्मवतीत्यनुप्रेक्षादिकालीनोहादिलक्षणमतिज्ञानपाटवविभवप्रकर्षेण श्रुतज्ञानपटुताविभवप्रकर्षादित्यर्थः। पालने हेतुमाह यावन्मतिस्तावच्छ्रुतावस्थितेश्च। गुर्वादिगृहीतं सच्छ्रुतज्ञानं परावर्तन—चिन्तनद्वारेण मत्यैव पालयते स्थिरीक्रियते मत्यभावे तद्गृहीतमपि प्रणयेदेव, यदाह भाष्यकारः—“पुरिज्जइ पाविज्जइ, दिज्जइ वा जं मईए नाऽमइणा। पालिज्जइ य मईए, गहियं इहरा पणस्सेजा॥१०दा॥” इति। तथा च यावत्कालमविस्मृत्यनुकूलपरावर्तन चिन्तनलक्षण—धारणाव्यापाररूपमतिज्ञानं तावत्कालं श्रुतज्ञानावस्थिते—रित्यर्थः। श्रुतज्ञानं परोक्षं परोपदेशजत्वात् परार्थानुमानवदित्यनुमानेनापि श्रुतज्ञानस्य परोक्षत्वमित्यत्र हेत्वर्थमाह परोपदेशस्तीर्थकरादिवचनम्, तज्जत्वाच्चेति। नन्वत्र

अत्र परार्थानुमानादिर्दृष्टान्तो वाच्यः । ननु मतिज्ञानं परोक्षम्, इन्द्रियापेक्षत्वाद् धूमादग्निज्ञानवदित्यत्र हेतुदिकलौ दृष्टान्तोऽनुमितेरिन्द्रियापेक्षत्वासिद्धेः, प्रसिद्धानुमाने चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य हेतुज्ञानं एवोपक्षीणत्वात्, जन्यसाक्षात्कारत्वस्यैवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वादिति चेत्, न, इन्द्रियजन्यतावच्छेदककोटौ नानाविधजन्यत्वनिवेशापेक्षयैन्द्रियकत्वस्यैव निवेशयितुमुचितत्वात्, ऐन्द्रियके च ज्ञाने स्वयमन्यव्यापारसम्बन्धेनेन्द्रियस्य हेतुत्वे हेतुज्ञानादिनोपक्षयायोगात्, न हि दण्डो घटे चक्रग्रन्थादिनोपक्षिणो भवति । अनुमिनोमि न साक्षात्करोमीति प्रत्ययस्तु विषयताविशेषाधीनो न त्विन्द्रियाजन्यत्वार्थीनः, पर्वतांशेऽपि तत्प्रसङ्गात् ।

परोपदेशजज्ञादिति हेतुर्भाषासिद्धः—तथाहि श्रुतज्ञानं सर्वमपि भूलभेदापेक्षया द्विविधम्, स्वतत्त्वसिद्धत्वं परोपदेशसमुत्पत्त्यञ्च, तत्राद्यं प्रत्येकबुद्धानां पदानुसारिप्रज्ञानां वा, द्वितीयञ्चाराणाददीनाम् । यदसिद्धं बृहत्कल्पभाष्ये—“ तं पुनः समतिसमुत्पत्त्यं, परोपदेशा व सत्त्वंपि ॥ ४१ ॥ ” इति । तथा च प्रत्येकबुद्धादीनां श्रुतज्ञानस्य रयत एव जायमानत्वेन पक्षान्तर्गते तत्र हेतोरभावादिति चेत्, भैरवम्, तद्विभत्वेन पक्षस्य विशेषणीयत्वात्, अत एव विशेषावश्यकस्याप्ये “ पाएण पराहीणं, दीवोऽन्व परप्पवोहयं जं च । ” ८३९ । इत्यत्र प्रत्येकबुद्धादीनां श्रुतस्य स्वयमेव भावात्तद्व्यवच्छेदार्थं प्रायोग्रहणमित्युक्तं सङ्गच्छते । हेतुज्ञान एवोपक्षीणत्वादिति—चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य धूमादिहेतुप्रत्यक्षज्ञानोत्पादनमात्रमेव फलमिति तदुत्पत्तौ सत्यां सिद्धफलत्वेन गतार्थत्वादित्यर्थः । जन्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रतीन्द्रियत्वेनेन्द्रियस्य कारणत्वमिति कार्यकारणभावमवलम्ब्याह—जन्यसाक्षात्कारत्वस्येति—एतज्जन्यत्वविशेषणमीश्वरसाक्षात्कारे व्यतिरेकव्यभिचारवारणायोपात्तमिति । प्रागभावप्रतियोगित्वलक्षणं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमथवा प्रागसतः सत्त्वलक्षणमथवा तन्निष्ठान्यथासिद्धयनिरूपकत्वे सति तदव्यवहितोत्तरत्वरूपं वेत्यादिभेदेन जन्यत्वस्य नानात्वमाश्रित्याह—नानाविधजन्यत्वनिवेशापेक्षयेति । ऐन्द्रियकत्वस्यैवेति—एतच्चैन्द्रियकत्वमखण्डोपाधिरूपमखण्डं सत्त्वंवोक्तम्, इन्द्रियजन्यत्वरूपत्वे तस्य पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यादिति भावः । स्वप्रयोज्यव्यापारसम्बन्धेनेति—स्वमिन्द्रियं तत्प्रयोज्यो यो हेतुज्ञानरूपो व्यापारस्तत्सम्बन्धेनेत्यर्थः । उपक्षयायोगादिति—व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धययोगादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । नन्वनुमितेरिन्द्रियाजन्यत्वात्तदधीन एवानुमिनोमीति प्रत्यय इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह अनुमिनोमीत्यादि । विषयताविशेषाधीन इति विधेयताख्यविषयताधीन इत्यर्थः । तथाऽनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गदोषमाह पर्वतांशेऽपि तत्प्रसङ्गादिति—विधेयात्मकवह्न्यंश इवोद्देश्यात्मकपर्वतांशेऽप्यनुमितेरिन्द्रियाजन्यत्वात्तदधीनो वह्निमनुमिनोमीत्यनुपवसायवत्पर्वतमनुमिनोमीत्यनुपवसायप्रत्ययररयादित्यर्थः । गुणविशेषजन्यं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षस्य लक्षणं, तत्र गुणविशेषोऽवधिज्ञानेऽवधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमः, मनःपर्यायज्ञाने

गुणविशेषजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वाभावादप्यस्य परोक्षत्वमर्थसिद्धम् । त्वया हि योगजधर्मप्रत्यासत्ते-
निखिलजात्यंशे निरवच्छिन्नप्रकारताकप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदकं वाच्यम्, मया तु प्रत्यक्षत्वमात्रमिति
दीयतां लाभवे दृष्टिः । एतेनेन्द्रियजन्यज्ञानत्वं परोक्षत्वाभावव्याप्यमिति विरुद्धोऽयं हेतुरित्यप्यपास्तम् ।
कालिकादिनेन्द्रियजन्यत्वस्य

तज्ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमः, केवलज्ञाने च केवलज्ञानावरणीयकर्मक्षयः, तज्जन्यत्वादवधि-
ज्ञानादीनां त्रयाणां प्रत्यक्षत्वं, यद्यपीन्द्रियजन्यज्ञाने मतिज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमलक्ष-
णगुणविशेषः प्रयोजकोऽत्येवेति तज्जन्यज्ञानस्य किमिति न प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्कोऽवत्येव,
तथापीन्द्रियनिरपेक्षगुणविशेषस्यैव प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वेन तज्जन्यत्वादवधिज्ञानादित्रयाणा-
मेव प्रत्यक्षत्वम्, इन्द्रियसापेक्षत्वस्य च परोक्षत्वप्रयोजकत्वेनेन्द्रियजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वमेवेत्या-
शयेनाह—गुणविशेषजन्यतावच्छेदकेत्यादि । त्वया हि योगजधर्मप्रत्यासत्तेरिति-
हेर्यतः, त्वया—नैयायिकेन, न्यायमते अयं घट इत्यादेश्चक्षुरादिजन्यलौकिकप्रत्यक्षस्यापि
प्रत्यक्षत्वेन तस्य योगजधर्मप्रत्यासत्तिं विनैवोत्पादेन व्यभिचारेण प्रत्यक्षत्वमात्रं न योगजधर्म-
प्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदकं, नापि सर्वविषयकप्रत्यक्षत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं, प्रमेयत्वेन रूपेण
निखिलप्रमेयविषयकप्रत्यक्षस्य योगजधर्मप्रत्यासत्तिं विनाऽपि सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तितो जाय-
मानत्वेन तत्र व्यतिरेकव्यभिचारात्, अतो निखिलजात्यंशे निरवच्छिन्नप्रकारताकप्रत्यक्षत्वं
तज्जन्यतावच्छेदकमिति तादृशप्रत्यक्षवत् एव सर्वज्ञत्वम्, इति गौरवम्, स्याद्वादिना तु चक्षुरा-
दिप्रभवज्ञानस्य पारमार्थिकप्रत्यक्षत्वं नाम्युपगम्यते, वस्तुतः सर्वज्ञप्रत्यक्षस्यैव तथात्वेनाम्युपग-
मादिति प्रत्यक्षत्वस्य योगजधर्मप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न काऽप्यनुपपत्तिरिति
लाववम्, अवधिमतः पर्यायज्ञानयोः प्रत्यक्षत्वेऽपि तयोर्योगजधर्मप्रत्यासत्त्यजन्यत्वे सकलप्रत्यक्ष-
त्वमेव योगजप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदकमम्युपगम्यमित्याशयः । इन्द्रियरूपमप्रति समवा-
येनेन्द्रियस्याप्युपादानविधया कारणत्वेनेन्द्रियसापेक्षत्वमिन्द्रियरूपेऽपि वर्तते, न च तत्र
परोक्षप्रमाणत्वसाध्यमिति यो व्यभिचारस्तन्निवारणाय निमित्तविधयेन्द्रियसापेक्षत्वं विव-
क्ष्यते तदेन्द्रियध्वंसे व्यभिचारः, तमप्रति प्रतियोगिविधयेन्द्रियस्य कारणत्वाद्वितीन्द्रिय-
जन्यज्ञानत्वरूपमिन्द्रियसापेक्षत्वं वाच्यम्, इन्द्रियजन्यज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वेन यत्रेन्द्रिय-
जन्यज्ञानत्वं तत्र परोक्षत्वाभाव इत्येवमिन्द्रियजन्यज्ञानत्वस्य परोक्षत्वाभावव्याप्यत्वाद्विरुद्ध
इत्याशङ्क्य निषेधति एतेनेन्द्रियजन्यज्ञानत्वमित्यादि । एतेनेत्यस्यापारत्नमित्यनेना-
न्वयः । हेतुरिति—मतिज्ञाने परोक्षत्वसाधक इन्द्रियजन्यज्ञानत्वहेतुरित्यर्थः । निषेधे हेतु-
माह कालिकादिनेत्यादि—कालिकादिनेत्यस्येन्द्रियजन्यत्वे सम्बन्धविधयाऽन्वये सति
कालिकेन सम्बन्धेन परोक्षज्ञाने इन्द्रियजन्यत्वं वर्तते परोक्षत्वाभावो न वर्तत इतीन्द्र-
यजन्यत्वस्य परोक्षत्वाभावव्याप्यत्वाभावाद्विरोधाऽसिद्धिः, अथेन्द्रियजन्यत्वस्य सम्बन्धरत्न-
रूपात्मको विवक्षणीय इति स्वरूपसम्बन्धेनेन्द्रियजन्यत्वस्य परोक्षत्वाभावाभाववति परोक्ष-

तस्यापि परोक्षेऽभ्युपगमेन विरोधासिद्धेः, स्वजन्यविलक्षणव्यापारसम्बन्धेनेन्द्रियजन्यत्वग्रहे च तद-
न्यत्वाप्यभावात्, न च वल्लवचक्रोपगृहीतं हेतोः साध्यान्यथानुपपत्तिग्रहं निर्धूलो विरोधो बाधि-
गुमप्युत्तहत इति न किञ्चिदेतत् । यदि चेन्द्रियज्ञानस्य लोके प्रत्यक्षत्वेन प्रसिद्धत्वात्तदपाकरणे
लोकविरोधः, एवं ह्यनिति प्रतीताविदन्तोऽपि प्रत्यक्षाधीन एव, न ह्यनुमितोऽग्निरयमिति
प्रकल्पते, इदन्तायाः प्रत्यक्षज्ञानावच्छिन्नत्वस्वरूपायाः स्वीकारेऽनुमितेऽपि तत्प्रसङ्गात्, ज्ञानाशे
स्वप्रत्यक्षत्वस्य सार्वत्रिकत्वादितिदं ह्यमित्यादौ विषयांशे प्रत्यक्षत्वानुगमे स्वप्रतीतिविरोधोऽपी-
त्युक्तव्यते, तत्राऽयं मतिश्रुतयोः परोक्षत्वविधिनैश्चाधिको, व्यवहारतस्तु प्रत्यक्षत्वमिष्यत एवेति न
विरोधः । यतोऽभिहितं नन्वा—‘तं समासञ्चो दुर्विहं पण्यत्तं—इन्द्रियपचकत्वं च नोइन्द्रियपचकत्वं च ।’

ज्ञानेऽवृत्तित्वेन विरोधस्यादेवेत्यर्थस्तु स्वजन्यविलक्षणव्यापारसम्बन्धेनेत्युत्तरग्रन्थपर्यालोच-
नया न सङ्गतः, किन्तु कालिकादिनेन्द्रियजन्यं यत्तत्तथा तस्य भावेत्तत्त्वमित्येवमर्थः
सर्वधीनः, अत्रादिपदेन संयोगोऽपि ग्राह्यः, तथा च शरीरं प्राणवत् कालिकेन संयोगेन
वा इन्द्रियवत्त्वादित्यनुमानस्योक्तान्यतरसम्बन्धेनेन्द्रियलक्षणहेतुजन्यत्वात्तत्र परोक्षत्वस्यैव
सत्त्वेन परोक्षत्वाभावाभाववति तस्मिन्ननुमाने इन्द्रियजन्यत्वस्य वृत्तित्वेन परोक्षत्वाभावव्याप्य-
त्वाभावात् परोक्षत्वेन सहेन्द्रियजन्यत्वस्य विरोधाऽसिद्धेरिति भावः । स्वजन्यविलक्षण-
व्यापारसम्बन्धेनेन्द्रियजन्यत्वग्रहे इति स्वजन्यविलक्षणव्यापारसम्बन्धेनेन्द्रियजन्य-
त्वस्येन्द्रियजन्यज्ञानत्वं परोक्षत्वाभावव्याप्यमित्यत्रेन्द्रियजन्यपदेन ग्रहणे इत्यर्थः । तदु-
क्तव्याप्यभावादिति—विरोधजन्यस्याप्यऽभावादित्यर्थः । उक्तसम्बन्धेनेन्द्रियजन्यज्ञानं परापे-
क्षकमित्यतः परोक्षत्वेनाभ्युपगमादिति भावः । यदि परोक्षं न स्यादिन्द्रियजन्यं न स्याद्विध्या-
दिवदिति तर्कणेन्द्रियजन्यत्वहेतोः परोक्षत्वसाध्येन सहान्यथानुपपत्तिलक्षणाविनाभावस्य ग्रहो
भवति, तद्वाधने वल्लवचक्रप्रमाणाननुगृहीतो विरोधो दुर्वलत्वान्न समर्थ इत्याह—न चेति । तद-
पाकरणे इन्द्रियज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वापाकरणे । अनुमितेऽर्थे इदन्तोऽपि साध्यादिदन्तोऽपि
प्रत्यक्षाऽऽधीनत्वमित्याह—न हीति । अथेदन्त्वं प्रत्यक्षज्ञानावच्छिन्नत्वम्, तच्च नाग्नौ तस्यानुमि-
त्यवच्छिन्नत्वादिति तत्र नेदन्त्वप्रतीतिरित्यभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गमाह—इदन्ताया इत्यादि । अनु-
मितेऽपीति अनुमितावपीति पाठो युक्तः । तत्प्रसङ्गात् इदन्तायाः प्रसङ्गात् । सर्व
ज्ञानं स्वांशे प्रत्यक्षमित्यनुमितिरपि स्वांशे प्रत्यक्षरूपेति तदवच्छिन्नत्वस्यानुमित्यात्मक-
विषये सत्त्वेन तद्रूपेदन्त्वं स्यादित्याह ज्ञानांश इति । परोक्षत्वविधिरिति “परोक्षं
दुर्विहं पण्यत्तं, तं जहा—आभिणीवोहियनाणपरोक्षं सुअनाणपरोक्षं च—” इति सूत्रेणेति
शेषः । इन्द्रियपचकत्वं च नोइन्द्रियपचकत्वं चेति—अत्रेन्द्रियं श्रोत्रादिपञ्चविधम्,
तन्निमित्तं सहकारिकारणं यस्योत्पत्तस्तदलौकिकं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शविषयकज्ञानमिन्द्रि-
यप्रत्यक्षं । उक्तञ्च नन्वाह—“से किं तं इन्द्रियपचकत्वं? इन्द्रियपचकत्वं पंचविहं पण्यत्तं तं जहा—

इन्द्रियप्रत्यक्षमित्यनेन व्यवहारप्रत्यक्षता भणिता भवति ।

सोऽइन्द्रियपचक्षमित्यादि । व्यवहारत इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षमुक्त्वा निश्चयतो नोऽइन्द्रियप्रत्यक्षमाह—
नोऽइन्द्रियपचक्षमिति—अत्र नोऽशब्दस्य सर्वनिषेधपरत्वात् नोऽइन्द्रियेण इन्द्रियाभावेनेन्द्रिय-
प्रवृत्तिं विनैवात्ममात्रेण यत्प्रत्यक्षं प्रवर्तते तन्नोऽइन्द्रियं प्रत्यक्षम्—अत एवात्ममात्रजन्यज्ञान-
त्वं तल्लक्षणं पर्यवस्यति, तच्चावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानाख्यम्, तस्यातीन्द्रियत्वादिति । आह—
ननु “ नोऽइन्द्रियपचक्षं च ” इत्यत्र नोऽइन्द्रियं मनः, तस्येन्द्रियैकदेशत्वात्, नोऽशब्दस्य चैकदे-
शवाचकत्वात्, ततश्च नोऽइन्द्रियं मनः, तन्निमित्तकं यत्प्रत्यक्षं तन्नोऽइन्द्रियप्रत्यक्षमिति, तदयुक्तम्,
आगमार्थाऽपरिज्ञानात्, यदि पुनर्नोऽइन्द्रियं तत्र मनो व्याख्यायेत तदा नोऽइन्द्रियनिमित्तं प्रत्य-
क्षमिति मनोनिमित्तमेवावध्यादिज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात्, तथा च सति मनःपर्याप्त्याऽपर्याप्तस्य
मनुष्यदेवादेरवधिज्ञानं न स्यात्, मनसोऽभावात्, तच्चायुक्तम्, “ चुष्टमिति जाणइ ” इति
वचनेन सिद्धान्ते तस्यावधिज्ञानाभ्युपगमात्, किञ्च सिद्धानामपि प्रत्यक्षज्ञानाभावस्स्यादित्या-
दिविशेषावश्यकभाष्यपञ्चनवतितमगाथाटीकोक्तेः । अत्र “ इन्द्रियपचक्षं ” इत्यनेनेन्द्रियजन्यं
ज्ञानं प्रत्यक्षं व्यवहारतो यथोक्तं तथोपलक्षणन्यायेन मनोभवज्ञानमपि प्रत्यक्षं व्यवहारतो
वाच्यम्, इन्द्रियलिङ्गादिकमन्तरेणैव यन्मनसा ज्ञानमुपजायते तत्प्रत्यक्षमिति लोकेऽपि व्यव-
हारात्, श्रोत्रेण शब्दं, चक्षुषा-रूपं, साक्षात्करोमीत्यादिवन्मनसा सुखदुःखादिकं साक्षात्करो-
मीत्यनुव्यवसायात्, अत एव भगवच्छ्रीवादिदेवसूरयः प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे “ तद्
द्विप्रकारम् सांध्यवहारिकं पारमार्थिकञ्च ” २-४ । तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रिय-
निबन्धनञ्च-२-५ । इति सूत्रद्वयेन सांध्यवहारिकप्रत्यक्षस्य भेदद्वयं आहुः, विशेषावश्यकभाष्येऽ-
पि—“ इन्द्रियमणोभवं जं तं संव्यवहारपचक्षं ” इत्युक्तमिति । अकलङ्कोऽप्याह—“ द्विविधं प्रत्यक्ष-
ज्ञानं—सांध्यवहारिकं मुख्यं च, तत्र सांध्यवहारिकमिन्द्रियानिन्द्रियप्रभवं, मुख्यमतीन्द्रियज्ञानम् ”
इति । अस्यायं भावः—संध्यवहारप्रयोजनकत्वात् तत्प्रत्यक्षतया व्यवह्रियते स्पष्टतया चोपचर्यते,
न तु वस्तुगत्या प्रत्यक्षम्, अक्षमात्मानं प्रत्यगतत्वात्, साक्षादात्मसम्पाद्यमेव प्रत्यक्षं, तदेव
च पारमार्थिकम्, तच्चावध्यादिकमेवेत्याशयेन संध्यवहारशब्दोपदर्शनेन सांध्यवहारिकाख्यः
प्रत्यक्षप्रथमभेद उपदर्शित इति । इन्द्रियप्रत्यक्षमित्यनेन व्यवहारप्रत्यक्षता भणि-
तेति—ननु कथमिदं सूत्रं सांध्यवहारिकप्रत्यक्षमाश्रित्यैव प्रवृत्तमित्यवसायित इति चेत्, उच्यते,
“ परोक्षं दुविहं पणत्तं, तं जहा—आमिणिबोहियनाणपरोक्षमित्याद्युत्तरसूत्रे ” श्रोत्रेन्द्रियाद्या-
श्रिताधिग्रहादीनां निश्चयनयतः परोक्षत्वेन प्रतिपादनात्, तस्मान्नन्वायुत्तरसूत्रे इन्द्रियाश्रित-
ज्ञानस्य परोक्षत्वेनाभिधानादिन्द्रियप्रत्यक्षमित्यनेनेन्द्रियाश्रितं ज्ञानं व्यवहारतः प्रत्यक्षमुक्तं, न
परमार्थतः, परमार्थतस्त्ववध्यादिज्ञानत्रयमेव प्रत्यक्षं तद्वदत्रापि ज्ञेयमिति । नन्वनुमानरूपत्वादेः
कस्मिन् ज्ञानेऽतर्भाव इति चेत्, उच्यते, ऐकान्तिकपरोक्षात्मकमतिज्ञान एवेति । तथा चैकाग्रतः
परोक्षमनुमानादिकमेव, एकान्ततः प्रत्यक्षमवध्यादित्रयं, इन्द्रियमनोभवं ज्ञानं त्वेकान्ततो न

भाष्यकारस्यापि योगविभागादिन्द्रियजन्यज्ञानस्य सिद्धा प्रत्यक्षता, स चैवं योगो विभजनीयः, आद्ये परोक्षं निश्चयतः, प्रत्यक्षं चाद्ये व्यवहारत इति ॥ ११ ॥

परोक्षं दर्शयित्वा प्रत्यक्षं दर्शयति

॥ सूत्रम् प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १ ॥ १२ ॥

(भाष्यम्) मतिश्रुताभ्यां यदन्यत् त्रिविधं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति । कुतः ? । अतीन्द्रियत्वात् । प्रतीयन्तेऽर्थास्तैरिति प्रमाणानि ॥ अत्राह—इह अवधारितं द्वे एव प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे इति, अनुमानोपमानागमार्थावृत्तिसम्भवाभावानपि प्रमाणानीति केचिन्मन्यन्ते, तत्कथमेतदिति ? । अत्रोच्यते—सर्वाण्येतानि मतिश्रुतयोस्तन्तर्भूतानिन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तत्वात् । किं चान्यत्—अप्रमाणान्येव वा, कुतः ? । मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतोपदेशाच्च । मिथ्यादृष्टेर्हि मतिश्रुतावधयो नियतमज्ञानमेवेति वक्ष्यते । नयवादान्तरेण तु यथा मतिश्रुतविकल्पज्ञानि भवन्ति तथा परस्ताद् वक्ष्यामः ॥ अत्राह—उक्तं भवता मत्यादीनि ज्ञानानि उद्दिश्य तानि विधानतो लक्षणतश्च परस्ताद्विस्तारेण वक्ष्याम इति । तदुच्यतामिति । अत्रोच्यते ॥

(यशो०टीका) प्रत्यक्षमन्यदिति । अवधिदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे । मतिश्रुताभ्यां यदन्यत् त्रिविधं ज्ञानम् अवधिमन्यपर्यायकेवलमेवात् तत् प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति, अवधारणपरत्वाद्वाक्यस्यैकान्तेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । आद्ये परोक्षमित्यत एवार्थादवगिष्टस्य प्रत्यक्षत्वलाभे नियमार्थं योगविभागार्थं चायं प्रत्यक्षं, परोक्षत्वेनाप्यभ्युपगमात्, नाप्येकान्ततः परोक्षं, सांन्यवहारिकप्रत्यक्षत्वेनाप्युररीकारात् । उक्तञ्च “एगंतेण परोक्षं लिगिअ—मोहाइअं च पचक्खं । इदिअमणोभवं जं, तं संववहार-पचक्खं ॥ ९५ ॥” इति ॥ ११ ॥

द्वादशसूत्रावतरणिकामाह परोक्षं दर्शयित्वा प्रत्यक्षं दर्शयतीति । प्रत्यक्षमन्यदिति सूत्रेऽन्यदित्यस्योद्देशपदत्वेन प्रत्यक्षमित्यस्य च विधेयपदत्वेन प्रमाणमित्यस्यानुवृत्तेरन्यत्पदग्राह्यावव्यादिज्ञानत्रयस्य सिद्धत्वात्तदुद्दिश्य तत्र प्रत्यक्षप्रमाणत्वमनेन सूत्रेण विधीयत इत्यर्थः । केनापि पुंसा इदमन्यदित्युक्ते केन काम्यां कैवाऽन्यदिति परोक्षा जिज्ञासोत्पत्तेरानिवृत्तये तदवधिभूतं प्रदर्शनीयम्, प्रत्यक्षमन्यदिति सूत्रेऽन्यदित्यस्य तदवधिसाक्षात्त्वात्तदुपदर्शनपूर्वकमुक्तसूत्रस्यार्थमाह मतिश्रुताभ्यां यदन्यत् त्रिविधं ज्ञानमित्यादि । उक्तञ्च विशेषावश्यकमाष्ये “एत्थं च मइ सुयाइ परोक्खमियरं च पचक्खं ॥ ८८ ॥” इति । ननु “आद्ये परोक्षं” इत्यनेन सूत्रेण मतिश्रुतयोः परोक्षत्वविधाने विशेषादवव्यादिज्ञानत्रयस्य प्रत्यक्षत्वमायातमेवेति किमर्थमस्य सूत्रस्यारम्भ इत्याशङ्कव्यवच्छेदार्थमाह—नियमार्थमिति । एकान्तेन प्रत्यक्षमवव्यादिज्ञानत्रयमेव नान्यमिति नियमार्थमित्यर्थः । योगविभागार्थं चेति—आद्ये परोक्षं प्रत्यक्षमन्यदित्येकसूत्रे मतिश्रुतयोः परोक्षत्वमेव, तदन्यस्य च प्रत्यक्षत्वमेवेति स्यात्, आद्ये परोक्षमित्येकं सूत्रं प्रत्यक्षमन्यदिति द्वितीयं सूत्रमित्येवं सूत्रे विभक्ते सति आद्ये परोक्षमित्येकयोगः, प्रत्यक्षमन्यदित्यत्र प्रत्यक्षं प्रथमसूत्रोपात्तेन आद्ये इत्यनेनापि सम्बध्यते, अन्यदित्यनेनापि, उक्तप्रकारेण योगविभागे आद्ये परोक्षं

प्रयत्नः । अन्यस्य प्रत्यक्षत्वं कुत इत्याशङ्क्याह-अतीन्द्रियत्वात् । योगिसाक्षात्कारानुरोधेनात्माभिमुख-
त्वलक्षणमतीन्द्रियत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणमभ्यर्हितमिति भावः । तत्प्रमाणे इति द्वित्वसंख्यां विभागेनोपदर्थं
प्रमाणशब्दार्थं कथयति-प्रमीयन्ते इति, प्रमीयन्ते यथावन्निश्चीयन्तेऽर्था जीवादयो यैस्तानि प्रमाणा-
नीति करणे लुपुद्, आहितप्रवानकारणस्य स्वतन्त्रस्य कर्तुरनेककारकशक्तिप्रयुक्तस्य साधकतमत्वविवक्षाव-
शादवच्छेदिका शक्तिरर्थस्य करणव्यपदेशमश्नुत इति टीकाकृतः । एवं सति लब्धीन्द्रियं प्रमाणं स्यात्,
तच्चायुक्तं, शक्तिरूपस्य तस्य कार्यार्थापत्यैव गम्यत्वेन 'स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्' इत्यस्य भङ्गापत्तेः,
द्रव्यार्थप्रत्यक्षतायाश्चातिप्रसज्जकत्वात्,

निश्चयतः, आद्ये प्रत्यक्षं व्यवहारतः, अन्यदित्यनेन सह प्रत्यक्षमित्येव सम्बध्यते, न परोक्षम्,
तथा च ततोऽन्यत् अवध्यादित्रयभेकान्तेन प्रत्यक्षमेवेति योगविभागतो लभ्यत इति तदर्थं
“प्रत्यक्षमन्यत्” इति सूत्रकरणमित्यर्थः । अतीन्द्रियत्वादिति-उत्पत्ताविन्द्रियमनोनिरपेक्ष-
त्वादित्यर्थः । व्यवहारप्रत्यक्षत्वे इन्द्रियजन्यत्वमनिश्चयप्रत्यक्षत्वे इन्द्रियाद्यजन्यत्वस्यापि प्रयो-
जकत्वादिति । न च प्रत्यक्षत्वमेवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकं लाघवादितीन्द्रियव्यापाराभावेऽती-
न्द्रियप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति शङ्कनीयम्, परेणापीश्वरप्रत्यक्षव्यावृत्त्यर्थं प्रत्यक्षनिष्ठवैजात्यस्यैवे-
न्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, अस्माभिस्तत्र निश्चयप्रत्यक्षव्यावृत्त्यर्थं सांख्यवहारिकत्वा-
ख्यस्य प्रत्यक्षनिष्ठवैजात्यस्येन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे दोषाभावादिति भावः । “अशौङ्-
व्याप्तौ” अश्रुते व्याप्नोति ज्ञानात्मना सर्वार्थान्, “अश् भोजने” अश्नाति स्वःसमृद्ध्यादीन्
पालयति भुङ्क्ते वेति उणादिनिपातनाद् अक्षो जीवः, तम्प्रति साक्षाद्गतं तमेवाभिमुखीकृत्य
प्रवृत्तमिति प्रत्यक्षशब्दस्य वास्तविकार्थमनुसृत्याह योगिसाक्षात्कारेत्यादि । अवच्छे-
दिका शक्तिरर्थस्येति-अर्थस्यावच्छेदिका निश्चायिका शक्तिः, अर्थनिश्चयानुकूलशक्तिरिति
यावत् । शक्तिरूपस्य तस्य कार्यार्थापत्यैव गम्यत्वेनेति-शक्तिर्हि कार्यानुमेया, तस्या
अतीन्द्रियत्वात्, न हि केनापि चर्मचक्षुषा वह्न्यादिगतरूपमिव तद्गतशक्तिरपि साक्षाद्दृश्यत
इत्यर्थग्रहणशक्त्यात्मकलब्धीन्द्रियमन्तरेण प्रमात्मकतत्तदर्थविषयकज्ञानकार्यानुपपत्तिरूपलिङ्गे-
नैव शक्तिरूपस्य प्रमाणस्याऽनुमीयमानत्वेनेत्यर्थः । भङ्गापत्तेरिति उक्तसूत्रेण
तादृशज्ञानं प्रमाणमित्युक्तम्, न तु शक्तिः प्रमाणमित्यभिहितम्, ज्ञानञ्च स्वप्रका-
शत्वात्तदात्मकप्रमाणं स्वेनैव सिद्धयति, न त्वनुमानेनेति तद्विरोधस्स्यादित्यर्थः । किञ्चार्थग्रहणश-
क्तिलक्षणस्य लब्धीन्द्रियस्य प्रमाणत्वे तस्योपयोगात्मना करणेन फले व्यवधानात्, सन्निकर्षादि-
धदुपचारत एव प्रमाणत्वमभ्युपगतं स्यादिति, द्रव्यार्थतः प्रत्यक्षाऽर्थग्रहणशक्तिः, पर्यायार्थतस्तु
परोक्षेत्यभ्युपगमे दोषमाह-द्रव्यार्थप्रत्यक्षतायाश्चातिप्रसज्जकत्वादिति-अयमर्थः-
स्वपरपरिच्छित्तिरूपात् फलात्कथञ्चिदपृथग्भूते आत्मानि परिच्छिन्ने तथाभूता तज्जननशक्तिरपि
परिच्छिन्नैवेति द्रव्यार्थतराया प्रत्यक्षेति चेत्, तत्त्वात्मवर्तिनामतीतानागतवर्तमानपर्यायानाम-

तस्मादुपयोगेन्द्रियमेव प्रदीप इव प्रकाशस्य स्वाभिन्नप्रमायाः करणमेष्टव्यमिति देवसूरिप्रभृतयः ।
प्रमाणशब्दः सम्यग्ज्ञाने खल्वेव, फलं तु यथासम्भवं दोषनिवृत्तिः केवलं तु स्वयं फलमेवेति तु युक्तम् ।

शेषाणामपि द्रव्यार्थतः प्रत्यक्षत्वाद्यथा ज्ञानं स्वसंविदितमेवं तेषां स्वसंविदिताः किं न स्युः ?
तथा च बौद्धान्प्रति सुखादीनां स्वसंविदितत्वप्रतिषेधप्रयासो निरस्त एव स्यात्, तदिह यत्
स्वयमात्मानं वेत्ति तत् स्वसंविदितमुच्यते, उपयोग एव तादृशो, न शक्तिः सुखाद-
यश्च । शक्तिर्हि द्रव्याधिगमद्वारग्रहणा, सुखादयश्च पुनरुपयोगाख्यपर्यायान्तरसमधिगम्या
इति । किञ्च यदि द्रव्यार्थतः प्रत्यक्षत्वात् स्वसंविदिता ज्ञानशक्तिस्तदाहं वदज्ञानेन वदं
जानामीति करणोल्लेखो न स्यात्, न हि कलशसमाकलनवेलायां द्रव्यार्थतः प्रत्यक्षत्वे-
ऽपि प्रतिक्षणपरिणामिनामतीतानागतानां च कुशूलकपालादीनामुल्लेखोऽस्ति, तत् उप-
योग एव साधकतमः प्रत्यक्षेऽपि प्रमाफलं प्रतीत्य सिद्धः, तस्यैव तत्र घटमानत्वादि-
त्याशयेनोपसंहारमाह—तस्मादुपयोगेन्द्रियमेवेत्यादि । स्वाभिन्नप्रमायाः करणमेष्ट-
व्यमिति—प्रदीपः स्वं प्रकाशात्मना स्वेनैव प्रकाशयतीति प्रतीतेः प्रदीपात्मनः कर्तुः कथञ्चिद-
भिन्नस्य प्रकाशात्मककरणस्य प्रकाशनक्रियायाश्च प्रदीपात्मिकायाः कथञ्चिदभेदसिद्धेर्यथा प्रका-
शनक्रियात्मकफलस्य स्वाभिन्नप्रदीपः करणं तथा स्वार्थव्यवसितिरूपप्रमात्मकज्ञप्तिफलस्य
स्वाभिन्नोपयोगेन्द्रियमेव करणमभ्युपगन्तव्यम्, ज्ञानं स्यात्मानैव स्वं प्रकाशयतीति प्रतीतेः ।
एतेनोपयोगात्मकज्ञानस्य प्रमाणत्वे फलत्वं कस्य कथ्यते जिनानुगैः, स्वार्थसंविच्छेदेति
चेत्तर्हि स्वपरव्यवसायित्वं प्रमाणे कथं घटनामियादित्यारेकाऽपि निरस्ता, प्रमाणप्रमाफलयोः
कथञ्चिदभेदे दूषणकणस्याप्यनवकाशात्, नन्वेकस्मिन्नेव ज्ञाने प्रमाणत्वप्रमात्वविरोध एव
दुरुद्धरो दोषोऽवेति चेत्, स्यादेतत् यद्येकस्वभावेन तदुभयाम्युपगमस्स्यात्, न चैवम्, पावको
दहत्यौष्ण्येनेत्यत्र यथा दहनक्रिया तत्करणमौष्ण्यं च पावके युगपदाहकत्वस्वभावेनौष्ण्यत्व-
स्वभावेन च स्वीकृतं तथा साधकतमत्वस्वभावेन ज्ञाने प्रमाणत्वं ज्ञप्तिक्रियात्वस्वभावेन प्रमा-
फलत्वमित्येवमुरसीकारात् । घटाभावीयप्रतियोगितावान् घट इत्यत्र प्रतियोगितायाः प्रतियो-
ग्यात्मकत्वपक्षे एकत्रैव घटत्वेन प्रतियोगितात्वेनाश्रयत्वाश्रितत्ववत् प्रतियोगिताया अवच्छे-
दकात्मकत्वपक्षे च घटाभावीयप्रतियोगिता-घटत्वावच्छिन्नैत्यत्रैकत्रैव घटत्वत्वेन प्रतियोगिता-
त्वेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्ववच्च नैव तत्र स्वभावभेदापेक्षयोस्तयोः कोऽपि विरोधः, प्रमाण-
प्रमाफलयोश्च कथञ्चिदभेदात्तदुभयस्य स्वपरव्यवसायित्वमप्युपपद्यत एव । यदुक्तं स्याद्वाद-
रत्नाकरे प्रथमपरिच्छेदे षष्ठसूत्रे—“ज्ञानस्याथ प्रमाणत्वे, फलत्वं कस्य कथ्यते ? । स्वार्थसंविच्छि-
रस्त्येव, ननु किं न विलोक्यते ? ॥ ४० ॥ स्यात्फलं स्वार्थसंविच्छि-र्यदि नाम तदा कथम् ? ।
स्वपरव्यवसायित्वं, प्रमाणे घटनामियात् ॥ ४१ ॥ उच्यते स्यादभेदात्प्रमाणस्य, स्वार्थव्यव-
सितेः फलात् । नैव ते सर्वथा कश्चिद्, दूषणक्षणे ईक्ष्यते ॥ ४२ ॥ आश्चर्यमाश्चर्यमहो तदेतद्,
विलोक्यतां शुक्लपटाङ्कितानाम् । ज्ञानं यदेकं नितरां विरुद्ध-प्रमाप्रमाणत्वपदं वदन्ति ॥ ४३ ॥

यदाह श्रीसिद्धसेनः—“दोषपक्षिर्मतिज्ञाना—न किञ्चिदपि केवलात् । तमःप्रचयनिःशेष-विशुद्धिफलमेव तत् ॥ १ ॥ ” इति । प्रमाणद्वयेऽभ्युपगते प्रमाणानीति बहुवचनमयुक्तमिति चेत्, न, व्यक्ति-पक्षसमाश्रयणान्मत्यादिकानां पञ्चानां व्यक्तीनां बहुत्वेन बहुवचनस्य समीचीनत्वात् । ननु प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणानीति सांख्याः । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाः प्रमाणानीति नैयायिकाः । अर्थापत्त्या सहैतानि पञ्च प्रमाणानीति प्राभाकराः । अभावेन सहैतानि षडिति भाट्टा वेदान्तिनश्च । संभवेतिह्ययुक्तानि तान्यथेति पौराणिकाः, तत्कथं निर्णीतं द्वे एव प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे इत्याशङ्कते—अत्राहेत्यादि । समाधत्ते—अत्रोच्यते इति, सर्वाण्येतान्यनुमानादीनि, इन्द्रियार्थयोर्यः सन्निकर्षः सम्बन्धस्तन्निमित्तत्वान्मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानि । तथाहि—अनुमानं तावच्चक्षुरादीन्द्रियधूमाद्यर्थसन्निकर्षजम्, अत्रोच्यते—आश्चर्यमाश्चर्यमहो तदेतद्, विलोक्यतां भस्मकणाङ्कितानाम् । कथञ्चिदेकत्र मतौ वदन्ति, प्रमाप्रमाणत्वविरुद्धतां यत् ॥४४॥” इति । एतेनोपयोगस्य स्याद्वादसिद्धा-ने कर्तुरभिन्नत्वेति स एव कर्ता करणञ्चेति सिद्धम्, एतच्च विरुद्धमित्यारेकाऽपि निरस्ता, परिणामपरिणामिनोः कथञ्चिद्भेदविवक्षायामुक्तविरोधाभावात्, ज्ञानपरिणामो हि करणमात्मनः कर्तुः कथञ्चिद्धिन्नम्, अन्यथा स्वप्रज्ञयैव शास्त्रसन्दर्भगर्ममेनमवैमीति विभक्तकर्तृकरणानिर्देशाऽनुपपत्तिरप्यादिति । दोषपक्षिरिति—अज्ञानदोषनिवृत्तिरित्यर्थः । अत्र ज्ञानाज्ञाननिवृत्त्योस्तदभावेऽप्यभेदे हेतुफलभावः प्रदीपप्रकाशयोरिवेति द्रष्टव्यम् । न किञ्चिदपि केवलादिति अनेनेष्टानिष्टोपादानपरिहारधीरूपभिन्नफलापेक्षया केवलज्ञानस्य निष्फलत्वमुक्तम्, अतः केवलानां सिद्धप्रयोजनत्वेन जिहासोपादितसयोरभावेन न मतिज्ञानवद्वेयोपादेयसंवित्तिरूपं भिन्नं फलं केवलज्ञानस्येति, केवलज्ञानस्याव्यवहितमभिन्नफलमाह—तमःप्रचयनिःशेषेत्यादि । अत एव “उपेक्षाफलमाद्यस्य, शेषस्यादानहानधीः । पूर्वा वाऽज्ञाननाशो वा, सर्वस्यास्य स्वगोचरे ॥१०२॥ ” इत्यष्टसहस्रयामुक्तम् । तत्राद्यस्य केवलज्ञानस्य व्यवहितं फलं सर्वत्रोपेक्षा, कुत इति चेत्, उच्यते, हेयस्य त्यागार्थमुपादेयस्य च ग्रहणार्थं प्रयोजनार्थिज-तूनां प्रवृत्तिर्दृश्यते, न च केवलानां तथा प्रवृत्तिः, हेयस्य संसारतत्कारणस्य हानेनोपादेयस्य मोक्षतत्कारणस्योपात्तत्वेन सिद्धप्रयोजनत्वादिति केवलज्ञानस्य सर्वत्रोपेक्षाफलम् । शेषस्यादानहानधीरिति मत्यादेर्व्यवहितं फलं ग्रहणपरित्यागसंवित्तिः, उपादित्साजनिका जिहासाजनिका च बुद्धिरिति यावत्, अत एव तद्विशारोपादेयहेयोपादानहानाऽऽत्मिका विरतिरपि फलं सङ्गच्छते, तदुवाच वाचकचक्रवर्ती “ज्ञानस्य फलं विरतिर्विरतिफलं चाऽऽश्रयनिरोधः” इति । उक्तद्वारद्वारिभावः—“सवणे नाणे य विन्नाणे, पचकक्षणे य संजमे । अण्णहए तवे चेव, वोदाणे अकिरिया सिद्धी ॥ १ ॥ ” इति सङ्ग्रहगाथया ज्ञातव्यः । अत्रोपलक्षणन्यायेनोपेक्षाऽपि बहिःप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयान्तरसञ्चारशून्य-निभृतज्ञानरूपा मत्यादेः फलत्वेन ज्ञेयेति । पूर्वार्द्धेन व्यवहितफलमुक्तत्वात्तरार्द्धेनाव्यवहितफल-प्रतिपादनायाह—पूर्वेति, अव्यवहितं तु फलं केवलज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तिरेव, मत्यादेः त्रविषयाऽ-ज्ञानविच्छेदवदित्यर्थः । एतदभिप्रायेणैव तातपादश्रीवादिदेवसूत्रयोऽपि—“यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते

अन्यथा तस्यासम्भवात्, स च सन्निकर्षः संयोगो निरन्तरोत्पाद आभिमुख्यं वेत्यन्यदेतत् । उपमानमपि चक्षुरादीन्द्रियगवयाधर्थसन्निकर्षजम्, आगमोऽपि श्रोत्रेन्द्रियशब्दसन्निकर्षजः, शब्दार्थापत्तिरप्येवमेव, अर्थार्थापत्तिस्तु चक्षुरादेरिन्द्रियस्य नीलादे रूपास्य च सन्निकर्षत एवोपजायते, सम्भवोऽपि प्रस्थमर्थं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्रादुरस्ति, सोऽपि चक्षुःश्रोत्रयोः प्रस्थार्थप्रस्थशब्दयोः सन्निकर्षादेवोपजायते, अभावोऽप्यनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमेव, ऐतिह्यं च शब्दः, एवमेतानि स्वप्रयोज्यचरमन्यापारद्वारा यथायथमिन्द्रियानिन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तानि सन्ति मतिज्ञानान्न मिधन्ते । किं चान्यदिति पक्षान्तरमाश्रयति, अप्रमाणान्येव वा परकरिपतान्यनुमानादीनि प्रमाणानि, मिथ्यादर्शनपरिग्रहात्—एकनयाश्रयणात्, विपरीतोपदेशात्—एकान्तप्ररूपकत्वाच्च, उन्मत्तवाक्यवत् । वक्ष्यमाणं स्मारयति—मिथ्यादृष्टेर्हि जन्तोर्मतिश्रुतावधयो नियतं निश्चितं अज्ञानमेव कुत्सितज्ञानमेवेति वक्ष्यत्युपरिष्ठात् । ननु मिथ्यादृष्टिना कोऽपराधः कृतो येन तत्सम्बन्धि सर्वमज्ञानम्, सम्यग्दृष्टिसंज्ञि च सर्वं ज्ञानमिति चेत्, अनुवृत्तिव्यावृत्तिपर्यायद्वारा सर्वस्य सर्वात्मकस्यानन्तपर्यायस्य वस्तुन एकपर्यायप्रकारेण ग्रहणादित्यवेहि । ननु सम्यग्दृष्टिरपि धटादिवस्तुन एकस्मिन्काले तदस्य फलम् ॥६-१॥ तद् द्विविधमान-तय्येण पारम्पर्येण च ॥६-२॥ तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् ॥६-३॥ पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत्फलमौदासीन्यम् ॥६-४॥ शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्ध्यः ॥६-५॥ इत्याहुः । बौद्धनयमूलप्रकृतिभूतमृगुल्लङ्घनं समाश्रित्याह—निरन्तरोत्पाद इति व्यवधायकदेशराहित्येनोत्पाद इत्यर्थः । ऐतिह्यं च शब्द इति—अनिर्णीतप्रवक्तृकवृद्धपरम्पराऽऽयातं वाक्यमैतिह्यमिति लक्षणाच्छब्दरूपस्य तस्य श्रोत्रेन्द्रियेण सन्निकर्षादेव ज्ञानं जायत इतीन्द्रियनिमित्तमेव तज्ज्ञानमिति मतिज्ञानेऽन्तर्भूतं तदिति भावः । नियतं निश्चितमज्ञानमेवेति—आस्तां तावत्संशयादिकाले, निश्चयकालेऽपि, यतस्तस्मिन्मिथ्यादृष्टिर्यथा जिनेन्द्रमगवाद्भिः प्रज्ञप्तमन-उपर्यायं वस्तु तथा नैवावगच्छति, अत एव तथा नाऽभ्युपगच्छति, केवलिभगवद्दृष्टयथावस्थितवस्त्वभ्युपगमस्य सम्यग्ज्ञानाधीनस्य सम्यग्ज्ञानभावेन परमार्थवृत्त्या मिथ्यादृष्टेः कदाचिदप्यभावात्, अन्यथा मिथ्यादृष्टित्वमेव तस्य न स्यात्, तथा च सापेक्षभावेन तदतत्स्वभावात्मकस्य वस्तुन एकान्तैकधर्मप्रकारेण निश्चयात्मकज्ञानस्य आन्तत्वात् तच्छालिनस्तस्य निश्चयरूपं संशयादिरूपं च सर्वं ज्ञानमज्ञानरूपमेव । उक्तञ्च विशेषावश्यकभाष्ये—“निष्णयकाले विजओ न तहारुवं विदंति ते वत्थुं । मिच्छदिड्ढी तम्हा सव्वं चिय तेसिमण्णाणं ।” ३२३ । इति । अनुवृत्तिव्यावृत्तिपर्यायद्वारेति साक्षात्सम्बन्धेन स्वनिष्ठा ये स्वीयपर्यायास्तेऽनुवृत्तिपर्यायाः, ये च परवस्तुगतत्वेन परपर्याया अपि स्वाभाववत्परम्परासम्बन्धेन स्वगतास्ते व्यावृत्तिपर्यायाः, तद्द्वारेत्यर्थः । अनुगतरूपत्वेन व्यावृत्तिरूपत्वेन स्वनिष्ठस्वपर्यायपरपर्यायद्वारेति यावत् । सर्वस्य सर्वात्मकस्येति—कथञ्चिद्भिन्नाभिन्नत्वे सत्येव धर्मधर्मिभाव इति सत्त्वप्रमेयत्वादिको यो धटादेरनुवृत्तिपर्यायात्मा धर्मस्तेन समं कथञ्चित्तादात्म्यं धटादेरवश्यमभ्युपगन्तव्यमेवं धटादेरपि, तथा च तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नियमाद् धटाभिन्नप्रमेयत्वाद्यभिन्नस्य धटादेर्धटाभिन्नत्व-

एकमेव कञ्चिद् घटत्वादिपर्यायं गृह्णात्यतोऽनन्तपर्यायमपि वस्त्वैकपर्यायतया गृह्णतस्तस्यापि कथं ज्ञानमिति चेत्, सत्यम्, यद्यप्यसौ प्रयोजनादिवशादेकं पर्यायं गृह्णाति, तथाहि-सौवर्णे घटे दृष्टे यस्य घटमात्रेण प्रयोजनं स घटोऽयमित्यध्यवस्यति, सुवर्णार्थी यः स सुवर्णमिदमिति, जलाहरणार्थी जलभाजनमिदमिति । एवं ब्राह्मणे द्वारि दृष्टेऽभ्यासवशाद् भिक्षुकोऽयमिति, यस्तत्समीपेऽधीते स प्रत्यासत्तिवशान्मदीयोपाध्यायोऽसाविति, अन्यस्तु पाटववशाद् ब्राह्मणोऽयमिति । तथापि 'जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ' सर्वमनन्तपर्यायात्मकमित्याद्यागमार्थश्चानोपनीतसर्वात्मकत्वानन्तपर्यायात्मकत्वावगाहित्वं वस्तुनि सम्यग्दमित्येवं दिशाऽनुवृत्तिपर्यायद्वारा सर्वस्य सर्वात्मकत्वम्, तथा स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन परमतधर्माये घटादौ वर्तन्ते तैस्सममपि धर्मधर्मिभावानुरोधेन कयञ्चित्तादात्म्यमेपितव्यम्, तेषां च घटादिभिर्यथाऽभेदस्तथा पटादिभिरित्युक्तनियमाद् घटपटादीनामभेद आयात्येवेति व्यावृत्तिपर्यायद्वारा सर्वस्य सर्वात्मकत्वम्, इत्थं सर्वस्य सर्वात्मकस्य स्वयगतान्तपर्यायात्मकत्वे सत्यपि मिथ्यादृष्टिज्ञानमेकपर्यायप्रकारेणैव वस्त्ववगृह्णातीति तदज्ञानमित्यर्थः । एकपर्यायतया गृह्णतस्तस्यापि कथं ज्ञानमिति-यद्वस्तु यदात्मकं तद्रूपेणैव तद्ग्रहणे सम्यग्ज्ञानमन्यथा तु मिथ्याज्ञानम्, न च केवलैकपर्यायात्मकं वस्तु जैनसिद्धांते, किन्त्वनन्तपर्यायात्मकमित्येकास्मिन् काले एकपर्यायमात्रेण घटादिवस्तुग्रहणेऽन्यथात्वग्रहप्रसक्त्या सम्यग्दृष्टिनोऽपि कथं सम्यग्ज्ञानं स्यादिति भावः । "जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ"ति-अत्र "जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ" इत्युत्तरार्द्धं ज्ञेयम् । अयम्भावः इह जगति परमाण्वादिकमेकैकं वस्तु स्वपरपर्यायैस्समस्तत्रिभुवनमयम्, तथाहि-परमाणौ तावदेकगुणकालत्वादयः पङ्गुगुणहानिद्विलक्षणा वर्ण-गन्ध-रस रपरीदयो भिन्नाभिन्नकालीना अनन्तास्त्वपर्याया इव तत्तत्क्षेत्रतत्तत्कालवर्तिपरमाणुद्वयशुक्रव्यणुकाद्यनन्तपुद्गलस्कन्धान-तजीवादिसमस्तवस्तुभ्यो व्यावृत्तत्वात्तद्व्यावृत्तिलक्षणा अनन्ताः परपर्याया भवन्ति, एवं द्वयशुक्रादिष्वपि भावनीयम्, न चान्यसमस्तवस्तुव्यावृत्तयोऽभावरूपत्वात्स्वरूपसम्बन्धेन विवक्षितपरमाण्वादिवस्तुनि विद्यन्त इति तद्धर्मत्वाद् धर्मस्य च पर्यायरूपत्वेन भवत्वन्यव्यावृत्तिलक्षणानन्तपर्यायावलीढं तत्, न चैतावताऽन्यसमस्तवस्तुमयं तत्सिद्ध्यति, व्यावृत्तिप्रतियोगिनां समस्तवस्तूनां तत्राऽसत्त्वादिति वाच्यम्, स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन प्रतियोगिनामपि तत्र सत्त्वात्, तथा च प्रतियोगिभूतानां तेषां तद्धर्मत्वाद् धर्मधर्मिणोश्च कथञ्चिदभेदात् सिद्धत्येव सर्वमपि वस्तु सर्वमयम् । तथा च य एकं किमपि वस्तु सर्वैस्स्वपरपर्यायैर्युक्तं जानाति स सर्वं लोकालोकगतं वस्तु सर्वैस्स्वपरपर्यायैर्युक्तं जानाति सर्ववस्तुपरिज्ञाननान्तरीयकत्वाद् याथात्म्येनैकवस्तुज्ञानस्येति । यश्च सर्वं सर्वपर्यायोपेतं वस्तु जानाति स एकमपि घटादिवस्तु सर्वपर्यायान्वितं जानाति, यथावस्थितैकवस्तुज्ञाननान्तरीयकत्वात् सर्ववस्तुज्ञानस्य, तथा चैकं वस्तु गृह्णतः सर्ववस्तुग्रहणं निरावाधं सिद्धम्, यत एकं वस्तु रान्यसर्ववस्तुव्यावृत्तं, व्यावृत्तिश्चाभावः, न च प्रतियोगिनि सर्ववस्तुन्यज्ञाते तदभावो ज्ञातुं शक्यः, अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् । यद्वा मयूराण्डकरसे िे श्री व च

षिज्ञाने सर्वत्रैवेति तदेव प्रमाणमिति स्थितम् । यद्येवं कथं तर्हि मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानीत्युक्तमत आह-
 नेत्रपिच्छोदरचरणादितत्तदनेकावयवतद्गततत्तद्रूपरसाद्यनुकूलानन्तशक्तिवत्पुद्गलपरमाणुष्वप्य-
 तीतानागतवर्तमानानन्ततत्तत्पुद्गलपर्यायपरिणमनशक्तिसद्भावादन्तकालेन विसृष्टप्रयोगादित-
 तत्सामग्रीसमवधाने सति सर्वेण वस्तुना सर्वावस्थानां परस्परानुगमेनासादितत्वादवस्थानुशास्व-
 स्थानां कथञ्चिदनन्यत्वात्सर्वे यदार्यास्सर्वरूपेणापि विवृत्ता विवर्तन्ते विवर्तिष्यन्त इति सर्वं सर्वा-
 स्मकं कथञ्चिदिति सिद्धम् । तथा च यः कश्चिदविशेषित एकं परमाण्वादिव्यं पञ्चात्पुस्कृत-
 पर्यायं स्वपरपर्यायं वा जानाति परिच्छिनत्ति स सर्वं स्वपरपर्यायं जानाति, अतीताना-
 गतपर्यायिद्रव्यपरिज्ञानस्य समस्तवस्तुपरिच्छेदाविनाभावित्वात्, इदमेव हेतुहेतुमद्भावेन
 लभयितुमाह-जे सव्वमित्यादि, यः संसारोदरविवरवर्ति सर्वं वस्तु जानाति, स एकं यदादि-
 वस्तु जानाति, तस्यैवातीतानागतपर्यायभेदेस्तत्तत्स्वभावापत्त्याऽनाद्यनन्तकालतया समस्त-
 वस्तुस्वभावगमनादिति । तदुक्तं सम्मतौ-“एकदवियस्म जे अत्थपज्जवा, वयणपज्जवा वावि ।
 तीयाणागयभूया, तावइयं तं हवइ दव्वं ॥ ३१ ॥ ” इति । अथैवंविधं परिज्ञानं केवलज्ञानिनं
 भगवन्तं विना नान्यस्यास्मदादेरुच्यस्यस्यातीन्द्रियज्ञानाभावात् सम्भवतीति चेत्, सत्यम्,
 सम्यग्दृष्टिर्नरुच्यस्य साक्षात्तथापरिज्ञानाऽभावेऽपि “जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ”
 इत्याद्यागमग्रामाण्याभ्युपगमद्वारा स्वपरपर्यायापेक्षयाऽनन्तधर्मात्मकत्वेनैकैकं वस्तु सर्वमयं
 सर्वं च सर्वमयमिति श्रद्धानोपनीतवासनावतस्तस्यापि भावतो तथापरिज्ञानमस्त्येव, तदानीं
 तस्य मतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमजनितस्याद्वादसंस्कारसद्भावेन भावतोऽनन्तपर्यायात्मकतया
 वस्तुग्रहणपरिमाणस्याऽक्षयात् । उक्तञ्च विशेषावश्यकभाष्ये-“पज्जायमासयन्तो, एकं पि तओ
 पओयणवसाओ । तत्तियपजायं चिय, तं गिण्हइ भावओ वत्थुं ॥ ३२ ॥ ” तस्माज्जाग्रतस्त्वपत-
 स्तिष्ठत्वचलतो वा यथोक्ततागमश्रद्धानद्वारा परमगुरुप्रणीतयथोक्तवस्तुस्वरूपज्ञानपरिणामस्य
 सर्वदैव भावात् सम्यग्दृष्टिज्ञानं सर्वं प्रमाणमिति सिद्धम्, अत एव “सम्मदिट्ठीणं भंते ! किं
 नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! नाणी नो अन्नाणी इत्यागमोऽपि सङ्गच्छते । अत्रेदमप्यवधेयम्
 ननु त्रिभुवनान्तर्गतसर्वद्रव्यसर्वपर्याया अपि विवक्षितवस्तुनः पर्याया इति सिद्धान्ते गीयते,
 यतो न ह्यन्यसर्वद्रव्यपर्यायेष्वज्ञातेषु विवक्षितवस्तुसम्पूर्णाशैर्ज्ञायते ज्ञातेषु च ज्ञायत इति
 हेतोस्ते तस्य धर्माः, प्रयोगः-येषामनुपलब्धौ यन्नोपलभ्यते उपलब्धौ चोपलभ्यते तस्य ते
 धर्माः, यथा घटपटादेर्धटत्वपटत्वादयः, नोपलभ्यते च यथात्म्येन विवक्षितवस्तु तदन्यसर्व-
 द्रव्यपर्यायाणामनुपलब्धौ, उपलभ्यते च तदुपलब्धौ इति ते तस्य धर्मा इत्येतत्कथं सङ्ग-
 च्छते, यतो न हि परधनं स्वधनम्, न हि कोऽपि कोविदः परधनेन धनवानयं पुरुष इति
 व्यवहरतीति न्यायात्, एवं परद्रव्यपर्याया अपि कथं विवक्षितवरुपर्यायाररपुः, तेषामवि-
 ष्यग्भावसम्बन्धेनान्यद्रव्यनिष्ठत्वेन स्वावृत्तित्वादिति चेत्, सत्यम्, यदि साक्षात्सम्बन्धेन
 परद्रव्यपर्यायाविशिष्टं विवक्षितं वास्त्विति मन्येत तदा स्यादुक्तदोषः, न चैवम्, स्वाभाव-

नयवादान्तरेणेत्यादि । नया नैगमादयस्तेषां वादः स्वरुचितार्थप्रकाशनं तस्यान्तरं भेदस्तेन मतिश्रुत-
योर्विकल्पा ये भेदास्तज्जानि यथाऽन्योक्तप्रमाणानि भवन्ति तथा परस्तात्रयविचारणाया वक्ष्यामः ।
शब्दनयस्य मिथ्यादृष्टिरन्यो वा नास्तीति वक्तव्यम्, तन्मतेन प्रमाणानीति, वस्तुतः परैः पृथक्त्वेनाशङ्कि-
तान्यनुमानादीनि प्रमाणानि सम्यग्दृष्टिसम्बन्धीनि मतिश्रुतयोरन्तर्भवन्तीति तात्पर्यं न कोऽपि दोष इति
स्मर्तव्यम् ॥ १२ ॥

विधानतो लक्षणतश्चेति प्रमेदास्त्वस्य पुरस्ताद्वक्ष्यन्त इत्यनेनास्योक्तत्वं द्रष्टव्यम् । भिद्यते-
ऽनेनेति भेदः, प्रकृतो भेदः प्रमेदः । प्रमेदश्च प्रमेदाश्च प्रमेदा इत्येकशेषाश्रयणात् । अत एवात्र विधानस्य
प्रागुक्तत्वेऽप्यर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् प्रथमं लक्षणमाह—

वत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेनैव तत्र वैशिष्ट्यस्याङ्गीकारात्, अत एव परद्रव्यपर्याया विवक्षित-
वस्तुनि परपर्याया इत्याख्यायन्ते, स्वाभावतत्त्वसम्बन्धरूपपरम्परासम्बन्धेनैव तत्र तेषां
सत्त्वात्, तथा च यथा भिषग्वरो महाविषमप्यौषधिप्रयोगादमृतमिव करोति तथा सम्य-
ग्दृष्टिजीवोऽपि महाविषादप्यतिक्रान्तरूपमज्ञानं भगवद्वचनौषधिप्रयोगादमृतोपमज्ञानरूपं करोति,
भारतादिमिथ्याश्रुतस्य सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतस्य सम्यग्ज्ञानरूपेण परिणमनात् । उक्तञ्च
“सम्मत्तपरिगाहियं सम्मसुयं” इति । नन्वेवं तर्हि स्वातिनक्षत्रजलमहिमुखप्रविष्टं विपरूपेणैव
मिथ्यादृष्टिपरिगृहीतमज्ञानङ्गप्रविष्टं सम्यक्श्रुतमपि मिथ्याश्रुतरूपेण परिणतं स्यादिति
चेत्, तत्तद्वस्तुपरिणामस्येव श्रुतपरिणामस्यापि पात्रानुसारित्वाद् यथापात्रं तथा स्यादेव,
सम्यग्दृष्टेर्यथावस्थिततत्त्वबोधतो मिथ्याश्रुतस्यापि विषयविभागेन याथावर्थेन योजनात्
तत्परिगृहीतं मिथ्याश्रुतमपि सम्यक्श्रुतम्, मिथ्यादृष्टेश्चाऽयथावस्थितबोधतरसम्यक्श्रुत-
स्यापि वैपरीत्येन योजनात् तत्परिगृहीतं सम्यक्श्रुतमपि मिथ्याश्रुतम् । यदाह भाष्य-
कारः—“अंगाणंगपविष्टं, सम्मसुयं लोइअं तु मिच्छसुयं । आसज्ज उ सामित्तं, लोइअ-लोउत्तरे
भयणा ॥ ५२७ ॥” इति । तथा च परप्रवादिभिर्मिन्नप्रमाणत्वेन प्रोक्तान्यप्यनुमानादीनि
सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतत्वेन सम्यग्ज्ञानरूपाण्येव, सम्यग्ज्ञानं च प्रकृते मतिज्ञानं श्रुतज्ञानञ्चेति
तत्रैव तान्यन्तर्भवन्तीत्याशयेनाह वस्तुतः परैरित्यादि ॥ १२ ॥

भाष्ये त्रयोदशसूत्रावतरणिका माह अत्राह—उत्तं भवतेत्यादिना, प्रथमाध्याये
नवमसूत्रभाष्योक्तेन “प्रमेदास्त्वस्य पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते” इति पाठेन, विधानत इत्यस्य
लक्षणतश्चेत्यस्य च ग्रहणं यथा कृतं तथा चाह भिद्यतेऽनेनेति, प्रमेदश्चेत्यनेन
लक्षणत इत्यस्य प्रमेदाश्चेत्यनेन च विधानत इत्यस्य ग्रहणं कृतम् । कथमिति चेत्,
उच्यते, मतिस्मृत्याद्यन्यतमज्ञानत्वरूपस्य मतिज्ञानलक्षणस्यैकत्वात् प्रमेद इत्येकवचनात्
पदेन ग्रहणम्, विधानस्यावान्तरभेदरूपस्यानेकत्वाद्बहुवचनान्तेन प्रमेदा इत्यनेन ग्रहण-
मिति बोध्यम् । पाठक्रमापेक्षयाऽर्थक्रमस्य बलवत्त्वाद्विधानतो लक्षणतश्चेत्यत्र विधानस्य
पूर्वमुक्तत्वेऽपि लक्षणतरसामान्यज्ञाने सत्येवावान्तरधर्मजिज्ञासया विभागप्रवृत्तेर्लक्षणं पूर्व-
पश्चाद्विभाग इत्यर्थक्रमे लक्षणमेव पूर्वं निरूपणीयमित्याह अत एवेत्यादि ।

सूत्रम् मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १ ॥ १३॥

(भाष्यम्) मतिज्ञानं स्मृतिज्ञानं सञ्ज्ञाज्ञानं चिन्ताज्ञानं आभिनिबोधिकज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ।

(यशो० टीका) तथा च मत्याद्यन्यतरज्ञानं मतिज्ञानमित्यत्र लक्षणे तात्पर्यम् । अनर्थान्तरमिति यावद्विशेषाणामेव सामान्यरूपत्वादित्यर्थः । मतिज्ञानमित्यादि भाष्यम्, प्रत्येकं ज्ञानशब्दो विशेषाणां पृथगूलक्षणीयत्वद्योतनार्थः । मतिज्ञानं नाम यदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं वर्तमानकालविषयपरिच्छेदि । रगृतिज्ञानमतीतकालावच्छिन्नार्थपरिच्छेदि । न च प्रमृष्टतत्ताकस्मरणेऽव्याप्तिः, तस्यापि वस्तुत ईदृशत्वात्, न च प्रत्यभिज्ञानेऽतिव्याप्तिः, अनुभवजन्यत्वेन विशेषणात्, प्रत्यभिज्ञानं चानुभवरगृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्व-तासामान्यविषयं प्रसिद्धम्, अनुभवाजन्यत्वमपि साक्षाद्विवक्षणीयम्, अन्यथा रगृतिमात्रस्य संस्कार-द्वाराऽनुभवहेतुकत्वादसम्भवापत्तेः । संज्ञाज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं पूर्वापरसंकलनात्मकम् । अत एव संज्ञासंज्ञि-

सामान्यरूपत्वादिति—मतिज्ञानत्वरगृतित्वादीनां मतिज्ञानत्वरूपसामान्यधर्मव्याप्या-
नन्तरधर्मत्वेन मतिस्मृत्यादिषु तत्सत्त्वे तद्व्यापकीभूतमतित्वसामान्यधर्मस्यापि तत्र सत्त्वेन तेषां
तद्रूपेण मतिसामान्यस्वरूपत्वादित्यर्थः, तथा चाभ्रनिम्बांशिशपादियावद्वृक्षविशेषान्यतमस्व-
रूपव्यतिरेकेण वृक्षसामान्यस्वरूपस्यानुपलम्भात्तादृशवृक्षविशेषाणामेव वृक्षत्वावच्छिन्नसामान्य-
स्वरूपत्वमिव मतिरगृत्यादियावद्विशेषान्यतमस्वरूपव्यतिरेकेण मतित्वावच्छिन्नसामान्यस्वरूप-
स्यानुपलम्भान्मतित्वावच्छिन्नसामान्यं निरुक्तविशेषस्वरूपतां परिहाय नैव स्वस्वरूपतां धर्तुं शक्नो-
तीत्यतस्सामान्यविशेषयोः कथञ्चिद्भेदेऽप्यभेदसद्भावादनर्थान्तरत्वं ज्ञेयमिति भावः । स देवदत्त
इत्याकारके स्मरणे तत्तांशमानदेवानुभवकालरूपातीतकालावच्छिन्नार्थस्य भानम्, तत्तांशप्रमोषे
च न तद्भानमिति प्रमृष्टतत्ताकस्मरणेऽव्याप्तिरित्याशङ्क्य निषेधति न चेति । निषेधे हेतु-
माह—तस्यापीति । तस्यापि प्रमृष्टतत्ताकस्मरणस्यापि, वस्तुतः—परमार्थतः, ईदृशत्वात्—
अतीतकालावच्छिन्नार्थपरिच्छेदरूपत्वात् । अतीतकालावच्छिन्नत्वं ह्युपलक्षणम्, न त्वर्थस्य विशेषण-
मिति तदभानेऽपि न क्षतिरिति भावः । यद्वाऽतीतकालावच्छिन्नार्थपरिच्छेदे ज्ञानवृत्तिमतिज्ञानत्व-
व्याप्यधर्मवत्त्वं रगृतिज्ञानत्वमित्येवं लक्षणकरणे नोक्ताव्याप्तिर्दोष इति । तिर्यगूर्ध्वतासा-
मान्यविषयमिति—देशानुगतसदृशपरिणामलक्षणतिर्यक्सामान्यविषयकं तज्जातीयोऽयं घट
इत्याद्याकारं परापरविवर्तव्यापिद्रव्यलक्षणोर्ध्वतासामान्यविषयकं कुण्डलाङ्गदादिषु तदेव सुवर्णं
स एवायं जिनदत्त इत्याद्याकारमित्यर्थः । तथा च प्रत्यभिज्ञानस्यानुभवजन्यत्वादनुभवजन्यत्व-
वदितोत्तरगृतिलक्षणस्य तत्र सङ्घटनभावाभातिव्याप्तिरिति भावः । सञ्ज्ञाज्ञानमिति—अस्या-
र्थमाह—प्रत्यभिज्ञानमिति । तदर्थमाह—पूर्वापरसंकलनात्मकमिति—पूर्वोत्तरकालावच्छि-
न्नव्यक्त्यभेदावगाहि य एव पूर्वं मया दृष्टस्स एवायमित्याद्याकारमित्यर्थः । एवं तज्जातीयोऽयं घटः
अङ्गदकुण्डलोदिषु तदेव सुवर्णमित्यादिज्ञानमपि संज्ञाज्ञानं प्रत्यभिज्ञानापरनामकं ज्ञेयम् ।

सम्बन्धोऽप्यनेनैव गृह्यते इति संज्ञाशब्दोऽन्वर्थः । चिन्ताज्ञानमागामिनो वस्तुन एवं निष्पत्तिर्भवत्यन्यथा
नेत्याकारम् । आभिनिबोधिकमभिमुखो निश्चितो यो विषयस्तत्परिच्छेदोऽंशेऽप्ययोग्यस्पर्शरहितो योग्य-
साक्षात्कार इति यावत् ॥ १३ ॥

अनेनैव संज्ञाज्ञानेनैवेत्यर्थः । एतेन गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितिफलमपि संज्ञाज्ञानरूप-
मेवेति तस्य मतिज्ञान एवान्तर्भावान्न तज्जनकमतिरिक्तमुपमानप्रमाणमभ्युपगन्तव्यमिति
सूचितम्, न चोपमिनोमीति प्रत्ययबलात्तद्विभक्तं सिद्धमिति वाच्यम्, अनुमितित्वादिकमिबोप-
मितित्वमपि मतिज्ञानत्वव्याप्यमेवेत्यभ्युपगमे दोषाभावात् । अभिमुख इति-सन्मुखः
यथार्थबोधोत्पादनक्षम इति यावत्, एतेन अमात्मकनिश्चयविषयस्य व्यवच्छेदः कृतः ।
अभिमुखोऽपि विषयः क्षयोपशमाद्यपादवेऽनिश्चितोऽपि स्यादित्यत आह निश्चित इति ।
एतेन सन्दिग्धविषयस्य व्यवच्छेदः कृतः । योग्यसाक्षात्कार इति-अत्र योग्यताऽऽभिनि-
बोधिकज्ञानप्रतिबन्धकीभूतस्वावरणकर्मक्षयोपशमलक्षणा, सैव च तत्तत्प्रतिनियतप्रत्यक्षविषयत्वे
प्रयोजिका, न तु स्वजनकसन्निकर्षाश्रयत्वं तन्त्रम्, नाप्यर्थः, तथा च प्रत्यक्षस्य यद्विषयत्वा-
वच्छेदेन स्वावरणकर्मक्षयोपशमलक्षणयोग्यताऽऽविर्भवति तद्विषयकत्वमेव भवति, नान्यविषय-
कत्वं, एवं विषयस्यापि स्वावच्छेदाविर्भूतावरणक्षयोपशमादिलक्षणयोग्यताविशिष्टं जन्यता-
सम्बन्धेन यज्ज्ञानं तद्विषयत्वमेव, नान्यज्ञानविषयत्वम् । अत एव परोक्षज्ञानस्यार्थसन्निकर्षा-
द्यज्जन्यतया परेणाप्यभिप्रेतस्य प्रतिनियतविषयत्वव्यवस्थोपपत्तिः, यदर्थान्ते परोक्षज्ञानावरणकर्म-
क्षयोपशमलक्षणयोग्यता तदर्थविषयकत्वस्यैव भावात् । नन्वेवं द्रव्यचाक्षुषादौ तत्प्रतिबन्धककर्म-
क्षयोपशमत्वादिना हेतुता वाच्या, तद्धेतुता च चक्षुःसन्निकर्षादेरेव, तथा च तद्धेतोरित्यादिन्यायेन
प्रत्यक्षे इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वं युक्तमिति चेत्, नैवम्, यतोऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्मध्येऽन्तरङ्ग-
स्यैव वलीयस्त्वमिति न्याय एवान्तरङ्गरूपक्षयोपशमस्य हेतुत्वे विनिर्गमक इति स एव हेतुर्युक्तः ।
एतेन स्थैर्यपक्षे विषयनिष्ठाया योग्यताया अपरावृत्तेर्नयनसन्निकर्षस्याहेतुत्वे मित्याद्यावृत्तस्य चाक्षु-
षापत्तिरित्यादिकमपारतम्, मित्र्यादिना चाक्षुषजनककर्मक्षयोपशमस्य प्रतिबन्धात्, अप्रतिबन्धे
वा तद्वतां चाक्षुषापत्तेरिष्टत्वात् । अवरेषां तु मते दिव्याज्जनादिसंस्कृतचक्षुषामनुभूयमानमि-
त्र्याद्यावृत्तार्थचाक्षुषानुपपत्तिः, चक्षुस्सन्निकर्षाभावात्, तत्र चाक्षुषत्वापलापे च घटादिज्ञानेऽपि
तदपलापप्रसङ्गः । किञ्च प्रत्यासत्तिहेतुत्वमिदं नो नेत्राजनसूक्ष्मतारकाद्यप्रत्यक्षत्वायाऽऽत्यास-
त्त्यतिदूरत्वयोर्दोषत्वं वाच्यम्, आदर्शसाम्मुख्याज्जनादिसन्निधाने च तत्प्रत्यक्षत्वाय तत्तद्विषये
तदभावविशिष्टतत्तदासत्त्यतिदूरत्वाभावस्य चाक्षुषहेतुत्वं वाच्यमित्यतिगौरवम् । मम तु क्षयोप-
शमे आदर्शसाम्मुख्याज्जनादिसन्निधानस्य विशिष्य हेतुता, न तु चाक्षुषादौ, तत्र तु सां विलक्ष-
णक्षयोपशमत्वेनैव समानप्रत्यासत्त्येति लाववम्, किञ्चेन्द्रियप्रत्यासत्तेरपि क्षयोपशमाधायकत-
यैव प्रत्यक्षहेतुता वाच्या, असङ्ख्येयसमयप्रविष्टानामेव पुद्गलानां ग्रहणयोग्यतायाः पारम-

लक्षणमुक्त्वा विधानमाह

सूत्रम् तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १ ॥ १४ ॥

(भाष्यम्) तदेतन्मतिज्ञानं द्विविधं भवति । इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च । तत्रेन्द्रियनिमित्तं स्पर्शनादीनां पञ्चानां स्पर्शादिषु पञ्चस्येव स्वविषयेषु । अनिन्द्रियनिमित्तं मनोवृत्तिरोधज्ञानं च ।

(यशो० टीका) इन्द्रियनिमित्तं स्पर्शनादिभेदेन पञ्चविधम् । तदाह तत्रेन्द्रियनिमित्तमित्यादि । अनिन्द्रियनिमित्तं द्विविधम्—मनोवृत्तिर्मनोजन्यम्, ओध इन्द्रियानिन्द्रियव्यापारनाहितातिशयक्षयो-
र्षसिद्धान्तेऽभिधानात्, सकृत्सम्बन्धे बोधाऽननुभवेन तस्याश्च युक्तियुक्तत्वात्, असङ्ख्येयैश्च समयैः
क्षयोपशमपुष्टेरेव सिद्धेः, तथा च योग्येन्द्रियविषयसम्बन्धानकामेनापि क्षयोपशमहेतुत्वेनानुग-
मस्य प्रत्यक्षहेतुतां वदता विलक्षणक्षयोपशमत्वेनैव हेतुतायां किं लाभ्यं नोद्दीक्ष्यते ? ।
मतिरभूत्यादीनां किञ्चिदंशेन भेदेऽपि मतित्वेनाविशिष्टत्वमतोऽनर्थान्तरत्वमेकार्थवाचकत्व-
लक्षणं तत्तच्छब्दानाम्, अतो मतिविशेषेभ्यो मतिज्ञानादिभ्यो मतिविशेषस्याभिनिबोधिकस्य
वैलक्षण्यप्रतिपत्तये योग्यसाक्षात्काररूपतया तदुपवर्णनं यौगिकार्थमवलम्ब्य, रुढ्यर्थमवलम्ब्य
त्वनुमानादिपरोक्षज्ञानेऽप्याभिनिबोधिकशब्दप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशब्र० त्रयतरणिकामाह लक्षणमुक्त्वा विधानमाहेति यद्यपीन्द्रियानिन्द्रि-
यनिबन्धनस्य मतिज्ञानस्येन्द्रियानिन्द्रियव्यवहितात्मव्यापारसम्पाद्यत्वाद्ब्रूतः परोक्षत्वमेव,
तत्रेन्द्रियपदेन द्रव्येन्द्रियमेव ग्राह्यम्, न तु भावेन्द्रियमुपयोगलक्षणम्, तस्य साक्षादात्मव्यापा-
रत्वेन व्यवधानाऽयोगात्, तथाऽप्यापारसाधारणलौकिकप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणव्यवहारफलकत्वेन
स्वविषये देशतो विशदत्वेन च मन्दमतीनुद्दिश्यैव प्रत्यक्षत्वमिति पक्षे सन्निहितार्थविषयकत्वे-
नैकमपि प्रत्यक्षमिन्द्रियभेदेनैव भिन्नभिन्नव्यपदेशं लभत इत्याशयेनाह इन्द्रियनिमित्तं
स्पर्शनादिभेदेन पञ्चविधमिति । स्पर्शनेन्द्रियत्वाद्यसाधारणधर्मावच्छिन्नस्पर्शनादीन्द्रिय-
निष्ठकारणतानिरूपितसांध्यवहारिकप्रत्यक्षत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यताशालित्वमिन्द्रियनिमित्त-
त्वम्, सांध्यवहारिकप्रत्यक्षत्वव्याप्यधर्मश्च स्पर्शनत्वरसनत्वादिरिति तद्धर्मावच्छिन्नकार्य-
ताशालित्वं स्पर्शनरसनौ, तथा च कार्यभेदस्य कारणभेदायत्तत्वेन कारणीभूतस्पर्शनादी-
न्द्रियाणां पञ्चभेदत्वेन तत्प्रयोज्यस्पर्शनादिप्रत्यक्षात्मकार्यभेदोऽपि पञ्चविध एवेति भावः ।
अनिन्द्रियनिमित्तमिति—इन्द्रियादन्यदनिन्द्रियं मन ओधश्चेति तन्निमित्तं यस्य मतिज्ञानस्य
तदनिन्द्रियनिमित्तम्, अत एवाह द्विविधमिति । द्वैविध्यमेवाह—मनोवृत्तिरित्यादिना ।
ननु सुखादिसाक्षात्कारः सकारणकः प्रत्यक्षत्वात् चाक्षुषादिप्रत्यक्षवदित्यनेन सकारणकत्वे सिद्धे
मनःइन्द्रियं सुखादिसाक्षात्कारकरणत्वात्, यद्यत्प्रत्यक्षकरणं तत्तदिन्द्रियं यथा चक्षुरादि, सुखा-
दिसाक्षात्कारकरणं च मनः, तस्मादिन्द्रियमित्यनुमानेन मनस इन्द्रियत्वे सिद्धे कथमनि-
न्द्रियत्वमिति चेत्, मैवम्, मनोऽनिन्द्रियं अनियतार्थविषयकज्ञानोत्पादकत्वात् आत्मवत्,
यद्वा मनोऽनिन्द्रियं रूपग्रहणादावस्वतन्त्रत्वात् असम्पूर्णत्वाद्वा अनुदरकन्यावदित्यनेन मन-

पेशमश्च । यथा वल्ग्यादीनां नीत्राद्यभिसर्पणेष्टसाधनताज्ञानम् । अत्रैकेन्द्रियादीनामसंज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्यन्ता-
नाममनस्कानामिन्द्रियनिमित्तमेव मतिज्ञानम् । समनस्कानां चक्षुरादिव्यापाराभावे । पृथिज्ञानमनिन्द्रियनि-
मित्तम्, जाग्रदवस्थायां स्पर्शनादिना मनसा चोपयुक्तस्येन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । ओषज्ञानं चैकेन्द्रियादीना-
मिति विभागं वदन्ति तांत्रिकाः । तत्रेन्द्रियजन्यतावच्छेदकमैन्द्रियकत्वं, मनोजन्यतावच्छेदकं दीर्घकालि-
कत्वम्, उभयजन्यता

सोऽनिन्द्रियत्वसिद्धेः, अनिन्द्रियनिमित्तत्वञ्चानिन्द्रियनिष्ठकारणतानिरूपितसांख्यवहारिकप्रत्य-
क्षत्वव्याप्यधर्मविशेषावच्छिन्नकार्यताशालित्वम्, सांख्यवहारिकप्रत्यक्षत्वव्याप्यधर्मविशेषो मान-
सत्त्वमोक्षज्ञानत्वञ्चेति तद्धर्मावच्छिन्नकार्यताशालि मानसप्रत्यक्षमोक्षज्ञानञ्चेति तद्ध्रियमनि-
न्द्रियनिमित्तम्, न चोक्तलक्षणं चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तं, सांख्यवहारिकप्रत्यक्षज्ञानमात्रे
मनसः कारणत्वेन तस्यापि मनोरूपानिन्द्रियजन्यत्वादिति वाच्यम्, यतस्तत्र मनोनिरू-
पितकार्यता सांख्यवहारिकज्ञानत्वात्मकसामान्यधर्मावच्छिन्नैव, न तु सांख्यवहारिकप्रत्य-
क्षत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नेति । इन्द्रियादिरूपपरनिमित्तकत्वात्प्रातिज्ञानस्य परोक्षत्वमिति नैश्च-
यिकपक्षे त्वपेक्षमाणानामर्यालोकादीनां साधारणकारणत्वान्न तैः तत्तत्कार्यभेदः किन्तु
तत्तदसाधारणकारणैरेवेत्यसाधारणकारणीभूततत्तदिन्द्रियभेदेनेन्द्रियनिमित्तमतिज्ञानस्य यो
भेदस्तत्प्रतिपादनायाह इन्द्रियनिमित्तं स्पर्शनादिभेदेन पञ्चविधमिति । यथा वल्ग्या-
दीनां नीत्राद्यभिसर्पणेष्टसाधनताज्ञानमिति-उक्तञ्च विशेषावश्यकभाष्ये “पंचण्डमू-
हसण्णा” ॥ ५२३ ॥ इति । तस्य च पञ्चानां पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतीनामूहसंज्ञा वृत्त्यारो-
हणाद्यभिप्रायरूपौघसंज्ञा भवतीत्यर्थः । नात्र स्पर्शनेन्द्रियं निमित्तं, न वा मनः, किन्तु केवलं
मत्यज्ञानावरणकर्मक्षयोपशम एवेति । एतदभिप्रायेणैव द्रव्यलोकप्रकाशेऽपि “ओषज्ञान-
मविमक्तरूपं यदपि लक्ष्यते । वल्ग्यादीनां वृत्तिनीत्राद्यभिसर्पणलक्षणम् ॥ २८ ॥ तदप्य-
निन्द्रियनिमित्तकमेव प्रकीर्यते । हेतुभावं भज-जीह, नाक्षाणि न मनोऽपि यत् ॥ २९ ॥
मत्यज्ञानावरणीयक्षयोपशम एव हि । केवलं हेतुतामोक्षज्ञानेऽस्मिन्नश्रुते च यत् ॥ ३० ॥ ”
इत्युक्तमिति । उक्तसूत्रे इन्द्रियं चानिन्द्रियं च इन्द्रियानिन्द्रिये च इन्द्रियानिन्द्रियाणि, तानि
निमित्तं यस्य तदिन्द्रियाऽनिन्द्रियनिमित्तमित्येकशेषसमासाल्लभ्यं मतिज्ञानत्रैविध्यं विवृणोति-
अत्रैकेन्द्रियादीनामित्यादिना । जाग्रदवस्थायां स्पर्शनादिना मनसा चोपयुक्तस्ये-
न्द्रियाऽनिन्द्रियनिमित्तमिति-ननु एतज्ज्ञानं किं स्पर्शनादिज्ञानमिति व्यपदेश्यं किं वा
मानसज्ञानमिति चेत्, उच्यते, स्पृशत्युष्णमिदं शीतं चेति वृहद्गीकोक्तेः स्पर्शनादिज्ञानमित्येव
व्यपदेश्यम्, यतस्तत्र स्पर्शनादीन्द्रियाणामेव स्पर्शनादीन्द्रियत्वादिनाऽसाधारणकारणत्वादिति ।
संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां या दीर्घकालीनार्थचिन्तनाऽनुकूलं दीर्घकालिकसंज्ञा सा मनोज्ञानावरण-
कर्मक्षयोपशमजनितमानसिकज्ञानरूपैवेति तत्र मन एवासाधारणकारणमिति तज्जन्यतावच्छेदकं
किमित्याशङ्कयामाह-मनोजन्यतावच्छेदकं दीर्घकालिकत्वमिति । उभयजन्यतेति-

त्वर्थसमाजात्, दीर्घकालिकत्वस्यावध्यादिव्यावृत्तस्यैन्द्रियकत्वव्याप्यत्वाच्च न सङ्करः, ओषेजन्यतावच्छेदकं चोक्तज्ञानत्वम्, अव्यक्तत्वं चोक्तत्रयान्यत्वं जातिविशेषो वा, येनौषसंज्ञायाः सर्वप्राणिसाधारण्यं स्यादिति विवेकः ॥ १४ ॥

लक्षणविधानाभ्यामुक्तस्य मतिज्ञानस्य भेदानाह—

सूत्रम् अवग्रहेहापायधारणाः ॥ १ ॥ १५ ॥

(भाष्यम्) तदेतन्मतिज्ञानमुभयनिमित्तमप्येकशश्चतुर्विधं भवति । तद्यथा—अवग्रह ईहाऽपायो धारणा चेति । तत्राव्यक्तं यथास्वमिन्द्रियैर्विषयाणामालोचनावधारणमवग्रहः । अवग्रहो ग्रहणमालोचनमवधारणमित्यनर्थान्तरम् ॥ अवगृहीते विषयार्थैकदेशाच्छेषानुगमनं निश्चयविशेषजिज्ञासा चेष्टा ईहा । ईहा ऊहः तर्कः परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्यनर्थान्तरम् ॥ अवगृहीते विषये सम्यक्सम्यगिति गुणदोषविचारणाध्यवसायापनोदोऽपायः । अपायोऽपगमः, अपनोदः अपव्याधः अवेतमपगतमवविद्धमपनुत्तमिन्यनर्थान्तरम् ॥ धारणा प्रतिपत्तिर्यथारवं मत्तवस्थानमवधारणं च । धारणा प्रतिपत्तिरवधारणमवस्थानं निश्चयोऽवगमः अवबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥

(यशो० टीका) एकश इति एकैकस्य, स्पर्शनेन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधं यावन्मनोनिमित्तं चतुर्विधमित्येवं वाच्यमित्यर्थः । कास्ताश्चतस्रो विधा इत्याह—अवग्रह ईहाऽपायो धारणेति । स्पर्शनास्पर्शनादीन्द्रियमनोरूपानिन्द्रियात्मकोभयजन्यतेत्यर्थः । अर्थसमाजादिति—स्वधट्टकप्रत्येकधर्मावच्छिन्नसामग्रीसमुदायादित्यर्थः । न सङ्कर इति—अवधित्वाभाववति मानसे दीर्घकालिके दीर्घकालिकत्वं वर्त्तते, दीर्घकालिकत्वाभाववत्यवधिविशेषेऽवधित्वं वर्त्तते, उभयोश्च दीर्घकालिकेऽवधिज्ञाने सङ्क्रावात्साङ्कर्यमिति, न, मनोजन्यतावच्छेदकं यद् दीर्घकालिकत्वं तदवध्यादिव्यावृत्तमेव स्वीक्रियत इत्यवधित्वसामानाधिकरण्यस्य तत्राभावात्, इन्द्रियमनोभ्यां जन्ये ज्ञाने यद्दीर्घकालिकत्वं तदैन्द्रियकत्वव्याप्यमेव स्वीक्रियत इति तस्यैन्द्रियकत्वाभावसामानाधिकरण्याभावान्नैन्द्रियकत्वेनापि साङ्कर्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशसूत्रस्यावतरणिकामाह—लक्षणविधानाभ्यामुक्तस्येत्यादिना । यावन्मनोनिमित्तं चतुर्विधमिति—अत्र यावत्पदाद्रसनेन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधं घ्राणेन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधं चक्षुरिन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधं श्रोत्रेन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधमिति ग्राह्यम्, कारणायतजन्मनां कारणभेदेनैव भेद इत्यवग्रहेहादिचतुर्णां कार्याणां कारणानि स्पर्शनरसनाघ्राणचक्षुश्श्रोत्रेन्द्रियमनोलक्षणानि षड्विधानीति तत्प्रत्येककार्यरूपाणां चतुर्णां षड्केन गुणने चतुर्विंशतिर्भेदाः, तत्रावग्रहो व्यञ्जनावग्रहार्थावग्रहेभेदेन द्विविधः, तत्राद्यस्य व्यञ्जनावग्रहस्य चक्षुर्मनोव्यतिरिक्तस्पर्शनरसनाघ्राणश्रोत्रेन्द्रियाण्येव कारणानीति तद्भेदेन तत्कार्यभूतव्यञ्जनावग्रहाणां चातुर्विध्यमिति तेषां तत्र प्रक्षेपे मतिज्ञानस्याष्टाविंशतिर्भेदाः । तेषां भेदानां ब्रह्मब्रह्मादिकादशभेदैर्गुणने मतिज्ञानस्य षड्विंशदधिकानि त्रीणि शतानि भेदाः, एते च भेदाश्श्रुतनिश्चितमतिज्ञानस्यैवेति तत्राश्रुतनिश्चितौत्पत्तिकबुद्ध्यादिभेदचतुष्टयप्रक्षेपे मतिज्ञानस्य चत्वारिंशदधिकात्रिशतानि भेदाः । तदेतन्मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमप्येकशश्चतुर्विधं भवतीति सामान्योक्तिजनितसामान्यज्ञानप्रयोज्यविशेषजिज्ञासाविषयीभूतान् भेदानाह—अवग्रहईहाऽपायो धारणा चेतीति । अर्थेषामवग्रहादीनां पार्थक्ये मानाभाव इति चेत्,

अवग्रहः, स्पर्शनेहा, स्पर्शनाऽवा(पा)यः, स्पर्शनधारणेति । एवं सर्वत्र दृश्यं यावन्मनोधारणेति । अवग्रहादीनां स्वरूपमाह तत्राव्यक्तमित्यादिना, तत्र चतुर्व्यवग्रहादिषु मध्येऽव्यक्तमस्फुटम्, इन्द्रियैः स्पर्शनादिभिः, यथास्वं यथाशब्दो वीप्सायाम्, ये ये आत्मीयास्तेषामित्यर्थः । विषयाणां स्पर्शादीनाम्, 'ओलोच-
मैवम्, यतः 'अवगृह्णामि' 'इहे' 'अवैमि' 'स्थिरीकरोमि' इति प्रत्यया एव प्रतिप्राप्यनुभवेऽसिद्धा अवग्रहादिभेदे प्रमाणम्, एतेनावग्रहस्यैवेहादयः पर्याया एवेत्यपि निरस्तम्, पृथग्भेदाच्चकत्वात् तेषामिति । नन्वेवं तर्ह्येषामेवमनुक्रमोपन्यासे को हेतुरिति चेत् क्रमोत्पादिषुना हि कारणेन स्वकार्यमपि क्रमेणैव जनयितव्यमित्यतः क्रमिकएव हेतुरिति जानीहि, तथाहि—अवगृहीतेर्मीहिते-
विचार्यते नानवगृहीतम्, अनवगृहीते वस्तुनि धर्म्यऽसिद्धौ निरालम्बनविचाराऽयोगात्, तेना-
दविवावग्रहो जायते, तदन्वीहा, ततोऽपायः, यत ईहितमपेयते निश्चीयते नानीहितम्, अपेयस्य निश्चयरूपत्वात्, तस्य च विचारपूर्वकत्वात्, न च विचारं विनाऽपि कारणमहिम्ना तदु-
त्पादो युक्तः, विचारस्यापि तत्कारणत्वेन तद्विरहे कारणमहिम्न एवाऽसिद्धेः, तेनाप्यित्पूर्-
वमीहा प्रवर्तते, अपेतं धार्यते, नानपेतमपायेनानिश्चितम्, अन्यथा सन्देहादपि धारणाप्रसङ्गात्, ततश्च धारणायाः पूर्वमपायः प्रवर्तते इत्येवमन्वयव्यतिरेकमूलकात् तेषामवग्रहादिचतुर्णां क्रमनिबन्धनकार्यकारणभावादेव क्रमेणोत्पादः, अत एव नोत्क्रमेण व्यतिक्रमेण वोत्पादः, न चैषां मध्येऽन्यतमस्याप्यभावे वस्तुस्वभाववबोधः, ततः क्रमेण सर्वेऽप्यमी एष्टव्यः, न त्वेको द्वौ त्रयो वा, युगपद्वा नैते जायन्ते । नन्वभ्यस्ते पुरुषेऽवग्रहेहाद्वयमन्तरेणैवायं पुरुष इति निश्चीयते, पूर्वकालीनानुभवविषये चोद्बुद्धसंस्कारादवग्रहेहाऽपायरूपत्रयं विनैव स इति रमृतिरूपधारणा समुपजायते इति कथमवग्रहाद्यन्यतराभावे वस्तुस्वभाववबोधो नेति सङ्गतमिति चेत्, उच्यते, शतपत्रवेधन्यायेन कालातिसौक्ष्म्यादेव क्रमिकावग्रहाद्यनुपलक्षणमिति, न चैतावता तदपलापः कर्तुं शक्यः, अन्यथा मयैतानि पत्रपत्राणि युगपद्विद्वानीत्यनुभवात् क्रमिकोप-
जातपत्रपत्रशतच्छेदस्याप्यपलापस्स्यात्, यथा च तत्र कालातिसौक्ष्म्यात् क्रमिकच्छेदानुप-
लक्षणं तथाऽभ्यासदशापत्रस्य शीघ्रं शीघ्रतरं जायमानानामवग्रहादीनां कालसौक्ष्म्यादनुप-
लक्षणम् । यद्वा दीर्घशुष्कशकुलीभक्षणकाले तद्रूपदर्शनतज्जनितशब्दश्रवणतद्रन्धाघ्राणतद्रसा-
स्वादतत्स्पर्शोपलब्धिषु क्रमिकजायमानासु रूपशब्दगन्धरसस्पर्शान् युगपित्प्रत्येमीति यौगप-
धाभिमानम्, आत्मन एकदैकोपयोगस्वभावत्वान्मनसः सर्वेन्द्रियैस्सह युगपदसम्बन्धात्, मनस-
श्चाशुसञ्चारित्वेनैव तेन तेनेन्द्रियेण सह शीघ्रं सम्बन्धात्तेनाशुकार्यार्जनात् । अत एव "मनसः युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्हि लिङ्गम्" इति वैशेषिकसूत्रेऽप्युक्तं सङ्गच्छते । यथा चात्र कालभेदस्य दुर्लक्ष्यत्वात् कारणक्रमजनितोक्तोपलब्धिकमस्यानुपलक्षणेऽपि प्रमाणसिद्धत्वात् नैवापलापः कर्तुं शक्यते तथा प्रकृतेऽपि । एतेन भवत्वेतद् मनसोऽणुत्वपक्षे, भवदभ्युपगते तनुव्यापक-
त्वपक्षे तु नैवं सङ्गतम्, पञ्चेन्द्रियैस्सह मनसो युगपत्संयोगसद्भावादित्यपि निरस्तम्, अणुत्व-
पक्षेऽपि मनसो रसनेन्द्रियसंयोगकाले त्वक्संयोगस्य दुर्निवारत्वात् युगपदुभयज्ञानोत्पत्तेरनि-

नावधारणमालोचनापरपर्यायं ज्ञानम्, अवग्रहः नामादिसंस्पर्शरहितं सामान्यमात्रज्ञानमवग्रह इत्यर्थः । तत्पर्यायानाह—अवग्रह इत्यादि । अयमवग्रहो द्वेधा—व्यञ्जनावग्रहार्थावग्रहमेवात् । तत्र व्यज्यते प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनमुपकरणेन्द्रियं, तेन सह शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धः, शब्दादिपरिणतद्रव्याणि च । ततो व्यञ्जनेन व्यञ्जनस्यावग्रहो व्यञ्जनावग्रह इति मध्यमपदलोपी समासः । शब्दादिपरिणतद्रव्याणामर्थत्वात्कथं व्यञ्जनत्वमिति तु नाशङ्केनीयम्, चरमसमयप्रविष्टानामेवार्थत्वात्, मल्लकप्रतिबोधकद्वधा-

वार्थत्वात्, अदृष्टवैचित्र्यमहिम्नैव तद्वारणे चैकदैकेन्द्रियजन्यज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमस्यैकस्यैव सद्भावेन ज्ञानोपयोगक्रमादेवावग्रहादिज्ञानक्रम इत्यपि किञ्च मन्यसे ॥ नामादिसंस्पर्शरहितमिति—अत्रादिपदेन जातिक्रियागुणद्रव्यादि ग्राह्यम्, तथा च नामजात्यादिप्रकारेणार्थावगाहितारहितमित्यर्थः । सामान्यमात्रज्ञानमिति सामान्यमात्रेणाव्यक्तरूपेण वस्तुनो ग्रहणमित्यर्थः, अत्र मात्रपदेन विशेषावभासनस्य निषेधः कृतः, तथा च विशेषानवगाहित्वे सति सामान्यस्वरूपावगाहिज्ञानमिति भावः, अत एव तज्ज्ञानं निष्प्रकारकम्, विशेषावभासिज्ञानस्यैव सप्रकारकत्वनियमात् । एतच्च लक्षणं मुख्यस्य नैश्वयिकावग्रहस्यैव कृतम् अत एव “ उग्राहे इकसमये ” इति नन्दिद्वयवचनात्तस्यैकसमयकालमानमपि सङ्गच्छते, न तु व्यावहारिकावग्रहस्य, अपायस्यापि तदुत्तरेहापायाद्यपेक्षयौपचारिकावग्रहरूपत्वेन भाविविशेषापेक्षसामान्यविषयकस्य व्यवहारनयेनाभ्युपगमात्तत्र सामान्यविशिष्टविशेषमानेन सप्रकारकेऽन्तर्मुहूर्त्तकालीनेऽभिहितलक्षणसङ्घटनाऽभावात् । ननूत्तरोत्तरेहापायाद्यपेक्षयौपचारिकावग्रहः किमवधिक इति चेत्, उच्यते, यस्माद्विशेषात्प्रमातुर्जिज्ञासा निवर्तते तावदवधिक इति जानीहि । व्यञ्जनार्थात्मकविषयद्वैविध्यादवग्रहो द्विविध इत्याह—अयमवग्रहो द्वेधेति । योगलभ्यव्यञ्जनशब्दवाच्यार्थमाह—तत्रेत्यादिना । उपकरणेन्द्रियमिति छेदच्छेदने तीक्ष्णखड्गधारेव शब्दादिविषयग्रहणे समर्थं, यस्मिन्नुपहते निर्वृत्तीन्द्रियसद्भावेऽपि विषयं न गृह्णातीत्येवं लक्षणं द्रव्येन्द्रियद्वितीयभेदरूपमुपकरणेन्द्रियमित्यर्थः । व्यञ्जनेन व्यञ्जनस्यावग्रहो व्यञ्जनावग्रह इति—उपकरणेन्द्रियलक्षणेन व्यञ्जनेन शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धस्वरूपस्य व्यञ्जनस्यावग्रहो व्यञ्जनावग्रहः । अथवा व्यञ्जनेनोपकरणेन्द्रियेण व्यञ्जनानां शब्दादिपरिणतद्रव्याणामवग्रहः परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रह इत्यर्थः । उभयत्राप्येकस्य व्यञ्जनशब्दस्य लोपं कृत्वा समास इति । अथ नैकसमयप्रविष्टा यावत्सङ्ख्यातसमयप्रविष्टाशब्दपुद्गलाश्चोत्रेन्द्रियेण सम्बद्ध्यमाना अप्यर्थविग्रहलक्षणविज्ञानग्राह्या भवन्ति किन्त्वसङ्ख्येयसमयप्रविष्टा एव । अयम्भावः श्रोत्रेन्द्रियेण सह शब्दपरिणतपुद्गलानां प्रतिसमयं यस्मात्सन्त्यस्तत्कृतक्षयोपशमसहकृताश्चरमसमयप्रविष्टा एव शब्दपुद्गला अर्थावग्रहोत्पादने समर्था भवन्तीति तेषामेवार्थावग्रहविषयत्वादर्थत्वं, तत्पूर्ववर्तिनां तु सहकारिविधया तज्जनकत्वाद्यज्जनत्वमित्याशयेनोत्तरयति—चरमसमयप्रविष्टानामेवार्थत्वादिति । मल्लकप्रतिबोधकद्व-

न्ताभ्यां सूत्रे तथैव प्रतीतेः । अथ व्यञ्जनावग्रहो न ज्ञानं बधिरादीनामिव तत्काले स्वसंवेदनेनाप्राप्तिसन्धानादिति चेत्, न, दोषाभावे ज्ञानसामग्र्यां सत्यामितरासामग्रे व्यञ्जनावग्रहाख्यज्ञानोत्पत्तेरवर्जनीयत्वात्, अन्ते ज्ञानदर्शनात्पूर्वमपि तदनुमीयत इत्यस्याप्ययमेवार्थः । एकतेजोऽवयवप्रकाशवच्च सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते, ज्ञानं चेदव्यक्तं कथमिति तु सुप्तमत्तादिज्ञानदृष्टान्तेन समर्थनीयम्,

छान्ताभ्यामिति-एतत्स्वरूपं नन्दिस्त्रे “वञ्जणोग्रहस्स परूवणां करिस्सामि पडिबोहकादिङ्गतेण य इत्यारम्य जाहे तं वञ्जणं पूरियं होइ, ताहे हुंति करेइ, नो चेव णं जाणइ के वेस सदाइ” इत्यन्तग्रन्थोक्तं विशेषार्थिना तत एवावसेयं, ग्रन्थगौरवभीत्येह तन्न विव्रियते । बधिरादीनामिवेति-एतच्चोपलक्षणम्, तेनोपहतप्राणेन्द्रियादीनामपि ग्रहणं कर्तव्यम् । “तदन्ते ततो चिय उवलंभाओ तओ नाणं ॥ १९५ ॥” इति महामोष्यवचनमनुरूपत्याह अन्ते ज्ञानदर्शनात् पूर्वमपि तदनुमीयते इति-व्यञ्जनावग्रहसमयो ज्ञानवान् तदन्त्यसमये ज्ञानोत्पत्तेः, यदन्त्यसमये ज्ञानमुत्पद्यते स कालो ज्ञानवान्, यथेहाऽऽद्यसमयः, यदि च कारणसाम्राज्येऽपि प्राक्कालमेषु ज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात् तर्ह्यन्त्यसमयेऽपि न स्यात्, अविशेषात्, तथा च तस्यामप्यवस्थायामव्यक्ता ज्ञानमात्रा प्रथमादिसमयेऽंशेनाऽन्त्यसमये तद्भवनाऽन्यथानुपपत्त्याऽभ्युपगन्तव्या, युक्तश्चैतत्, निश्चयतोऽविकलकारणमेव कार्योत्पत्तिव्याप्यं, अविकलं च कारणं ज्ञाने उपयोगेन्द्रियमेव, तच्च व्यञ्जनावग्रहकाले लब्धसत्ताकं कथं न स्वकार्यं ज्ञानं जनयेदिति ? नन्वेवमनुपहतोन्द्रियसम्बन्धिव्यञ्जनावग्रहकाले ज्ञानमस्ति चेत्तर्हि कथं नोपलभ्यत इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं तत्र सदृष्टान्तं हेतुमाह-एकतेजोऽवयवप्रकाशवच्च सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते इति । एतेन प्रकाशस्वभावे ज्ञानेऽव्यक्तता नोपपद्यते, न हि प्रकाशस्वभावेऽव्यक्तता ववचिदपि दृष्टेत्याशङ्काऽपि निरस्ता, यतः प्रचुरतरतेजोऽवयवाः प्रकाशस्वभावा व्यक्ततया दृष्टिगोचरा अपि यथैको तेजोऽवयवः प्रकाशस्वभावोऽप्यतिसूक्ष्मतया न दृष्टिगोचर इति तत्राव्यक्ततावत्प्रकृतेऽपि व्यञ्जनावग्रहेऽल्पज्ञानस्वभावेऽव्यक्तता भावनीयेति । उक्तञ्च विशेषावश्यकभाष्ये “तत्कालगिा वि नाणं तत्थत्थि तणुं ति तो तमवत्तं ॥ १९६ ॥” इति । यच्च बधिरादीनामिवेति दृष्टान्तोपन्यसनं तदप्यसंगतं तेषां व्यञ्जनव्यञ्जनपूर्तिधटकशक्त्यभावेन ज्ञानकारणत्वाभावादव्यक्तस्यापि च ज्ञानस्याभावात् । उक्तञ्च-“बहिराईणं पुण सो अन्नाणं तदुमयामावा ॥ १९६ ॥” इति । विरोधमाशङ्कते वादी-ज्ञानं चेदव्यक्तं कथमिति । तदुत्तरयति-सुप्तमत्तादिज्ञानदृष्टान्तेन समर्थनीयमिति । ननु सुप्तमत्तमूर्च्छितानामव्यक्तं ज्ञानमेव नैव सिद्धं, तज्ज्ञानस्य स्वसंवेदितरूपत्वादिति कथं तद्दृष्टान्तेन ज्ञानमव्यक्तं सिद्धं स्यादिति चेन्मैवम्, यतरसुप्तादयस्त्रयमपि तदाऽऽत्मीयविज्ञानं नैव संवेदयन्ति अतिसूक्ष्मत्वात् । नन्वेवंविधसुप्तमत्तादिविज्ञानं तत्र मानाभावेन दुश्श्रद्धेयमिति वाच्यम्, सुप्तमत्ताद्यवस्थायां केचित् प्रभाषणो नृत्पन्ति अङ्गगङ्गादिकं च कुर्वन्ति जृम्भन्ते कण्डूयन्ते च, या याऽऽत्मीयक्रिया

न च तदपि दुःश्रद्धानम्, जाग्रदपि हि दिवसमध्येऽतित्रजन्त्यव्यवसायस्थानान्यसङ्ख्येयानि न सर्वाणि जानाति, किं पुनः सुप्तादिरित्यस्यार्थस्य सुश्रद्धानत्वात्, तस्मात्तनुसम्बन्धसमयेषु पटोपिव (पट इव) सर्वेष्ववग्रहसमयेषु ज्ञानमविशेषेणान्त्यतन्तुसम्बन्धसमये महापट इव व्यञ्जनावग्रहान्त्यसमये त्वर्थावग्रह इति प्रतिपत्तव्यम् । स चानिर्देश्यसामान्यमात्रग्राही,

सा सा मतिपूर्विकैव दृश्यत इति प्रभाषणादिका क्रिया मतिपूर्विकैवाभ्युपगन्तव्येति धूमेन वह्नेरिव वचनचेष्टादिकार्यालिङ्गेनैव सुप्तमत्तादिज्ञानरूपकारणस्यानुमीयमानत्वेन न तज्ज्ञानं दुःश्रद्धेयमिति । अत एव “सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिपं” इति सुषुप्तोत्थितपुरुषीयानुभवविरोधो न भवति, तस्यापि न किञ्चित्पदोपरागेणाव्यक्तज्ञानावगाहितत्वात् । सुषुप्तोत्थितस्य सुखस्मरणदर्शनात् स्मरणस्य चानुभवपूर्वकत्वात्सुषुप्तिकालेऽपि सूक्ष्मसुखानुभवस्य सिद्धेश्च । नन्वात्मीयमपि चेष्टितं किं किञ्चिद् न जानाति ? येन सुप्तादीनां स्वचेष्टिताऽसंवेदनमुच्यते ? इति चेत्, उच्यते, जाग्रदपि छन्नस्थः स्वहृदयगोचरं सर्वं ज्ञानावरणवैचित्र्यान्नैव जानाति, आस्तां पुनः सुप्तादिः, यत एकस्यात्मनःसूक्ष्माध्यवसायस्थानान्येकेनाप्यन्तर्मुहूर्तेनाऽसङ्ख्येयानि अतिक्रामन्ति, किं पुनः सर्वेणापि दिवसेन, न चैतानि छन्नस्थः सर्वाण्यव्यवगच्छन्ति, उक्तञ्च “जगन्तो वि न जाणइ, छउमत्थो हिययगोचरं सव्वं । जं तज्झवसाणाइं, जमसंखेज्जाइं दिवसेण ॥ १९९ ॥” इति । न चैतावता तदभावः, केवलज्ञानगोचरत्वात्तेषाम्, यानि यानि केवलज्ञानगोचराणि तानि तान्यतीन्द्रियाण्यपि सन्त्येव, यथा धर्मास्तिकायादयः, यथा च केवलज्ञानिदृष्टत्वादव्यक्तान्यपि तानि श्रद्धेयानि तथाऽव्यक्तमपि व्यञ्जनावग्रहज्ञानं श्रद्धेयमित्याशयेनाह—न च तदपि दुःश्रद्धानमित्यादि । उपसंहारमाह—तस्मादित्यादिना । यथाद्यद्वितीयसंयोगादियानुपान्त्यसंयोगपर्यन्तमंशतः पटोत्पत्तिर्नाभ्युपगम्येत तदा चरमतनुसंयोगेऽपि महापटोत्पत्तिर्न स्यात् खण्डपटोत्पत्तिक्रमेण महापटोत्पत्त्यभ्युपगमादित्याद्यद्वितीयाद्युपान्त्यान्ततत्तत्तन्तुसंयोगसमयेऽंशतः पट इवार्थावग्रहात्पूर्वसमयेऽपि ज्ञानं भवति, नैकस्मिंश्चरमसमय एव, यतो यदि प्रथमसमयादिऽव्यक्तं ज्ञानं न स्यात्तर्हि चरमसमयेऽपि न स्यात्, अस्ति च चरमसमये ज्ञानम्, तस्मात्तत्पूर्वसमयेऽपि तदभ्युपगन्तव्यम्, तदेव च ज्ञानमतीवास्फुटं व्यञ्जनावग्रह इति व्यपदिश्यते, अन्त्यतन्तुसंयोगसमये महापट इव व्यञ्जनावग्रहान्त्यसमये तु तदेव ज्ञानं किञ्चित्स्फुटतरावस्थामापन्नमर्थावग्रह इत्युच्यते, अतो यद्यपि सुप्तमत्तमूर्च्छितामिदज्ञानस्येव व्यञ्जनावग्रहज्ञानस्यानुभाषकं व्यक्तं तथाविधं लिङ्गं न विद्यते तथापि यथोक्तयुक्तितरसुप्तादिज्ञानमिवाव्यक्तं व्यञ्जनावग्रहज्ञानमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यमिति भावः । सः—अर्थावग्रहः, अनिर्देश्यसामान्यमात्रग्राहीति नामजातिक्रियागुणद्रव्यप्रकारेण केनापि शब्देन निर्देष्टुमशक्यं यत्सामान्यं तन्मात्रग्राहीत्यर्थः । अत्र मात्रपदेन तत्र विशेषग्रहणं निषिद्धं, नैश्वयिकावग्रहस्यैकसामायिकत्वेन तत्र विशेषग्रहणाऽयोगात्, विशेषग्रहणस्य चानेकसमयभावित्वादिति भावः ।

यस्मात्किञ्चिदिदं ज्ञातमित्युल्लेखः, कथं तर्हि सूत्रे तेन शब्द इत्यवगृहीत इत्युक्तमिति चेत्,
 सत्यं, वक्त्रा तथोक्तत्वात्, अशब्दव्यावृत्तशब्दग्रहे त्वपायत्वस्य दुर्वारत्वात्, स्तोकविशेषग्राहित्व-
 स्योत्तरोत्तरापेक्षयाऽव्यवस्थितत्वात् । न च स्तोकत्वाच्छब्दोऽयमित्याकार आद्योऽर्थावग्रह इति युज्यतेऽपि,
 उक्तलक्षणावग्रहस्याकारमाह यस्मात् किञ्चिदिदं ज्ञातमित्युल्लेख इति । एवमुक्ते सति
 पर आशङ्कते कथं तर्ह्येत्यादिना । सूत्रे नन्वध्ययनसूत्रे, “सि जहा नामए केइ पुरुषे
 अव्यत्तं सदं सुणेज्जा, तेण सदेति उग्गहिण, न उण जाणइ के वेस सदाइत्ति ” पाठेनेति शेषः ।
 वक्त्रा तथोक्तत्वादिति तेन शब्द इत्यवगृहीत इत्यत्र शब्द इति प्रज्ञापकेन प्रोक्तम्,
 अथवा शब्दमात्रं रूपरसादिविशेषव्यावृत्त्याऽनवधारितत्वाच्छब्दतयाऽनिश्चितं गृह्णातीत्येताव-
 तांशेन शब्दस्तेनावगृहीत इत्युक्तम्, न पुनः अशब्दव्यावृत्तशब्दोऽयमित्यवग्रहापेक्षयोक्तम्,
 एकसामयिकेऽर्थावग्रहेऽशब्दव्यावृत्त्यवभासाऽसम्भवात्, अशब्दव्यावृत्तिमत्तया शब्दोल्लेखस्या-
 न्तर्मुहूर्तिकज्ञान एव भावादिति नास्याप्रोक्तेन शब्दाल्लेखरहितसामान्यमात्रग्राहीत्यनेन
 सह विरोध इति भावः । नन्वशब्दव्यावृत्तशब्दोऽयमिति ग्रहाम्युपगमे को दोष इत्या-
 शङ्कायामाह अशब्दव्यावृत्तशब्दग्रहे त्वपायत्वस्य दुर्वारत्वादिनि । तदा
 विशेषावभासित्वादपाय एवासौ स्यात्, न त्वर्थावग्रहः, विशेषग्राहितया निश्चयस्यापाय-
 रूपत्वात्, ततश्चार्थावग्रहेहाऽभाव एव स्यात्, न चैतद् दृष्टम्, इष्टं चेति भावः । ननु
 शब्दोऽयमिति निश्चयो विशेषावभासित्वादपाय एव स्यादित्युक्तं न युक्तम्, यतस्स
 शब्दमात्रस्तोकविशेषग्राहकत्वेनावग्रह एव, नापायः, कः पुनस्तर्हापाय इति चेत्, उच्यते,
 तादृशवग्रहोत्तरेकालं प्रमातुर्विशेषजिज्ञासायां शङ्खेन शब्देन भवितव्यमित्याकारिका येहोत्पद्यते
 तदुत्तरं तथा जायमानऽशाङ्क एवायं शब्द इति निश्चयात्मक एव सः, अवग्रहापेक्षयाऽधिकस्तो-
 कविशेषग्राहकत्वादित्याशङ्कां मनसि धृत्वा तदुत्तरमाह—स्तोकविशेषग्राहित्वस्योत्तरोत्त-
 रापेक्षयाऽव्यवस्थितत्वादिति । एवमभ्युपगमेऽप्यायज्ञानकथैव व्युच्छिन्ना स्यात्, शाङ्खोऽयं
 शब्द इत्यपायस्यापि तदुत्तरं किं मन्द्रो मधुरो वेति संशयोत्तरं जायमाना या मन्द्रेणानेन
 भवितव्यमित्याकारिकेहा तदुत्तरं तयोत्पन्नस्य मन्द्रोऽयं शब्दो न मधुर इत्यपायस्यापेक्षया स्तोकवि-
 शेषग्राहकत्वेनावग्रहरूपत्वात्, एवं मन्द्रोऽयमित्यस्याप्ययं शब्दो न मध्यमवृद्धपुरुषीयः, न वा
 स्त्रेणः, किन्तु तर्लुणपुरुषीय इत्यपायापेक्षया स्तोकविशेषग्राहकत्वेनावग्रहरूपत्वं स्यादित्येवमुत्त-
 रोत्तरविशेषग्राहिणामपि ज्ञानानां तदुत्तरोत्तरभेदापेक्षया स्तोकविशेषग्राहित्वादवग्रहरूपत्वाप-
 त्याऽपायत्वाभावो भावनीय इति भावः । न चेत्यस्य युज्यतेऽपीत्यनेनान्वयः । सद्भूतासद्भूत-
 विशेषोपादानत्यागामिमुखविचारोत्तमकेहया रूपादिव्यावृत्तिग्रहणे सत्येवाशब्दव्यावृत्तशब्दोऽ-
 यमिति निश्चयरयात्, विशिष्टबुद्धिभ्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्, अन्यथा तस्याकस्मि-
 कत्वं स्यात्, पूर्वोक्तेहोऽपि न हि सामान्यरूपतयाऽव्यक्तशब्दधर्मिण्यज्ञाते जायते,

ततोऽप्याद्यस्य तत्कारणेहाजननार्थमाश्रयणीयत्वात् । व्यञ्जनावग्रह एव तदर्थमास्थीयताम्, अन्यत्वेन तेना-
व्यक्तसामान्यस्य ग्रहीतुं योग्यत्वादिति चेत्, न, अर्थो न व्यञ्जनम्, अन्यथा सङ्करप्रसङ्गादित्यस्योक्तप्रा-
यत्वात् । किं चार्थावग्रहे शब्द इति स्तोकविशेषोलेखस्वीकारे एकस्मिन् समये उपयोगवाहुर्त्यं स्यात्,
तथा हि-प्रथमं तावद् रूपादिभ्योऽव्यावृत्तमव्यक्तं शब्दसामान्यं ग्राह्यम्, ततस्तद्विशेषविषया तदपररूपादि-
विशेषविषया चेहा एतैरेतैश्च धर्मैः किमयं शब्द आहोश्चिद् रूपादिरित्याकारा, तदनन्तरं च शब्दसामान्य-
विशेषाणां ग्रहणमन्येषां तु रूपादिविशेषाणां तत्राविद्यमानानां परिवर्जनमित्येवम्भूतेन क्रमेण हि तत्र
निश्चयोत्पत्तिः स्यादिति । न च संशयव्यावृत्तिमात्रेण निश्चयत्वनिर्वाहः,

कर्त्तव्यत्वा इति तदर्थं तत्पूर्ववर्तिनोऽव्यक्तशब्दसामान्यमात्रग्रहात्मकधर्मिज्ञानस्याभ्युपगमः
कर्त्तव्यः, स एव चार्थावग्रह इत्यनायासेनैवास्मत्समीहितसिद्धिरित्याशयेन निषेधे हेतुमाह—
ततोऽप्याद्यस्य तत्कारणेहाजननार्थमाश्रयणीयत्वादिति । तत्कारणोति-शब्दोऽ-
यमिति निश्चयकारणेत्यर्थः । तदर्थं इहाजननाऽर्थम् । तेन व्यञ्जनावग्रहेण, अर्थावग्रहे
अर्थो रूपादिभेदेनानिर्धारिताऽव्यक्तशब्दसामान्यात्मक एव भासते इत्यभ्युपगतं शास्त्रे, यदि च
तस्मिन्नपि व्यञ्जनावग्रहेऽसावव्यक्तशब्दः प्रतिभासते इत्यभ्युपगम्यते भवता तदा व्यञ्जनावग्रहो
न स्यात्, एवञ्च व्यञ्जनावग्रहकथैवोच्छिद्येत, यतस्तस्योपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्य-
सम्बन्धमात्रविषयत्वेन न हि तत्र सामान्यरूपो विशेषरूपो वा कश्चनार्थः प्रतिभाति,
तदा मनोरहितेन्द्रियमात्रव्यापारात्तत्रार्थप्रतिभासीयोगात्, भवता तु तत्राव्यक्तशब्दरूपार्थ-
ग्रहणस्योक्तत्वात् । तर्ह्यव्यक्तार्थग्रहणे किमसौ स्यादिति चेत्, उप्यते, अर्थावग्रह एवेति,
एवं सत्यप्यस्य व्यञ्जनावग्रहत्वाभ्युपगमे द्वयोरप्यविशेषरथात्, मेचकमणिप्रभावत् सङ्करो
वा स्यादित्याशयेनोत्तरयति अर्थो न व्यञ्जनम्, अन्यथा सङ्करप्रसङ्गादिति ।
अपि चार्थावग्रहे शब्दोऽयमिति विशेषबुद्धिर्भवदभ्युपगता शब्दत्वमात्रप्रकारकत्वेन तदभा-
वाऽप्रकारकत्वानिश्चयरूपा स्यात्, निश्चयश्च नाकस्मात्, किन्तु पूर्वं शब्दसामान्यग्रहणम्,
ततः किमत्र श्रोत्रग्राह्यत्वादयो धर्मा यदन्ते किं वा चक्षुर्वेद्यत्वादय इत्येवं विचारणात्मिकेहा,
तदनन्तरं नात्र चक्षुर्वेद्यत्वादिधर्मा उपलभ्यन्ते किन्तु श्रोत्रग्राह्यत्वादिधर्मा इत्येवं व्यतिरेकोन्व-
यधर्मविचारणाक्रमेण स्यात्, तथाऽभ्युपगमे चोपयोगवहुत्वमापद्यते, न चैकारिण् समये तथा-
ऽभ्युपगतं सिद्धान्ते इत्याशयेन दोषान्तरमाह किञ्चार्थावग्रहे शब्द इतीत्यादिना ।
एतैरेतैरिति श्रोत्रग्राह्यत्वादिभिश्चक्षुर्ग्राह्यत्वादिभिरित्यर्थः । शब्दसामान्यविशेषाणा-
मिति शब्दसामान्यगतश्रोत्रग्राह्यत्वादिधर्माणामित्यर्थः । रूपादिविशेषाणामिति रूपा-
दिगतचक्षुर्ग्राह्यत्वादिधर्माणामित्यर्थः । न चेहा संशयाद्भिन्ना तत्पूर्वकत्वात् यद्यत्पूर्वकं तत्ततो
भिन्नं, यथा तत्तत्पूर्वकः पट इत्येवं संशयभिन्नत्वमात्रेणैवाया निश्चयत्वनिर्वाह इत्याह न
च संशयव्यावृत्तिमात्रेण निश्चयत्वनिर्वाह इति । तथापि कार्यकारणभावानुरो-

तथापि अमसंशयोत्तरत्वं परित्यज्य लाघवात् प्रत्यक्षमात्रे विशेषदर्शनविधयेहाया हेतुत्वेन तां विना तद-
योगात् । एतेन बालस्य सर्वविशेषविमुखस्याद्यसमये सामान्यज्ञानम्, परिचितविषयस्य तु समय एव
विशेषनिश्चय इत्यप्यपास्तम् । पटुत्ववैचित्र्येण समय एव विशेषविज्ञानोपगमेऽवग्रहादीनामुत्क्रमव्यतिक्रम-
प्रसङ्गात् । तथा च परममुनिनिर्देशोल्लङ्घनापत्तेः ।

धेनेहा निश्चयात्मिका, तथाहि—प्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनं कारणम्, न च तत्र कार्यकोटौ अमसं-
शयोत्तरत्वं नैयायिकाभिमतं प्रवेश्यम्, गौरवात्, येनापायात्मकप्रत्यक्षस्य अमसंशयोत्तरत्वाभा-
वेनेहात्मकविशेषदर्शनस्याऽनपेक्षणीयत्वं तं प्रति स्यात्, ननु प्रत्यक्षमात्रं प्रति विशेषदर्शनस्य
हेतुत्वे यथा नेदं रजतमिति अमोत्तरमेवमिदं रजतं न वेति संशयोत्तरमिदं रजतमिति प्रत्यक्षं
प्रति रजतत्वव्याप्यधर्मविशेषदर्शनस्येवायं वदोऽयं पट इत्यादि प्रत्यक्षं प्रत्यपि विशेषदर्शनस्य
हेतुत्वं स्यादिति चेत्, मैवम्, जैनमते व्यवसायात्मकप्रत्यक्षस्याप्यपायात्मकनिश्चयरूपतयेहा-
पूर्वकत्वेन तत्कारणतयाऽत्रापीहात्मकविशेषदर्शनस्याऽभ्युपगमादिति, तथा चेहात्मकविशेषदर्-
शनस्य प्रत्यक्षं प्रत्यपेक्षणीयत्वे सिद्धे तद्व्यतिरेकेण निश्चयात्मकप्रत्यक्षायोगादपायात्मकनि-
श्चयात् पूर्वं कारणविधयाऽभ्युपगन्तव्यस्य विशेषदर्शनस्य ग्राह्यव्याप्यनिश्चयात्मकत्वेन तदा-
त्मिकाया ईहाया अपि निश्चयात्मकत्वमभ्युपगन्तव्यमित्याशयेनाह—तथापि अमसंशयोत्तर-
त्वं परित्यज्येत्यादि । अत्र रूपाद्यव्यावृत्तशब्दसामान्यग्रहणस्यैवाऽर्थविग्रहत्वं, न तु शब्दत्वेन
शब्दग्रहणस्य तत्त्वम्, तस्येहापूर्वकत्वेन वस्तुतोऽपायत्वमेव, औपचारिकमेव चार्थावग्रहत्वमित्ये-
तद्व्यवस्थापनायैव चात्रेहाविचारः प्रसङ्गागतः, न तु स्वातन्त्र्येण तद्विचारोऽत्राधिकृतो, येनैका-
धिकारेऽपरिसमाप्त एवान्याधिकारोऽप्राप्तकालत्वादुक्त इति शङ्कया पराभूतो भवेदिति बोध्यम् ।
अथास्मिन्नेवाऽर्थविग्रहेऽपरवाधमिप्रायं निराचिकीर्णराह—एतेनेत्यादि । एतेनेत्यस्यापास्तामि-य-
नेनान्वयः । बालस्येति—अनेन शब्देनाऽयमर्थो बोधव्यः इदम्पदममुमर्थं बोधयत्वित्यादिपुरुषे-
च्छालक्षणसङ्केतादिविकलत्वेनापरिचितविषयस्य तत्क्षणजातस्य शिशोरित्यर्थः । सामान्यज्ञान-
मिति—अशेषविशेषानवगाहि महासामान्यसन्मात्रावगाहिज्ञानमित्यर्थः, अर्थविग्रह इति शेषः ।
परिचितविषयस्य त्विति—गृहीतसङ्केतादिकस्य पुंसः पुनरित्यर्थः । समय एवेति—आद्य-
शब्दश्रवणसमय एवेत्यर्थः । विशेषनिश्चय इति—तत्तच्छब्दशक्तिग्रहमन्वितत्वात्तस्येति शेषः ।
ततश्च शब्दोऽयमिति विशेषनिश्चयात्मकावग्रहमाश्रित्य “तेणं सदेति उग्माहि” इत्यादि यथाश्रु-
तमेव व्याख्यायत इति । अपासने हेतुमाह—पटुत्वेति । अवग्रहादीनामुत्क्रमव्यतिक्रम-
प्रसङ्गादिति—मतिज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमपाटववैचित्र्येण कस्यापि प्रथमं धारणा ततोऽपायः
ततोऽपीहा तदन्वग्रह इत्येवं पश्चानुपूर्वीभवनलक्षणोत्क्रमेणोत्पत्तिप्रसङ्गस्यात् । अन्यस्य कस्य-
चित्पुनरवग्रहमुल्लङ्घ्य प्रथममेवेहा, तदन्यस्य तु तामप्यतिक्रम्य प्रागेवापायरस्यात्, कस्य-
चित्पुनस्तमप्यतिक्रम्य प्रथममेव धारणेत्येवमनानुपूर्वीभवनलक्षणव्यतिक्रमेणोत्पत्तिस्स्यादि-
त्यर्थः । तथाऽभ्युपगमे च “उग्माहो ईहा अवाओ य धारणा एव होंति चत्तारि” इति सिद्धान्तनि-
र्दिष्टक्रमभङ्गापत्तिरप्यादित्याह—तथा च परममुनिनिर्देशे लङ्घन पत्तेः ।

यत्वालोचनाज्ञानान्तरमर्थावग्रहः कैश्चिद्विष्यते, तदविचारितरमणीयम् । तस्य व्यञ्जनावग्रहनामान्तरत्वात्,
ततः पूर्वं व्यञ्जनार्थसम्बन्धाभावेन तदसिद्धेः । तदन्ते चार्थावग्रहस्यैव सिद्धान्तेऽभिधानात् । न चैवम-
पीष्टसिद्धिः, व्यञ्जनावग्रहकालस्याऽर्थपरिरूपात्सामान्यार्थानालोचने विशेषार्थस्यावग्रहीतुमशक्यत्वात् ।
तस्माद्रूपाद्यव्यावृत्तशब्दसामान्यविषय एवार्थावग्रहो न तु शब्द इत्याकारः,

लोयणपुञ्जमोग्राहं वेति तत्त्व साम्प्रणं । ग्राहियमहत्यावग्रहकाले सदेति निष्छिण्णं । २७३ ।”
इति भाष्यग्राथोक्तान्याचार्यमतं ग्रथमं सामान्याऽव्यक्तवस्तुग्राहकमालोचनाज्ञानं तदनु शब्दोऽव्य-
मित्याकारको रूपादिव्यावृत्तशब्दविशेषग्राहकोऽर्थावग्रहः, उक्तलक्षणालोचनाज्ञानमालम्ब्य “से
जहा नामए केइ पुरिसे अव्यक्तं सद् सुणेज्ज ” इति सूत्रं प्रवृत्तं, उक्तलक्षणार्थावग्रहमवलम्ब्य च
“तेणं सदेति उग्ग्राहिण” इति सूत्रं प्रवृत्तमित्येवं तत्त्वं सङ्क्षेपतः प्रदर्श्य निराकरोति । यत्वालो-
चनाज्ञानान्तरमित्यादि । किं व्यञ्जनावग्रह एवालोचनाज्ञानम् ? यद्वा किं व्यञ्जनावग्रहा-
त्पूर्वं तत् तदन्ते वेति विकल्पत्रयमध्ये आद्यविकल्पनिरसने हेतुमाह—तस्य व्यञ्जनावग्रहना-
मान्तरत्वादिति । तस्येति—आलोचनाज्ञानस्येत्यर्थः । तथा च नाममात्र एव न नौ विवादः,
परिभाषाया अपर्युक्त्युपगमेऽपि व्यञ्जनावग्रहस्यार्थविषयकत्वाभावादर्थालो-
चनज्ञानात्मकत्वं न सम्भवतीति भावः । द्वितीयविकल्पनिरासे हेतुमाह—ततः पूर्वमित्यादि ।
व्यञ्जनेन श्रोत्रादीन्द्रियेण सह व्यञ्जनस्य शब्दाद्यर्थस्यावग्रहः सम्बन्धो व्यञ्जनावग्रह इत्येवं
सिद्धान्तेऽभ्युपगमादुक्तलक्षणव्यञ्जनावग्रहात्पूर्वं व्यञ्जनार्थसम्बन्ध इति वक्तुमप्यशक्यम्,
न हि स्वस्मात् स्वं पूर्वमिति कोऽपि प्राजो वक्तीति, ततः पूर्वमुक्तसम्बन्धस्याभावेन केनालोचना-
ज्ञानं स्यात् ? । तस्य भावे वा तदानीं व्यञ्जनावग्रहस्यैवेष्टत्वेन तत्पूर्वकालता तस्य न स्यादिति
पूर्ववर्तिकारणाभावेनालोचनाज्ञानानुपपत्तिरेवेत्यर्थः । तृतीयविकल्पखण्डने हेतुमाह तदन्ते
इत्यादि । व्यञ्जनावग्रहचरमसमयेऽर्थावग्रहस्यैवाऽविकलसामग्रीसङ्घावेनोत्पत्तिरभ्युपगम्यते
सिद्धान्तकारैः, तस्मात्तदन्तेऽप्यालोचनाज्ञानं न युक्तम्, निरवकाशत्वात्, न हि व्यञ्जनावग्रहा-
र्थावग्रहयोरन्तरकालोऽस्ति, येनालोचनाज्ञानं भवदभ्युपगतं तत्र स्यादिति भावः । ननु व्यञ्ज-
नावग्रहस्यैवालोचनाज्ञानमिति नामान्तरमस्तु को दोषः ? यस्मादिदमालोचनाज्ञानं सामान्य-
ग्राहकं भविष्यति, अर्थावग्रहस्तु विशेषग्राहक इति चेत्, एवमभ्युपगमेऽपि न भवदिष्टसिद्धिः,
यतः—“वज्जणकालो सो अत्यपरिसुण्णो” इति वचनात्, व्यञ्जनावग्रहकालोऽर्थपरिरूपा इत्यतो
न व्यञ्जनावग्रहे सामान्यरूपो विशेषरूपो वा कश्चिदर्थः प्रतिभाति, तदा चक्षुर्मनोरवितेन्द्रिय-
मात्रव्यापारात्, तत्र चाऽर्थप्रतिभासायोगात् । तथा च व्यञ्जनावग्रहेण सामान्यार्थग्रहणाऽभावे
सति कथं सामान्यग्रहणं व्यञ्जनावग्रहपर्यायान्तरालोचनाज्ञानेनापि स्यात्, येन भवदिष्टसिद्धि-
प्रभोदः पूर्तिभावमाप्नुयात्, व्यञ्जनावग्रहनामान्तरालोचनाज्ञानेन सामान्यरूपार्थग्रहणाभावे च
कथं विशेषरूपार्थावग्रहोऽपि स्यात्, सामान्यग्रहणपूर्वकत्वाद्विशेषग्रहणस्येत्याशयेनाह—न चैवम-
पीष्टसिद्धिरिति तत्र हेतुमाह—व्यञ्जनावग्रहेत्यादि । उपसंहारमाह—तस्माद्रूपाद्यव्या-

यदि च तादृश एवेष्यते तदा स औपचारिको द्रष्टव्यः । सर्वत्रोत्तरोत्तरविशेषाकाङ्क्षायां पूर्वपूर्वापायस्यौ-
पचारिकावग्रहत्वेनाश्रयणान्नैश्वयिकावग्रहापाययोः पूर्वोत्तरतारतम्यवद्वध्यभाव एव विश्रान्तेः । तदुक्तम्—
“संवत्थेहावाया—णिच्छयओ मोत्तुमाइसामन्नं । संववहारत्थं पुण, संवत्थावगाहोवाओ ॥१॥ तरतम-
जोगामावे—वाओ चिय धारणा तदंतमि । संवत्थ वासणा पुण भणिया कालंतरे सइअ ॥ २ ॥ चि”

वृत्तशब्दसामान्यविषय एवार्थावग्रह इति—रूपाद्यव्यावृत्तेति रूपरसादिविशेषव्यावृत्त-
याऽनुवधारितेत्यर्थः । अनिर्देश्यसामान्यमात्रप्रतिभासात्मकत्वादर्थविग्रहस्य शब्द एवैष इत्याका-
रकनिश्चयात्मकरस न सम्भवतीति भावः । यद्यपि पूर्वमवग्रहमीहां चान्तरेणानुपपद्यमानत्वात् तत्पूर्-
व्रकश्शब्दोऽयमिति निश्चयोऽप्यत्र तथापि यदि सोऽवग्रहरूप एवेत्याग्रहस्तदा सोऽस्तु किं शाङ्खः
शाङ्खो वेति शब्दविशेषविषयकेहां शाङ्ख एवार्थं शब्द इत्यपायं चापेक्ष्य भाविविशेषापेक्षया च सा-
मान्यग्रहकत्वात्सांध्यवहारिकावग्रहरूपत्वेनौपचारिकः, न तु मुख्यः, तस्यैकसामयिकत्वात्, एक-
समये च निश्चयाऽयोगात्, निश्चयस्यान्तर्मुहूर्त्तिकत्वादित्याशयेनाह—यदि च तादृश एवेष्यते
तदा स औपचारिको द्रष्टव्य इति—तदेव विवृणोति—सर्वत्रोत्तरोत्तरविशेषाकाङ्क्षा-
यामित्यादिना । पूर्वोत्तरतारतम्यवद्वध्यभाव एव विश्रान्तेरिति—यथा ज्ञानस्य पूर्व-
तारतम्यविश्रान्तिस्सूक्ष्मनिर्गोदजीवज्ञाने, तदपेक्षया कस्यापि ज्ञानस्य जघन्यत्वाभावेन तत्पूर्वा-
वध्यभावात्, उत्तरतारतम्यविश्रान्तिः केवलज्ञाने, तदपेक्षया कस्यापि ज्ञानस्योत्कृष्टत्वाभावेनोत्तरा-
वध्यभावात्, तद्वद् यदपेक्षया पूर्वावधिर्नास्ति तत्रावग्रहत्वस्य यदपेक्षया चोत्तरावधिर्नास्ति तत्रा-
पायत्वस्य विश्रान्तेरित्यर्थः । उक्तार्थे विशेषावश्यकमाप्यसंवादमाह—संवत्थेहेत्यादि । आ-
द्यत्वविशेषणान्यथानुपपत्त्याऽऽद्यसामान्यं सामान्यमेव तत्पूर्वसामान्यान्तराभावेन तदपेक्षकाविशे-
परूपं न तदिति तद्विषयको नैश्वयिकोऽवग्रह एव, तस्यैकसमयवर्तिनः परमयोगिनैव निश्चयवा-
दिनाऽवगमादिति तद्रूपप्रथमज्ञानं मुक्त्वा सर्वत्र विषयपरिच्छेदे कर्तव्ये निश्चयतः परमार्थत-
र्हहापायौ भवतः, ईहा पुनरपायः, पुनरीहा, पुनरप्यपायः, न पुनस्तत्रान्तरा काप्यवग्रहः, इत्येवं
क्रमेण यावदन्त्यविशेषः, न तदुत्तरमीहाऽपायौ, अन्यथाऽन्त्यत्वविशेषणमेवानुपपन्नं स्यादिति
निश्चयनयमतं पूर्वाद्धेन प्रदर्श्य व्यवहारनयमतप्रदर्शनार्थमुत्तरार्द्धमाह—संववहारत्थमित्यादि,
संध्यवहारार्थं व्यावहारिकजनप्रतीत्यपेक्षं पुनः, सर्वत्र यो योऽपायः स स उत्तरोत्तरेहापायापेक्षया
भाविविशेषापेक्षया च सामान्यग्रहकत्वाच्चोपचारतोऽर्थविग्रहः, एवं तावद् नेयं यावत्तारतम्ये-
नोत्तरोत्तरविशेषजिज्ञासा प्रवृत्तत इति ॥२८५॥ नन्वेवं तर्हि तन्निवृत्तौ तदुत्तरं किं भवतीत्याशङ्काया-
माह—तरतमजोगाऽभावे इत्यादि, तरतमयोगाभावेऽप्यत्र, न तस्यावग्रहत्वम्, जिज्ञासोस्त-
दुत्तरविशेषाकाङ्क्षाविश्रान्तेस्तन्निमित्तेहाऽपायाभावात्, नन्वेवमितिमापायोत्तरमीहादयो न भवन्ति
तर्हि किं भवतीति चेत्, धारणैव तदर्थोपयोगाप्रच्युतिरूपा, ननु धारणाऽपि च्युतिवासनारगृ-
त्तिभेदेन त्रिविधेति वासनास्मृतिरूपभेदद्वयस्यैव सम्भव इत्याशङ्कायामुत्तरार्द्धमाह—संवत्थ

एवमवग्रहमुक्त्वा ईहायाः स्वरूपं व्याचिख्यासुराह—अवगृहीतेत्यादि । अवगृहीतेति क्रमप्रदर्शनं अवगृही-
तमेवेह्यत इति । अवग्रहगोचरीकृतो यो विषयस्यार्थस्य सामान्यविशेषात्मकवरूपेण एकदेशः सामान्यम्,
तस्मादनन्तरं शेषस्य भेदस्य विशेषस्येति यावत्, अनुगमनं विचारणम्, ईहाशब्दस्येच्छायां रूढिमनु-
रूपाह—निश्चयेति । निश्चीयतेऽसाविति निश्चयः, विशिष्यते भिद्यतेऽस्मादिति विशेषः, ततः कर्मधारयः ।
तस्य ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सेहा । किमयं मृणालीस्पर्श उताहो सर्पस्पर्श इत्याकारेति टीकाकृतः । सा
च व्यावहारिकावग्रहजन्या द्रष्टव्या । नैश्चयिकावग्रहजन्या तु किमयं स्पर्श उतास्पर्श इत्येवंरूपा विशेषा-
वश्यकप्रसिद्धा समुत्तेया । जिज्ञासारूपत्वादेवास्या न संशयरूपत्वम् ।

वासणेत्यादि सर्वत्र वासना तथा कालान्तरे गृहीतेश्च, सा च सर्वत्र भणिता । अयमत्र भावः—अवि-
व्युतिरूपा धारणाऽभावाव्यवहितोत्तरसमय एव भवति, वासनाऽमृती तु सर्वत्र कालान्तरेऽप्यविरुद्धे
इति । अनुगमनं विचारणमिति—भाष्यकारोऽप्यभ्यधात् “भेयमगणमहेहा” इति । १८० ।
भेदा वस्तुनो धर्माः तेषां मार्गणमन्वेषणं विचारणं, प्रायः काकनिलयनादयः स्थाणुधर्मा अत्र
वीक्ष्यन्ते, न तु शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा इत्येवं वस्तुधर्मविचारणमीहेत्यर्थः । निश्चीयतेऽ-
साविति निश्चय इति—निश्चित इत्यर्थः । विशेषपदस्य व्युत्पत्तिमाह—विशिष्यते भिद्यते-
ऽस्मादिति विशेष इति । तस्य—निश्चितविशेषस्य । विशेषावश्यकप्रसिद्धा समुत्तेयेति—
विशेषावश्यके मतिज्ञानद्वितीयभेदेहालक्षणनिष्कर्ष एवमुक्तः । “इय सामण्यग्राहणान्तरमीहा
सदत्यमीमांसा । किमिदं सदोऽसदो को होज व संखसंगाणं ? ॥२८९॥” इति । इत्येवं प्रागुक्त-
प्रकारेणाऽनिर्देश्याऽप्यक्तसामान्याऽर्थमात्रग्रहणलक्षणनैश्चयिकार्थावग्रहो यः यश्चोत्तरविशेषापे-
क्षया शब्दादिसामान्यग्रहणलक्षणव्यावहारिकार्थावग्रहस्तदनन्तरमीहा जायते सा किं लक्षणेत्यत
आह—सदर्थमीमांसेति सतस्तत्र विद्यमानस्य गृहीतार्थस्य विशेषविमर्शद्वारेण मीमांसा
विचारणा किमिदं वस्तु मया गृहीतं शब्दोऽशब्दो वा रूपादिरित्येवं स्वरूपा, इदं नैश्चयिकार्था-
वग्रहानन्तरमविन्या ईहायास्वरूपमुक्तम्, व्यावहारिकार्थावग्रहानन्तरसम्भविन्यारतस्यारव-
रूपमाह को होज वेत्यादि । शाङ्खशार्ङ्गयोर्मध्ये कोऽयं भवेच्छब्दः शाङ्खः शार्ङ्गो वेत्येवं स्व-
रूपेहा प्रवर्तते । ननूक्तप्रकारा विचारणा संशयात्मिका, न त्वीहात्मिकेति चेत्, सत्यम्, तथापि
परमार्थवृत्त्याऽवगृहीतार्थस्य भवितव्यताप्रत्ययरूपतयाऽपायाभिमुखः आद्यपक्षे प्रायः शब्देन
भाव्यं न रूपादिनेत्याकारको द्वितीयपक्षे च प्रायः शाङ्खेन शब्देन भाव्यं न शार्ङ्गेनेत्याकारको
मतिविशेष एवेहा ज्ञातव्या, तद्यथा—“अरण्यमेतत्सवितास्तमागतो, न चाधुना सम्भवतीह
मानवः । प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा, भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना ॥ १ ॥” इति ।
एतेन स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयानन्तरं पुरुषधर्मव्यतिरेकतः स्थाणुधर्ममसन्वयतश्च प्रायः
स्थाणुरेवायमिति बोध ईहेत्युपदर्शितमभवति । अत एव प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे—
“अवगृहीतार्थविशेषाकाङ्क्षणमीहा” २-८ इत्युक्तलक्षणमपि सङ्गच्छते । ईहा न संशयरूपे-
त्यत्र हेतुमाह—जिज्ञासारूपत्वादेवेति । अस्याः—ईहायाः । न संशयरूपत्व-

इच्छारूपत्वेन च न ज्ञानत्वविरोधः, इच्छाया अपि भाव्यत्वप्रकारकज्ञानविशेषरूपत्वात्, भाव्यत्वमर्थे प्रकार इति जिज्ञासात्वोक्तिविरोधो ज्ञानविषयिण्या इच्छाया एव जिज्ञासात्वादित्यपि न शङ्कनीयम्, अत्र जिज्ञासापदेन ज्ञानावच्छिन्नार्थविषयकेच्छाया एव ग्रहणात्, अत एव जिज्ञासायाः प्रत्यक्षहेतुत्वे यदायोन्मीलितं पटं न प्रकाशयेदित्यादि दूषणमपि परास्तम् । ज्ञानविषयकेच्छायाः स्वातन्त्र्येण हेतुत्वोक्तौ तद्दोषावतारेऽप्यर्थक्यं ता-
रूपायास्तस्या हेतुत्वे दोषाभावात् । अस्याः स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिमत्त्वज्ञानपुरुषत्वव्याप्यकरचरणाद्य-
भावज्ञानभाविज्ञानप्रामाण्याऽप्रामाण्यरूपसम्भवासम्भवादिज्ञानपर्यायैः समन्वयो दीर्घोपयोगत्वे सम्भवी, परेषा
तु तावता पर्यायाणामेकदानवस्थानात् क्रमभाविना च मेलकाभावात् सर्वमेव दुर्धटम् । अथालोकादिसाधारण्येन

मिति तथा चास्या नाप्रामाण्यमिति भावः । ननु जिज्ञासा इच्छाविशेष एव, तद्रूपत्वे च ज्ञान-
रूपत्वमपि न भवेदिति मतिज्ञानविशेषत्वं कथमस्या इत्यत आह-इच्छारूपत्वेन चेति ।
न नैयायिकमत इव स्याद्वादिमते ज्ञानतो भिन्ना भवतीच्छा, किन्त्वऽभिन्नैव-इदम्भवतु
इदम्भूयात् इत्याद्याकाराया भाव्यत्वप्रकारकज्ञानविशेषरूपाया एव तस्या अस्युपगमादित्याह-
इच्छाया अपीति । ननु नेच्छामात्रमीहा, किन्तु जिज्ञासारूपा सा, ज्ञानविषयिणी चेच्छा
जिज्ञासा, भाव्यत्वप्रकारकञ्चार्थविशेष्यकं ज्ञानं तु न ज्ञानविषयकमिति नास्या जिज्ञासात्वसम्भव
इत्याशङ्काम्प्रतिक्षिपति भाव्यत्वमर्थे प्रकार इतीति । प्रतिक्षेपे हेतुमाह-अत्रेति-ईहा-
स्थले इत्यर्थः, ज्ञानीयविषयताविशेष एव भाव्यत्वं, तस्यार्थविशेषणत्वे ज्ञानावच्छिन्नत्वमर्थे
समागतमेव, इदं ज्ञातं भवदित्याकारकत्वेऽपि ज्ञानावच्छिन्नार्थविषयकत्वमाहाया इत्याशयः,
अत एव-ज्ञानावच्छिन्नार्थविषयकेच्छाया एव जिज्ञासात्वादेव, अस्य परास्तमित्यनेनान्वयः,
यदविषयकज्ञानविषयकेच्छाया यदप्रत्यक्षहेतुत्वे ततो यदप्रत्यक्षमेव स्यात्, यदविषयक-
ज्ञानेच्छायाः यदप्रत्यक्षकारणीभूताया अभावेन यदप्रत्यक्षं न स्यादिति दोषस्तदा स्याद्यदि
तथाकार्यकारणभावो भवेत्, न चैवम्, किन्तु भाव्यत्वप्रकारकार्यविशेष्यकज्ञानविशेषरूप-
पजिज्ञासाया एवावायलक्षणप्रत्यक्षहेतुत्वस्य स्वीकारेणोक्तदोषाभावादित्याह ज्ञानविषयके-
च्छाया इति । अर्थक्यन्तेति-अर्थस्य प्रकारविशेषसम्भावनलक्षणाजिज्ञासैव अर्थक्यन्ता,
तद्रूपाया ईहाया अवायलक्षणप्रत्यक्षहेतुत्वे दोषाभावात्, यस्थैवेहा तस्यैवावाय इति निय-
मात् । अयमाशयः, यदप्रत्यक्षायोद्धाटितं चक्षुर्यत्र तत्र यदस्य सन्निकृष्टत्वे तस्यावग्रहे-
हासद्भाव एवावायो भवति, न त्वन्यथेति यदावग्रहात्मकज्ञानविषयीभूतार्थविशेष्यकभाव्यत्व-
प्रकारकेहालक्षणजिज्ञासात एव यदस्यावायात्मकप्रत्यक्षं भवतीति तं प्रत्युक्तजिज्ञासायास्त-
त्रापि कारणत्वं निर्वहतीति नोक्तकार्यकारणभावे व्यभिचार इति तादृशव्यभिचारप्रदर्शकं पटं न
प्रकाशयेदिति वचो न युक्तमिति । इयञ्चेहा स्याद्वाद एव दीर्घोपयोगरूपत्वात्सङ्गतिमङ्गति, न
परमत इत्याह-अस्या इति । परेषां-नैयायिकादीनाम् । ईहानन्तरमेव निश्चयलक्षणापाय इति
नियमप्रतिक्षेपणाय शङ्कते-अथेति । आलोकादिसद्भावे चक्षुरादिग्रहणयोग्योऽर्थो भवति, न

अमादिविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनस्य हेतुत्वादीहाया न सर्वत्र निश्चये उपयोग इति चेत्, न, आलोकादि-
नाऽर्थस्यैव योग्यतापादनम्, निश्चयस्त्ववग्रहादिक्रमेणैवेत्यभ्युपगमात् । अनुभवसिद्धं चेत् सामान्यज्ञाने सति
विशेषो जिज्ञास्यते ततश्च निश्चीयत इति । अथावग्रहे सति धर्मिज्ञानकोटिद्वयोपस्थितिसामग्र्या संशयेनैव
भावितव्यमितीहाया अनवकाश एवेति चेत्, न, तथापि तदनन्तरमेककोटिसहचरितभूयोधर्मानुगमनव्या-
पारस्येहासाध्यत्वात्, संशयादुत्तीर्णत्वेन निश्चयाभिमुखत्वेन च तस्या विलक्षणत्वात्, अस्तु तर्हि उत्कट-
कोटिक एव संशय ईहा, ज्ञानान्तराकलनलघवादिति चेत्, सत्यम्, तथापि तुल्यकोटिद्वयं संशयमुपमृद्य
एककोटिसहचरितभूयोधर्मावगाहनेन तदुत्कटत्वमनुभवन्त्यास्तस्याः प्रायोऽनेन स्थाणुना भावितव्यमित्या-
काराया दीर्घविचारात्मिकायाः संशयाद्धिन्नत्वात्, एककोटिसहचरितभूयोधर्मज्ञानेन प्रागेवोत्कटकोटिकः
संशयो भवन्तीहाव्यपदेशमश्नुत इति तु स्वगृहगोष्ठीमात्रम्, तावद्विचारस्य ज्ञानान्तरनिबन्धनत्वात्,
विशेषदर्शनसामग्रीत्वेनोत्तरकाल इव संशयनिवर्तकत्वाच्च ।

त्वालोकादितः साक्षादेवार्थनिश्चयः, किन्त्ववग्रहादिक्रमेणैवेति निश्चये ईहाया उपयोग आवश्यक
इति समाधत्ते-नेति । अवग्रहेहावायानां क्रमिकत्वेऽनुभवं प्रमाणयति-अनुभवसिद्धमिति ।
अवग्रहानन्तरं संशयसामग्रिसिद्धावात्संशय एव स्यात्, न त्वीहेति शङ्कते-अथेति । भवतु अवग्र-
हानन्तरं संशयस्तथापि तदनन्तरमीहाव्यापारोपलब्धेरीहाप्यभ्युपेयैवेति समाधत्ते-तथापीति ।
तदनन्तरं-संशयानन्तरम् । ईहायाः संशयनिश्चयाभ्यां वैलक्षण्यमावेदयति-संशयादुत्तीर्णत्वे-
नेति-सामान्यावग्रहे सति साधारणधर्मदर्शनात् कोटिद्वयप्रकारकसंशयः, ततोऽपि प्रभातुर्विशेष-
लिप्सायामनेन भावितव्यमित्येवमीहा जायते इति संशयोत्तरकालभावित्वेन तत्कार्यतयेत्यर्थः ।
ईहायास्संशयाद्धिन्नत्वे हेत्वन्तरमप्याह-निश्चयाभिमुखत्वेनेति । तस्या-ईहायाः । पराभिमत-
सम्भावनारूपत्वेनेहायास्संशयेऽन्तर्भावमाशङ्कते-अस्तु तर्हीति । उत्कटकोटिकत्वमस्या भवतु
नाम तथापि संशयमुपमृद्य जायमानाया अस्यास्संशयाद्धिन्नत्वमेव, आकारतोऽपि संशयाद्धिन्न-
त्वमेवास्या अनुभवपथमायातीति समाधत्ते-सत्यमिति । तदुत्कटत्वम्-एककोटेत्कट-
त्वम्, तस्या-ईहायाः । पूर्वं कोटिद्वयविषयकः संशयो भवति तदनन्तरमीहा भवतीत्येव
नास्ति, येन संशयोत्तरकालीनत्वेन संशयाद् भेदो भवेत्, किन्तु संशयकालत्वेनाभिमतकाल
एवैककोटिसहचरितभूयोधर्मज्ञानेन जायमान उत्कटकोटिकसंशय ईहेति कथमस्याः संशया-
द् भेद इत्यत आह-एककोटीति । दीर्घोपयोगरूपत्वे सत्येवास्याः स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटि-
रादिमन्त्रज्ञानादिपर्यायसमन्वयो भवितुमर्हतीति ज्ञानान्तरत्वमेवास्या न संशयत्वमित्याह-
तावद्विचारस्येति-यत्र च न संशयः किन्तु प्रथमतः ईहाया एव भावस्तत्रापि तस्या
विशेषदर्शनसामग्रीत्वेन उत्तरकाले संशयानुत्पादकत्वलक्षणसंशयनिवर्तकत्ववत्पूर्वकालेऽपि संशय-
निवर्तनयोग्यत्वं समस्त्येव, संशयाभावाच्च न तन्निवृत्तिः, संशये च न संशयनिवर्तकत्वमिति
संशयाद्भेदोऽवश्यमस्या दीर्घविचाररूपाया इत्याह विशेषदर्शनसामग्रीत्वेनेति । उक्त-
रीत्या भेदकसौलभ्येऽपि यद्यस्यास्संशयेऽन्तर्भावोऽर्हि निश्चयत्वेनाभिमतज्ञानस्याप्यनुत्कोटिक-

न चेदेवं तदाऽनुत्कटकोटिकसंशयेन निश्चयोऽप्यपोद्येत । वदन्ति ह्यापातनिश्चयमीदृशमेव वेदान्त्याभासा इति न किञ्चिदेतत् । एवं स्वचित्तगतामीहां निरूप्य पर्यायशब्दैरर्थतो नानात्वमप्रतिपद्यमानैरसम्भोहार्यतामेव व्याचष्टे । ईहा ऊह इत्यादि । अपायं निरूपयति—अवगृहीतेत्यादि । अनेनापि क्रममाचष्टे, अवगृहीते स्पर्शादिसामान्यविषये किमयं स्पर्शोऽस्पर्शो वा किं मृणालस्पर्श उताहिस्पर्श इति वेहाया संशय एवान्तर्भावोऽस्तु, संशयस्याभावाद् द्वितीयकोटिसंज्ञावेऽप्यनुत्कटत्वान्न तदाकारोच्छेद्य इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वान्निश्चयकथैव समुच्छिन्ना स्यादित्याह न चेदेवमिति । संशयनिवर्तकत्वेनेहायास्संशयाद्भेदो नाङ्गीक्रियते चेदित्यर्थः । ननुत्कटकोटिकज्ञानस्य संशयत्वं नैयायिका अभ्युपगच्छन्ति ततस्तन्नीत्याश्रयणेनेहायास्संशयत्वं वक्तुं शक्येत, अनुत्कटकोटिकसंशयस्य निश्चयत्वं न केनाप्युररीक्रियत इति कथमनुत्कटकोटिकसंशयरूपता निश्चयस्येत्यत आह—वदन्ति हीति—तथा च नाऽदृष्टचरीत्यं कल्पनाऽपि । निश्चयज्ञानस्य निश्चिनोमीत्यनुव्यवसायाद्यदि न संशयत्वं तर्हि ईहाया अपि सम्भावयामीत्याद्यनुव्यवसायो न तु सन्देहोति न तस्या अपि संशयत्वमित्याशयः । ननु संशयेहयोर्वैलक्षण्यं न वीक्षामहे इति चेत्, सोऽयं पुरुषदोषः, न तु वस्तुदोषः, तयोर्भेदस्यानुभविक्त्वात्, तथाहि—“ एकधर्मिणि विधिनिषेधोभयज्ञानं संशयः, हेतूपपत्तिव्यापारप्रवणं ज्ञानमीहा ” इति लक्षणभेदेनानयोर्भेदस्स्फुटमनुभूयते प्रेक्षावद्भिः । यदाह भाष्यसुधासुधाम्मोधिः—“जमणेगत्थालम्बणमपञ्चुदासपरिकुण्ठितं चित्तं । सेय इव सव्यप्ययओ, तं संशयरूपमण्णानं ॥ १८३ ॥” इति । “तं चिय सयत्थहेऊ—ववत्तिवावारतप्परममोहं । भूआभूअविसेसा—याणचायाभिमुहमीहा ॥ १८४ ॥” इति । अत्रानेकार्थालम्बनमित्यत्रालम्बनपदेनैकालम्बनत्वविवक्षणात्, अनेकार्थपदेन विरुद्धार्थत्वलाभात् “ एकधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविरुद्धधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपकं ज्ञानं संशयः ” इति संशयस्य लक्षणम्, तत्स्वरूपविशेषणमाह—अपर्युदासपरिकुण्ठितमिति—उपलक्षणन्यायेनाविधिपरिकुण्ठितमिति ज्ञेयम्, न पर्युदासो निषेध इत्यपर्युदासः, विधिरिति यावत्, तेनोपलक्षणन्यायलब्धेनाविधिना च परिकुण्ठितं जडीभूतं वस्तुनिश्चयकरणाऽसमर्थमित्यर्थः । संशयपदव्युत्पत्त्यर्थमाह—शेत इव स्वपितीव सर्वात्मना न किञ्चिच्चेतयते तदेवंविधं चित्तं संशय उच्यते, तच्च वस्तुगत्याऽज्ञानमेव वस्तुतत्त्वनिश्चयाऽक्षमत्वादित्यर्थः ॥ १८३ ॥ भाष्यकार ईहालक्षणमाह—तं चियेत्यादि, यच्च ज्ञानं सदर्थहेतूपपत्तिव्यापारतत्परं तदीहा, सदर्थेऽरण्यादौ विद्यमानस्याप्त्रादिविषये हेतुव्यापारः स्थाणुरयं बल्ल्युपसर्पणकाकादिनिलयादित्याकारः, उपपत्तिव्यापारश्च सम्भवपर्यालोचनं यथा सूर्यास्तसमये महति तमिस्त्रे स्थाणुरयं सम्भाव्यते, न तु पुरुषः, तदनुमापकशिरःकण्डूयन करग्रीवाचलनादिहेतोरदर्शनादिति, तदेवंविधहेतूपपत्तिव्यापारप्रवणमीहात्मकज्ञानमिति सिद्धं भवति । तत्स्वरूपविशेषणमाह—भूयाभूयेति । भूतो विद्यमानो विवक्षितप्रदेशे स्थाण्वादिरर्थः, अभूतस्तत्राविद्यमानार्थः पुरुषादिः, तावेव विशेषौ तयोराद्यस्य यदादानं ग्रहणं द्वितीयस्य च यस्यागस्तदभिमुखं ज्ञानमीहेत्यर्थः,

प्रवृत्ताया, गुणदोषयोस्तद्वृत्तितद्वृत्तिधर्मयोर्विचारणया योऽध्यवसायः स्पर्शधीः सत्या नास्पर्शधीर्मृ-
णालस्पर्शधीः सत्या नाहिस्पर्शधीरित्येवं सम्यगसम्यगिति स्वसंविदितो योऽध्यवसायः सोऽपनुदति
तत्रासन्निहितं धर्ममित्यपनोदः १ मृणालस्यैवायं स्पर्शोऽत्यन्तशीतादिगुणसमन्वितत्वादित्येवमाकारोऽपाय
उच्यते । ईहाप्रकारीभूतहेतूपपत्तिमानमत्र, परेषा लिङ्गोपहितलैङ्गिकमानवत् समाधेयम् । पर्यायानाह—
अपायोऽपगम इत्यादि । अपैतीत्यपायः निश्चिनोतीत्यर्थः । अपगच्छतीत्यपगमः । अपनुदती-
त्यपनोदः । अपविध्यतीत्यपव्याधः । कर्त्रर्थमुपसर्जनौकृत्य भावार्थं प्रधानीकृत्याह—अपेतमित्यादि ।
अत्र केचिदपायनमपनयनमुपाय इति व्युत्पत्त्यर्थान्ता असद्भूतार्थविशेषापनयनमेवापायं ब्रुवते,
अवधारणं धारणेति व्युत्पत्त्यर्थान्ताश्च सद्भूतविशेषावधारणां धारणामिति, तदयुक्तम् ।

तथा चेहासंशययोरुक्तलक्षणभेदाद्भेदास्सिद्ध एवेति भावः । अधिकं च विशेषार्थिना विशेषावश्यक-
भाष्यटीकातोऽवसेयमिति । अथावग्रहस्य नैश्चयिकव्यावहारिकभेदेन द्विविधत्वात्तज्जन्यद्विविधेहोत्प-
न्नापायस्यापि द्वैविध्यात्प्रकारद्वयमाह—योऽध्यवसायः स्पर्शधीः सत्येत्यादि । मृणालस्यै-
वायं स्पर्शोऽत्यन्तशीतादिगुणसमन्वितत्वादित्येवमाकारोऽपाय उच्यते इति,
एतत्तत्त्वं शब्दमुद्दिश्य भाष्यकारोऽप्याह—“मधुराद्गुणतणओ संखस्सेवत्ति जं न संगस्स । विण्णाणं
सोऽवाओ अणुगम वड्ढेगभावाओ ॥२९०॥” इति । अस्या अयमर्थः—“मधुरास्निग्धत्वादिगुणत्वात्
शङ्खस्यैवायं शब्दः न शृङ्गस्य” इत्यादि यद्विशेषविज्ञानं सोऽपायः, तत्र हेतुमाह—अणुगमवड्ढेग-
भावाओत्ति, पुरोवर्त्तिपदार्थे विद्यमानधर्माणामनुगमभावादस्त्विति श्रूयते । अविद्यमानधर्माणां
तु व्यतिरेकभावाद् नारित्वानिश्चयात् । अयं व्यवहारार्थावग्रहानन्तरभावी अपाय उक्तः, नि-
श्चयावग्रहानन्तरभावी तु श्रोत्रग्राह्यत्वादिगुणतः शब्द एवायं न रूपादिरिति स्वरूपस्त स्वयमेवाऽ-
वबोध्य इति । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शे प्रकारीभूतधूमहेतोर्यथा वह्निव्याप्यधूमवान्
पर्वतो वह्निमानित्याकारकानुमितौ लिङ्गोपहितलैङ्गिकमानपक्षे मानं तथाऽपायेऽपीहाप्रकारी-
भूतहेतूपपत्तिमानमङ्गीकर्त्तव्यमित्याशयेनाह ईहाप्रकारीभूतहेतूपपत्तिमानमत्रेत्या-
दि । अत्रेति अपाय इत्यर्थः । “केह तयण्णविसेसावणयणमेत्तं अवायमिच्छंति । सम्भूयत्थ-
विसेसा-वधारणं धारणं वेत्ति ॥१८५॥” इति भाष्यगार्थोक्तभावार्थमनुरुध्याह—अत्र केचि-
दपायनमित्यादि । असद्भूतार्थविशेषापनयनमेवापायमिति विवक्षितप्रदेशे
असद्भूतः—अविद्यमानोऽर्थः पुरुषादिः तस्य ये विशेषाः शिरःकण्डूयन चलन रपन्दनादयः,
तेषामपनयनं पुरोवर्त्तिनि सद्भूते स्थाप्याद्यर्थेऽपनयनं निषेधनमसद्भूतार्थविशेषापनयनम्,
तद्रूपमेवापायमित्यर्थः । पुरुषत्वव्याप्यशिरःकण्डूयनादिधर्माभाववानयमिति ज्ञानलक्षणमपायं
यद्वोक्तधर्माभावप्रकारकज्ञानेन स्थाणुरेवायमिति ज्ञानमपायमिति भावः । सद्भूतविशेषाव-
धारणामिति सद्भूतस्तत्र विवक्षितप्रदेशे विद्यमानः स्थाप्यादिः, तस्य विशेषाः वक्रकोटराद-
यरेषां पुरोवर्त्तिस्थाप्यादावधारणां स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिदर्शनाद् स्थाणुरेवायमिति

प्रकृतकोटिव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानादितरकोटिव्याप्यधर्माभावज्ञानादुभयज्ञानाच्च भवतोऽप्यस्यैकत्वाविशेषात्,
अन्यथा स्मृतेः पञ्चमभेदस्याधिकस्योभयज्ञानजनितस्याप्यवारणासंकीर्णभेदस्य च प्रसङ्गात् । धारणामाह—
धारणेत्यादि । धारणेति लक्ष्यं, प्रतिपत्तिर्यथास्वमित्यनेनाद्यं भेदं दर्शयति । एतत्काले निश्चितस्यार्थ-
स्यार्थान्तरानुपयोगं यावद्दर्शनादप्रच्युतिः प्रतिपत्तिर्यथास्वमित्युच्यते । प्रतिपत्तिरप्रच्युतिर्यथास्वं
यथाविषयम् । मत्स्यवस्थानमित्यनेन

निश्चयं यद्वा तैर्धर्मैर्वधारणां स्थाणुरेवायमिति निश्चयमित्यर्थः । अयुक्तत्वे हेतुमाह—प्रकृत-
कोटिव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानादित्यादि विवक्षितप्रदेशवर्तिस्थाणौ कस्यचित्प्रतिपत्तुः स्थाणु-
त्वव्याप्यो यो वक्रकोटरादिमत्त्वधर्मो वल्ल्युत्सर्पणवयोनिलयनादिधर्मो वा तत्प्रकारकज्ञानात्
स्थाणुरेवायमित्यप्यज्ञानमुत्पद्यते, कस्यचित्पुनः स्थाणुत्वेतरपुरुषत्वव्याप्यशिरःकण्डूयनादिध-
र्माभावप्रकारकज्ञानादेवोक्तापीयज्ञानमुद्भवति, कस्यापि च पुंसः स्थाणुत्वव्याप्यवल्ल्युत्सर्पणादयो
धर्मैरामीक्ष्यन्ते न पुनः पुरुषत्वव्याप्यशिरःकण्डूयनादय इत्याकारकतदुभयप्रकारकसमूहालम्ब-
नज्ञानादुक्तापीयज्ञानं जायते, तत्सर्वं ज्ञानमप्य एव, निश्चयत्वलक्षणापायसामान्यधर्मैर्गैकतया
भेदाभावात् । तथाऽनभ्युपगमे दण्डमाह—अन्यथेति—अविच्युतेस्त्वसमानकालिन्यपाये वासना-
यास्तु रगृतावन्तर्गततया विवक्षणेनान्यत्रालम्ब्यपदप्रचाररगृतिरूपपञ्चमभेदस्य प्रसङ्गररयात् ।
तन्त्रविच्युतिवासनास्मृतिलक्षणानां धारणाभेदत्रयाणां प्रच्युतिविरोधित्वेनैक्यतया विवक्षणान्न
रगृतेर्धारणातः पार्थक्यमिति न तथा पञ्चमभेदप्रसंग इति यदि वादी ब्रूयात्तदापि दूषणान्तर-
माह—उभयज्ञानजनितस्येत्यादि । अत्रेदमवधेयम् यद्यपि पुरुषत्वव्याप्यशिरःकण्डूयनाद्य-
भावो वटादौ व्यभिचारान्न स्थाणुत्वव्याप्यः, येन तद्रूपव्याप्यज्ञानेन स्थाणुत्वरूपव्यापकज्ञानं
स्यात्, तथाप्येककोटिनियतधर्माभावज्ञानस्याप्यपरकोटिनिश्चायकत्वात्तेन स्थाणुरेवेति निश्चयः
समुपजायते, अथवा शिरःकण्डूयनाद्यभावस्य पुरुषत्वाभावव्याप्यत्वेन तद्रूपव्याप्यज्ञानाऽनन्तरं
पुरुषत्वाभावरूपव्यापकज्ञानात्पुरुषत्वाभावविशिष्टोच्चैस्तरत्वरूपसाधारणधर्मस्य पुरुषव्यावृत्तत्वेन
स्थाणुत्वव्याप्यतया तज्ज्ञानादेवायं स्थाणुरेवेति निश्चयः, सोऽप्य एवेत्यभ्युपगन्त्यमिति
दिक् । उक्तलक्षणा धारणाऽविच्युतिवासनारगृतिभेदात्रिधा भवति, अतः सभेदामपि तां-
“तयणंतरं तयत्याविचवर्णं जो य वासणाजोगो । कालंतरे य जं पुणरणुसरणं धारणा सा उ
॥ २९१ ॥” इति भाष्योक्तगाथाभावाथर्गभिन्नामाह—धारणामाहेत्यादिना—भिन्नविषयक-
ज्ञानसामग्री पूर्वज्ञानसन्तानप्रतिवन्विकेति तत्सत्त्वे भिन्नविषयकज्ञानमेव समुत्पद्यते, न तु
प्रक्रान्तार्थविषयकधारावाहिकज्ञानमित्यत आह—अर्थान्तरानुपयोगं यावदिति । अप्रच्यु-
तिरिति—अन्तर्मुहूर्त्तं यावदुपयोगसातत्यादनाश इत्यर्थः । न च धारावाहिकज्ञानसन्तानरूपाया-
स्तस्या अप्रामाण्यम्, गृहीतग्राहित्वात्, यथा प्रथमपुरुषोच्चारितमेव वाक्यमन्यपुरुषोऽनुवदति,
तत्र प्रथमपुरुषकर्तृकमेव वाक्यं तत्रार्थे प्रमाणम्, न त्वनुवादकवाक्यम्, यतोऽनुवादकः पुरुषः
परेण कथमित्यमर्थ इत्येवं पृष्ठस्त-नुत्तरयति, नात्रार्थोऽहमेवं प्रष्टव्यः, प्रथमतो येन पुंसो-

द्वितीयां लब्धिरूपां धारणां कथयति । यदाऽप्यायं स्पर्शादेर्विषयस्य कृत्वाऽन्यत्रोपयुक्तो भवति तदाप्यसौ लब्धिरूपा धारणा समस्त्येवेति । अवधारणं चेत्यनेन तृतीयं भेदं कथयति । यदा कालान्तरे तमेव प्रागनुभूतं विषयमालम्ब्य ज्ञानमुदेति तदा तदवधारणमिति । पर्यायानाह—धारणा प्रतिपत्तिरित्यादि । धारणा प्रतिपत्तिर्नाम परिच्छिन्नेऽर्थे यावदन्यत्रोपयोगं न याति तावदनाशः । अवधारणं कालान्तरानुस्मरणं गृहीतम् । अवस्थानमित्यनेनान्यत्र पदार्थे उपयुक्तस्य लब्धिरूपा धारणा, निश्चय इति प्रतिपत्तिरित्यस्य पर्यायः । अवगम इत्ययं कालान्तरानुस्मरणरूपावधारणस्य, अवबोध इत्ययं तु मत्तवस्थानस्य लब्धिरूपस्येति । नन्वविच्युतिः प्रध्वंसानवच्छिन्ना सत्ता घटादेरिव ज्ञानस्य न तोऽयमर्थस्स एव प्रष्टव्य इति, तथा चानुवाकवाक्यजन्यबोधस्यानुवाद्यवाक्यजन्यबोधविषयग्राहित्वेन यथा न प्रामाण्यं तथा प्रकृतेऽपीति । किञ्च प्रथमनिश्चयात्मकज्ञानेनैव तत्पूर्वसंशयनिवृत्तेर्द्वितीयज्ञानेन कार्यान्तराऽकरणेन तस्य निष्फलत्वादप्रामाण्यामिति वाच्यम्, तत्तत्कालभेदेन तत्तद्विशिष्टत्वेन स्पष्टस्पष्टतरस्पष्टतमभिन्नधर्मकवासनाजनकत्वेन वा भिन्नस्यैव स्वसजातीयस्यार्थस्य ग्रहणात्, तथा च भिन्नभिन्नस्वसजातीयार्थग्राहित्वेनापूर्वार्थग्राहकत्वात् प्रामाण्यम् । भिन्नभिन्नवासनाद्वारा दृढदृढतरदृढतमस्मरणादिलक्षणकार्यजनकत्वाऽपि प्रामाण्यमिति । वस्तुतो गृहीतग्राहित्वमप्रमात्वव्यवहारे न प्रयोजकम्, किन्तु तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारतानिरूपकज्ञानत्वमेवेति यथार्थावगाहिन्यास्तास्यानाप्रामाण्यम्, अत एव तज्जन्यस्मृतेरपि प्रामाण्यमिति दिक् । द्वितीयां लब्धिरूपाभितिस्मृतिज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमरूपा सा यद्यपि न ज्ञानरूपा तथाप्यपायकार्यत्वेन रगृति-कारणत्वेन ज्ञानोपचारं तत्र कृत्वा धारणाभेदत्वेनात्रोक्तेति भावः । यदा कालान्तरे तमेव प्रागनुभूतमित्यादि-समानविषयत्वप्रत्यासत्त्याऽनुभवरगृत्योः कार्यकारणभावात् पूर्वानुभवविषयविषयकं रगृतिरूपं प्रत्यभिज्ञानरूपं वा यदा ज्ञानमुद्भवति तदा तदुभयमवधारणमित्युच्यते, नातस्मृतेरिव प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वापायजन्यत्वेन तद्भेदेनाधिकभेदप्रसङ्गः, धारणातृतीयभेदरगृतिपदेन तत्ताविषयकज्ञानविशेषग्रहणात् प्रत्यभिज्ञानस्यापि तद्रूपत्वादिति भावः । अत्र धारणाभेदत्रयाणां भिन्नलक्षणानामपि धारणात्वेनावग्रहभेदद्वयस्यावग्रहत्वेनैक्यान्नाधिकभेदकल्पनाप्रसङ्ग इति भावनीयम् । कालान्तरानुस्मरणरूपावधारणस्येत्यस्य लब्धिरूपस्येत्यस्य च पर्याय इत्यनेनान्वयः । अविच्युतिवासनास्मृत्यात्मकभेदत्रयवती धारणाऽप्यायान्नातिरिच्यते, तस्या अपायातिरिक्तत्वेनाऽधटमानत्वादिति मतिज्ञानस्य भेदान्तरात्मिका धारणा नास्ति किन्त्वपायविशेषरूपैव सेत्याशयेन पर आशङ्कते-नन्वविच्युतिरित्यादि । प्रध्वंसानवच्छिन्ना सत्तेति-अपायज्ञानस्य यावन्ने नाशस्तावत्कालीनसत्तेत्यर्थः । घटादेरिव ज्ञानस्य न भेदान्तरमिति घटादिर्यावन्न नश्यति तावत्कालीनधटसत्ता घटात्मिकैव, न तु तत्तत्क्षणभेदेन भिन्ना, तद्वदुक्तलक्षणा स्वरूपसत्ता तावत्कालीनाऽपायस्वरूपाभातिरिक्ता किन्त्वपायविशेषरूपैवेति ज्ञानस्य नाविच्युतिलक्षणं भेदान्तरम्, न हि काल-

भेदान्तरम्, भेदान्तरं चेद्वैद्धमतप्रवेशः, सोऽपि भेदाग्रहादृश्यादिरूपेण न भेदबुद्धिमाधातुमलम्, एतेनोपयोगसातत्यलक्षणाऽविच्युतिर्निरस्ता, धटादिक्षणसातत्यतुल्ययोगक्षेमत्वात्, या तु तस्मिन् धटाद्युपयोगे उपरते सति सङ्ख्येयमसङ्ख्येयं वा कालं वासनाभ्युपगम्यते, इदं तदेवेति लक्षणा रगृतिश्च, सा मत्तंशरूपा धारणा न भवति, मत्तुपयोगस्य प्रागेव विरतत्वात्, कालान्तरेण जायमाने चोपयोगेऽन्वयमुखस्यापायस्यैव प्रवृत्तेरिति नास्ति धारणाख्यो भेदः कश्चिदिति चेत्, अत्रोच्यते, न हि धटादिवदुत्पन्नस्य ज्ञानस्य यावत्कालमेकरूपेणैवावस्थानम्, किन्तु प्रदीपस्यापरापरकलिकापर्यायैरिवापरापरविषयोऽल्लेखपर्यायैरेव, ततश्च यस्मिन् समये स्थाणुरेवायमिति निश्चयरूपोऽपायः प्रवृत्तः, ततः समयादूर्ध्वमपि स्थाणुरेवायं स्थाणुरेवायमित्यविच्युत्या याऽन्तर्मुहूर्तं क्वचिदपायप्रवृत्तिः सा प्रथमप्रवृत्तापायादभ्यधिका स्वीकर्तव्या । एतेन धारावाहिकं व्याख्यातम् । दीर्घकालमविच्युतस्यैव तदर्थत्वात् । किं च स्पष्टस्पष्टतरस्पष्टतममिन्नवासनाजनकवस्तुविषयत्वेनाप्यपायकलिकारूपाऽविच्युतेर्मिन्नत्वमादर्त्तव्यम् । वासनापि स्मृतिविज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमरूपा तद्विज्ञानजननशक्तिरूपा वा कार्यान्वयानुपपत्त्यैव कल्पनीया । रगृतिरपि इदं वस्तु तदेव यत्प्रागुपलब्धं मयेत्याकारा पूर्वप्रवृत्तापायान्निर्विवादमधिकैव,

भेदेन वस्तुभेदो नाम, तथाऽनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गमाह—भेदान्तरं चेद् वैद्धमतप्रवेश इति—कालभेदेन वस्तुभेदाभ्युपगमे क्षणभङ्गप्रसङ्गेन वैद्धमतसाम्राज्यं स्यादिति भावः । नन्वेवं सति स भेदो भेदबुद्धिं कथं न विदधातीत्याशङ्कायामाह—सोऽपीति । ज्ञानस्य प्रतिक्षणभेदेन भेदोऽपि पूर्वोत्तरज्ञानव्यक्तयोः पूर्वोत्तरज्ञानव्यक्त्यानां वा भेदाग्रहात् सादृश्याच्च न भेदबुद्धिमाधातुं समर्थ इति भावः । धटादिक्षणसातत्यतुल्ययोगक्षेमत्वादिति—धटादिक्षणसातत्यं यथा धटादिरूपमेव न ततो भिन्नं तथोपयोगसातत्यलक्षणाऽविच्युतिरप्यपाय एवान्तर्भूतेति न ततो व्यतिरिक्तेति भावः । वासना यदि वस्तुविकल्परूपा चेत्तदा तन्निराकरणे हेतुमाह—मत्तुपयोगस्य प्रागेव विरतत्वादिति । संख्येयमसंख्येयं वा कालं वासनाया इष्टत्वादेतावत् कालं तद्वस्तुविकल्पाऽयोगादिति भावः । स्मृतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमरूपा तद्विज्ञानजननशक्तिरूपा वा सा चेत्तदा तस्या अज्ञानरूपत्वेन मतिभेदत्वाऽसम्भवं एवेति । या चाऽनुभूतार्थस्य कालान्तरोपयोगलक्षणरगृतिः, तदेवेदमित्याकारा सापि पूर्वोत्तरव्यक्त्यभेदावगाहनमुखेन जायमाना निश्चयरूपाऽपायात्मिकैवेत्यभिप्रेत्याह कालान्तरेणेति । नास्ति धारणाख्यो भेदः कश्चिदिति । तथा च मतिस्त्रिवैव न चतुर्वेति पूर्वपक्षाभिप्रायः । ग्रन्थकारस्समाधत्ते—अत्रोच्यत इत्यादिना । अपरापरविषयोऽल्लेखपर्यायैरेवेति—क्षणभेदेनापरापरक्षणाविशिष्टस्य विषयस्यापि भिन्नत्वमेव, विशेषणभेदेन तद्विशिष्टस्यापि भेदादिति भिन्नभिन्नविषयाऽवगाहनपर्यायैरेवेत्यर्थः, अस्यावस्थानमित्यनेनावृत्त्या सम्बन्धः । अविच्युतेति—अविच्छिन्नप्रवाहरूपतयेत्यर्थः । दीर्घकालमविच्युतस्यैवेति दीर्घकालं यावत्समानविषयकाऽनुव्यञ्जानधाराप्रवाहस्यैवेत्यर्थः । हेत्वन्तरमप्याह—किञ्चेति । तद्विज्ञानजननशक्तिरूपेति—रगृत्यात्मकविज्ञानोत्पादानुसूलशक्तिरूपेत्यर्थः । ननु भवनातेऽपि धारणानां भेदत्रयात्मकत्वेन

पूर्वप्रवृत्तापायकाले तस्या अभावात्, साम्प्रतिकापायस्य च वस्तुनिश्चयमात्रफलत्वात्पूर्वापरदर्शनानुसन्धानायोगात्, तस्माद्धारणात्रयमप्येतद्धारणात्वेनानुगतमवग्रहद्वयमिवावग्रहत्वेनावश्यकमन्युपगन्तव्यमिति न मतिज्ञानस्य भेदचतुष्टयव्याकोप इति ध्येयम् । अवग्रहादीना सूत्रे कर्तृसाधनानां श्रुतत्वात्तत्कर्माभिधानद्वारा भेदानाह

देवेत्यत आह—तस्याद्धारणात्रयमप्येतदित्यादि । एतच्च पूर्वमेव विवृत्तमिति नेह प्रतन्यत इति ॥ १५ ॥

षोडशसूत्रावतरणिकामाह— अवग्रहादीनामित्यादिना । सूत्रे “अवग्रहेहापायधारणाः” इति पूर्वसूत्रे । तत्कर्माभिधानद्वारा भेदानाहेति ब्रह्माध्यायनिवगृह्णातीत्यवग्रहः, ईहत इतीहा, अपैतीत्यपायः, धारयतीति धारणा इत्येवं कर्तृप्रत्ययनिष्पन्नावग्रहेहापायधारणाविषयीभूतब्रह्माध्यायार्थककर्माभिधानद्वाराऽवग्रहादीनामेकैकानां प्रभेदानिश्चयार्थं भेदानाहेत्यर्थः । अवग्रहादिचतुर्णां मतिज्ञानत्वेनैक्येऽपि यथा स्वस्वविषयभेदपेक्षयैव भेदस्याप्यातेषामवग्रहादीनामेकैकानामपि विषयभेदप्रयोज्यभेदप्रतिपिपादयिषया कानर्थानवगृह्णाति कानर्थानीहते इत्यादिकर्माऽऽकाङ्क्षाप्रयोज्यावग्रहेहादिविषयात्मकब्रह्मादिकर्माभिधानद्वारा भेदानाहेति भावः ।

सूत्रम् बहुबहुविधक्षिप्रानिश्रितसंदिग्धध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १ ॥ १६ ॥

(भाष्यम्) अवग्रहादयश्चत्वारो मतिज्ञानविभागा एषां ब्रह्मादीनामर्थानां सेतराणां भवन्त्येकशः । सेतराणामिति सप्रतिपक्षाणामित्यर्थः । ब्रह्मवगृह्णाति । अल्पमवगृह्णाति । बहुविधमवगृह्णाति । एकविधमवगृह्णाति । क्षिप्रमवगृह्णाति । चिरेणावगृह्णाति । अनिश्रितमवगृह्णाति । निश्चितमवगृह्णाति । अनुक्रममवगृह्णाति । उक्तमवगृह्णाति । ध्रुवमवगृह्णाति । अध्रुवमवगृह्णाति । इत्येवमीहादीनामपि विधात् ॥

(यशो० टीका) भाष्ये अवग्रहादयश्चत्वारो मतिज्ञानस्य प्रकृतस्य विभागा भेदाः, एषां ब्रह्मादीनामर्थानां सेतराणामवग्रहादिप्रतिपक्षयुक्तानाम्, एकशः प्रत्येकं, ब्राह्मका भवन्तीत्यर्थः । उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—बहुगृह्णातीत्यादिना । नन्ववग्रहादयः प्रथमान्ताः श्रुता पूर्वसूत्रे ब्रह्मादयश्चेह पष्ठान्ता इति तत्रैवमर्थः कथनीयो भवति—बहोरर्थस्यावग्रहोऽस्तस्यावग्रह इत्यादि, उच्यते, बहोरवग्रहो बहुं गृह्णातीत्यनयोरर्थोऽभेदान्नायं दोषः । बहोरवग्रह इत्यस्य बहुविषयकोऽवग्रह इत्यर्थः । बहुमवगृह्णातीत्यत्र च बहुनिरूपितावग्रहीयविषयितावानिति । तत्र स्पर्शनावग्रहस्तावदेवं बहुमवगृह्णाति, शय्यायानुपविष्टः पुमांस्तत्स्थयोपित्पुष्पचन्दनवस्त्रादिस्पर्शं बहुसन्तमेकैकं भेदेनावबुध्यतेऽयं योपित्पशोऽयं सम्बन्धार्थे पृष्ठी, सम्बन्धश्च ज्ञानज्ञेययोविषयविषयिभावात्मेति घटस्य ज्ञानमिव बहोरवग्रह इत्यत्रापि विषयत्वलक्षणपष्ठव्यर्थमभिप्रेत्याह—बहोरवग्रह इत्यस्येति । बहुमवगृह्णातीत्यस्य भावार्थमाह बहुनिरूपितावग्रहीयविषयितावानिति—अवग्रहीयविषयितेत्यस्यावग्रहनिष्ठविषयितेत्यर्थः । विषयविषयित्वयोश्च निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्ध इति बहुनिरूपितेति तद्विशेषणम्, तद्वत्त्वञ्च स्वरूपसम्बन्धेनावग्रहे वाच्यमिति । भेदेनेति—स्वस्वासाधारणधर्मप्रकारेण, पृथक्पृथक्प्रजातिप्रकारेणेति यावत् । “अत्योग्रहो जहन्नो समयं” इति विशेषावश्यक-

तल्लभपुष्पस्पर्शोऽयं च तद्वात्रानुलभनचन्दनस्पर्शोऽयं चैतत्परिहितवस्त्रस्पर्शोऽयमेतदानुद्धरसनास्पर्श इति ।
नन्ववग्रह एकसामायिकः शास्त्रे निरूपितो न चैकस्मिन् समये एकैकावग्रह एवंविधो युक्तोऽल्पकालत्वादिति
चेत्, सत्यम्, एवमेवैतत्, नैश्चार्थिकोऽवग्रह एकसामायिक एव, व्यावहारिकं चावग्रहमङ्गीकृत्येदमुच्यते यदुत
तत्तत्स्पर्शकारतानिरूपितेदमाकारताकः स्पर्शीयो बहवग्रह इति, ताश्चाकारताः क्रमवत्य एव, तत्तत्क्षणाव-
च्छेदेनैव ज्ञाने इदमाकारतोत्पत्तेः, आनुपूर्व्यैकत्वाच्च पदवाक्यादाविव तदवग्रहेऽप्येकत्वं भावनीयम् ।
बह्विधस्य प्रतिपक्षं कथयति—अल्पमवग्रहगृह्णाति यदा तेषामेव योपिदादिस्पर्शानां यं कंचिदेकं स्पर्शमवग्र-
ह्णात्यन्यान् सतोऽपि क्षयोपशमापकर्षात् गृह्णाति तदा अल्पमेकमेव गृह्णातीत्युच्यते । बहुग्रहेऽपि बहुत्व-
व्याप्यसंख्याग्रहात्प्रत्येकं तत्तज्जात्यग्रहाद्वाऽवहुत्वमित्यन्ये । बहुविधमवग्रहगृह्णाति—बहुव्यो विधा यस्य स
यथा तं, यदा योपिदादिस्पर्शमेकैकं शीतस्निग्धमृदुकठिनादिरूपं गृह्णाति, तदा बहुविधगुणोपेतग्रहणाद् बहु-
भाष्यवचनानैश्चार्थिकार्थावग्रहस्यैकसमयमात्रकालत्वेन कारणे कार्यधर्मोपचारं कृत्वोपचार-
वृत्त्या बह्वावग्रहमेदो घटमानोऽपि मुख्यवृत्त्या न घटते, घटते च पूर्वज्ञानापेक्षया विशेषग्राह-
कत्वेनापायरूपे उत्तरज्ञानापेक्षया सामान्यग्राहकत्वेन व्यावहारिकार्थावग्रह एव, तस्यान्तर्मुहूर्-
त्तिकत्वेन प्रतिक्षणं भिन्नाभिन्नाकारतयोत्पत्तेः, विशेषग्राहकत्वेन बहुबहुविधादिग्रहणस्यापि
घटमानत्वादित्याशयेन समाधत्ते सत्यम्, एवमेतत्, नैश्चार्थिकोऽवग्रह एकसामायिक
एवेत्यादि । अत्र व्यञ्जनावग्रहादीनां द्वादशविधत्वात्तत्र बह्वादिविशेषणविशिष्टत्वमेकसन्तान-
गामित्वरूपयोग्यतां पुरस्कृत्य सम्भवाभिप्रायेण ज्ञेयमित्युक्तं ज्ञानार्णवे इति । व्यञ्जनाव-
ग्रहादयः कारणमपायादीनाम्, तानन्तरेणाऽपायाद्यभावात्, तत्तथापायादिगतं बह्वादिपरिज्ञानं
तत्कारणभूतेषु व्यञ्जनावग्रहादिष्वपि योग्यतयाऽभ्युपगन्तव्यम्, न हि सर्वथाऽविशिष्टात्
कारणाद्विशिष्टं कार्यमुत्पत्तुमर्हति, कोद्रवबीजादेरपि शालिफलादिप्रसङ्गादिति विशेषावश्यक-
भाष्यदशोत्तरत्रिशततमगाथाटीकायामुक्तमिति । ननु व्यावहारिकबह्वग्रहस्याप्युक्तप्रकारेण
स्वस्वासावारणधर्मेण भिन्नभिन्नयोपितुष्पचन्दनवस्त्रादिस्पर्शविगाहित्वेन भिन्नभिन्नसमयाव-
च्छेदेन विचित्रक्षयोपशमोत्कर्षवलेन भिन्नभिन्नाकारतोत्पत्तेराकारभेदेनाकारिणोऽपि भेदात्तस्य
भेदापर्यैकत्वक्षतिरित्याशङ्कां मनसि धृत्वा तदुत्तरमाह आनुपूर्व्यैकत्वाच्चेत्यादि ।
बहुविषयकावग्रहस्य पूर्वोत्तरज्ञानानुपूर्व्या एकत्वादेवैकत्वमिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह
पदवाक्यादाविवेति । अन्याचार्यायमतमाह बहुग्रहेऽपीत्यादि । अन्यस्त्वल्पक्षयोपशम-
त्वात्तत्समानदेशोऽप्यवहुमवग्रहगृह्णातीत्यत्र हेतुमाह बहुत्वव्याप्येत्यादि । योपित्स्पर्शे ये ये
शीतत्परिगन्धत्वमृदुत्वादयो बहुविधधर्मास्सन्ति तत्तद्धर्मोपेतं तं जानाति, एवं योपित्संलग्नपुष्पा-
दिस्पर्शमपि तद्गतशीतत्वमृदुत्वादिवहुविधधर्मोपेतं क्षयोपशमविशेषाद् जानाति तदा बहुविधा-
वग्रह इति सिद्धान्ते गीयत इत्याशयेनाह बहुविधमवग्रहगृह्णातीत्यादि । बह्वग्रहादितो
बहुविधावग्रहादेर्विशेष्यांशावगाहित्वसाम्येऽपि प्रकारांशावगाहनेऽस्ति वैलक्षण्यं, बह्वग्रहाद्यपेक्षया
बहुविधावग्रहादेरेकैकस्मिन्नपि विशेष्ये बहुधर्मप्रकारावबोधरूपत्वादिति भावः । तथा चाशेषस्ववि-

विधावग्रह इत्यर्थः । गुणा जात्यादिरूपाः । यदा तु योषिदादिस्पर्शभेदैकगुणसमन्वितं शीतोऽयमिति वा स्निग्धोऽयमिति वा मृदुरयनिति वेत्यवच्छिनत्ति तदा एकविधमवगृह्णातीत्युच्यते । कोलाहलप्रत्यक्षं प्रत्येकं तत्तज्जात्युपरागेण बहूनां ग्रहणं बह्वग्रह इति पक्षेऽबहुमध्ये, अन्यथा त्वेकविधमध्येऽन्तर्भावनीयम्, अवगृहीतकत्वादिनानाशब्दसमुदायस्यैव कोलाहलपदार्थत्वात्, कोलाहले दोषविशेषेण प्रतिबन्धात् कत्वादि-प्रत्यक्षमिति तु मन्दम्, बहुबहुविधक्षयोपशमवतस्तदापि तत्प्रत्यक्षात् । न च कोलाहले कत्वादिग्रहवारणाय तत्तद्दोषाभावानां तत्तत्पुरुषीयकत्वादिप्रत्यक्षहेतुत्वमिति नैयायिकादिकल्पितं ज्यायः, अनन्तदोषाभावानां हेतुत्वमपेक्ष्यानुगतक्षयोपशमहेतुताया एव युक्तत्वात् । तस्य हि कार्यतावच्छेदकं नानाविषयस्थलीयनाना-धर्मप्रकारकप्रत्यक्षत्वमिति कार्यतावच्छेदकेऽपि लाघवमेवमाश्रितं भवति, प्रतिनियतद्वित्रादिधर्मप्रकारकबहु-विधप्रत्यक्षानुरोधेन च बहुविधत्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नक्षयोपशमविशेषस्य हेतुत्वमावश्यकम्, दोषाभावे जातिरूपविशेषासम्भवात्, तथा च यद्विशेष इति न्यायेन सामान्यतोऽपि क्षयोपशमस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति विभावनीयं प्रामाणिकैः । तमेव भूयो योषिदादिस्पर्शमाशु स्वेनात्मना यदावच्छिनत्ति तदा क्षिप्रमवगृ-ह्णातीति भण्यते । यदा तु तं बहुना कालेनावच्छिनत्ति तदा चिरेणावगृह्णातीत्युच्यते, स्वल्पास्वरूपेहा कृतोऽत्र विशेषो द्रष्टव्यः । अनिश्रितमवगृह्णातीति निश्रितो लिङ्गप्रमितोऽभिधीयते, यथा यूथिकाकुमुदानामत्य-न्तशीतमृदुस्निग्धादिरूपः स्पर्शोऽनुभूतस्तेनानुमानेन लिङ्गेन विना यदा तं विषयं परिच्छिनत्ति तदाऽनिश्रि-तमवगृह्णातीत्युच्यते, अनिश्रितमलिङ्गमित्यर्थः । यदा त्वेतस्मादाख्यातालिलिङ्गात्परिच्छिनत्ति तदा षयनिष्ठानेकासाधारणव्याप्यबहुतरधर्मावगाहि ज्ञानं बहुविधावग्रह इति लक्षणं पर्यवस्यति । जात्यादिरूपा इति-शीतत्वस्निग्धत्वादिजातिरूपा इत्यर्थः । अबहुमध्ये इति-तत्तज्जा-त्युपरागेण बहूनां विषयाणां ग्रहणाभावात् कोलाहलप्रत्यक्षे बहूनां विषयाणां प्रातिरिक्तधर्म-प्रकारकग्रहत्वं बह्वग्रहत्वमिति लक्षणसङ्गमनाभावेन न तद् बह्वग्रहरूपमिति तदबह्वग्रहमध्येऽ-न्तर्भावनीयम्, कोलाहलोऽयं श्रूयत इत्येवमव्यक्तस्वरूपतया जानाति, अल्पक्षयोपशमत्वात्, न तु विभिन्नस्वस्वजातिरूपेणेति हेतोस्तद्धिन्नज्ञानत्वात्, तत्त्वज्ञासाधारणधर्मानुपरागेण बहुविषयग्रा-हित्वमबह्वग्रहत्वम् । तस्य च लक्षणस्य विभिन्नजातीयानेकशब्दसमुदायो हि कोलाहल इति तेषां सर्वेषां शब्दानां स्वस्वाऽसाधारणधर्मानुपरागेणाऽव्यक्तस्वरूपेण नाना शब्दा एते इति सामान्यज्ञानसङ्गावेन तत्र सङ्गतिर्भावनीयेति । अन्यथेति-विभिन्नजातीयानां तेषां शब्दानां मध्ये अशेषस्वविषयनिष्ठासाधारणधर्मव्याप्यस्वल्पतरवर्मग्रहणे इत्यर्थः । लाघवमिति तत्-पुरुषीयकत्वादिप्रत्यक्षाऽनिवेशादिति भावः । दोषाभावे जातिरूपविशेषासम्भवादिति-दोषाभावस्य तुच्छरूपत्वेन तत्र तत्तत्पुरुषीयकत्वादिप्रत्यक्षकारणतावच्छेदकजातिरूपविशेषास-म्भवादित्यर्थः । यद्विशेष इति न्यायेनेति-यद्विशेषयोः कार्यकारणाभावस्तत्सामान्ययोरपीति न्यायेनेत्यर्थः । आश्रित्येति-शीघ्रमित्यर्थः, झटित्युपनतसामग्रीकत्वादिति भावः । स्वेनात्म-नेति-स्वगतासाधारणधर्मेणेत्यर्थः, बहुना कालेनेति कालान्तरावच्छेदेनैव तत्सामग्रीस-ङ्गावादिति भावः । अनिश्रितमित्यस्यार्थमाह अलिङ्गमित्यर्थ इति यत्र लिङ्गनिश्रामपेक्षते

निश्चितमवगृह्णातीति भण्यते । तद्विषयकानुमितिसामग्र्यां सत्यां तल्लिङ्गकप्रत्यक्षेच्छया जायमानं प्रत्यक्षं तल्लिङ्गनिश्चितमिति बोध्यम् । तेन न पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितसया धूमलिङ्गेन जायमानानुमितेर्निश्चितावग्रहत्वम् ॥ अत्र स्थले उक्तमवगृह्णातीति अनुक्तमवगृह्णातीति विकल्पौ कैश्चिदुक्तौ, तौ चोक्तानुक्तत्वयोः शब्दधर्मत्वेन श्रोत्रावग्रहविषयावेव, न सर्वव्यापिनाविति त्यक्तौ । यदि च रूपविशेषवान्माणिः पञ्चराग इत्युपदेशसहकृतचक्षुरादिजन्योऽयं पञ्चराग इत्याद्यवग्रहे उक्तत्वमन्यत्र चानुक्तत्वम्, उक्तोपदेशस्य तत्पदवाच्यत्वोपमितावेवोपक्षय इति तु लिङ्गनिश्चितस्थलेऽपि शक्यं वक्तुम्, तत्राप्येतल्लिङ्गवानेतत्पदवाच्य इत्याभिप्रायिकोपदेशस्य कल्पयितुं शक्यत्वादित्युद्भाव्यते तदा निश्चाऽस्ति जनकत्वेन यत्र स निश्चित इति व्युत्पत्तेर्निश्चापदेन च लिङ्गोपदेशयोर्द्वयोरपि संग्रहान्न दोषः । अतस्मिंस्तद्ग्रहो निश्चित इतरोऽनिश्चित इत्यपरे । यद्भाष्यसुधांभोनिधिः—‘निरिण्विसेसो वा परधम्मोहिं विमिस्सं णिस्सिमविणिस्सिमं इयरं ।’ निश्चिते विशेषो वा वक्तव्यः । परधम्मैरश्वादिस्तुधम्मैर्निश्चितं युक्तं गवादि-वस्तु गृह्णतो निश्चितं भवति । गव्यश्वादिधीर्निश्चितमित्यर्थः । इतरद्भवि गोज्ञानमनिश्चितमित्यर्थः । निश्चितमवगृह्णातीति निश्चितं सकलसंशयादिदोषरहितम्, यथा तमेव योषिदादिस्पर्शमवगृह्णज्ञानं योषित एव पुष्पाणामेव चन्दनस्यैवायं स्पर्श इति निश्चयव्यापारे प्रवर्तते । अनिश्चितमवगृह्णाति—यदा तमेव स्पर्शं संशयापन्नः परिच्छिन्नात्, अत्र धर्म्यशे निश्चय एव योषिदादिसम्बन्धाशे तु संशयो बोध्यः,

तदनिश्चितमिति भावः । तल्लिङ्गकप्रत्यक्षेच्छया जायमानमित्यस्य फलमाह तेनेति । निश्चितावग्रहत्वमिति—अस्य नेत्यनेनान्वयः । धूमलिङ्गपरामर्शव्यवाहितोत्तरजायमानायाः पर्वते वह्नेः प्रत्यक्षं मे जायतामितीच्छया अभावादिति भावः । इत्याद्यवग्रहे उक्तत्वमिति—मुख्यवृत्त्योक्तत्वं शब्दात्मकविषयगतमेव, अवग्रहे तूपचारत उक्तमिति भावः । रूपविशेषवान् मणिः पञ्चराग इत्युपदेशवाक्यं पञ्चरागपदवाच्यत्वविषयकोपमितावेव जनकं, न तु चक्षुरादिजन्येऽयं पञ्चराग इति प्रत्यक्षे इति नोपदेशजन्यत्वेन प्रत्यक्षस्योक्तत्वमिति यदि कश्चिद् मूयात्तदा लैङ्गिकस्थलेऽप्येतल्लिङ्गवान् एतच्छब्दवाच्य इत्युपमितावेव लिङ्गज्ञानस्य हेतुत्वं न तु लैङ्गिकप्रत्यक्षे इत्यपि वक्तुं शक्यं स्यात्, अतो यथा तस्य प्रत्यक्षस्य लिङ्गज्ञानजन्यत्वं तथा चक्षुरादिजन्येऽयं पञ्चराग इति प्रत्यक्षेऽप्युपदेशजन्यत्वं स्वीकरणीयमित्यन्तराशङ्कोत्तराभ्यामाह उक्तोपदेशस्य तत्पदवाच्यत्वोपमितावित्यादि । अपरमतेन निश्चितानिश्चितयोर्व्याख्यानान्तरलक्षणाविशेषमाह—अतस्मिंस्तद्ग्रहो निश्चित इति । इतरोऽनिश्चित इति उच्यते तद्विनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारतानिरूपको ग्रह इति तात्पर्यकोऽनिश्चित इत्युच्यत इत्यर्थः । सकलसंशयादिदोषरहितमिति प्रामाण्यसंशयादिरूपविषयसंशयसामग्र्यनास्कन्दितमित्यर्थः । धर्म्यशे निश्चय एवेति स्पर्श एवेत्येवं स्पर्शधर्मिणि निश्चय एवेत्यर्थः । संशय इति—

तेन नापायस्य निश्चयरूपत्वव्याधातः, ज्ञानप्रामाण्यादिसंशयादर्थसंशयपरिणते वाचग्रहे सन्दिग्धत्वं भावनीयम् । भूतलं घटवदिदं ज्ञानं प्रमा न वा भूतलं घटवन्न वेत्येतेषामेकोपयोगत्वात् । ध्रुवमवगृह्णाति सत्युपयोगे यदाऽसौ विषयः स्पृष्टो भवति तदा तमवगृह्णात्येवेत्यर्थः । अध्रुवमवगृह्णाति सतीन्द्रिये सति चोपयोगे सति च विषयसम्बन्धे कदाचित्तं विषयं तथा परिच्छिनत्ति कदाचित्नेत्यर्थः । ननु कारणसामग्र्ये सति कदाचिदभावप्रतियोगित्वं नाध्रुवत्वम्, वदतो व्याधातात् । यत्किञ्चित्कारणवैकल्ये च तथात्वमन्यत्राप्यतिप्रसक्तम्, न च क्षयोपशमविशेषजन्यतावच्छेदकतयैवाध्रुवत्वजातिसिद्धेर्न प्रश्नावकाश इत्यपि वक्तुं शक्यम्, कार्यगतविशेषासिद्धौ कारणगतविशेषासिद्धेरिति चेत् । मैवम् । इन्द्रियोपयोगविषयादिसत्त्वेऽपि कदाचिद्भावाभावाभ्यामभिव्यक्त्यस्याध्रुवत्वस्य जातिविशेषस्यानुभवसिद्धस्यैवाश्रयणात्तदवच्छिन्ने क्षयोपशमविशेषहेतुताकल्पनस्य चोत्तरकालिकत्वेन बाधकाभावादिति दिग्ग । इत्येवमिति यथा विषयस्य बह्वादेर्भेदाद् द्वादशप्रकारोऽवग्रहोऽभिहितः

अयं स्पर्शा योषितोऽन्यस्य वेति संशय इत्यर्थः । तेनेति-धर्म्यशे निश्चय एवेत्युक्त्येत्यर्थः । अपाथस्येति-निश्चयनयापेक्षयाऽपायस्योत्तरविशेषापेक्षया सामान्यप्राहितया व्यवहारनयापेक्षयाऽवग्रहरूपस्येत्यर्थः । न निश्चयरूपत्वव्याधात इति-स्पर्शत्ववति स्पर्शधर्मिणि निश्चयरूपत्वादप्रायस्येति भावः । नन्ववग्रहस्य निश्चयात्मकत्वेन सिद्धान्तेऽभ्युपगमादनिश्चितमवगृह्णातीत्युक्त्या तस्य संशयरूपत्वे कथं, निश्चयात्मकत्वमुपपद्यते प्रकारांशे सन्देहरूपत्वेऽपि धर्म्यशे निश्चयरूपत्वमस्त्येवेति चेत्तर्हि संशयगात्रस्य निश्चयरूपत्वं स्यात्, ज्ञानमात्रस्य धर्म्यशे निश्चयरूपत्वादि-त्याशङ्कायां प्रक्षान्तरमाह-ज्ञानप्रामाण्यादिसंशयादित्यादि । भूतलं घटवदित्येकं ज्ञानमिदं ज्ञानं प्रमा न वेति द्वितीयं ज्ञानं भूतलं घटवन्न वेति तृतीयं ज्ञानमित्येतत्त्रयाणां ज्ञानानां दीर्घोपयो-धरूपत्वेनैकयात् ज्ञानप्रामाण्यसंशयोपजातार्थसंशयरूपाऽऽतिमज्ञानस्य संशयरूपत्वेन तदभिन्नस्य निश्चयरूपस्यापि प्रथमज्ञानस्य संशयरूपत्वं तद्वदत्रापि पूर्वं निश्चयात्मकतयैवावग्रहो भवति पश्चाच्च प्रामाण्यसन्देहादर्थसन्देह इति तदात्मकतया परिणते तस्मिन् प्रथमज्ञाने निश्चयरूपेऽपि सन्दिग्धत्वं भावनीयमित्यर्थः । ध्रुवमवगृह्णातीत्यस्यार्थमाह-सत्युपयोगे यदेत्यादि । असौ विषयः स्पृष्ट इति-स्पर्शाख्यविषयः स्पर्शनेन्द्रियसम्बद्ध इत्यर्थः । विशेषावश्यकवृहद्वृत्तौ ध्रुवम्, कोऽर्थः ? अत्यन्तं, न तु कदाचिदिति । इदमुक्तमभवति-यथैकदा बह्वादिरूपेणावगतं सर्वदैव तथाऽवबुद्धयमानो ध्रुवमवगृह्णातीत्युच्यते । यस्तु कदाचिद् बह्वादिरूपेण कदाचित् त्वबह्वादिरूपेण सोऽध्रुवमवगृह्णातीत्येवमर्थः कृत इति । यदेकदा गृहीतं तत् सर्वदैवावश्यं गृह्णाति, न पुनः कालान्तरे तद्वग्रहणे परोपदेशादिकमपेक्षते तद् ध्रुवम्, यत्पुनः कदाचिदेव गृह्णाति, न सर्वदा तदध्रुवम् । इत्युक्तं प्रथमकर्मग्रन्थटीकायामिति । तथा च कालान्तरेऽपि परोपदेशादिवदि तविजातीयसामग्र्यनपेक्षतया सिद्धमेतत् सर्वकालं सजातीयसामग्रीनियतोत्पत्तिकसमानविषयकज्ञानत्वं ध्रुवावग्रहत्वम्, अतादृशत्वमध्रुवावग्रहत्वमिति । यथा विषयस्य बह्वादेर्भेदाद् द्वादशप्रकारोऽवग्रहोऽभिहित इति शब्दलक्षणं विषयमाश्रित्य बह्वादिद्वादशविधावग्रहार्थमाह

क्षयोपशमोत्कर्षापर्यवशादेवमीहादीनामपि जानीयाद्भेदमिति शेषः । बह्विहितेऽल्पमीहिते इत्याधाकारेण
ब्राह्मभेदश्चायं यद्यपि ग्राहककृत इवावभासते तद्भेदश्च ब्राह्मकृत इत्यन्योऽन्यथाश्रयः, तथाप्यनादौ
संसारोऽस्य बीजोक्तेरस्थानीयत्वेनादोषः । इदानीमेषामेवावग्रहादीनां विषयं निर्धारयन्नाह

सूत्रम् अर्थस्य ॥ १ ॥ १७ ॥

(भाष्यम्) अवग्रहादयो मतिज्ञानविकल्पा अर्थस्य भवन्ति ॥

(यशो० टीका) अर्थस्येति—कस्य विषयस्यावग्रहादयो ग्राहका इति यच्छङ्कसे, तत्रार्थस्येत्यु-
त्तरम् । अर्थश्च स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दात्मकः । ननु यद्येवं स्पर्शादेर्विषयस्य ग्राहका अवग्रहादयोऽभ्युप-
गम्यन्ते न तर्हि द्रव्यस्य ज्ञानं चक्षुरादिना स्यात्, मैवम्, स्पर्शादीनां द्रव्यपर्यायत्वेन पर्यायग्रहणे द्रव्य-
ग्रहणावश्यकत्वात्, एकाधिकरणावाच्छिन्नानां विशेषाभावानां सामान्याभावत्वस्येव पर्यायाणां द्रव्यत्वस्य
च भाष्यकारोऽपि—“नाणासदसमुहं, बहुं पिहं मुणं हि भिन्नजाईयम् । बहुविहमणेगभेयं, एकेकं निद्धं
गहुराई ॥३०८॥ खिप्पमाचिरेण तं चिय, सरुवओ जं अणिस्सियमलिङ्गं । निच्छियमंसंसयं जं,
धुवमच्चंतं नउ कयाई ॥३०९॥” इति ॥ १६ ॥

सप्तदशसूत्रावतरणिकामाह इदानीमेषामेवावग्रहादीनां विषयं निर्धारयन्ना-
हेति—विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमिति निर्विषयं ज्ञानमसद्रूपमेव सविषयकमेव तत् प्रमाणको-
टिमारोहतीत्यवग्रहादिमतिज्ञानभेदानां प्रतिपादनं कृते तद्विषयप्रतिपादनमप्यावश्यकमेवेति
मेवानरसूत्रकाररसप्तदशसूत्रमाहेत्यर्थः । तत्रार्थस्येत्युत्तरमिति—स्पर्शनावग्रहेहापायधारणा-
ख्यमतिज्ञानभेदाः स्पर्शात्मकार्यस्य रसनावग्रहादयो रसात्मकार्यस्य घ्राणज्ञावग्रहादयो
गन्धात्मकार्यस्य चाक्षुषावग्रहादयो रूपात्मकार्यस्य श्रोत्रावग्रहादयो शब्दात्मकार्यस्य
ग्राहका इत्युत्तरमित्यर्थः । स्पर्शादीनां द्रव्यपर्यायत्वेनेति स्पर्शरसादिसामान्यानां
पूर्वोत्तरपर्यायानुगामिलक्षणद्रव्यस्य सहस्राविगुणपर्यायत्वेन तत्तत्कालमाविशीतोदिततत्स्पर्शमे-
धुरादितत्तद्रसादीनां क्रममाविषयित्वेनेत्यर्थः । पर्यायग्रहणे द्रव्यग्रहणाऽऽवश्यक-
त्वादिति “द्वयं पञ्चविधं द्रव्यविधत्ता य पञ्च नत्थि” इति सम्मतावुक्तत्वाद्
पर्यायविनिर्मुक्तस्य द्रव्यस्य, द्रव्यविनिर्मुक्तानां पर्यायाणां चाऽभावात् द्रव्यपर्याययोरनुस्यू-
तत्वादिति हेतुरत्रोक्तः । अत एव गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणं सङ्गच्छते, तत्र नित्ययोगो
मतुप्रत्ययः, योगश्च सम्बन्धः, स च कथञ्चिद्भेदसंवलितभेदात्मेति द्रव्यपर्याययोः प्रतिक्षणा-
मनुस्यूतत्वं सिद्धयति, तथात्वे सत्यैवोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति सत्त्वलक्षणमप्युपपद्यते,
एतेन द्रव्यस्य गुणसमवायिकारणत्वेन कारणत्वस्य चान्यथासिद्धिशून्यत्वे सत्यव्यवहितपूर्व-
वर्तित्वलक्षणत्वेन कार्यद्रव्यमुत्पत्तिक्षणावच्छेदेन निर्गुणमेवोत्पद्यते, तदनु कारणगुणपूर्वको
हि कार्यगुण इति कारणगुणेभ्यः कार्यगुणा रूपादय उत्पद्यन्ते इत्यपि निरस्तम्, यतो
यदैव मृद्द्रव्यादि कपोलादिपूर्वपर्यायं परित्यज्य वटादिरूपेणोत्तरपर्यायेण परिणमते तदानीमिव
सहस्राविरूपसामीप्यं कपालगतपूर्वरक्तादिकामिकपर्यायं परित्यज्योत्तरधृतीयकृष्णादिपर्यायान्तर-
रूपेण परिणमते इति । तथा च पर्यायाणां द्रव्यधर्मत्वेन धर्मग्रहणे

व्यपदेशात्, अधिकरणतायाश्चाभेदेऽपि घटाभावे घटाभाव इत्यादौ दर्शनात्, रूपादेरपि तेन रूपेण द्रव्यभवा-
 दाविशेषात् प्रतीन्द्रियप्राप्त्या द्रव्यस्यैव रूपादिविशेषणमाकृत्वात्, विवक्षावशाच्च प्रधानगुणभावस्य जनैर-
 म्युपगमात् । एतेन चक्षुरत्वमनांसि द्रव्यग्राहकाणीतराणीन्द्रियाणि द्रव्याऽग्राहकाणीति नैयायिकाद्युक्तं निरस्तम् ।
 शर्करास्वादे इयं शर्करेति रसनादिद्रव्यसाक्षात्कारस्याप्यनुभवसिद्धत्वात्, तस्य भ्रान्तेत्वकल्पनेऽन्यत्राप्य-
 नाश्वासात्, रसादिना द्रव्यानुमानं च रूपादिना द्रव्यानुमानेतुल्ययोगक्षेपम्, समं च द्रव्यग्राहकप्रत्यासत्त्य-
 कल्पनलाघवमपि । अस्माकं तु वद्वस्पृष्टताभिमुख्यस्पृष्टताः प्रत्यासत्तयो द्रव्यद्वारैव पर्यायेष्वित्युभयग्रहणं
 भावः । ननु पर्यायाणां द्रव्यत्वव्यपदेशे तेषां तदभेदप्राप्तेरभेदे चाऽऽधाराधेयभावभावाद् घटे
 रूपमात्मनि च ज्ञानमित्यादिव्यवहारः कथमित्याशङ्क्यामाह-अधिकरणतायाश्चाऽभे-
 देऽपीति । प्रतीन्द्रियप्राप्त्या द्रव्यस्यैव रूपादिविशेषणमाकृत्वादिति तत्तदिन्द्रि-
 यसम्बन्धाद् द्रव्यस्यैव रूपाद्यात्मकविशेषणविशिष्टत्वादित्यर्थः । रूपादिविशिष्टतया द्रव्यस्यैव
 चाक्षुषादिज्ञाने भानमिति भावः । ननु तत्तदिन्द्रियसम्बन्धाद् द्रव्यस्यैव रूपरसादिसंज्ञाकरणेन
 द्रव्यस्यैव रूपाद्यात्मकतया परिणमनाऽभ्युपगमे तयोरभेदाद्रूपं घट इति प्रतीतिरस्यादिति
 चेत्, स्यादेव यद्येकान्ताऽभेदाभ्युपगमस्स्यात्, न चैवम्, कथञ्चिद् भेदस्याप्यभ्युपगमात्,
 अत एव रूपस्य प्राधान्यं द्रव्यस्य गौणत्वमिति विवक्षया घटस्य रूपं पर्यामीति प्रत्ययः,
 द्रव्यस्य प्राधान्ये तु रूपविशिष्टं घटं पर्यामीति प्रत्यय इत्याशयेनाह-विवक्षावशाच्चेत्यादि ।
 अन्यत्राप्यनाश्वासादिति-घटादिचाक्षुषत्वाचादिप्रत्यक्षेष्वप्यनाश्वासप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्रापि
 भ्रान्तत्वं स्यादिति भावः । अथ नैव रसनाग्राणश्रोत्रेन्द्रियेभ्यो द्रव्यस्य प्रत्यक्षं किन्तु तेभ्य-
 स्तद्गतानां रसगन्धशब्दानामेव तत्, द्रव्यस्य तु रसगन्धादिगुणलिङ्गकानुमानमेवेत्युच्यमाने
 चक्षुस्त्वङ्मनोभिरिन्द्रियैर्नैव घटादेरात्मनश्च द्रव्यस्य प्रत्यक्षं भवति, किन्तु रूपस्पर्शसुखा-
 दिगुणलिङ्गकानुमानमेवेति वदतो नैव वक्तुं वक्रीभवेत्, उभयत्र युक्तेस्ताभ्यादित्याशयेनाह-
 रसादिना द्रव्यानुमानमिति । अनुमानश्चात्र इयं शर्करा पूर्वोपलब्धमाधुर्यसजातीयमाधु-
 र्यवत्त्वात्, इयं कस्तूरिका पूर्वोपलब्धगन्धसजातीयगन्धवत्त्वात्, अयमुत्पलनालः पूर्वोपलब्ध-
 स्पर्शसजातीयस्पर्शवत्त्वादित्याद्याकारमवगन्तव्यम् । रूपादिनेति-पूर्वोपलब्धरूपसजातीयरू-
 पवत्त्वादिहेतुनेत्यर्थः । रूपादिना हेतुना द्रव्यानुमानाभ्युपगमे च लाववफलमप्याह समञ्चे-
 ति । ननु द्रव्यग्राहकप्रत्यासत्त्यकल्पने भवतामपि चक्षुरादिना कथं द्रव्यग्रहणमित्यत आह
 अस्माकं त्विति । अत्र वद्वस्पृष्टताप्रत्यासत्तिर्ग्राणरसनास्पर्शनेन्द्रियविषयगन्धरसस्पर्शकार-
 परिणतद्रव्यप्रत्यक्षे, आसिमुख्यप्रत्यासत्तिस्तु चक्षुर्विषयरूपाकारपरिणतद्रव्यप्रत्यक्षे स्पृष्टता-
 प्रत्यासत्तिश्च श्रोत्रेन्द्रियविषयशब्दात्मकद्रव्यप्रत्यक्षे हेतुभूता ज्ञेया, स्पर्शादिग्रहणं द्रव्यग्रहण-
 द्वारैव, न त्वन्यथा, यत्र स्पर्शनेन्द्रियेण स्पर्शं स्पृशामि, रसनादीन्द्रियेण रसादिकमास्वादयामी-
 त्यादिप्रतीतिरत्रापि स्पर्शद्रव्यं रसादिद्रव्यमनुभवामीत्येवमर्थः । स्पर्शादिग्रहणे द्रव्यग्रहणस्याव-
 श्यभावित्वादित्याशयेनाह-द्रव्यद्वारैव पर्यायेष्वित्युभयग्रहणमिति । उक्तञ्च विशेषावश्य-
 कनिर्युक्तौ-“पुङ्कं सुणेइ सदं, रूपं पुण पासइ अपुङ्कं तुं । गंधं रसं च फासं च, वद्धपुङ्कं वियागरे । ३६६।”

युक्तमिति दिग् । मतिज्ञानविकल्पा मतिज्ञानभेदाः ॥ १७ ॥

अथान्योऽप्यस्ति मतिज्ञानस्य विकल्पो योऽर्थं न गृह्णाति ? । अस्तीत्याह

सूत्रम् व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १ ॥ १८ ॥

(भाष्यम्) व्यञ्जनस्यावग्रह एव भवति, नेहादयः । एवं द्विविधोऽवग्रहो व्यञ्जनस्यार्थस्य च । ईहादयस्त्वर्थस्यैव ॥

(यशो० टीका) नियमपरतया व्याचष्टे । व्यञ्जनस्यावग्रह एव भवति, नेहादय इति—व्यञ्जनमुपकरणेन्द्रियस्पर्शाद्याकारपरिणतद्रव्यसम्बन्धस्तस्यावग्रह एवैको भवति । यत्र किमप्येतदित्यपि न संवेद्यते, अर्थावग्रहे तु किमप्येतदिति संवेद्यत इति, ततोऽप्ययं मलीमसः । अत्र ग्राह्यस्याव्यक्तत्वाद्ग्राहकस्याव्यक्तत्वम्, चरमसमयप्रवेशाहितातिशयानां शब्दादिद्रव्याणां त्वर्थपर्यायतापस्था व्यक्तत्वात्तद्ग्राहकस्यार्थावग्रहस्य व्यञ्जनावग्रहापेक्षया व्यक्तत्वम् । अत एव न तदव्यक्तं व्यञ्जनमग्राहते । ईहापाय-

इति । अस्यायमर्थः स्पृष्टं तनौ रेणुवत् सम्बद्धं शब्दविषयं श्रोत्रेन्द्रियमुपलभते, इदमुक्तम्भवति स्पृष्टमात्राण्येव शब्दद्रव्याणि श्रोत्रमुपलभते, यतो घ्राणेन्द्रियविषयभूतद्रव्येभ्यस्तानि सूक्ष्माणि, वहूनि, भावुकानि च, पडुतरं च श्रोत्रेन्द्रियं विषयपरिच्छेदे घ्राणेन्द्रियादिगणादिति । रूपं पुनः पश्यति चक्षुरस्पृष्टं तु, तुशब्दस्यैवकारार्थत्वादसम्बद्धमेव, चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वात्, तदपि योग्यदेशस्थत्वेनाभिमुखमेव, न तु तद्विपरीतम् । गन्धं रसं च स्पर्शं च बद्धस्पृष्टं, स्पृष्टं च बद्धं चेत्यर्थः । स्पृष्टं तनुसम्बद्धरेणुवदात्मसम्बद्धं सन्तं नवशरावे तोयवदात्मप्रदेशैर्गाढतरमाश्लिष्टं यथाक्रमं घ्राणेन्द्रियं रसनेन्द्रियं स्पर्शनेन्द्रियं च गृह्णाति, यतो घ्राणेन्द्रियादिविषयभूतानि गन्धादिद्रव्याणि शब्दद्रव्यापेक्षया स्तोकानि, वादराणि चाऽभावुकानि च, विषयपरिच्छेदे श्रोत्रापेक्षयाऽपटूनि च घ्राणेन्द्रियादीनि, अतस्स्पृष्टवद्धमेव गन्धादिद्रव्यसमूहं गृह्णन्ति, न पुनस्स्पृष्टमात्रमित्येवं व्यागृहीयात् प्ररूपयेत् प्रज्ञापक इति ॥ १७ ॥

अष्टादशसूत्रावतरणिकामाह—अथाऽन्योऽप्यस्तीत्यादि । यत्र घटाद्यर्थोऽवग्रहस्तत्रेहाऽप्यायधारणा भवन्तीत्यतो व्यञ्जनेऽप्यवग्रहमावे तत्पूर्वकाणामपीहाऽप्यायादीनां सत्त्वं प्रसज्येत अतस्तत्प्रतिषेधार्थो नियमो व्यञ्जनस्यावग्रह एव, न त्वीहादय इत्याह—नियमपरतया व्याचष्टे इति । नन्वस्य सूत्रस्य नियमपरतया व्याख्याने सूत्रे एवकारः कर्तव्यः स्यादिति चेत्, मैवम्, सामर्थ्यादवधारणप्रतीतिः, अवमक्षस्तपस्वीत्यादौ यथा अप एव भक्षयतीति सामर्थ्यादवधारणं प्रतीयते तद्वत्प्रकृतेऽप्येवकारानुक्तावपि सामर्थ्यादेवावधारणं प्रतीयते इति । ततोऽपि—अर्थावग्रहादपि । अथम्—व्यञ्जनावग्रहः । ननु व्यञ्जनावग्रहाथ्यावग्रहयोर्नास्ति भेदो ग्रहणाविशेषात्, न हि शब्दादिग्रहणं प्रति विशेषोऽस्तीति चेत्, मैवम्, अव्यक्तव्यक्तभेदेन विषयस्य द्विभेदत्वेन तद्ग्राहकव्यञ्जनावग्रहाथ्यावग्रहयोर्भेदात् । अव्यक्तग्रहणं व्यञ्जनावग्रहो व्यक्तग्रहणमर्थावग्रह इत्याशयेनाह—अत्र ग्राह्यस्येत्यादि-

धारणारूप व्यञ्जनस्य आहिकाः सर्वथा न भवन्त्येव, स्वांशे भेदमार्गिणनिश्चयधारणाख्ये तासां नियतत्वात् । एवं सूत्रद्वयोक्तप्रकारेण, द्विविधोऽवग्रहो विषयद्वैरूप्यात्, तदाह व्यञ्जनस्यार्थस्य च, ईहादयस्त्वर्थस्य स्पर्शदिरेव विगेषका भवन्ति ॥ १८ ॥

अथ किं स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणां सर्वेषां व्यञ्जनावग्रहः सम्भवत्युत कस्यचिन्नेति, उच्यते-
कस्यचिन्न भवत्यपि । एतद् दर्शयति

सूत्रम् । चक्षुरनिन्द्रियार्याम् ॥ १ ॥ १९ ॥

(भाष्यम्) चक्षुषा नोइन्द्रियेण च व्यञ्जनावग्रहो न भवति । चतुर्भिर्निन्द्रियैः शेषैर्भवतीत्यर्थः । एवमेतन्मतिक्षानं द्विविधं चतुर्विधं अष्टाविंशतिविधं अष्टयष्टयुत्तरशतविधं यद्विंशत्रिंशतविधं च भवति ॥ अत्राह । गृहीतमस्तावन्मतिक्षानम् । अथ श्रुतज्ञान किमिति । अत्रोच्यते ॥

(यशो० टीका) करणे सहाय्ये चैषा तृतीया । चक्षुषोपकरणाख्यचक्षुरिन्द्रियेण, अनेन्द्रियेण च मन ओषज्ञानरूपेण च सह ते रूपाकारपरिणता पुद्गलाश्चिन्त्यमानाश्च वस्तुविशेषाः संश्लेषं न यान्ति, अतो व्यञ्जनं चक्षुरूपकरणेन्द्रियनोइन्द्रिययोर्न भवति । तदभावाच्च तत्करणकोऽवग्रहोऽपि नास्तीति भाष्यं ब्राह्मणो व्याचक्षते । तच्चाभिमतशब्दपूरणवाक्यभेदौ विना न सुस्थम्, गवि शशशृङ्गं नास्तीत्यत्र यथा गवाधिकरणकं शृङ्गं शशीयत्वेन नास्तीत्यर्थः, तथाऽत्र चक्षुर्नोइन्द्रियकरणकोऽवग्रहो व्यञ्जनीयत्वेन नास्तीत्यर्थः, ईदृशबोधश्च तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य तथाबोधजनकत्वज्ञानात्, तथा च करणतृतीययैवोपपत्तिरिति तु द्विविधोऽवग्रहो विषयद्वैरूप्यादिति । उक्तञ्च “तत्थोग्रहो दुरूवो गह्वरं जं होइ वंजण-
त्थाणं ॥ १९३ ॥ ” इति । १८ ।

एकोनविंशतिसूत्रावतरणिकामाह-अथ किमित्यादिना । तच्चाभिमतशब्द-
पूरणवाक्यभेदौ विना न सुस्थमिति प्राचां पक्षे सहाय्यकतृतीयावटिताद्यवाक्यं
तत्तच्छब्दपूरणं विना न बोधक्षममिति तत्राभिमतशब्दपूरणदोषः, करणार्थकतृतीयावटि-
तद्वितीयवाक्याङ्गीकारे च वाक्यभेददोषः, उक्तवाक्यद्वयस्य परस्परानिरूप्यनिरूपकभावा-
पन्नविषयताकैवबोधजनकत्वाभावादित्यर्थः । किञ्च चक्षुरूपकरणेन्द्रियनोइन्द्रिययोर्व्यञ्जना-
भावात्तत्करणकोऽवग्रहोऽपि नास्तीति द्वितीयवाक्येऽवग्रहे चक्षुर्नोइन्द्रियव्यञ्जनकरणकत्वस्याप्र-
सिद्ध्या तत्र तन्निषेधायोगोऽप्यधिकदोषोऽत्र ज्ञेय इति भावः । जिनानुगौर्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावाद्युपगत इति तत्पुरस्कारेणोक्तभाष्यमेकवाक्यतया सदृष्टान्तं व्या-
ख्याय शब्दपूरणवाक्यभेदाकल्पनप्रयुक्तलावण्यं स्वमते टीकाकार आह- गवि शशशृङ्गं ना-
स्तीत्यादि । व्यञ्जनीयत्वेनेति-व्यञ्जनकरणकत्वेनेत्यर्थः । तथा च सामान्यव्यञ्जनकरणकत्वं
सप्तमादिप्रत्यक्ष एवास्ति प्रसिद्धं, न तु चक्षुर्नोइन्द्रियकरणकोऽवग्रहे इति तद्रूपेण चक्षुर्नोइन्द्रियके-
रणकोऽवग्रहो नास्तीत्युच्यमाने नाप्रसिद्धस्य निषेधाऽयौगदोषः, चक्षुर्नोइन्द्रियकरणकावग्र-
हस्यार्थावग्रहरूपतया प्रसिद्धत्वादिति भावः । नन्वेवमुक्तशब्दबोध एव तत्कारणाभावात्कथं-
मुत्पद्येतेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह-ईदृशबोधश्च तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य तथाबोधजनक-
त्वज्ञानादिति । आकाङ्क्षाज्ञानस्य शब्दबोधहेतुत्वेनोक्तशब्दबोधं प्रत्यभि हेतुभूतस्य तत्तदानुपूर्-

न्याय्यमाभाति । अयमत्राशयः—इन्द्रियचतुष्टयस्य प्राप्यकारित्वाद् व्यञ्जनावग्रहः सम्भवति । नयनमन-
सोस्त्वप्राप्यकारित्वात् तत्सम्भवः । प्रमाणं च तत्र, नयनमनसी अप्राप्यकारिणी विषयकृतानुग्रहोपधात-
शून्येन्द्रियत्वात्, व्यतिरेके त्वगादिर्दृष्टान्त इति, त्वगादीना चानुग्रहोपधातौ चन्दनाज्जनादिस्पर्शनक्षीर-
शर्कराद्यास्वादनकर्पूरपुद्गलाद्याप्राणमृदुमन्दशब्दाचार्यकर्णनर्कशक्मलादिस्पर्शनत्रिकदुकाद्यास्वादनाशुच्या-
दिपुद्गलाप्राणमेर्यादिशब्दश्रवणस्थले दृष्टौ, नयनस्य तु निशितकरपत्रचन्दनाद्यालोकने मनसश्च तच्चि-
न्तने न दृश्येते तौ, ततो न नयनमनसी प्राप्यकारिणी इति । एतेन चक्षुर्न प्राप्यकारि अधिष्ठानासम्बद्धा-
र्थग्राहकत्वात्, यत्प्राप्यकारि तत्राधिष्ठानासम्बद्धग्राहकं, यथा रसनादीत्यनुमानं न चक्षुरप्राप्यकारित्वसाध-
कम्, प्रदीपप्रभायामनैकान्तिकत्वात्, चक्षुषो हि गोलकमिव प्रभाया अपि दीपोऽधिष्ठानं तदसम्बद्धार्थग्राह-
कत्वं च प्रभाया न चाप्राप्यकारित्वं तत्रेति नैयायिकोक्तमपास्तम्, प्रभावत्रयनरश्मीना विषयपर्यन्तं गम-
ताभ्युपगमे तत्कृतानुग्रहोपधातप्रसङ्गदोषस्य दुर्निवारत्वाद्विपरीतवाचकतर्केणास्मदुक्तानुमानस्य बलवत्त्वात् ।
सूक्ष्मत्वात्तैजसत्वाच्च नयनरश्मीना नाजनदहनादीना सम्बन्धादनुग्रहोपधाताविति परिहारो न रमणीयः, प्राप्त-
चन्द्रसूर्यादिकिरणैस्तदप्रसङ्गात्, अधिष्ठानगतानुग्रहोपधाताभ्यां तदन्यथासिद्धिरित्यपि वार्त्तम्, आत्मगत-
सुखदुःखरूपौ तौ प्रतीन्द्रियगतयोरेव तयोर्हेतुत्वात्, अन्यथोपहतप्राणस्य कुसुमादिनानुग्रहप्रसङ्गात्, अत-
एवास्माकं विलक्षणसुखत्वावच्छिन्ने चक्षुःकर्पूरसंयोगत्वादिना हेतुत्वम्, तत्र त्वधिष्ठानावच्छिन्नचक्षुःकर्पूरसंयो-
गत्वादिनेति महागौरवम् । यत्तु चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वे भित्त्यादिव्यवहितस्यापि ग्रहः स्यात्, भित्त्यादिकं हि

वीक्षणरूपाकाङ्क्षाज्ञानस्य सत्त्वेन तेन तदुत्पत्तिर्भवतीति भावः । नयनमनसोस्त्वप्राप्यकारि-
त्वात् तत्सम्भव इति—अत एव व्यञ्जनावग्रहस्य चातुर्विध्यं सिद्धान्तो प्रोक्तम् । त्वगादीना-
मिति—स्पर्शनेन्द्रियरसनेन्द्रियप्राणेन्द्रियश्रोत्रेन्द्रियाणामित्यर्थः । प्राप्यकारिणीति स्पृष्टार्थग्रा-
हिणीत्यर्थः । एतेनेत्यस्याऽपास्तमित्यनेनान्वयः । अपासने हेतुमाह—प्रभावदित्यादि । तत्कृ-
तानुग्रहोपधातप्रसङ्गदोषस्येति—जलरूपविषयावलोकनकृतशैत्यलक्षणानुग्रहरविकिरणरूप-
विषयावलोकनकृतदाहलक्षणोपधातप्रसङ्गदोषस्येत्यर्थः । नयनरश्मीनां तत्राधिपयेण सह संयोग-
सम्बन्धवारैव प्रत्यक्षजनकत्वेऽप्यञ्जनसम्बन्धकृतशैत्यलक्षणानुग्रहदहनकृतदाहलक्षणोपधातप्रसङ्गो-
नेत्यत्र नैयायिकवादी हेतुमाह—सूक्ष्मत्वात्तैजसत्वाच्चेति । तदप्रसङ्गादिति—अनुग्रहोपधा-
ताऽप्रसङ्गादित्यर्थः । प्राप्तचन्द्रसूर्यादिकिरणैर्मुख्यवृत्त्या गोलकलक्षणाधिष्ठान एवानुग्रहोपधातौ
तत्सम्बन्धाच्चक्षुषि तूपचारवृत्त्यैव तावित्याशयेनाशङ्क्य निषेधति—अधिष्ठानगतेति । निषेधे हेतु-
माह आत्मगतेत्यादि । तयोः—अनुग्रहोपधातयोः । अनुग्रहप्रसङ्गादिति—प्राणेन्द्रियाधि-
ष्ठानस्य विद्यमानत्वेन तत्रानुग्रहप्रसङ्गादित्यर्थः । यत्त्वित्यस्य—तत्तुच्छमित्यनेनान्वयः । चक्षुषो-
ऽप्राप्यकारित्वे भित्त्यादिव्यवहितस्यापि ग्रहः स्यादिति चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेऽर्थेन
सह संयोगसन्निकर्षं विनैव वदाद्यर्थप्रत्यक्षजनकत्वात्तत्सन्निकर्षस्य प्रत्यक्षं प्रत्यनियामकत्वे सति
चक्षुर्गमनप्रतिबन्धद्वारा सन्निकर्षप्रतिरोधकस्य भित्त्यादिव्यवधानस्य चाक्षुषप्रत्यक्षानुत्पादाऽप्रयो-
जकत्वाद् तत्सत्त्वेऽपि तद्व्यवहितवस्तुनश्चक्षुषा ग्रहणं स्यादित्यर्थः । तदेव विवृणोति—भित्त्या-

प्राप्तिविधातकतयैव विरोधि, न तु स्वरूपसत्तया, तथात्वे तस्मिन् सति क्वचिदपि कार्यं न स्यादिति परैरुच्यते, तत्तच्छब्दम्, काचादिना न प्राप्तिविधातो भित्त्यादिना तु तद्विधात इत्यत्र परेषामिव काचादिना न चाक्षुषप्रतिबन्धो भित्त्यादिना तु तत्प्रतिबन्ध इत्यत्रास्माकं स्वभावस्यैव शरणी-
करणीयत्वात्, तन्निर्वाहार्थं च यदि स्वप्राचीस्थपुरुषचाक्षुषे स्वप्रतीचीवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्तद्विरुद्धादेः प्रति-
बन्धकत्वं कल्प्यते, तदा न गौरवं बाधकम्, प्रामाणिकत्वात् । यदि च व्यवहितमयोग्यत्वादेव न गृह्यते,
तदापि न दोषः, व्यवधानाभावरूपनैरन्तर्येण चक्षुर्ग्राह्यतानुकूलयोग्योत्पादस्य स्थूलजुसूत्रनयेनाश्रयणेऽ-
स्माकं बाधकभावात् । एतेनायोग्यत्वं हि न स्वरूपायोग्यत्वम्, स्वैर्यपक्षे तस्यैव कालान्तरे ग्रहात् । क्षणि-
कत्वपक्षेऽपि प्रत्यासन्नाना सहकारिणामेव तत्रातिशयजनकत्वं नाप्रत्यासन्नानाम्, प्रत्यासत्तिश्च बौद्धानां
निरन्तरोत्पादोऽस्माकं द्रव्ययोः संयोगस्तदुभयमपि कृष्णसारस्यार्थेन न सम्भवति, किन्तु तदाश्रितस्ये-
न्द्रियस्यातीन्द्रियस्य गतिकभेदेति निरस्तम्, तत्तद्व्यवधानाभावकूटविशिष्टतयोत्पन्नस्यैव धटादेर्योग्यत्वात् ।
किञ्चानन्तचक्षुरवयवगतिसंयोगादिकल्पनापेक्षया तद्धेतुत्वेन कल्प्यमानस्य तत्तद्व्यवधानाभावकूटस्य

दिकं हीति । तथात्वे स्वरूपसत्तया भित्त्यादेर्विरोधित्वे । स्वप्राचीस्थपुरुषचाक्षुष इति-
अत्र विषयत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धो ज्ञेयः, उभयत्र च स्वपदेन तत्तद्विरुद्धादेर्ग्रहणम्, एवं
विषयतासम्बन्धेन स्वप्रतीचीस्थपुरुषचाक्षुषप्रत्यक्षे स्वप्राचीवृत्तित्वसम्बन्धेन स्वावाचीस्थपुरुषचाक्षुषे
स्वोदीचीवृत्तित्वसम्बन्धेन च तत्तद्विरुद्धादीनां प्रतिबन्धकत्वं बोध्यम् । कल्प्यत इति-अस्मा-
भिरिति शेषः । प्रामाणिकत्वादिति-उक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे तत्तत्पुरुषप्रवेशकृतगौरवस्य
फलबलकल्प्यत्वेन प्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकगौरवस्य चादोषत्वादिति भावः । एतेनेत्यस्य
निरस्तमित्यनेनान्वयः । स्वरूपायोग्यत्वमिति-कलजनकतावच्छेदकदर्माभाववत्त्वमित्यर्थः ।
निषेवे हेतुमाह-स्वैर्यपक्षे तस्यैव कालान्तरे ग्रहादिति-यदि व्यवहितार्थस्वरूपाऽयोग्य-
स्यात्तर्हि तस्य कदापि ग्रहो न स्यात्, भवति च व्यवधानाभावकाले ग्रह इति न स्वरूपाऽयोग्य-
त्वलक्षणमयोग्यत्वं युक्तम् । ननु व्यवधानाभावकाले चाक्षुषप्रत्यक्षानुकूला योग्यताऽस्ति व्यव-
धानदशायां च सा नास्तीति चेत्, तन्न सम्भवति, स्थिरस्यैकस्वभावत्वादिति भावः । अति-
शयजनकत्वमिति-प्रत्यक्षकुर्वद्रूपात्मकविषयजनकत्वमित्यर्थः । निरन्तरोत्पाद इति-
निरन्तरतत्तदेष्टोत्पादक्रमेण विषयदेशे नैरन्तर्येणोत्पाद इत्यर्थः । निरसने हेतुमाह-
तत्तद्व्यवधानाभावकूटविशिष्टतयोत्पन्नस्यैव धटादेर्योग्यत्वादिति-तथा च भित्त्या-
दिव्यवधानविशिष्टतयोत्पन्नस्य योग्यत्वाभावादेव न चाक्षुषप्रत्यक्षं, न तु चक्षुरिन्द्रियसन्निकर्षा-
भावादिति न चक्षुस्तस्योगसन्निकर्षस्य चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वं, किन्तु तत्तद्विषयगतयोग्यता-
विशेषस्यैवेति भावः । तत्तद्व्यवधानाभावकूटस्येति-एकं पुरुषं प्रति यदेव चाक्षुषप्रत्यक्ष-
व्यवधानरूपं तदेवान्यपुरुषं प्रति न तद्रूपमित्यनतिप्रसक्तस्यानुगतस्य व्यवधानत्वस्य दुर्वचत्वेन
व्यवधानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावस्यापि दुर्वचत्वात् यत्प्रत्यक्षे यस्य यस्य व्यव-

तत्सम्बन्धेनाभिमुख्यस्यैव वा चाद्युपहेतुत्वं युक्तम् । यदपि सूक्ष्मवस्त्राद्यावरणे धटादेरल्पप्रकाश-
स्तदभावे च महाप्रकाश इति व्यवस्था स्वल्पभूयोऽवयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगवाद् एव धटत इति, तदपि
तन्नियामकादेव तदुपपत्तौ तादृशसंयोगकल्पनायां गौरवादेव निराकरणीयमिति दिग् । मनसोऽप्यप्राप्य-
कारित्वं चिन्त्यमानविषयसम्बन्धकृतानुग्रहोपधातशून्यत्वात् समर्थितमेव । यश्चेह मृतनष्टादिकं वस्तु चिन्त-
यतोऽत्यार्त्तैर्द्रव्यानप्रवृत्तस्य दौर्बल्योरक्षतादिलङ्घ्यत्वात्, इष्टसङ्गमविभवलाभादिकं च चिन्तयतो
हर्षादिभिरनुग्रहोऽनुमीयते, स इष्टानिष्टाहाराभ्यवहारसदृशमनस्त्वपरिणतेष्टानिष्टपुद्गलसङ्घातानिमित्तकः, न तु
चिन्त्यमानसम्बन्धकृत इति न दोषः । न च सूक्ष्ममनःपुद्गलैः स्थूलचयोपचयासम्भव इत्यपि शङ्कनीयम्,
स्थूलैरपि पुद्गलैः सूक्ष्मापनयनद्वारैव तत्करणाभ्युपगमात्, अन्यथा प्रतिक्षणं बालादिशरीरवृद्धयनुपपत्तेः,
सुप्रसिद्धं चैतत् ' सर्पाः पिवन्ति पवनं न च दुर्वलास्ते ' इत्यादौ, न च मनसाऽऽत्मनि प्राप्त एव ज्ञानं
जन्यते, चिन्त्यमानास्तु पदार्था उपनीता एव तत्र भासन्त इति तस्य प्राप्यकारित्वमेवेति युक्तम् । चिन्ता-
दृष्टाद्युद्बुद्धसंस्कारारूढानामपि पदार्थानां मनोयोग्यत्वात्, स्वप्नज्ञानकविकाव्यमूलज्ञानादिस्थले तेषां

धायकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तत्तदभावकूटस्येत्यर्थः । तत्सम्बन्धेनेति-तत्तद्व्यवधानाभावकूटवत्त्व-
सम्बन्धेनेत्यर्थः । स्वल्पभूयोऽवयवावच्छेदेनेति-स्वाल्पावयवावच्छेदेन भूयोऽवयवावच्छे-
देन चेत्यर्थः । तन्नियामकादेवेति-स्वल्पभूयोऽवयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगीनयामकादेवेत्यर्थः ।
तदुत्पत्तौ स्वल्पमहाप्रकाशोपपत्तौ, अत्र मनो मृतनष्टादिवस्तुचिन्तननिमित्तकोपधातवत् मृत-
नष्टादिवस्तुचिन्तनानन्तरं दौर्बल्योरक्षतादिमत्त्वात्, मन इष्टसङ्गमविभवलाभादिचिन्तननिमित्त-
कानुग्रहवत् इष्टसङ्गमविभवलाभादिचिन्तनानन्तरं वदनविकासरोमाञ्चोद्गमादिमत्त्वादित्यनुमा-
नाभ्यां मनस उपधातानुग्रहौ यौ नैयायिकेनानुमीयेते तौ न मनसः, येन ताभ्यां तस्य
प्राप्यकारित्वासिद्धिरप्यात्, किन्तु जीवस्यैवेत्युपपादनायाह-यश्चेह मृतनष्टादिकमि-
त्यादि । अनुग्रह उपधातश्च जीवस्य यन्निमित्तकस्तन्निमित्तमाह स इष्टानिष्टेत्यादि ।
सूक्ष्ममनस्त्वपरिणतेष्टानिष्टपुद्गलसङ्घातैस्स्थूलशरीरहानिलक्षणचयतत्पुष्टिलक्षणोपचयाऽसम्भव इ-
त्याशङ्क्य निषेधति-न च सूक्ष्ममनःपुद्गलैरिति । निषेधे हेतुमाह-स्थूलैरपीति । सूक्ष्मपुद्ग-
लैरस्थूलशरीरोपचयने दृष्टान्तमाह-सर्पा इति-सूक्ष्मपवनपुद्गलैरस्थूलसर्पशरीरोपचयो भवति
यथा तथा प्रकृतेऽपि तथात्वं ज्ञेयमिति भावः । न चेत्यस्य युक्तमित्यनेनान्वयः । मनसा-
ऽऽत्मनि प्राप्त एव ज्ञानं जन्यत इति-आत्ममनसंयोगसन्निकर्षेण मनसा प्राप्त एव सन्निकृष्ट
एवात्मनि ज्ञानं जन्यत इत्यर्थः । उपनीता एवेति-ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्या सन्निकृष्टा एवेत्यर्थः ।
तत्र-ज्ञाने । अयुक्तत्वे हेतुमाह चिन्ताऽदृष्टाद्युद्बुद्धसंस्कारारूढानामिति । तदेव
विवृणोति-स्वप्नज्ञानकविकाव्येत्यादिना । अयम्भावः विशेषणतया प्रतिभासमान एव
ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेरुपगमेन स्वप्नज्ञाने पदार्थानां विशेष्यतयैव भावेन कविकाव्यमूलव्याक्यार्थज्ञाने
च तयैव भावेन च तत्र व्यभिचारेण मनसः प्राप्यकारित्वस्याऽसम्भव इति । आत्मप्राप्तिमात्रेण

विशेष्यतया मनसाऽवगाहनात्, तेष्वप्राप्य ज्ञानजनने आत्मप्राप्तिमात्रेण मनसः प्राप्यकारित्वासिद्धेः, विशेष्यतया स्वजन्यज्ञानव्याप्यप्राप्तिकत्वस्यैव प्राप्यकारित्वपदार्थत्वादिति दिग्गु । एवमेतदिति । लक्षणविधानाभ्या यन्निरूपितं मतिज्ञानं तस्य सम्पिण्ड्य भेदान् कथयति—द्विविधमित्यादिना, द्विविधमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तभेदात् । चतुर्विधमवग्रहादिभेदतः । अष्टाविंशतिविधं स्पर्शनादीनां मनोन्तानां पण्णां प्रत्येकमर्थावग्रहादिमिश्रतुमिश्रतुविंशतौ भेदेषु नयनमनोवर्जानां चतुर्णां व्यञ्जनावग्रहरूपभेदचतुष्टयक्षेपात् । अष्टपष्टयुत्तरशतविधं तस्या एवाष्टाविंशतेरैकैकभेदस्य ब्रह्मादिभेदेन षोढा भवनात्, षट्त्रिंशत्त्रिंशतभेदं तस्या एवाष्टाविंशतेर्ब्रह्मादिभिः सेतैर्द्वादशधा भवनात् । अत्रापष्टयुत्तरशतभेदचिन्तायां ब्रह्मब्रह्मचन्यतरत्वं विभाजकोपाविर्द्रष्टव्यः, तेन न न्यूनत्वाद्विभागव्याधातः, सतामपि भेदानामविवक्षया तत्प्रवृत्तावग्रहविनिर्माणेन त्रिविधस्यापि विभागापत्तेरिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् ॥ १९ ॥

मनसः कथं न प्राप्यकारित्वसिद्धिरिति चेत्तदर्थस्यैवाऽधटमानत्वादिति जानीहि । कर्त्तव्यं तदर्थ इत्याकाङ्क्षायामाह तदर्थमाह विशेष्यतयेत्यादि, स्वजन्यज्ञानव्याप्यप्राप्तिकत्वस्यैवेति—विशेष्यतासम्बन्धेन स्वजन्यज्ञानव्याप्यं यस्यास्ता स्वजन्यज्ञानव्याप्या, स्वजन्यज्ञानव्याप्या प्राप्तिर्यस्य तत्स्वजन्यज्ञानव्याप्यप्राप्तिकम्, तस्य भावस्तत्त्वं तस्यैवेत्यर्थः, तत्र यत्र यत्र विशेष्यतासम्बन्धेन स्वजन्यज्ञानं तत्र तत्रेन्द्रियसन्निकर्षलक्षणप्राप्तिरिति व्याप्तिस्वरूपम् । तथा च मानसज्ञानं विशेष्यतासम्बन्धेन चिन्ताऽदृष्टाद्युद्बुद्धसंस्कारारूढपदार्थेष्वपि वर्तते तत्र मनसः प्राप्तिर्नास्ति, तेषां पदार्थानां स्वभज्ञानाद्यव्यवहितपूर्वकाले ज्ञानाऽभावेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेरपि तत्राऽभावात्, तथा च मनसो न प्राप्यकारित्वम् । नन्वेवं तर्हि चिन्ताऽदृष्टाद्युद्बुद्धसंस्कारारूढानां पदार्थानां स्वभज्ञानादिस्थले मनसा भानं किं निबन्धनमिति चेत्, उच्यते, मानसज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमलक्षणयोग्यतावशादेवेति जानानीति । ब्रह्मब्रह्मचन्यतरत्वमिति—अत्रादिपदेन बहुविधाबहुविधान्यतरत्वक्षिप्राक्षिप्राण्यतरत्वादीनां पञ्चानां परिग्रहः कार्य इति । अन्यतरत्वेन रूपेण द्वादशभेदपरिग्रहफलमाह—तेन नेति । ब्रह्मादीनां पण्णामेव स्वस्वासाधारणधर्मेण विवक्षाया मतिप्रसङ्गदोषहेतुमाह सतामपीति । ब्रह्मादीतराणामवग्रहादिभेदानां सतामपीत्यर्थः । अविवक्षयेति—अन्यतरत्वेन विवक्षाया अकरणेनेत्यर्थः । तत्प्रवृत्ताविति—विभागप्रवृत्तावित्यर्थः ॥ १९ ॥

अत्रासिन्नवकाशे चोदक आह गृह्णीमो जानीमस्तावलक्षणविधानादिना प्ररूपितं मतिज्ञानम्, तदनन्तरं श्रुतज्ञानमुद्दिष्टम्, तर्किलक्षणमिति । एवमुद्देशकमसङ्गत्या पृष्टे गुरुराह—उच्यते मयेति ।

सूत्रम् श्रुतं मतिपूर्वं द्वयनेकद्वादशभेदम् ॥ १ ॥ २० ॥

(भाष्यम्) श्रुतज्ञानं मतिज्ञानपूर्वकं भवति । श्रुतमाप्तवचनमागम उपदेश ऐतिह्यमास्तयः प्रवचनं जिनवचनमित्यनर्थान्तरम् । तद्द्विविधमङ्गयाह्यमङ्गप्रविष्टं च । तत्पुनरनेकविधं द्वादशविधं च यथासङ्ख्यम् । अङ्गवाह्यमनेकविधम् । तद्यथा । सामायिकं चतुर्विंशतिरात्रो वन्दनं प्रतिक्रमणं काययोगुत्सर्गः प्रत्याख्यानं दशत्रैकालिकं उत्तराध्याया दशाः कल्पव्यवहारौ निशीथमृषिभाषितान्येवमादि ॥ अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम् । तद्यथा—प्राचारः सूत्रकृतं स्थानं समवायः व्या-

स्थाप्रवृत्ति ज्ञातधर्मकथा उपासकाध्ययनदशा अन्तकृषदशा अनुत्तरौपपातिकदशाः प्रश्नव्याकरणं
विशकसूत्रं दृष्टिपात इति ॥ अत्राह—मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते ।
उत्पन्न विनष्टार्थग्राहकं साम्प्रतकालविषयं मतिज्ञानम् । श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं उत्पन्नविनष्टानु-
त्पन्नार्थग्राहकम् ॥ अत्राह गृह्योमो मतिश्रुतयोर्नातात्वम्, अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधमनेकद्व्यदश
विधमिति किं कृतः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते । वस्तुविशेषाद् द्वैविध्यम् । यद्भववद्भिः
सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः परमर्षिभिरर्हद्भिस्तत्स्वाभाव्यात्परमशुभस्य च प्रवचनप्रतिष्ठापनफलस्य
तीर्थकरनामकर्मणोऽनुभावादुक्तं भगवच्छिष्यैरतिशयवद्भिरुत्तमातिशयवाग्बुद्धिसंपन्नैर्गणधरैर्हृद्वं
तदङ्गप्रविष्टम् । गणधरानन्तर्यादिभिस्त्वत्यन्तविशुद्धागमैः परमप्रकृष्टवाङ्मतिबुद्धिशक्तिभिराचार्यैः
कालसंहननायुर्दोषदल्पशक्तीनां शिष्याणामनुग्रहाय यत्प्रोक्तं तदङ्गवाह्यमिति ॥ सर्वज्ञप्रणीतत्वादा-
नन्त्याच्च ज्ञेयस्य श्रुतज्ञानं मतिज्ञानान्महाविषयम् । तस्य च महाविषयत्वात्तांस्तान्तर्यानिधिकृत्य प्रक-
रणवमाप्त्यपेक्षमङ्गोपाङ्गज्ञानात्त्वम् । किं चान्यत्—सुखग्रहणधारणविज्ञानापोहप्रयोगार्थं च । अन्यथा
ह्यनिवृद्धमङ्गोपाङ्गशः समुद्रप्रतरणवद् दुरध्यवसेयं स्यात् । एतेन पूर्वाणि वस्तूनि प्राभृतानि प्राभृत-
प्राभृतानि अध्ययनान्युद्देशाश्च व्याख्याताः ॥ अत्राह । मतिश्रुतयोस्तुल्यविषयत्वं वक्ष्यति । द्रव्ये
ष्वसर्वपर्यायेष्विति । तस्मादेकत्वमेवास्त्विति । अत्रोच्यते । उक्तमेतत् साम्प्रतकालविषयं मति-
ज्ञानं श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं विशुद्धतरं चेति । किं चान्यत्—मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमि-
त्तमात्मनो रक्षाभाव्यात्पारिणामिकम् । श्रुतज्ञानं तु तत्पूर्वकमातोपदेशाद् भवतीति ॥ अत्राह—उक्तं
श्रुतज्ञानम् । अथावधिज्ञानं किमिति । अत्रोच्यते ॥

(यशो० टीका) अत्र श्रुतमिति लक्ष्यम् । मतिपूर्वमिति लक्षणम्, द्रव्यादिविधानम् । अत्र,
श्रूयते स श्रुतमिति व्युत्पत्त्या शब्दो न ग्राह्यो, ज्ञानविचारप्रस्तावात् । किन्तु भावव्युत्पत्त्या ज्ञानमिति
व्याचष्टे श्रुतज्ञानमिति, मतिपूर्वमिति विवृणोति मतिज्ञानपूर्वकं भवतीति, श्रुतग्रन्थानुसारिमतिज्ञानजन्यं
ज्ञानं श्रुतज्ञानमित्यर्थः । तादृशी च मतिः पदसङ्केतव्युत्पत्त्यादिविषयेहापोहरूपा ग्राह्या । तेन न धूम-

विंशतितमसूत्रमवतारयन्नाह—अत्रास्मिन्नवक्रांश इत्यादिना । अत्रेति—उक्तसूत्रे
इत्यर्थः । व्युत्पत्त्येति—कर्मव्युत्पत्त्येत्यर्थः । यद्यपि प्रागभावावच्छिन्नकालसम्बन्ध एव पूर्वपदार्थो
न तु कारणत्वम्, गौरवात्, वदान्पूर्वपद उत्पन्न इत्यादावकारणेऽपि पूर्वपदव्यवहाराच्च, तथाप्यन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां मतेऽश्रुतज्ञानहेतुत्वावधारणादत्र “सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थासिद्धिः” इत्या-
दाविव पूर्वपदस्य तात्पर्यान्ययानुपपत्तिमूलिकां कारणत्वे लक्षणां कृत्वा तद्वदितमर्थमाह—श्रुत-
ग्रन्थानुसारिमतिज्ञानजन्यं ज्ञानमिति—श्रुतग्रन्थानुसारिमतिज्ञाननिष्ठकारणतानिरूपित-
कार्यताशालिज्ञानमित्यर्थः । उक्तलक्षणमतिग्रहणफलमाह—तेनेति—धूमज्ञानस्य चाक्षुषमति-
ज्ञानरूपत्वेऽपि पदसङ्केतार्थोपस्थितिशक्तिग्रहादिरूपत्वाभावेन न तज्जन्यवद्विज्ञानादौ श्रुतज्ञान-
त्वप्रसङ्गलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः । तथास्वाभाव्यात्कर्मोत्पन्नोपयोगापेक्षया न तु लब्धये-
क्षया मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्यः १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

ह्यमङ्गप्रविष्टं च । अङ्गेभ्य आचाराङ्गादिभ्यो बाह्यं भिन्नं, अङ्गेष्वाचाराङ्गादिषु प्रविष्टमावेवतया सम्बद्धम् ।
 अङ्गत्वेनाधारता, श्रुतत्वेनावेयता । तद् द्विविवे पुनर्यथासङ्ख्यमनेकविधं द्वादशविधं च । अङ्गत्वात्
 नेकविधम्, अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधमित्यर्थः । सामायिकं सुतमात्रो यत्राध्ययने वर्ण्यते, पूरण-
 पूरणस्थारादुपकारिणो यत्र रतवः शेषाणां च तीर्थकृतां प्रणानो यत्र वर्ण्यते तद्वन्दनम् । असंयमस्थानं प्राप्तस्य
 मणसु । कृतस्य पापस्य यत्र स्थानमौनव्यानरूपका मूलोत्तरगुणधारणीयता यत्र स्थाप्यते तत्प्रत्योख्या-
 विकाले पुनर्हिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशवैका-
 वन्तो यतयस्तेनोत्तराध्ययनानि । पूर्वमेव आनीय सङ्ख्य-
 दशा इति व्यपस्थावचनः सन्दः काचित्प्रतिविशिष्टाव-
 प्रायश्चित्तदानप्रायश्चित्तयोः कल्पनादुद्भेदनाद्वचनहरण-
 कताया उभयत्र पर्याप्तत्वाद् द्वित्वविश्रान्तपदानिज्ञानम्
 प्रत्येकबुद्धादिप्रणीतानि कापिलीयादीनि, एवमादिषु
 तद्यथा-वाचरो शान्तादिर्यत्र कथ्यते स आचारः । तू-
 च्यत्रैकानि पर्यायान्तराणि । सन्य-
 व्याख्याया जीवादिगताया रूपणा नि-
 पादाय धर्मो यत्र कथ्यते त उपास-
 ता उपासकदशाः । अन्त-
 सर्वतीर्थकृतां ता अन्तकृदशाः ।

चतुर्विंशतिरानः
 प्रतिनिवर्तनं यत्र
 राख्यायते स
 रावश्यक्यु-
 तः पूर्वकाले
 दितान्य-
 ते ता-
 यो-

मथ्याद् वृत्तिर्न स्यात् । ननु ।

आह अवयवेति ॥ भक्तिः से

हस्ताः प्रायेण मिश्रां चरन्ति ॥ ३

येत्यादि । यदाह—“ मणमं पडु

तम्हा दसकालियं णामं ॥ १ ॥ ” इ

त्तरकालं पठ्यमानत्वेन द-वैका-

प्रधानाध्ययनानि उत्तराध्ययनानीत्य

“ आचारस्त उ उवरिं, उत्तरज्जयणाओ

किं न होंति उ ॥ १ ॥ ” इति । पर्याप्त-

रिति-ज्ञानाद्यासेवनविविरित्यर्थः । अङ्गा-

अशीत्यधिकैकशतमिताः क्रियावादिनः, चतुरा-

प्रकारा वैनयिका इत्येवं त्रिषष्ठ्यधिकशतत्रयसङ्ख्यका-

प्रमितस्य जीवादेर्यत्र प्रतिवचनं भगवता दत्तं तत्प्रत्यक्षव्याकरणम् । विपाकः कर्मणामनुमनसि सूत्रयति
दर्शयति यत्तद्विपाकसूत्रम् । दधीनामज्ञानिकादीनां यत्र प्ररूपणा कृता स दृष्टिवादः । तासां वा पातो
यत्र स दृष्टिपातः । एतावदन्यतरश्रुतजन्यं ज्ञानं श्रुतज्ञानम् । तन्मतिविशेषः किं न स्यादिति पृच्छति
मतिश्रुतयोरिति । अत्रोच्यते—इत्यारभ्योत्तरम्, संवद्धवर्तमानमात्रग्राहिमतिज्ञानवृत्तिजातिस्त्रिकालविषये
श्रुते नास्तीति ततस्तदतिरिच्यत इत्यर्थः । इदं स्वयं मन्ये इदं श्रुत्वा जानामीत्याद्यनुमनादेव तयोर्भेद
इत्यानुमाविकाः । अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधत्वादिकं किमुनाधिकृतमित्याशङ्कते गृह्णीम इत्यादिना, उत्तर-
माह—उच्यते वक्तुविशेषादित्यादि, वक्तारस्तस्य ग्रन्थारोर्निबन्धकास्तेषां विशेषो भेदस्तस्माद् द्वैविध्यं
द्विभेदता परिभाषणीया, यद्भगवद्भिरित्यादेरयं समुदायार्थः । तीर्थकृद्भिरर्थः कथितः स गणधरैर्गणधराशि-
ष्यादिभिश्च रचित इति गणधरास्तद्वंशवर्त्तिनश्च ये वक्तारस्तद्भेदाद् द्विविधमिति इदमेव यदुक्तं तैर्भगव-
द्भिरैश्वर्यादिभिः, सर्वद्रव्यपर्यायान् जानन्ति विशेषतस्तैः सर्वज्ञैः, तान् पश्यन्ति सामान्यतस्तैः सर्वदर्शिनः,
निश्चयनं सम्यग् निश्चय इति यावत् । तीर्थकृद्भिरर्थः कथितः स गणधरैर्गणधराशिष्या-
दिभिश्च रचित इति—विशकलितपुष्पौधो मालाकारैर्मालारूपेण निबद्ध इव तीर्थकृद्भिस्त्वमु-
खेनोचरितो योऽर्थः स गणधरभगवद्भिस्तच्छिष्यादिभिश्च सूत्ररूपेण निबद्ध इत्यर्थः । ” ईसरिय-
रुव—सिरि—जस—धम्म—पयत्ता भगामिज्झा । ते तेसिमसामण्णा संति जओ तेण भगवंत
॥ १०४८ ॥ ” इति महाभाष्यमनुसृत्य भगवच्छब्दार्थमाह—ऐश्वर्यादिसमिद्धिरिति—प्राकृत-
पुरुषातिशायिपारमार्थिकैश्वर्यादिष्वधर्मसमन्वितैरित्यर्थः । नातो मायाविषु भगवत्प्रसङ्ग इति ।
ऐश्वर्यादिमान् बौद्धमतानुयायिभिरपि सुगतदेवोऽभ्युपगतः, न च स जगदन्तर्गतनिखिलद्रव्य-
निखिलपर्यायज्ञस्तैरभ्युपगतः किन्त्वित्यतश्च ज्ञ एव, यदुक्तं—“सर्वं पश्यतु वा मा वां, तज्जमिदं तु
पश्यतु । कीटसङ्घचापरिज्ञानं, तस्य नः क्वोपयुज्यते ? ॥ १ ॥ तस्मादनुष्ठानगतं, ज्ञानमस्य
विचार्यताम् । प्रमाणं दूरदर्शी चे—देते गृध्रानुपास्महे ॥२॥ ” इति तन्मतस्य, “हेयोपादेयतत्त्व-
स्य साध्योपायस्य वेदकः । यः प्रमाणमसाविष्टो, न तु सर्वस्य वेदकः ॥१॥ ” इति कैथिदभ्यु-
पगतस्य मतस्य च—“ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं
चतुष्टयम् ॥ १ ॥ ” इत्याद्युक्तेरनादिसिद्धैश्वर्यादिसमन्वितपरमपुरुषप्रतिपादनपरमवादास्य च
कुमारिलभट्टादिभिर्मार्गसकैस्सर्वज्ञ एव नैवाभ्युपगत इति तन्मतस्य च यैश्चैकान्तवादिभिर्वैशे-
षिकनैयायिकसाङ्ख्यवेदान्तादिभिर्यथाक्रमं सप्तषोडशपञ्चविंशतिब्रह्मतत्त्वादिकमेकात्मस्वरूपतया
जानन् प्रतिपादयंश्च सर्वज्ञोऽभ्युपगतस्तन्मतस्य च निरासार्थमुपात्तविशेषणस्य सर्वज्ञैरित्यस्यार्थ-
माह सर्वद्रव्यपर्यायान् जानन्ति विशेषतस्तैरिति । उक्तमतनिरासो मत्कृतस्या-
द्यादविन्दुसम्मतितर्कमहार्णवावतारिकातोऽवसेयः, ग्रन्थगौरवभीत्याऽत्र नोच्यत इति । ये
चैकान्तविशेषवादिनस्सर्वज्ञमभ्युपगच्छन्ति न तु सर्वदर्शिनम्, विशेषातिरिक्तसामान्यस्वै-
वामावेनाखिलस्वस्वानुगतसामान्यधर्माकारतया दर्शनस्योत्पत्तेरऽयोगादिति तन्मतनिरासार्थ-
मुपात्तविशेषणस्य सर्वदर्शिनैरित्यस्यार्थमाह तान् पश्यन्ति सामान्यतरैरिति-
सर्वज्ञारसर्वदर्शिनरसामान्यकेवलिनोऽपि भवन्तीत्यतोऽर्हतां चतुस्त्रिंशदष्टप्रातिहार्याद्यतिशया-
दिसम्पत्तिप्राप्त्या ते सामान्यकेवल्यपक्षयाऽप्युत्कृष्टा इत्येवमर्हद्विशेष्यकसामान्यकेवल्यवधि-

ह्यमङ्गप्रविष्टं च । अङ्गेभ्य आचाराङ्गादिभ्यो बाह्यं भिन्नं, अङ्गेनाचाराङ्गादिषु प्रविष्टमाधेयतया सम्बद्धम् । अङ्गत्वेनाधारता, श्रुतत्वेनाधेयता । तद् द्विविधं पुनर्यथासङ्ख्यमनेकविधं द्वादशविधं च । अङ्गबाह्यमनेकविधम्, अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधमित्यर्थः । सामायिकं समभावो यत्राध्ययने वर्ण्यते, चतुर्विंशतीनां पूरणस्यारादुपकारिणो यत्र स्तवः शेषाणां च तीर्थकृतां (वर्ण्यते) स चतुर्विंशतिस्तवः । वन्दनं गुणवतः प्रणामो यत्र वर्ण्यते तद्वन्दनम् । असंयमस्थानं प्राप्तस्य यत्तेस्तस्मात् प्रतिनिवर्तनं यत्र वर्ण्यते तत्प्रतिक्रमणम् । कृतस्य पापस्य यत्र स्थानमौनध्यानरूपकायत्यागेन विशुद्धिराख्यायते स कायव्युत्सर्गः । मूलोत्तरगुणधारणीयता यत्र ख्याप्यते तत्प्रत्याख्यानम् । एतैरध्ययनैरावश्यकश्रुतस्कन्ध उक्तः । दश विकाले पुत्रहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशवैकालिकम् । आचारात्परतः पूर्वकाले यस्मादेतानि पठितवन्तो यतयस्तेनोत्तराध्ययनानि । पूर्वमेव आनीय सङ्घसन्ततिहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशा उच्यन्त, दशा इति व्यवस्थावचनः शब्दः काचित्प्रतिविशिष्टावस्था यतीनां यासु वर्ण्यते ता दशा इति । आभवत्प्रायश्चित्तदानप्रायश्चित्तयोः कल्पनाद्भेदनाद्व्यवहरणादानाच्च कल्पव्यवहारौ, उभयविधप्रायश्चित्तज्ञापकताया उभयत्र पर्याप्तत्वाद् द्वित्वविश्रान्तपदामिज्ञानम् । निशीथमप्रकाशं सूत्रार्थाम्याम् । ऋषिभाषितानि प्रत्येकबुद्धादिप्रणीतानि कापिलीयादीनि, एवमादिसर्वमङ्गबाह्यं दृश्यम् । अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधं मण्यते । तद्यथा-आचारो ज्ञानादिर्यत्र कथ्यते स आचारः । सूत्रीकृता अज्ञानिकादयो यत्र वादिनस्तत्सूत्रकृतम्, यत्रैकानि पर्यायान्तराणि वर्ण्यन्ते तत्स्थानम् । सम्यग्वायनं वर्षधरनद्यादिपर्वतानां यत्र स समवायः । व्याख्याया जीवादिगताया यत्र नयद्वारेण प्ररूपणा क्रियते सा व्याख्याप्रज्ञप्तिः । ज्ञाता दृष्टान्तास्त्रानुपादाय धर्मो यत्र कथ्यते ता ज्ञाताधर्मकथाः । उपासकैरेवं स्थातव्यमिति येष्वध्ययनेषु दशसु वर्ण्यते ता उपासकदशाः । अन्तकृतः सिद्धास्ते यत्र स्था(ख्या)प्यन्ते वर्द्धमानस्वामिनस्तीर्थ एतावन्त एवं सर्वतीर्थकृतां ता अन्तकृदशाः । अनुत्तरोपपादिका देवा येषु ख्याप्यन्ते ता अनुत्तरोपपादिकदशाः ।

मथ्याद् वृत्तिर्न स्यात् । ननु शिवस्य भगवता सामर्थ्येऽपि भागवतेनासामर्थ्यात् कथं समासोऽत आह अवयवेति ॥ भक्तिः सेव्यः कर्मणि क्तिन् ॥ शिवभागवताः कापालिकाः । ते हि शूलहस्ताः प्रायेण भिक्षां चरन्ति ॥ इत्युक्तम् । (अ. ५, पा. २, सू. ७६) दशविकाले पुत्रहितायेत्यादि । यदाह—“मणमं पडुच सेज्जं—भवेण निज्जूहिया दसज्जयणा । वेयालियाइ ठविथा तम्हा दसकालियं णामं ॥१॥” इति । उत्तराणि श्रीदशवैकालिकनिष्पत्तेः प्राक् आचाराङ्गपठनोत्तरकालं पठ्यमानत्वेन दशवैकालिकनिष्पत्तेरनु च तत एवोर्ध्वमधीयमानत्वेनोत्तराणि वा प्रधानाध्ययनानि उत्तराध्ययनानीत्याह आचारात्परत इत्यादि ॥ उक्तञ्च जीतकल्पे “आधारस्स उ उवरिं, उत्तरज्जयणाओ आसिं पुव्वि तु । दसवेयालिय उवरिं, इयाणि ते किं न होति उ ॥ १ ॥” इति । पर्याप्तत्वादिति—उभयत्वावच्छेदेनेति शेषः । ज्ञानादिरिति—ज्ञानावासेवनविविरित्यर्थः । अज्ञानिकादय इति सप्तपृष्ठीसङ्ख्याका अज्ञानिनः, अशीत्यधिकैकशतमिताः क्रियावादिनः, चतुरधिकाशीतिसङ्ख्याका अक्रियावादिनः, द्वात्रिंशत्प्रकारा वैनयिका इत्येवं त्रिषष्ठ्यधिकशतत्रयसङ्ख्याका इत्यर्थः । सम्यग्वायनमिति सम्यग्

प्रश्नितस्य जीवादेर्यत्र प्रतिवचनं भगवता दत्तं तत्प्रश्नव्याकरणम् । विपाकः कर्मणामनुभवस्तं सूत्रयति दर्शयति यच्चद्विपाकसूत्रम् । दृष्टीनामज्ञानिकादीनां यत्र प्ररूपणा कृता स दृष्टिवादः । तासां वा पातो यत्र स दृष्टिपातः । एतावदन्यतरश्रुतजन्यं ज्ञानं श्रुतज्ञानम् । तन्मतिविशेषः किं न स्यादिति पृच्छति मतिश्रुतयोरिति । अत्रोच्यते—इत्यारम्योत्तरम्, संवद्धवर्तमानमात्रग्राहिमतिज्ञानवृत्तिजातिस्त्रिकालविषये श्रुते नास्तीति ततस्तदतिरिच्यत इत्यर्थः । इदं स्वयं मन्ये इदं श्रुत्वा जानामीत्याद्यनुभवादेव तयोर्भेद इत्यानुभाविकाः । अथ श्रुतज्ञानमयं द्विविधत्वादिकं किमुपाधिकृतमित्याशङ्कते गृह्णीम इत्यादिना, उत्तरमाह—उच्यते वक्तृविशेषादित्यादि, वक्तारस्तस्य ग्रन्थराशेर्निबन्धकास्तेषां विशेषो भेदस्तस्माद् द्वैविध्यं द्विभेदता परिभाषणीया, यद्भगवद्भिरित्यादेरयं समुदायार्थः । तीर्थकृद्भिरर्थः कथितः स गणधरैर्गणधराशिष्यादिभिश्च रचित इति गणधरास्तद्वंशवर्तिनश्च ये वक्तारस्तद्भेदाद् द्विविधमिति इदमेव यदुक्तं तैर्भगवद्भिरैश्वर्यादिमद्भिः, सर्वद्रव्यपर्यायान् जानन्ति विशेषतस्तैः सर्वज्ञैः, तान् पश्यन्ति सामान्यतस्तैः सर्वदर्शिनः, निश्चयनं सम्यग् निश्चय इति यावत् । तीर्थकृद्भिरर्थः कथितः स गणधरैर्गणधराशिष्यादिभिश्च रचित इति—विशकलितपुष्पौवो मालाकारैर्मालारूपेण निबद्ध इव तीर्थकृद्भिस्त्वमुखेनोच्चरितो योऽर्थः स गणधरभगवद्भिस्तच्छिष्यादिभिश्च सूत्ररूपेण निबद्ध इत्यर्थः । ” ईसरिय—रुव—सिरि—जस—धम्म—पयत्ता भग्नाभिवक्ता । ते तेसिमसामण्णा संति जओ तेण भगवंत ॥ १०४८ ॥ ” इति महाभाष्यमनुसृत्य भगवच्छब्दार्थमाह—ऐश्वर्यादिमद्भिरिति—प्राकृतपुरुषातिशायिपारमार्थिकैश्वर्यादिषु धर्मसमन्वितैरित्यर्थः । नातो मायाविषु भगवत्त्वप्रसङ्ग इति । ऐश्वर्यादिमान् बौद्धमतानुयायिभिरपि सुगतदेवोऽभ्युपगतः, न च स जगदन्तर्गतनिखिलद्रव्यनिखिलपर्यायज्ञस्तैरभ्युपगतः किन्त्वष्टतत्त्वज्ञ एव, यदुक्तं—“सर्वं पश्यतु वा मा वां, तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु । कीदृशं चापरिज्ञानं, तस्य नः क्योपयुज्यते ? ॥ १ ॥ तस्मादनुष्ठानगतं, ज्ञानमस्य विचार्यताम् । प्रमाणं दूरदर्शी चे—देते गृध्रानुपास्महे ॥२॥ ” इति तन्मतस्य, “हेयोपादेयतत्त्वस्य साध्योपायस्य वेदकः । यः प्रमाणमसाविष्टो, न तु सर्वस्य वेदकः ॥१॥ ” इति कैश्चिदभ्युपगतस्य मतस्य च—“ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥ ” इत्याद्युक्तेरनादिसिद्धैश्वर्यादिसमन्वितपरमपुरुषप्रतिपादनपरनयवादस्य च कुमारिलभट्टादिभिर्मिमांसकैस्सर्वज्ञ एव नैवाभ्युपगत इति तन्मतस्य च यैश्चैकान्तवादिभिर्वैशेषिकनैयायिकसाङ्ख्यवेदान्तादिभिर्यथाकर्म सप्तषोडशवच्चविंशतिब्रह्मतत्त्वादिकमेकान्तस्वरूपतया जानन् प्रतिपादयंश्च सर्वज्ञोऽभ्युपगतस्तन्मतस्य च निरासार्थमुपात्तविशेषणस्य सर्वज्ञैरित्यस्यार्थमाह सर्वद्रव्यपर्यायान् जानन्ति विशेषतस्तैरिति । उक्तमतनिरासो मत्कृतस्याद्वादविन्दुसम्मतितर्कमहार्णवावतारिकातोऽवसेयः, ग्रन्थगौरवभीत्याऽत्र नोच्यत इति । ये चैकान्तविशेषवादिनस्सर्वज्ञमभ्युपगच्छन्ति न तु सर्वदर्शिनम्, विशेषातिरिक्तसामान्यस्वैवामावेनाखिलस्वस्वानुगतसामान्यधर्माकारतया दर्शनस्योत्पत्तेरऽयोगादिति तन्मतनिरासार्थमुपात्तविशेषणस्य सर्वदर्शिनैरित्यस्यार्थमाह तान् पश्यन्ति सामान्यतरैरिति—सर्वज्ञारसर्वदर्शिनरसामान्यकेवलिनोऽपि भवन्तीत्यतोऽर्हतां चतुस्त्रिंशदष्टप्रातिहार्याद्यतिशयादिसम्पत्तिप्राप्त्या ते सामान्यकेवल्यपक्षयाऽप्युत्कृष्टा इत्येवमर्हद्विशेष्यकसामान्यकेवल्यवधि-

ऋषयः सामान्यकेवलिनस्तेभ्यः परमैः परमर्षिभिः, पूजां त्रिदशादीनामर्हन्ति तैरर्हद्भिः, कृतकृत्या अर्हन्तः कुतोऽर्थं गणधरेभ्यः कथयन्तीत्यत्र हेत्वपेक्षायामाह—तत्स्वभावत्वात्, तीर्थकृत उत्पन्नज्ञाना अर्थं प्रकाशयन्त्येवेति तेषां स्वभावात् । न हि स्वभावे पर्यनुयोगोऽस्ति भास्करप्रकाशवत्, किमर्थनयमंशुमाली जगत्प्रकाशयतीति प्रश्नानवकाशात् । नित्ये स्वभावे नास्ति पर्यनुयोगोऽनित्ये तु कुत इति हेतुप्रश्नो भवत्येव, नियतावधिकार्योत्पत्तिस्वभावस्य कारणनियम्यत्वात्, अत एव “हेतुभूतिनिषेधो न, स्वानुपाख्यविधिर्न च ॥ स्वभाववर्णना नैव

कोत्कृतत्वप्रकारकप्रतिपत्तिश्चोक्तृणां जायतामित्येतदर्थमुपात्तविशेषणस्य परमर्षिभिरित्यस्यार्थमाह ऋषयः सामान्यकेवलिनः, तेभ्यः परमैरिति । उक्तविशेषणैरनन्तज्ञानानन्तदर्शनलक्षणस्वार्थसम्पत्तिं प्रदर्श्य परार्थसम्पत्तिदर्शनायोपात्तविशेषणस्यार्हद्भिरित्यस्यार्थमाह पूजां त्रिदशादीनामर्हन्ति तैरिति । पूजाम्—अशोकादिप्रातिहार्यलक्षणाम्, नन्वर्हन्तः कृतकृत्याश्चेत्तदा गणधरेभ्योऽर्थकथनं निरर्थकं, प्रयोजनविरहात्, प्रयोजनमन्तरेण च तत्प्रयासस्योपुक्तत्वात्, प्रयोजनमस्तीत्यत उपदिशन्तीति चेत् तर्हि कृतकृत्यत्वानुपपत्तिस्स्यादित्याशयेन प्रश्नयति—कृतकृत्या अर्हन्त इत्यादि, गणधरेभ्य इति—उलक्षणमेतदन्येषाम्, सुरासुरनरैरगत्यैकसाधारण्या योजनगामिन्या प्राण्या शेषभोग्यजीवानामपि निश्चयेयसाम्युदयसाधनोपदेशदानात्, उक्तश्चावश्यकक्षत्रे बृहत्कल्पभाष्ये च “तित्यपणामं काउं कहेइ साहारणेण सदेणं । सवेसिं सण्णीणं जोयणणीहारिणा भयवं ॥५६६॥ ११९२॥” इति । तीर्थकृद्भगवतां तीर्थकृन्नामकर्मवियाकोदयप्रयोज्यजगत्त्वप्रकाशकत्वस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वे दृष्टान्तमाह—भास्करप्रकाशवदिति, कारणनियम्यत्वादिति कारणाधीनत्वादित्यर्थः, कारणस्य नियामकस्य पूर्वकाले सत्त्वे सति भावादिति भावः । अत एवेति—उक्तस्वभावस्य कारणनियम्यत्वादेवेत्यर्थः । अकस्माद्भवतीत्यत्र किंशब्दो यदा हेतुपरस्तदा तस्य नञा सम्बन्धाद्धेतुभावाद् भवनमित्यर्थो लभ्यते, यदा तु भवनक्रियाया नञा सम्बन्धस्तदा प्रसज्यप्रतिषेधे भवननिषेधोऽर्थो लभ्यते किंशब्दसमस्यमानेनापि नञा सह भवतीत्यस्यान्वयात् । तदुभयनिरसनायाह हेतुभूतिनिषेधो नेति—हेतुनिषेधो न, भूतिर्भवनं तन्निषेधोऽपि नेत्यर्थः । हेतुनिषेधे भवनस्थानपेक्षत्वेन सर्वदा भवनप्रसङ्गः, भवनप्रतिषेधे प्राक्पश्चादिव मध्येऽप्यभवनप्रसङ्गः । अथापरमाद्भवतीत्यस्य स्वभावाद् भवति अथवा अनुपाख्याद्भवतीत्यर्थश्चेत्तत्राह—स्वानुपाख्यविधिर्न चेति स्वं कार्यं तस्मान्न च विधिर्विधानं भवनमिति यावत् । यतः स्वोत्पत्तेः पूर्वं यदि स्वं भवेत्तदा नियतकालीनकार्योत्पत्तौ हेतुरप्यात्, न चैवम्, अनुपाख्यादलीकान्न च विधिः कार्यभवनं कार्योत्पत्तिरिति यावत् । यतोऽनुपाख्यस्य न कार्यकारित्वम्, तथापि तथाम्युपगमे प्रागप्यनुपाख्यस्यानुपाख्यतया भावात्ततः कार्यस्य सत्त्वप्रसक्तौ सदातनत्वं स्यात् । अथाकस्मादित्यस्य स्वभावादेव कार्यस्य कादाचित्कत्वमित्यर्थः, तत्राह स्वभाववर्णना नैवमिति । स्वस्य भावः स्वभावः, किं वा स्वमेव भावः स्वभाव इति

अवधेर्नियतत्वतः ॥ ” इत्युदयनकारिकाया स्वभावमादायाप्यकस्माद्भावपक्षो बौद्धोद्भूतो दूषित इत्यत आह . परमशुभस्योत्कृष्टपुण्यात्मनो यस्मिन्नभ्युदितेऽसाताद्या अपि प्रकृतयोऽशुभा न स्वविपाकं स्फुटं दर्शयितुमलम्, क्षीराऽऽपूरितकुम्भे पितुमन्दरसविन्दुवत् । तथा प्रवचनं श्रुतं सङ्घो वा तत्प्रतिष्ठापनं फलं यस्य तादृशस्य तीर्थकरनामकर्मणोऽनुभावाद्विपाकोदयात् । एवं यदुक्तं तीर्थकृद्धि स्तदेवार्थजातं गृहीत्वा गणधरैर्मगवच्छिष्यैः, न तु स्वयं गृहीतलिङ्गैः, अतिशयवद्भिर्व्यटात्पटसहस्रनिर्माणाद्युपलक्षितविशिष्टशक्त्युपेतैः, उत्तमाः प्रधाना अतिशयाः प्रसादादयो वाग्वाणी बुद्धिश्च बीजकोष्ठादिका ताभिः संपन्नैरन्वितैः, दृढं रचितं तदङ्गप्रविष्टं मण्यते । अङ्गब्राह्मं ततोऽर्वाग्भिः कृतमिति तदुच्यते । गणधरा इन्द्रभूत्यादयस्तेषामानन्तर्यं येषां ते जम्बूद्वीपे आदिर्येषां ते प्रभवादयस्तैः, अत्यन्तविशुद्धागमैरतिनिर्मलक्षयोपशमैः, परमप्रकृष्टा वाग्यमतिशक्तयो येषां तैः, आचार्यैः पञ्चविधाचाराद्वयी गतिः, तत्र नाद्यः, यतरस्वस्य भावः स्वधर्मः, तथा च स्वधर्मात्स्वस्योत्पत्तिः प्रतिज्ञाता स्यात्, सा च न युक्ता, स्वधर्मेण स्वस्यानुत्पत्तेः, स्वपूर्वं स्वधर्मस्यैवाभावात्, आश्रयाभावे आश्रितानुत्पत्तेः, न द्वितीयोऽपि, पौर्वापर्यनियतस्य कार्यकारणभावस्यैकस्मिन् वस्तुन्यसम्भवात्, न हि स्वमेव स्वस्मात् पूर्वमुत्तरञ्च भवतीति । सर्वत्र निषेधे हेतुमाह अवधेर्नियतत्वत इति—नियतावधिककार्यदर्शनात्, अनियतावधिकत्वे च कार्याणां कादाचित्कत्वं न स्यादिति भावः । विशेषार्थिना कुसुमाञ्जलिटीकाऽवलोकनीयेति । तीर्थकरनामकर्मणोऽनुभावादिति—वातिकर्मक्षयोत्थकेवलज्ञानावाप्त्याऽर्हन्तो भगवन्तः कृतकृत्या अपि नैव सर्वथा तथाविधाः, स्वपूर्वतृतीयमवासेषितविशुद्धतमविंशतिस्थानकतपोवलनिकाचिततीर्थकरनामकर्मविपाकोदयस्य केवलज्ञानप्रादुर्भावकालीनस्यात्र सद्भावेन सर्वथा सिद्धार्थत्वाभावात्, तत्क्षयार्थं ते ह्युपदिशन्ति, उक्तञ्च विशेषावश्यकं—“तित्थयरो किं कारणं, भासइ सामाइयं तु अज्झयणं ? तित्थयरणामगोत्तं, कागं मे वेइयव्वंति ॥२१२२॥ तं च कहं वेइज्जइ ? अगिलाए धम्मदेसणाईहिं । वज्झइ तं तु भगवओ, तइय भवोसकइत्ता णं ॥२१२३॥” इति । “पहू णं भंते ! चउदसपूव्वी वडाओ वडसहरां पडाओ पडसहस्सं विउवित्तए ! हंता पहू” इत्यादिपरमर्षिवचनमाश्रित्याह—अतिशयवद्भिर्व्यटान् पटसहस्रनिर्माणाद्युपलक्षितविशिष्टशक्त्युपेतैरिति । बीजकोष्ठादिका इति बीजबुद्धिः कोष्ठबुद्धिश्चादिर्यस्यां सा तथेत्यर्थः । तत्रोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदित्यादिवदर्थप्रधानेनैकेनापि बीजभूतेन पदेनाधिगतेन शेषमश्रुतमपि यथावस्थितं प्रभृतमर्थमवगाहते या बुद्धिः सा बीजबुद्धिः, सा च श्रीगौतमादिगणवरभगवतामेव सर्वोत्तमा प्रकर्षप्राप्ता । कोष्ठे धान्यमिव या बुद्धिराचार्यमुखाद्विनिर्गतौ तदवस्थाविव सूत्रार्यौ धारयति, न किमपि तयोरसूत्रार्थयोः कालातरेऽपि गलति सा कोष्ठबुद्धिः, आदिपदेन पदानुसारिबुद्धिग्राह्या, या बुद्धिराचार्यमगवन्मुखादेकमपि सूत्रपदमवधार्य शेषमश्रुतमपि तदवस्थमेव श्रुतमवगाहते सा पदानुसारिणी बुद्धिरित्यर्थः । दुरध्यवसेयमशक्यज्ञानोपायं कथं स्यादित्याशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं

बुधायिभिः, कालो दुःखमोमिधानः, संहननं छेदवर्ति, आयुरल्पजीवितम्, तेषां दोषस्तथापरिणामस्तस्मात्,
 अल्पशक्तीनां हीनसामर्थ्यानाम्, शिष्याणामनुग्रहायारूपेणैव ग्रन्थेन सुबहुमर्थमेतेऽवगाहन्तामितीच्छया,
 यत् प्रोक्तं प्रवचनादुद्धृत्य दशवैकालिकादि, तदङ्गबाह्यम् । अत एवादूरविप्रकर्षेण सर्वज्ञप्रणीतत्वादन-
 न्तत्वाच्च ज्ञेयस्य विषयस्य, महाविषयं द्विविधमपि श्रुतज्ञानं साम्प्रतार्थग्राहिण्या मतेः, तस्य च
 श्रुतज्ञानस्य, महाविषयत्वात्तत्त्वानर्थान् जीवादीन्, अधिकृत्य, प्रकरणं विवक्षितजीवादिनिरूपणं, तस्य
 समाप्तिस्तद्वोधकतापर्याप्तिस्तामपेक्षते यत्तत्तथा, अङ्गोपाङ्गनानात्वं तद्रचनाभेदः । किं चान्यत् इतश्च
 कारणादङ्गोपाङ्गनानात्वम् सुखग्रहणेत्यादि, सुखेनानायासेनापूर्वस्य ग्रहणं करिष्यन्ति, सुखेन च गृहीतं
 धारयिष्यन्ति, सुखेन विज्ञानं तस्मिन्नर्थे उत्पादयिष्यन्ति, सुखेनापोहं निश्चयं करिष्यन्ति, एवमेधोऽर्थः
 स्थित इति । सुखेन च प्रयोगं व्यापारं करिष्यन्ति प्रत्यवेक्षणादिकाले तेन विदितेनेति । व्यतिरेकेऽनुपप-
 त्तिमाह—अन्यथा हीत्यादि । अन्यथा—भेदरचनाभावे, हि निश्चितम्, अङ्गोपाङ्गशः अङ्गोपाङ्गाभ्यां,
 अल्यार्थाच्छशः, अनिवर्द्धं मितरचनयाऽसूत्रितम्, समुद्रप्रतरणवद्दुरध्यवसेयमशक्यज्ञानोपायं स्यादपरि-
 च्छिन्नत्वादिति भावः । अङ्गोपाङ्गरचनया परिच्छेदे तु नदीतडागादितरणवद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाच्छ-
 क्योपायतया तत्र शिष्याणां प्रवृत्तिरव्याहता स्यादित्यवधेयम् । पूर्वादिरचनायामप्ययमेवातिदेश इत्याह—
 एतेनेत्यादि—एतेनाङ्गोपाङ्गभेदप्रयोजनेन सुखग्रहणादिना, पूर्वाण्युत्पादपूर्वादीनि, वस्तूनि तदंशाः, प्राभृ-
 तानि वस्त्वंशाः, प्राभृतप्राभृतानि प्राभृतांशाः, अध्ययनानि ततोऽल्पतराणि, उद्देशकारततोऽल्पतराः,
 ते सर्वे व्याख्याताः, सुखग्रहणादेरेव तद्भेदरचनाया प्रयोजनत्वादिति भावः । तदेवं श्रुतस्य द्विविधत्वादि-
 करणे प्रयोजनमुक्तम्, तथाप्यसर्वपर्यायसर्वद्रव्यविषयत्वसाधारणधर्मदर्शनान्मतिश्रुतयोरैक्यं शङ्कमानस्तद्भे-
 दहेतौ पूर्वोक्तेऽपरिचिन्त्यन् काश्चित् प्रत्यवतिष्ठत इत्याह—अत्राहेत्यादि, समाधत्ते—अत्रोच्यत इति, उक्तमेव
 हेतु स्मारयति उक्तमेतदित्यादि, यद्यपि मतिरगृतिचिन्तारूपेण मतिज्ञानस्यापि त्रिकालविषयत्वमुपवर्णितम्,

तत्र हेतुमाह अपरिच्छिन्नत्वादिति—अपरिमितजलमानत्वाद्, यथा समुद्रं दृष्ट्वा तरणोपाय-
 मजानतः पुंसः सुखेन बाहुभ्यां प्रतरामीति नैव चित्तवृत्तिर्भवति, अतिसाहसवृत्त्या प्रतरणप्रवृ-
 त्तोऽप्यल्पमात्रं गतो दुरुत्तरोऽयमिति मत्त्वाऽतिखिन्नः प्रत्यानिवृत्तो नैव पारं प्राप्नुयात्, एव-
 मिहापि तीर्थकृदुपदिष्टत्वेनापरिमितार्थकत्वाच्छ्रुतस्याङ्गोपाङ्गभेदेन रचनाया अभावे समुद्रोपमं
 तन्मन्दबुद्धित्वेनानधिगतप्रवेशमार्गस्य शिष्यस्य नैव सुशक्यावगाहं स्यात्, सहसा कदाचित्सो-
 त्साहः सोऽवगाहं कुर्यात्तदापि नैव श्रुतज्ञानस्य पारं प्राप्नुयात्, वर्तमानार्थविषयकमतिज्ञाना-
 पेक्षया त्रिकालवच्छिन्नार्थविषयकस्य तस्य महाविषयत्वादपरिमितार्थकत्वेन तदर्थेयज्ञाना-
 भावादिति भावः । मतिस्मृतिचिन्तारूपेण मतिज्ञानस्यापि त्रिकालविषयत्वमिति—
 यद्यपि कालस्येतिन्द्रियत्वेन न त्रिकालविषयत्वं मतिरगृतिचिन्तानां, येन तद्रूपेण मति-
 ज्ञानस्यापि कालत्रयविषयत्वं स्यात्, तथापि यथाक्रमं वर्तमानतीतानागतकालोपलक्षितार्थ-
 विषयकत्वेन तासां त्रिकालविषयत्वमिति तद्रूपेण मतिज्ञानस्यापि तथात्वमिति भावः ।

तथापि तद् भिन्नोपयोगावच्छेदेन, श्रुते त्वेकोपयोगावच्छेदेन त्रिकालविषयत्वमिति न पूर्वोक्तापरितोषः
कार्य इति भावः । नन्विदानीमयं घटोऽस्तीत्याद्युपदेशजन्ये लौकिके 'तेषां कालेण तेषां समएण' इत्यादिजन्ये
चालौकिके श्रुतज्ञाने त्रिकालविषयत्वं नास्तीत्यव्याप्तिः, "उप्यज्जमाणकालं, उप्यण्णांति विगयं विगच्छंतं ।
दवियं पण्णवयंतो, तिकालविसयं विसेसेइ" इत्यादि स्याद्वादव्युत्पत्तिमहिम्ना त्रिकालविषयत्वं तु
सम्यग्दृशो मतिज्ञानेऽप्यव्याहतमिति चेत्, सत्यं, त्रिकालविषयमित्यस्य 'संखाईए वि भवे' इत्यादिप्रतिपादि-

तद् भिन्नोपयोगावच्छेदेनेति-मतिरगृतिचिन्तानां भिन्नकालोत्पद्यमानत्वात् पृथगुपयोग-
रूपतया तदवच्छेदेन त्रिकालविषयत्वमित्यर्थः । श्रुतज्ञानस्यैकोपयोगावच्छेदेन त्रिकालविषयत्वे
प्रतिपादिते सति वादी तत्राव्याप्तिमाशङ्कते नन्वित्यादि । "उप्यज्जमाणकालं," इत्यादिगाथेयं
सम्मतितर्के तृतीये काण्डे सप्तत्रिंशत्तमा । उत्पद्यमानकालम् उत्पन्नम्, आद्यत-पु-
प्रवेशक्रियासमय एवोत्पद्यमानं पटद्रव्यमाद्यांशरूपेणोत्पन्नं, तदा तथोत्पन्नं न चेत्तदाऽऽद्य-
क्रियासमयवद् द्वितीयतृतीयादिक्रियासमययावदन्त्याक्रियासमयेऽपि तन्नोत्पन्नं स्यादित्यभीष्ट-
कार्यानर्जनमेव स्यात्, न चोत्पन्नांशेनैव पुनरप्युत्तरोत्तरक्रिययोत्पद्यते, तथा सति तावन्मात्र-
पटादिद्रव्योत्पत्तिप्रसक्तिरस्यति, उत्तरोत्तरक्रियायास्तावन्मात्रकालोत्पादन एव चरितार्थत्वात्,
किन्त्वन्यान्यांशेनैव, तथा च प्रथमाक्रियाक्षणे केनचिदंशेनोत्पन्नं सदुत्तरोत्तरक्रियाक्षणेऽन्याऽन्या-
ंशेन यद्यपूर्वमपूर्वमुत्पद्यते तदोत्पन्नं भवेत्, नान्यथेति प्रथमतस्तुप्रवेशादारभ्यान्त्यत-पुसंयो-
गावधि यावत्प्रवन्वेनोत्पद्यमानं तत्तदंशेनोत्पन्नं तदेव चाभीष्टकार्यतयोत्पत्त्यते इत्युत्पद्यमान-
मुत्पन्नमुत्पत्त्यमानं च भवति, एवमुत्पन्नमप्युत्पद्यमानमुत्पत्त्यमानं च भवति, तथोत्पत्त्यमा-
नमप्युत्पद्यमानमुत्पन्नं चेत्येवमेकैकमुत्पन्नादिकालत्रयेण त्रैकाल्यं यथा प्रतिपद्यते, तथा विग-
च्छादिकालत्रयेणाप्युत्पद्यमानादिरेकैकैकैकाल्यं प्रतिपद्यते, तथाहि यद् यदैवोत्पद्यमानं
तत्तदैव किञ्चिदंशेन विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च, तथा यदैव यदैवोत्पन्नं तदैव तदपि
विगतादिकालत्रयस्पर्शि ज्ञेयम्, एवमेवोत्पत्त्यमानमपि द्रव्यं तथैव तद्रूपं ज्ञेयम्, एवमेवो-
त्पन्नोत्पद्यमानोत्पत्त्यमानभेदाः प्रत्येकशो विगतविगच्छद्विगमिष्यद्रूपैरिव स्थिततिष्ठत्स्यात्सद्रू-
पैरपि सप्रभेदा ज्ञेयाः, एवं स्थितिविगमावपि कालत्रयस्पर्शित्रिलक्षणयोगेनोत्पत्तिप्रणालिक्रिया
सप्रभेदौ प्रदर्शनीयविति सर्वैरेभिर्धर्मैः त्रिकालस्पर्शिमिरविनाभूतं द्रव्यं प्रज्ञापयंस्त्रिकालविषयं
विशेषयति, अनेन प्रकारेण त्रिकालविषयं द्रव्यस्वरूपं प्रतिपादयद्वाक्यं प्रमाणम्, तद्व्यतिरिक्तं
तु वाक्यमप्रमाणम्, अन्यप्रकारस्य द्रव्यस्याभावादिति गार्थार्थः । संखाईए वि भवे इत्या-
दीति-संखाईए वि भवे, साहइ जं वा परो उ पुच्छिजा । ण य णं अणाइसेसी, वियाणई एस
छउमत्थो ॥५९०॥" आवश्यकपक्षे नवत्यधिकपञ्चाशत्तमेयं बृहत्कल्पसूत्रे सप्तदशविकद्वादश-
शततमा च गाथा । साहइ ति देशीवचनतः कथयतीत्यर्थकं क्रियापदं, तच्च कर्माकाङ्क्षमिति
तदपेक्षायामाह संखाईए वि भवे जं वा परो उ पुच्छिजा इति, सङ्ख्यातीतानपि भवान् यद्वा
परस्तु यद्वापुजातं पृच्छेत् यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तत्त्वमित्यर्थः । अयम्भावः असंख्येयमवीय-

तविशिष्टत्रिकालविषयतावगाहिज्ञानवृत्तिजातिमदित्यर्थे दोषाभावात् । तदाह—विशुद्धतरं चेति । चकारो
 वार्थः, स च व्यवस्थार्थः, सा चोक्तैव, विशुद्धतरं च व्यवहितविप्रकृष्टानेकसूक्ष्मार्थग्राहित्वादिति वदत-
 टीकाकृतोऽप्ययमेवाशयः । अत एवैतदुत्तरं किं चान्यदिति कारणान्तरमाह—मतिज्ञानमिन्द्रियाणि स्पर्श-
 नादीनि अनिन्द्रियं मन ओषज्ञानं च निमित्तमालम्ब्य प्रवर्तमानमात्मनो जीवस्य, ज्ञस्वभावाद्भाव-
 प्रधाननिर्देशाद् ज्ञत्वस्वभावात्, पारिणामिकमनादिपारिणामिकभाववर्ति, जीवत्वव्यवस्थापकत्वात्, न तु
 कदापि संसारे पर्यटत एतत्परिग्रहम्, श्रुतज्ञानं तु नैवं सदातनम्, किन्तु मतिपूर्वकं मत्यविनाभावि
 सत्, आप्तोपदेशादहंदादिवचनमाश्रित्य, भवति । तदेवं नित्यत्वानित्यत्वान्यां मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्भेदः
 सिद्धो भवति । जिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणास्तु “लक्षणभेदा हेतुफलभावो भेद इन्द्रियविभागा ।
 वागवक्षरमूकअरभेदा भेदो मद्सुआणं ॥९७॥” इत्यादि ग्रन्थेन लक्षणभेदादिना मतिश्रुतयोर्भेदमुपदिशन्ति ।
 तत्र लक्षणभेदो यथा—इन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुतानुसारि ज्ञानं श्रुतज्ञानमितरन्मतिज्ञानं, श्रुतानुसारि च
 तदुच्यते यत् सङ्केतविषयपरोपदेशं श्रुतग्रन्थं चाश्रित्य घटो घट इत्याद्यन्तर्जल्पाकारं भवति स्वप्रति-
 भूतमविष्यत्पदार्थजातं वर्तमानमपि व्यवहितविप्रकृष्टसूक्ष्मार्थोपपन्नं प्रष्टुप्रश्नसमूहविषयी-
 भूतं वस्तुजातं च तत्सर्वं कथयति, अनेन गणधरभगवतोऽशेषामिलाप्यार्थप्रतिपादन-
 शक्तिरुक्ता । नन्वेवं तर्हि एष महनीयमान्यगणधरभगवान् छद्मस्थ इति कोऽप्यवे-
 ध्यादिज्ञानविकलत्वेनानतिशयज्ञानवान् परः किं जानाति न वेत्याशङ्कायामुत्तरार्द्धमाह
 णयेत्यादि, न च नैव, णमिति वाक्यालङ्कारे, यद्वा ‘ णं ’ तं गणधरं ‘ अणाइसेसीत्ति ’
 अनतिशयी अल्पज्ञः प्राकृतपुरुषो विजानाति एष छद्मस्थ इति, अशेषप्रश्नोत्तरप्रदानानुकूल-
 शक्तिमत्त्वात्तस्य, केवलज्ञानिश्रुतज्ञानिनोस्तत्त्वप्ररूपणायां प्रश्नोत्तरदाने च भेदाभावाच्चेति
 गार्थार्थः । दोषाभावादिति—उक्तलौकिके उक्तलौकिके च श्रुतज्ञाने श्रुतज्ञानत्वजाति-
 मादायोक्तलक्षणसमन्वयान्वाप्यप्तिरिति भावः । आप्तोपदेशादित्यस्यार्थमाह—अहंदादिव-
 चनमाश्रित्येति । लक्षणभेदादिनेति—अत्रादिपदेन हेतुफलभावभेदविभागेन्द्रियविभा-
 गवल्काक्षरमूकतरभेदपरिग्रहणं कर्तव्यमिति । इन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुतानुसारि ज्ञानं श्रुत-
 ज्ञानमितरन्मतिज्ञानमिति—अत्रेन्द्रियमनोनिमित्तमित्येतदितरन्मतिज्ञानमित्यस्यैव विशेषणं
 न तु श्रुतानुसारिज्ञानमित्यस्य, तत्र तस्य स्वरूपविशेषणत्वेनान्याऽप्यावर्तकत्वात्, मतिज्ञान-
 स्य श्रुतानुसारिज्ञानमित्येतावन्मात्रलक्षणकरणेऽवधिज्ञानस्यापि श्रुतानुसारिज्ञानत्वेन तत्रोक्त-
 लक्षणस्यातिप्रसङ्गस्यादिति तद्व्यावर्तकत्वेन मतिज्ञानलक्षणे तस्योपयुक्तत्वात् । अत एव—“इन्द्रि-
 यमणोनिमित्तं, जं विन्नाणं सुआणुसारेणं । णिययत्थुत्तिसमत्थं, तं भावसुअं मई सेसं ॥१००॥”
 इति विशेषावश्यकभाव्यगाथान्तर्गतमिन्द्रियमनोनिमित्तमिति विशेषणं शेषमित्यत्र योज्यम्,
 श्रुतानुसारित्वस्यैव श्रुतलक्षणत्वे निजकार्योक्तिसमर्थत्ववत्तस्य स्वरूपविशेषणत्वेनाऽप्यावर्तकत्वा-
 दित्युक्तं ज्ञानार्णवे सङ्गच्छते । न च श्रुतज्ञानस्यैवं लक्षणत्वे ईहापायादीनां शब्दोल्लेखसहितत्वात्
 शब्दोल्लेखस्य च सङ्केतकालाद्याकर्णितशब्दानुसरणमन्तरेणाभावेन श्रुतानुसारित्वाच्छ्रुतज्ञानत्व-

भासमानार्थप्रतिपादकं (क) शब्दजनकम् । न चैवमीहापायादीनां मतिज्ञानभेदानामपीदृशत्वप्रसङ्गः, पूर्वं तद्विषये श्रुतापेक्षायामपि व्यवहारकाले तदाश्रयणाभावात्, न हि पूर्वप्रवृत्तसङ्केता अर्थातश्रुतग्रन्थाश्च व्यवहारकाले प्रतिविकल्पमेतच्छब्दवाच्यत्वेनैतत्पूर्वं मयावगतममुकग्रन्थे वा दृष्टमिति प्रतीयन्ति, अभ्यासपाटवाच्चदनुसरणमन्तरेणाप्यनवरतविकल्पप्रवृत्तेः । नन्वेवं शब्दशक्तिग्रहजन्यं व्यवहारकाले गृहीतशक्तिकशब्दजन्यं वा श्रुतज्ञानं प्राप्तम्, तथा चैकेन्द्रियाणां तत्र स्यात्, श्रूयन्ते च ते नियमाद् द्वयज्ञानिनः सूत्र इत्यव्याप्तिः स्यादिति । (न) द्रव्यश्रुताभावेऽपि तेषां स्वाभावस्थायां साधोरिवाशब्दकारणाशब्दकार्यश्रुतावरणक्षयोपशममात्रजनितभावश्रुताभ्युपगमात् । न च भाषाश्रोत्रलब्ध्यभावे तेषां भावश्रुताभावः, प्रसक्त्याऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निषेधति—न चेत्यादिना, न चेतस्येदृशत्वप्रसङ्ग इत्यनेनान्वयः, निषेधे हेतुमाह पूर्व तद्विषय इति । तदाश्रयणाभावादिति—अस्य शब्दस्य वाच्योऽयमर्थः, अस्य चार्थस्य वाचकोऽयं शब्द इत्येवं वाच्यवाचकभावेन पूर्वं गृहीतशब्दशक्तीनां पुंसां व्यवहारकाले पूर्वगृहीतशक्तिस्मरणार्थोपस्थित्याद्याश्रयणाभावेन श्रुतानुसारित्वमन्तरेणापीहापायादिप्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । तदेव विवृणोति न हीत्यादिना । तदनुसरणमन्तरेणापीति—सङ्केतविषयपरोपदेशस्य श्रुतग्रन्थस्य चानुसरणं विनाऽपीत्यर्थः । अथोक्तश्रुतज्ञानलक्षणे परोऽव्याप्तिमाशङ्कते नन्वेवमित्यादिना । एकेन्द्रियाणां तत्र स्यादिति—श्रुतज्ञानकारणीभूतशक्तिग्रहो हि मनःप्रभृतिसामग्रीप्रभवः, तस्याश्चैकेन्द्रियाणामभावेन शक्तिग्रहभावाच्छ्रुतज्ञानं न स्यादिति भावः । श्रूयन्ते च ते नियमाद् द्वयज्ञानिनः सूत्र इति । उक्तञ्च—“एगिंदिया नियमं दुयन्नाणी, तं जहा—मइअन्नाणी य सुयअन्नाणी य” इति । समाधत्ते, न, द्रव्यश्रुताभावेऽपीत्यादि । तेषाम्—एकेन्द्रियाणाम्, ननु स्वाभावस्थायां साधोरिवेत्येतददृष्टान्तमेवानुपपन्नं, जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नमप्रति त्वङ्मनोयोगस्य विजातीयात्ममनोयोगस्य वा हेतुत्वेनाखिलेन्द्रियवृत्तिनिरोधरूपायां स्वाभावस्थायां तदभावे जन्यज्ञानमात्रस्यैवानुत्पत्तेरिति चेत्, नैवम्, द्रव्येन्द्रियवृत्तिनिरोधेऽपि तदानीं भावेन्द्रियज्ञानसम्भवात्, दर्शनावरणकर्मप्रकृतिरूपायाः सुषुप्तेर्व्यक्तचक्षुर्दर्शनादेरेवोपधातित्वेन तत्राव्यक्तश्रुतज्ञानाभ्युपगमे दोषाभावात् । किमत्र मानमिति चेत्, स्वाभाववस्थोत्तरकालावच्छेदेन व्यक्तीभूतेन भावश्रुतेन लिङ्गेन तत्पूर्वकालावच्छिन्नाव्यक्तश्रुतज्ञानस्य पयसि सर्पिष इवाऽनुमीयमानत्वेनानुमानमेव प्रमाणम्, कथमन्यथा तत्र श्वासप्रश्वासादिसत्त्वानोपपत्तिरप्यात्, अत एव सुप्तमूर्च्छितादीनां जलसेकादिप्रतिकारेणाऽव्यक्तचैतन्यमेवाभिव्यज्यत इत्यनुभवः, सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिपमित्यनुभवस्तु न किञ्चित्पदोपरागेणाऽव्यक्तज्ञानमेवावगाहते इति । अत एवोक्तश्रुतज्ञानलक्षणमव्याप्तिप्रसङ्गतत्परिहाराभ्यां समर्थयन् विशेषावश्यकभाष्यकारोऽप्याह—“जइ सुअलक्षणमेयं, तो न तमेगिंदियाण संभवइ । दव्वसुआऽभावम्मि वि भावसुअं सुत्तजइणो व्व ॥ १०१ ॥” इति । ननु यस्य जीवस्य भापालब्धिः श्रवणेन्द्रियलाब्धिश्च तस्यैव भावश्रुतमिति तदुभयलाब्धिमत्सुप्तसाधोर्लाब्धिरूपतया तत्सम्भवति,

द्रव्येन्द्रियाभावेऽपि भावेन्द्रियज्ञानवद् द्रव्यश्रुताभावेऽपि भावश्रुताविरोधात् । न चावध्यादावतिप्रसङ्गः, तस्य परप्रतिपादनपरोदीरितशब्दश्रवणादिलक्षणभावश्रुतकार्यदर्शनलिङ्गेनानुमीयमानत्वात्, एकेन्द्रियाणां तु तदुभयलब्धिराहित्येन कदाचिदपि भावश्रुतकार्यदर्शनेन तदस्तीति कथं श्रद्धीयेत ? ततस्तेषां तदभाव एवेत्याशयेनाशङ्क्य निषेधति—न चेत्यादिना । निषेधे हेतुमाह द्रव्येन्द्रियाऽभावेऽपीति । एतद्विषये भाष्यसुधाभोधिरपि “भावसुखं भासा सोयलद्विणो जुञ्जए न इयररस । भासामिसुहरस जयं सोऽण य जं हवेज्जाहि ॥ १०२ ॥” इति गायथा आशङ्कामुद्गाव्य तदुत्तरमाह—“जहं सुहुमं भाविन्दियनाणं दंविन्दियावरोहे वि । तह दंविंसुयामावे भावसुखं पत्थिवार्डणं ॥ १०३ ॥” इति । अयमभावः—एकेन्द्रियाणां द्रव्येन्द्रियपञ्चकाभावेऽपि स्पर्शनेन्द्रियादिभावेन्द्रियपञ्चकज्ञानं किञ्चिदभ्युपगन्तव्यम्, अशोकादिद्रुमेषु निष्पिष्टपञ्चरागचूर्णशोणतलकामिनीपादपार्णप्रहारेण वकुलादिषु शृङ्गारितकामिनीवदनार्पितचारुमदिरागण्डूपेण चम्पकादिष्वतिसुरभिगन्धोदकसेकेन तिलकादिषु कामिनीकटाक्षविश्लेषेण विरहकादिषु पञ्चमोद्गारश्रवणेन च पुष्पपल्लवाधाविर्भावात्मकस्पष्टतल्लिङ्गोपलम्भात् । नन्वेतेन लिङ्गेन सिद्धयतूक्ततत्तद्वृक्षेष्वेकैकेन्द्रियजज्ञानं, प्रत्येकतत्तद्वृक्षेषु पञ्चेन्द्रियै रूपादिविषयकपञ्चज्ञानानि तु कथमिति चेत्, उच्यते, मुख्यवृत्त्यैकैकेन्द्रियजज्ञानमेव, गौणवृत्त्या तु तदतिरिक्ताखिलेन्द्रियजन्यज्ञानान्यपि सम्भाव्यन्ते । न चैवं तर्हि तेषां वकुलादीनां पञ्चेन्द्रियत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तद्व्यवहारप्रयोजकस्य द्रव्येन्द्रियपञ्चकस्याभावादिति । उक्तञ्च भाष्येऽपि—“जंकिर वउलार्डणं, दीसइ सेसेन्दियोवलमोऽवि । तेणत्थि तदावरणखओवसमसंभवो तेसिं ॥३०००॥ पंचेदिउव्व वउलो नरो व्व, सव्वविसओवलंभाओ । तहवि न भण्णइ पंचेदिउत्ति वज्जेदिआभावा ॥३००१॥” इति । ततश्च वकुलादिषु द्रव्येन्द्रियपञ्चकाऽभावेऽपि भावेन्द्रियपञ्चकावरणक्षयोपशमाद् भावेन्द्रियपञ्चकज्ञानं मतिज्ञानात्मकं यथोररीकृतं तथा भापालब्धिश्रोत्रलब्धभाववतां तेषां द्रव्यश्रुताऽभावेऽपि भावश्रुतावरणक्षयोपशमसङ्गात् तत्राऽव्यक्तभावश्रुतमप्युररीकर्तव्यम्, तथोररीकारे विरोधाभावादिति भावः । किञ्च मनुष्यशरीर इव वनस्पतिशरीरेऽपि जलाद्याहारभेषजादिप्रयोगतो वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणादिकं दृश्यत इति तदन्यथानुपपात्तिलिङ्गेन वनस्पत्यादिष्वाहारसंज्ञा हस्तस्पर्शादिभीत्याऽवयवसङ्कोचनादिलिङ्गेन सङ्कोचनवल्ल्यादिवनस्पतिषु भयसंज्ञा कामिनीभुजलताऽवगूहनजनितपत्रप्रसारणफलोद्गमादिलिङ्गेन तिलकचम्पककुरुवकादिवृक्षेषु मैथुनसंज्ञा च निधानीकृतद्रविणोपरिमूलपत्रादिस्थापनादिलिङ्गेन विष्वपलाशवल्ल्यादिवृक्षेषु परिग्रहसंज्ञा चारतीत्यनुमीयते, न च तथाऽभ्युपगमेऽप्यसिद्धान्तप्रसङ्ग इति वाच्यम् । “रुक्खाण जलाहारो संकोअणिआ भएण संकुचइ । नियतनुहिं वेढइ, वल्लीरुक्खे परिग्गहेणं ॥१॥ इत्थिपरिरंभएणं कुरुवकतरुणो फलंति मेहुन्ने” । इति सिद्धान्ते प्रतिपादनात्, न चैताः संज्ञा भावश्रुतमन्तरेणोपपद्यन्ते इति तदन्यथानुपपत्त्या तत्कारणीभूतं भावेन्द्रियपञ्चकावरणक्षयोपशमजभावेन्द्रियपञ्चकज्ञानवद् भावश्रुतावरण-

क्षयोपशमेन प्रतिनियमात् । ओघश्रुतं जात्यन्तरमेव, तदतिरिक्तस्य च यथोक्तं लक्षणमव्याहृतमिति रहस्यम् । हेतुफलभावाद् भेदो यथा गतिपूर्वं श्रुतमुक्तम्, तत्रानुप्रेक्षादिकालेऽभ्युह्याभ्युह्य श्रुतपर्यायवर्धनेन मत्त्यैव श्रुतज्ञानं पूर्यते पुष्टिं नीयत इत्यर्थः । तथा मत्त्यैवान्यतस्तत् प्राप्यते, मत्त्यैवान्यस्मै दीयते, तथा गृहीतं सच्चिन्तनद्वारेण मत्त्यैव पाल्यते स्थिरीक्रियते, अन्यथा गृहीतमपि नश्येदिति श्रुतपूरणादिकरणा-
न्मतिः कारणं श्रुतं कार्यमित्यतस्तयोर्भेदः, अमेदे पटतत्स्वरूपयोरिव कार्यकारणभावानुपपत्तेः । न च मतिश्रुतयोः समकालत्वनिर्देशादेतदनुपपत्तिः

क्षयोपशमसद्भावाद् द्रव्यश्रुताऽभावेऽपि भावश्रुतं तत्रावश्यं स्वीकर्तव्यमिति । नन्वेवं तर्ह्येकेन्द्रियेष्व-
व्यक्तमतिज्ञानश्रुतज्ञानवदव्यक्तावधिज्ञानादिप्रसङ्गः, विनिगमनाविरहादित्याशङ्क्य निषेधति-
न चेति । निषेधे हेतुमाह क्षयोपशमेन प्रतिनियमनमिति । अयमभावः यज्ज्ञाना-
वरणीयकर्मणः क्षयोपशमः क्षयो वा तदेव ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम्, सत्त्वैकेन्द्रियाणां
मतिश्रुतज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमौ, तत्कार्यदर्शनादिति तदुभयं तत्रास्ति, न सति
चावधिज्ञानमनःपर्यवज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमौ केवलज्ञानावरणकर्मक्षयश्च तत्कार्याऽ-
दर्शनादिति नावध्यादिज्ञानत्रयप्रसङ्गः, कारणाभावात्कार्याभाव इति न्यायादिति । न च
श्रुतानुसारि यज्ज्ञानं तच्छ्रुतज्ञानमिति श्रुतज्ञानलक्षणस्यैकेन्द्रियौघश्रुते श्रुतानुसारित्वेन सङ्ग-
मनाभावात्तत्र तस्याव्याप्तिरिति वाच्यम्, व्यक्तश्रुतज्ञानस्यैव लक्षणकरणात्, एकेन्द्रियौघश्रुत-
ज्ञानं त्वव्यक्तमिति जात्यन्तररूपत्वेनालक्ष्यत्वान्नोक्ताव्याप्तिरित्याशयेनाह-ओघश्रुतं जात्य-
न्तरमेवेति यद्वोक्तलक्षणस्य श्रुतानुसारिज्ञानवृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वार्थकत्वेन तादृश-
श्रुतज्ञानत्वजातिमत्त्वस्यैकेन्द्रियाव्यक्तश्रुतज्ञानेऽपि सद्भावेनोक्ताव्याप्तिदोषोद्धारोऽभ्युह्य इति ।
“ मद्गुणं सुतं ” इत्यागमवचनमनुसृत्याह-मतिपूर्वं श्रुतमुक्तमिति । अनेन श्रुतस्य
मतिहेतुकत्वं प्रतिपाद्यते, पूर्वपदस्य हेतुत्वार्थकत्वात्, ‘ सम्यग्ज्ञानपूर्विका पुरुषार्थसिद्धिः ’
इत्यादौ तथादर्शनादिति । अनुप्रेक्षादिकालेऽभ्युह्याभ्युह्येत्यादि-अनेनानुप्रेक्षादिकाली-
नोहापरपर्यायस्य मतिज्ञानस्य श्रुतज्ञाने हेतुत्वं ज्ञापितम् । मत्त्यैवेति नाऽमत्या, न मतिज्ञा-
नमन्तरेणेत्यर्थः । प्राप्यत इति गृह्यत इत्यर्थः । एतेन परोपदेशश्रवणादिमतेरेव तदाहित-
संस्कारद्वारा श्रुतज्ञानं प्रति हेतुत्वं व्यञ्जितं भवति । एवञ्च श्रुतमात्र एव द्रव्यश्रुतग्रहणस्य
हेतुत्वं लभ्यते । दीयत इति व्याख्यायते इत्यर्थः । एतेन व्याख्यानुकूलश्रुतसङ्कल्पे तादृष्ट-
साधनतामतेर्हेतुत्वं व्यज्यते । स्थिरीक्रियत इति-इत्यञ्चाविसृष्ट्यनुकूलधारणाव्यापाररूपाया
भेतरुत्तरकालिकपरिस्फूर्तिरूपश्रुतहेतुत्वं व्यवस्थाप्यते । अन्ययेति-मत्त्यभाव इत्यर्थः । श्रुतज्ञा-
नस्यैते पूरणादयोऽर्था विशिष्टाभ्युह्यधारणादीनन्तरेण कर्तुं न शक्यन्ते, अभ्युह्यादयश्च मतिज्ञान-
मेव, इति सर्वथा श्रुतस्य मतिरेव कारणम्, श्रुतं तु कार्यमित्याह-श्रुतपूरणान्मतिरित्यादि ।
न चेत्यस्यानुपपत्तिरित्यनेनान्वयः । समकालत्वनिर्देशादिति-“ जल्य मद्गुणं तत्तु सुअ-
भाणं ” इति नन्दीश्वरवचनादिति भावः । उक्तसिद्धान्तवाक्यं हि

लब्धिरूपयोरेव तयोस्तन्निर्देशात्, उपयोगरूपे तु श्रुते मतिरेवावग्रहादिरूपा कारणमित्यदोषः । श्रुत्वा या मतिरुत्पद्यते सा श्रुतपूर्वा स्यादित्यविशेष इति चेत्, न, तस्या द्रव्यश्रुतपूर्वकत्वेऽपि भावश्रुतपूर्वकत्वाभावात् । भावश्रुतादनन्तरं तु मतिः कार्यतया नास्ति, क्रमेण भवन्तीं तु ता न निवारयामः, अन्यथा मरणावधि श्रुतमात्रोपयोगप्रसङ्गात् । कारणान्तरसिद्धस्वोपरमकालीनरिथितिकसुवर्णस्थानीयमत्या स्वविशेषरूपकङ्कणादिस्थानीयश्रुतोपयोगजननाच्छ्रुतस्यैवकार्यत्वं

मतिश्रुतयोर्लब्धिरूपयोरेव समकालत्वात्कार्यकारणभावाभावाः, मतिपूर्वं श्रुतमिति तु श्रुतोपयोगमाश्रित्यैवोक्तमिति स एव मतिज्ञानप्रभवः, उपयोगरूपयोर्मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोस्तथास्वामान्यात्क्रमिकोत्पादानुभवादित्येवमभ्युपगमेन नोक्तदोष इत्युत्तरयति-लब्धिरूपयोरित्यादि-श्रुत्वेत्याद्याशङ्क्य तन्निषेधे हेतुमाह-तस्या द्रव्यश्रुतपूर्वकत्वेऽपि भावश्रुतपूर्वकत्वाभावादिति-परस्माच्छब्दं श्रुत्वा जायमानाया मतेऽप्रावणप्रत्यक्षात्मकमतिज्ञानानुकूलक्षयोपशमोद्बोधकस्य शब्दस्य मतिहेतुत्वात्तद्रूपद्रव्यश्रुतहेतुकत्वेऽपि भावश्रुतहेतुकत्वाभावेन न मतौ भावश्रुतपूर्वकत्वमित्यर्थः । ननु भावश्रुतादूर्ध्वं नतिः किं सर्वथा न भवतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह-भावश्रुतादनन्तरन्त्विति । क्रमेण भवन्तीं तु तां न निवारयाम इति-एकस्मिन्नर्थे श्रुतोपयोगो ह्यन्तर्मुहूर्तिरु इति तन्नाशान्तरं निजकारणकलापान्मत्युपयोग उत्पद्यते, तस्याप्येकस्मिन्नर्थे आन्तर्मुहूर्तिकत्वात्तदुपरमे श्रुतोपयोगः, पुनरपि तद्विनाशे मत्युपयोग इत्येवं क्रमेणोत्पद्यमानां तु मतिं न निवारयामः, श्रुतोपयोगाच्छ्रुतस्य मत्युपयोग एवावस्थानादिति भावः । तथाऽनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गमाह-अन्यथेति । कारणान्तरसिद्धं यत्पूर्वोत्तरविशेषानुगतं सत्स्वकार्योपरमेऽप्यवतिष्ठते तत्कारणमेव, न स्वविशेषरूपस्य कार्यरूपं, तदजन्यत्वात्, यथा सुवर्णद्रव्यं तथा मतिरित्याशयेनाह-कारणान्तरसिद्धेत्यादि-कारणान्तरसिद्धं सत् स्वस्य स्वविशेषरूपस्य कङ्कणादेर्य उपरमो विनाशः, तत्कालीनस्थितिरुच्च यत्सुवर्णं तद्वत् सामान्यरूपत्वेन तत्स्थानापन्नमत्येत्यर्थः । इदमुक्तं भवति कङ्कणाङ्गुलीयकादिषु पूर्वोत्तरपर्यायेष्वनुगतत्वात् स्थायिभूतेन सुवर्णेन कङ्कणादयो जन्यन्ते अतस्ते तत्कार्यभूताः, सुवर्णं तु कङ्कणादिपर्यायाऽजन्यत्वान्न तत्कार्यव्यपदेशं लभते, तस्य कारणान्तरेभ्यस्तिद्धत्वात्, कङ्कणादिरूपस्वपर्यायोपरमे तु सुवर्णमेवावतिष्ठत इति तदवस्थानं क्रमेण न निवार्यते, एवं मत्याऽपि सामान्यभूतया स्वविशेषरूपश्रुतोपयोगो जन्यते अतस्तत्कार्यं स उच्यते, मतिस्त्वंतजन्यत्वात् तत्कार्यतया न व्यपदिश्यते, तस्या हेत्वन्तरात्सदासिद्धत्वात्, स्वविशेषभूतश्रुतोपयोगोपरमे तु क्रमायातं मत्यवस्थानं न निवार्यते, अन्यथाऽऽमरणान्तं केवलश्रुतोपयोगप्रसङ्गादिति । ननु सुवर्णद्रव्यं यथा कालत्रयानुगतं न तथा मत्युपयोगः, कारणं हि कार्यरूपेण परिणममानं तदानीमपि वर्तते इति स्वकार्यभूतकङ्कणादिकाले सुवर्णवन्न स्वकार्यभूतश्रुतोपयोगकाले मत्युपयोगो विद्यते, सिद्धान्ते एककालावच्छेदेनोपयोगद्रव्यस्याऽनभ्युपगमादिति कथं सुवर्णद्रव्यदृष्टान्तेन श्रुतोपयोगकारणत्वं मत्युपयोगस्योक्तं सङ्गच्छते इत्येतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थे श्रुतोपयोगकारणत्वं द्रव्यार्थिकेनयेन लब्धि-

न मतेरिति भावः । एतच्च कारणत्वं मतेर्लब्धिरूपाया द्रव्यार्थिकनये संभवदुक्तिकम्, तच्च श्रुतलब्धेर्मत्युपयोगेऽपि सुवचम्, द्वयोस्तुल्यकालत्वानियमात्, गन्धे रूपप्रागभावस्यैवैकस्याऽन्यत्रान्यथासिद्धिरपि तुल्या, मत्युपयोगविशिष्टद्रव्यस्य पर्यायार्थिकनये मत्युपयोगस्यैव वा हेतुत्वोक्तौ च श्रुतजनितमतावन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रुतोपयोगविशिष्टद्रव्यस्य श्रुतोपयोगस्यैव वा हेतुत्वं सुवचमिति मतिपूर्वकं श्रुतं न मतिः श्रुतपूर्विकेति यद्यपि विशेषो न चमत्कारकारी तथापि मतेः श्रुतेऽवच्छेदकावच्छेदेन हेतुत्वम्, पदज्ञानसंकेतज्ञानादेर्धारणात्वव्याप्यजात्यैव हेतुत्वात्, श्रुतस्य मतौ तु सामानाधिकरण्येन हेतुत्वमित्ययं विशेषो द्रष्टव्यः, भेदभेदाद् भेदस्तु मतिज्ञानमष्टाविंशतिविधं श्रुतज्ञानं चतुर्दशविधमित्यादिना स्पष्ट एव । इन्द्रियभेदाद् भेदो यथा श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव,

रूपाया मतेष्वेदुच्येत तदा तन्नयमपेक्ष्य श्रुतलब्धेरपि मत्युपयोगकारणत्वं सुवचं स्यात्, मतिश्रुतलब्धोरसमकालत्वानियमादित्याह एतच्च कारणत्वं मतेर्लब्धिरूपाया इत्यादि । तच्चेति कारणत्वमित्यर्थः । कार्ये स्वप्रागभाव एव कारणमिति तेन तत्समानकालीनोऽपि तदितरप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति रूपम्प्रति कारणत्वचिन्तायां प्रतियोगिज्ञानरूपकारणसङ्भावद्रूपप्रागभावस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वादुपस्थितिकृतलाघवं रूपम्प्रति रूपप्रागभावस्य कारणत्वे, एवं गन्वादिक्प्रति गन्धप्रागभावादेः कारणत्वेऽपि, अपाकजानां रूपादीनां चतुर्णां न समनियतत्वं न्यायनये, तेन अपाकजरूपादिकम्प्रति गन्धप्रागभावादेर्व्यभिचारादेव न कारणत्वमिति पाकजस्थले गन्धकार्ये तत्कारणेन गन्धप्रागभावेन तत्समानकालीनस्यापि रूपप्रागभावस्य रूपकार्ये च तत्कारणीभूतेन रूपप्रागभावेन तत्समानकालीनस्यापि गन्धप्रागभावस्य चान्यथासिद्धिवन्मत्युपयोगे श्रुतलब्धेरन्यथासिद्धिश्चेत्तर्हि श्रुतोपयोगे मतिलब्धेरन्यथासिद्धिरपि तुल्यैवेत्याह गन्धे रूपप्रागभावस्यैवैकस्यान्यत्रान्यथासिद्धिरपि तुल्येति । ग्रन्थकारः स्वाशयप्रकटनेन समाधत्ते तथापि मतेः श्रुतेऽवच्छेदकावच्छेदेनेति-श्रुतमात्रे मतिज्ञानस्य पदज्ञानसङ्केतज्ञानादिलक्षणस्य धारणात्वव्याप्यजातिरूपेण हेतुत्वं यथा तथा न मतिमात्रे श्रुतस्य, किन्तु मतिविशेष एव श्रुतस्य हेतुत्वम्, तथा च श्रुतोपयोगत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वं मतौ, श्रुते तु मतिज्ञानत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वमिति विशेष इति भावः । अवच्छेदकावच्छेदेनेति-श्रुतज्ञानत्वावच्छेदेनेत्यर्थः । सामानाधिकरण्येनेति मतिज्ञानत्वसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः । “भेदकं च विसेषणमष्टावीसद्विहंगभेदाद्” इति महाभाष्यगाथापूर्वार्द्धमनुसृत्याह भेदभेदाद्भेदस्त्वित्यादि । “इन्द्रियविभागो वा, मद्भुजमेवो जग्रीमिहियं” इति भाष्यगाथोत्तरार्द्धमनुसृत्याह इन्द्रियभेदाद् भेद इति ॥ तदेव विवृणोति-यथा श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेवेति-अत्रैवकारस्यायोगव्यवच्छेदपरत्वेन श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव, न तु श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेव, यतरसा श्रुतं मतिर्वा भवतीति, तेन श्रुतत्वावच्छिन्ने श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धित्वाऽयोगो व्यवच्छिद्यते, न तु श्रुतज्ञानान्यमतिज्ञाने श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धित्वयोगो व्यवच्छिद्यते, श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धेरवग्रहेहादिरूपाया मतित्वेन श्रुतज्ञान

शेषेन्द्रियेष्वपि श्रुतानुसारिणोऽक्षरलभस्य श्रोत्रेन्द्रियग्रहणयोग्यविषयत्वेन परमार्थतः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धित्वात्, श्रोत्रेन्द्रियद्वारकामिलापप्लावितार्थग्रहणस्य च श्रुतज्ञानरूपत्वात् । मतिज्ञानं तु तद्विषयं शेषेन्द्रियविषयं च सिद्धं भवतीति । वल्कसुम्बोदाहरणेन भेदो यथा, वल्कसमा मतिः, सुम्बसदृशं भावश्रुतम् । यथा हि वल्काः सुम्बकारणं तथा मतिरपि भावश्रुतस्य । यथा च सुम्बं वल्कानां कार्यं तथा भावश्रुतमपि मतेः, यतो मत्या चिन्तयित्वा श्रुतपरिपाटिमनुसरति वक्तव्येति । अन्ये त्वाहुर्वल्कसदृशी मतिः, सैव स्वजनितशब्दोपहिता भावश्रुतमुच्यते, तच्च सुम्बसदृशं वल्कजनितद्वारिकातुल्यमिति । तदसत् । भावश्रुताभावप्रसङ्गात्, कार्याणामानन्त्येन तद्विशेषणकृतभेदस्यानिष्ठावहत्वात्, अन्यथा श्रुतज्ञानवच्छे-
पज्ञानमपि वाच्यं स्याद्देवानां प्रियस्य । यदपि विवक्षारूपभावश्रुतं वल्कसदृशं, शब्दरूपं द्रव्यश्रुतं तु कार्यत्वात् सुम्बप्रातिममिति केषांचिन्मतं, तदप्यपमतम्, मतिश्रुतयोर्भेदाभिधानावसरे द्रव्य-
ज्ञानेऽपि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धित्वयोगसङ्गात्, अन्यथा श्रोत्रेन्द्रियजोपलब्धिरूपं मतिज्ञानमेव न स्यात्, तथा च श्रोत्रेन्द्रियावग्रहेहाद्यभावेन मतिज्ञानस्याष्टाविंशतिभेदा नैव स्युरिति भावः । न केवलं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतम्, किन्तु यत्र शेषेषु चतुर्षु चक्षुरादीन्द्रियेषु श्रुतानुसारिसा-
मिलापविज्ञानरूपोऽक्षरलभस्सोऽपि श्रुतमित्याह—शेषेन्द्रियेष्वपीति । श्रुतानुसारिणोऽ-
क्षरलभस्येति—यः सङ्केतविषयशब्दानुसारी सर्वज्ञवचनापेक्षी वा विशिष्टश्रुताक्षरलभः तस्ये-
त्यर्थः । वल्कसुम्बोदाहरणेन भेद इति—ननु पूर्वं हेतुफलभावेन मतिश्रुतयोर्भेदोऽभि-
हितः, अत्रापि वल्करूपकारणसुम्बात्मककार्यदृष्टान्तेन स एव भेदोऽभिधीयते इति कोऽत्र विशेष इति चेत्, उच्यते, हेतुफलभावेन पूर्वं केवलभेदसाधनं कृतम्, अत्र त्वभेदविशिष्टभेदसाधन-
मित्यनयोर्विशेषः । तथाहि—श्रुतं मत्यभिन्नत्वे सति तद्भिन्नम्, एकद्रव्यत्वे सति तद्वेतुकत्वात्
यद् यदेकद्रव्यत्वे सति यद्वेतुकं तत्तदभिन्नत्वे सति ततो भिन्नं यथा वल्कैकद्रव्यं
सुम्बं वल्कहेतुकमिति तदभिन्नत्वे सति ततो भिन्नं, तथा चायं तस्मात्तथेति ।
न च प्रपुते भेदमात्रस्यैव जिज्ञासितत्वेन तन्मात्रस्यैवाभिधानं युक्तं, नाऽभेदस्येति
वाच्यम्, न ह्येकान्तभिन्नयोः कार्यकारणभावः, किन्त्वभेदसंवलितभेदविशिष्टयोरवेत्येवं
कथञ्चिद्भेदग्राहककार्यकारणभावग्रहोपयिक्तत्वादस्येति तदुपन्यासोऽप्यत्रोपयुक्त एवेति ।
श्रुतपरिपाटिमनुसरतीति श्रुतग्रन्थतत्त्वत्रवाच्यार्थप्रतिपात्तिं करोतीत्यर्थः । “ अन्ने
भन्तं मई, वग्गसमा सुंवसारिसयं सुत्तं ॥ १५४ ॥ ” इति भाष्यमनुसृत्य परमतं दर्शयितु-
माह—अन्ये त्वाहुरित्यादि । सैव स्वजनितशब्दोपहिता भावश्रुतमुच्यते इति—
मतिरेव तज्जनितो यदा शब्द उचिष्टति तदा तदुत्पत्त्यशब्दसहिता श्रुतमुच्यते, तथा च श्रुतपदं कर्मव्युत्प-
त्त्या शब्दार्थकमित्यर्थः । भावश्रुताभावप्रसङ्गादिति—मत्युत्तरकालावच्छेदेन शब्दमात्रस्यै-
वोत्पत्त्येन तस्य च द्रव्यश्रुतत्वेन भावश्रुतस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः । मतिजनितशब्दविशिष्टत्वेन
भतेर्भावश्रुतत्वाभ्युपगमे दूषणान्तरमाह कार्याणामानन्त्येनेत्यादि । शब्दो हि मतिज्ञानस्य
कार्यमिति तद्विशिष्टत्वेन भेदे तद्वत् कार्याणामानन्त्येन तत्तत्कार्यविशिष्टत्वेन कारणभेदापत्यैक-
स्याप्यनेकत्वं स्यादिति भावः । चेष्टाज्ञानमपीति—शब्द इव चेष्टाऽपि मतिज्ञानजन्येति

भावश्रुतयोरप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गात्, एतेन श्रुतानुसारित्वरहितशब्दमात्रपरिणामान्विता मतिर्व-
 एकसदृशी, तज्जनितशब्दरूपं तु द्रव्यश्रुतं सुम्भसदृशम्, रहितेत्यन्तेन भावश्रुतव्यवच्छेद इति व्याख्यान-
 मप्यपहस्तितम्, श्रुतज्ञानेन सहैवास्य भतेर्भेदस्य प्रकान्तत्वेन द्रव्यश्रुतस्याचिन्तनीयत्वात्, भतेर्ध्वनित्वा-
 परिणामेन दृष्टान्तवैषम्यात्, न चैकं वचनमेतावन्तं विपाकमापन्नमिति वदत्र तत्परिणामे उपचार
 आश्रयणीयः, सति गत्यन्तरे तदाश्रयणानौचित्यादिति दिग् । अक्षरानक्षराभ्यां भेदो यथा—ईहाक्षरं
 द्विविधं, द्रव्याक्षरं भावाक्षरं च । द्रव्याक्षरं पुस्तकादिन्यस्ताकारादिरूपम्, तात्वादिकारणजन्यः शब्दो वा ।
 एतच्च व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यज्जनाक्षरमप्युच्यते । भावाक्षरमन्तःस्फुरदकारादिज्ञानरूपं, अकाराद्याकारतेति
 यावत्, तत्र मतिज्ञानं भावाक्षरमाश्रित्य साक्षरमनक्षरं च भवेत् । ईहादीनामभिलापजनकत्वेन साक्षरत्वात्,
 अवग्रहस्य च तद्वैपरीत्येन निरक्षरत्वात्, व्यज्जनाक्षरं चाश्रित्य तदनक्षरं, न हि मतिज्ञाने पुस्तकादिन्य-
 स्तमकारादिकं शब्दो वा व्यज्जनाक्षरं विद्यते, तस्य द्रव्यश्रुतत्वेन रूढत्वाद् द्रव्यमतित्वेनाऽप्रसिद्धत्वात् ।

तज्ज्ञानमपीत्यर्थः । एतेनेत्यस्यापहस्तितमित्यनेनाश्रयः । श्रुतानुसारिशब्दपरिणामान्विता मति-
 भावश्रुतमेवेति तन्निषेधः श्रुतानुसारित्वरहितेति विशेषणेन कृत इत्याह—रहितेत्यन्तेन भाव-
 श्रुतव्यवच्छेद इति । मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्भेदस्य प्रकान्तत्वेन तमुपेक्ष्याऽप्रस्तुतस्य मति-
 ज्ञानद्रव्यश्रुतयोर्भेदस्य चिन्तया किमित्युत्तरयति—श्रुतज्ञानेन सहैवास्येति । भतेर्ध्व-
 नित्वाऽपरिणामेन दृष्टान्तवैषम्यादिति—वल्काः सुम्भरूपेण परिणमन्ते, शुम्भपरिणामा-
 पन्नानां वल्कानामेव शुम्भरूपत्वेनाभेदरूपत्वात्, न तु तद्वत् मतिशब्दरूपेण परिणमते,
 मतेर्ज्ञानरूपत्वेनात्मधर्मत्वम्, शब्दस्य च मूर्तत्वेन पुद्गलधर्मत्वमित्येवं तयोश्चेतनाचेतनधर्म-
 त्वेन वैसादृश्येन परिणामपरिणामिभावाभावादिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादुक्तदृष्टान्तम-
 तिज्ञानद्रव्यश्रुतयोर्भेदो युक्त इति भावः । मतिज्ञानादर्थान्तरभूतोऽपि शब्दः तत्प्रभवत्वात्त-
 न्मयः, यद्यस्मात् प्रभवति तत्तन्मयमिति व्याप्तेः, तथा च मतिज्ञानपरिणामरूपे शब्दे मति-
 ज्ञानानात्मकेऽपि मतिगता ज्ञानमयतोषचर्यते इति वल्कसुम्भदृष्टान्तसाम्यात् मतिज्ञानद्रव्यश्रुत-
 भेदः सेत्स्यतीति सदृष्टान्तमाशङ्क्य निषेधति—न चैकं वचनमित्यादि । निषेधे हेतुमाह—
 सति गत्यन्तरे तदाश्रयणानौचित्यादिति । मुख्यार्थवाधे सत्युपचारः फलवान्, स
 चात्र नास्ति, पूर्वोक्तनीत्या मुख्यार्थस्य सद्भावादिति तदाश्रयणं न न्याय्यमिति भावः । तस्य
 द्रव्यश्रुतत्वेन रूढत्वाद् द्रव्यमतित्वेनाप्रसिद्धत्वादिति—अत्र तस्येत्यस्य द्रव्यश्रुतस्ये-
 त्यर्थः । नन्वत्र भावाक्षरेणावग्रहरूपं मतिज्ञानमनक्षरम्, ईहादिरूपं तत् साक्षरमित्येवं भावाक्षरेण
 मतिज्ञानं साक्षरानक्षरोभयरूपं प्रतिपादितम्, भावश्रुतज्ञानमपि द्रव्याक्षरेण मतिज्ञानवदनक्षरं
 भावाक्षरेण साक्षरमित्येवं साक्षरानक्षरोभयरूपं प्रतिपादितं भवता, तथा च प्रत्येकं द्वयोरप्य-
 क्षराऽनक्षररूपत्वेनोक्तत्वात् कस्तयोस्ताभ्यां विशेष इति चेत्, उच्यते, केवलं सामान्येन
 'श्रुतं' इत्युक्ते तन्मध्ये द्रव्यश्रुतमपि लभ्यते इति कृत्वा तत्र द्रव्यश्रुतमाश्रित्य द्रव्याक्षर-
 मस्ति, मतौ तु तत्रास्ति, तस्या द्रव्यमतित्वेनाऽरूढत्वात् । इदमुक्तं भवति—पुस्तकादिन्यस्ताकारा-

व्यवहारानुरोधेन त्रनिष्ठद्रव्यत्वनिरूपकतासम्बन्धेनारोपितस्वपरिणामितासम्बन्धेन वा व्यञ्जनाक्षरवत्त्वं श्रुत
 एव कल्प्यते न मताविति रहस्यम् । श्रुतं तु द्रव्यतो भावतोऽप्यक्षरवदनक्षरवच्च, पुस्तकादिन्य-
 स्ताकारादेरक्षरस्योच्छ्रवसितादेरनक्षरस्य बोधयस्यापि द्रव्यश्रुतत्वेनाग्नानात् प्रत्येकं तदाकारस्य भाव-
 श्रुतस्यापि च श्रुतसिद्धत्वात्, न चोच्छ्रवसितादिविषयिणी मतिरेव न श्रुतमिति वाच्यम् । व्यञ्जना-
 दिवृत्त्या तज्जन्यनिषेधादिबोधस्य श्रुतत्वात्, न च चेष्टादितुल्यत्वं, पर्युदासवृत्त्यानक्षरपदेनोच्छ्रवसितादेरेव
 क्षररूपं पुरुषतोल्वादिव्यापारजन्यं च यद् द्रव्यश्रुतं तद् द्रव्यमतिशब्देन वाच्यमित्येवं करिष्यामि-
 दपि सिद्धान्ते सङ्केताभावान्न तन्मतिरूपमिति द्रव्यश्रुतस्य द्रव्यमतित्वेनारूढत्वाद् द्रव्याक्ष-
 रेणानक्षरैव मतिः, श्रुतं तु द्रव्यश्रुततया सङ्केतितं शास्त्र इति द्रव्याक्षरेण साक्षरं तदित्येवमन-
 योर्द्रव्याक्षरावेक्षया साक्षरानक्षरत्वकृतो भेदो ज्ञेयः । उक्तञ्च “उभयं भावकक्षरजो, अणकक्षरं
 होज्ज वंजणकक्षरजो । मइनाणं सुत्तं पुण, उभयंपि अणकक्षरकक्षरजो ॥ १७० ॥”
 इति । तथा च मतिज्ञानं श्रुतज्ञानाद्विभक्तं द्रव्यश्रुतव्यवहाराविषयत्वात्, अवधिज्ञानवत्,
 अन्यथा द्रव्यश्रुतमिति वद् द्रव्यमतिरित्यपि व्यवहारस्यात्, अर्थाभेदादिति भावः ।
 आरोपितस्वपरिणामितासम्बन्धेनेति अत्र रत्नं व्यञ्जनाक्षरं, तच्च पुद्गलद्रव्यात्मकं,
 पुद्गलद्रव्यञ्च पुद्गलात्मककार्यरूपेण परिणमत इति तत्परिणामरूपं मुख्यवृत्त्या न भाव
 श्रुतज्ञानं, तस्यात्मगुणत्वेन तत्परिणामरूपत्वाऽयोगात्, किंलूपचारव इत्यत आरोपितेति
 विशेषणम् । श्रुतं द्रव्यभावभेदेन द्विविधम्, तदुभयमपि साक्षरानक्षरभेदेन द्विविधम्, तत्र
 द्रव्यश्रुतं पुस्तकादिन्यस्ताकाराद्यक्षररूपं साक्षरम्, उच्छ्रवसितादिरूपं त्वनक्षरम्, भावश्रुतमपि
 श्रुतानुसार्यन्तःपरिस्फुरदकारादिवर्णाविज्ञानात्मकत्वात् साक्षरम्, पुस्तकादिन्यस्ताकाराद्यक्ष-
 रानवभासादनक्षरमित्येवं लक्षणं श्रुतं प्रतिपादयितुमाह—श्रुतं तु द्रव्यतो भावत इत्यादि ।
 उच्छ्रवसितादेरनक्षरस्येति—अत्रादिपदेन “अससिअं नीससिअं, निच्छूढं खासिअं च
 छीअं च । निस्सिअमणुसारं, अणकक्षरं छेलिअईअं ॥ ११ ॥” इति नन्दीक्षत्रवचनानिःश्व-
 सितवादिकम् ग्राह्यम् । नन्वेवमुच्छ्रवसितादिवत्करमुखनयनभ्रुकुट्यादिचेष्टाऽप्यभिसन्धिपूर्विका
 क्रियमाणा तत्कर्तुर्भावश्रुतस्य फलं द्रष्टुञ्च भावश्रुतस्य कारणामिति तद्वत् तस्या अपि द्रव्यश्रुत-
 त्वप्रसङ्ग इति चेत्, मैवम्, अतक्षरमित्यत्र पर्युदासवृत्त्याऽक्षरभिन्नमक्षरसदृशं यत्तदनक्षरमु-
 च्यते, सादृश्यञ्च श्रूयमाणत्वेन ज्ञेयम्, तथा च श्रुतमित्यत्रान्वयार्थश्रयणाद्यच्छ्रूयते तच्छ्रुतमित्यु-
 च्यते, न चोच्छ्रवसितादिवत्करादिचेष्टाऽपि श्रूयते, तत्तत्तद्वत्तस्या अपि न द्रव्यश्रुतत्वप्रसङ्ग
 इत्याशयेनाह न च चेष्टादितुल्यत्वमिति । यद्वाऽयं पुरुष एवमभिप्रायवान् एवम्भू-
 तचेष्टान्ययानुषयचेरित्येवं चेष्टालिङ्गेन ययानुमितिस्त्वथोच्छ्रवसितादिलिङ्गेनाऽप्यनुमितिः, सा च
 भविज्ञानरूपेति चेष्टादिवदुच्छ्रवसितादिकं मतिज्ञानस्यैव कारणं न तु द्रष्टुर्भावश्रुतस्य
 कारणम्, येन द्रव्यश्रुतत्वं तस्य स्यात्, अन्यथोच्छ्रवासादेरिव चेष्टाया अपि द्रव्यश्रुतत्वप्रसङ्ग-
 स्स्यादित्याशङ्क्य निषेधति न च चेष्टादितुल्यत्वमिति—निषेधे हेतुमाह—पर्युदासवृ-

ग्रहणात्, द्रव्यश्रुतत्वद्रव्यमातित्वाभ्यां रूढयरूढी एवात्र भेदके इत्यपि वदन्ति । मतिज्ञानमनक्षरं श्रुतज्ञानं साक्षरवद्वनक्षरवच्चेति केचिद् व्याचक्षते, ते आन्ताः, मतिज्ञानमात्रस्यानक्षरत्वे ईहादौ विकल्पाभावप्रसङ्गात् । विकल्पः शब्दप्रयोगरूपः सप्रकारकज्ञाननिमित्त एव, न तु साक्षरज्ञाननिमित्त इति चेत्, न । पञ्चरागग्रहे योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेन पञ्चरागत्वजातेरपि ग्रहग्रौह्ये तत्र पञ्चरागपदप्रयोगाभावस्य शक्यतासम्बन्धेन पञ्चरागपदवत्ताज्ञानाभावादेवोपपत्तौ सर्वत्र तच्छब्दवत्ताज्ञानस्यैव तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वौचित्यात् । श्रुतनिश्चितवचनादीहादौ विकल्पव्यापारः श्रुतस्यैव न मतेरिति चेत्, तर्हि अवग्रहमात्रं न्येति—तदर्थश्च पूर्ववदिति । मतिज्ञानमनक्षरमेव शब्दाऽप्रतिभासात्, श्रुतज्ञानं तु श्रुतरूपं साक्षरमुच्छ्वसितादिकञ्चानक्षरमित्युभयात्मकमित्येवं मतिश्रुतयोर्भेदमभिमन्यमानानां केषाञ्चिदाचार्याणां मतमाह—मतिज्ञानमनक्षरमिति । विकल्पाभावप्रसङ्गादिति ईहादौ शब्दनिर्मासाऽभावेऽवग्रहवदीहादीनामन्वयव्यतिरेकधर्मपरामर्शित्वरूपविवेकोऽपि न स्यादिति प्रायः स्थाणुना भाव्यमिति विकल्परूपाया ईहामतेस्स्थाणुरेवायमिति विकल्परूपस्यापायादेश्चोच्छेदप्रसङ्गात्, यतो न ह्यन्तःस्फुरदकाराद्यक्षरनिर्भासं विना विकल्पत्वं नामेत्यर्थः । ननु शब्दप्रयोगरूपविकल्पं प्रति सप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं, न तु साक्षरज्ञानत्वेनेतीहादिज्ञानस्य साक्षरज्ञानरूपत्वाभावेऽपि सप्रकारकज्ञानरूपत्वात्तद्रूपेण तत्रोक्तलक्षणविकल्पजनकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य निषेधति—विकल्पः शब्दप्रयोगरूप इत्यादिना । निषेधे हेतुमाह—पञ्चराग इति घटादेरापामरव्यवहारारूढत्वेन तद्ग्रहे प्रकारविधया घटत्वादिग्रहस्य भावे सति तदात्मकविशिष्टज्ञानजनितस्य घटोऽयमिति व्यवहाररूपस्य घटादौ घटादिपदप्रयोगस्याप्यवश्यम्भावेन तत्र सप्रकारकज्ञानस्य निमित्तत्वोररीकारसम्भवेऽपि पञ्चरागमणिर्न सकलजनव्यवहारवीथीमवतरति किन्तु कस्यचिदेव भाग्यवतः पुंसराजलाभात्तद्व्यवहारोऽत्र ईदृशलक्षणसम्पन्नो मणिविशेषः पञ्चरागपदवाच्य इति सङ्केतग्रहवत् एव पञ्चरागे पञ्चरागपदप्रयोगरूप इति तत्र शक्यतासम्बन्धेन पञ्चरागवत्ताज्ञानस्य शक्यतासम्बन्धेन पञ्चरागरूपोऽर्थः पञ्चरागशब्दानित्याधाकारकस्य पञ्चरागशब्दादिप्रकारकस्य कारणत्वे व्यवस्थितेऽन्यत्रापि तच्छब्दप्रयोगलक्षणविकल्पे शक्यतासम्बन्धेन तच्छब्दवत्ताज्ञानस्य हेतुत्वमिति शब्दप्रयोगरूपविकल्पस्य साक्षरज्ञाननिमित्तकत्वव्यवस्थितिरित्यर्थः । पञ्चरागपदप्रयोगाभावस्येति—पञ्चरागपदप्रयोगरूपकार्यस्याभावस्येत्यर्थः । पञ्चरागवत्ताज्ञानाभावादेवेति—शक्यतासम्बन्धेन पञ्चरागपदवत्ताज्ञानरूपस्य कारणस्याभावादेवेत्यर्थः । तच्छब्दवत्ताज्ञानस्येति—अत्र शक्यतासम्बन्धेनेति शेषः । नन्वागमे श्रुतनिश्चितत्वेनावग्रहादिचतुष्टयात्मकमतिज्ञानस्योक्तत्वादीहादौ विकल्पव्यापारोऽक्षरात्मकाच्छ्रुतादेव, न मतेः सकाशात्, तस्यास्त्वेवमनक्षरात्मकत्वात्, तथा च श्रुतनिश्चितमीहादिकं श्रुतमेवेत्याशयेनाशङ्कते श्रुतनिश्चितवचनादीहादाविति । समाधत्ते—तर्हीत्यादिना—एवमभ्युपगमे ईहापायादयो मतिभेदारसर्वेऽप्यक्षरात्मकत्वाच्छ्रुतज्ञानात्मकारणपुरित्यतोऽक्षराभिलापरहितत्वादवग्रहस्य तन्मात्रं मतिज्ञानं स्यात्, न पुनरीहापायादि-

मतिः स्यादेहादिरूपम् । भवतु तर्हि तदा मतिश्रुतोभयव्यापार इति चेत्, न, युगपदुपयोगद्वय-
निषेधात् । ईहादाविन्द्रियमनसोरिव मतिश्रुतलब्धिव्यापारादुभयरूपमेकं ज्ञानं भवतु, व्यवहारतस्तु
तस्य पुष्कलसामग्रीकत्वान्मतावेवेति चेत्, न, अवग्रहाभावप्रसङ्गात्, तदुत्पत्तिकालेऽपि लब्धिव्यापारस्य
प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, मनोद्रव्याणां त्ववग्रहानन्तरमेव ग्रहणोपगमेनानुपपत्त्यभावादिति दिग् । सूक्ष्मतर-
भावाद् भेदो यथा-परप्रत्यायनहेतुद्रव्याक्षराभावेन सूक्ष्ममतिज्ञानं, द्रव्याक्षरसम्भावेन स्वपरप्रत्यायकत्वा-
न्मुखरं तु श्रुतज्ञानमिति । ननु मतिहेतवोऽपि करादिचेष्टाविशेषाः परं प्रत्याययन्त्येवेति मतिज्ञानमपि किं
न मुखरं स्यात्, दृश्यते हि करवक्त्रसंयोगे कृते भुजिक्रियाविषयाया मतेरुत्पत्तिरिति । मैवं, तेभ्य
शेषभेदात्मकं तत्स्यादित्यर्थः । अथोक्तदोषमयादरतु स्थाणुपुरुषविवेककाले मतिश्रुतोपयोग-
व्यापारद्वयम्, तथा च स्थाणुपुरुषविवेकज्ञानं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानञ्चोभयरूपं स्वीक्रियते, केवला
तु मतिरनक्षरैव भविष्यतीत्याशयेनाशङ्कते-भवतु तर्हीति । “ जुगवं नत्थि दो उवओगा ”
इति सिद्धान्तपचनमवलम्ब्य तन्निषेधे हेतुमाह युगपदुपयोगद्वयनिषेधादिति ।
पुनरप्याशङ्कते ईहादावित्यादिना, व्यवहारतस्तु तस्य पुष्कलसामग्रीकत्वा-
न्मतावेवेति यदीहादिकमुभयात्मकं किमिति मतावेवेहादेशशास्त्रे परिगणनम्, न श्रुत
इति न शङ्क्यम्, मतेरेव सामग्री ईहादौ पुष्कलेति ततश्च श्रुतात्मकत्वेऽपि व्यवहारतो मतावे-
वान्तर्भाव इत्यर्थः, व्यवहारस्त्विति पाठोऽत्र युज्यते, तथा च तत्र मतावेवेत्यनन्तरमन्त-
र्भाव इति पूरणस्य नापेक्षेति बोध्यम् । समाधत्ते नेति । निषेधे हेतुमाह-अवग्रहा-
भावप्रसङ्गादिनि-अवग्रहे मतिश्रुतलब्धिव्यापारस्याऽप्रत्याख्येयत्वेन विकल्पव्यापा-
रापत्याऽनिर्देश्यसामान्यमात्रावगाहित्वेन निर्विकल्पात्मकतया सिद्धान्तेऽभ्युपगमतस्य तस्या-
भावप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्ववग्रहोत्पत्तिकाले मतिलब्धिव्यापार एवाभ्युपगम्यते न श्रुतलब्धि-
व्यापारोऽपीति नोक्तदोष इत्यत आह-तदुत्पत्तिकालेऽपीति । न चैवं तर्हि भवन्मतेऽ-
पीन्द्रियमनसोर्व्यापारस्यावग्रहकाले प्रत्याख्यानाशक्यत्वात्तदानीं मनोव्यापाराद्विकल्परूपत्व-
प्रसक्त्याऽवग्रहत्वानुपपत्तिस्तदवस्यैवेति वाच्यम्, ईहादावेव मनोव्यापारस्याभ्युपगमेनाऽवग्रह-
काले तदभावनोक्तदोषाभावादित्याह-मनोद्रव्याणामिति । अयमभावः ज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पा-
दानुकूलशक्तिमत्तया मनोव्यापारस्य सर्वत्र विद्यमानत्वेऽप्यस्मान्मनोव्यापाराद्विकल्पोत्पादानुकूल-
शक्तिमतो मनोव्यापारस्य विलक्षणत्वेनाऽवग्रहकाले तदभावादेव विकल्परूपापत्त्यभावान्नास्मन्मते-
ऽवग्रहत्वानुपपत्तिरिति । स्वप्रत्यायकत्वस्वपरप्रत्यायकत्वरूपविरुद्धधर्माभ्यां मतिश्रुतयोर्भेदमाह-
सूक्ष्मतरभावाद् भेदो यथेति । ननु यथा भावश्रुतज्ञानं न साक्षाद्विज्ञानात्मकस्वस्वरूपेण परपु-
रुषगतबोधजनकं, विज्ञानस्यात्मधर्मत्वेन स्वयं सूक्ष्मत्वेन परपुरुषीयबोधजननाकूलशक्त्यभावात्,
किन्तु द्रव्याक्षररूपतत्कारणद्वारैव, तथा मतिज्ञानमपि करशीर्षादिचेष्टारूपकारणद्वारा परबोधक-
मेवेति श्रुतज्ञानमिव स्वकारणद्वारा मतिज्ञानमपि मुखरं स्यादेवेत्याशङ्कते-ननु मतिहेतवोऽ-
पीति । समाधत्ते मैवमिति । तत्र हेतुमाह तेभ्य आहृत्येत्यादिना । तेभ्यः मति-
हेतुभ्यः । स्वविषयावग्रहाद्युत्पत्त्यनन्तरमयं पुरुषो भोक्तुमिच्छतीत्याकारकं यज्ज्ञान-

आहत्य स्वविषयावग्रहादीनामेवोत्पादात्, अनन्तरं भुजिक्रियादिविषयं यदज्ञानमुत्पद्यते तद् यदि व्याप्त्यादिज्ञानद्वारा तदा चेष्टादीनां लिङ्गत्वमेवागते, लिङ्गं च न स्वपरप्रत्यायकं, स्वाधिकरणगतप्रतीतिजनकत्वे सति स्वाधिकरणमित्यगतप्रतीतिजनकत्वस्यैव तदर्थत्वात्, अत एव परार्थानुमानादिकं शब्दरूपमेवोक्तं, न तु लिङ्गान्तरम्, वस्तुतः करादिचेष्टामिरामिप्रायिकशब्दोन्नयनेन शब्दबोधरूपं श्रुतमेव जन्यत इति न तत्र मतेः कारणत्वम्, न वा तद्द्वारा मतेर्मुखरत्वम्, कारणकारणत्वाच्च तथास्तु(तासु) द्रव्यश्रुतत्वव्यवहारोऽपि, लिप्यक्षरस्य तु व्यञ्जनाक्षरवत्साक्षाच्छ्रुतकारणतैव श्रुतबलसिद्धेति न तत्प्रतिबन्धवकाशः ।

मुत्पद्यते तद्यदि यो यः करवस्त्रसंयोगलक्षणचेष्टाविशेषवान् स स भोक्तुमिच्छति यथा चैत्र इति व्याप्तिज्ञानद्वारा तदनुमातुस्त्वार्थानुमितिजनकं तदा करवस्त्रसंयोगलक्षणचेष्टादीनां हेतुत्वमेव सिद्धमित्याह अनन्तरं भुजिक्रियादिविषयमित्यादि । तदर्थत्वादिति स्वपरप्रत्यायकत्वस्योक्तार्थकत्वादेवेत्यर्थः । न तु लिङ्गान्तरमिति-शब्दमिदं यल्लिङ्गं तत्त्वानुमितिहेतुरेवेति धूमेनैव शब्दानात्मकेन तेनापि स्वस्यैवानुमितिस्स्थात्, न तु परस्य, भवति च परार्थानुमानेन लिङ्गपरामर्शद्वारा तस्य सा, तरगात्तत्परार्थानुमानं शब्दात्मकमेवेति भावः । एतावता करचेष्टादीनां लिङ्गविधया तद्द्रष्टृणां भुजिक्रियाविषयकस्वगतानुमितिरूपमतिज्ञानजनकत्वेऽपि परगतप्रतीतिजनकत्वाभावात् तद्द्वारा मतिज्ञानस्य स्वपरप्रत्यायकत्वमिति न तन्मुखरमित्युपपादितम्, अधुना करचेष्टादीनां व्याप्तिप्रतिसन्धानद्वारा स्वार्थानुमितिरपि नोत्पद्यते, तथा सति शब्दादप्यर्थप्रतीतिरनुमानेनैवेति शब्दप्रमाणमप्यतिरिक्तं नैव सिद्धयेत, किन्तु करादिचेष्टादिभिरनुमितेनाभिप्रायिकशब्देनार्थविशेषविषयकसङ्केतग्रहाधीनपदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दबोधरूपश्रुतज्ञानमेवोत्पद्यते, न तु मतिज्ञानमिति, अत एव यत्र शब्दोदीरणासामर्थ्याभावेऽपि प्रतिपिपादयिष्यस्तथा तथा चेष्टमाना दृश्यन्ते, तत्रापि चेष्टोन्नीतविवक्षितशब्दद्वारैव चेष्टादीनां शब्दप्रतीतिजनकत्वमेव, न तु मतिजनकत्वमिति न करचेष्टादिद्वारा मतेर्मुखरत्वमित्युपपादयन्नाह वस्तुतः करादिचेष्टादिभिरित्यादि । नन्वेवं तर्हि करादिचेष्टादीनां स्वोन्नीतशब्दद्वारा शब्दवाच्यार्थविषयकशब्दबोधात्मकभावश्रुतजनकत्वे शब्दवत्तास्यपि द्रव्यश्रुतत्वप्रसङ्गरयदित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह-कारणकारणत्वाच्चेति-श्रुतज्ञानकारणमनुमितः शब्दः, तत्कारणत्वाच्च करादिचेष्टासु द्रव्यश्रुतत्वव्यवहारोऽपीत्यर्थः । न प्रतिबन्धवकाश इति-कारणकारणत्वाद्यथा चेष्टादिषु द्रव्यश्रुतत्वव्यवहारस्तथा लिप्यक्षरस्यापि कारणकारणत्वात्तथा व्यवहारोऽस्त्विति प्रतिबन्देरवकाशो नेत्यर्थः । लिप्यक्षरे साक्षाच्छ्रुतज्ञानकारणता श्रुतप्रमाणसिद्धा न करचेष्टादिष्विति विनिगमकस्य सङ्गावादित्यर्थः । ननु “न श्रुतमिदं किन्तु चेष्टादिभ्यो मतमिति प्रतीतिः” चेष्टादिभ्योऽनुमितेरेव जायते न श्रुतज्ञानमिति चेत्, मैवम्, यतस्तत्र मतमित्यस्य साक्षाद्व्यञ्जनाक्षराजन्यज्ञानार्थकत्वेन चेष्टादिभ्य आभिप्रायिकशब्दज्ञानेन पदार्थोपस्थितिद्वारा श्रुतज्ञानमेव जन्यते, नानुमितिरिति चेष्टाऽपि परम्परया श्रुतज्ञानकारणत्वात्, श्रुत एवान्तर्भवति शब्दवत्, न मतावेति । एतेन चेष्टाजन्यज्ञानस्य शब्दबोधरूपत्वे शब्दात्प्रत्येमीति तत्र प्रतीतिरस्यात्

न श्रुतमिदं किन्तु चेष्टादिभ्यो मंतमित्यत्र तु साक्षाद्व्यञ्जनाक्षराजन्यज्ञानत्वमेव मतत्वं बोध्यम्, लिपिस्थ-
लेऽपि तथाध्यवसायादिति बोध्यम् । करादिचेष्टानां परप्रत्यायकत्वेऽपि तासु द्रव्यमतिर्वेन रूढ्यभावात्
मतिज्ञानं परप्रत्यायकमिति ऋजयः । “आधीयतां हृदि मतिश्रुतभेदचिन्ता, दिङ्मात्रभेददिह
भाष्यमहार्णवस्य ॥ नव्योक्तिमेरुमथनेन ततोऽर्जिता या, सा ज्ञानविन्दुनिहितैक्यसुधापि लेख्या ॥ १ ॥”
न तु सञ्ज्ञया प्रत्येमीत्यपि निरस्तम्, तस्य ज्ञानस्य साक्षादुच्चार्यमाणशब्दाऽजन्यत्वादेव शब्दा-
त्प्रत्येमीति प्रतीत्यभावात् । अयम्भावः—शब्दात्प्रत्येमीति प्रतीतौ शब्दजन्यत्वस्य नियाम-
कत्वेन चेष्टाजन्यज्ञाने तदभावादेव नोक्तप्रतीतिः, न तु शाब्दबोधरूपत्वाभावादित्याह—न श्रुत-
मिदमिति । भवतु वा मतिज्ञानस्य कारणं करादिचेष्टा परप्रबोधिका च, तथापि सा ‘द्रव्य-
मतिः’ इत्येवमागमे कचिदपि न रूढा, पुस्तकादिन्यस्तं व्यञ्जनाक्षररूपञ्च द्रव्यश्रुतं पुनः ‘श्रुतम्’
इत्येवं सर्वत्र रूढम् । यदाह विशेषावश्यकभाष्यकारोऽपि—“रूढंति व द्रव्यसुयं सुयंति रूढा न द्रव्य-
मई ॥ १७४ ॥” इति । ततश्च यद्यपि करादिचेष्टा मतिज्ञानस्य कारणं परप्रतीतिजनिका च तथापि
द्रव्यमतित्वेनारूढत्वात् कारणे कार्योपचारं कृत्वा मतिरूपतया न व्यवह्रियते, अतो मतिज्ञानरूपा सा
नेति न तद्द्वारेण तस्य परप्रत्ययोत्पादकत्वम्, द्रव्यश्रुतं तु कारणे कार्योपचारं कृत्वा श्रुतज्ञानत्वेन
शास्त्रे व्यवह्रियत इति तद्द्वारेणास्य परप्रत्यायकत्वमुपपद्यत एवेत्याशयवतामृजूनां मतमाह—
करादिचेष्टानां परप्रत्यायकत्वेऽपीति ।

“भाष्यार्थसंमिश्रतया प्रभूत-न्यायोक्तिगूढार्थतया मतेश्च ।

श्रुतस्य चैतद्विवृतेरशक्य-प्ररूपणाया अपि नेमिसूत्रेः ॥ १ ॥

प्रभावतो दर्शनसूरिणेयं, वृत्तिः कृताऽत्र स्वलनां भ्रमोत्थाम् ।

कृत्वा कृपां मद्यतुलां विशोध्य, जैर्वाच्यमाना प्रमुदं तनोतु ॥ २ ॥ ” युग्मम् ।

इति श्रुतज्ञानवक्तव्यतासमाप्तौ मतिश्रुतज्ञानवक्तव्यतापरिसमाप्ता ॥ १ ॥ २० ॥

उक्तं श्रुतज्ञानमथावधिज्ञानवक्तव्यतायामाह । अत्राहेत्यादि—किमिति किं लक्षणं

सूत्रम् द्विविधोऽवधिः ॥ १ ॥ २१ ॥

(भाष्यम्) भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्च ॥

(यशोऽंटीका) द्वे विधे भेदौ यस्य द्विविधः । ते एव द्वे विधे दर्शयति भवप्रत्यय इत्यादिना ।

न च लक्षणे पृष्टे भेदकथनमन्याय्यम्, आम्नप्रश्ने कोविदारकथनवदिति वाच्यम्, भेदज्ञाने तदन्यतरत्वेन
लक्षणसम्भव इत्यभिप्रायात् । भवो देवनारकान्यतरभवलक्षणः स प्रत्ययो निमित्तकारणं यस्य स तथा,
अवश्यं ह्युत्पन्नमात्रस्यैव देवस्य नारकस्य वाऽवधिरुद्भवतीत्येतावता स भवप्रत्यय इत्यभिधीयते, तद्भावे

अथावधिज्ञानादिवक्तव्यताप्रारम्भाय एकविंशतितमसूत्रावतरणिकामाह—अथावधि-
ज्ञानवक्तव्यतायामाह, अत्राहेत्यादि इति । ननु “खओवसमिआ ओहिनाणलद्धी”
इत्यनुयोगद्वारवचनात् क्षयोपशमिकभावरूपमवाधिज्ञानम्, नारकभवश्च नारकगतिनामकर्मणो
नारकायुषश्चोदयात्, देवभवश्च देवगतिनामकर्मणो देवमवायुषश्चोदयाद् भवतीति तावौदयिक-

भावात्तदभावे चाभावात्, मुख्यं तु कारणं तस्याप्यवधेः क्षयोपशम एव । न ह्यवधिज्ञानदर्शनावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशममपहाय देवनारकाणामवधेरुत्पत्तिरस्तीति, तस्यैव तु क्षयोपशमस्य स भवो निमित्ततां विभर्ति, ततः कारणकारणत्वादशुद्धनयमते स कारणं भण्यत इत्येवं भवप्रत्ययता । नन्वेवं शुद्धनयमते भवप्रत्ययभेदो न स्यादिति चेत्, न स्यादेव, व्यवहारस्यैव भेदाशुद्धकारणताग्राहित्वात्, हन्तैवं दण्डादेरपि घटादौ कारणता न स्याच्चरमकारणेनान्यथासिद्धत्वादिति चेत्, शुद्धनये न स्यादेव, प्रवृत्तेरिष्टप्रयोजकताज्ञानादिनैव सम्भवादिति विपश्चितमेतदध्यात्ममतपरीक्षादावस्माभिः ॥ क्षयोपशमनिमित्तश्चेति उदितानां ज्ञानदर्शनावरणीयकर्मणां क्षयः परिशाटोऽनुदितानां चोदयविवातलक्षणस्ताभ्यां य

भावरूपविवृति तदन्यतरमवः कथमवधिज्ञानस्य हेतुः, तं प्रति क्षयोपशमस्यैव हेतुत्वादित्याशङ्कयामाह—मुख्यं तु कारणमिति । यदाह भाष्यसुधासुधाम्भोधिः “ओही स्वओवसमिह, भावे भणिओ भवो तहोदर्इए । तो किह भवपच्चओ वोत्तुं जुत्तोऽवही दोहं ? ॥ ५७३ ॥” इत्याशङ्क्य तदुत्तरमाह “सो वि हु स्वओवसमओ, किं तु स एव स्वओवसमलाभो । तस्मि सइ हो अवस्सं, भण्णइ भवपच्चओ तो सो ॥ ५७४ ॥” इति । तस्यैव तु क्षयोपशमस्य स भवो निमित्ततां विभर्तीति—ननु देवनारकाणामवधिज्ञानदर्शनावरणकर्मक्षयोपशमं प्रति स्वस्वभव एव निमित्ततां विभर्ति तर्हि कुतः तत्क्षयोपशमवैचित्र्यम् ? कारणसाम्ये कार्यस्यापि साम्यदर्शनादिति चेत्, स्वाशयविशुद्धितारतम्यादिति जानीहि, तदपि तत्तत्कारणार्थीनजन्मान्तरीयविशुद्धिभेदादिति भावः । नन्वशुद्धनयमतेन परम्पराकारणमपि कारणमित्यभ्युपगमाद्धवत्ववधेर्भवरूपनिमित्तकारणभेदेन भेदः, शुद्धनयस्तु साक्षात्कारणमेव कारणत्वेनाभ्युपगच्छति, न पुनः परम्पराकारणमिति तन्मतेन स भेदो न स्यादित्याशङ्क्य तत्सत्यङ्कारतया समाधत्ते, न स्यादेवेति । तत्र हेतुमाह व्यवहारस्यैवेति । तथा च प्रकृतसत्त्वं व्यवहारनयमाश्रित्योक्तम्, न तु निश्चयनयमिति भावः । आशङ्कते—ह-तौवमिति । तदभ्युपगमवादेन निराकरोति—शुद्धनय इत्यादि । ननु यदि वदत्वावच्छिन्नमप्रति चक्रभ्रमणक्रियैव शुद्धनयेन कारणम्, तदव्यवहितोत्तरक्षणे वदोत्पत्तेः, न पुनः परम्पराकारणीभूतं दण्डादिकम्, तस्य चक्रभ्रमणक्रियारूपचरमकारणेनान्यथासिद्धत्वात् व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरित्यस्य स्वगृह एवोद्घोषणीयत्वादिति चेत्तर्हि घटार्थी अरण्यस्थदण्डानयनप्रवृत्तिमेव नैव कुर्यादित्यत आह प्रवृत्तेरिष्टप्रयोजकताज्ञानेनैव सम्भवादिति—प्रयोजकत्वञ्च साक्षात्कारणपरम्पराकारणात्मकोभयानुगतमिति नोक्तदोष इति भावः । नारकाणां देवानाञ्च स्वीयावधिज्ञानदर्शनावरणीयकर्मक्षयोपशमयोर्भवहेतुकत्वात्तदवधिर्यथा भवप्रत्ययस्तथा नराणां तिरश्चां च स्वीयावधिज्ञानदर्शनावरणीयकर्मक्षयोपशमयोः सम्यग्दर्शनतपोव्रतादिगुणहेतुकत्वात्तदवधिरपि गुणप्रत्यय एव,

उदेति स क्षयोपशमनिमित्तो न्यायतो गुणप्रत्यय इति यावत् ॥ २१ ॥

न्याययुक्तेस्साम्यादित्याह न्यायतो गुणप्रत्यय इति यावदिति ॥ २१ ॥

अवधिभेदद्वयमध्ये केषामाद्योऽवधिः केषाञ्च द्वितीयोऽवधिरिति शिष्यजिज्ञासायामाद्यभेद-
मुपदिदर्शयिषुस्त्रकारो द्वाविंशतितमं सूत्रमाह—

सूत्रम् तत्र भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥ १ ॥ २२ ॥

(भाष्यम्) तत्र नारकाणां देवानां च यथास्वं भवप्रत्ययमवधिज्ञानं भवति । भवप्रत्ययं
भवहेतुकं निमित्तमित्यर्थः । तेषां हि भवोत्पत्तिरेव तस्य हेतुर्भवति, पक्षिणामाकाशगमनवत्,
न शिक्षा च तप इति ॥

(यशो०टीका) तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये । तद्विवृणोति नारकाणामित्यादिना, नरकेषु भवा नारकाः,
दिव्यन्तीति देवास्तेषां, यथास्वं स्थानयोग्यतानतिक्रमेण, भवप्रत्ययमित्यत्र प्रत्ययशब्दस्य ज्ञानार्थकत्व-
अममपाकरोति—भवनिमित्तकं भवहेतुकं (भवहेतुकं भवनिमित्त)मित्यर्थ इति, पर्यायद्वयोत्कीर्तनेनार्थदाढ्यम्,
देवतानारकाणामवधेरुत्पत्तौ भव एव केवलो हेतुरित्यत्र कार्यविशेषे तथादर्शनं प्रमाणयति—पक्षिणामित्या-
दिना, पक्षिणां मयूरशुकसारिकादीनां यथाकाशगमनशक्तिः, शिक्षामन्योपदेशरूपाम्, तपश्चानशनदिरूपेण
(रूपमन्तरेण) तद्वन्नारकदेवानां शिक्षां तपश्चान्तरेण तदवधिज्ञानं प्रादुर्भवतीति भावः ॥ २२ ॥

द्वितीयं भेदं दर्शयन्नाह—

ननु देवनारकाणां भवभेदात् कथं भवस्तदवधेरेकं कारणं स्यादिति न चाशङ्क्यम्,
भवद्वयस्य भवत्वसामान्यधर्मेणैकत्वविवक्षणादिति । दीव्यन्तीति, विविधप्रकारां स्वेच्छानुकूलां
प्रकृष्टपुण्यप्रभावप्रभवां निरुपमक्रीडासमुभवन्तीत्यर्थः । नारकाणां प्रतिनरकं प्रतिप्रतरं च देवा-
नामपि प्रतिविमानं प्रतिप्रतरञ्च स्वस्वस्थानभेदभिन्नमवधिज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमप्रकर्षापक-
र्षभेदप्रयुक्तं च विविधमवधिज्ञानं सञ्जायत इत्यभिप्रायेणाह—यथास्वमिति, तदर्थमाह स्थान-
योग्यतानतिक्रमेणेति—स्वस्वस्थानस्य योग्यताऽनतिक्रमेणेत्यर्थः । यद्वा स्वस्वस्थानस्य
स्वस्वेयोग्यतायाश्चानतिक्रमेणेत्यर्थः । तेनैकस्मिन्नेव नरकप्रतरस्थाने तत्तन्नारकाणामेकस्मिन्नेव
विमानप्रतरस्थाने तत्तद्देवानाञ्च विशुद्धविशुद्धभेदभिन्नस्यावधिवैचित्र्यस्य नानुपपत्तिः, एकस्था-
नस्थितानामपि तत्तज्जीवानां भिन्नभिन्नावधिज्ञानावरणभिन्नाभिन्नावधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशम-
लक्षणयोग्यतावैचित्र्यस्य संज्ञावादेवेति भावः । “प्रत्ययः शपथे ज्ञाने, हेतुविश्वासनिश्चये” इति
कोशोक्तेर्नात्र प्रत्ययशब्दो ज्ञानार्थकः, किन्तु हेत्वर्थक एवेत्याशयेनाह प्रत्ययशब्दस्ये-
त्यादि । नारकभवे देवभवे च सति नारकाणां देवानां चावधिज्ञानमुत्पद्यते तदभावे च नोत्प-
द्यत इत्यन्वयव्यतिरेकवत्सिद्धं भवस्य कारणत्वं खे पतत्रिगतिशक्तिदृष्टान्तेनोपपादयितुमाह—
देवतानारकाणामवधेरुत्पत्ताविति । अवधिज्ञानदर्शनावरणकर्मक्षयोपशमस्य कारणत्वे
औदासीन्यं भवस्य च कारणत्वे प्राधान्यञ्च ख्यापयन्नाह—भव एव केवलो हेतु-
रिति । आह भाष्यकारोऽपि “भवपञ्चइआ नारयसुराणां, पक्षीणां वा नभोगमणं
॥ ५७२ ॥” इति ॥

द्वाविंशतितमसूत्रटीका समाप्ता ॥ २२ ॥

अथ क्षयोपशमहेतुकोऽवधिः केषां स्यात् कियद्भेदश्चेत्यशयेन त्रयोविंशतितम-

सूत्रम् यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ १ ॥ २३ ॥

(भाष्यम्) यथोक्तनिमित्तः क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थः । तदेतदवधिज्ञानं क्षयोपशमनिमित्तं षड्विधं भवति शेषाणाम् । शेषाणामिति नारकदेवेभ्यः शेषाणां तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां च । अवधिज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमाभ्यां भवति षड्विधम् । तद्यथा—अनानुगामिकं आनुगामिकं हीयमानकं वर्धमानकं अनवस्थितं अवस्थितमिति । तत्रानानुगामिकं यत्र क्षेत्रे स्थितस्योत्पन्नं ततः प्रच्युतस्य प्रतिपतति, प्रश्नादेशपुरुषज्ञानवत् ॥ आनुगामिकं यत्र कश्चिदुत्पन्नं क्षेत्रान्तरगतस्यापि न प्रतिपतति, भास्करप्रकाशवत् यदरक्तभाववच्च ॥ हीयमानकं असंख्येयेषु द्वीपेषु समुद्रेषु पृथिवीषु विमानेषु तिर्यगूर्ध्वमधो यदुत्पन्नं क्रमशः संक्षिप्यमाणं प्रतिपतति आञ्जुलासंख्येयभागात्, प्रतिपतत्येव वा परिच्छिन्नेन्धनोपादानसन्तत्यग्निशिखावत् ॥ वर्धमानकं यदङ्गुलस्यासंख्येयभागादिषु त्वन्नं वर्धते आसर्वलोकात् अधरोत्तराणिनिर्मथनोत्पन्नोपात्तशुष्कोपचीयमानाधीयमानेन्धनराशयन्निवत् ॥ अनवस्थितं हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च प्रतिपतति चोत्पद्यते चेति पुनः पुनरुर्मिवत् ॥ अवस्थितं यावत् क्षेत्रे उत्पन्नं भवति ततो न प्रतिपतत्याकेवलप्राप्तेः आभवक्षयाद्धौ जात्यन्तरस्थापि वा भवति लिङ्गवत् ॥ उक्तमवधिज्ञानम् । मतःपर्यायज्ञानं वक्ष्यामः ॥

(यशो०टीका) यथोक्तं निमित्तं भवोऽपीति यथापदेन बुद्धिस्थत्वेन क्षयोपशमनिमित्तत्वं प्रकार उपनीयत इत्याशयवानाह भाष्यकृत्—यथोक्तनिमित्तः क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थे इति, षड्विकल्पा भेदा यस्य स तथा, सूत्रेऽवधिसम्बन्धात् पुंस्त्वम्, भाष्ये ज्ञानसम्बन्धान्नपुंसकता, तदाह तदेतदित्यादि, शेषाणामित्यत्र प्रतियोगिन आह—नारकदेवेभ्य इति, तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां चेति, तेऽपि योग्या ग्राह्याः । एकं सत् कथं षड्विधमत आह अवधीति, क्षयोपशमस्य षड्विधत्वादवधेः षड्विधत्वमिति भावः । षड्विधा एवोपन्यस्य तदर्थं प्रपञ्चयति तद्यथेत्यादिना, तत्र तेषु षट्सु भेदेषु, अनुगच्छत्यवश्यमानुगामिकं, तद्विपरीतमनानुगामिकं, कोऽर्थः ? यत्र क्षेत्रे प्रतिश्रयस्थानादौ, स्थितस्य कायोत्सर्गक्रियादिपरिणतस्य, उत्पन्नमुद्भूतं भवति, तेन तस्मात् स्थानात् यावन्न निर्याति तावज्ज्ञानातीत्यर्थः । ततोऽपक्रान्तस्य स्थानान्तरं गतस्य, प्रतिपतति नश्यति, किंवा, प्रश्नो धातुजीवमूलाना पृच्छा

सूत्रमाह ज्ञानसम्बन्धान्नपुंसकतेति—मूले अवधिशब्दस्य मुख्यत्वेन विवक्षणात् पुच्छिज्ञता, भाष्ये च अवधेर्ज्ञानविशेषणतया तद्विशेषितज्ञानस्यैव मुख्यत्वेन विवक्षणात्नपुंसकतेति भावः । तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां चेतीति उक्तञ्च भाष्येऽपि “गुणपरिणामनिमित्ता सेसाण खओवसमिथाओ । ५७२।” इति । नन्त्रऽवधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमनिमित्तोऽप्यवधिः सर्वेषां तिरश्चां मनुष्याणां चाऽविशेषतः किं भवति किं वाऽन्यथेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह तेऽपि योग्या ग्राह्या इति । तिर्यग्योनिजा मनुष्याश्चापि ये सम्यग्दर्शनतपश्चरणादिगुणपरिणामाविर्भूतावधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमाः संक्षिप्यन्त्रियजीवास्तेषामेव क्षयोपशमनिमित्तमवधिज्ञानमुत्पद्यते, नान्येषामिति तादृशक्षयोपशमवन्त एव जीवा अत्र ग्राह्या इति भावः । यस्मिन्क्षेत्रे स्थितस्य पुंसोऽवधिज्ञानमुत्पन्नं तस्मात्क्षेत्रादन्यत्र क्षेत्रे गतस्यापि यदनुवर्तते तदाऽऽनुगामिकमित्याशयेन तल्लक्षणमाह अनुगच्छत्यवश्यमिति । स्वलोचनवत् स्वस्त्रामिने देशान्तरमभिप्रजन्तमिति शेषः । उक्तञ्च—“अनुगामिओऽनुगच्छइ गच्छन्तं लोअणं जहा पुरिसं ।

तमादिशति यः पुरुषस्तस्य ज्ञानवत्, यथा नैमित्तिकः कश्चिदादिशन् कस्मिंश्चिदेव स्थाने शक्नोति
 संवादयितुं, न पुनः सर्वत्र पृच्छयमानमर्थम्, एवं तदप्यवधिज्ञानं यत्र स्थितस्योपजातं तत्रस्थ एवोपलभते
 नान्यत्रेति । आनुगामिकमेतद्विपरीतं, यत्र क्वचिदाश्रयादावुत्पन्नं ततः क्षेत्रान्तरगतस्यापि न प्रच्य-
 वते भारकरप्रकाशवत्, यथा प्राचीगतस्यादित्यमण्डलस्य प्रकाशः प्रकाशनीयं प्रकाशयति तथा प्रतीची-
 गतस्यापि, कुम्भरक्ततावद् भावनीयम्, न हि घटस्यापाकादुद्धृतस्य तडागादिनीतस्य रक्तता अंशमश्नुते,
 तद्वदानुगामिकमवधिज्ञानमिति, पूर्वदृष्टान्ते प्राचीप्रतीचीस्थमानुप्रकाशस्य तावत् क्षेत्रपरिच्छेदः परोक्षत्वेन
 संदिग्ध इति प्रत्यक्षघटरक्ततादृष्टान्तानुधावनमाचार्यस्य ॥ हीयते क्रमेणाल्पीभवति तद्धीयमानकं, असङ्-
 ख्येयेषु द्वीपेषु जम्बूद्वीपादिषु, समुद्रेषु लवणादिषु, पृथिवीषु रत्नप्रमादिकासु, विमानेषु ज्योतिर्विमानादिषु,
 तिर्यग्द्वीपसमुद्रेषु, ऊर्ध्व विमानेषु, अधःपृथिवीषु, यदवधिज्ञानमुत्पन्नं भवति, ततः क्रमशः संक्षिप्यमाणं
 हीयमानं, हीयमानं प्रतिपतति यावद्द्वीपानपर्यत्पेवामेकं क्रोशं पुनर्न प्रेक्षते शेषं पश्यति, पुनरर्थ-
 योजनं न पश्यति, एवं तावद्धीयते यावद्बहुलासङ्ख्येयमागः, तदाह आ अङ्गुलस्यासङ्ख्येयमागादिति,
 अङ्गुलपरिमाणक्षेत्रस्यासङ्ख्येयखण्डोक्तस्यैकस्मिन्नसङ्ख्येयमागे यावन्ति द्रव्याप्यवस्थितानि तानि पश्य-
 तीत्यर्थः । ततः कदाचिदवतिष्ठते, कदाचित् प्रतिपतत्येव वा, तान्यपि न पश्यतीत्यर्थः । अङ्गुलशब्दोऽत्र
 समयपरिभाषयाङ्गुलीवाचकोऽन्यथाङ्गुल्यसङ्ख्येयमागादित्यनेन भवितव्यम् । दृष्टान्तमुपन्यस्यति—परिच्छि-
 न्नेत्यादि, परितः सर्वासु दिक्षु छिन्ना यदनन्तरं नेन्धनप्रक्षेपस्तादृशी, इन्धनोपादानसन्ततिः पलालादिप्रक्षे-
 पनैरन्तर्यं यस्यां तादृशी याऽग्निशिखा तद्वत् । यथापनीतेन्धनाग्निज्वाला नाराभारु प्रतिपद्यते तद्वदेत-
 दपीति । वर्धमानकं यदङ्गुलासङ्ख्येयमागादिषु—अङ्गुलस्यासङ्ख्येयमागमात्रे क्षेत्रे पूर्वम्, ततोऽङ्गुल-
 मात्रे, ततो रत्नमात्रे, एवमुत्पद्य तावद्वर्धते यावत्सर्वो लोकः, तदाह आसर्वलोकादिति । कथमेवं वर्धत
 इत्यत्र दृष्टान्तमाह—अधरोत्तरेत्यादि, अधरोत्तरावयउपरिवर्तिनौ यावरणी ताम्यां यन्निर्मयनं परस्परं
 संधर्षणं तेन निष्पन्नं(न्न)उद्भूतस्तथा उपात्तं प्रक्षिप्तं शुष्कं यत्करीषादि तेनोपचीयमानो वृद्धिर्गच्छत्यथ च
 आधीयमानः पुनः पुनः क्षिप्यमाण इन्धनानां पलालादीनां राशिर्यत्राग्नौ तद्वत् । यथाग्निः प्रयत्नादुपजातः
 सन् पुनरिन्धनलाभाद्विवृद्धिसुपागच्छत्येवं परमशुभाध्यवसायलाभादसौ पूर्वोत्पन्नो वर्धत इत्यर्थः ।
 अनवस्थितमिति नावतिष्ठते क्वचिदेकस्मिन् वस्तुनि शुभाशुभानेकसंयमस्थानलाभात् । तदाह हीयते
 योजनं दृष्ट्वा तस्यैवार्थमवगच्छति, पुनस्तस्याप्यर्थम्, एवं वर्धतेऽर्धक्रोशं दृष्ट्वा क्रोशं जानाति ।
 ततोऽर्धयोजनं योजनमेवं । तथा पूर्वं वर्धते पश्चाद्धीयते । यद्वा प्रतिपतति नश्यति, पुनः कालान्तर
 इयरो य नाणुगच्छद्द्विष्यत्तद्वो व्व गच्छतं ॥७१५॥” इति । नान्यत्रेति—यत्र देशान्तरे पुरुषो
 गच्छति तत्र तेन पुंसा सह तन्नानुगमनशीलं नियन्त्रितशृङ्खलाप्रतिवद्धप्रदीपवदिति तेन देशा-
 न्तरगतस्स नोपलभते इत्यर्थः । हीयमानमिति तृतीयभेदस्य विग्रहमाह—हीयते क्रमेणाल्पी-
 भवति तद्धीयमानकमिति । आत्मविशुद्धिपरिणतेरुत्तरोत्तरं हीयमानत्वादिति हेतुरत्रोक्त इति ।
 पूर्वावस्थातो यद्वोऽयो ह्रासमुपगच्छत्यवधिज्ञानं तद्धीयमानकमिति भावः । उक्तञ्च—“हीयमाणं
 पुत्रावत्याओ अहोऽहो हरसमाणं ” इति । दृष्टान्तप्रतिपादकरयोद्धताच्छन्दसम्बद्धं श्लोकमाह—

उदेति क्षयोपशमवैचित्र्यात् । किंवत् ? ऊर्ध्ववत् । चारुमारुतधुते यथोर्मयः स्वच्छवारिणि सरस्यनारतं शान्तिमियूति तदन्तचुम्बिनः, संभवन्त्यथ तथाऽनवस्थितम् । अवस्थितमिति—अवतिष्ठते स्म अवस्थितं यथा मात्रयोत्पन्नं ता मात्रां न जहातीति यावत् । तदाह यावतीत्यादि । यावति यत्परिमाणे क्षेत्रेऽङ्गुला-सङ्ख्येयमागादुत्पन्नं आसर्वलोकात् ततः तस्मात् क्षेत्रात् प्रतिपतति न नश्यति, किन्तु सर्वकालमास्ते । मर्यादामाह—आकेवलप्राप्तेः केवलोत्पत्तिं यावत् । प्राप्ते तु केवले छात्रस्थिकज्ञानमात्रं नश्यति का वार्ताऽस्यावस्थितस्य । वाऽथवा, अभिवक्ष्यान्मरणं यावदास्ते । ततः परं च नश्यति, जात्यन्तरस्थायि वा भवति । देवादिजात्यन्तरमपि गच्छन्तं जीवं न मुञ्चतीत्यर्थः । किंवत् ? लिङ्गवत् । यथेह जन्मन्यु-पादाय पुरुषवेदादिलिङ्गं प्राणी जात्यन्तरमाधावत्येवमवधिमपीति ॥२३॥

अवधिनिरूपणस्य सिद्धतां ज्ञापयित्वा मनःपर्यायनिरूपणं प्रतिजानीते उक्तमित्यादिना, तदपि भेदद्वारैव लक्षयति

सूत्रम् ऋजुविपुलमती मनःपर्यायो ॥ १ ॥ २४ ॥

(भाष्यम्) मनःपर्यायज्ञानं द्विविधम् । ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं च ॥ अत्राह । कोऽनयोः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते ।

(यशो० टीका) मनोमात्रसाक्षात्कारि ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानमिति व्युत्पत्तिद्वारैव लक्षणमायातीत्य-भिप्रयन् विभागपरतया मनःपर्यायज्ञानं द्विविधमित्यादि । अत्र ऋजुत्वं विपुलत्वं च न सूतधर्मौ, ज्ञाने तदयोगात् । किन्तु सामान्यग्राहित्वं विशेषग्राहित्वं च, सामान्यमपि न मुख्यं ग्राह्यम्, मनःपर्यायदर्शना-न्त्युपगमात्, आदित एव तस्य विशेषाकारतयोत्पत्तेः, किन्तु कतिपयविशेषचिन्तनपरिणतमनोद्रव्यसाक्षा-त्कारि ऋजुमति, बहुतरविशेषचिन्तनपरिणतमनोद्रव्यग्राहि च विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानमुच्यते, द्विविधे-नापि चानेन मनःपर्यायज्ञानेन तत्तदर्थचिन्तनपरिणतानि मनोद्रव्याण्येव गृह्यन्ते, चिन्त्यमानाः स्तम्भकुम्भा-दयस्तु बाह्याः पदार्था अनुमानेनैवावगम्यन्ते, तावत्पर्यन्तमेकोपयोगान्त्युपगमे विषयाशे परोक्षेऽपि मिति-मात्रंशे प्रत्यक्षत्ववन्मनोद्रव्याशे प्रत्यक्षत्वेऽप्यत्र बाह्याशे परोक्षत्वमुपपादनीयम्, एकान्तप्रत्यक्षता तु

“चारुमारुतधुते यथोर्मय” इत्यादि—चारुर्मनोज्ञः शतिलो यो मारुतो वायुस्तेन धुते कम्पिते चारुमारुतधुते, स्वच्छं निर्मलं वारि जलं यस्मिन् तत्स्वच्छवारि तस्मिन् स्वच्छवारिणि, एतदु-भयविशेषणविशिष्टे सरसि महासरोवरे यथोर्मयः कल्लोला अनारतं वारंवारं तदन्तचुम्बिनः तदन्तस्पर्शिनः शान्तिमियूति विलीयन्ते, अथ तदनन्तरं सम्भवन्ति पुनश्चाभिधातविशेषादुत्प-द्यन्ते, अतो यथोत्पद्यन्ते विलीयन्ते सरस्यनवरतमूर्मय इत्यनवस्थितास्ते तथाऽवधिज्ञानमप्यात्म-विशुद्धिपरिणामहानिवृद्धियोगात् क्षयोपशमवैचित्र्येणानवस्थितमित्यर्थः ॥ २३ ॥

त्रयोविंशतितमसूत्रटीका समाप्ता ॥

चतुर्विंशतितमसूत्रावतरणिकामाह अवधिनिरूपणस्येत्यादिना । सामान्यमपि न मुख्यं ग्राह्यमिति—मुख्यं सामान्यं तदा ग्राह्यं स्यात् यदि तद्ग्राहकं मनःपर्यायदर्शनं सिद्धान्तेऽभ्युपगतं स्यात्, न चैवम्, मनःपर्यायज्ञानं पदुक्षयोपशमप्रभवत्वाद् विशेषमेव गृह्यदुत्पद्यते न सामान्यमिति ज्ञानात्मकतयैव तस्याऽभ्युपगमात्, अत एव दर्शनचतुष्टयमेवोक्तं सिद्धान्ते । अनुमानेनैवावगम्यन्ते इति संवदति चात्र “जाणइ वज्जेणुमाणेण” इति

स्वग्राह्यावच्छेदेनैव वाच्या, लैङ्गिके एकान्तपरोक्षताया अपीत्यमेवोपपत्तेरिति “ एगन्तेण परोक्खं लिंगि-
अमोहाईअं च पच्चक्खं ” इत्यस्य न विरोधः । अदि च मनःपर्यायज्ञानोपगृहीतो वाच्यार्थानुमानोपयोगो
मित्र एव, कालसौक्ष्म्याच्चावगृह्णता तत्रैकत्वमिमान इति मन्यते, तदा न च शङ्का न चोत्तरम् ॥२४॥

मनःपर्यायद्रष्टृत्वातीन्द्रियत्वाभ्यामनयोरप्येवं जानन् विशेषं पिष्टच्छिपुराह—अत्राहेत्यादि ।
प्रतिविशेषः स्वगतो भेदः, उच्यते गुरुणा

सूत्रम् विशुद्धयप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ १ ॥ २५ ॥

(भाष्यम्) विशुद्धिकृतश्चाप्रतिपातकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः । तद्यथा । ऋजुमतिमनःपञ्चाव-
ज्ञानाद्विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरम् । किं चान्यत्—ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं प्रतिपतत्यपि,
भूया विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं तु न प्रतिपततीति ॥ २५ ॥

अत्राह । अथावधिमनःपर्यायज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते ।

(यशो० टीका) पञ्चम्यर्थं कृतशब्देन व्याचष्टे । विशुद्धिकृतश्चेत्यादि । विशुद्धतरमिति
यद्द्रव्यं यावद्धिः पर्यायैरवच्छिनत्ति ऋजुमतिस्तदेव द्रव्यं बहुतरैः पर्यायैर्विपुलमतिरवगच्छति । यथा
घटे चिन्तिते ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानेनेतावद् व्यजायि ‘ घटोऽनेन चिन्तितः,’ विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं
पुनस्तमेव घटे पार्थिवत्वरक्तवज्रमाणादिभिर्बहुभिर्भेदैरवबुध्यतेऽतो विशुद्धतरमुच्यते । किं चान्यदिति-
हेत्वन्तरसमुच्चयार्थम्, ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानम्, प्राप्तमप्यप्रमत्तसंयतेन प्रतिपतति प्रच्यवते । अपि-
भाष्यम् । एतच्च पूर्वमेव विस्पष्टीकृतमिति किं पिष्टपेषणेन ? । स्वग्राह्यावच्छेदेनैवेति एवं
मनःपर्यायज्ञानं तद्ग्राह्यं संज्ञिपञ्चेन्द्रियतत्तदर्थविचारगानुकूलपरिणतं मनोद्रव्यं तदवच्छेदेनै-
वेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह लैङ्गिके एकान्तपरोक्षताया अपीत्यमेवोपपत्तेरिति-
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वपक्षेऽनुमितावेकात्मपरोक्षत्वं साध्यविशिष्टपक्षावच्छेदेनैव, न तु मितिमात्रशे-
ऽपि, तदवच्छेदेन स्वप्रकाशत्वपक्षे ज्ञानमात्रस्य प्रत्यक्षत्वाऽभ्युपगमात्, तथा चानुमित्या-
त्मकज्ञानस्य स्वांशे प्रमात्रं च प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्र परोक्षत्वोपपादनं स्वग्राह्यावच्छेदेन यथा
क्रियेत तथा मनःपर्यायज्ञानस्य संज्ञिजीवमनःपरिचिन्तितघटपटाद्यर्थरूपवाह्यांशे परोक्षत्वेऽप्ये-
कान्तप्रत्यक्षत्वोपपादनं स्वग्राह्यावच्छेदेनैव कर्तव्यमिति भावः ॥ २४ ॥ चतुर्विंशतितम-
सूत्रटीका समाप्ता ॥

पञ्चविंशतितमसूत्रमवतारयन्नाह मनःपर्यायद्रष्टृत्वातीन्द्रियत्वाभ्यामिति ।
अनयोः ऋजुमतिविपुलमतिमनःपर्यायज्ञानयोः । यथा घटे चिन्तिते ऋजुमतिमनः-
पर्यायज्ञानेनेत्यादि घटोऽनेन चिन्तित इत्यध्यवसायनिबन्धनभूता कतिपयपर्यायविशिष्ट-
मनोद्रव्यपरिच्छितिः ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानम् । घटोऽनेन चिन्तितः स च सौवर्णः पादलि-
पुत्रकोऽद्यतनो महान् अपवरकस्थितः फलपिहित इत्याद्यध्यवसायहेतुभूता प्रभूतपर्यायविशिष्टम-
नोद्रव्यपरिच्छितिर्विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानम्, तथा चाद्यभेदापेक्षयैतद् द्वितीयभेदरूपमाधिकतर-
पर्यायावगाहित्वाद्विशुद्धतरमित्यर्थः । प्राप्तमप्यप्रमत्तसंयतेनेति—अनेनाप्रमत्तसंयतस्यैव
मनःपर्यायज्ञानं समुत्पद्यते तस्यापि न सर्वस्य, किन्त्वामपैषिष्याद्यन्यतमर्द्धिप्राप्तस्यैवेति ज्ञापितम्
प्रतिपततीत्यस्यार्थमाह प्रच्यवते इति चारित्रमोहोद्रेकाद्धीयमानचारित्रपरिणामस्येति

शब्दात्कदाचित् प्रतिपतत्यपि, भूयः यस्य पुनः, विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं समजनि, तस्य नैव प्रतिपतत्याकेवलप्राप्तेरिति ॥ २५ ॥

शेषः । न प्रतिपतत्यपीति—प्रवर्धमानचारित्रपरिणामस्येति शेषः । तस्य नैव प्रतिपततीति प्रवर्धमानचारित्रपरिणामत्वादिति भावः । आकेवलप्राप्तेरिति केवलज्ञानं यावन्न प्राप्यते तावदित्यर्थः । केवलज्ञानाद्यक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणप्रागभावानधिकरणत्वे सति केवलज्ञानाद्य-
क्षणप्रागभावाधिकरणो-यः क्षणस्तत्क्षणपर्यन्तस्थितिकम्, तदनन्तरक्षणे तस्यैव केवलज्ञानरूपेण परिणतिभावेन स्वस्वरूपेणानवस्थानात् “नङ्कुणि छाउमत्थिए नाणे केवलनाणं उववेज्जइ” इति सिद्धान्तवचनादिति भावः ॥ २५ ॥ पञ्चविंशतितमसूत्रटीका समाप्ता ॥

एवं भेदे कञ्जुविपुलमत्योः प्रतिपादितेऽवधेर्मनःपर्यायस्य चातीन्द्रियत्वे रूपिद्रव्यनिबन्धनत्वे च समाने विशेषमपश्यन् ब्रूते—अथावधिमनःपर्यायज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति, विशेषहेतून् विशुद्ध्यादीन् पश्यन् गुरुराह । अत्रोच्यते

सूत्रम् विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ॥ १ ॥ २६ ॥

(भाष्यम्) विशुद्धिकृतः क्षेत्रकृतः स्वामिकृतो विषयकृतश्चानयोर्विशेषो भवत्यवधिमनःपर्याय-
ज्ञानयोः । तद्यथा—अवधिज्ञानान्मनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरम् । यावन्ति हि रूपीणि द्रव्याण्य-
वधिज्ञानी जानीते तानि मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि मनोगतानि जानीते ॥ किं चान्यत्—
क्षेत्रकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः—अवधिज्ञानमङ्गुलस्यासंख्येयभागादिपूत्पन्नं भवत्यासर्वलोकात् ।
मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यक्षेत्र एव भवति नान्यक्षेत्र इति ॥ किं चान्यत्—स्वामिकृत-
श्चानयोः प्रतिविशेषः—अवधिज्ञानं तु संयतस्यासंयतस्य वा सर्वगतिषु भवति, मनःपर्याय-
ज्ञानं मनुष्यसंयतस्यैव भवति, नान्यस्य ॥ किं चान्यत्—विषयकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः । रूपि-
द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्ववधेर्विषयनिबन्धो भवति । तदनन्तरभागे मनःपर्यायस्येति । अत्राह । उक्तं
मनःपर्यायज्ञानम् । अथ केवलज्ञानं किमिति । अत्रोच्यते—केवलज्ञानं दशमेऽध्याये वक्ष्यते । मोह-
क्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमिति ॥

अत्राह—एषां मतिज्ञानादीनां ज्ञानानां कः कस्य विषयनिबन्ध इति । अत्रोच्यते

(यशो० टीका) विशुद्धीत्यादि । विशुद्धिर्वहुतरपर्यायपरिज्ञानकारणत्वम् । क्षेत्रं विषयाधार
आकाशम् । स्वामी ज्ञानस्योत्पादयिता । विषयो ज्ञानगम्यः पदार्थः । एभ्यो हेतुभ्योऽवधिमनःपर्याय-
ज्ञानयोर्विशेषोऽवगन्तव्यः । पञ्चम्यर्थं कृतशब्देन व्याचष्टे—विशुद्धिकृत इत्यादि । यावन्ति हि
यावन्त्येव, हिरेवार्थे, रूपमेवामस्ति रूपीणि—रूपरसगन्धस्पर्शशब्दवन्ति, गुणसङ्घातात्मकानि द्रव्याणीति
बोधनायेत्यमुक्तिः, अवधिज्ञानी जानीते पश्यति चेति दृश्यम् । तेषामवधिज्ञानोपलब्धानां रूपिद्रव्याणां
आवन्ति मनःपर्यायज्ञानिनो, विषयभूयमास्कन्दन्ति तान्यसौ, मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि बहुतर-

पञ्चविंशतितमसूत्रमवतारयन्नाह एवं भेदे कञ्जुविपुलमत्योरिति । रूपी-
पीति—अत्र रूपपदेनोपलक्षणन्यायेन तत्सहवर्तिरसादेरपि ग्राह्यत्वात्तदर्थमाह रूपरस-
गन्धस्पर्शशब्दवन्तीति । अत्र शब्दोपादानं नैयायिकाद्यभ्युपगतं शब्दस्याकाशगुणत्वम-
पाकृत्य पुद्गलात्मकत्वरूप्यापनाय कृतमिति । रूपिणीत्यत्र नित्ययोगे मतुप्रत्ययः, नित्ययोगश्च
कथञ्चिद्द्विविंशतिभेदे सत्येवेति । तत्प्रतिपादनायाह—गुणसङ्घातात्मकानीति ।

पर्यायाणि, तान्यपि मनोगतानि मनोव्यापारमाजि, जानीते, असंचिन्त्यमानानि तु नैव साक्षाज्जानीते इत्यर्थः । क्षेत्रकृतविशेषमाह—किंचान्यदित्यादि । अवधिज्ञानं जघन्यमङ्गुलस्य यान्यसङ्ख्येयानि खण्डानि कृतानि तत्रैकस्मिन्सङ्ख्येयमागमात्रे क्षेत्रे यावन्ति रूपिद्रव्याणि समवगाढानि तावन्ति पश्यति । ततो वर्धमानं बहूनि बहुतराणि यावत् सर्वलोकावस्थितानि रूपिद्रव्याणि पश्यति शुभाध्यवसायविशेषात्, मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यक्षेत्र एवार्धवृत्तीयद्वीपसमुद्रेषु भवति, नान्यत्र वैमानिकेषु शर्कराप्रभादिषु वा । किंचान्यत् स्वामिकृत इत्यादि । अवधिज्ञानं संयतस्य साधोः असंयतस्याविरतस्य संयतासंयतस्य देशविरतस्य वा, सर्वगतिषु नारकादिषु, भवेत् । मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यसंयतस्यैव भवति । मनुष्यग्रहणात्नारकादिव्युदासः । संयतग्रहणान्मिथ्यादृष्ट्यादीनां प्रमत्तान्तानाम् । एतदेव स्पष्टार्थमाह—नान्यस्येति । किंचान्यद्विषयकृत इत्यादि, रूपिद्रव्येषु परमाणादिषु सर्वेष्वसर्वपर्यायेष्वेकज्ञानविषयतया सर्वपर्यायरहितेषु, अवधेरवधिज्ञानस्य, विषयनिबन्धो गोचरनिबन्धः, तद्धयेकैकस्य परमाणोः कदाचिदसंख्येयान् पर्यायान् जानाति, कदाचित्संख्येयान् जघन्येन चतुरो रूपरसगन्धस्पर्शान्, न तु कदाप्यनन्तान्, केवलज्ञानस्यैवानन्तपर्यायग्राहकत्वात् । मनःपर्यायज्ञानस्य तु रूपिद्रव्याणि न सर्वाणि विषयो, यतः, तेषामवधिज्ञानज्ञातानां द्रव्याणामनन्तमागीकृतानां य एकोऽनन्तमागतास्मिन्नेवास्य विषयनिबन्धः, तस्मादतीन्द्रियत्वादितौल्येऽप्यवधिमनःपर्याययोर्भेद इति सिद्धम् । केवलज्ञानं त्ववसरप्राप्तमप्यत्र नोच्यते, दशमे वक्ष्यमाणत्वादित्याह—अत्राहेत्यादिना ॥ २६ ॥

एवं मतिज्ञानादीनां पञ्चानामपि ज्ञानानां स्वरूपेऽवधृते यस्य मत्यादेर्यो विषयस्तमजानन् पृच्छति । अत्राह—एवमित्यादि । गुरुराह—उच्यते

सूत्रम् । मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ १ ॥ २७ ॥

(भाष्यम्) मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्विषयनिबन्धो भवति सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु । ताभ्यां हि सर्वाणि द्रव्याणि जानीते न तु सर्वैः पर्यायैः ।

(यशो० टीका) व्याचष्टे, मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्मतिश्रुतयोरित्यस्यार्थः । विषयनिबन्धो

प्रमत्तान्तानामिति—षण्णां प्रथमपङ्क्त्युगस्थानवर्तिनामित्यर्थः । अत्र व्युदास इत्यस्यानुकर्षः । नान्यस्येति—अप्रमत्तसंयतत्वेनैव मनःपर्यायज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वाद् तद्विषयस्य मिथ्यादृष्ट्यादिप्रमत्तसंयतान्तमनुष्यस्य देवनारकादेश्च नैतदुत्पद्यत इत्यर्थः । तद्धयेकैकस्य परमाणोः कदाचिदसङ्ख्येयान् पर्यायान् जानाति कदाचित्संख्येयानिति—तदेवाह—भाष्यकारोऽपि—“एवं द्रव्यं पेच्छं, खंभणं वा स पजवे तस्स । उकोसमसंखेजे, संखिजे पेच्छए कोई ॥७६१॥” इति । जघन्येन चतुरो रूपरसगन्धस्पर्शान् न तु कदाप्यनन्तानिति—संवदति चात्र भाष्यम् “दो पजवे दुगुणिण सव्वजहनेण पेच्छए ते य । वनाई य चठरो नाणंते पेच्छइ कवाइ ॥७६२॥” इति ॥२६॥ इति पञ्चविंशतितमसूत्रटीका समाप्तेति ।

सप्तविंशतितमसूत्रावतरणिकामाह—एवं मतिज्ञानादीनामिति । प्रकृते ज्ञानस्य प्रस्तावान्मतिश्रुतयोरिति मूलोक्तपदस्य ज्ञानगर्भस्यर्थमाह—मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोरिति । विषयनिबन्धो

भवति—विषयनियमो भवति, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यनिबन्धपदार्थोऽयं, सर्वद्रव्येष्वित्यत्र सर्वपदं पर्याये सर्व-
भवतीत्यस्यार्थमाह—विषयनियमो भवतीति । एतेन मतिश्रुतज्ञाने न बाह्यार्थालम्बने प्रत्य-
यत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति योगाचारमतं निरस्तम्, इदमनुमानमप्रमाणं चेत्तदा तेन न स्वप्नत-
सिद्धिः, प्रमाणं चेत्तदा विषयव्यवस्थायाः प्रमाणाधीनत्वेन तद्विषयस्य पक्षसाध्यादेरिवानुमा-
नान्तरविषयस्यापि तस्य बहिर्भूतस्य सिद्धापत्त्या न ज्ञानाद्वैतमतसाम्राज्यम् । अथ ग्राह्यं ग्राहकञ्च
ज्ञानमेवेति पक्षसाध्यादेरनुमानकुक्षिप्रविष्टत्वात् ज्ञानरूपत्वेन बाह्यस्यासिद्ध्या न द्वैतमिति चेत्, न,
प्रमाणाभावेन बाह्यमात्रेण ज्ञानमात्राऽसिद्धेः, अन्यथा विपरीतस्यापि सिद्ध्यापत्तेः । किञ्चेदं
कार्यमिदमस्य कारणमिति भेदज्ञानाभावे उपादानाधानयनगोचरोपादेयविधानगोचरा च
प्रवृत्तिर्दुर्घटा स्यात्, एवमयं पक्षः अयं साध्यः अयं हेत्वादिरिति भेदज्ञानाभावे न कोऽपि
प्रेक्षावाननुमातुमुत्सहते । न च कार्यकारणव्यवस्था पक्षसाध्यादिव्यवस्था च भ्रान्तिमात्रमिति,
न बाह्यार्थसिद्धिरिति वाच्यम्, भ्रान्तिर्वाजाभावात्, तथापि तत्त्वे बाह्यस्येव ज्ञानस्यापि विचारे
कर्तव्ये सति अन्ततोऽसत्त्वापत्त्या शून्यतापत्तिस्स्यात् । अथ सर्वशून्यताऽभ्युपगम्यत एवेति
चेत्तर्हि सा प्रामाणिकी किं वाऽप्रामाणिकी, आद्ये न सर्वशून्यतासिद्धिः, प्रमाणस्य तत्सिद्ध-
शून्यतायाश्च पारमार्थिकत्वेनाभ्युपगमात् । अथ प्रमाणप्रमेयव्यवस्था भ्रान्तिमूलिकेति प्रमाण-
मपि वस्तुगत्याऽप्रमाणमेवेति तत्सिद्धशून्यताऽपि न पारमार्थिकी, अत एव शून्यताऽपि शून्य-
रूपेति गीयते इति द्वितीयपक्ष एवाभ्युपगम्यत इति चेत्तर्हि पारमार्थिकप्रमाणमन्तरेण शून्यत्वा-
भ्युपगमे प्रेक्षावत्त्वक्षतिप्रसङ्गात्, न हि कोऽपि प्रेक्षावान् प्रमाणासिद्धमर्थमभ्युपगच्छन्नुन्मत्त-
पुरुषवत् सुपरीक्षको भवति । “ शून्ये मानमुपैति चेन्ननु तदा, शून्यात्मता दुःस्थिता, नो चेत्तर्हि
तथापि किं न सुतरां, शून्यात्मता दुःस्थिता । वन्ध्या मे जननीत्यमुख्यसदृशी—मप्याश्रय
शून्यतां, शङ्के दुश्शकसाहसैकरसिकः, स्वामिन्नसौ सौगतः ॥ १ ॥ ” इति श्लोकार्योऽपि प्रकृतार्थो-
पयोगितयाऽत्र सुधीभिरनुसन्धेयः । विस्तृतमतीत्या नेह वितन्यते । अर्थान्तरसङ्क्रमित-
वाच्यनिबन्धपदार्थोऽयमिति शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्यार्थमिन्नेन विषयात्मकलक्ष्या-
र्थेन सह सङ्क्रमितो विमिश्रितो धटित इति यावत् वाच्यो निबन्धरूपोऽर्थो यस्य सोऽर्थान्तर-
सङ्क्रमितवाच्यनिबन्धपदः, तस्यार्थोऽयमित्यर्थः । विषयरूपलक्ष्यार्थान्वितनिबन्धरूपशक्यार्थवि-
षयकशाब्दबोधप्रयोजकत्वलक्षणाऽजहल्लक्षणां निरूपकपदत्वान्निबन्धपदमत्राऽजहल्लक्षणिकमिति-
भावः । “ सर्वद्रव्येष्वित्यत्र सर्वपदं पर्याये सर्वत्वप्रतिषेधार्थम् ” इति पाठो युक्तः, सर्वद्रव्येष्वित्यत्र
यदेतत्सर्वपदं तत् पर्यायेषु सर्वत्वप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । अयमत्र भावः असर्वपर्यायेषु द्रव्येषु
विषयनिबन्ध इत्येतावन्मात्रोक्तावपि सर्वद्रव्येषु विषयनिबन्धो लभ्यत एव, असति बाधके उद्देश्य-
तावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वय इति नियमबलादसर्वपर्यायत्वविशिष्टद्रव्यत्वव्यापकत्वस्य मति-
श्रुतविषयत्वयोरनुगमात्, किन्तु पर्याये कथं विषयनिबन्ध इति कथंभावाकाङ्क्षानिवृत्तये

त्वप्रतिषेधात्, असर्वपर्यायेष्विति प्राग्वत् व्याख्येयम् । स्पष्टयति-ताभ्यां हीति, यस्मात्ताभ्यां मतिश्रुताभ्यां, सर्वाणि द्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि, जानीते, न तु तेषां सर्वान्पर्यायानुत्पादादीनिति । कथं पुनस्ताभ्यां सर्वद्रव्यविषयो बोधः ? उच्यते-श्रुतज्ञानिनस्तावत् श्रुतग्रन्थानुसारेण, मतिज्ञानिनस्तु श्रुतज्ञानोपलब्धेष्वर्थेष्वक्षरपरिपाटीमन्तरेण पद्वभ्यासदशायां सर्वद्रव्याणि ध्यायतः, सर्वपर्यायग्रहणे तु नैव शक्तं मन इति ॥ २७ ॥

द्रव्यपदसममिष्याहृतसर्वपदोक्तिः, एवं च पर्यायेषु न सर्वेषु विषयनिबन्धः किन्तु कतिपयेष्वेव तेष्विति लभ्यत इति । सर्वद्रव्येष्वित्यत्र सर्वपदं पर्याये सर्वत्वप्रतिषेधादिति पाठप्रामाण्ये त्वसर्वपर्यायेष्वित्यत्रासर्वपदोपादानेनासर्वपर्यायविशिष्टद्रव्यस्य मतिश्रुतज्ञानविषयत्वमित्येतावता सर्वद्रव्यस्य मतिश्रुतज्ञानविषयत्वं न लभ्यते, यथा सर्वान् पर्यायान् मतिश्रुतज्ञाने न गृह्णतः तथा द्रव्याण्यप्यसर्वपर्यायविशिष्टानि कतिपयान्येव ते गृहीयातामित्याशङ्कापनोदार्थं द्रव्यपदसममिष्याहृतसर्वपदोपादानमित्यवबोधाय पर्याये सर्वत्वप्रतिषेधादित्युक्तम्, तथा चाऽसर्वपर्यायविशिष्टानि सर्वाण्येव द्रव्याणि ते गृहीति इति सिद्धम्, यदि तयोर्मतिश्रुतज्ञानयोरसर्वपर्यायविषयकत्वं स्यात् किमिति ते सर्वपर्यायविशिष्टसर्वद्रव्याणि न गृहीयाताम्, न च तथा गृह्णत इति न सर्वपर्यायविषयकत्वं तयोः, ततश्च कतिपयेषु पर्यायेषु तयोर्विषयनिबन्ध इत्यर्थोल्लभ्यत इति । ननु यदि धर्मास्तिकायादिद्रव्याण्यन-उपर्यायावलीढान्येव वस्तुत्वं समाश्रयन्ति, तदा मतिश्रुतज्ञानाभ्यामन-उपर्यायविशिष्टतयैव तद्ग्रहणेन भवितव्यमिति चेत्, मैवम्, मतिश्रुतज्ञानयोरसाधारणत्वेन तद्विशिष्टतया तद्ग्रहणयोग्यत्वाभावात्, तद्ग्रहणयोग्यता चोदितस्वावरणविच्छेदे सत्येव, नान्यथेति तत्तद्विषयग्रहणे योग्यतैव कारणम्, तथाहि-मतिज्ञानं तच्चिद्विन्द्यानिन्द्रिययोग्यार्थग्राहकम्, तत्र च योग्यता मतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमलक्षणेति सा यस्य यस्य विषयस्य तस्य तस्य मतिज्ञानेन ग्रहणम्, नान्यस्येति तेन धर्मिग्रहणे न सर्वे तद्रताः पर्याया गृह्यन्ते किन्तु कतिपया योग्या एव, न हि चक्षुषा योग्यदेशस्थवदधर्मिग्रहणे तद्रता अनन्तास्वरपरपर्याया गृह्यन्ते, किन्तु रूपसंख्यासंयोगादिनियतसङ्ख्यकाश्चक्षुर्विषयभावमापन्ना एव । नन्वेवं तर्हि धर्माधर्माकाशास्तिकायादीनां द्रव्याणामतीन्द्रियत्वान्नैव मतिज्ञानेन ग्रहणं स्यादित्यसर्वतत्पर्यायग्रहणे का वार्त्तेति भूतेरसर्वपर्यायसर्वद्रव्यविषयनिबन्ध इत्युक्तमयुक्तमिति चेत्, न, यतश्श्रुतज्ञानपरिकर्मितमतेर्मतिज्ञानोपयुक्तस्य तत्कालावच्छेदेन श्रुतपरिपाटीमन्तरेणापि पद्वभ्यासादसर्वपर्यायधर्मास्तिकायादिसर्वद्रव्यविषयकापायादिमानसमतिज्ञानं स्यादेव, अन-उपर्यायग्रहणे तु मनो नैव व्याप्रियते तथाशक्त्यभावात् । श्रुतज्ञानमपि श्रुतानुसारेण जायते तत्र श्रुतं सङ्केतविषयरोपदेशः श्रुतग्रन्थश्चेति शक्तिस्मरणद्वारा तद्वाच्यार्थगोचरेण तेन श्रुतज्ञानेन नैकैकद्रव्यगताः सर्वे स्वस्वासाधारणधर्मरूपेण पर्याया अभिलाष्यान्मिलाप्यात्मका विषयो-क्रियन्ते इति श्रुतज्ञानी सर्वद्रव्याणि जानन्नपि न तद्गतान् तान् सर्वान् जानीते, तेषां सर्वेषां श्रुतज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमलक्षणयोग्यत्वस्याभावादवेत्याशयेनाह-यस्मात्ताभ्यां मतिश्रुताभ्यामित्यादि ॥ २७ ॥ इति सप्तविंशतितमसूत्रटीका समाप्ता ।

अवधिज्ञानस्य विषयनिबन्धं कथयति—

सूत्रम् रूपिष्ववधेः ॥ १ ॥ २८ ॥

(भाष्यम्) रूपिष्वेव द्रव्येष्ववधिज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति असर्वपर्यायेषु । सुविशुद्धे-
नाप्यवधिज्ञानेन रूपीण्येव द्रव्याप्यवधिज्ञानी जानीते, तान्यपि न सर्वैः पर्यायैरिति ॥

(यशो० टीका) नियमपरतया व्याचष्टे रूपिष्वेव द्रव्येष्ववधिज्ञानस्य विषयनिबन्धो
भवति, असर्वपर्यायेष्वित्यनुवृत्तिलभ्यम् । उक्तमुपपादयति सुविशुद्धेनापीत्यादि ॥ २८ ॥

अष्टाविंशतिसूत्रावतरणिकामाह—अवधिज्ञानस्य विषयनिबन्धं कथयतीति—
रूपिष्ववधेरिति—एतत्सूत्रस्य नियमसूत्रतया रूपिद्रव्यत्वसमनियतविषयताकत्वमवधेर्लभ्यते ।
एतदेवाह—नियमपरतया व्याचष्टे इत्यादिना । ननु यद्यवधिज्ञानमृत्कृष्टतोऽपि
कृत्स्नलोकवर्तिनिखिलानि रूपीण्येव द्रव्याणि जानीते तर्हि लोकप्रमाणान्यलोकेऽसंख्यखण्डानि
परमावधिः पश्यति, उक्तञ्च—“परमोहि असंखेजा लोकमिता” इति । क्षेत्रस्यारूपि-
त्वात्तत्कथं सङ्गच्छते इति चेत्, उच्यते, यदि तत्र तानि रूपिपुद्गलानि द्रष्टव्यानि स्युस्तदा
पश्येदेवावधिज्ञानी, न च तानि तत्र सन्तीत्यतरसामर्थ्यमात्रवर्णनमेतदिति नोक्तविरोधः ।
उक्तञ्च भाष्यकृता “सामर्थ्यमेतमेवं, जइ दड्वं हवेज पेच्छेजा । न य तं तत्थत्थि
जओ, सो रूविनिबन्धणो भणिओ ॥६०५॥” इति । सुविशुद्धेनापीति—“परमोहिभाण-
विओ, केवलमन्तोमुहूत्तमित्तेण ॥ ६८९ ॥” इति भाष्यवचनाद् यदुत्पत्त्यनन्तरमन्तमुहूर्त-
कालमात्रेण नियमेन केवलज्ञानमुत्पद्यते तेन “रुवगयं लहइ सर्वं” इति भाष्यवचनात्सर्व-
लोकान्तर्गतपरमाण्वादिभेदभिन्ननिखिलपुद्गलद्रव्यात्रगाहिना केवलज्ञानभास्करोदये प्रथमप्रभा-
स्फोटकल्पेनाऽऽत्मीयातिविशुद्धिसमुत्पन्नेन परमावधिनाऽपीत्यर्थः । अपिशब्देन यदि सुवि-
शुद्धेनावधिज्ञानेन रूपीण्येव द्रव्याणि न त्वरूपीणि जानीतेऽवधिज्ञानी तर्ह्यविशुद्धेन तेन
तान्येव जानीते इत्यत्र किमु वक्तव्यमिति सूचितम् । तान्यपि न सर्वैः पर्यायैरिति—
भाष्यम् अवधिज्ञानेनानन्तेषु द्रव्येषु समुदितेष्वनन्तान् पर्यायानवधिज्ञान्येकदा जानाति,
आधारद्रव्यानन्तत्वेन तेषामनन्तत्वात्, न त्वेकैकद्रव्यगतानुत्कृष्टतोऽप्यनन्तान् सर्वपर्यायान्,
अवधिज्ञानस्य तथाविधावधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमाभावेन तथाविधशक्त्यभावात्, किन्तु
जघन्यतो प्रतिद्रव्यं चतुरः पर्यायान्, उक्तञ्च “पेच्छइ चउगुणाइं जहण्णओ मुत्तिमंताइं
॥ ८०७ ॥” इति । प्रतिद्रव्यं चत्वारो गुणा धर्माः पर्याया येषां तानि चतुर्गुणानि मूर्त्तिमन्ति
द्रव्याणि जघन्यतोऽवधिज्ञानी जानाति पश्यति चेत्यर्थः । उत्कृष्टतस्त्वसंख्येयपर्यायान् ।
अयम्भावः उत्कर्षतस्त्वैकैकद्रव्यमाश्रित्याऽसंख्येयपर्यायाणि मूर्त्तिमन्ति सर्वाणि द्रव्याणि
जानाति पश्यति चेति । उक्तञ्च—“पइद्वं संखाइंयपजयाइं च सन्वाइं ॥८०८॥” इति ॥२८॥

(यशो० टीका) मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबन्धमाह

एकोनविंशतमसूत्रमवतारयन्माह—मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबन्धमाहेति ।

सूत्रम् तदनन्त(तम)भागे मनःपर्यायरय ॥ १ ॥ २९ ॥

(भाष्यम्) यानि रूपीणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते ततोऽनन्तभागे मनःपर्यायस्य विषय-
निबन्धो भवति । अवधिज्ञानविषयस्यानन्तभागं मनःपर्यायज्ञानी जानीते रूपिद्रव्याणि मनोरहस्य-
विचारगतानि च मानुषक्षेत्रपर्यापन्नानि विशुद्धतराणि चेति ॥

(यशो० टीका) तेषां तदर्थप्रतियोगीन्यादाय व्याचष्टे—यानि रूपीणि रूपवन्ति, जानात्य-
वधिज्ञानी तेषामनन्ततमभागे मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति । तत्कर्मककर्तृक्तिमाह—
अवधीत्यादि, रूपिद्रव्याणीत्यतः पूर्वं तानीत्यध्याहार्यं, तानि मनःपर्यायज्ञानग्राह्याणि रूपिद्रव्याणि, न
कुट्याद्याकारव्यवस्थितानि, किन्तु, मन एव यद्रहस्यमप्रकाशस्वरूपं तत्र यो विचारः कथमयं पदार्थो व्यव-
स्थित इत्येवंरूपस्तत्र गतानि प्रविष्टानि चिन्त्यमानानि जीवेनेति यावत् । तान्यपि न सर्वलोकवर्तीनि, किन्तु
मनुष्यक्षेत्रे पर्यापन्नानि व्यवस्थितानि, तान्यपि विशुद्धतराण्यवधिज्ञानिनः सकाशाद् बहुतरपर्यायाणि ॥२९॥

न कुट्याद्याकारव्यवस्थितानीति न कुटीघटपटाद्याकारेण बाह्यवर्तिद्रव्याणीत्यर्थः, एतच्च
पूर्वमेव विवेचितमिति किं विष्टपेषणेन ? । चिन्त्यमानानि जीवेनेति संज्ञिषञ्चेन्द्रियजीवेन
काययोगेन गृहीत्वा मनोयोगेन मनस्त्वेन परिणमितानि मानसिकविचारणानुगुणानीत्यर्थः ।
मनुष्यक्षेत्र इति—अर्थतृतीयद्वीपसमुद्रद्वयपरिमाणे मानुषक्षेत्रे इत्यर्थः, एतेन मनःपर्यायज्ञानी
न तद्वहिर्भूतप्राणिमनांस्यवगच्छतीति ज्ञापितम् । उक्तञ्च “ मुण्डं मणोदन्वाहं नरलोके सो
मणिञ्जमाणाहं ॥ ८१३ ॥ ” इति ॥ २९ ॥ एकोनत्रिंशत्तमसूत्रटीका समाप्ता ॥

(यशो० टीका) केवलज्ञानविषयमाह

त्रिंशत्तमसूत्रमवतारयन्नाह केवलज्ञानविषयमाहेति ।

सूत्रम्—सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ १ ॥ ३० ॥

(भाष्यम्) सर्वद्रव्येषु सर्वपर्यायेषु च केवलज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति । तद्धि सर्वभाव-
ग्राहकं संभिन्नलोकालोकविषयम् । नातः परं ज्ञानमस्ति । न च केवलज्ञानविषयात्परं किञ्चिदन्य-
ज्ज्ञेयमस्ति । केवलं परिपूर्णं समग्रमसाधारणं निरपेक्षं विशुद्धं सर्वभावशापकं लोकालोकविषयमनन्त-
पर्यायमित्यर्थः ॥३०॥ अत्राह । एषां मतिज्ञानादीनां युगपदेकरिगाजीवे कति भवन्तीति । अत्रोच्यते

(यशो० टीका) व्याचष्टे सर्वद्रव्येष्वित्यादि । हेतुमाह उद्धीत्यादि, हि यतः, तत् केवलज्ञानं,
सर्वेषां भावानां द्रव्यक्षेत्रादीनां ग्राहकं, तथा संभिन्नौ सम्पूर्णौ यौ लोकालोकौ तद्विषयम् । अतोऽस्मात्के-
वलात्परं प्रधानतरं, न ज्ञानमस्ति, जात्या परत्वं भविष्यति, न विषयव्याप्त्येत्यत आह—न चेति । केवल-
ज्ञानविषयात् सर्वद्रव्यपर्यायरशोः, परम्, उत्कृष्टम्, अन्यत् किञ्चित् ज्ञेयमस्ति, यदप्रकाशितं भवेत्केवले-

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्येति सूत्रे, द्रव्याणि च पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया
इतीतरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वो विधेयः, न तु द्रव्याणां पर्याया द्रव्यपर्याया इति तत्पुरुषः
समासः, तथा सति द्रव्यपदमनर्थकं स्यात्, यतो नाद्रव्यस्य पर्यायारसन्ति, किञ्च
तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्रोत्तरपदार्थरूपपर्यायाणामेव ज्ञानं केवलिनररयात्, न तु
प्राधान्येन पूर्वपदार्थरूपद्रव्याणां ज्ञानं स्यात् । ननु द्वन्द्वसमासोऽपि तत्रैव भवति यत्र

नेति । एवं विषयमाख्याय केवलस्य पर्यायानाह केवलं मत्याद्यसहवृत्ति, परिपूर्णं स्वेतरज्ञानविषयताव्यापकविषयताकं, समग्रं पदार्थत्वव्यापकविषयताकम् ।

भेदः, तथा च प्लक्षन्यग्रोधवद् द्रव्यपर्यायाणामेकान्तभेदः प्राप्नोतीति चेत्, भैवम्, गोत्वं च गोपिण्डश्च गोत्वगोपिण्डावित्येवं द्वन्द्वस्य कथञ्चिदनन्यत्वेऽपि दर्शनात् प्रकृतेऽपि तथा मन्तव्यम् । अथ गोत्वगोपिण्डयोजातिव्यक्तयोरेकान्तभेदरूपत्वात्साध्यसममेतदिति, नैष दोषः, एकात्मिन्नत्वे सम्बन्धायोगेन गवि गोत्वमिति प्रतीत्यऽभावप्रसङ्गादिति, अधिकमर्थान्तरत्वप्रसक्त्या नोच्यते । तस्मात्साधूक्तं द्वन्द्वोऽयमिति । तत्तत्सर्वपदेन सह कर्मधारयसमासः, सर्वे च ते द्रव्यपर्यायाश्च सर्वद्रव्यपर्यायाः, तेष्वित्यर्थः । सर्वद्रव्येषु सर्वपर्यायेष्विति भावः । “नहुंमि उ छाउमत्थिए नाणे केवलनाणं उववज्जइ” इति वचनमनुरूपेत्य केवलमित्यस्यार्थमाह— मत्याद्यसहवृत्तीति एककालावच्छिन्नमत्यादिज्ञानचतुष्टयासमानाधिकरणमित्यर्थः । केवलज्ञानाऽवृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्ने केवलज्ञानावरणस्य हेतुत्वेन केवलज्ञानोत्पत्तौ सत्यां तद्रूपकारणामावाप्त सतिज्ञानत्वश्रुतज्ञानत्वावधिज्ञानत्वमनःपर्यायज्ञानत्वलक्षणतादृशजातिविशेषावच्छिन्नोत्पत्तिः, कारणामावात्कार्याभाव इति न्यायात्, एतेन यद् यज्ज्ञानं स्वस्वाचारककर्मक्षयोपशमे सति भवति निश्शेषस्वस्वाचारककर्मक्षये सति किमिति तत्तज्ज्ञानं न भवतीत्यारेकाऽपि निरस्ता, केवलज्ञानावरणीयकर्मणोऽपि तद्धेतुत्वेन तदभावादेव न भवतीत्युक्तम् तथा च केवलज्ञानोत्पत्तिसमयावच्छेदेन मत्यादिज्ञानचतुष्टयाऽभावान्न तत्समानाधिकरणं केवलज्ञानमिति भावः । यत्र स्वेतरज्ञानविषयता तत्र तत्र केवलज्ञानविषयत्वमिति व्याप्तेस्तद्धटितं परिपूर्णमित्यस्यार्थमाह स्वेतरज्ञानविषयताव्यापकविषयताकमिति । स्वं केवलज्ञानं तदितरज्ञानानि मत्यादीनि चत्वारि, तद्विषयतासमानाधिकरणात्यन्ताभावाऽप्रतियोगिनी विषयता यस्य तत्तथेत्यर्थः । मत्यादिज्ञानचतुष्टयविषयताधिकरणवृत्त्यन्ताभावो न केवलज्ञानीयविषयत्वाभावः, किन्त्वन्याभावः, तदप्रतियोगित्वस्य केवलज्ञानीयविषयतायां सत्त्वात्तादृशविषयतानिरूपकमिति भावः । इह जगति न कोऽपि सूक्ष्मवादरभेदमिन्नः पदार्थः केवलज्ञानविषयत्वानालिङ्गितः, तथा च यत्र यत्र पदार्थत्वं तत्र तत्र केवलज्ञानविषयत्वमिति व्याप्तिधटितं समग्रमित्यस्यार्थमाह पदार्थत्वव्यापकविषयताकमिति—पदार्थत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाऽप्रतियोगिनी विषयता यस्य तत्तथेत्यर्थः । पदार्थत्वाधिकरणवृत्त्यन्ताभावो न केवलज्ञानीयविषयत्वाभावः, किन्त्वन्याभावः, तदप्रतियोगित्वं केवलज्ञाननिरूपितविषयत्वे वर्तत इति तादृशविषयतानिरूपकं केवलज्ञानम् । ननु केवलज्ञानविषयत्वधटोभयाभावमादाय केवलज्ञानविषयत्वमपि पदार्थत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोग्येवेति चेत्, भैवम्, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्त्यभाववद्विषयताकमिति विवक्षणे दोषाभावादिति, तथा च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिः केवलज्ञानविषयत्वत्वधटत्वोभयत्वेऽपि तदधिकरणधर्मः । ल र्याप्तिः केवलज्ञानविषयत्वधटोभयास्मिन् न तु केवलज्ञानवि

असाधारणं सजातीयद्वितीयरहितम् । निरपेक्षम्—आलोकेन्द्रियावग्रहप्रणिधानाद्यपेक्षारहितम् । विशुद्धं निःशेषावरणमलरहितम्, सर्वेषां भावानां ज्ञापकं प्ररूपकं, तादृशशब्दसमूहरूपप्रवचनमूलकारणमित्यर्थः । लोकालोकविषयं क्षेत्रत्वव्यापकविषयताकम् । अनन्तपर्यायं ज्ञेयानन्त्यात् ।

वद्विषयताकमेव केवलज्ञानम्, अर्थात् तादृशपर्याप्त्यनाधारविषयता केवलज्ञाने वर्तते इति नोक्त-
दोषः । असाधारणमित्यस्यार्थमाह—सजातीयद्वितीयरहितमिति साजात्यं चात्र ज्ञानत्वेन,
तथा च ज्ञानत्वेन रूपेण केवलज्ञानसजातीयं मतिज्ञानादिकं तद्रहितमेककालावच्छिन्नतत्स-
मानाधिकरणं नेत्यर्थः । केवलज्ञानमात्ममात्रसापेक्षत्वान्नास्मदादिप्रत्यक्षवद् बाह्यालोकेन्द्रिया-
र्थसम्बन्धादिसामग्र्यपेक्षं, न वा युक्तयोगिज्ञानवत् प्रणिधानाद्यान्तरसामग्र्यपेक्षमित्यभिप्रायेण
निरपेक्षमित्यस्यार्थमाह आलोकेन्द्रियावग्रहप्रणिधानाद्यपेक्षारहितमिति, यथा भा-
स्करस्य जगत्प्रकाशस्वभावोऽतिसमुन्नतधनाधनघनपटलाडम्बरेणानभिष्यक्तो यः स प्रतिकूलवाद्या-
दिना सर्वथोक्ताडम्बरविगमे सति तेन सर्वकलांशैरभिष्यक्तस्वरूपतयोत्पद्यमानो नान्यसामग्रीमि-
पेक्षते तथात्मनो जगत्प्रकाशिकेवलज्ञानस्वभावोऽतिनिविडितमज्ञानावरणकमविरणेनावृतशुक्ल-
ध्यानादिना निःशेषोक्तावरणविध्वंसे सति सर्वथा विरावृतस्वरूपतयोत्पद्यमानो नान्यसामग्री-
मपेक्षते किन्त्यात्ममात्रमेवेत्युक्तबाह्याभ्यन्तरसामग्र्यनपेक्षं केवलज्ञानमिति भावः । अत-
एवातिनिर्मलतरमित्याह विशुद्धमिति । तदर्थमाह निःशेषावरणमलरहितमिति ।
सर्वेषां भावानां ज्ञापकं प्ररूपकमिति—यद्यपि मत्प्रवधिमनःपर्यायज्ञानानामिव केवल-
ज्ञानस्यापि पराऽप्रत्यायकत्वलक्षणभूतत्वाच्च तत्सर्वेषां भावानां ज्ञापकं प्ररूपकं तथाप्युत्पन्नके-
वलज्ञानो भगवान् भाषापर्याप्त्याहितवाग्योगजन्यभाषया श्रोतॄणां भावश्रुतकारणतया द्रव्यश्रुत-
त्वमासृजन्तया भविकजनविबोधनार्थं प्रज्ञापनीयान् भावान् ग्रहीतुर्ग्रहणयोग्यान् भाषते तत्के-
वलज्ञानं द्रव्यश्रुतद्वारा सर्वभावानां ज्ञापकं प्ररूपकमित्यर्थः । मुख्यवृत्त्या प्रभुभगवत्केवलज्ञान-
मेव गणधारभगवद्चित्तद्वादशाङ्गीरूपप्रवचनमूलकारणम्, केवलज्ञानिभगवत्प्रतिपादितत्रिपदी-
समालम्बनेन श्रीगणधरभगवता द्वादशाङ्ग्यात्मकप्रवचनप्रणयनादित्याशयेनाह—तादृशशब्द-
समूहरूपप्रवचनमूलकारणमित्यर्थः । लोकालोकविषयमिति—अस्यार्थमाह—क्षेत्र-
त्वव्यापकविषयताकमिति । अनन्तपर्यायमिति—अत्र हेतुमाह ज्ञेयानन्त्यादिति ।
यद्यपि केवलज्ञानं स्वरूपत एकमेव तथापि निखिलरूप्यरूपिविषयाऽनन्त्येन तदवगाहितयाऽन-
न्तपर्यायमित्यर्थः । अयम्भावः—यमेकं विषयं येन स्वभावेनावगाहते केवलज्ञानं न तेनैव
स्वभावेन विषयान्तरं किन्तु भिन्नैवेति विषयाणामानन्त्येनाखिलतत्तद्विषयावगाहनस्वभावा-
अपि पर्याया अनन्ता एव तस्मिन्नित्येकस्मिन्समयेऽप्यनन्तपर्यायं, समयान्तरेऽपि निखिलपदा-
र्थानामुत्पादादित्रयात्मकत्वान्यथानुपपत्त्या कथञ्चित्परावर्तनस्वभावानामत एव प्रतिसमर्थ-
मिन्नानां प्रत्येकं भिन्नभिन्नस्वभावतयावगाहित्वेनानन्तपर्यायं तदिति । नन्वतीतकाले निखिल-
पदार्था येन येन रूपेण परिणताः, वर्तमानकाले च सर्वे पदार्था येन येन रूपेण

परिणमन्ति, अनागतकाले च येन येनाकारेण परिणस्यन्ति तान् सर्वान् भिन्नभिन्न-
स्वभावतया केवलज्ञानी भगवान् जानाति यथाऽऽद्यसमये तथा द्वितीयादिसमयेऽपि
तथैव जानाति किं वा प्रकारान्तरेणेति चेत्, प्रकारान्तरेणेति जानीहि, कथमिति चेत्,
उच्यते, द्वितीयसमयोत्पत्त्यमानपदार्था तेन तेनाकारेण परिणस्यन्तीत्येवमाद्यसमये भवि-
ष्यद्रूपेण ये ज्ञातास्तानेव भावान् द्वितीयसमये केवलज्ञानेन तथा तथाऽऽकारेण परिणमन्तीत्येवं
वर्तमानरूपेण जानाति, ये चाद्यसमये तेन तेनाकारेण परिणमन्तीत्येवं वर्तमानरूपेण ज्ञातास्तान्
तथाप्रकारेण परिणता इत्येवमतीतरूपेण द्वितीयसमये जानाति, ये च तत्पूर्वप्रथमाद्वितीयाऽऽदि-
समयवर्तिनोऽतीतभावाः, तत्पूर्वप्रथमाद्वितीयादिसमयवर्तितया तथा तथाऽऽकारेण परिणततया
च प्रथमसमये ज्ञातास्तानेव भावान् तत्पूर्वद्वितीयतृतीयादिसमयवर्तितया तत्पूर्वद्वितीयतृतीया-
दिसमयावच्छिन्नविभिन्नपरिणतिस्वभावतया च केवलज्ञाने द्वितीयसमयेऽवगच्छति इत्येवमग्रे-
ऽपि ज्ञेयम्, अत एव स्वरूपतो ध्रुवमपि केवलज्ञानं तत्तद्रूपेण तत्तद्विषयाऽवग्राहित्वात्मकपूर्व-
स्वभावपरावर्तनकालवच्छिन्नतत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तद्विषयावग्राहित्वात्मकोत्तरस्वभावोत्पादनेनोत्पा-
दव्ययशालितया त्रिलक्षणोपेतं सिद्धयतीति ॥ ३० ॥ त्रिंशत्तमसूत्रटीका समाप्ता ॥

(यशो० टीका) एवं मत्यादीनां विषये प्रकाशिते सहभावजिज्ञासुः पृच्छति-अत्राहेत्यादि ।
अत्रोच्यत इति प्रतिज्ञावोत्तरसूत्रमाह

सूत्रम्- एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ १ ॥ ३१ ॥

(भाष्यम्) एषां मत्यादीनां ज्ञानानामादित एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाव आचतुर्भ्यः ।
कारिणाश्चिज्जीवे मत्यादीनामेकं भवति । कस्मिंश्चिज्जीवे द्वे भवतः । कस्मिंश्चिज्जीवे त्रीणि भवन्ति । कस्मिंश्चि-
ज्जीवे चत्वारि भवन्ति । श्रुतज्ञानस्य तु मतिज्ञानेन नियतः सहभावः, तत्पूर्वकत्वात् । यस्य श्रुतज्ञानं तस्य नियतं
मतिज्ञानम् । यस्य तु मतिज्ञानं तस्य श्रुतज्ञानं स्याद्वा न वेति ॥ अत्राह । अथ केवलज्ञानस्य
पूर्वमतिज्ञानादिभिः किं सहभावो भवति, नेति । अत्रोच्यते, केचिदाचार्या व्याचक्षते, नाऽभावः,
किं तु तदभिभूतत्वात् किञ्चित्कराणि भवन्तीन्निश्चयत् । यथा वा व्यग्रे न नसि आदित्य उदिते भूरिते-
जस्त्वादादित्येनाभिभूतान्यन्यत्तेजांसि उवलनमणिचन्द्रनक्षत्रप्रभृतीनि प्रकाशनं प्रत्यकिञ्चित्कराणि
भवन्ति तद्वदिति । केचिदप्याहुः । अपायसदृशव्यतया मतिज्ञानं तत्पूर्वकं श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानमनः-
पर्यायज्ञाने च रूपिद्रव्यविषये, तस्माच्चैतानि केवलिनः सन्तीति ॥ किं चान्यत्-मतिज्ञानादिषु
क्षुत्पु पर्यायेणोपयोगो भवति न युगपत् । संसिन्नज्ञानदर्शनस्य तु भगवतः केवलिनो युगपत्सर्व-
भावप्राहके निरपेक्षे केवलज्ञाने केवलदर्शने चानुसमयसुपयोगो भवति ॥ किं चान्यत्-क्षयोपशम
ज्ञानि चत्वारि ज्ञानानि पूर्वाणि, क्षयादेः केवलम् । तस्मान्न केवलिनः शेषाणि ज्ञानानि सन्तीति ॥

एकत्रिंशत्तमसूत्रमवतारयन्नाह एवं मत्यादीनां विषये प्रकाशिते इत्यादि ।
एकशब्दः क्वचित्संख्यायां वर्तते, यथैको द्वौ बहव इति, क्वचिदन्यत्वे, यथैके आचार्याः
पुनरेवमाहुः, तत्रैके अन्ये इत्यर्थः, क्वचिदसहाये, यथैक एव वीरप्रभुर्विहरति, तत्रैक
एव असहाय एवेत्यर्थः । क्वचित्प्राथम्ये यथैकमागमनम्, प्रथममागमनमित्यर्थः,

(यशो० टीका) एकशब्दः प्राथम्ये । तत एकादीनि प्रथमादीनि, भाज्यानि विकल्पनी-
यानि, क्वचित्प्रथमम्, क्वचित् द्वे इत्यादिप्रकारेण, युगपदेककाले, एकस्मिन् प्राणिनि, आचतुर्भ्य
इत्याद्यनेकार्थे एकशब्दः प्रवर्तते, तत्रैकैकशब्दो विवक्षातः प्राथम्यवाचक इत्याह—एक-
शब्दः प्राथम्ये इति, तथा चैकादीनीत्यस्यार्थमाह—प्रथमादीनीति ज्ञानप्रस्तावात्
पञ्चज्ञानमध्ये पूर्वानुपूर्व्या प्रथमं मतिज्ञानमादि येषु तानि तथेत्यर्थः । लम्बकर्णमानये-
त्यादाविवात्रापि बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञान एव “तस्यान्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि समस्य-
मानपदानामर्था अन्यपदार्थे विशेषणतया विज्ञायन्ते यत्र ” इत्येवं लक्षणो ग्राह्यः, न तु
दृष्टसागरमानयेत्यादाविवातद्गुणसंविज्ञानस्तः, तथा सति समासावयवदृष्टसागरपदार्थस्यैव
समासावयवैकपदवाच्यमतिज्ञानस्याप्युपलक्षणविधयैव भानापत्तेस्तद्वत्तद्ग्रहणं न स्यात्, तद्गुण-
संविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणे तु लम्बकर्णमानयेत्यादौ समासावयवलम्बकर्णपदार्थस्यापि विशेषणतया
भानमिव एकादीनीत्यत्रापि समासावयवैकपदार्थस्य मतिज्ञानस्यान्यपदार्थे विशेषणतया भानमु-
पपद्यत एवेति मतिज्ञानग्रहणमपि स्यादेवेति । एतेन प्राथम्यवचन एकशब्दः, आदिशब्दश्चावयव-
वचनः, तेनैतदुक्तं भवति एकस्यादिरेकादिः, प्रथमस्यावयवः, प्रथमश्चात्र परोक्षज्ञानं, तस्यावयवो
मतिज्ञानम्, ततोऽन्यपदार्थे वृत्तावेकस्यादिशब्दस्य लोपः, उष्ट्मुखवत्, यथोष्ट्स्य मुखमुष्ट्मुखम्,
उष्ट्मुखवत्मुखमस्येति वृत्तावेकस्य लोपः, एवमिहापि एकादिरादिर्येषां तानीमान्येकादीनीत्येक-
स्यादिशब्दस्य लोप इति तत्त्वार्थराजवार्तिकोक्तमपि निरस्तम्, यत उताविलष्टकल्पनाऽपेक्षया ला-
घवादेकादीनीत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासाभ्युपगम एव श्रेयानिति । युगपदित्यस्यार्थमाह—
एककाले इति तथा च एककालावच्छिन्नस्वभिन्नज्ञानसमानाधिकरणानि मतिश्रुतावधिमतः-
पर्यायज्ञानानि भाज्यानीति समुदितार्थः । ननु मतिश्रुतावधिमतःपर्यायज्ञानानि न युगपद्भवन्ति
भिन्नकालावच्छिन्नभिन्नसाम्युत्पद्यमानत्वात्, चाक्षुषरासनादिज्ञानवत्, प्रत्यक्षानुमानादिवद्वेत्य-
नुमानेन यौगपद्यनिषेधेनार्यतः क्रमभावित्रसिद्धेर्नोक्तं युक्तम् । अथ शङ्कुलिभक्षणे पञ्चेन्द्रियज-
न्यपञ्चज्ञानानि युगपत्सन्निहितरूपादिपञ्चविषयाणि भवन्तीति तद्दृष्टान्तेन मत्यादिज्ञानान्यपि
युगपद्भविष्यन्तीति चेत्, न, शङ्कुलीभक्षणस्थलेऽपि क्रमभाविपञ्चज्ञानेष्वेव लघुवृत्तेर्यौगपद्यभ्रा-
न्तिभावात्, अत एव नैयायिकादयोऽप्येकदैकमेव ज्ञानमभ्युपगच्छन्ति, यस्य ज्ञानस्य प्रवलतर-
सामग्री तदन्यज्ञानं प्रतिवध्य तस्यैव ज्ञानस्योत्पादात्, अत एव “ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो
लिङ्गम् ” १-१-४ इति गौतमीयसूत्रमपि सङ्गच्छते इति चेत्, उच्यते, उक्तानुमानादुपयोगा-
त्मकानामेव ज्ञानानां यौगपद्यनिषेधः सिद्ध्यति, सं त्विष्ट एवास्माकमपि, “जुगवं दो नत्थि उव-
ओगा” इति विशेषावश्यकभाष्यवचनात् । अनेन भाष्यवचनेन युगपदुपयोगद्वयं निषिध्यते,
जन्यतो यस्य ज्ञानस्यैकं समयमुत्कृष्टबोऽन्तर्मुहूर्तं वा स्थितिः तज्ज्ञानकालावच्छेदेनोपयोगात्मक-
ज्ञानान्तराऽनुत्पादात्, न त्वनुपयोगात्मकानां मत्यादिज्ञानानां शक्तितया यौगपद्यं निराक्रियते,
तेषां सिद्धान्ते पद्मपि सागरोपमस्थित्यादिकालमानस्य प्रतिपादनात्, ‘उक्तञ्च-जैनस्यापि’ हि

इत्याडमिविधौ, न मयादायां, तद्विवक्षायां सूरेः प्राग्रहणध्रौव्यात् । यथा “विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः” “प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात्” इत्यादौ । एकस्मिन् जीवे संभवन्तीं भजना नैकान्तेन शङ्कुलीभक्षणादौ रूपादिज्ञानपञ्चकस्य सकृद्रूपादिपञ्चकपरिच्छेदकत्वं सिद्धम्, उपयुक्तस्य प्रमातुरनेकज्ञानस्यैकत्रात्मनि क्रमभावित्वेनोपगमात्, अनुपयुक्तस्य शक्तितो यौगपद्यप्रसिद्धेरिति स्याद्वादरत्नाकरद्वितीयपरिच्छेदीयत्रयोविंशतितमसूत्रव्याख्यायामिति । नन्वनुपयोगात्मकतया युगपदवस्थितसत्ताकानां मत्त्यादिचतुर्ज्ञानानां बोधस्वभावता चेत्तदा स्वस्व-योग्यार्थविषयकज्ञानोपयोगेनापि सदा नियमेन भवितव्यमेव, अन्यथा जडत्वापर्या बोधस्वभाव-त्वानुपपत्तिस्स्यादिति चेत्, मैवम्, उक्तनियमाभावात्, कथमन्यथा “उकोसेणं छात्रद्विं सागरोवमाहं साङ्गेमाहं” इति वचनान्मत्त्यादिज्ञानत्रयस्योत्कर्षतः पट्टाष्टिसागरोपमास्थितिकत्वम्, “उकोसेणं देखणा पुण्वकोडी” इति वचनान्मनःपर्यवज्ञानस्य च देशोनपूर्वकोटिस्थितिकत्वं सङ्गच्छते, उत्कृष्टतोऽपि छात्रस्थिकज्ञानोपयोगस्यान्तर्मुहूर्तिकत्वादेतावत् कालमेकोपयोगस्वरूप-तयावस्थित्यभावात्, तथा चोक्तनियमोऽनैकान्तिक एव, तस्मादत्र स्वस्वयोग्यार्थविषयकज्ञाना-नुकूलशक्त्यपरनामलब्ध्यपेक्षयोक्तज्ञानानां यौगपद्यमवसेयम्, न चात्रापसिद्धान्तत्वप्रसङ्गः, “नाणलद्धीणं भंते ! कइविहा पन्नत्ता ? गोयमा ! पंचविहा पन्नत्ता, तं जहा आभिणिबोहिय-नाणलद्धी जाव केवलनाणलद्धी” इति भगवत्यष्टमशतकद्वितीयोद्देशकसूत्रेण पञ्चज्ञानानां लब्धि-रूपत्वस्य “आभिणिबोहियनाणलद्धियाणं भंते ! जीवा किं नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! नाणी नो अन्नाणी ? अत्थेगतिया दुन्नाणी चत्तारि नाणाहं भयणाए” इत्यादिसूत्रेणाभिनिबोधिकज्ञान-लब्धिकानां केषाञ्चिज्जीवानां मतिश्रुतज्ञानयोः केषाञ्चि मतिश्रुतावधिज्ञानानां मतिश्रुतमनः-पर्यायज्ञानानां वा केषांचि मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानानां लब्ध्यपेक्षया यौगपद्यस्य च प्रतिपादनादिति । भगवतीप्रथमशतकप्रथमोद्देशके—“इहभविए भंते ! नाणे परमविए नाणे तदुभयभविए नाणे ? गोयमा ! इहभविए वि नाणे परमविए वि नाणे तदुभय-भविए वि नाणे” इत्यभिहितत्वादेतद्भ्रवोत्पन्नस्य मतिश्रुतज्ञानद्वयस्य मतिश्रुतावधिज्ञानत्रयस्य वा लब्ध्यपेक्षयैवेहभवे परमवे तदुभयभवे चानुगमनं सङ्गच्छते, नन्वेकादीनि भाज्यानी-त्यादेरस्य सूत्रस्य “जीवाणं भंते ! किं नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! जीवा नाणी वि अन्नाणी वि, जे नाणी ते अत्थेगइआ दुन्नाणी अत्थेगतिया तिन्नाणी अत्थेगतिया चउन्नाणी अत्थेगतिया एगनाणी, जे दुन्नाणी ते आभिणिबोहिनाणी य सुयनाणी य, जे तिन्नाणी ते आभिणिबोहियनाणी सुयनाणी ओहिनाणी, अथवा आभिणिबोहियनाणी सुयनाणी मणपज्जव-नाणी, जे चउन्नाणी ते आभिणिबोहियनाणी सुयनाणी ओहीनाणी मणपज्जवनाणी, जे एगनाणी ते नियमा केवलनाणी” इति भगवत्यष्टमशतकद्वितीयोद्देशकसूत्रेण सह विरोधस्यात्, यतस्तत्र मतिश्रुतज्ञानद्वयस्य नियतसहभावत्वेनोक्तत्वात् केवलज्ञानमेवैकमुक्तं, न तु मति-

दर्शयति कस्मिंश्चिदित्यादिना, कस्मिंश्चिन्मनुष्यादावेकजीवे, मत्यादीनां पञ्चानां ज्ञानानामेकं मतिज्ञानं सम्भवति, येन निसर्गसम्यग्दर्शनं प्राप्तमद्यापि सामायिकश्रुतं नाधीतं तस्य ग्रन्थानुसारि विज्ञानं श्रुतार्थं न भवतीति । कस्मिंश्चिद् द्वे भवतो, येनाधिगमसम्यग्दर्शनं प्राप्तं तस्य श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतं द्वादशाङ्गम्, शेषेन्द्रियोपलब्धिर्मतिज्ञानमिति । कस्मिंश्चित् त्रीणि-द्वे मतिश्रुते, तृतीयं चावधिज्ञानम् ।

ज्ञानमिति । अत्र तु मत्यादीनां पञ्चानां ज्ञानानामेकं मतिज्ञानं सम्भवतीत्युक्तमिति चेत्, मैवम्, आचार्यकृतविवक्षाभेदमात्रस्यैवात्र प्रयोजकत्वात्, अत एव तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके त्रिंशत्तमसूत्रटीकायां—“प्राच्यमेकं मतिज्ञानं, श्रुतभेदानपेक्षया । प्रधानं केवलं वा स्यादेकत्र युगपन्नरि ॥ २ ॥” इत्युक्तमपि सङ्गच्छते । ननु जीवो मिथ्यात्वं परित्यजन् यदैव सम्यग्दर्शनमुत्पादयति तदैव तन्माहात्म्यात् सम्यग्ज्ञानरूपे मतिश्रुते युगपत्समुत्पद्येते, यदि च मतिज्ञानभावेऽपि श्रुतज्ञानं नाभ्युपगम्येत तदा—“जत्थ आभिणिबोहियनाणं तत्थ सुअनाणं, जत्थ सुअनाणं तत्थ आभिणिबोहियनाणं, दोवि एयाइं अण्णमण्णमणुगयाइं” इति नन्दीसूत्रोक्तविरोधस्स्यात्, तत्र तयोर्नियतसाहचर्यभावस्यैव प्रतिपादनादिति चेत्, नैष दोषः, यतः सम्यक्त्वोत्पत्तिकाले समकालं मतिश्रुते लब्धिमात्रमेवाङ्गीकृत्य प्रोच्येते, न तूपयोगम्, उपयोगस्य तथा जीवस्वाभाव्यतः क्रमेणैव सम्भवात् । उक्तञ्च “इह लद्धिमइसुयाइं समकालाइं न तूपयोगो सिं” इति । अत्र तु तातपादश्रीगुरुभगवच्चरणकमलनिरन्तरोपासनैकतत्परस्य निरसिमानुप-कृतकृपामरव्याप्ताञ्जतःकरणश्रीगुरुमुखाच्छास्त्रमर्थित्य शब्दप्रमाविशेषरूपं यदागमातिगहनार्थ-ज्ञानं जायते तस्यैव लब्धिकार्यरूपस्य विवक्षणात्, तस्य च विशिष्टश्रुतज्ञानस्य निसर्गसम्यग्दर्शन-कालेऽभावान्नोक्तदोषः, एतच्च प्रागेव भाषितम् । एतदभिप्रायेण द्रव्यलोकप्रकाशेऽपि

“प्राप्तं निसर्गसम्यग्दर्शनं येन स्यात्तस्य केवलम् ।

मतिज्ञानमनवाप्तः—श्रुतस्यापि शरीरिणः ॥ ६१ ॥

अत एव मतिर्यत्र, श्रुतं तत्र न निश्चितम् ।

श्रुतं यत्र मतिज्ञानं, तत्र निश्चितमेव हि ॥ ६२ ॥”

इत्युक्तं सङ्गच्छते इत्याशयेनाह—येन निसर्गसम्यग्दर्शनं प्राप्तमद्यापि सामायिकश्रुतं नाधीतमित्यादि । “सेसयं तु मइनाणं” इत्युक्तिमनुसृत्याह शेषेन्द्रियोपलब्धिर्मतिज्ञानमिति—श्रोत्रेन्द्रियव्यतिरिक्तचक्षुरादीन्द्रियचतुष्टयजन्यं ज्ञानं मतिज्ञानमित्यर्थः । नन्वेवं तर्हि किं श्रोत्रेन्द्रियजन्यमवग्रहेहादिरूपं ज्ञानं तन्मतिज्ञानरूपं नैव, ओमिति चेत्तर्हि मतेरष्टाविंशतिभेद-सङ्गापत्तिरिति चेत्, उच्यते, “सोइंदियोवलद्धी होइ सुअं सेसयं तु मइनाणं” इत्यादिगाथोक्ततु-शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थक इति तेन तदप्यवग्रहेहादिरूपं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्ध्यात्माकमत्र मतिज्ञानं ग्राह्यमिति नोक्तदोषः । यदाह भाष्यकारः “तुसमुच्चयवयणाओ व काई सोइंदियोवलद्धी वि । मइरेवं सइ सो उगहादओ हुंति मइमेदा” । १२३ । इति । अधिकं विशेषावश्यकभाष्यटीकातोऽवसेयम् । तृतीयं चावधिज्ञानमिति—सिद्धान्ते च द्वे मतिश्रुते तृतीयं मनःपर्यायज्ञानमित्यप्यु-

करिगश्चिच्चत्वारि त्रीण्युक्तानि चतुर्थं च मनःपर्यायज्ञानमिति । श्रुतमेकं क्वचित् किं न प्रदर्श्यते ? ।
 उच्यते तस्य मतिज्ञानाव्यभिचारित्वान्मतेस्तु श्रुतसहचारित्वेऽपि तद्व्याप्त्यभावात्, तदाह—श्रुत-
 ज्ञानस्येत्यादि । तुरेवकारार्थः । श्रुतज्ञानस्यैव मतिज्ञानेन सह नियतोऽव्यभिचारितः, सहभावेः
 सामानाधिकरण्यं, व्याप्तिरिति यावत्, कुतः ? तत्पूर्वकत्वान्मतिपूर्वकत्वान्मतिकारणकत्वादिति यावत् ।
 कम्, तथाहि—भगवत्पद्यमशतकद्वितीयोद्देशके “ जीवाणं भंते ! किं नाणी अन्नाणी ” इति
 प्रश्नोत्तरघटकतया यदवाचि प्रागेव—“ जे तिन्नाणी ते आभिणिबोहियनाणी सुयनाणी ओहीनाणी
 अहवा आभिणिबोहियनाणी सुयनाणी मणपज्जवनाणी ” इति, तथा “ तस्स अलद्धीया णं
 भंते ! जीवा किं नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! नाणी वि अन्नाणी वि, एवं ओहिनाणवज्जाइं
 चत्तारि नाणाइं ” इत्यादिसूत्रटीकायां अवविज्ञानस्याऽलब्धिकारण्ये ज्ञानिनरो द्विज्ञानाः,
 मतिश्रुतभावात्, त्रिज्ञाना वा मतिश्रुतमनःपर्यायभावादिति चाभिहितम् “ मणपज्जवनाणल-
 द्धीया णं भंते ! जीवा किं नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! नाणी, नो अन्नाणी । अत्थेगइया
 तिन्नाणी, अत्थेगइया चउनाणी, जे तिन्नाणी ते आभिणिबोहियनाणी सुयनाणी मणपज्जवनाणी,
 जे चउनाणी ते आभिणिबोहियनाणी सुयनाणी ओहिनाणी मणपज्जवनाणी ” इत्यपि “ मण-
 पज्जवसागारोवउत्ता जेहा मणपज्जवनाणलद्धीया ” इति च तत्रोक्तम् । तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकेऽप्ये-
 वमुक्तम् “ द्वेधा मतिश्रुते स्यातां, ते चावधियुते क्वचित् । मनःपर्यायज्ञाने वा, त्रीणि येन
 युते तथा ॥१॥ ” तट्टीका चैवम् क्वचित्पुनर्द्वे मतिश्रुते, क्वचित्ते वाऽवधियुते मनःपर्याययुते
 चेति त्रीणि ज्ञानानि सम्भवन्ति, क्वचित्ते एवावधिमनःपर्यायद्वयेन युते चत्वारि ज्ञानानि भव-
 णीति । अत एव द्रव्यलोकप्रकाशेऽपि—“ मतिज्ञानश्रुतज्ञान—रूपे द्वे भवतः सह । त्रीणि ते
 सावधिज्ञाने, समनःपर्यवे तु वा ॥६३॥ ” इत्युक्तमिति । ननु यथा मतिज्ञानमेकमेकस्मिन्नात्मनि
 प्रदर्शितं तथा श्रुतज्ञानमेकं कस्मिंश्चिदात्मनि किं न प्रदर्श्यत इत्याशङ्कते—श्रुतमेकं क्वचित्
 किं न प्रदर्श्यत ? इति । श्रुतज्ञानं मतिज्ञानाऽव्यभिचारि, मतिज्ञानस्य कारणस्य पूर्वं
 नियमेन सत्त्वं एव श्रुतज्ञानस्योत्पादात्, तदभावे च तदभावादित्यन्वयव्यतिरेकभावात् यस्य
 श्रुतग्रन्थानुसारि श्रुतज्ञानं तस्य नियमेन मतिज्ञानमित्येकस्मिन् प्राणिनि मतिश्रुतज्ञाने द्वे स्तः,
 मतिज्ञानं तु न श्रुतज्ञानाऽव्यभिचारि, निसर्गसम्यग्दर्शनिनोऽनवाप्तश्रुताक्षरस्य श्रुताऽनुसारि-
 श्रुतज्ञानमन्तरेणाऽपीन्द्रियानिन्द्रियजमतिज्ञानोत्पादादिति तद्वत्श्रुतज्ञानाभावात् मतिज्ञानमेक-
 मेवैकस्मिन्नात्मन्यस्तीत्याशयेन समाधत्त उच्यते—तस्य मतिज्ञानाव्यभिचारित्वादिति ।
 तस्य—श्रुतज्ञानस्य । मतेस्तु श्रुतसहचारित्वेऽपि तद्व्याप्त्यभावादिति—श्रुतं गुरुस-
 निधौ पठित्वा यस्य यच्छ्रुतज्ञानं सम्पद्यते तरिगन्पुरुषे मतिज्ञानस्य तच्छ्रुतज्ञानसामानाधिकर-
 ण्येऽपि निसर्गसम्यग्दर्शनकाले श्रुतग्रन्थानुसारिश्रुतज्ञानाभावेन तद्वति, एवं यश्च पश्चादपि श्रुतं
 नाधीते तस्मिन्नपि पुरुषे श्रुतज्ञानाभाववाते वृत्तित्वेन श्रुतज्ञानव्यभिचारित्वात्तस्य तद्व्याप्त्य-
 भावादित्यर्थः । मतिपूर्वकत्वादिति—उक्तञ्च चूर्णवपि—“ तेसुऽपि य मइपुण्यं सुयंति किंचा
 पुण्यं भइनाणं कयं, तेस पिकुओ सुयं ” इति ।

कार्यं च कारणव्याप्यं भवति, धूम इव वह्नेः, तदाह यस्य श्रुतेति । कारणं तु कार्यस्य न व्याप्यं, वह्निरिव धूमस्य । तदाह यस्य त्विति । एवं भजनायां दर्शिताया कश्चिदाह—अथ केवलज्ञानस्य पूर्वैः पूर्वकालप्राप्तैः, मतिज्ञानादिभिः सहभावः सहावस्थानम्, भवति न वेति । अत्रोच्यते मतभेदेन । तत्र केचिदाचार्या व्याचक्षते—‘नाभाव एवास्ति पूर्वप्राप्तानां मतिज्ञानादीनां, नाशकामावात्, ऐकाधिकरण्यावच्छिन्नस्वपूर्ववर्तितासम्बन्धेन केवलस्यैव स्वसमानाधिकरणगुणनाशकत्वे ज्ञानचतुष्टयवत् शमवीर्यदर्शनसुखितत्वादीनामपि नाशप्रसङ्गात्, न च तन्नाशः, परस्यापि सम्भवात्, तस्मात्सहावस्थानमस्त्यैव मत्यादीनां केवलेन, ततः किमिति तानि स्वमर्थं न प्रकाशयन्ति, उच्यते, अभिभवात्, तदाह—किं त्वभिभूतत्वाद्धतप्रभावत्वात्, अकिंचित्कराणि स्वकार्याकारीणि, भवन्तीन्द्रियवच्चक्षुरादिवत्, धूम इव वह्नेरिति, कारणस्य वह्नेर्भावे कार्यस्य धूमस्य भावः, अभावे चाऽभाव इत्यन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षप्रमाणत्वाद् धूमस्य वह्न्यव्यभिचारितया सिद्धेराद्वयव्यस्त तद्वदित्यर्थः । कारणस्य कार्याऽव्याप्यत्वे दृष्टान्तमाह वह्निरिव धूमस्येति—अयोगोलके धूमाभाववति वह्नेरसत्त्वेन धूमव्यभिचारित्वाद् वह्निर्न धूमस्य व्याप्यः, तद्वदित्यर्थः । यदि मत्यादीनि ज्ञानानि स्वस्वावरणक्षयोपशमभावेऽपि प्रादुर्भ्यन्ति तदा निश्शेषतः स्वस्वावरणक्षये सुतरां भवेयुः, चारित्रपरिणामवत्, तत्कथं केवलज्ञानकाले तानि न स्युः ? आह च—“आवरणदेसविगमे जाह विजंति मइसुयाईणि । आवरणसव्वविगमे, कह ताइ न हुंति जीवस्स ” ॥१॥ इति । तथा च तदानीं निश्शेषस्वस्वावरणविगमप्रभवाणां मत्यादीनां भाव एव, नाभाव इत्येककालावच्छेदेन केवलज्ञानसमानाधिकरणान्येव मत्यादिचतुर्ज्ञानानीत्याशयं मनसि विभ्रतां केचाञ्चिदाचार्याणां मतमाह—तत्र केचिदाचार्या व्याचक्षते इत्यादि—ननु क्षायोपशमिकभावरूपाणां चरमत्वविशिष्टमत्यादिज्ञानानां स्वस्वकालावधिकत्वेन स्वस्वकालपूर्तौ तेषां स्वोत्तरवर्तिकेवलज्ञानरूपेण क्षायिकभावेन परिणामात्तेन तेषां विनाशः, यद्यद्रूपेण परिणमते तत्तेन विनाश्यते यथा मृत्पिण्डो बटेनेति सामान्यव्याप्तेः, तथा चैकाधिकरण्यावच्छिन्नस्वपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धेन केवलज्ञानस्यैव प्रतियोगितासम्बन्धेन स्वसमानाधिकरणगुणनाशम्प्रति हेतुत्वमित्यभ्युपगमे दोषमाह ज्ञानचक्षुष्टयवत् शमवीर्यदर्शनसुखितत्वादीनामपि नाशप्रसङ्गादिति । “न च तन्नाशः परस्यापि सम्भवात्” इति स्थाने “न च तन्नाशः परस्यापि सम्मतः” इति पाठो युक्तः, शमवीर्यादिनाशप्रसङ्गजनमिष्टापत्त्या परिहर्तुं तदा शक्येत यदि केवलज्ञानकाले शमवीर्यादिनाशः परसम्मतः स्यान्न चैवमित्यर्थः ॥ उपसंहरति—तस्मादित्यादि । तत इत्यादिनाऽऽशङ्क्य समाधत्ते—उच्यत इत्यादिना । यथा प्रवलतरतेजरिवनां सूयेणाल्पतेजांसि वह्निमणिशशिनक्षत्रादीनि तिरोहितानि सन्त्यपि दिनकरोदये स्वकार्याकारित्वात्तदानीं सन्तीति न विवक्ष्यन्ते तथा मतिज्ञानादीन्यपि सयोगिकेवल्यादौ स्वकार्ये न व्याप्रियन्त इत्यफलत्वादेव सत्यपि तदानीं न विवक्ष्यन्ते । यदाह “अन्ने आभिणिबोहिनाणाईणि वि जिणस्स विज्जन्ति । अफलाणि यं सुरदये जहेव नक्ख-

यथाहि—केवलिनः सदपि चक्षुरादीन्द्रियं विषयग्रहणं प्रति न व्याप्रियते, केवलप्रकाशेन चरितार्थत्वात्, एवं मत्यादिचतुष्टयमपीतिभावः । अत्र दृष्टान्तेऽपि सन्देहादसंदिग्धं दृष्टान्तमाह यथा वा व्यञ्ज इत्यादि । यथा वा व्यञ्जेऽप्ररहिते, नभस्याकाशे, आदित्ये सूर्ये, उदिते भूरितेजस्त्वात् प्रवलकिरणत्वात्, आदित्येनाभिभूतानि तिरोहितसामर्थ्यानि, ज्वलनोऽग्निः, मणिः सूर्यकान्तादिः, चन्द्रः शशी, नक्षत्रमश्विन्यादि, एतानि प्रसृतिर्येषां तानि तेजांसि, प्रकाशनं कुड्याद्यवभासन् प्रत्यकिंचित्कराणि भवन्ति तथा केवलेन भूरितरप्रकाशेनाभिभूतानि मत्यादीन्यपीति । एतच्च मतमयुक्तम् । पूर्वं सतो मत्याद्युपयोगस्य कालत एव विरतेः, तत्क्षयोपशमनाशकतायाश्च 'पणगं खलु पडिवाए' इत्यादिना केवलज्ञानेऽपि शास्त्रसिद्धत्वात्, क्षयोपशमाभावेन क्षायोपशमिकानां मत्यादीनां केवलिन्यभावात् ।

तन्माहणि ॥ १ ॥” इत्याशयकं दृष्टान्तान्तरमाह—यथा वा व्यञ्ज इत्यादीति । पूर्वोक्तमतं निरस्यति—एतच्च मतमयुक्तमिति । अयुक्तत्वे हेतुमाह—पूर्वं सतो मत्याद्युपयोगस्य कालत एव विरतेरिति । “पणगं खलु पडिवाए” इत्यादिनेति । अत्र “पणगं खलु पडिवाए, तत्थेगो देवभावमासज्ज । मणुए रोगप्पमाया, केवल—मिच्छत्तगमणे वा ” ॥१३७॥ इतीयं गाथा वृहत्कल्पभाष्योक्ताऽवसेया । तस्यास्मिन्नायमर्थः कृतः—‘प्रतिपाते’ प्रतिपातविषयं खलु पञ्चकम्, श्रुतज्ञानस्य पञ्चमिः स्थानैः प्रतिपात इत्यर्थः । तत्रैकः प्रतिपातो देवभावमासाद्य वेदितव्यः । द्वितीयो मनुष्ये रोगात् । तृतीयो मनुष्यभावे एव प्रमादात् । चतुर्थः केवलभावे । पञ्चमो मिथ्यात्वगमने ॥ तत्र प्रथमं प्रतिपातं देवभावमासाद्य भावयति—चउद-सपुव्नी मणुओ, देवत्ते तं न समरइ सव्वं । देसम्मि होइ भयणा, सङ्काणभवे वि भयणा उ ॥” ॥ १३८ ॥ चतुर्दशपूर्वी मनुजो देवत्वे प्राप्ते सति ‘तत्’ श्रुतं सर्वं न स्मरति, विषयप्रमादतस्तथाविधोपयोगाऽभावात् । देशे भवति ‘भजना’ विकल्पना, सा त्वेवम् कश्चिदेशं स्मरति, कश्चिदेशस्यापि देशम्, कश्चित्पुनरेकादशस्वप्यङ्गेषु सर्वं स्मरति, कश्चित्तेषामपि देशमिति । तदेवं भावितो देवभावमासाद्य प्रथमः प्रतिपातः । सम्प्रति शेषान् भावयति—“सङ्काणभवे वि भयणा उ ” स्वस्थानं मनुष्यत्वं तस्मिन्नपि भवे रोगादिभिः भजना विकल्पना । तथाहि रोगे समुत्पन्ने तथाविधपीडावशतः रघूत्तरूपहननान्न रगरति, प्रमादतो वा गुणनाऽभावतोऽपगच्छति श्रुतमधीतम्, केवलज्ञानभावे वा श्रुतज्ञानस्य क्षयः, “नङ्गम्मि उ छाउमत्थिए नाणे ” (आव० नि० गाथा ५३९) इति वचनात्, मिथ्यादर्शनगमने वा सर्वश्रुताभावः, अज्ञानी-भवनादिति । १३८ । श्रुतज्ञानक्षयश्च श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमरूपस्य श्रुतज्ञानकारणस्य सङ्कावे न सम्भवति किं तु तन्नाशे सत्येव, तन्नाशजनकता च पञ्चस्थाना-तर्गतकेवलज्ञाने-ऽप्यनेन सिद्धा “नङ्गम्मि उ छाउमत्थिए नाणे ” इति वचनात्, तद्वन्मत्यादिज्ञानावरण-कर्मक्षयोपशमनाशजनकता च भावनीयेत्याशयेनाह केवलज्ञानेऽपि शास्त्रसिद्धत्वा-दिति । क्षयोपशमाभावेन क्षायोपशमिकानां मत्यादीनां के । वादिति—“खओवसमिआ आभिणिओहियणाणलद्धी जाव खओवसिआ

शमादयोऽपि क्षायोपशामिकाः केवलानि नाभ्युपगम्यन्त एव, क्षपकश्रेणिसङ्गतद्वितीयापूर्वकरण-
माविधर्मसंन्यासकाल एव तन्नाशात् । किन्तु क्षायिका विलक्षणा इति मत्याद्यभावे शमाद्य-
भावोऽपि स्यादित्येवदृष्टपरमार्थानामुपालम्भः । इदं तु स्यात् मत्यादयः क्षायोपशामिकाः केवलानि मा
भूवन्, क्षायिकास्तु केवलज्ञानसमकक्षा भवन्तु केवलज्ञानावरणक्षये मतिज्ञानावरणादीनामपि क्षयस्य
ध्रुवत्वात्, अयं तु दोषः सूर्याभिभूतान्यतेजोदधान्तेन दुष्परिहरः, क्षायिकत्वेनोभयोरुद्भवानुद्भवतौल्यात् ।
द्वारसूत्रोक्त्या क्षयोपशमभावमापन्नानां मत्यादिचतुर्ज्ञानानां—“अरहां जिणे केवली खीणआ-
भिणिबोहियणाणावरणे खीणसुअणाणावरणे खीणओहिणाणावरणे खीणमणेपज्जवणाणावरणे
खीणकेवलणाणावरणे” इत्यनुयोगद्वारोक्त्या खीणज्ञानावरणपञ्चके केवलानि मत्यादिज्ञानावर-
णीयकर्मणामेवाभावेन केषां क्षयोपशमस्यादिति तदभावेनाऽभावादित्यर्थः । शमवीर्यसुखि-
तत्वादीनामपि नाशप्रसङ्गादिति यदनिष्टापादनं प्राक्कृतं तदपीष्टापस्या परिहरति—शमादयो-
ऽपि क्षायोपशामिकाः केवलानि नाभ्युपगम्यन्त एवेति । तत्र हेतुमाह—क्षपकश्रेणि-
संगतेत्यादि । तन्नाशादिति क्षायोपशमिकशमादिनाशादित्यर्थः । उक्तञ्च ज्ञानचिन्दौ-
अत एव द्वितीयापूर्वकरणे तात्त्विकधर्मसंन्यासलाभे क्षायोपशामिकाः शमादिधर्मा अपि अपग-
च्छन्तीति तत्र तत्र हरिभद्राचार्यैर्निरूपितमिति ” । अत्र तत्र तत्रेति योगदृष्टिसमुच्चयादावि-
त्यर्थः । तथा च तत्पाठः—द्वितीयापूर्वकरणे प्रथमस्तात्त्विको भवेदिति, तट्टीका
प्रथमः धर्मसंन्याससंज्ञितः सामर्थ्ययोगः तात्त्विकः पारमार्थिको भवेत् क्षपकश्रेणियोगिनः,
क्षायोपशमिकशान्त्यादिधर्मनिवृत्तेरिति । मतिज्ञानाद्यावरणपञ्चकक्षये एकमेव केवलज्ञानमुत्प-
द्यते यतः केवलज्ञानावृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रति केवलज्ञानावरणस्य हेतुत्वात्तदानीं
तदभावान्न तदुत्पत्तिरिति नैककालावच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यं केवलज्ञानस्येति साम्प्रदायि-
कानाममतमुपदर्शयितुं भूमिकामारचयति—इदं तु स्यादित्यादि । क्षायोपशमिकमत्या-
दिकम्प्रति क्षयोपशमस्य कारणत्वेन केवलानि मत्याद्यावरणक्षयोपशमस्याभावात्तत्कार्यभूताः
क्षायोपशमिका मत्यादयो मा भूवन्, किन्तु क्षायोपशमिकमतिज्ञानविलक्षणा ये क्षायिका
मत्यादयस्ते क्षायिकत्वात्केवलज्ञानसमकक्षाः किन्न भवेयुः, तदानीमावरणमात्रेविलये
केवलज्ञानकारणकेवलज्ञानावरणक्षयवन्मतिज्ञानादिकारणमतिज्ञानाद्यावरणक्षयस्यापि नियमेन
भावादित्यर्थः, नन्वेवम्भूता मतिज्ञानादयस्तदानीं जायमाना अपि सूर्याभिभूतान्यतेजोव-
त्केवलज्ञानाभिभूता एवेत्यनभिभूतमतिज्ञानादिसाहित्यं न केवलज्ञानस्येति तत्साहित्यप्रसङ्गल-
क्षणदोषो न भवतीत्यत आह—अयन्तु दोष इति । प्रकृष्टप्रकाशत्वेन सूर्यतेजसो बलवत्त्वेन
दुर्बलानां नक्षत्रादीनामभिभवसम्भवेऽपि क्षायिकत्वेन समबलत्वाविशेषाद्यदि केवलज्ञानेन
मत्यादीनामभिभवस्तर्हि मत्यादिभिरपि केवलज्ञानस्याभिभवो भवेत्, यदि वा मत्यादिभिर्न
केवलज्ञानस्याभिभवस्तर्हि केवलेनापि न मत्यादीनामभिभव इति यादृशं केवलज्ञानं तादृश-
मेव मत्यादिज्ञानमिति तत्साहित्यं तस्य दुष्परिहरमेवेत्याह—क्षायिकत्वेनेति, उभयोः

आवरणविषयकार्योत्पत्तावावरणक्षयस्य हेतोरप्यनभिभवस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात्, बलवत्सजातीयसंवलनं
 खल्वभिभवो, बलवत्त्वं चोभयत्र तुल्यमिति, तस्मात् केवलज्ञानव्यावृत्तज्ञानत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रति
 केवलज्ञानावरणस्यैव हेतुत्वात्, केवलज्ञानत्वावच्छिन्ने च लाभवाद् ज्ञानावरणक्षयत्वेनैव हेतुत्वात्,
 ज्ञानावरणपञ्चकक्षयादेकं केवलज्ञानमेवोत्पद्यते न मत्यादीनीति तैः साहित्यं न केवलज्ञानस्येत्यभिप्रायवतां
 साम्प्रदायिकानां मतमाह—केचिदप्याहुरित्यादि । केचित्पुनर्ब्रुवते, नैतानि मत्यादीनि, केवलिनः
 सन्ति, यस्मान्मातिज्ञानमपायसद्द्रव्यतया भवति । अपायो नामावग्रहेहाक्रमेण श्रोत्राद्युपलब्धार्थ-
 निश्चयो, नैवविधक्रमवान् स केवलिनोऽस्ति । यावच्च शोभनानि सम्यक्त्वदलिकानि सन्ति तावन्मतिज्ञानं,
 तान्यपि केवलिनो न सन्तीति कुतस्तस्य मतिज्ञानम् । तदभावाच्च तत्पूर्वकं श्रुतज्ञानं दूरोत्सारितमेव ।
 अवधिमनःपर्यायज्ञाने रूपिमात्रनियते इति ते अपि न केवलिनः, तस्यापरिच्छिन्नज्ञानत्वात् । तरगादु-
 पपत्तिवलात् केवलिनो ज्ञानचतुष्टयाभावः । किं चान्यत् मतिज्ञानादिषु चतुर्षु, पर्यायेण क्रमेण,
 उपयोगः । न युगपदेकस्मिन्काले । यदा मतिज्ञानोपयुक्तो न तदा श्रुतादीनामन्यतमेन केनचित्, यदा
 च श्रुतोपयुक्तो न तदा मत्यादीनामन्यतमेनेति । केवलिनस्तु न क्रमेणैतद्ज्ञानगतोऽत्युपयोगः ।
 तदाह संभिन्नेत्यादि । संभिन्ने सर्वद्रव्यपर्यायग्राहके ज्ञानदर्शने यस्य तादृशस्य, भगवतो माहात्म्या-
 मत्यादिज्ञानकेवलज्ञानयोः । ननु केवलज्ञानावरणक्षयो न केनाप्यऽभिभूतः, मत्यादिज्ञाना-
 वरणक्षयस्तु तेनाभिभूत इत्यभिभूत कारणप्रभवा मत्यादयोऽभिभूताः, केवलत्वमभिभूत-
 कारणप्रभवत्वादनभिभूतमित्यत आह—आवरणविषयकार्योत्पत्ताविति, मतिज्ञाना-
 धावरणं मतिज्ञानादिकमावृणोति, केवलज्ञानावरणं केवलज्ञानमावृणोति, तथा च केवल-
 ज्ञानावरणक्षये केवलज्ञानावरणविषयीभूतस्य केवलज्ञानलक्षणस्य कार्यस्योत्पत्तिः, एवं
 मतिज्ञानाधावरणक्षये मतिज्ञानाधावरणविषयीभूतस्य मतिज्ञानादिलक्षणकार्यस्योत्पत्तिरित्येव-
 मविशेषेणावरणविषयकार्योत्पत्तौ सत्यां केवलज्ञानहेतोः केवलज्ञानावरणक्षयस्यानभिभवः,
 मतिज्ञानादिहेतोर्मतिज्ञानाधावरणक्षयस्याभिभव इत्यस्य विनिगमकहेतोरभावेन विनिगन्तुम-
 शक्यत्वादित्यर्थः, बलवत्सजातीयसंवलनं खल्वभिभवः, बलवत्त्वं चोभयत्र
 तुल्यमिति बलवांश्चासौ सजातीयो बलवत्सजातीयः, बलवात् तेजस्त्वेन रूपेण नक्षत्रादिस-
 जातीयो यरसूर्यरौनाल्पतेजस्विनां नक्षत्रादीनां संवलनमाच्छादनं खल्वभिभवः, स चात्र न
 सम्भवति, मतिज्ञानाधावरणक्षये केवलज्ञानावरणक्षये चोभयत्र तुल्यबलवत्त्वादिति केन कस्या-
 भिभवरयात्, तथा च केवलज्ञानावरणक्षयेण मतिज्ञानाधावरणक्षयस्याभिभव इति सूर्याभिभू-
 तान्यतेजोदृष्टा-त्वेन नैव वक्तुं युक्तं, दृष्टा-तदार्थान्तिकयोर्वैषम्यादिति भावः । नन्वेवं तर्हि किं
 केवलज्ञानकालविच्छेदेन तत्प्राप्तिनि क्षायिकमत्यादिज्ञानचतुष्टयमभ्युपगन्तव्यम् । ओमिति
 चेत्तदा—“ जे एगनाणी ते नियमा केवलनाणी ” इति भगवतीस्त्रिष्टमशतकाद्वितीयादेशकवचन-
 विरोधप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिरासार्थं साम्प्रदायिकमतेन तन्निगमनमाह तस्मात्केवलज्ञान-
 व्यावृत्तज्ञानत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रतित्यादि । तस्यापरिच्छिन्नज्ञानत्वादिति-

दिगुणान्वितस्य, केवलिनो युगपदेकस्मिन्समये, सर्वभावग्राहके निरपेक्षे इन्द्रियाद्यनपेक्षे च, केवलज्ञाने केवलदर्शने च युगपदेकस्मिन्समयेऽनुसमयमनुगतोऽव्यवहितः समयो यत्र कालसन्ताने तं व्याप्य, उपयोगो भवति, कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग ” इति द्वितीया, वारंवारेण केवलज्ञानदर्शनयोरुपयोगः सर्वकालं भवतीति यावत्, तथा च सामयिककेवलज्ञानदर्शनोपयोगप्रवाहे दूरापास्तैव ज्ञानान्तरोपयोगसंकथा । अत्र केचित्पण्डितम्मन्यास्तर्करसिका वारंवारेणोपयोगो नास्तीत्याहुः । तत्र प्रमाणयन्ति सम्प्रदायवृद्धाः । आम्नाये भूयसां सूत्राणां ‘सव्वस्स केवलिस्सा जुगवं दो नत्थि उवओगा’ इत्यादीनां वारंवारेणोपयोगप्रतिपादकानामुपलंभात्, न च तेषां सूत्राणामन्य एवार्थो विधेयः, सर्वेषां सूत्राणामेवस्थानीयानामासम्प्रदायोपबृंहितसम्यग्बुद्ध्या गृहीतानामेवार्थव्यापारे शक्तत्वात्,

केवलिनोऽपरिमितार्थगोचरकेवलज्ञानशालित्वादित्यर्थः । युगपदित्यस्यार्थमाह एकस्मिन् समय इति । अनुसमयमित्यस्यार्थमाह अनुगतोऽव्यवहितः समयो यत्र कालसन्ताने तं व्याप्येति । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ” इति द्वितीयेति पाणिनीयोक्तसूत्रेण २-३-५ अनुसमयमित्यत्र द्वितीया सप्तमीवाधिकेत्यर्थः । वारंवारेण केवलज्ञानकेवलदर्शनयोरुपयोगः सर्वकालं भवतीति-केवलज्ञानं किं प्रथमसमये भवति किं वा केवलदर्शनमित्यत्र “सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्स ” इत्याद्यार्षवचनस्य विनिगमकत्वात् केवलज्ञानस्यापि लब्धित्वात् साकारोपयोगकाले तस्य भावादाधे समये तत्, न च तदैव केवलदर्शनोत्पत्तिः, “जुगवं दो नत्थि उवओगा ” इति सिद्धान्तवचनात्, किन्तु द्वितीयसमये, केवलदर्शनोपयोगस्य क्रमभावित्वेनार्थसिद्धत्वात्तदानीम्, तदनु क्रमिकोपयोगद्वयधारायास्त्वरसत एव प्रवृत्तेस्तृतीयसमये केवलज्ञानोपयोगः, चतुर्थे च केवलदर्शनोपयोगः, एवमग्रेऽपीत्येवं सर्वकालं प्रतिसमयं क्रमेणैक एव केवलज्ञानकेवलदर्शनान्यतरोपयोग इत्यर्थः । ज्ञानान्तरोपयोगसंकथेति-क्रमिकमत्यादिज्ञानोपयोगचर्चेत्यर्थः । यद्यपि केवलज्ञानं केवलदर्शनं चोभयं धातिकर्मक्षयसहकृतात्ममात्रापेक्षकत्वादेकसाम्युत्पाद्यमिति क्रमोत्पादहेतुक्रमिकसाम्यभावात् प्रतिबन्धकान्तराभावाच्च ते उभे युगपदेवोत्पद्येताम् तथापि-“सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्स ” इत्याद्यार्षवचनस्य विनिगमकत्वात् आद्यसमये केवलज्ञानोपयोगोत्पत्तिः, द्वितीयसमय एव च केवलदर्शनोपयोगोत्पत्तिः, तत्र च हेतुः प्रागेवोक्तः “जुगवं दो नत्थि उवओगा ” इति । अथ छन्नस्थज्ञानदर्शनोपयोगापेक्षया तद्वचनमिति चेत्, मैवम्, विशेषानभिधानात्, छन्नस्थोपयोगविषयत्वेनोक्तवचनस्य सङ्कोचकरणे बीजाभावात्, द्वितीयसमयादन्वपि पूर्वोक्तरीत्या प्रतिसमयं सर्वकालं क्रमिक एव केवलज्ञानकेवलदर्शनान्यतरोपयोग इत्येवं सिद्धान्तावलम्बित्रीजिनमद्गणिक्षमाश्रमणमतम् । तर्कनिष्णाता युक्तिबलावलम्बिनः पूज्यपादाश्च्रीसिद्धसेनदिवाकरा मल्लवादिनश्च तन्नानुमन्यन्त इत्याह अत्र केचित्पण्डितम्मन्यास्तर्करसिका वारंवारेणोपयोगो नास्तीत्याहुरिति । सव्वस्स केवलिस्सा(स्स) जुगवं दो नत्थि उवओगा इति । अत्र “नाणम्मि दंसणम्मि य, एतो एगयरग्गि उवउत्तो”

आप्तसम्प्रदायस्य च सुधर्मस्वामिन आरभ्याद्य यावद्धारंवारणोपयोग एव प्रगल्भमानत्वादित्याधिकमत्रत्यं
तत्त्वं विशेषावश्यकदेवसेयम् । मतत्रयनययोजना चास्मत्कृतज्ञानविन्दोः । किं चान्यादित्युपपत्त्य-
इति पूर्वाद्धं ज्ञेयम् । मतत्रयनययोजनेति-अत्र क्रमोपयोगवादिनां जिनभद्रगणिक्षमाश्र-
मणपूज्यपादानां युगपदुपयोगद्वयवादिनां च तातपादश्रीमल्लवादिप्रभृतीनां यदेव केवलज्ञानं
तदेव केवलदर्शनमित्यभेदवादिनाञ्च महावादिपूज्यश्रीसिद्धसेनदिवाकराणां केवलज्ञानकेवलदर्शने
एकात्मनि युगपदुत्पद्येते न वा, केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणकेवलदर्शनोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकं न
वेत्यर्थपर्यवसायिनी प्रथमा विप्रतिपत्तिः, केवलज्ञानकेवलदर्शने क्रमेणैकात्मनि समुत्पद्येते न वा,
केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणकेवलदर्शनोत्पत्तिक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्तिकं न वेत्यनुगतार्था
च द्वितीया, इत्याद्याः साधारण्यो विप्रतिपत्तयः । आद्यविप्रतिपत्तौ विधिपक्षः पूज्यपादश्री-
मल्लवादि सिद्धसेनदिवाकराणां, तत्रापि केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणकेवलदर्शनसमानकालीनमपि
केवलदर्शनाद्भिन्नमेवेति तातपादश्रीमल्लवादिनः, वादिमुख्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरारु केवलदर्श-
नादभिन्नमेवेति प्राहुः, निषेधपक्षो भगवच्छ्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणानामिति । द्वितीयविप्रति-
पत्तौ चोक्तवैपरीत्येन विध्यंशे निषेधांशे च ज्ञेयम् । तत्र विश्वविश्वाचार्यश्रीजिनभद्रगणिक्षमा-
श्रमणानामेवं मतम्-“ केवली णं भंते ! इमं रयणप्पमं पुढवीं आगारेहिं हेतूहिं उवमाहिं दिट्ठंतेहिं
वण्णेहिं संठाणेहिं पमाणेहिं पडोयारेहिं जं समयं जाणति तं समयं पासइ जं समयं पासइ तं
समयं जाणइ ? गोयमा ! नो इण्ठे समडे, से केण्ठेणं भंते ! एवं बुचति केवली णं इमं रयणप्पमं
पुढवीं आगारेहिं जं समयं जाणति नो तं समयं पासति जं समयं पासइ नो तं समयं
जाणइ ? गोयमा ! सागारे से नाणे भवति अणागारे से दंसणे भवति, से तेण्ठेणं जाव णो तं समयं
जाणति एवं जाव अहे सत्तमे ” इति प्रज्ञापनात्रिंशत्तमपश्यताख्यपदगतसूत्रपाठदर्शनात् केवलि-
भगवतामेकस्मिन् समये केवलज्ञानकेवलदर्शनान्यतरोपयोग एव, न तु युगपत्केवलज्ञानोपयोग-
केवलदर्शनोपयोगद्वयम् । ननु लोके क्रमिकसामग्रीभेदादेव क्रमिककार्यभेदो दृश्यते, न चात्र
‘स इति कथं केवलानां क्रमिकोपयोगरूपकार्यभेद इति चेत्, नैवम्, केवलज्ञाने केवलज्ञानान्यो-
पयोगसहकृतकेवलज्ञानावरणक्षयस्य केवलदर्शने च केवलज्ञानोपयोगसहकृतकेवलदर्शनावरण-
क्षयस्य हेतुत्वेनात्रापि क्रमिकसामग्रीभेदस्य सत्त्वात्, आद्यकेवलज्ञानात्पूर्वं केवलदर्शनस्याभावा-
द्व्याभिचाररस्यादतः केवलदर्शनसहकृतेत्यनुक्त्वा केवलज्ञानान्योपयोगसहकृतेति केवलज्ञानका-
रणकोटावुक्तम् । नन्वेवं तर्हि तथोत्पद्येतां केवलज्ञानोपयोगः केवलदर्शनोपयोगश्च, तन्नाशरु सम-
यान्तरे न स्यादेव, नाशकहेत्वभावादित्यपि न चाशङ्कनीयम्, अर्हत्प्रवचनस्यानेकनयसमूहमय-
त्वात्तत्रयविवक्षैव प्राधान्येन तत्तत्कार्योपयोगिनीत्यत्रसूत्रनयावलम्बनेन भावमात्रस्य विनाश-
स्वभावनियतत्वेन स्वनाशम्प्रति स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिभावानपेक्षणेन स्वत एव नाशः, अत-
एव स निर्हेतुक इति तन्मतेनोच्यत इति केवलज्ञानस्य केवलदर्शनस्यापि च स्वत एव

क्षणांतरे विनाशात् । यद्वोक्तनयमतेन स्वस्य स्व एव नाशक इति केवलज्ञानस्य केवलदर्शन-
स्य च विनाशे प्रतियोगिन एव हेतुत्वात् द्वितीयक्षणे स स्यादेवेति भावनीयम्, ननु केव-
लिनः क्रमेणोपयोगाभ्युपगमे केवलज्ञानकेवलदर्शनयोः प्रतिसमयं सान्तत्वप्राप्त्या “केवलनाणी णं
पुच्छा गोयमा ! साइए अपज्जवसिए” “केवलदंसणी णं पुच्छा, गोयमा ! सातीए अपज्जवसिते”
इति प्रज्ञापनाऽष्टादशपदोक्तसूत्रविरोधररयादिति चेत्, मैवम्, पदपट्टिसागरोपमस्थित्यादिप्र-
तिपादकमतिज्ञान्यादिसूत्रस्येव लब्ध्यपेक्षयैतत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तेः, एतेन समयान्तरेऽन्यतरोपयो-
गाभावात् सर्वज्ञत्वसर्वदर्शित्वयोस्सातत्यं न स्यादित्यारेकाऽपि निरस्ता, लब्ध्यपेक्षया तत्सद्भा-
वादेव । एतेन केवलज्ञानदर्शने युगपत्सर्वथाऽपनीतस्वस्वावरणे चेत्ततः कथं ते क्रमेण स्वप्रकाश्यं
प्रकाशयतः, यतो न हि सर्वथाऽपनीतावरणौ द्वौ प्रदीपौ क्रमेण प्रकाश्यप्रकाशकारिणौ केनापीक्ष्येते,
दृष्टानुसारिणी च कल्पना प्रमाणकोटिमाटीकते, तथा च केवलज्ञानकेवलदर्शने युगपत्स्वप्रका-
श्यप्रकाशके युगपत्सर्वथाऽपनीतावरणत्वात् प्रदीपद्वयवदित्यनुमानेन युगपदेव ते निखिलान् स्व-
प्रकाश्यान् प्रकाशयत इत्यभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा तदावरणक्षयो मिथ्या स्यात्, यस्मिन्समये
यस्योत्पादस्तेन तदन्यस्याऽऽवृत्तत्वात्, तथाऽनभ्युपगमे च यदनुत्पन्नमन्यतरं तस्य निष्कारण-
मावरणं स्यात्, तथा च सति—“नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा, हेतोरन्यात्पेक्षणात् ।” इति प्रसज्यते,
किञ्च केवलदर्शनोपयोगकाले नैव त्वन्मते केवलज्ञानोपयोग इति तदानीमसर्वज्ञत्वस्य केवल-
ज्ञानोपयोगकाले केवलदर्शनोपयोगाभावात् तदानीमसर्वदर्शित्वस्य च प्रसङ्गस्यादित्येकस-
मयावच्छेदेन निरशेषसामान्यविशेषविषयकज्ञानदर्शनोभयमभ्युपगन्तव्यमिति दोषजालमपि
प्रतिक्षिप्तम्, छन्नस्थस्याप्येकान्तरदर्शनज्ञानोपयोगाभ्युपगमात्तत्रोक्तदोषजालस्य समानत्वात् ।
अत्रापि हि शक्यत एवं वक्तुम् दर्शनकाले ज्ञानानुपगमे छन्नस्थस्याज्ञानित्वं ज्ञानकाले दर्श-
नानुपगमे पुनरदर्शनित्वम्, तथाऽऽवरणक्षयो मिथ्या इतरेतरावरणत्वं वा निष्कारणावरणत्वं
वेत्यादि । तदेवं केवलिनो द्वावुपयोगौ युगपद्भवेतामित्यागमे यदि विहितं स्यात्तदेवं कस्यानुमतं
न स्यात्, आगमोक्तस्य सर्वसम्मतत्वात्, न च तत्र तत्र सूत्रविहितौ युगपद्द्वावुपयोगौ, कि-
न्तु बहुशो निषिद्धावेव, यदवाचि “करस व नाशुमयमिणं, जिणस्स जइ होअ दोअि उवओगा ।
नूणं न होअि जुगवं जओ निसिद्धा सुए बहुसो ॥ ३१३२ ॥” इति ।

युगपदुपयोगद्वयवादिनां महनीयमहतां श्रीमल्लवादिनां मतं चैवम्—धनमेधावरणे-
ऽतिप्रचलतरवायुवेगवशात् सर्वथा विनष्टे सति सूर्यस्याविर्भूतेनाऽतिस्वच्छस्वभावेनैव युग-
पदुत्पद्यमानप्रकाशतापाविवात्मनररत्रीयविशुद्धिप्रकर्षविशेषादावरणभूते धनधातिकर्मणि समूल-
कायं कषिते सति सर्वथाऽऽविर्भूतेन स्वरवभावेन युगपत्केवलज्ञानोपयोगकेवलदर्शनो-
पयोगौ भवतः, न च प्रक्षीणाशेषधनधातिकर्मणः केवलिनः प्रतिबन्धकान्तरम्, येन
युगपत्तद्वदित्यं न स्यात्, प्रयोगश्चात्र केवलिनः केवलज्ञानकेवलदर्शनोपयोगावेककालीनौ,
युगपदप्रतिहताऽऽविर्भूतस्वभावत्वात्, यौ युगपदप्रतिहताऽऽविर्भूतस्वभावात्मकौ तावेककालीनौ
यथा रवेः प्रकाशतापौ, न च युगपदुपयोगद्वयाभ्युपगमे प्रज्ञापनात्रिशत्तमपर्यवस्यताख्यपदोक्तेन

“केवली णं भंते ! इमं रयणप्पमं” इत्यादिपूर्वोक्तसूत्रेण सह विरोधः, यतोऽत्र भवतैवमर्थः क्रियते—
 केवली णमिति वाक्यालङ्कृतौ, भन्ते इति भदन्त ! इमां रत्नप्रभापृथिवीमाकारहेत्वादिभिः “जं
 समयं जाणति तं समयं” इति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति २-३-५ सूत्रेण द्वितीया सप्तमीवा-
 धिका, तेन यं समयं जानाति यस्मिन् समये जानाति ‘तं समयं’ तरिणन् समये पश्यति ? यस्मिन्
 समये पश्यति तस्मिन्समये जानाति ? इति भगवता श्रीगौतमेन प्रश्ने कृते भगवानाह गौतम !
 नायंमर्थः समर्थः, नैव यस्मिन् समये जानाति तस्मिन्नेव समये पश्यतीत्यर्थो युक्त्युपपन्नः, ततोऽ-
 न्यस्मिन् समये जानाति अन्यस्मिन् पश्यतीति भावः । तत्त्वमजानानः पुनः पृच्छति—“से केणङ्केणं
 भंते !” इत्याद्युच्चारणीयम्, भगवानाह—“सागारे से नाणे भवति अणागारे से दंसणं हवइत्ति”
 साकारं विशेषग्राहि ‘से’ तस्य केवलिनो ज्ञानं भवति, अन्यथा ज्ञानत्वायोगात्, अनाकारं
 अतिक्रान्तविशेषं सामान्यग्राहि दर्शनं भवति “जं सामन्नगहणं दंसणमेयं विसेसियं नाणं”
 इति वचनात् । ज्ञानदर्शने चैकसमयावच्छेदेन मिथो विरुद्धे परस्परभावनान्तर्रीयकत्वात्,
 परमाणुगतशीतोष्णत्ववत्, अत्र परमाणुगतेति विशेषणाद् जैनमते एकरिगन्धवयविन्येकसमया-
 वच्छेदेन मित्रावयवावच्छेदेन शीतोष्णत्वयोरसत्त्वेऽपि न क्षतिः, एकरिगन्धं परमाणौ शीतोष्ण-
 त्वयोर्विरुद्धयोरेकसमयावच्छेदेनाऽनभ्युपगमात् । तथा चैकस्मिन्नेव समये निरावरणस्यापि
 केवलिनस्ते तथाविधे उपयोगात्मना युगपद्भूतितुं नार्हतः । तदेवं विशेषग्राहिज्ञानोपयोगः
 सामान्यग्राहिदर्शनोपयोगान्तरितः, सामान्यावलम्बिदर्शनोपयोगश्च विशेषप्रतिभासिज्ञानोपयो-
 गान्तरितः, तत्स्वाभाव्यादिति युगपदनेकप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वभाव एव कारणं नान्यत्, यथा
 सन्निहितेऽपि च द्रव्यात्मके विषये सर्वविशेषानेव केवलज्ञानं सर्वसामान्यानि च केवलदर्शनं
 गृह्णातीत्यत्रानयोस्वभाव एव कारणम्, तथा प्रकृते क्रमिकोत्पादेऽपि स्वभाव एव कारणम् ।
 प्रयोगश्चात्र—एकात्मगते केवलज्ञानकेवलदर्शने भिन्नकालावच्छिन्नोत्पत्तिके एकसमयावच्छेदेन
 परस्परविरुद्धत्वादेकपरमाणुगतशीतोष्णत्ववत्, क्रमभाविस्वभावत्वाद्वा, चक्षुर्ज्ञानश्रोत्रज्ञानवत् ।
 अथवा केवलज्ञानकेवलदर्शने मिथोऽन्तरिततयैवाभ्युपगन्तव्ये तत्स्वाभाव्यात्, यस्य परस्व-
 भावस्त तथैवाभ्युपगन्तव्यः, यथा केवलज्ञानस्य विशेषग्राहकत्वस्वभावः केवलदर्शनस्य च
 सामान्यग्राहकत्वस्वभाव इति । न चायं भवत्कृतोऽर्थः समीचीनतामश्नुति, यतोऽस्मिन् सूत्रे
 समयमिति पदं न समयाख्यकालवाचकं, किन्तु समकं तुल्यमित्यर्थवाचकम्, तथा च अथ
 केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते, केवली इमां रत्नप्रभां पृथिवीं यैराकारादिभिः समकं तुल्यं
 जानाति न तैराकारादिभिस्तुल्यं पश्यति, यैराकारादिभिः समकं तुल्यं पश्यति न तैरा-
 कारादिभिस्तुल्यं जानातीति प्रश्ने कृते तत्प्रतिवचनं भिन्नालम्बनप्रदर्शकम्, केव-
 लिनो ज्ञानं साकारं भवति, तस्य दर्शनं चानाकारं भवतीत्यतो भिन्नालम्बनावेतौ
 प्रत्ययावित्याहुः सम्मतिटीकाकृदभयदेवसूरिपादाः । पूज्यपादश्रीयशोविजयोपाध्यायास्त्वत्रैवं
 समालोचयन्ति ज्ञानविन्दौ—अत्र यद्यपि जं समयमित्यत्र ‘जं’ इति अम्भाव प्राकृतलक्षणात्,

यत्कृतमित्यत्र 'जं कथं' इति प्रयोगस्य लोकेऽपि दर्शनादिति वक्तुं शक्यते, तथापि तृतीयान्त-
 पेदवाच्यैराकारादिभिः यैस्समकं यत्समकमिति लुप्ततृतीयान्तसमासस्थयत्पदार्थस्य समक-
 पेदार्थस्य चान्यूनानतिरिक्तधर्मविशिष्टस्य रत्नप्रभायां भिन्नलिङ्गत्वादन्वय इति 'यत्समकम्'
 इत्यादिक्रियाविशेषणत्वेन व्याख्येयम्, रत्नप्रभाकर्मकाकारादिनिरूपितयावदन्यूनानतिरिक्त-
 विषयताकज्ञानवान् न तादृशतावदन्यूनानतिरिक्तविषयताकदर्शनवान् केवलीति फलितोऽर्थः । यदि
 च तादृशस्य विशिष्टदर्शनस्य निषेधस्याऽप्रसिद्धेर्न तन्निषेधः, 'असतो नत्थि निसेहो' विशेषा०
 भा० १५७४ इत्यादिवचनादिति सूक्ष्ममीक्ष्यते, तदा 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति वैयाकरणनेया-
 श्रयणेन रत्नप्रभाकर्मकाकारादिनिरूपितयावदन्यूनानतिरिक्तविषयताकं ज्ञानं न तादृशं केवलि-
 कर्तृकं दर्शनमित्येव बोधः, सर्वनयात्मके भगवत्प्रवचने यथोपपन्नान्यतरनयग्रहणे दोषाभावादिति ।
 अत्र न तादृशं केवलिकर्तृकं दर्शनमित्यस्य रत्नप्रभाकर्मकाकारादिनिरूपितयावदन्यूनान-
 तिरिक्तविषयताकत्वाभाववत् केवलिकर्तृकं दर्शनमिति पर्यवसितोऽर्थः । तेन ज्ञानतुल्यविषय-
 ताकदर्शनस्याऽप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिरिति । ननु केवलज्ञानकेवलदर्शने समकालीनकेवलज्ञाना-
 वरणक्षयकेवलदर्शनावरणक्षयहेतुकेऽपि क्रमभावित्वस्वभावादेव क्रमेणैवोत्पद्येते । न हि स्वभावे
 पर्यनुयोग इति न्यायादिति पूर्वोक्तं किं विस्मृतमिति चेत्, उच्यते, नैव विरुद्धम्, किन्तु
 धुक्तिबलसाम्राज्ये सति न हि स्वभावमात्रेण सन्तोऽष्टव्यम्, यतो युगपत्कार्यद्वयोत्पादकाऽ-
 तुलसमवलकारणद्वयसङ्गवेऽपि स्वभावमात्रेण कार्यक्रमाभ्युपगमे सर्वत्र स्वभावेनैव निर्वाहे
 कारणमात्रस्यैवोच्छेदप्रसङ्गस्यात्, तथा सति स्वभाववादस्यैव साम्राज्यं स्यात्, तस्मा-
 दन्वयगत्या कार्योत्पत्तिस्वभावः कारणेनैव कार्यक्रमस्वभावोऽपि कारणक्रमेणैव जननीय
 इत्यभ्युपगन्तव्यम्, न चात्र कारणक्रमः, येनाभिलषितकार्यक्रमोऽपि स्यात् । एतेन
 सर्वव्यक्तिविषयकत्वसर्वजातिविषयकत्वयोः पृथगेवावरणक्षयकार्यतावच्छेदकत्वादर्थतत्तदव-
 च्छिन्नोपयोगद्वयसिद्धिरित्यपि निरस्तम्, तत्सिद्धावपि तत्क्रमाऽसिद्धेः, आवरणद्वयक्षय-
 कार्ययोः समप्राधान्येनार्थगतैरप्रसराच्च । न च मतिश्रुतज्ञानावरणयोर्युगपत्क्षयोपशमेऽपि यथा
 तदुपयोगक्रमस्तथा केवलज्ञानकेवलदर्शनावरणयोर्युगपत्क्षयेऽपि केवलिन्युपयोगक्रमस्यादिति
 शङ्कनीयम्, तत्र श्रुतोपयोगे मतिज्ञानस्य हेतुत्वेन शब्दादौ प्रत्यक्षादिसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
 कत्वेन चोपयोगक्रमसम्भवात्, अत्र तु क्षीणावरणत्वेन परस्परकार्यकारणभावप्रतिबन्धप्रति-
 बन्धकभावाद्यभावेन विशेषात् । तदेवं यथा क्षीणावरणे जिने मत्यादिज्ञानचतुष्टयमवग्रहेहादिरूपं
 वा मतिज्ञानं न सम्भवति तथा केवलज्ञानोत्पत्तिसमयभिन्नसमयोत्पत्तिकदर्शनमपि न सम्भवति,
 क्रमोपयोगत्वस्य मतिज्ञानाद्यात्मकछात्रस्थिकज्ञानत्वव्याप्यत्वात् सामान्याऽलम्बनविशेषाऽऽ-
 लम्बनक्रमोपयोगत्वस्य चावग्रहाद्यात्मकत्वव्याप्यत्वात्, केवलज्ञानकेवलदर्शनयोः क्रमोपयोगत्वे
 तत्त्वापत्तिः, व्याप्यसत्त्वे व्यापकस्यावश्यभावादिति केवलज्ञानावरणकेवलदर्शनावरणक्षययो-
 र्युगपत्त्वावित्तेन तत्कार्ययोः सर्वव्यक्तिसर्वजातिविषयकयोः केवलज्ञानकेवलदर्शनयोर्युगपदुत्प-

त्ययोगात् प्रतिबन्धका-तरामात्राच्च युगपद्भावोऽभ्युपग-तव्यः, प्रमाणञ्चात्र केवलज्ञानकेवलदर्शने
एकसमयावच्छिन्नोत्पत्तिके एकसामयिकसामग्रीकत्वात्, यदेकसामयिकसामग्रीकं तत्तदेकसम-
यावच्छिन्नोत्पत्तिकं, “सम्मत्त-चरित्ताइं जुगवं” इति वचनात् “सम्मत्तेणं समगं सव्वं देसं च
कोइ पडिवजे” इति पञ्चसङ्ग्रहवचनाच्च, एककालीनदर्शनमोहनीयकर्मक्षयोपशमचारित्रमोह-
नीयकर्मक्षयोपशमवतः कस्यचित्पुंसः सम्यग्दर्शनचारित्रे इव, युगपदुत्पत्त्यविकलकारणकयुग-
पदुत्पद्यमानरूपरसादिवद्वा । ननु “सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्स” इत्याद्यार्थवचन-
मेव केवलज्ञानकेवलदर्शनक्रमोत्पादे प्रमाणं पूर्वमेवोक्तमिति चेत्, सत्यमुक्तम्, न तु युक्तियुक्त-
मुक्तम्, एतद्वचनस्य साकारोपयोगयुक्तस्य लब्धियोगपद्य एव साक्षित्वात्, उपयोगक्रमाक्रमयो-
रौदासीन्यात्, केवलज्ञानकेवलदर्शनयोर्योगपद्येनापि निर्वाहेऽर्थाद्दर्शनेऽन-तरोत्पत्त्यसिद्धेः, एकक्ष-
णोत्पत्तिकेकेवलज्ञानयोरेकक्षणन्यूनाधिकायुष्कयोः केवलिनोः क्रमिकोपयोगद्वयधाराया निर्वाहयि-
तुमशक्यत्वाच्च, अयोगिगुणस्थानकेचरनक्षणे एकस्य धाराक्रमेण केवलज्ञानं स्यात्, तदन्यस्य च
दर्शनमिति तदुत्तरसिद्धिसमयेऽपि तथा स्यात्, न च तद्युक्तम्, सिद्धिलब्धेस्साकारोपयोगकाल
एव भावादिति ।

महातार्किकशिरोमणिभगवच्छ्रीसिद्धसेनदिवोकराणां मतञ्चैवम्—^१ जुगवं दो नत्थि
उवओगा’ इत्यार्थवचनादेव सामान्यविशेषपरिच्छेदात्मकं केवलज्ञानमेव केवलदर्शनं, न तु
ततोऽन्यत्तदिति तदुभयैक्यान्न क्रमोपयोगवत् द्वायुपयोगावप्येकस्मिन्समये केवलिनस्सङ्गच्छतः ।
उक्तपक्षद्वयस्य तद्विरोधिप्रबलतरयुक्तिसमूहप्रतिहतत्वाच्च, तथाहि सिद्धान्ते यस्मिन्नेव समये
केवलदर्शनावरणक्षयस्तस्मिन्नेव समये केवलज्ञानावरणक्षयोऽप्यभ्युपगत इत्येककालीनतद्रूप-
कारणे समाने सति कस्य पूर्वमुत्पादो भवेत्, पूर्वं यस्य कस्याप्यन्यतरस्योत्पादे तदितरस्याप्य-
विकलसामग्रीसङ्गवेनोत्पादप्रसङ्गात्, अन्यतरसामग्र्या अन्यतरप्रतिबन्धकत्वे च विनिगमनावि-
रहादुभयोरप्यभावप्रसङ्गात् । नन्वेवं तर्ह्यक्रमकारणे सति कार्यस्याप्यक्रमभावो लोके
दृश्यते इति केवलज्ञानकेवलदर्शनोपयोगौ युगपदुत्पद्येयाताम् तत्कारणयोस्तदावरणायि-
कर्मक्षयोर्युगपद्भावादिति चेत्, सोऽपि पक्षो न प्रमाणार्हः, सिद्धान्ते युगपदुपयोगद्वयस्यान-
भ्युपगमात्, सामान्यविशेषपरिच्छेदात्मकत्वात्केवलज्ञानस्येति यदेव ज्ञानं तदेव दर्शनमित्यभ्यु-
पग-तव्यम्, न च दृष्टानुसारिणी कल्पना न तु कल्पनानुसारिणी दृष्टिः, न चैवं क्वचिद्
दृष्टिगोचरमित्यपरिदृष्टकल्पनापत्तिरेवमभ्युपगमे स्यादिति नैक्यं तदुभयस्य युक्तियुक्तं
प्रतिभासत इति वाच्यम्, उभयहेतुसमाजे समूहालम्बनैकज्ञानस्यैवान्यत्र दृष्टिगोचरत्वात्,
नात्रादृष्टिपरिकल्पनाक्लेश इति । तदेवमाखिलसामान्याखिलाविशेषोभयविषयकसमूहालम्ब-
नैकज्ञानाभ्युपगम एव सर्वं द्रव्यपर्यायात्मकं सामान्यविशेषात्मकं जगदेकसमयेन सर्वज्ञो
जानातीति युज्यते, अन्यथा सामान्यविशेषात्मकं निरशेषपदार्थमात्रं सर्वज्ञो न जानीयात्,
एकदेशोपयोगवार्तिकत्वात्, मत्यादिज्ञानवत् । तथा च क्रमोपयोगयुगपदुपयोगद्वयवादिमते-
ऽसर्वज्ञत्वमसर्वदर्शित्वञ्च स्यात् । न च तथाऽभ्युपगन्तुं युक्तमिति सर्वज्ञत्वान्यथानुपपत्त्या यदेव

केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमित्यभ्युपगन्तव्यम् । किञ्च ज्ञानस्य स्वरूपं व्यक्तता दर्शनस्य पुनरव्यक्तता, न च क्षीणावरणेऽर्हति व्यक्तताऽव्यक्तते बुज्येते, ततः सामान्यविशेषज्ञेयमात्रसंस्पर्शभूयैकस्वभाव एवायं केवलिप्रत्ययः । न च ग्राह्यद्वित्वाद्ग्राहकद्वित्वमिति वाच्यम्, केवलज्ञानस्य ग्राह्यानन्त्येनाऽनन्ततापत्तेः । किञ्च क्रमोपयोगपक्षे ज्ञानकालेऽदृष्टं दर्शनकाले चाज्ञातं, युगपदुपयोगद्वयपक्षे च सामान्यांशेऽज्ञातं विशेषांशे चादृष्टं केवली सर्वदा भाषते, तत एकस्मिन् समये सर्वांशे ज्ञानं दृष्टञ्च भगवान् भाषते इत्येष वचनविशेषो नोपपद्यते, अज्ञातं पश्यन्नदृष्टञ्च जानानः किञ्चिजानाति किञ्चित्पश्यति न तु सर्वं जानाति न वा सर्वं पश्यतीत्यखिलसामान्यांशाखिलविशेषांशोभयविषयकज्ञानाभावात्सर्वज्ञत्वं च न सम्भवति । ननु यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमित्याकारके भवन्मतेऽपि पञ्चमाङ्गेऽष्टादशशतके दशभोदेशके “ सोमिला दण्डया ए एगे अहं नाणदंसण्डया ए दुविहे अहं ” इत्यनेनोत्पन्नकेवलज्ञानेन भगवता स्वयमेव स्वात्मनो ज्ञानदर्शनार्थतया भेदद्वयोक्त्या केवलज्ञानकेवलदर्शनयोरपरपक्षाक्षरैर्भेदप्रतिपादनात् कथं नोक्तागमविरोध इति न चाशङ्कनीयम्, तत्र ज्ञानत्वदर्शनत्वधर्माभ्यां ज्ञानदर्शनभेदविवक्षयैवोक्तम् । यदभिहितं स्तुतिकारेण “ एवं कल्पितभेदमप्रतिहतं सर्वज्ञतालाञ्छनं, सर्वेषां तमसां निहन्तु जगतामालोकनं शाश्वतम् । नित्यं पश्यति बुध्यते च युगपन्नानाविधानि प्रभो, स्थित्युत्पत्तिविनाशवन्ति विमलद्रव्याणि ते केवलम् ॥ १ ॥ ” इति । वस्तुगत्या केवलज्ञानधर्मी त्वेक एवेत्युक्तविरोधाभावात्, अत एवोपयोगस्य न द्वादशभेदक्षतिः, अत्रान्याक्षेपपरिहारौ सम्भवितर्कज्ञानविन्दुतोऽवसेयौ, गौरवभीत्या नोच्येते । तदेवमक्रमोपयोगद्वयात्मक एक एव केवलोपयोगोऽभ्युपगन्तव्यः, तत्रैकत्वं व्यक्त्या, ह्यात्मकत्वञ्च नृसिंहत्ववदांशिकजात्यन्तररूपत्वमित्येके, मापे स्निग्धोष्णत्ववद्व्याप्यवृत्तिजातिद्वयरूपमित्यपरे, महनीयमान्यमतिवैभवन्यायाचार्यश्रीयशौविजयोपाध्यायास्तु केवलत्वमावरणक्षयात्, ज्ञानत्वं जातिविशेषः, दर्शनत्वं च विषयताविशेषो दोषक्षयजन्यतावच्छेदक इत्याहुः । नन्वहञ्छास्त्रग्रन्थिस्थाननगमेदिवज्रोपममतिवैभवमहनीयमहत्तमाचार्यत्रयसत्कपक्षत्रयान्यतमस्यैकस्यैव पक्षस्य वस्तुगत्या प्राभाणिकत्वेन तद्विन्नपक्षद्वयस्यार्हञ्छास्त्रवाधितत्वात्तत्पक्षाम्भ्युपगन्तृणां भर्हञ्छास्त्रविपरीतश्रद्धाशालित्वान्मिथ्यात्वप्रसङ्ग इति न चात्र शास्त्रतत्त्वज्ञैराशङ्कनीयम्, प्रत्यात्मप्रदेशानुस्यूताविच्छिन्नार्हञ्छासनानुरागशुभोपायव्रतामविच्छिन्नगुरुपरम्पराऽयातस्त्रतात्पर्यमपक्षपातेन तन्वतां विदुषां मिथ्याभिनिवेशाऽभावात् । तथाहि स्वाग्रहाग्रहिलस्वान्तास्त्रयोऽपि सूरयः स्वस्वाम्युपगतमर्थं शास्त्रतात्पर्यवाचं प्रतिसन्धायाऽपि पक्षपातेन न प्रतिपन्नवन्तः, किन्त्वविच्छिन्नस्वस्वगुरुपरम्पराऽयातमिन्नमिन्नप्रावचनिकपरम्परया शास्त्रतात्पर्यमेव स्वाभ्युपगतार्थानुकूलत्वेन प्रतिसन्धायेति न ते मिथ्याभिनिवेशिनः, वीतरागप्रशुप्रणीतशास्त्रतात्पर्यवाधप्रतिसन्धानपूर्वकाऽन्यथाश्रद्धानाऽभावात्, किञ्चानेकनयसमूहात्मके भगवत्प्रवचने “ नत्थि नएहिं विदूणं सुत्तं अत्थो अ जिणमए किंचि ” इति सिद्धान्तवचनादनेन नयेनेदं स्त्रं प्रवृत्तम्, अनेन नयेन चेदमिति सम्भाविततत्तनयसमालोचनां विनां

नैव तत्तत्क्षत्राणि याथाव्ययेन ज्ञायन्ते इत्यत्र स्वस्वगुरुसम्प्रदायाऽविच्छिन्नतत्तन्नयगर्भवाच-
नाप्रवाहाऽऽयातास्त्रयोऽपि स्वरिपक्षाः प्रमाणकोटिप्रविष्टाः । अत एव “प्रावचनिकानां जिनमद्र-
सिद्धसेनप्रभृतीनां स्वस्वतात्पर्यविरुद्धविषये सूत्रे परतीर्थिकपदं भिन्नपरम्पराऽऽयाततात्पर्या-
नुसारिपरमिति न केषामपि प्रावचनिकत्वक्षतिः, तत्तन्नयामिप्रायेण प्रवृत्तत्वात्” इति नयोपदेश-
वृत्तौ व्याख्यातमिति तेषां सूरीणां केषामपि नापसिद्धान्तोक्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्गः, तथाहि-यत्स-
त्तत्क्षणिकमिति सामान्यव्याप्त्या निखिलवस्तुनस्सद्रूपत्वेन क्षणिकत्वमिति पूर्वपूर्वक्षणिकवस्तु-
नस्स्वोत्तरोत्तरक्षणिककार्यकुर्वद्रूपात्मकतया कारणत्वेन पूर्वपूर्वक्षणिकेनोत्तरोत्तरक्षणिककार्यं
जायते इति पूर्वोत्तरक्षणवर्तिक्षणिकवस्तुद्वयकार्यकारणभावाऽभ्युपगन्तव्यौद्धमत्प्रकृत्युद्धमत्तया-
पेक्षया केवलज्ञानकेवलदर्शनसूत्राभिप्रायं व्यवस्थापयन्तः पूर्वोत्तरक्षणवर्तिनोऽर्कजुद्धमत्तयाभ्युपगत-
कार्यकारणभावांश्च एव प्रस्तुत उपयुक्तः, न त्वुद्धमत्तयाभ्युपगतिनिखिलतत्त्वभाग इति तत्रौदा-
सीन्यमुक्तकार्यकारणभावे च प्राधान्यमभिसन्दधानाः केवलज्ञानकेवलदर्शनक्रसिकोत्पादं पूज्या-
श्रीजिनमद्रगणिक्षमाश्रमणाः प्रतिपादयन्ति ।

यद्यपि चेतनालक्षणसामान्यात्मना केवलोपयोगलक्षणसामान्यात्मना वा केवलज्ञान-
केवलदर्शनयोरैक्यमेव तथापि सामान्यविशेषभेदग्राहितया तदुभयभेदग्राहकवैशेषिकनैया-
यिकमतप्रकृतिव्यवहारनयापेक्षया केवलज्ञानकेवलदर्शनसूत्राभिप्रायसुररीकुर्वन्तो व्यवहारनया-
भ्युपगतभेदान्यतत्त्वभागे औदासीन्येन तदभ्युपगतभेदमात्रस्य प्रस्तुतोपयुक्तत्वात् प्रधानीकृत्य
एकसमयावच्छिन्नोत्पात्तिककेवलज्ञानकेवलदर्शनभेदं जगदर्थक्रमाब्जश्रीमल्लवादिन ऊचुः ।

“सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्, नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादि-
श्रुत्या घटस्सन् पटरान्नित्याद्यनुगतप्रत्ययगोचरीभूतेन सत्त्वेन रूपेणैकस्यैव सर्वजगतो
घटत्वपटत्वाद्युपाधिभेदेन यः काल्पनिकभेदो यद्वाऽखण्डसच्चिदानन्दात्मकस्यैकस्यैव ब्रह्मणो
मायावच्छिन्नत्वान्तःकरणावच्छिन्नत्वोपाधिभेदेन यः काल्पनिकभेदस्तद्ग्राहिवेदान्तिमत-
प्रकृतिसङ्ग्रहनयापेक्षया केवलज्ञानकेवलदर्शनसूत्राभिप्रायमभ्युपगच्छन्तो प्रावचनोपनिषद्वेदि-
महातर्कवादिभगवच्छ्रीसिद्धसेनेदिवाकरा न तु व्यक्त्या भेदं, केवलज्ञानव्यक्तेरेकत्वात्,
किन्तु ज्ञानत्वदर्शनत्वधर्मोपाधिभेदेनैकस्यापि केवलज्ञानस्य भेदं कथयामासुः ।

तथा चाविच्छिन्नप्रावचनिकपरम्पराऽऽयाततत्तन्नयगर्भसूत्रतात्पर्यं स्वाभ्युपगतार्थानु-
कूलत्वेन प्रतिसन्धाय प्रतिपन्नवर्ता त्रयाणामपि स्वरिभगवतां मध्ये नैकोऽपि स्वाभ्युपगतेऽर्थे
भगवत्प्रणीतशास्त्रतात्पर्यवाच्यं प्रतिसन्धायैव पक्षपातेन तमर्थं श्रद्धते इति तत्र शास्त्रतात्पर्य-
वाधप्रतिसन्धानाभाववति “विदुषोऽपि स्वरसर्वाहिभगवत्प्रणीतशास्त्रावितार्थश्रद्धानमाभि-
निवेशिकम्,” इति लक्षणाऽसङ्गतैर्नैकस्मिन्नपि स्वरिवरे आभिनिवेशिकमिथ्यात्वप्रसङ्गः ।

उक्तं च न्यायाचार्यश्रीयशोविजयोपाध्यायैर्ज्ञानविन्दौ

प्राचां वाचां विमुक्ता

दमेक्षिकायां

सस्य केनचिद्रूपेणोत्पादः केनचिद्रूपेण विनाशः केनचिद्रूपेण ध्रौव्यमभ्युपेयमेवेति, तत्र पूर्व-
 पूर्वकेवलपर्यायस्योत्तरोत्तरकेवलपर्यायहेतुत्वाभ्युपगमत एव केवलोपयोगधारोपपत्तिरिति तत्र
 शुद्धसूत्रसमाश्रयणेन केवलदर्शनकुर्वद्रूपात्मकेन केवलज्ञानेन केवलज्ञानकुर्वद्रूपात्मकस्य केवल-
 दर्शनस्योत्पत्तिस्तथाविधेन केवलदर्शनेन तथाविधस्य केवलज्ञानस्योत्पत्तिरित्येवं केवलोपयोग-
 धारा निरावाधैव, तदपेक्षयाऽपर्यवसितत्वमपि सुसङ्गतम् । यथा च घटविषयकविज्ञानपटविष-
 यकविज्ञानमठविषयकविज्ञानाद्यविच्छिन्नप्रवाहस्य प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानत्वं प्रवृत्तिविज्ञानत्वेन
 घटपटादिविज्ञानानां साजात्यमुपादाय निर्वहति, अन्यथा घटविज्ञानत्वादिना घटपटादिविज्ञा-
 नानां प्रत्यक्षत्वानुमानत्वादिना वा प्रत्यक्षानुमानादीनां च साजात्याभावात्प्रवृत्तिविज्ञानस-
 त्तिरपि जाग्रदशाभाविनी न स्यात्, तथा केवलज्ञानकेवलदर्शनयोः केवलज्ञानत्वेन केवलदर्शन-
 त्वेन वा साजात्याऽभावेऽपि केवलोपयोगत्वेन साजात्यात्प्रथमं केवलज्ञानं ततः केवलदर्शनं
 ततः केवलज्ञानमित्येवं केवलोपयोगाविच्छिन्नप्रवाहलक्षणा केवलोपयोगसन्ततिरनाकुलमवति-
 ष्टत इत्यभिप्रायवतां पूज्यानां जिनभद्रगणिक्रमाश्रमणानां मतमतिमनोहरमेवेति । सिद्धसेनः—
 केवलज्ञानमेव केवलदर्शनं, न तयोर्भेद इत्यभ्युपगन्ता सम्मतिप्रणेता सिद्धसेनदिवाकरस्तु, भेदो-
 च्छेदोन्मुखं—केवलज्ञानदर्शनयोर्यो भेदस्तदुच्छेदपरं तयोरैक्यमेवेत्यभ्युपगमपरं सङ्ग्रहम-
 धिगतः—उक्तसङ्ग्रहमवलम्ब्य केवलज्ञानदर्शनयोरैक्यं स्वीकृतवान्, केवलज्ञानदर्शनयोरैक्ये
 यदेव केवलज्ञानावरणं तदेव केवलदर्शनावरणमिति तत्क्षयलक्षणकारणवदितसामग्र्या एकत्वा-
 त्सामग्रीभेदाभावात्तथौगपद्यं तयोः, नापि च केवलदर्शनमप्रति केवलज्ञानस्य कारणत्वान्तरं
 गौरवावहं कल्पनीयमिति न तयोः क्रमोऽपि, किन्त्वेकस्याप्येकसामग्रीतो जायमानस्य केवलोप-
 योगस्याशेषसामान्यविषयकत्वाददर्शनत्वमशेषविशेषविषयकत्वाज्ज्ञानत्वमित्युपाधिप्रयुक्तो भेदः, न
 तु परगुण्येति युक्तम्, तथा च सर्वनयमये स्याद्वादे तत्तन्नयभेदावलम्बनेन तत्तत्पक्षसूत्रणसूत्र-
 धारास्त्रयोऽपि सूरयः स्याद्वादसैक्यरसिका एवेति तेषां पक्षा युक्त्युपपन्नत्वान्न विषमा इत्युप-
 संहरति तस्मादिति (पृष्ठम्) । अत्र 'अपि' इत्यस्य स्थाने 'अमी' इत्यपि पाठः ॥२॥ यथा
 चोपयोगलक्षणो जीव इति निरुपयोगस्तत्कदापि न भवतीति चित्सामान्यमुपयोगापरामिधान-
 मनाद्यतन्त्रमेव तद्रूपं यत्पुरुषपदेनोच्यते तस्यैव च केवलोपयोगो विशेषस्सादिरनन्तश्चेति केव-
 लोपयोगात्मना तदपि चित् साधपर्यवसितमिति गीयते, तथा तदेव चित्सामान्यं स्वविशेषस्य
 केवलोपयोगस्य यौ विशेषौ ज्ञानदर्शनस्वभावौ साकारोपयोगनिराकारोपयोगौ तद्रूपसूक्ष्मां-
 शपेक्षया क्रमिकमपि सम्भवति । तथा च केवलोपयोगस्यैव चित्सामान्यविशेषस्य मुख्यतया
 विवक्षितत्वे तदंशयोरवान्तरविशेषयोरसाकारानाकारोपयोगयोस्तद्रूपप्रविष्टत्वेन गौणतया विव-
 क्षितत्वे साधपर्यवसितत्वे, साकारानाकारोपयोगयोरेव मुख्यतया विवक्षितत्वे उपयोगसामान्यस्य
 च गौणतयाऽऽश्रयणे क्रमिकत्वमित्येवं व्यवस्था सूर्याणामभिमतः सूपपादैवेत्याशयेनाह
 चित्सामान्यमिति । केवलमुख्ये विशेषे पुरुषपदभाक्-पुरि वपुषि शेते इति पुरुषः

आत्मा, पुरुषपदं भजते स्ववाचकत्वसम्बन्धेन सेवते इति पुरुषपदभाक्, गुणगुणिनोरभेदादा-
त्मवाचिपुरुषपदवाच्यं यदेव चित्सामान्यं तदेव तद्रूपेण-केवलरूपेण साध्यनन्तं
स्फुटं यथा स्यात्तथाऽऽगमे अभिहितं-गदितम्, इदं-तदेवेदं चित्सामान्यं सूक्ष्मैरंशैः ज्ञान-
दर्शनोपयोगलक्षणैः क्रमवदप्युच्यमानं-पूज्यैरभिधीयमानं न दुष्टं-दुष्टं भवति, अपेक्षाभेदे-
नानन्तत्वकमिकत्वयोरेकत्र सत्त्वे विरोधाभावात्, तत्-तस्मात्कारणात्सूरीणामियं मुख्य-
गौणव्यवस्थाऽभिमतेत्यर्थः ॥३॥ यदेत्थं नयभेदावलम्बनेन स्वरिपक्षत्रयामिमतमुख्यगौण-
व्यवस्था सामस्यञ्जमञ्चति तदा विस्मयोऽपि नात्र करणीयः, आगमे यथाऽन्ये नयविवादपक्षा-
राथैतेऽपि सुसङ्गता एवेत्याह-तमोपगमेति । यद्यपि निरावृताऽजन्यसर्वदावस्थितस्वयमा-
विर्भूतचैतन्यस्वरूप एवात्मा निश्चयतस्तथापि व्यवहारतो मतिज्ञानाद्यावरणकर्मलक्षणतमसोऽ-
पगमे सति चिज्जनुः-चैतन्यस्य जन्म भवति, क्षणभिदा-प्रतिक्षणं चैतन्यमन्यदन्यदेव विशिष्ट-
विशिष्टतरं भवति निदानोद्भवः स्वस्वप्रतिनियतकारणतोऽस्योद्भव इत्याद्या नयवि-
वादपक्षा बहुतरा यथा श्रुते-आगमे श्रुता-अभिहिताः, अपेक्षाभेदेन तेषामुपपन्नत्वान्न
तेषु कथमेतदवदमानं घटामृतीति विस्मयो भवति यथा, तथा स्वरिपक्षत्रये क इव
विस्मयो भवतु, न कोऽपि विस्मयः, पक्षत्रयस्यापि नयभेदावलम्बनेनोपपादितत्वात्,
नु-वितर्कं, क्व स्वरिपक्षत्रयमध्ये कस्मिन् पक्षे धियां प्रधानपदवी दवीयसीदृश्यते?,
कांश्चा न कुत्रापीत्यर्थः, स्वरिपक्षत्रयमप्यपेक्षाभेदेनोपपद्यत एवेति भावः ॥४॥ ननु विरोधे जाग्रति
सति कथं पक्षत्रयमपि समीचीनतयाऽस्त्युपगन्तुमर्हमित्यत आह प्रसह्येति, यत्र स्वसमये-
जैनसिद्धान्ते प्रसह्य हठादेव एकान्तत इति यावत्, सदसत्त्वयोः-सत्त्वासत्त्वयोः, एतच्च नित्य-
त्वानित्यत्वादीनामप्युपलक्षणम्, विरोधनिर्णायकं यत्र सत्त्वन्तत्र नासत्त्वमित्येवमेकाधि-
करणावृत्तित्वलक्षणस्य विरोधस्य निर्णायकं-निर्णयजनकं, हि यतः, न-नैव किञ्चित्, सत्त्वा-
सत्त्वनित्यत्वाऽनित्यत्वाद्योर्विरुद्धयोरप्यपेक्षाभेदेनविरुद्धत्वात्, स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावावच्छेदेन
सत्त्वस्येव परद्रव्यक्षेत्रकालभावावच्छेदेनासत्त्वस्यापि द्रव्यापेक्षया नित्यत्वस्येव पर्यायापेक्षयाऽ-
नित्यत्वस्यापि त्रैकस्मिन् वस्तुनि सत्त्वे बाधकप्रमाणाभावात्, कपिसंयोगतदभावयोरिव
सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वादीनामप्यवृत्तित्वेन भिन्नावच्छेदेन स्वाभावसामानाधि-
करणाऽनुभवात्, तथा विशेषणविशेष्ययोरपि नियामकं न-इदमस्य विशेषणमि-
दञ्चास्य विशेष्यमित्येवं प्रतिनियतविशेषणविशेष्यभावस्यापि नियामकं न किञ्चित्, यद्यस्य
विशेषणं तत्तस्य विशेष्यमपि सम्भवति, यद्यस्य विशेष्यं तत्तस्य विशेषणमपि सम्भवतीत्यर्थः ।
गुणेति-स्यात्पदात् स्यादस्तीत्यादिवाक्यात्स्यात्प्रदवलादस्तित्वादेः प्रधानतया नास्तित्वादे-
गुणतया अपेक्षया स्वस्वनिमित्तभेदापेक्षया मतिर्विद्यो भवतीत्यतो भजनोर्जिते-अपेक्षा-
भेदेन विरुद्धयोरप्यविरुद्धतया प्रतिपादके अत्र-अस्मिन् स्वसमये-जैनसिद्धान्ते किं न
सङ्गच्छते-सर्वमेव सङ्गच्छते, स्याद्यौगपद्यं-नदर्शनयोः, स्यात्क-

मिकत्वं ज्ञानदर्शनयोः, स्यादपर्यवसितत्वं स्यात्पर्यवसितत्वञ्च तयोरित्येव स्यात्पदयोजनया
जैनसिद्धान्तो सर्वमेव नयभेदावलम्बनेन चतुरस्रमिति भावः । न केवलमन्यविषयेष्वेव स्याद्वादः
किन्तु स्याद्वादेऽपि स्याद्वादोऽनेकान्तेऽप्यनेकान्तः, स्याद्वादः स्यादेका-तवादः स्यादनेका-त-
वाद इति, अनेकान्तः स्यादेका-तः स्यादनेका-त इति, प्रमाणापेक्षया स्याद्वादत्वमनेकान्तत्वं
च नयापेक्षयैकान्तवादत्वमेकान्तत्वञ्च, सेयमनेका-तधीर्नयस्य प्राधान्यताटस्थ्याभ्यां विवक्षागो-
चरतापन्नैका-तत्वानेकान्तत्वाद्युपाधिसंवलितार्थावगाहिनी सती न गुरुसम्प्रदायक्रमवाधिका भवति
प्रत्युतेत्यमेव सदृशनं धीधना आप्ता सर्वथोपपन्नतास्पदं कथयन्तीत्याह—प्रमाणेति, स्वसम-
येऽपि—जैनसिद्धान्तेऽपि, स्याद्वादे अनेका-तत्वे च, अनेकान्तधीः कथञ्चिदेका-तवादत्वकथ-
ञ्चित्स्याद्वादत्वोभयधर्मप्रकारिका कथञ्चिदेका-तत्वकथञ्चिदनेकान्तत्वप्रकारिका वा बुद्धिः,
प्रमाणनयसङ्गता—प्रमाणनयावलम्बनेनानेकान्तत्वादिरत्रविषयीभूतार्थे प्रवृत्ता नयस्य यः
स्मर्योऽभिमानः प्राधान्यमिति यावत्, या च नयस्य तटस्थता—प्रमाणस्य प्राधान्ये नयस्य
गौणता, ताभ्यामुल्लसन्तो वस्तुनि प्रकारतयाऽवभासमाना ये उपाधयोऽनेकान्तत्वादिधर्मरौः
क्लिर्मीरिता—चित्रिता तादृशाशेषधर्मावगाहिनीति यावत्, एवम्भूता सती सुगुरुसम्प्रदाय-
क्रमं सुगुरुपरम्पराम्युपगतार्थपरिपाटीं कदाचन न बाधते, प्रत्युतैवंविधाऽनेकान्तधीस्तत्प-
रिपोषिकैव भवति, हि—यतः, उरुधियः धीवैभवशालिनः समञ्जसपदं—समञ्जसस्थानं
यथाभ्युपगमे सति सर्वं समञ्जसं भवति सम्यगुपपद्यते तत् सदृशनं वदन्ति, तदेव सदृशनं
यत्र सत्त्वासत्त्वादिकं सर्वमपि वस्तुनि सङ्गतिमङ्गति एवम्भूतञ्च स्याद्वाद एवेति स्याद्वाद एव
सदृशनमिति भावः ॥ ६ ॥ ये च नयानां तत्त्वमजानन्तः हतधियरक्षरिपक्षेषु विरोधमुद्घोष-
यन्ति तानधिकृत्याह—रहस्यमिति । वत—आश्चर्यं, आश्चर्यं खल्वेतत्, खला—दुर्जना हतधियो-
नष्टसद्बुद्धयो नयानां—सङ्ग्रहादितत्त्वनयानां, रहस्यं तात्पर्यार्थं, किमपि न जानन्ते—
अल्पमात्रमपि नैवावगच्छन्ति, अतएव विविधबुधपक्षे—तत्त्वज्ञानाविधस्वरवृद्धसम्प्रदायायात-
तत्त्वनयापेक्षतत्त्वसूत्राभिप्रायभ्राजिष्णुपूर्वोक्ततत्त्वप्राज्ञपक्षे विरोधं भाषन्ते, अमी चन्द्रादि-
त्यप्रकृतिविकृतिव्यत्ययगिरा(रः) चन्द्रस्वभावं रवाबुद्धिरन्ति रविस्वभावं चन्द्रे प्रलयन्ती-
त्येवं स्वभावास्वीयातिजडत्वस्वभावं प्रकटितवन्तः, अहह—खेदे, कुत्रापि—कस्मिंश्चिदपि
विषये, निरातङ्का न गुणान्वेषणपरा—निरर्गला भवभयविनिर्मुक्तास्तन्तो यथा तथा
प्रलापिनो न गुणान्वेषणपराः किन्तु परदूषणान्वेषणतत्परा एवेति भावः । यद्वा अमी चन्द्रादि-
त्यप्रकृतिविकृतिव्यत्ययगिरः । “सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् ।
क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्तः ॥ १ ॥” इति वराहसंहितावचनात् जलमये
चन्द्रमसि सूर्यकिरणानां प्रवेशादेव तमोनाशकत्वं चन्द्रमसो भवतीत्यवगमात् चन्द्रमसो विकृ-
तित्वं प्रकृतित्वं तु आदित्यस्येति सिद्धं भवति, तत्र चन्द्रमस एव प्रकृतित्वं सूर्यस्यैव विकृति-
त्वमित्याकारकं व्यत्ययं व्यत्यासं गिरन्तो जना यथा स्वीयमज्ञत्वमेव प्रकटयन्ति

न्तरम्, पूर्वाणि चत्वारि ज्ञानानि मत्यादीनि, क्षयोपशमजानि मतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमजनितानि, केवलं तु कर्मक्षयादेव । तस्मान्न केवलिनः शेषाणि छात्रस्थिकानि ज्ञानानि भवन्ति, मन्दप्रकाशे आवरणमेव हेतुरित्युक्तत्वात् । ये तु नैयायिकादयो योगजधर्मप्रत्यासत्तिजन्यं मानसं विलक्षणं योगि-
ज्ञानमिच्छन्ति, तैरतीन्द्रियं योगिज्ञानं कथमुपपादनीयम्, मनसोऽपि तन्मते इन्द्रियत्वात्, कथं च चाक्षुषादिसामग्रीकाले योगिनामपि तदुत्पादः, मानससामग्र्याः सर्वापेक्षया दुर्बलत्वात्, मानसेतरज्ञान-
सामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ भोगान्यत्ववत्त्वसाक्षात्कारान्यत्वमपि देयमित्यभ्युपगमे च भोगसा-
मग्र्याः इव तत्त्वसाक्षात्कारसामग्र्याः सर्वतो बलवत्त्वात् योगजधर्मवतां ज्ञानान्तरोत्पत्तिर्न स्यादेव, किन्तु,
तत्त्वसाक्षात्कारधारैव स्यात्, तथा चानन्ततदुत्पत्तिध्वंसकल्पनायां गौरवात् योगजधर्मजन्यमेकमनन्तं
ज्ञानमेव कल्पयितुं युक्तम्, तदेवासहायं केवलनामधेयमिति किं तत्र मनः प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनया,
एवं स्वरिपक्षेषु विरोधप्रदर्शनेन स्वीयमनवबोधमात्रं प्रकाशयन्तोऽमी जना अपि अहह कुत्रापि
निरातङ्का न गुणान्वेषणपराः । तदर्थस्तु पूर्ववत् । अमी चन्द्रादित्यप्रभृतिविकृतिव्यत्ययगिर
इति पाठे तु चन्द्रादित्यप्रभृतीनां चन्द्रसूर्यादीनां परस्परविरुद्धस्वभावानां विकृतेः विकारस्य
शीतोष्णस्पर्शादेः व्यत्ययं व्यत्यासं चन्द्र उष्णस्पर्शवान् सूर्यश्च शीतस्पर्शवानित्याकारकं विप-
रिवर्तनं ये गिरन्ति तद्वत् स्वरिवचनेषु त्रयेषु विरोधमुद्भावयन्तः स्वीयमज्ञानमेव प्रदर्शयन्तोऽमी
अहह कुत्रापि निरातङ्का न गुणान्वेषणपराः, तदर्थस्तु पूर्ववत् ॥ ७ ॥ इत्यलं पल्लवितेन ।

ननु भवतु मतिज्ञानादीनि चत्वारि ज्ञानानि क्षयोपशमजानि तथापि तानि
केवलज्ञानोत्पत्तौ तत्त्वामिनि कथं नोत्पद्यते इत्याशङ्क्यामाह मन्दप्रकाशे आवरण-
मेव हेतुरित्युक्तत्वादिनि-केवलज्ञानावरणावृतस्य जीवस्य घनपटलाच्छादितस्य सूर्यस्येव
यो मन्दप्रकाशो मतिज्ञानादिसंज्ञकरास्मिन्केवलज्ञानावरणमेव हेतुरिति केवलज्ञानोत्पत्तौ तद-
भावात्तत्कार्यभूतानि मन्दप्रकाशात्मकमतिज्ञानादीनि क्षयोपशमिकानि नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः ।
योगजधर्मप्रत्यासत्तिजन्यमिति-योगाभ्यासजनितो युक्तयुज्जानयोगिद्वैविध्याद् द्विप्रकारो
यो धर्मस्तल्लक्षणप्रत्यासत्तिजन्यमित्यर्थः । मानससामग्र्यास्सर्वापेक्षया दुर्बलत्वादिति-
रूपरसादिज्ञानज्ञानतज्ज्ञानादिमानसज्ञानसामग्र्यास्सर्वत्र विद्यमानत्वेन तद्विधिपरम्परोत्पाद-
प्रसक्त्या रूपरसादिचाक्षुषरसनादिप्रत्यक्षात्मकविषयान्तरसञ्चारो न स्यादिति मानसप्रत्यक्षम्प्रति
चाक्षुषादिसामग्र्या मानसेतरज्ञानसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वरूपनेन चाक्षुषादिसामग्र्यास्सत्त्वे
चाक्षुषादिप्रत्यक्षस्यैवोदयेन तदानीं विद्यमानाया अपि मानससामग्र्या अकिञ्चित्करत्वादिति
भावः । मानसेतरज्ञानसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटाविति-मानसेतरज्ञानसा-
मग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपिता या मानसप्रत्यक्षनिष्ठप्रतिबध्यता तदवच्छेदककोटावि-
त्यर्थः । भोगान्यत्ववदिति-मानसेतरज्ञानसामग्रीकाले विद्यमानयोरपि सुखदुःखयोर्मनसा
साक्षात्कारो न स्यात्, न चैवमस्त्विति वाच्यम्, सुखदुःखयोरवश्यं विधिबधत्वाभ्युपगमात्,
तदन्यथानुपपत्त्या सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणभोगान्यत्वविशेषणमुपादेयं तद्वदित्यर्थः । किं
तत्र मनः प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनयेति-एतेन

अन्यथाऽवव्यादिस्थानीयज्ञानान्तरेऽपि प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनापत्तेरिति युक्तमुत्तरायामः ॥

एवं मत्यादिज्ञानपञ्चकं प्रमाणं प्रदर्श्य प्रमाणामासमाविष्करोति

सूत्रम्—मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ १ ॥ ३२ ॥

(भाष्यम्) मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानमिति विपर्ययश्च भवति, अज्ञानं चेत्यर्थः । ज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमिति अत्राह । तदेव ज्ञानं तदेवाज्ञानमिति, ननु ज्ञायातपवद्गीतोपावञ्च तदत्यन्तविरुद्धमिति । अत्रोच्यते, मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतप्राहकत्वमेतेषाम् । तस्मादज्ञानानि भवन्ति । तद्यथा—मत्यज्ञानं श्रुताज्ञान विमङ्गज्ञानमिति । अवधिर्विपरीतो विमङ्ग इत्युच्यते ॥ अत्राह उक्तं भवता सम्प्रदर्शनपरिगृहीतं मत्यादिज्ञानं भवति, अन्यथाऽज्ञानमेवेति, मिथ्यादृष्टयोऽपि च भव्याभ्यामध्याश्चेन्द्रियनिमित्तावविपरीतान्स्पर्शादीनुपलभ्यते उपदिशन्ति च स्पर्शं स्पर्श इति, रसं रस इति, एवं शेषान्, तत्कथमेतदिति । अत्रोच्यते । तेषां हि विपरीतमेतद्भवति ॥

(यशो० टीका) ज्ञानाधिकाराद्विपर्ययोऽज्ञानमिति । चकाराद् ज्ञानान्यज्ञानानि चेत्यर्थ इत्याशयवान् व्याचष्टे—मतिज्ञानमित्यादि । विरोधमाशङ्कते अत्राहेत्यादिना, आश्रयभेदेन परिहरति अत्रोच्यते इत्यादिना, मिथ्यादृष्टिपरिगृहीता मतिर्येत्यज्ञानं, मिथ्यादृष्टिपरिगृहीतं श्रुतं श्रुताज्ञानं, क्षात्कारत्वजातेर्मानसत्त्वव्याप्यतयैव कल्पयितुं युक्तत्वेन तदवच्छिन्नमप्रति योगजधर्मलक्षणमनः—प्रत्यासत्तिरेव कारणमित्यपि निरस्तम्, निदिध्यासनादेः कर्मान्तरस्येव विहितत्वेन दोषक्षयरूपसत्त्वशुद्धावेवोपयोगात्, तज्जन्यतावच्छेदकतत्त्वसाक्षात्कारत्वजातेर्मानसावृत्तिताया एव युक्तत्वात्, अन्यथैकतरोत्पत्तिकाले तदन्योत्पत्तिवारणाय तत्त्वसाक्षात्काराख्यमानसे तदितरमानसे च हेत्वन्तरादिकल्पने महागौरवं स्यादिति ॥ ३१ ॥

द्वारिंशत्तमसूत्रमवतारयन्नाह एवं मत्यादिज्ञानपञ्चकं प्रमाणमित्यादि । विपर्ययोऽज्ञानमिति—मूलसूत्रोक्तविपर्ययशब्देनात्राज्ञानं वाच्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह ज्ञानाधिकारादिति—जह दुःखयणमवयणं, कुच्छिद्यसीलं असीलमसईए । भण्णइ तह नाणं पि हु, मिच्छादिङ्गिस्स अन्नाणं । ५२० । इति भाष्योक्तेः अवचनं—अशीलमित्यत्रेवाज्ञानमित्यत्र नवः कुत्सार्यत्वात् कुत्सितं वचनमवचनमिव कुत्सितं शीलमशीलमिव कुत्सितं ज्ञानमज्ञानम्, अप्रमाणत्वलक्षणकुत्सितत्वञ्च मिथ्यात्वसंवलितत्वात् । चकारादिति सूत्रस्थचकारोदित्यर्थः । ज्ञानान्यज्ञानानि चेति—मतिज्ञानश्रुतज्ञानावधिज्ञानानि यथाऽवस्थितार्थावगाहित्वेन तद्वति तत्प्रकारकत्वाद् यथार्थानि प्रमाज्ञानात्मकानीति यावत् । मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविमङ्गज्ञानानि चार्थव्यभिचारित्वेन तदभाववति तत्प्रकारकत्वादयथार्थानि अप्रमाज्ञानात्मकानि ज्ञानाभासानीति यावदित्यर्थः । विरोधमाशङ्कत इति एकत्र स्थले छायाऽऽतपवदेकस्मिन्नेव पुरुषे यदेव मत्यादिज्ञानत्रयमर्थाव्यभिचारित्वात्सम्यग्ज्ञानरूपं तदेव चार्थव्यभिचारित्वान्मिथ्याज्ञानरूपमिति विरुद्धत्वान्न युक्तमित्याशङ्कत इत्यर्थः । नैकस्मिन्नेवाधारे ज्ञानत्रयमज्ञानत्रयञ्चेति ब्रूमः, किन्तु भिन्न एवाश्रये इत्येवमुक्ताशङ्कापरिहरति—आश्रयभेदेन परिहरतीति । क तर्हि ज्ञानं क चाज्ञानमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह मिथ्यादर्शनपरिगृहीतेत्यादि । मिथ्यादृष्टिपरिगृहीता चेतिरित्तदा

मिथ्यादृष्टिपरिगृहीतोऽपि विविभङ्ग इत्युच्यते विपरीतप्रकार इत्यर्थः । नन्वज्ञानमित्यत्र नञ् कुत्सायां, तथा चाप्रमाणमित्यर्थः, अप्रामाण्यं च तदभाववति तत्प्रकारकत्वम्, तच्च काचकामलादिदोषवतः सम्यग्दृष्टेरपि शङ्कः पीत इति-ज्ञाने भवति, प्रामाण्यं च तद्वति तत्प्रकारकत्वम्, तच्च मिथ्यादृष्टेरपि घटादौ घटत्वादिप्रकारकज्ञाने संभवतीति कोऽयं सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टिपरिग्रहयोर्विशेष इति शङ्कते । अत्राहेत्यादिना, मिथ्यादृष्टयोऽपि चेति, मिथ्यादृष्टयस्त्रिविधा अभिगृहीतनिथ्यादर्शना १, अनेमिगृहीतमिथ्यादर्शनाः २, प्रवचनार्थसन्देहिनश्च ३, अपिः सम्भावे, चः समुच्चये । ते मिथ्यादृष्टयो द्विधा-भव्याश्चामव्याश्च । सेत्स्यन्तो भव्याः । असेत्स्यन्तोऽभव्याः । ते द्विविधा अपि इन्द्रिय श्रोत्रादिनिमित्तं सहकारिकारणं येषु तान्, अविपरीतान् यथावस्थितान् स्पर्शरसरूपगन्धशब्दान्, उपलभन्ते, उपदिशन्ति चान्येभ्यः । तथा चाविसंवाद्यर्थक्रियाकास्तिवैनापि प्रामाण्यम्, अवैपरीत्यं दर्शयति । स्पर्शशीतादिकम्, स्पर्शोऽयमित्यध्यवसतीत्यवैपरीत्यम् । रसं रस इति । एवं शेषान् गन्धरूपशब्दान् वैपरीत्येन । तत्कथमेतदिति-बाधके हि प्रत्यये सत्यस्यार्थता प्रत्ययान्तरस्याश्रयितुं शक्या, यथा शुक्तिकीयां रजतबुद्धेः, तत्र विशेषदर्शनावतारे-इदं न रजतमिति बाधदर्शनात्, नैवमत्र बाधकं कंचित्प्रत्ययं पश्यामो यद्वलान्मिथ्यादृष्टीनां तदयथार्थं ज्ञानं मन्येमहि । अत्रोच्यते, तेषां मिथ्यादृष्टीनां तत्स्पर्शादिज्ञानं विपरीतमेव भवति । कुतः ? ।

मत्यज्ञानमिति निर्दिश्यते, कथञ्चित्तदुभयरूपानेकात्मात्मकवस्तुनो नियतैकधर्मवत्त्वलक्षणैकान्ततया ग्राहित्वेन मिथ्यादृष्टेर्मतिर्मत्यज्ञानम्, आत्ममतिज्ञानमित्युच्यते । एवं श्रुतादावपि ज्ञेयम् । सम्यग्दृष्टिपरिगृहीता चेन्मतिः तदा मतिज्ञानशब्देन वाच्या भवति, अनेकान्तात्मकवस्तुग्राहित्वेन मत्यात्मकं सम्यग्दृष्टिज्ञानं प्रमात्मकमिति भावः । विभङ्गज्ञानमिति भाष्ये विभङ्गश्च तज्ज्ञानञ्चेति विभङ्गज्ञानम्, इह च कुत्सा विभङ्गशब्देनैव गमितेति न ज्ञानशब्दो नानां विशेषितः । अत्र विरुद्धा भङ्गा वस्तुविकल्पा यस्मिंस्तद्विभङ्गं यद्वा विपरीतो भङ्गः-परिच्छिन्तिप्रकारो यस्य तद्विभङ्गम्, तच्च ज्ञानं च विभङ्गज्ञानमित्यादिकाऽपि शास्त्रे व्युत्पत्तिर्दृश्यते इति । विभङ्गपदस्यार्थमाह-विपरीतप्रकार इत्यर्थ इति-अन्यथावातुपरिच्छेदीति भावः । अत्राहेत्यादिभाष्येण यदाशङ्कितं तत्प्रतिविधानहेतुकथनविधया त्रयस्त्रिंशत्तमसूत्रपीठिकानिमित्तं तदुभाष्यमवतारयति-नन्वज्ञानमित्यत्रेत्यादिना । अवैपरीत्येनेति-अत्रोच्यते-स्यतीत्यनुपपद्यते ॥ १ ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशत्तमसूत्रमवतारयति-कुत इति ।

सूत्रम् । रादसतोरविशेषात् यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ १ ॥ ३३ ॥

(भाष्यम्) यथोन्मत्तकर्मोदयादुपहृतेन्द्रियमतिर्विपरीतग्राही भवति सोऽश्वं गौरित्वध्यवस्थितिं गां चाश्व इति लोष्टं सुवर्णमिति सुवर्णं लोष्टं इति लोष्टं च लोष्ट इति सुवर्णं सुवर्णमिति, तस्यैवमविशेषेण लोष्टं सुवर्णं सुवर्णं लोष्टमिति विपरीतमध्यवस्थानो नियतमज्ञानमेव भवति तद्वन्मिथ्यादर्शनोपहृतेन्द्रियगतेर्मतिश्रुतावधयोऽप्यज्ञानं भवन्ति ॥ उक्तं ज्ञानं, चारित्रं नवमेऽध्याये ब्रह्मणः । प्रमाणे चोक्ते । नयान्वक्ष्यामः । तद्यथा ।

(यशो० टीका) सद्विद्यमानं स्वरूपेणोत्पादादि, असद्विद्यमानं पररूपेण तत्, तयोरविशेषोऽ-
 भजना, तस्मान्मिथ्यात्वमेकनयाश्रितमिथ्यादृष्टिज्ञानस्य, स्पर्शोऽयमित्यादितदीयप्रत्यक्षस्याप्येकान्तनय-
 वासनासंवलनेकान्तनयात्मकत्वं भावनीयम् । द्वितीयहेतुं भाष्यकृद्व्याचष्टे यथोन्मत्त इत्यादि । यथा
 उन्मत्तः पिशाचादिगृहीतः, कर्मोदयात्-कर्मणां पुराकृतानां विपाकात्, यदा उपहतेन्द्रियमतिः-उपहते-
 न्द्रियमनाः संवृतो भवति, तदा विपरीतग्राही अन्यथावस्थितवरूपपरिच्छेदी, भवति । यतः, स उन्मत्तः,
 अश्वं सन्तं, गौरयमित्यध्यवस्यति, गां च सन्तमश्नोऽयमिति, सर्वेष्वेव पदार्थेषून्मत्तस्य यदृच्छयोपलब्धिर्न
 कतिपयेष्वित्युदाहरणभूयस्त्वेन कथयति । लोष्टं पृथिवीपरिणामं मृदादिकं, सुवर्णमित्यध्यवस्यति, सुवर्णं वा-
 लोष्टमिति, कदाचिच्च लोष्टं लोष्टमेवावधारयति, कदाचिच्च सुवर्णं सुवर्णमित्येव, तस्योन्मत्तस्य ' एवम्-
 उक्तेन, अविशेषेण लोष्टं सुवर्णं सुवर्णमध्यवस्यतो यथा नियतं निश्चितमज्ञानमेव । तद्वन्मिथ्यादर्श-
 नोपहतेन्द्रियमनस्कस्य, मतिश्रुतावधयोऽप्यज्ञानमेव भवन्तीति, बहुप्रकारान्तज्ञानप्रवाहपतितं किञ्चि-
 दंशेऽभ्रान्तमपि ज्ञानं तेषां भ्रान्तमेव, भ्रमशक्तेरनपगमादिति भावः । इदमत्र बोध्यम्-तद्वति तत्प्रकारक-
 ज्ञानत्वं प्रमात्वमिति प्रमालक्षणं परेषां मतेऽनुपपन्नम्, निर्विकल्पकेऽप्याप्तेः, तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वं
 भ्रमत्वं तद्विन्नज्ञानत्वं प्रमात्वम्, एवं च निर्विकल्पकसङ्ग्रह इत्यपि, न सम्यग्, भूतलं घटवत्पटवच्चेति
 ज्ञानेऽंशे भ्रमप्रमात्मकेऽप्याप्तेः । निर्विकल्पकमनुभयात्मकं तृतीयमेवेत्यभ्युपगमे चोक्तमुभयात्मकं तुरीयं
 प्रसज्येतेत्यपासिद्धान्तः । किं च तद्वतीत्यादौ तच्छब्दार्थस्याननुगतत्वाद्व्रजतत्त्ववद्विशेष्यकत्वे सति रजत-

ननु सम्यग्दृष्टेरपि मिथ्यादृष्टेरिव स्पर्शो स्पर्शोऽयमित्येवमेव प्रत्यक्षज्ञानं भवतीति
 तज्ज्ञानस्य मिथ्यात्वे किं बीजमित्याशङ्क्यामाह स्पर्शोऽयमित्यादितदीयप्रत्य-
 क्षस्यापीत्यादि परमार्थवृत्त्या स्पर्शो स्पर्शत्वधर्मवत्तदितरान्तधर्मसद्भावेऽप्येकान्तनय-
 वासनासंवलिततया मिथ्यादृष्टेस्पर्शत्वमात्रस्यैकस्यैव धर्मस्य ग्राहकं स्पर्शोऽयमिति
 प्रत्यक्षात्मकं यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेकनयगोचरैकधर्ममात्रावगाहित्वेन मिथ्याज्ञानम्, यतो
 घटगतस्पर्शस्याप्यनेकान्तात्मकतयाऽनन्तस्वपर्यायाणां साक्षात्सम्बन्धेन परपर्यायाणां च स्वाऽ-
 भाववत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन परमार्थवृत्त्या तत्र सद्भावेऽपि मिथ्यात्वदोषवलात्तज्ज्ञानाभावेन
 तन्निराकरणपूर्वकवस्त्वेकदेशमात्रग्राहिमिथ्यानयज्ञानेन सर्वथा स्पर्शोऽयमित्येवमेकान्तस्पर्शत्वा-
 वधारणात्तज्ज्ञानं भ्रान्तमेव, एकस्मिन्नपि कलानिधौ तिमिरादिदोषवलाद् भ्रान्तद्वित्वप्रत्ययवद्,
 अत एव तद्वत्बीजमिति गीयते त्रिभुवनगुरूपदिष्टानेकान्तात्मकवस्तुतत्त्वज्ञैः, सम्यग्दृष्टेरनु जिने-
 ऽभगवन्मुखारविन्दविनिर्गतस्याद्वादस्य पदार्थत्वव्यापकत्वेन ज्ञानादनेकान्तवासनावासिततया
 स्पर्शोऽपि कथञ्चित्स्पर्शोऽयमित्येवं प्रत्यक्षज्ञानम्, तत्रानन्तधर्मात्मकत्वद्योतककथञ्चित्पदेनैवानु-
 वृत्तिव्यावृत्तिवर्मद्वारा सर्वधर्मज्ञानमिति तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं प्रमाणज्ञानमिति यावत्,
 अत एव मोक्षौषधिकमिति मनीषिभिर्गीयते इति भावः । अंशे भ्रमप्रमात्मकेऽ-
 न्याप्येति-भूतलं घटवत्पटवच्चेति समूहालम्बनज्ञानमंशे प्रमात्मकमिति लक्ष्यीभूते
 तस्मिन्नंशे भ्रमात्मकतया भ्रमभिन्नज्ञानत्वलक्षणस्याऽवृत्तेरव्याप्तिस्स्यादित्यर्थः । अनुभ-
 यात्मकमिति-न प्रमात्मकं न वा भ्रमात्मकमित्यर्थः । उक्तमुभयात्मकमिति-तल्लभं

निवेशं विनाऽगतेः । तथा च तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं प्रकारतायां विशेष्यतायां सांसर्गिकविषयतायां वा-
निवेशनीयमित्यत्र विनिगमकामाव एव स्याद्वादसाधकः । अपि च तत्सम्बन्धवद्विशेष्यकत्वदाने शब्दे गगनं
घटत्वे घटो वदरे कुण्डमित्यादिप्रतीतीनां प्रमात्वापत्तिः, तद्वद्विशेष्यकत्वदाने च गगने शब्द इत्यादिप्रतीति-
ष्वप्रमात्वापत्तिरनाश्रितस्याद्वादेन कथं वारणीया ? । तदाश्रयणे तु सम्बन्धमात्रापेक्षायां प्रमात्वमाधारत्वापेक्षायां-
त्वप्रमात्वमिति सुकर एव विवेकः । सप्तम्याः अतन्त्रत्वात् । अपि च शुक्ताविदं रजतमित्यत्रापि “सर्वं
ज्ञानं घर्मिष्यम्रान्तम्” इति न्यायाद्धर्म्यशेषे प्रमात्वमेव, रजतत्वप्रकारांशेऽपि नाप्रामाण्यं, वैज्ञानिकसम्बन्धेन
तत्सत्त्वादिति समवायांशे तद्वक्तव्यम्, तदपि विविक्तविवेके न सम्भवतीति विषयताविशेष एव प्रमात्वं
विशेष्यतायां तन्निवेशे प्रकारसंसर्गयोरन्यकालादिवैशिष्ट्यावगाहिभ्रमे संसर्गतायां तन्निवेशे प्रकार-
विशेष्ययोरन्यकालादिवैशिष्ट्यावगाहिभ्रमे चातिव्याप्तेः, सर्वत्र तन्निवेशे एकाग्रत्वादे एकत्रैव
तदवगाहिन्यां प्रमायामव्याप्तेः स्याद्वादश्रयणं विना गत्यभावात्तत्पर्याद्वादो बलादापततीती-
त्यमेकान्तत्वादे यो विनिगमकामावस्स एव स्याद्वादसाधक इत्यर्थः । तत्सम्बन्धवद्विशेष्यकत्वदाने
सम्बन्धो हि द्विनिष्ठ इति शब्दे समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वात्मकस्य सम्बन्धस्यानुयोगि-
तया, प्रतियोगितया गगने च सत्त्वेन, घटत्वानुयोगिकस्य च तस्य प्रतियोगितया घटे सत्त्वेन
वदरानुयोगिकस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य च प्रतियोगितया कुण्डे सत्त्वेन शब्दघटत्व-
वदरसम्बन्धवद्गगनघटकुण्डविशेष्यकशब्दघटत्ववदरप्रकारकत्वाच्छब्दे गगनं घटत्वे घटो
वदरे कुण्डमित्यादिप्रतीतीनां प्रमात्वापत्तिः, प्रमालक्षणे तद्वद्विशेष्यकत्वविशेषणोपादाने च
शब्दे गगनं घटत्वे घट इत्यादिप्रतीतिषु समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन शब्दवत्त्वस्य
गगने घटत्ववत्त्वस्य च घटेऽभावात् प्रमात्वप्रसङ्गाभावेऽपि गगने शब्द इत्यादिप्रतीतीना-
मप्रमात्वापत्तिः, आधेयत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तेन सम्बन्धेन गगनवत्त्वस्य शब्देऽ-
भावात्, स्याद्वादाङ्गीकारे च कथञ्चिद् गगनवत्त्वस्य शब्दे स्वीकारेण अथवा प्रथमा विभक्तिः,
विशेष्यत्वप्रयोजिकेत्यस्यातन्त्रत्वेन समवायसम्बन्धेन शब्दस्यैव प्रकारत्वाभ्युपगमेन नाप्रमा-
त्वापत्तिरित्याह—अपि च तत्सम्बन्धवद्विशेष्यकत्वदान इति । ननु गगने शब्द इत्य-
त्राधेयत्वे सप्तमीविधानादाधेयत्वसम्बन्धेन गगनसम्बन्धित्वस्य शब्दे सत्त्वात्प्रमात्वं युक्तमाधा-
रत्वसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं तत्र विवक्षितुमशक्यमिति कथं तदुपादाय भ्रमत्वोपपादनमत आह—
सप्तम्या अतन्त्रत्वादिति—विवक्षानुसारेण विभक्त्यर्थो भवति, आधारत्वेन सम्बन्धित्ववि-
वक्षायां तदपि विभक्त्यर्थतया स्वीकर्तुमर्हमेवेति आधेयत्वमात्रप्रतिभासने सप्तम्या अप्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । वैज्ञानिकसम्बन्धेन तत्सत्त्वादिति एवप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वसम्बन्धेन
शुक्तौ रजतत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । तदपि विविक्तविवेके न सम्भवतीति—तदपि शुक्ता-
विदं रजतमिति ज्ञानस्य समवायांशेऽप्रमात्वमपि, विविक्तविवेके—विविक्ते ये प्रमात्वाप्रमात्वे
प्रमात्वाधिकरणे नाप्रमात्वं तदधिकरणे न प्रमात्वमित्येवं ते विविक्ते तयोर्विवेके विविक्तलक्षणादि-
नैकान्तवादिनोपदर्शयितुमशक्ये सति न सम्भवति, यद्यदेकान्तवादिना तयोर्लक्षणमभिधानार्थं

၀၂- ဝါးပင်မြစ်ကမ်း ၊ မြေပြိုကျခဲ့သောနေရာတို့

“ प्रमाणनयैरधिगम ” इति यत् सूत्रितं तत्र प्रमाणे च प्रत्यक्षपरोक्षे उक्ते, चकार आद्यसूत्रस्य चारित्रं वक्ष्यमाणं समुच्चिन्वन् जिज्ञासितनिरूपणान्यतृत्वेन नयनिरूपणेऽवसरसंगतिं प्रयोजयति तथा च प्रतिजानीते नयान् वक्ष्यामस्तद्यथा ॥ ३३ ॥

“ न सम्मत्तवत्युगमगा वीसुं रयणावलीए मणउव्व । सहिया सम्मत्तगमगा मणओ रयणावलीएव्व ॥ २२७१ ॥ ” नन्वेवं सर्वेऽपि नयवादा मिथ्या स्वपक्षेणैव प्रतिहतत्वात्, चौरवाक्यवदित्यनुमानात् सर्वेषामेव नयानां मिथ्यादृष्टित्वे तत्समुदायेऽपि सम्यक्त्वं न स्यादिति चेत्, न, इतरनयविषयीकृतरूपाऽव्यवच्छेदकत्वलक्षणेन अन्योऽन्यनिश्चितत्वेन समुदाये सम्यक्त्वसम्भवात् । अथ प्रत्येकं मिथ्यावधारणानां तेषां नयानामन्यनिश्चितसमुदायेऽपि कथं सम्यक्त्वम्, तत्तत्स्वगोचराऽपरित्यागेन तत्रापि तेषां विषयान्तराप्रवृत्तेरिति चेत्, मैवम्, यत एकैका अप्यपेक्षितेतरांशस्वविषयग्राहकतयैव सन्तो नयाः, तद्व्यतिरिक्तरूपतया त्वसन्त इति सतां तेषां समुदाये सम्यक्त्वे न कश्चिदोषः । ननु तत्कालविद्यमानानामेव रत्नानामेकसूत्रक्रमानुस्यूतानां समुदायो रत्नावली, तथैव प्रत्यक्षप्रमाणेन दृश्यमानत्वात्, न चेतेतरविषयापरित्यागवृत्तीनां ज्ञानानामेकदोषोत्पत्तिसम्भवः, “ जुगवं दो नत्थि उव्वओगा ” इति वचनात्, येन रत्नावलीदृष्टान्तेन तत्समुदाये सम्यक्त्वमभ्युपगतं शोभावहं स्यादिति चेत्, अनुक्तोपालम्भ एषः, न ह्येकदाऽनेकज्ञानोत्पादतस्तेषां समुदायो विवक्षितः, अपि त्वपरित्यक्तेतरधर्मवस्त्वेकधर्मविषयाभ्यवसाय एव समुदायः, अन्योन्यनिश्चिता इत्यनेनाप्ययमेवार्थः प्रतिपादितः, न हि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाभ्यामत्यन्तपृथग्भूताभ्यामङ्गुलिद्वयसंयोगवदुभयवादोऽपरः प्रारब्ध इत्येवं सम्मतिवृत्तावप्युक्तमिति । तादृशाध्यवसायश्च मिथ्यात्वाल्लिङ्गितानामेकान्तक्षणिकत्वाक्षणिकत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिधर्मप्रतिपादकसौगताक्षपादादिनिखिलमत्तानां यस्समुदायस्स चेत्, स्यात्पदलञ्छितरस्यात्तदैव स्यात्, नान्यथा, परसिद्धान्तोक्तैकान्तवस्तुतत्त्वज्ञानेषु स्याद्वादतत्त्वनिर्णायकयुक्तिमिरेकान्ततत्त्वसाधकयुक्तीनां निरासेन एकान्ततत्त्वसाधकहेतूनां स्याद्वादसाधकप्रतिहेतुभिर्वाधितत्वप्रदर्शनेन चाऽप्रामाण्यनिश्चयात्तद्विषयाभावनिश्चये स्याद्वादसिद्धान्तसिद्धेः, अत एव सम्यग्दृष्टिना स्याद्वादमर्यादया विषयविभागेन व्यवस्थापितस्सर्वोऽपि परसिद्धान्तरश्चसिद्धान्त एवेति सिद्धान्ते गीयते । उक्तञ्च भाष्ये—“ मिच्छत्तमयसभूहं सम्मत्तं जं च तदुव्वगारम्मि । वड्डइ परसिद्धंतो तो तस्स तओ ससिद्धंतो ॥ ९५४ ॥ ” इति । नन्वेवं तर्हि दुर्नयसुनयप्रमाणानां लक्षणानि यावन्नैव ज्ञायन्ते तावन्नैव तत्स्वरूपयथार्थज्ञानं जायत इति तेषां तानि कानीति चेत्, उच्यते, इतरधर्मप्रतिक्षेपित्वे सति वस्त्वेकधर्मावगाही प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो दुर्नयः, श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्य वस्तुनोऽनन्तधर्माध्यासितस्य गजनिमीलिकान्यायेन तदितरधर्मोदासीन्यतस्स्वामिप्रेतैकधर्मावगाही प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः, अत्र श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतत्वं वस्तुनः परिचायकविधया विशेषणम्, उपलक्षणमिति यावत्, न त्वितरव्यावर्तकतया विशेषणम्, तथा सति श्रुताख्यप्रमाणेन

पेक्षार्थप्राहित्वमेवम्भूत इति ॥ अत्राह-एवमिदानीमेकस्मिन्नर्थेऽध्यवसायनानात्वात्तु विप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते । यथा सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं द्वित्वं जीवाजीवात्मकत्वात्, सर्वं त्रित्वं द्रव्य-
गुणपर्यायावरोधात्, सर्वं चतुष्टयं चतुर्दशविधविषयावरोधात्, सर्वं पञ्चत्वं पञ्चारिकायात्मक-
त्वात्, सर्वं षड्त्वं षड्द्रव्यावरोधादिति । यथैता न विप्रतिपत्तयोऽथ चाध्यवसायस्थानान्तराण्ये-
तानि तद्वन्नयवादा इति । किं चान्यत्-यथा मतिज्ञानादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानैर्धर्मादीनामरिकायाता-
मन्यतमोऽर्थः पृथक् पृथगुपलभ्यते पर्यायविशुद्धिविशेषादुत्कर्षेण, न च ता विप्रतिपत्तयो भवन्ति
तद्वन्नयवादाः । यथा वा प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनैः प्रमाणैरेकोऽर्थः प्रतीयते स्वविषयनियमात्, न च
ता विप्रतिपत्तयो भवन्ति तद्वन्नयवादा इति । आह च “ नैगमशब्दार्थानां-मेकानेकार्थनयगमा-
पेक्ष । देशसमग्रग्राहो, व्यवहारी नैगमो ज्ञेयः ॥ १ ॥ यत्संगृहीतवचनं, सामान्ये देशतोऽथ च
विशेषे । तत्संग्रहनयनियतं, ज्ञानं विद्यान्नयविधिज्ञः ॥ २ ॥ समुदायव्यक्त्याकृति-सत्तासंज्ञादि-
निश्चयापेक्षम् । लोकोपचारनियत, व्यवहारं विस्तृतं विद्यात् ॥ ३ ॥ साम्प्रतविषयग्राहकभृजुसूत्रनयं
समासतो विद्यात् । विद्याद्यथार्थशब्दं, विशेषितपदं, तु शब्दनयम् ॥ ४ ॥ ” इति । अत्राह-अथ
जीवो लो जीवः अजीवो नोऽजीव इत्याकारिते केन नयेन कोऽर्थः प्रतीयत इति । अत्रोच्यते ।
जीव इत्याकारिते नैगमदेशसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रसाम्प्रतसमभिरुद्धे, पञ्चस्वपि गतिष्वन्यतमो जीव
इति प्रतीयते । कस्मात् । एते हि नया जीवं प्रत्यौपशमिकादियुक्तभावग्राहिणः । नो जीव इत्यजीव-
द्रव्यं जीवस्य वा देशप्रदेशौ । अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव । नोऽजीव इति जीव एव, तस्य वा देश-
प्रदेशाविति ॥ एवम्भूतनयेन तु जीव इत्याकारिते भवस्थो जीवः प्रतीयते । कस्मात् । एष हि नयो
जीवं प्रत्यौदयिकभावग्राहक एव । जीवतीति जीवः प्राणिति प्राणान्धारयतीत्यर्थः । तच्च जीवर्न
सिद्धे न विद्यते, तस्माद्भवस्थ एव जीव इति । नो जीव इत्यजीवद्रव्यं सिद्धो वा । अजीव इति अजीव-
द्रव्यमेव । नो अजीव इति भवस्थ एव जीव इति । समग्रार्थप्राहित्वाच्चास्य नयस्य नानेन देश-
प्रदेशौ गृह्येते । एवं जीवो जीवा इति द्वित्वबहुत्वाकारितेऽपि । सर्वसंग्रहणे (सर्वसङ्ग्रहेण)
तु जीवो नो जीवः अजीवो नोऽजीव जीवो नो जीवो अजीवो नोऽजीवो इत्येकत्वद्वित्वाकारितेषु
शून्यम् । कस्मात् । एष हि नयः संख्यानन्त्याज्जीवानां बहुत्वसेवेच्छति यथार्थग्राही । शेषास्तु
नया जात्यपेक्षमेकस्मिन्नबहुवचनत्वं बहुषु च बहुवचनं सर्वाकारितग्राहिण इति । एवं सर्वभावेषु
नयवादाधिगमः कार्यः । अत्राह-अथ पञ्चानां ज्ञानानां सविपर्ययाणां कानि को नयः समाश्रयत
इति । अत्रोच्यते । नैगमादयस्त्रयः स्वर्वाण्यष्टौ श्रयन्ते । ऋजुसूत्रनयो मतिज्ञानमत्यज्ञानवर्जानि
षट् । अत्राह-कस्मान्मति सविपर्ययां न श्रयत इति । अत्रोच्यते । श्रुतस्य सविपर्ययस्योपग्रह-
त्वात् । शब्दनयस्तु द्वे एव श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते । अत्राह-अथ कस्मान्नेतराणि श्रयत इति ।
अत्रोच्यते । भत्यवधिमतः पर्यायाणां श्रुतस्यैवोपग्रहकत्वात् । चेतनाशस्वाभाव्याच्च सर्वजीवानां
नास्य कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा जीवो विद्यते । तस्मादपि विपर्ययाच्च श्रयत इति । अतश्च प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानाप्तवचनानामपि प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायत इति । आह च-“ विज्ञायैकार्थपदान्यर्थपदानि च
विधानमिष्टं च । विन्यस्य परिक्षेपान्नयैः परीक्ष्याणि तत्त्वानि ॥ ॥ ज्ञानं सविपर्यासं, त्रयः श्रयन्त्यादितो
नयाः सर्वम् । सस्यगृहेर्ज्ञानं, मिथ्यादृष्टेर्विपर्यासः ॥ २ ॥ ऋजुसूत्रं षट् श्रयते, मतेः श्रुतोपग्रहा-
दनन्यत्वात् । श्रुतकेवले तु शब्दः श्रयते नान्यच्छ्रुताङ्गत्वात् ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्ट्यज्ञाने, न श्रयते नास्य
कश्चिदज्ञोऽस्ति । ज्ञानाभाव्याज्जीवो, मिथ्यादृष्टिर्न चाप्यज्ञः (ऽस्ति) ॥ ४ ॥ इति नयवादाश्चिन्नाः,
यच्चिद्विरुद्धा इवाथ च विशुद्धा लौकिकविषयातीता-स्तत्त्वज्ञानार्थमधिगम्याः ॥ ५ ॥ ”

(यशो० टीका) आद्यौ च तौ शब्दौ चेति समानाधिकरणसमासाशङ्कायामाह-आद्य इतीत्यादि ।

आद्यौ भव आद्य इत्यनेन सूत्रकारो नैगममाह-कुनः, सूत्रस्योक्तविभागसूत्रस्य क्रमः परिपाटी

तत्प्रामाण्यात्, उक्तमे ह्याद्यत्वं न स्यादपीति । स-आद्यो नैगमो द्विभेदः-द्वौ भेदौ यस्य स तथा । तावे-
वाह-देशपरिक्षेपी सर्वपरिक्षेपी च । देशं विशेषं परमाण्वादिगतं परिक्षेप्तुं शीलं यस्य स तथा, सामा-
न्यग्राहीति यावत् । सर्वं सामान्यं परिक्षेप्तुं शीलं यस्य स तथा, विशेषग्राहीति यावत् । सामान्यविशे-
परूपस्तु नोक्तम् (नोक्तः) अनुवृत्तिलक्षणं सामान्यमेव, व्यावृत्तिलक्षणो विशेष एवेति भिन्नविषया-
भावात् । अयं च काणभुजराद्भ्रान्तप्रवर्तकः टीकायामभिहितः, तन्मते च यद्यपि न सामान्यमात्रं विशेष-
मात्रं वा वस्तु, द्रव्यगुणक्रियाश्रितस्य सामान्यस्य नित्यद्रव्याश्रितस्य चान्त्यविशेषस्याभ्युपगमात्, तथापि
तन्मूलमिदं प्रथमाभ्युपगममाश्रित्येत्यमुक्तमिति भावनीयम् । शब्दनयस्त्रिभेदा इति (शब्दस्त्रिभेद इति)
शब्दनयस्यंश इत्यर्थः । तानेव भेदानाह साम्प्रत इत्यादिना । संप्रति काले भवं यद्वस्तु तदाश्रयन्

ननु सामान्याद्विशेषाच्चातिरिक्तः सामान्यविशेषोभयरूपः कथं नोक्त इत्याशङ्कायां तत्र
हेतुमाह-अनुवृत्तिलक्षणमित्यादि । द्रव्यादिषु सत्सदिति द्रव्यमिदं द्रव्यमिदं गुणोऽयं
गुणोऽयमित्याद्यनुगतप्रत्ययजनकं यत्सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वादिकं तत्सामान्यमेव, परमाणोः
परमाण्वन्तरेण यो व्यावृत्तप्रत्ययस्तज्जनकोऽन्त्यविशेष एवेति तदतिरिक्तविषयाभावादित्यर्थः ।
यद्यपि द्रव्यमिदं द्रव्यमिदमित्याद्यनुगतप्रत्ययजनकत्वे सति नायं गुणः नेदं कर्मेति विशेष-
प्रत्ययजनकत्वाद् द्रव्यत्वादीनां सामान्यत्वं विशेषत्वं चाभ्युपगतं वैशेषिकदर्शनानुगौरिति
सामान्यविशेषोभयात्मकं द्रव्यत्वादिकमस्त्येव, अत एव-“द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्या-
नि विशेषाश्च” १-५ इति वैशेषिकसूत्रे सामान्यानि विशेषाश्चेत्यत्राऽसमासः सामान्यत्वे
सति विशेषत्वं यथा ज्ञायते तदर्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इत्युक्तौ पृष्ठीयमासम्भरणयात्,
तथा च सामान्यत्वे सति विशेषत्वं न प्रतीयेत तथापि यदेव द्रव्यत्वादिकं सामान्यरूपं
तदेवापेक्षिकविशेषरूपमिति तदतिरिक्तस्य सामान्यविशेषोभयात्मकविषयस्याभावादिति भावः ।
अयं चेति-नैगमनयश्च वैशेषिकदर्शनप्रवर्तकस्तातपादश्रीसिद्धसेनगणिवरकृततत्त्वार्थटीकाया-
मभिहितः । तन्मते चेत्यादि-वैशेषिकमते च यद्यपि सामान्यमात्रं विशेषमात्रं वा वस्तु न
सम्भवं, द्रव्यगुणक्रियाश्रितस्य सामान्यस्य नित्यद्रव्याश्रितस्यान्त्यविशेषस्य वैशेषिकेणाभ्युप-
गमात्, यदि सामान्यमेव वस्तु तन्मते भवेत् तर्हि द्रव्यादिव्यक्तिलक्षणविशेषाभावात्तदाश्रित-
तया सामान्यस्याभ्युपगमस्तन्मते कथं सङ्गच्छेत, एवं यदि विशेषमात्रं वस्तु तन्मते भवे-
त्तर्हि नित्यद्रव्यस्यैव तन्मतेऽभावप्राप्तौ तदाश्रिततयाऽन्त्यविशेषाभ्युपगमोऽप्यसमञ्जस एव
स्यात्, एवञ्च देशपरिक्षेपी सामान्यमात्रग्राही सर्वपरिक्षेपी विशेषमात्रग्राही यो नैगमो नयस्त-
न्मूलकत्वञ्च सामान्यविशेषोभयाभ्युपगमप्रवणे वैशेषिकदर्शनेन सम्भवति, तथापि-उक्तदिशा
सामान्यमात्राभ्युपगमप्रवणविशेषमात्राभ्युपगमप्रवणनैगमविशेषद्वयमूलकत्वाऽसम्भवेऽपि, सामा-
न्यतो नैगमः सामान्यमभ्युपगच्छति विशेषञ्चाभ्युपगच्छतीति देशसमग्रग्राही नैगम इति प्रथमा-
भ्युपगममाश्रित्येदं नैगमवचनं नैगममननं वा वैशेषिकदर्शनमूलमित्यभिप्रायेणेत्यमुक्तं टीकाकृतेति
सुधीभिर्विचारणीयमित्यर्थः । सम्प्रतिशब्दाद् “कालाड्” इत्यनेन ठञ्प्रत्यये तत्र ङ् इत्यस्येत्वे

साम्प्रतः । न च कालावृत्तिरिति साम्प्रतिक इति भवितव्यम्, संप्रतिशब्दस्य वर्तमानवस्त्वध्यवसाये
 लाक्षणिकत्वेन तद्वशशब्दप्रत्यायकाण्यप्रत्यये प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकाश्रयणे वा दोषाभावात् । यां या संज्ञा-
 “ठस्येकः” इत्यनेन ठस्येकादेशे आदिवृद्धौ “यस्येति च” इत्यनेनकारलोपे साम्प्रतिक इति प्रयो-
 गेण भाव्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति, निरासे हेतुमाह—सम्प्रतिशब्दस्येत्यादिना—
 सम्प्रतिशब्दो नात्र शक्त्या वर्तमानकालात्मकार्यवाचकः किन्तु लक्षणया वर्तमानवस्त्वध्यवसा-
 यार्थक इति कालवाचित्वाभावात् ठञोऽप्राप्तौ “तत्र भवः” इत्यनेनाणि प्रत्यये साम्प्रत इति
 सिद्धयति । अथवा “प्रसादिभ्योऽण्” इत्यनेन स्वार्थिकाणि प्रत्यये साम्प्रत इति प्रयोग-
 स्साधुरेवेति भावः । एष साम्प्रतनयो मूलशब्दनयाभिप्रायाऽविशिष्ट इति न पृथगुदाहरणैर्वि-
 भावित इति । यां यां संज्ञामभिधत्ते इत्यादि । यां यां संज्ञां घटः कुम्भः कलश इत्यादि-
 रूपामभिधत्ते वदति तां तां भिन्नभिन्नार्थवाचकत्वेन समभिरोहति प्रमाणीकरोतीति समभिरूढः,
 यद्यपि अर्थक्रियाकारित्वात् सलक्षणं वर्तमानक्षणवर्तिनमृजुसूत्राभ्युपगममेकमपि वस्तु तदस्तदी
 तटं, दारा कलत्रं, यास्यसि त्वं, यास्यति भवान्, बभूव भवति भविष्यति सुमेरुः, संतिष्ठते अव-
 तिष्ठते इत्यादौ यथाक्रमं लिङ्गसङ्ख्यापुरुषकालोपसर्गभेदभिन्नशब्दवाच्यं चेत्तदा शब्दनपरतद्वैक्यं
 नाभ्युपगच्छति, स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गादीनां गुणानां भिन्नत्वात् तथाप्यभिन्नलिङ्गकपर्यायशब्दवा-
 च्यमर्थमेकमुदीकरोति सः, समभिरूढनयस्तु नैवं प्रमाणीकरोति, अभिन्नलिङ्गकपर्यायशब्दभेदे-
 नापि तदर्थभेद इति मूलत एव शब्दभेदेन तद्व्याच्यार्थभेदस्यैव प्रमाणाहर्त्वात्, यतो यो घटशब्द-
 वाच्योऽर्थस्तं कुटकुम्भकलशादिपर्यायशब्दवाच्यं नेच्छत्यसौ, एतन्मते व्युत्पत्तिनिमित्तस्यैव
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तद्वेदेनार्थभेदाभ्युपगमादित्यर्थः । अयमत्र सावार्थः इन्द्रशक्रपुरन्दरादि-
 शब्दान् घटकुटकुम्भादिशब्दोऽन्धानन्तरं शब्दनयेनैकाभिधेयत्वेनेष्टानसौ विशुद्धतरत्वात् प्रत्येकं
 भिन्नाभिधेयानभिमन्यते, भिन्नव्युत्पत्तिनिमित्तकत्वात् सुरमनुजादिशब्दवत्, तथाहि—इन्दति
 परमैश्वर्यमनुभवतीति इन्द्रः, शक्तोतीति शक्रः, पुरन्दारयतीति पुरन्दरः, “घट चेष्टायां”
 घटने विशिष्टचेष्टां करोतीति घटः, “कुट कौटिल्ये” कुटति कौटिल्यं करोतीति कुटः,
 “उभ उम्भ पूरणे” कूम्भनात् कुस्थितिपूरणात्कुम्भः, कं जलमुम्भति पूरयतीति वा कुम्भः,
 “शक्रन्वादिषु च” इति वार्तिकेन पररूपम् ॥ इह परमैश्वर्यादीनि भिन्नान्येवात्र
 व्युत्पत्तिनिमित्तानि, एवमप्येकार्थत्वे घटपटादिशब्दानामप्येकार्थत्वापत्तिस्स्यात्, पुनरेसा-
 म्यात्, न च पर्यायशब्दानामेवैकार्थत्वमभ्युपगम्यत इति नेन्द्रपुरन्दरादिघटकुटकुम्भादि-
 शब्दवद् घटपटादिशब्दाः पर्यायशब्दाः, एकार्थवाचकत्वाभावादिति नैकार्थास्ते इति
 वाच्यम् । एवं सतीन्द्रशब्दस्य शक्रादिशब्देन सहैकार्थतयेन्द्रार्थे शक्रादिप्रयोगे इन्द्रार्थस्य
 परमैश्वर्यस्य शक्रशब्दार्थे शक्रनलक्षणे वस्त्वन्तरे संक्रान्तिः कृता स्यात्, तयोरेकत्वभाषादितं
 भवेदिति यावत्, तच्च न युक्तम्, यतो न हि य एव परमैश्वर्यपर्यायः स एव शक्रन-
 र्यायो भवितुमर्हति, अन्यथा सर्वपर्यायसाङ्ख्यापत्तिस्स्यात् तस्मादेतन्मतेऽर्थेक्याभावात्

मभिधत्ते ता तां समभिरोहतीति समभिरूढः । एवं व्युत्पत्तिनिमित्तपुरस्कारेण भूत एवम्भूतः । इह संज्ञा
 तावत् त्रिविधा भवति—पारिभाषिकी, औपाधिकी, नैमित्तिकी च । तत्र नामकरणसंस्काराधीनसंकेतशा-
 लिनी पारिभाषिकी । यथा चैत्रादिः । उपाधिप्रवृत्तिनिमित्तका औपाधिकी, यथा पशुभूताकाशादिः
 जातिप्रवृत्तिनिमित्तिका नैमित्तिकी, यथा पृथिवीजलादिः । तत्रेयं शब्दसंज्ञा त्रयाणां पारिभाषिकी-
 “ तिष्ठं सद्गणयाणं जाणए अणुवउत्ते अवत्थू ” इत्यादौ लाघवार्थं त्रयाणां शब्दनामकरणात्, अन्यथा
 पर्यायशब्दा एव न, शब्दभेदेनार्थभेदाभ्युपगमादिति भिन्नार्थसमभिरोहणात् समभिरूढो नय-
 इति सिद्धम् । समभिरूढनयो हि वर्तमानक्षणे व्युत्पत्तिनिमित्तां तत्तत्क्रियां कुर्वन्तमकुर्वन्त-
 मप्यर्थमभ्युपगच्छति, एवम्भूतस्तु तद्विशुद्धतरत्वात् तां क्रियां कुर्वन्तमेवार्थमभ्युपगच्छति, नाकु-
 र्वन्तमिति स योषिन्मस्तरूढं जलाहरणादिक्रियानिमित्तं घटमानमेव चेष्टमानमेव घटं
 मन्यते, न तु गृहकोणादिव्यवस्थितम्, अचेष्टमानत्वात् वस्त्वन्तरमिव, घटशब्दमप्येतद्वा-
 च्यचेष्टावर्धप्रतिपादनपरमेवामिमन्यते, न त्वन्यम्, यदैव चेष्टां करोति तदैव घटरूपार्थस्य
 घटशब्दवाच्यत्वम्, घटध्वनेश्च वाचकत्वम्, अन्यदा तु वस्त्वन्तरस्यैव घटलक्षणावस्थे-
 चेष्टाभावादघटत्वं घटध्वनेश्चावाचकत्वमिति । तथा च पदवाच्यव्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाकालव्या-
 पकपदार्थसत्ताभ्युपगमपर एवम्भूतनय इति निष्कर्ष इत्याशयेनाह एवं व्युत्पत्तिनिमि-
 त्तपुरस्कारेण भूत एवम्भूत इति । एवं यस्य यस्य शब्दस्य या या व्युत्पत्तिनिमित्ती-
 भूतक्रिया तत्तत्पुरस्कारेण तत्तत्क्रियाविशिष्टतया शब्दार्थो यथावस्थितस्तथैव योऽर्थो वर्तते स
 एवम्भूतो विद्यमानः, अन्यथात्वम्भूतोऽविद्यमानः, तत्तत्शब्दार्थ एव न भवतीति भावः ।
 भाष्यकारोऽप्याह—एवं जह सदत्यो संतो भूओ तदन्नहाऽभूओ । तेणेवंभूयनओ सदत्यपरो
 विसेसेणं । २२५१ । इति । ननु व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियामात्रेण तत्तच्छब्दवाच्यत्वाभ्युपगमे
 गमनक्रियाविशिष्टायां यथा गवि गोशब्दप्रवृत्तिस्तथा गमनक्रियाविशिष्टे पुरुषेऽपि गोशब्द-
 प्रवृत्तिरस्यादिति चेत्, मैवम्, यस्मिन्नेव पराभ्युपगतप्रवृत्तिनिमित्तधर्माक्रान्तेऽर्थे यदा तत्त-
 छब्दव्युत्पत्तिनिमित्तक्रियायास्सद्भावस्तस्मिन्नेवार्थे तदैवम्भूतनयेन तत्तच्छब्दवाच्यत्वोपगमान्न
 पुरुषे गोव्यवहारः, गोत्वात्मकप्रवृत्तिनिमित्तधर्मोपलक्षितगोशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तगमनक्रियाया-
 तत्राभावादिति युक्तमुत्पश्याम इति । आधुनिकसङ्केतशालिनी संज्ञा पारिभाषिकीत्याह—नामकर-
 णेति । अनुगतोपाधिना या संज्ञा प्रवर्तते सौपाधिकीत्याह—उपाधीति । यथा पशुभूताका-
 शादिरिति लोमवच्छाङ्गूलावच्छिन्नत्वं पशुत्वं, तच्च न जातिरूपम्, समवायेनाऽवृत्तित्वात् ।
 भूतत्वमपि न जातिरूपम्, मूर्तत्वेन सह साङ्कर्यात्, आकाशत्वकालत्वादिकमपि न जातिरू-
 पम्, एकव्यक्तिवृत्तित्वात्, किन्तुपाधिरूपं, तद्रूपप्रवृत्तिनिमित्तका पशुभूताकाशादिसंज्ञेत्यर्थः ।
 जालवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकीत्याह—जातीति । त्रयाणामिति शब्दप्राधान्येनार्थोपसर्ज-
 नत्वेन प्रतीतिजनकत्वेन रूपेण सङ्केतितैकत्वानां साम्प्रतसमभिरूढैवम्भूतानां त्रयाणामित्यर्थः ।
 अत्रानुयोगद्वारस्यसंवादमाह—“ तिष्ठं सद्गणयाणं ” इत्यादि । उक्तानभ्युपगमे दोषमाह—
 अन्यथेति—

त्रयाणामिति विरुध्यते । व्यक्तिपक्षे आनन्त्याजातिपक्षे च जातित्रयवत्स्वेकजातिशब्दासमावेशात्, न हि
 धटपटतटास्यो धटा इति केनापि वक्तुं शक्यम् । तस्माच्छब्दस्य ये भेदा अभिहितास्ते नयभेदा एव,
 नयत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वात् । नैगमस्य च यौ भेदावभिहितौ तौ नयप्रभेदौ, नयत्वव्याप्यजाति-
 व्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वादिति स्मर्तव्यम् । अत एवासंकीर्णजातिपुरस्कारेण नयप्रमाणे ससैव नया अनुयोग-
 द्वारेऽप्युक्ताः । तथा च तत्सूत्रं—“से किं तं नयप्रमाणे ? नयप्रमाणे सत्तविहे पण्णत्ते । तंजहा—नेगमे,
 संगहे, ववहारे, उज्जुसुए, सदे, समभिरूढे, एवंभूएत्ति सत्त मूलणया पण्णत्ता ” इत्यादि । स्थानाङ्गेऽपी-
 त्यमेवोक्तम् । न च पारमर्षप्रसिद्धं विभागक्रममुल्लङ्घ्यान्यथा विभजन्ते आगायविद इति । शब्दं
 त्रिभेदमाचक्षाणानां वाचकचक्रवर्तिनामपि सप्तधा नयविभाग एव चेतःस्वरसः, पञ्चेत्युक्तिस्तु परिभाषाप्र-
 युक्ताऽऽदेशान्तरेणेति सुदृढमवधेयम् । एतेन नव नया द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिको नैगमः संग्रहश्चेत्यादि
 विभागो जैनाभासस्य दिक्पटदेशीयस्य देवसेनस्य निरस्तो द्रष्टव्यः, भेदप्रभेदानां सशोक्तौ विभागवाक्य-
 व्याघातात्, न हि भवति मूर्तामूर्तपृथिव्यपुतेजोवाय्वाकाशकालदिगात्मनास्येकादश द्रव्याणीति विभजतो
 वैशेषिकबालस्य चतुर्दशभूतग्रामे त्रसेतरभेदद्वयं प्रक्षिप्य षोडशधा विभजतो वाऽऽर्हतबालस्य नोपहास
 व्यक्तिपक्षे त्रयाणामिति प्रयोगाऽनुपपत्तौ हेतुमाह—व्यक्तिपक्षे आनन्त्यादिति ।
 जातित्रयवत्स्वेकजातिशब्दाऽसमावेशादिति—साम्प्रतत्त्वसमभिरूढत्वैवम्भूतत्वजातित्र-
 याधारेषु नयत्रयेषु शब्दत्वरूपैकजात्यवच्छिन्नवाचकशब्दनयप्रयोगासम्भवादित्यर्थः । जातित्रया-
 धारेष्वेकजात्यवच्छिन्नवाचकशब्दव्यवहाराभावे दृष्टान्तमाह—न हीति । नयत्वव्याप्यजाति-
 व्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वादिति—नयत्वव्याप्यजातिनैगमत्वं तद्व्याप्यजाती देशपरिक्षेपित्व-
 सर्वपरिक्षेपित्वे तद्विशिष्टत्वादित्यर्थः । नयप्रमाण इति—नयप्रमाणद्वार इत्यर्थः । स्थाना-
 ङ्गेऽपीत्यमेवोक्तमिति—सत्त मूलनया पण्णत्ता, तं जहा नेगमे संगहे ववहारे उज्जु-
 सुत्ते सदे समभिरूढे एवंभूते । सू. ५५२ इति । शब्दनयभेदानां साम्प्रतादिनयत्रयाणां नयवि-
 भाजकोपाधिः व्याप्यविभाजकोपाधिमत्त्वाभावात् शब्दावान्तरभेदत्वं किन्तु नयविभाजकतावच्छे-
 दकमूलजातिरूपेण सप्तनयानामनुयोगद्वारठाणाञ्जसूत्रादिष्वेक एव विभागः प्रतिपादितः, न तु
 विभक्तविभाग इति मूलभेदत्वमेवेति वस्तुगत्या नयानां सप्तविधत्वमेवेति सूत्रकारस्वारस्यमाह—
 शब्दं त्रिभेदमाचक्षाणानामित्यादि । नन्वेवं तर्हि चतुर्विंशत्तमसूत्रभाष्ये पञ्चनया
 इति कथमुक्तमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह पञ्चेत्युक्तिस्तिवत्यादि । साम्प्रतादिनयत्रयाणां
 शब्दप्राधान्येनार्थोपसर्जनतया प्रतीतिजनकत्वेन रूपेणैकत्वात्तत्र शब्दनयेतिसङ्केतशालिनी या
 परिभाषा तत्प्रयुक्ताऽऽदेशान्तरेणेत्यर्थः । नानाटदेशीयदेवसेनदृग्बलधुनयचक्रे—“दो चैव मूलि-
 मणया भणिया दव्वत्यपज्जयत्थगया(णया) । नैगम संगह ववहार तह य रिउसुत्त सद् अभिरूढा ।
 एवंभूयो णवविह णया वि तह उवणया तिणि ॥१॥” इत्युक्तस्य तत्कृतालापपद्धतौ च द्रव्यार्थिकः
 पर्यायार्थिकः नैगमः संग्रहः व्यवहारः ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरूढः एवंभूत इति नयनया इत्यु-
 क्तस्य निरसनायाह—एनेनेति । अस्य निरस्तो द्रष्टव्य इत्यनेनान्वयः । निरासे हेतुमाह—भेद-

प्रयोजनभेद उक्त एव, नवनयविभागो च न कश्चित्प्रयोजनभेदः । किं तु तीर्थकरवचनसंग्रहविशेषण(विशेष)-
 प्रयोजनाभ्यामादितो द्वयोरेव निरूपणं विधेयम् । तद्भेदजिज्ञासायां च सप्त निरूपणीया इति विभक्तविभागो-
 ऽयमेकप्रवृत्तेन । नवानां मौल्यभेदानामभिधानं तु बालिशविलसितम् । तदिदमभिप्रेत्याह महावादी सिद्धसेनः—
 “ तित्थयरवयणसंग्रह—विसेसपत्थारमूलवागरणी । दब्बट्टिओ य पज्जव—णयो य सेसा विगप्पा सिं ॥१॥”
 ति । अधिकं मत्कृतानेका-तव्यवस्थादौ । अत्राहास्मिन्नवसरे लक्षणजिज्ञासुः पृच्छति—किमेषां नैगमादीनां,
 लक्षणमिति, गुरुराह—अत्रोच्यते—निगमेष्वित्यादि । न चैतानि सूत्राणि, अवृत्तित्वात्, केचिपु आन्त्या
 सूत्राणीति प्रतिपन्नवन्तः । निश्चयेन गम्यन्ते उच्यन्ते प्रयुज्यन्ते येषु शब्दास्ते निगमा जनपदास्तेष्व-
 भिहिता उचारिता ये शब्दा यदादयस्तेषामर्थो जलाहरणादिसमर्थः, शब्दार्थपरिज्ञानं च—अयं शब्द
 एतस्यार्थस्य वाचकोऽयमर्थ एतस्य शब्दस्य वाच्य इत्येवं वाच्यवाचकभावपरिज्ञानं च, नैगमनयः ।
 यद्यपि नयस्य ज्ञानरूपत्वाद्भेदसमुच्चयार्थकचकारानुपपत्तिः, तथापि परामृश्यमाणं लिङ्गमनुमानमिति वत्परि-
 शायमानः शब्दार्थ एव नैगम इति पक्षे प्रथमाभिधानं, लिङ्गपरामर्श एवानुमानं न तु परामृश्यमाणं लिङ्ग-
 इति विभक्तविभागोऽपि युक्तः, न तु भावाऽभावद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायप्रागभावध्वं-
 सात्यन्ताभावान्योन्याभावा द्वादश पदार्था इतिवद् द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनैगमसङ्ग्रहव्यवहार-
 र्जुष्वत्रशब्दसमभिरुढैवभूता नवे नया इति मूलविभागो युक्तः, द्रव्यत्वगुणत्वादीनां सप्तधर्माणां
 मिथो विरोधिधर्मत्वात्तद्रूपेण पदार्थविभागसम्भवेऽपि भावत्वस्य न द्रव्यत्वगुणत्वादिभिरसह मिथो
 विरोधिधर्मत्वम्, अभवत्वस्य च न प्रागभावत्वादिभिरसह मिथो विरोधिधर्मत्वमिति तद्व्यति-
 धर्मेर्विभागाभाववद् द्रव्यार्थिकत्वपर्यायार्थिकत्वयोर्नैगमत्वसङ्ग्रहत्वादधर्मैरसह मिथो विरोधि-
 धर्मत्वं नेति तद्व्यतिनवधर्मेर्मूलनयविभागाभाव एव युक्त इति । प्रयोजनभेद उक्त एवेति—
 तत्त्वार्थचतुर्थसूत्रव्याख्यायामिति शेषः । बालिशविलसितमिति—अनुयोगाणाञ्जसूत्राद्यभि-
 हितं सप्तधा नयाविभागमुल्लङ्घ्य नवधा तत्करणस्य सूत्राशातनाकलङ्कितत्वादिति भावः ।
 तित्थयरवयणसंग्रह—विसेसपत्थारमूलवागरणी । दब्बट्टिओ य पज्जव—णओ य सेसा विगप्पा
 सिं ॥ ३ ॥ इति नयकाण्डे तृतीयगाथा । अस्याः सङ्क्षेपायैवम् तीर्थकरवचनमाचाराङ्गादि-
 दृष्टिवादान्तम् “ अर्थं भासेह तित्थयरा इति वचनादर्थतस्तस्य तदुपादिष्टत्वात्, तस्य तीर्थक-
 रवचनस्य सङ्ग्रहविशेषौ द्रव्यपर्यायौ सामान्यविशेषशब्दवाच्यावमिधेयौ तयोः प्रस्तारः
 सङ्ग्रहविशेषप्रस्तारः, तस्य मूलव्याकरणी—आद्यवक्ता आद्यज्ञाता वा द्रव्यारितकश्च पर्यवनयश्च,
 तीर्थकरवचनसङ्ग्रहविशेषप्रस्तारमूलभूतनयौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयावित्यर्थः, तत्र सामान्य-
 प्रस्तारस्य संग्रहादिनयात्मकस्य मूलभूतो द्रव्यार्थिकनयः, विशेषप्रस्तारस्यर्जुष्वत्रशब्दादिनय-
 रूपस्य मूलभूतः पर्यायारितकनय इति यावत् । शेषास्तु सङ्ग्रहाद्युष्वत्रादयो विकल्पा भेदा
 अनयोर्द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनययोः । महातर्कवादिशिरोमणिश्रीसिद्धसेनदिवाकरमते नैगम-
 स्य सामान्यग्राहिणस्सङ्ग्रहे विशेषग्राहिणश्च व्यवहारनयेऽन्तर्भूतत्वाद्द्रव्यार्थिकनयभेदौ सङ्ग्रह-
 व्यवहाराख्यौ, पर्यायास्तिकनयभेदा ऋजुष्वत्रशब्दसमभिरुढैवभूताः, सिमिति प्राकृतशैल्या

मिति वच्छब्दार्थपरिज्ञानमेव नैगमो न तु परिज्ञायमानः शब्दार्थ इति पक्षे च द्वितीयाभिधानमिति मत-
 भेदानुपपत्तिरिति युक्तं पश्यामः । स च सामान्यविशेषावलम्बीत्येतद्दर्शयति देशो विशेषः समग्रं
 सामान्यं, अयं हि सामान्यग्राही जातिमेव पदार्थमाह-विशेषग्राही च द्विकत्रिकादिकं, तथा च विचित्र-
 प्रकारं नैगमनयमाश्रित्यानुस्मर्यते । “एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ॥ नामार्थ इति सर्वेऽभी-
 पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ १ ॥ ” इति, एकं जातिर्नामार्थः, लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात्,
 अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् । न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः, एवं ह्येकस्यामेव
 व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम्, जात्या तु
 सहाश्रयत्वमेव संसर्ग इति लाघवम्, किं चेवं गौः स्वरूपेण न गौरित्यादिन्यायाद्विशिष्टस्य वाच्य-
 बहुवचनेण दुवचनमिति द्विवचनस्थाने बहुवचनमिति । अधिकमस्मद्बुद्धसम्मतिर्तर्कमहार्ण-
 वाऽवतारिका टीकातोऽवसेयम् । जातिरिति-तत्तत्पदार्थासाधारणो धर्म इत्यर्थः ।
 तेनाभावत्वाकाशत्वादीनां नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेऽपि न क्षतिः । लाघवे-
 नेति व्यक्त्यनुगताया जातेरेकत्वेन तद्वतायाश्शक्तेरप्येकत्वसम्भवादिति भावः । ननु
 गामानय गां नय घटमानय घटं नयेत्यादिवृद्धपुरुषव्यवहारेण व्यक्तावेव शक्तिग्रहात्कथं जातौ
 शक्तिसिद्धिरित्यत आह-अनेकव्यक्तीनामिति-पूर्वं व्यवहारेण व्यक्तौ शक्तिग्रहेऽप्यानु-
 न्त्यात् तावतीषु शक्तिग्रहाऽसम्भवात्तदाश्रयभेदभिन्नानां शक्तिकल्पने गौरवात् पश्चाज्जा-
 तावेव शक्तिर्निर्वार्यत इत्यर्थः । ननु गोपदशक्यं गोत्वमिति पक्षेऽपि शक्यतावच्छेदकं गोत्वत्वं
 स्यात्, तच्च गवेतराऽसमवेतत्वे सति सकलगोव्यक्तिसमवेतत्वरूपमिति सखण्डरूपत्वाद् गौरवं
 समानमेवेति चेत्, मैवम्, गौशक्येति पक्षे गोत्वादिजात्यंशे शक्यतावच्छेदकता यथा निरव-
 च्छिन्ना तथाऽस्मन्मते गोत्वे शक्तिरपि निरवच्छिन्नेति न गोत्वत्वप्रवेशाद्गौरवमिति ॥ ननु
 गोत्वादिजातिवत् प्रत्येकगवादिव्यक्तिरप्येकैवेति तत्र शक्तिकल्पनायां यथा सकलगोव्यक्ति-
 भानार्थं तावद् गोव्यक्तिषु शक्तिकल्पनापक्षे गौरवज्ञानं बाधकं विनिगमकं तथैकव्यक्ति-
 शक्तिपक्षे तन्न, जातिव्यक्त्योरेकत्वाविशेषादित्याशङ्क्य निषेधति-न च व्यक्तीनामपीति-
 निषेधे गौरवज्ञानमेव बाधकं विनिगमकमाह एवं ह्येकस्यामेवेति । व्यक्त्यन्तरे
 लक्षणायामिति व्यक्त्यन्तरे लक्षणानभ्युपगमे तद्वोधो न स्यादिति तदन्यथानु-
 पपत्तिरेव तद्वीजमिति भावः । शक्यसम्बन्धो हि लक्षणा, सम्बन्धश्चात्र क इत्याश-
 ङ्कायां तमाह स्वसमवेताश्रयत्वमिति-स्वं शक्यत्वेनाभिमतव्यक्तिविशेषः, तत्समवेता,
 जातिः, तदाश्रयत्वं तत्समवायित्वमित्यर्थः । आश्रयत्वमेव-शक्तेः स्वरूपेणाश्रयत्वमेव । यद्वा
 आश्रयत्वमित्यस्य स्वसमवायित्वमित्यर्थः । लाघवमिति-तथा चोक्तलाघवं जातौ शक्त्य-
 भ्युपगमे विनिगमकमिति न विनिगमनाविरह इति भावः । नन्वनुगतजात्यवच्छिन्नयाव-
 द्बुद्धिषु शक्तिस्वीक्रियते सा चानुगतधर्मावच्छिन्नैकैव, अनुगतैकारणतावच्छेदकधर्माव-
 च्छिन्नकारणतावदिति नानन्तशक्तिकल्पनादोषप्रसङ्ग इत्यत आह किञ्चैवमिति । एवम्-
 जातिविशिष्टे शक्त्यभ्युपगमे । गौः स्वरूपेण न गौरिति-गौस्वरूपेण न गौर्ना-

त्वमाश्रयणीयं, तथा च नागृहीतविशेषणान्यायाज्जातिरेव वाच्येति युक्तम्, व्यक्तियोधस्तु लक्षणया, एवं हि तत्र विभक्त्यर्थान्वयोऽप्युपपत्स्यत इति दिग् । यद्वा केवला व्यक्तिरेवैकः शब्दार्थः, केवलव्यक्तिपक्ष एवैकशेषाधारमस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । युक्तं चैतद्, व्यवहारेण व्यक्तावेव तदग्रहणात्, संबन्धितावच्छेदकस्य(दिकाया) जातेरैक्याच्छक्तिरेवैक्येति न गौरवमपि । न चैवं शक्यतावच्छेदकत्वात् धटत्वमपि वाच्यं स्यात्, नागृहीतविशेषणान्यायादिति वाच्यम्, अकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदकत्ववदशक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् ।

प्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धात् गौरिति सम्पूर्णन्यायस्वरूपं ज्ञेयम् । तथा च गोत्वविशिष्टस्य गोपदवाच्यत्वस्वीकारे च । नागृहीतेति-नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छतीति न्यायशरीरम् । विशेषणाऽविषयकबुद्धिर्विशेष्यं नावगाहत इति तदर्थः । तथा च विशिष्टशक्तिवादे विशिष्टशक्तिग्रहे विशेष्यविषयकत्वेऽभ्युपगते सति नियमेन विशेषणविषयकत्वमप्यावश्यकमिति तदुभयविषयकत्वे पदार्थोपस्थित्यादिनिरूपितशक्तिग्रहनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वस्य कल्पनापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्र एव तस्य कल्पनं लाघवेन युक्तमिति जातावेव शक्तिस्सिद्ध्यतीति भावः । लक्षणयेति-स्वशक्यजात्याश्रयत्वसम्बन्धरूपलक्षणयेत्यर्थः । न चात्राऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विना कथं लक्षणेत्याशङ्क्यम्, निरुद्धलक्षणायां तदनपेक्षणात्, यद्वाऽन्वयानुपपत्त्यभावेऽपि तात्पर्यानुपपत्तेरत्र सत्त्वाभोक्तदोषः । वस्तुतो धर्मिनयेत्यादावानयनकर्मत्वादेर्जातावन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानमेव लक्षणाबीजमिति बोध्यम् । ननु लक्षणाभ्युपगमे लक्षितव्यक्तेः पदार्थत्वाभावात् 'प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वेम्' इति व्युत्पत्तेर्गामानयेत्यादौ गोव्यक्तौ द्वितीयाविभक्त्यर्थकर्मत्वान्वयो न स्यादित्याशङ्क्यामाह-एवं हीति-तथा च लक्षितव्यक्तेरपि प्रकृत्यर्थत्वात्तत्र न विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिः, पदवृत्तिजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधे हेतुतया व्यक्तेरशक्यत्वेऽपि लक्षणावृत्त्युपस्थितायां तस्यां न विभक्त्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयबोधानुपपत्तिरिति भावः । एकैकं त्रिकमित्यादिश्लोकोक्तैकपदस्य केवलव्यक्तिरेवार्थ इति पक्षान्तरमाह-यद्वेति-व्यक्तिरेवेत्यनेन जातिव्यवच्छेदः । व्यक्तिः पदार्थ इत्यत्र प्रमाणमाह-केवलव्यक्तिपक्ष इति । एकशेषाधारमस्येति-जातिपक्षे एकेनैव शब्देन द्वयोर्वहूनां वा प्रत्यायनसम्भवादेकशेषग्रहणमनर्थकं सद्यस्तिपक्षज्ञापकमित्यर्थः । युक्तिमेवाह-व्यवहारेणेति-'धटमानय' इति वाक्यप्रयोगानन्तरकालिकप्रयोज्यवृद्धकर्तृकानयनरूपव्यवहारेण प्रथमतो व्युत्पित्सोर्बालस्य व्यक्तावेव शक्तिग्रहादित्यर्थः । एतत्कल्पे पूर्वोक्तं शक्त्यानन्त्यदोषं समुद्धरति-सम्बन्धितावच्छेदकस्येति शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकस्य, शक्यतावच्छेदकस्येति यावत् । तथा च जातिरूपसम्बन्धितावच्छेदकाऽनुगतीकृतनानाव्यक्तिष्वेकधर्मावच्छिन्नाया एकस्या एव शक्तेरुपगमान्न तन्नानत्वप्रयुक्तगौरवमिति भावः । अकारणत्वेऽपीति-दण्डत्वादीनामन्यथासिद्धत्वेनाऽकारणत्वेऽपीत्यर्थः, शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवादिति-शक्यत्वे सति शक्य-

उक्तं च—“आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् । शब्दः सुकरसम्बन्धो, न च व्यभि-
चरिष्यति ॥ १ ॥” इति । एकमित्यनिर्धारितनिर्देशेन तज्जातिर्वास्तु अखण्डोपाधिर्वाऽन्यापोहो
वा बुद्धिविशेषो वेत्यत्र नाग्रह इति ध्वन्यते । केचित्तु न आकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थ इति
भाष्याद्विशिष्टं वाच्यम्, न चैकपक्षविरोधः, यद्वत्त्वविशिष्टबोधे यदत्त्वांशेऽन्याऽप्रकारकयदत्वशक्ति
वृत्तित्वे सति शक्योपस्थितिप्रकारत्वं शक्यतावच्छेदकत्वमिति नियमे नैयायिकाभ्युपगते
मानाभावादिति यदत्त्वादेर्धटादिपदशक्यत्वाऽभावेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वं स्यादेवेति भावः ।
उक्तार्थे सम्मतिमाह उक्तञ्चेति । आनन्त्येऽपि हि भावानामिति—भावानां व्यक्तीनां
नानात्वाच्छक्तिग्रहविषयत्वेऽपीत्यर्थः । एकम्—अनुगतजात्यादिधर्मम् । कृत्वोपलक्षणम्—
अशक्यत्वेऽपि शक्यव्यावर्तकमभ्युपगम्य । शब्दः सुकरसम्बन्धः—गवाद्यात्मकशब्दः सुग्रा-
ह्यगवादिनिष्ठग्राह्यतानिरूपितवाचकतासम्बन्धः । न च व्यभिचरिष्यतीति—पुरोवर्तिव्यक्तौ
शक्तिग्रहेऽपि तद्विषयीभूतां व्यक्तौ बोधयिष्यतीत्यर्थः । गोत्वादिसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या
सर्वास्वेव शक्यवधारणादिति भावः । ननु हस्तिपक्षव्यक्त्यन्तरे सम्बन्धग्रहे यत्र हस्तिपक्षे
सम्बन्धो न गृहीतस्तस्यापि हस्तिदर्शने स्मरणापर्या तद्व्यक्तिविषयकसम्बन्धग्रहस्य तदुप-
स्थितिनियामकत्वस्यावश्यकतया कथमेकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषयकोपस्थितिः,
सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या स्यादित्यपि, न, तस्या अप्यापातरमणीयत्वादित्याशयवतां केषा-
ञ्चिन्मतमाह केचित्त्विति । आकृतिपदार्थस्येति—अत्राकृतिः पदार्थो यस्येति बहुव्रीहिः ।
शब्दस्येति शेषः । विशिष्टमिति जातिविशिष्टा व्यक्तिः, व्यक्तिविशिष्टा जातिर्वेत्यर्थः ।
यद्यपि “आकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थः, द्रव्यपदार्थकस्य चाऽऽकृतिर्न पदार्थ इत्युभयोरुभयं
पदार्थः” इति भाष्याद्विशकलितयोरेवाकृतिव्यक्तयोः शक्तिग्रहविषयता लभ्यते, तथापि “कस्य-
चित् किञ्चिद् गुणभूतं किञ्चित्प्रधानम्” इत्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया तत एव विशिष्टे शक्यव-
धारणात् तथोपादानमविरुद्धम्, जातिव्यक्त्योर्विशकलितयोः शक्यत्वे गोपदाद् गोत्वं व्यक्तिश्चेति
समूहालग्नबोधापत्तेः, शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमादिति ।
जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नाया व्य-
क्तेर्जात्यंशे भानं नेति गवादिपदाद्गोविशिष्टगोत्वबोधस्याननुमनेनोक्तार्थाऽसम्भवे तु जातिवि-
शिष्टव्यक्तिरेव शक्येति तदर्थः । न च विशिष्टस्य पदार्थतास्वीकारे एकमिति पक्षस्य विरोध
इत्याह—न चैकपक्षविरोध इति । अस्मात्पदादेतदर्थबोधो भवत्विति शक्तिज्ञाननिष्ठशब्द-
बोधहेतुतायां प्रकारतयाऽवच्छेदिकाया जातेरैक्यात्तत्पक्षोपपत्तिरित्याशयेन निषेधे हेतुमाह
यदत्वविशिष्टबोध इति स्वरूपतो यदत्वप्रकारकबोध इत्यर्थः । यदत्त्वांशेऽन्याप्रकार-
केति विशेषणाद् ‘जातिमान् यदः’ इति बोधस्य यदत्त्वांशे जातित्वप्रकारकत्वेनोक्तशक्तिज्ञानका-
र्यतावच्छेदकतानाक्रान्तत्वेन न तदापत्तिः । जातिमान् यद इति बोधमिति तु यदत्त्वांशे जाति-
त्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वान्तरं कल्पनीयमिति तत्सम्बन्ध एव तत्सम्बन्धम्, तथा च निरव-

ज्ञानत्वेन हेतुतया तदविरोधादित्याहुः । द्विकमिति जातिव्यक्ती इत्यर्थः । न च लक्ष्यतावच्छेदक इव शक्य-
तावच्छेदकेऽपि शक्यभावात्तत् सांप्रतं, यद्धर्मविशिष्टे वृत्तिग्रहस्तद्धर्मप्रकारेणोपस्थितेः शक्तिं विनापि सम्भ-
वादिति वाच्यम् । लक्ष्यतावच्छेदक शक्यसंबन्धरूपाया लक्षणाया बाधेऽपि शक्यतावच्छेदके विशिष्टसङ्केत-
विषयत्वरूपायाः शक्तेरऽबाधात्, विषयताया विशेष्यविशेषणसाधारण्यात्, शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्यताव-
च्छेदकतुल्यत्वे तद्धदेवानियतत्वप्रसङ्गात्, कोशादित एव विशिष्टे शक्तिसिद्धेश्च, अन्यथा शक्यैक्ये शक्यता-
वच्छेदकमेवेन पर्यायभेदानुपपत्तेः, यथा त्यजिगम्यादेरिति भावनीयम्, व्युत्पत्तिविशेषेण बोधानियमेऽविनिग-
मादेव वा द्वयमर्थः । त्रिकमिति जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः । सत्त्वजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वम् ।
आधिक्यं पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम्, तत्तच्छब्दनिष्ठं तद्वाच्यं च, तमेव विरुद्धधर्ममादाय तदादिशब्दा
भिद्यन्ते, केषाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् । तच्च लिङ्गमर्थे परिच्छे-
दकत्वेनान्वेति । एवं च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव, व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव, वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति, सर्वत्रायं
च्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिप्रति निरवच्छिन्नतत्प्रकारताकतच्छाक्तिज्ञानस्य सावच्छिन्नतत्प्र-
कारताकतद्विशिष्टबुद्धिप्रति च सावच्छिन्नतत्प्रकारताकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वमिति भावः । जाति-
व्यक्ती इति-विशेष्यविशेषणभावापत्ते ते इत्यर्थः । न चेत्यस्य वाच्यमित्यनेनावयः ।
असाम्प्रतत्वे हेतुमाह-यद्धर्मविशिष्ट इत्यादि । लक्ष्यतावच्छेदके-गङ्गापदलक्ष्यतावच्छेदके
तीरत्वे । शक्यसम्बन्धरूपायाः-गङ्गापदस्य योजलप्रवाहविशेषरूपशक्यार्थस्सामीप्यलक्षणा-
तत्सम्बन्धरूपायाः । विशिष्टे शक्यनभ्युपगमे जातिशक्यतावच्छेदिका न स्यादिति शक्यता-
वच्छेदकमेवेन पर्यायभेदो न स्यादित्याह अन्यथेति । तद्धेदेन तद्धेदः कुत्रेत्याशङ्कायां तत्र
दृष्टान्तमाह-यथेति । त्यज्धात्वर्थः पूर्वदेशविभागानुकूला क्रिया, गम्यात्वर्थ उत्तरदेशसंयोगा-
नुकूला क्रिया, यैव क्रिया विभागजनिका सैव संयोगजनिकेत्येवमुभयधात्वर्थक्रियाया ऐक्येऽपि
पूर्वदेशविभागानुकूलत्वोत्तरदेशसंयोगानुकूलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तयोर्भेदादेव पर्यायभेद इत्यर्थः,
विशिष्टे शक्यनभ्युपगमे स न स्यादिति भावः । लिङ्गानीति-लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतो धर्म-
विशेषः, तद्विशेषश्च नपुंसकत्वादिरित्याशयेनाह सत्त्वेति । तत्तच्छब्दनिष्ठमिति-
जातिगुणक्रियादिभेदमिन्नशब्दनिष्ठमित्यर्थः । तत्तद्वाच्यं चेति-स्वाश्रयशब्दवाच्यं चेत्यर्थः ।
तमेव विरुद्धधर्ममिति समानानुपूर्वीकत्वेऽपि सत्त्वादिगुणत्रयसाम्यावस्थादिरूपं नपुंसक-
त्वमित्याद्युक्तलक्षणं परस्पराऽसमानाधिकरणं लिङ्गमेवेत्यर्थः । भिद्यन्ते पुंस्त्वादिलिङ्गेनेतर-
व्यावृत्ततयाऽनुमीयते । ननु लिङ्गस्योक्तावस्थारूपत्वे तासां परस्परविरुद्धानां तदादित्रिलिङ्ग-
शब्देऽवस्थानाऽसम्भवेन कथं 'तटं त्रिषु' इत्येवं तत्र त्रिलिङ्गत्वव्यवहार इत्यत आह केषाञ्चि-
दिति-केषाञ्चित्तादिशब्दानां समानानुपूर्वीकत्वनिवन्धनाभेदाध्यासादनेकलिङ्गकत्वव्यवहा-
रोपपत्तिरित्यर्थः । परिच्छेदकत्वेनेति-विशेषणत्वेनेत्यर्थः । लिङ्गविशेषविशिष्टस्यैवार्थविशेष-
वाचकतया लिङ्गानुशासनसिद्धतया च स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेनार्थविशेषणत्वोपपत्तिरिति
भावः । एवञ्चेति तानकेशवती नारी लोमशः पुरुषः रघुतः इत्यादिरघुतिलक्षितं लौकिकस्त्री-

पदार्थ इयं व्यक्तिरिदं वस्त्विति व्यवहारस्तदस्तटी तदमिति चोपपद्यते । अत एव पशुनेत्यादौ पुल्लिङ्गपशु-
पदप्रयोगान्न छाग्यादिलामः । न च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गवत् पश्वादिशब्दोक्तस्य साधारण्यं शङ्क्यम्,
व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथासम्भवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । मीमासायां
चतुर्थे पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वान्नानेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादितत्वाच्च ।
यदि च विशेषविध्यभावे उप्रत्ययान्तानां पुंस्त्वस्य व्याकरणे निर्णीतत्वात्पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वं निर्णीयते,
तदा पशुनेत्यादिविधौ मन्त्रवर्णन्यायनेवै छागो मीमासकैः प्रतिपादनीयः, कामधेनुरपि या पशुरेवेत्यादौ च
त्वादिकमर्थनिष्ठं लिङ्गं नैतच्छास्त्रप्रक्रियानिर्वाहकम्, दारानित्यादौ शस्प्रकृत्यर्थे तदभावेन
नत्वाधनापत्तेः, एकस्मिन्नर्थे “ पुष्यस्तारका नक्षत्रम् ” इति लिङ्गनानात्वदर्शनाच्च, किन्तु
पारिभाषिकं शब्दनिष्ठमुक्तलिङ्गमेवेत्यर्थत्वे चेत्यर्थः । उपपद्यत इति-अर्थनिष्ठस्य लिङ्गस्य
व्यवहारोपपत्तिकत्वे तु स्त्रीव्यक्तिर्वस्तुपदार्थपदार्थ्यां पुरुषादिरपि व्यक्त्यादिशब्दैर्न व्यवहियेते-
ति भावः । अत एवेति-शब्दनिष्ठस्यैव पारिभाषिकलिङ्गस्य स्त्रीपुंसादिव्यवहारोपयोगित्वादे-
वेत्यर्थः । पशुनेत्यादौ पुल्लिङ्गपशुपदप्रयोगान्न छाग्यादिलाम इति-यदि स्त्रीप-
शुर्यागाङ्गत्वेन विवक्षितोऽभविष्यत्तदा अस्त्रीविहितनाभावं विभक्त्यन्ते न प्रयोक्ष्यत् ।
तदन्तपशुपदप्रयोगात् पुम्पशुरेव यागाङ्गमिति निर्णीयत इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गार्थकपशुशब्दात्
“ आज्ञो नाऽस्त्रियाम् ” (पा० सू० ७ । ३ । १२० ।) इति सूत्रविहितनाभावस्य तृतीयैकवचने-
ऽसम्भवेन तदन्तपशुशब्दप्रयोगात् तदर्थस्य पुंस्त्वावगतेरिति भावः । न चेत्यस्य शङ्क्य-
मित्यनेनान्वयः । व्यक्त्यादीति-अत्रादिना वस्त्वादिपदसंग्रहः । साधारण्यमिति-स्वा-
श्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन स्त्रीपुंस्त्वमित्यर्थः । निषेधे हेतुमाह-व्यक्तिशब्दस्येत्यादिना ।
नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन व्यक्तिशब्दस्य तेन रामादीनां पुंसां बोधसम्भवेऽपि पशुशब्दो न नित्य-
पुल्लिङ्ग इति न तेन छाग्यादिस्त्रीबोध इत्यर्थः । ननु पशुना यजेत इत्येष वैदिकप्रयोग
एव पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वे मानमिति चेत्, मैवम्, ऋग्वेदे “ पश्वाऽनतायुं गुहा
चरन्तं ” “ पश्वे नृम्यो यथा गवे ” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् पशुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वस्यापि
दर्शनेन नित्यपुल्लिङ्गत्वाभावात्, तथा च तस्य न व्यक्त्यादिशब्दसाम्यमिति न पुल्लि-
ङ्गेन पशुशब्देन छाग्यादेर्बोध इति भावः । स्वोक्तेऽर्थे मीमांसकसंगतिमाह-मीमांसाया-
मिति । विशेषविध्यभावे बाधकसूत्राभावे । निर्णीतत्वादिति-लिङ्गानुशासने “ उप्र-
त्ययान्तः ” इति सूत्रेण निर्णीतत्वादित्यर्थः । नित्यपुंस्त्वं निर्णीयत इति पशुशब्दस्य
नित्यपुल्लिङ्गत्वे च पशुत्वावच्छिन्नवाचकत्वेन छाग्याः पशुत्वविशिष्टतया तेन तद्बोधोऽपि स्या-
दिति न पुम्पशुरेव यागाङ्गत्वनिर्णय इत्यत आह-तदेत्यादि । मन्त्रवर्णन्यायेन “ छागो
वा मन्त्रवर्णात् ” इति न्यायेन । अयमभिप्रायः मन्त्रवर्णे हि “ छागस्य वपाया
मेदसः ” इति श्रूयते तत्र पुंस्त्वविशिष्टछागपदोपादानादत्रापि पुल्लिङ्गपशुपदेन पुम्पशुरेव
यागाङ्गतया निर्णीयते, न स्त्रीपशुरिति । कामधेनुरपि या पशुरेवेत्यादौ चेति-
अत्र कामधेनुबोधकस्य यच्छब्दस्य विशेष्यवाचकस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि विधेयीभूतपशुबोधकस्य

पशुपदस्य विधेयलिङ्गतैव न तु विशेष्यलिङ्गतेति स्मर्तव्यम् । चतुष्कं संख्यादिसहितं त्रिकमित्यर्थः ।
 पञ्चकं कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यमप्यु, तत एव लिङ्गादीना-
 मुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावादिति चेत्, सत्यम्, प्रत्ययवर्जिते दाधि पश्येत्यादौ प्रत्ययमजानतो-
 ऽपि बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते, तथा लिङ्गाद्यनुशासनाच्च, न वा लिङ्गादीनां प्रकृतिवाच्यत्वे
 निर्वन्धः, प्रत्ययस्यैव वाचकतायां युक्तत्वात् । “ द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः ” इति
 वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयव्युत्पादनात् । शब्देन सह षडपि नामार्थाः, तस्यापि नियतं शाब्दबोधे मानात्,
 अन्यथा विष्णुमुच्चारयेत्यादावगतेः, अर्थोच्चारणासम्भवात्, न च लक्षणया निर्वाहः, जबगडदशमुच्चारये-
 पशुशब्दस्य पुल्लिङ्गस्यैवाभिधानम्, यदि नित्यपुल्लिङ्गपशुशब्दो न भवेत्तदा विशेष्यवाचकपदस-
 मानलिङ्गत्वमेव विधेयपदस्येति नियमतः स्त्रीलिङ्गत्वमेव स्यात्, न पुल्लिङ्गत्वम्, तथा च
 “ ऊङुतः ” इति सूत्रेणोङिप्रत्यये सति पशुरित्येवं प्रयुज्येत, अतः पुल्लिङ्गस्यैव पशुशब्दस्यत्रि-
 प्रयोगो न स्त्रीलिङ्गस्येति नित्यपुल्लिङ्ग एव पशुशब्द इत्यर्थः । सङ्ख्यादिसहितमिति-
 अत्र सङ्ख्यासहितमित्यपि पाठः । लिङ्गसङ्ख्याकारकाणां नामार्थत्वं साधयितुं शङ्कते
 नन्विषति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति टावादिषमभिध्याहारे अश्वादिपदात्स्वीत्वबो-
 धात्तदभावे च तदबोधादेवंरूपाभ्यामित्यर्थः । एवमन्यत्राप्युल्लम् । तथा च ताभ्यां लिङ्गादेः
 प्रत्ययार्थत्वावधारणान्न लिङ्गादित्रिकस्य प्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः । तत एवेति-प्रत्ययादेवेत्यर्थः ।
 बोधादिति-कर्मत्वादिबोधादित्यर्थः । तथा चानेन व्यतिरेकव्यभिचारो दर्शित इति प्रत्ययस्य
 लिङ्गादित्रयवाचकत्वं नेति भावः । वक्ष्यमाणयुक्त्या संख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेऽपि लिङ्गस्य
 प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह तथा लिङ्गाद्यनुशासनाच्चेति-लिङ्गबोधकशास्त्रा-
 च्चेत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययोरन्यतरस्य वाचकत्वे युक्तेरसाम्यादाह-नवेति । निर्वन्ध इति-इदमेव
 मतं मुख्यमित्यभिनिवेश इत्यर्थः । युक्तत्वादिति-अनन्तानां प्रकृतीनां वाचकत्वकल्पनापे-
 क्षया कतिपयस्वादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिति भावः । अस्मिन्नर्थे हरिसम्भतिमाह
 द्योति क्ता वाचिका वेति-प्रत्ययभागस्य संख्याकर्मादयो वाच्यत्वेन द्योत्यत्वेन वाऽर्था इति
 भावः । “ यद्वा सङ्ख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायक ” इति त्वस्योत्तरार्द्धम् । प्रकृतिप्रत्ययस-
 मुदाय एव संख्यादिविशिष्टस्यार्थस्य वाचक इति तदर्थः । “ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके, यः शब्दानुग-
 भादते । अनुविद्धमिव ज्ञानं, सर्वं शब्देन भासते ॥१॥ ” इति हरिकोरिकामनुसृत्योह-शब्देन
 सहेति । तस्यापि-शब्दस्यापि । अन्यथेति-शाब्दबोधे शब्दमानानभ्युपगम इत्यर्थः । अर्थो-
 च्चारणासम्भवादिति-तथा च विना शब्दविषयं शाब्दबोधानुपपत्तेश्च शब्दोऽपि प्रातिपदिकार्थ
 इति भावः । न्यायमते विष्णुमित्युच्चारये इत्येवं तस्यार्थ इति शाब्दबोधे न शब्दमानमिति ।
 लक्षणया स्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धरूपया । निर्वाहः-शाब्दबोधे विशेष्यतया शब्दमानो-
 पपत्तिः । यद्यपि विष्णुपदं विष्णुपदार्थवाचकमेव तथापि विष्णुपदस्य स्ववाच्यवाचके विष्णुशब्दे
 लक्षणाश्रयणात्तया शब्दमानं स्यादेवेति भावः । तन्निषेधे हेतुमाह जबगडदशमिति ।

त्यादौ शक्योग्रहेण शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अज्ञानात्, अज्ञातायाश्च वृत्तेरनुपयोगात् । अत्र चानुका-
र्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायामनुकार्यस्य पदादनुपस्थितत्वात्तत्सिद्धये शक्तिरूपेया, अभेदे प्रत्यक्षे विषयस्य
हेतुत्वात् स्वप्रत्यक्षरूपा पदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोधोपपत्तिरिति, यद्यप्याकाशादेः समवायितया
शक्याग्रहेणेति कुत्रापि समुदायरूपशक्यग्रहाभावेनेत्यर्थः । कुत्रापि शक्यं गृहीतं चेत्तदा
तत्सम्बन्धरूपलक्षणाया बोधस्स्यात्, न चात्र कुत्रापि शक्यं गृहीतमिति तत्सम्बन्धरूपलक्षणा-
ज्ञानाभावेन तथा कथं लक्ष्यबोधस्स्यात्, मन्मते तु तादृशसमुदायस्यैव तत्पदशक्यतया न
बोधानुपपत्तिरिति भावः । ननु तत्र समुदायस्याशक्यत्वेऽपि तद्वटकजकारादिवर्णानामेकाक्षरको-
शादौ जैत्रादौ शक्तिप्रतिपादनात्तत्तदर्थवाचकत्वरूपलक्षणायास्तत्र नानुपपत्तिरित आह अज्ञा-
तायाश्च वृत्तेरनुपयोगादिति-गङ्गापदस्य स्वशक्यजलप्रवाहविशेषसामीप्यरूपसम्बन्ध-
स्याग्रहे लक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेन ज्ञाताया एव लक्षणायाः पदार्थोपस्थित्यौपयिकत्वेन प्रकृते तद-
ग्रहात्तल्लक्ष्यार्थबोधानुपपत्तिस्तद्वस्यैवेति भावः । ननु विष्णुमुच्चारयतीत्यादौ विष्णुपदस्य स्वस्मिन्
शक्यभावेऽपि विष्णुरूपार्थे शक्तेस्तद्भावात् स्वशक्यविष्णुरूपार्थवाचकत्वरूपलक्षणस्वशक्यसम्ब-
न्धस्य स्वस्मिन् सम्भवेन तद्रूपलक्षणाबलाद्विष्णुपदाद्विष्णुपदस्योपस्थितिसम्भवेन तत एव शाब्द-
बोधे भानसम्भवेन विष्णुपदस्य स्वस्मिन् शक्तिर्नोपेया, अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति वचनात्,
तथा च कथं शब्दस्वरूपमादाय षोढा शब्दार्थ इति चेत्, सत्यम्, किन्तु पुरुषोच्चरितगाव-
शब्दं श्रुत्वा पर एवं ब्रवीति अयं गावमुच्चारयति, तत्र ग्रामीणप्रसिद्धगावशब्दस्याप्यशब्दस्य न
क्वचिच्छक्तिरिति तदनुकरणरूपस्य गावशब्दस्यापि तत्समानस्वभावस्य नास्त्येव क्वचिदर्थे
शक्तिरिति तस्य शक्यार्थमात्राच्छक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यभावेन न ततोऽनुकार्यस्य गाव-
शब्दस्योपस्थितिरिति गावमुच्चारयतीति वाक्यजन्यबोधे तद्भानं न स्याद्, भवति च तद्भानमिति
तदुपपत्तयेऽनुकरणशब्दस्यानुकार्यशब्दस्वरूपे शक्तिरवश्यमुपेयेत्यतः शब्दस्वरूपमादाय षोढा
प्रातिपदिकार्थोऽनुकार्योऽनुकरणशब्दोर्भेदपक्षे उपपद्यते । शब्दजन्योपस्थितिर्विषय एव शब्दार्थ
उपेयते, न तु वृत्तिग्रहद्वारा शब्दजन्योपस्थितिर्विषय एवेत्येवमभ्युपगमे त्वनुकार्यानुकरणयोर्भे-
दपक्षे अनुकरणजन्यं तच्छ्रावणप्रत्यक्षं तद्रूपोपस्थितिर्विषयत्वादप्यनुकार्यपदस्य पदार्थत्वं तादृ-
शोपस्थिति एव तस्य शब्दे भानमित्यतोऽपि शब्दस्य प्रतिपादिकार्थत्वं सङ्गतिमङ्गतीत्याश्रये-
नाह-अत्र चानुकार्यानुकरणयोरिति । पदादनुपस्थितत्वादिति शक्यमर्भेदस्यादिः ।
तथा च शक्यभावेऽनुकार्यस्य पदादुपस्थित्यसम्भवादित्यर्थः । तत्सिद्धये शाब्दबोधजनक-
पदजन्योपस्थितिसिद्धये । शक्तिरूपेयेति-तथा च तद्वृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यद्वारावाच्य-
शाब्दबोधोपपत्तिरिति भावः । अभेदे इति-अभेदविवक्षायामित्यर्थः । स्वप्रत्यक्षरूपमिति-
अनुकरणशब्दस्य श्रावणप्रत्यक्षरूपमित्यर्थः । अयमाशयः अनुकार्यशब्दस्य पदार्थत्वेऽपि
रिक्तशक्तिं विनैव स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षरूपमुपस्थितिमादाय शब्दार्थोपपत्तिरिति भावः ।

घटादिपदादुपस्थितस्य शाब्दबोधे प्रवेशवारणाय वृत्तिजन्यपदार्थोपस्थितिरेव हेतुः, तथाप्यत्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वानुपपत्तिः, निरूपकताश्रयतान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिमतः शाब्दबोधे वृत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पने दोषाभावात्, सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वात्पदादर्थस्येवार्थादुद्बोधकत्वेन शब्दस्यापि ज्ञान-सम्भवाच्च । तदुक्तं वाक्यपदीये “ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा । तथैव सर्वशब्दानामेते पृथ-

भानं तथैव घटभानयेत्यादौ घटादिपदानामपि तां सामग्रीमादाय भानस्य दुर्वारतया शाब्द-बोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति । प्रवेशवारणायेति-घटोऽस्तीत्यादिवाक्यजन्य-शाब्दबोधे भानापत्तिवारणायेत्यर्थः । वृत्तिजन्येति-वृत्तिज्ञानजन्येत्यर्थः । वृत्तिजन्यपदा-र्थोपस्थितिरेव हेतुरिति-अत्र यद्यपि शाब्दबोधे समानविषयत्वप्रत्यासत्त्या वृत्तिजन्योपस्थि-तिरेव हेतुः, यत्र पदार्थे यस्य पदस्य वृत्तिः तत्पदवृत्तिजन्या तत्पदार्थस्योपस्थितिर्भवतीत्येता-वता वृत्तिजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधे हेतुरित्यभिधीयते, न तु कारणावच्छेदकतया पदार्थ-विषयकत्वमप्युपस्थितौ निवेश्यत इति लाघवम्, आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्योपस्थितिशाब्दबोधयोः कार्यकारणभावे तु समवायेन तत्पदार्थविषयकशाब्दबोधमप्रति समवायेन वृत्तिजन्यपदार्थोप-स्थितिर्हेतुरिति गौरवं स्यात्, एवञ्च वृत्तिजन्यपदार्थोपस्थितिरेव हेतुरित्यत्र पदार्थविषयकत्वे-नोपस्थितेरभिधानमसङ्गतमिव प्रतिभाति, तथापि घटमुच्चारयतीत्यादावुच्चारणकर्मत्वस्य कम्बु-ग्रीवादिसत्यभावाद् घटपदस्यैव कर्मान्विततया शाब्दबोधविषयत्वमिति वृत्तिजन्या पदरूपस्य पदार्थस्य योपस्थितिः सैव हेतुर्न तु सम्बन्धान्तरजन्यपदरूपपदार्थोपस्थितिः, शाब्दबोधहेतुरि-त्यर्थे नासङ्गतिः, अत्र पदार्थविषयकत्वं न कारणतावच्छेदककोटौ निवेश्यते, किन्तु कारणीभूतो-पस्थितिः पदार्थविषयिकेति पदस्यापि पदार्थत्वेन तद्विषयकत्वं तत्र समस्तीति तद्वलात्पदरूप-पदार्थस्य शाब्दबोधे भानोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुक्तितरिति । सत्त्वानुपपत्तिरिति-शब्दे सत्त्वात्तस्य न शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । नन्वाश्रयतासंसर्गेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्द-बोधविषयत्वे तन्त्रत्वे निरूपकतासम्बन्धेन वृत्तिमतोऽर्थस्य शाब्दे भानानुपपत्तिरत आह निरूपकेति । वृत्तिमतः शाब्दबोध इति-उक्तान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिमानर्थः शब्दश्चेति तद्विषयकशाब्दबोध इत्यर्थः । ननु पदाद् वृत्तिज्ञानद्वारा तद्व्याप्यार्थशाब्दबोधोत्पत्तौ तत्र वृत्ति-ज्ञानधारोपस्थितार्थभानसम्भवेऽपि तत्र शब्दस्यापि भानं कथमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वादिति-सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेनोक्तसम्बन्धाश्रयस्यार्थस्यैव श-ब्दस्यापि शाब्दबोधे भानं स्यादेवेत्यर्थः । हेत्वन्तरमप्याह पदादर्थस्येवेत्यादि-यत्संज्ञा-स्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् । पिण्ड एव हि दृष्टस्सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥१॥ इति । अस्मिन् श्लोके दृष्ट इत्यस्योपस्थित इत्यर्थः । अत्रार्थस्मरणजन्यशब्दस्मरणं शाब्दबोधार्थमेवो-पन्यस्तमिति तज्जन्यशाब्दबोधः शब्दस्मरणानन्तरमेव भवितुमर्हतीति क्षणविलम्बोऽर्थादवग-म्यते । उक्तार्थे हरिसम्भतिमाह ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चेत्यादि । यथा तेजसोपलब्धौ तेजोन्तरानपेक्षत्वेन विषयीभावमापन्नमेव घटपटादिवाह्यार्थोपलब्धौ कारणमिति तत्र तेजसि

गवस्थिते ॥ १ ॥ ” इति, विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाशयत ” इति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदपक्ष एव
च गवित्याह—मू सत्तायामित्याद्यनुकरणशब्दानामर्थवदादिसूत्राविषयत्वेन पदत्वस्य प्रातिपदिकत्वस्य वाऽभा-
वेऽपि साधुत्वम् । बुद्धिप्रतिबिम्बकान्यापोह एव शब्दार्थ इत्यपि केचित्प्रतिपत्ताः,

ज्ञानविषयत्वलक्षणग्राह्यत्वं बाह्यार्थज्ञानजनकत्वलक्षणग्राहकत्वञ्चेति द्वे शक्ती विधेते तथा
शब्दोऽपि स्ववाचकशब्दान्तरानपेक्षत्वेन शब्दबोधे विषयीभावमापन्न एवार्थान् शब्द-
बोधेऽवभासयतीति बाह्यार्थोपलब्धौ कारणमिति तत्र ग्राहकत्वम्, स्वयञ्च तत्र भासत
इति ग्राह्यत्वञ्च, एतच्च शक्तिद्वयमेकशब्दनिष्ठत्वादभिन्नमपि भिन्नकार्यकारित्वात्पृथगिवाव-
स्थितम्, पृथकार्यं यत्र शब्दस्य जवगडदशादिस्थले तद्वाच्यार्थाऽभावेन नार्थसन्निधानं
तत्र शब्दादर्थबोधो न भवतीति तत्र विद्यमानाऽपि ग्राहकत्वशक्तिर्नोपयोगिनी, यत्र
वाच्यार्थसङ्गावेनार्थसन्निधानं तत्रोपयोगिनीति तत्र शक्तिद्वयस्य सम्भूय कार्यकारित्वमिति
भावः । तस्यैव पद्यान्तरमाह विषयत्वमनादृत्येति—स्वस्य विषयतामसम्पाद्य शब्दैरर्थो
न बोध्यत इत्यर्थः । स्वजन्यार्थबोधत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यत्वादिति भावः । प्रसङ्गादनु-
कार्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकमाह—अनुकार्यानुकरणयोरिति—स्वतन्त्रपुरुषोच्चारितो ‘गो’
इति शब्दोऽनुकार्यः, स विभक्तिरहित एवोच्चारित इति तत्स्वरूपज्ञापकेन परेण निर्वि-
भक्तिक एव ‘गो’ इति शब्द उच्चार्यते सोऽनुकरणात्मकः समानानुपूर्वीकत्वे सत्ये-
वानुकार्यानुकरणभावमासादयति, एवञ्च तयोरभेदपक्ष एव गवित्याहेत्यत्रानुकरणस्य ‘गो’
इत्यस्यार्थवत्त्वाभावेन “अथवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” (पा० सू० १।४।४२ ॥)
इति प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्राविषयत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रातिपदिकादेव प्रत्ययोत्पत्ति-
रित्यप्रातिपदिकान्न ततः प्रत्ययोत्पत्तिसम्भव इति पदत्वस्याप्यभावात् “न केवलं प्रकृतिः
प्रयोक्तव्या” इत्यादिनियममूलकस्य “अपदं न प्रयुज्जीत” इति निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य
प्रत्ययं विना प्रयोगेऽसाधुतापत्तिप्रयोजकस्य प्रत्ययायोग्येऽनुकरणेऽप्रवृत्तेस्तदतिक्रमणेऽप्य-
प्रत्ययस्यानुकरणस्य साधुत्वमिति तस्यावदेशतो गवित्याहेति भवति साधुः, एवमेव “भू”
सत्तायामित्यत्र निर्विभक्तिकस्य भूशब्दस्य साधुत्वम्, अनुकार्यतोऽनुकरणस्य भेदे तु तस्या-
र्थवत्त्वस्यावश्यकतया प्रत्यययोग्यस्य तस्योक्तनिषेधविधिविषयत्वेन तदतिक्रमणेऽसाधुत्वमेव
स्यादिति भावः । बुद्धिप्रतिबिम्बकान्यापोह एवेति—बुद्धिप्रतिबिम्बको वासनाविशेषतो-
ऽसदर्थविषयक एव बुद्धेर्य आकारविशेषस्त बुद्ध्यत्मैव, तदात्मको योऽन्यापोहोऽदशरथ-
व्यावृत्त्यादिः स एव दशरथादिशब्दार्थ इत्यपि केचिदपोहपदार्थवादिनः प्रतिपत्ताः—
स्वीकृतवन्तः, इत्यपीत्यपिशब्देन यत्र जात्यादीनां पूर्वोक्तानामर्थानामनुभूयमानत्वं तत्र
जात्यादयोऽपि शब्दार्थ इत्यर्थः सूचितः, अथवा सर्वशब्दानां बुद्धिप्रतिबिम्बात्माऽन्यापोह
एवार्थः, अत एवकारेण जात्यादीनां पदार्थत्वव्यवच्छेदः, केचिदित्यनेनान्यापोहमात्रस्य पदा-
र्थत्ववादिनां बौद्धविशेषाणां तदनुयायिनां वैयाकरणविशेषाणां वा ग्रहणम्, ननु बुद्धिप्रतिबिम्ब-
स्य शब्दार्थत्वे शब्दात्तस्यैवोपस्थित्या शब्दे भानं स्यान्न बाह्यस्यार्थस्य, तस्य शब्दार्थत्वाभावे-

तेषां विषयतया तदाश्रयस्याक्षेपादेव लाभः, तेषामदृष्टदशरथादीनामपि दशरथादिपदाददशरथव्यावृत्तिधी-
विषयत्वेनोपस्थितिरित्यन्तासतोऽपि चार्थस्य वासनाविशेषोपनीतबुद्धिप्रतिबिम्बविषयत्वेन धीः सुलभा ।
एवमेते सर्वेऽपि शब्दार्थाध्यवसाया नैगमनये संभवन्ति,

शब्दत उपस्थित्यभावात्, यद्यपि बौद्धमते शब्दानां प्राभाण्याभावान्नार्थविषयकशब्दबोधजनक-
त्वं, न वाऽपोहस्यापि शब्दजन्यबोधे प्रतिभासनम् । “विकल्पयोनयः शब्दाः, विकल्पाः शब्दयो-
नयः । कार्यकारणता तेषां, नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ” ॥१॥ इति वचनाद् विकल्पमात्रजनकत्व-
मेव शब्दानाम्, तथापि नैगमनयप्रसूते मते ऋजुसूत्रप्रसूतबौद्धमतस्य न प्रस्ताव इति य एवापो-
हशब्दार्थवादिनो बाह्यस्यापि प्रतिभासनं शाब्दे उररीकुर्वन्ति तं एवापोहशब्दार्थाऽभ्युपगममात्रेण
बौद्धसजातीया अत्राधिकृता इति तेषां मतेऽर्थस्यापि सति सम्भवे शाब्दे प्रतिभासनं तदर्थानुपस्थितौ
कथं स्यादित्यत आह—तेषामिति—मत इति शेषः, विषयतया तदाश्रयस्याक्षेपादेव लाभ
इति—बुद्धिप्रतिबिम्बरूपस्यान्यापोहस्य विषयतासम्बन्धेनाश्रयस्य बाह्यवस्तुनो घटादेराक्षेपादेव
लक्षणात् एव लाभः—शाब्दबोधविषयत्वम् । यद्यपि विषयं विना बुद्धिप्रतिबिम्बो नोपपद्यते इत्येव-
मर्थापत्तिलक्षणादाक्षेपाल्लभ इत्यप्यर्थः सम्मुखीनः, तथापि वृत्तिविषयस्यैव शाब्दबोधविषयत्वं,
शाब्दबोधविषय एव श्रुतत्वव्यवहारो नार्थापत्तिविषय इत्यत आक्षेपादित्यस्य लक्षणात् इति व्या-
ख्यानम्, अत एव जातिशक्तिवादिमते आक्षेपादेव व्यक्तिलाभ इत्यत्राक्षेपादित्यस्य लक्षणात्
इत्यर्थोऽन्यत्र कृत इति । तेषाम्—अन्यापोहशब्दार्थवादिनाम्, मत इति शेषः, दशरथादिपदस्य
दशरथादिरूपार्थे शक्तिग्रहणं न सम्भवति, प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीत एवार्थे शक्तिग्रहो व्यवहारादितो
भवति, ये चेदानीन्तनाः प्रमातारोऽतीतानां दशरथादीनां न प्रत्यक्षज्ञानवन्तस्तेषां तत्र शक्तिग्रहा-
भावान्न शाब्दबोधविषयतासम्भवः, किन्तु तेषामपि दशरथादिपदाद्वासनाविशेषसहकृताद-
दशरथव्यावृत्तिधीविषयत्वेनावृष्टानामपि दशरथादीनामुपस्थितिः सम्भवति, अधटितघटना-
पटुभायास्थानीया वासना, तद्विशेषादुपनीतं यद्बुद्धिप्रतिबिम्बविषयत्वं तेन तेषां बुद्धिर्नाऽसम्भाव-
नापथमवतरतीत्यर्थः, उपसंहरति एवमिति—अथवेदं नैगमस्य लक्षणं द्रष्टव्यम् “अनिव्य-
चाऽर्यसंकल्पमात्रग्राही नैगमः ” इति । निगमो हि सङ्कल्पस्तत्र भवरात्रययोजनो वा नैगमः ।
यथा कश्चित्पुरुषो गृहीतकुठारः पथि गच्छन् किमर्थं भवान् गच्छतीति केनचित्पृष्ठः प्रतिवाक्ति
प्रस्थकमानेतुमिति, अटव्यां गतस्सन् काष्ठं छिन्दानः “ भवान् किं छिनत्ति ? ” इति पृष्ठस्सन्
प्राह प्रस्थकं छिनत्ति । मार्गे चागच्छन् पृष्ठः किमिदं स्कन्धे त्वयाऽऽरोपितम् ?, स आह—
‘प्रस्थकः’ । एवमकुट्टयन्, घटयन्, उत्तिकरन्, श्लक्ष्णीकुर्वन्, नाम च तत्राऽऽकुट्टयन् यावद्
धान्यमाने च व्यापारयन् किमिदं ? इति पृष्ठस्सन्प्राह प्रस्थकोऽयमिति । एधोदकाद्याहरणे वा
कश्चित्पुमान् व्याप्रियमाणः किं करोति भवानिति केनापि पर्यनुयुक्तः प्राह—ओदनं
पचामीति । न च प्रस्थकपर्याय ओदनो वा निष्पन्नः, तन्निष्पत्तये कारणे कार्योपचा-
रवृत्त्या तस्मिन् तदध्यवसायरूपे सङ्कल्पमात्रे प्रस्थादिव्यवहारात् । अयम्भावः प्रस्थकमाने-
तुमित्यत्र प्रस्थकपदस्य प्रस्थकदलयोग्यवृक्षे उपचारः, प्रस्थकं छिनत्तीत्यत्र प्रस्थकपदस्य

प्रस्थकवसत्यादिदृष्टान्तेन विचित्रस्य तस्य सूत्रे प्रतिपादनात् । यावत्सु तद्वेदेऽप्यभ्यनुज्ञया च जैना-
नामपक्षपातित्वम् । यद्वदामः, अध्यात्मसारप्रकरणे “ शब्दो वा मतिरर्थ एव किमु वा (वसु वा)
जातिः क्रिया वा गुणः, शब्दार्थः किमिति स्थिता प्रतिमतं सन्देहशङ्कुव्यथा । जैनेन्द्रे (ऽनुमतेन) तु
मते न सा प्रतिपदं जात्यन्तरार्थस्थितेः, सामान्यं च विशेषमेव च यथा तात्पर्यमन्विच्छति ॥१॥ ” इति ।

छेदनक्रियायोग्ये काष्ठे उपचारः, प्रस्थकमाकुड्यामि घट्यामीत्यादिप्रश्नोत्तरेऽप्यकुड्मघट-
नादिक्रियायोग्यकाष्ठेषूपचाराः क्रमेण विशुद्धविशुद्धतरा भवन्ति, अत एव तन्मूलकविविध-
सङ्कल्परूपो नैगमनयोऽपि शुद्धशुद्धतरशुद्धतमो ज्ञेय इति । यथोक्तम् “ सङ्कल्पो निगमस्तत्र,
भवोऽयं तत्प्रयोजनः । तथाप्रस्थादिसङ्कल्प-स्तदभिप्राय इष्यते ॥१॥ ” इति । एतदभिप्रायेणाह-
प्रस्थकवसत्यादिदृष्टान्तेन विचित्रस्य तस्य सूत्रे प्रतिपादनादिति-“ से किं तं नयप्य-
माणे ? नयप्यमाणे विविहे पत्रत्वे तं जहा-पत्यगदिङ्कतेणं वसहिदिङ्कतेणं पएसदिङ्कतेणं । “ से किं तं
पत्यगदिङ्कतेणं ? २ से जहा नाम ए केइ पुरिसे परसुं गहाय अडवीसमहुत्तो गच्छेजा, तं पासिता
केइ वएजा कहिं भवं गच्छसि ? अविमुद्धो नेगमो मणइ-पत्यगस्स गच्छामि ” इत्यादिना ग्रन्थेन
प्रदर्शितविस्तृतदृष्टान्तत्रयप्रकारेणानुयोगद्वारसूत्रे विचित्रस्य नानाप्रकारस्य तस्य नैगमनयस्य
प्रतिपादनादित्यर्थः । जैनानां यावत्तद्वेदेषु स्वीकारवृत्त्याऽपक्षपातित्वेऽध्यात्मसारग्रन्थसक्त-
जिनमतैकत्रिंशतितमस्तुत्यधिकारदशमश्लोकसंवादमाह-शब्दो वा मतिरर्थ एवेत्यादि ।
शब्दार्थः तत्तच्छब्दवाच्यः । यश्शब्दार्थस्तमाह-शब्द इत्यादि । एवेत्यस्य सर्वत्रान्वयाच्छब्द
एव, वा विकल्पे, अथवा मतिरेव-बुद्धिप्रतिबिम्बात्मकान्यापोह एव, किमु उत अर्थ एव-
तत्तद्व्यक्तिरेव । किमुस्थाने वरिवति पाठश्च, वस्वेव द्रव्यमेव, वा अथवा जातिरेव, किमु उत
क्रियैव गुणो वा, इति इत्येवं, प्रतिमतं सन्देहशङ्कुव्यथा स्थिता, शब्दवाच्यार्थ-
निश्चयाऽभाववतां जिज्ञासूनां तत्तद्विरुद्धमतानि दृष्ट्वा संशयरूपशङ्कुजन्यव्यावाद्या भवत्येव,
शब्दवाच्यार्थनिर्णयाभावात्, जैनेन्द्रे तु मते-अत्र तुः पूर्वोक्तमतेभ्यो वैलक्षण्यं सूचयति, सा
सन्देहशङ्कुव्यथा न, तत्र हेतुमाह प्रतिपदं जात्यन्तरार्थस्थितेरिति तत्तच्छब्दवा-
च्यस्याऽन्योन्यसापेक्षसामान्यविशेषोभयांशात्मकजात्यन्तरत्वेनाभ्युपगमादित्यर्थः । नन्वेवं तर्हि
केनचिच्छब्देन सामान्यार्थस्यैव बोधः, केनचिच्च विशेषार्थस्यैवेति किं निबन्धनस्स स्यादित्यत
आह-सामान्यं च विशेषमेव च यथा तात्पर्यमन्विच्छतीति-कस्यचिच्छब्दस्य
प्राधान्येन सामान्यमेव वाच्यं गौणतया विशेषः, कस्यचित्तु प्राधान्येन विशेष एव वाच्यः,
गौणतया सामान्यमिति यथा वक्तृतात्पर्यं तथैव तत्तच्छब्दश्च तथा तथा बोधः, जैनमते एक-
मेव वस्तु सामान्यविशेषोभयांशात्मकमिति तत्तन्मतप्रयोज्यवक्तृतात्पर्यविषयतत्तदंशप्राधान्य-
तदितरांशगौणत्वविवक्षणेन तत्तच्छब्दजन्यप्रधानीभूतैकांशगौणीभूततदितरांशविशिष्टवस्तुबोध-
रूपतत्रयप्रयोज्यो वस्तुगतैकांशतात्पर्यावलम्बनेनालौकिकः सम्पूर्णांशतात्पर्यावलम्बनेन सप्त-
भङ्ग्यात्मकप्रमाणवाक्यजन्यालौकिकश्च सम्पूर्णबोधो निरावाधो

एतादृशाध्यवसायवृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमत्त्वं

त्येव, उक्ततात्पर्यान्वलम्बनेन तु जायमानैकांशमात्रविषयकलौकिकबोधो भवेद्, स च व्यवहारतः प्रमात्मकोऽपि वस्तुगत्याऽप्रमात्मक एवेति भावः । तदुक्तं तत्रैव—“यत्रानर्पितमादधाति शुभतां मुख्यं तु वस्त्वर्पितम् । तात्पर्याऽन्वलम्बनेन तु भवेद् बोधः स्फुटं लौकिकः ॥ सम्पूर्णं त्ववभासते कृतधियां कृत्स्नाद्विवक्षाक्रमात् । तां लोकोत्तरभङ्गपद्धतिमयीं स्याद्वादमुद्रां स्तुमः ॥११॥ ” इति । तदेवमुक्ताऽलौकिकनयवाक्यजन्यबोधोक्तलौकिकप्रमाणवाक्यजन्यबोधक्षमं सर्वनयैकभावगरिमस्थानं भगवत्प्रवचनं बाधितुं तत्तदेकान्तांशप्रतिपादकतत्तद्दर्शनसङ्कथा न क्षमा, तदुक्तं तत्रैव सदृष्टान्तम्—“उष्मा नाकिमपाकरोति दहनं नैव स्फुलिङ्गावली, नाग्निं सिन्धुजलप्लवः सुरगिरिं ग्रावा न चाभ्यापतन् । एवं सर्वनयैकभावगरिमस्थानं जिनेन्द्रागमं, तत्तद्दर्शनसङ्कथांशरचनारूपा न हन्तुं क्षमा ॥१॥ ” इति । एतादृशाध्यवसायवृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति—सामान्यविशेषग्राहिणो ये शब्दार्थाध्यवसायात्तद्वृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः, नैगमनयस्य नानाप्रकारत्वान्नैगमत्वजातिमादाय तत्सर्वप्रकारसंग्रहार्थं द्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिपर्यन्तानुधावनमत्र कृतम्, तद्वृत्तिजातिमात्रनिवेशे नैगमत्वजातिमादाय नानाप्रकारसर्वनैगमनयसङ्ग्रहेणाव्याप्तिदोषनिवृत्तायपि महासामान्यसत्ताजातिमादाय वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिस्स्यात्, तन्निवारणाय तद्वृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिनिवेशे नयत्वजातिमादाय पर्यायार्थिकनयेऽतिव्याप्तिस्स्यात्, तद्वारणाय तद्वृत्तिनयत्वव्याप्यजातिनिवेशे द्रव्यार्थिकत्वजातिमादाय सङ्ग्रहादावतिव्याप्तिस्स्यादित्यतस्तद्वृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिनिवेशः कृतः । न चैवमपि द्रव्यार्थिकत्वजातेस्स्वाभाववद्वृत्तित्वात्स्वव्याप्यत्वेन तामादाय सङ्ग्रहनयादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्याशङ्कनीयम्, तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वलक्षणन्यूनवृत्तित्वार्थकस्य व्याप्यत्वस्यात्र ग्रहणात्, यदि तदभाववद्वृत्तित्वमेव व्याप्यत्वमित्येवाग्रहस्तदा स्वस्य स्वव्याप्यत्ववारणाय स्वभिन्नत्वेनापि व्याप्यजातिर्विशेषणीयेति । एवमग्रेऽपि भावनीयम् । अत्र प्राधान्येन सामान्यविषयकाध्यवसायवृत्तित्वे सति प्राधान्येन विशेषविषयकाध्यवसायवृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमत्त्वं नैगमत्वमित्याद्यपि लक्षणमूढम् । अत्र सत्यन्तनिवेशान्न व्यवहारेऽतिव्याप्तिः, सुनयवृत्तेर्व्यवहारत्वस्य गौणवृत्त्या सामान्यविषयकाध्यवसायवृत्तित्वेऽपि प्राधान्येन तद्विषयकाध्यवसायवृत्तित्वाभावात्, व्यवहारनयेन प्रधानतया विशेषविषयकाध्यवसायस्यैवाभ्युपगमात्, प्राधान्येन विशेषविषयकेत्याद्युपादानान्न सङ्ग्रहनयेऽतिव्याप्तिः, सुनयवृत्तेस्संग्रहत्वस्य गौणतया विशेषविषयकाध्यवसायवृत्तित्वेऽपि प्रधानवृत्त्या तद्विषयकाध्यवसायवृत्तित्वाभावात् । प्राधान्येन सामान्यविषयकत्वे सति प्राधान्येन विशेषविषयकाध्यवसायत्वं नैगमत्वमित्येतावन्मात्रोक्तौ च यद्यपि प्रमाणात्मकज्ञाने नातिव्याप्तिः, यतस्तस्य प्राधान्येन सामान्यविशेषोभयविषयकत्वेऽपि सामान्यविशेषोभयात्मकत्वेन जात्यन्तररूपवस्त्ववगाहित्वत एव तस्य निरुक्तोभयावगाहित्वमिति तत्र सामान्यविषयत्वविशेषविषयत्वयोरेकवस्त्ववच्छे-

तादृशान्यतरत्वविशेषो वा नैगमनयलक्षणं बोध्यम् । एवमग्रेऽप्यध्यवसायविशेषान् परिगृह्य तद्वृत्तिजाति-
गर्भाणि भेदगर्भाणि वा लक्षणानि वाच्यानि ॥ संग्रहं लक्षयति-अर्थानामित्यादि । अर्थानां धटादीनां सर्व-
देन समानाधिकरणयोरवच्छेदावच्छेदकभावः, नयनिरूपितयोश्च तयोरेकवस्तुविभिन्नांशमात्रगत-
योर्नावच्छेदावच्छेदकभाव इति मियोऽवच्छेदावच्छेदकभावानापन्नयोरेव सामान्यविशेषविषयत्व-
विशेषयोर्निरुक्तनैगमलक्षणे प्रवेशात्, तथापि-“ धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्म-धर्मिणोश्च विव-
क्षणम् । गुणप्रधानभावेन नैगमस्तद्विदां मतः ॥ १ ॥ ” इत्युक्तलक्षणनैगमस्य
सच्चैतन्यमात्मनि १ वस्तु पर्यायवद्द्रव्यम् २ क्षणमेकं सुखी विषयासक्त-
जीवः ३ इत्युदाहरणत्रयेऽप्यव्याप्तिस्स्यात्, तत्र प्रधानोपसर्जनभावविवक्षणादिति तद्वारणाय
प्राधान्येन सामान्यविषयकाध्यवसायवृत्तित्वे सति प्राधान्येन विशेषविषयकाध्यवसायवृत्ति-
द्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्युक्तम्, तथा च धर्मद्वयविषयो धर्मियुग्मगोचरो धर्मधर्म्या-
लम्बनश्चेति नैगमभेदत्रयेऽपि नैगमत्वजातिमादायोक्तलक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिः । एवञ्च
धटोऽयं धटोऽयमित्याद्येकैकधर्ममात्रावगाह्यवसायेष्वपि तादृशाध्यवसायवृत्तिद्रव्यार्थिकत्व-
व्याप्यनैगमत्वजातिर्वर्तत इति न तेष्वप्यव्याप्तिः । अत्राप्यन्यत्सर्वं पूर्ववद्ब्रूमामिति “ धर्म-
योर्धर्मिणोर्धर्म-धर्मिणोश्च विवक्षणम् । गुणप्रधानभावेन, नैगमस्तद्विदां मतः ॥ १ ॥ ” इति श्लोकेन
“ धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगम इति ” । ७-७
प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारसूत्रानुसारिणोक्तस्य नैगमनयलक्षणस्य पर्यवसानञ्चैवं ज्ञेयम्-
पर्याययोर्द्रव्यवस्तुनोः पर्यायद्रव्ययोश्च मुख्यामुख्यरूपतया यो विवक्षात्मकाऽभिप्रायस्तद्वृत्ति-
द्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमत्त्वं नैगमनयत्वमिति । अत्र नैगमस्य धर्मद्वयगोचरप्रथमभेदस्यो-
दाहरणम्-“ सच्चैतन्यमात्मनीति ” तत्र चैतन्याख्यस्य व्यञ्जनपर्यायस्य विशेष्यतयामुख्यत्वेन
सत्ताख्यस्य च व्यञ्जनपर्यायस्य चैतन्यविशेषणत्वेनामुख्यत्वेन विवक्षणम् । नैगमस्य धर्मिद्वय-
गोचरद्वितीयभेदस्योदाहरणम्-“ वस्तु पर्यायवद्द्रव्यमिति ” अत्र पर्यायवद्द्रव्यं वस्तु वर्तत
इति विवक्षायां पर्यायवद्द्रव्याख्यस्य धर्मिण उद्देश्यतया विशेष्यत्वेन प्राधान्यम्, वस्तुत्वस्य तु
धर्मिणो विधेयत्वेन प्रकारतया गौणत्वम् । यद्वा किं वस्तु पर्यायवद्द्रव्यमिति विवक्षायां वस्तुनो
विशेष्यत्वात्प्राधान्यं पर्यायवद्द्रव्यस्य विधेयतया प्रकारत्वविवक्षणाद् गौणत्वम् । धर्मधर्मिगोचर-
तृतीयभेदस्योदाहरणम्-“ क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति ” । अत्र विषयासक्तजीवाख्यस्य
धर्मिणो मुख्यता, विशेष्यत्वात्, सुखलक्षणस्य तु धर्मस्याप्रधानता, तद्विशेषणत्वेनोपात्तत्वादिति ।
न चास्यैवं प्रमाणत्वानुपपन्नः, धर्मधर्मिणोर्द्वयोः प्राधान्येनात्र ज्ञप्तेरसम्भवात् । तयोरेकतरदेव हि
नैगमनयेन प्रधानतयाऽनुभूयते, प्राधान्येन द्रव्यपर्यायद्वयात्मकं चार्थमनुभवद्विज्ञानं प्रमाणं प्रति-
पत्तव्यं नान्यदित्युक्तं प्रागेव । सङ्ग्रहादिनयचतुष्टयनिष्ठां पक्षा-जरेण सङ्ग्रहादिनयत्रयगतां यदि
द्रव्यार्थिकत्वजातिं कोऽपि नाभ्युपगच्छेत्तदाप्याह-तादृशान्यतरत्वविशेषो वेति । अध्यव-
सायविशेषाणां नैगमस्वरूपाणां नानात्वेऽप्यन्यतरत्वेन यत्तेषामुपादानं तदनेकभेदावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेद एवान्यतरत्वमित्यभ्युपेत्य, न तु भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदलक्षणम् । इत्य-

सामान्यमेकदेशो विशेषस्तयोः संग्रहमेकीभावेनाश्रयणं सर्वमेकं सदविशेषादित्यध्यवसाय इति यावत् स संग्रहो भण्यते । यद्यपि 'संगहियपिण्डियत्थं संगहवयणं समासओ विंति'ति सूत्रस्वरसात् "संग्रहः संगृहीतस्य पिण्डितस्य च निश्चयः । संगृहीतं परा जातिः पिण्डितं त्वपरा स्मृता ॥१॥ इति ग्रन्थेनास्माभिरन्यत्र विषयभेदेन संग्रहस्य द्विभेदत्वमुक्तं, तथापि पदव्युत्पत्तिनिमित्तं संग्राहकत्वैकरूपमाश्रित्य तदत्र नादृतम् । इतः शब्दब्रह्मपरब्रह्माद्यद्वैतदर्शनानि प्रवृत्तानि । व्यवहारं लक्षयति-लौकिकेत्यादि । लोके मनुष्यलोकादौ

मेव स्वसमयेऽन्यतमस्थानेऽन्यतरोपादानं तत्र तत्र दृश्यत इति । सदविशेषादिति-जीवाजीवादिपदार्थमात्रे सन् सन्नित्यनुगतप्रतीतिभावात्तद्विषयीभूतसत्त्वेन रूपेणाशेषार्थानामविशेषादभेदादित्यर्थः, तथा चाशेषविशेषेष्वादासीन्यं भजमानो यस्सत्तारूपेण वस्तुमात्रभेदाध्यवसायस्तद्वृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमत्त्वं सङ्ग्रहनयत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । तेनापरसंग्रहस्य द्रव्यत्वादिरूपेण धर्मास्तिकायादिद्रव्याभेदावगाहिन उक्ताध्यवसायत्वाभावेऽप्युक्ताध्यवसायवृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यसंग्रहत्वजातेरतत्र सत्त्वान्नाव्याप्तिः । न वा नैगमनयेऽतिव्याप्तिः, तन्मते द्रव्यादित्रयवर्तिसत्ताजातिस्वीकारेऽपि तद्रूपेण निखिलवस्तुन्यभेदाध्यवसायाऽनभ्युपगमादिति । " संगहियपिण्डियत्थं संगहवयणं समासओ विंति " ॥ २१८३ ॥

इति विशेषावरकनिर्मुक्तिगाथापूर्वार्द्धम्, तस्य चायमर्थः-"अहवा महासामन्नं संगहियपिण्डियत्थमियरंति" २२०५ इति तद्भाष्यवचनात् अथवा सत्तारूपं महासामान्यं संगृहीतमुच्यते, इतरत्तु द्रव्यत्वादिकमवान्तरसामान्यं पिण्डितार्थमभिधीयते, ततः संगृहीतपिण्डितार्थं परापरसामान्यार्थं संग्रहवचनं समासतः संक्षेपतो ब्रुवतीत्यर्थः । संग्रहः संगृहीतस्येत्यादिश्लोकस्यायमर्थः संगृहीतस्य पिण्डितस्य च निश्चयः सङ्ग्रहः, तत्र संगृहीतं परा-सर्वव्यापिका जातिः-सत्तारूपमहासामान्यमिति यावत्, पिण्डितं त्वपरा देशव्यापिका जातिस्मृता, द्रव्यत्वादिकमवान्तरसामान्यं कथितमिति । यदप्येतदुभयग्राहित्वं प्रत्येकग्राहिसंग्रहेऽप्याप्तं प्रत्येकग्राहित्वं चाननुगतं तथापि सामान्यमात्राभ्युपगमप्रवणैकदेशबोधत्वं संग्रहनयत्वमिति लक्षणं बोध्यमिति । ग्रन्थेन-नयोपदेशग्रन्थसत्कद्वाविंशतितमश्लोकेन । संग्रहस्य द्विभेदत्वमुक्तमिति-उक्तञ्च जैनतर्कभाषायां पूज्योपाचार्यैः स च द्वेधा परोऽपरश्च, तत्राशेषविशेषेष्वादासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंग्रहः, यथा विश्वमेकं सदविशेषादिति । द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसंग्रहः, यथा धर्माधिर्माकाशपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वाभेदादिति । पदव्युत्पत्तिनिमित्तमिति संगृह्णाति सामान्यरूपतया सर्वं वस्तु क्रोडीकरोतीति संग्रह इत्याकारिका सर्वेऽपि भेदास्सामान्यरूपतया संगृह्यन्तेऽनेनेति संग्रह इत्याकारिका वा वस्तुजातं "सम्" एकीभावेन गृह्णातीति संग्रहः इत्याकारिका वा या व्युत्पत्तिस्तन्निमित्तमित्यर्थः । तत् द्विभेदत्वम् । इतः शब्दब्रह्मपरब्रह्माद्यद्वैतदर्शनानि प्रवृत्तानीति शब्दब्रह्माद्यद्वैतदर्शनं-शब्दसन्मात्रस्वरूपब्रह्मवादः, परब्रह्माद्यद्वैतदर्शनं सच्चिदानन्दस्वरूपब्रह्मवादः, एतदुभयवादः शुद्धसंग्रहनयप्रकृतिकत्वात्ततः प्रवृत्तः,

त्रिदिता सत्त्वा-लौकिका ये पुरुषास्तैः समस्तपुरुषः, यथा लौकिका विशेषैरेव धटादिभिर्व्यवहरन्ति तथाऽय-
 ३३७ सम्मतौ “द्रव्याद्वियनयप्रयुङ्गी सुद्धा संग्रहपरूपाविसञ्चो” इति । नयोपदेशेऽपि “जातं
 द्रव्यार्थिकाच्छुद्धादर्शनं ब्रह्मवादिनां । तत्रैके शब्दसन्मात्रं, चित्सन्मात्रं परे जगुः । ११० ।”
 इत्युक्तम् । आदिपदात्रिगुणात्प्रधानात्प्रवर्त्तमाना सहदादयः कार्यविशेषास्तदात्मका एव,
 कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति कारणस्य प्रधानस्य यत्रिगुणात्मकत्वं सत्त्वं तदेव तत्कार्या-
 णामपि, तथा चात्मभिन्नं सर्वमेकं त्रिगुणात्मकत्वादित्याद्यभिप्रायशालि यत्सांख्यदर्शनं तस्य
 परिग्रहः कार्यः । तस्य व्यवहारनयाम्युपगतभेदसंमिश्राभेदाभ्युपगमपरत्वेनाशुद्धसंग्रहनयप्रकृ-
 तिकत्वात्तत्प्रवृत्तत्वं ज्ञेयमिति । ईश्वरभिन्नप्रकृतिप्रक्रियांशे सांख्यदर्शनेन सह साम्यात्पात-
 अलदर्शनस्यापि त्रिगुणात्मकत्वेन रूपेण प्रकृतितद्विकारयोर्योऽभेदस्तदंशमादायाऽशुद्धसंग्रहनय-
 प्रकृतिकत्वात्तदप्यादिपदेनात्र ग्राह्यमिति, वस्तुतस्तसांख्यदर्शने चेतनाचेतनवस्तुद्वयाभ्युपगमेन
 भेदाभ्युपगमपरत्वात्तस्य व्यवहारनयप्रकृतिकत्वमेवेति । उक्तञ्च सम्मतिटीकायाम् “अशुद्ध-
 द्रव्यार्थिको व्यवहारनयावलम्बी एकान्तनित्यचेतनाऽचेतनवस्तुद्वयप्रतिपादकसांख्यदर्शनाश्रितः”
 इति । नयोपदेशेऽप्युक्तम्—“अशुद्धाद्यवहाराख्यात्ततोऽभूत्सांख्यदर्शनम् । चेतनाचेतनद्रव्या-
 नन्तपर्यायदर्शकम् ॥१११॥” इति । वेदान्तप्रकृतिभूतसंग्रहनयेनैकतया विषयकृतस्यात्मनः भेद-
 कारणेन संग्रहविषयभेदकत्वलक्षणसमन्वयाद्यवहारप्रकृतित्वं सांख्यदर्शनस्य विवक्षितमिति
 तात्पर्यम् । शब्दब्रह्मवादो हि भर्तृहरिणाऽऽदृतः, उक्तञ्च तेन वाक्यपदीयग्रन्थे प्रथमकाण्डे—
 “अनादिनिधनं ब्रह्म, शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्त्ततेऽर्थभावेन, प्रक्रिया जगतो यतः ॥१॥ न सोऽस्ति
 प्रत्ययो लोके, यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं, सर्वशब्देन भासते ॥१२४॥ बाधूपता
 चेद्व्युत्क्रमे—द्वयोदयस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत, सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥१२५॥” इत्यादि ।
 शब्दार्थयोरभेद एव सन्मन्थ इति वैयाकरणाभ्युपगतिरप्येतद्वादावलम्बिन्येव, एतन्मते शब्द-
 ब्रह्मत्वेन रूपेण सर्वस्यैक्यं बोध्यम्, शब्दस्वभावात्मकं ब्रह्म च प्रणवस्वरूपम्, तच्च सर्वेषां शब्दानां
 सर्वेषां चार्थानां प्रकृतिः । अयञ्च वर्णक्रमरूपो वेदस्तदधिगमोपायः, प्रतिच्छन्दकन्थयिनेन तस्या-
 धस्थितत्वात्, तच्च परमं ब्रह्म अम्युदयनिश्चयेयसफलधर्मानुगृहीतान्तःकरणैरवगम्यते । अत्र च
 प्रयोगः—ये यदाकारानुस्यूतास्ते तन्मयाः, यथा धटशरावोदञ्चनादयो मृदाकारानुगता मृन्मयत्वेन
 प्रसिद्धाः, शब्दाकारानुस्यूताश्च सर्वे भावाः, तस्मात्तन्मया इति । सच्चिदानन्दब्रह्मवादो हि वेदा-
 न्तिभिरादृतः, तन्मते हि ब्रह्मभिन्नस्याशेषस्य जगतो नामरूपात्मकस्य मिथ्यात्वम्, ब्रह्मणरत्व-
 द्वितीयसच्चिदानन्दात्मकस्य सत्यत्वम्, यतो ब्रह्मैव तेन तेन धटाद्यात्मनाऽवभासते—तथा
 चायं सर्प इयं माला इदं वस्त्रमित्यादाविदं स्वरूपमनुगामि तथा धटस्सन् पटस्सन् मठस्स-
 न्त्यादौ सर्वत्र ब्रह्मात्मकसद्रूपमनुगामि, एवञ्च धटपटादिरूपस्य जगतस्सत्ता ब्रह्मसत्तैव,
 अतो ब्रह्मरूपेण सर्वस्यैकत्वमिति संग्रहनयमूलकत्वं वेदान्तदर्शनस्य सिद्धमिति । विशेष-
 चैरेवेति—अत्रैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकतया तेन सामान्यनिषेधात्केवलविशेषैरित्यर्थः ।

मपीत्यतस्तत्समः । उपचारो नामाऽन्यत्र सिद्धस्यार्थस्यान्यत्रारोपः, यथा कुण्डिकास्ये उदके श्रवति कुण्डिका
श्रवतीति, पुरुषे च गच्छति पन्था गच्छति, गिरितृणादौ दह्यमाने गिरिर्दह्यत इत्यादौ, तत्प्रायस्तद्वहुलः ।
विस्तृतो विस्तीर्णोऽनेकेषां विशेषाणां ज्ञेयत्वादर्थो विषयो यस्य स तथा,

सामान्यानभ्युपगमे सति विशेषाऽभ्युपगमादिति भावः । अत एव विशेषतोऽवहिते-
निराक्रियते सामान्यमनेनेति व्यवहार इति व्यवहारस्य व्युत्पत्तिर्गीयते सिद्धान्ते । तथाऽ-
धमपीत्यतस्तत्सम इति-तथा च विशेषानाऽऽश्रित्य लोकव्यवहारप्रधानो नयो व्यव-
हारनय इति भावः । अत एव “लोकव्यवहारोपयिकोऽध्यवसायविशेषो व्यवहारः” इति
नयरहस्योक्तं व्यवहारलक्षणं सङ्गच्छते । नन्वयं नयो यदि सदित्युक्ते विशेषानेव घटपटादीन्
प्रतिपद्यते, तेषामेव व्यवहारहेतुत्वात्, तथाहि-लोके घटपटगवादयो विशेषा एव जलाहरणाच्छा-
दनश्रवणादिक्रियासूपयुज्यमाना दृश्यन्ते, न पुनस्तदतिरिक्तसामान्यं, यतो न हि घटमानय
पटेनाच्छादय गां वधान “इत्युक्ते कश्चिद् घटत्वमानेतुं पटत्वेनाच्छादयितुं गोत्वं बध्यु-
मध्यवस्यतीति जलाहरणाधुपयोगिनो घटादिविशेषानेवायमङ्गीकरोति, अर्थक्रियाकारित्वलक्षण-
सच्योपेतत्वात्, न तूक्तसत्त्वलक्षणरहितानि विधिरूपाणि घटत्रपटत्वादिसामान्यानि, उक्तश्च-
“जं च विसेसेहिं चिय, संवहारो वि कीरए सकलं । जम्हा तम्मचं चिय, फुडं तदत्थंतरमभावो”
२२१५ । इति । नन्वेवं तर्हि निखिलघटपटादौ घटोऽयं घटोऽयं पटोऽयं पटोऽयमित्याद्यनुगत-
प्रतीतिरेतन्मते कथं स्यादिति चेत्, उच्यते, अखण्डातद्व्यावृत्तितत्सोपपादनीयेति, तत्राखण्डा-
भावनिवेशाच्च नान्योन्याश्रयः, अस्तु वा शब्दानुगमादेवानुगतत्वव्यवहारः, दण्डचक्रादिष्वनु-
गतसामान्याभावेऽपि दण्डः कारणं चक्रादिरपि कारणमित्यनुगतव्यवहारवदिति । लोकव्यव-
हारसमत्वादेवास्य नयस्य पञ्चवर्णात्मकेऽपि भ्रमरादाबुद्भूतत्वात् बहुतरत्वाद्वा कृष्णादिवर्ण-
भेदमेवाभ्युपगच्छति स नयः । एवं तर्हि आ-तत्त्वप्रसक्तिस्स्यात् पञ्चवर्णात्मके एकवर्णबोधदिति
न च वाच्यम्, कृष्णादिपदस्योद्भूतकृष्णादिपरत्वेन विवक्षणात्, तेनैव लोकव्यवहारात्,
यतो न बुद्भूतकृष्णरूपं परित्यज्यान्यरूपाणीक्ष्यन्ते लोकैरिति व्यवहारनयोऽप्येवमेवाभ्युप-
गच्छति, प्रत्यक्षमात्रप्रमाणाभ्युपगमपरत्वात्, न नैश्चयिकपञ्चरूपादिकम् । उपचारप्राय
इत्येतद्घटकोपचारपदस्यार्थमाह उपचारो नामेत्यादिना, कुण्डिका श्रवतीत्यत्र
कुण्डिकापदस्य कुण्डिकास्यजले लक्षणा, तद्वीजं तु-अनिविडत्वप्रतीतिः प्रयोजनम्, यद्वा कुण्डि-
कापदार्थस्याद्रवत्वेन श्रवणेऽन्वयस्य तात्पर्यस्य वा अनुपपत्तिरेवेति बोध्यम् । पन्था गच्छती-
त्यत्र पथिपदस्य पथि गच्छति पुरुषसमुदाये लक्षणा, तद्वीजं तु नैरन्तर्यप्रतीतिः । यद्वा स्थिरस्य
पथिपदार्थस्य गम्यात्वर्थेऽन्वयस्य तात्पर्यस्य वाऽनुपपत्तिः । गिरिर्दह्यत इत्यत्र गिरिपदस्य
गिरिस्यतृणादौ लक्षणा, तद्वीजं तु भूयोदग्धत्वप्रतीतिः प्रयोजनम् । गिरेरदह्यमानत्वेन दहन-
क्रियाऽवयाऽनुपपत्तिरेव वा । तत्प्राय इत्यस्यार्थमाह तद्वबहुल इति-उपचारबाहुल्येन व्यव-
हारकारीति भावः । भाष्योक्तस्य विस्तृतार्थ इत्यस्यार्थमाह-विस्तृतो विस्तीर्ण इत्यादि ।

एतादृशोऽध्यवसायविशेषो व्यवहार इति निगद्यते । ऋजुसूत्रं लक्षयति—सतामित्यादि । सतां परमार्थसतां, न तु खपुष्पादीनामत्यन्तासतां, प्रधानादीना वा संवृतिसतां, तेषामपि सांग्रतानां मध्यमक्षणवर्तिनां, नातीतानागतानाम्, अभिधानपरिज्ञानं समाहारद्वन्द्वादभिधानं परिज्ञानं च, आश्रित्येति शेषः, ऋजुसूत्रनयो भवति, इदमुक्तं भवति—अर्थमभिधानं परिज्ञानं च वर्तमानमेव योऽध्यवसायोऽभ्युपैति स ऋजुसूत्र इत्यर्थः । अवदाम च—“ भावत्वे वर्तमानत्वव्याप्तिधीरविशेषिता ॥ ऋजुसूत्रः श्रुतः सूत्रे ” इति । भेदत्रयसंग्राहकं परिभाषितं

व्यवहारनये विशेषस्य प्राधान्यादेयं विस्तृतार्थः, तत्प्राधान्यञ्च व्यक्तिष्वेवोपयुक्ततया सङ्केताश्रयणादिना बोध्यम् । एतादृशोऽध्यवसायविशेषो व्यवहार इति—लौकिकव्यवहारप्रधान उपचारबहुलो विस्तृतार्थविषयको योऽध्यवसायस्तद्वृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमयं व्यवहारत्वमित्यर्थः । लौकिकव्यवहारप्रधान इत्यनेन ऋजुसूत्रादौ नातिव्याप्तिः, तन्मते क्षणिकपदार्थस्यैवान्भ्युपगमेन घटादिपदार्थानां स्थैर्यं सत्येव दृश्यमानस्य तदानयनादिलौकिकप्रवृत्त्यादिव्यवहारस्यैवानुपपत्तेः, उपचारबाहुल्यञ्च स्वेतरनयापेक्षया विवक्षणीयम्, नातः संग्रहनये नैगमनयेऽपि च स्वस्वसिद्धान्तोचितोपचारसङ्ख्यावेऽप्यतिव्याप्तिः । अन्यनयापेक्षयोपचारबाहुल्यस्यास्मिन्नेव व्यवहारनये सङ्ख्यात् । नानाव्यक्तिकशब्दसङ्केतग्रहणप्रवण इत्यर्थकं विस्तृतार्थ इति विशेषणं नयान्तरतो व्यवहारस्य विषयवैलक्षण्यप्रदर्शनेन विविक्तानेकविशेषविषयकलौकिकव्यवहारस्वरूपावबोधार्थमुपात्तम् । उक्तव्यवहारलक्षणे नयत्वव्याप्यजातिनिवेशे द्रव्यार्थिकत्वजातिमादाय संग्रहादावतिव्याप्तिस्स्यात्, अतस्तद्वारणाय द्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिनिवेशः कृत इति ।

ऋजुसूत्रलक्षणाभिधानायाह—ऋजुसूत्रमित्यादि । संवृतिसतामित्यस्य न त्वित्येनानान्ययः । समाहारद्वन्द्वादिति—अभिधानञ्च परिज्ञानञ्चाभिधानपरिज्ञाने, अनयोस्समाहारोऽभिधानपरिज्ञानमिति समाहारद्वन्द्वादित्यर्थः । स्वकृतनयोपदेशसम्मातिमाह—अवदाम चेति । ऋजुसूत्रः श्रुतः सूत्र इति । “ पञ्चुष्पन्नगाही उज्जुसुत्रो नयविही मुणोयन्त्रो ” इत्येवमृजुसूत्रनयलक्षणमनुयोगद्वारसूत्रे विशेषावश्यकनिर्मुक्तौ २१८४ चोक्तमित्यर्थः । तस्य चायमर्थः साम्प्रतमुत्पन्नं प्रत्युत्पन्नमुच्यते वर्तमानक्षणोत्पन्नमेवार्थक्रियाकारित्वेन सद्रूपमिति तद्गर्हातुं शीलमस्येति प्रत्युत्पन्नग्राही, देशकालान्तरसम्बद्धस्वभावराहितं वस्तुतत्त्वं साम्प्रतिकमेकस्वभावमकुटिलमृजु सूत्रयति इति ऋजुसूत्रो नयविधिर्ज्ञातव्यः । उक्तञ्च “ सुतयइ वा जमुज्जुं वत्थुं तेषुज्जुसुत्तेत्ति ॥ २२२२ ॥ ” अत एव । “ अतीतानागताकार, कालसंस्पर्शवर्जितम् । वर्तमानतया सर्व—मृजुसूत्रेण सूच्यते ॥ १ ॥ ” इत्युक्तमपि सङ्गच्छते । व्यवहारनयेनातीतानागतकालभेदेनार्थभेदो नाभ्युपगतः, अतीतानागतकालावच्छिन्नार्थस्योत्पत्तिकालादारभ्याऽऽविनाशमेकत्वेनैवान्भ्युपगमात्, ऋजुसूत्रनयेन त्वतीतानागतार्थयोर्विनाशाऽनुत्पत्तिभ्यामसम्भवात्, असदभ्युपगमश्च कुटिल इति हेतोः सोऽप्यभ्युपगतः, तद्विशुद्धत्वात्तस्य, स्वदेशकालयोरेव स्वलक्षणात्मकाऽर्थसत्ताविश्रामादतीतानागतकालभेदेन तद्विशिष्टार्थभेदवत्तद्वाचकशब्दोऽपि भिन्न एव, वाच्यभेदे वाचकभेदस्याऽप्यवश्यकत्वात्, न तु व्यवहारनयवृजुसूत्रनये काल-

शब्दनयं लक्षयति यथार्थाभिधानं शब्द इति । भावत्वव्याप्यविषयताक ऋजुसूत्रविषयताव्याप्य-
विषयताको वाऽध्यवसायः शब्द इत्यर्थः । वारुतः साम्प्रतसमभिरूढैवम्भूतान्यतमत्वमेव शब्दत्वम् ।
त्रयावच्छिन्नैकार्थवाचक एकशब्दोऽभ्युपगतः, तज्ज्ञानमपि भिन्नमेव, न तु व्यवहारनय इवै-
तन्नये एकम्, अतीतार्थाविगाहित्वस्वभावानागतार्थाविगाहित्वस्वभावधर्मभेदेन ज्ञानधर्मिभे-
दस्यापि भावादिति भावः । अत्र यद्यपि वर्तमानक्षणमात्रवर्तिपरमार्थसदृशशब्दपरिज्ञानो
ऽभ्युपगन्तव्यवसायविशेषवृत्तिपर्यायार्थिकत्वव्याप्यजातिमत्त्वमृजुसूत्रस्य लक्षणं पर्यवस्यति तथापि
शब्दादिनयत्रयेऽतिव्याप्तिवारणाय लिङ्गसङ्ख्याकारकपुरुषसंज्ञाक्रियाभेदप्रयुक्तार्थभेदानभ्युपग-
न्तव्ये सतीति विशेषणीयं तल्लक्षणम्, तथा ऋजुसूत्रनयो लिङ्गवचननामादिभिन्नमप्येकमेव वस्तु
प्रतिपद्यते, तन्मते वर्तमानं वस्तु लिङ्गादिभिन्नमपि न स्वरूपमुज्जतीत्येवमभ्युपगन्तरि तत्र लक्ष-
णसमन्वयः, शब्दादिनयत्रयस्तु तटतटी तटमापो जलमित्यादौ लिङ्गवचनादिभेदेनार्थभेदेन-
वाभ्युपगच्छतीति न तत्रातिव्याप्तिरिति । यद्वा विशेषार्थाहिणि शब्दादिनयत्रयेऽतिव्याप्तिवा-
रणाय शब्दनयाधमिसतविशेषाऽनभ्युपगन्तव्ये सतीति विशेषणोपादानमध्यवसायविशेषस्य कर्त-
व्यम्, अत एव पूज्योपाध्यायैर्नयोपदेशे “ भावत्वे वर्तमानत्वव्याप्तिधीरविशेषिता ”
इत्यत्रोक्तार्थिकमविशेषितेति पदमुपात्तम् । उक्तलक्षणे मात्रपदोपादानान्न नैगमादतिव्याप्तिः,
तेनैकस्यैवार्थस्य कालत्रयवर्तितयाऽभ्युपगमात् । जातिगर्भलक्षणोक्ते ऋजुसूत्रत्वजातिमादाय
सर्वजुसूत्रप्रकारोपसंग्रहान्न कुत्राप्यव्याप्तिः । जातेश्च पर्यायार्थिकत्वव्याप्येति विशेषणान्न पर्या-
यार्थिकत्वनयत्वादजातिमादाय शब्दादिनये नैगमादिनये चातिव्याप्तिः ।

यथार्थाभिधानं शब्द इति-यथेति-येन प्रकारेण भावरूपेण नामस्थापनाद्रव्यवियुतेन
वर्तमानोऽर्थो घटादिर्यथार्थः, तस्याभिधानं तद्वच्चक्रशब्दो यथार्थाभिधानं तदाश्रयी तत्प्रयोजको
वा योऽध्यवसायः स शब्देनयतयाऽभिधीयते । साम्प्रतसमभिरूढैवम्भूतभेदभिन्नो ह्ययं नयो वर्त-
मानमोत्तमीयं भाववदमेवाश्रयति, नेतरान्तृजुसूत्रनयवन्नामस्थापनाद्रव्यघटान्, यतश्शब्दप्रधानो
क्षेप नयः, चेष्टालक्षणश्च घटशब्दस्यार्थः “ घट चेष्टायाम् ” घटते चेष्टत इति घट इति व्युत्पत्तेः,
ततश्च य एव जलाहरणादिक्रियावान् प्रसिद्धो घटस्तमेव भावरूपं घटमिच्छत्यसौ, शब्दार्थोपपत्तेः,
न तु नामादिघटान्, घटशब्दार्थानुपपत्तेरिति, उक्तञ्च भाष्ये-“ तं चि य रिउंसुत्तमयं, पञ्चुप्यन्नं
विसेसियपरं सो । इच्छई भावघडं चिय जं न उ नामादए तिन्नि ” इति चे । तत्पर्यवसितार्थ-
रूपाध्यायभगवान्नाह भावत्वव्याप्यविषयताक इत्यादि । ऋजुसूत्रनयो हि भावत्वसम-
व्याप्तिविषयताकः, तद्व्यवहकसमव्याप्तिश्च तद्व्याप्यत्वे सति तद्व्यापकत्वमिति तदन्तर्गततया भाव-
त्वव्याप्यविषयताकत्वमपि तत्रजुसूत्रे वर्तत इति तत्रातिव्याप्तिस्स्यादिति तन्निवृत्तये लक्षणान्तर-
माह ऋजुसूत्रविषयताव्याप्यविषयताक इति-अत्र न्यूनवृत्तित्वमेव व्याप्यत्वं सन्नि-
विष्टमतो न ऋजुसूत्रविषयतोव्याप्यत्वमृजुसूत्रविषयतोयामिति न तत्रातिव्याप्तिः । भावमात्रविष-
यकजुसूत्रपेक्षया साम्प्रतादिनयत्रयस्य विशेषविशेषतरविशेषतमभावविषयताकत्वेनाल्पविषयक-

अनुगतशब्दत्वजातेरभावेन तद्रूप्यञ्जकस्यानुगतलक्षणस्यावश्यानाश्रयणीयत्वात्, अन्यथा चतुर्विधत्वमप्येका
जातिरनुगतं च तद्रूप्यञ्जकमपेक्षणीयं स्यात् । अर्थशब्दनयविभागरूपपाधिभ्यां, नैगमलक्षणे द्रव्यार्थिकत्वं
व्याप्यजातिनिवेशस्तु यदि कश्चित्परो ब्रूयादित्यभ्युपगमामिप्रायेण । परमार्थतस्तु “ द्रव्यद्विओत्ति कोई
णत्थि णओ णियममुद्धजातिओ । णयपज्जवद्विओ णाम कोई भयणाइ उ विसेसो ” । इति सम्मतिग्रन्थपर्या-
लोचनयाऽनुगतजात्यसिद्धेरिति संक्षेपः । सांप्रतं लक्षयति नामेत्यादि । नामादिषु नामस्थापनाद्रव्यभावेषु
मध्ये प्रसिद्धो निर्गतः पूर्वं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धग्रहकाले भावमात्रवाचकत्वेन निश्चित इति यावत्, प्रपदेन
प्रमारूपो निश्चयो ग्राह्यः, तेन विपरीतव्युत्पन्नपुरुषीयशब्दमादाय नैगमादौ नातिव्याप्तिः, एतादृशाच्छब्दात्,
त्वात्तत्र भवति लक्षणसमन्वय इति । अनुगतशब्दत्वजातेरभावेनेति—शब्दनयशब्दवाच्ये
साम्प्रतादिनयत्रये लक्ष्यीभूतेऽनुगताया लक्ष्यतावच्छेदकशब्दत्वजातेरभावेनेत्यर्थः । नन्वनुगता-
र्थत्वशब्दत्वजात्यभावे नैगमादयश्चत्वारो नया अर्थनयाः साम्प्रतादित्रयो नयाश्शब्दनया
इत्यर्थनयशब्दनयविभागः कथं स्यादित्याशङ्क्यामाह अर्थशब्दनयविभागास्त्विति ।
उपाधिभ्याम्—नैगमसंग्रहव्यवहारजुष्टत्रान्यतमत्वमर्थनयत्वं साम्प्रताद्यन्यतमत्वं शब्दनयत्व-
मित्येवमुपाधिभ्याम् । यदि कश्चित्परो ब्रूयादिति द्रव्यार्थिकत्वं व्याप्यजातिरतिरिक्ताऽ-
स्तीत्यन्यो यदि ब्रूयादित्यर्थः । “ द्रव्यद्विओत्ति तम्हेत्ति ” सम्मतिप्रथमनयकाण्डसत्क-
नैवमीमांशा, तस्याश्चायमेवः तस्माद् द्रव्यार्थिक इति नयः शुद्धजातीयः सामान्यभात्रविषय-
ताको नास्ति नियमेनेत्यवधारणार्थः, विशेषविनिर्मुक्तसामान्यविषयाभावेन विषयिणोऽप्य-
भावात्, न च पर्यायार्थिकोऽपि कश्चिन्नयः, नाभेति प्रसिद्धार्थः, नियमेन शुद्धस्वरूपः सम्भवति,
सामान्यविकलात्यन्तव्यावृत्ताविशेषविषयाऽभावेन विषयिणोऽप्यभावात्, विशेषविनिर्मुक्तद्रव्यस्य
द्रव्यविनिर्मुक्तपर्यायस्य चाभावेनैकान्तद्रव्यमात्रविषयकस्य द्रव्यार्थिकस्यैकान्तपर्यायमात्रवि-
षयकस्य पर्यायार्थिकस्य चाभाव एवेति भावः । यदि विषयाभावादिभौ नयौ न स्तौहि
यदुक्तं तीर्थकरवेचनसंग्रहेत्यादि तद्विरुध्यते इत्याह—भयणाइ उ विसेसो । भजनायास्तु
विवक्षायां एव विशेषः, इदं द्रव्यमयं पर्याय इत्ययं भेदः, तद्भेदाच्च विषयिणोऽपि तथैव भेदः,
अयमभिप्रायः—भजना च सामान्यविशेषात्मके वस्तुतत्त्वे उपसर्जनीयकृतविशेषं यदन्वयिरूपं
तद् द्रव्यमिति विवक्ष्यते यदा तदा द्रव्यार्थिकनयविषयः, यदा तूपसर्जनीकृतान्वयिरूपं तस्यैव
वस्तुनो यदसाधारणं विशेषरूपं तद्विवक्ष्यते तदा पर्यायनयविषयस्तद् भवतीति ।
अत एव द्रव्यपर्यायविषयताभ्यां तदितरोविषयतयो वा न शुद्धजातीयद्रव्यार्थिक-
पर्यायार्थिकभावोपस्था, किन्तूपसर्जनीकृतान्यार्थप्रधानीकृतस्वार्थविषयतयाऽनेकान्तानुप्रवे-
शादेवेत्यनेकान्तव्यवस्थाग्रन्थोक्तमपि संज्ञच्छतं इति । अनुगतजात्यसिद्धेरिति-
तथा चैतादृशाध्यवसायवृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमन्त्रमिति पूर्वोक्तं जातिघटितं लक्षणं
पराम्भुपगमवादेनैव, परमार्थतस्तु न सम्भवतीति यस्य नयस्य यावन्तोऽध्यवसायविशेषस्तस्य
नयस्यै तावदध्यवसायाऽन्यतमत्वमेव लक्षणमिति भावः । प्रसिद्धपदघटकप्रपदग्राह्यप्रमात्मक-
निश्चयफलमाह तेनेति केनचित्पुंसा वटशब्दो भावघटमात्रवाचक यथार्थसङ्गते कृतेऽपि

अर्थे भावलक्षणे, यः प्रत्ययः स सांप्रतनय इत्यर्थः । भावमात्रप्रमितशक्तिकशब्दजन्यं ज्ञानं साम्प्रत-
 इति निष्कर्षः । जन्यता च नयत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यवाच्छिन्ना ग्राह्या, तेन विचित्रत्वात्त्रैगमस्य भावमात्र-
 ग्राहिणि तद्भेदे नातिव्याप्तिः । जनकता च निरुक्तशब्दत्वेन, न समभिरूढैवभूतयोः सा, तत्र घटकुम्भा-
 तेन संकेतेन घटनामादिनिक्षेपचतुष्टयात्मकार्यवाचको घटशब्द इति अमात्मकशक्तिग्रहो यस्य
 पुंसो जातः, तत्पुरुषीयशब्दप्रवृत्तघटनामादिनिक्षेपचतुष्टयलक्षणार्थविषयकप्रत्ययात्मके नैगमादौ
 याऽतिव्याप्तिस्सा नेत्यर्थः । शब्दनयापरसंज्ञकसाम्प्रतनयस्य फलितलक्षणमाह भावमा-
 त्रेति । तेनेति साक्षात्पदोपादानेनेत्यर्थः । तद्भेदे नातिव्याप्तिरिति-नैगमावा-परभेदे
 उक्तशब्दजन्यता न नयत्वसाक्षाद्व्याप्यनैगमत्वजात्यवाच्छिन्ना, किन्तु नयत्वव्याप्यनैगमत्व-
 व्याप्यजात्यवाच्छिन्नेति नातिव्याप्तिरिति भावः । सेति-जनकतेत्यर्थः, तत्र हेतुमाह
 तत्रेत्यादिना-समभिरूढनये हि संज्ञाभेदेनार्थभेद इति घटकलशकुम्भनिपादिसंज्ञाभ्यो
 मिन्नाभ्यस्स्वस्ववाच्यभिन्नभिन्नार्थविषयका मिन्ना एव बोधाः, न तु साम्प्रतनयवत् घटक-
 लशकुम्भादिपर्यायसंज्ञावाच्यैकघटात्मकार्यविषयक एक एव बोधो घटकलशादिपदेभ्यः, तन्मते
 एकार्थवाचकपर्यायशब्दाऽभावादिति कार्यकारणभावोऽपि तत्तत्पदविषयकज्ञानत्वेन तत्तच्छ-
 ब्दवाच्यार्थविषयकज्ञानत्वेनैव, न तु घटात्मकैकार्यवाचकघटकुम्भकुटकलशादिशब्दसामान्य-
 विषयकज्ञानत्वेन घटकुम्भादिशब्दवाच्यघटरूपैकार्यविषयकज्ञानत्वेनेति, एवम्भूतनये च व्यु-
 त्पत्तिनिमित्तक्रियाभेदेनाप्यर्थभेद इति साम्प्रतनयोक्तः कार्यकारणभावोऽपि नाभ्युपगतः, किन्तु
 तत्तत्क्रियाव्युत्पत्तिनिमित्तकतत्तत्पदविषयकज्ञानत्वेन तत्तत्क्रियासत्ताकालविशिष्टार्थविषयकबोध-
 त्वेनैवेति न समभिरूढैवभूतनयोरुक्तसाम्प्रतनयलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः । ऋषुभूतनयो
 ह्येकमेवार्थं त्रिलिङ्गविशिष्टशब्दवाच्यमेकवचनबहुवचनान्तशब्दवाच्यमुत्तममध्यमप्रथमपुरुषवा-
 च्यञ्चाभिमन्यते, न त्वेवं साम्प्रतनयः, तटस्तटी तटं स्वातिः तारा नक्षत्रमित्यादौ पुल्लिङ्ग-
 स्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गाभिधानवाच्यार्थानामन्यलिङ्गभेदलक्षणेन ध्वनिभेदेन भेदस्य एकास्मिन्नेव
 गुरौ मानार्थे बहुवचनं तदपि तन्मते नेति गुरुर्गुरव इत्यादौ चैकवचनबहुवचनान्तशब्द-
 वाच्यानामर्थानाञ्च वचनभेदलक्षणेन ध्वनिभेदेन वैधर्म्येण भेदस्याभ्युपगमात्, उक्तञ्च
 “विरोधिलिङ्गसङ्ख्यादि, -भेदाद्भिन्नस्वभावताम् । तस्यैव मन्यमानोऽयं, शब्दः प्रत्यवतिष्ठते
 ॥ १ ॥ ” इति । तथा च साम्प्रतनयेऽपि भावमात्रप्रमितशक्तिकशब्दजन्यज्ञानवृत्तिनयत्व-
 साक्षाद्व्याप्यजात्यवाच्छिन्नप्रति भावप्रमितशक्तिकशब्दत्वेन कारणत्वमिति पूर्वोक्तकार्यकार-
 णभावो भावात्मकतटगुर्वाद्यर्थमात्रप्रमितशक्तिकभिन्नलिङ्गकभिन्नवचनकतटगुर्वादिशब्दरूपका-
 रणसङ्गवेऽपि भावात्मकतटगुर्वादिरूपैकार्यबोधरूपकार्याभावेनान्वयव्यभिचाराद्यदि न सम्भवति
 तदापि समानलिङ्गवचनकशब्दवाच्यार्थविषयकशब्दबोधप्रति समानलिङ्गकसमानवचनकशब्द-
 ज्ञानत्वेन कारणत्वमित्येवमनुगत एव कार्यकारणभावोऽभ्युपगन्तव्यः, साम्प्रतनयमतेऽपि स-
 मानलिङ्गसमानवचनादिशब्दानामेकार्थत्वाभ्युपगमात्, तथाहि-यस्मिन्वाक्ये पुंस्त्वैकत्वा-

दिविषयकशाब्दबोधत्वावच्छिन्ने षटकुम्भादिपदज्ञानत्वेन तत्तत्क्रियाविशिष्टविषयकशाब्दबोधत्वावच्छिन्ने, तत्तत्क्रियापदत्वेन च प्रत्येकं हेतुत्वात् । यदि च लिङ्गसंख्यादिभेदेन साम्प्रतऽप्यर्थभेदाद् विशिष्य कार्य-कारणभावः, तदापि समानलिङ्गकसंख्याकत्वं कारणतावच्छेदकोटौ तादृशार्थविषयकत्वं च कार्यतावच्छेद-ककोटौ कथञ्चिदनुगतं कृत्वा निवेशनीयम्, न तु प्रातिस्विकरूपेण कार्यकारणभाव इति सर्वं सुस्थम् । वरपुत 'इच्छ इ विसेसियतरं पच्चुप्पणं णओ सदो' इत्यादिपर्यालोचनया ऋजुसूत्रादिशेषिततरेऽध्यवसाये या नयत्वसाक्षाद्व्याप्या जातिस्तामादायैव लक्षणं कार्यम् । समभिरूढं लक्षयति-सत्स्वत्त्यादि । सत्सु वर्तमानेषु भावरूपेषु च षटादिष्वर्थेषु, असंक्रमः स्ववाचकत्वाभिमतशब्दान्तरस्यावाच्यत्वं समभिरूढः । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदव्याप्यशब्दार्थभेदाभ्युपगमप्रवणो भिन्नव्युत्पत्तिनिमित्तकशब्दनिष्ठकारणताभेदप्रयुक्तभेद-शालिकार्यताश्रयः शाब्दबोधो वा समभिरूढ इति निर्गलितोऽर्थः । भवति ह्येतन्मते इन्द्रशकादिपदयोर्व-षटकुटादिपदयोश्च भिन्न एवार्थः, षट्जलनादिवर्द्धननिमित्तत्वात् । यथा हि-शब्दनयमते सम्बन्धविशेषेण शब्दार्थगतौ लिङ्गसंख्यादिभेदो भेदकः, तथैतन्मते व्युत्पत्तिनिमित्तभेदोऽपि । अथ स्वार्थप्रतीतिनियतप्रतीति-

दिविशिष्टोऽर्थः पुल्लिङ्गैकवचनादिनियतं वाचकं न व्यभिचरति तदभिधानं, तस्य चैकोऽर्थः । अर्थात्पुल्लिङ्गशब्दस्य पुंस्त्वविशिष्ट एवार्थः, न तु स्त्रीत्वनपुंसकत्वविशिष्टोऽर्थः, स्त्रीलिङ्गशब्दस्य स्त्रीत्वविशिष्ट एवार्थः, न तु पुंस्त्वनपुंसकत्वविशिष्टोऽर्थः, एवं नपुंसकेऽपि ज्ञेयम्, न वा पुंस्त्ववि-शिष्टस्यार्थस्य स्त्रीलिङ्गविशिष्टो नपुंसकविशिष्टश्च शब्दो वाचकः किन्तु पुल्लिङ्गशब्द एव, अत एव तद इति शब्दान्न तदथादेर्वोधः । एवं स्त्रीत्वविशिष्टस्यार्थस्य वाचकस्त्रीलिङ्गशब्द एव, नपुंसकवि-शिष्टार्थस्य च वाचको नपुंसकशब्द एव, एवमेकवचनादावपि ज्ञेयमित्येवं यत्र शब्दे न व्यभिचरि-तार्थस्तदभिधानं, तद्वाच्यार्थः प्रमितः, उक्तञ्च-“यत्र ह्यर्थो वाचं न व्यभिचरत्यभिधानं तत्” इति । तथा च पुंस्त्वैकत्वादिविशिष्टोऽर्थो यत्र तत्र पुल्लिङ्गैकवचनादिप्रयोग एवोचित इति समानलिङ्गसमानवचनकादिशब्दानां षट्कलशकुम्भादिपर्यायात्मकानां साम्प्रतनयेऽप्ये-कार्यत्वं सिद्धमिति तदनुसृत्यैव पूर्वोक्तकार्यकारणभावोऽभ्युपगन्तव्य इत्याशयेनाह यदि च लिङ्गसंख्यादिभेदेनेत्यादि । “इच्छ इ विसेसियतरं पच्चुप्पणं णओ सदो ॥ २१८४ ॥” इति विशेषावर्यकनिर्युक्तिदलार्थः पूर्वमेवोक्तः । “जं जं सण्णं भासइ, तं तं चिय समभिरुहए जम्हा । सण्णंतरत्थविमुहो, तओ नओ समभिरूढोत्ति । २२३६ ।” इति भाष्यगाथां यां यां संज्ञां षट् इत्यादिरूपां भाषते तां तामेव यस्मात्संज्ञा-तरा-र्थविमुखः कुटकुम्भादिशब्दवाच्यार्थनिरपेक्षः समभिरुहति तत्तद्वाच्यार्थविषयत्वेन प्रमा-णीकरोति ततस्तस्मान्नानार्थसमभिरुहणात्समभिरूढो नयः, यो षट्शब्दवाच्योऽर्थस्तं कुट-कुम्भादिपर्यायशब्दवाच्यं नेच्छत्यसौ, संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वात्तस्येत्यर्थिकामनु-सृत्य समभिरूढनयलक्षणमाह समभिरूढं लक्षयति-सत्स्वत्त्यादि । इन्द्रशब्दपर्याया एव पुरन्दरादिशब्दा इति पर्यायवाधाशङ्कते-अथेति । स्वार्थप्रतीतिनियतप्रतीतिकार्यक-त्वेनेति स्वामिन्द्रशब्दः तद्वाच्यो य-इन्द्रात्मकोऽर्थस्तत्प्रतीतौ सत्यां नियमेन जायमाना प्रती-

कार्थकत्वेन स्वार्थप्रतीतावसंमुखमानार्थकत्वेन चेन्द्रशब्दस्य पुरन्दरादिशब्दाः पर्याया भविष्यन्ति । एतदप्यस्य
 सत् । एवं हि सामान्यविशेषशब्दयोरपि पर्यायत्वं स्यात् । प्लक्ष इत्युक्ते द्वाग् वृक्षेऽपि संप्रत्ययात् । वृक्षाऽ-
 स्तित्वेऽसंमोहाच्च । किं चैवं प्रविश पिण्डीमित्यत्र नियतं गम्यमानस्य गृहस्य भक्षणस्य प्रथमपुरुषे प्रयुज्य-
 मानेऽस्तीत्यस्य च गम्यमानस्य पर्यायतापत्तिः । न चैकशक्यतावच्छेदकत्वमेव पुरन्दरादिशब्दानां पर्याय-
 त्वमित्यपि सम्यक्, जातिवदाकृतेरपि शक्यतावच्छेदकत्वे तथा वक्तुमशक्यत्वात् । न चैकपदशक्यताव-
 द्द्वितीयस्यार्थस्य स स्वार्थप्रतीतिनियतप्रतीतिकार्यः, सोऽर्थो वाच्यत्वेन यस्य पुरन्दरादिशब्दस्य
 तद्भावस्तत्त्वं तेनेत्यर्थः । यदैवेन्द्रशब्देन तद्वाच्येन्द्रार्थप्रतीतिस्तदैव तन्नियतपुरन्दराद्यर्थप्रतीति-
 र्जायते इति तद्विपर्याभूतार्थवाचकत्वेनेति यावत्, असंमुखमानार्थकत्वेनेति-संमोहः-अज्ञानं
 तद्भावोऽसंमोहः तद्विपर्याभूतोऽर्थोऽसंमुखमानार्थः, सोऽर्थो वाच्यत्वेन यस्य तद्भावस्तत्त्वं
 तेनेत्यर्थः । असंमुखमानार्थवाचकत्वेनेति यावत् । “ नहि स+भवन्तो यावन्त एव दोषा
 उद्भावाः किन्तु यथाकाममेकः ” इति न्यायेन यथा दोषाणां मध्यादेकस्यैव दोष-
 स्योद्भावनं युक्तं तथैवोक्तन्याये दोषो गुणस्याप्युपलक्षणमित्यनुमापकतया गुणरूपस्य हेतो-
 रप्येकस्यैवोद्भावनं यद्यपि युक्तम्, तथापि “ प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन
 बुभुत्सन्ते तर्करसिका ” इति वचनाद्यथा प्रत्यक्षप्रमाणप्रसिद्धेऽपि वस्तुनि तत्प्रसिद्धि-
 दाढ्यायानुमानप्रवृत्तिः, तथैकलिङ्गप्रसिद्धेऽप्यर्थे तद्दाढ्याय लिङ्गात्तरोपन्यासो युक्त एव,
 अत एव च पर्वतो वह्निमान् धूमादालोकाच्चेति वह्नयधिगतये धूमलिङ्गोपादानवदालो-
 कलिङ्गस्याप्युपादानमिति प्रकृते हेतुद्वयोपादानं नासङ्गतम् । इन्द्रपुरन्दरादिशब्दानां
 व्युत्पत्तिभेदप्रयोज्यार्थभेदसद्भावेऽपि पर्यायत्वाऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गदोषापादनेनोक्ताशङ्कोत्तर-
 साह-एतदप्यसदिति, एवं हीति-हि-यतः, निरुक्तहेतुभ्यां पर्यायत्वसाधने ।
 विशेषवाचकशब्दस्य स्वार्थप्रतीतिनियतप्रतीतिकार्यवाचकत्वं सामान्यवाचकशब्दे व्यवस्थापयति-
 प्लक्ष इत्युक्त इति । न च प्लक्षशब्दपर्यायत्वं वृक्षशब्दस्येति प्रथमहेतुर्यमिचरित इत्यभि-
 सन्धिः । विशेषवाचकशब्दस्य स्वार्थप्रतीतावसंमुखमानार्थवाचकत्वं सामान्यवाचकशब्दे उपादा-
 यति-वृक्षास्तित्व इति-अत्रापि प्लक्ष-इत्युक्त इत्यनुवर्तते, प्लक्ष इति वचनाद् वृक्षविशेषस्य
 प्लक्षस्य प्रतीतौ वृक्षोऽस्ति न त्रेत्यादि संशयादिलक्षणसंमोहो न भवति, किन्तु वृक्षास्तित्वस्य
 निर्णय एव भवति अतः प्लक्षाऽपर्याये वृक्षशब्दे गतत्वाद् द्वितीयहेतुरपि व्यभिचरित इत्याशयः ।
 शब्दाध्याहारपक्षे प्रविशेत्युक्तौ गृहमित्यध्याहृत्य गृहं प्रविशेति वाक्यत एव पिण्डीमित्युक्तौ
 पिण्डी भक्षयेति वाक्यतो देवदत्त इत्युक्तौ देवदत्तोऽस्तीति वाक्यतश्चान्वयबोधोदयात्तत्र सर्वत्र
 गम्यमानपदान्तरार्थस्य श्रूयमाणपदार्थप्रतीतिनियतप्रतीतिकत्वेन तद्वाचकपदस्य पर्यायतापत्ति-
 रित्याह-किञ्चैवमिति । आशङ्कते -न चेति । अस्म्येत्यपि सम्यगित्यनेनान्वयः । निषेधे हेतु-
 साह-जातिवदाकृतेरपीत्यादि । तथा च पुरन्दरादिशब्दानामपि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादे-
 कशक्यतावच्छेदकत्वं पर्यायत्वमिति वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । न चेत्यस्य पर्यायत्वमित्यने-

च्छेदकत्वसामानाधिकरण्येनापरपदशक्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नमेदाभाव एव पर्यायत्वम्, हरिपदस्य सिंह-
पदपर्यायत्वानापत्तेः, हरिपदशक्यतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्येन कृष्णत्वादौ सिंहपदशक्यतावच्छेदकत्वा-
वच्छिन्नमेदसत्त्वात् । तत्र तत्पर्यायत्वानभ्युपगमे च शब्दमात्र एव तदनभ्युपगमः श्रेयान् । किं च घटपदा-
दिजन्यतावच्छेदकशब्दबोधनिष्ठविषयतामेदादेव वदार्थमेदः, घटपदत्वकुम्भपदत्वादिना प्रतिस्वं हेतुत्वे
कार्यतावच्छेदककोटाव्यवहितोत्तरत्वदाने च महागौरवात् । घटपदकुम्भपदाद्यन्यतरत्वेन हेतुत्वेऽप्यन्यतरत्व-
स्य तद्विषयत्वे सति तद्विज्ञो यस्तद्वद्वेदरूपतया विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहादौ रवाच्च । घटपदवि-
षयकत्वगम्यतन्त्रं पदादर्थोपस्थितिवदर्थोपस्थिति रिति पक्षे तद्विषयस्यैकस्य शब्दस्य शब्दबोधे विनि-
नान्वयः । निषेधे हेतुमाह हरिपदस्येत्यादि । तत्र तत्पर्यायत्वानभ्युपगम इति-
सिंहपदे हरिपदपर्यायत्वाऽनभ्युपगम इत्यर्थः । घटरूपार्थविषयकबोधं प्रति घटपदत्वेन कुम्भप-
दत्वेन कलशपदत्वादिना प्रातिस्विकरूपेण कारणत्वे घटपदमात्रेऽपि कुम्भादिपदादुक्तेशब्दबोधो-
त्पत्तेरप्यतिरेकव्यभिचारस्स्यात्, तन्निवारणाय घटपदाव्यवहितोत्तरशब्दबोधमप्रति घटपदत्वेन
कुम्भपदाव्यवहितोत्तरशब्दबोधं प्रति कुम्भपदत्वेन कारणत्वाभ्युपगमे नानाकार्यकारण-
भावकल्पनापर्याया गौरवदपिमाह घटपदत्वकुम्भपदत्वादिनेति । अयं घटपदजन्य-
शब्दबोधे घटपदमपि भासते, तच्च न कुम्भपदजन्यशब्दबोधे भासते इत्यर्थरूपविषयस्यै-
कत्वेऽपि पदरूपविषयमेदाशब्दबोधवैलक्षण्ये व्यभिचारमात्राव्यावहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छे-
दककोटा निवेशनीयम्, तथा च घटपदविषयकवदार्थशब्दबोधमप्रति घटपदत्वेन कारणत्व-
मित्यपि न च वाच्यम्, घटपदाह घटरूपार्थोपस्थितिवत् घटरूपार्थोपस्थितिकुम्भपदोपस्थितिरिति पक्षे
उपस्थिताह घटरूपार्थाह कुम्भपदस्याभ्युपस्थितिस्त्वमेवेति शब्दबोधे तद्वानभ्युपगमेन न ततः
कार्यतावच्छेदकवैलक्षण्यसम्भवः, अतोऽव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदके निवेशनीयमेवेति
पर्यायपक्षे गौरवं दुर्निवारमेवेत्याह-घटपदविषयकत्वमन्यतन्त्रमित्यादि । अतन्त्रम्-
व्यभिचारवारकम्, एतदेव भावयति-पदादिति, घटपदोपस्थितवदरूपार्थाह घटपदस्यैवोप-
स्थितिः, न तु तदावकल्प्यापि कुम्भादिपदस्येति घटपदोपस्थितवदरूपार्थविषयको घटपदविषयक-
एव शब्दबोधो न कुम्भादिपदविषयक इति घटपदविषयकत्वं व्यभिचारवारकं न्यादित्यत-
आह-तद्विषयस्येति-अर्थजन्यपदोपस्थितिविषयस्येत्यर्थः । यद्यपि तत्त्वत्क्रियाश्रयणव्युत्पत्तिनि-
मित्तमेदात्रैमिचित्वात्यर्थेन मित्रेण भाव्यमिति वदकुम्भादिशब्दा मित्रार्था वदतकुम्भ-
कुम्भनादिक्रियाश्रयणव्युत्पत्तिनिमित्तमेदात्, तथापि यदा कदा वदतक्रियायामपि यदा यदा
यदा कदा वदतक्रियायामपि कदा एवेत्याद्यभ्युपगच्छति समभिरुदनयः, नैवमेवभ्यु-
नयः, यतन्त्रमेवेति शब्दाभिर्वैयर्थ्यापिरिणित्वेलायामेव तद्वत्, नान्येदा, अतिप्रसङ्गात्
तथाहि यदा वदते तदैवात्रैव वदतं, न पुनरवदतं वदित्यतः वा तदा वद इति व्यपदेशकं युक्तम्,
सर्वत्रैवैव वदतमित्येव वदतं वदतमित्येव वदतं, यथाह वा वदतमवदतमसामानाधिकरण्यात्-
४३

रन्तुमशक्यत्वाच्छब्दान्तरविषयत्वस्य चातिप्रसङ्गमञ्जकत्वादिति विभावनीयं सूक्ष्माबुद्धिभिः । एवंभूतं लक्ष-
यति व्यञ्जनार्थयोरेवम्भूत इति, व्यञ्जनं शब्दोऽर्थोऽभिधेयस्तयोर्विशेषक इत्यध्याहार्यम्, स एवम्भूतः ।
तथा च भाद्रवाहवं वचनं 'वंजणअत्थतदुभयं एवंभूओ विसेसेइत्ति' । एतदनुसृत्य नयोपदेशेऽप्युक्तम् ।
“एवंभूताः सर्वत्र व्यञ्जनार्थविशेषणः ॥ राज्ञश्चिह्नैर्यथा राजा नान्यद्वा राजशब्दभाक् ॥१॥ इति । एतन्मते
धटपदजन्यतावच्छेदकं जलाहरणकर्तृत्वविषयकशब्दबोधत्वं, कर्तृबोधश्चाक्षेपात्, जलाहरणकर्तृत्वविशिष्ट-
विषयकशब्दबोधत्वमेव वा तथा, समभिरूढमते व्युत्पत्तिनिमित्तमुपलक्षणीकृत्य बोधः, तथा च नियतत-
द्धानं न स्यादिति मम तद्विशेषणत्वादरः, व्यवहारबाधश्च क्वचित्कथञ्चित्सर्वस्यापि, सर्वे शब्दा व्युत्पन्ना
एवेति व्याकरणपक्षव्यवहारानतिलङ्घनं तु ममापीत्यस्याशयः । गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्त्यर्थो गमनकर्तर्य-
नयमतमुपदर्शयितुमाह एवम्भूतं लक्षयतीति 'वंजणअत्थतदुभयं एवंभूओ विसेसेइ'
॥ २१८५ ॥ त्ति निर्युक्तिदलं, व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं-शब्दः, अर्थस्तु तदभिधेयवस्तुरूपः,
व्यञ्जनं चार्थश्च व्यञ्जनार्थौ, तौ च तौ तदुभयं चेति समासः, व्यञ्जनार्थशब्दयोर्व्यस्तनिर्देशः
प्राकृतत्वात्, एवम्भूतनयो व्यञ्जनार्थतदुभयं विशेषयति, शब्दमर्थेनार्थं शब्देन नैयत्येन स्थाप-
यति, एवमुभयं विशेषयतीत्यर्थः । एतत्तात्पर्यन्तु पूर्वमेव विवृतमिति नेह विस्तार्यते । उपलक्षणी-
कृत्येति गनूपलक्षणाविशेषणयोः किंलक्षणमिति चेत्, उच्यते, क्रियानन्वयि सद् व्यावर्तकमुप-
लक्षणम्, क्रियान्वयि सद् व्यावर्तकं विशेषणमिति । ननु जलाहरणकर्तृत्वविशिष्टस्य धटस्यैव धट-
पदवाच्यत्वे यदा धटो जलाहरणादिकार्यं न करोति तदाऽपि धट इत्येवं व्यवह्रियते, गमनक्रि-
याविकलाऽपि गौर्गौरित्येवं व्यवह्रियते इति व्यवहारबाध एवम्भूतनये दुष्परिहार इत्यत आह-
व्यवहारबाधश्चेति । जलाहरणकर्तृत्वोपलक्षितधटरूपार्थे धटपदवाच्यत्वाम्बुपगन्तुरसमभिरू-
ढस्यापि मते यदोत्पन्नो यो धटो जलाहरणादिक्रियामकृत्वैव विनष्टस्तदाऽपि स धटो धट इति
व्यवह्रियते, उत्पन्नोऽयं धटो विनष्टोऽयं धट इति च व्यवह्रियत इति तादृशव्यवहारस्य एवं गमना-
दिक्रियामकृत्वैवोत्पत्त्यनन्तरं विनष्टायां गवि गौरुत्पन्ना विनष्टा गौरित्येवं व्यवहारस्य चावालगो-
पालप्रासिद्धस्य बाधरसमस्त्येव, यतरिथरस्वरूप एवार्थे प्रतियोगिव्यधिकरणार्थक्रियाकारित्वाभा-
वाभावत्तलक्षणमर्थक्रियाकारित्वोपलक्षितत्वं सम्भवति, तत्रोत्तरकालावच्छेदेनार्थक्रियाकारित्व-
रूपप्रतियोग्यधिकरणे पूर्वकालावच्छेदेनार्थक्रियाकारित्वाभावस्यैव सत्येन प्रतियोगिव्यधिकरण-
स्यार्थक्रियाकारित्वाभावस्य तत्राभावात्, न तूत्पत्त्यनन्तरविनष्टेऽर्थे तत्सम्भवति, तत्र प्रतियोगि-
व्यधिकरणस्यार्थक्रियाकारित्वाभावस्यैव सत्त्वात् । एवमेवान्यत्राप्यन्यमते व्यवहारबाध इति
“यत्रोभयोरसमो दोषः, परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोज्यः स्यात्, तादृश्यर्थविचारणे
॥१॥” इति वचनाद्व्यवहारबाधदोषो नैवम्भूतनये परेणोद्बोध्य इत्याशयेनाह-क्वचिदिनि ।
मर्त्यशब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्येतदुपपत्त्येन सर्वे शब्दा व्युत्पन्ना एव, व्यु-
त्पत्त्यभावे प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्तत्प्रवृत्तिरेव न स्यादिति व्याकरणमतानुग्रहो यथा समभिरूढस्य
तथैवम्भूतस्यापीत्याह-सर्वं इति । ममापि-एवम्भूतनयस्यापि । अस्य-एवम्भूतनयस्य ।

श्वेऽप्यतिप्रसक्त इति तदोषवारणाय गोमात्रवृत्तिगमनं चेद्धात्वर्थो आहस्तदा गोत्वावच्छिन्नगमनमादाया-
थान्तरसंक्रमितवाच्यो गोत्वसम्बन्धमादायात्यन्ततिरस्कृतवाच्यो वा प्रयोगो विवेक इति त्वेवंभूतोपगृहीत-
संभवादिनयमतं, न तु शुद्धस्य तस्येति व्युत्पादितमन्यत्र । इत्थं नैगमादीनां प्रत्येकं लक्षणे कृते प्रश्न-
यति कश्चित्—अत्राहेत्यादि, उद्दिष्टा इत्यतः प्राग् यदीति शेषः । तत्तेर्हि नया इति, नया इत्यस्य शब्द-
स्य कः पदार्थ इति । ननु कोऽर्थ इतीयत्तासिद्धे पदग्रहणमतिरिच्यते, मैवम्, शब्दस्य हि द्विविधोऽर्थो
वाच्यो गम्यश्च, यथा गुड इत्युक्ते द्रव्यं वाच्यम्, भाषुर्यादयस्तु गम्याः, एवमिहापि वाच्योऽर्थः काश्चित्क-
र्मादिरूपः, शेषश्च गम्य इति, तत्रेह वाच्यमर्थं पदग्रहणेन प्रश्नयति, नयपदस्यार्थो वाच्यः क इति ।
सूरिहाह—अत्रोच्यते नयाः प्रापका इत्यादिना, कर्त्रर्थः प्रकारयते—नय-त इति नयाः, सामान्यादि-

नक्षेपवारणाय—अतिप्रसङ्गलक्षणदोषवारणाय, तद्वृत्तित्वविशिष्टस्य तत्रैव सत्त्वमिति नियमात्
प्रतिव्यक्तिगमनक्रियाभिन्नैवेत्याश्रयणाद्वा गोमात्रगमनं नास्मादविति न तत्र गोव्यपदेशप्रसङ्ग-
लक्षणातिप्रसङ्गः, धात्वर्थः गम्यधात्वर्थः, गोमात्रवृत्तिगमनाश्रयस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
गोत्वविशिष्टगमनाश्रयत्वेन रूपेण गोपदार्थत्वे गोपदमर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यम्, यतोऽर्थान्तरं
स्ववाच्यभिन्नं यद्गोत्वं तेन सङ्क्रमितं तद्विशिष्टं वाच्यं गमनाश्रयरूपं यस्येति कृत्वा,
स्वाश्रयवृत्तिगमनाश्रयत्वसम्बन्धेन गोत्वविशिष्टस्य गोपदार्थत्वे गोपदमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यम्,
गमनाश्रयरूपस्य वाच्यस्य प्रकारविधया विशेष्यविधया वा वाच्यकोटौ सर्वथाऽप्रवेशादित्याह—
गोत्वावच्छिन्नेति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गोत्वविशिष्टेत्यर्थः, गोत्वसम्बन्धेन—
गोत्वस्य स्वाश्रयवृत्तिगमनाश्रयत्वलक्षणसम्बन्धम्, सर्वसामान्यान्त्युपगन्तुरेवगोतस्यैतन्मतं न
सम्भवतीत्यत आह—एवम्भूतोपगृहीनेति—आदिपदानैगमस्य ग्रहणम्, तस्य—एवम्भूतस्य ।

इत्थं प्रत्येकं नैगमादिनयान्निरूप्य सम्प्रत्युत्तरभाष्यं व्याख्यातुमवतारयति
इत्थमिति । तन्नया इति भाष्ये तच्छब्दस्तर्हीत्यस्यार्थे, पूर्व यदीति पदप्रयोग एव
तर्हीति तत्सापेक्षम्भवितुमर्हतीत्यत आह उद्दिष्टा इत्यतः प्राग् यदीति शेष
इति । तथा च यदि उद्दिष्टा भवता नैगमादयो नयास्तर्ही नया इति कः पदार्थ इत्ये-
तद्वाक्यं निराकाङ्क्षार्थवोधाय प्रभवतीति भावः । नया इति कः पदार्थ इति भाष्योक्तस्य
विवरणं—नया इत्यस्य शब्दस्य कः पदार्थ इति । नया इत्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इत्येता-
वन्मात्रेणापि ग्रह्यार्थाधिगतिसम्भवे पदार्थ इत्यत्र पदस्य ग्रहणमनर्थकमेवेति शङ्कते
नन्विति । वाच्यगम्यभेदेनार्थस्य द्वैविध्ये सति नयशब्दस्य गम्योऽर्थो न पृच्छाविषयः,
किन्तु वाच्य एवार्थ इत्येवं वाच्यार्थप्रतिपत्तये पदार्थ इत्यत्र पदग्रहणं कृतमिति । सद्-
ष्टान्तं समावृत्ते मैवमिति । इहापि नयशब्देऽपि, नयाः प्रापका इत्यादयः कर्त्रर्थः,
कथमित्यपेक्षायां तद्व्युत्पत्त्युपदर्शनेन तदर्थो भाष्य एव स्पष्टीकृत इत्याशयेनाह कर्त्रर्थः
प्रकारयत इति—नय-त इति नया इति । तदर्थमाह सामान्यादीति ।

रूपेणार्थं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । प्रापका इत्यनेनान्तर्नीतप्यर्थताख्यायते, प्रापयन्ति तं तमर्थमात्मनि स्वाभि-
मताभिरुपपत्तिमिरिति हेतोः । प्राप्नुवन्तीत्यत्र तु तांस्तानर्थानिति दृश्यम् । कुर्वन्तीत्यादिना तु नयते-
रर्थान्तरमपि शक्यं कलयितुमिति दर्शयति । तच्च करणं साधनं निर्वर्तनं निर्मासनमुपलम्भनं व्यञ्जनं च,
करणमात्मनि तत्तद्विज्ञानोत्पादनम् । साधनमन्योन्यव्यावृत्त्यात्मकत्वज्ञप्तिः । निर्वर्तनं तथाध्यवसायेनाप्र-
व्युत्तिः । निर्मासनं वस्त्वंगविविक्तोकरणात्मिका दीप्तिः । उपलम्भनं सूक्ष्मार्थावगाहनम् । व्यञ्जनं प्रतिनि-
यतामिप्रायस्फुटीकरणम् । प्रापका इत्यादिना यः कर्त्रशो दर्शितः प्राप्नुवन्तीत्यादिना स एव क्रियाऽनन्य-
त्वेन, तेनाख्यानस्थले क्रियायाः प्राधान्यं कर्तुर्गुणभाव इति वैयाकरणमन्यानां दीक्षितादीनामेकान्तो
निरस्तः । यत इह नात्यन्तिकः कर्तृक्रिययोर्भेदोऽस्ति । स एव पदार्थः कर्तेति व्यपदिश्यते स्वतन्त्रत्वात्,
स एव साध्यात्मना वर्तमानः क्रियेत्याख्यायत इति नानयोरत्यन्तं भेदः ।

प्रापयन्ति तमित्यादि, अत्र स्वाभिमतभिरुपपत्तिमिरात्मनि तं तमर्थं प्रापयन्तीति सम्बन्धः ।
प्रापका इत्यस्येत्यं व्युत्पत्तिटीकाकारेण स्वयमावेदिता, प्राप्नुवन्तीति प्रापका इति भाष्यव्युत्पत्तौ
निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये त्वाह प्राप्नुवन्तीत्यत्रेति । नय इत्यस्यार्थः कारका इत्यनेन यः
प्रतिपादितः, तदुपोद्बलिका कारयन्तीति व्युत्पत्तिः, एवं साधका इत्यादीनां नयवाच्यार्थोद्बोध-
पराणां साधयन्तीत्याद्या व्युत्पत्तयो ज्ञेयाः । किं तन्नयतेरर्थान्तरमित्यपेक्षायामाह । तच्चेति-
अर्थान्तरं चेत्यर्थः । करणसाधनादीनां कथञ्चिद् भेदाधिगतये क्रमेण स्वरूपात्मकलक्षणान्युपद-
र्शयति-करणमिति । तत्तद्विज्ञानोत्पादनम्-सामान्यविशेषाद्विषयकविज्ञानोत्पादनम् ।
अन्योऽन्येति-सामान्यं विशेषतो व्यावृत्तं विशेषस्तामान्याद्यावृत्त इत्येवं ज्ञानम्, तथाध्य-
वसायेनाप्रव्युत्तिरिति-सामान्यविषयकाध्यवसायात्मना विज्ञानस्य कश्चित्कालमवस्थानमि-
त्यर्थः, वस्त्वंगेति-एतन्निमित्तापेक्षया सामान्यात्मकमेतन्निमित्तापेक्षया विशेषात्मकमेतदपे-
क्षया नित्यमेतदपेक्षयाऽनित्यमित्येवं दिशा विवक्तीकरणात्मिका दीप्तिरित्यर्थः, सूक्ष्मेति-
स्थूलबुद्ध्यगम्येत्यर्थः । तथा च प्रतिविशिष्टक्षयोपशमापेक्षसूक्ष्मार्थावगाहनमिति भावः । प्रति-
नियनेति-ब्रह्मग्रहस्यायमभिप्रायः, नैगमस्येदं रहस्यम्, व्यवहारस्यैदम्पर्यमिदम्, ऋजुक्षत्र
इदमित्यमभ्युपैति, साम्प्रतस्येदमाकूतम्, समभिरुडस्येत्यमुपगमेऽयम्भावः, एवम्भूतस्यात्रार्थे इदं
तात्पर्यमित्येवं प्रतिनियतानां तत्तद्वाद्यभिप्रायाणां सटीकरणमित्यर्थः । भाष्यं निगमयन्नाह-
प्रापका इत्यादिनेति, स एव-कर्त्रश एव । क्रियानन्यत्वेनेत्यनन्तरं दर्शित इत्यस्यानुकर्षः ।
तेन-क्रियाकर्त्रोरनन्यत्वेन क्रियायाः प्राधान्ये तदनन्यस्य कर्तुरपि प्राधान्यं, कर्तुः प्राधान्येन
तदनन्यभूतायाः क्रियाया अपि प्राधान्यं, क्रियाया गौणत्वे तदनन्यस्य कर्तुरपि गौणत्वम्, कर्तुर्गौ-
णत्वे तदनन्यभूतायाः क्रियाया अपि गौणत्वमिति पर्यवसानेन, अस्य निरस्त इत्यनेनान्वयः, तेने-
त्यतिदिष्टमेव हेतुमुपदर्शयति-यत इति, इह-स्याद्वादे, आत्यन्तिक इत्युपादानात्कथञ्चिद्भेदः कर्तृ-
क्रिययोस्स्याद्वादिनामप्यनुमत इति लभ्यते, कर्तृक्रिययोरत्यन्तभेदाभावमेवोपपादयति-स एव
पदार्थ इत्यादिना । नानयोरत्यन्तं भेद इति-क्रियाक्रियावतोः कथञ्चिद्भेदादिति भावः ।

अत्र पश्य मृगो धावतीत्यादिभाष्यसिद्धैकवाक्यत्वानुरोधेन क्रियाप्रधानमाख्यातमिति वाक्याश्रयणेन चाख्या-
तस्थले क्रियामुल्यविशेष्यक एव शाब्दबोधः, तथा च पचतीत्यत्रैकाश्रयका पाकानुकूल भावना, पच्यत
इत्यत्रैकाश्रयिका या विविलतिस्तदनुकूल भावनेति बोधः । शसङ्गादीनां व्यापारफलयोराश्रयान्वयद्योत-
कत्वात् । देवदत्तादिपदप्रयोगेत्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः । यतो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्ना-
श्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः । स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम् । अत
एव तस्यां सत्यां नश्यति तदस्त्यये नष्टस्तदभावे नश्यतीति प्रयोगोपपत्तिः । देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च
वैयाकरणमतं प्रतिक्षेप्तुमुपन्यस्यति—अत्रेति—पश्येत्यारभ्य रीत्योहमित्यन्तं तन्मतम् । पश्य
मृगो धावतीत्यादिभाष्यसिद्धैकवाक्यत्वानुरोधेनेति—पश्य मृगो धावतीत्यत्र धाव-
नानुकूलकृत्याश्रयमृगकर्मकदर्शनाभ्युपगमे मृगस्य दृशिधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वाद् द्वितीयापत्तिः,
तमित्यध्याहारे मृगो धावतीत्येकं वाक्यं, तं पश्येत्यपरमित्येवं वाक्यभेदापत्तिरित्यतो मृगकर्तृ-
कवर्तमानधावनक्रियायाः कर्मत्वसम्बन्धेन दृशिक्रियायामन्वयः, तथा च न द्वितीयापत्तिशङ्का-
ऽपि, मृगस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि कर्मत्वाभावात्, क्रियायाः कर्मत्वेऽपि तद्वाचकस्य धाविधातोः
धावतीति तिङन्तस्य च प्रातिपदिकत्वाभावाच्च तस्याः प्रसक्तेरेवाभावात् । आदिपदग्राह्ये पचति
भवतीत्यादावपि देवदत्तकर्तृकपचिक्रियाया वर्तमानभवनक्रियायामन्वयः, “सुवन्तं हि यथाऽनेकं,
तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुः—स्तिङन्तस्य विशेषणम् ॥१॥” इत्युक्तेः तिङन्तक्रिया-
यां सुवन्तविशेषणमिव तिङन्तविशेषणमपि युक्तियुक्तमेवेति । भाष्यसिद्धेति—क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म,
क्रियाऽपि हि क्रिययेप्सिता भवति, कया—संदर्शनप्रार्थनादिक्रियया” इति “कर्मणा यम्” पा०
सू० १।४।३२। इति सूत्रस्थभाष्यमिद्वेत्यर्थः । विकृतिरिति विविलतिलक्षणविकृतिरित्यर्थः ।
शसङ्गादीनां व्यापारफलयोराश्रयान्वयद्योतकत्वादिति—कर्तृप्रत्ययस्थले शब्दन-
मानमादीनां धात्वर्थे व्यापारे आश्रयान्वयस्य कर्मप्रत्ययस्थले तद्व्यकचिणादीनां धात्वर्थे फले
आश्रयान्वयस्य द्योतकत्वात्तात्पर्यग्राहकत्वादित्यर्थः । देवदत्तादिप्रयोगे त्वाख्यातार्थक-
र्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वय इति—तथा च देवदत्तः पचतीत्यादौ देवदत्ताभिन्नैककर्तृको
विविलत्तिलक्षणानुकूलो वर्तमानो व्यापार इति शाब्दबोधः । तत्र व्यापारो भावनासारनामिका
साध्यत्वेनाऽभिधीयमाना क्रिया । एतेन समानविमात्तिकयोरेवाभेदान्वय इति नैयायिकोक्तो
तियमोऽपि निरस्तः, स्तोत्रं पचतीत्यादौ व्यभिचाराच्च, अकर्मकस्थलेऽपि फलव्यापारोभयार्थ-
कत्वं धातोरन्यैरपि स्वीकार्यमिति सूचयच्छब्दबोधप्रकारमाह—यतो नश्यतीत्यत्रापि ।
तद्व्यापाराकाङ्क्षायामाह—स चेति । प्रतियोगित्वविशिष्टेति—अत्र वैशिष्ट्यं निरूपकता-
सम्बन्धेन बोध्यम् । सामग्रीसमवधानमिति—तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । अन्यप्रति-
योगिकनाशसामग्रीसमवधानेऽपि यतो नश्यतीत्यप्रयोगात् स्वप्रतियोगित्वविशिष्टार्थकमुक्तविशे-
षणमुपात्तम्, अत एवेति—नश्वतातोः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशफलकतत्तत्सामग्र्यर्थकत्वादेव,
तदस्त्यये प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीविनाशे । तदभावे उपपत्तिसामग्रीप्राप्तभावे ।

देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाधनुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः । स चान्तत आश्रयतैवेत्यादिरीत्योद्यमिति ये वदन्ति, त एव प्रष्टव्याः ? ननु पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावनेति बोध इति यदुक्तम्, तत्कथं युक्तम्, पच्यर्थानां बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वावच्छादिताधःसन्तापनत्वादिना भानस्वीकारेण तदनुकूल-
व्यापारस्यातिरिक्तस्याभानात् । धातुसामान्यार्थे व्यापारे धातुविशेषार्थस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण भानस्वीकारे चाभेदेनान्वयस्स्यात्, न त्वनुकूलतया, चरमं व्यापारं फलस्थानीयं कृत्वा तदितरेषा तदनुकूलानां भावनात्वेन भानस्वीकारे च “गुणीभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ १ ॥ ” इत्यादिना समूहस्य तुल्यवद्भानोक्तिविरोधः । यदो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नाश्रयको नाशानु-
कूलो व्यापार इति बोधस्वीकारे कपाले घटो नश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः, प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्री-
समवधानात्मन उक्तव्यापारस्य कपालवृत्तित्वात्, यदो घटो नश्यतीति प्रयोगापत्तिश्च, उक्तव्यापारस्य घटवृत्तित्वात्, घटपटौ नश्यत इति प्रयोगस्यानुपपत्तिश्चोभयाभिन्नाश्रयकस्य प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसाम-
तद्भावित्वे इत्यपि पाठः । स चेति-ज्ञानानुकूलव्यापार इच्छाधनुकूलव्यापारश्चेत्यर्थः ।
अन्तत इति- अन्यव्यापारानुपस्थितावित्यर्थः । आश्रयतैवेति- तस्या अनवयव-
त्वेऽपि सावयवत्वारोपाध्यापारत्वं निर्वाह्यमित्यतो जानातीत्यादौ न सकर्मकत्वक्षतिरिति भावः । ये इति वैयाकरणा इत्यर्थः । तन्मतस्यायुक्तत्वावगतये आह त एव प्रष्टव्या इति-ते वैयाकरणा एव प्रष्टव्या इत्यर्थः, किं पृच्छाकर्मेत्यपेक्षायामाह नन्विति ।
पचिधातुप्रवृत्तिनिमित्तानामधस्सन्तापनत्वादीनामनुगतत्वेऽपि बुद्धिविशेषविषयतावच्छेद-
कत्वस्य तदुपलक्षकस्यानुगतत्वेन तद्रूपेणोपलक्षिताधस्सन्तापनत्वादिविशिष्टस्यैव धात्वर्थतया भानम्, न तूक्तधात्वर्थानुकूलभावनायाः, तस्या अधस्सन्तापनफूत्कारचुल्लुपपरिधारणादि-
क्रियासमूहान्तःपातिव्यतिरिक्ताया अभावादित्याह पच्यर्थानामिति । धातुत्वेन सामान्य-
रूपेण पच्यादिधात्वर्थो व्यापारः शब्दबोधविशेष्यः, पचिधातुत्वेन विशेषरूपेण पचिधात्वर्थः पाकः प्रकार इत्येवं सामान्यविशेषार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावेन भानसम्भवेऽप्यभेदेनैवान्वयस्स्यात्,
न त्वनुकूलत्वादिसंसर्गेणेत्याह धातुसामान्यार्थ इति । पूर्वपूर्वव्यापाराणामुत्तरोत्तरव्यापारं प्रति कारणत्वेनोपात्यान्तानां व्यापाराणां केवलफलरूपत्वाभावादुक्तम्-व्यापारस्य चरमेति विशेषणम् ।
गुणीभूतैरवयवैरित्यादि-क्रमिकैतद्व्यापारसमूहप्रति गुणीभूतैस्तत्तद्रूपेण भासमानैरवयवैरुपलक्षितः सङ्कलनात्मकैकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्य तद्रूपः समूहः क्रियेति व्यवह्रियते इति कारिकार्थः । तत्र क्षणनश्वराणां व्यापाराणां वस्तुभूतसमुदायाभावाद् बुद्ध्येत्यु-
क्तम्, पूर्वापरिभूतक्षणविनश्वरक्रमिकव्यापाराणां मेलनाऽसम्भवेऽपि आख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्व-
व्यवहारः सङ्कलनात्मकबुद्धिविशेषात्मकावच्छेदकैक्यस्वीकारेण निर्वहति । तथा चावयवाश्रयणे पौर्वापर्येऽपि समुदायाश्रयमेकत्वमादायाख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवहारसिद्धिरिति भावः ।
समूहस्य तुल्यवद्भानोक्तिविरोध इति-समूहस्य क्रियारूपत्वेन समूहिनामशेषाणां तदवयवानां समूहैकरूपतया यद्भानं तदुक्तेस्समूहान्तर्गतचरमव्यापारस्य फलतया तदन्तर्गताऽ-

ग्रीसमवधानस्यैकस्याभावात्, उभयव्यापारग्रहे च क्रियाभेदाद्वाक्यभेदापत्तिः, प्रतियोगित्वविशिष्टेत्यत्र-
विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहादपि विशेष्यभेदघ्नौघ्यम्, भिन्नतया भासमानयोः क्रिययोरपि कल्प-
नयाऽभेदस्वीकारे च क्रियामात्रभेदोच्छेदापत्तिः, धात्वर्थत्वादिना सर्वाविशेषात् । एतेन जानातीच्छतीत्यादौ
ज्ञानेच्छाद्यनुकूलकव्यापारमानमप्यपारत्तम्, तादृशव्यापारे मानाभावात्, एककर्तृकाणामनेककर्तृकाणां च
क्रियाणां बौद्धैक्यमात्रादरे च जीवति म्रियतेऽयमित्यादेरपि प्रसङ्गात्, जानातीच्छतीत्यादावन्तत आश्रयतैव
ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो व्यापारो जीवति म्रियतेऽयमित्याद्यप्रयोगस्त्वनाकाङ्क्षत्वादित्युक्तिः शिष्यधन्वनमात्रम् ।
एवं सत्याख्यातार्थस्य धात्वर्थमध्ये प्रवेशनेन त्वसत(त्)व्यापारासिद्धेः । तस्मात्पचतीत्यादौ पाकानुकूल-
यत्नवान्, नश्यतीत्यादौ नाशप्रतियोगी, जानातीच्छतीत्यादौ ज्ञानाश्रय इच्छाश्रय इत्याद्याकारकः प्रथ-
मान्तपदार्थविशेष्यक एव बोधः श्रद्धेयः । नश्यति नक्ष्यति नष्ट इत्यादौ नश्वतात्तोरर्थो नाश उत्पत्तिश्चेत्यु-
त्पत्तौ कालत्रयान्वयस्य

चरमव्यापाराणां भावनात्वेन तदनुकूलतया भानाभ्युपगमे विरोध इत्यर्थः । सर्वाविशेषा-
दिनि-धात्वर्थक्रियामात्राणामभेदादित्यर्थः । एतेनेत्यस्यापारत्तामित्यनेनान्वयः, अपासने
हेतुमाह तादृशव्यापारे मानाभावादिति-वर्तमानज्ञानकाल एव जानातीति प्रयोगः,
एवं वर्तमानेच्छाकाल एवेच्छतीति प्रयोगो भवति, न तु ज्ञानेच्छाद्यनुकूलव्यापारकाले,
ज्ञानेच्छयोः काले तदनुकूलव्यापाराऽभावादिति भावः । पच्यादिधात्वर्थानां पूर्वापरीभावा-
पन्नानां चैत्रात्मकैककर्तृकाणां चैत्रमैत्रोभयकर्तृकाणां च समूहैकरूपत्वेन बौद्धैक्यकल्पनाऽपि
न युक्ता, तथा सति जीवनमरणक्रिययोरपि बौद्धैक्यं स्यात्, यतो जीवनादिमरणान्तक्रियाणां
मप्यविच्छिन्नक्रियासमूहरूपत्वेन बौद्धैक्यं कल्पयितुं शक्यत एव । तथा च जीवनावस्थायामपि
जीवति देवदत्ते बुद्ध्या जीवनक्रियाऽभिन्नमरणक्रियायारारुद्धावेन जीवति पुरुषे जीवतीति-
वन्म्रियतेऽयमिति प्रयोगः प्रसज्येतेत्याशयेनाह एककर्तृकाणामनेककर्तृकाणां चेति ।
जानातीच्छतीत्यादावित्यत्रादिपदाद् यतते द्वेष्टित्यादेरुपग्रहः । त्वसत(त्) व्यापारासिद्धेरित्य-
त्रातद्व्यापाराऽसिद्धेरिति पाठो भवितुमर्हति, तत्रायमर्थः-एवं सति आश्रयत्वस्य व्यापाररूप-
तयाऽभ्युपगमे सति, आख्यातार्थस्य धात्वर्थमध्ये प्रवेशनेन आश्रयत्वमाख्यातलभ्यमेव, तस्य
धात्वर्थमध्ये यद्भवता प्रवेशनं कृतं तेन, अनदः तदन्वस्य धात्वर्थव्यापारव्यतिरिक्तस्येति
यावत्, व्यापारासिद्धेः आख्यातार्थस्य व्यापारस्यासिद्धेः, आश्रयत्वमाख्यातलभ्यमेव, तस्य
धात्वर्थमध्ये प्रवेशनमज्ञानविजृम्भितम्, आख्यातस्य तत्र निरर्थकत्वापादनमात्रफलकमेव, न
तु तेन धात्वर्थव्यापारः सिध्यतीति भावः । पचतीत्यत्र पचिधात्वर्थस्य पाकस्याख्यातशक्यार्थे
कृतावनुकूलत्वसंसर्गेणान्वयं नश्यतीत्यत्र नश्वतात्वर्थस्य नाशस्य निरूपितत्वसंसर्गेणाऽऽख्यात-
लक्ष्यार्थे प्रतियोगित्वेऽन्वयं जानातीच्छतीत्यत्र ज्ञाधात्वर्थस्य ज्ञानस्येधात्वर्थस्येच्छायाऽऽख्यात-
लक्ष्यार्थे आश्रयत्वे तस्य च देवदत्तादावन्वयं च कृत्वाऽर्थमाह-तस्मात्पचतीत्यादाविति ।
उत्पत्तौ कालत्रयान्वयस्य सम्भवादिति-तथा च नश्यतीत्यस्य वर्तमानकालनिर्वाप्ते-

सम्भवात्, आख्यातजन्यसंख्याभावनाप्रकारकबोधे च प्रथमान्तपदजन्यपदार्थोपस्थितेरेवेतरविशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वावच्छिन्नविशेष्यतयाहेतुत्वाच्च गौरवम्, संवन्धगौरवस्यादोषत्वात्, केवलं भावनाप्रकारकबोधं प्रति धात्वर्थभावनोपस्थितेः पृथग्वेतुत्वे तवैव गौरवम् । पश्य मृगो धावतीत्यत्र तु तमिति कर्माध्याहार्यमेव,

विशिष्टनाशप्रतियोगीत्येवं बोधः, नङ्क्ष्यतीत्यस्य भविष्यत्कालीनोत्पत्तिविशिष्टनाशप्रतियोगीति बोधः, नष्ट इत्यस्यातीतकालीनोत्पत्तिविशिष्टनाशप्रतियोगीति बोधः । आख्यातजन्यसंख्याभावनाप्रकारकबोधे चेति—विशेष्यतासम्बन्धेनेति शेषः । यथा चैत्रः पचतीत्यत्र प्राकानुकूलकृतिमान् एकत्ववाँश्च चैत्र इत्याकारके प्राकानुकूलकृतिनिष्ठप्रकारताकत्वे सत्येकत्वनिष्ठप्रकारताकचैत्रनिष्ठविशेष्यताकबोधे धात्वर्थविशेष्यतया भासमाना कृतिः एकत्वसंख्या आख्यातार्थः प्रथमान्तपदार्थे चैत्रे प्रकारतया भासते, विशेष्यतासम्बन्धेनोक्तबोधे च विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोधः, तत्र चेत्यर्थः । चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रे संख्याध्वन्यवारणाय सम्बन्धमध्ये इतरविशेषणत्वतात्पर्याऽविषयत्वावच्छिन्नान्तं विशेष्यताया विशेषणमुपात्तम् । अथ चैत्र एव गच्छतीत्यत्रान्ययोग्यवच्छेदरूपैवकारार्थैकदेशेऽन्यत्वे प्रतियोगितासंसर्गेण चैत्रस्यान्वयादितरविशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वादितरविशेषणत्वतात्पर्याऽविषयत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेश्चैत्रेऽभावात्कथमेकत्वान्वयस्तत्र, पश्य मृगो धावतीत्यत्रापि च धावनकर्तृमृगस्य कर्मतासम्बन्धेन दर्शनेऽन्वयादितरविशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वात्कथं तत्र संख्यान्यय इति न च शङ्क्यम्, इतरविशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य विशेष्यताविशेषणतया विवक्षितत्वात्, चैत्र एव गच्छतीत्यत्र चैत्रस्य पश्य मृगो धावतीत्यत्र मृगस्य च विशेष्यतयाऽपि तात्पर्यविषयत्वेन संख्यान्यसम्भवादिति । केवलं भावनाप्रकारकबोधमप्रतीति—प्रकारतासम्बन्धेनेति शेषः । धात्वर्थभावनोपस्थितेरिति—भावनानिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितेरित्यर्थः । भावनापदमत्र तन्निष्ठविशेष्यतालाभार्थमेव । प्रथमान्तार्थे आख्यातार्थसंख्यान्ययानुरोधेन विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातार्थैकत्वप्रकारकशाब्दबोधमप्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावोऽपि पूर्वकार्यकारणभाववदावश्यको भवतामित्यादिप्रायेणाह—नवैव गौरवमिति—न्यायमते तु विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातार्थभावनाप्रकारकत्वे सत्याख्यातार्थसंख्याप्रकारकशाब्दबोधमप्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाववम् । कर्माध्याहार्यमेवेति तथा च व्याकरणमतेऽपि तत्र वाक्यभेदरस्त्रीकार्य एवेति भावः । पश्य मृगो धावतीत्यत्र मृगकर्तृकधावनक्रियाकर्मकसम्बन्धेन पुरुषकर्तृकदर्शनक्रियाविषयकशाब्दबोधस्याऽभ्युपगमेन वाक्यभेदाऽसम्भवेऽपि यत्रैककर्तृकानेकक्रियाया बोधस्तत्र क्रियारूपमुख्यविशेष्यभेदेन वाक्यभेदरस्यादेव, तत्रापि यद्येककर्तृकाणामनेकक्रियाणां यथा कथञ्चिद् परस्परसाकोङ्खत्वमाश्रित्यैकवाक्यार्थबोधमुपगम्य वाक्यभेदः परिह्रियते तदापि यत्रैककर्तृ-

अन्यथाऽत्र वाक्यभेदापत्तिमिया साकाङ्क्षैककर्तृकक्रिययोर्थथाकथञ्चिदन्वयोपपादनेऽपि “स्विद्यति कृणति (कृणति) वलति निमिषति तिर्यग् विलोकयति सद्यः । अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः अयने ॥ ३ ॥” इत्यादावेककर्तृकनिरीकाङ्क्षानेकक्रियाणां प्रत्येकं प्राधान्येन तदनुपपत्तौ बहुवाक्यभेदापत्तावजां-
निकाशयत क्रमेलकागमन्यायापातात् । न चात्र नवपरिणतवच्चमित्रकर्तृकस्वेदनाद्यनुकूल एकव्यापारोऽस्त्य-
नुभूयते वा । एकत्रानेकक्रियासम्बन्धघटितदीपकोदाहरणतयैवास्याभिहितत्वात् । न चात्रोत्थाप्याकाङ्क्षाया
तत एककर्तृकत्वसम्बन्धेन सर्वासा क्रियाणामेकत्र क्रियायामन्वयः स्वाभाविकक्रियान्तराकाङ्क्षाविषयतानव-
च्छेदकरूपवत्त्वाच्च न क्रियात्वमङ्ग इत्युद्भावनेऽपि वाक्यभेदोप उद्धर्तुं शक्यः, विनिगमनाविरहेण प्रत्येकं
क्रियाणां प्राधान्येन तस्य तदवस्थत्वात्, सर्वक्रियाणामाख्यातार्थद्वारैकत्र द्वयमिति न्यायेनैकस्मिन् कर्तर्य-

काणामनेकक्रियाणां न यथाकथञ्चित्साकाङ्क्षत्वं तत्र वाक्यभेदस्यादेवेत्याशयेनाह-अन्यथाऽ-
त्रेति । वाक्यभेदापत्तिभिधेनि-मृगो धावतीत्येकं वाक्यम्, तं पश्येति द्वितीयं वाक्यमि-
त्येवं वाक्यभेदापत्तिमित्यर्थः । नदनुपपत्तौ-अन्वयाऽनुपपत्तौ । न चेत्यस्यानुभूयते वेत्य-
नेनान्वयः । दीपकोदाहरणतया- दीपकालङ्कारोदाहरणतया । “अप्रस्तुतप्रस्तुतयो
दीपकं तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्याद-नेकासु क्रियासु चेत् ॥ १ ॥” अनेन दीपकालङ्कारो
द्विविधो दर्शितः, तत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्मसम्बन्धोपवर्णनं प्रथमो दीपकालङ्कारः, स अप्र-
स्तुत इत्यनेन दर्शितः, एकस्य कारकस्यानेकक्रियाभिः सम्बन्धोपवर्णनं द्वितीयो दीपकालङ्कारः,
तस्योपदर्शनमथ कारकमित्यादिना, प्रथमस्योदाहरणं यथा “बलाबलेपादधुनाऽपि पूर्ववत्,
प्रवाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा । सतीव योषित्प्रकृतिश्च निश्चला, पुंमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि
॥ १ ॥” इति । अत्र प्रस्तुतायाः कंसप्रकृतेः अप्रस्तुतायाश्च सत्या भवान्तरकालीनतत्पुरुष-
कर्मकाभिप्राप्तिरूपैकधर्मसम्बन्धात् प्रथमं दीपकमिति । द्वितीयस्योदाहरणम् स्विद्यति कृणतीत्या-
दिकमत्रोपदर्शितमेव, नवपरिणीतवधूरूपे एकस्मिन् कर्तृकारके स्वेदनकृणनादीनां बहूनां
क्रियाणां सम्बन्धात् । तथा-“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथे, मित्रा मनोभवशरेण तप-
स्विनी सा । उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-मायाति याति हसति श्वसिति क्षणेन ॥ १ ॥”
इति । एकस्य कारकस्यानेकक्रियाभिसम्बन्ध एवायं दीपकालङ्कारः स न स्यात्, उक्तदिशैक-
व्यापारपरत्वेन व्याख्याने इति । यतस्तत्रानेकक्रियानुकूलैकव्यापारस्य नवपरिणीतवधूरूपकार-
केऽन्वयादिति । न चेत्यस्योद्धर्तुं शक्य इत्यनेनान्वयः । न हि क्रिया क्रियान्तरमाकाङ्क्षतीति
न्यायेन क्रियायाः क्रियान्तरेऽन्वयाऽसम्भवमाशङ्क्याह-स्वाभाविकेति । तथा चोक्तन्याय-
घटकाकाङ्क्षतीत्यत्राकाङ्क्षोत्थिता ग्राह्या, प्रकृते चोत्थाप्याकाङ्क्षयाऽन्वयान्नोक्तन्यायविरहः,
उक्तन्याये उत्थितक्रियाया एव ग्रहणादिति । अत्र स्वाभाविकेति आकाङ्क्षाया विशेषणम्, सा
चोत्थितरूपा ग्राह्या, तद्विषयतानवच्छेदकरूपं स्वेदनत्वादि तद्वत्त्वाच्चेत्यर्थः, तत्र हेतुमाह
विनिगमनाविरहेणेति । तस्य-वाक्यभेदस्य । आख्यातार्थद्वारेति-आख्यातस्यार्थः

पठति गच्छति चेत्यत्र चकारार्थानुपपत्तिश्च, क्रियाद्वयस्यैकत्र कर्तर्यन्वय एव तदर्थस्य वटमान-
त्वात् । कर्तृपदोत्तरचकारस्य कर्तृद्वये एकक्रियाया इव क्रियापदोत्तरचकारस्य क्रियाद्वये एककर्तुरन्वयद्यो-
तकत्वादेव नानुपपत्तिरिति चेत्, तर्हि प्रधानक्रियाभेदाद् वाक्यभेदापत्तिः । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं
चेद्विभागो स्यादिति मीमांसकोक्तन्यायादुद्देश्यबोधरूपायैक्येन नैकवाक्यत्वव्याघात इति चेत्, न, तथाप्यै-
कतिङ् वाक्यमिति त्वदुक्तैकवाक्यत्वव्याघातानुद्धारादिति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मान्नयाः प्रापका इत्यादिना
कर्तृप्रत्ययक्रियारूपभेदोपदर्शनं कर्तुः क्रियान्यत्वानन्यत्वस्याद्वादस्फोरणाय, न तु कर्तृप्राधान्यवाधेन क्रिया-
प्राधान्यैकान्तस्फोरणाय । फलीभूतशाब्दबोधे वैचित्र्यं तु नयव्युत्पत्तिवैचित्र्याधीनं भवत्येव । तत्र च
भूधात्वर्थे भवने पञ्चिधात्वर्थस्य पाकस्य कारणविधयाऽन्वयसम्भवात्, एवं पठति गच्छतीत्य-
त्रापि एकाश्रयिका स्वकर्तृकत्वसंसर्गेण पठनक्रियाविशिष्टवर्तमानकालीना गमनक्रियेत्येवमन्वय-
बोधसम्भवादिति भावः । अनुपपत्तौ हेतुमाह क्रियाद्वयस्येति देवदत्तो यज्ञदत्तश्च गच्छत
इत्यादौ यथा भवतां मते कर्तृद्वये एकस्या गमनक्रियाया अन्वयस्येवाऽस्मन्मतेऽपि
पठति गच्छति चेत्यादौ मुख्यक्रियाद्वये एककर्तुरन्वयस्य द्योतकश्चकार इत्यतो गमनक्रिया-
नुकूलकृतिमन्तौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति शाब्दबोधवदेकाश्रयं वर्तमानगमनपठनक्रियाद्वयमिति
शाब्दबोधस्यापि सम्भवेन न चकारानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते कर्तृपदोत्तरमित्यादि ।
समाधत्ते-तर्हीति, मीमांसकोक्तन्यायादिति पू० मी० अ० २, पा० १ । अ० १४, सू० ४६
इति जैमिनिस्त्रयादित्यर्थः । तत्र साकाङ्क्षत्वं तन्निवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वतदुत्थिताकाङ्क्षानि-
वर्तकत्वान्यतरवत्त्वलक्षणं ज्ञेयम् । तथा चास्य सूत्रस्य विच्छिद्यपाठे साकाङ्क्षत्वं सत्येकार्थप्रति-
पत्तिजनकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थो लभ्यते । उद्देश्यबोधरूपायैक्येनेति-पठति गच्छति चे-
त्यादौ एककर्तृकपठनगमनक्रियाद्वयविषयकोद्देश्यबोधरूपप्रयोजनैक्येनेत्यर्थः । नैकवाक्यत्व-
व्याघात इति साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपत्तिजनकत्वलक्षणैकवाक्यत्वस्य भङ्गप्रसङ्गो
नेत्यर्थः । एवमभ्युपगमे परमं मृगो धावतीत्यत्रापि तमित्युक्ते कमित्याकाङ्क्षासत्त्वाद्यथाकथञ्चि-
द्वाक्यद्वयस्य धावनानुकूलकृतिमभ्युपगमकदर्शनाश्रयसम्बोध्यगुरुपुरुषैकार्थप्रतिपत्तिजनकत्वान्न
वाक्यभेदप्रसङ्ग इति प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधाभ्युपगमेऽपि न कापि क्षतिरिति दूषणसद्भावेऽपि
दूषणा-तरमाह-तथाप्येकनिङ्वाक्यमिति । पठति गच्छति चेत्यत्र पठनगमनक्रियाद्वयस्यापि
मुख्यविशेष्यत्वेनैकतिङ्मुख्यविशेष्यकबोधजनकदसमूहत्वलक्षणैकवाक्यत्वस्यावटमानत्वेन त-
द्व्याघातानुद्धारादिति भावः ॥ उपसंहारमाह-तस्मादिति । ननु नैगमनयप्रकृतिकनैयायिकम-
तस्यैवाश्रयणेन प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोध इत्यभ्युपगमे एकान्तत्वप्रसक्त्या
स्याद्वादपक्षक्षतिरित्यत आह-फलीभूतशाब्दबोध इत्यादि । तथा च स्याद्वादस्य तत्तत्तय-
समूहरूपत्वेन यस्य नयस्य यदा प्राधान्यं विवक्षितं तदा तन्नयाश्रितव्युत्पत्त्याश्रयणेन शाब्द-
बोधोऽपि तन्नयाभ्युपगतप्रकारक एवेति नैगमनयप्रकृतिकनैयायिकमताश्रयणे प्रथमान्तार्थ-
मुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोधः । शब्दनयप्रकृतिक

तत्तद्दर्शनाश्रयणमपीत्यनाविलः स्याद्वादमार्गः “शात्वा सदूपणं बाह्यवैयाकरणभूषणम् । कण्ठे निर्दूषणं
 कुर्मः स्याद्वादं हैमभूषणम् ॥ १ ॥ ” अत्र नयशब्दार्थे निरूपिते प्रेरक आह—किमेते वस्त्वंशपरिच्छे-
 दव्यापृता नैगमादयो नयाः तन्त्रान्तरीयाः, तन्यन्ते विस्तार्यन्ते जीवादयः पदार्था अस्मिन्निति तन्त्रं
 जैनं प्रवचनं, तस्मादन्यत् काणभुजादिशास्त्रं तन्त्रान्तरं तस्मिन् भवाः कुशला वा, वादिनो वैशेषिकादयः,
 आहोश्चिदिति पक्षान्तरे, स्वतन्त्रा एव स्वं आत्मीयं तन्त्रं शास्त्रं येषां ते तथा, जिनवचनमेव स्वबुद्ध्या
 विभजन्त इत्यर्थः । चोदकस्य दोषसूचकस्य परस्य पक्षग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविता अयथार्थनिरू-
 पका इति । तन्त्रान्तरीयत्वे एकत्र स्वसमयाभ्युपगतभागमात्रावलम्बित्वेनापादयिष्यमाणविप्रतिपत्तित्वा-
 नुपपत्तिः, स्वतन्त्रत्वे चाश्रयनिक्षेपित्वेन मिथ्यादृष्टित्वप्रसङ्गः । एकस्यापि पदस्यारोचनाचक्षावस्थोक्तत्वादिति
 चोदकस्याशयः । सूरिस्तूभयमप्येतत् त्यक्त्वा पक्षान्तरमाश्रयन्नाह अत्रोच्यत इति । नैते तन्त्रान्त-
 रीया नापि स्वतन्त्रा—भिन्नमतयः । किन्तु ज्ञेयस्य घटादेरेष्यवसायान्तराणि ज्ञानभेदा, एतानि नैग-
 मादीनि यच्च । इदमुक्तं भवति—वस्त्वेवानेकधर्मात्मकमनेकाकारेण ज्ञानेन निरूप्यत इत्यतः स्वशास्त्रनिरूप-
 शाब्दबोधः । तथा च देवदत्तो गच्छतीत्याद्येकवाक्यादेव तत्तन्नयभेदेन विभिन्नाकार-
 शाब्दबोधोपपत्तरोपेक्षिततथाविधशाब्दबोधजनकवाक्यस्य स्याद्वादत्वं युक्तियुक्तमेवेति भावः ।
 यावन्ति तीर्थकरवचनानि तावन्ति नयगर्भितान्येव अत एव तीर्थकरवचनभूलभूता नया इति
 तेषां स्वरूपप्रदर्शनेन सुनयत्वप्रतिपत्तये भाष्ये भूमिकामाह—अत्राह—किमेते तन्त्रान्तरीया
 वादिन इत्यादि । क एवमाहेत्यत आह अत्र नयशब्दार्थे निरूपिते प्रेरक आह—किमेते तन्त्रान्तरीया
 इत्यस्यार्थमाह—तन्यन्त इत्यादि । मतिभेदेनेति विभिन्नाभिप्रायेणेत्यर्थः ।
 स्याद्वादविषयानेकान्तात्मकवस्तुनस्तददर्शनादाय विज्ञानविशेषलक्षणाध्यवसायनानात्वात् पूर्व-
 पूर्वनयाभ्युपगतविषयापेक्षया सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमाद्यंशविषयका उत्तरोत्तरनया इति तत्तन्नय-
 प्रतिपाद्यविरुद्धधर्मप्रकारकविप्रतिपत्तित्वप्रसङ्गः “एवमिदानीमेकस्मिन्नर्थेऽध्यवसायनानात्वान्ननु
 विप्रतिपत्तिप्रसङ्गः” इत्युत्तरग्रन्थेनापादयिष्यमाणोऽसङ्गतस्यादित्याद्यपक्षे दोषमाह तन्त्रा-
 न्तरीयत्वे एकत्रेत्यादि । “पयमक्खरं पि इक्कं पि, जो न रोएइ सुत्तनिदिडं । सेसं रोयंतो
 विहु. मिच्छदिड्डी जमालिअ ॥१॥” इति पारमर्षीक्तिमनुस्मरन्मिथ्यादृष्टित्वप्रसङ्गे हेतुमाह—एक-
 स्यापि पदस्यारोचनादिति । सत्त्वासत्त्वभेदाभेदनित्यत्वानित्यत्वादयो धर्माः परस्परविरुह-
 रूपत्वेन बह्विधदभाववद्विरुद्धा इति नैकस्मिन्नेवार्थेऽवच्छेदकभेदमन्तरेणावतिष्ठन्ते इति तेषाम-
 विरोधघोतनायावच्छेदकभेदोऽपेक्षणीयः, तथा च नितम्बशिखरावच्छेदेन पर्वते बह्विधदे-
 भाववत् भिन्नभिन्नतत्तदवच्छेदकावच्छेदेनैकार्थे तेऽवतिष्ठमाना अपि न विरुद्धाः, अवच्छेदक-
 भेदश्च नयभेदेनैव प्रतिपादनीय इत्यविरोधप्रतिपत्तयेऽपेक्षणीया नया न तन्त्रान्तरीयाः,
 स्याद्वादसिद्धान्तानभिमतैकान्तधर्माप्रतिपादकत्वात्, न वा स्वतन्त्रा, आहृतसिद्धान्तविरुद्ध-
 स्वमतिकल्पनाकल्पिताऽशमादायाऽप्रवृत्तत्वात्, किन्तु स्याद्वादलक्षणप्रमाणराजमार्गानुगमन-
 परत्वेनोभयविरुद्धा एवेत्याशयकमत्रोच्यत इत्यस्यावतरणमाह—सूरिस्तूभयमप्येतदिति ।
 अनेकाकारेण ज्ञानेन निरूप्यत इति एकमेव वस्तु महदपेक्षयाऽऽहु, अप्यपेक्षयाऽऽहु

णमेवेदम्, तज्जन्यज्ञाने प्रमिणोमि नयामीति प्रतीतिसाक्षिकजातिभेदस्यानयलपनीयत्वादिति भावः ।
 वैजात्यव्यञ्जकमेव प्रतिस्वं प्रदर्शयति तद् यथेत्यादिना, यद इत्युक्ते नैगमाध्यवसाय एवं मन्यते,
 योऽसाविति लोकसिद्धः, चेष्टानिर्वृत्तः कुम्भकारचेष्टानिष्पन्नः, ऊर्ध्वमुपरि कुण्डलौ वृत्तावोष्टौ भागवि-
 शेषौ यस्य स तथा, आयता दीर्घा वृत्ता समपरिधिर्ग्रीवा यस्य । उपरि तावदेवमाकारः अधस्तात्परिम-
 ण्डलः सन्ताद्वृत्तः । कस्य कार्यस्य क्षम इत्याह जलादीनां जलघृतक्षीरादीनाम्, आहरणे देशादेशा-
 न्तरनयने आनीताना च धारणे पतनप्रतिबन्धे समर्थः प्रत्यलः । उत्तरगुणनिर्वर्तनया पाकजरक्तादिगुणपरिस-
 माप्त्या निर्वृत्तो निष्पन्नो, द्रव्यविशेषः । उत्तरगुणनिर्वृत्तिपर्यन्तानुवाचनेन सृष्टिपण्डावस्थादिवामधटादपि
 भावघटस्य भेदमाह तस्मिन्नेवमात्मके, एकस्मिन् विशेषा ये शुक्लपीतादयः कनकरजतादयः खण्डहु-
 ण्डादयो वा तद्वति, तज्जातीयेषु वा सर्वेषु लोकप्रसिद्धेषु, अविशेषादभेदेन परिज्ञानं निश्चितावबोधो,
 नैगमः देशसमग्रग्राहीत्यस्य प्रयच्छोऽयम् । अत्र द्रव्यत्वेनाधारतायां विशेषाणां गुणत्वपर्यायत्वादिना,
 यद्वत्वेनाधारतायां रक्तत्वत्वसौवर्णत्वत्वादिना, सामान्यत्वेनाधारतायां विशेषत्वेन, यदसामान्यत्वेनाधारतायां
 महत्, ह्रस्वापेक्षया दीर्घं, दीर्घापेक्षया च ह्रस्वं, लव्वपेक्षया गुरु, गुरुपेक्षया च लव्वित्यनेका-
 काराऽऽपेक्षिकप्रमाणात्मकज्ञानेन निरूप्यते तथैवात्माद्यैकैकवस्तुपि द्रव्यापेक्षयाऽभिन्नं नित्य-
 मेकञ्च प्रतिक्षणभिन्नभिन्नपर्यायापेक्षया भिन्नमानित्यमनेकञ्च स्वद्रव्यक्षेत्राद्यपेक्षया सत् परद्रव्य-
 क्षेत्राद्यपेक्षया चासदित्याद्यनेकाकारेण ज्ञानेन महत्त्वालपत्वादिवत् अपेक्षामेदप्रयोज्याविराध्य-
 शीला ये भेदाभेदादयो धर्मास्तदन्यतमैकवर्मस्य प्राधान्येन तदितरधर्माणामौदासीन्येनावगाहि-
 ना नयात्मकेनैकवर्ममुखेन तदभिन्नतदन्याशेषधर्मावगाहिना प्रमाणात्मकेन च ज्ञानेन निरूप्यत
 इत्यर्थः । तज्जन्यज्ञाने प्रमिणोमि नयामीति प्रतीतिसाक्षिकजातिभेदस्येति-उक्त-
 लक्षणप्रमाणात्मकज्ञाने सति स्याद्वादागमपरिकर्मितबुद्धीनां प्रमिणोमीति योऽनुव्यवसायप्रत्यय
 उक्तलक्षणनयात्मकज्ञाने सति नयामीति यथानुव्यवसायप्रत्ययत्वात्सिद्धप्रमाणत्वनयत्वजातिभे-
 दस्येत्यर्थः । वैजात्यव्यञ्जकमेवेति-प्रमाणत्वविजातीयनयत्वावा-उरजातिव्यञ्जकमेवेत्यर्थः ।
 विशेषवतीत्यस्यार्थमाह-विशेषा य इत्यादि । तज्जातीयेषु-यदत्वजातीयेषु । अविशेषा-
 दित्यस्यार्थमाह-अभेदेनेति । परिज्ञानमित्यस्यार्थमाह-निश्चितावबोध इति । स एवाय-
 मिति तज्जातीयोऽयमिति च ज्ञानमित्यर्थः । ननु घटे रूपवति आत्मनि च ज्ञानवतीत्याद्युक्त्यैव
 त्रिगनेकस्मिन् विशेषवतीत्याद्युक्त्याऽऽधाराधेयभावो ज्ञापित इति स सामान्यविशेषयोः
 केन रूपेणेत्याशङ्क्यामाह अत्र द्रव्यत्वेनावारतायामित्यादि । गुणत्वपर्यायत्वादि-
 दिनेति-असाधेयतेत्यनेनान्वयः, नैगमनयेन गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति व्यवहारेण तत्तत्पूर्वोत्तर-
 पर्यायानुगाम्यूर्ध्वतासामान्याख्यद्रव्यस्य द्रव्यत्वेनावारतायां विवक्षितायां विशेषाणां सहभावि-
 लक्षणगुणत्वेन क्रममाविलक्षणपर्यायत्वेन चाऽऽधेयता विवक्षणीया, यदो रक्तत्ववान् सौवर्णत्व-
 वान् पार्थिवत्ववानिति व्यवहारेण यद्वत्वेनावारतायां विवक्षितायां रक्तत्वत्वेन सौवर्णत्वत्वेन
 पार्थिवत्वत्वादिना चाधेयता विवक्षणीया, एवमन्यदप्युक्तमिति । नन्वाधाराधेयभावो नहि
 भेदे सत्येव भवति भूतलवदयोरिवेति तेनोक्ताधाराधेयभेदप्रतिपादनेऽपि तयोरभेदः न किं

च नीलघटत्वादिनाऽऽधेयता यथायथमनुसरणीया । एकत्वमप्ययं देशग्राही ऊर्ध्वतासामान्यकृतं, सर्वग्राही च तिर्यक्सामान्यकृतमभ्युपैति । अत एव स एवायमिति तज्जातीय एवायमिति प्रत्यभिज्ञयोरुपपत्तिः । सङ्ग्रहः कथमिच्छतीत्याह — एकस्मिन् वा घटे, बहुषु वा नामादिविशेषितेषु नामस्थापनाद्रव्यभावेषु, साम्प्रतातीतानामतेषु त्रिकालवर्तिषु, घटेषु संप्रत्ययो घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगताध्यवसायः सङ्ग्रहः । नामादिषु चतुर्षु घटेषु नैकानुगतजातिनाऽयमर्थानुगमः, किन्तु हरिर्हरिरितिवच्छब्दानुगम एव, स च साम्प्रतविषय एव संभवति, न सङ्ग्रहविषय इति चेत्, न, वाचकस्य वाच्यानुसारित्वेनार्थानुगमं विना शब्दानुगमस्याप्यसम्भवात्, हयादिपदेऽप्यन्यतरत्वादिनाऽर्थानुगमस्य सुकरत्वात् । केवलं तं सङ्ग्रहनय एव निमित्त इत्याकाङ्क्षायामाह एकत्वमप्ययमिति । अयं—नैगमः, अभ्युपैतीति सम्बन्धः, देशग्राहिणो नैगमस्योर्ध्वतासामान्यकृतैकत्वाम्युपगन्तृत्वादेव सर्वग्राहिणो नैगमस्य तिर्यक्सामान्यकृतैकत्वाऽभ्युपगन्तृत्वादेव च शुक्लपीतरक्तादिकनकरजतादिखण्डहुण्डादितत्त्वधटव्यक्तिलक्षणविशेषाणां पूर्वोत्तरपर्यायरूपतया भिन्नानां तदनुगतोर्ध्वतासामान्याख्यधटसामान्यरूपेणाभेदावगाहिनी स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा तत्तदखिलदेशवर्तिकालत्रयवर्तिसौवर्णराजतपार्थिवादिनिखिलवटानां सदृशपरिणामलक्षणतिर्यक्सामान्याख्यधटत्वसामान्यरूपेणानुगतेनाभेदावगाहिनी तज्जातीय एवायमिति प्रत्यभिज्ञा चेापपद्यते इत्याशयेनाह—अत एवेति नैगमादिनया नामघटस्थापनाघटद्रव्यघटभावघटान् मिथो भिन्नत्वेनाभ्युपगच्छन्ति, तत्रापि जगति ये नामघटास्तेषां सर्वेषां नामघटत्वेन ये स्थापनाघटास्तेषां सर्वेषां स्थापनाघटत्वेन ये च द्रव्यघटास्तेषां द्रव्यघटत्वेन ये च भावघटास्तेषां सर्वेषां भावघटत्वेनैक्यमभ्युपगच्छन्ति, नैवं संग्रहः, यतस्त निखिलानां नामघटस्थापनाघटद्रव्यघटभावघटानां घटत्वेनैक्यमभ्युपगच्छति, न पुनश्चतुर्णां भेदम्, तन्गते सामान्यमेव परमार्थसत् नान्ये विशेषारसन्तीति नामादिचतुर्वर्णानुगतं घटत्वसामान्यं प्रधानीकृत्य घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतप्रत्यय इत्याशयेनाह नामस्थापनाद्रव्यभावेष्विति । आशङ्कते नामादिष्वित्यादिना । शब्दानुगम एवेति कृष्णवाचकहरिशब्दे सिंहवाचकहरिशब्दे एवं कप्यश्वादिवाचकहरिशब्दे हरिर्हरिरित्यनुगतशब्द एव, न तु कश्चिदनुगतोऽर्थस्तद्वर्णमघटस्थापनाघटद्रव्यघटभावघटेषु घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतशब्द एवानुभूयत इति तत्र शब्दानुगम एवेत्यर्थः । स च साम्प्रतविषय इति शब्दानुगमश्च साम्प्रताख्यशब्दनयविषय एवेत्यर्थः । उक्ताशङ्कां निराकरोति—नेति । अन्यतरत्वादिनेति—विष्णुसिंहकप्यश्वाद्यन्यतरत्वादिनेत्यर्थः । तमिति—विष्णुसिंहकप्यश्वाद्यन्यतरत्वादिनाऽर्थानुगममित्यर्थः । अत्रानेकभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एवान्यतरत्वशब्दबोध्यो ग्रन्थकाराभिमतः, तेनान्यतमत्वाभिधानस्थानेऽप्यन्यतरत्वाभिधानमिति बोध्यम् । कृष्णसिंहकप्यश्वाद्यनेकार्थगतान्यतमत्वेन रूपेण हरिपदार्थानां विष्णुसिंहादीनां हरिपदजन्यशब्दबोधे संग्रहनयवच्छब्दनयेऽपि भानं स्यात् स्यात्तदा तद्रूपेणैकीकृतार्थप्रतिपादकत्वेन हरिपदादौ नानार्थकत्वोच्छेदः, न च तेन तथा भानम-

गृह्णाति, न तु शब्दनयः, तज्जन्यशब्दबोधे ततः कृष्णत्वादिनैव भानादिति न नानार्थकत्वोच्छेदः ।
सङ्ग्रहनये तु न किञ्चित्पदं नानार्थं नवाऽर्थो नाना । हन्तैवं यथोक्तघटेष्वेति कोऽयं सङ्कोचः; वरुमात्र-
भ्युपगतम्, तत्र हेतुमाह-तज्जन्यशब्दबोध इति । कृष्णत्वादिनैवेति-कृष्णत्वसिंहत्वादि-
प्रत्येकधर्मेणैवेत्यर्थः, अत्रैवकारेण संग्रहनये यथाऽन्यतरत्वेन भानं न तथा शब्दनय इति प्रतिपादि-
तम्, तन्मतेनाऽन्यतरत्वाद्युगतधर्मान्भ्युपगमादिति भावः । न नानार्थकत्वोच्छेद इति-
कृष्णत्वसिंहत्वादीनां प्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दनये भेदाभ्युपगमेनार्थभेदाभ्युपगमादिति भावः । न
किञ्चित्पदं नानार्थमिति-घटपटादिशब्दानां तद्व्याप्यव्यक्तिभेदानार्थभेदः, तथा सति घटशब्द-
स्यापि तद्व्याप्यतत्तद्घटव्यक्तिभेदेनार्थभेदः स्यात्, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेव, न च हर्षादिपदे-
सोऽस्ति, विष्णुसिंहादिगतान्यतरत्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वादिति हर्षादिपदमपि न नाना-
र्थकमित्यर्थः । नवाऽर्थो नानेति अनुगतेनान्यतरत्वेन रूपेण नानार्थानामैक्यादिति भावः ।
ननु जगदन्तर्वर्तिनिखिलपदार्थानामेव सत्त्वेन रूपेणानुगताध्यवसायः सङ्ग्रहरसम्भवतीति नाम-
स्थापनाद्रव्यभावघटेष्वेव घटत्वेनैकत्वाध्यवसायः सङ्ग्रह इति किमिति महासामान्याऽपेक्षयाऽ-
वान्तरसामान्यस्य सङ्कुचिताश्रयकत्वेन तद्ग्रहणस्य सङ्कोचरूपत्वात्सङ्कोचः क्रियत इति चेत्,
उच्यते, पूर्वं यद्धर्मप्रकारेण वस्तुनो ग्रहणमाश्रित्य पश्चाद्विशेषाऽऽकलनपूर्वकं तत्परित्यज्य
तदवान्तरधर्मप्रकारेण ग्रहणलक्षणविभजनं नयान्तरेण क्रियते तत्र तद्धर्मप्रकारेण वस्तुन एक-
रूपतया ग्रहणमेवापरसङ्ग्रहोऽभिमन्यते इति यदा घटत्वेन नामघटस्थापनाघटद्रव्यघटभाव-
घटानामैक्यं पूर्वं तेन गृहीत्वा पश्चाद्विशेषपर्यालोचनेन तत्परित्यज्य नामघटस्थापनाघटद्रव्य-
घटभावघटानां घटत्वावान्तरधर्मरूपनामघटत्वस्थापनाघटत्वादिभिः पृथगेव ग्रहणं व्यवहारनय
उररीकरोतीति स तेषां तत्प्रकारेण भेदमेव मनुते, तत्र घटत्वेन रूपेण तेषां नामस्थापनादीना-
मैक्यग्रहणमेवापरसङ्ग्रहः समाश्रयति । महासामान्याऽप्यसत्त्वेन यद्यपि सर्वेषामैक्यं समास्ति
तथापि न कोऽपि सङ्ग्रहेतरनयः पूर्वं तथाऽभ्युपेत्य पश्चाद्विशेषपर्यालोचनेन तत्परित्यज्य तद-
वान्तरसामान्यरूपेण वस्तुविभजनं करोति ततो न महासामान्यं नयान्तरविषय इति तद्रूपेण
सर्वेषामैक्याध्यवसायलक्षणसङ्ग्रहो नेतरनयग्रहस्य विनिर्भोक्तः, किन्तु सङ्ग्रहस्य तत्र विश्रान्ति-
रेवेत्यतः परनयविषयीकृतानेकस्वरूपनामादिघटेष्वेकत्वाध्यवसायमपरसङ्ग्रहं सङ्कोचितस्वरूप-
मादृत्याशङ्कोचराभ्यामाह हन्तैवं यथोक्तघटेष्वेति कोऽयं सङ्कोच इति । यद्यपि
नैगमनयो महासामान्यमपि गृह्णाति, अवान्तरसामान्यादिकमपि, तथापि स पूर्वं महासा-
मान्यं गृहीत्वा पश्चात्तद्विशेषाकलनेन न तत्परित्यजति तेन नैगमनयेनाऽपेक्षयातितया महा-
सामान्यावान्तरसामान्योभयस्य स्वीकृतत्वात्, न वा महावादिश्रीसिद्धसेनदिवाक्रमते नैगमन-
योऽतिरिक्तोऽस्ति, महासामान्यविषयकस्य तस्य संग्रहरूपत्वात्, अवान्तरसामान्यादिविषय-
कस्य तस्य व्यवहाररूपत्वात्, व्यवहारनयग्रहस्तु महासामान्यप्रकारको न भवत्येवेति तत्प्र-
कारकग्रहणं पूर्वमासाद्य पश्चात्तद्विशेषपर्यालोचनेन न तद्विनिर्भोक्तत्परित्यागः, किन्त्ववान्तरे-

सामान्यादिकमेव पूर्वं गृहीत्वा पश्चाच्चद्विशेषपर्यालोचनेन तद्ग्रहस्य विनिर्माकः परित्यागः,
एवञ्च यद्धर्मैत्यनेनावान्तरसामान्यादिधर्मस्य ग्रहणं तत्प्रकारकस्य संग्रहेतरव्यवहारादिनयेन
ग्रहस्योक्तदिशा विनिर्माको भवतीत्यवाप्तरसामान्यादिप्रकारकद्रव्योपयोगस्यैवापरसङ्ग्रहनये-
नोत्थानादुद्भवात्, तेन चापरसङ्ग्रहनयेनावान्तरसामान्यग्रहात्, महासामान्ये तु कोऽपि
विशेषग्राहकः पर्यायनयः प्रवर्तते एव नेति सकलपर्यायनयेन ग्रहस्य प्रथमत एव विनिर्माक
एवेति महासामान्यमन्यनयाऽविषय एव सङ्ग्रहविषय इति तदुपयोगात्मकसङ्ग्रहस्य विश्रान्तेः,
ततो ह्यनुगतस्यातिरिक्तस्याभावात् ततः परं द्रव्योपयोगाऽप्रवृत्तेरिति निर्गलितोऽर्थः ॥ उक्तार्थे
सम्मतितर्कनयकाण्डाष्टमगाथासम्मतिमाह—“ पञ्चवणयवुकुतं ” इत्यादि । अत्र—पञ्चवणयवुकुतं,
वत्थु दव्वड्डियस्स वयणिज्जं ॥ जाव दविओगो, अपच्छिमवियप्पनिव्वयणो ॥ १-८ ॥
इति सम्पूर्णगाथा । अत्र न विद्येते पश्चिमे उत्तरे विकल्पनिर्वचने सविकल्पधीव्यवहारलक्षणे यत्र
सः अपश्चिमविकल्पनिर्वचनः, संग्रहावसान इति यावत्, ततः परं विकल्पवचनाऽप्रवृत्तेः, इदृशो
यावद् द्रव्योपयोगः प्रवर्तते तावद् द्रव्यार्थिकस्य वचनीयं वस्तु, तच्च पर्यायनयेन व्युत्क्रान्तं
चि-विशेषेण उत्-ऊर्ध्वं क्रान्तं—विषयीकृतमेव, पर्यायाऽनाक्रान्तसत्तामात्रसङ्भावग्राहकस्य
प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वा प्रमाणस्याभावात् पर्यायाक्रान्तस्यैव सर्वदा सत्तारूपस्यार्थस्य ताभ्याम-
वगतेः, वटः सन् पटः सन् मठस्सन्नित्यादिप्रत्यक्षप्रतीतिभ्यो विशेष्यविधया वटपटादीनां पर्या-
याणामपि सिद्धेः, तेषां काल्पनिकत्वे प्रकारीभूतायाः सत्ताया अपि तथात्वापत्तेः, तादृशप्रतीतिवि-
षयत्वस्य तत्रापि समानत्वादित्येकोऽर्थः । यद्वा यद्वरेतु सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमादिबुद्धिना पर्यायन-
येन स्थूलरूपं त्यजतोत्तरोत्तरतत्तत्सूक्ष्मरूपाश्रयणात् व्युत्क्रान्तं गृहीत्वा विचारेण मुक्तं, किमिदं
मृत्सामान्यं घटादिविशेषैर्विना प्रतिपत्तिविषयः, यावत् सूक्ष्मतमस्वरूपोऽन्त्यो विशेषस्तावत्सर्व
द्रव्यार्थिकस्य वचनीयम्, पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षयाऽनुगतरूपत्वादेवोत्तरोत्तरनयेन सूक्ष्मसूक्ष्म-
तरतत्तद्विशेषग्राहिणा परित्याग इति तस्य पूर्वपूर्वरूपस्य सामान्यात्मकस्य द्रव्यत्वमायात-
मेवेति तद्विषयकस्य नयस्य द्रव्यार्थिकत्वम्, तद्ग्राह्यस्य पूर्वपूर्वरूपस्योत्तरोत्तरसूक्ष्मसूक्ष्मतरपर्या-
यनयत्यक्तस्यार्थस्य द्रव्यरूपत्वम्, उत्तरोत्तरस्य च पूर्वपूर्वरूपापेक्षया विशेषरूपत्वेन पर्याय-
रूपतया तद्ग्राहिणो नयस्य पर्यायार्थिकत्वम्, तद्ग्राह्यस्य चोत्तरोत्तरपर्यायरूपत्वम्, यदेव चोत्त-
रापेक्षया पूर्वरूपत्वात् सामान्यरूपं तदेव च स्वपूर्वापेक्षया विशेषरूपमित्येकस्यापि वस्तुनः
सामान्यविशेषोभयरूपत्वेन द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयविषयत्वम्, यतो यावदपश्चिमविकल्प-
निर्वचनोऽन्त्यो विशेषस्तावद् द्रव्योपयोगो द्रव्यज्ञानं प्रवर्तते, न हि द्रव्यादयो विशेषान्ताः
सदादिप्रत्ययाऽविशिष्टैका-तव्यावृत्तबुद्धिग्राह्यतया प्रतीयन्ते, न च तथाऽप्रतीयमानारत्याऽभ्यु-
पगमार्हाः, अतिप्रसङ्गात्, तदेवं न सत्ता विशेषविरहिणी नापि विशेषारसत्ताविकला इति
सिद्धम् । ननु महासामान्यस्य तत्पूर्वं सामान्याभावात् शुद्धसङ्ग्रहेतरनयविषयत्वाभावेन
विशेषरूपत्वाभावात्सामान्यरूपत्वमेव स्यात्, एवमन्त्यविशेषस्यापि तदुत्तरविशेषाभावात्तद्ग्रा-

एव संग्रहव्यापारप्रवृत्तेरिति चेत्, सत्यम्, यद्धर्मप्रकारकेतरनयग्रहस्य विनिर्मोकस्तद्धर्मप्रकारकद्रव्योपयोगस्यैव संग्रहनयेनोत्थानाद्वान्तरसामान्यग्रहसंभवात्सकलपर्यायनयग्रहविनिर्मोक एव महासामान्योपयोगात्मकसंग्रहविश्रान्तेः । तदुक्तं वादिमुख्येन—‘पञ्चवणयवुककंठं’ इत्यादि । व्यवहारनयामिप्रायमाह ते-
ष्वेवेत्यादि, तेष्वेवैकद्विवहुनामादिरूपेषु धटेषु, लौकिका लोकविदिताः, परीक्षकाः पर्यालोचकाः, तेषां
ग्राह्येषु अभिलाषविषयेषु जलाहरणाद्यर्थप्रवृत्तिविषयेषु च उपचारगम्येषु मुख्यत्वेन पूजाविषयेषु
लक्षणाविषयेषु च, यथा स्थूलेषु सूक्ष्मसामान्योपसर्जनेषु, संग्रह्ययो

हकेण केनापि पर्यायनयेन ग्राह्यत्वाभावात्सामान्यरूपत्वाऽभावेन विशेषरूपत्वमेव स्यादिति
चेद्, भवतु तथा, का नाम क्षतिः । अपसिद्धान्तत्वप्रसङ्ग इति चेत्, मयम्, “अयं द्रव्यो-
पयोगः स्याद्, विकल्पेऽन्त्ये व्यवस्थितः । अन्तरा द्रव्यपर्याय-धीः सामान्यविशेषवत् ॥१५॥”
इति श्लोकव्याख्यायां अयं द्रव्योपयोगः द्रव्यार्थिकनयजन्यो बोधः अन्त्ये विकल्पे शुद्ध-
सङ्ग्रहाख्ये व्यवस्थितः पर्यायबुद्ध्याऽविचलितः स्यादित्युक्त्या शुद्धसङ्ग्रहविषये महासामान्ये
पर्यायार्थिकनयो न प्रवर्तत इति तत्सामान्यरूपमेव न पर्यायरूपमित्युक्तम्भवति । अन्त्यविशेष-
विकल्पे च शुद्धसङ्ग्रहलक्षणे कारणाऽभावादेव द्रव्योपयोगो व्यवस्थितस्स्यात्—व्युपस्तरस्या-
दित्युक्त्या शुद्धसङ्ग्रहलक्षणस्य शुद्धपर्यायावगाहिनयस्य विषयेऽन्त्यविशेषे द्रव्योपयोगो द्रव्या-
र्थिकनयजन्यबोधो न प्रवर्तत इति स विशेष एव न सामान्यमित्युक्तम्भवतीति नापसिद्धान्त-
त्वेप्रसङ्ग इति, विशेषार्थिना नयोपदेशवृत्तिरवलोकनीया, न च महासामान्यस्य सामान्यै-
कात्तरूपत्वेऽन्त्यविशेषस्य च विशेषैकान्तरूपत्वेऽनेकान्तत्वविरोधस्स्यादिति वाच्यम्, महा-
सामान्यस्यापि तदुत्तरविशेषापेक्षयैवान्त्यविशेषस्यापि च तत्पूर्वसामान्यापेक्षयैव सद्रूपत्वेन
विषयतासम्बन्धेन परस्परसापेक्षोभयविषयताकबोधमप्रति तादात्म्यसम्बन्धेनोभयात्मकविषयस्य
कारणतया प्रत्येकस्याप्युभयरूपत्वेनानेकान्तत्वविरोधाभावात् । अत एव द्रव्यार्थिकः
केवलमहासामान्यात्मकद्रव्यविषयताकत्वेन पर्यायार्थिकश्च केवलविशेषात्मकपर्यायविषयताक-
त्वेन शुद्धजातीय इति सिद्धान्ते नाभ्युपगतम्, प्रत्येकनयस्याप्युपसर्जनीकृतस्वान्यविषयप्रधा-
नीकृतस्वविषयतया प्रधानगौणभावेन सामान्यविशेषोभयविषयताकत्वेनाभ्युपगमात् । उक्त-
ञ्च सागतौ—“द्वन्द्विओ त्ति तम्हा, नत्थि णओ नियमसुद्धजईओ । ण य पञ्चवड्ढिओ णाम,
कोइ भयणाइ उ विसेसो ॥ १-९ ॥” इति द्वितीयोऽर्थः । उपचारपदस्य पूजालक्षणारूपार्थद्वय-
त्रिवक्षणेनह—मुख्यत्वेनेति । ये हि मुख्या अर्थक्रियाकारित्वात्प्रधानास्ते पूजनीया भवन्ति
व्यवहारनयविषयतयाऽभिमतेषु विशेषरूपार्थेषु लौकिकप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणव्यवहारसम्पादकतया
मुख्यत्वेन पूजाविषयेषु लोके पन्था मच्छति कुण्डिका स्रवति इत्यादि व्यवहियते तदुपपादनाय
परिशब्दस्य पान्थे कुण्डिकापदस्य कुण्डिकास्यजले लक्षणेत्येवं लक्षणाविषयेषु चेत्यर्थः ।
सूक्ष्मसामान्योपसर्जनेष्विति—आत्रालगोपालबुद्धयग्राह्यत्वात्सूक्ष्मं यत्सामान्यं तस्योपसर्जनं

विशेषप्रधानः परिच्छेदो, व्यवहारः । ऋजुसूत्रनयमतं विवृणोति तेष्वेवेति । तेष्वेव धटेषु, सत्सु विद्यमानेषु, साम्प्रतेषु प्रयोगाधारक्षणमात्रवृत्तिषु, सम्प्रत्यय ऋजुसूत्रः । साम्प्रतामिप्रायं निरूपयति तेष्वेवेत्यादि । तेष्वेव ऋजुसूत्रामिमतेषु, साम्प्रतेषु वर्तमानकालावधिकेषु, धटेषु धटशब्देषु, ऋजुसूत्रामिमतत्वप्रदर्शनं साम्प्रतत्वांशे न तु शब्दांशे, पूर्वस्यार्थनयत्वादुत्तरस्य च शब्दनयत्वादिति प्रतिपत्तव्यम् । क्रीदशेषु धटेषु, नामादीनां नामस्थापनाद्रव्यभावघटानां मध्ये, अन्यतमग्राहिषु यस्य शब्दस्य नम्यमानः

गुणभावो येषु तेष्वित्यर्थः । व्यवहारनयमते हि सामान्यमुपसर्जनीकृत्य प्राधान्येन विशेषैरेव धटोऽयं पटोऽयमित्यादिप्रतीतिव्यवहार इत्यभिप्रायेण सम्प्रत्यय इत्यस्यार्थमाह विशेषप्रधानः परिच्छेद इति । पूर्वस्यार्थनयत्वादिति नैगमादिनयचतुष्टयस्यार्थप्राधान्येन व्यवहारकारित्वेनार्थनयत्वादित्यर्थः । उत्तरस्य च शब्दनयत्वादिति शब्दादिनयत्रयस्य शब्दं प्रधानीकृत्य व्यवहारप्रवर्तकत्वेन शब्दनयत्वादित्यर्थः । यदभिहितं महाभाष्ये—
“अत्यप्यवरं सदोवसज्जनं वत्थुमुञ्जुमुत्तंता । सदप्यहाणमत्थोवसज्जनं सेसया विंति ॥२२६२॥”
इति । ऋजुसूत्रनये हि घटशब्दस्यैकैव नामादिचतुष्टये शक्तिः, साम्प्रतनये तु तत्र न सा, किन्तु प्रत्येकं भिन्नैव, तथा च नामघटार्थवाचको घटशब्दो भिन्नः, स्थापनाघटवाचको घटशब्दो भिन्नः, द्रव्यघटवाचको घटशब्दो भिन्नः, भावघटार्थवाचको घटशब्दो भिन्न इत्याशयेनाह यस्य शब्दस्येत्यादि । नम्यमान इति अभिधीयमान इत्यर्थः ।
“सेसा इच्छन्ति सञ्चनिकखेवे” इति “भावं चिय सद्गया” इति च वचनाद् भावनिक्षेपमेव शब्दनया अभ्युपगच्छन्तीति कथं तेषां यस्य शब्दस्य नम्यमान इत्यादिविविक्तवाचकत्वं मुक्तं युक्तं, नामादिनिक्षेपत्रयस्यैव तैरभ्युपगमादित्यारेका तु इत्थं निवारणीया, तथाहि नम्यमानपदार्थस्य योऽसाधारणो धर्मस्तद्रूपेण नम्यमानपदार्थो भाव एव, तद्रूपेणैव तस्य शब्दवाच्यत्वम्, न तु स्थाप्यमानादिगतधर्मेण तस्य शब्दवाच्यत्वम्, यस्य शब्दस्य स्थापना वाच्या तस्य स्थाप्यमानगताऽसाधारणधर्मेणैव स्थापना वाच्या भवति, तथाभूतधर्मेण स्थापनाऽपि भाव एव, न तु स्थापना नम्यमानादिगतधर्मेण वाच्या भवति, यस्य शब्दस्य द्रव्यं वाच्यं तस्य द्रव्यगताऽसाधारणधर्मेणैव द्रव्यं वाच्यं भवति, न तु प्रतिनियतस्वकार्यनिरूपितोपादानतावच्छेदकधर्मवत्त्वेन यद्द्रव्यत्वं तेन रूपेण द्रव्यं वाच्यम्, स्वासाधारणरूपेण च द्रव्यमपि भाव एव, न तु नम्यमानादिगतधर्मेणापि तस्य वाच्यत्वमित्येवं भावमात्रनिक्षेपाभ्युपगन्तव्यं शब्दनयस्यावसातव्यम्, नामादिनिक्षेपचतुष्टयस्य सर्वव्यापित्वे नामादिचतुर्ष्वपि तद्व्यापित्वम्, तद्यथा—घट इति द्वयक्षरं यदेतन्नाम तद्यस्मिन्नास्मिन् सङ्केत्यते इदं नाम घटनामेति तन्नामनाम, घट इति शब्दरूपरूपस्य यत्पत्रे लिपिस्वरूपाकारोद्भूतं तन्नामस्थापना, यद्भाषावर्गणापुद्गलद्रव्यं घट इति नामरूपेण परिणतं परिणस्यति वा तन्नामद्रव्यम्, यच्च घकारोत्तराकारोत्तरटकारोत्तरात्वसमधिगतं तद्भावनामेति, एवं स्थापनादिष्वपि, तत्र यदेतद्भावनाम या च भावस्थापना यच्च भावद्रव्यं तदभ्युपगच्छन्नपि शब्दनयो भावनिक्षेपाभ्युपगन्तव्येति सूक्ष्मधिया

पदार्थो वाच्यः, न तस्य स्थाप्यमानो यन्त्र स्थापना, न तस्य द्रव्यम्, यस्य द्रव्यं, न तस्य भाव इत्येवं विविक्तवाचकत्वेन स्थितेष्वित्यर्थः । एकस्यापि शब्दस्य निक्षेपचतुष्टयप्रवृत्तेः । कथमेवं वाच्यभेदाद्वाचकभेदः स्यादत आह- प्रसिद्धपूर्वेषु-पूर्वं सिद्धाः सिद्धपूर्वाः प्राग्गृहीतशक्तिका इत्यर्थः, प्रकर्षेणाभिधानियन्त्रणलक्षणेन सिद्धपूर्वाः प्रसिद्धपूर्वास्तेषु, यः संप्रत्ययः स साम्प्रतशब्द-नयः । एकस्य शब्दस्य नानानिक्षेपत्वेऽपि यत्रैवाभिधानियन्त्रणं तत्रैव वाचकत्वं तच्च प्रकरणा-दिनेत्यभिधानियन्त्रणाद्वाचकत्वभेद इत्यर्थः । अर्थान्तरं तु तत्र गम्यमेवेत्यवसातव्यम् । यच्चैतस्य शब्द-विषयत्वमुक्तं तदेतानि पदानि स्वस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षीदिमत्पदकदम्बकत्वाद्गामभ्याज-दण्डेनेति पदवादिति शाब्दत्वजातिमदनुमानविशेषाभ्युपगमपक्षे, इदं वाक्यमेतदर्थकमिति तात्पर्यपर्यवसित-शाब्दबोधभ्युपगमपक्षे वा संगमनीयम् । अर्थावच्छेदकत्वेन शब्दविषयत्वस्य सार्वत्रिकत्वसमर्थने तु नामादीनामन्यतमग्राहित्वमसमर्थितं स्यात् । समर्थ्यतां वा तदपि घटमुच्चारय, घटं पश्य, घटं मर्दय, घटं जलाहरणार्थं गृहाणेत्यादावन्यतमस्य मुख्यविशेष्यत्वपुरस्काराभिप्रायेण, शब्दस्यावाच्यत्वस्थलेऽपि व्यञ्जन-योपस्थितस्य सर्वत्रार्थावच्छेदकत्वसम्भवात् । न चैवं पक्षभेदेनानिर्धारणापत्तिः, एकैकस्य शतभेदत्वेन तत्संयो-भानां चासंख्यत्वेन पक्षभेद एव विविक्तविवेकेन निर्धारणोपपत्तेरिति दिग् । सममिरूढाभिप्रायं प्रकाश-यति तेषामेव नामादिघटानां, साम्प्रतानां वर्तमानकालवर्तिनाम्, अध्यवसायासंक्रमो मित्रशब्दास्तु विचारणीयम् । यत्रैवाभिधानियन्त्रणमिति-शक्तिग्रहकाल इति शेषः । यस्मिन्नेव शब्दे अयं शब्दोऽस्यार्थस्य वाचक इति शक्तिग्रहप्रवृत्तिरिति भावः । तत्र गम्यमेवेति-न च वाच्यमिति शेषः । यच्चैतस्येति साम्प्रतनयस्यार्थविषयकत्वेऽपि यच्छब्दविषयत्वं व्यवह्रियते तच्छब्दस्यानुमानविधयैव प्रामाण्यम्, अनुमितौ च शब्दः पक्षविधया विषयो भवतीत्यभिप्रायेणोक्तम्, तत्रानुमानप्रकारमाह-एतानि पदानि स्वस्मारित-संसर्गज्ञानपूर्वकाणीति । अत्र पक्षान्तरमप्याह इदं वाक्यमेतदर्थकमितीति । साम्प्रतनयेऽर्थविशेषणत्वेन सर्वत्र शब्दबोधे शब्दो भासते इत्यभिप्रायेण तत्र शब्दविषयत्व-समर्थने अस्य नयस्य नाममात्रग्राहित्वं अस्य च स्थापनामात्रग्राहित्वमित्यादिनियमव्यवस्था न स्यादित्याह-अर्थावच्छेदकत्वेनेति-अर्थविशेषणत्वेनेत्यर्थः । तदपि-नामादीनामन्यतमग्रा-हित्वम् । यथाक्रमं नामादीनामुदाहरणान्याह घटमुच्चारयेत्यादि । घटमुच्चारयेत्यत्र स्थापनावटादेर्नोच्चारणं किन्तु नामघटस्यैवेति घटमित्यस्य घटनामेत्यर्थः । घटं पश्येत्यत्र घट इति नाम्नो दर्शनाभावाद् घटमित्यस्य घटाकृतिमित्यर्थः । घटं मर्दयेत्यत्र नामघटादे-र्मर्दनाभावाद् घटमित्यस्य घटोपादानकारणमृदमित्यर्थः । चतुर्थोदाहरणे घटमित्यस्य भावभूत-घटमित्यर्थः । तदन्येषां नामघटादीनां जलाहरणसामर्थ्याभावादिति भावः । शब्दस्या-वाच्यत्वस्थलेऽपीति-अर्थमात्रस्य वाच्यतया भावस्थलेऽपीति भावः । उपस्थितस्येति-अत्र शब्दस्येत्यस्यानुकर्षः । अथ यत्र नानापक्षस्तत्र न निर्णयः किन्तु संशय एवेति साम्प्रत-नयस्य तत्तत्पक्षभेदेन शब्दविषयत्वसमर्थने सति पक्षभेदेन संशयापत्तिरित्यादित्याशङ्क्य तन्निषे-धति-एकैकस्य शतभेदत्वेनेति, नयस्येति शेषः,

वितत्वेनाव्यवसायः, समभिरूढः । किं वत् ? वितर्कध्यानवदेकत्ववितर्कविचारख्यशुक्लध्यानाद्वितीयमे-
दवदित्यर्थः । आद्यस्य सवितर्कत्वेऽपि सविचारत्वात्त्यागः । अत्र यथा वटकुटादिशब्दभेदादर्थभेदस्तथा
नामघटनामकुटादिशब्दभेदान्नामाद्यन्यतमार्थेऽभिधानियन्त्रणादपि चार्थभेदो द्रष्टव्यः । एवं च सति वाच्यं
गम्यं चार्थं प्रति यदि शब्दभेदोऽभ्युपेयस्तत्राऽऽवृत्तिपक्ष आश्रयणीय इति संक्षेपः । एवम्भूताभिप्रायमा-
विष्करोति । तेषामेवानन्तरपरिगृहीतघटानां, यौ व्यञ्जनार्थौ तयोरन्योन्यापेक्षयाऽर्थग्राही अध्यवसाय एव-
भूतः । का पुनरन्योन्यापेक्षा ? । उच्यते—घटपदे घटनक्रियाविशिष्टविषयकशाब्दबोधजनकत्वरूपं यथा
वाचकत्वं घटपदजन्यघटनक्रियाप्रकारकशाब्दबोधविषयत्वरूपं घटे वाच्यत्वमपि तथेत्यन्योन्याश्रितवाच्यवा-
चकभावसम्बन्ध एव, बीजाङ्कुरस्थानीयत्वाच्चान्योन्याश्रयस्यादोषत्वं, यद्येवमन्येन्यापेक्षा न स्याद्वाच्यवा-
चकभावग्रह एव न स्यात् । प्रकार्यापेक्षया हि प्रकाशकत्वं प्रकाशकापेक्षया च प्रकार्यत्वम्, तद्वदत्रापि
ऽवाच्यत्वेनेत्यर्थः । वितर्कध्यानवदित्यनेन शुक्लध्यानाद्वितीयभेदपरिग्रहार्थं तदर्थमाह एकत्वे-
वितर्केति—अस्मिन् शुक्लध्यानाद्वितीयभेदेऽर्थव्यञ्जनयोरितरस्मादितरत्र तथा मनःप्रभृतीनाम-
न्यतरस्मादन्यत्र सञ्चरणलक्षणो विचारो न विधत्ते यथा तथाऽरिगन् समभिरूढनये कुटशब्द-
सङ्गमस्त्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धेन न घटकुम्भादिशब्दान्तरे वर्तते एवं नामकुटशब्दसङ्क्रमो न
नामघटनामकुम्भादिशब्दान्तरे वर्तते, अर्थात् कुटशब्दवाच्योऽर्थो घटकुम्भादिशब्दवाच्योऽपि,
घटकुम्भादिशब्दवाच्योऽर्थः कुटादिशब्दवाच्योऽपि च शब्दनयेऽभ्युपगमः, कुटघटादिपर्याय-
शब्दानामेकार्थवाचकत्वेनाभ्युपगमात्, एवं नामकुटशब्दवाच्यो नामघटनामकुम्भादिरपि
स्वीकृतः, नैवं समभिरूढनये, तदेव विवृणोति—अत्र यथेत्यादिना । नामघटनामकुटादि-
शब्दभेदादिति नामघटशब्दस्थापनावटशब्दद्रव्यवटशब्दभावघटशब्दभेदादेवं नामकुट-
शब्दस्थापनाकुटशब्दद्रव्यकुटशब्दभावकुटशब्दभेदादित्यर्थः । शब्दभेदादर्थभेदाभ्युपगमे सति
वाच्यार्थस्य गम्यार्थस्य च भेदाच्छब्दभेदोऽभ्युपेय इति समभिरूढनये एकस्माच्छब्दात्तदुभया-
र्थबोधो न भवति किन्तुक्तशब्दस्य पुनरावृत्त्या भिन्नत्वकल्पनेनेत्याह एवं च सति
वाच्यं गम्यमिति । घटपदे घटनक्रियाविशिष्टविषयकशाब्दबोधजनकत्वमिति—
दण्डविशिष्टः पुरुष इति बुद्धिर्दण्डवैशिष्ट्यकाल एव, न त्वन्यदा, दण्डोपलक्षितः पुरुष इति बुद्धिरु-
पुरुषे यदा कदापि दण्डसम्बन्धस्य सङ्गावेऽपि, एष एव विशिष्टबुद्ध्युपलक्षितबुद्ध्यभिर्भेदः, तथा
चात्र घटपदे घटनक्रियाविशिष्टविषयकशाब्दबोधजनकत्वरूपमित्युक्त्या घटनक्रियाकाल एव
घटपदस्य घटनक्रियाविशिष्टविषयकबोधजनकत्वम्, अर्थात् घटपदात्तदानीमेवैवम्भूतनयेन
तादृशबोधः, न त्वन्यदा, यदैव घटते तदैव घटार्थस्य घटपदवाच्यत्वाङ्गीकारात्, समभिरूढनयेन
वर्तमानकालावच्छेदेन घटनक्रियाकारित्वाभावेऽपि पूर्वोत्तरकालावच्छिन्नघटनक्रियाकारित्वात्तदु-
पलक्षितघटात्मकार्यस्य घटपदवाच्यत्वं यथाभ्युपगतं तथैवम्भूतनयेनानभ्युपगमादिति सूचितम्—
यद्यपि पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वाद् घटनावटनक्रियावतोभिन्नत्वमुभयनयमतेऽविशिष्टं तथापि सम-
भिरूढनये घटनक्रियाऽभाववतोऽपि घटस्य घटनक्रियाश्रयघटसजातीयत्वम्, एवम्भूतनये तु तद्वि-

भावनीयमिति संक्षेपः । एवमवस्थिते नयप्रस्थाने यो दोष आपद्यते तमेव कम्बमानः शङ्कते । अत्राह—एवमि-
त्यादि, एकस्मिन्नर्थे, विरुद्धानानाकोट्यवगाहित्वेनेति विप्रतिपत्तित्वं स्यादिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ।
अभिलिखानां तेषां नानाकोट्यवगाहित्वमेव नास्ति, एकस्माद् वयोऽस्तीत्यादिवाक्यात् क्रमिकवोधसप्तकता-
त्ययैकैकोपयोगरूपतया मिलितानामन्यपेक्षामेदेन विरुद्धकोटिकत्वपरिहारात्तया दोष इत्यभिप्रायवान्,
समापचेऽत्रोच्यत इत्यादिना, यथैकत्र सत्त्वजीवाजीवात्मकत्वद्रव्यगुणपर्यायात्मकत्वेचतुर्दशविधत्वपञ्चा-
जातीयत्वमित्युक्तम् । विरुद्धानानाकोट्यवगाहित्वेनेति सामान्यत्वविशेषत्वरूपविरुद्धकोटि-
स्थिरार्थत्वेक्षणिकार्थत्वरूपविरुद्धकोटिनामादिनिक्षेपचतुष्टयात्मकार्थत्वमात्रार्थत्वरूपविरुद्ध-
कोटिपर्यायशब्दाभिधेयत्वतदनभिधेयत्वरूपविरुद्धकोटिचतुष्टयचिन्तिमिचक्रियाऽनाविष्टत्वचतुष्टयचि-
न्तिमिचक्रियाऽऽविष्टत्वरूपविरुद्धकोट्यवगाहित्वेनेत्यर्थः । एतेषां—अव्यवसायानां, विप्रति-
पत्तित्वं विरुद्धप्रतिपत्तित्वम् । न ह्येकमेव वस्तु सामान्यं सत्पुनर्विशेषरूपं भवति, स्थिरात्मकं
सत्पुनः क्षणिकं भवति, निक्षेपचतुष्टयात्मकं सत् भावमात्रात्मकं भवति, पर्यायशब्दाभिधेयं
सत्तदनभिधेयम्, क्रियानाविष्टं सत्पुनः क्रियाविष्टं भवति, तथापि तथाऽस्त्युपगमेऽप्रद्वर्माध्यागोप-
रूपतया विरुद्धप्रतिपत्तित्वं स्यात्, न च विरुद्धप्रतीतिकोऽर्थो निवेतुं शक्यते, न चानिश्चिताऽर्थः
प्रेक्षावतामुपादेय इति भावः । पृथक्पृथगेकैकतयातां श्रान्त्येनैकैकवर्ममात्रोवगाहित्वेन विरुद्धाना-
नाकोट्यवगाहित्वमेव नास्ति, तथा च नैगमादयः श्रत्येकतया विप्रतिपत्तिरूपा विरुद्धानानाको-
ट्यवगाहित्वादिति पूर्वपक्षीयानुमानप्रयोगे पक्षे हेतुमात्रादभिष्टो हेतुगिन्याभयेन पूर्वपक्षनिश्चि-
नायाह अभिलिखानां तेषामिति । अथोक्तदोषविराभायोगानुमाने नैगमादयस्त्यमुदिता
नयाः पक्षीक्रियन्त इति यदि परो द्रव्यान्दास्याह एकस्मादित्यादि । अयस्मावः—अथेन
भङ्गेन सत्त्वनिष्ठमुत्पत्त्यप्रकाराकवदनिष्ठविशेष्यताकवोवः, द्वितीयत चामन्निष्ठमुत्पत्त्यप्रकारा-
कवदनिष्ठविशेष्यताकवोव इत्यादिप्रकारेण क्रमिकवोवतमकतां प्राधान्येनैकैकवर्ममात्रादिनां नैव
विरुद्धवर्ममात्रादिचमिति न ते विप्रतिपत्तिरूपाः । अतस्तत्त्वज्ञानकमेव शङ्क्यजन्यो यः क्रमिकव-
पद्वर्मप्रकारकेनयात्मकचतुष्टयवोवोवत्प्रकारमात्र उ-उत्पत्त्युत्पत्त्यवोवो मेऽन्यपक्षमेदप्रयोग्या-
विशेष्यतादिप्रद्वर्मप्रकारैकैकवर्मिद्विष्टप्रकारेण प्रत्यक्षरूपत्वात् विप्रतिपत्तिरूपा इति नोक्तदोष
इति । अपेक्षामेदेन विरुद्धकोटिकत्वपरिहारादिनि-प्रकारमेव देवदत्तादये पुरुषे पुरुष-
पितृत्वमाभिधेयत्वमात्रादित्वादिप्रमाणमेकस्मिन्नेव प्रपञ्चेन सामान्यप्राप्त्यर्थेऽपेक्षामेदेन
सम्पादने तथा नोक्तो विरुद्धादयः सत्त्वमात्रादिवर्गान् अपेक्षामेदेनैकस्मिन्नेव वस्तुनि
सत्त्वे अवकाशमात्रात् न विरुद्धा इति विरुद्धानानाकोट्यवगाहित्वेनेति पूर्वपक्षिणो
विप्रतिपत्तित्वं सिद्धयति, किन्तु—अपेक्षामेदेनैकैकवर्ममात्रादिनां विप्रतिपत्तिरूपा इति नैव
कोऽपेक्षामेदेन विरुद्धानानाकोट्यवगाहित्वमेव नास्ति, तथा च नैगमादयस्त्यमुदिता
विरुद्धानानाकोट्यवगाहित्वेनेति पूर्वपक्षिणो विरुद्धानानाकोट्यवगाहित्वमेव नास्ति, तथा च नैगमादयस्त्यमुदिता
विरुद्धानानाकोट्यवगाहित्वमेव नास्ति, तथा च नैगमादयस्त्यमुदिता

स्तिकायावरुद्धत्वषड्द्रव्यक्रोडीकृतत्वधर्मेरेकत्वद्वित्वत्रित्वचतुष्टयपञ्चत्वषड्त्वाध्यवसायानां भिन्नत्वादविरुद्ध-
 कोटिकत्वाद्वा न विप्रतिपत्तित्वं तथा नयवादेष्वपीति पिण्डार्थः । सर्वं द्वित्वमित्यादौ धर्मिणि विधेये धर्मे
 विधानं धर्मधर्मिणोरभेदाभिप्रायेण । असद्धर्माध्यारोपाभावेन विप्रतिपत्तित्वं परिहृत्य क्षयोपशमविशेषात् पृथग्
 विशेषग्राहित्वेन तां परिहर्तुमाह किं चान्यदिति । पर्यायविशुद्धिविशेषादुत्कर्षेणेति पर्यायाभेदा
 मत्यादयः, तेषां विशुद्धिः स्वावरणापगमजनिता स्वच्छता, तस्या विशेषो भेदस्तस्मादुत्कर्षो विषयताभेदस्ते-
 नेत्यर्थः । यथा मतिज्ञानी मनुष्यजीवस्य मनुष्यपर्यायं वर्तमानं चक्षुरादिनेन्द्रियेण साक्षात्परिच्छिनत्ति,
 तमेव श्रुतज्ञानी आगमेनानुमानस्वभावेन, तमेवावधिज्ञानी अतीन्द्रियेण ज्ञानेन, तमेव मनःपर्यायज्ञानी तस्य
 मनुष्यपर्यायस्य यः प्रश्ने प्रवर्तते तद्गतानि मनोद्रव्याणि दृष्ट्वाऽनुमानेनैव, केवलज्ञानी पुनरत्यन्तविशुद्धेन
 केवलेन, न चैता विप्रतिपत्तयो विरुद्धाः प्रतिपत्तयः, स्वसामर्थ्येन विषयपरिच्छेदात्, तद्वन्नयवादा
 इत्यर्थः । बहुबहुतरादिपर्यायग्राहित्वान्मत्यादीनां यथा विशेषो न च विप्रतिपत्तित्वं तथा नयवादानामित्य-
 न्ये व्याचक्षते । एकविषये प्रवर्तमानानामेषां प्रत्यक्षादिवद्विलक्षणत्वादेव न विप्रतिपत्तित्वमित्याह—यथा
 इति जीवाजीवात्मकत्वधर्मेण सर्वस्य द्वित्वाध्यवसायः, 'सर्वं व्यात्मकं द्रव्यगुणपर्यायात्मकत्वाद्'
 इति द्रव्यगुणपर्यायात्मकत्वधर्मेण सर्वस्य त्रित्वाध्यवसायः, 'सर्वं चतुष्टयात्मकं चतुर्दर्शन-
 विषयत्वाद्' इति चतुर्दर्शनविषयत्वधर्मेण सर्वस्य चतुष्ट्वाध्यवसायः, सर्वं पञ्चात्मकं पञ्चास्ति-
 कायावरुद्धत्वाद्' इति पञ्चास्तिकायावरुद्धत्वधर्मेण सर्वस्य पञ्चत्वाध्यवसायः, 'सर्वं षट्स्वरूपं
 षड्द्रव्यक्रोडीकृतत्वाद्' इति षड्द्रव्यक्रोडीकृतत्वधर्मेण सर्वस्य षट्त्वाध्यवसाय इत्येवमुक्तानां
 पण्णामध्यवसायानामित्यर्थः । पर्वते धर्मिणि बहौ विधेये सति पर्वतो बहिमानिति विधानवत्
 पदार्थमात्रे धर्मिणि द्वित्वे विधेये सति सर्वं द्वित्ववदित्येवमुद्देश्यविवेकभेदसम्बन्धार्थकम-
 तुप्रत्ययवदितमेव विधानं युक्तं न सर्वं द्वित्वमित्याशङ्कां मनसि कृत्वा तन्निवृत्त्यर्थमाह—
 सर्वं द्वित्वमित्यादाविति । धर्मास्तिकायादीनामन्यतमो यः कश्चिदेकः पदार्थस्तस्य
 मत्यादिज्ञानैरन्यान्यप्रकारेणोपलब्धौ हेतुमाह पर्यायविशुद्धिविशेषादुत्कर्षेणेति । तद-
 र्थमाह— पर्याया भेदा इत्यादिना । तस्य मनुष्यपर्यायस्य यः प्रश्ने प्रवर्तते
 तद्गतानीति मनुष्यपर्यायविषयकप्रश्नकर्ता यस्तद्गतानि तेनैव काययोगेन गृहीत्वा मनो-
 योगेन मनस्त्वेन परिणमितानि, तद्विचारानुगुणानीति यावत् । अनुमानेनैवेति—अयं पुरुषः
 मनुष्यपर्यायं प्रष्टुममिलपति तदाकारमनःपरिणत्यन्यथानुपपत्तेरित्यनुमानेनैवेत्यर्थः । अथवा
 एतत्पुरुषहृद्गतप्रश्नो मनुष्यपर्यायविषयकः, तदाकारमनःपरिणामान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानेनैवे-
 त्यर्थः । एकस्मिन्नेव विषये कारणभेदेन मत्यादीनां भेदमुपदर्श्य विषयभेदेन तदुपदर्शनप्रवण-
 मन्येषां गतमुपदर्शयति बहुबहुतरादिपर्यायग्राहित्वादिति, अस्यायम्भावः—मतिज्ञानी
 मनुष्यादेर्जीवस्याल्पपर्यायान् परिच्छिनत्ति, ततश्च श्रुतज्ञानी बहुपर्यायान् अवधिज्ञानी च बहुतर-
 पर्यायान् मनःपर्यायज्ञानी च विशुद्धिप्रकर्षाद् बहुतमपर्यायान् केवलज्ञानी च सर्वपर्यायानीति ।
 यथैतेऽल्पाधिकतरादिपर्यायग्राहित्वेन मत्यादिज्ञानविशेषरूपा ज्ञानभेदा अपेक्षाभेदप्रयोज्याविरो-

वेति । स्वविषयनियमात्—स्वविषयस्य सन्निकर्षलिङ्गसादृश्यपदवृत्त्यादिना नियतपरिच्छेदकत्वात् । यथा प्रत्यक्षादीनां विषयाभेदोऽपि सामग्रीभेदाभेदस्तथा नयवादानां, न च विप्रतिपत्तित्वमिति स्पष्टोऽर्थः । इदन्तु ध्येयम्, एकशब्दजन्यानामपि शक्यलक्ष्यव्यङ्ग्यप्रतीतीना यथा वृत्तिभेदाद् भेदस्तथा नयधियामपि स्वस्वार्थवृत्तिदितरोपचाराभ्याम्, एतच्च नयज्ञानमेककोटिकत्वात्संशयसमुच्चयाभ्यामतस्मिन्तन्निश्चायकत्वाभावा-
द्विभ्रमात्संपूर्णार्थग्राहित्वाभावाच्च महावाक्यजन्यप्रमाणबोधाद्विलक्षणमिति जात्यन्तरमेव । तदवदाम,
यशालिविविधपर्यायग्राहिणोऽपि न विप्रतिपत्तिरूपास्तथा नयवादा अपीति । स्वस्वार्थवृत्तितदि-
तरोपचाराभ्यामिति एवं द्रव्यार्थिकनयस्तस्य यः स्वार्थः स्वविषयोऽभेदस्तत्र वृत्तिर्मुख्या-
श्रयणं तदितरस्मिन् भेदरूपे विषये उपचारो गौणवृत्त्याश्रयणम्, एवं पर्यायनये तद्वैपरीत्यं,
ताभ्यामित्यर्थः । एतच्च नयज्ञानं संशयसमुच्चयाभ्यां विलक्षणमित्यन्वयः । तस्य
संशयसमुच्चयैलक्षणे को हेतुरित्यरेकायामाह एककोटिकत्वादिति । एकप्रकारतामात्र-
निरूपकत्वादित्यर्थः । अत्र नयज्ञानं संशयात्मकं न एकप्रकारतामात्रनिरूपकत्वात्, उभयसम्प्रति-
पन्ननिश्चयवदित्यनुमानप्रयोगः । उक्तहेतौरेव तन्न समुच्चयात्मकमपि । ननु संशयसमुच्चयोः
को भेद इति चेत्, उच्यते, एकत्र धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मप्रकारकज्ञानं संशय इति लक्षणे
एकस्मिन् वृत्ते विभिन्नावच्छेदेन कपिसंयोगतदभावप्रकारकज्ञानस्य प्रमात्मकस्य संशयत्वं सा
प्रसाङ्ग्यदित्येदर्थं विरुद्धत्वस्य नानाधर्मविशेषणत्वं परेणापि स्वीक्रियते, विरोधमाने चाऽव्याप्य-
वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमिति तदभावः कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकाभावविधया कारणमिति
कारणीभूताऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभाववदितसामग्र्या संशये धर्मविशेषणतया संसर्गतया वा विरोधो
भासते, न समुच्चये, यद्वा संशये सन्देहीत्यनुव्यवसायसिद्धा विलक्षणविषयता स्वीक्रियते,
न समुच्चये, तत्र समुच्चिनोमीत्यनुव्यवसायसिद्धविषयतास्वीकारात्, अन्ये तु संशये प्रकार-
ताद्वयनिरूपिता एका विशेष्यता, अभिन्नैव विशेष्यता, समुच्चये तु यद्यपि संशयवद् विशेष्य-
धर्म्येक एव तथापि तन्निष्ठा विशेष्यता प्रकारताभेदेन भिन्नैवेत्याहुः, तथा च संशयज्ञानमेकधर्मिनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपकं तन्निष्ठप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धतदभावनिष्ठप्रकारताकम्, यद्वा तन्निष्ठप्रकार-
तानिरूपिता या तद्विरुद्धतदभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितैकधर्मिनिष्ठा विशेष्यता तन्निरूपकज्ञानम्,
समुच्चयज्ञानञ्च नानाधर्मनिष्ठप्रकारताकैकधर्मिनिष्ठनानाविशेष्यताकम्, यद्वैकधर्मनिष्ठप्रकारता-
निरूपितधर्मिनिष्ठविशेष्यताभिन्नविशेष्यतानिरूपिततदन्यधर्मनिष्ठप्रकारताकज्ञानमिति, ताभ्यां
नयज्ञानं मुख्यविधयैकधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितैकधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वाद् भिन्नमिति
भावः । विभ्रमाद्विलक्षणं नयज्ञानमित्यत्र हेतुमाह—अतस्मिन्तन्निश्चायकत्वाभावादिनि-
तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिता या तन्निष्ठप्रकारता तन्निरूपकत्वेनाययार्थं विभ्रमज्ञानम्, नय-
ज्ञानं तु तद्विनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताकत्वेन ययार्थमिति तद्विलक्षणं तदिति भावः ।
सप्तमङ्गात्मकमहावाक्यजन्यप्रमाणबोधाद्विलक्षणमित्यत्र हेतुमाह—संपूर्णार्थग्राहित्वाभा-
वाच्चेति—सप्तमङ्गात्मकमहावाक्यजन्यसप्तधर्मनिष्ठप्रकारताकैकधर्मिनिष्ठविशेष्यताकाखण्डशाब्द-

“ अयं न संशयः कोटे रैक्यात्र च समुच्चयः । न विभ्रमो यथार्थत्वा-दपूर्णत्वाच्च न प्रमा ॥१॥ ” इति,
 तथा “ न समुद्रोऽसमुद्रो वा, समुद्रांशो यथोच्यते । नाप्रमाणं प्रमाणं वा, प्रमाणांशस्तथा नयः ॥१॥ ”
 इति, तत्त्वमत्रत्यमस्मत्कृतनयामृततरङ्गिण्याम् ॥ उदाहरणदर्शितमेव नयलक्षणं संक्षिप्तरूपीनामनुग्रहार्थमा-
 र्यामिर्वक्तुकामः प्रक्रमते । आह-चेत्यादि । आह चेत्यात्मानमेव पर्यायान्तरवर्तिनं निर्दिशति । नैगमः
 निगमो जनपदस्तत्र भवा ये शब्दास्तेषामर्था अभिधेयास्तेषाम्, एको विशेषः, अनेकं सामान्यमनेकव्यक्ति-
 वृत्तित्वात्, तावेव यावर्थौ तयोर्नयः प्रकटनं स एव गमोऽन्यव्यावृत्तिप्रकारस्तमपेक्षतेऽभ्युपैति यः स तथा,
 देशसमग्रे विशेषसामान्ये ग्रहीतुं शीलं यस्य स तथा, व्यवहारी सामान्यविशेषाभ्यां परस्परविमुखाभ्या
 अस्ति वस्त्विति व्यवहर्तुं शीलं यस्य स तथा, नैगमो नयो ज्ञेयः । परस्परविमुखत्वं च तयोः पदा-
 बोधात्मकं प्रमाणज्ञानम्, नयज्ञानं त्वेकैकभङ्गजन्यवस्तुगतैकधर्मप्रकारकखण्डबोधरूपमिति ततस्त-
 द्विलक्षणमिति भावः । यद्यपि नयज्ञानस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वालौकिकप्रवृत्त्युपयोगिप्रमात्व-
 मस्त्येव, अन्यथा लौकिकव्यवहार एव न स्यात्, तथाप्यत्रालौकिकं तत्त्वेविचारौपयिकं प्रधानभा-
 वार्पितसकलांशावगाहिज्ञाननिष्ठप्रमात्वं नास्त्येवेति प्राधान्येनैकांशावगाहिनस्तस्य नाऽलौकिकप्रा-
 माण्यम्, न वाऽप्रामाण्यम्, लौकिकप्रामाण्यस्यापि सत्त्वात्, संशयसमुच्चयविपर्ययविलक्षणत्वा-
 चेति तज्जात्यन्तरमेवेत्याह-जात्यन्तरमेवेति । स्वकृतनयोपदेशग्रन्थसंगतिमाह-अयं
 न संशय इत्यादि । एतच्च पूर्वमेव विवृतम् । एतेन नयस्य प्रमाणत्वनिषेधेऽप्रमाणत्वं
 स्यात्, तन्निषेधे प्रमाणत्वं स्यात्, विरोधिद्वयमध्ये एकनिषेधस्यापराविधानरूपत्वात्, राश्य-
 न्तराभावात्, तथा च प्रमाणान्नयस्य पृथगुपन्यासो व्यर्थ एवेत्यपि निरस्तम्, प्रमाणविषयैक-
 देशग्राहित्वेन तस्य रूपान्तरत्वात् । एतदेव समुद्रांशदृष्टान्तेन व्यवस्थापयितुमाह न समु-
 द्रोऽसमुद्रो वेत्यादि । समुद्रैकदेशस्य समुद्रत्वासमुद्रत्वनिषेधवत् प्रमाणैकदेशस्य नयस्य प्रमा-
 णत्वाऽप्रमाणत्वनिषेधोपपत्तिर्भावि्या । उक्तञ्च समानतान्त्रिकैरपि तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके “ नाऽप्रमाणं
 प्रमाणं वा, नयो ज्ञानात्मको मतः । स्वात्प्रमाणैकदेशस्तु, सर्वथाऽप्यविरोधतः ॥१॥ ” इति । अधिकं
 पूर्वमेव भावितमिति । एको विशेषः, अनेकं सामान्यमनेकव्यक्तिवृत्तित्वादिति-यद्यपि
 यावन्ति नित्यद्रव्याणि तावन्तो विशेषा इति नित्यद्रव्याणामानन्त्याद् विशेषा अनन्ताः, सामा-
 न्यन्तवनेकव्यक्त्यनुगतमेकमिति वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति, एवञ्चैकं सामान्यमनेको विशेष
 इत्येवं वक्तुमुचितम्, एको विशेषः अनेकं सामान्यमिति तु विपरीताभिधानमिव प्रतिभासते,
 सकलविशेषापेक्षया सकलसामान्यापेक्षया चाभिधाने यथाविशेषाणामानन्त्यं तथा परापरभेद-
 भिन्नानां सामान्यानामपि आनन्त्यमिति विशेषवत्सामान्यमपि अनेकमित्येकं सामान्यमित्यपि
 वक्तुमयुक्तम्, तथाप्यत्र विशेषव्यक्तिसामान्यव्यक्त्यपेक्षयैवैकानेकनिर्वचनं, तत्र विशेषव्यक्तिरे-
 कैकत्रैव वर्तत इति न तस्या आश्रयभेदात् स्वरूपतश्च भेद इति भवत्येको विशेषः, सर्वथैकस्यानेक-
 वृत्तित्वं न सम्भवति, यतः कथञ्चिद्भेदाभेद एवाधारधियभाव इति सामान्यस्याधारेण सह कथ-
 ञ्चिद्भेदाधारभेदे तस्यापि भेद इत्येकस्य सामान्यस्यानेकाधारवृत्तित्वाद्नेकत्वमिति भवत्यनेकं

यन्तिरत्वेन, यत्सामान्यं स न विशेषो यो विशेषः स न सामान्यमित्येवं वैविक्येन वा, अयं हि मालां
 गृह्णामि सामान्यमेव पश्यति, मणीश्च विशेषानेव, न तु स्याद्वादोपदर्शितजात्यन्तरत्वेनेति ॥ १ ॥ यदिति
 यज्ञज्ञानमिति सम्बन्धः । संगृहीतं सामान्यं उच्यते इति वचनं ज्ञेयं यस्य तत्तथा । क्वेत्याह सामान्ये-
 सत्त्वरूपे, देशत इति देशे सामान्यविशेषे गोत्वादिके, अयं चेत्यथवा, विशेषे-यदत्वादिके, सर्वस्याप्यस्य
 महासामान्ये प्रक्षेपावश्यकत्वान्मृगयगजमानेऽपि मृद इव सर्वत्र भेदमानेऽनुगतब्रह्मसामान्यमानस्य दुर्नि-
 वास्त्वापमा(तद्वा)दयैव हि सर्वज्ञानानां सद्विषयत्वेन त्रामाण्यं दर्शयन्तरोपपन्नितभेदवासनाप्रयुक्तमप्रामा-
 ण्यसंशयं पुनरपासितुं महावाक्यादर इत्यादिप्रसिद्धमेतन्नयोन्थापितवेदान्तग्रन्थेषु, तज्ज्ञानम् । सप्रहन-
 येन नियतं निश्चितम्, विद्याजानीयान् नयविविज्ञो नयभेदज्ञाता ॥ २ ॥ समुदायेत्यादि । समुदायः
 सङ्घातः प्रासादव्यवहारविषयकाष्ठेष्टकादीनामिव । व्यक्तिव्यवसंयोगविशेषजन्योऽवयवी, आकृतिः
 संस्था नमवयवानां, सत्ता महासामान्यम्, संज्ञादयो नामन्यामनाद्रव्यभावाः, गुणा निश्चिनाश्चया
 निश्चया विशेषास्तानपेक्षतेऽभ्युपैति यः स तथा । एतस्य हि मते नानिश्चितसामान्यरूपाः
 समुदायादयो व्यवहारक्षमाः, निश्चितविशेषव्यतिरिक्तानां तेषामभावात्, न हि समुदायादयश्चैलोक्या-
 सामान्यम्, तस्यानेकत्वाविगतय एवोक्तमनेकव्यक्तिवृत्तिश्चादिति । संक्षिप्तमग्रदस्वरूपमाह-यदि-
 तति । सामान्यविशेषे गोत्वादिक इति । शर्वलेयन्त्रवाट्टलेयत्वापेक्षया वलीवर्द्धत्वापेक्षया
 च सामान्य सत्तापेक्षया द्रव्यत्वापेक्षया च विशेषः, एवेभ्यो गोत्वादिके गोत्वमादिर्येस्मिन्
 स गोत्वादिकः तस्मिन्नित्यर्थः । तस्मादायैवेति-अत्र तच्छब्देन यदि ब्रह्मसामान्यं परामृश्यते
 ब्रह्मसामान्यमानं वा, उभययाऽपि तत्पुंसकेनैव भवितव्यमिति तदादायैवेति पाठो युक्तः । सर्व-
 ज्ञानानां सद्विषयत्वेनेति-अयं यदत्तत् अयं यदस्तत्तित्यादिसर्वज्ञानेषु यदनुगतं मृद भावेन
 तदनुपपन्नत्वेन, तस्यैव सद्रूपत्वात्, मृन्मयगजादमृद्विकारत्वेनेव यदयदादेव तद्विकारत्वेनामृदु-
 पत्वादिति तेषां सर्वज्ञानानां ब्रह्मान्नकसद्विषयत्वेनेत्यर्थः । महावाक्यादर इति वेदान्त-
 नये तात्पर्यमस्तीति वक्तव्यं महावाक्यम्, अखण्डार्थबोधजनकत्वात्, अखण्डार्थबोधश्च सर्वज्ञत्वादि-
 विशिष्टैतन्न्यायवृत्तविशिष्टैतन्न्यरूपयोस्तत्त्वपदार्थयोः परस्परन्यायवर्तकतया विशेषणविशे-
 ष्यभावप्रतीत्यतः । तद्वृत्तप्रतीतिस्तत्त्वं पदार्थमिदंविषयिण्या दक्षिणप्रतिपत्त्येन मत्पुत्रवाक्य-
 ज्ञानो लक्षणाया शुद्धवैतन्यबोधः, यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र पूर्वावृत्त्यकारिणत्वविशिष्टदेव-
 दत्तस्य वर्तमानकार्त्तव्यविशिष्टदेवदत्तस्य विशेषणभेदनिश्चयस्यापेक्षावाञ्छुदेवदत्तस्य निश्चि-
 तभावोवो लक्षणाया भवति तया प्रकृतोऽसि, सा च लक्षणा यद्वदेत्यसि, अन्यथाऽखण्डार्थप्रती-
 त्यनुपपत्तेः, इयं लक्षणा तत्त्वज्ञानस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टवैतन्यस्य त्वपेक्षायेतन्नसर्वज्ञत्वविशिष्टवै-
 तन्यैकस्याऽप्युपपत्तेः विषयभाजित्यागादिभेदाभावात्तत्त्वज्ञानस्य नददत्त-
 त्वमेति गीयते तदाह इत्यर्थः । एतन्नयेति सप्रहनयेत्यर्थः । तत्पुत्रव्यवहारजनयविशेष-
 मप्रहृत्यैव समुदायेत्यादीति । निश्चया इत्यस्य व्युत्पत्तिरिति-निश्चिनाश्चया निश्चया

दिरूपाः समुदाय्यादिव्यतिरिक्ता अनुभूयन्ते, विशेषस्यैव स्वप्रत्यक्षत्वात्, अभाव इव भावेऽपि सामान्यस्य कल्पितत्वेन तुच्छत्वात्, तादृशमपि च तद्वैज्ञानिकसम्बन्धेन सामान्यप्रत्यासत्तिघटकं स्वीक्रियत इति न व्याप्तिज्ञानादौ यावद्व्यक्तिमानानुपपत्तिः । ज्ञातस्य धूमत्वस्य स्वव्यापकविषयताकधूमप्रत्यक्षे हेतुत्वकल्पनात् स्वानभिमतोऽपि च विषययोगत्वेन कल्प्यमानो न स्वविषयप्राधान्यं हन्ति । यथा संग्रहस्यानुपूर्वीद्रव्याण्येको राशिरित्यत्र राशित्वघटकव्यक्तीनामेकवचनार्थबहुत्वविशेषस्य चाश्रयणेऽप्यानुपूर्वीत्वसामान्यजनितैकत्वप्राधान्यं संग्रहनयेऽन्याहतमिति व्यवस्थापितमनुयोगद्वारेषु द्रव्यप्रमाणचिन्तायां तद्वदत्रापि भावनीयमिति दिग् । तथा लोके उपचारो गिरिर्दक्षत इत्यादिकस्तत्र नियतं निष्पन्नम्, व्यवहारनयम्, विस्तृतं उपचरितानुपचरितार्थाश्रयणाद्विस्तीर्णं, विधादवबुध्येत ॥ ३ ॥

इति तदर्थमाह-विशेषा इति । ननु सामान्यस्य कल्पितत्वेनासद्रूपत्वे धूमत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या कथं सकलधूमज्ञानं स्यात्, तदभावे च कथं सर्वोपसंहारेण जायमाने व्याप्तिज्ञाने सकलधूममानं स्यादित्याशङ्कानिर्वृत्त्यर्थमाह तादृशमपि च तादिति-तुच्छमपि च सामान्यमित्यर्थः । वैज्ञानिकसम्बन्धेनेति-स्वप्रकारकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । विषययोगत्वेनेति-विषयो धूमप्रत्यक्षविषयो धूमः, तस्य योगत्वेन सम्बन्धत्वेन, धूमत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यात्मकाऽलौकिकसन्निकर्षत्वेनेति यावत् । “संग्रहस्स आशुपुण्वीदवाइं किं संखिजाइं असंखेजाइं अणंताइं ? नो संखेजाइं, नो असंखेजाइं, नो अणंताइं, नियमा एगो रासी ” इत्यनुयोगद्वारद्वयटीकायां ननु यदि सङ्ख्येयादिस्वरूपाणि एतान्यानुपूर्वीद्रव्याणि न भवन्ति तर्हि एको राशिरित्यपि नोपपद्यते, द्रव्यबाहुल्ये सति तस्योपपद्यमानत्वाद्, व्रीह्यादिराशिषु तथैव दर्शनात्, सत्यम्, किन्त्वेको राशिरिति वदतः कोऽभिप्रायः ? बहूनामपि तेषामानुपूर्वीत्वसामान्येनैकेन क्रोडीकृतत्वादेकत्वमेव, किञ्च यथा-विशिष्टपरिणामपरिणते स्कन्धे तदारम्भकावयवानां बाहुल्येऽप्येकतैव मुख्यता, तद्वदत्रानुपूर्वीद्रव्यबाहुल्येऽपि तत्सामान्यस्यैकरूपत्वादेकत्वमेव मुख्यमसौ नयः प्रतिपद्यते, तद्वशेनैव तेषामानुपूर्वीत्वसिद्धेः, अन्यथा तदभावप्रसङ्गात्, तस्मान्मुख्यस्यैकत्वस्यानेन कक्षीकृतत्वात् संख्येयरूपतादिनिषेधः, गुणभूतानि तु द्रव्याण्याश्रित्य राशिभावोऽपि न विरुद्ध्यत इत्युक्तम्, तथा च तत्र राशिभावोपपादनार्थं यथाऽऽनुपूर्वीद्रव्यगतबहुत्वसंख्यायां गुणीभूताया आश्रयणेऽप्यानुपूर्वीत्वसामान्यस्यैकत्वेन तद्रूपेणानुपूर्वीद्रव्याणामेकत्वमिति तत्प्राधान्यं स्वाभ्युपगतं संग्रहनयेऽन्याहतं तथा व्यवहारनयेऽपि सामान्यप्रत्यासत्तिविधया गुणीभूतसामान्याश्रयणेऽपि स्वाभ्युपगतं विशेषप्राधान्यमन्याहतमित्याशयेनाह यथा सङ्ग्रहस्यानुपूर्वीद्रव्याणीति । तृतीयार्थोत्तरार्द्धार्थमाह-तथा लोक इत्यादि । गिरिर्दक्षत इत्यादिक इति अत्र गिरिपदस्य गिरिस्थतृणादौ लक्षणा, मुख्यस्य गिरिपदार्थस्य पर्वतस्य दाहेऽन्वयसम्भवेऽपि तृणदाहतात्पर्यस्यानुपपत्तेः लक्षणाग्राजस्य सत्त्वात् । तत्प्रयोजनं भूयो दग्धत्वप्रतीतिः, आदिपदेनासावध्या यातीत्यादि ग्राह्यम्, अत्राध्वपदस्याध्वानि गच्छति पुरुषसमुदाये लक्षणा,

साम्प्रतेत्यादि । साम्प्रतो वर्तमानो यो विषयस्तस्य ग्राहकम्, समासतः संक्षेपतः, ऋजुसूत्रनयं विधात् । समासत इत्यनेन वर्तमानकालस्य स्थूलसूक्ष्मतया स्थूलसूक्ष्मत्वाभ्यां भेद आत्मीयतामादि-विषयभेदश्च विस्तरणास्याभ्यूह्य इति सूचितं भवति । उत्तरार्धेन शब्दस्वरूपमाह—विधात् यथार्थ-शब्दमिति । यथार्थं व्युत्पत्तिनिमित्तसमव्यापकपदवाच्यताभ्युपगमप्रवणमध्यवसायम्, शब्दनयं विधादित्यर्थः । अनेन चैवम्भूत एव प्रकाशितो लक्ष्यते, सर्वविशुद्धत्वेन तस्य व्यञ्जनार्थविशेषणत्वात् । साम्प्रतसमभिरूढौ तर्हि कस्मान्न स्मारिताविति चेत्, स्मारितावेव । तदाह—विशेषितपदं तु शब्दनय-मिति, विशेषितपदं विशेषज्ञानं, नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थप्रतीतिः साम्प्रते, शब्दान्तरवाच्यार्थः शब्दान्तरस्य नाभिधेय इत्येवं च समभिरूढे विशेषितपदत्वं बोध्यम् । इतिर्नयानुस्मरणपरिनिष्ठासूचकः । अत्राह परः—यदाद्यजीवपदार्थोद्देशेन नैगमादयो नया त्रिभाविताः । अथ जीव इति शुद्धपदे आकारिते उच्चारिते अन्वपदार्थस्य स्थिरस्य गमनेऽन्वयानुपपत्तेः पुरुषतात्पर्यानुपपत्तेर्वा हेतोरक्षतत्वात् । तत्प्रयोजनं नैरन्तर्यप्रतीतिः, ऋजुसूत्रस्वरूपं संक्षेपत आह साम्प्रतेत्यादीति । वर्तमानकालस्य स्थूलसूक्ष्मतया स्थूलसूक्ष्मत्वाभ्यां भेद इति—ऋजुसूत्रविषयीभूतस्य वर्तमानकाल-स्यापि नैकत्वं किन्तु स्थूलसूक्ष्मरूपत्वात् स्थूलत्वेन सूक्ष्मत्वेन स्वस्वभावेन भेद इत्यर्थः । नामादीति—अत्रादिपदेन स्थापनाद्रव्यभावपरिग्रहः कार्यः । अस्य ऋजुसूत्रनयस्य । यथार्थ-मित्यस्यार्थमाह व्युत्पत्तिनिमित्तेत्यादि । यत्रार्थे यदैव यच्छब्दव्युत्पत्तिनिमित्तक्रिया वर्तते तत्रार्थे तदैव तच्छब्दवाच्यता, यत्रार्थे यदैव यच्छब्दवाच्यता तत्रार्थे तदैव तच्छब्द-व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियेत्यभ्युपगमप्रवणमध्यवसायमित्यर्थः । विशेषितपदमित्यस्यार्थमाह—विशे-षज्ञानमिति । नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थप्रतीतिः साम्प्रते इत्यस्य शब्दान्तर-वाच्यार्थः शब्दान्तरस्य नाभिधेय इत्येवं च समभिरूढे इत्यस्य चाऽर्थः पूर्वमेव कृत इति । संक्षिप्तबुद्धिसत्त्वानुग्रहामिलापकपूर्वाचार्योक्तास्तत्तनयंसीक्षस्वरूपप्रदर्शिकाश्लोका अत्रो-पयोगित्वादुल्लिख्यन्ते

“शुद्धं द्रव्यं समाश्रित्य, संग्रहस्तदशुद्धितः । नैगमव्यवहारौ स्तां, शेषाः पर्यायमाश्रिताः ॥१॥
तथाहि—अन्यदेव हि सामान्य—मभिन्नज्ञानकारणम् । विशेषोऽप्यन्य एवेति, मन्यते नैगमो नयः ॥२॥
सद्रूपताऽनतिक्रान्तं, स्वस्वभावमिदं जगत् । सत्त्वरूपतया सर्वं, सङ्गृह्यत् सङ्ग्रहो मतः ॥३॥
व्यवहारस्तु तामेव, प्रतिवक्ष्य व्यवस्थिताम् । तथैव दृश्यमानत्वाद्, व्यापारयति देहिनः ॥४॥
तत्र ऋजुसूत्रनीतिः स्यात्, शुद्धपर्यायसंश्रिता । नश्वरस्यैव भावस्य, भावारिथ्यतिवियोगिनः ॥५॥
अतीतानागतकार कालसंस्पर्शवर्जितम् । वर्तमानतया सर्वं पृथुसूत्रेण सूच्यते ॥६॥
त्रिरुद्धलिङ्गसङ्ख्यादि,—भेदाद्भिन्नस्वभावताम् । तस्यैव मन्यमानोऽयं, शब्दः प्रत्यवतिष्ठते ॥७॥
तथाविधस्य तस्यापि, वस्तुनः क्षणवर्चनः । ब्रूते समभिरूढस्तु, संज्ञाभेदेन भिन्नताम् ॥८॥
एकस्यापि ध्वनेर्वाच्यं, सदा तन्नोपपद्यते । क्रियाभेदेन भिन्नत्वा, देवम्भूतोऽमिमन्यते ॥९॥”
इति । आकारिते इत्यस्यार्थमाह—उच्चारित इति, नैगमं समग्रग्राहिणं विहायेति ।

नोजीवोऽजीव इति देशसर्वप्रतिषेधयुक्तयोर्जीवशब्दयोरेव उच्चारितयोः, नोअजीव इति प्रतिषेधद्वयसमन्विते जीवशब्दे उच्चारिते केन नयेन नैगमादिना कोऽर्थः प्रतीयत इति वक्तव्यम्, अस्मिन्नुक्ते हि सर्वत्र विधिनिषेधयोर्नयज्ञानं व्युत्पन्नानामीषत्करं स्यादिति । सूरिराह-अत्रोच्यते-शुद्धपदे जीव इत्याकारिते नैगमं समग्रग्राहिणं विहायैवंभूतं च शेषैर्देशनैगमादिभिः सर्वाण्यु गतिषु वर्तमानो जीवोऽभ्युपगम्यते । तदाह-नैगमदेशेत्यादि । नैगमेन देशग्राहिणा, तथा व्यवहारेण विज्ञेयग्राहिणा, ऋजुसूत्रेण वर्तमानवस्तुग्राहिणा, साम्प्रतेन वर्तमानभावग्राहिणा, समभिरूढेन च प्रतिगठं भिन्नार्थग्राहिणा, पञ्चस्वपि नरकतिर्यङ्मनुष्यदेवसिद्धिगतिषु, अन्यतम इति नरकादिवर्ती, जीवः प्राणी प्रतीयते । अत्र देशसङ्ग्रहपदस्वरसादौपशमिकादिभावैकदेश जीवत्वरूपपारिणामिकभावग्राहिसंग्रहग्रहणेऽपि न क्षतिः, जीवापेक्षया तस्य सर्वसङ्ग्रहत्वेऽपि भावापेक्षया देशसङ्ग्रहत्वात्, व्यक्तिग्रहस्य च

उक्तमतं कियतां नयानामित्याह “ नैगमो देशसङ्ग्राही, व्यवहारजुष्टत्रकौ । शब्दः समभिरूढश्चेत्येवमेते प्रचक्षते ॥४५॥ ” नैगम इति-नैगमो नैगमनयः, देशसङ्ग्राही अवान्तर-सङ्ग्रहः, सर्वसङ्ग्रहस्य सन्मात्रार्थत्वात्तत्त्वामः, व्यवहारजुष्टत्रकौ व्यवहारनय ऋजुसूत्र-नयश्च, शब्दः समभिरूढश्चेत्येवमेते प्रचक्षते ॥ ४५ ॥ इति नयोपदेशवृत्तिपाठमनुसृत्य नैगमं समग्रग्राहिणं विहायेत्यस्य सत्ताख्यमहासामान्यग्राहिणं परसङ्ग्रहं विहायेत्यर्थः । एतेनैव सत्ताख्यमहासामान्यग्राहिनैगमं विहायेत्यपि लभ्यते, तथाभूतस्य नैगमस्य परसङ्ग्रह एवान्तर्भावस्य श्रीसिद्धसेनदिवाकरभगवत्सम्मत्तत्वादिति बोध्यम् । अत एव नैगमेन देशग्राहिणेत्यत्र नैगमेनेत्यस्य देशग्राहिणेति विशेषणं चरितार्थम्, परसंग्रहान्तर्गतसर्वग्राहिनैगमव्यावर्तकत्वात्तस्येति । भाष्योक्तदेशसङ्ग्रहेतिपदस्वारस्यलभ्यार्थमाह-अत्र देशसङ्ग्रहपदस्वरसादिति-औपशमिकादिभावैकदेश जीवत्वरूपपारिणामिकभावग्राहिसंग्रहग्रहणेऽपि न क्षतिरिति-औपशमिकादीनां पञ्चानां भावानां य एकदेशो जीवत्वरूपपारिणामिकभावस्तद्ग्राहिसङ्ग्रहग्रहणेऽपि न क्षतिरित्यर्थः । तत्र हेतुमाह जीवापेक्षयेत्यादि । जीवत्वरूपपारिणामिकभावरूपेण सर्वजीवानां संग्रहो भवतीति जीवापेक्षया जीवत्वरूपपारिणामिकभावग्राहिसङ्ग्रहस्य सर्वसङ्ग्रहत्वेऽपि पञ्चविधभावापेक्षया जीवत्वरूपपारिणामिकभाव एकदेश इति तद्ग्राहिणो देशसङ्ग्रहत्वादित्यर्थः । ननुक्तदिशा जीवत्वरूपपारिणामिकभावग्राहिसङ्ग्रहेण जीवशब्देन जीवत्वरूपपारिणामिकभावग्रहणेऽपि कथं जीवव्यक्तिप्रतीतिरित्यत आह-व्यक्तिग्रहस्य चेत्यादि । अयम्भावः यद्यपि विशुद्धसङ्ग्रहनये सर्वेषां त्रिप्रदेशिकादीनामनन्ताण्युक्तपर्यन्तानां स्कन्धानामानुपूर्वीत्वसामान्याव्यतिरेकात्सर्वाऽप्येकैवानुपूर्वी तथाप्यविशुद्धसंग्रहनये “ तिपएसिए आणुपुन्वी चउप्पएसिए आणुपुन्वी जाव दसपएसिए आणुपुन्वी संखिजपएसिए आणुपुन्वी असंखिजपएसिए आणुपुन्वी अणंतपएसिए आणुपुन्वी ” इत्याद्यनुयोगद्वारसूत्रे यथा सर्वेऽपि त्रिप्रदेशिकास्संक्रान्तिप्रदेशिकत्वसामान्याव्यतिरेकादेकैवानुपूर्वी, एवं सर्वेऽपि चतुप्रदेशिकाश्च-

तत्रानुपूर्वीद्रव्यग्राहिसङ्ग्रहवद्वेगोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । कस्मादिति किमत्रोपपत्तिरत्युत स्वेच्छया नैग-
मादयोऽभ्युपगच्छन्त्येवमिति हेतुप्रश्नोऽयम् । सूरिराह—अत्युपपत्तिः, तामाह—एते हि नया इत्यादिना,
हि यस्मात्, एते नया जीवं प्रति जीवशब्दार्थमाधिकृत्य, औपशमिकादियुक्तो यो भावोऽर्थस्तद्ग्राहिणः,
सर्वासु च नरकादिगतिषु अवश्यमौपशमिकादीनां यः कश्चित्सम्भवति भावः सिद्धिगतौ च यद्यप्यौपश-
मिकक्षायोपशमिकौदयिका न सन्ति, तथापि क्षायिकपारिणामिकौ सम्भवत इत्यभावपि जीवः । यद्यप्यौ-
पशमिकादीनां मिलितानामव्यापकत्वादलक्षणत्वं, तदन्यतमवत्त्वस्य च पारिणामिकभावमादाय धर्मास्ति-

तुप्रदेशिकत्वसामान्याऽव्यतिरेकादेकैवानुपूर्वी, एवं यावदनन्तप्रदेशिकत्वसामान्याऽव्यतिरेकात्
सर्वेऽपि अनन्तप्रदेशिकाररकन्धा एकैवानुपूर्वी प्रोक्ता, अत एव सङ्ग्रहनयस्य सामान्यवादि-
त्वेन सामान्यस्य चैकत्वेन सर्वत्रैकवचनं न बहुवचनम्, तथा च तत्र त्रिप्रदेशिकस्कन्धादी-
नामनन्तप्रदेशिकस्कन्धपर्यन्तीनां देशसङ्ग्रहनयेन विशेषाणां सामान्यरूपेण ग्राहिणा त्रिप्रदेशि-
कानुपूर्वीत्वाद्यनन्तप्रदेशिकानुपूर्वीत्वसामान्याऽव्यतिरेकात्त्रिप्रदेशिकानुपूर्व्यादिशब्देन ग्रहणस्येव
जीवत्वरूपपारिणामिकभावग्राहिदेशसंग्रहेण जीवशब्दाव्यवतादृशभावव्यतिरेकाजीवव्यक्तीनां
जीवशब्देन ग्रहणस्याप्युपपत्तिस्स्यादेव, नरकाद्यन्यतमगतिवर्तिजविव्यक्तिर्देशसङ्ग्रहनयेन जीव-
त्वरूपपारिणामिकभावसामान्याऽधिभत्वात् पञ्चस्यपि गतिषु जीवशब्देन प्रतीयते, जीव इति
कथ्यत इति, औदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावत्रयनिष्पन्न एकस्त्रिसंयोगः पञ्चभङ्गलक्षणः
औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावनिष्पन्नश्चतुष्कसंयोगस्तृतीयभङ्गलक्षण एकः,
अन्यऔदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावनिष्पन्नश्चतुर्थभङ्गलक्षण इत्येवं द्वौ चतुष्क-
संयोगावित्येते त्रयोऽपि प्रत्येकं चतसृष्वपि गतिषु सम्भवन्तीत्याशयेनाह—सर्वासु च नरका-
दिगतिषु अवश्यमौपशमिकादीनां यः कश्चित्सम्भवति भाव इति । “कयरे से णामे
खइएपारिणामिअनिष्फण्णे ? खइअं सम्मत्तं, पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे खइअपारिणा-
मिअनिष्फण्णे । ९।” इति वचनाद् दशद्विकसंयोगान्तर्गतनवमभङ्गस्य सिद्धिगतौ सम्भवादाह-
तथापि क्षायिकपारिणामिकौ सम्भवत इति । अथ मिलितौपशमिकादिपञ्चभावा-
न्वितत्वं जीवस्य लक्षणं क्रियते किं औपशमिकादीनिखिलभावान्यतमवत्त्वम्, तत्रार्थं चेत्तदा
तत्र युक्तम्, “कयरे से नामे उदइए उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ?
उदइएत्ति मणुरसे, उवसंता कसाया, खइअं सम्मत्तं, खओवसमिआइं इंदियाइं, पारिणामिए
जीवे” इत्यनुयोगद्वारसूत्रोक्तपञ्चकसंयोगभङ्गः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः सन् य उपशमश्रेणिं प्रतिपद्यते
तस्य जीवस्य सम्भवति नान्यस्य, समुदितभावपञ्चकस्यास्य तत्रैव भावादिति तस्मिन् जीवे
उक्तलक्षणस्य घटमानत्वेऽपि तदन्यजीवेष्वसम्भवेनाव्याप्तेः, द्वितीयं चेत्तदपि न, तस्य तादृ-
शान्यतमपदग्राह्यं कमपि भावमादाय सर्वजीवेषु घटमानत्वेनोक्ताव्याप्तिनिवारणेऽपि तादृशान्य-
तमपदग्राह्यं पारिणामिकभावं धर्मास्तिकायत्वाधर्मास्तिकायत्वादिलक्षणमादाय तद्वत्त्वस्य धर्मा-

कायादावतिव्यापकत्वात्, तथापि जीवत्वमव्यत्वाभाव्यत्वरूपपरिगणितपारिणामिकभावग्रहणे द्वितीयपक्षे न दोषः । न चैवं जीवत्वं जातिरेवानुगतं लक्षणमस्त्विति शङ्कनीयम् । एकलक्षणस्य लक्षणान्तरानपवादकत्वात्, इतरभेदानुमाने, पक्षतावच्छेदकहेत्वोरभेदेनोक्तजातेरलक्षणत्वात्, सामान्यानभ्युपगन्तृशुद्धपर्यायनयाननुग्रहाच्चेति द्रष्टव्यम् । नोजीव इत्युच्चारिते किं प्रतीयते तैर्नयैः, उच्यते—यदा नोशब्दः सर्वप्रतिषेधे वर्तते, तदा नभ्युक्तमिव युक्तं वेत्यनया कल्पनया वस्त्वन्तरमेव प्रतीयते, नाभावः, तच्चाजीवद्रव्यं पुद्गलादिकमित्यर्थः । यदा तु नोशब्दो देशप्रतिषेधकस्तदा देशस्यानिषिद्धत्वाज्जीवस्य देशश्चतुर्भागादिकः, प्रदेशो वाऽत्यन्ताऽविभजनीय उच्यते नोजीवशब्देनेति टीकाकृतः । अत्र सर्वप्रतिषेधपक्षे वस्त्वन्तरप्रतीतिः, नोशब्दस्यान्योन्याभाववदर्थकत्वं जीवपदार्थस्य चैकदेशेऽप्यन्योन्याभावेऽन्वय इत्यभिप्रायेण जीवपदस्य जीवान्योन्याभाववति लक्षणा नोशब्दरतात्पर्यग्राहक इत्यभिप्रायेण वा,

स्तिकायादौ सत्त्वादातिव्याप्तेरित्याशयकं यद्यपीत्यादि नोक्त्वा तत्समाधत्ते—तथापित्यादिना । द्वितीयपक्षे इति—तदन्यतमवस्त्वपक्ष इत्यर्थः । तथा चोक्तान्यतमवस्त्वलक्षणघटकपारिणामिकभावे जीवत्वमव्यत्वाभाव्यत्वादन्यतमात्मकत्वं विशेषणं देयमिति नोक्तदोष इति भावः । इतरभेदानुमान इति—इतरभेदानुमापकं लक्षणमिति तस्य फलमितरभेदानुमितिरेवेति जीव इतरमिन्नो जीवत्वादित्यनुमान इत्यर्थः । पक्षतावच्छेदकहेत्वोरभेदेनेति—ननु तयोरभेदे को दोष इति चेत्, उच्यते, यदो घट इति वाक्यवदितरभेदव्याप्यजीवत्ववांश्चायं जीव इत्युपनयवाक्याद्विशेष्यतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकयोरभेदे विरूपेणोपस्थितिरूपकारणाभावादभेदावयवोधानुपपत्तिर्दोषः, ननु विरूपेणोपस्थितेः कारणत्वे किम्मानमिति चेत्, अभेदान्वबोधो विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिरेवेति, तत्रापि किं मानमिति चेत्, उच्यते, तद्धर्माविच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधम्प्रति तद्धर्मभेदः कारणमिति कार्यकारणभाव एवोक्तव्युत्पत्तौ मानमिति भावः । दूषणान्तरमप्याह—सामान्यानभ्युपगन्तृशुद्धपर्यायनयाननुग्रहाच्चेति । नोजीव इत्यत्र नोशब्दस्य सर्वथैव जीवरूपनिषेधार्थतयाऽङ्गीक्रियमाणत्वेन निषेधस्य चात्र पर्युदासरूपस्यैव ग्राह्यत्वेन जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
न्योन्याभाववान् पदार्थत्वेन रूपेण जीवमदृशो योऽजीवरस एव नोजीवशब्देन प्रतीयत इत्याह—यदा नोशब्द इत्यादि, नभ्युक्तमिव युक्तमिति—अनेन पर्युदासात्मकनिषेधोऽत्र ग्राह्य इति सूचितम् । वस्त्वन्तरं प्रतीयत इति—नोजीव इति पदजन्यशाब्दबोधे पुद्गलादिद्रव्यं विषयीभवतीत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधानिषेधमाह—नाभाव इति । देसनिषेहे वि तदेसो णि वचनाद् देशनिषेधस्य देशेऽभ्यनुज्ञानान्तरीयकत्वान्नोजीवशब्दवाच्यो जीवदेशः जीवप्रदेशो वेत्याह—देशस्याऽनिषिद्धत्वाज्जीवस्येत्यादि । अत एव “नोजीव इति नोशब्देऽजीवः सर्वनिषेधके । देशप्रदेशौ जीवस्य तरिगन् देशनिषेधके” ॥४३॥ इति नयोपदेशवचनं सङ्गच्छते इति । ननु नोशब्दस्यान्योन्याभाववदर्थकत्वेऽन्योन्याभावस्य नोपदार्थतावच्छेदकत्वात्तत्रापि जीवपदरूपेतरपदार्थान्वयोपगमे पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोधरयादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं पक्षा-
न्तरमाह—जीवपदस्य जीवान्योन्याभाववति लक्षणोति । लक्षणां हि यत्र तात्पर्यानुप-

नोशब्दस्यान्योन्याभाव एवार्थः, प्रतियोगित्वमाश्रयत्वं च संसर्गमर्यादालभ्यमित्यामिप्रायेणैव वा, देशप्रतिषेधश्च
क्वचिद्देशे सर्वप्रतिषेधः, यथा द्वादशाङ्गं गणपितर्कं नोआगमतो भावश्रुतमित्यत्र चारित्रक्रियाविशिष्टभावश्रुते
धर्मीकृते क्रियारूपदेशे सर्वभावश्रुतनिषेधे, अन्यथाऽऽचारे सूत्रकृततादात्म्याभावादाचाराङ्गं नो आगमतो
भावश्रुतमित्यस्याप्यापत्तेः, क्वचित्सर्वस्मिन् देशप्रतिषेधो, यथाऽत्रैव विशिष्टे सर्वस्मिन्नागमरूपदेशप्रतिषेधः,
नीलविशिष्टघटे पीतनिषेधवत्, अत्र नोशब्दस्यैकदेशाभाववति लक्षणा, एकदेशे चागमस्याभेदेनान्वयः ।
क्वचिद्देशे सर्वतया निषेधः, यथा जीवस्य जीवे वा प्रदेशो नोजीव इति शब्दनयोदाहरणे एकजीवप्रदेशे
धर्मीकृते जीववृत्तियावत्त्वसंस्थापर्याप्त्याश्रयतया, अत्र यावत्त्वपर्याप्त्यनाश्रयत्वं नोशब्दार्थः, यावत्त्वे च
जीवपदार्थस्य वृत्तित्वेनान्वयः । क्वचिद्देशे देशस्य प्रतिषेधः । यथा प्रकृतोदाहरणे, अत्र जीवपदस्याधि-
कृतजीवदेशस्तत्प्रदेशो वा लक्षणयार्थो नोशब्दस्य तदितरदेशनिषेध इति व्यवस्था ज्ञातव्या । अजीव
इत्यजीवद्रव्यमेव प्रतीयते पुद्गलादिकम् । नोअजीव इति पुनरभिहिते नोकाराकारयोः सर्वप्रतिषेध-
पक्षस्तत्रैव, न चात्र सेति जीवपदस्य लक्ष्यार्थपरत्वाभावेन न नोशब्दस्तात्पर्यग्राहकः किन्त्वन्यो-
न्याभावात्मकशक्यार्थ एव, यद्वोक्तपक्षे तात्पर्यग्राहकत्वं नोशब्दस्य निरर्थकत्वकल्पमेव स्यादि-
त्याशयेन तृतीयपक्षमाह—नोशब्दस्यान्योन्याभाव एवार्थ इति । शब्दबोधे चैकपदार्थेऽपरप-
दार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासत इत्यनुसृत्याह—प्रतियोगित्वमाश्रयत्वञ्च संसर्गमर्या-
दालभ्यमिति । पदार्थद्वयस्य यः संसर्गस्त आकाङ्क्षाभासस्य एवेत्याकाङ्क्षाभास्येन प्रतियोगित्व-
संसर्गेण जीवपदार्थस्य जीवस्य नोपदार्थेऽन्योन्याभावे तस्य चाश्रयत्वसंसर्गेण जीवद्रव्येऽन्वय
इति भावः । देशप्रतिषेध इत्यस्य देशे सर्वस्य प्रतिषेधः, सर्वस्मिन् देशस्य प्रतिषेधः, देशे सर्वतया
प्रतिषेधः, देशे देशस्य प्रतिषेध इत्येवं चतुर्भङ्गयार्थोऽत्र प्रतिपादनीयः, तत्राद्यभङ्गमाह देश-
प्रतिषेधश्च क्वचिद्देशे सर्वप्रतिषेध इत्यादि । क्रियारूपदेशे इति, द्वादशाङ्गमित्यत्र द्वाद-
शाङ्गपदं चारित्रक्रियाविशिष्टद्वादशाङ्गार्थकं विवक्षितमिति तदेकदेशे चारित्रक्रियारूपे श्रुतमिन्न-
त्वेनानागमात्मके इत्यर्थः । तथाऽनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गमाह—अन्यथेति—देशे देशप्रतिषेधाभ्यु-
पगमे इत्यर्थः । सदृष्टान्तं द्वितीयभङ्गमाह—क्वचित्सर्वस्मिन्निति । तृतीयभङ्गं दृष्टान्तोपेतं
विवृणोति क्वचिद्देशे सर्वतया निषेध इति । जीववृत्तियावत्त्वसङ्ख्यापर्याप्त्या-
श्रयतयेति—अस्य निषेध इत्यनेनान्वयः कर्तव्य इति । दृष्टान्तान्वितं चतुर्थभङ्गं निरूपयति—
क्वचिद्देशे देशस्य प्रतिषेध इति । अद्यतमानयेत्यत्र विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया भान-
पक्षे यथालुप्तन्यपदस्थानीयाकारपदवाच्यः प्रसज्याख्योऽत्यन्तनिषेधो न, तस्यानयनकर्म-
त्वेऽन्वयाऽयोगात् किन्तु पर्युदासाख्यसर्वनिषेध आश्रीयते तथाऽजीव इत्यत्रापि लुप्तन-
्यपदस्थानीयाकारपदवाच्यः स एव निषेध आश्रित इत्यद्यदपदेन यथा वदमिन्नघटसदृश-
पदादिकं प्रतीयते तथाऽजीवपदेन जीवमिन्नजीवसदृशं पुद्गलादिकमजीवद्रव्यमेव प्रतीयते, अत एव
“ नञि सर्वनिषेधार्थे पर्युदासे च संश्रिते ।
इति नयोपदेशवचनं सङ्ग-
—मजीव इति संज्ञितम् ॥ ४२ ॥ ”
प्रतीयते

वृत्तौ द्वयोः प्रतिषेधयोः प्रकृतिगमकत्वाजीवः प्रतीयते । नोनोर्देशसर्वनिषेधवृत्तौ जीवस्यैव (अजीवस्यैव) देशप्रदेशौ । अत्र वैयाकरणैकदेशिनः प्रेरयन्ति । नन्वजीव इत्यत्र नञः सर्वनिषेधो नार्थः, एव सति नञ्समासे उत्तरपदार्थाप्राधान्येनातिसर्व इत्यादाविवातस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्यानापत्तेः, अभावविषयकबोधे हि धटो नास्तीत्यादावभावस्यैव विशेष्यतादर्शनेनातस्मिन्नित्यादौ तदर्थे तस्य विशेषणतया गौणत्वं सर्वनामकार्यं कथं न बाधेत । तस्माद्ब्राह्मण इत्यादावपि आरोपितत्वं नञर्थः, आरोपमात्रं वार्थः, विषयत्वं तु संसर्गः, ब्राह्मणारोपविषये ब्राह्मणपदस्यैव वा लक्षणा, नञ्पदं तात्पर्यग्राहकम् । अत एव तस्य द्योतकत्वम्, पुद्गलादिकमिति । प्रकृतिगमकत्वादिति-द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इति वचनात्प्रकृतार्थप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । जीवः प्रतीयत इति-नो अब्राह्मणा आयाता नो असाधव आयाता इत्यत्र ब्राह्मणा आयाता इति साधव आयाता इति च प्रतीयते तद्वन्नोअजीव इत्यत्रापि नोशब्दस्य लुप्तनञ्पदस्थानीयाकारवत् सर्वनिषेधार्थत्वे जीवः प्रतीयत इति भावः । अ सा नो ना प्रतिषेधे इत्यनुशासनतौल्येऽपि समयपरिभाषया नोशब्दस्य देशनिषेधार्थत्वे लुप्तनञ्पदस्थानीयाकारस्य पर्युदासाख्यसर्वनिषेधार्थत्वे चाजीवपदबोध्यस्य जीवमिन्नजीवसदृशाजीवस्यैकदेशः प्रदेशो वा नोअजीवपदेन प्रतीयत इत्याह-नोनोर्देशसर्वनिषेधवृत्तावजीवस्यैव देशप्रदेशाविनि-नोशब्दस्य देशप्रतिषेधवृत्तौ नञश्च सर्वप्रतिषेधवृत्तावजीवस्यैव देशप्रदेशौ गम्येते इत्यर्थः । अत्र जीवस्यैव देशप्रदेशाविति मुद्रितपाठोऽशुद्धः प्रतिभासते । अत एव “जीवो वाऽजीवदेशो वा, प्रदेशो वाऽप्यजीवगः । अनयैव दिशा ज्ञेयो, नोअजीवपदादपि ” ॥ ४४ ॥ इति नयोपदेशेऽप्युक्तं सङ्गच्छते । इत्युक्तं नयोपदेशे । आरोपितः सर्व इत्यर्थकः असर्व इत्याद्यनुरोधेनारोपितार्थकत्वमपि नञोऽङ्गीकरणीयमित्यभ्युपगमे सर्वनाम्ना तच्छब्दादिना सह नञ्समासे उत्तरपदात्मकतच्छब्दार्थस्य प्राधान्यात् सर्वनामसंज्ञा सिद्ध्यति, असर्व इत्यत्रातस्मिन्नित्यत्र च नञो भेदार्थकत्वे तु तत्र प्रतियोगितयाऽन्वितस्य सर्वपदार्थस्य तत्पदार्थस्य चोपसर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिबहिर्भूतत्वेनातिसर्व इत्यादाविव सा न स्यात्, तथा चाऽसर्वस्मै इति अतस्मै इति च प्रयोगानुपपत्तिरस्यादित्याशयेनाह एवं सतीत्यादि । नञः सर्वनिषेधार्थकत्वे सति नञ्समासे पूर्वपदार्थस्यैव प्राधान्येन “अतिसर्वः” इत्यत्र सर्वमतिक्रान्त इत्यर्थकेऽतिपदार्थप्रधानके यथा न सर्वनामसंज्ञा तथा “अतस्मिन्” इत्यादौ तन्निषेधार्थके निषेधरूपपूर्वपदार्थप्रधानतया सर्वनामसंज्ञा न स्यात्, तथा च सर्वनामकार्यं न भवेदिति भावः । नन्वसर्व इत्यत्र भेदप्रतियोगी सर्व इति “अतस्मिन्” इत्यत्र च भेदप्रतियोगिनि तस्मिन्निति च बोधाभ्युपगमान्नोत्तरपदार्थस्य सर्वस्य तत्पदार्थस्य च प्राधान्यक्षतिरिति सर्वनामसंज्ञा स्यादेवेत्यत आह-अभावविषयकबोध इत्यादि । विशेष्यतादर्शनेनेति-नञर्थभावनत्वस्य विशेष्यतायां तत्रत्वादिति भावः । नदर्थे-नञर्थे । तस्य-तच्छब्दार्थस्य । कथं न बाधेतेति-तथा चाऽतस्मै इति प्रयोगानुपपत्तिस्स्यादिति भावः । विषयत्वस्य संसर्गमर्यादयैव लाभादनन्यलभ्याऽरोपस्यैव नञर्थत्वं, न त्वारोपविषयत्वार्थकारोपितत्वस्य, गौरवादित्याशयेन यक्षान्तरमाह आरोपमात्रं वार्थ इति । अत एव

गौणत्वेऽपि नञ्समासे 'एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ् समासे हलि' इति शापकात् सर्वनामसंज्ञानुपपत्त्यभावात्, असः शिव इत्यत्र सुलोपवारणायानञ्समास इति विशेषणम्, नञ्समासे च तच्छब्दस्य सर्वनामता गौणत्वाद् दुर्वचः, अकोरित्यकचूतहितव्यावृत्त्या च सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाम् इत्यनञ्समास इति शापकमेव, नञ्समासप्रयुक्तगौणत्वं सर्वनामसंज्ञा नापवदतीत्याचष्टे । न चेद्वैतौ इत्यत्र च नञ्समासप्रयुक्तगौणत्वातिरिक्तगौणत्वाभाववत्त चेदित्ययमेवार्थः कर्तव्यः । अनेकमन्यपदार्थे इत्यादावेकवचनं विशेष्यानुरोधात्,

यादिदोषनाय यद्ब्राह्मणादिपदोपादानं तत्सादृश्यादिना बोधनार्थमित्यहमूलकक्षत्रियादिबोधस्य येषप्रतिषेधो गौण इत्यादिशक्यार्थबोधोत्तरमेव सम्भवादिति भावः । ननु वैयाकरणमते "यज्ञः" इत्यत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्येन तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन तत्कार्यं स्यादेव, नैयायिकमते तु तत्र नञर्थेऽप्यावे तच्छब्दार्थस्यान्येन गौणत्वापत्त्या तत्पदादेः "संज्ञोपसर्जनोभूतास्तु न सर्वाद्ददः" इति भाष्यवचनेन सर्वादित्वाभावात् "सर्वादीनि सर्वनामानि" इति सूत्रेण सर्वनाम्नसंज्ञा न स्यात्, तथात्राभ्युपगमे चातदिति रूपं स्यात्, न त्वस इति, "त्यदादीनामः" इत्यस्य सूत्रस्याऽप्रवृत्तेः, यत्र हि सर्वनामत्वं तत्रैव तस्य प्रवृत्तिरित्यत आह-गौणत्वेऽपीति-नञ्समासवदकैतदार्थस्य नञर्थविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । शापकादिति-तत्सूत्रस्याऽनञ्समासग्रहणज्ज्ञापकादित्यर्थः, गौणत्वेऽपि 'असः शिवः' इत्यादौ सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तौ ज्ञापकतामेव सूचयति असः शिव इत्यत्रेति "एतत्तदोः" पा० सू० ३६-१-३२ । इत्यनेन परस्परसाहचर्यात् सर्वनामैतत्तद्व्यां परस्य सोर्हलि लोपो विधीयते । नञत्पुरुषान्तर्गततत्पदोरुपसर्जनतया सर्वनामत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गे व्यर्थं सदनञ्समासग्रहणं नञ्समासे गुणीभूतस्यापि सर्वादेः सर्वनामताज्ञापनेन चरितार्थमिति भावः । साहचर्यज्ञापकत्वस्याऽसार्वत्रिकत्वं सूचयन् सूत्रे सर्वनाम्नोरेव ग्रहणे मानान्तरमाह-अकोरिति । एतत्तदोरित्यादिसूत्रे अकोरित्यनेनाकचूतहितव्यावृत्त्या तत्सदृशसर्वनाम्नोरेव ग्रहणात् नञ्समासस्थले च सर्वनामत्वाभाववत्सुलोपाऽप्राप्तेरनञ्समासग्रहणं व्यर्थं सत्ज्ञापकमेव । अयम्भावः-"एतत्तदोरित्यादिसूत्रम्, अकचूविशिष्टमिन्नै-तन्तन्वन्धिनः सोर्लोपं शास्ति । अकच् तु "अव्ययसर्वनामानामकच् प्राक् टेः" इति सूत्रेण सर्वनाम्न एव भवति, तद्विशिष्टमिन्नैतत्तच्छब्दोऽपि "नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः" इति न्यायात् सर्वनाम एवेति अस इत्यत्र सुलोपो न स्यात्, तच्छब्दस्योपसर्जनत्वेनासर्वनामत्वात्, एवञ्चानञ्समासग्रहणं व्यर्थमिभूय नञ्समासप्रयुक्तगौणत्वं सर्वनामसंज्ञा नापवदतीति ज्ञापयति, तथा च "त्यदादीनामः" इति सूत्रेण 'असः' इत्येव प्रयोगस्स्यात् न त्व-तदिति । अनेकमित्यत्र नञर्थस्य प्राधान्ये स्वीक्रियमाणे एकमिन्नस्य तस्य द्वित्वबहुत्वान्वययोग्यत्वाद् द्विवचनबहुवचनयोरापत्तिः, एकत्वार्थस्य तत्र बाधातद्विधेकवचनस्यानुपपत्तिश्चेत्यत आह अनेकमन्यपदार्थे इति, अस्य सूत्रस्यानेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं समस्यते स बहुव्रीहिरित्यर्थः । विशेष्यानुरोधादिति-असति विशेष्यानुशासने विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनकत्वनियमात्, तथा चात्र सुवाऽऽमन्त्रिते पराङ्मत्तरने ॥ पा०

“ सुवामंत्रिते पराङ्मवत् स्वरे ” इत्यतोऽनुवर्तमानं सुब्रह्मणं विशेष्यमेकवचनान्तमेवेति जात्यभिप्रायं वा
तत्, सेव्यतेऽनेकया सन्नतापांगयेत्यत्रापि योषयेति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकसेवनान्वयबोधनाय वैकवच-
नम् । न तूत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् । अत एव पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इत्यादिकमपि सूत्रपादम् ।
अत्वं भवसि अनहं भवामीत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्था च त्वमहमसि अहं - त्वमस्मीत्यादाविवोपचारे
सू० २ । १ । २ । इति सूत्रादनुवर्तमानं सुत्पदं विशेष्यवाचकमेकवचनान्तमित्यनेकमित्यत्रापि
तदनुरोधेनैकवचनमिति भावः । तदिति एकवचनमित्यर्थः । अनेकशब्दाद् द्विवचनोपादाने
बहूनां बहुवचनोपादाने द्वयोर्बहुव्रीहिर्न सिद्धोदित्युभयसंग्रहायैकवचनं जात्यर्थकमिति भावः ।
यदि त्वनेकशब्दोपादानोदव द्वयोः पदयोः बहूनां वा पदानां बहुव्रीहिसमाससिद्धौ
द्विवचनबहुवचनयोरपि समयपरिपालनार्थत्वसंभवात् एकवचनं व्यर्थमेवेति विभाव्यते तदा
“ एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते ” इति भाष्यसिद्धान्तात् औत्सर्गिकमेव एकवचनमिति
बोद्धव्यम् । सति तात्पर्ये क्वचित्सार्थकमप्येकवचनमिष्यत एवेत्याह-प्रत्येकेत्यादि ।
एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु योषासु प्रत्येकं सेवनान्वयबोधायेत्यर्थः । उपसंहरति-न त्विति ।
अनेकमित्यत्रानेकयेत्यत्र चैकपदरूपोत्तरपदवाच्यस्य यत्प्राधान्यं तत्प्रयुक्तं प्रधानीभूतस्य
तस्यैकत्वादेकवचनं वैयाकरणैरस्युपगतं, तन्नत्वास्थेयम्, तस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः ।
अत एवेति-अनेकशब्दस्यैकभिन्नार्थकत्वादेवेत्यर्थः, अनेकशब्दवाच्यानामेकप्रतियोगिकभेद-
वतां बहुत्वाद् बहुवचनमिति भावः । सूत्रपादमिति-भेदप्रतियोग्येकार्थत्वे तु तद्
दुरुपपादं स्यात् । भेदप्रतियोग्येकरूपार्थस्याऽभेदसम्बन्धेन बहुत्वविशिष्टे ऊर्मिपदार्थेऽ-
न्वयासम्भवादिति भावः, नन्वेकश्च, एकश्च, एकश्चेति एके, न एके अनेके इत्येवं पूर्वमेकशब्दस्य
एकशेषं कृत्वा पश्चात् नञ्समासे कृते अनेके इत्यस्य भेदप्रतियोग्येकार्थकत्वस्वीकारेऽपि उभय
इत्यनेन अन्वयबोधे नानुपपत्तिः एकशब्दस्यैकशिष्टतया नानार्थबोधकत्वादिति तु न वाच्यम्
एकशेषेण समर्थनस्य अगतिकगतित्वात् । अत्र तु नैयायिकाद्यनुसारेण लक्षणाया वैयाकरण-
मतेन त्वप्रसिद्धात्मकशक्तिरूपाया गतेः सत्त्वात् । ननु वैयाकरणमते समासे नवर्थस्य
विशेषणत्वपक्षे अत्वं भवसीत्यादौ भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेत्येवमन्वयेन तिङो
युष्मात्सामानाधिकरण्यान्मध्यमपुरुषत्वम्, अनहं भवामीत्यादौ च भेदप्रतियोगिमदभिन्नाऽऽ-
श्रयिका भवनक्रियेत्येवमन्वयेन तिङोऽस्मत्सामानाधिकरण्यादुत्तमपुरुषत्वमिति पुरुषव्यवस्था-
तोऽत्वं भवसीति मध्यमपुरुषप्रयोग एव, अनहं भवामीत्युत्तमपुरुषप्रयोग एव समुचितः,
निषेधार्थप्राधान्ये तु त्वद्भिन्नाश्रयिका भवनक्रिया, मद्भिन्नाश्रयिका भवनक्रिया, इत्येवमन्वय-
बोधेन अत्वं भवति अनहं भवतीत्येवं प्रथमपुरुषप्रयोग एवमापाद्येतेत्यत आह-अत्वं भव-
सीति-उपचारस्थले मुख्यस्य प्राधान्यं न हीयत इति य एव युष्मदर्थस्स एव युष्मद्भिन्नत्वेनो-
पचरितः, अस्मदर्थ एव च मद्भिन्नत्वेनोपचरित इत्यत्वमित्यस्य त्वद्भिन्नार्थकत्वेऽपि युष्मदर्थ-
प्राधान्यापरित्यागादत्वं भवसीति मध्यमपुरुषप्रयोगः, अनहमित्यस्य मद्भिन्नार्थकत्वेऽप्यस्मदर्थ-

मुख्ययुग्मदार्थप्राधान्यापरित्यागादुपपादनीया । तत्र व्याकरणेन युग्मवत्स्यते तन्निमित्तमाहिसमोर्लेशणा-
नन्व्योक्तः, तथा च भिन्नाभ्यां युग्मवत्स्यदर्थानां तिङोः सामानाधिकरण्यात्पुरुषव्यवस्था, (नास्तेषां गे-
नाश्रयिका मद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका च भवनक्रियेति शाङ्ख्योभौ, न्यायनमे च गेववानेन नवोऽर्थः, तथा च
त्वद्भिन्नो भवनाश्रयो भाङ्गितो भवनाश्रय इति शाङ्ख्योभौ । नञ्समासस्त्वङ्गीययुग्मसम्बन्धे उपचरितान्वय-
व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च पुरुषव्यवस्था, अन्यथा कथमाख्यातमात्मपुरुषमेव सङ्गेरेनात्मतरसमर्थमात्रा, कर्म
चात्वं धटो भवसीति न प्रयोग इति ध्येयम् । यत्तु नञ्बर्गस्याभावस्य प्रतिगोमिविशेषणत्वमेव, अतः
भवसि, अनहं भवामीत्यत्र भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका तादृशगदभिन्नाश्रयिका च भवनक्रियेत्यन्वय-
इति पुरुषव्यवस्थेति वैयाकरणैः पक्षान्तरमुच्यते, तदसत् । ब्राह्मणस्य भवसीत्यत्र स्ववृत्तिगोवप्रति-
योगी ब्राह्मण इत्यन्वये पुरुषविपर्यासापत्तेरनिवारणात्, आवागच्छतिगेवप्रतिगोमी रागित्यन्वयेऽपि वृत्तित्वेन
भेदे ब्राह्मणस्य विशेषणत्वादुत्तरपक्षार्थाप्राधान्यापत्तेः । तस्माद्विशेष्यतयाऽन्वयपक्षे भवन् ।

प्राधान्यापरित्यागादनहं भवामीत्युत्तमपुरुषप्रयोग इत्येवं पुरुषवचनव्यवस्था स्यादेव, यथा स्वमह-
मसीत्यादौ युग्मदर्थोऽहन्त्वेनारोपितोऽपि वस्तुतो न भस्वरूपः, किन्तु सम्बोध्यपुरुषस्वरूप एवे-
त्यतस्तत्र मध्यमपुरुषः, अहं त्वमस्मीत्यत्र च सम्बोध्यपुरुषरूपतयोपचरितोऽप्यहमर्थो वस्तुतो
भस्वरूप एवेत्यतस्तत्रोत्तमपुरुष इति व्यवस्थेति निर्गलितोऽर्थः । अतः भवसीत्यादौ नञ्सा-
भासे युग्मदार्थस्य प्राधान्ये पुरुषव्यवस्थां क्रियाप्राप्त्यान्वयनिवृत्तनक्रियामुख्यविशेष्यकशास्त्र-
बोधप्रकारश्चोपदर्शयति- नत्रेत्यादिना । तिङोः-सिभिप्रत्यययोः, न्यायनमे प्रथमान्तार्थ-
मुख्यविशेष्यकशाब्दबोधप्रकारं पुरुषव्यवस्थां दर्शयति- न्यायनमे चेति । अन्यथा-
उक्तदिशा पुरुषव्यवस्थाया अनभ्युपगमे, आख्यातेति-सिरूपाख्यातवाच्यपुरुषमिस्माक्यात-
वाच्यपुरुषयोर्बध्यमोत्तमपुरुषयोर्भेदात्संभेदेन मिश्रणेन य एव सम्बोधनायस्यां प्राप्तौ मध्यम-
पुरुषः स एव सम्बोध्यतयाऽविवक्षितत्वे उत्तमपुरुष इत्येवं मिश्रणं नैकैवाख्यातेन तदर्थ-
गनिसम्भवे तदन्याख्यातस्य यद्वैयर्थ्यं तदभावः कथम्, किम आक्षेपायैकत्वात्तद्वैयर्थ्यमैवं
स्यादिति भावः । दूषणान्तरमाह-कथं चेति । नञ्समासस्त्वङ्गीययुग्मदार्थं उपचरितान्वय-
व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्पुरुषव्यवस्थाभ्युपगमे त्वद्भिन्नस्य त्वद्भिन्नत्वमात्रेणाभिधाने प्रति मध्यम-
पुरुषो निर्विशिष्टमवनादिवात्पर्यविक्षायात्, मद्भिन्नस्य मद्भिन्नत्वमात्रेणाभिधाने प्रति उत्तम-
पुरुषो निर्विशिष्टमवनादिवात्पर्यविक्षायाभिनि व्युत्पत्तिवैचित्र्यमाश्रीयते, तथा च घटस्या-
द्वैयकोटौ विवेककोटौ वा प्रेष्यत उक्तप्रयोगो न सम्भवति, वैयाकरणमते तु व्युत्पत्ति-
वैचित्र्यस्यानाश्रयणाद् घटस्याभेदेनद्वैयविशेषणत्वं घटरूपतया घटपदमप्यव्याहारात्
वात्पर्यत्वे वा युग्मदर्थप्राधान्यत्र उक्तप्रयोगावतिरिति । प्रतिगोमिविशेषणत्वमेति-प्रति-
योगिनि विशेषणं प्रतियोगिविशेषणं नस्य भावस्तन्नामित्यर्थः । पुरुषार्थपर्यायार्थपर्यविति-
ब्राह्मणस्य तृतीयपुरुषत्वेन पचतीति प्रयोगावतिरिति भावः । वृत्तित्वमेति-आश्रयत्वमप्युप-
त्यर्थः । विशेष्यतयाऽन्वयपक्ष इति-नञ्बर्गस्याभावस्य प्रतियोगिविशेष्यतयाऽन्वयपक्ष

एवं त्वं न पचसीत्यत्र त्वदभिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाभावः धटो नास्तीत्यत्र धटमिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव इति रीत्या बोधः । असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् । स चाभावोऽत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वरूपेण शक्यः, तत्तद्रूपेण बोधादिति शब्दविदः । तत्र त्वं पाकानुकूलयत्नाभाववान् धटोऽस्तित्वाश्रयत्वाभाववानित्येवमेव बोधः, प्रतियोग्यभावान्वययोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्प्रतियोगिनश्चाख्यातार्थस्य प्रथमान्तपदार्थ एवान्वयादिति तु न्यायविदः । एतन्मतमेव युक्तं न पूर्वमतम् । घटो न पचति अतीतघटो नास्तीत्यादौ घटमिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाया अतीतघटमिन्नाश्रयकास्तित्वस्य च निषेव्यस्थाप्रतीतेः, अभावविशेष्यकबोधे केवत्याकाङ्क्षानुपरमाच्च । अन्ध आकाशं न पश्यतीत्यत्र चाकाशकर्मकत्वाभावं दर्शनाश्रयत्वाभाववानन्व इत्येव बोधो नञो द्वेधान्वयादित्यादिकं भावनीयम् । तस्मात्सुष्ठूक्तं अजीव इत्यत्र नञः सर्वनिषेधोऽर्थ इति । नोशब्दस्य तु न नञ् समानशीलत्वं परिभाषानुरोधेन देशसर्वनिषेधयोः प्रवृत्तिदर्शनादिति किमतिप्रसङ्गेन ॥ प्रकृतं प्रपुमः, एवं तावन्नैगमादयश्चतुर्षु जीव इत्यादिषु विकल्पेषु प्रवृत्ता, एवंभूतस्तु नैवं इत्यर्थः ॥ तथा चोत्तरपदार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यतयाऽभावान्वयपक्ष एव श्रेयानिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञो व्यवस्थाभाह एवं त्वमित्यादि । नञर्थे युष्मदर्थान्वये तु प्रकृते पुरुषव्यवस्था न सिद्ध्येदिति सूचयितुं पचसीति मध्यमपुरुषनिर्देश इति । क्रियाप्रतियोगिकाभावविशेष्यकबोधे हेतुमाह—असमस्तनञ इति—एवं त्वमित्यादिना व्याकरणमतमुपदर्श्य न्यायमतमाह—तत्रेत्यादि । नञाऽघटितवाक्यार्थे यस्य विशेष्यत्वं नञघटितवाक्यार्थेऽपि तस्य विशेष्यत्वमित्यभिप्रेत्याह—प्रतियोग्यभावान्वययोरिति । तथा च त्वं पचसीति नञाऽघटिते वाक्ये पचसीत्याख्यातार्थस्य पाकानुकूलकृतिरूपस्य प्रथमान्तत्वंपदार्थे विशेष्येऽन्वयात्प्रकारत्वमिति त्वं न पचसीति नञघटितवाक्येऽपि पाकानुकूलकृतिरूपस्याख्यातार्थस्य प्रतियोगितासंसर्गेण नञर्थेऽभावेऽन्वयः, तस्य च प्रथमान्तत्वंपदार्थे विशेष्येऽन्वयात्प्रकारत्वमेवेति भावः । अप्रतीतिरिति—तथा चालीकप्रतियोगिकनिषेधाऽयोगात्तन्निषेधबोधो न स्यादिति भावः । अभावविशेष्यकबोधे केवत्याकाङ्क्षाऽनुपरमाचेति—सोऽभावः कुत्र वर्तते इत्याकाङ्क्षानुपरमाचेत्यर्थः । नैगमनये न हि व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्, तथा सति गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तिनिमित्तगमनक्रियाकर्तरि महिषेऽपि गोव्यवहारस्स्यात्, किन्तु ततो भिन्नमेव तदिति जीवति—दशविधप्राणान् धारयतीति जीव इति व्युत्पत्तिनिमित्तदशविधप्राणधारणक्रियायाः सिद्धजीवेऽभावेऽपि जीवपदशक्यतावच्छेदकजीवत्वजातेस्तत्रापि सद्भावेन सिद्धोऽपि तन्मते जीव एव, एवम्भूतनयस्तु व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमभ्युपगच्छतीति जीवति यथायोगं दशविधप्राणधारणमनुभवतीति जीवः, स च संसार्येव, न तु सिद्धः, जीवनपरिणामरहितत्वेन जीवशब्दार्थाऽघटनादिति स आयुष्मान् प्राणीत्यादिवजीव इत्यपि न व्यपदिश्यते, किं तर्हि, सत्तायोगात् सत्त्वः, अतति तांस्तान् ज्ञानदर्शनसुखादिपर्यायान् गच्छतीत्यात्मा इत्यादिशब्दैरेव निर्दिश्यते, उक्तञ्च विशेषावश्यकभावे—“एवं जीवं जीवो, संसारी प्राणधारणानुभवो । सिद्धो पुनर्जीवो जीवपरिमाणरहिओचि ॥२२५६॥” २८ ॥ २९ ॥ —एवंभूतस्तु नैवं

प्रतिपद्यते । कथमिति चेत्, उच्यते—एवंभूतनयेनेत्यादि । एवंभूतनयेन जीवः इत्युच्चारिते, भवस्थः संसारी, जीवः प्रतीयते । कथं सिद्धस्त्यज्यत इत्याह—हि यस्मात्, एष एवंभूतजयो, जीवं प्रति औदयिकभावस्यैव गतिकषायादिस्वभावस्य ग्राहकः । गतिकषायाद्यौदयिकभावयुक्तमेव जीवमसाविच्छति, यतः शब्दार्थे एवं व्यवस्थितो, जीवतीति जीवः । किमुक्तं भवति । प्राणितीति धातोः सकर्तृकत्वं स्पष्टयति । प्राणा इन्द्रियाणि पञ्च मनोवाक्कायाक्षयः प्राणापानावेक आयुश्चेति दश, तान् धारयति यथायोगं न मुञ्चति यावत्तावदसौ जीव इति मन्तव्यः । तच्च पुं जीवनं प्राणधारणलक्षणं सिद्धे न विद्यते । तस्मान्भवस्थ एव जीवो न सिद्ध इति । नो जीव इत्युच्चारिते नोशब्दः एतन्मते सर्वप्रतिषेधक एव, नञ्समानशीलत्वात्, न देशनिषेधकः, देशस्यैवाभावात्, देशेव हि देशो न वस्त्वन्तरम्, न च देशिनो देशो भिन्न इत्यभिधानं युक्तम्, यदि भिन्नः स्यात्, नासौ तस्य, भिन्नत्वादेव, वस्त्वन्तरवत्, अथाभिन्नो, देशेव तर्ह्यस्ति न कश्चिद्देशो नामेति । न च वृक्षे कपिसंयोगतदभावावच्छेदकतया देशसिद्धिः, परमाणौ निरंशे षड्दिवसंयोगानामिवावच्छेदककल्पनामात्रेण वस्त्वसिद्धेः, अकल्पितस्य च देशिनः कल्पितेन देशेन न तादात्म्यम् प्रतियोग्यभावयोरिवेति, न नोशब्देन देशनिषेधविधी, तस्मान्नो जीव इत्युक्तेऽजीवद्रव्यं परमाप्वादिकं, सिद्धो वा प्राणधारणामावात् प्रतीयते । अजीव इति तूच्चारितेऽजीवद्रव्यमेव परमाप्वादिकं प्रतीयते, नञः सर्वनिषेधकत्वात् । नो अजीव इत्युक्ते द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतिं गमयत इति भवस्थः

प्रतिपद्यत इति । तत्तु जीवनं प्राणधारणलक्षणं सिद्धे न विद्यत इति । उक्तञ्च भगवत्पञ्चेऽपि—“जीवइ भंते ! जीवे, जीवे जीवइ ? गोयमा ! जीवइ ताव नियमा जीवे, जीवे पुण सिय जीवइ, सिय नो जीवइ” इति । अस्यायमर्थः ‘जीवइ’ शब्देन दशविधप्राणलक्षणं जीवनं जीवितव्यमुच्यते, तत्र जीवनं यावत्तावद् नियमाजीवः, अजीवे तस्य सर्वथाऽसम्भवात्, जीवः पुनः स्याज्जीवति स्यान्न जीवति सिद्धजीवस्योक्तलक्षणजीवनाऽसम्भवादिति । एतेन “तिकाले च दु पाणा इंदियबलमाउ आणपाणा य । ववहारो सो जीवो निच्छयदो दु चेदणा जस्स” इति बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहोक्तं निश्चयनयापेक्षया सिद्ध एव जीव इति मतमपि निरस्तम्, एवम्भूतनयस्यैव शुद्धनिश्चयनयरूपत्वेन तन्नयापेक्षया सिद्धो न जीव इत्येव सिद्धेः, औदयिकभावातीतत्वात्सिद्धस्य, गतिकषायाद्यौदयिकभावयुक्तस्यैव च तन्मते जीवत्वाम्युपगमात् । उक्तञ्च नयोपदेशे “भावमौदयिकं गृह्णन्, एवम्भूतो भवस्थितम् । जीवं प्रवक्त्य-जीवं तु, सिद्धं वा पुद्गलादिकम् ॥४६॥ सिद्धो निश्चयतो जीव, इत्युक्तं यदिगम्भरैः । निराकृतं तदेतेन, तन्नयेऽत्येऽन्यथा प्रथा ॥ ४८ ॥” इति । ननु “जीवा मुत्ता संसारिणो य” इति पञ्चनाज्जीवानां भेदद्वयकथनाच्चैतन्यलक्षणभावप्राणधारणात्सिद्धोऽपि जीव इति भवच्छास्त्रेऽपि श्रूयते, तत्कथमिति चेत्, तद् विचित्रनैगमनयामिप्रायेणेति जानीहि । उक्तञ्च नयोपदेशे—“यजीवत्वं क्वचिद् द्रव्यभावप्राणान्वयात्स्मृतम् । विचित्रनैगमाकृतात् तज्ज्ञेयं न तु निश्चयात् ॥५०॥” इति । अधिकं नयोपदेशवृत्तितोऽवसेयमिति । कयोरिव न तादात्म्यमित्याशङ्क्यामाह प्रतियोग्यभावयोरिवेति—विरुद्धस्वभावयोः प्रतियोग्यभावयोरिवेत्यर्थः ।

संसर्गैव जीवो गम्यते । कस्मादनेन नोशब्दादेशप्रदेशो न बोध्यते । तत्राह—समग्रार्थेत्यादि । भावि-
तप्रायमेतत् । एवं तावच्चत्वारो विकल्पा एकवचनेन दर्शिताः, तद्विवचनबहुवचनाभ्यामपि जीवो
नोजीवो, अजीवो नो अजीवो जीवा नोजीवा अजीवा नोअजीवा इत्येवं चत्वारश्चत्वारो द्रष्टव्याः ।
तदाह—एवं जीवो जीवा इति । इतिशब्द आद्यर्थे, द्विवचनबहुवचनाकारितेषु द्विवचनबहुवचनाभ्या-
मुच्चारितेषु, एवमेवाभ्युपगमो नैगमादीनाम् । अथ संग्रहस्य का वार्तत्याह—सर्वसंग्रहेणेत्यादि ।
सर्वसंग्रहेण सामान्यवस्तुग्राहिणा एकवचनद्विवचनान्ता विकल्पा नाभ्युपगम्यन्ते । तांश्च विकल्पान्
दर्शयति—जीवो नोजीव इत्यादि । एकद्वित्वाकारितेषु एकद्विवचनान्तेषुच्चारितेषु, शून्यं भवति,
एकद्विवचनान्तपदमबोधकमिति व्युत्पत्तिमत्तरततो बोधो न भवतीत्यर्थः । हेतुमाह—एष हीति । एष
संग्रहो, यस्मात्संख्याया जीवगताया आनन्त्यं प्रतिपद्यते, पञ्चगतिवर्तिना तेषा बहुत्वात् । यथार्थग्राही
चायमिति बहून् बहुत्वेनैव गृह्णाति । ततो जीवा नोजीवा, अजीवा नोअजीवा इत्ययमेवास्याभिरूपः
कार्यः । उदाहरणान्यपि च बहुत्वेनैव वाच्यानि । शेषास्तु नैगमादयो नयाः, एकस्मिन् जीवशब्दार्थे-
ऽभिधेये, व्यक्त्येकत्वादेवैकवचनं, जीवसामान्येऽप्यभिधेये सामान्यैकत्वादेकवचनप्राप्तौ “जात्याख्या-
यामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्” इति लक्षणेन जात्यपेक्षं सामान्यविषयापेक्षं बहुवचनं बहुषु
जीवेष्वभिधेयेषु व्याक्तिबहुत्वादेव बहुवचनमिच्छन्ति । यतस्तत इति शेषः । सर्वाकारित्वग्राहिण
एकवचनादिभिराकारितान् द्वादशापि विकल्पान् गृह्णन्तीत्येवंशीला भवन्ति । ननु सर्वसंग्रहो
बहुवचनमेव सहत इति यदुक्तं तत्कथं युक्तम्, तस्य सामान्यविषयत्वेनैकवचनसहिष्णुताया एव
युक्तत्वात्, पाक्षिकबहुवचनप्राप्तेरपि जात्याख्यायामिति समाख्यानुरोधेन सामान्यरूपेण व्यक्त्य-
मिधानस्थले नैगमादिभिरेव चरितार्थीकर्तुं शक्यत्वात् ।

समग्रार्थेत्यादीति—समग्रो देशप्रदेशकल्पनारहितो निरवयव एकाभिधानाभिधेयो यः प्रति-
पूर्णोऽर्थोऽखण्डवस्तु, न तु सांशं, तन्गते वास्तविकदेशदेशिनोरभावेनांशांशिभावाभावात् स
समग्रार्थः, तं ग्रहीतुं शीलमस्य स समग्रार्थग्राही तस्य भावस्वत्त्वं तस्मादित्यर्थः । उक्तञ्चानु-
योगद्वारे “एवं वयंतं समभिरूढं संपद् एवंभूओ भणइ जं जं भणसि तं तं सवं
कसिणं पडिपुण्णं निरवसेसं एगगहणगहियं देसे वि मे अवत्थू पएसेऽवि मे अवत्थू”
इति । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति १-२-५८ । जातिवा-
चिनि शब्दे एकव्यक्तावपि विकल्पेन बहुवचनं भवतीत्यर्थः । जात्यपेक्षमित्यस्यार्थमाह—
सामान्यविषयापेक्षमिति । तत्किमित्यत आह बहुवचनमिति । अत एवैकस्मिन्नपि साधौ
साधवः पूज्याः साधुः पूज्य इति विकल्पेन प्रयोगो भवतीति भावः । जीवशब्दस्य यदि
बहवो जीवा वाच्या इति विवक्षा तदा नोक्तसूत्रेण बहुवचनं किन्तु “बहुषु चैव बहुवचनम्”
इति सूत्रेणेत्याशयेनाह—बहुषु जीवेऽविवति । सामान्यरूपेण व्यक्त्यभिधानस्थले
इति विशेषरूपेणाविवक्षितव्यक्त्यभिधानस्थल इत्यर्थः । चरितार्थीकर्तुं शक्यत्वा-
दिति—उक्तसूत्रानुरोधेन सामान्यरूपेणैव

संपन्नो ब्रीहीः, संपन्ना ब्रीहय इत्युदाहरणयोस्तन्मत एवोपदर्शयितुं शक्यत्वात् । अत एव संख्यावाचकपदो-
पसंदानमेकतरनयविनिगमकत्वात्तदपवादकम् । तथा चानुसृतं श्रीहैमसूरोभिः, “जात्याख्यायां नवैको-
ऽसंख्येयो(ऽसंख्यो)बहुवत्” इति, उदाहृतं च द्वयाश्रयमहाकाव्ये “दूरे राज्ञोऽपठन् सूता विप्रः सर्वोऽ-
न्तिकेऽवदत् । अन्तिकाद् गुरुराशास्तं गायनाश्चान्तिकं जगुः ॥ १ ॥” इति । अत्र सूतगायनानां सामान्य-
रूपेणाभिधाने बहुवचनं विप्रगुर्वैकवचनमिति सामान्यस्य प्राधान्येनाभिधाने त्वेकवचनमेव समयासिद्धम् ।
भिवानस्थले व्यक्तेरेकत्वं बहुत्वञ्चैकव्यक्तिं बहुव्यक्तीत्यादाय सागवतीति तथाऽभ्युपगमपरो-
नैगमादिरेव, न तु सङ्ग्रहः, तस्य सामान्यस्वरूपमात्राभ्युपगमपरत्वेन व्यक्तिगतैकत्वबहुत्वा-
भ्युपगमत्वाभावात् । तथा च तत्र नैगमादिभिरेव बहुवचनं चरितार्थयितुं शक्यम्, यत-
स्तद्वाच्यस्य बहुत्वस्य तत्र सद्भावात्, यत्र तु व्यक्तिगतसङ्ख्यायां विवक्षा तत्रैकत्वसङ्ख्या
विवक्षितैकवचनेनैवाभिधातुं शक्यां, बहुत्वसङ्ख्यां विवक्षिता बहुवचनेनैवाभिधातुं शक्येति न
तत्र वैकल्पिकैकवचनबहुवचनप्रतिपादकोक्तसूत्रप्रवृत्तिरित्यर्थज्ञापनाय सामान्यरूपेण व्यक्त्यभि-
धानस्थले इत्युक्तम् । नैगमादिनयमतमाश्रित्य सामान्यरूपेण व्यक्त्यभिधानस्थलीयदृष्टान्तद्वय-
आह—सम्पन्नो ब्रीहीः संपन्ना ब्रीहय इति—“जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्यो बहुवत्” २
२-१२१ इति हैमसूत्रेणोभयत्र जातिवाचिनि ब्रीहिशब्दे एकवचनं बहुवचनं च विकल्पेन भवती-
त्यर्थः । तन्मते—नैगमादिमते । नैगमनयेन ब्रीहित्वजातेस्तत्कलत्राहिंगताया एकत्वेनाभ्युपगमा-
त्तदपेक्षमेकवचनं, ब्रीहिव्यक्तयो बहुव्योऽभ्युपगता इति तदपेक्षं बहुवचनं । सङ्ग्रहनयस्तु
सामान्यमात्राभ्युपगमपर इति व्यक्तीनां सामान्यरूपेणैकत्वस्यैवाभ्युपगमेति तन्मते नैव बहु-
वचनं परमार्थवृत्त्या युक्तमिति भावः । अत एवेति उक्ताभिप्रायादेवेत्यर्थः । सङ्ख्यावा-
चकपदोपसन्दानमिति सङ्ख्यावाचकपदसमाभिव्याहारस्थलीयैकवचनबहुवचनयोर्येन नैग-
मादिनयेन तद्वाच्यार्थस्योपपत्तिस्तेनैव नयेन सम्भव इति न तत्र वैकल्पिकतद्विधायको-
क्तसूत्रप्रवृत्तिरिति सङ्ख्यावाचकपदोपसन्दानं तत्सूत्रप्रवृत्तिबाधकमित्यर्थः । “जात्याख्यायां
नवैकोऽसंख्यो बहुवत्” ॥ २ । २ । १२१ ॥” इति जातेरेकत्वादेकवचन एव प्राप्ते
पक्षे बहुवचनार्थं बहुवद्भाव उच्यते । जातेराख्याऽभिधानं जात्याख्या तस्यामेकोऽर्थः जाति-
लक्षणोऽसङ्ख्यः सङ्ख्याविशेषणरहितो बहुवद्भाव भवतीत्यर्थः । दूरे राज्ञोऽपठन्निति—अत्र मुद्रित-
द्वयाश्रयमहाकाव्ये “दूरं राज्ञोऽपठन् सूता विप्रः सर्वोऽन्तिकेन तु । अन्तिकाद् गुरुराशास्तं
गायनाश्चान्तिकं जगुः ॥” इत्येवं तृतीयसर्गे अष्टसप्ततितमः श्लोकः । तस्यार्थश्चैवं तत्र कृतः,
राज्ञो नृपस्य नृपाद्वा दूरं सूता भटा अपठन् । विप्रस्तु ब्राह्मणजातिः, पुनः सर्वोऽपि राज्ञोऽन्तिके
वेदमपठन् । गुरुः पुरोहितजातिः सर्वोऽपि राज्ञोऽन्तिकात्समीप आशास्त, आशिषं दत्तवान् ।
कृत्यविधिभक्तययद्वा । गायनाश्च राज्ञोऽन्तिकं निकटे जगुरिति ॥ सूतगायनानामिति—
सूतगायनव्यक्तीनामित्यर्थः । सङ्ख्यायां अविवक्षितत्वात् तत्र विकल्पेनैकवचनस्य बहुवचनस्य
चोक्तसूत्रेण प्रवृत्तिरिति भावः । सामान्यस्य प्राधान्येनेति—जातेः प्राधान्येन विवक्षणे

अत एव नैगमव्यवहारयोर्भेदोपदर्शनायभेदवचनबहुवचनाभ्यां षड्विंशतिर्भङ्गाः,

तस्या एकत्वेनैकवचनमेवौत्सर्गिकमिति न तत्र विकल्पेन विधायकोक्तसूत्रस्य प्रवृत्तिरिति प्रकृते सङ्ग्रहनयस्य प्राधान्येन सामान्यग्राहिणो मतेन नोक्तसूत्रेण वैकल्पिकबहुवचनोपपत्तिरिति भावः । षड्विंशतिर्भङ्गा इति-आनुपूर्व्यनानुपूर्व्यवक्तव्यकपदत्रयेणैकवचनान्तेन त्रयो भङ्गाः, एवं बहुवचनान्तेन तेन पदत्रयेण त्रय एव भङ्गाः, एवमेतेऽसंयोगतः प्रत्येकं भङ्गाः षड् भवन्ति, संयोगपक्षे तु पदत्रयस्यास्य त्रयो द्विकसंयोगाः, एकैकस्मिंस्तु द्विकसंयोगे एकवचन-बहुवचनाभ्यां चतुर्भङ्गीसङ्भावतः त्रिष्वपि द्विकसंयोगेषु द्वादशभङ्गास्तम्पद्यन्ते, त्रिकयो-गस्त्वत्रैक एव, तत्र चैकवचनबहुवचनाभ्यामष्टौ भङ्गाः, सर्वेऽप्यस्मी षड्विंशतिः ।

आनुपूर्वी १	इत्येकवचनान्ताह्वयः	आनुपूर्वी १	अनानुपूर्वी १	}	द्विकसंयोगे चतुर्भङ्गी
अनानुपूर्वी १		" १	अनानुपूर्व्यः ३		
अवक्तव्यकः १		आनुपूर्व्यः ३	अनानुपूर्वी १		
		" ३	अनानुपूर्व्यः ३		
आनुपूर्व्यः ३	}	आनुपूर्वी १	अवक्तव्यकः १	}	द्विकसंयोगे ४
अनानुपूर्व्यः ३		" १	अवक्तव्यकाः ३		
अवक्तव्यकाः ३		आनुपूर्व्यः ३	अवक्तव्यकः १		
		" ३	अवक्तव्यकाः ३		
	}	अनानुपूर्वी १	अवक्तव्यकः १	}	द्विकसंयोगे ४
		" १	अवक्तव्यकाः ३		
		आनुपूर्व्यः ३	अवक्तव्यकः १		
		" ३	अवक्तव्यकाः ३		
आनुपूर्वी १	१	अनानुपूर्वी १	अवक्तव्यकः १	}	त्रिकसंयोगेऽष्ट भङ्गाः
" १	१	" १	अवक्तव्यकाः ३		
" १	१	अनानुपूर्व्यः ३	अवक्तव्यकः १		
" १	१	" ३	अवक्तव्यकाः ३		
आनुपूर्व्यः ३	३	अनानुपूर्वी १	अवक्तव्यकः १		
" ३	३	" १	अवक्तव्यकाः ३		
" ३	३	अनानुपूर्व्यः ३	अवक्तव्यकः १		
" ३	३	" ३	अवक्तव्यकाः ३		

संग्रहस्य तु सामान्याश्रिताः सप्तैव भङ्गा अनुयोगद्वारसूत्रे लिखिताः । अत एव च वृत्तावभेदैकत्वसंख्याया एव भानं न्यायसिद्धं वैयाकरणैरभ्युपगम्यते । सामान्यात्मनाऽविभागेन संख्याविशेषाणामवस्थानं हि सा, अस्या भानं च कपिञ्जलाधिकरणे त्रित्वस्थेवात्रैकत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात्, न चेदेवं तदा राजपुरुष इत्यादौ राज्ञः राज्ञोः राज्ञा वेति जिज्ञासा न स्यात्, तस्याः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्, तस्मान्न्यायवत्त्व-

नन्वियमानुपूर्व्यादिका संज्ञा, अयं च तदभिधेयस्य शुकादिरर्थः संज्ञीत्येवं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धकथनस्य त्रिप्रदेशिकस्सकन्ध आनुपूर्वी एवं यावदनन्तप्रदेशिकस्सकन्ध आनुपूर्वीत्येवमेकवचननिर्देशमात्रेणैव सिद्धत्वात् त्रिप्रदेशिका यावदनन्तप्रदेशिका आनुपूर्व्य इत्यादिबहुवचननिर्देशः किमर्थं इति चेत्, उच्यते, आनुपूर्व्यादिद्रव्याणां प्रतिभेदमनन्तव्यतिव्याख्यानाथो नैगमव्यवहारयोरित्यं-भूताभ्युपगमप्रदर्शनार्थश्च बहुवचननिर्देश इति । नैगमव्यवहारयोर्द्विवचनान्तभङ्गाभ्युपगमेऽपि प्राकृते द्विवचनाऽभावात् अनुयोगद्वारे षड्विंशतिर्भङ्गा इत्युक्तम् । सङ्ग्रहस्य तु सामान्याश्रिताः सप्तैव भङ्गा इति-अस्ति आनुपूर्वी अस्ति अनानुपूर्वी अस्ति अवक्तव्यक इत्येकवचनान्तास्त्रय एव भङ्गाः, संग्रहस्य सामान्यवादित्वेन व्यक्तिवहुत्वाभावात् बहुवचनाभावात्, आनुपूर्व्यादिपदत्रयस्य च त्रयो द्विकसंयोगा भवन्ति, एकैकस्मिंश्च द्विकयोगे एकवचनान्त एक एव भङ्गः, त्रिकयोगेऽप्येक एवैकवचनान्त इति सर्वेऽपि सप्तभङ्गाः सम्पद्यन्ते, शेषास्त्वेकोनविंशतिर्बहुवचनसम्भवित्वान्न भवन्ति । नन्वेवं तर्हि सङ्ग्रहस्य सामान्यवादित्वेनानुपूर्वी-सामान्यस्य सर्वत्रैकत्वेन तेनाभ्युपगमात् सत्पदप्ररूपणायां आनुपूर्वीद्रव्याणि सन्ति अनानुपूर्वीद्रव्याणि च सन्ति अवक्तव्यकद्रव्याणि सन्तीति बहुवचननिर्देशः कथं सम्भवतीति चेत्, सत्यम्, मुख्यरूपतया सामान्यमेवास्ति, गुणभूतं च व्यवहारमात्रनिबन्धनं द्रव्यबहुल्यमप्यसौ पदतीत्यदोष इति भावः । अत एव-सामान्यस्यैकत्वादेव । वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्यायाः-समासे अभेदरूपैकत्वसङ्ख्यायाः । सा-अभेदैकत्वसङ्ख्या । कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र बहुवचनेन त्रित्वचतुष्टादीनां सर्वेषां सङ्ख्यानामुपस्थितावपि प्रथमोपस्थितौ तत्परित्यागे मानाभावेन त्रित्वस्यैव यथाग्रहणं तथाऽत्रापि राजपुरुष इत्यादौ प्रथमोपस्थितत्वाद्भेदैकत्वसङ्ख्याया एव ग्रहणमित्याह-अस्या भानं चेति । तथाऽनभ्युपगमे दण्डमाह-न चेदेवं तदेति । तस्याः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादिति-विशेषजिज्ञासायाः सामान्यरूपेण सङ्ख्याज्ञानपूर्वकत्वादित्यर्थः । ननु सामान्यज्ञाने सति विशेषजिज्ञासा कथं भवतीति चेदित्यम्, राजपुरुष इत्यत्र राजा चासौ पुरुषो राजपुरुष इति कर्मधारयसमासः, राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तत्र कर्मधारये राजपदशक्यार्थस्य पुरुषेणामेदान्वयसम्भवात् लक्षणा, किन्तु तत्पुरुष एव राजपदशक्यार्थस्य राज्ञा भिन्ने पुरुषपदार्थेऽभेदेनान्वयस्य बाधितत्वादभेदान्वयोपपत्त्यर्थं राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणाऽऽश्रयणीया, तथा च तत्र तत्पुरुषसमासस्वरूपाधिगतये राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानुसन्धानमावश्यकम्, इत्थञ्चानुसन्धीयमानराज्ञः पुरुष इति विग्रहके राजपुरुष इत्यत्र राजपदस्यैकराजसम्बन्धिनि लक्षणा, अनुसन्धीयमानराज्ञोः

जिज्ञासानुरोधेन तद्रूपेण वाच्यत्वाद्वा वृत्तौ तदवगम इति, किं बहुना ? लोकलोकोत्तरन्यायविरोधे-
नानुगतार्थग्राहिणि सर्वसंग्रहे बहुवचनाङ्गीकरणं न कथमपि विचारसहमिति चेत्, अत्रेदमामाति,
यत्र लोके लोकोत्तरे वा सामान्यप्राधान्येनाऽभेदैकत्वसंख्याया एवाश्रयणम्, तत्र श्रौतमार्थं वा एकवचन-
मेव युक्तम्, यत्र तु बौद्धमेकत्वं प्रकृतिपर्यवसितं क्रियते, तत्र सर्वसंग्रहनयोऽपि बहुवचनमेव प्रयुङ्क्ते,
यथा का सेनेति-प्रश्ने हस्त्यश्वरथपदातय इति, किं वनमिति प्रश्ने पुत्रागनागसहकारतालतमाला इति ।
तेन व्यणुकादीन्वनन्ताणुकपर्यवसानानि द्रव्याण्युद्दिश्य यत्रैकमानुपूर्वीसामान्यं विधीयतेऽनुयोगद्वारादौ
तत्र बौद्धमेकत्वं संग्रहविषयः, इह तु व्यवहाराभिधित्सितस्य विधिप्रतिषेधाभ्या जीवपदार्थविभागस्य
पुरुष इति विग्रहके तत्र राजपदस्य राजद्वयसम्बन्धिनः लक्षणा, एवमनुसन्धीयमानराज्ञां
पुरुष इति विग्रहके तत्र राजपदस्य बहुराजसम्बन्धिनः लक्षणेति वस्तुस्थितौ विग्रहवाक्याविशेषा-
प्रतिसन्धाने तत्पुरुषोऽयमित्येतावन्मात्रज्ञाने राजपुरुष इत्यादौ राज्ञः राज्ञोः राज्ञां वेति भवत्येव
जिज्ञासेति बोध्यम् । तद्रूपेणेति-अभेदैकत्वसङ्ख्यात्वेन रूपेणेत्यर्थः । वृत्तौ तदवगम इति-
समासे अभेदैकत्वसङ्ख्यावगम इत्यर्थः । विरोधेनेत्यस्य न कथमपि विचारसहमित्यनेना-
न्यः । सामान्यप्राधान्येनेति-व्यक्तिविशेषमाविवक्षित्वेत्यर्थः । श्रौतमिति-आगमसिद्ध-
मित्यर्थः । सौत्रमिति पाठस्सम्भवति सूत्रसिद्धमित्यर्थः । आर्थमिति युक्तिसिद्धमित्यर्थः ।
यत्र तु बौद्धमेकत्वं प्रकृतिपर्यवसितं क्रियते, तत्र सर्वसंग्रहनयोऽपि ब-
हुवचनमेव प्रयुङ्क्ते इति यत्र तु जीवानां स्वरूपतोऽनेकत्वेऽपि तेषां सामान्यरूपेण
यदेकत्वं बुद्ध्या परिकल्पितं तद्बौद्धमेकत्वं प्रकृतिपर्यवसितं क्रियते बहुत्वमेव जीवत्वेनै-
कीकृतमतस्तदेकत्वस्य प्रकृतिर्भूलस्वरूपं बहवो जीवाः, अर्थात् जीवभूतबहुत्वं तत्पर्यवसितं
तत्स्वरूपविधानपरं विवक्ष्यते तत्र जीवव्यक्तीनां भिन्नत्वेन बहुवचनमेव न्याय्यमिति सर्वसंग्रहन-
योऽपि बहुवचनमेव प्रयुङ्क्ते, तत्र दृष्टान्तद्वयमाह -यथेति-यथा सेनेत्यत्र सेनागतमेकत्वं
बौद्धं हस्त्यश्वादीनामनेकेषां तत्समुदायत्वरूपसामान्यरूपेण बुद्ध्या परिकल्पितं यदेकत्वं
तत्प्रकृतिरश्वगजादिगता बहुत्वसंख्या तत्पर्यवसितं तदेकत्वं विवक्ष्यते इति, का सेनेति प्रश्ने
एकत्वविशिष्टाया एव सेनाया विषयत्वेनोत्तरवाक्येऽपि तस्या एव विधेयत्वमिति हस्त्यश्वरथ-
पदातय इत्यत्र बहुत्वविशिष्टानामेव विधेयत्वेऽपि न प्रश्नोत्तरभावानुपपत्तिः, प्रश्ने बहुत्वे पर्यव-
सितस्यैकत्वस्य विषयत्वात् । यद्यपि बहुत्वरूपमेकत्वं प्रश्नविषय इति सेनेत्यत्र बहुवचनेन
भाष्यम् तथापि तत्र प्रकृतिपर्यवसितं बौद्धमेकत्वं नाश्रीयते इत्येकवचनम्, हस्त्यश्वरथपदातय
इत्यत्र तु तत् प्रकृतिपर्यवसितमाश्रीयत इति बहुवचनमिति भावः । अनुयोगद्वारादौ “ से किं
तं संग्रहस्त अङ्गपयपरूषणया ? तिपएसिए आणुपुव्वी, चउप्पएसिए आणुपुव्वी, जाव दसपए-
सिए आणुपुव्वी ” इत्यादिसूत्रेण बहूनि द्रव्याण्युद्दिश्यैकमेवानुपूर्वीसामान्यं विधेयमिति सामा-
न्यस्यैव प्राधान्येन तद्वत्तबौद्धमेकत्वमेव विधित्सितं, न तु तत्प्रकृतिपर्यवसितं क्रियते इत्येक-
वचनमेव न्याय्यमित्याशयेनाह-तेनेत्यादि । इह त्विति-जीवा नोजीवा इत्यत्र त्वित्यर्थः ।

धर्मितावच्छेदकबुद्धिप्रकारविधया प्रकृतिपर्यवसितं तत् क्रियते इति बहुवचनमेवाविरुद्धम् । अत एव सर्वसंग्रहण इत्यत्र सर्वेषां धर्मित्वेन संग्रहण इत्यर्थः । विधौ त्वेकत्वमविरुद्धमेव, बौद्धिकत्वबहुत्वविशेषयोरनतिभिन्नत्वात् । साक्षाद्भूतत्वनिराकाङ्क्षत्वे तु शाब्दिकमविशेषेणैवेति सर्वमवदातम्, गम्भीरं वा भाष्यवचनमिदमन्यथापि सुधीभिः समर्थनीयम् । एकत्र दर्शिता विकल्पा अन्यत्र सुखेन दर्शयितुं शक्यन्त इत्यादिदिशति—एवं सर्वभावेष्वित्यादिना, एवमुक्तप्रकारेण सर्वभावेषु धर्मास्तिकायादिषु, नयवादेनानुगमः शब्दार्थव्याख्यानरूपः कार्यः तत्त्वैषिणा । एवं तावत् प्रमेये नयविचारः कृतः, अथ प्रमाणे तं कर्तुं काम आह अत्राहेत्यादि । सविपर्ययाणामज्ञानसाहितानां पञ्चानां ज्ञानानां मध्ये कानि ज्ञानान्यज्ञानानि वा को नयो नैगमादिराश्रयत इति प्रश्नः । सूत्रिराह अत्रोच्यते—नैगमादयस्त्रयो नैगमसंग्रहव्यवहाराः, सर्वाणि निरवशेषाणि, कियन्ति ? अष्टौ श्रयन्त्यभ्युपगच्छन्ति । ऋजुसूत्रनयस्तु मतिर्मतिज्ञानं मत्यज्ञानं च तद्विपरीतं तद्वर्जानि, यद् श्रुतज्ञानश्रुताज्ञानावधिज्ञानविमङ्गज्ञानमनःपर्ययकेवलज्ञानलक्षणाभ्याश्रयते । अत्राह—कथं मतिं सविपर्ययां मत्यज्ञानसाहितानां श्रयतेऽसौ । अत्रोच्यते—श्रुतस्य सविपर्ययस्योपग्रहत्वाद् व्यवहारावधारणदशायामुपजीवकत्वात्, तथा च श्रुतमुत्तुनिरीक्षकत्वान्मतेरकिञ्चित्करत्वेनानाश्रयणमित्युक्तं भवति । यत्स्वस्विन्द्रियजं ज्ञानमुत्पद्यते तत्रावग्रहमात्रेण प्रवर्तमानं वस्तुनो निश्चयं कर्तुमलं, यदा तु श्रुतज्ञानेनासावर्थ आलोचितो भवति तदा यथावन्निश्चीयत इति तदेवाभ्युपगन्तव्यं श्रुतज्ञानम्, किं मतिज्ञानेनेत्यस्याशयः । शब्द-

धर्मितावच्छेदकबुद्धिप्रकारविधया इत्यादि—धर्मितावच्छेदकबुद्धिः जीवत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितजीवनिष्ठविशेष्यतानिरूपिका जीव इति बुद्धिः, तस्यां प्रकारः जीवत्वं तद्विधया तत्प्रकारेण जीवत्वसामान्यवर्मरूपेण तद्विधमेकत्वं प्रकृतिपर्यवसितं जीवगतबहुत्वपर्यवसितं क्रियते अतस्तत्प्रतिपादकं बहुवचनमेव न्याय्यमित्यर्थः । को जीव इत्यत्र जीवत्वं न प्रश्नविषयः, तथा सति तत्स्वरूपमेव वक्तव्यं स्यात्, किन्तु जीवव्यक्तय एवेत्यभिप्रायेणाह—अत एवेति । विधौ त्वेकत्वमविरुद्धमेवेति सामान्यरूपस्य प्राधान्येन विधाने सामान्यस्यैकत्वमेव विधित्सितमिति विधावेकत्वमविरुद्धमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—बौद्धिकत्वेत्यादि । न तत्र प्रकृतिपर्यवसानं विवक्षितमतरस्तस्यैकत्वस्य बहुत्वाभिन्नत्वेऽप्येकवचनप्रतिपाद्यत्वमेव न्याय्यमिति भावः । यत्र यादृशविधशब्दबोधः कर्तव्यस्तत्र तदनुकूलस्यैकवचनादेरसाक्षात्त्वं तदननुकूलस्य च निराकाङ्क्षत्वं, तेन विधिरूपस्य सामान्यस्यैव प्राधान्यं विवक्षितं तत्रैकवचनं साक्षाद्भूम्, यत्र तु विधिप्रकाराणां विशेषाणां प्राधान्यं विवक्षितं तत्र बहुवचनमेव साक्षाद्भूमित्याह—साक्षाद्भूतत्वनिराकाङ्क्षत्वे त्विति । श्रुतस्य सविपर्ययस्योपग्रहत्वादिति भाष्यस्यार्थमाह व्यवहारावधारणदशायामुपजीवकत्वादिति—सविपर्ययश्रुतज्ञाननिष्ठोपजीव्यतानिरूपितोपजीवकतावत्त्वात् सविपर्ययमतिज्ञानस्येत्यर्थः । मतिज्ञानं भूकत्वात् श्रुतज्ञानमुपजीव्य मत्यज्ञानञ्च श्रुताज्ञानमुपजीव्यार्थनिश्चयं परेषां कुरुतः, न स्वतः इत्यर्थनिश्चये तयोः परावीनत्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह तथा चेत्यादिना । उक्तार्थस्यैवाशयमाह यत्स्वस्वि-

नयन्तु भावार्थावलम्बी, द्वे एव श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते, नान्यानि । अथ कस्मान्नेतराणि श्रयते ? । अत्रोच्यते—मत्यवधिमनःपर्यायाणां श्रुतस्यैवोपग्राहकत्वात् स्वालोचितार्थस्य परप्रत्यायने श्रुतस्यैव मुख्यनिरीक्षकत्वादित्यर्थः । यद्यपि तद्वत्केवलज्ञानमपि सूक्ष्ममित्यनाश्रयणार्हम्, तथाप्यशेषार्थपरिच्छेदकत्वेन प्रधानत्वात्तदाश्रीयत इति भावः । तथा विपर्ययानाम्भ्युपेत्ययमित्याह—चेतनेत्यादि । चेतना सामान्यपरिच्छेकत्वम्, ज्ञ इति भावप्रधाननिर्देशाद् ज्ञत्वं विशेषपरिच्छेदिता, तयोः स्वाभाव्यं तथाभवनम्, तस्मात्, सर्वजीवानां पृथिवीकायिकादीनां नास्य नयस्य मते, कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा जीवो विद्यते, अयथार्थपरिच्छेदित्वं हि मिथ्यादृष्टित्वम्, न च पृथिवीकायिकादीनामपि यत्किञ्चित् स्पर्शध्वंशेऽयथार्थपरिच्छेदिता नाम, यद्यपि शुक्तिकाशकले रजतज्ञानं, तदप्यगृहीतभेदं ज्ञानद्वयं ग्रहणस्मरणात्मकं, न त्वेकं, कारणाभावात्, एतदवलम्बनेनैव सर्वं ज्ञानं यथार्थमेवेति वदतोऽन्यथाख्यातिप्रतिक्षेपिणः प्राभाकरदर्शनस्य प्रवृत्तिः । अज्ञत्वमपि ज्ञानाभावः,

न्द्रियमित्यादि । मत्यवधिमनःपर्यायाणां श्रुतस्यैवोपग्राहकत्वादिति—मत्यवधिमनःपर्यायज्ञाननिष्ठोपकारकतानिरूपितोपकार्यत्वाच्छ्रुतज्ञानस्यैवेत्यर्थः । उक्तमेव व्याख्याति—स्वालोचितार्थस्य परप्रत्यायने इति स्वानि मत्यवधिमनःपर्यायज्ञानानि, तैः प्रत्येकमालोचितो गोचरीकृतो योऽर्थस्तस्य, अत्र पष्ठयर्थो विषयत्वमिति परेषां श्रोतृणां तद्विषयकशब्दबोधात्मकप्रत्ययोत्पादने इत्यर्थः । श्रुतस्यैव मुख्यनिरीक्षकत्वादिति—यैर्यस्य मुख्यं निरीक्ष्यते तानि तदुपकारकाणि भवन्ति, यच्चोपकार्यं तदेव प्रधानतया कार्यकारणमिति लोकव्यवहारन्यायेन प्रकृते परेषां श्रोतृणां मत्यादिभिरस्वालोचितार्थविषयकशब्दबोधकरणे श्रुतस्य मुख्यं निरीक्ष्यत इति तानि मतिज्ञानादीनि तदुपकारकाणि इत्युपकार्यं श्रुतमेव शब्दं साक्षाज्जनयतीति प्रधानतया तदेवाङ्गीकरोति शब्दनय इति भावः । तद्वदिति—मत्यवधिमनःपर्यायज्ञानवदित्यर्थः । सूक्ष्ममिति—न स्वापेक्ष्यपरोपदेशक्षममित्यर्थः । न स्वातिरिक्तकारणानपेक्षपरोपदेशसमर्थमिति यावत् । अज्ञत्वमित्यत्र नञ्पदवाच्यः प्रसज्यप्रतिषेधात्मको निषेध एवेत्यभिप्रेत्य तदर्थमाह ज्ञानाभाव इति । अज्ञो जीवस्त एव स्यात्, यस्मिन् सर्वथा ज्ञानं न विद्यते, न चास्मिन् मते तथा सम्भवति “ सुकु वि मेहसमुदए होइ पहा चंदसूराणं ” इति नन्दीसूत्रवचनाद् घनमेघाडम्बराच्छादने सत्यपि चन्द्रसूर्ययोर्दिनरजनीविभागकृदव्यक्तप्रकाशवदतिनिविडतमकर्मावरणे सत्यपि सर्वनिकृष्टोपयोगः सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तजीवेष्वपि विद्यते, तत्र जीवाजीवविभागकृदव्यक्तज्ञानाम्भ्युपगमात् । तथा चोक्तमाचाराङ्गवृत्तौ

“ सर्वनिकृष्टो जीवस्य दृष्ट उपयोग एव वीरेण ।

सूक्ष्मनिगोदाऽपर्याप्तानां स च भवति विज्ञेयः ॥ १ ॥

तस्मात्प्रभृतिज्ञानविषृद्धिर्दृष्टा जिनेन जीवानां ।

लब्धिनिमित्तकैः करणैः कायेन्द्रियवाङ्मनोदृग्भिः ॥ २ ॥ ” इति ।

अन्यथोपयोगलक्षणस्यावटमानत्वेन जीवोऽप्यजीवत्वं प्राप्नुयादिति न कस्याप्यात्मनो

स चास्य मते न कस्यापि “संव्रजीवाणं पि य णं अक्खरस्स अणंतभागो णिच्चुम्वाडिओ चिद्धइ ” इति वचनात् । न च प्रतियोगिसमानदेशत्वमभावस्य संभवति, तरगात्सर्वे सम्यग्दृष्टयः, सर्वे च ज्ञानिन इत्यस्याभिप्रायः । ‘विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धाऽसुद्धणया’ इति समानतान्त्रिकैर्यदुच्यते तदप्येतन्नायापेक्षया योज्यमानं समीचीनतामश्नति । कर्मोपाधिनिरपेक्षशुद्धद्रव्यार्थिकेन तादृशशुद्धपर्यायार्थिकेन वा तदयोजनाया तु

ज्ञानाभावस्सम्भवतीत्याशयेनाह—स चास्य मते न कस्यापीति । न च यथा यदाधिकरणभूतले यदाभावो विद्यते, तथा न च ज्ञानवत्याऽऽत्मनि ज्ञानाभावोऽपि सम्भवति,

ननु शाखावच्छेदेन कपिसंयोगवति वृक्षे मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावदृष्टान्तेन ज्ञानसमानदेशत्वं ज्ञानाभावस्य भविष्यतीत्यपि न चाशङ्कनीयम्, कपिसंयोगवज्ज्ञानस्याऽव्याप्यवृत्तित्वाभावात् । किञ्च तन्मते देश्येवास्ति न देश इति देशस्यैवाऽभावेन कपिसंयोगोऽपि नाव्याप्यवृत्तिरिति न तद्दृष्टान्तावलम्बनमपि युक्तमित्याशयेनाह न च प्रतियोगिसमानदेशत्वमिति ।

“विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धा हु(उ) सुद्धणया” इति “मग्गणगुणठाणेहि य चउदसहि हवंति तह असुद्धणया । विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया ” इति बृहद्द्रव्यसंग्रहसत्केयं सम्पूर्णा गाथा । अस्याश्चायम्भावार्थः—सर्वे संसारिजीवा अशुद्धनयात् अशुद्धनयापेक्षया चतुर्दशमार्गणास्थानैश्चतुर्दशगुणस्थानैश्च चतुर्दशप्रकारा भवन्ति सम्भवन्तीति विज्ञेया ज्ञातव्याः । चतुर्दशमार्गणास्थानचतुर्दशगुणस्थानसहिता भवन्तीति यावत्, त एव सर्वे संसारिणः शुद्धनयात् शुद्धनिश्चयनयात् शुद्धनिश्चयनयापेक्षया शुद्धाः सहजशुद्धबुद्धैकस्वभावाः शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन शुद्धनिश्चयात्मकेन मार्गणास्थानगुणस्थानरहिता जीवा इति यावत्, ननु शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकशुद्धनिश्चयनयेन मार्गणास्थानगुणस्थानरहिता इत्युच्यमाने मार्गणास्थानमध्येऽपि भव्याभव्यभेदेन पारिणामिकभावस्य द्विधोक्तत्वात्तेन सह विरोधस्यात्, यतः पारिणामिकभाववतां जीवानां मार्गणास्थानसहितत्वेनोक्तत्वादिति चेत्, उच्यते, पारिणामिकभावो हि शुद्धाशुद्धभेदेन द्विविधः, तत्र शुद्धचैतन्यं जीवत्वमविनश्वरत्वेन शुद्धद्रव्याश्रितत्वाच्छुद्धद्रव्यार्थिकसंज्ञः शुद्धपारिणामिकभावो भण्यते, यत्पुनः “जीवमव्यामव्यत्वानि च ” इति तत्त्वार्थसूत्रोक्तं कर्मजनितदशप्राणरूपं जीवत्वं अव्यत्वमव्यत्वञ्चेति त्रयं तद्विनश्वरत्वेन पर्यायाश्रितत्वात्पर्यायार्थिकसंज्ञस्त्वशुद्धपारिणामिकभाव उच्यते, अशुद्धत्वं कथमिति चेत्, यद्यप्येतदशुद्धपारिणामिकभावत्रयं व्यवहारेण संसारिजीवेऽस्ति तथापि “सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया ” इति वचनाच्छुद्धनिश्चयेन नास्ति त्रयं, मुक्तजीवे पुनस्तत्त्वैव नास्ति, इति हेतोरशुद्धत्वं भण्यते, तथा च मार्गणास्थानपतितः पारिणामिकभावोऽशुद्ध उक्तः, तद्विनास्तु शुद्धचैतन्यलक्षणशुद्ध उक्त इति पारिणामिकभावस्य द्विभेदत्वान्नोक्तविरोध इति । उक्तदिगम्बरमतखण्डनार्थमाह—इति समानतान्त्रिकैर्यदुच्यते इत्यादि । एतन्नायापेक्षयेति शब्दनयापेक्षयेत्यर्थः । तादृशेति कर्मोपाधिनिरपेक्षेत्यर्थः । तद्योजनायामिति “विण्णेया संसारी ” इत्यादि योजनायामित्यर्थः ।

केवलज्ञानं केवलज्ञानपर्यायान् वाऽऽदाय सर्वसंसारिषु शुद्धत्वं समर्थनीयं स्यात्, तत्र कर्मोपा-
धिनिरपेक्षत्वं विषये कर्मोपाधिप्रयुक्तभेदग्रहाविषयत्वम्, तच्च यद्यपि भेदग्रहप्रतिपक्षसामर्थ्यनुप्रवेश-
विषया द्रव्ये निरुपचरितसंग्रहेण प्रतिपादयितुं शक्यम्, तथापि पर्याये न कथञ्चित्, पर्यायस्य
संग्रहाविषयत्वात्, पर्यायनये च भेदस्यैव पुरःसूक्तिरित्वात् सदृशापरापरक्षणोत्पत्त्या भेदबुद्धितिरोधानं तु
कर्मोपाधिसाक्षेपतामेव समर्थयेत्, न तन्निरपेक्षताम्, उपप्लवावस्थायां सदृशापरापरक्षणानां कर्मसापेक्षाणा-
मेवोत्पत्तेः, न चोपप्लवानुपप्लवसाधारणं सादृश्यमेकमस्ति, विसमागपरिक्षयादेव मोक्षप्रतिपादनात्,
संग्रहानुगतीकृतविषयपुरस्कारे च न शुद्धः पर्यायनयः समर्थितः स्यात् । भाविनि वर्तमानोपचाराश्रयणे
च नैगमव्यवहारावेवाश्रितौ भवेयाताम्, न चैवं कथमपि प्रत्युत्पन्नपृथिवीकायादिस्पर्शादिपरिच्छेदव्यक्तयः

केवलज्ञानं केवलज्ञानपर्यायान् वाऽऽदाय सर्वसंसारिषु शुद्धत्वं समर्थनीयं स्या-
दिति—केवलज्ञानरूपद्रव्याश्रयणेन मत्यादिसर्वज्ञानानामभिन्नत्वात् केवलज्ञानशुद्धत्वेन शुद्धत्वं
सर्वथा कर्मोपाधिविलयानन्तरभाविर्केवलज्ञानपर्यायाणामाश्रयणेन तच्छुद्धत्वात् पूर्वपूर्वमत्या-
दिज्ञानपर्यायाणामपि केवलज्ञानरूपद्रव्यपर्यायरूपतयाऽभेदाच्छुद्धत्वं वा समर्थनीयं स्यादि-
त्यर्थः । न तत्समर्थनं समीचीनतामश्र्वतीति प्रतिपादनायाह—तत्रेत्यादि । विषय इति—
ज्ञानस्वरूपविषय इत्यर्थः । उपप्लवावस्थायामिति—सरागचित्तसन्तत्यवस्थायामित्यर्थः ।
विसमागपरिक्षयादेवेति—विसमागाः विसमागसन्ततिरूपाः केवलज्ञानपर्यायापेक्षया
मत्यादिज्ञानपर्यायाः, विभावपरिणतिरूपत्वात्तेषाम्, तत्परिक्षयादेव तन्नाशादेवेत्यर्थः । मोक्ष-
प्रतिपादनादिति पर्यायनयेनेति शेषः । संग्रहानुगतीकृतविषयपुरस्कारे चेति-
संग्रहनयाम्युपगतानुगतधर्मेण केवलज्ञानपर्यायैस्सहाऽभेदीकृतानां मत्यादिज्ञानपर्यायाणां के-
वलज्ञानपर्यायशुद्धत्वेन शुद्धत्वाम्युपगम इत्यर्थः । भाविनि वर्तमानोपचाराश्रयण
इति—भाविनि केवलज्ञाने वर्तमानत्वोपचारेण मतिज्ञानादिकालेऽपि केवलज्ञानस्य सद्भावात्त-
च्छुद्धत्वेन तच्छुद्धत्वाश्रयण इत्यर्थः । तत्र दोषमाह नैगमव्यवहारावेवाश्रितौ भवे-
यातामिति—तन्मत एवोपचाराश्रयणस्य युक्तत्वादिति भावः । अयमभिप्रायः शुद्धसंग्रहो
द्रव्यमेवाम्युपगच्छति, अतोऽस्याभेदज्ञानसामग्रीवटकत्वेन भेदज्ञानपरिपन्थित्वात् केवल-
ज्ञानस्य द्रव्यरूपत्वाभ्युपगमेन मत्यादिज्ञानानामपि भिन्नानामनाश्रयणेनाभेदाश्रयणात् स्व-
विषयकेवलज्ञाननिष्ठकर्मोपाधिप्रयुक्तभेदग्रहाऽविषयत्वलक्षणं शुद्धत्वं सम्भवति, अतस्तदाश्रयणेन
सर्वज्ञानानां यद्यपि शुद्धत्वमुपपादयितुं शक्यम्, तथापि तच्छक्त्यैव, न तु व्यक्त्या, यतस्सङ्ग्र-
हनयेन केवलज्ञानस्य वर्तमानमत्यादिज्ञानकाले शक्तिरूपेण सत्त्वेऽपि न तत्तन्मत्यादिज्ञान-
व्यक्त्यात्मनाऽवस्थानमिति तत्तन्मत्यादिज्ञानव्यक्तीनां व्यक्त्यात्मना संग्रहनयो न कथ-
मपि—शुद्धत्वं प्रतिपादयितुं शक्तः, पर्यायनयस्तु केवलज्ञानं पर्यायरूपतयैवाऽभ्युपगच्छति,
तदभ्युपगमश्च पूर्वोत्तरज्ञानानां भेदाश्रयणेनैव, भेदश्च केवलज्ञानपूर्वभाविनां मत्यादिज्ञानानां
कर्मोपाधिप्रयुक्त एव, नातस्स्वविषयज्ञानगतकर्मोपाधिप्रयुक्तभेदग्रहाविषयत्वं शुद्धत्वं तत्र

शुक्तिरजतमव्यक्तिधाराश्च शुद्धाः समर्थिताः स्युरित्यज्ञानमिथ्यात्वनिरपेक्षः शुद्धपर्यायार्थिको ग्रन्थ-
कृदितिदिष्टप्रामाण्यदृष्ट्याऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः । तस्मादपि विपर्ययान् मत्तज्ञानादीनाश्रयते ।
अपिः प्रतिपक्षज्ञानान्भ्युपगमकृतमज्ञानान्भ्युपगमं समुच्चिनोति । यतोऽयं नयो विपर्ययान्न सहते,
यतश्च चक्षुस्सज्ञानानि सर्वाणि श्रुतेऽन्तर्मवन्ति अतो यत् “प्रत्यक्षमन्यदिति” सूत्रे प्रतिज्ञातं नयवा-
दान्तरेण तु यथा मतिश्रुतविकल्पजानि भवन्ति तथा परस्ताद्वक्ष्याम इति तदुपपन्नमित्याह—अतश्चे-
त्यादि । प्रमाणनयविचारमनन्तरं सकलं चाध्यायार्थमुपसंहरन् कारिकाः पपाठ । आह चेत्यादि,
विज्ञाय ज्ञात्वा, एकार्थानि पदानि जीवः प्राणी जन्तुरित्यादीनि, अर्थपदानि च पदनिरुक्तानि अक्षं
प्रतिगतं प्रत्यक्षं अक्षेभ्यः परं परोक्षमित्यादीनि, विधानं नामस्थापनादिकम् । इष्टं च निर्देशस्त्वामित्व-
सत्संख्यादि, ततो विन्यस्य नामादिभिर्निःक्षिप्य, परिक्षेपात् सर्वव्याप्तेः, नयैः प्रमाणे प्रमेये च
परिस्फोरितैर्नैगमादिभिः, परीक्ष्याण्ययमर्थ इत्थं न वेति । तत्त्वानि जीवादीनि सप्त ॥ १ ॥ ज्ञानमिति
ज्ञानं मत्यादि, सविपर्यासं मत्तज्ञानादित्रयानुगतं, नैगमादयस्त्रयः, श्रयन्ति अभ्युपगच्छन्ति, आदित
आदेरारभ्य, तेनान्यत्रयव्यवच्छेदः, सर्वमध्यविवम् । स्वाभिमेदमाह सम्यग्दृष्टेरहदमिहिततत्त्वश्रद्धायिनः,
यदिन्द्रियजमनिन्द्रियजं च, तत्पर्वं ज्ञानं, मिथ्यादृष्टेः सर्वमेव विपर्यासोऽज्ञानम् । लोकोत्तरव्यवहारा-
सम्भवति, मतिज्ञानादिकेवलज्ञानान्तज्ञानपर्यायाणां सर्वेषां सदृशापरापरोत्पत्त्या भेदबुद्धि-
तिरोधानेऽपि केवलज्ञानपूर्वमविमतिज्ञानादौ सदृशापरापरोत्पत्तिः कर्मोपाधिप्रयुक्तैवेति
कर्मोपाधिप्रयुक्तभेदग्रहविषयत्वमेव मतिज्ञानादिपर्यायाणां, न च केवलज्ञानोत्तरपर्यायितत्पूर्-
वमतिज्ञानादिपर्यायाणां सादृश्यमस्ति, येन केवलज्ञानोत्तरसदृशापरापरोत्पत्तौ कर्मनिरपेक्षत्वे
तत्पूर्वमतिज्ञानादिपर्यायपरम्परोत्पत्तावपि तन्निरपेक्षतामाश्रित्य कर्मोपाधिप्रयुक्तभेदग्रहविष-
यत्वमाश्रयितुं शक्येत, तस्मादुक्तदिशा शुद्धपर्यायार्थिकनयाश्रयणेन ज्ञानानां शुद्धत्वेन
जीवशुद्धत्वमुपपादयितुमशक्यमेव, किन्तु शब्दनयमूलप्रमाकरमताश्रयणेनैवेति । तस्मा-
दपीति शब्दनयमते मिथ्यादृष्टेरभावात्, अज्ञत्वाभावाच्चेति हेतुद्वयवलादपीत्यर्थः । अ-
पिना तन्मते मतिज्ञानाद्यन्भ्युपगमेन तद्विपक्षमत्तज्ञानादेरप्यनभ्युपगमादिति हेत्वन्तरं
समुच्चिनोतीत्याह अपिरित्यादि । अयं नय इति शब्दनय इत्यर्थः । यदित्यस्य प्रति-
ज्ञातमित्यनेनान्वयः, यत्प्रतिज्ञातं तदेवाह—नयवादान्तरेण त्वित्यादि । नया नैगमादयः,
तेषां वादः स्वरुचितार्थप्रकाशनं तस्यान्तरं भेदः, तेन मतिश्रुतयोर्विकल्पा ये भेदास्तज्जातानि
यथाऽन्योक्तप्रमाणानि भवन्ति तथा परस्तान्नयविचारणायां वक्ष्याम इति । तदुपपन्नमित्याह—
अतश्चेत्यादीति । शब्दनयस्य मते मत्यादिज्ञानानां श्रुतज्ञान एवाऽऽर्जमिव, तस्य च प्रमाणै-
करूपत्वेन प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनानामपि तत्रैवाऽर्जमात्प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायत इत्यर्थः ।
आद्यकारिकार्थमाह—विज्ञाय ज्ञात्वेत्यादि । परिस्फोरितैरिति—एतत्प्रमाणमेतन्नयापेक्ष्यमे-
तत्प्रमाणञ्चैतन्नयापेक्ष्यम्, एतद्विषयः एतन्नयगोचरः, एतद्विषयस्त्वेतन्नयगोचर इत्येवं तत्प्र-
माणतत्तद्विषयविवेचनाय प्रकाशितैरित्यर्थः ॥१॥ द्वितीयकारिकार्थमाह ज्ञानमितीति ॥२॥

नुरोधेनायं विभागः ॥२॥ ऋजुसूत्र इति—ऋजुसूत्रः षण्मतिज्ञानमत्यज्ञानरहितानि श्रुतादीनि श्रयते । मतिं तु सविपर्यासां न श्रयते । कुतः ? । श्रुतोपग्रहात् श्रुतोपकारकत्वेन, अनन्यत्वादभिन्नत्वात्, श्रुतादिति गम्यं । (य)तस्य हि फलं प्रमाणं न कारणं मोक्षोपयोगिक्रियायाम्, अपि च श्रुतं कारणं न मतिः, तस्याः श्रुतेनान्यथासिद्धत्वादिति । शब्दस्तु श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते नान्यत् । किं कारणं, श्रुताङ्गत्वात्, श्रुतस्य प्रतिविशिष्टबलाधानहेतुत्वात्, अवधिमनःपर्यायाभ्यां हि स्वगृहीतार्थविवक्षारूपं भावश्रुतं स्वस्मिन्तज्जनितशब्दद्रव्यराशिरूपद्रव्यश्रुतद्वारा श्रोतरि च शब्दार्थोपयोगरूपं तत्पुष्टिं नीयते, तदेव च

तृतीयकारिकार्थं विवृण्वन्नाह ऋजुसूत्र इतीति । श्रुतोपकारकत्वेनेति—श्रोतृणां शाब्दप्रत्ययजनने श्रुतज्ञाननिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकारकतावत्त्वेन मतिज्ञानस्येत्यर्थः । यद्यपि श्रोतृणां शाब्दप्रत्ययजनने श्रुतज्ञानमेव प्रधानम्, तथापि मतिज्ञानोपकृतमेव तच्छब्दप्रत्ययं जनयति, तथा च मतिज्ञानं शब्दशक्त्याद्यवग्रहस्वरूपं श्रुतज्ञानमुपकरोतीति तदुपकारकरण एवोपक्षीणं मतिज्ञानम्, शाब्दप्रत्ययं तु श्रुतज्ञानमेव विदधातीत्यर्थप्रत्ययजनने श्रुतज्ञानस्यैवोपकारं करोति मतिज्ञानमिति हेतुनेति भावः । तदेवाश्रयणीयं भवति यन्मोक्षोपयोगिक्रियाकारणम्, मतिज्ञानन्तु न तथा, किन्तु मतिज्ञानाच्छ्रुतं, ततश्च मोक्षोपयोगिक्रिया भवतीति श्रुतमाश्रयणीयं भवतीत्याह—तस्य हीति, हिर्यतः, मतिज्ञानस्य फलं प्रमाणं—प्रमेयपरिच्छेदकम्, मतिज्ञानमर्थं प्रमिणोत्येव केवलमिति यावत्, मोक्षोपयोगिक्रियायान्तु कारणं न भवतीत्यर्थः । अपि चेति—अत्र चस्य स्वर्थकत्वात् अपि तु श्रुतं मोक्षोपयोगिक्रियायाः कारणमित्यर्थः । मतिः कस्मान्न कारणमित्यपेक्षायामाह—तस्या इति—मतेरित्यर्थः, यस्य हीति पाठे तु यस्य फलमर्थाधिगतिनिबन्धनत्वात् प्रमाणमेव भवति, न तु मोक्षोपयोगिक्रियायाः कारणं भवति तदाश्रयणं न युज्यते इति शेषः । अपि चेति—अपि त्वित्यर्थः, तथा च मोक्षोपयोगिक्रियायाः कारणत्वाच्छ्रुतस्याश्रयणं तदभावात्मतेरनाश्रयणमित्यर्थः । मतेरकारणत्वे हेतुमाह तस्या इति । श्रुताङ्गत्वादित्यस्यार्थमाह श्रुतस्य प्रतिविशिष्टबलाधानहेतुत्वादिति । एतद्विवेचयितुमाह अवधिमनःपर्यायाभ्यां हीति । हिर्यतः, अवधिमनःपर्यायज्ञानाभ्यां करणाभ्यामवधिमनःपर्यायज्ञानगृहीतार्थविवक्षारूपं विवक्षाया इच्छारूपाया आर्हतमते ज्ञानविशेषत्वाद् भावश्रुतं स्वस्मिन् वक्तारि पुष्टिं नीयते, ताभ्यां करणाभ्यां स्वगृहीतार्थविषयकविवक्षारूपं भावश्रुतं श्रोतृज्ञानोत्पादनसमर्थं भवति, उक्तविवक्षारूपभावश्रुतजनितशब्दद्रव्यराशिरूपद्रव्यश्रुतद्वारा श्रोतरि शब्दार्थोपयोगरूपं शब्दवाच्यार्थविषयकशब्दबोधोपयोगरूपभावश्रुतं ताभ्यां करणाभ्यां पुष्टिं नीयते, वक्तृमुखोच्चारितपुद्गलात्मकशब्दरूपद्रव्यश्रुतद्वारा श्रोतृप्राप्तमानं शब्दवाच्यार्थविषयकशब्दबोधोपयोगरूपं भावश्रुतं विशिष्टचारित्रक्रियारूपार्थक्रियानुकूलसामर्थ्यरूपपुष्टिवद् भवतीति तदेव विशिष्टचारित्रार्थक्रियाकारित्वेन प्रधानं, न तु कारणरूपे अवधिमनःपर्यायज्ञाने विशिष्टचारित्रार्थक्रियाकारित्वभावेन प्रधाने, तयोः कारणयोश्च श्रुतज्ञानेनान्यथासिद्धत्वादिति मतिज्ञानप्रभृतयो-

विशिष्टचारित्र्याद्यर्थक्रियाकारित्वेन प्राधान्यमास्कन्दतीति तदङ्गयोस्तयोर्मतिज्ञानस्येव न गणना ॥३॥ मिथ्ये-
ति-मिथ्यादृष्टिर्मिथ्यादर्शनं चाज्ञानं च ते द्वे, अयं शब्दो न श्रयते । किं कारणम् ? । अस्य शब्दनयस्य
मते न कश्चिदज्ञोऽज्ञानवानस्ति । कुतः ? । ज्ञस्वाभाव्यात्-सर्वप्राणिनां ज्ञातृस्वरूपत्वात्, अत एव
चास्य न कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरप्यस्ति । नन्वेवमज्ञानमिथ्यादर्शननिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः कथमुपपद्यते, तस्यां स्वतः
सिद्धत्वज्ञाने इच्छाया एवासंभवादिति चेत्, मैवम्, तत्र स्वेष्टसाधनत्वस्वकृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्तदुपपत्तेः,
यत्रैव परस्य विशिष्टज्ञानं कारणं तत्रैव मम 'तद्धेतोः' इत्यादिन्यायेन विशेषणासंसर्गाग्रह एवेति किमनु-
पपन्नम् ॥४॥ इतीति-इत्यनेन प्रकारेण, नयवादा-नैगमादिविचारः, चित्रा बहुप्रकाराः, ज्ञेयवैचित्र्यात् ।
क्वचित्-स्वरुचितसामान्याद्यंशे विशेषादिग्राहिनयविचारवतारे, विरुद्धा इव-प्रतिबध्यमानोत्पत्तिका इव,
अथ च सम्यगालोचनायां नयान्तरजन्यबाधज्ञानस्य नयान्तरजन्यज्ञानेऽप्रतिबन्धकत्वात्,

गणना, श्रुताङ्गत्वादिति भावः । तदेव-श्रुतज्ञानमेव । तदङ्गयोस्तयोरिति-प्रधानकारणीभूत-
श्रुतस्याङ्गयोगात्तया कारणीभूतयोरवधिमनःपर्यायज्ञानयोरित्यर्थः ॥३॥ चतुर्थकारिकार्थमाह-
मिथ्येतीति । आशङ्कते-नन्विनि, एवं-अज्ञानमिथ्यादर्शनाभावे सति । प्रवृत्तेरनुपपत्तौ हेतु-
माह-तस्यां स्वतः सिद्धत्वज्ञाने इच्छाया एवासंभवादिति-अज्ञानमिथ्यादर्शन-
निवृत्तौ स्वतः सिद्धत्वज्ञाने सा स्वत एव सिद्धा, अर्थात् ज्ञस्वाभाव्यादेवोक्तनिवृत्तिस्त्वतोऽस्तीति
ज्ञाने मम सा भवत्वितीच्छाया एवासंभवादित्यर्थः । उत्तरयति मैवमिति । तत्र
अज्ञानमिथ्यादर्शननिवृत्तौ । तदुपपत्तेरिति-प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यर्थः । नैयायिकैः प्रवृत्तिं प्रतीष्ट-
साधनत्वप्रकारकेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकमिदमिष्टसाधनमित्याकारकं एवं कृतिसाध्यत्वप्रकारकेदं-
विशेष्यकमिदं कृतिसाध्यमित्याकारकं विशिष्टज्ञानं कारणमभ्युपगतं, तच्चेष्टसाधनत्वरूपस्य कृति-
साध्यत्वरूपस्य च विशेषणस्य योऽसंसर्गो विशेष्येऽभावस्तस्य ग्रहे सति न भवितुमर्हति, तद्वत्ता-
बुद्धिं प्रति तदभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति तदभावः प्रतिबन्धकाभावविधया कारणत्वेनाभ्यु-
पगन्तव्य एवेति तेनैवास्माकं मतेऽपि प्रवृत्तिसिद्धौ किमुक्तविशिष्टज्ञानस्य कारणत्वकल्पने-
नेत्याह यत्रैव परस्येत्यादि ॥४॥ पञ्चमकारिकां विवृणोति-इतीतीति । ज्ञेयवैचित्र्या-
दिति-नैगमादिनयमन्तव्यतत्तत्प्रकारवैचित्र्यादित्यर्थः । क्वचिदित्यस्यार्थमाह स्वरुचिते-
त्यादि । विरुद्धा इव इत्यस्यार्थमाह प्रतिबध्यमानोत्पत्तिका इवेति । सम्यगालोच-
नायाम् परमार्थदृष्ट्या यथार्थवस्तुतत्त्वविचारणायाम् । नयान्तरजन्यबाधज्ञानस्य
नयान्तरजन्यज्ञानेऽप्रतिबन्धकत्वादिति-तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयरूपबाध-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभावज्ञाने सति शाखावच्छेदेन वृक्षे कपि-
संयोगवत्त्वज्ञानमेव न स्यात्, भवति च, तस्मादव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टमेवोक्त-
बाधज्ञानं प्रतिबन्धकं वाच्यम्, तथा च प्रकृते अक्षणिकत्वसामान्याद्यभ्युपगन्तुनयविषयाऽ-
क्षणिकत्वसामान्यादिधर्मस्य क्षणिकत्वविशेषाद्यभ्युपगन्तुनयविषयक्षणिकत्वविशेषादिधर्मस्य
चोभयस्य भिन्नापेक्षयैकस्मिन् वस्तुनि वृत्तित्वेनाव्याप्यवृत्तित्वमिति तज्ज्ञानस्योत्तेजकस्य

विशुद्धा—अव्याहृतोत्पत्तयोऽव्याहृतयाथार्थ्याश्च । अंशग्राहित्वेऽपि पारमेश्वरप्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तु-
स्पर्शेन लौकिकविषयान् वैशेषिकादिशास्त्राण्युपेक्षिताः, तत्त्वज्ञानार्थं—समग्रनयसामग्रीसंपाद्यसप्तमङ्गला-
त्मकमहावाक्यार्थपरिज्ञानार्थम्, अधिगम्या अभ्यसनीयाः । उत्सर्गतो हि पारमेश्वरप्रवचनपरिणतबुद्धीना
स्याद्वादाभिधानमेवोचितं परिपूर्णवस्तुप्रतिपादकत्वात्, तद्व्युत्पत्त्यर्थितया तु शिष्याणामंशग्राहिषु
नयवादेष्वप्यपवादतः प्रवृत्तिरुचितैव । “अशुद्धे वर्त्मनि स्थित्वा, ततः शुद्धं समीहत ” इत्यादि-
न्यायादिति भावः । तदिदमाह—सम्मतौ महावादी—“सीसमईविष्कारण—मेतत्थो यं कओ समुल्लोवो ।
इहरा कहामुहं चेव, णत्थि एयं(वं) ससमयंमि ॥ १ ॥” इति ॥

सत्त्वेन तज्ज्ञानविशिष्टतया नैगमनयजन्याक्षणिकत्वसामान्यादिप्रकारकज्ञानरूपवाधज्ञानस्य-
र्जुसन्ननयजन्यक्षणिकत्वविशेषादिप्रकारकज्ञानं प्रति न प्रतिबन्धकत्वमित्यत इत्यर्थः ।
विशुद्धा इत्यत्र हेतुं प्रदर्श्य तदर्थमाह अव्याहृतेत्यादि । लौकिकविषयातीता
इत्यस्यार्थमाह—अंशग्राहित्वेऽपीति । तत्तन्नयानां प्रकारविधया तत्तदंशग्राहित्वेऽपि
तदितरांशोऽप्रतिक्षेपित्वेन श्रुतप्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकनस्त्वेकदेशग्रहणलक्षणस्पर्शेनैकान्ता-
त्मकलौकिकविषयप्ररूपकवैशेषिकबौद्धादिशास्त्रविषयैकान्तागोचरत्वेन तान्यतीतास्तत्तन्नयवादा
इत्यर्थः । तत्त्वज्ञानार्थमित्यस्यार्थमाह—समग्रनयेति । अधिगम्या इत्यस्यार्थमाह—अभ्यसनी-
या इति, दृढसंस्कारमापन्ना यथा स्युस्तथा सन्ततप्रवृत्त्या स्थैर्यभावेनात्मसात्कर्तव्या इति भावः ।
यद्यर्हत्सिद्धान्तोक्तानेकान्ततत्त्वाम्यासजन्यतद्विषयकपरिपुष्टबुद्धीनां सप्तमङ्गलात्मकप्रमाणवाक्य-
स्यैव सप्तविधजिज्ञासानिवर्तकसप्तधर्मप्रकारकैकत्रिमिविशेष्यकाखण्डबोधजनकतापर्याप्तिमत्त्वात्
उत्सर्गतस्याद्वादरूपप्रमाणवाक्याभिधानमेवोचितं तर्हि तत्तन्नयवादविषया प्रवृत्तिर्दुर्घटैव, तत्तन्न-
यवाक्यानां मिथो विरोधितया विरुद्धनयवाक्यप्रतिपादनप्रवृत्तेरनुचितत्वादित्याशङ्कायामाह
तद्व्युत्पत्त्यर्थितयेति—स्याद्वादवाक्यतज्ज्ञानाशेषांशविशिष्टपरिपूर्णवस्तुविषयकनिराकाङ्क्षशब्द-
बोधात्मकज्ञानविशेषकार्यकारणभावविज्ञानरूपा या व्युत्पत्तिस्तदर्थितयेत्यर्थः । अस्य च शिष्या-
णामित्यनेनान्वयः । अंशग्राहिषु नयवादेष्वप्यपवादतः प्रवृत्तिरुचितैवेति—न हि
प्रत्येकतत्तदंशज्ञानाभावे निखिलांशविशिष्टार्थज्ञानं भवितुमर्हतीत्यशेषांशविशिष्टार्थबोधे एकैकत-
त्तदंशविषयकनयज्ञानानामपि हेतुत्वात्तज्ज्ञानेकभवंशग्राहिषु नयवादेऽपि प्रवृत्तिरुचितैवेत्यर्थः । ननु
तदितरांशनिरपेक्षतत्तदंशविषयकनयवादानां मिथोविरोधिनां तद्विषयास्तत्त्वेनायथार्थज्ञानज-
नकत्वात्तत्त्वतो मिथ्यात्वादशुद्धत्वेन तदुक्तयुक्त्याश्रयणं नोचितमित्याशङ्कायामाह—अशुद्धे
वर्त्मनि स्थित्वेति—तथा चोक्तन्यायेन शिष्यमतिविस्फारणार्थं तदुक्तयुक्त्याश्रयणमपि
न्याय्यम् । परमार्थतत्त्वेकान्तनयभाषाप्रयोग एव नास्ति, कुतस्तदुक्तयुक्त्याश्रयणमिति बोध्यम् ।
उक्तार्थे सम्मतितृतीयकाण्डसत्कषत्रविंशतितमगाथासंवादमाह—“सीसमईविष्कारणे ति” । अस्या
अयमर्थः शिष्यमातोविस्फारणमात्रार्थोऽयं विनीतविनेयबुद्धिविकाशनमात्रफलोऽयं, अति-

स्वरूपतोऽशुद्धत्वेऽपि फलतः शुद्धत्वे सर्वेषां नयवादानां स्याद्वादव्युत्पादकतयेत्येवमिदं दशायां सर्वथा तदाश्रयणं न्याय्यमिति परमार्थः ॥

॥ इति महोपाध्याय-श्रीकल्याणविजयगणेशिष्यमुख्यपण्डित-श्रीलाभविजयगणि-
शिष्यावतंसपण्डित-श्रीजीतविजयगणिसतीर्थतिलकरण्डित-श्रीनयविजयगणि-
चरणकमलचञ्चरीकेण पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसोदरेणोपाध्याय-
श्रीयशोविजयगणिना विरचितायां भाष्यतर्कानुसारिण्यां
तत्त्वार्थटीकायां प्रथमाध्यायविवरणं समाप्तम् ॥

॥ न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महोपाध्याय श्रीयशोविजयगणि
विनिर्मितायां भाष्यतर्कानुसारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां
प्रथमाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ॥

नम्रविनयमक्तिमात्रेणार्हच्छास्त्रीयद्रव्यानुयोगतत्त्वाभ्यासैकनिष्ठानां शिष्याणां सप्तमङ्गयात्मक-
महावाक्यजन्यप्रमाणात्मकाखण्डशब्दबोधजनकावान्तरवाक्यार्थज्ञानोत्पादनार्थ इति यावत् ।
कृत्वाः समुल्लासः विहितः प्रबन्धः । इतरथा एकान्तवादैकवाक्यतापन्ननयवाक्यप्रतिपाद्यै-
काग्रतत्त्वकथैवैषां जैनसिद्धान्ते नास्ति, एकान्तनयविषयासत्त्वेन तत्कथायां अप्यसम्भवान्न सा
प्रतिपादनीया, अत एव “नैवावधारणीं भाषां भाषेत” इति सिद्धान्तोक्तमपि सङ्गच्छते, अयञ्च
निषेधः स्वतन्त्रनयविषय एव, तेन स्याद्वादैकवाक्यतापन्ननयवाक्यस्येतरधर्माऽप्रतिक्षेपितयाऽ-
न्याशेषदेशसापेक्षैकदेशबोधजनकस्यानन्तधर्मात्मकवस्त्वैकदेशोऽपि स्याद्वादरूप एवेति तत्प्रति-
पादकत्वादेव सुनयवाक्यरूपतया तत्त्वार्थाधिगमकारणत्वेन तत्कथा तु प्रतिपादनियैवेत्यायातम्,
अत एव “प्रमाणनयैरधिगमः” इति सूत्राधिरोधोऽपि नेति भावः । ननु किमेकान्तनयवादाश्रयणं
नैव न्याय्यमित्याशङ्क्यामाह स्वरूपतोऽशुद्धत्वेऽपीति । एकान्तविषयाऽसत्यत्वेन तद्वि-
षयाणां एकान्तनयवादानामप्रामाण्येऽपीत्यर्थः । फलतः शुद्धत्वे हेतुमाह सर्वेषां नयानां
स्याद्वादव्युत्पादकतयेति-अशेषनयानां प्रमाणात्मकमहावाक्यजन्याखण्डशब्दबोधजनका-
वान्तरवाक्यार्थज्ञानजनकतयेत्यर्थः ॥

॥ अथ प्रशस्तिः ॥

संतारयिष्यामि भवोन्धिमग्नान्, संमोचयिष्यामि हितार्थिभन्वान् ।
निश्शेषनानाविधकर्मबन्धात्, प्रदर्श्य नेष्यामि शिवं सुमार्गम् ॥ १ ॥

इत्थं जगत्प्रोद्घृतिभावनायुक्, श्रीविंशतिस्थानतपःप्रभावात् ।
राप्राक्त्वृतीये नृभवे कुलोच्चे, निकाचितश्रीजिननामकर्मा ॥ २ ॥

गृहीतदीक्षो विबुधोपसर्गेऽपि नैव कन्व्यो हतमोहशत्रुः ।
विज्ञातलोकत्रयसर्वभावं, सर्वाङ्गिभाषानुगदेशनातः ॥ ३ ॥

हितार्थिभन्वात्मगणान् प्रबोध्य, चोप्त्वाङ्गिचेतोमुखि बोधिबीजम् ।
कषायतापार्तिहरं वरिष्ठं, सङ्ग्राह्यं विज्ञानचरित्ररत्नम् ॥ ४ ॥

मोक्षं नयत्याश्रयविवाधसौख्यं, जिनेश्वरो यो भवतापतप्तान् ।
सदा स नाथोऽस्तु भवे भवे नो, भवाञ्च निस्तार्य शिवं करोतु ॥ ५ ॥

। पञ्चमिः कुलकम् ।

कल्याणकृद्दर्शनसूरिगीतं गुणौघतीर्थोदयसूरसूरिम् ।

भक्त्या सदाऽनन्दनताङ्गिसूरिं, विशुद्धविज्ञानविकाशसूरिम् ॥ १ ॥

भन्वात्मपद्मोल्लसनाकसूरिम्, पिपासुतत्त्वामृतपायिसूरिम् ।

अवपूर्लावण्यवरास्येसूरिं, कस्तूरसास्तौति ननेमिसूरिम् ॥ २ ॥

महतां करुणाऽपूर्वा, याऽसाध्यमपि साधयेत् । इयं टीकाऽपि तेषां वै, कृपाऽतुलप्रभावतः ॥ १ ॥

विक्रमचन्द्रैर्लंकाशं हस्तवर्षेयमासि च । वीरसंवत्सृग्गोङ्गाऽश्ववेदकरेयमासि च ॥ २ ॥

श्रीवीरस्वामिनिर्वाण-कल्याणाद्विरवौ दिने । श्रीतीर्थगुरुवृद्धैर्क-मानसस्य यशस्विनः ॥ ३ ॥

गुरोश्च श्रीनेमिसूरेश्च, निश्शेषसूरिचक्रिणः । पट्टाम्भोजदिनेशेन, दर्शनाभिख्यसूरिणा ॥ ४ ॥

शास्त्रविशारद-न्यायवाचस्पत्युपसंज्ञिना । श्रीराजनगरे श्रेष्ठे, जैनधर्मैकधामनि ॥ ५ ॥

पूज्याप्तगुरुणा सार्द्धं, चतुर्भासस्थितेन वै । नीता समाप्तिभामेरुम्, भवतु प्रीतये सताम् ॥ ६ ॥

॥ षड्मिः कुलकम् ॥

अनुपयोगतो जाता, स्खलनाकाचिदत्र ताम् । गुणैकं दृष्टयस्सन्तः, क्षमन्तामिति प्रार्थये ॥ ७ ॥

एषा कस्यचिदर्थिनस्तु विवृतिर्गूढार्थसंदीपिका, लेशेनाप्युपकारिणी यदि भवेत्तर्हि प्रयत्नः फली ।
नो चेच्छास्त्रविचारणव्यसनितातोऽत्र प्रवृत्तस्य सत्तत्त्वाम्यासविपुष्टितोभम मनस्संशुद्धये ज्ञायताम् ।

सद्धर्मभूमधुमनीपुरभूषणस्य, तुल्यास्यकैश्च शशिनाथमनीपिवर्गैः ।

आविष्कृतोत्तमयथार्थगुणोत्करस्य, विद्वत्सभाविजयविस्तृतकान्तकीर्तेः ॥ ९ ॥

श्रीनेमिसूरिसुगुरोर्वरतत्पुरस्था-हृद्दीधनीकमलशीवरदम्पतीजः ।

हस्ताम्बुजे विजयदर्शनसूरिरेनां भक्त्या नतः कृतिमहञ्च समर्पयानि ॥१०॥ युग्मम्॥

॥ इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमसूत्रप्रथमाध्यायविवरणगूढार्थ-

दीपिकाऽऽख्या टीका समाप्ता ॥

इति श्रीविश्वामित्राचार्यसर्वज्ञशासनानुपमानल्पतरुवावलोकनसमुत्पन्नवि-
ज्ञानविकाशातिशयप्रकाशिताखिलमेदिन्यचिन्त्यचिन्तामणिकल्पद्रुमो-
पमपरमात्मसद्धर्ममर्मप्रसूतशशभृद्धवलकीर्तिभरधवलितभूवल्लय-
प्राप्ताखण्डविजय-तीर्थोद्धारैकधुरीण-श्रीतपो गच्छनभोनभोमणि-
भट्टारकाचार्य-विजयनेमिसूरीश्वर-पट्टाम्भोजविकाशदिनमणि-
आप्तन्यायवाचस्पतिशास्त्रविशारदोपनाम-भट्टारका-
चार्य-विजयदर्शनसूरिविरचिता-वाचकावतंसभग-
वच्छ्रीमदुमास्वातिवाचकगुम्फितस्वोपज्ञभाष्यो-
पेतश्रीतत्त्वार्थाधिगमसूत्रप्रथमाध्यायीयसर्व-
तन्त्रस्वतन्त्र-न्यायविशारद-न्यायाचार्य-
महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिप्रणीत-
विवरणस्य " गूढार्थदीपिकाऽऽख्या"-

टीका समाप्तिमगात् ॥

॥ तत्त्वार्थविवरणगूढार्थदीपिकासहिततत्त्वार्थविवरणस्य शुद्धिपत्रम् ॥

पृ. पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ. पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
३-२	ऐन्द्रपदम्	ऐन्द्रम्पदम्	१५-१०	वल्लस	वल्लस
३-१३	ऐन्द्रपदम्	ऐन्द्रम्पदम्	१६-१	गन्तृणां	गन्तृणां
३-१७	कार्ययोगेन	काययोगेन	१६-६	कर्तृगुण	कर्तृगुण
३-१७	रक्षाकारणे	इति प्रयोगद्वयं प्रेरणार्थविवक्ष- णादिति ज्ञेयम् ।	१९-१९	रूप	रूप-
३-१७	ज्ञानकारणे		२०-६	भिक्षाद्यदे	भिक्षाद्युदे
३-२२	विहृत्	विहन्तृ	२३-८	लिङ्गियातत	लिङ्गिततया
४-६	युक्त	युक्तं	२३-१८	दि विग्रह	दिविग्रह
४-६	गत पर-	गतपर-	२४-४	कर्तरपि	कर्तुरपि
४-१६	तथा द्वन्द्वे	तयोर्द्वन्द्वे	२५-१६	चतुर्थी पक्षे	चतुर्थीपक्षे
५-१८	टीके	टीके	२६-१	साक्षाद्यप	साक्षाद्यूप
५-२४-२६	तद्विवृत्ति	तद्विवृत्ति	२७-१०	एवेञ्चेति	एवेञ्चेति
६-७	तत्तद्दर्श-	तत्तद्दर्श-	२८-३	मत्त्वेनव	मत्त्वेनैव
६-३०	दौ सू	दौ कृतमिति सू	२८-५	वच्छेदक	वच्छेदक
७-१९	श्यम्भावः	श्यम्भावः,	२८-९	भिव्यङ्ग्या	भिव्यङ्ग्या
८-१	कर्मणि	कर्माणि	२९-१४	तथापि	त्वयापि
८-२	विलोक्यन्ते	विलोक्यते	३०-६	मपि तं	मपि श्रुतं
८-११	संशयस्यक	संशयस्यैक	३०-२१	सत्त्वमिति	सत्त्वमिव
९-२	लब्धोव	लब्धवि	३१-१४	यथा श्रुता	यथाश्रुता
९-१५	पवान	पधान	३३-१७	आपद्यतेति	आपद्येतेति
१०-१३	णोद्दे	णोपदे	३३-२१	सत्त्व जन्य-	सत्त्व-जन्य-
११-३१	विशिष्ट	विष्ट	३४-२	पदाथक	पदाथैक
१३-१८	थम्प्रत्ययः	थम्प्रत्ययः	३५-२	रीकृत्य	रीकृत्य,
१४-५	शुद्धकि-	शुद्धिकि-	३५-१०	शुद्धि	शुद्धि
१४-११	कर्तुर	कर्तुर	३५-१९	ज्ञान ता	ज्ञानश्रुता
१४-२६	चत्र इति	चैत्र इति	३५-२६	विरतेः ।	विरतेः
१४-२७	गतं ए	गत ए	३६-८	विशेष	विशेष्य
१४-२८	कर्तुश्चै	कर्तुश्चै	३७-२६	मित्याह-	मित्याह-

४०-२५	समुत्थत्वन	समुत्थत्वेन	६४-१९	र्णयादीनां	णीयादीनां
४१-३	भवत्येव	भवत्येष	६४-२९	वर्त्यखेल	वर्त्यखिला
४१-५	जन्मनि इ	जन्मन इ	६५-१७	तदुर्भाग्य	तदौर्भाग्य
४३-८	लक्षणं	लक्षणा	६६-७	भवनीयम्	भवनीयम्
४३-२५	सजयए	संजयए	६६-१८	शतिका	शतितमका
४७ ५	ऽधमाधम	ऽधमाऽधमाधम	६७ १७	कान्निष्ठा	कान्निष्ठा
४८-२३	मनससं	मनस्सं	६७ ३१	संढक्क-	संढक्कः
४८-२७	मत्त्व	मत्त्व	६७-३१	मूलाति शय	मूलातिशय
४९-१६	ऽर्भव	ऽर्भव	६८-२९	तेन सह-	तेन सह-
५०-१९	पारलौकिक	पारलौकिक	७०-६	मोहाद-शानात्	मोहादशानात्
५२-२	दिशति,	दिशति-	७०-६	अन्थार्थौ	अन्थार्थौ
५५-२१	हितस्सत	हितस्य सत	७०-२१	नुचितेति ।	नुचितेति-
५९-४	मस्मकृता	मस्मकृता	७२-३१	वेन्धा	वेन्धो
५९-६	दुपेदश	दुपदेश	७३-६	ऽत्रैव	तत्रैव
५९-२१	स्थान	स्स्थान	७४-१२	न्तिमकारिकारिक्या	न्तिमकारिक्या
५९-२१	ध्वंद्म	ध्वंद्म	७७ १५	कारणता	कारणता-
५९-२५	चेष्टा वि	चेष्टावि-	७७ २७	संख्या	संख्या-
५९-२७	वेच्छाहेतु	वेच्छा हेतु	७९-२	इति । इति विशेषा	इति विशेषा
५९-२८	क्रान्तयेच्छां	क्रान्ततयेच्छां	७९-६	विरोधोऽपि न,	विरोधो न,
६०-१३	तदेवं तीर्थ	तदेवं सर्वतीर्थ	८१-४	श्रूयमाणस्य	श्रूयमाणस्य
६०-१७	एवत्याश	एवत्याश	८२-११	वा श्रूयमाणं	वा श्रूयमाणं
६०-२२	कर्माशुभ	कर्माशुभ	८४-२२	तद्व्युत्पादकः	तद्व्युत्पादकः
६०-३१	प्रपूर्ति	प्रपूर्ति	८४-३०	रणतै	रणैत
६१-२	शैत्य , ति	शैत्यद्युति	८५-३	हृतं	हृतं
६१-३	मति ता	मतिश्रुता	८५-९	दि-विशेष	दिविशेष
६१-५	रिन्दुरिव	रिन्दुरिव	८६-६	वार्ता	वार्ता
६१-२४	तृतीया	तृतीया	८६-८	व्यतिरेकान्यां	व्यतिरेकान्या
६१-२९	सिद्ध चाव	सिद्धचाव	८६-१५	स्वेतर	स्वेतरसकल
६२-१०	इति	इति ।	८६-२६	मृत्वादिना	मृत्वादिना
६३-२९	जीयम्	जीयम्	८७ ३	पुण्यत्वका	पुण्यत्वका
६३-३०	दिसाधु	दिसाधु	८८-६	धियया शक्ता ।	धिययाशक्ता

८८-७	सम्प्लव	सम्प्लव	१११-१४	लक्षणसम	लक्षणाऽसम
९०-६	प्यानमिलप्या	प्यानन्ता	१११-२२	पूर्वक्षणरूपे वर्त	पूर्वक्षणरूपे वर्त
९०-१८	त्वाऽऽयुधृत	त्वाऽऽयुर्वे धृत	११२-६	दण्डेति-स्व । दण्डेति-दण्डस्य स्व	
९०-३०	वरणादिक्षयता	वरणादि क्षयता	११३-२९	शररि	शरीर
९१-३	तत्, क्षयो	तत्क्षयो	११५-२३	हनिस्थानत्वं	हीनस्थानत्वं
९२-७	विशेषणे, नेय	विशेषणे-नेय	११६-६	निर्जरा	निर्जरा
९३-११	दृशिः ।	दृशिः	११६-१२	स्वेनैवेति	स्वेनैवेति
९३-११	दृष्टिज्ञान	दृष्टिर्ज्ञान	११६-१७	तत्फल	यत्फल
९३-१२	तदर्थः	तदर्थः	११७-१५	बहुत्वं	बहुत्वं
९३-२५	भवतीति या-द्रव्या	भवतीति द्रव्या	११९-१६	पाठानुज्ञा	पाठान्यनुज्ञा
९४-८	वार्थानां	वार्थानां श्रद्धानं	११९-२९	भव्यावृत्ता	भव्यावृत्ता
९४-१५	यैवापेगमात्	यैवोपगमात्	१२०-२४	सदित्व	सादित्व
९४-१६	नीत्राघ	नीत्राघ	१२१-७	तत्त्वादीनि	तत्त्वानि
९४-१७	तथेत्याह	तथेत्यत आह	१२१-२२	तत्त्वरूप	तत्त्वत्वरूप
९४-३१	तत्तत्भूवेऽ	तत्त्वस्वभावोऽ	१२२-६	रानेर्जरा	रानिर्जरा
९५-१	अर्थपद	अर्थपद	१२२-१५	धर्मत	धर्मः, त
९५-४	अतिरिक्तान्ते	अतिरिक्तान्तं	१२३-४	र्थस्तत्त्वम्	र्थस्तत्त्वम् ।
९५-६	वसिन्धाति	वतिव्याप्ति	१२३-२०	त्वात्, करि	त्वात् करि
९५-७	त्वालामात्	त्वलामात्	१२३-२८	तमुद्दिश्य	तत्त्वमुद्दिश्य
९६-३०	गदर्शनवानीति	गदर्शनवानिति	१२६-१	पदार्थात्	पदार्थास्त
९९-१०	शेषः ।	शेषः	१२६-१५	तमाश्रित्य	तदाश्रित्य
१०१-२०	इति-गन्धः	इति-गन्ध	१२७-१२	स्तम्भस्यैव	स्तम्भस्यैव
१०५-२	कार्यनिवृत्तौ	कार्यनिवृत्तौ	१२७-१८	गङ्गातरि	गङ्गातीर
१०५-२६	नाच्छिन्ना	नावच्छिन्ना	१३०-४	द्धर्मादि	द्धर्मादि
१०६-१८	द्विविध्यस्य	द्वैविध्यस्य	१३१-७/२६/२७	संज्ञा कर्म	संज्ञाकर्म
१०६-२०	दवकृतं	दैवकृतं	१३४-२१	नामेन्द्र	नामेन्द्र
१०७-४	उपयोगे	उपयोग	१३४-२३	सङ्ग्रहाय	सङ्ग्रहाय
१०८-२१	विशेषधर्मेण	विशेषधर्मेण	१३५-५	यमित ।	यमित्या
१०९-२४	कारणात्	कारणात्	१३६-११	प्रकुर्वाणो	प्रकुर्वाणो
११०-१२	लाघव इत्ये	लाघवमित्ये	१३७-८	कर्तुम् ।	कर्तुम्,
११०-२४	तत्र-यत्	तत्र यत्	१३९-१८	मिद्धि	बुद्धि

१३९-२७	तयऽऽदिश्य	तयाऽऽदिश्य	१७२-७	विचायम्,	विचार्यम्,
१३९-२९	जिवित्य	जीवित्य	१७२-१०	विचारणायिम् ।	विचारणीयम् ।
१४२-६	सङ्गच्छतं	सङ्गच्छते	१७२-१६	सादिसप	सादिरप
१४२-११	न्द्रार्भनत्वादि	न्द्राभिनत्वादि	१७२-१७/२२-२५	नित्यपु	नित्यपुं
१४३-१७		यदरे	१७२-३०	सम्यग्दर्शननिन	सम्यग्दर्शननिन
१४४-१-४	वद् वृत्ति	वद् वृत्ति	१७४-२	र्थः, तस्य,	र्थः तस्य,
१४४-१५	इति । सङ्केत	इति सङ्केत	१७४-३१	क्षेत्र ।	क्षेत्रे ।
१४४-२५	महत् दा	महत्तदा	१७४-३२	भागः । अद्यौ	भागः अद्यौ
१४५-२४	निक्षेपादि	निक्षेपादि	१७५-५	पुद्गल	पुद्गल
१४६-२३	स्वस्वनि	स्वस्वत्वनि	१७५-९	स-भा	सर्वभा
१४७-२९	लामं बुद्धी	लामबुद्धी	१७७-७	नन्तरं	न्तरं
१४९-२२	णोत्ति-	णोत्ति-	१८२-६	सिद्धस्थार्थो	सिद्धस्थार्थो
१५३-१३	सन्निधाना	सन्निधानाऽ	१८२-१४	न(न्तगुणा) नन्ता(न्तगुणा)	
१५४-३	प्रधाना	प्रधाना	१८२-२७	रितस्थायै	रितस्थायै
१५६-२६	संसर्गत्व	संसर्गत्व	१८२-३१	पूर्व	पूर्व
१५७-११	रात्रीमोजी	रात्रिमोजी	१८३-१२	अवसर	अवश्य
१५७-१५	द्रोणमित्या	द्रोण इत्या	१८८-२	स्तम्भाधाय	स्तम्भाधायि
१५८-२१	धर्मस्यैकै	धर्मस्यैक	१८८-१३	सप्तम्याष्व	सप्तम्याः ष
१५८-३०	श्रुतसङ्गत	श्रुते सङ्गत	१९०-३०	दृष्टव्य	द्रष्टव्य
१५९-१२	अत एवेत्य	अत एव-“इत्य	१९१-५	चच्छ	तुच्छ
१५९-१३	लभ्यत इति	लभ्यत” इति	१९१-१०	तेऽथो	तेऽर्थो
१६०-५	चाऽप्रमाण्य	चाप्रमाण्य	१९१-२०	जीवाननमित्य	जीवानमीत्य
१६०-१५	त्मकरत्त,	त्मकरत्तः,	१९२-३	ज्ञानतयाऽज्ञान	ज्ञाततयाऽज्ञात
१६३-२६	भवतात्यस्य	भवतीत्यस्य	१९३-१४	भावा	भाना
१६५-२१	भ्युपगमात्,	भ्युपगमात्	१९६-२८	मिनमोमित्य	मिनोमीत्य
१६५-२५	राहति	राहति	१९७-२५	रुद्ध इत्या	रुद्धत्वमित्या
१६६-२०	विवेदनक्रियाकर्मसं	विवेदनक्रियाकर्मसं	२०१-२६	धानात्, स	धानात् स
१६६-२३	प्रदीपित्य	प्रदीपित्य	२०५-९	वृत्ति पर्या	वृत्तिपर्या
१६७-१३	तत् सम्बन्ध,	तत्सम्बन्ध-	२०६-१४	सम्यग्दृष्टिनश्छ	सम्यग्दृष्टेश्छ
१६९-१	विवेककस	विवेकस	२०६-२४	वस्तुसम्पू	वस्तु सम्पू
१७०-२९	सह-वर्त्तिनी	सहवर्त्तिनी	२०७-२३	भेदन्तीत्या	भेदन्तीत्या

२०८-१६	नर्थान्तर	नर्थान्तर	२३८-८	ज्ञान द्विविध	ज्ञान द्विविधं
२०८-१८	व्याप्तेरि	व्याप्तिरि	२३८-८	शत्रिशत	शत्रिशत
२०८-२५	भवजन्य	भवाऽजन्य	२३८-९	श्रुतज्ञान	श्रुतज्ञानं
२१०-३	तत्रेन्द्रिनि	तत्रेन्द्रियनि	२३८-१५	बाधे	बाधे
२१०-४	स्पर्शना	स्पर्शना	२३८-१८	विंशतिस्तु	विंशतितमस्तु
२१२-२७	तद्भेदे	तद्भेदेन	२३९-१८	कारिणीति	कारिणी इति
२१९-१९	मित्यने	मित्यने	२३९-१९	हिणीत्यर्थः ।	हिणी इत्यर्थः ।
२१९-२०	बोधव्यः	बोधव्यः	२३९-२९	प्रत्यक्षं	प्रत्यक्षं
२२१-१८	न्यं सामा	न्यं सत्तासामा	२४०-२	तत्तच्छब्दः	तत्तच्छब्दः
२२१-२९	धारणाऽपि च्यु	धारणाऽविच्यु	२४१-१३	स्वात्मा	स्वात्मा
२२२-२६	भवतहि	भवतीह	२४१-१४	संयोगीन	संयोगानि
२२२-२८	धर्ममस	धर्मसम	२४२-१२	ज्ञानव्याप्य	ज्ञानं व्याप्यं
२२४-३१	प्यनुत्को	प्यनुत्कटको	२४२-१९	जाना-	जानी-
२२७-१५	नैकतया	नैकतया	२४२-२६	तत्किं ल	तत्किं ल
२२८-१३	कार्यजनक	कार्यजनक	२४२-३०	चतुर्विंश	चतुर्विंश
२२९-१९	रूपा चतुर्दा	रूपा तदा	२४३-१	शक्ति ज्ञात	शक्तिः ज्ञाता
२२९-२३	तिः, तदेवे	तिस्तदेवे	२४३-२	कृत् दशा	कृद्दशा
२३०-१६	कश ।	कशः ।	२४३-३	उत्पन्न विन	उत्पन्नविन
२३०-१७/१८	गृहणाति	गृह्णाति	२४३-११	रण समाप्त्य	रणसमाप्त्य
२३०-२२	बह्वृ	बह्वृ	२४३-१६	ज्ञान तु तत्पूर्वक	ज्ञानं तु तत्पूर्वक
२३०-२७	योविषय	योर्विषय	२४३-१९	व्युत्पत्त्या	व्युत्पत्त्या
२३१-९	यथा	तथा	२४३-२०/२१	श्रुतज्ञान	श्रुतज्ञान
२३२-१२	हा कृतो	हाकृतो	२४४-२/३	श्रुत	श्रुत
२३३-५	जन्योऽयं	जन्योऽयं	२४४-२३	मित्यश	मित्याश
२३३-१६	लिङ्ग	लिङ्गक	२४५-८	स । ब्रह्मते	सम्ब्रह्मते
२३३-२६	तद्वति तद्वनिष्ठ	तद्वनिष्ठ	२४५-२४	शेष ।	शेषरे
२३४-९	शेषहेतुता	शेषहेतुता	२४८-१४	वाण्या शे	वाण्याऽशे
२३४-१५	कथं, निश्च	कथं निश्च	२४९-२३	धटान् धट	धटान् धट
२३४-१५	धते प्रका	धते, प्रका	२५०-८	न्ति, एव	न्ति एव
२३५-१४	मेव सवि	मेव, सवि	२५०-१९	हेतुः स्मा	हेतुं स्मा
२३६-३०	र्थः । स्पर्शा		२५०-	नः प्रत्या	प्रति

५६-१४	नाशान्तरं	नाशानन्तरं	३०२-७	लभते	लभन्ते
५७-५	काशी तथापि । काशी, तथापि		३०३-५	दर्शना	दर्शनाः
५९-१५/१६	शुभ्र	सुभ्र	३०३-२०	भङ्गं यद्वा	भङ्गम्, यद्वा
५९-३१	रूढतत्त्वा	रूढत्वात्	३०३-२८	गौरित्वध्यव	गौरित्वध्यव-
६२-२०	जननाकूल	जननाचुकूल	३०३-२९	लोष्ट	लोष्टं
६२-३२	यायत्र	यायत्र	३०३-२९	लोष्टं इति	लोष्टमिति
६३-३०	त्वात्, श्रुत	त्वात् श्रुत	३०३-२९	लोष्ट इति	लोष्ट इति
६६-१३	नशनादि	नशनादि	३०३-२९	सुवर्णमिति	सुवर्णमिति
६८-१०	मानं, हीयमानं	मानं हीयमानं	३०४-३२	तलभं	भूतलं
७०-८	त्यपि, भूया	त्यपि भूयो,	३०६-२२	सत्त्वात्, प्रतिसमय सत्त्वात्, प्रतिसमयं	
७३-१९	मप्याश्रय-	मप्याश्रयन्	३१०-३	इत्यादि मि	इत्यादिमि
७५-७	तिसूत्र	तितमसूत्र	३१०-९	वण्डाखण्डा	खण्डाखण्ड
७६-२८	सूत्रे, द्रव्याणि	सूत्रे द्रव्याणि	३१०-२६	तमवि	तमसूत्रवि
७७-७	न्तरत्वप्रसक्त्या	न्तरप्रसक्त्या	३१२-२२	साका-	साकाङ्क्ष-
७७ २०-२५	वृत्त्यन्ता	वृत्त्यन्ता	३१२-२५	व्यवहारः ।	व्यवहारः,
७८-३	नन्त्यात् ।	नन्त्यात् । ३०।	३१२-६	नाणिप्रत्यये	नाण्प्रत्यये
७८-१७	त्यत्रके	त्यत्रके-	३१२-७	काणिप्रत्यये	काण्प्रत्यये
७९-९	द्वितीयतृतीया	द्वितीयतृतीया	३१३-१९	चेत्,	चेत्
७९-२७	पश्म	पश्म-	३१५-१९	संहः	संहः
८०-३	तत्रैक	तत्रैक	३१५-३१	त्ययो	त्वयो
८४-१०	व्याप्यरा	वाप्यराः	३१६-९	आह	आही,
८७-१५	भूत कारण	भूतकारण	३१६-११	त,	तं,
८९-१३	हेतुकेऽपि	हेतुके अपि	३१६-२९	स्यैवोपआ-	स्यैवोप-
८९४-३२	विना	विना		हकत्वात्	आहकत्वात्
८९६-६	न्मुत्त्व	न्मुत्त्व	३१६-३५	दृष्टिन	दृष्टिर्न
८९७-१७	म्योरस	म्योरस	३१८-१६	प्रमाणार्हत्वा	प्रमाणार्हत्वा
८९९-७	सामस्यज्ञ	सामस्य	३१९-२५	पश्म	पशुम्
८९९-१४	मनेनापेपा द	मनेनोपपादि	३२१-१७	विभाज	विभाज-
९००-१	रित्येव	रित्येव	३२१-२१	तथा विभागः	तथाविभागः
९०२-५	मिति अत्राह	मिति । अत्राह-	३२१-२७	सङ्गच्छते	सङ्गच्छते
९०२-७	था । नपि	चानपि	३२१-३०	मते, चतु	मते चतु

३२३-१०	रिका टिका	रिकाटिका	३४४-२४	त्यादि संशया	त्यादिसंशया
३२३-१६	निर्धारित	निर्धारित	३४६-११	तौ च तौ तदुभयं	तौ च तदुभयं
३२३-२१	तावद्गोव्यक्तिः	तावद्गोव्यक्तिः	३४६-२६	सत्त्वात् ।	सत्त्वात् ;
३२३-२६	वेता,	वेता	३४७-२०	यदीति पद	यदीतिपद
३२३-३०	क्रियते	क्रियते,	३४७-२७	मिति । सदृ	मिति सदृ-
३२४-१६	गामानय	गामानय	३४७-२८	कर्त्रर्थाः,	कर्त्रर्थाः
३२४-१८-२०	कत्वंमा न्वयां	कत्वंमा न्वयां	३४८-१३	दितः । तदु	दितः तदु
३२५-१	उक्त	उक्तं	३४९-२३	भावनऽ-	भावनाऽप
३२५-२२	पत्तेः,	पत्तिः,	३५०-५	भावनत्वेन	भावनत्वेन
३२७-६	यनेवै	येनैव	३५१-६	शिष्यघ	शिष्यद्वयऽ
३२७-२०, २३, २७	पुल्लिङ्ग	पुल्लिङ्ग	३५१-२०	द्वेष्टीत्यादे	द्वेष्टीत्यादे
३२९-१५	किं तु	किन्तु	३५१-२२	तार्थः ।	तार्थः
३३०-१०	कारणा	कारणता	३५१-२७	नश्यतीत्यत्र	नश्यतीत्यत्र
३३१-१७	अथवद	अर्थवद	३५१-२८	तीच्छतीत्यत्र	तीच्छतीत्यत्र
३३१-३०	अतएव	अतएवैव	३५१-३०	कालीनो	कालीनो
३३१-३२	भावे-	भावे	३५३-४	शयतः क्रमे	शयतः क्रमे
३३३-१४	सक्त-	सक्त-	३५३-८	द्वारकैत्र	द्वारकैत्र
३३३-२०	दृष्ट्वा	दृष्ट्वा	३५३-२३	स्यात्, उक्त	स्यात् उक्त
३३४-३०	प्राधान्येन	प्राधान्येन	३५४-४	क्रिययोः	क्रिययोः
३३६-१८	संगृहीतं	संगृहीतं	३५५-११	इत्यादौ यथा	इत्यादौ
३३६-२०	यद्यप्ये	यद्यप्ये		भवतां	भवतां
३३७-३	दिना ।	दिनाम् ।	३५६-१८	स्ततदंशा	स्ततदंशा
३३७-१४	विषयक	विषयक	३५६-२९	स्वतन्त्राः,	स्वतन्त्राः,
३३९-१७	त्वित्यने	त्वित्यने	३५८-१७	स्तेषां द्रव्य	स्तेषां सर्वेषां
३३९-१९	द्वित्यर्थः ।	द्वित्यर्थः ।		द्रव्य	द्रव्य
३४१-२३	सर्जनीयकृत	सर्जनीयकृत	३६९-११	जगदन्तव	जगदन्तव
३४३-१	वच्छिन्ने,	वच्छिन्ने	३५९-२७	घटेष्वेति	घटेष्वेति
३४३-१२	चैकोऽर्थः ।	चैकोऽर्थः,	३६०-९	दविओगो	दविओवओगो
३४३-१६	वाचकस्त्री	वाचकस्त्री	३६०-२०	वचनीयम्,	वचनीयम्,
३४३-१६	नपुंसकवि	नपुंसकत्ववि-	३६१-१	द्रव्योपया-	द्रव्योपयो-
३४४-६	प्रतीतिकार्थः,	प्रतीतिकः,	३६१-८	भवम्,	भवम्,
३४४-९	मानार्थः,	मानः,			मैवम्,

३६१-९	विकल्पे	विकल्पे	३७७-२३	कथं	कथं
३६३-१	मानो	मानो,	३७८-१	एतत्तदोः	एतत्तदोः
३६३-२	प्रवृत्तेः ।	प्रवृत्तेः	३७८-३	शापकमेव, न ।	शापकमेव न
३६३-६	द्वाचकत्वमे	द्वाचकमे	३७८-९	यमे वार्थः	यमेवार्थः
३६३-८	पदवदि	पदकदम्बवदि	३८०-२६	पुरुषा	पुरुषो
३६३-१७	विषयत्वं	विषयकत्वं	३८०-२८	त्वामति	त्वामिति
३६३-१९	(गारित-	गारितार्थ-	३८१-९	नञ् समान	नञ्समान
३६४-९	विष्करोति ।	विष्करोति-	३८३-१	प्रदेशो	प्रदेशो
३६४-६	भूतः ।	भूतः-	३८४-१	त्रीहीः, सं	त्रीहिः सं
३६४-१३	सङ्क्रम	सङ्क्रम	३८४-१६	वचनं	वचनम् ।
३६६-३०	निति ।	निति,	३८५-१	भङ्गा,	भङ्गा,
३६७-२०	विशेष्यता,	विशेष्यगता	३८८-१२	श्रुतस्य मवि	श्रुतस्य सवि
३६९-७	तज्ज्ञानम् ।	तज्ज्ञानम् ।	३८८-१३	श्रुतमुव	श्रुतमुख
३६९-१०	संस्था न	संस्थान	३८८-२६	तेन विधि	तेन यत्र विधि
३६९-१६	सामान्य	सामान्यं	३८९-९	ज्ञत्व विशेष	ज्ञत्वं विशेष
३६९-२३	स्तरत्वं पदा	स्तरत्वं पदा	३९०-३	त्रया पेक्षया	त्रयापेक्षया
३७०-२९	पगतं	पगतं	३९२-६	पपाठ । आह	पपाठ-आह
३७१-२०	नयंसीक्षित	नयसंक्षित	३९३-१९	च्छुत्स्या	च्छुत्स्या
३७१-२६	भावास्थिति	भावास्थिति	३९४-३	कुः ?	कुतः ? ।
३७२-३	धयोर्नय	धयोर्नय	३९४-३	सर्वप्र	सर्वप्रा
३७३-७	प्रदोश	प्रदेशि	३९४-६	मन	मम
३७३-२	जीव	जीव	३९४-७	कारकं	कारकम्
३७३-१३	जिविन्ध्याक्ति	जिविन्ध्याक्ति	३९५-९	प्रतिबन्धक	प्रतिबन्धक
३७४-३	माने, पक्ष	माने पक्ष	३९५-२६	नोचितीमत्या	नोचितमित्या
३७४-१०	स्तिकायादा	स्तिकायादौ	३९६-११	कथैवैषा	कथैवैषा
३७५-१६	संसर्गेण	संसर्गेणा	३९६-११	वि-क्ति वे-ली	वि-क्ति वे-ली
३७५-२८	सदृश-	सदृशं	३९६-१९	बाधि	बाध
३७६-२	एव सति	एवं सति	३९७-१९	वृद्धयक	वृद्धयक
३७६-११	तौल्येऽप	तौल्येऽपि	३९७-२४	गुणैकदृष्ट	गुणैकदृष्ट
३७६-१७	सङ्गच्छते । इत्युपतं	सङ्गच्छते ।	३९८-५	सत्र	सत्र
	नयोपदेशे । आरो	आरो			
३७७-४	यत्	यत्			
३७७-२१	निवृत्त	निवृत्त			

